

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૦૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સત્યાર્થ પ્રકાશ

વિષય પ૨૪૮૭૫ : ૨૪

સત્યાર્થપ્રકાશ.

(ગુર્જર ભાષાન્તર)

વેદાદિ વિવિધ સમ્પ્રદાયોનાં પ્રમાણોથી યુક્ત
શ્રીમત્પરમહંસ પરિત્રાજકાચાર્ય શ્રીમદ્-
યાનન્દ સરસ્વતી સ્વમિ વિરચિત.

મુ'બઈ

જગદીશ્વર છાપખાનામાં છાપ્યું.

વિક્રમાર્ક ૧૯૬૧.

પ્રથમાવૃત્તિ.

આ પુસ્તક છપાવવાનો અધિકાર વૈદિક યન્ત્રાલય
અજમેરની પ્રબન્ધકર્તા સભાએ પોતાની
પાસે રાખેલો છે.

મુલ્ય. રૂ. ૧-૮-૦૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૧૪૦૬

સ્વર્ગવાસી શેઠ જોહાભાઈ પ્રેમજી.

પ્રકટકર્તાની પ્રસ્તાવના.

સ્વામી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીકૃત સત્યાર્થપ્રકાશનામક ગ્રંથ ઘણાં વર્ષ થયાં હિંદી ભાષામાં પ્રકટ થયો છે, અને તેની કેટલાંએક આવૃત્તિઓ પણ છપાઈ છે. પરંતુ ગુજરાત ભાષા જાણનારને તેથી જોઈએ તેવો લાભ ન થતો હોવાથી અજમેર વૈદિક યંત્રાલય છાપખાનાની પ્રબંધ કર્ત્રી સભાએ ઉક્ત ગ્રંથનું ભાષાંતર ગુજરાત ભાષામાં કરવાને માટે એક જાહેર ખર્ચ કેટલાં એક વર્ષ અગાઉ છપાવી હતી. એ ઉપરથી મુંબઈનિવાસી મહાશય મંગળશંકર જયશંકર દ્વિવેદીએ તે કાર્ય માથે લઈ સમાપ્ત કર્યું. પરંતુ કેટલીએક અનિવાર્ય અડચણોને લીધે તે ભાષાંતર અત્યારસુધી છાપી શકાયું નહિ. ગુજરાતભાષા જાણનાર વર્ગને આ ગ્રંથની આવશ્યકતા અધિક હોવાનું વિચારીને યંત્રાલયની પ્રબંધકર્ત્રી સભાએ છેવટે એને છપાવવાનું ધાનુંજ અગત્યનું ધાર્યું, અને તદનુસાર આ પુસ્તક મુંબઈના જગદીશ્વર છાપખાનામાં છપાવવાને બંદોબસ્ત કર્યો. પણ એટલામાં એવું બન્યું કે મુંબઈના એક ઉદાર આર્યસમાજ ગૃહસ્થ જેમનો થોડાકાળ પૂર્વે દેહાંત થયો હતો, તેમણે પોતાના મૃત્યુ પત્રમાં સત્યાર્થપ્રકાશનું ગુજરાતી ભાષાંતર છપાવવાનું દર્શાવેલું હોવાથી વૈદિક યંત્રાલયના મેનેજર બાબુ બ્રહ્માનંદજીએ અજકર સ્વર્ગવાસી શેઠ જેઠા પ્રેમજીના દ્રસ્ટીઓને મળી તેમની સહાયતાથી આ ગ્રંથ છપાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું. છેલ્લાં પાંચ સાત વર્ષ થયાં એવું જણાવવામાં આવતું હતું કે ગુજરાતી સત્યાર્થપ્રકાશ જલદીજ છપાશે, અને એવા વાયદા ઉપર વાયદા કરવામાં આવ્યા અને આશાઓ આપવામાં આવી, પરંતુ ગયા એપ્રિલ મહિના સુધી આ બાબત મુલતવીજ રાખવી પડી છે, એમ જાણવામાં આવતાં આર્યબ્રાતાઓમાં વધારે નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. આખરે ઈશ્વર કૃપાથી શેઠ જેઠા પ્રેમજીના દ્રસ્ટીઓએ આ કામ પોતાને માથે ઉપાડી લીધું અને તેમના પ્રયાસથી આ ગ્રંથ બહાર પડ્યો. સ્વર્ગવાસી શેઠજી તથા એમના દ્રસ્ટીઓ-વિશેષે કરીને ૬૦ માધવજી તેજપાળ જેઓએ આ કાર્યમાં અતિશય શ્રમ લીધો છે, તેમની પ્રબંધકર્ત્રી સભા અત્યંત આભારી છે.

આ ગ્રંથ મુંબઈમાં ભરાનારી આર્ય કોન્ફરન્સ પહેલાં બહાર પડે એવી કેટલાંએક આર્યબ્રાતાઓની ઇચ્છા હોવાથી, ઘણી ઉતાવળ કરવી પડી છે અને તેથી કેટલેક ઠિકાણે અશુદ્ધિ રહી જવાનો સંભવ છે. જેનો સુધાર વખતના સંકોચને લીધે, ન બની શકવાથી રહી ગયો હોય તેને માટે વાંચકવૃન્દ કૃપા કરી દરગુજર કરશે.

આ પુસ્તકનો ચૌદમો સમુદ્ધાસ બાજુ નકરણથી હિંદી ભાષામાં રહેવા દઈ ગુજરાતી લિપિમાં છાપવામાં આવ્યો છે.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃથ્વી.	પૃથ્વસુધી.
ભૂમિકા	૧	૪
પહેલો સમુદ્દાસ.		
મંથરનામવ્યાખ્યા	૧	૨૧
મંગલાચરણસમીક્ષા	૨૨	૨૩
બીજો સમુદ્દાસ.		
બાલશિક્ષા વિષય	૨૪	૨૫
ભૂતપ્રેતાદિ નિર્બંધ	૨૬	૨૭
જન્મપત્ર, સુઆદિ ગ્રંથ સમીક્ષા	૨૭	૩૧

ત્રીજો સમુદ્દાસ.

વિષય.	પૃથ્વી	પૃથ્વસુધી	વિષય.	પૃથ્વી	પૃથ્વસુધી
અધ્યયનાધ્યયન વિષય... ..	૩૨	૬૯	ઉપનયન વિષય	૩૮	૩૯
ગુરુમન્ત્રનીચ્યાખ્યા	૩૩	૩૪	અક્ષર્યનો ઉપદેશ	૩૯	૪૦
પ્રાણાયામશિક્ષા	૩૫	૩૬	અક્ષર્યારિઓનું કર્તવ્ય	૪૧	૪૮
સન્ધ્યા અને અગ્નિહોત્રનો ઉપદેશ	૩૬	૩૬	પાંચપ્રકારની પરિક્ષા	૪૮	૫૯
યજ્ઞપાત્રની આદૃતિઓ	૩૬	૩૭	ભણવા તથા ભણાવવાની વિધિ	૫૯	૬૩
હોમ કરવાથી થતાં ફળનો નિર્ણય	૩૭	૩૮	પ્રમાણિક તથા અપ્રમાણિક ગ્રંથો	૬૩	૬૬
			સ્ત્રી અને શુદ્રોને ભણાવવાની વિધિ	૬૬	૬૯

ચોથો સમુદ્દાસ.

સમાવર્તન વિષય	૭૦	૭૧	પહેલા ઉડી ધર્મદૃત્યકરવાનીવિધિ	૯૪	૯૫
દૂરદેશમાં વિવાહકરવાની વિધિ... ..		૭૧	પાખંડીઓના લક્ષણ	૯૫	૯૭
વિવાહવિષય સ્ત્રીપુરુષની પરિક્ષા	૭૧	૭૨	ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય	૯૭	૧૦૦
બ્રાણવિવાહ નિર્બંધ	૭૨	૭૬	પંડિતના લક્ષણ	૧૦૦	૧૦૧
ગુણકર્મનુસાર વર્ણવ્યવસ્થા	૭૬	૮૩	મૂર્ખના લક્ષણ	૧૦૧	૧૦૨
વિવાહના લક્ષણ	૮૩	૮૫	વિદ્યાર્થિનું કર્તવ્ય	૧૦૨	૧૦૩
સ્ત્રી અને પુરુષનું પરસ્પરનું કર્તવ્ય	૮૫	૮૯	પુનર્વિવાહ તથા નિયોગ	૧૦૩	૧૧૩
પાંચમહાયજ્ઞો	૮૯	૯૩	ગૃહસ્થાશ્રમની શ્રેષ્ઠતા	૧૧૩	૧૧૪
પાખંડીઓનો તિરસ્કાર	૯૩	૯૪			

પાંચમો સમુદ્દાસ.

વિષય.	પૃથ્વી	પૃથ્વસુધી.
વાનપ્રસ્થાશ્રમ વિધિ	૧૧૪	૧૧૭
સન્યાસાશ્રમ વિધિ	૧૧૭	૧૨૮

છઠ્ઠા સમુદ્દેશ.

વિષય	પૃથ્વી	પૃથ્વસુધી.	વિષય.	પૃથ્વી	પૃથ્વસુધી.
રાજ્યધર્મ	૧૨૯	૧૩૭	અધિપતિઆદિનુ વર્ણન ...	૧૪૪	૧૪૭
ત્રણપ્રકારની સભા	૧૨૯	૧૩૧	કર લેવાનો પ્રકાર	૧૪૭	૧૪૮
પ્રજાના લક્ષણો	૧૩૧	૧૩૨	વિચાર કરવાની રીતી ..	૧૪૮	૧૪૯
દંડની વ્યાખ્યા	૧૩૨	૧૩૪	આસનાદિ છ ગુણની વ્યાખ્યા...	૧૪૯	૧૫૧
રાજાનુ કર્તવ્ય	૧૩૪	૩૩૫	રાજાએ, મિત્ર ઉદાસી, તથાશત્રુ		
અદારે પ્રકારના વ્યસનનો નિષેધ	૧૩૫	૧૩૭	સાથે કવીરીતે વર્તવું તથા		
મન્ત્રિ, દૂત, તથા રાજ્યના પુરૂષોનાં			શત્રુ સાથેયુદ્ધકરવાની રીતી...	૧૫૧	૧૫૬
લક્ષણ	૧૩૭	૧૩૮	વેપારાદિમાં રાજ્યભાગ્યની વિધિ		૧૫૬
મંત્ર્યાદિનેશુભકર્મોમાં જોડવાવિધે	૧૩૮	૧૪૦	ધર્મથી ન્યાયકરવાની રીતી ...	૧૫૬	૧૫૯
દુર્ગ નિર્માણ કરવાની વિધિ ...	૧૪૦	૧૪૧	સાક્ષીનું કર્તવ્ય	૧૫૯	૧૬૧
યુદ્ધકરવાની વિધિ	૧૪૧	૧૪૩	ગુહા સાક્ષીને દંડ કરવાવિધે...	૧૬૧	૧૬૩
રાજ્ય અને પ્રજાની રક્ષાની વિધિ	૧૪૩	૧૪૪	ચોરીઆદિ કરનારને દંડવિધે ...	૧૬૩	૧૬૭

સાતમો સમુદ્દેશ.

ધર્મર વિષય	૧૬૮	૧૬૬	ધર્મરના અવતારનો નિષેધ ...	૧૮૧	૧૮૨
ધર્મરવિષે પ્રશ્નોત્તર	૧૬૯	૧૭૩	ગુવનીસ્વતંત્રતા	૧૮૨	૧૮૪
ધર્મરની સ્તુતિ પ્રાર્થનાપાસના	૧૭૩	૧૭૯	ગુવ ધર્મરની ભિન્નતા ...	૧૮૪	૧૯૦
ધર્મરનું જ્ઞાન થવાની રીતી ...	૧૭૯	૧૮૦	સગુણ નિર્ગુણ સ્વરૂપ ...	૧૯૦	૧૯૧
ધર્મરસિદ્ધિ	૧૮૦	૧૮૧	વેદવિષે વિચાર	૧૯૧	૧૯૬

આઠમો સમુદ્દેશ.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિવિષય	૧૯૭	૨૨૦	મનુષ્યોનું આદિસૃષ્ટીનું સ્થાન ..		૨૧૨
જગતનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિછે	૧૯૭	૨૦૪	આર્ય તથા મ્લેચ્છની વ્યાખ્યા	૨૧૨	૨૧૬
નાસ્તિકોનું ખંડન.	૨૦૪	૨૧૨	ધર્મર જગતનો આધાર છે ...	૨૧૬	૨૨૦

નવમો સમુદ્દેશ.

વિષય.	પૃથ્વી	પૃથ્વસુધી.
વિદ્યા તથા અવિદ્યા વિષય	૨૨૧	૨૨૫
બંધ તથા મોક્ષ	૨૨૫	૨૪૪

દસમો સમુદ્દેશ.

આચાર અનાચાર વિષય	૨૪૫	૨૫૪
ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષય	૨૫૪	૨૫૯

પૂર્વાર્ધ સમ્પૂર્ણ.

અગીયારમો સમુદ્દાસ.

વિષય.	પૃથ્વી	પૃથ્વસુધી.	વિષય.	પૃથ્વી	પૃથ્વસુધી.
અનુભૂમિકા ૨૬૦			શિવપુરાણ સમીક્ષા ૩૧૪		૩૧૭
આર્યાવર્ત દેશના મતમતાંતરેનું			ભાગવત. સમીક્ષા ૩૧૭		૩૨૧
ખંડન મંડન ૨૬૧		૩૭૩	સૂર્યાદિત્રયપૂજા સમીક્ષા ૩૨૧		૩૨૪
મંત્રાદિની સિદ્ધિવિષે ૨૬૧		૧૬૮	મરણ પછીના દાનાદિની, સં ... ૩૨૪		૩૨૬
વામમાર્ગ સમીક્ષા ૨૬૮		૨૭૩	એકાદશ્યાદિ વ્રતદાનાદિ. સ. ... ૩૨૯		૩૩૩
અદ્વૈતવાદ સમીક્ષા ૨૭૩		૨૮૩	શૈવ મત સમીક્ષા ૩૩૪		૩૩૫
ભસ્મ, શ્દ્રાક્ષ, તીલકાદિ સમીક્ષા ૨૮૩		૨૯૦	શાકત વૈષ્ણવ મત. સ. ... ૩૩૫		૩૩૬
વૈષ્ણવ મત સમીક્ષા ૨૯૦		૨૯૧	કબીર પંથ. સ. ૩૩૬		૩૪૦
મૂર્તિપૂજા સમીક્ષા ૨૯૧		૩૦૦	નાનક પંથ. સ. ૩૪૧		૩૪૨
પંચાયતન પૂજા ૩૦૦		૩૦૨	દાદુ, રામસ્તોત્રાદિ પંથ. સ. ... ૩૪૨		૩૪૬
ગયાત્રાદ્ધ. સ. ૩૦૨			ગોસ્વામીમત. સ. ૩૪૬		૩૫૩
જગન્નાથ તીર્થ. સ. ૩૦૪		૩૦૫	સ્વામીનારાયણ મત. સ. ... ૩૫૩		૩૫૭
કાલિયાક્રન્થ સોમનાથાદિ. સ. ... ૩૦૫		૩૦૫	મધ્વ, વિંગાયત, બ્રાહ્મ: પ્રાર્થના.		
દ્વારિકા જ્વાલા મુખિ સ. ... ૩૦૫		૩૦૭	સમાજાદિ સ. ૩૫૭		૩૬૩
હરદ્વાર બદરી નારાયણાદિ. સ. ૩૦૭		૩૦૮	આર્યસમાજ વિષય ૩૬૩		૩૬૬
ગંગાસ્નાન, સમીક્ષા ૩૦૮		૩૦૯	તન્ત્રાદિ વિષે પ્રશ્નોત્તર ... ૩૬૩		૩૬૬
નામસ્મરણ તીર્થાદિ. સ. ... ૩૦૯		૩૧૧	બ્રહ્મચારિતથા સન્યાસી સમીક્ષા ૩૬૬		૩૭૩
ગુરુમહાત્મ્ય. સ. ૩૧૧		૩૧૨	આર્યાવર્તીયરાજવંશાવળી ... ૩૭૩		૩૭૮
અષ્ટાદશ પુરાણ સમીક્ષા ... ૩૧૨		૩૨૧			

બારમો સમુદ્દાસ.

વિષય.	પૃથ્વી	પૃથ્વસુધી.
અનુભૂમિકા ૩૭૯		૩૮૦
જૈન, ચારવાક, બૌદ્ધ, સમ ભંગી સ્વાદ્વાદો આદિ મતોની સમીક્ષા ... ૩૮૧		૪૪૨
આસ્તિકનો નાસ્તિક સંવાદ ૩૯૯		૪૦૨

તેરમો સમુદ્દાસ.

અનુભૂમિકા ૪૪૩		૪૪૪
પ્રિસ્તિમત સમીક્ષા ૪૪૫		૪૯૨

ચૌદમો સમુદ્દાસ.

અનુભૂમિકા ૪૯૩		૪૯૩
યવન મતસમીક્ષા ૪૯૪		૫૪૯
સ્વમન્તવ્યામન્તવ્ય ૫૫૦		૫૫૬

વિતરણ સંપૂર્ણ.

“આર્ય પ્રકાશ”

સનાતન વેદ ધર્મનું રક્ષણ તથા પ્રચાર કરનાર ધાર્મિક તથા સાંસારિક વિષયો ઉપર વિવેચન કરનાર, આર્ય ગ્રંથોનું દિગ્દર્શન કરાવનાર, તથા સામાન્ય સમાચાર આપનાર અઘ્વાડિક પત્ર.

અધિપતિ:—ડૉક્ટર કલ્યાણદાસ જે. દેસાઈ, બી. એ., એલ. એમ. એન્ડ એસ.

પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્ય તથા ધર્મ સિદ્ધાંતોનો પુનરુદ્ધાર કરવાના પ્રયત્નને આ પત્ર તરફથી ઉત્તેજન આપવામાં આવશે. આર્ય શીલસુશીના પ્રાચીન ગ્રંથોનાં ભાષાંતર શાસ્ત્રીઓ પાસથી ખાસ કરાવીને પ્રગટ કરવામાં આવશે. તથા પાશ્ચિમાત્ય વિદ્યા અને શીલસુશી એક બીજા સાથે સરખાવી આપણા પૂર્વજો આપણ માટે શું કરી ગયા છે તેનું દિગ્દર્શન આપવામાં આવશે. કમ નસીબે આપણા હિંદુઓ અનેક સંપ્રદાયોમાં છિન્ન મિન્ન થઈ ગયા છે તેથી દેશને કેટલી હાની થઈ છે તે સુવિદિત હોવાથી નિવેદન કરવાની જરૂર નથી માટે વૈદિક ધર્મની સાર્વજનિક ધ્વજા હેઠળ સમસ્ત હિંદુ મહાપ્રજાને એકત્ર કરવામાટે પ્રયત્ન કરવાનો પણ આ પત્રનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. વૈદિક મંત્રોમાં સમાયલા શુદ્ધ અર્થનું પણ કમ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરી વેદ જેવા ગ્રંથોમાં શું બોધ છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. તે ઉપરાંત વૈદિક કાલમાં આપણા પૂર્વજો સાંસારિક સુધારાની ટોચે પહોંચ્યા હતા તે જનસમૂહ આગળ રજૂ કરી, તથા વૈદિક સત્ય શાસ્ત્રનો આધાર લેઈ આ પત્ર, સંસારના આધુનિક બગડેલાં બંધારણને સુધારવા પ્રયત્ન કરશે. અને પાછો તે શુદ્ધ જમાનાનો પ્રરી ઉદય થાય તેવી ઇચ્છાથી કામ કરશે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૭ ટપાલખર્ચ રૂ. ૧૫.

રણછોડદાસ ભવાન જીવરાજ,

મેનેજર—“આર્ય પ્રકાશ”

ડૉક્ટરોડ—મુંબઈ.

ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય ભૂમિકા.

ગુજરાતી ભાષાંતર

જેમાં ચારે વેદોમાં શા શા વિષયો વર્ણવેલા છે, તથા પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાન પ્રોફેસર મોક્ષમુ સુલર, તેમજ મહીધર, સાયણાદિના ભાષ્યની ટીકાના કરેલા અસંગત વેદાર્થનું નિરૂક્ત, નિર્ધનું તેમજ પ્રાચીન આર્ય ગ્રંથોદ્ધાર નિરિક્ષણ કરી, ઋષિ પ્રણિત ગ્રંથોના સખળ પ્રમાણથી લખાણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; અને તેનો સત્ય સનાતન વેદાનુકૂળ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ઉક્ત પુસ્તક મહાપસ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીકૃત હિંદીનું ગુજરાતી ભાષાંતર પડિત બાળકૃષ્ણ શર્મા તથા પડિત ઇચ્છાશંકરશર્મા દ્વારા મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. છપાઈ ઉત્તમ ગ્લેઝ કાગળપર તકન નવા ટાઇપથી કરવામાં આવી છે. કી. રૂ. ૧૭.

મળવાનું ઠેકાણું—આર્યપ્રકાશ ઓફીસ.

ડૉક્ટરોડ નં ૨૮૫-૮૭ મુંબઈ.

ઓરમ્

સચ્ચિદાનન્દેશ્વરાય નમો નમઃ ॥

ભૂમિકા

જે સમયે મેં આ ગ્રંથ “ સત્યાર્થ પ્રકાશ ” બનાવ્યો હતો તે સમય અને તેની પૂર્વ સંસ્કૃત લાપણુ કરવાના, પઠન પાઠનમાં સંસ્કૃતજ ભાષાવાની અને જનમજ્જમિની ભાષા ગુજરાતી હોવાના કારણથી મને આ ભાષાનું વિશેષ પરિજ્ઞાન ન હતું, એથી ભાષા અશુદ્ધ બની ગઈ હતી. હવે ભાષા ભાષવા લખવાનો અભ્યાસ થઈ ગયો છે એટલા માટે આ ગ્રંથને વ્યાકરણાનુસાર શુદ્ધ કરી, બીજી વાર છપાવ્યો છે. કહીં કહીં શબ્દ, વાક્ય, રચનાનો ભેદ થયો છે, તે કરવો ઉચિત હતો, કેમકે એનો ભેદ કર્યા વિના ભાષાની પરિપાટી સુધરતી મુશ્કેલ હતી, પરંતુ અંથનો ભેદ કરવામાં આવ્યો નથી. બલકે વિશેષ તો લખવામાં આવ્યું છે. હા, જે પ્રથમ છાપવામાં કહીં કહીં ભૂલ રહી હતી તે કહાડી શોધીને ઠીક ઠીક કરવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથ ૧૪ ચૈદ્ર સમુદ્ધાસ અર્થાત ચૈદ્ર વિભાગોમાં રચવામાં આવ્યો છે. એમાં ૧૦ સમુદ્ધાસ પૂર્વાર્ધ અને ચાર સમુદ્ધાસ ઉત્તરાર્ધ છે, પરંતુ અન્યના બે સમુદ્ધાસ અને પશ્ચાત્ત્વ સ્વસિદ્ધાંત કંઠક કારણથી પ્રથમ આપી શક્યા ન હતા, હવે તે પણ છપાવી દીધા છે.

૧-પ્રથમ સમુદ્ધાસમાં ઇશ્વરના ઓંકારાદિ નામોની વ્યાખ્યા.

૨-દ્વિતીય સમુદ્ધાસમાં સંતાનોની શિક્ષા. ૩-તૃતીય સમુદ્ધાસમાં બ્રહ્મચર્ય, પઠનપાઠન વ્યવસ્થા, સત્યાસત્ય ગ્રંથો નામ અને ભણવાની રીતિ, ૪-ચોથા સમુદ્ધાસમાં વિવાહ અને ગૃહાશ્રમનો વ્યવહાર, ૫-પાંચમા સમુદ્ધાસમાં વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસાશ્રમની વિધિ. ૬-છઠ્ઠા સમુદ્ધાસમાં રાજધર્મ ૭-સાતમાં સમુદ્ધાસમાં વેદેશ્વર વિષય. ૮-આઠમાં સમુદ્ધાસમાં જગત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય ૯-નવમાં સમુદ્ધાસમાં વિદ્યા, અવિદ્યા બંન્ધ અને મોક્ષની વ્યાખ્યા. ૧૦-દશમાં સમુદ્ધાસમાં આચાર, અનાચાર, અને ભક્ત્યાભક્ત્ય વિષય. ૧૧-અગિયારમા સમુદ્ધાસમાં આર્યાવર્તીય મતમતાંતરના ખંડન મંડનનો વિષય. ૧૨-તેરમાં સમુદ્ધાસમાં મહામતનો વિષય. ૧૩-ચૈદ્રમાં સમુદ્ધાસમાં મુસલમાનોના મતનો વિષય અને ચૈદ્ર સમુદ્ધાસોના અંતમાં આર્યાના સનાતન વેદવિહિત મતની વિસેપતઃ વ્યાખ્યા લખી છે, જેને હું પણ યથાવત્ માનું છું.

આ ગ્રંથ રચવાનું મારું મુખ્ય પ્રયોજન સત્યસત્ય અર્થનો પ્રકાશ કરવાનું છે અર્થાત જે સત્ય છે તેને સત્ય અને જે મિથ્યા છે તેને મિથ્યાજ પ્રતિપાદન કરવું એનેજ સત્ય અર્થનો પ્રકાશ સમજી શકાય છે. તે સત્ય નથી કહેવાતું કે જે સત્યના સ્થાનમાં અસત્ય અને અસત્યના સ્થાનમાં સત્યનો પ્રકાશ કરવામાં આવે, પણ જે પદાર્થ જેવો છે તેને તેવોજ કહેવો, લખવો અને માનવો, સત્ય કહેવાય છે. જે મનુષ્ય પક્ષપાતી હોય છે તે પોતાના અસત્યને પણ સત્ય અને અન્ય વિરોધી મતવાળાના સત્યને પણ અસત્ય સિદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એટલા માટે તે સત્ય મતને પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતો, એટલાજ માટે વિદ્વાન આપ્તોનું એજ મુખ્ય કામ છે કે ઉપદેશ અથવા લેખ દ્વારા સર્વ મનુષ્ય સન્મુખ સત્યાસત્યનું સ્વરૂપ સમર્પિત કરી દે. પશ્ચાત્ત્વ તેઓ સ્વયં પોતાનું હિતાહિત સમજી સત્યાર્થનું ગ્રહણ અને મિથ્યાર્થનો પરિત્યાગ કરી સદા આનંદમાં રહે. મનુષ્યનો આત્મા સત્યાસત્યને જાણવાવાળો છે. તથાપિ પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ હઠ દુરાગ્રહ અને

અવિદ્યાદિ દોષોથી સત્યને છોડી અસત્ય તરફ વળી જાય છે, પરંતુ આ ગ્રંથમાં એથી ધાત નથી રાખી; અને કોઈનું મન દુષ્પ્રવૃત્તિ કે કોઈની હાનિ કરવાનું તાત્પર્ય નથી, પણ જેથી મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિ અને ઉપકાર થાય, સંસારસત્યને મનુષ્ય લોક જાણી, સત્યનું ગ્રહણ અને અસત્યનો પરિત્યાગ કરે, કેમકે સત્યોપદેશ વિના મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિનું કારણ અન્ય કંઈ નથી.

આ ગ્રંથમાં જે કોઈ કોઈ જગ્યાએ ભૂલ ચૂકથી અથવા સંશોધન તથા છાપવામાં ભૂલચૂક રહી જાય, તેને જાણવા જણાવવાથી જેમ તે સત્ય હશે તેમ તે કરવામાં આવશે અને જે કોઈ પક્ષપાતથી અન્યથા શંકા કે ખડન મડન કરશે તે ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે, નહીં. હાં, જે તે મનુષ્ય માત્રનો હિતેથી થઈ કાંઈ જણાવશે તેને સત્ય સત્ય સમજવા પછી તેનો મત સંગૃહીત થશે. જેકે આજ કાલ ઘણા વિદ્વાન પ્રત્યેક મતમાં છે, તે પક્ષપાત છોડી, સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત અર્થાત્ જે જે વાતો સર્વને અનુકૂળ સર્વમાં સત્ય છે તેનું ગ્રહણ અને જે એક બીજાથી વિરૂદ્ધ વાતો છે તેનો ત્યાગ કરી પરસ્પર પ્રતિધી વર્તે વર્તારે તો જગતનું પૂર્ણહિત થાય, કેમકે વિદ્વાનોના વિરોધથી અવિદ્વાનોમાં વિરોધ વધીને અનેકવિધ દુઃખની વૃદ્ધિ અને સુખની હાનિ થાય છે; એ હાનિયે, જે કે સ્વાર્થી મનુષ્યોને પ્રિય છે, સર્વ મનુષ્યોને દુઃખ સાગરમાં ડુબાડી દીધા છે. એમાંથી જે કોઈ સાર્વજનિક હિત લક્ષમાં ધરી પ્રવૃત્ત થાય છે, તેની સાથે સ્વાર્થી લોક વિરોધ કરવામાં તત્પર થઈ અનેક પ્રકારે વિદ્વ કરે છે. પરંતુ:—

‘સત્યમેવ જયતે નાનૃતં સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાન:’ ॥

અર્થાત્ સર્વદા સત્યનો વિજય અને અસત્યનો પરાજય અને સત્યથીજ વિદ્વાનોનો માર્ગ વિસ્તૃત થાય છે. આ દૃઢ નિશ્ચયના આલમ્બનથી આત્મ લોક પરાપકાર કરવાથી ઉત્તાસીન થઈ કદી સત્યાર્થ પ્રકાશ કરવાથી નથી હડતા. આ મોટો દૃઢ નિશ્ચય છે કે:—

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેऽમૃતોપમમ્ ।

આ ગીતાનું વચન છે. એનો અભિપ્રાય એ છે કે જે જે વિદ્યા અને ધર્મપ્રાપ્તિનાં કર્મ છે તે પ્રથમ કરવામાં વિષ તુલ્ય અને પશ્ચાત્ અમૃત સદૃશ હોય છે, એવી વાતોને ચિત્તમાં ધારણ કરી, મેં આ ગ્રંથ રચ્યો છે. શ્રોતા કે પાઠકગણ પણ પ્રથમ પ્રેમથી જોઈ આ ગ્રંથનું સત્ય સત્ય તાત્પર્ય જાણી યથેષ્ટ કરે. એમાં એ અભિપ્રાય રાખવામાં આવ્યો છે કે જે જે સર્વ મતોમાં સત્યસત્ય વાતો છે તે તે સર્વમાં અવિરૂદ્ધ હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરી, જે જે મત મતાન્તરોમાં મિથ્યા વાતો છે તેનું ખંડન કર્યું છે. એમાં એ પણ અભિપ્રાય રાખ્યો છે કે જ્યારે મતમતાન્તરોની ગુપ્ત અથવા પ્રગટ ખુરી વાતોનો પ્રકાશ કરી વિદ્વાન અવિદ્વાન સર્વ સાધારણ મનુષ્યોની સામે રાખ્યો છે જેથી સર્વથી સર્વનો વિચાર થઈ પરસ્પર પ્રેમી થઈ એક સત્ય મતસ્થ થાય. જેકે હું આર્યવર્ત દેશમાં ઉત્પન્ન થયો અને વસું છું છતાં પણ જેમ આ દેશનાં મતમતાન્તરોની જુદી વાતોનો પક્ષપાત ન કરી યથાતથ્ય પ્રકાશ કરું છું તેમજ અન્ય દેશસ્થ કે મતોન્નતિવાળાની સાથે પણ વર્તું છું. જેમ સ્વદેશવાળાઓની સાથે મનુષ્યોન્નતિનાં વિષયમાં વર્તું છું તેમજ વિદેશિયોની સાથે પણ તથા સર્વ સજ્જનોને પણ વર્તવું યોગ્ય છે. કેમકે હું પણ જે કોઈ એકનો પક્ષપાતી હોત તો જેમ આજ કાલના સ્વમત સ્તુતિ મંડન અને પ્રચાર અને બીજા મતની નિંદા હાનિ અને બન્ધ કરવામાં તત્પર થાય છે તેમ હું પણ થાત. પરંતુ એવી વાતો મનુષ્યત્વથી રહત છે. કેમકે જેમ પશુ બળ વાન થઈ અન્ય નિર્જીવને દુઃખ દે છે અને મારી પણ નાખે છે. તેમ જ્યારે મનુષ્ય શરીર પામી તેવુંજ કર્મ કરે છે તો તે મનુષ્ય સ્વભાવ યુક્ત નથી કિંતુ પશુકત છે. અને

જે બળવાન હોય નિર્બળોની રક્ષા કરે છે તેજ મનુષ્ય કહેવાય છે અને જે સ્વાર્થવશ બની પર હાનિ માત્ર કરતો રહે છે તે બળો પશુઓનો પણ વડો ભાઈ છે.

હવે આર્યાવર્ત્તિથિના વિષયમાં વિશેષ કરી ૧૧ અંગ્યારમાં સમુદ્ધાસ સુધી લખ્યું છે. એ સમુદ્ધાસમાં જે સત્ય મત પ્રકાશિત કર્યો છે તે વેદોક્ત હોવાથી મને સર્વથા માન્ય છે અને જે નવીન પુરાણ તંત્રાદિ ગ્રંથોક્ત વાતોનું ખંડન કર્યું છે તે ત્યાન્ય છે.

જે ૧૨ બારમાં સમુદ્ધાસમાં દર્શાવેલો ચારવાકનો મત આ સમયે ક્ષીણાસ્ત સરખો છે અને એ ચારવાક બૌદ્ધ જૈન સાથે બહુ સંબંધ અતીત્વર વાદાદિમાંસામે છે, એ ચારવાક સર્વથી વડો નાસ્તિક છે એની ચેષ્ટાનું રોકવું અવશ્ય છે કેમકે મિથ્યા વાત ન રોકવામાં આવે તો સંસારમાં ઘણા અનર્થો પ્રવૃત્ત થઈ જાય. ચારવાકનો જે મત છે તે બોદ્ધ અને જૈનનો મત છે તે પણ ૧૨ બારમાં સમુદ્ધાસમાં સંક્ષેપથી લખવામાં આવ્યો છે અને બોદ્ધો તથા જૈનિયોનો પણ ચારવાકના મત સાથે મેળ છે અને કાંઈક થોડોક વિરોધ પણ છે અને જૈન ઘણાં અંશોમાં ચારવાક અને બોદ્ધોની સાથે મેળ રાખે છે અને થોડી વાતોમાં ભેદ છે એટલા માટે જૈનિયોની મિત્ર શાખા ગણવામાં આવે છે તે ભેદ ૧૨ માં સમુદ્ધાસમાં લખી દીધો છે યથાયોગ્ય ત્યાંજ સમજી લેવો. એનું જે લિખત્વ છે તે ૧૨માં સમુદ્ધાસમાં દેખાડ્યું છે બોદ્ધ અને જૈન મતનો વિષય પણ લખ્યો છે એમાંથી બોદ્ધોનો દીપવંશાદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં બોદ્ધમત સંગ્રહ સર્વ દર્શનસંગ્રહમાં દેખાડ્યો છે તેમાંથી અહીં લખ્યું છે. અને જૈનિયોનાં નિમ્નલિખિત સિદ્ધાંતોનાં પુસ્તક છે તેમાંથી ૪ ચાર મૂળ સૂત્ર જેમકે ૧ આવશ્યક સૂત્ર ૨ વિશેષ આવશ્યક સૂત્ર ૩ દશવૈકલિક સૂત્ર અને ચોથું પાક્ષિકસૂત્ર. ૧૧ અંગ્યાર અંગ જેમકે ૧ આચારંગસૂત્ર ૨ સુમંડાંગ સૂત્ર ૩ થાણાંગસૂત્ર. ૪ સમવાંગ સૂત્ર ૫ લગવતી સૂત્ર, ૬ સાંતાધર્મકથા સૂત્ર ૭ ઉપાશકદશા સૂત્ર, ૮ અંતગડદશાસૂત્ર, ૯ અનુત્તરોવવાધસૂત્ર, ૧૦ વિપાકસૂત્ર, અને ૧૧ પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્ર. ૧૨ ઉપાંગ, ૧ ઉપવાધસૂત્ર ૨ રાવણેનીસૂત્ર ૩ જીવાલિગમસૂત્ર, ૪ પત્રગણાસૂત્ર, ૫ જમ્બૂદ્વીપપત્રતિસૂત્ર, ૬ ચન્દ્રપત્રતિસૂત્ર, ૭ સૂરપન્નતીસૂત્ર, ૮ નિરિયાવલીસૂત્ર, ૯ કાપ્યાસૂત્ર, ૧૦ કપળડીસયાસૂત્ર ૧૧ પૂષ્પિયાસૂત્ર અને ૧૨ પૂષ્પિયુલિયાસૂત્ર.

પાંચ કલ્પસૂત્ર, ૧ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, ૨ નિશીથસૂત્ર, ૩ કલ્પસૂત્ર, ૪ વ્યવહારસૂત્ર, અને ૫ છતકલ્પસૂત્ર છે છેદ, ૧ મહાનિશીથબુદ્ધાચનાસૂત્ર, ૨ મહાનિશીથલઘુવાચનાસૂત્ર ૩ મધ્યમવાચનાસૂત્ર ૪ પિણ્ડનિરૂક્તિસૂત્ર, ૫, ઔષ્ધનિરૂક્તિસૂત્ર ૬, પર્યુપણાસૂત્ર.

દશ પચમ્નસૂત્ર, ૧ ચતુસ્મરણસૂત્ર ૨ પંચસ્વાણસૂત્ર ૩ તદુલ્લેવયાલિકસૂત્ર ૪ ભક્તિપરિગાનસૂત્ર ૫ મહાપ્રત્યાખ્યામ્નસૂત્ર ૬ ચન્દાવિજય સૂત્ર, ૭ ગણીવિજયસૂત્ર ૮ મરણસમાધિયુત્તે ૯ દેવેન્દ્રસ્તવનસૂત્ર એતિ ૧૦ સંસાર સૂત્ર તથા નન્દીસૂત્ર યોગોદ્ધારસૂત્ર પણ પ્રામાણિક માને છે.

પચાંગ ૧ પૂર્વસર્વગ્રંથટીકા ૨ નિરૂક્તિ ૩ ચરણી ૪ ભાષ્ય એ ચાર અવયવ અને સર્વ મૂળ મળી પચાંગ કહેવાય છે એમાં ટુંઢિયા અવયવોને નથી માનતા અને એનાથી લિન્ન પણ અનેક ગ્રંથ છે કે જેને જૈનિયો માને છે. એમના મત પર વિશેષ વિચાર ૧૨ માં સમુદ્ધાસમાં જોઈ લેવો. જૈનિયોના ગ્રંથોમાં લાખો પુનરૂક્ત દોષ છે અને એમનો એ પણ સ્વભાવ છે કે જે પોતાનો ગ્રંથ અન્યમતસ્થના હાથમાં હોય કે છપાવેલો હોય તો કાંઈ કાંઈને ગ્રંથને અગ્રમાણ કહે છે, એ વાત એમની મિથ્યા છે, કેમકે જેને કાંઈ માને કાંઈ ન માને તેથી તે ગ્રંથ જૈનમતથી બાહ્ય થઈ શકે તો નથી હા, જેને કાંઈ માને નહીં અને ન કદી કાંઈ જૈનિયે માન્યો હોય ત્યારે તો અગ્રાણ થઈ શકે છે, પરંતુ એવો કાંઈ ગ્રંથ નથી કે જેને કાંઈ પણ જૈની ન માનતો હોય, એટલા માટે જે જે ગ્રંથને માનતો હશે, તે ગ્રંથસ્થ વિષયક ખંડન પણ તેનેજ માટે સમજવામાં આવે.

છે પરંતુ કેટલાક એવા પણ છે કે તે ગ્રંથને માનતા બાણતા હોય, તો પણસભા કે સમ્બાદમાં બહુ-લાઇ જાય છે, એજ હેતુથી જૈનિયો પોતાના ગ્રંથોને છુપાવી રાખે છે, અન્ય મતસ્થને આપતા નથી, સંભળાવતા નથી અને ભણાવતા નથી; એટલામાટે કે તેમાં એવી એવી અસમ્ભવવાતો ભરી છે કે જેનો કાંઈ પણ ઉત્તર જૈનિયોમાંથી નથી આપી શકતા જૂઠું વાતને છોડી દેવી એજ ઉત્તર છે.

૧૩ માં સમુદ્ધાસમાં ઇસાઇયોનો મત લખ્યો છે. એ લોક બાઈબલને પોતાનું ધર્મપુસ્તક માને છે એમના વિશેષ સમાચાર તે ૧૩ માં સમુદ્ધાસમાં જોવો.

૧૪ માં સમુદ્ધાસમાં મુસલમાનોના મતવિષયમાં લખ્યું છે. એ લોકકુરાનને પોતાના મતનું મૂળ પુસ્તક માને છે, એમનો પણ વિશેષ વ્યવહાર ૧૪ માં સમુદ્ધાસમાં જોવો.

એની આગળ વૈદિક મતના વિષયમાં લખ્યું છે. જે કાંઈ આ ગ્રંથકર્તાના તાત્પર્યથી વિરુદ્ધ મનસાથી જોશે, તેને કાંઈ અભિપ્રાય વિદિત નહી થશે. કેમકે વાક્યાર્થ બોધમાં ચાર કારણ હોય છે; આકાંક્ષા, યોગ્યતા, આસત્તિ, અને તાત્પર્ય. જ્યારે આ ચારે વાતોપર ધ્યાન આપીને જે પુરૂષ ગ્રંથોને જુએ છે, ત્યારે તેને ગ્રંથનો અભિપ્રાય યથા યોગ્ય વિદિત થાય છે.

“આકાંક્ષા” કાંઈ વિષયપર વક્તાની અને વાક્યસ્થ પદોની આકાંક્ષા પરસ્પર થાય છે. “યોગ્યતા” તે કહેવાય છે કે જેથી જે થઈ શકે, જેમ જળથી સીંચવું “આસત્તિ” જે પદની સાથે જેનો સમ્બન્ધ હોય, તેની સમીપ તે પદને બોલવું કે લખવું. તાત્પર્ય” જે માટે વક્તાએ શબ્દોચ્ચારણ કે લેખ કર્યો હોય તેની સાથે તે વચન કે લેખને યુક્ત કરવાં.

ઘણાંએ હઠી, દુરાગ્રહી મનુષ્ય હોય છે કે જે વક્તાના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ કલ્પના કર્યા કરે છે. વિશેષે કરી મંતવાળા લોક; કેમકે મતના આગ્રહથી તેમની બુદ્ધિ અન્વકારમાં પ્રસીને નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલામાટે જેમ હું પુરાણ, જૈનિયોના ગ્રંથ, બાઈબલ, અને કુરાનને પ્રથમજ નકારી દૃષ્ટિથી ન જોઈને તેમાંથી ગુણોનું ગ્રહણ અને દોષોનો ત્યાગ કરવાને તથા અન્ય મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરું છું, તેમ સર્વેએ કરવું યોગ્ય છે.

એ મતોના થોડા થોડાજ દોષ પ્રકાશિત કર્યા છે, જેને જોઈને મનુષ્ય લોક સત્યાસત્ય મતનો નિર્ણય કરી શકે અને સત્યનું ગ્રહણ, તથા અસત્યનો ત્યાગ કરવા કરાવવામાં સમર્થ થાય, કેમકે એક મનુષ્ય જાતિમાં લોકોને બહેકાવીને વિરુદ્ધ બુદ્ધિ કરાવીને એક બીજાના શત્રુ બનાવી લડાવી મારવા, એ વિદ્વાનોના સ્વભાવથી બાહ્ય છે. જોકે આ ગ્રંથને જોઈને અવિદ્વાન લોક અન્યથાજ વિચારશે તથાપિ બુદ્ધિમાન લોક યથા યોગ્ય એનો અભિપ્રાય સમજશે એટલામાટે હું મારા પરિશ્રમને સફળ સમજીને મારો અભિપ્રાય સર્વ સજ્જનોની સામે મૂકું છું. એ જોઈ, જોવાડી મારા શ્રમને સફળ કરે. અને એજ પ્રકારે પક્ષપાત ન કરીને સત્યાર્થનો પ્રકાશ કરવો એ મારું તથા સર્વ મહાશયોનું મુખ્ય કર્તવ્યકર્મ છે.

સર્વાત્મા સર્વાન્તર્યામી, સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા સ્વકૃપાએ આ આશયને વિસ્તૃત અને ચિરસ્થાયી કરે.

અલમતિ વિસ્તરેણ બુદ્ધિમદ્વરશિરોમણિષુ ॥

इति भूमिका ॥

સ્થાન મહારાણાનું ઉદયપૂર.
ભાદ્રપદ શુક્લપક્ષ સમ્વત. ૧૯૩૯.

} (સ્વામી) દયાનંદ સરસ્વતી.

अथ सत्यार्थप्रकाशः

ओ३म् शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो
भवत्वर्ग्यमा । शन्नोऽइन्द्रो बृहस्पतिः श-
न्नो विष्णुरुक्रुमः । नमो ब्रह्मणे नमस्ते
वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मं वदिष्यामि ऋतं वदिष्यामि
सत्यं वदिष्यामि तन्मामंवतु तदुक्तारंम-
वतु । अवतु मामवतुवुक्तारंम् । ओ३म्
शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ १ ॥

અર્થ—ઓંકર આ ઓંકર શબ્દ પરમેશ્વરનું સર્વોત્તમ નામ છે. કેમકે એમાં જે અંક અને મૂળ એ ત્રણ અક્ષર મળીને એક ઓંકર સમુદાય થયો છે એ એક નામથી પરમેશ્વરનાં બહુ નામ આવે છે જેમ અકારથી વિરાટ, અમિ અને વિશ્વાદિ; ઊકારથી હિરણ્યગર્ભ, વાયુ અને તૈજસાદિ; મકારથી ઇશ્વર, આદિત્ય અને પ્રાણાદિ નામોના વાચક અને ગ્રાહક છે એનું એવુંજ વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે પ્રકરણાનુકૂલ એ સર્વ નામ પરમેશ્વરનાંજ છે.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વરથી ભિન્ન અર્થોના વાચક વિરાટ આદિ નામ કેમ નહીં? બ્રહ્માણ્ડ પૃથિવી આદિ ભૂત, ઇન્દ્રાદિ દેવતા અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં શુંકવાદિ ઔષધિયોનાં પણ એ નામ છે કે નહીં?

ઉત્તર—છે. પરંતુ પરમાત્માનાં પણ છે.

પ્રશ્ન—કેવલ દેવોનું ગ્રહણ એ નામોથી કરો છો કે નહીં?

ઉત્તર—આપના ગ્રહણ કરવામાં શું પ્રમાણ છે?

પ્રશ્ન—દેવ સર્વ પ્રસિદ્ધ અને તે ઉત્તમ પણ છે, એથી હું તેનું ગ્રહણ કરું છું.

ઉત્તર—શું પરમેશ્વર અપ્રસિદ્ધ અને તેનાથી કોઈ ઉત્તમ પણ છે? પુનઃ એ નામ પરમેશ્વરનાં પણ કેમ નથી માનતા? જ્યારે પરમેશ્વર પ્રસિદ્ધ અને તેની તુલ્ય પણ કોઈ નથી તો તેનાથી ઉત્તમ કોઈ કેમ કરી હોઈ શકે? એથી આપનું આ કહેવું સત્ય નથી. કેમકે આપના એમ કહેવામાં બહુજ દોષો પણ આવે છે. જેમ “ઉપસ્થિતં પરિત્યજ્યાનુપસ્થિતં યાચત્ત ઇતિ વાધિતન્યાયઃ” કોઈએ કોઈને માટે ભોજનના પદાર્થ પીરસી કહ્યું કે આપ ભોજન કરો, અને તે જો તેને છોડી અપ્રાપ્ત ભોજનને માટે જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરે તો તેને બુદ્ધિમાન ન જાણવો જોઈએ, કેમકે તે ઉપસ્થિત નામ સમીપ પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થને છોડીને અનુપસ્થિત અર્થાત્ અપ્રાપ્ત પદાર્થની પ્રાપ્તિને માટે ભ્રમ કરે છે, તેથી જેમ તે પુરૂષ બુદ્ધિમાન નથી તેવુંજ આપનું કથન છે! કેમકે આપ તે વિરાટ આદિ નામોના જે પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ સિદ્ધ પરમેશ્વર અને બ્રહ્માણ્ડાદિ ઉપસ્થિત અર્થોનો પરિભ્રમ કરીને અસંભવ અને અનુપસ્થિત વેદાદિના ગ્રહણમાં ભ્રમ કરો છો, એમાં કોઈ પણ પ્રમાણ કે યુક્તિ નથી જો આપ એમ કહો કે જ્યાં જેનું પ્રકરણ છે ત્યાં તેનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે; જેમ કોઈએ કોઈને કહ્યું કે “હે મૃત્યુ ! ત્વં સૈંધવમાનય” અર્થાત્ તું સૈંધવ લઈ આવ. ત્યારે તેને સમય અર્થાત્ પ્રકરણનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે કેમકે સૈંધવ નામ જે પદાર્થોનાં છે. એક ઘોડાનું અને બીજું લવણનું જો સ્વસ્વામીનો ગમન સમય હોય તો ઘોડો અને ભોજનનો કાલ હોય તો લવણ લાવવું ઉચિત છે. જો ગમન સમયે લવણ અને ભોજન સમયે ઘોડો લાવે તો તેનો સ્વામી તેના ઉપર ક્રોધ કરી કહેશે કે “તું નિબુદ્ધિ પુરૂષ છે. ગમન સમયે લવણ અને ભોજન સમયે ઘોડો લાવવાનું શું પ્રયોજન હતું? તું પ્રકરણવિત્ત નથી. નહીં તો જે સમયમાં જેને લાવવું જોઈતું હતું તેજ લાવત. તારે પ્રકરણનો વિચાર કરવો આવશ્યક હતો તે તે નહીં કર્યો, એથી તું મૂર્ખ છે. મારી પાસેથી ચાલ્યો જા” એથી શું સિદ્ધ થયું કે જ્યાં જેનું ગ્રહણ કરવું ઉચિત હોય ત્યાં તેજ અર્થનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. તો એમજ અમે અને આપ સર્વ લોકોએ માનવું અને કરવું પણ જોઈએ.

अथ मन्त्रार्थः

ओ३म् स्वम्ब्रह्म ॥ १ ॥ यजुः अ० ४० । मं० १७ ॥

गुणो वेदोमां आवा आवा प्र३शोमां ओम् आदि परमेश्वरनां नाम आवे छे.

ओमित्येदक्षरमुद्रीथमुपासीत्र ॥ २ ॥ छान्दोग्य उप० मं० १ ॥ त

ओमित्येदक्षरं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् ॥ ३ ॥ माण्डूक्य० मं० १ ॥

सर्वे वेदा यत्पदमामन्ति तपाः सि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ ४

कठोपनिषत् । २ मं १५ ॥

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।

रुक्माभं स्वप्रधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ ५ ॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्मशाश्वतम् ॥ ६ ॥

मनु० अ० १२ ॥ श्लो० १२२ । १२३ ॥

स ब्रह्मा स विष्णुः स रुद्रस्स शिवस्सोऽक्षरस्स परमः स्वराट् ।

स इन्द्रस्स कालाग्निस्स चन्द्रमाः ॥ ७ ॥ कैवल्य उपनिषत् ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यस्स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ८ ॥

ऋ० मं० १ । अनु० २२ । सू० १६४ । मं० ४६ ॥

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धत्री ।

पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृष्ट्व ह पृथिवीं मा हिंसीः ॥ ९ ॥

यजुः० अ० १३ । मं० १८ ॥

इन्द्रो मरुता रोदसी पप्रथच्छव इन्द्रः सूर्यमरोचयत् ।

इन्द्रेह विश्वा भुवनानि येमिर इन्द्रेश्वानास इन्द्रः ॥ १० ॥

सामवे० ७ प्र० ३ अ० ८ सू० । १६ अ० २ ख० ३ सू० ०२ मं०

પ્રણાય નમો યસ્ય સર્વમિદં વશે ।

યો ભૂતઃ સર્વસ્યેશ્વરો યસ્મિન્તસર્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થર્થવેદે કાંઠ ૧૧ । અ૦ ૨ । સૂ૦ ૪ । મં૦ ૧ ॥

અર્થ—અહીં આ પ્રમાણે લખવાનું તાત્પર્ય એજ છે કે જે એવાં એવાં પ્રમાણોમાં આંકારાદિ નામોથી પરમાત્માનું ગ્રહણ થાય છે તે લખ્યું અને પરમેશ્વરનું કોઈ પણ નામ અનર્થક નથી, જેમ લોકમાં દરિદ્રી આદિનાં ધનપતિ આદિ નામ હોય છે. એથી એ સિદ્ધ થયું કે કેટલાંક ગૌણિક કેટલાંક કામિક અને કેટલાંક સ્વાભાવિક અર્થનાં વાચક છે.

‘ઓ૩મ્’ આદિ નામ સાર્થક છે જેમ (ઔચં) “અવતીત્યોમ્ આકાશમિદં વ્યાપકત્વાત્ સ્વમ્, સર્વેભ્યો બૃહત્વાદ્ બ્રહ્મ” રક્ષા કરવાથી ઓ૩મ્, આકાશવત્ વ્યાપક હોવાથી સ્વમ્, અને સર્વથી મોટા હોવાથી બ્રહ્મ, એ ઇશ્વરનાં નામ છે.

ઓ૩મ્ જેનું નામ છે અને જે કદી નષ્ટ નથી થતો તેની ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે. અન્યની નહીં. ૨

ઓમિત્યેતં૦ સર્વ વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પરમેશ્વરનું પ્રધાન અને નિજ નામ ઓ૩મ્ કહ્યું છે. અન્ય સર્વ ગૌણિક નામ છે. ૩

સર્વે વેદાં૦ કેમકે સર્વ વેદ સર્વ ધર્માનુશ્ઠાનરૂપ તપશ્ચરણ જેનું કથન અને માન્ય કરે છે, અને જેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરીને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કરે છે તેનું નામ ઓમ્ છે. ૪

પ્રશાસિતાં૦ જે સર્વને શિક્ષા દેનારે, સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ, સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ, સમાધિસ્થ બુદ્ધિથી જાણુવા યોગ્ય છે તેને પરમપુરૂષ જાણુવો જોઈએ. ૫

અને સ્વપ્રકાશ હોવાથી અગ્નિ. વિજ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાથી મનુ. સર્વના પાલન કરવાવાળા અને પરમેશ્વર્યવાન હોવાથી ઇન્દ્ર. સર્વના જીવન મૂલ હોવાથી પ્રાણ. અને નિરંતર વ્યાપક હોવાથી પરમેશ્વરનું નામ બ્રહ્મ છે. ૬

(સબ્રહ્મા સ વિષ્ણુઃ) સર્વ જગતને બનાવવાથી બ્રહ્મા; સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી વિષ્ણુ; દુષ્ટોને દંડ દઈ રડાવવાથી રુદ્ર; મંગલમય અને સર્વના કલ્યાણ કરતા હોવાથી શિવ.

યઃ સર્વમશ્નુતે ન ક્ષરતિ ન વિનશ્યતિ તદક્ષરમ્ ॥

યઃ સ્વયં રાજંતે સ વિરાટ્ ॥

યોઽગ્નિરિવ કાલઃ કલપિતા પ્રલયકર્તા સ કાલાગ્નિરીશ્વરઃ ॥

‘અક્ષર’ જે સર્વત્રવ્યાપ અવિનાશી; સ્વરાટ્ સ્વયં પ્રકાશરૂપ અને કાલાગ્નિ પ્રલયમાં સર્વના કાલ અને કાલના પણ કાલ છે તેથી પરમેશ્વરનું નામ કાલાગ્નિ છે.

ઇન્દ્રમિત્રં૦ જે એક અદ્વિતીય સત્ય બ્રહ્મવસ્તુ છે તેનાંજ ઇન્દ્રાદિ સર્વ નામ છે.

“દ્યુષુ ગુદ્દેષુ પદાર્થેષુ ભવો દિવ્યઃ” ॥

“શોભનાનિ પર્ણાનિ પાલ્નનાનિ પૂર્ણાનિ કર્માણિ વા યસ્ય સઃ” ॥

“યોગુર્વાત્મા સગરુત્માન્” ॥

“યો માતરિશ્વા વાયુરિવ બલવાન્ સ માતરિશ્વા”

દિવ્ય જે પ્રકૃત્યાદિ દિવ્ય પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત, સુપર્ણ જેના ઉત્તમ પાલન અને પૂર્ણ કર્મ છે ગરુત્માન્ જેનો આત્મા અર્થાત્ સ્વરૂપ મહાન્ છે, માતરિશ્વા જે વાયુ સમાન અનન્ત બલવાન છે તેથી કરીને પરમાત્માના દિવ્ય, સુપર્ણ, ગુરુત્માન અને માતરિશ્વા એ નામ છે. શેષ નામોના અર્થ આગળ લખવામાં આવશે. ૮

ભૂરસિ ભૂમિરસિ ॥ “ભવન્તિ ભૂતાનિ યસ્યાં સા ભૂમિઃ” ॥ જેમાં સર્વ ભૂત પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી કરી ઇશ્વરનું નામ “ભૂમિ” છે. શેષ નામોના અર્થ આગળ લખવામાં આવશે. ૯
ઇન્દ્રો મન્હા ॥ આ મંત્રમાં ઇન્દ્ર પરમેશ્વરનું નામ છે તેથી કરી આ પ્રમાણ લખ્યું છે ૧૦
પ્રાણાય ॥ જેમ પ્રાણને વશ સર્વ શરીર ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેમ પરમેશ્વરને વશ સર્વ જગત્ રહે છે. ૧૧

ઇત્યાદિ પ્રમાણોના ઠીક ઠીક અર્થો જાણવાથી આ નામોએ કરીને પરમેશ્વરનું અહણુ થાય છે, કેમકે ઓઝ્મ અને અગ્ન્યાદિ નામોના મુખ્ય અર્થથી પરમેશ્વરનું અહણુ થાય છે. જેમકે વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, આહ્વાણુ અને સૂત્રાદિ, ઋષિ મુનિયોનાં વ્યાખ્યાનોથી પરમેશ્વરનું અહણુ જ્ઞેવામાં આવે છે, તેનું અહણુ કરવું સર્વને યોગ્ય છે. પરંતુ ઓઝ્મ એ તો કેવલ પરમાત્માનું નામ છે, અને અગ્નિ આદિ નામોથી પરમેશ્વરના અહણુમાં પ્રકરણ અને વિગ્રહણુ અને નિયમકારક છે. એથી શું સિદ્ધ થયું? કે જ્યાં જ્યાં સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસના, સર્વશ, વ્યાપક, શુદ્ધ સનાતન અને સૃષ્ટિકરતા આદિ વિશેષણુ લખ્યાં છે, ત્યાં ત્યાં એ નામોથી પરમેશ્વરનું અહણુ થાય છે અને જ્યાં આવાં પ્રકરણુ છે કે:—

તતો વિરાઢંજાયત વિરાજો અધિપુરુષઃ ।

શ્રોત્રાંદ્વાયુશ્ચ પ્રાણશ્ચ મુસ્વાદગ્નિરંજાયત ।

તેન દેવા અયંજન્ત ।

પશ્વાદ્ભૂમિમથો પુરઃ । યજુઃ ૦ અં ૩૧ ।

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્માન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ । અગ્નેરુપઃ । અદ્ભ્યઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓષધયઃ । ઓષધિભ્યોઽન્નમ્ । અન્નાદ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ । સં વા એષ પુરુષોઽન્નરસમયઃ ॥ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ બ્રહ્માનન્દ વહ્ની પ્રથમાનુવાક ॥

આવા પ્રમાણોમાં વિરાટ, પુરુષ, દેવ, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, ભૂમિ આદિ નામ લૌકિક પદાર્થોનાં હોય છે, કેમકે જ્યાં જ્યાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય અદ્યક્ષ, જડ દ્રવ્ય આદિ વિશેષણ પણ લખ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં પરમેશ્વરનું અહણ નથી થતું. તે ઉત્પત્તિ આદિ વ્યવહારોથી પૃથક છે, અને ઉપરોક્ત મંત્રોમાં ઉત્પત્તિ આદિ વ્યવહાર છે. એથી અહીં વિરાટ આદિ નામોથી પરમાત્માનું અહણ ન થઈને સંસારી પદાર્થોનું અહણ થાય છે. કિન્તુ જ્યાં જ્યાં સર્વજ્ઞાદિ, વિશેષણ હોય ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા જ્યાં જ્યાં ઇચ્છા, દેવ, પ્રયત્ન સુખ, દુઃખ અને અદ્યક્ષાદિ વિશેષણ હોય ત્યાં ત્યાં જીવનું અહણ થાય છે. એમ સર્વત્ર સમજવું જોઈએ કેમકે પરમેશ્વરનું જન્મ મરણ કદી થતું નથી. એથી વિરાટ આદિ નામ અને જન્માદિ વિશેષણોથી જગતના જડ અને જીવાદિ પદાર્થોનું અહણ કરવું ઉચિત છે, પરમેશ્વરનું નહીં. હવે જે પ્રકારે વિરાટ આદિ નામોથી પરમેશ્વરનું અહણ થાય છે, તે પ્રકાર નીચે લખ્યા પ્રમાણે જાણો.

અથ ઑંકારાર્થ: (વિ) ઉપસર્ગપૂર્વક (રાજ્ઞદીતૌ) આ ધાતુને (ક્રીપ) પ્રત્યય લગાડવાથી વિરાટ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. યો વિવિધં નામ ચરાચરમ્ જગદ્રાજયતિ પ્રકાશયતિ સ વિરાટ ॥ વિનિધ અર્થાત્ જે બહુ પ્રકારના જગતને પ્રકાશિત કરે છે તેથી “વિરાટ” નામથી પરમેશ્વરનું અહણ થાય છે. અચ્ચુ ગતિપૂજનયો: ॥ અગ, અગિ, ઇણ ગત્યર્થક ધાતુ છે એનાથી અગ્નિ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ગતેભ્યોડર્થો: ॥ જ્ઞાનં ગમનં પ્રાપ્તિશ્ચેતિ । પૂજનં નામ સત્કાર: “યોડચ્ચતિ અચ્યતેડગત્યક્લત્યેતિ સોડ્યમગ્નિ: ॥”

જે જ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વજ્ઞ જાણના, પ્રાપ્ત થવા અને પૂજન કરવા યોગ્ય છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ અગ્નિ છે.

વિશ્વ પ્રવેશને ॥ એ ધાતુથી “વિશ્વ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

વિશન્તિ પ્રવિષ્ઠાનિ સર્વાણ્યાકાશાદીનિ ભૂતાનિ યસ્મિન્ યો

વાડકાશાદિપુ સર્વેપુ પ્રવિષ્ઠ: સ વિશ્વ ઇશ્વર: ॥

જેમાં આકાશાદિ સર્વ ભૂત પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે અથવા જે એમાં વ્યાપ્ત હોઈને પ્રવિષ્ઠ થઈ રહ્યા છે તેથી કરીને તે પરમેશ્વરનું નામ વિશ્વ છે ઇત્યાદિ નામોનું અહણ અકાર માત્રથી થાય છે,

“જ્યોતિર્વૈ હિરણ્યં । તેજો વૈ હિરણ્યમિત્યૈતરેયે શતપથે ચ બ્રાહ્મણે” ॥

“યો હિરણ્યાનાં સૂર્યાદીનાં તેજસાં ગર્ભ ઉત્પત્તિનિમિત્તમધિકરણં. સ હિરણ્યગર્ભ:” ॥

જેમાં સૂર્યાદિ તેજવાળા લોક ઉત્પન્ન થઈ જેને આધાર રહે છે અથવા જે સૂર્યાદિ તેજ: સ્વરૂપ પદાર્થોનાં ગર્ભ નામ ઉત્પત્તિ અને નિવાસ સ્થાન છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ ‘હિરણ્યગર્ભ’ છે એમાં યજુર્વેદનાં મંત્રનું પ્રમાણ છે:—

હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત્ ।
સ દાધાર પૃથિવીં દ્યામુતેમાં કસ્મૈ દેવાયં હવિષાં વિધેમ ॥
યજુઃ અઃ ૧૩ । મંઃ ૪ ॥

ધૃત્યાદિ સ્થલોમાં “હિરણ્યર્ભ” થી પરમેશ્વરનુંજ અહણુ થાય છે.

વા ગતિગન્ધનયોઃ । એ ધાતુથી “વાયુ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ગન્ધનં હિંસનમ્. “યો વાતિ ચરાચરજગદ્ધરતિ બલિનાં બલિષ્ઠઃ સ વાયુઃ” ॥

જે ચરાચર જગતનો ધારણુ, જીવન અને પ્રલય કર્તા અને સર્વ બલવાનોથી બલવાન છે એથી ઇશ્વરનું નામ “વાયુ” છે.

તિજ નિશાને । એ ધાતુથી “તેજઃ” અને એને તદ્દિત કરવાથી “તૈજસ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. જે પોતે સ્વયંપ્રકાશ અને સૂર્યાદિ તેજસ્વી લોકોના પ્રકાશ કરવાવાલા છે, એથી તે ઇશ્વરનું વામ “તૈજસ” છે. ધૃત્યાદિ નામાર્થ ઉકાર માત્રથી અહણુ થાય છે.

ઈશ એશ્વર્યે । એ ધાતુથી “ઇશ્વર” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

ય ઈષ્ટે સર્વેશ્વર્યવાન્ વર્તતે સ ઈશ્વરઃ” ।

જેનું સત્ય વિચારશીલ જ્ઞાન અને અનન્ત ઐશ્વર્ય છે એથી તે પરમાત્માનું નામ “ઇશ્વર” છે”
દો અવસ્થાનું. એ ધાતુથી અદિતિ । અને એને તદ્દિત કરવાથી આદિત્ય શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

ન વિચતે વિનાશો યસ્ય સાંડ્યમદિતિઃ અદિતિરેવ આદિત્યઃ” ॥

જેનો વિનાશ કદી નથી થતો તે ઇશ્વરની “આદિત્ય” સંજ્ઞા છે,

જ્ઞા અવબોધને । પ્ર—પૂર્વક, એ ધાતુથી પ્રજ્ઞ અને એને તદ્દિત કરવાથી “પ્રજ્ઞ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

યઃ પ્રકૃષ્ટતયા ચરાચરસ્ય જગતો વ્યવહારં જાનાતિ સ પ્રજ્ઞઃ—પ્રજ્ઞ એવ પ્રજ્ઞઃ”

જે નિર્મિત્ત જ્ઞાનયુક્ત સર્વ ચરાચર જગતના વ્યવહારને યથાવત્ જાણે છે એથી ઇશ્વરનું નામ “પ્રજ્ઞ” છે. ધૃત્યાદિ નામાર્થ મકારથી અહીત થાય છે. જેમ એક એક માત્રાથી ત્રણ ત્રણ અર્થ અહીં વ્યાખ્યાંત કર્યા છે તેમજ અન્ય નામાર્થ પણ ઔકારથી જાણવામાં આવે છે. જે (શક્તિ મિત્રઃ શમ્ભ) એ મંત્રમાં મિત્રાદિ નામ છે તે પણ પરમેશ્વરનાજ છે. કેમકે સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસનાં શ્રેષ્ઠનીજ કરવામાં આવે છે. શ્રેષ્ઠ તેનેજ કહે છે જે ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ અને સત્ય સત્ય વ્યવહારોમાં સર્વથી અધિક હોય. તે શ્રેષ્ઠમાં પણ જેઅત્યંત શ્રેષ્ઠ છે તેનેજ પરમેશ્વર કહે છે. જેની તુલ્ય કોઈ ન થયો, ન છે, અને નથી થનારો. જ્યારે તુલ્ય નહીં ત્યારે તેનાથી અધિક

કેમ કરી હોઈ શકે? જેવી રીતે પરમેશ્વરના સત્ય, ન્યાય, દયા, સર્વસામર્થ્ય અને સર્વજ્ઞતાદિ અનન્ત ગુણ છે તેવા અન્ય કોઈ જડ પદાર્થ વા જીવના નથી. જે પદાર્થ સત્ય છે, તેના ગુણ, કર્મ સ્વભાવ પણ સત્ય હોય છે. એથી કરી મનુષ્યોને યોગ્ય છે કે પરમેશ્વરનીજ સ્તુતિ, પ્રાર્થના, અને ઉપાસના કરે. તેનાથી ભિન્નની કદી નહીં કરે કેમકે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ નામક પૂર્વજ મહાશય વિદ્વાન, દૈત્ય દાનવાદિ નિવૃત્ત મનુષ્ય અને અન્ય સાધારણ મનુષ્યોએ પણ પરમેશ્વર ઉપરજ વિશ્વાસ રાખીને તેનીજ સ્તુતિ, પ્રાર્થના, અને ઉપાસના કરી હતી, એનાથી ભિન્નની નથી કરી. તેમજ આપણે સર્વેએ કરવું યોગ્ય છે. એનો વિશેષ વિચાર મુક્તિ અને ઉપાસના વિષયમાં કરવામાં આવશે.

પ્રશ્ન—મિત્રાદિ નામોથી સખા અને ઈદ્રાદિ દેવોના પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર જોવાથી તેમનુંજ ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

ઉત્તર—અહીં તેનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી કેમકે જે મનુષ્ય કોઈનો મિત્ર છે તેજ અન્યનો શત્રુ અને કોઈથી ઉદ્ધારીન પણ જોવામાં આવે છે. એથી મુખ્યાર્થમાં સખા આદિનું ગ્રહણ નથી થઈ શકતું, કિન્તુ જેમ પરમેશ્વર સર્વ જગતનો નિશ્ચિત મિત્ર, ન કોઈનો શત્રુ, અને ન કોઈથી ઉદ્ધારીન છે. એનાથી ભિન્ન કોઈ પણ જીવ એ પ્રકારનો કદી થઈ શકતો નથી. એથી પરમાત્માનુંજ ગ્રહણ અહીં થાય છે. હા, ગૌણ અર્થમાં મિત્રાદિ શબ્દથી સુહૃદાદિ મનુષ્યોનું ગ્રહણ થાય છે.

જિમિદ્વા સ્નેહને—એ ધાતુને ઔણાદિક ક્ત્ર પ્રત્યય લગાડવાથી “મિત્ર” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“મેઘતિ સ્નિહ્યતિ સ્નિહ્યતે વા સ મિત્ર: ।”

જે સર્વ સાથે સ્નેહ કરીને સર્વને પ્રીતિ કરવા યોગ્ય છે એથી તે પરમેશ્વરનું નામ “મિત્ર” છે. વૃજ્ઞ વરણે, વર ઇંસાયામ્—એ ધાતુઓથી ઉણાદિ ઉનન્ પ્રત્યય લગાડવાથી વરુણ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ય: સર્વાન્ શિષ્ટાન્ મુમુક્ષુન્ધર્માત્મનો વૃણોત્યયવા ય: શિષ્ટૈર્મુમુક્ષુભિર્ધર્માત્મ-ભિર્વિયતે વર્યતે વા સ વરુણ: પરમેશ્વર: ॥”

જે આત્મયોગી વિદ્વાન મુક્તિની ઇચ્છા કરવાવાળા અને ધર્માત્માઓના સ્વીકાર કર્તા અથવા જે શિષ્ટ મુમુક્ષુ અને ધર્માત્માઓથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે ઇશ્વર “વરુણ” સંનૃક છે. અથવા “વરુણો નામ વર: શ્રેષ્ઠ:”—જેથી પરમેશ્વર સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેથીજ તેનું નામ “વરુણ” છે.

ઋ ગતિપ્રાપ્તયો: । એ ધાતુને યત્ પ્રત્યય લગાડેથી અર્ય્ય શબ્દ સિદ્ધ થાય છે અને અર્ય્ય પૂર્વક માહુમાને એ ધાતુને કનિન્ પ્રત્યય લગાડેથી ઔર્યમા શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યોડર્યાન્ સ્વામિનો ન્યાયાધિશાન્ મિમીતે માન્યાન્ કરોતિ સોડર્યમા”

જે સત્ય ન્યાયના કરનારા મનુષ્યોનું માન્ય અને પાપ તથા પુણ્ય કરવાવાળાને તેના પાપ અને પુણ્યનાં ફલોનો યથાવત્ સત્યસત્ય નિયમ કર્તા છે તેથીજ તે પરમેશ્વરનું નામ “અર્યમા” છે.

इदि परमैश्वर्ये ।— એ ધાતુને રન્ પ્રત્યય લગાડેથી इन्द्र શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“य इन्द्रति परमैश्वर्यवान् भवति स इन्द्रः परमेश्वरः”

જે અખિલ ઐશ્વર્યયુક્ત છે, એથી તે પરમાત્માનું નામ “ઇન્દ્ર” છે.

•बृहत् શબ્દપૂર્વક પા રક્ષણે એ ધાતુને डति પ્રત્યય, बृहत् ના તકારનો લોપ, અને સુગંગમ થયેથી बृहस्पति શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“यो बृहतामाकाशादीनां पतिः स्वामी पालयिता स बृहस्पतिः । જે મોટાથી મોટા અને મોટા આકાશાદિ અહ્માણેનો સ્વામી છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “બૃહસ્પતિ” છે.

विष्णु व्याप्तौ । એ ધાતુને “નુ” પ્રત્યય લગાડેથી विष्णु શબ્દ સિદ્ધ થયો છે

“वेवेष्टि व्याप्नोति चराऽचरं जगत् स विष्णुः”

ચર અને અચરરૂપ જગતમાં વ્યાપક હોવાથી પરમાત્માનું નામ ‘વિષ્ણુ’ છે.

उरुर्महान् क्रमः पराक्रमो यस्य स उरुक्रमः ।

અનન્ત પરાક્રમયુક્ત હોવાથી પરમાત્માનું નામ ઉરુક્રમ છે. જે પરમાત્મા ઉરુક્રમઃ મહા પરાક્રમયુક્ત, મિત્રઃ સર્વના સુહૃત્ અવિરોધી છે તે શમ્ સુખકારક, તે વરુણઃ સર્વોત્તમ, તે શમ્ સુખસ્વરૂપ તે અર્યમા ન્યાયાધીશ, તે શમ્ સુખપ્રચારક, તે इन्द्रઃ સર્વેશ્વરવાન્ શમ્ સકલ ઐશ્વર્યદાયક તે बृहस्पतिઃ સર્વના અધિષ્ઠાતા શમ્ વિદ્યાપ્રદ; અને તે विष्णુઃ જે સર્વમાં વ્યાપક પરમેશ્વર છે તે નઃ અમારા કલ્યાણકારક ભવતુ હો.

वायो ते ब्रह्मणे नमोस्तु-बृह बृहि बृद्धौ, એ ધાતુઓથી ब्रह्म શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. જે સર્વના ઉપર વિરાજમાન સર્વથી મોટો અનન્ત બલયુક્ત પરમાત્મા છે, તે બ્રહ્મને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. હે પરમેશ્વર! त्वमेव प्रत्यक्षम्ब्रह्मासि-આપજ અન્તર્યામિ રૂપથી પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છો. त्वामेव प्रत्यक्षम् ब्रह्म वदिष्यामि । હું આપનેજ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ કહીશ કેમકે આપ સર્વ જગતમાં વ્યાપ્ત રહી સર્વને નિત્યપ્રાપ્ત છો.

ऋतं वदिष्यामि । જે આપની, વેદસ્થ યથાર્થ આજ્ઞા છે, તેનો હું સર્વને માટે ઉપદેશ અને તેનું આચરણ પણ કરીશ.

सत्यं वदिष्यामि । સત્ય બોલીશ, સત્ય માનીશ અને સત્યજ કરીશ.

तन्मामवतु । તેથી આપ મારી રક્ષા કરો.

તદ્વક્તારમવતુ । તેથી આપ મારી, આપ સત્યવક્તાની રક્ષા કરો કે જેથી આપની આજ્ઞામાં મારી બુદ્ધિ સ્થિર રહે અને વિરૂદ્ધ કદી ન થાય કેમકે જે આપની આજ્ઞા છે તેજ ધર્મ અને જે તેનાથી વિરૂદ્ધ તેજ અધર્મ છે.

અવતુ મામવતુ વક્તારમ્ । આ બીજી વાર પાઠ અધિકાર્ય માટે છે. જેમ “કશ્ચિત્કં-
ચિત્પ્રતિ, વદાતિ, ત્વં ગ્રામં ગચ્છ ગચ્છ ।” એમાં એ વાર ક્રિયાના ઉચ્ચારણથી તું શીઘ્રજ ગ્રામ જા,
જેમ સિદ્ધ થાય છે. જેમજ અહીં આપ મારી અવસ્ય રક્ષા કરો અર્થાત્ ધર્મપર મુનિશ્ચિત અને
અધર્મપર ધુણા સદા કડું એવી કૃપા મારાપર કરો; હું આપનો મોટો ઉપકાર માનીશ.

ઓશ્મ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ । એમાં ત્રણ વાર શાન્તિ પાઠનું એ પ્રયોજન છે કે
ત્રિવિધ તાપ અર્થાત્ આ સંસારમાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ છે. એક “અધ્યાત્મિક” જે આત્મા
શરીરમાં અવિદ્યા, રાજ, દ્વેષ, મૂર્ખતા અને જ્વર પીડાદિ હોય છે તે; બીજું “આદિભૌતિક”
જે શત્રુ, વ્યાધિ અને સર્પાદિથી પ્રાપ્ત થાય છે તે; ત્રીજું “અધિદૈવિક” અર્થાત્ જે અતિ-
દૃષ્ટિ, અતિશીત, અતિઉષ્ણતા, મન અને ઇન્દ્રિયોની અશાન્તિથી થાય છે. આ ત્રણ પ્રકાર-
ના ક્લેશોથી આપ અમ લોકોને દૂર કરીને કલ્યાણકારક કર્મોમાં અમને સદા પ્રવૃત્ત રાખો
કેમકે આપજ કલ્યાણસ્વરૂપ, સર્વ સંસારના કલ્યાણ કર્તા અને ધાર્મિક મુમુક્ષુઓના કલ્યાણહતા
છો. એથી આપ સ્વયં પોતાની કૃણાથી સર્વ જીવોના હૃદયમાં પ્રકાશિત થાઓ કે જેથી સર્વ
જીવ ધર્મર્મનાં આચરણ કરીને અને અધર્મને છોડીને પરમાનન્દને પ્રાપ્ત થાય અને દુઃખોથી
પૃથક્ રહે.

“સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુષ્ચ ।” યજુર્વેદે ।

આ વચનથી જે જગત્ નામ પ્રાણી, અને ચેતન, અર્થાત્ જે પ્રેરે હરે છે.

તસ્થુષઃ અપ્રાણી અર્થાત્ સ્થાવર, જડ અર્થાત્ પૃથિવી આદિ છે, એ સર્વના આત્મા હોવાથી
અને સ્વપ્રકાશરૂપ સર્વને પ્રકાશ કરવાથી પરમેશ્વરનું નામ “સૂર્ય” છે.

અત્ સાતત્યગમને । એ ધાતુથી આત્મા શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યોડતતિ વ્યાપ્રોતિ સ આત્મા”

જે સર્વ જીવાદિ જગત્માં નિરંતર વ્યાપક થઇને રહ્યા છે.

“પરશ્વાસાવાત્મા ચં ય આત્મભ્યો જીવેભ્યઃ સૂક્ષ્મેભ્યઃ પરોડતિસૂક્ષ્મઃ
સ પરમાત્મા”

જે સર્વ જીવાદિથી ઉત્કૃષ્ટ અને જીવ, પ્રકૃતિ તથા આકાશથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ અને સર્વ
જીવોના અન્તર્યામી આત્મા છે; એથી ઇશ્વરનું નામ “પરમાત્મા” છે.

સામર્થ્યવાળાનું નામ “ઇશ્વર” છે.

૧૪૦૮

“ય ईश्वरेषु समर्थेषु परमः श्रेष्ठः स परमेश्वरः”

જે ઇશ્વરોના ઇશ્વર અર્થાત્ સમર્થોમાં સમર્થ, અને જેના તુલ્ય કોઈ પણ ન હોય, તેથી તેનું નામ “પરમેશ્વર” છે.

“षुज् अभिषवे, षुङ् प्राणिगर्भविमोचने ।”

એ ધાતુઓથી સવિતા શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“अभिषवः प्राणिगर्भविमोचनं चोत्पादनम् ।”

“यश्चराचरं जगत् सुनोति सूते वोत्पादयति स सविता परमेश्वरः ॥”

જે સર્વ જગત્ની ઉત્પત્તિ કર્તા છે તેથી પરમેશ્વરનું નામ ‘સવિતા’ છે.

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥

એ ધાતુથી દેવ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ક્રીડા-જે શુદ્ધ જગત્ને ક્રીડા કરાવવાની, વિજિગીષા-ધાર્મિકોને જીવડાવવાની ઈચ્છાયુક્ત, વ્યવહાર-સર્વ ચેષ્ટાના સાધનોપસાધનોના દ્યતા, દ્યુતિ-સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ સર્વના પ્રકાશક, સ્તુતિ-પ્રશંસાને યોગ્ય, મોદ-આપ આનંદસ્વરૂપ અને બીજાને આનંદ આપનારા, મદ-મદોન્મત્તોને તાડન કરણારા, સ્વપ્ન-સર્વને શયનાર્થ રાત્રિ અને પ્રલયના કરનારા, કાન્તિ-કામનાને યોગ્ય, અને ગતિ-જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ “દેવ” છે; અથવા:—

“यो दीव्यति क्रीडति स देवः ।”

જે પોતાના સ્વરૂપમાં આનંદથી પોતેજ ક્રીડા કરે અથવા કોઈની સહાયતા વિના ક્રીડાવત સહજ સ્વભાવથી સર્વ જગત્ને બનાવે છે વા સર્વ ક્રીડાઓના આધાર છે.

“विजिगीषते स देवः ।”

જે સર્વને જીતનારા, સ્વયં અજેય અર્થાત્ જેને કોઈ પણ જીતી શકે નહીં.

“व्यवहारयति स देवः ।”

જે ન્યાય અને અન્યાયરૂપ વ્યવહારોના બાણનારા અને ઉપદેશ, “यश्चराचरं जगत्सुनोति-यति” । જે સર્વનો પ્રકાશક, “यः स्तूयते स देवः” । જે સર્વ મનુષ્યોને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય અને નિન્દાને યોગ્ય ન હોય, “यो मोदयति स देवः” । જે સ્વયં આનંદસ્વરૂપ અને બીજાને આનંદ કરાવે છે, જેને દુઃખનો લેશ પણ ન હોય. “यो माद्यति स देवः” । જે સદા હર્ષિત, શોકરહિત અને બીજાને હર્ષિત કરવા અને દુઃખોથી મુક્ત રાખવાવાળા “यः स्वापयति स देवः”

જે પ્રલય સમયે અવ્યક્તમાં સર્વ જીવોને સુવાડે છે, “યઃ કામયતે કામ્યતે વા સદેવઃ” । જેના સર્વ સત્ય કામ અને જેની પ્રાપ્તિની કામના સર્વ શિષ્ટ કરે છે તથા “યો ગચ્છતિ ગમ્યતે વા સ દેવઃ” । જે સર્વમાં વ્યાપ્ત અને જાણવા યોગ્ય છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ “દેવ” છે. કુવિ આચ્છાદન—એ ધાતુથી કુવેર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યઃ સર્વં કુવતિ સ્વવ્યાપ્યાચ્છાદયતિ સ કુવેરો જગદીશ્વરઃ ।”

જે પોતાની વ્યાપ્તિથી સર્વનું આચ્છાદન કરે છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ કુવેર છે.

પ્રથ વિસ્તારે—એ ધાતુથી પૃથિવી શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “ય પૃથતે સર્વજગદ્વિસ્તૃણાતિ તસ્માત્ સા પૃથિવી” । જે સર્વ વિસ્તૃત જગતનો વિસ્તાર કરનારો છે. એથી તે પરમેશ્વરનું નામ “પૃથ્વી” છે.

જલ ઘાતને—એ ધાતુથી જલ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“જલતિ ઘાતયતિ દુષ્ટાન્, સંઘાતયતિ અવ્યક્તપરમાણ્વાદીન્ તદ્ બ્રહ્મ જલમ્” ।

જે દુષ્ટોનું તાડન અને અવ્યક્ત તથા પરમાણ્વોના અન્યોન્ય સંયોગ વિયોગ કરતા છે, તે પરમાત્મા “જલ” સંજ્ઞક કહેવાય છે.

કાશ દીપ્તૌ—એ ધાતુથી આકાશ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ સર્વતઃ સર્વં જગત્પ્રકાશયતિ સ આકાશઃ” । જે સર્વ દિશામાં જગત્તા પ્રકાશક છે એથી તે પરમાત્માનું નામ “આકાશ” છે.

અદ્ મક્ષણે—એ ધાતુથી “અન્ન” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“અદ્યતેઽત્તિ ચ ભૂતાનિ તસ્માદન્નં તદુચ્યતે” ।

“અહમન્નમહમન્નમહમન્નમ્ । અહમન્નાદોહમન્નાદોહમન્નાદઃ” ॥

તૈત્તિ૦ ૩૦ નિ૦ અનુ૦ ૨ । ૧૦ ॥

“અત્તાચરાઽચરગ્રહણાત્” વેદાન્તદર્શને અ૦ ૧ પા૦ ૨ સૂ૦ ૯

આ વ્યાસમુનિકૃત શારીરક સૂત્ર છે. જે સર્વને બીતર રાખવા, સર્વને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ચરાચર જગત્તા ગ્રહણ કરવાવાળા છે, તેથી તે પરમેશ્વરના “અન્ન, અન્નાદ અને અત્તા” એ નામ છે. અને જે એમાં ત્રણ વાર પાડે છે તે આદરને માટે છે. જેમ ગૂલરના ફલમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થઈને તેમાંજ રહે છે અને નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ પરમેશ્વરની વચમાં સર્વ જગતની અવસ્થા છે.

વસ નિવાસે—એ ધાતુથી “વસુ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “વસન્તિ ભૂતાનિ યસ્મિન્નથવા યઃ સર્વેષુ વસતિ સ વસુરીશ્વરઃ” જેમાં સર્વ આકાશાદિ ભૂત વસે છે અને જે સર્વમાં વાસ કરી રહ્યા છે. તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “વસુ” છે.

રુદિર્ અશ્રુવિમાંચને—એ ધાતુને “ણિચ્” પ્રત્યય લગાડવાથી “રુદ્ર” શબ્દ સિદ્ધ

થાય છે. “યો રોદયત્યન્યાયકારિણો જનાનૂ સ રુદ્રઃ” । જે દુષ્ટકર્મ કરનારાને રડાવે છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “રુદ્ર” છે.—

“યન્મનસા ધ્યાયતિ તદ્વાચા વદતિ યદ્વાચા વદતિ તત્કર્મણા કરોતિ
યત્કર્મણા કરોતિ તદભિસંપદ્યતે” ॥

આ યજુર્વેદના આહ્વાણનું વચન છે. જીવ જેનું મનથી ધ્યાન કરે છે તેને વાણીથી બોલે છે, જેને વાણીથી બોલે છે તેને કર્મથી કરે છે, જેને કર્મથી કરે છે તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી શું સિદ્ધ થયું? કે જે જીવ જેવું કર્મ કરે છે તેવુંજ ફલ તે પામે છે. જ્યારે દુષ્ટકર્મ કરનાર જીવ ઈશ્વરની ન્યાયરૂપી વ્યવસ્થાથી દુઃખરૂપ ફલ પામે છે; ત્યારે રહે છે અને એજ પ્રકારે ઈશ્વર તેને રડાવે છે, તેથી પરમેશ્વરનું નામ “રુદ્ર” છે—

“આપો નારા ઇતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂનવઃ ।

તા યદસ્યાયનં પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥” મનુ० અ० ૧ શ્લો० ૧૦

જલ અને જીવોના નામ “નારા” છે. તે અયન અર્થાત્ નિવાસસ્થાન છે જેનું, એથી સર્વ જીવોમાં વ્યાપક પરમાત્માનું નામ “નારાયણ” છે.

ચદિ આલ્હાદે—એ ધાતુથી “ચન્દ્ર” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે “યશ્ચન્દતિ ચન્દયતિ વા સ ચન્દ્રઃ” । જે આનન્દસ્વરૂપ અને સર્વને આનન્દ આપવાવાળો છે તેથી ઈશ્વરનું નામ “ચન્દ્ર” છે. મગિ ગત્યર્થકઃ એ ધાતુથી “મંગેરલચ્ચ” એ સૂત્રે કરીને “મંગલ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યો મઙ્ગતિ મઙ્ગયતિ વા સ મઙ્ગલઃ”

જે મંગલ સ્વરૂપ અને સર્વ જીવોનાં મંગલનું કારણ છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “મંગલ” છે.

બુધ અવગમને—એ ધાતુથી “બુધ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યો બુધ્યતે બોધતે વા સ બુધઃ” ॥ જે સ્વયં બોધસ્વરૂપ અને સર્વ જીવોના બોધનું કારણ છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “બુધ” છે.

• • • બૃહસ્પતિ ।—એ શબ્દનો અર્થ આગળ કહી ચુક્યા છીએ.

ઈશુચિર્ પૂતીર્ માવે । એ ધાતુથી શુક શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. “યઃ શુચ્યતિ શોચ્યતિ વા સ શુકઃ” જે અત્યન્ત પવિત્ર અને જેના સંગથી જીવ પણ પવિત્ર થઈ જાય છે, તેથી ઈશ્વરનું નામ “શુક” છે.

ચર ગતિમક્ષણયોઃ । એ ધાતુને “શનૈસ્” અવ્યય ઉપપદ હોવાથી ‘શનૈશ્ચર’ શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. “યઃ શનૈશ્ચરતિ સ શનૈશ્ચરઃ” જે સર્વમાં સહજથી પ્રાપ્ત ધૈર્યવાન છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “શનૈશ્ચર” છે.

રહ ત્યાગે । એ ધાતુથી “રાહુ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યો રહતિ પરિત્યજતિ દુષ્ટાન”

રાહયતિ ત્યાજયતિ વા સ રાહુરીશ્વરઃ ” ॥ જે એકાન્ત સ્વરૂપ જેના સ્વરૂપમાં બીજાને પદાર્થ સંયુક્ત નથી, જે દુષ્ટોને છોડનાર અને અન્યાનો છોડાવનાર છે, તેથી પરમેશ્વરનું નામ “ રાહુ ” છે.

કિત નિવાસે રોગાપનયને ચ । એ ધાતુથી કેતુ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “ યઃ કેતયતિ ચિકિત્સતિ વા સ કેતુરીશ્વરઃ ” જે સર્વ જગત્નું નિવાસ સ્થાન સર્વરોગોથી રહિત અને મુમુક્ષુઓને મુક્તિ સમયમાં સર્વ રોગોથી છોડાવે છે તેથી તે પરમાત્માનું નામ “ કેતુ ” છે.

યજ દેવપૂજાસંગતિકરણદાનેષુ ॥

એ ધાતુથી “ યજ ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ ॥ આ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થનું વચન છે.

યો યજતિ વિદ્વદ્વિરિજ્યતે વા સ યજઃ ॥

જે સર્વ જગતના પદાર્થોના સંયુક્ત કર્તા અને સર્વ વિદ્વાનોના પૂજ્ય છે અને બ્રહ્માથી લઈ સર્વ ઋષિમુનિઓના પૂજ્ય હતા, છે અને રહેશે. તેથી તે પરમાત્માનું નામ “ યજ ” છે કેમકે તે સર્વને વ્યાપક છે.

હુદાનાઽઽદનયોઃ, આદાને ચેત્યેકે ॥

એ ધાતુથી “ હોતા ” શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. “ યો જુહોતિ સ હંતા ॥ ” જે જીવોને દેવા યોગ્ય પદાર્થોના દાતા અને ગ્રહણ કરવા યોગ્યના ગ્રાહક છે એથી તે ઇશ્વરનું નામ “ હોતા ” છે. **બન્ધ બન્ધને ॥** એથી “ બન્ધુ ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ યઃ સ્વસ્મિન્ ચરાચરં જગદ્ બધ્નાતિ બન્ધુવદ્ધર્માત્મનાં સુઘાય

સહાયો વા વર્તતે સ બન્ધુઃ ” ॥

જેણે પોતામાં સર્વ લોક લોકાન્તરોને નિયમોથી બદલ કરી રાખ્યા છે, અને સહોદર સમાન સહાયક છે, તેથી પોત પોતાની પરિધિ વા નિયમનું ઉલ્લંઘન નથી કરી શક્તા; જેમ બ્રાતા ભાઈઓના સહાયકારી હોય છે, તેમ પરમેશ્વર પણ ધૃતિવ્યાદિ લોકોનું ધારણ અને રક્ષણ કરવાથી અને સુખ આપવાથી “ બન્ધુ ” સંરૂઢ છે.

પા રક્ષણે । એ ધાતુથી “ પિતા ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “ યઃ પાતિ સર્વાન્ સ પિતા ” ॥ જે સર્વનો રક્ષક, જેમ પિતા પોતાના સન્તાનો પર સદા કૃપાલુ હોઈને તેમની ઉત્તતિ ઇચ્છે છે, તેમજ પરમેશ્વર સર્વ જીવોની ઉત્તતિ ઇચ્છે છે, તેથી તેનું નામ “ પિતા ” છે.

“ યઃ પિતૃણાં પિતા સ પિતામહઃ । ” જે પિતાઓનો પણ પિતા છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “ પિતામહ ” છે. “ યઃ પિતામહાનાં પિતા સ પ્રપિતામહઃ । ” જે પિતાઓના પિતરોના પિતા છે, એથી પરમેશ્વરનું નામ “ પ્રપિતામહ ” છે.

“ યો મિમીતે મનયતિ સર્વાઞ્જીવાન્ સ માતા ” ॥

જેમ પૂર્ણકૃપાયુક્ત જનની પોતાના સન્તાનોના સુખ અને ઉત્તતિને ચાહે છે તેમ પરમેશ્વર પણ સર્વ જીવોની ઉત્તતિ ચાહે છે તેથી પરમેશ્વરનું નામ “ માતા ” છે.

ચર ગતિભક્ષણયોઃ ॥ આહ્ પૂર્વક ।

એ ધાતુથી “આચાર્ય” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યં આચારં ગ્રાહ્યતિ સર્વા વિદ્યા વા-
બોધયતિ સ આચાર્ય્ય ईश्वरः” ॥ જે સત્ય આચારના ગ્રહણ કરનાર છે અને સર્વ વિદ્યાઓની
પ્રાપ્તિના હેતુ હોઇને સર્વ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવે છે એથી પરમેશ્વરનું નામ “આચાર્ય” છે.

ગુ શબ્દે । એ ધાતુથી “ગુરુ” શબ્દ બને છે.

“યો ધર્મ્યાન્ શબ્દાન્ ગૃણાત્યુપદિશતિ સ ગુરુઃ”

સ પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ ॥ યોગસૂં સમાધિ પાદે સૂં ૨૬ ॥

જે સત્યધર્મપ્રતિપાદક સકલ વિદ્યાયુક્ત વેદોના ઉપદેશ કર્તા, સૃષ્ટિની આદિમાં અગ્નિ,
વાયુ, આદિત્ય, અગ્નિરા, અને બ્રહ્માદિ ગુરુઓના પણ ગુરુ અને જેનો નાશ કદી થતો નથી, એથી
તે પરમેશ્વરનું નામ ગુરુ છે.

“અજ ગતિભેષણયોઃ ॥ જની પ્રાદુર્ભાવે ।”

એ ધાતુઓથી “અજ” શબ્દ બને છે.

“યોઽજતિ સૃષ્ટિં પ્રતિ સર્વાન્ પ્રકૃત્યાદીન્ પદાર્થાન્ પ્રક્ષિપતિ

જાનાતિ વા કદાચિન્ન જાયતે સોઽજઃ” ॥

જે સર્વ પ્રકૃતિના અવયવ આકાશાદિ ભૂત પરમાણુઓને યથાયોગ્ય મેળવે છે, શરીર સાથે
જીવેનો સંબંધ કરીને જન્મ આપે છે, અને સ્વયં કદી જન્મ લેતો નથી; એથી તે ઇશ્વરનું
નામ “અજ” છે.

બૃહિ વૃદ્ધૌ । એ ધાતુથી “બ્રહ્મા” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યોઽસ્થિલં જગન્નિર્માણેન વૃંહતિ વર્દ્ધયતિ સ બ્રહ્મા ॥”

જે સંપૂર્ણ જગત્ને રચીને વધારે છે, તેથી પરમેશ્વરનું નામ બ્રહ્મા છે.

“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ।” તૈત્તિં ૦ ૩૦ નિં

“સન્તીતિ સન્તસ્તેષુ સત્સુ સાધુ તત્સત્યમ્ ।

યજ્ઞાનાતિ ચરાઽચરં જગત્તજ્ઞાનમ્ ।

.. ન વિદ્યતેઽન્તોઽવધિર્મર્યાદા યસ્ય તદનન્તમ્ । સર્વેભ્યો વૃંહત્વાદ્બ્રહ્મ ॥”

જે પદાર્થ છે તેને “સત્” કહે છે, તેમાં સાધુ હોવાથી પરમેશ્વરનું નામ “સત્ય” છે. જે
થરાચર જગત્ને જાણવાવાળા છે એથી પરમેશ્વરનું નામ “જ્ઞાન” છે. જેનો અન્ત અવધિ
મર્યાદા અર્થાત્ આટલો, લાંબો, પહોળો, નાનો, મોટો છે, એવું પરિમાણ નથી, એથી પરમેશ્વરનું
નામ “અનન્ત” છે.

હુદાજ્ઞ દાને । આરૂપૂર્વક । એ ધાતુથી “ આદિ ” શબ્દ અને નજૂર્વક: “ અનાદિ ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ યસ્માત્ પૂર્વં નાસ્તિ પરં ચાસ્તિ સ આદિરિત્યુચ્યતે, ન વિચતે

આદિઃ કારણં યસ્ય સોડનાદિરીશ્વરઃ ॥ ”

જેની પૂર્વ કંઈ ન હોય અને પરે હોય તેને “ આદિ ” કહે છે. જેનું આદિ કારણ કોઈ પણ નથી એથી પરમેશ્વરનું નામ “ અનાદિ ” છે.

દુનદિ સમૃદ્ધૌ । આરૂપૂર્વક । એ ધાતુથી “ આનન્દ ” શબ્દ બને છે.

“ આનંદન્તિ સર્વે મુક્તા યસ્મિન્ યદ્વા યઃ સર્વાન્ જિવાનાનન્દયતિ સ આનંદઃ ”

જે આનંદસ્વરૂપ, જેમાં સર્વ મુક્ત જીવ આનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ ધર્માત્મા જીવોને આનન્દયુક્ત કરે છે, એથી ઇશ્વરનું નામ “ આનન્દ ” છે.

અસ્ મુવિ । એ ધાતુથી “ સત્ ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ યદસ્તિ ત્રિષુ કાલેષુ ન બાધ્યતે તત્સદ્બ્રહ્મ ॥ ”

જે સદા વર્તમાન અર્થાત ભૂત, ભવિષ્યત્, વર્તમાન કાલમાં જેને બાધ નથી, તે પરમેશ્વરને “ સત્ ” કહે છે

ચિત્તી સંજ્ઞાને । એ ધાતુથી “ ચિત્ ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ યશ્ચેતતિ ચેતયતિ સંજ્ઞાપયતિ સર્વાન્ સજ્જનાન્ યોગિનસ્તચ્ચિત્પરં બ્રહ્મ ॥ ”

જે ચેતન સ્વરૂપ, સર્વ જીવોને ચેતાવનાવાળા અને સત્યાસત્યને જણાવવાવાળા છે, એથી તે પરમાત્માનું નામ “ ચિત્ ” છે. એ ત્રણે શબ્દો વિશેષણ હોવાથી પરમેશ્વરને “ સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ ” કહે છે.

“ યો નિત્યધ્રુવોડચલોડવિનાશી સ નિત્યઃ । ”

જે નિશ્ચલ અવિનાશી છે તે “ નિત્ય ” શબ્દવાચ્ય ઇશ્વર છે.

શુન્ધ શુદ્ધૌ—એથી “ શુદ્ધ ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ યઃ શુન્ધતિ સર્વાન્ શોધયતિ વા સ શુદ્ધ ઈશ્વરઃ । ”

જે સ્વયં પવિત્ર, સર્વ અશુદ્ધિયોથી પૃથક્ અને સર્વને શુદ્ધ કરવાવાળા છે; તેથી તે ઇશ્વરનું નામ “ શુદ્ધ ” છે.

બુદ્ધ અવગમને । એ ધાતુને “ ક્ત ” પ્રત્યય અગાડવાથી “ બુદ્ધ ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ યો બુદ્ધવાન્ સદૈવ જ્ઞાતાડસ્તિ સ બુદ્ધો જગદીશ્વરઃ ”

જે સદા સર્વને જાણવાવાળો છે એથી ઇશ્વરનું નામ “ બુદ્ધ ” છે.

મુચ્ચ્લ મોચને । એ ધાતુથી “ મુક્ત ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યો મુશ્વતિ મોચયતિ વા મુમુક્ષુઃ સ મુક્તો જગદીશ્વરઃ” ।

જે સર્વદા અશુદ્ધિઓથી અલગ અને સર્વ મુમુક્ષુઓને ક્લેશથી છોડવી દે છે, તેથી પરમાત્માનું નામ “મુક્ત” છે.

“અત એવ નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવો જગદીશ્વરઃ” ।

એજ કારણથી પરમેશ્વર નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવવાળો છે.

નિર્ અને આદ્યપૂર્વક (હુકુઝૂ કરણે) એ ધાતુથી “નિરાકાર” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે;

“નિર્ગત આકારાત્સ નિરાકારઃ” ।

જેનો આકાર કોઈ પણ નથી અને ન કદી શરીર ધારણ કરે છે, એથી પરમેશ્વરનું નામ “નિરાકાર” છે.

“અઙ્ગ વ્યક્તિપ્રક્ષણકાન્તિગતિષુ” ।

એ ધાતુથી “અઙ્ગન” શબ્દ અને “નિર” ઉપસર્ગના યોગથી “નિરઙ્ગન” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“અઙ્ગનં વ્યક્તિપ્રક્ષણં કુકામદન્દ્રિયૈઃ પ્રાપ્તિશ્ચેત્યસ્માચો નિર્ગતઃ

પૃથગ્ભૂતઃ સ નિરઙ્ગનઃ” ।

જે વ્યક્તિ અર્થાત્ આકૃતિ, ક્લેશજાત્યાર, દુષ્ટ કામના અને ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોના વિપયોના પૃથક પૃથક છે, તેથી ઇશ્વરનું નામ “નિરઙ્ગન” છે.

ગણ સંખ્યાને । એ ધાતુથી “ગણુ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. એની પાછળ “પતિ” કે “પતિ” શબ્દ રાખવાથી “ગણેશ” અને “ગણુપતિ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યે પ્રકૃત્યાદયો જડા જીવાશ્ચ ગણ્યન્તે સંખ્યાયન્તે તેષામીશઃ

સ્વામી પતિઃ પાલકો વા” ।

જે પ્રકૃત્યાદિ જડ અને સર્વ જીવ, પ્રજાત પદાર્થોના સ્વામી કે પાલન કરવાવાળો છે તેથી તે ઇશ્વરનું નામ “ગણેશ” કે “ગણુપતિ” છે.

“યો વિશ્વમીષ્ટે સ વિશ્વેશ્વરઃ” ।

જે સંસારના અધિષ્ઠાતા છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “વિશ્વેશ્વર” છે.

“યઃ કૂટસ્નેકવિધવ્યવહારે સ્વસ્વરૂપેણૈવ તિષ્ઠતિ સ કૂટસ્થઃ પરમેશ્વરઃ” ।

જે સર્વ વ્યવહારોમાં વ્યાપ્ત અને સર્વ વ્યવહારોના આધાર હોઈને પણ કોઈ વ્યવહારમાં પોતાના સ્વરૂપને નથી બદલતો, એટલામાટે તે પરમેશ્વરનું નામ “કૂટસ્થ” છે.

જેટલા “ દેવ ” શબ્દના અર્થ લખ્યા છે તેટલાજ “ દેવી ” શબ્દના પણ છે. પરમેશ્વરના ત્રણે લિંગોમાં નામ છે. જેમ—

“ બ્રહ્મ ચિત્તિરીશ્વરશ્ચેતિ ” ।

જ્યારે ઇશ્વરનું વિશેષણ હશે, ત્યારે “ દેવ ” જ્યારે ચિત્તિનું હશે ત્યારે “ દેવી ” એથી ઇશ્વરનું નામ “ દેવી ” છે.

શક્તિ શક્તૌ । એ ધાતુથી “ શક્તિ ” શબ્દ બને છે.

“ યઃ સર્વં જગત્ કર્તું શક્નોતિ સ શક્તિઃ ” ।

જે સર્વ જગતને બનાવવામાં સમર્થ છે. તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “ શક્તિ ” છે.

શ્રી સેવાયામ્ । એ ધાતુથી “ શ્રી ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ યઃ શ્રીયતે સેવ્યતે સર્વેણ જગતા વિદ્વદ્વિર્યોગિભિશ્ચ સ શ્રીરીશ્વરઃ ” ॥

જેનું સેવન સર્વ જગત્, વિદ્વાન્ અને યોગી જન કરે છે તેથી તે પરમાત્માનું નામ “ શ્રી ” છે.

લક્ષ દર્શનાંકનયોઃ । એ ધાતુથી “ લક્ષ્મી ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ યો લક્ષ્યતિ પશ્યત્યહ્કતે ચિદ્વ્યતિ ચરાચરં જગદથવા વેદૈરાત્મેર્યો-
ગિભિશ્ચ યો લક્ષ્યતે સ લક્ષ્મીઃ સર્વપ્રિયેશ્વરઃ ” ।

જે સર્વ ચરાચર જગતને દેખે છે, ચિન્હિત અર્થાત્ દૃશ્ય બનાવે છે, જેમ શરીરના નેત્ર, નાસિકા; અને વૃક્ષના પત્ર, પુષ્પ, ફલ, મૂલ, પૃથિવી, જલના કૃષ્ણ, રક્ત, શ્વેત, મૃત્તિકા, પાપાણ, ચંદ્ર, સૂર્યાદિ ચિન્હ બનાવે છે. અને સર્વને બુઝે છે, સર્વ શોભાઓની શોભા, અને જે વેદાદિ શાસ્ત્ર વા ધાર્મિક વિદ્વાન યોગિયોના લક્ષ્ય અર્થાત્ જેવા યોગ્ય છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ “ લક્ષ્મી ” છે.

સ ગતૌ । એ ધાતુથી “ સરસ્ ” તેનાથી “ મતુષ્ ” અને “ હીષ ” પ્રત્યય લાગવાથી “ સરસ્વતી ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ સરો વિવિધં જ્ઞાનં વિદ્યતે યસ્યાં ચિતૌ સા સરસ્વતી ” ।

જેને વિવિધ વિજ્ઞાન અર્થાત્ શબ્દ, અર્થ, સમ્બન્ધ અને પ્રયોગનું જ્ઞાન યથાવત્ છે એથી તે પરમેશ્વરનું નામ “ સરસ્વતી ” છે.

“ સર્વાઃ શક્તયો વિદ્યન્તે યસ્મિન્ સ સર્વશક્તિમાનીશ્વરઃ ” ।

જે પોતાનું કાર્ય કરવામાં કોઈ અન્યની સહાયતાની ઇચ્છા નથી કરતો, પોતાનાજ સામર્થ્યથી પોતાનું સર્વકામ પૂર્ણ કરે છે, એથી તે પરમાત્માનું નામ “ સર્વશક્તિમાન ” છે.

નીજ પ્રાપ્તે । એ ધાતુથી “ ન્યાય ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ પ્રમાણૈરર્થપરીક્ષણન્યાયઃ ” ।

એ વચન ન્યાય સૂત્રોપર વાત્સ્યાયનમુનિકૃત ભાષ્યનું છે.

“ પક્ષપાતરાહિત્યાચરણં ન્યાયઃ ” ।

જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની પરિક્ષાથી સત્યસત્ય સિદ્ધ હોય છે તથા પક્ષપાત રહિત ધર્મરૂપ આચરણ છે તે “ ન્યાય ” કહેવાય છે.

“ ન્યાયં કર્તું શીલમસ્ય સ ન્યાયકારીશ્વરઃ ” ।

જેનો ન્યાય અર્થાત્ પક્ષપાત રહિત ધર્મ કરવાનોજ સ્વભાવ છે, એથી તે ઇશ્વરનું નામ “ ન્યાયકારી ” છે.

“ દય દાનગતિરક્ષણહિંસાદાનેષુ ” ।

એ ધાતુથી “ દયા ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ દયતે દદાતિ જાનાતિ ગચ્છતિ રક્ષતિ હિનસ્તિ યયા સ દયા ।

વન્હી દયા વિદ્યતે યસ્ય સ દયાલુઃ પરમેશ્વરઃ ” ।

જે અભયનો દાતા, સત્યાસત્ય સર્વવિદ્યાઓનો જાણવાવાળો, સર્વ સજ્જનોની રક્ષા કરવાવાળો, અને દુષ્ટોને યથાયોગ્ય દણડ આપવાવાળો છે, તેથી તે પરમાત્માનું નામ “ દયાળુ ” છે.

“ દ્વયોર્ભાવો દ્વિતા દ્વાભ્યામિતં દ્વીતં વા સૈવ તદેવ વા દ્વૈતમ્ ।

ન વિદ્યતે દ્વૈતં દ્વિતીયેશ્વરભાવો યસ્મિંસ્તદદ્વૈતમ્ ।

અર્થાત્ સજાતીયવિજાતીયસ્વગતભેદશૂન્યં બ્રહ્મ ” ।

એનું હોવું, વા એકથી યુક્ત હોવું. તે “ દ્વિતા ” “ દ્વીત ” અથવા “ દ્વૈત ” થી રાહત છે, સજાતીય જેમ મનુષ્યનું સજાતીય બીજું મનુષ્ય હોય છે, વિજાતીય જેમ મનુષ્યથી ભિન્ન જાતિ-વાળાં વૃક્ષ, પાપાણાદિ છે, સ્વગત અર્થાત્ શરીરમાં જેમ આંખ, નાક, કાન આદિ અવયવોના ભેદ છે, તેમ બીજા સ્વજાતીય ઇશ્વર, વિજાતીય ઇશ્વર, પોતાના આત્મામાં તત્વાન્તર વસ્તુઓથી રહિત એક પરમેશ્વર છે. એથી પરમાત્માનું નામ “ અદ્વૈત ” છે.

“ ગણ્યન્તે યે તે ગુણા વા યૈર્ગણયન્તિ તે ગુણાઃ

યો ગુણેભ્યો નિર્ગતઃ સ નિર્ગુણ ઇશ્વરઃ ” ।

જેટલાં સત્ત્વ, રજસ, તમ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ ગન્ધાદિ જડના ગુણ છે, અવિદ્યા, અદ્યપ્રજ્ઞતા, રાગ, દ્વેષ અને અવિદ્યાદિ કલેશ જીવના ગુણ છે; એનાથી જે પૃથક્ છે એમાં—

“ અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્ ” ।

ધ્ત્યાદિ ઉપનિષદોના પ્રમાણ છે. જે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપાદિ ગુણ રહિત છે, એથી પરમાત્માનું નામ “ નિર્ગુણ ” છે.

“ યો ગુણૈઃ સહ વર્તેતે સ સગુણઃ ” ।

જે સર્વજ્ઞાન, સર્વશુભ, પવિત્રતા, અનન્તબલ આદિ ગુણોથી યુક્ત છે, એથી પરમેશ્વરનું નામ “ સગુણ ” છે. જેમ પૃથિવી ગન્ધાદિ ગુણોથી “ સગુણ ” અને ઇચ્છાદિ ગુણોથી રહિત હોવાથી “ નિર્ગુણ ” છે. તેમજ જગત્ અને જીવના ગુણોથી પૃથક્ હોવાથી પરમેશ્વર “ નિર્ગુણ ” અને સર્વજ્ઞાદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાથી “ સગુણ ” છે. અર્થાત્ એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી જે સગુણતા અને નિર્ગુણતાથી પૃથક્ હોય. જેમ એતનના ગુણોથી પૃથક્ હોવાથી જડ પદાર્થ નિર્ગુણ અને પોતાના ગુણોથી યુક્ત હોવાથી સગુણ છે, તેમજ જડના ગુણોથી પૃથક્ હોવાથી જીવ નિર્ગુણ અને ઇચ્છાદિ પોતાના ગુણોથી યુક્ત હોવાથી સગુણ છે. એમજ પરમેશ્વરમાં પણ સમજવું જોઈએ.

“ અન્તર્યન્તું નિયંતું શીલં યસ્ય સોઽયમન્તર્યામી ” ।

જે સર્વ પ્રાણિ અને અપ્રાણરૂપ જગત્ની બીતર વ્યાપક હોઈ સર્વના નિયંત્ર કરતા છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “ અન્તર્યામી ” છે.

“ યો ધર્મે રાજતે સ ધર્મરાજઃ ” ।

જે ધર્મમાંજ પ્રકાશમાન અને અધર્મથી રહિત, ધર્મનોજ પ્રકાશ કરતા છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “ ધર્મરાજ ” છે.

યમુ ઉપરમ । એ ધાતુથી “ યમ ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ યઃ સર્વાન્ પ્રાણિનો નિયચ્છતિ સ યમઃ ” ।

જે સર્વ પ્રાણિયોને કંઈ ફલ આપવાની વ્યવસ્થા કરે છે અને સર્વ અન્યાયોથી પૃથક્ રહે છે, તેથી પરમાત્માનું નામ “ યમ ” છે.

ભજ સેવાયામ્ । એ ધાતુથી “ ભજ ” અને મતુષ્ પ્રત્યય લગાડવાથી “ ભજવાન્ ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ ભગઃ સકલૈશ્વર્યૈ સેવનં વા વિદ્યતે યસ્ય સ ભગવાન્ ” ।

જે સમગ્ર ઐશ્વર્યથી યુક્ત વા ભજવાને યોગ્ય છે એથી તે ઇશ્વરનું નામ “ ભગવાન ” છે. મન જ્ઞાને । એ ધાતુથી “ મનુ ” શબ્દ બને છે.

“ યો મન્યતે સ મનુઃ ” ।

જે મનુ અર્થાત્ વિજ્ઞાનશીલ અને માનને યોગ્ય છે. તેથી તે ઇશ્વરનું નામ “ મનુ ” છે. પૃ પાલનપૂરણયોઃ । એ ધાતુથી “ પુરુષ ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“ યઃ સ્વવ્યાપ્ત્યા ચરાઽચરં જગત્ પૃણાતિ પૂરયતિ વા સ પુરુષઃ ” ।

જે સર્વ જગત્માં પૂર્ણ થઈ રહ્યો છે તેથી તે પરમાત્માનું નામ “ પુરુષ ” છે.

કુમ્ભૌ ધારણપોષણયોઃ । “વિશ્વ” પૂર્વક એ ધાતુથી “વિશ્વમ્ભર” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યો વિશ્વં વિભર્તિ ધરતિ પુષ્પાતિ વા સ વિશ્વમ્ભરો જગદીશ્વરઃ” ।

જે જગતનું ધારણ અને પોષણ કરતા છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “વિશ્વમ્ભર” છે. કલ સંખ્યાને । એ ધાતુથી “કાલ” શબ્દ બન્યો છે.

કલયતિ સંખ્યાતિ સર્વાન્ પદાર્થાન્ સ કાલઃ ” ।

જે જગતના સર્વ પદાર્થ અને જીવોની સંખ્યા કરે છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ “કાલ” છે. શિક્ષણ વિશેષણે । એ ધાતુથી “શેષ” શબ્દ થાય છે.

“યઃ શિષ્યતે સ શેષઃ” । જે ઉત્પત્તિ અને પ્રલયથી “શેષ” અર્થાત્ બચી રહ્યા છે, તેથી તે પરમાત્માનું નામ “શેષ” છે.

આપ્ત વ્યાપ્તૌ । એ ધાતુથી “આપ્ત” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

યઃ સર્વાન્ ધર્માત્મન આપ્નોતિ વા સર્વેર્ધર્માત્મભિરાપ્યતે છલાદિરહિતઃ સ આપ્તઃ” ।

સત્યોપદેશ સકલ વિદ્યાયુક્ત સર્વ ધર્માત્માઓને પ્રાપ્ત થાય છે અને ધર્માત્માઓથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય, છલ કપટાદિથી રહિત છે, તેથી તે પરમાત્માનું નામ “આપ્ત” છે.

કુક્ર્વ કરણે । શમ્ પૂર્વક એ ધાતુથી “શક્ર” શબ્દ સિદ્ધ થયો છે.

“યઃ શક્રલ્યાણં મુખં કરોતિ સ શક્રકરઃ” ।

જે કલ્યાણ અર્થાત્ સુખનો કરવાવાળો છે, તેથી તે મશ્વરનું નામ “શક્ર” છે.

મહન્ શબ્દ પૂર્વક દેવ શબ્દથી મહાદેવ સિદ્ધ થાય છે. “યો મહતાં દેવઃ સ મહાદેવઃ”

મહાન્ દેવોના દેવ અર્થાત્ વિદ્વાનોના પણ વિદ્વાન, સર્વાદિ પદાર્થોના પ્રકાશક છે, તેથી તે પરમાત્માનું નામ “મહાદેવ” છે.

પ્રીઝ્ તર્પણે કાન્તૌ ચ । એ ધાતુથી “પ્રિય” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યઃ પૃણાતિ પ્રીયતે વા સઃ પ્રિયઃ” ।

જે સર્વ ધર્માત્માઓ, મુમુક્ષુઓ, અને શિષ્ટોને પ્રસન્ન કરે છે અને સર્વને કામના કરવા યોગ્ય છે તેથી તે હશ્વરનું નામ “પ્રિય” છે.

મ્ સન્નાયામ્ । સ્વયં પૂર્વક એ ધાતુથી સ્વયમ્ભૂ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યઃ સ્વયં ભવતિ સ સ્વયંભૂરીશ્વરઃ” ।

જે આપોઆપ પોતેજ છે, કામથી કદી ઉત્પન્ન નથી થયો તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “સ્વયમ્ભૂ” છે.

કુ શબ્દે । એ ધાતુથી “કવિ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“યઃ કૌતિ શબ્દયતિ સર્વા વિદ્યાઃ સ કવિરીશ્વરઃ” ।

જે વેદદ્વારા સર્વ વિદ્યાઓના ઉપદેશ અને વેત્તા છે, તેથી તે પરમાત્મનું નામ “કવિ” છે. શિવ કલ્યાણે । એ ધાતુથી શિવ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

बहुलमेतन्निदर्शनम् । એથી “શિવ” ધાતુ મનાય છે. જે કલ્યાણસ્વરૂપ અને કલ્યાણનો કરવાવાળો છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ “શિવ” છે.

આ સર્વ નામ પરમેશ્વરનાં લખ્યાં છે પરંતુ એનાથી ભિન્ન પરમાત્માનાં અસંખ્ય નામો છે, કેમકે જેમ પરમેશ્વરના અનન્તગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ છે, તેમ તેનાં અનન્ત નામ પણ છે. તેમાંથી પ્રત્યેક ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવનું એક એક નામ છે. તેથી આમારા લખેલા નામ સમુદ્રની સામે બિન્દુવત્ છે, કેમકે વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પરમાત્માના અસંખ્ય ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ વ્યાખ્યાત કર્યાં છે. તેને ભણવા ભણાવવાથી બોધ થઈ શકે છે, અને અન્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ જે વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણે છે તેમનેજ પૂરે પૂરું થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન—જેમ અન્ય ગ્રન્થકાર લોકો આદિ મધ્ય અન્તમાં મંગલાચરણ કરે છે, તેમ આપે કંઈ પણ ન લખ્યું અને કેમ ન કર્યું ?

ઉત્તર—એવું અમને કરવું યોગ્ય નથી કેમકે જે આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં મંગલ કરશે તે તેના ગ્રન્થમાં આદિ, મધ્ય અને અન્તની વચમાં જે કંઈ લેખ હશે, તે અમંગલજ રહેશે. તેથી—

“મંગલાચરણં શિષ્ટાચારાત્ ફલદર્શનાદ્ભૂતિતથ્ચેતિ” ।

આ સાંખ્યશાસ્ત્રનું વચન છે. એનો એ અભિપ્રાય છે કે જે ન્યાય પદ્ધતિ પાત રહિત સત્ય વેદોક્ત ઈશ્વરની આજ્ઞા છે, તેનું યથાવત્ સર્વત્ર અને સદા આચરણ કરવું મંગલાચરણ કહેવાય છે. ગ્રન્થારમ્ભથી લઈ સમાપ્તિ પર્યન્ત સત્યાચારજ કરવો એ મંગલાચરણ છે. ન કે ક્યાંક મંગલ અને ક્યાંક અમંગલ લખવું. જુઓ મહાશય મહર્ષિયોના લેખોને:—

“યાન્યનવદ્યાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો હતરાણિ” ।

આ તૈત્તિરીયોપનિષદ પ્રપાઠક, અતુ. ૧૨ નું વચન છે. હે સન્તાનો ! જે “અનવદ્ય” અનિન્દનીય અર્થાત્ ધર્મયુક્ત કર્મ છે તેજ તમારે કરવાં યોગ્ય છે, અધર્મયુક્ત નહીં. એથી જે આધુનિક ગ્રન્થોમાં “શ્રીગણેશાય નમઃ” “સીતારામાબ્યાં નમઃ” “રાધાકૃષ્ણાબ્યામ નમઃ” “શ્રીગુરુચરણારવિન્દાબ્યામ નમઃ” “હનુમતે નમઃ” “દુર્ગાયૈ નમઃ” “બટુકાય નમઃ” “ભૈરવાય નમઃ” “શિવાય નમઃ” “સરસ્વતૈ નમઃ” “નારાયણાય નમઃ” ઇત્યાદિ લેખ જેવામાં આવે છે, એને બુદ્ધિમાન લોક વેદ અને શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ હોવાથી મિથ્યાજ સમજે છે, કેમકે વેદ અને ઋષિયોના ગ્રન્થોમાં ક્યાંય પણ એવું મંગલાચરણ જેવામાં આવતું નથી, અને આર્ષ ગ્રન્થોમાં ઓરમ્ તથા અથ શબ્દ તો જેવામાં આવે છે. જુઓ:—

“અથ શબ્દાનુશાસનમ્” । “અથેત્યયં શબ્દોઽધિકારાર્થઃ પ્રયુજ્યતે” ।

વ્યાકરણ મહાભાષ્ય.

“અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા” । અથેત્યાનન્તર્યે વેદાધ્યયનાનન્તરમ્ ॥ પૂર્વ મીમાંસા.

“અથાતો ધર્મ વ્યાખ્યાસ્યામઃ” । “અથેતિ ધર્મકથાનન્તરં ધર્મલક્ષણં વિશેષેણ વ્યાખ્યાસ્યામઃ” ॥ વૈશેષિક દર્શન.

“અથ યોગાનુશાસનમ્” । “અથેત્યયમધિકારાર્થઃ” ॥ યોગશાસ્ત્ર.

“અથ ત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થઃ” । સાંસારિકવિષયભોગાનન્તરં ત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્ત્યર્થઃ પ્રયત્નઃ કર્તવ્યઃ । સાંખ્યશાસ્ત્ર.

“અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા” । વેદાન્ત સૂત્ર.

“ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્રીતમુપાસીત” એ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનું વચન છે.

“ઓમિત્યેતદક્ષરમિદં સર્વં તસ્યોપવ્યાખ્યાનમ્” ॥ એ માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદના આરમ્ભનું વચન છે. આ સર્વ ઉપલાં શાસ્ત્રોનાં આરંભ વચનો છે.

એવીજ રીતે અન્ય ઋષિમુનિયોના ગ્રંથોમાં ઓમ્ અને અથ શબ્દ લખ્યા છે; તેમજ

“અમિ, ઇટ્, અમિ, યે ત્રિષપ્તાઃ પરિચન્તિ” ॥

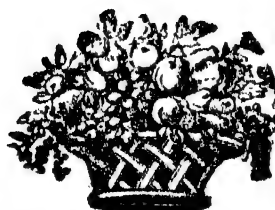
એ શબ્દ ચારે વેદોની આદિમાં લખ્યા છે. “શ્રીગણેશાયનમઃ” ઇત્યાદિ શબ્દ કયાંયે નથી અને જે વેદિક લોક વેદના આરમ્ભમાં “હરિઃ ઓમ્” લખે છે અને લખે છે, એ પૌરાણિક અને તાંત્રિક લોકોની મિથ્યા કલ્પનાથી શિખ્યા છે. વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં “હરિ શબ્દ આદિમાં કદા પણ નથી, તેથી “ઓમ્” “અથ” શબ્દોજ ગ્રંથોની આદિમાં લખવા જોઈએ.

આ ક્ષિયિત્ માત્ર ઇશ્વરવિષયમાં લખ્યું છે એની આગળ શિક્ષા વિષય લખવામાં આવશે.

इति श्रीमदयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषित ईश्वरनामविषये प्रथमः

समुद्घासः सम्पूर्णः ॥

અથ દ્વિતીયસમુદ્ધાસઃ ॥

અથ શિક્ષાં પ્રવક્ષ્યામઃ ॥

માતૃમાન્ પિતૃમાનાચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ।

આ શતપથ બ્રાહ્મણનું વચન છે. વસ્તુતઃ જ્યારે ત્રણ ઉત્તમ શિક્ષક અર્થાત્ એક માતા બાળે પિતા, અને ત્રીજે આચાર્ય હોય, ત્યારેજ મનુષ્ય જ્ઞાનવાન થાય છે. તેજ કુલ ધન્ય ! તે સંતાન મોટું બાળ્યવાન ! કે જેના માતા પિતા ધાર્મિક વિદ્વાન હોય; જેટલો માતાથી સન્તાનોને ઉપદેશ અને ઉપકાર પહોંચે છે, તેટલો કોષ્ઠથી નહીં. જેમ માતા સન્તાનોપર પ્રેમ કરી તેનું હિત કરવા આહે છે, તેમ અને તેટલું અન્ય કોઈ કરતું નથી. તેથી “માતૃમાન્” અર્થાત્—

“પ્રજાસ્તા ધાર્મિકી માતા વિદ્યતે યસ્ય સ માતૃમાન્” ।

ધન્ય ! તે માતા છે કે જે ગર્ભાધાનથી લઈને જ્યાંસુધી પૂરી વિદ્યા ન થાય ત્યાંસુધી સુશીલતાનો ઉપદેશ કરે.

માતા અને પિતાને અતિ ઉચિત છે કે ગર્ભાધાનની પૂર્વ, મધ્ય અને પશ્ચાત્ માદક દ્રવ્ય, મદ્ય, દુર્ગન્ધ, રૂક્ષ, બાહ્યનાશક પદાર્થોને છોડીને જે શાન્તિ, આરોગ્ય, બલ, ખુદ્ધિ, પરાક્રમ અને સુશીલતાથી સંબંધિત પ્રાપ્ત કરે એવાં ધૃત, દુઃખ, મિષ્ટ, અન્નપાન આદિ શ્રેષ્ઠ પદાર્થોનું સેવન કરે, કે જેથી રજસ્ વીર્ય પણ દોષોથી રહિત થઈને અત્યુત્તમ ગુણયુક્ત થાય. એવો ઋતુગમનનો વિધિ છે. રજોદર્શનને પાંચમે દિવસેથી લઈને સોલમા દિવસ સુધી ઋતુદાન દેવાનો સમય છે. તે દિવસોમાંથી પ્રથમના ચાર દિવસ લાજ્ય છે; રજા ૧૨ દિવસ, તેમાં એકાદશી અને ત્રયોદશીની રાત્ર છોડીને બાકીની ૧૦ રાત્રિયોમાં ગર્ભાધાન કરવું ઉત્તમ છે. અને રજોદર્શનના દિનથી લઈને ૧૬ મી રાત્રી પછી સમાગમ કરવો નહિં. પુનઃ જ્યાંસુધી ઋતુદાનનો પૂર્વોક્ત સમય ન આવે, ત્યાંસુધી, અને ગર્ભસ્થિતિ ની પશ્ચાત્ એક વર્ષસુધી સંયુક્ત ન થવાય. જ્યારે બેઉના શરીરમાં આરોગ્ય, પરસ્પર પ્રસન્નતા, એટલે કોઈ પ્રકારનો શોક ન હોય ત્યારે જેમ ચરક અને સુશ્રુતમાં ભોજન છાદનનું વિધાન અને મનુસ્મૃતિમાં સ્ત્રી પુરુષની પ્રસન્નતાની રીતિ લખી છે તેવે પ્રકારે કરવું અને વર્તવું. ગર્ભાધાનની પશ્ચાત્ સ્ત્રીએ બહુ સાવધાનીથી ભોજન છાદન કરવું જોઈએ. પશ્ચાત્ એક વર્ષપર્યન્ત સ્ત્રીએ

પુરુષો સંગ ન કરવો. બુદ્ધિ, રૂપ, આરોગ્ય, પરાક્રમ, શાન્તિ આદિ ગુણકારક દ્રવ્યોનું જ સેવન, જ્યાંસુધિ સન્તાનનો જન્મ ન થાય ત્યાંસુધી સ્ત્રી કરતી રહે.

જ્યારે જન્મ થાય ત્યારે સારા સુગન્ધયુક્ત જળથી બાળકને સ્નાન કરાવી અને નાડી છેદન કરી, સુગન્ધયુક્ત ઘૂતાદિનો હોમ x કરવો અને સ્ત્રીનો પણ સ્નાન અને બોજનનો યથાયોગ્ય પ્રબન્ધ કરવો, કે જેથી બાળક અને સ્ત્રીનું શરીર ક્રમશઃ આરોગ્ય અને પુષ્ટ થતું જાય. એવા પદાર્થ બાળકની માતાએ અથવા ધાવે ખાવા કે જેથી દૂધમાં પણ ઉત્તમ ગુણ પ્રાપ્ત થાય. પ્રસૂતીનું દૂધ છઃ દિન સૂધિ બાળકને પિવાડવું, પશ્ચાત્ ધાવ ધવડાવ્યા કરે પરન્તુ ધાવને ઉત્તમ પદાર્થનું ખાન પાન માતા પિતાએ કરાવવું. જે કોઇ રંક હોય ને ધાવને ન રાખી શકે તો તે ગાયકે બકરીના દૂધમાં ઉત્તમ ઔષધિ જે બુદ્ધિ, પરાક્રમ અને આરોગ્ય આપનારી હોય તેને શુદ્ધ જળમાં ભિંજવી, અવટાવી, ગાળીને તેમાં દૂધ જેટલું જળ મેળવીને બાળકને પિવડાવે. જન્મ પશ્ચાત્ બાળક અને તેની માતાને અન્ય સ્થાન જ્યાંનો વાયુ શુદ્ધ હોય ત્યાં રાખવાં, ત્યાં વળી સુગન્ધ તથા દર્શનીય પદાર્થ પણ રાખવા અને તેમને એવાં સ્થળોમાં ઐમણ કરાવવાં ઉચિત છે કે જ્યાંનો વાયુ શુદ્ધ હોય. અને જ્યાં ધાવ, ગાય, બકરી, આદિના દૂધ ન મળી શકે ત્યાં જેમ ઉચિત સમજાય તેમ કરવું. કેમકે પ્રસૂતા સ્ત્રીના શરીરના અંશથી બાળકનું શરીર બને છે, એથી સ્ત્રી પ્રસવ સમયે નિર્મળ થઇ જાય છે માટે પ્રસૂતા સ્ત્રીએ ધવડાવવું નહીં. દૂધ રોકવાને માટે સ્તનના છિદ્રોપર એવી ઔષધીનો લેપ કરે કે જેથી દૂધ સ્રવિત ન થાય. આમ કરવાથી બીજે મહીને સ્ત્રી પુનરપિ યુવતિ થઇ જાય છે. ત્યાંસુધી પુરુષ બ્રહ્મચર્યથી વીર્યનો નિગ્રહ રાખે. એ પ્રકારે જે સ્ત્રી કે પુરુષ કરશે તેનું સન્તાન ઉત્તમ દીર્ઘાયુ થશે અને બળ પરાક્રમની વૃદ્ધિ થતીજ રહેશે. જેથી સર્વ સન્તાન ઉત્તમ બળ, પરાક્રમયુક્ત, દીર્ઘાયુ અને ધાર્મિક થાય. સ્ત્રીએ યોનિસંકોચન ને શોધન અને પુરુષે વીર્યનું સ્તંભન કરવું. પુનઃ જેટલાં સન્તાન થશે તે પણ સર્વ ઉત્તમ નિવડશે.

. બાલકોને માતા સદા ઉત્તમ શિક્ષા કરે કે જેથી સન્તાન સખ્ય બને અને કોઇ પણ અંગથી કુચ્છેષ્ટા ન કરવા પામે. જ્યારે બોલવા માંડે ત્યારે તેની માતા બાળકની જીભ જે પ્રકારે ક્રોમળ બની સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરી શકે તેવા ઉપાય કરે કે જેથી જે વર્ણનું જે સ્થાન પ્રયત્ન અર્થાત્ જેમ “પ” ઓષ્ટ સ્થાન અને સ્પષ્ટ પ્રયત્ન બેઉ ઓળોને મેળવી બોલે. હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, અક્ષરો બદોબર બોલે. અને મધુર, ગંભીર, સુંદર સ્વર, અક્ષર, માત્રા, વાક્ય, સંહિતા, અવસાન ભિન્ન ભિન્ન શ્રવણ થાય એમ બોલતાં શીખે. તેઓ કંઇ બોલવાં અને સમજવાં માંડે, ત્યારે સુંદર વાણી અને મોટા નાના, માન્ય, પિતા, માતા, રાજા, વિદ્વાન આદિ સાથે ભાષણ, તેની સાથે વર્તવાની અને તેની પાસે

x બાળકના જન્મ સમયે “જાત કર્મ સંસ્કાર” થાય છે. એમાં હવનાદિ વેદોક્ત કર્મ કરાય છે, એ “સંસ્કાર વિધિ” માં સવિસ્તર લખ્યું છે.

બેસવા ઉઠવાની રીતભાત આદિની પણ શિક્ષા આપવી. જેથી તેનો કોઈ જગ્યાએ અયોગ્ય વ્યવહાર ન થતાં સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા થયા કરે. જેમ સન્તાન જિતેન્દ્રિય, વિદ્યાપ્રિય અને સત્સંગમાં રૂચિ કરે એવા પ્રયત્ન કર્યા કરે. વ્યર્થ ક્રીડા, રોદન, હાસ્ય, લડાઈ, હર્ષ, શોક, કોઈ પદાર્થમાં લોભપતા, ઇર્ષ્યા, દ્વેષાદિ ન કરે. ઉપસ્થેન્દ્રિયના સ્પર્શ અને મર્દનથી વીર્યની ક્ષીણતા અને નપુંસકતા થાય છે અને હસ્તમાં દુર્ગંધ પણ થાય છે તેથી તેનો સ્પર્શ ન કરે. સદા સત્ય બાપણુ, શૌર્ય, ધૈર્ય, પ્રસન્નવદન આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ જે પ્રકારે થાય તેમ કરાવે. જ્યારે પાંચ પાંચ વર્ષના પુત્ર પુત્રી થાય ત્યારે દેવ નાગરી અક્ષરોનો અભ્યાસ કરાવવો, તથા અન્ય દે શીય ભાષાઓના અક્ષરોનો પણ તે પશ્ચાત્ત જેથી ઉત્તમ શિક્ષા, વિદ્યા, ધર્મ, પરમેશ્વર, માતા, પિતા, આચાર્ય વિદ્વાન, અતિથિ, રાજા, મળ, કુરુચ્છ, બન્ધુ, ભગિની, ભૂત્ય આદિસાથે કેવી કેવી રીતે વર્તવું, એ વિષેના મંત્ર શ્લોક, સૂત્ર, ગદ્ય, પદ્ય પણ અર્થસહિત કણ્ઠસ્થ કરાવવાં. જેથી સન્તાન કોઈ ધુર્તથી બહેકાવવામાં ન આવે અને જે જે વિદ્યા ધર્મ વિરુદ્ધ શ્રાન્તિ જાલમાં નાખનારા વ્યવહાર છે, તેનો પણ ઉપદેશ કરી દેવો, કે જેથી ભૂત પ્રેત આદિ મિથ્યા વાતોપર વિશ્વાસ ન થાય.

ગુરોઃ પ્રેતસ્ય શિષ્યસ્તુ પિતૃમેઘં સમાચરન્ ।

પ્રેતહારૈઃ સમં તત્ર દશરાત્રેણ ગુહ્યતિ ॥

મનુ ॥ અ૦ ૫ ॥ ૬૬

અર્થ—જ્યારે ગુરુનો પ્રાણાન્ત થાય, ત્યારે મૃતક શરીર જેનું નામ પ્રેત છે, તેનો દાહ કરનાર શિષ્ય, પ્રેતહાર અર્થાત્ મૃતકને ઉઠાવનારની સાથે દશમે દિવસે શુદ્ધ થાય છે. અને જ્યારે તે શરીરનો દાહ થઈ ચુક્યો ત્યારે તેનું નામ ભૂત કહેવાય છે. અર્થાત્ તે અમુક નામનો પુરૂષ હતો. જેટલા ઉત્પન્ન થાય, વર્તમાનમાં આવી ન રહે, તે ભૂતસ્થ થવાથી તેનું નામ ભૂત છે. એવો અજ્ઞાતી લઇને આજ પર્થન્વતના વિદ્વાનોનો સિદ્ધાન્ત છે, પરંતુ જેને શંકા, કુસંગ, કુસંસ્કાર થાય છે, તેને ભય અને શંકાશ્પ, ભૂત, પ્રેત, શાકિની, ડાકિની, આદિ અનેક ભ્રમજાલ દુઃખદાયી થાય છે. જુઓ ! જ્યારે કોઈ પ્રાણી મરે છે ત્યારે તેનો જીવ પાપ અને પુણ્યને વશ હોઈ પરમેશ્વરની વ્યવસ્થાથી સુખ દુઃખના ફલ ભોગવવા અર્થે જન્માન્તર ધારણ કરે છે. શું અવિનાશી પરમેશ્વરની આ વ્યવસ્થા કોઈ પણ નાશ કરી શકે છે ? અજ્ઞાની લોક વૈદ્યક શાસ્ત્ર વા પદાર્થ વિદ્યા ભણવા સાંભળવા અને તેના વિચારથી રહિત હોવાને લીધે સમિપાત જ્વરાદિ શારીરિક અને ઉન્માદકાદિ માનસ રોગોનું નામ ભૂત પ્રેતાદિ રાખે છે. તેનું ઔષધ સેવન અને પથ્યાદિ ઉચિત વ્યવહાર ન કરી, ધુર્ત, પાપ્પડી, મહામૂર્ખ, અનાચારી, સ્વાર્થી, ભંગી, ચમાર, શદ્ર, મ્લેચ્છાદિ પર વિશ્વાસી થઈ; અનેક પ્રકારના ઢોંગ, છલ, કપટ અને ઉચ્છિષ્ટ ભોજન કરે કરાવે છે અને દોરા, ચિટ્ટી, ધાગા આદિ મિથ્યા મંત્ર તંત્ર બાંધતા બંધાવતા દરે છે, પોતાનાં ધનનો નાશ, સન્તાન આદિની દુર્દશા, અને રોગોને વધારીને દુઃખ દેતા કરે છે. જ્યારે આંખનાં આંધળાં અને ગાંઠના પુરા, તે દુર્બુદ્ધિ પાપી, સ્વાર્થિયોની પાસે જઈને પુછે કે “મહારાજ! આ બાળક બાળકી સ્ત્રી અને પુરૂષને ન જાણે શું થઈ ગયું છે ? ત્યારે તે બોલે છે કે ” એના શરીરમાં મોટો ભૂત, પ્રેત, ભૈરવ, શીતલા આદિ દેવી આવી બસાઈ છે. જ્યાં સુધિ તમે એનો ઉપાય નહીં કરશો,

ત્યાંસુધિ એ છૂટશે નહીં અને પ્રાણુ પણ લઈ લેશે. જે તમે મલીદો કે આટલી બેટ આપો તો અમે મંત્ર જપ પુરસ્કરણથી જાડ છુડી એને કાઢી મુકીએ” ત્યારે તે આંધળો અને તેના સમ્બંધી બોલે છે કે “મહારાજ! આહે અમારું સર્વસ્વ જાય, પરંતુ એને સારો કરી આપો” ત્યારે તો તેને ફાવતું થઈ જાય છે. પછી તે ધુર્ત કહે છે, “ઠીક, લાવ આટલી સામગ્રી, આટલી દક્ષિણા, દેવતાને બેઠ, અને અહ્મદાન કરવો.” જાંઝ, મૃદંગ, ઢોલ, થાલી લઈને તેની સામે બજાવે, ગાય છે. અને તેમાંથી એક પાખંડી ઉન્મત્ત થઈ નાચી કુદીને કહે છે કે “હું એનો પ્રાણુજ લઈ લઈશ” ત્યારે તે આંધળો તે બાંગી, ચમાર આદિ નીચને પગે પડી કહે છે “આપ આહે તે લો પણ એને બચાવો” ત્યારે તે ધુર્ત બોલે છે “હું હનુમાન છું,” લાવો પક્ષીમિઠાઈ, તેલ, સિંદૂર, સવા મણના રોટલા અને લાલ લંગોટ; અથવા હું દેવી કે ભૈરવ છું” લાવો પાંચ બાટલી દારૂ, વીસ મરધી, પાંચ બકરા, મીઠાઈ અને વસ્ત્ર” પછી જ્યારે તે કહે છે કે “જે આહે તે લો” ત્યારે તો પાગલ બંદુ નાચવા કુદવા માંડે છે, પરંતુ જે કોઈ બુદ્ધિમાન તેને બેટમાં “પાંચ બેટા, દંડા કે તમાચા અને લાતો” મારે તો તેના હનુમાન, દેવી અને ભૈરવ જટ પ્રસન્ન થઈ નાસી જાય છે. કેમકે તે તેના કેવલ ધનાદિ હરણ કરવાનાં પ્રયોજનાર્થે હોય છે.

વળી જ્યારે કોઈ અહમ્મસ્ત અહમ્મ જ્યોતિર્વિદ્યાભાસની પાસે જઈને તે કહે છે, “હે મહારાજ! આને શું છે?” ત્યારે તે કહે છે; કે “અને સૂર્યાદિ કૂર અહ નડે છે, જે તમે તેની શાન્તિપાઠ, પૂજા, દાન કરવો તો એને સુખ થઈ જાય, નહિં તો બહુ પીડિત થઈને મરી જાય તોપણ આશ્ચર્ય નથી.”

ઉત્તર—કહિયે જ્યોતિર્વિદ્યા! જેવી આ પૃથિવી જડ છે તેવાજ સૂર્યાદિ લોક છે. તે તાપ અને પ્રકાશાદિથી ભિન્ન કશું પણ કરી શકતા નથી. શું એ શેતાન છે કે તે ક્રોધિત થઈને દુઃખ અને શાન્ત થઈને સુખ આપી શકે?

પ્રશ્ન—શું જે આ સંસારમાં રાજા, પ્રજા, સુખી, દુઃખી થઈ રહ્યા છે તે અહોનું ફલ નથી?

ઉત્તર—નહીં. એ સર્વ પાપ પુણ્યોનું ફલ છે.

પ્રશ્ન—તો શું જ્યોતિર્શાસ્ત્ર જૂઠું છે?

ઉત્તર—નહીં. એમાં જે અંક, બીજ, રેખા, ગણિતવિદ્યા છે તે સર્વ સત્ય અને જે ફલની લીલા છે તે સર્વ જૂઠી છે.

પ્રશ્ન—શું આ જન્મપત્રિકા છે તે નિષ્ફલ છે?

ઉત્તર—હા. એ જન્મપત્રિકા નથી પણ એનું નામ “શોકપત્રિકા” રાખવું જોઈએ કેમકે જ્યારે સન્તાનનો જન્મ થાય છે ત્યારે સર્વને આનન્દ થાય છે પરંતુ તે આનન્દ ત્યાંસુધી રહે છે, કે જ્યાંસુધી જન્મપત્ર તૈયાર થઈને અહોના પ્રજા ન સાંભળે. જ્યારે પુરોહિત જન્મપત્ર બનાવવાનું કહે છે ત્યારે તેના માતા, પિતા પુરોહિતને કહે છે કે “મહારાજ! આપે બહુ સારું જન્મપત્ર બનાવવું.” જે યજ્ઞમાન ધનાઢ્ય હોય તો ધણીજ લાલ પીળી રેખાઓથી ચિત્ર વિચિત્ર, અને નિર્ધન હોય તો સાધારણ રીતીથી જન્મપત્ર બનાવી, વાંચી સંભળાવવા આવે છે, સારે તેના મા આપ જ્યોતિષીજની સામે બેસીને કહે છે “આની જન્મપત્રી સારી તો છે?” જ્યોતિષીજ કહે છે “જે છે તે

સંભલાવી દર્શિં છું. એના જન્મગ્રહ બહુ સારા અને મિત્રગ્રહ પણ બહુ સારા છે જેનું ફળ ધનાઢ્ય અને પ્રતિષ્ઠાવાન છે. જે સભામાં જઈ એસશે ત્યાં સર્વની ઉપર એનું તેજ પડશે; શરીરથી આરોગ્ય અને રાજ્યમાની થશે. ” ઇલાદિ વાતો સાંભળી પિતા આદિ બોલે છે “ વાહ, વાહ, જ્યોતિષીજી આપ બહુજ સારા છો ” પછી જ્યોતિષીજી સમજે છે કે આ વાતથી કાર્ય સિદ્ધિ થતી નથી ત્યારે ફરી જ્યોતિષીજી બોલે છે કે “ એ ગ્રહ તો બહુ સારા છે પરંતુ આ ગ્રહ કૂર છે, અર્થાત્ અમુક અમુક ગ્રહના યોગથી ૮ મા વર્ષમા એને મૃત્યુયોગ છે. ” આ સાંભળતાંજ માતા પિતાદિ પુત્ર જન્મનો આનન્દ છોડીને શોકસાગરમાં ડૂબી જ્યોતિષીજીને કહે છે કે “ મહારાજ જશ! હવે અમે શું કરીએ? ત્યારે જ્યોતિષીજી કહે છે “ તેનો ઉપાય કરો ” ગૃહસ્થ પૂંછે છે “ શું ઉપાય કરીએ ” પછી જ્યોતિષીજી પ્રસ્તાવ કરવા માટે છે. કે “ આવું આવું દાન કરશો, ગ્રહના મંત્રના જપ કરાવશો, અને નિત્ય બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવશો, તો અનુમાન છે કે નવે મહોનું વિદ્ધ દૂર થઈ જશે. ” અનુમાન શબ્દ એટલા માટે છે કે જે મરી જાય તો કહેશે, અમે શું કરીએ, પરમેશ્વરના ઉપર કોઈ નથી. અમે તો ઘણા ઘણા ચલ કર્યા, અને તમે કરાવ્યા; પણ એનાં કર્મ એવાંજ હતાં અને જે બચી જાય તો એમ કહે છે કે જુઓ અમારા મંત્ર, દેવતા અને બ્રાહ્મણોની કેવી શક્તિ છે! તમારા દીકરાને બચાવી દીધો. અહીં મુદ્દામ વાત બનવી જોઈએ કે જે એના જપ પાઠથી કંઈ ન થાય, તો બમણાં તમણાં રૂપિયા એ ધુતો પાસેથી લઈ લેવા જોઈએ, અને બચી જાય તો પણ લઈ લેવાજ જોઈએ. કેમકે જ્યારે જ્યોતિષીજીએ કહ્યું કે “ એના કર્મ અને પરમેશ્વરના નિયમ તોડવાનું સામર્થ્ય કોઈમાં નથી. ” ત્યારે ગૃહસ્થ પણ એમજ કહે કે “ એ પોતાનાં કર્મ અને પરમેશ્વરના નિયમથી બચે છે, તમારા કરવાથી નહીં. ” વળી ત્રીજા ગુરૂ આદિ પણ પુણ્યદાન કરાવીને પોતે લઈ લે છે તો તેને પણ એજ ઉત્તર આપવો કે જે જ્યોતિષીજીને આપ્યો હતો.

હવે રજા શીતલા અને મંત્ર, તંત્ર, યંત્ર આદિ. એના પણ એવાજ ઢોંગ મચાવવામાં આવે છે. કોઈ કહે છે કે “ અમે જે મંત્ર બણી દોરો કે યંત્ર બનાવી આપીએ તો અમારા દેવતા અને પીર એ મંત્ર યંત્રના પ્રતાપથી એને કોઈ વિદ્ધ નહીં થવા દેશે. ” એને એજ ઉત્તર આપવો જોઈએ કે શું તમે પરમેશ્વરના નિયમ અને કર્મ ફલથી પણ મૃત્યુ બચાવી શકશો? તમે આ પ્રમાણે કરો છો તે છતાં પણ કેટલાક બાળકો મરી જાય છે અને તમારા ઘરમાં પણ મરી જાય છે અને તમે પણ શું મૃત્યુથી બચી શકશો? ત્યારે તેઓ કોઈ પણ બોલો નથી શક્તા, પણ એ ધુત્ત બણી લે છે કે અહીં આમારી દાળ નહીં ગળશે.

આ ઉપરથી, એ સર્વ મિથ્યા વ્યવહારોને છોડી દઈને ધાર્મિક, સર્વ દેશના ઉપકાર કર્તા, નિષ્કપટતાથી સર્વને વિદ્યા ભણાવવાળા, ઉત્તમ વિદ્વાન લોકોનો પ્રત્યુપકાર કરવો, કે જેવો તે જગતનો ઉપકાર કરે છે, એ કાર્યને કદી ન છોડવું જોઈએ અને જે રસાયન, મારણ, મોહન,

ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, આદિ જે જે કાંઈ લીલા કરવાનું કહે છે તેને પણ મહા પામર સમજ લેવા જોઈએ. ઇત્યાદિ મિથ્યા વાતોનો ઉપદેશ બાહ્યાવસ્થામાંજ સન્તાનોના હૃદયમાં ઉતારી દેવો કે જેથી સ્વસન્તાન કોઈની ભ્રમજલમાં પડી દુઃખ નહીં પામે, અને તેમજ વીર્યની રક્ષામાં આનન્દ અને નાશમાં દુઃખ પ્રાપ્તિ પણ જાણાવી દેવી જોઈએ. જેમ જુઓ, કે “જેના શરીરમાં સુરક્ષિત વીર્ય રહે છે ત્યારે તેને આરોગ્ય, બુદ્ધિ, બલ, પરાક્રમ વધીને બહુ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. એના રક્ષણમાં એજ રીતિ છે કે વિષયોની કથા, વિષયી લોકોનો સંગ, વિષયોનું ધ્યાન, સ્ત્રીનું દર્શન, એકાન્ત સેવન, સંભાષણ, અને સ્પર્શ આદિ કર્મથી બ્રહ્મચારી લોક પૃથક્ રહીને ઉત્તમ શિક્ષા અને પૂર્ણ વિદ્યાને પ્રાપ્ત થાય. જેના શરીરમાં વીર્ય નથી હોતું તે નપુંસક, મહા-કુલક્ષણી અને જેને પ્રમેહ રોગ થાય છે, તે દુર્બળ, નિસ્તેજ, નિર્બુદ્ધિ, અને ઉત્સાહ, સાહસ, ધૈર્ય, બલ, પરાક્રમાદિ ગુણોથી રહિત થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. જે તમે લોકો સુશિક્ષા અને વિદ્યાનું ગ્રહણ તથા વીર્યની રક્ષા કરવામાં આ સમય ચૂકશો તો પુનઃ આ જન્મમાં તમને આ અમૂલ્ય સમય પ્રાપ્ત નહીં થઈ શકશે. જ્યાંસુધી અમે લોકો ગૃહ કર્મોના કરવાવાળા જીવિયે છિયે ત્યાંસુધી તમારે વિદ્યા ગ્રહણ અને શરીર બળ વધારવું જોઈએ” આવા પ્રકારની અન્ય અન્ય શિક્ષા પણ માતા પિતા કરે. એટલા માટેજ “માતૃમાન, પિતૃમાન” શબ્દનું ગ્રહણ ઉક્ત વચનમાં કર્યું છે. અર્થાત્ જન્મથી પાંચ મા વર્ષ સુધી બાલકને માતા; છ ઠા વર્ષથી આઠમા વર્ષ સુધી પિતા શિક્ષા આપે અને નવમા વર્ષના આરંભમાં દ્વિજ પોતાના સન્તાનોને ઉપનયન સંસ્કાર કરીને આચાર્ય કુલમાં અર્થાત્ જ્યાં પૂર્ણ વિદ્યાન અને પૂર્ણ વિદુષી સ્ત્રી શિક્ષા અને વિદ્યા દાન કરવાંવાળા હોય ત્યાં બાળક બાળકોએને મોકલી દે; અને શુદ્રાદિ વર્ણ ઉપનયન કર્યા વિના વિદ્યાબ્યાસ સાડુ ગુરુ કુળમાં મોકલે. તેનાજ સન્તાન વિદ્યાન, સખ્ય અને સુક્ષિત થાય છે કે જે લણાવવામાં સન્તાનોનું લાડન કદી કરતા નથી, કિન્તુ તાડનજ કરતા રહે છે. એમાં બ્યાકરણ મહાભાષ્યનું પ્રમાણ છે:—

“સામૃતૈઃ પાણિભિર્ગ્નન્તિ ગુરવો ન વિપોક્ષિતૈઃ ।

લાલનાશ્રયિણો દોષાસ્તાહનાશ્રયિણો ગુણાઃ” ॥ અ૦ ૮ । ૧ । ૮ ॥

અર્થ—જે માતા, પિતા અને અચાર્ય સન્તાન અને શિષ્યને તાડન કરે છે, તે જાણો કે પોતાના સન્તાન અને શિષ્યોને પોતાના હાથથી અમૃત પાઈ રહ્યા છે, અને જે સન્તાનો અને શિષ્યોનું લાડન કરે છે તે પોતાના સન્તાનો અને શિષ્યોને વિષપાન કરાવી નષ્ટ બ્રષ્ટ કરી દે છે. કેમકે લાડનથી સન્તાન અને શિષ્ય દોષયુક્ત તથા તાડનથી પુણ્યયુક્ત થાય છે. અને તેમજ સન્તાન અને શિષ્ય લોક પણ તાડનથી પ્રસન્ન અને લાડનથી અપ્રસન્ન સદા રહ્યા કરે. પરંતુ માતા પિતા તથા અધ્યાપક ઇચ્છ્યાં દ્રેષથી તાડન ન કરે, કિન્તુ ઉપરથી ભયપ્રદાન અને ભીતરથી કૃપાદષ્ટિ રાખે. જેવી અન્ય શિક્ષા તેવીજ ચોરી, જારી, આલસ્ય, પ્રમાદ, માદકદ્રવ્ય, મિથ્યા ભાષણ, હિંસા, કૂરતા, ઇર્ષ્યા, દ્રેષ મોહ આદિ દોષોને છોડવાની અને સત્યાચારને ગ્રહણ કરવાની શિક્ષા કરે. કેમકે

જે પુરુષને જેની સમક્ષ એક વાર ચોરી, જારી, મિથ્યાલાપણાદિ કર્મ કર્યાં, તેની પ્રતિષ્ઠા તેની સમક્ષ મૃત્યુપર્યન્ત નથી થતી, જેવી હાની પ્રતિષ્ઠા મિથ્યાકરનારની થાય છે તેવી અન્ય કોઈની નહીં. એથી જેની સાથે જેવી પ્રતિષ્ઠા કરવી તેની સાથે તેવીજ પૂરી કરવી જોઈએ અર્થાત્ કોઈએ કોઈને કહ્યું કે “હું” અમુક સમયે તમને મળીશ કે તમે મને મળજો, અથવા અમુક વસ્તુ અમુક સમયે તમને હું આપીશ” તે પ્રતિષ્ઠાને તેવીજ પૂરી કરે, નહીં તો તેની પ્રતીતિ કોઈ પણ નહીં કરશે. એટલામાટે સદા સત્યભાષણ અને સત્યપ્રતિજ્ઞાયુક્ત સર્વેએ થવું જોઈએ. કોઈએ અભિમાન ન કરવું જોઈએ. છદ્મ, કપટ, કૃતમ્મતાથી આપણું જ હૃદય દુઃખિત થાય છે તો બીજાની શી કથા કહેવી જોઈએ, છલ અને કપટ એને કહે છે કે જે ભીતર એક, બહાર બીજું રાખી બીજાને મોહમાં ફસાવી બીજાની હાની પર ધ્યાન નહીં આપતાં સ્વપ્રયોજન સિદ્ધ કરવો. “કૃતમ્મતા” તેને કહે છે કે કોઈના કરેલા ઉપકારને ન માનવો. ક્રોધાદિ દોષ અને કટુ વચનને છોડીને શાન્ત અને મધુર વચનજ બોલે અને બહુ બકવાદ ન કરે. જેટલું બોલવું જોઈએ તેથી ન્યૂન કે અધિક ન બોલે. વડાને માન્ય દે તેની સામે ઉઠી ઉભા થઈ તેને ઉચ્ચાસનપર બેસાડે, પ્રથમ “નમસ્તે” કરે, તેની સમક્ષ ઉચ્ચાસનપર ન બેસે. સભામાં એવા સ્થાન પર બેસે જેવી પોતાની યોગ્યતા હોય, એટલે બીજો કોઈ ન ઉઠાડે. વિરોધ કોઈથી ના કરે. સંપત્તિ થઈને ગુણોનું ગ્રહણ અને દોષોનો ત્યાગ કરે. સજ્જનોનો સંગ, અને દુષ્ટોનો ત્યાગ રાખે, પોતાના માતા પિતા અને અચાર્યની તન, મન અને ધનાદિ ઉત્તમ પદાર્થોથી પ્રીતિ પૂર્વક સેવા કરે.

યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્પાનિ નો ઇતરાણિ ॥

તૈત્તિ૦ ॥ પ્ર૦ ૭ અનુ૦ ૧૧ ॥

એનો એ અભિપ્રાય છે કે, માતા, પિતા, આચાર્ય પોતાના સન્તાન અને શિષ્યોને સદા સત્યાપદેશ કરે અને એમ પણ કહે કે જે જે અમારા ધર્મ યુક્ત કર્મ છે, તેનું ગ્રહણ કરો, અને જે જે દુષ્ટ કર્મ હોય તેનો ત્યાગ કરતા રહો જે જે સત્ય જાણો તેનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કરો. કોઈ પાખંડી, દુષ્ટાચારી મનુષ્ય પર વિશ્વાસ ન કરો. જે જે ઉત્તમ કર્મ માટે માતા પિતા અને આચાર્ય આજ્ઞા કરે તેનું યથેષ્ટ પાલન કરો. માતા પિતાએ ધર્મ વિદ્યાના અને સારા આચરણના શ્લોક “નિષ્કલ્મશ”, “નિરૂપદ” “અષ્ટાધ્યાયી” અથવા અન્ય સૂત્રો વા દેવ મંત્ર કંઠસ્થ કરાવ્યા હોય તેના તેના અર્થ કરી કરીને વિદ્યાર્થિઓને વિદિત કરાવવા. પ્રથમ સમુદ્ધાસમાં પરમેશ્વરનું જેવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે તેજ પ્રકારે માની તેની ઉપાસના કરે. જે પ્રકારે આરોગ્ય વિદ્યા અને બળ પ્રાપ્ત થાય તેવેજ પ્રકારે બોજન છાદન અને વ્યવહાર કરે કરાવે અર્થાત્ જેટલી ક્ષુધા હોય તેનાથી થોડું ન્યૂન બોજન કરે, મદ્ય માંસાદિથી અલગ રહે. અજાતગંભીર જલમાં પ્રવેશ ન કરે, કેમકે જલ સેવનથી જન્તુ કે કોઈ અન્ય પદાર્થથી દુઃખ થાય અને જો તરવું ન જાણતો હોય તો ડૂબી પશુ જાય.

નાવિજ્ઞાતે જલાશયે ॥ મનુ૦ ॥

અવિજ્ઞાત જલાશયમાં પ્રવિષ્ટ થઇ સ્નાનાદિ ન કરે.

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિબેત્ ।

સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ મનુ० અ० ૬ । ૪૬ ॥

નીચ દૃષ્ટિ કરી, ઉંચું નીચું સ્થાન જોઇને ચાલે, વસ્ત્રથી ગાળી જળ પિયે, સત્યે પવિત્ર કરી વચન બોલે, અને મનથી વિચાર કરે કરી આચરે.

માતા શત્રુઃ પિતા વૈરી યેન બાલો ન પાઠિતઃ ।

ન શોભતે સભામધ્યે હંસમધ્યે વકો યથા ॥ ચા० નિ० અ० ૨ । ૧૧ ॥

તે માતા પિતા પોતાના સન્તાનોના વૈરી છે કે જેણે તેમને વિદ્યા પ્રાપ્તિ ન કરાવી; તે વિદ્વાનોની સભામાં તેવોજ તિરસ્કૃત અને કુશોભિત થાય છે, જેવોકે હંસોની વચમાં બગલો.

પોતાના સન્તાનોને તન, મન, ધનથી વિદ્યા, ધર્મ, સત્યતા અને ઉત્તમ શિક્ષાયુક્ત કરવાં એજ માતા પિતાનું કર્તવ્ય કર્મ, પરમ ધર્મ અને કાર્તિનું કામ છે, આ બાલ શિક્ષામાં થોડુંક લખ્યું છે. એટલાથીજ બુદ્ધિમાનો બહુ સમજી લેશે.

इति श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते बालशिक्षाविषये द्वितीयः

समुद्भासः सम्पूर्णः ॥

અથ તૃતીયસમુદ્ધાસઃ ॥

અથાઽધ્યયનાધ્યાપનવિધિં વ્યાख्याસ્યામઃ ॥

હવે ત્રીજા સમુદ્ધાસમાં ભણવા ભણાવવાનો પ્રકાર લખિયે છિયે. સન્તાનોને ઉત્તમ વિદ્યા, શિક્ષા, ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ રૂપ આભૂષણો ધારણ કરાવવાં, એ માતા, પિતા, આચાર્ય અને સમ્યન્ધિયોનાં મુખ્ય કર્મ છે. સોના, ચાંદી, માણિક, મોતી આદિ રત્નોયુક્ત આભૂષણો ધારણ કરાવવાથી મનુષ્યોનો આત્મા સુભૂષિત કદી થઇ શકતો નથી. કેમકે આભૂષણો ધારણ કરવાથી કેવલ દેહાભિમાન, વિષયાસક્તિ અને ચેરાદિનો ભય તથા મૃત્યુનો પણ સંભવ છે. સંસારમાં જીવોમાં આવે છે કે આભૂષણોના યોગથી બાલકો આદિના મૃત્યુ દુષ્ટોના હાથથી થાય છે.

વિદ્યાવિલાસમનસો ધૃતશીલશિક્ષાઃ સત્યવ્રતા રહિતમાનમલાપહારાઃ ।

સંસારદુઃસ્વદલનેન સ્મૂષિતા યે ધન્યા નરા વિહિતકર્મપરોપકારાઃ ॥

જે પુરૂષોનું મન વિદ્યા વિલાસમાં તત્પર રહિ, સુંદર શીલ સ્વભાવ યુક્ત, સત્યભાષણાદિ નિયમ પાલનયુક્ત, અને જે અભિમાન, અપવિત્રતાથી રહિત, અન્યના મલીનતા નાશક, સત્યોપદેશ અને વિદ્યાદાનથી સંસારી જનોના દુઃખોને દૂર કરવાથી સુભૂષિત વેદવિહિત, કર્મોએ કરીને પરાયો ઉપકાર કરવામાં રહે છે, તે નર અને નારીને ધન્ય છે. એટલા માટે આઠ વર્ષના થાય ત્યારે બાળકોને બાળકોની અને બાળકીઓને બાળકીઓની શાળામાં મોકલી દેવાં. જે અધ્યાપક પુરૂષ કે સ્ત્રી દુષ્ટાચારી હોય તેની પાસે શિક્ષા ન અપાવવી, કિન્તુ જે પૂર્ણ વિદ્યાયુક્ત ધર્મિક હોય તેજ ભણાવવા અને શિક્ષા આપવા યોગ્ય છે. દ્વિજ પંતાના ઘરમાં છોકરાંઓને યજ્ઞોપવિત અને કન્યાઓને પણ યથાયોગ્ય સંસ્કાર કરી યથોક્ત આચાર્યકૃણ અર્થાત તેની તેની પાઠશાળામાં મોકલી દે. વિદ્યા ભણવાનું સ્થાન એકાન્ત દેશ (સ્થળ) માં હોવું જોઈએ, અને તે બાળક બાળકીઓની પાઠશાળા એ કોશ એક બીજથી દૂર હોવી જોઈએ. ત્યાં જે અધ્યાપિકા અને અધ્યાપક પુરૂષ કે સ્ત્રી અનુચર હોવા જોઈએ, તે કન્યાઓની પાઠશાળામાં સર્વ સ્ત્રી અને બાળકોની પાઠશાળામાં સર્વ પુરૂષો હોવા જોઈએ. સ્ત્રીઓની પાઠશાળામાં પાંચ વર્ષનો બાળક અને બાળકોની પાઠશાળામાં પાંચ વર્ષની બાળકી પણ ન જવા પામે. અર્થાત જ્યાંસુધી તે બ્રહ્મચારી કે બ્રહ્મચારિણી રહે ત્યાંસુધી તે

શ્રી કે પુરૂષ પરસ્પરના દર્શન, સ્પર્શન, એકાંત સેવન, ભાષણ, વિષયકથા, પરસ્પર ક્રીડા, વિષયધ્યાન અને સંગમ આ આઠ પ્રકારના મૈથુનથી અસંગ રહે. તથા અધ્યાપક અને અધ્યાપિકાઓ તેમને આ વાતોથી બચાવે કે જેથી ઉત્તમ વિદ્યા, શિક્ષા, શીલ, સ્વભાવ, શરીર અને આત્મા બલયુક્ત થઇને તેઓ આનન્દને નિત્ય વધારી શકે. પાઠશાળાઓથી એક યોજન અર્થાત્ ચાર કોશનૂર ગ્રામ કે નગર રહે. સર્વને સમાન વસ્ત્ર, પાન, આસન આપવામાં આવે, ગમે તો તે રાજકુમાર કે રાજકુમારી હોય, કે ગમે તો તે દરિદ્રના સન્તાન હોય, સર્વે એ તપસ્વી થવું જોઇએ. તેમના માતા, પિતા પોતાના સન્તાનોને અને સન્તાનો પોતાના માતા પિતાને ન મળી શકે અને ન કોઈ પણ પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર એક બીજા સાથે કરી શકે, કે જેથી સંસારી ચિન્તાથી રહિત રહીને, કેવલ વિદ્યાવૃદ્ધિની જ ચિન્તા રાખે. જ્યારે બ્રમણ કરવા જાય ત્યારે તેમની સાથે અધ્યાપક રહે કે જેથી કોઇમણ પ્રકારની કુચેષ્ટા ન કરી શકે અને ન આલસ્ય, પ્રમાદ કરે.

કન્યાનાં સંપ્રદાનં ચ કુમારાણાં ચ રક્ષણમ્ ॥ મનુ० ॥ અ० ૭ શ્લો० ૧૫૨

આ પ્રમાણનો અભિપ્રાય એવો છે કે એમાં રાજનિયમ અને જાતિનિયમ હોવો જોઇએ કે પાંચમા અથવા આઠમા વર્ષ પછી પોતાના છોકરા અને છોકરીને ઘરમાં ન રાખી શકે. પણ પાઠશાળામાં અવસ્ય મોકલી દે, જો ન મોકલે તો તે દંડનીય થાય. પ્રથમ બાલકોને યજ્ઞોપવીત ધરમાં થાય અને બીજા પાઠશાળામાં આચાર્યકુલમાં થાય. માતા, પિતા કે અધ્યાપક પોતાનાં બાલક બાલકીઓને અર્થ સહિત ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કરે. તે મંત્ર:—

ઓ૩મ્ ભુર્વસ્વઃ । તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥ ય૦ અ૦ ૩૬ મં૦ ૩ ॥

આ મંત્રમાં જે પ્રથમ “ઓમ્” છે તેનો અર્થ પ્રથમ સમુદ્ધાસમાં લખ્યો છે ત્યાંથી જાણી લેવો. હવે ત્રણ મહાવ્યાહતિયોના અર્થ સંક્ષેપથી લખિયે છિયે.

ભૂરિતિ વૈ પ્રાણઃ । યઃ પ્રાણયતિ ચરાચરં જગત્સ ભૂઃ સ્વયંભૂરીશ્વરઃ ।

જે સર્વ જગતના જીવનના આધાર, પ્રાણથી પણ પ્રિય અને સ્વયંભૂ છે, તે પ્રાણનો વાચક હોવાથી “ભૂ” પરમેશ્વરનું નામ છે.

ભુવરિત્યપાનઃ । યઃ સર્વં દુઃસ્વપાનયતિ સોડપાનઃ ।

જે સર્વ દુઃખથી રહિત, જેના સંગથી જીવ સર્વ દુઃખોથી છુટી જાય છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “ભુવઃ” છે.

સ્વરિતિ વ્યાનઃ ।

યો વિવિધં જગત્ વ્યાનયતિ વ્યાપ્નોતિ સ વ્યાન: ।

જે નાનાવિધ જગત્માં વ્યાપક રહીને સર્વને ધારણ કરે છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ “ સ્વ: ” છે.

આ ત્રણે વચન તૈત્તિરીય આરણ્યકનાં છે.

સવિતુ: । ય: સુનોત્યુત્પાદયતિ સર્વં જગત્સ સવિતા તસ્ય ।

જે સર્વ જગતના ઉત્પાદક અને સર્વ ઐશ્વર્યના દાતા છે.

દેવસ્ય । યો દીવ્યતિ દીવ્યતે વા સ દેવ: ।

જે સર્વ સુખોના દાતા અને જેની પ્રાપ્તિની કામના સર્વ કરે છે તે પરમાત્માનું જે.

વરેણ્યમ્ । વર્તુમર્હમ્ ।

સ્વીકાર કરવા યોગ્ય અતિ શ્રેષ્ઠ,

ભર્ગ: । શુદ્ધ સ્વરૂપમ્ ।

શુદ્ધ સ્વરૂપ અને પવિત્ર કરવાવાળું એતન બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે.

તત્ । તેજ પરમાત્માના સ્વરૂપને હમે લોકો ધીમહિ । ધરેમહિ । ધારણ કરિયે. શું પ્રયોજન માટે ? ય: । જગદીશ્વર: । કે જે સવિતા દેવ પરમાત્મા ન: । અસ્માકમ્ । અમારી ધિય: । બુદ્ધી: । બુદ્ધિઓને પ્રવોદયાત્ । પ્રેરયેત્ । પ્રેરણા કરે અર્થાત્ નહારાં કામોથી છોડાવી સારાં કામોમાં પ્રવૃત્ત કરે.

હે પરમેશ્વર ! હે સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ ! હે નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ !
હે અજ નિર્જન નિર્વિકાર ! હે સર્વાન્તર્યામિન્ ! હે સર્વાધાર ! હે જગત્પતે !
સંકલ જગદુત્પાદક ! હે અનાદે ! વિશ્વમ્બર ! સર્વવ્યાપિન્ ! હે કરુણામૃતવારિધે !
સવિતુર્દેવસ્ય તવ યદોં ભુર્ભુવ: સર્વવરેણ્યં ભર્ગોઽસ્તિ તદ્વ્યં ધીમહિ દધીમહિ
ધરેમહિ ધ્યાયેમ વા કસ્મૈ પ્રયોજનાયેત્યત્રાહ ॥ હે ભગવન્ ! ય: સવિતા દેવ:
પરમેશ્વરો ભવાનસ્માકં ધિય: પ્રવોદયાત્ સ એવાસ્માકં પૂજ્ય ઉપાસનીય ઇષ્ટ
દેવો ભવતુ નાતોઽન્યં ભવતુલ્યં ભવતોઽધિકં કશ્ચિત્ કદાચિત્ મન્યામહે ॥

હે મનુષ્યો ! જે સર્વ સમર્થોમાં સમર્થ, સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ, નિત્ય શુદ્ધ, નિત્ય બુદ્ધ, નિત્ય મુક્ત સ્વભાવવાળા, કૃપાસાગર, યથાયોગ્ય ન્યાય કરનારા, જન્મમરણાદિ કલેશરહિત, આકાર રહિત, સર્વના મઠ ધટના બાળુનારા, સર્વના ધર્તા, પિતા, ઉત્પાદક, અનાદિથી વિશ્વનું યોગ્ય કરનારા, સંકલ ઐશ્વર્યયુક્ત, જગતના નિર્માતા, શુદ્ધસ્વરૂપ અને જે પ્રાપ્તિની કામના કરવા

યોગ્ય છે તે પરમાત્માનું જે શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપ છે, તેને અમે ધારણુ કરીએ. એ પ્રયોજન માટે કે તે પરમેશ્વર અમારા આત્મા અને બુદ્ધિઓના અંતર્યામી સ્વરૂપ, અમને દુષ્ટાચાર અધર્મયુક્ત માર્ગથી હટાવી, શ્રેષ્ઠાચાર સત્યમાર્ગમાં ચલાવે એને છોડી અન્ય કોઈ વસ્તુનું ધ્યાન અમે લોકા નહીં કરીએ. કેમકે ન કોઈ એને તુલ્ય અને ન એનાથી કોઈ અધિક છે, એજ અમારા પિતા, રાજા, ન્યાયાધીશ અને સર્વ સુખોના આપનારા છે.

આ પ્રકારે ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કરી, સંધ્યોપાસન કે જે સ્નાન, આચમન, પ્રાણાયામ આદિ ક્રિયા છે તે શિખવવી. પ્રથમ સ્નાન એટલા માટે છે કે જેથી શરીરના બધા અવયવોની શુદ્ધિ અને આરોગ્યતા આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમાં પ્રમાણુ:—

અદ્વિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધ્યન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધ્યતિ ।

વિદ્યાતપોભ્યાં ભૂતાત્મા બુદ્ધિર્જ્ઞાનેન શુદ્ધ્યતિ ॥ મનુ० અ० ૬ શ્લો० ૧૦૯॥

અર્થ:—જલથી શરીરના બહારના અવયવો, સત્યાચરણથી મન, વિદ્યા અને તપ (અર્થાત્ સર્વ પ્રકારનું કષ્ટ પણ સહી ધર્મનુંજ અનુદાન કરવા) થી જીવાત્મા. જ્ઞાન (અર્થાત્ પૃથ્વીથી લઈ પરમેશ્વર પર્યંત પદાર્થોના વિવેક) થી બુદ્ધિ દૃઢ નિશ્ચય પવિત્ર થાય છે. એથી સ્નાન, મોજનની પૂર્વે અવશ્ય કરવું. બીજું, પ્રાણાયામ એમાં પ્રમાણુ:—

યોગાદ્જ્ઞાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિક્ષયે જ્ઞાનદીપ્તિરાવિવેકલભ્યાતેઃ ॥ યો० સાંપા० સૂત્ર० ॥૨૮॥

ન્યારે મનુષ્ય પ્રાણાયામ કરે છે ત્યારે પ્રતિક્ષણુ ઉત્તરોત્તર કાલમાં અશુદ્ધિનો નાશ અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ થતો જાય છે. જ્યાંસુધી મુક્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તેના આત્માનું જ્ઞાન બરાબર વધતું જાય છે.

દહન્તે ધ્માયમાનાનાં ધાતૂનાં હિ યથા મલાઃ ।

તથેન્દ્રિયાણાં દહન્તે દોષાઃ પ્રાણસ્ય નિગ્રહાત્ ॥ મંઅં ૬ । ૭૧ ॥

જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી સુવર્ણાદિ ધાતુઓનો મેલ નષ્ટ થઈ શુદ્ધ થાય છે, તેમ પ્રાણાયામે કરીને મન આદિ ઇન્દ્રિયોના દોષ ક્ષીણ થઈ તે નિર્મલ થઈ જાય છે.

પ્રાણાયામની વિધિ:—

પ્રચ્છર્દનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥ યોગ० સમાધિ પાદે સૂ० ૩૪ ॥

જેમ અત્યંત વેગથી વમન થઈ અન્ન જલ બહાર નિકલી જાય છે તેમ પ્રાણને બહારથી બહાર ફેંકીને બહારજ ચથાશક્તિ રોકી દેવો, ન્યારે બહાર કાઢવા આદે ત્યારે મૂલેન્દ્રિયને ઊપર ખેંચી રાખે, ત્યાંસુધી પ્રાણ બહાર રહે છે. એ પ્રકારે પ્રાણ બહાર અધિક રહી શકે છે. ન્યારે ચલારાટ થાય ત્યારે ધીરે ધીરે વાયુને અંદર લઈને ફરી પણ એમજ કરતા જવું જેટલું

સામર્થ્ય અને ઇચ્છા હોય. મનમાં “ ઝોમ ” નો જપ કરતા જવો. આ પ્રકારે કરવાથી આત્મા અને મનની પવિત્રતા અને સ્થિરતા થાય છે. એક “ બાહ્ય વિષય ” અર્થાત્ બહારજ અધિક રોકવો, બીજો “ આબ્યંતર ” અર્થાત્ અંદર જેટલો પ્રાણ રોકાય તેટલો રોકવો ત્રીજો “ સ્થંભવૃત્તિ ” અર્થાત્ એકજ વાર જ્યાંનો ત્યાં પ્રાણ યથાશક્તિ રોકી દેવો. એથો “ બાહ્યાબ્યંતરાક્ષેપી ” અર્થાત્ જ્યારે પ્રાણ બીતર બીતરથી બહાર નિકલવા લાગે ત્યારે તેનાથી વિરુદ્ધ તેને નહીં નિકલવા દેવા માટે બહારથી અંદર લેવો અને જ્યારે બહારથી અંદર આવવા લાગે ત્યારે અંદરથી બહારની તરફ પ્રાણને ધક્કો દઈ રોકતા જવું. એમ એક બીજાની વિરુદ્ધ ક્રિયા કરે તો બેઉની ગતિ રોકઈ પ્રાણ પોતાના વશમાં થવાથી મન અને ઇન્દ્રિયો પણ સ્વાધીન થાય છે. બલ, પુરૂષાર્થ વધી, બુદ્ધિ તીવ્ર સૂક્ષ્મરૂપ થઈ જાય છે, કે જે બહુ કંઠણ અને સૂક્ષ્મ વિષયને પણ શીઘ્ર મહણ કરે છે. એથી મનુષ્ય શરીરમાં વીર્ય વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈને સ્થિરતા, બલ, પરાક્રમ, જીર્ણોદ્વિગતા, પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી સર્વ શાસ્ત્રો થોડા કાલમાં સમજી લઈ, ઉપસ્થિત કરી લેશે. સ્ત્રી પણ એજ પ્રકારે યોગાભ્યાસ કરે. ભોજન, છાદન, ખેસવું, ઉઠવું, બોલવું ચાલવું, મોટાનો નાના સાથે યથાયોગ્ય વ્યવહાર કરવો ઇત્યાદિ ઉપદેશ કરવો.

‘ સન્ધ્યોપાસન ’ જેને બ્રહ્મયજ્ઞ પણ કહે છે. ‘ આચમન ’ એટલું જલ હથેલીમાં લેવું કે તેના મૂલ અને મધ્યદેશમાં ઝોષ લગાડીને તે આચમન કરાય અને તે જલ કંઠ નીચે હૃદયસુધી પહોંચે; ન. એથી અધિક, ન ન્યૂન. એથી કરીને કંઠસ્થ કર અને પિત્તની નિવૃત્તિ થોડીક થાય છે. પશ્ચાત્ “ ઇન્દ્રિયસ્પર્શ ” અને “ માર્જન, ” અર્થાત્ મધ્યમા અને અનામિકા આંગલીના અગ્રભાગથી નેત્રાદિ અંગોપર સ્પર્શન અને પછી જલ પ્રોક્ષણ કરવું. કે તેથી આલસ્ય દૂર થાય. જે આલસ્ય અને જલ પ્રાપ્ત ન હોય તો ન કરવું. પુનઃ સમન્ત્રક પ્રાણાયામ, અધર્મર્ષણ, મનસાપરિક્રમણ, ઉપસ્થાન, ઇત્યાદિ મન્ત્રો કંઠસ્થ કરાવીને પશ્ચાત્ પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસનાની રીતિ શિખવવી. “ અધર્મર્ષણ ” અર્થાત્ પાપ કરવાની ઇચ્છા પણ ઠંદી ન કરવી. આ સન્ધ્યોપાસન એકાન્ત દેશમાં એકાગ્રચિત્તથી કરવું.

અપાં સમીપે નિયતો નૈત્યિકં વિધિમાસ્થિતઃ ।

સાવિત્રીમગ્ધધીયીત ગત્વારણ્યં સમાહિતઃ ॥ મનુ०॥અ૦૨શ્લો०૧૦૪ ॥

જંગલમાં અર્થાત્ એકાન્તદેશમાં જઈ, સાવધાન થઈ, જલ સમીપ સ્થિત થઈને નિત્ય કર્મને કરતો થકો, સાવિત્રી અર્થાત્ ગાયત્રી મન્ત્રનું ઉચ્ચારણ, અર્થજ્ઞાન, અને તદનુસાર પોતાનાં આચરણ કરે. પરંતુ એ જપ મનથી કરવો એજ ઉત્તમ છે.

બીજો દેવયજ્ઞ, જે અગ્નિહોત્ર અને વિદ્વાનોના સંગ, સેવાદિકથી થાય છે. સન્ધ્યા અને

અમિહોત્ર સાયં પ્રાતઃ બેઠ સમયે કરવાં. કેમકે રાત્ર અને દિનની મળીને બેજ સંધિ વેળા છે, અન્ય નહીં. ન્યૂનથી ન્યૂન એક કલાક ધ્યાન અવશ્ય કરવું. જેમ સમાધિસ્થ થઇ યોગીઓ પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે, તેમજ સન્ધ્યોપાસન પણ કર્યાં કરવું.

તથા સૂર્યોદય પશ્ચાત્ અને સૂર્યાસ્ત પૂર્વે અમિહોત્ર કરવાનો પણ સમય છે. એને માટે એક કોઇ ધાતુ કે માટીની (ઉપરથી ૧૨ કે ૧૬ આંગલ) સમ ચોરસ, અને અંદરથી તેટલીજ ઊંડી પણ નીચે જતાં ૩ કે ૪ આંગલ સમ ચોરસ પરિણામ આવે એવી વેદી આવા પ્રકારની

બનાવવી અર્થાત્ ઉપર જેટલી પહોળાઈ હોય તેના ચતુર્થીશે નીચે પંદોળાઈ રાખવી. એમાં ચન્દન, પલાશ કે આમ્રાદિના શ્રેષ્ઠ કાષ્ઠોના ટુકડાને વેદીના પરિમાણુ જેવડા નાના મોટા કરીને તેમાં મૂકવા, ને તેની મધ્યમાં

અસિ રાખીને પુનઃ તેના ઉપર સમિધા અર્થાત્ પૂર્વોક્ત કાષ્ઠ મૂકવાં. બીજું એક પ્રોક્ષણી પાત્ર

આવું અને ત્રીજું પ્રણીતા પાત્ર

આવા

પ્રકારનું ને એક આ પ્રકારની

આન્યસ્થાલી અર્થાત્ ધૃત રાંખવાનું પાત્ર

અને ચમચો (મુવો) આવો; સોના ચાંદી કે કાષ્ઠનો બનાવવો પ્રણીતા અને પ્રોક્ષણીમાં જલ તથા ધૃતપાત્રમાં ધૃત રાખી તેને તપાવી લેવું. પ્રણીતા જલ રાખવા સાફ અને પ્રોક્ષણી એટલા માટે છે કે એનાથી હાથ ધોવાને જલ લેવું સુગમ પડે પશ્ચાત્ તે ધીને બરાબર તપાસી લેવું. પછી નિચેના મન્ત્રોથી હોમ કરવો.

ઓ૩મ્ ભૂરગ્રયે પ્રાણાય સ્વાહા ॥ ભૂર્વાયવેઽપાનાય સ્વાહા ॥
સ્વરાદિત્યાય વ્યાનાય સ્વાહા ॥ ભૂર્ભુવઃ સ્વરગ્નિવાય્વાદિ-
ત્યેભ્યઃ પ્રાણાપાનવ્યાનેભ્યઃ સ્વાહા ॥

ધૃત્યાદિ અમિહોત્રનો પ્રત્યેક મન્ત્ર લાણી એક એક આહુતિ આપવી અને જો અધિક આહુતિ આપવી હોય તો:—

વિશ્વાનિ દેવ સવિતર્દુરિતાનિ પરામુવ । યદ્ગદ્રં તન્ન આમુવ ॥ ય૦અ૦૩૦॥૩

આ અને પૂર્વોક્ત ગાયત્રી મન્ત્રથી આહુતિ આપવી.

ઓ૩મ્, મૂઃ તથા પ્રાણઃ આદિ સર્વ નામ પરમેશ્વરનાં છે. એના અર્થ કહી ચૂક્યા છીએ. 'સ્વાહા' શબ્દનો અર્થ એ છે કે જેવું જ્ઞાન આત્મામાં હોય, તેવું જ જીભથી બોલવું, વિપરીત નહીં. જેમ પરમેશ્વરે સર્વ પ્રણિયોના સુખાર્થે આ સર્વ જગતના પદાર્થ રચ્યા છે તેમજ મનુષ્યોએ પણ પરાપકાર કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—હોમથી શું ઉપકાર થાય છે ?

ઉત્તર—સર્વ જાણે છે કે દુર્ગન્ધયુક્ત વાયુ અને જલથી રોગ, રોગથી પ્રાણિયોને દુઃખ; અને સુગન્ધિત વાયુ તથા જલથી આરોગ્ય, અને રોગ નષ્ટ થવાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન—ચન્દનાદિ ઘસી કોઇને લગાડવાં કે ધૂતાદિ ખાવા આપે તો મોટો ઉપકાર થાય. અમિમાં નાખીને વ્યર્થ નષ્ટ કરવું શુદ્ધિમાનનું કામ નથી.

ઉત્તર—જે તમે પદાર્થવિદ્યા જાણતા હોત તો કદી એવી વાત નહીં બોલત. કેમકે કોઇ પણ દ્રવ્યનો અભાવ નથી થતો. જુઓ જ્યાં હોમ થાય છે ત્યાંથી દૂર દેશ-સ્થાનોમાં સ્થિત પુરુષની નાસિકાથી સુગન્ધ તેમજ દુર્ગન્ધનું પણ પ્રહણ થાય છે. એટલાથીજ સમજી લો કે અમિમાં હોમેલા પદાર્થ સૂક્ષ્મ થઇ ફેલાઇને વાયુ સાથે દૂર દેશમાં જઇ દુર્ગન્ધની નિવૃત્તિ કરે છે.

પ્રશ્ન—જ્યારે એમજ છે ત્યારે તો કેશર, કસ્તૂરી, સુગન્ધિત પુષ્પ અને અત્તર આદિ ધરમાં રાખવાથી સુગન્ધિત વાયુ થઇને સુખકારક થશે.

ઉત્તર—તે સુગન્ધિનું એવું સામર્થ્ય નથી કે ગૃહસ્થ વાયુને બહાર કાઢી, શુદ્ધ વાયુને પ્રવેશ કરાવી શકે કેમકે તેમાં બેદક શક્તિ નથી. પણ અમિનું સામર્થ્યજ છે કે તે વાયુ અને દુર્ગન્ધયુક્ત પદાર્થોને છિન્ન લિન્ન અને હલકા કરી તેને બહાર કાઢી, પવિત્ર વાયુને પ્રવેશ કરી આપે છે.

પ્રશ્ન—ત્યારે તો મંત્ર લાજી હોમ કરવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર—મંત્રોમાં એ વ્યાખ્યાન છે કે જેથી હોમ કરવાનો લાભ વિદિત થઇ જાય, અને મંત્રોની આવૃત્તિ થવાથી તે કણસ્થ રહે; તથા વેદ પુસ્તકોનું પઠન પાઠન અને તેની રક્ષા પણ થાય.

પ્રશ્ન—શું એ હોમ કર્યા વિના પાપ થાય છે ?

ઉત્તર—હા. કેમકે જે માણસના શરીરમાં જેટલી દુર્ગન્ધ ઉત્પન્ન થઇને વાયુ અને જલને બગાડી, રોગોત્પત્તિનું તે નિમિત્ત હોવાથી પ્રાણિયોને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેટલુંજ પાપ તે મનુષ્યને થાય છે. એટલા માટે તે પાપના નિવારણાર્થે એટલીજ કે તેથી અધિક સુગન્ધ વાયુ અને જલમાં ફેલાવવી જોઇએ પણ ખવડાવવા પિંચડાવવાથી તો તે એકજ વ્યક્તિને વિશેષ સુખ થાય છે. જેટલું ધૂત અને સુગન્ધાદિ પદાર્થ એક મનુષ્ય ખાય છે, એટલાજ દ્રવ્યના હોમથી લાખો મનુષ્યોપર ઉપકાર થાય છે. પરંતુ જે મનુષ્યલોક ધૂતાદિ ઉત્તમ પદાર્થ ન ખાય તો તેના શરીર અને આત્માના બલની ઉન્નતિ ન થઇ શકે તેથી તેમને સારા પદાર્થ ખવડાવવા, પીવડાવવા પણ જોઇએજ તથા તેનાથી અધિક, હોમ કરવો ઉચિત છે; માટે હોમ કરવો અત્યાવશ્યક છે.

પ્રશ્ન—પ્રત્યેક મનુષ્ય કેટલી આહુતિ આપે અને એક એક આહુતિનું કેટલું પરિમાણ છે ?

ઉત્તર—પ્રત્યેક મનુષ્યે સોલ સોલ આહુતિ આપવી અને તે એક એક આહુતિનું પરિમાણ

ન્યૂનથી ન્યૂન છ છ માસા ધૃતાદિ પદાર્થનું જોઈએ. અને જો એથી અધિક કરે તો ઘણું સાફ છે. એટલા માટે આર્યવર શિરોમણિ, મહાશય, ઋષિ, મહર્ષિ, રાજા, મહારાજાલોક ઘણા હોમ કરતા અને કરાવતા હતા. જ્યાં સુધી હોમ કરવાનો પ્રચાર રહ્યો, ત્યાંસુધી આર્યાવર્ત દેશ રોગોથી રહિત અને સુખોથી પૂરિત હોતો. હવે પણ પાછો પ્રચાર થાય તો તેવુંજ પાછું થઈ જાય.

આ જો યજ્ઞ અર્થાત્ એક બ્રહ્મયજ્ઞ, એટલે જો બણવું બણાવવું, સન્ધ્યોપાસન, ઇશ્વર-સ્તુતિ, પ્રાર્થના ઉપાસના કરવી તે; અને બીજો દેવયજ્ઞ એટલે જો અગ્નિહોત્રથી અશ્વમેધ પર્યન્ત યજ્ઞ કરવા અને વિદ્વાનોની સેવા અને સંગ કરવો તે. પરન્તુ બ્રહ્મયજ્ઞમાં તો કેવલ બ્રહ્મયજ્ઞ અને અગ્નિહોત્રજ કરવાના હોય છે.

ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति ।

शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्याપयेदित्येके ॥

આ સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયનું વચન છે. બ્રાહ્મણ, ત્રણે વર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને, વૈશ્ય); ક્ષત્રિય, (ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય); જો વર્ણને તથા વૈશ્ય, એક વૈશ્ય. વર્ણને યજ્ઞો-પવીત કરાવી બણાવી શકે છે. જો કુલીન શુભ લક્ષણયુક્ત શૂદ્ર હોય તો તેને મન્ત્ર સહિતા છોડી સર્વ શાસ્ત્ર બણાવવાં અને શૂદ્ર બણે; પરન્તુ તેનું ઉપનયન ન કરવું, એવો મત અનેક આચાર્યોના છે. પશ્ચાત્ પાંચમા અથવા આઠમા વર્ષથી બાલકો બાલકોની અને બાલકીઓ બાલકીઓની પાઠશાળામાં જાય, અને નિચે લખેલા નિયમપૂર્વક અધ્યયનનો આરંભ કરે.

षट्त्रिंशद्विकं चर्यं गुरौ त्रैवैदिकं व्रतम् ।

तदधिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ मनु०॥ अ० ૩। ૪૭૦ ૧॥

આઠમા વર્ષ પછી છત્રીશ વર્ષ પર્યન્ત અર્થાત્ એક એક વેદને સાંગોપાંગ બણવામાં બાર બાર વર્ષ મલી, એકંદર ચુમલિશ; અથવા અઠાર વર્ષનું બ્રહ્મયજ્ઞ અને આઠ પૂર્વનાં મળી છત્રીશ કે નવ વર્ષ તથા જ્યાંસુધી વિદ્યા પૂરી ગ્રહણ ન કરી લે ત્યાંસુધી બ્રહ્મયજ્ઞ રાખવું.

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः
प्राणा वाव वसव एते हीदस्सर्वे वासयन्ति ॥ ૧ ॥

જાંજોદેક્ષ્મિન્ વયસિ કિંચિદુપતપેત્સ વૃયાત્પ્રાણા વસવેદં મે પ્રાતઃ
સવનં માધ્યંદિનં ૫ સવનમનુસંતનુતેતિ માહં પ્રાણાનાં વસૂનાં પ્રધ્વે યજ્ઞો
વિલોપ્સીયેત્યુદ્ધૈવ તત્ત્વમ્ એત્યગદોહ ભવતિ ॥ ૨ ॥

અથ યામિ ચતુશ્ચત્વારિઃશદ્ધર્ષાણિ તન્માધ્યંદિનઃ સવનં ચતુશ્ચ-
ત્વારિઃશદક્ષરા ત્રિષ્ટુપ્ ત્રૈષ્ટુમં માધ્યંદિનઃ સવનં તદસ્ય રુદ્રા અન્વાયતાઃ
પ્રાણા વાવ રુદ્રા એતે હીદઃસર્વઃ રોદયન્તિ ॥ ૩ ॥

તં ચેદેતસ્મિન્વયસિ કિંચિદુપતપેત્સ બ્રૂયાત્પ્રાણા રુદ્રા इदं मे
માધ્યંદિનઃ સવનં તૃતીયસવનમનુસન્તનુતેતિ માહં પ્રાણાનાઃ રુદ્રાણાં
મધ્યે યજ્ઞો વિલોપ્સીયેત્યુદ્દૈવ તત એત્યગદો હ ભવતિ ॥ ૪ ॥

અથ યાન્યષ્ટાચત્વારીઃશદ્ધર્ષાણિ તત્તૃતીયસવનમષ્ટાચત્વારિઃશદક્ષરા
જગતી જાગતં તૃતીયસવનં તદસ્યાદિત્યા અન્વાયતાઃ પ્રાણા વાવાદિત્યા
એતે હીદઃસર્વમાદદતે ॥ ૫ ॥

તં ચેદેતસ્મિન્ વયસિ કિંચિદુપતપેત્સ બ્રૂયાત્ પ્રાણા આદિત્યા इदं
મે તૃતીયસવનમાયુરનુસંતનુતેતિ માહં પ્રાણાનામાદિત્યાનાં મધ્યે યજ્ઞો
વિલોપ્સીયેત્યુદ્દૈવ તત એત્યગદો હૈવ ભવતિ ॥ ૬ ॥

આ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનાં વચન છે. પ્ર. ૩ ખં. ૧૬.

બ્રહ્મચર્ય ત્રણ પ્રકારનું છે. કનિષ્ઠ મધ્યમ ને ઉત્તમ. કનિષ્ઠ જે પુરૂષ અત્ત રસમય દેહ અને
પુરિ અર્થાત્ દેહમાં શયન કરનાર જીવાત્માના યજ્ઞ અર્થાત્ અતીવ શુભ ગુણોની સંગત અને
સત્કર્તવ્ય છે. માટે તે પુરૂષને અવશ્ય છે કે ૨૪ વર્ષ પર્યન્ત જીતેન્દ્રિય અર્થાત્ બ્રહ્મચારી
રહીને વેદાદિ વિદ્યા અને સુશિક્ષાનું ગ્રહણ કરે, અને પછી પણ વિવાહ કરીને લંપટતા
ન કરે તો તેના શરીરમાં પ્રાણ બલવાન થઇને સર્વ શુભ ગુણોનો વાસ કરાવનારો તે થાય
છે. આ પ્રથમ વયમાં જે તેને વિદ્યાબ્યાસમાં સંતપ્ત કરે અને તે આચાર્ય પણુ એવોજ
ઉપદેશ કર્યા કરે તથા બ્રહ્મચારી એવો નિશ્ચય રાખે કે જે હું પ્રથમ અવસ્થામાં યથાયોગ્ય
બ્રહ્મચર્ય પાળીશ તો માફ શરીર અને આત્મા આરોગ્ય ને બલવાન બનીને શુભ ગુણોને
વસાવનાર મારો પ્રાણ થશે. ॥ ૧ ॥

હે મનુષ્યો! તમે આ પ્રકારે સુખનો વિસ્તાર કરો. જે હું બ્રહ્મચર્યનો લોપ ન કરું
અને ૨૪ વર્ષ પછી ગૃહાશ્રમ કરીશ તો પ્રસિદ્ધ છે કે રોગરહિત હું રહીશ. આયુ પણ મારી
૭૦ કે ૮૦ વર્ષ સુધી રહેશે. ॥ ૨ ॥

મધ્યમ બ્રહ્મચર્ય એ છે કે જે મનુષ્ય ૪૪ વર્ષ પર્યન્ત બ્રહ્મચારી રહી, વેદાબ્યાસ કરે
છે તેના પ્રાણ ઇન્દ્રિયો, અન્તઃકરણ અને આત્મા બલયુક્ત હોઇને સર્વ દુષ્ટોને રડાવનારાં અને

એણેનું પાલન કરનારા થાય છે. જે હું આ પ્રથમ વયમાં જેમ આપ કહો છો તેમ તપશ્ચર્યા કરું તો મારા આ રૂપ પ્રાણયુક્ત આ મધ્ય બ્રહ્મચર્ય સિદ્ધ થશે. ॥ ૩ ॥

હે બ્રહ્મચારીઓ ! તમે આ બ્રહ્મચર્યને વધારો. જેમકે હું આ બ્રહ્મચર્યનો લોપ ન કરીને યજ્ઞસ્વરૂપ થાઉં છું અને તેજ આચાર્ય કુલથી આવું છું અને રોગ રહિત રહું છું. વળી જેમકે આ બ્રહ્મચારી સાડું કામ કરે છે, તેમ તમે પણ કર્યા કરો. ॥ ૪ ॥

ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય ૪૮ વર્ષ પર્યન્તનું ત્રીજા પ્રકારનું થાય છે. જેમ ૪૮ અક્ષરની જગતી, તેમ જે ૪૮ વર્ષ પર્યન્ત યથાવત્ બ્રહ્મચર્ય કરે છે, તેના પ્રાણ અનુકૂલ થઈ સકળ વિદ્યાઓનું ગ્રહણ કરે છે. ॥ ૫ ॥

જેમ આચાર્ય અને માતા પિતા પોતાના સન્તાનોને પ્રથમ વયમાં વિદ્યા અને ગુણ ગ્રહણને માટે તપસ્વી કરે છે અને તેનોજ તેને ઉપદેશ કરે છે અને તે સંતાન આપોઆપ અખંડિત બ્રહ્મચર્ય સેવનથી ત્રીજા પ્રકારના ઉત્તમ બ્રહ્મચર્યનું સેવન કરી પૂર્ણ અર્થાત્ આરસો વર્ષ પર્યન્ત આયુને વધારે છે, તેમ તમે પણ વધારો. કેમકે જે મનુષ્ય આ બ્રહ્મચર્યને પ્રાપ્ત થઈને તેનો લોપ નથી કરતો તે સર્વ પ્રકારના રોગોથી રહિત હોઈને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬ ॥

चतस्रोऽवस्थाः शरीरस्य वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता किञ्चित्परिहाणिश्चेति ।

आषोडशाद्वृद्धिः आपंचविंशतेर्यौवनम् । आचत्वारिंशतः सम्पूर्णता ।

ततः किञ्चित्परिहाणिश्चेति ॥

पंचविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे ।

समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात्कुशलो भिषक् ॥

આ સુશ્રુતના શરીરસ્થાન ૩૫ મા અધ્યાયનું વચન છે. આ શરીરની ચાર અવસ્થા છે. એક 'વૃદ્ધિ' જેમાં ૧૬ મા વર્ષથી લઈ ૨૫ મા વર્ષ પર્યન્ત સર્વ ધાતુઓનો વધારો થાય છે. બીજી 'યૌવન' જેનો ૨૫ વર્ષના અંત અને ૨૬ મા વર્ષના આદિમાં યુવાવસ્થાનો આરંભ થાય છે તે. ત્રીજી 'સમ્પૂર્ણતા' જેમાં ૫૨વીસમા વર્ષથી લઈને ૪૦ મા વર્ષ પર્યન્ત સર્વ ધાતુઓનો પુષ્ટિ થાય છે તે. ચોથી 'કિંચિત્પરિહાણી' જે જ્યારે સર્વ સાંગોપાંગ શરીરસ્થ સકલ ધાતુ પ્રુષ્ટ હોઈ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે તે. તદનંતર જે ધાતુ વધે છે તે શરીરમાં નથી રહેતી, કિન્તુ સ્વપ્ન પ્રસ્વેદાદિદ્વારા બહાર નિકલી જાય છે. માટે એજ ૪૦ મું વર્ષ વિવાહનો ઉત્તમ સમય છે, ઉત્તમોત્તમ તો ૪૮ મે વર્ષે વિવાહ કરવો શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રશ્ન—શું આ બ્રહ્મચર્યના નિયમ સ્ત્રી વા પુરૂષ બેઉને માટે તુલ્યજ છે ?

ઉત્તર—નહિ. જે ૨૫ વર્ષ પર્યન્ત પુરૂષ બ્રહ્મચર્ય કરે તો ૧૬ વર્ષ પર્યન્ત સ્ત્રી; જે

પુરૂષ ૩૦ વર્ષ પર્યંત અક્ષયારી રહે તો સ્ત્રી ૧૭ વર્ષ; જો પુરૂષ ૩૬ વર્ષસુધી રહે તો સ્ત્રી ૧૮ વર્ષ; જો પુરૂષ ૪૦ વર્ષપર્યંત અક્ષયયે રાખે તો સ્ત્રી ૨૦ વર્ષ; જો પુરૂષ ૪૪ વર્ષ પર્યંત તો સ્ત્રી ૨૨ વર્ષ; જો પુરૂષ ૪૮ વર્ષ તો સ્ત્રી ૨૪ વર્ષપર્યંત અક્ષયર્ય સેવન કરે. અર્થાત્ ૪૮ વર્ષની પછી પુરૂષે અને ૨૪ વર્ષ પછી સ્ત્રીએ અક્ષયર્ય ન રાખવું જોઈએ. પરંતુ એ નિયમ વિવાહ કરનાર સ્ત્રી પુરૂષના છે. પણ જો વિવાહ કરવાનુંજ ન ઇચ્છે તે મરણપર્યંત અક્ષયારી રહેતો હોય તો ભક્ષેજ રહે. પરંતુ એ કામ પૂર્ણવિધાવાન, જિતેન્દ્રિય ને નિર્દોષ યોગી સ્ત્રી પુરૂષનું છે. એ ધણું કઠિન કામ છે કે કામના વેગને ચોભાવી ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખવી.

ઋતં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । સત્યં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । તપશ્ચ
સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । દમશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । શમશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવ-
ચને ચ । અગ્નયશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અગ્નિહોત્રંચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને
ચ । અતિથયશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । માનુષં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને
ચ । પ્રજા ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજાનશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ।
પ્રજાતિશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ॥

આ તૈતરીયોપનિષદના વચન છે— પ્રપાઠ ૭ અનુઠ ૯ એ ભણનાર ભણાવનારના નિયમ છે.

ઋતં—યથાર્થ આચરણથી ભણે ને ભણાવે, સત્યં સત્યાચારથી સત્યવિદ્યાઓ ભણે ભણાવે.

તપઃ—તપસ્વી અર્થાત્ ધર્માનુષ્ઠાન કરતા થકા વેદાદિ શાસ્ત્રોને ભણે ને ભણાવે.

દમઃ—બાહ્યેન્દ્રિયોને અનુચિત આચરણથી રોકીને ભણતા ને ભણાવતા જાય.

શમઃ—મનની વૃત્તિને સર્વ પ્રકારના દોષોથી હટાવી ભણતા ને ભણાવતા જાય.

અગ્નયઃ—આહવનીયાદિ અગ્નિ અને વિદ્યુત્ આદિને જાણીને ભણતા ને ભણાવતા જાય.

અગ્નિહોત્રં—અગ્નિહોત્ર કરતા થકા ભણે ભણાવે.

અતિથયઃ—અતિથીયોની સેવા કરતા થકા ભણે ને ભણાવે.

માનુષં—મનુષ્ય સંબંધી વ્યવહારોને યથાયોગ્ય કરવા થકા ભણતા ભણાવતા રહે.

પ્રજા—સન્તાન અને રાજ્યનું પાલન કરતા થકા ભણતા ભણાવતા જાય.

પ્રજન—વીર્યની રક્ષા અને વૃદ્ધિ કરતા થકા ભણતા ભણાવતા જાય.

પ્રજાતિઃ—પોતાના સન્તાન અને શિષ્યનું પાલણ કરતા થકા ભણતા ભણાવતા જાય.

યમાન્ સેવેત સત્તતં ન નિયમાન્ કેવલાન્ બુધઃ ।

યમાન્પત્તત્યકુર્વાણો નિયમાન્ કેવલાન્ ભજન્ ॥ મનુઠ અઠ ૪ શ્લોઠ ૨૦૪

યમ પાંચ પ્રકારના થાય છે.

તત્રાહિંસા સત્યાઽસ્તેયબ્રહ્મચર્યાઽપરિગ્રહા યમાઃ । સાધનપાદે યોગ સૂત્ર ॥૩૦

અહિંસા—વૈરત્યાગ, સત્ય—સત્ય માનવું સત્ય બોલવું અને સત્યજ કરવું, અસ્તેય—મન, વચન, કર્મથી ચોરી ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય—ઉપસ્થેન્દ્રિયનું સંયમ, અપરિગ્રહ—અત્યન્ત લોલુપતા છોડી સ્વાભિમાન રહિત થવું એ પાંચ યમોનું સેવન સદા કરવું. કેવલ નિયમોનું સેવન અર્થાત્—

શૌચસન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥ યોગ સૂત્ર ॥ ૩૨

શૌચ—સ્નાનાદિ પવિત્રતા, સન્તોષ સમ્યક પ્રસન્ન હોઇ નિર્દયમ રહેવું સંતોષ નહીં કિન્તુ જોઈતું પુરૂષાર્થ થઇ શકે તેટલું કરવું. હાની લાભમાં હર્ષ કે શોક ન કરવો. તપઃ—કષ્ટ સેવનથી પણ ધર્મયુક્ત કર્મોનું અનુધાન; સ્વાધ્યાય ભણવું, ભણાવવું; ईશ્વરપ્રણિધાન—ઇશ્વરી ભક્તિ વિશે આત્માને અર્પિત રાખવો. એ પાંચ નિયમ છે.

યમો વગર કેવલ આ નિયમોનું સેવન ન કરવું. કિન્તુ એ બેઉનું સેવન કર્યા કરવું. જો યમોનું સેવન છોડી કેવલ નિયમોનું સેવન કરે છે તે ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થતા નથી. કિન્તુ અધોગતિ અર્થાત્ સંસારમાં પડ્યા રહે છે.

કામાત્મતા ન પ્રશસ્તા ન ચૈવેહાસ્ત્યકામતા ।

કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મ યોગશ્ચ વૈદિકઃ ॥ મનુ० ૨૨

અત્યન્ત કામાતુરતા અને નિષ્કામતા પ્રાપ્તિને માટે પણ શ્રેષ્ઠ નથી. કેમકે જો કામના ન કરે તો વેદોનું જ્ઞાન અને વેદવિહિત કર્મોદિ ઉત્તમ કર્મ પ્રાપ્ત થી ન થઇ શકે તેટલા માટે—

સ્વાધ્યાયેન વ્રતૈર્હોમૈસ્ત્રૈવિચેનેજ્યયા સુતૈઃ ।

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ વ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ મ૦ અ૦ ૨ ॥ શ્લો० ૨૮ ॥

સ્વાધ્યાય—સકલ વિદ્યા ભણવી ભણાવવી, વ્રત—બ્રહ્મચર્ય, સત્યભાષણાદિ નિયમ પાલવા તે, હોમ—અગ્નિહોત્રાદિ હોમ, સત્યનું અહણુ, અસત્યનો ત્યાગ અને સત્યવિદ્યાઓનું દાન કરવું, ત્રૈવિચેન વેદસ્થ કર્મ ઉપાસના, જ્ઞાન અને વિદ્યાનું અહણુ કરવું ઇજ્યયા—પક્ષેષ્ટ્યાદિ કરવાં સુતૈઃ—સુસન્તાનોત્પત્તિ કરવી. મહાયજ્ઞૈઃ—બ્રહ્મ, દેવ, પિતૃ, વૈશ્વદેવ, અને અતિથિયોનું સેવનરૂપ પંચમહાયજ્ઞ, અને યજ્ઞૈઃ—અગ્નિષ્ટોમાદિ તથા શિષ્ટપવિદ્યા વિજ્ઞાનાદિ યજ્ઞોના સેવનથી આ શરીરને બ્રાહ્મી અર્થાત્ વેદ અને પરમેશ્વરની ભક્તિનું આધારરૂપ બ્રાહ્મણનું શરીર બનાવાય છે, એટલા સાધનો વિના બ્રાહ્મણ શરીર બની શકતું નથી.

ઇન્દ્રિયાણાં વિચરતાં વિષયેષ્વપહારિષુ ।

સંયમે યત્નમાતિષ્ઠેદ્વિદ્વાન્ યન્તેવ વાજિનામ્ ॥ મનુ० અ૦ ૨ । ૮૮ .

જેમ વિદ્વાનું સારાથ ઘોડાને નિયમમાં રાખે છે તેમ મન અને આત્માને અનુચિત કામની અંદર ખેંચનારા વિષયોમાં વિચરતી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવામાં પ્રયત્ન સર્વ પ્રકારે કરવો કેમકે—

इन्द्रियाणां प्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

સન્નિયમ્ય તુ તાન્યેવ તતઃ સિદ્ધિં નિયચ્છતિ ॥ મનુ० અ० ૨ । ૯૩

જીવાત્મા ઇન્દ્રિયોને વશ હોઇ, નિશ્ચિત મોટા મોટા દોષોને પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યારે તે ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરે છે, ત્યારે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે.

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

ન વિપ્રદુષ્ટભાવસ્ય સિદ્ધિં ગચ્છન્તિ કર્હિચિત્ ॥ મનુ ॥ અ० ૨ ॥ ૯૭

જે દુષ્ટાચારી અનિતેન્દ્રિય પુણ્ય છે તેને વેદ, યાગ, યજ્ઞ, નિયમ, તપ તથા અન્ય સારા કામની સિદ્ધિ કદી પણ પ્રાપ્ત નથી થતી.

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैત્યિકे ।

નાનુરોધોઽસ્ત્યનધ્યાયે હોમમંત્રેષુ ચૈવ હિ ॥ ૧ ॥

નૈત્યિકે નાસ્ત્યનધ્યાયો બ્રહ્મસત્રં હિ તસ્મૃતમ્ ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ मनु० २ ॥ ૧૦૫-૧૦૬

વેદ બળુવા બળુવવા, સન્ધ્યોપાસનાદિ પંચ મહાયજ્ઞ કરવા અને હોમ મંત્રોમાં અનધ્યાય વિષયક અનુરોધ (આગ્રહ) નથી કેમકે—

નિત્ય કર્મમાં અનધ્યાય હોતો નથી, જેમ શ્વાસ પ્રશ્વાસ સદા લેવામાં આવે છે, બન્ધ કરવામાં નથી આવતા, તેમજ નિત્યકર્મ પ્રતિદિન કરવાં જોઈએ. ન કોઈ દિન છોડવાં, કેમકે અનધ્યાયમાં પણ અગ્નિહોત્રાદિ ઉત્તમ કર્મ કરેલાં પુણ્યરૂપ થાય છે. જેમ જીવું ખોલવામાં સદા પાપ અને સત્ય ખોલવામાં સદા પુણ્ય છે તેમજ જીવું કર્મ કરવામાં સદા અનધ્યાય અને સારાં કર્મ કરવામાં સદા સ્વાધ્યાયજ હોય છે.

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

ચત્વારિ તસ્ય વર્દ્ધંત આયુર્વિદ્યાયશોબલમ્ ॥ મનુ ॥ ૨ અ० ૧૨૧

જે સદા નમ્ર, સુશીલ, વિદ્વાન અને વૃદ્ધોની સેવા કરે છે તેનાં આયુ, વિદ્યા, કીર્તિ, અને બલ, એ ત્યારે સદા વૃદ્ધિ પામે છે અને જે એમ કરતો નથી તેનાં આયુ આદિ ત્યારે વૃદ્ધિ પામતાં નથી.

अहिसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनम् ।

વાક્ ચૈવ મધુરા શ્રદ્ધા પ્રયોજ્યા ધર્મેમિચ્છતા ॥ ૧ ॥

यस्यवाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।

સ વૈ સર્વમવાપ્નોતિ વેદાન્તોપગતં ફલમ્ ॥ ૨ ॥ મનુ० અ० ૨ ॥ ૧૫૯-૧૬૦

વિદ્વાન અને વિદ્યાર્થીયોને યોગ્ય છે કે વેરબુદ્ધિ છોડીને સર્વ મનુષ્યને કલ્યાણના માર્ગનો ઉપદેશ કરે, અને ઉપદેશ સદા મધુર, સુશીલતા મુક્ત વાણી બોલે; જે ધર્મોન્નતિ ઇચ્છે તે સદા સત્યમાં આલે અને સત્યનોજ ઉપદેશ કરે—૧.

જે મનુષ્યની વાણી અને મન શુદ્ધ તથા સુરક્ષિત સદા રહે છે તેનેજ સર્વ વેદાન્ત અર્થાત્ સર્વ વેદોના સિદ્ધાન્તરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

સંમાનાદ્બ્રાહ્મણો નિત્યમુદ્વિજેત વિષાદિવ ।

અમૃતસ્યૈવ ચાકાંક્ષેદવમાનસ્ય સર્વદા ॥ મનુ ॥ અ૦ ૨ શ્લો૦ ૧૬૨

તેજ બ્રાહ્મણ સમગ્ર વેદ અને પરમેશ્વરને જાણે છે કે જે પ્રતિજ્ઞાથી વિષતુલ્ય સદા ડરતો રહે છે અને અપમાનની ઇચ્છા અમૃત સમાન કર્યા કરે છે.

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् संश्रिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ मनु ॥ अ० ૨ ॥ ૧૬૪

આ પ્રકારે કૃતોપનયન દ્વિજ બ્રહ્મચારી કુમાર અને બ્રહ્મચારિણી કન્યા ધીરે ધીરે વેદાર્થના જ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ તપને વધારતા આત્મા જાય.

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमागु गच्छति सान्वयः ॥ मनु ॥ अ० ૨ ॥ ૧૬૮

જે વેદને જાણીને અન્યત્ર શ્રમ કર્યા કરે છે તે પોતાના પુત્રપૌત્રસહિત શૂદ્રભાવને શીઘ્રજ પ્રાપ્ત થતા જાય છે.

वर्जयेन्मधु मासञ्च गन्धं माल्यं रसान् त्रियः ।

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ ૧ ॥

अभ्यंगमञ्जनं चाक्ष્णોरुપાનચ્છત્રધારણમ્ ।

કામં ક્રોધં ચ લોભં ચ નર્તનં ગીતવાદનમ્ ॥ ૨ ॥

द्युतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ।

स्त्रीणां च प्रेक्षणाલंभमुपघાતં પરસ્ય ચ ॥ ૩ ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ।

કાંમાદિ સ્કન્દયન્નેતો હિનસ્તિ વ્રતમાત્મનઃ ॥૪॥ મનુ॥અ૦૨॥૧૭૭-૧૮૦

બ્રહ્મચારી અને બ્રહ્મચારિણી મધ, માંસ, ગંધ, માલા, રસ, સ્ત્રી અને પુરૂષનો સંગ, સર્વ ખટાશ, પ્રાણિયોની હિંસા લજે—૧.

અંગોનું મર્દન, વિના નિમિત્ત ઉપસ્થેન્દ્રિયનો સ્પર્શ, આંખોમાં અંજન, જોડા અને છત્રનું ધારણ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય, શોક, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ અને નાચ, ગાન અને વાજિન્ત્ર વગાડવાં ત્યજે. ૨
ધૂત, જેની તેની વાતો, નિન્દા, મિથ્યાભાષણ, સ્ત્રિયોના દર્શન, આશ્રય, અન્યની હાનિ આદિ કુકર્મોને સદા છોડી દે—૩.

સર્વત્ર એકલાં સુવું, વીર્યસ્ખલિત કદી ન કરવું, જે કામનાથી વીર્યસ્ખલિત કરી દે તો બાણવું કે પોતાનાં બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો નાશ કરી દીધો—૪

વેદમનૂચ્યાચાર્યોઽન્તેવાસિનમનુશાસ્તિ । સત્યં વદ । ધર્મે ચર । સ્વાધ્યા-
યાન્મા પ્રમદઃ । આચાર્ય્યાય પ્રિયં ધનમાહુત્ય પ્રજાતંતુ મા વ્યવચ્છેત્સીઃ ।
સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥
દેવપિતૃકાર્યોભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । માતૃદેવો ભવ પિતૃદેવો ભવ આચા-
ર્યદેવો ભવ અતિથિદેવો ભવ । યાન્યનવચાનિકર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ
નો ઇતરાણિ । યાન્યસ્માક ં મુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો
ઇતરાણિ ॥ ૨ ॥ યેકે ચાસ્મદ્દેયા ં સો બ્રાહ્મણાસ્તેષાં ત્વયા સેવનેન પ્રશ્વ-
સિતવ્યમ્ । શ્રદ્ધયા દેયમ્ । અશ્રદ્ધયા દેયમ્ । શ્રિયા દેયમ્ । હિયા
દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સંવિદા દેયમ્ । અથ યદિ તે કર્મવિચિકિત્સા
વા વ્રતવિચિકિત્સા વા સ્યાત્ ॥ ૩ ॥ યે તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સમદર્શિનો યુક્તા
અયુક્તા અલૂક્ષા ધર્મકામાઃ સ્યુર્યથા તે તત્ર વર્તેરન્ । તથા તત્ર વર્તેથાઃ ।
एष आदेश एष उपदेश एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनं एवमुपासि-
तव्यम् एवमुचैतदुपास्यम् ॥ तैत्तिरीय ॥ प्र०अनु०११ कं०१।२।३।४

આચાર્ય અન્તેવાસી અર્થાત્ પોતાના શિષ્ય અને શિષ્યાઓને આ પ્રકારે ઉપદેશ કરે કે
તું સદા સત્ય બોલ, ધર્માચરણ કર, પ્રમાદરહિત થઈને બાણ બણાવ, પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યથી સમસ્ત
વદ્યાઓનું ગ્રહણ કર, અને આચાર્યને પ્રિય ધન દઈ, વિવાહ કરી સન્તાનોત્પત્તિ કર, પ્રમાદથી સત્યને
કદી ના છોડ, પ્રમાદથી ધર્મનો ત્યાગ ના કર, પ્રમાદથી આરોગ્ય અને ચતુરાઈને ના છોડ, પ્રમાદથી
બાણવું બણાવવું કદી પણ ના છોડ. દેવ, વિદ્વાન, માતા પિતા આદિની સેવામાં પ્રમાદ ના કર, જેમ
વિદ્વાનનો સત્કાર કરે તેમજ માતા, પિતા, આચાર્ય અને અતિથિની સેવા સદા કર્યા કર, જે
અનિન્દિત ધર્મયુક્ત કર્મ છે તે સત્ય ભાષણાદિ કર્યા કર, તેનાથી ભિન્ન મિથ્યાભાષણાદિ કદી

પણ ના કર, જે અમારા સુચરિત્ર અર્થાત્ ધર્મયુક્ત કર્મ હોય, તેનું ગ્રહણ કર, જે અમારા પાપાયરણ હોય તે કદીપણ ના કર, જે અમારી વચમાં ઉત્તમ વિદ્વાન્ ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ છે તેની સમીપ બેસ અને તેનોજ વિશ્વાસ કર્યા કર, અદ્વાથી આપવું, અઅદ્વાથી આપવું, શોભાથી આપવું, લગ્નથી આપવું, ભયથી આપવું અને પ્રતિજ્ઞાથી પણ આપવું જોઈએ. જે કાંઈ પણ વખતે કર્મ કે શીલ તથા ઉપાસના જ્ઞાનમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય ઉત્પન્ન થાય તો જે વિચારશીલ પક્ષપાતરહિત, યોગી અયોગી, આર્દ્રચિત્ત, ધર્મની કામના કરવાવાળા ધર્માત્મા જન હોય, જેમ તે ધર્મ માર્ગમાં વર્તે તેમ તું પણ તેમાં વર્ત્યા કર. એજ આદેશ, આજ્ઞા, એજ ઉપદેશ, એજ વેદની ઉપનિષત્ અને એજ શિક્ષા છે. એજ પ્રકારે વર્તવું અને પોતાની ચાલ ચલન સુધારવી જોઈએ.

અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્ દૃશ્યતે નેહ કર્હેચિત્ ।

યદ્યદ્ધિ કુરુતે કિંચિત્ તત્તત્કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ મનુ ॥ અ૦ ૨ ॥ ૪

મનુષ્યોએ નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે નિષ્કામ પુરૂષમાં નેત્રનો સંકોચ કે વિકાશ થવો પણ સર્વથા અસંભવ છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે જે કાંઈ પણ કરે છે તે તે એકા કામના વગરની નથી.

આચારઃ પરમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્ત્તે એવ ચ ।

તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્યાદાત્મવાન્ દ્વિજઃ ॥ ૧ ॥

આચારાદ્વિચ્યુતો વિપ્રો ન વેદફલમશ્નુતે ।

આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સમ્પૂર્ણ ફલભાગ્મવેત્ ૨ ॥ મનુ૦ ૧।૧૦૮-૮૯ ॥

કહેવા, સાંભળવા, સંભલાવવા ને ભણવા ભણવવાનું ફલ એજ છે કે જે વેદ અને વેદાનુકૂલ સ્મૃતિયો પ્રતિપાદિત ધર્માચરણ કરવું, એટલા માટે ધર્માચરણમાં સદા યુક્ત રહેવું—૧.

કેમકે જે ધર્માચરણથી રહિત છે તે વેદપ્રતિપાદિત ધર્મજન્ય સુખરૂપ ફલને પ્રાપ્ત નથી થઈ શકે તો અને જે વિદ્યા ભણી ધર્માચરણ કરે છે તેજ સમ્પૂર્ણ સુખને પામે છે—૨

યોઽવમન્યેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ્ દ્વિજઃ ।

સ સાધુભિર્બહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥ મનુ ॥ અ૦ ૨ ॥ ૧૧ ॥

જે વેદ અને વેદાનુકૂલ આત્મ પુરૂષોનાં કરેલાં શાસ્ત્રોનું અપમાન કરે છે તે વેદનિન્દક નાસ્તિકને ભતિ, પંડિત અને દેશથી બહાર કહાડી મૂકવો જોઈએ કેમકે—

વેદંઃ સ્મૃતિઃ સદાચાર સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ ।

એતચ્ચતુર્વિધં પ્રાહુઃ સાક્ષાદ્ધર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥ મનુ૦ ॥ અ૦ ૨ ॥ ૧૨ ॥

વેદ, સ્મૃતિ વેદાનુકૂલ આપ્તોક્ત મનુસ્મૃત્યાદિ શાસ્ત્ર, સત્પુરૂષોના આચાર; જે સનાતન

અર્થાત્ વેદદ્વારા પરમેશ્વરપ્રતિપાદિત કર્મ અને આપણા આત્મામાં પ્રિય અર્થાત્ જેને આત્મા ખાણ છે, જેમ કે સત્ય ભાષણ એ ચાર ધર્મના લક્ષણ અર્થાત્ એનાથીજ ધર્માધર્મનો નિશ્ચય થાય છે, જે પક્ષપાતરહિત ન્યાય, સત્યનું ગ્રહણ ને અસત્યનો સર્વથા પરિત્યાગરૂપ આચાર છે તેનું નામ ધર્મ એનાથી વિપરીત જે પક્ષપાતસહિત અન્યાયાચરણ, સત્યત્યાગ ને અસત્ય ગ્રહણરૂપ કર્મ છે તેને અધર્મ કહે છે.

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ।

ધર્મ જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥ મનુ ॥ અ૦ ૨ ॥ ૧૩ ॥

જે પુરૂષ ‘અર્થ’ સુવર્ણાદિ રત્ન અને ‘કામ’ સ્ત્રી સેવનાદિમાં નથી ફસતા, તેનેજ ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જે ધર્મજ્ઞાનની ઇચ્છા કરે તે વેદદ્વારા ધર્મનો નિશ્ચય કરે કેમકે ધર્માધર્મનો નિશ્ચય વેદ વગર બરોબર થતો નથી.

આ પ્રકારે આચાર્ય પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ કરે અને વિશેષે કરી રાજ્ય, ધંતર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને હિન્દુ શુદ્રજનોને પણ વિદ્યાનો અભ્યાસ અવશ્ય કરાવે; કેમકે જે બ્રાહ્મણ છે તેજ કેવલ વિદ્યાભ્યાસ કરે અને ક્ષત્રિયાદિ ન કરે તો વિદ્યા, ધર્મ, રાજ્ય અને ધનાદિની વૃદ્ધિ કદી નથી થઈ સકતી; કારણ કે બ્રાહ્મણ તો કેવલ ભણવા ભણાવવા અને ક્ષત્રિયાદિથી જીવિકા પ્રાપ્ત કરી, જીવન-ધારણ કરી સકે છે. જીવિકાને આધીન અને ક્ષત્રિયાદિના આજ્ઞાદાતા અને યથાવત્પરીક્ષક દણ્ડદાતા ન હોવાથી બ્રાહ્મણાદિ સર્વ વર્ણ પાખંડમાં ફસી જાય છે, અને જ્યારે ક્ષત્રિયાદિ વિદ્વાન થાય છે, ત્યારે બ્રાહ્મણ પણ અધિક વિદ્યાભ્યાસ અને ધર્મપથમાં ચાલે છે અને ક્ષત્રિયાદિ વિદ્વાનોની સમક્ષ પાખંડ, અસત્ય વ્યવહાર પણ નથી કરી સકતા; જ્યારે ક્ષત્રિયાદિ અવિદ્વાન થાય છે તો તે જેમ પોતાના મનમાં આવે છે, તેમજ કરે કરાવે છે, એવીજ બ્રાહ્મણ પણ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છે તો ક્ષત્રિયાદિને વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અધિક પ્રયત્નથી કરાવે, કેમકે ક્ષત્રિયાદિજ વિદ્યા, ધર્મ, રાજ્ય અને લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ કરનાર છે, તે કદી ભિક્ષાવૃત્તિ નથી કરતા, તેથી તે વિદ્યા વ્યવહારમાં પક્ષપાતી પણ નથી થઈ સકતા જ્યારે સર્વ વર્ણોમાં વિદ્યા સુશિક્ષા હોય છે ત્યારે કોઈ પણ પાખંડરૂપ અધર્મ યુક્ત મિથ્યા વ્યવહાર નથી ચલાવી સકતા. એથી શું સિદ્ધ થયું કે ક્ષત્રિયાદિને નિયમમાં ચલાવનાર બ્રાહ્મણ અને સંન્યાસી તથા બ્રાહ્મણ અને સંન્યાસીને સુનિયમમાં ચલાવનાર ક્ષત્રિયાદિ હોય છે. એટલા માટે સર્વ વર્ણોના સ્ત્રીપુરૂષમાં વિદ્યા અને ધર્મ પ્રચાર અવશ્ય હોવો જોઈએ.

હવે જે જે ભણવું ભણાવવું હોય, તે તે સારે પ્રકારે પરીક્ષા કરી હોવું યોગ્ય છે—પરીક્ષા પાંચ પ્રકારની થાય છે. એક જે જે ઇશ્વરના શુભકર્મસ્વભાવ અને વેદાનુકૂલ હોય તે તે સત્ય અને તેની વિરૂદ્ધ અસત્ય છે. બીજું જે જે સૃષ્ટિકર્માનુકૂલ તે તે સત્ય અને જે જે સૃષ્ટિકર્મથી વિરૂદ્ધ તે સર્વ અસત્ય છે. જેમ કોઈ કહે કે વિના માતા પિતાના યોગથી પુત્રોત્પન્ન થયો, એવું કથન

સષ્ટિક્રમ વિરૂદ્ધ હોવાથી સર્વથા અસત્ય છે. ત્રીજું—‘ આત્મ ’ અર્થાત્ જે ધાર્મિક, વિદ્વાન, સત્યવાદિ, નિષ્કપટીયોનો સંગ ઉપદેશને અનુકૂલ છે તે તે ગ્રાહ્ય અને જે જે વિરૂદ્ધ તે તે અગ્રાહ્ય છે.

ચોથું—પોતાના આત્માની પવિત્રતા, વિદ્યાને અનુકૂલ અર્થાત્ જેમ આપણને સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય છે તેમજ સર્વત્ર સમજવું કે હું પણ કોઈને સુખ કે દુઃખ દઈશ તો તે પણ અપ્રસન્ન કે પ્રસન્ન થશે.

પાંચમું—આઠે પ્રમાણુ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, ઐતિહ્ય, અર્થાપત્તિ, સંભવ અને અભાવ, એમાંથી પ્રત્યક્ષના લક્ષણાદિમાં જે જે સૂત્રો નિચે લખીયું તે તે સર્વ ન્યાય-શાસ્ત્રમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય અધ્યાયમાં જાણવાં—

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकंप्रत्यक्षम् ।

ન્યાય૦ ॥ અધ્યાય ૧ । આનિહક ૧ । સૂત્ર ૪ ॥

જે શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા, અને ઘ્રાણનાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધની સાથે અવ્યવહિત અર્થાત્ આવર્ણરહિત સમ્બન્ધ થાય છે; ઇન્દ્રિયોની સાથે મનનો, અને મનની સાથે આત્માના સંયોગથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. પરંતુ જે વ્યપદેશ્ય અર્થાત્ સંજ્ઞાસંજ્ઞીના સમ્બન્ધથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન ન હોય. જેમ કોઈએ કોઈને કહ્યું કે “ તું જલ લાવ. ” તે લાવી તેની પાસે મૂકી બોલ્યો કે “ આ જલ છે ” પરંતુ ત્યાં ‘ જલ ’ એ બે અક્ષરોની સંજ્ઞા લાવનાર અને મંગાવનાર જોઈ શકતા નથી, કિન્તુ જે પદાર્થનું નામ ‘ જલ ’ છે તેજ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને જે શબ્દથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે શબ્દપ્રમાણનો વિષય છે ‘ અવ્યભિચારિ ’ જેમ કોઈએ રાત્રિમાં સ્તમ્ભ જોઈને પુરૂષનો નિશ્ચય કરી લીધો પણ જ્યારે દિવસે તેને જોયો ત્યારે રાત્રિનું પુરૂષજ્ઞાન નષ્ટ થઈને સ્તમ્ભજ્ઞાન રહ્યું. એવા વિનાશી જ્ઞાનનું નામ વ્યભિચારી છે, પણ પ્રત્યક્ષ નથી. ‘ વ્યવસાયાત્મક ’ કોઈએ દૂરથી નદીની રેતી જોઈને કહ્યું કે ત્યાં વસ્ત્ર સ્કંધાય છે; જલ છે કે કંઈ અન્ય છે. તે ‘ દેવદત્ત ઉભો છે કે યજ્ઞદત્ત ’ ? જ્યાંસુધી એક નિશ્ચય ન થાય ત્યાંસુધી તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી. કિન્તુ જે અવ્યપદેશ્ય, અવ્યભિચારિ અને નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન છે; તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. બીજું અનુમાન;—

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टश्च ॥

ન્યાય૦ અ૦ ૧ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૫ ॥

જે પ્રત્યક્ષપૂર્વક અર્થાત્ જેનો કોઈએક દેશ કે સમ્પૂર્ણ પદાર્થ કોઈ સ્થાન કે કાલમાં પ્રત્યક્ષ થયો હોય તેના દૂર દેશ સાથે સહચારી એક દેશનું પ્રત્યક્ષ થવાથી અદૃશ અવયવીનું જ્ઞાન થવાને ‘ અનુમાન ’ કહે છે. જેમ પુત્રને જોઈ પિતા, પર્વતાદિમાં ધુમ જોઈ અગ્નિ, અને જગત્માં સુખ દુઃખ જોઈ, પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન થાય છે. એ ‘ અનુમાન ’ ત્રણ પ્રકારના છે. એક ‘ પૂર્વવત ’

જેમ વાદલાં જેમ વર્ષા, વિવાહ જેમ સન્તાનોત્પત્તિ, ભણતા વિદ્યાર્થિયોને જેમ વિદ્વાન થવાનો નિશ્ચય થાય છે, ઇત્યાદિ જ્યાં જ્યાં કારણ જેમ કાર્યનું જ્ઞાન થાય તે ‘પૂર્વવત્.’ બીજું ‘શેષવત્’ અર્થાત્ જ્યાં કાર્યને જેમ, કારણનું જ્ઞાન થાય, જેમ ‘નદીના પ્રવાહનો વધારો જેમ, ઉપલાણમાં થયેલી વર્ષાનું, પુત્ર જેમ પિતાનું, સૃષ્ટિ જેમ અનાદિ કારણનું તથા કર્તા ઇશ્વરનું, અને પાપ પુણ્યનું આચરણ જેમ, સુખદુઃખનું જ્ઞાન થાય છે, તેને ‘શેષવત્’ કહે છે. ત્રીજું ‘સામાન્યતોદદષ્ટી’ જે કોઈ કોઈનું કાર્ય કારણ ન હોય પરંતુ કોઈ પ્રકારનું સાધર્મ્ય એક બીજાની સાથે હોય, જેમ કોઈ ચાલ્યા વિના અન્ય સ્થાને જઈ નથી શકતો, તેમ બીજાનું પણ સ્થાનાન્તરમાં જવા વિના ગમન કદી નથી થઈ શકતું. ‘અનુમાન’ શબ્દનો અર્થ એજ છે, કે—

અનુ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય પશ્ચાન્મીયતે જ્ઞાયતે યેન તદનુમાનમ્ ॥

જે પ્રત્યક્ષની પછવાડી ઉત્પન્ન થાય, જેમ ધુમ પ્રત્યક્ષ જોયા વિના અદૃષ્ટ અગ્નિનું જ્ઞાન કદી નથી થઈ શકતું ‘ત્રીજું ઉપમાનઃ’—

પ્રસિદ્ધસાધર્મ્યાત્સાધ્યસાધનમુપમાનમ્ ॥ ન્યાય૦ ॥ અ૦ ૧ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૬ ॥

જે પ્રસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ સાધર્મ્યથી સાધ્ય અર્થાત્ સિદ્ધ કરવા યોગ્ય જ્ઞાનની સિદ્ધિ કરવાનું સાધન હોય તેને ‘ઉપમાન’ કહે છે.

ઉપમીયતે યેન તદુપમાનમ્ ॥

જેમ કોઈએ કોઈ ભૂત્ય-સેવકને કહ્યું કે “તું દેવદત્ત સદૃશ વિષ્ણુમિત્રને બોલાવી લાવ.” તે બોલ્યો કે “મેં તેને કદી નથી દીધો” તેના સ્વામી-શેઠે કહ્યું કે “જેવો આ દેવદત્ત છે, તેવોજ તે વિષ્ણુમિત્ર છે,” અથવા “જેવી આ ગાય છે, તેવીજ ગવય-નીલગાય હોય છે.” જ્યારે તે ત્યાં ગયો ને દેવદત્ત સદૃશ તેને જેમ, નિશ્ચય કર્યો કે આજ વિષ્ણુમિત્ર છે, તેને તેડી લાવ્યો અથવા કોઈ એક જંગલમાં જે પશુને ગાય તુલ્ય બેસ્યું, તેનો નિશ્ચય કર્યો કે એનું નામ ગવય છે. એથી શબ્દ પ્રમાણઃ—

આપ્તોપદેશઃ શબ્દઃ ॥ ન્યાય૦ ॥ અ૦ ૧ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૭ ॥

જે આપ્ત અર્થાત્ પૂર્ણ વિદ્વાન, ધર્માત્મા, પરાપકર પ્રિય, સત્યવાદી, પુરૂષાર્થી, અને જિતેન્દ્રિય પુરૂષ, જેવું પોતાના આત્મામાં બાણતા હોય અને જેથી સુખ પામ્યા હોય, તેના કથનની ઇચ્છાથી પ્રેરિત સર્વ મનુષ્યના કલ્યાણાર્થે ઉપદેશ હોય અર્થાત્ જેટલું પૃથિવીથી લઈ પરમેશ્વર પવિત્ર પદાર્થોના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ઉપદેશ થાય છે, એવા પુરૂષનો અને પૂર્ણ આપ્ત પરમેશ્વરનો ઉપદેશ જે વેદ છે તેનેજ ‘શબ્દ પ્રમાણ’ બોલેા. પાંચમું ઔતેલઃ—

ન ચતુષ્ટમેતિહ્યાર્થાપત્તિસમ્ભવાભાવપ્રામાણ્યાત્ ॥

ન્યાય૦ ॥ અ૦ ૨ । આ૦ ૨ । સૂ૦ ૧ ॥

જે ઇતિહ અર્થાત્ આ પ્રકારનું હતું, તેણે આ પ્રકારે કર્યું, અર્થાત્ કોઈના જન્મ ચરિત્રનું નામ 'ઐતિહ' છે. છઠું અર્થાપત્તિ:—

“ અર્થોદાપચતે સા અર્થાપત્તિ: ” ॥

કેનચિદુચ્યતે “ સત્સુ ઘનેષુ વૃષ્ટિઃ સતિ કારણે કાર્યં ભવતીતિ કિમત્ર પ્રસજ્યતે, અસત્સુ ઘનેષુ વૃષ્ટિરસતિ કારણે કાર્યં ન ભવતિ ” ।

જેમ કોઈએ કોઈને કહ્યું કે “ વાદળાં થવાથી વૃષ્ટિ અને કારણ હોવાથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે ” આ ઉપરથી વિના કહે આ બીજી વાત સિદ્ધ થાય છે કે વિના વાદળાં વૃષ્ટિ અને વિના કારણ કાર્ય કદી હોઈ શકતું નથી. સાતમું સંભવ:—

સમ્ભવતિ યસ્મિન્ સ સમ્ભવઃ ।

કોઈ કહે કે માતા પિતા વિના સન્તાનોત્પત્તિ, કોઈએ મતક જીવાડ્યું, પર્વત ઉદ્ભવ્યો, સમુદ્રમાં પત્થર તરાવ્યા, ચન્દ્રમાના દુકડા કર્યા, પરમેશ્વરના અવતાર થયા, મનુષ્યને સંતાનો જન્મેલાં, અને વાંજણીના પુત્ર અને પુત્રીના વિવાહ કર્યા, ઇત્યાદિ સર્વ અસંભવ છે, કેમકે એ સર્વ વાતો સૃષ્ટિકર્મથી વિરુદ્ધ છે. જે વાત સૃષ્ટિકર્માનુકૂલ હોય તેજ સમ્ભવ છે આઠમું અભાવ:—

ન ભવન્તિ યસ્મિન્ સોઽભાવઃ ॥

જેમ કોઈએ કોઈને કહ્યું કે ‘ હાથી લાવ. ’ તેણે ત્યાં હાથીનો અભાવ જોઈ, જ્યાં હાથી હતો ત્યાંથી લઈ આવ્યો. એ આઠ પ્રમાણ. એમાંથી જે શબ્દમાં ઐતિહ અને અનુમાનમાં અર્થાપત્તિ, સમ્ભવ, અભાવની ગણના કરિયે તો ચાર પ્રમાણ રહી જાય છે. આ પાંચ પ્રકારની પરીક્ષાઓથી મનુષ્ય સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરી સકે છે, અન્યથા નહીં.

ધર્મવિશેષપ્રસૂતાદ્ દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાનાં પદાર્થોનાં સાધર્મ્ય-

વૈધર્મ્યાભ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃશ્રેયસમ્ ॥ વૈ ૦ ॥ અ ૦ ૧ । આ ૦ ૧ । સૂ ૦ ૪ ॥

જ્યારે મનુષ્ય ધર્મનું યથાયોગ્ય અનુદાન કરવાથી પવિત્ર થઈ ‘ સાધર્મ્ય ’ અર્થાત્ જે પુણ્ય ધર્મ છે, જેમ કે પૃથિવી જડ અને જલ પણ જડ. “ વૈધર્મ્ય ” અર્થાત્ પૃથિવી કડોર અને જલ કામલ; એ પ્રકારે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, અને સમવાય, એ છ પદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાન અર્થાત્ સ્વરૂપજ્ઞાનથી “ નિશ્રેયસમ્ ” મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૃથિવ્યાપસ્તેજોવાયુરાકાશં કાલો દિગાત્મા મન इति દ્રવ્યાણિ ॥

વૈ ૦ ॥ અ ૦ ૧ । આ ૦ ૧ । સૂ ૦ ૫ ॥

પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા તે મન, એ નવ દ્રવ્ય છે.

ક્રિયાગુણવત્સમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્ ॥

વૈ૦ ॥ અ૦ ૧ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૧૫ ॥

ક્રિયાશ્ચ ગુણાશ્ચ વિચિન્તે યસ્મિન્સ્તત્ ક્રિયાગુણવત્ ॥

જેમાં ક્રિયા ગુણ અને દેવલ ગુણ પણ રહે તેને દ્રવ્ય કહે છે. તેમાંથી પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ, મન, અને આત્મા એ છ દ્રવ્ય, ક્રિયા, અને ગુણવાળા છે. તથા આકાશ, કાલ, અને દિશા એ ત્રણ ક્રિયા રહિત ગુણવાળા છે.

(સમવાયિ) “ સમવેતું શીલં યસ્ય તત્ સમવાયિ, પ્રાગ્વૃત્તિત્વં કરણં સમવાયિ ચ તત્કારણં ચ સમવાયિકારણં ॥ લક્ષ્યતં યેન તલ્લક્ષણમ્ ॥ જે મલવાના સ્વભાવયુક્ત કાર્યથી કારણ પૂર્વકાલસ્થ હોય, તેને દ્રવ્ય કહે છે. જેથી લક્ષ્ય જણાઈ જાય, જેમ કે આંખથી રૂપ જણાય છે, તેને લક્ષણ કહે છે.

રૂપરસગન્ધસ્પર્શવતીપૃથિવી ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૨ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૧ ॥

રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શવાલી પૃથિવી છે, એમાં રૂપ, રસ, ને સ્પર્શ. એ અગ્નિ, જલ ને વાયુના યોગથી છે.

વ્યવસ્થિતઃ પૃથિવ્યાં ગન્ધઃ ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૨ । આ૦ ૨ । સૂ૦ ૨ ॥

પૃથિવીમાં ગન્ધ ગુણ સ્વાભાવિક છે. તેમજ જલમાં રસ, અગ્નિમાં રૂપ, વાયુમાં સ્પર્શ અને આકાશમાં શબ્દ સ્વાભાવિક છે.

રૂપરસસ્પર્શવત્ય આપો દ્રવાઃ સ્નિગ્ધાઃ ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૨ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૨ ॥

રૂપ રસ ને સ્પર્શવાન દ્રવીભૂત અને ક્રોમલ જલ કહેવાય છે. પરંતુ એમાં જલનો રસ એ સ્વાભાવિક ગુણ તથા રૂપ સ્પર્શ, એ અગ્નિ અને વાયુના સંયોગથી છે.

અપ્સુ શીતતા ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૨ । આ૦ ૨ । સૂ૦ ૫ ॥

જલમાં શીતલત્વ ગુણ સ્વાભાવિક છે.

તેજો રૂપસ્પર્શવત્ ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૨ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૩ ॥

જે રૂપ ને સ્પર્શવાળા છે તે તેજ છે. પરંતુ એમાં રૂપ સ્વાભાવિક અને સ્પર્શ વાયુના યોગથી છે.

સ્પર્શવાન્ વાયુઃ ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૨ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૪ ॥

સ્પર્શ ગુણવાન વાયુ છે, પરંતુ એમાં પણ ઉષ્ણતા, ને શીતતા, એ તેજ ને જલના યોગથી રહે છે.

ત આકાશો ન વિચિન્તે ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૨ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૫ ॥

રૂપ, રસ, ગન્ધ ને સ્પર્શ આકાશમાં નથી કિન્તુ શબ્દજ આકાશનો ગુણ છે.

નિષ્ક્રમણં પ્રવેશનમિત્યાકાશસ્ય લિङ्ગમ્ ॥

વૈ० ॥ અ० ૨ । આ० ૧ । સૂ० ૨૦ ॥

જેમાં પ્રવેશ અને નિકલવું થાય છે; તે આકાશનું લિંગ છે.

કાર્યાન્તરાપ્રાદુર્ભાવાच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥

વૈ० ॥ અ० ૨ । આ० ૧ । સૂ० ૨૫ ॥

અન્ય પૃથિવી આદિ કાર્યોથી પ્રકટ ન હોવાથી શબ્દ સ્પર્શ ગુણવાલી ભૂમિ આદિ નો ગુણ નથી, કિન્તુ શબ્દ આકાશનોજ ગુણ છે.

अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥

વૈ० ॥ અ० ૨ । આ० ૨ । સૂ० ૬ ॥

જેમાં અપર, પર, (યુગપત્) એકવાર (ચિરમ્) વિષમ્ (ક્ષિપ્રમ્) શીઘ્ર ઇત્યાદિ પ્રયોગ થાય છે તેને કાલ કહે છે.

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात्कारणे कालाख्येति ॥

વૈ० ॥ અ० ૨ । આ० ૨ । સૂ० ૯ ॥

જે નિત્ય પદાર્થોમાં ન હોય અને અનિત્યમાં હોય તેથી કરીને કારણમાંજ કાલ સંજ્ઞા છે.

इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् । वै० ॥ अ० ૨ । આ० ૨ । સૂ० ૧૦ ॥

અહિંથી આ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર ઉપર, નીચે; જેમાં એ વ્યવહાર થાય છે, તેને દિશા કહે છે.

आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्वाद भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥

વૈ० ॥ અ० ૨ । આ० ૨ । સૂ० ૧૪ ॥

જે દિશાએ પ્રથમ આદિત્યનો સંયોગ થયો છે, અને અગ્રે તેને પૂર્વ દિશા કહે છે. અને જ્યાં અસ્ત થાય તેને પશ્ચિમ કહે છે, પૂર્વાભિમુખ મનુષ્યની જમણી બાજુએ દક્ષિણ અને ડાબી બાજુએ ઉત્તર દિશા કહેવાય છે.

एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ वै० ॥ अ० ૨ । આ० ૨ । સૂ० ૧૬ ॥

એ પૂર્વ દક્ષિણની વચ્ચેની દિશાને અગ્નિ, દક્ષિણ પશ્ચિમની વચ્ચેની નૈઋત્ય, પશ્ચિમ ઉત્તરની વચ્ચેની વાયવ્ય, અને ઉત્તર પૂર્વની વચ્ચેની ઇશાન દિશા કહે છે.

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥

ન્યાય० ॥ અ० ૧ । સૂ० ૧૦ ॥

જેમાં ઇચ્છા રાગ, દ્વેષ વેર પ્રયત્ન પુરુષાર્થ, સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ, એ ગુણ હોય તે જીવાત્મા કહેવાય છે. વૈશેષિકમાં આટલું વધારે છે:—

પ્રાણાપાનનિમેષોન્મેષજીવનમનોગતીન્દ્રિયાન્તર્વિકારાઃ સુખદુઃસ્વેચ્છાદ્વેષપ્રયત્નાશ્ચાત્મનો લિङ્ગાનિ ॥ વૈ ૦ ॥ અ ૦ ૩ । આ ૦ ૨ । સૂ ૦ ૪ ॥

પ્રાણ બહારથી વાયુને અન્દર લેવો. અપાન અન્દરથી વાયુને બહાર કાઢવો, નિમેષ આંખને મિચવી ઉન્મેષ આંખને ઉઘાડવી, જીવન પ્રાણનું ધારણ કરવું, મનઃ મનન, વિચાર અર્થાત્ જ્ઞાન, મતિ યથેષ્ટ ગમન કરવું, ઇન્દ્રિય ઈન્દ્રિયોને વિષયમાં ચલાવવી, તેનાથી વિષયોનું ગ્રહણ કરવું, અન્તર્વિકાર ક્રોધ, તૃષ્ણા, જ્વર, પીડા આદિ વિકારોનું થવું. સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા દ્વેષ તે પ્રયત્ન; એ સર્વ આત્માના લિંગ અર્થાત્ કર્મ અને ગુણ છે.

યુગપજ્ઞાનાનુત્પત્તિર્મનસો લિङ્ગમ્ ॥ ન્યાય ૦ ॥ અ ૦ ૧ । આ ૦ ૧ । સૂ ૦ ૧૬ ॥

જેથી એક કાલમાં એ પદાર્થોનું ગ્રહણ જ્ઞાન નથી થતું તેને મન કહે છે, આ દ્રવ્યના સ્વરૂપ અને લક્ષણ કહ્યાં. હવે ગુણો કહિયે છિયે:—

રૂપરસગન્ધસ્પર્શઃ સંખ્યાપરિમાણાનિ પૃથક્ત્વં સંયોગવિભાગૌ પરત્વાપરત્વે બુદ્ધયઃ સુખદુઃસ્વે ઇચ્છાદ્વેષૌ પ્રયત્નાશ્ચ ગુણાઃ ॥ વૈ ૦ ॥ અ ૦ ૧ । આ ૦ ૧ । સૂ ૦ ૬ ॥

રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ. પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા દ્વેષ, પ્રયત્ન, શરત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ અને શબ્દ, એ ૨૪ ગુણ કહેવાય છે.

દ્રવ્યાશ્રયગુણવાન્ સંયોગવિભાગેષ્વકારણમનપેક્ષ ઇતિ ગુણલક્ષણમ્ ॥

વૈ ૦ ॥ અ ૦ ૧ । આ ૦ ૨ । સ ૦ ૧૬ ॥

દ્રવ્યને આશ્રયે રહે, અન્ય ગુણનું ધારણ ન કરે, સંયોગ ને વિભાગમાં કારણ ન હોય, અનપેક્ષ મ્તર્થાત્ એક બીજાની અપેક્ષા ન કરે તેનું નામ ગુણ છે.

શ્રોત્રોપલબ્ધિર્બુદ્ધિર્નિર્ગ્રાહ્યઃ પ્રયોગેનાભિજ્વલિત આકાશદેશઃ શબ્દઃ ॥ મહાભાષ્ય ॥

જેની શ્રેત્રોથી પ્રાપ્તિ, જે બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, અને પ્રયોગથી પ્રકાશિત, તથા આકાશ જેનો દેશ છે, તે શબ્દ કહેવાય છે.

નેત્રથી જેનું ગ્રહણ થાય તે રૂપ; જિહ્વાથી જે મિષ્ટાદિ અનેક પ્રકારનું ગ્રહણ થાય છે તે રસ, નાસિકાથી જેનું ગ્રહણ થાય તે ગન્ધ, ત્યાગથી જેનું ગ્રહણ થાય છે તે સ્પર્શ, એક બે ઇંચદિ ગણના જેનાથી થાય છે તે સંખ્યા, જેનાથી લોહ અર્થાત્ હલકું ભારી વિદિત થાય છે તે પરિમાણ, એક બીજાથી અલગ રહેવું તે પૃથક્ત્વ, એક બીજા સાથે મળવું તે સંયોગ એક, બીજા સાથે મળેલાના અનેક ટુકડા થવા તે વિભાગ આથી તે પર, છે તે પર અને તેનાથી જે દૂર છે તે અ-

પર જેનાથી સારા નરતાનું જ્ઞાન થાય છે તે બુદ્ધિ, આનંદનું નામ સુખ, કલેશનું નામ દુઃખ, ઇચ્છા-રાગ, દ્વેષ-વિરોગ ‘ પ્રયત્ન ’ અનેક પ્રકારનું બલ પુરુષાર્થ, ગુરુત્વ ભારીપણ, દ્રવત્વ પીંગળો જવું, સ્નેહ પ્રીતિ અને ચિકણાપણું, સંસ્કાર અન્યના યોગથી વાસનાનું થવું, ધર્મ ન્યાયાચરણ અને કઠિનતાદિ, અધર્મ અન્યાયાચરણ અને કઠિનતાથી વિરુદ્ધ કોમલતા, એ ૨૪ ગુણ છે.

ઉત્કેષણમવલેષણમાકુશ્ચનં પ્રસારણં ગમનમિતિ કર્માણિ ॥

વૈ૦ ॥ અ૦ ૧ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૭ ॥

ઉત્કેષણ ઉપર યેષા કરવી, અવલેષણ નિચે યેષા કરવી, આકુંચન સંકોચ કરવો, પ્રસારણ ફેલાવું, ગમન આવવું જવું, બુમવું આદિ, એને કર્મ કહે છે. હવે કર્મના લક્ષણ:—

एकद्रव्यगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् ॥

વૈ૦ ॥ અ૦ ૧ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૧૭ ॥

“एकद्रव्यमाश्रय आधारो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणो यस्य यस्मिन् वा तद्-
गुणम् संयोगेषु विभागेषु चाऽपेक्षारहितं कारणं तत्कर्मलक्षणं” ॥ अथवा:—

“ यत् क्रियते तत्कर्म, लक्ष्यते येन तल्लक्षणम्, कर्मणो लक्षणं कर्मलक्षणं” ॥

એક દ્રવ્યના આશ્રિત ગુણોથી રહિત સંયોગ અને વિભાગ હોવામાં અપેક્ષારહિત કારણ હોય, તેને કર્મ કહે છે.

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ वै० ॥ अ० १ । आ० १ । सू० १८ ॥

જે કાર્ય દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું કારણ દ્રવ્ય છે તે સામાન્ય દ્રવ્ય છે.

द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ वै० ॥ अ० १ । आ० १ । सू० २३ ॥

જે દ્રવ્યનું કાર્ય દ્રવ્ય છે, તે કાર્યપણથી સર્વ કાર્યોમાં સામાન્ય છે.

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥

વૈ૦ ॥ અ૦ ૧ । આ૦ ૨ । સૂ૦ ૬ ॥

દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યપણું, ગુણોમાં ગુણપણું, કર્મોમાં કર્મપણું, એ સર્વ સામાન્ય અને વિશેષ કહેવાય છે, કેમકે દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વ સામાન્ય અને ગુણત્વ કર્મથી દ્રવ્યત્વ વિશેષ છે, એ પ્રકારે સર્વત્ર જાણવું.

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ वै० ॥ अ० १ । आ० २ । सू० ३ ॥

સામાન્ય અને વિશેષ બુદ્ધિની અપેક્ષાથી સિદ્ધ થાય છે; જેમ મનુષ્ય વ્યક્તિઓમાં મનુષ્યત્વ સામાન્ય અને પશુત્વાદિથી વિશેષ તથા સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વ એમાં પ્રાણીત્વ, ક્ષત્રિયત્વ,

વેસ્યત્વ, શુદ્ધત્વ પણ વિશેષ છે. આઠાણુ વ્યક્તિઓમાં આઠાણુત્વ સામાન્ય અને ક્ષત્રિયાદિથી વિશેષ છે, એમ સર્વત્ર જાણો.

इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥

વૈ० ॥ અ० ૭ । આ० ૨ । સૂ० ૨૬ ॥

કારણુ અર્થાત્ અવયવોમાં અવયવી, કાર્યોમાં ક્રિયા ને ક્રિયાવાન, ગુણુ ગુણી, જાતિ વ્યક્તિ, કાર્ય કારણુ, અવયવ અવયવી, એનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી સમવાય કહેવાય છે, અને જે અન્ય દ્રવ્યોનો પરસ્પર સંબંધ થાય છે, તે સંયોગ અર્થાત્ અનિત્ય સમ્બન્ધ છે.

द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ वै० ॥ અ० ૧ । આ० ૧ । સૂ० ૧ ॥

જે દ્રવ્ય અને ગુણના એક સરખા જાતીયક કાર્યનો આરંભ થાય છે, તેને સાધર્મ્ય કહે છે. જે પૃથ્વીમાં જડત્વ ધર્મ અને ઘટાદિ કાર્યોત્પાદકત્વ સ્વસદૃશ ધર્મ છે, તેમજ જલમાં પણ જડત્વ અને હિમાદિ સ્વસદૃશ કાર્યનો આરંભ, પૃથ્વીસાથે જલનો અને જલ સાથે પૃથ્વીનો તુલ્ય ધર્મ છે, અર્થાત્

द्रव्यगुणयोर्विजातीयारम्भकत्वं वैधर्म्यम् ॥

એ વિદિત થયું છે કે જે દ્રવ્ય અને ગુણના વિરુદ્ધ ધર્મ અને કાર્યનો આરંભ છે તેને વૈધર્મ્ય કહે છે. જેમ પૃથ્વીમાં કઠિનત્વ, શુષ્કત્વ અને ગંધત્વ ધર્મ જલથી વિરુદ્ધ છે અને જલના દ્રવત્વ, કોમલતા અને રસગુણુ યુક્તતા પૃથ્વીથી વિરુદ્ધ છે.

कारणभावात्कार्यभावः ॥ वै० ॥ અ० ૪ । આ० ૧ । સૂ० ૩ ॥

કારણના હોવાથીજ કાર્ય થાય છે.

न तु कार्याभावात्कारणाभावः ॥ वै० ॥ અ० ૧ । આ० ૨ । સૂ० ૨ ॥

કાર્યના અભાવથી કારણનો અભાવ નથી હોતો.

कारणाऽभावात्कार्याऽभावः ॥ वै० ॥ અ० ૧ । આ० ૨ । સૂ० ૧ ॥

કારણુ ન હોવાથી કાર્ય કદી હોતું નથી.

कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ वै० ॥ અ० ૨ । આ० ૧ । સૂ० ૨૪ ॥

જેવો કારણમાં ગુણ હોય છે તેવોજ કાર્યમાં હોય છે. પરિમાણુ એ પ્રકારના છે:-

अणुमहदिति तस्मिन्विशेषभावाद्विशेषाभावाच्च ॥

વૈ० ॥ અ० ૭ । આ० ૧ । સૂ० ૧૧ ॥

અણુ સૂક્ષ્મ મહત્ મોટું, જેમ ત્રસરેણુ લિક્ષાથી નાનો અને દ્વચણુકથી મોટો છે તથા પહાડ પૃથ્વીથી નાનો, પણ વૃક્ષોથી મોટો છે.

સદિતિ યતો દ્રવ્યગુણકર્મસુ સા સત્તા ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૧ । આ૦ ૨ । સૂ૦ ૭ ॥

જે દ્રવ્ય ગુણ કર્મોમાં સત્ શબ્દ અન્વિત રહે છે અર્થાત્ “સદ્ દ્રવ્યમ્-સન્ ગુણઃ-સત્કર્મ” સત્ દ્રવ્ય સત્ ગુણ, સત્ કર્મ અર્થાત્ વર્તમાન કાલવાચી શબ્દનો અન્વય સર્વની સાથે રહે છે.

માવૌનુવૃત્તેરેવ હેતુત્વાત્સામાન્યમેવ ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૧ । આ૦ ૨ । સૂ૦ ૪ ॥

જે સર્વની સાથે અનુવર્તમાન હોવાથી સત્તાશ્વ ભાવ છે, તે મહાસામાન્ય કહેવાય છે. આ ક્રમ ભાવરૂપ દ્રવ્યોનો છે અને જે અભાવ છે તે પાંચ પ્રકારના થાય છે.

ક્રિયાગુણવ્યપદેશાભાવાત્પ્રાગસત્ ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૯ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૧ ॥

ક્રિયા અને ગુણના વિશેષ નિમિત્તના પ્રાક અર્થાત્ પૂર્વ અસત્ ન હતું, જેમ ઘટ વગેરે ઉત્પત્તિની પૂર્વે ન હતાં, એનું નામ પ્રાગભાવ, બીજું:—

સદસત્ ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૯ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૨ ॥

જે હોઇને ન રહે, જેમ ઘટ ઉત્પન્ન થઇ નષ્ટ થઇ જાય, એ પ્રશ્નસાભાવ કહેવાય છે. ત્રીજો

સચ્ચાસત્ ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૯ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૪ ॥

જે હોય અને ન હોય, જેમ “અગૌરશ્વોડનશ્વોગૌ:” ॥ આ ઘોડો ગાય નથી અને ગાય ઘોડો નથી અર્થાત્ ઘોડામાં ગાયનો અને ગાયમાં ઘોડાનો અભાવ અને ગાયમાં ગાય અને ઘોડામાં ઘોડાનો ભાવ છે. એ અન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે. ચોથું:—

યચ્ચાન્યદસતસ્તદસત્ ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૯ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૫ ॥

પૂર્વોક્ત ત્રણે અભાવોથી ભિન્ન છે, તેને અસંતાભાવ કહે છે, જેમ નરદાંશ અર્થાત્ મનુષ્યદાંશ ‘સ્વપુણ્ય’ આકાશ પુણ્ય અને ‘વન્ધ્યાપુત્ર’ વાઝણીપુત્ર ઇત્યાદિ પાંચમું.

નાસ્તિ ઘટો મેહ इति सतो घटस्य मेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥

વૈ૦ ॥ અ૦ ૯ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૧૦ ॥

ઘરમાં ઘટો નથી અર્થાત્ અન્યત્ર છે, ઘર સાથે ઘડાનો સંબંધ નથી, એ પાંચ પ્રકારના અભાવ કહેવાય છે.

इन्द्रियदोषात्संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ वૈ૦ ॥ અ૦ ૯ । આ૦ ૨ । સૂ૦ ૧૧ ॥

ઇન્દ્રિયો અને સંસ્કારોના દોષથી અવિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે.

तदुष्टज्ञानम् ॥ વૈ૦ ॥ અ૦ ૯ । આ૦ ૨ । સૂ૦ ૧૧ ॥

જે દુષ્ટ અર્થાત્ વિપરીત જ્ઞાન છે, તેને અવિદ્યા કહે છે.

अदृष्टं विद्या ॥ वૈ૦ ॥ અ૦ ૯ । આ૦ ૨ । સૂ૦ ૧૨ ॥

જે અદૃષ્ટ અર્થોત્તર યથાર્થ જ્ઞાન છે, તેને વિદ્યા કહે છે.

પૃથિવ્યાદિરૂપરસગન્ધસ્પર્શા દ્રવ્યાનિત્યત્વાદનિત્યાશ્ચ ॥

વૈ૦ ॥ અ૦ ૭ । આ૦ ૧ । સૂ૦ ૨ ॥

एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ वै० ॥ अ० ७ । आ० १ । सू० ३ ॥

જે કાર્યરૂપ પૃથિવ્યાદિ પદાર્થ અને તેમાં રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, શુણુ છે. એ સર્વ દ્રવ્યો અનિત્ય હોવાથી અનિત્ય છે, અને જે એનાથી કારણરૂપ પૃથિવ્યાદિ નિત્ય દ્રવ્યોમાં ગન્ધાદિ શુણુ છે તે નિત્ય છે.

सदकारणवन्नित्यम् ॥ वै० ॥ अ० ४ । आ० १ । सू० १ ॥

જે વિદ્યમાન હોય અને જેનું કારણ કોઈપણ ન હોય તે નિત્ય છે અર્થાત્—

सत्कारणवदनित्यम् ॥

જે કારણવાળા કાર્યરૂપ શુણુ છે તે અનિત્ય કહેવાય છે.

अस्येदं कार्य कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैंगिकम् ॥

वै० ॥ अ० ९ । आ० २ । सू० १ ॥

એનું આ કાર્ય કે કારણ છે ઇત્યાદિ સમવાયિ, સંયોગિ, એકાર્થસમવાયિ અને વિરોધિ, એ ચાર પ્રકારના લૈંગિક અર્થોત્તર લિંગલિંગીના સમ્બન્ધથી જ્ઞાન થાય છે. ‘સમવાયિ’ જેમ આકાશ પરિભ્રાણવાળું છે, ‘સંયોગિ’ જેમ શરીર ત્વચાવાળું છે, ઇત્યાદિનો નિત્ય સંયોગ છે. ‘એકાર્થ-સમવાયિ’ એક અર્થમાં એનું રહેવું, જેમ કાર્યરૂપ સ્પર્શ કાર્યનું લિંગ અર્થોત્તર જણાવવાળું છે. ‘વિરોધી’ જેમ થયલી વૃદ્ધિ, થવાવાલી વૃદ્ધિનું વિરોધી લિંગ છે. “વ્યાપ્તિ”

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः ॥

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥

आधेयशक्तियोग इति पंचशिखः ॥ सांख्य सूत्र अ० ૫ । सू० ૨૯ । ૩૧ । ૩૨ ॥

જે એક સાધ્ય સાધન અર્થોત્તર સિદ્ધ કરવા યોગ્ય અને જેથી સિદ્ધ કર્યું જાય, તે એક અથવા એક, સાધનભાવના નિશ્ચિત ધર્મનો સહચાર છે, તેનેજ વ્યાપ્તિ કહે છે, જેમ ધૂમ અને અગ્નિનો સહચાર છે.

તથા વ્યાપ્તિ જે ધૂમ તેની નિજ શક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે અર્થોત્તર જ્યારે દેશાંતરમાં દૂર ધૂમ જાય છે ત્યારે વિના અગ્નિયોગે ધૂમ સ્વયમ્ રહે છે, તેનુંજ નામ વ્યાપ્તિ છે, અર્થોત્તર અગ્નિના છેદન, ભેદન, સામર્થ્યથી જલાદિ પદાર્થ ધૂમરૂપ પ્રકટ થાય છે.

જેમ મહત્તરવાદિમાં પ્રકૃત્યાદિની વ્યાપકતા, બુદ્ધ્યાદિમાં વ્યાપ્યતા ધર્મેના સમ્બન્ધનું નામ વ્યાપ્તિ છે. જેમ શક્તિ આધેયરૂપ અને શક્તિમાન આધારરૂપનો સમ્બન્ધ છે.

ઉત્પાદિ શાસ્ત્રોના પ્રમાણાદિથી પરિક્ષા કરીને ભણુ ને ભણાવે. અન્યથા વિદ્યાર્થીયોને સત્ય બોધ કદી નથી થઈ શકતો. જે જે અન્ય ભણાવે તેની તેની પૂર્વોક્ત પ્રકારથી પરિક્ષા કરી જે સત્ય નિશ્ચય થાય તે તે અન્ય ભણાવે. જે જે આ પરિક્ષાઓની વિરૂદ્ધ હોય તે તે અન્યોને ન ભણુ ન ભણાવે કેમકે:—

લક્ષણપ્રમાણાભ્યામ્ વસ્તુસિદ્ધિઃ ॥

લક્ષણ, જેમકે ‘ગન્ધવતી પૃથિવી’ જે પૃથિવી છે તે ગન્ધવાન છે, તેવાંજ લક્ષણ અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ એથી સર્વ સત્યાસત્ય અને પદાર્થોનો નિર્ણય થઈ જાય છે, એનાં વિના કશું ચતું નથી.

અથ પઠનપાઠનવિધિઃ ॥

હવે ભણવા ભણાવવાનો પ્રકાર લખિયે છિયે. પ્રથમ પાણિનિમુનિકૃત શિક્ષા જે સૂત્રરૂપ છે, તેની રીતિ અર્થાત્ આ અક્ષરનું આ સ્થાન, આ પ્રયત્ન ને આ કરણ છે. જેમ ‘પ’ નું ઓષ્ઠસ્થાન, સ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન અને ગ્રાણુ તથા જીભની ક્રિયાનું કરવું એ કરણ કહેવાય છે. એ પ્રકારે યથાયોગ્ય સર્વ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ માતા, પિતા, આચાર્ય શિષ્યાવે, તદનન્તર વ્યાકરણ અર્થાત્ પ્રથમ અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્રોનો પાઠ, જેમ ‘વૃદ્ધિરાદૈચ્’ પછી પદ્મછેદ, જેમ વૃદ્ધિઃ આત્, પેચ્ ‘કે આદૈચ્’ પશ્ચાત્ સમાસ ‘આચ્’ પેચ્, આદૈચ્ અને પછી અર્થ જેમ “આદૈચાં વૃદ્ધિસંજ્ઞા ક્રિયતે” અર્થાત્ આ, એ ઐની વૃદ્ધિ સંજ્ઞા છે.

“ તઃ પરો યસ્માત્સ તપરસ્તાદપિ પરસ્તપરઃ ”

તકાર જેથી પરે અને જે તકારથી પણ પરે છે તે તપર કહેવાય છે. એથી શું સિદ્ધ થયું? જે આકારથી પરે તે અને ત્ થી પરે પેચ્ એ બેઉ તપર છે. તપર નું પ્રયોજન એ છે કે દ્રવ્ય અને પ્લુતની વૃદ્ધિ સંજ્ઞા ન થઈ. ઉદાહરણ માગઃ અહિં મજ ધાતુથી ઘજ્ પ્રત્યયની પરે ઘૂ જ્ ની ઇત્સંજ્ઞા થઈને લોપ થઈ ગયો. પશ્ચાત્ મજ અ અહિં જકારની પૂર્વ મ કારોત્તર અકારના વૃદ્ધિ સંજ્ઞક આકાર થઈ ગયો છે તો માજ પુનઃ જ નો ગૂ થઈ અકારની સાથે મલી માગઃ એવો પ્રયોગ થયો. અધ્યાયઃ અહિં અધિપૂર્વક ઇદ્ધ ધાતુના દ્રવ્ય સ્થાનમાં ઘજ્ પ્રત્યયનો પરે પે, વૃદ્ધિ અને એને આયૂ મળે અધ્યાયઃ ॥ નાયકઃ અહિં નીજ્ ધાતુના દીર્ઘ ફેકાર સ્થાનમાં પ્વુલ્ પ્રત્યયની પરે પે વૃદ્ધિ અને તેને આય થઈ તેને મલીને નાયકઃ અને સ્તાવકઃ અહિં સ્તુ ધાતુને પ્વુલ્ પ્રત્યય થઈ દ્રવ્ય ઉકારના સ્થાનમાં. ઐ વૃદ્ધિ આંવ્ આદેશ થઈ અકારમાં મલી ગયાથી સ્તાવકઃ ॥ ક્ષ્ઞ ધાતુની આગળ પ્વુલ્ પ્રત્યય લ ની રૂત્ સંજ્ઞા થઈ લોપ, વુના સ્થાનમાં અક્ આદેશ અને ઋકારના સ્થાનમાં આર્ વૃદ્ધિને થઈ

કારક: સિદ્ધ થયો. જે જે સૂત્ર આગળ પાછળના પ્રયોગમાં લાગે તેના કાર્ય સર્વ દેખાડતાં જવાં. સિલેટ અથવા પાટિપર દેખાડી દેખાડી, કાચું રૂપ લખી જેમ મજ+ઘજ+સુ આ પ્રકારે લખી પ્રથમ ચક્રારો, પછી જૂનો લોપ થઈ મજ+ઘ+સુ+એતું રહ્યું પછી અને આકાર વધિ અને જેના સ્થાનમાં ગૂ હોવાથી માગૂ+ઘ+સુ પુનઃ અકારમાં મલી જવાથી માગૂ+સુ રહ્યાં. હવે ઉકારની રૂપ સંજ્ઞા સૂના સ્થાનમાં રૂ થઈ પુનઃ ઉકારની રૂપ સંજ્ઞાનો લોપ થયા પછી માગૂ એમ રહ્યું હવે રેફના સ્થાનમાં (:) વિસર્ગનીય થઈ માગઃ એ રૂપ સિદ્ધ થયું જે જે સૂત્રથી જે જે કાર્ય થાય છે તે તે ભણી ભણાવી અને લખાવીને કાર્ય કરાવતા જાય. આ પ્રકારે ભણવા ભણાવવાથી ઘણો શીઘ્ર બોધ થાય છે.

એકવાર આ પ્રકારે અષ્ટાધ્યાયી ભણાવીને ધાતુપાઠ અર્થસહિત અને દશ લકારોના રૂપ તથા પ્રક્રિયાસહિત સૂત્રોના ઉત્સર્ગ અર્થાત્ સામાન્ય સૂત્ર, જેમ કર્મણ્યમ્ કર્મ ઉપપદ લાગ્યું હોય તો ધાતુમાત્રથી અણ પ્રત્યય થાય, જેમ કુંભકારઃ પગાત્ અપવાદ સૂત્ર જેમ આતોડનુપસર્ગે કઃ ઉપસર્ગે ભિન્ન કર્મ ઉપપદ લાગ્યું હોય તો આકારાન્ત ધાતુને ક પ્રત્યય થાય અર્થાત્ જે બહુ વ્યાપક જેમકે કર્મોપપદ લાગ્યું હોય તે સર્વ ધાતુઓને અણ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી વિશેષ અર્થાત્ અદ્ય વિષય એ પૂર્વ સૂત્રના વિષયસાથી આકારાન્ત ધાતુને ક પ્રત્યયે ગ્રહણ કરી લીધો જેમ ઉત્સર્ગના વિષયમાં અપવાદ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ અપવાદ સૂત્રના વિષયમાં ઉત્સર્ગ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નથી થાય. જેમ ચક્રવર્તી રાજાના રાજ્યમાં માંડલિક અને ભૂમિવાળાની પ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ માંડલિક રાજાદિના રાજ્યમાં ચક્રવર્તિની પ્રવૃત્તિ નથી હોતી, એજ પ્રકારે પાણિની મહેર્પિએ સહસ્ર શ્લોકોની વચમાં અખિલ શબ્દ, અર્થ, અને સમ્બન્ધોની વિદ્યા પ્રતિપાદિત કરી છે.

ધાતુપાઠ પશ્ચાત્ ઉણાદિ ગણ ભણાવવામાં સર્વ સુચન્તનો વિષય સારી પ્રકારે ભણાવી પુનઃ બીજી વાર શંકા, સમાધાન, વાર્તિક, કારિકા પરિભાષાની ઘટનાપૂર્વક અષ્ટાધ્યાયીની બીજી અનુવૃત્તિ ભણાવવી. તદનન્તર મહાભાષ્ય શિખવું. અર્થાત્ જે શુદ્ધિમાન, પુરુષાર્થી, નિષ્કર્પી વિદ્યાવૃદ્ધિ આદ્ય નિત્ય ભણે ભણાવે તો દોઢ વર્ષમાં અષ્ટાધ્યાયી ને દોઢ વર્ષમાં મહાભાષ્ય શિખી ત્રણ વર્ષમાં પૂર્ણ વૈયાકરણ થઈને વૈદિક અને લૌકિક શબ્દોના વ્યાકરણથી બોધ લઈ પુનઃ અન્ય શાસ્ત્રોને શીઘ્ર સહજમાં ભણી ભણાવી શકે છે. કિન્તુ જેવો ભારી પરિશ્રમ વ્યાકરણમાં થાય છે તેવો શ્રમ અન્ય શાસ્ત્રમાં કરવો પડતો નથી, અને જેટલો બોધ એના શિખવાથી ત્રણ વર્ષમાં મળે છે, તેટલો બોધ કુશલ અર્થાત્ સારસ્વત, ચંદ્રિકા, કૌમુદી, મતેરમાદિ શિખવાથી પચાસ વરસમાં પણ નથી મળી શકતો, કેમકે જે મહાશય મહેર્પિ લોકોએ સહજતાથી મહાન વિષય પોતાના ગ્રન્થોમાં પ્રકાશિત કર્યો છે તેવો આ હુદ્રાશય મનુષ્યના કલ્પિત ગ્રન્થોમાં કેવે પ્રકારે થઈ શકે? મહેર્પિ લોકોનો આશય જ્યાંસુધી બની શકે ત્યાં

સૂધી સુગમ અને જેનો ગ્રહણમાં સમય થોડો લાગે, એવા પ્રકારનો હોય છે. કુદ્રાશય લોકોની મનસા એવી હોય છે કે જ્યાં સૂધી અને ત્યાંસૂધી કડિન રચના કરવી. જેને ભારી પરિશ્રમે શિખી અલ્પ લાભ મેળવી શકે. જેમ પહાડ ખોદવો ને કોડીનો લાભ. અને આર્ષ ગ્રન્થોનું ભણવું એવું છે કે જેમ એક દુળકી મારતાં બહુમુલ્ય મોતિયો મળવાં. વ્યાકરણ ભણી યાસ્કમુનિકૃત નિઘણ્ટુ અને નિરુક્ત છે તે આઠ મહીનામાં સાર્થક ભણે ભણાવે. અન્ય વાસ્તિકૃત અમરદોશાદિમાં અનેક વર્ષ વ્યર્થ ન ખેાવાં. તદનન્તર પિંગલાચાર્યકૃત છંદોગ્રન્થ, જેથી વૈદિક-લૌકિક છંદોનું પરિજ્ઞાન, નવીન રચના અને શ્લોક બનાવવાની રીતિ પણ યથાવત્ શિખે. એ ગ્રન્થ અને શ્લોકોની રચના તથા પ્રસ્તાવ ચાર મહીનામાં શીખી ભણી ભણાવી શકે છે અને વૃત્તરત્નાકર આદિ અલ્પબુદ્ધિપ્રકલ્પિત ગ્રન્થોમાં અનેક વર્ષ ન, ખેાવાં. તત્પશ્ચાત્ મનુસ્મૃતિ વાત્મીકીય રાયમાયણ અને મહાભારતના ઉદ્દોગપર્વાન્તર્ગત વિદુરનીતિ આદિ ઉત્તમોત્તમ પ્રકરણ જેથી દુષ્ટ વ્યસન દૂર થાય, અને ઉત્તમતા, સખ્યતા, પ્રાપ્તિ પાવ. એવાને કાવ્યરીતિથી પદચ્છેદ, પદાયોક્તિ, અન્વય, વિશેષ્ય, વિશેષણ, અને ભાવાર્થ અધ્યાપકો ભણાવે અને વિદ્યાર્થી લોકો ભણુતા બન, અને વર્ષમાં ભણી લે. તદનન્તર પૂર્વમીમાંસા, વૈશેષિક, ન્યાય, યોગ, સાંખ્ય અને વેદાન્ત અર્થાત્ જ્યાંસૂધી બની શકે ત્યાંસૂધી ત્રંસપિદૃત વ્યાખ્યા સહિત અથવા ઉત્તમ વિદ્વાનોની સરસ વ્યાખ્યાયુક્ત છ શસ્ત્રો ભણે ભણાવે, પરંતુ વેદાન્ત સૂત્રો ભણવાં પૂર્વે ઇશ, કેન, કડ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માણ્ડૂક્ય, ઐતરેય, તેતરેય, છાન્દોગ્ય, અને અહદારણ્ય એ દશ ઉપનિષદો ભણીને છ શાસ્ત્રના ભાષ્યવૃત્તિ સહિત સૂત્રોને એ વર્ષમાં ભણાવે અને ભણી લે. પશ્ચાત્ છ વર્ષોની અંદર ચારે આદ્યણ અર્થાત્ ઐતરેય, શતપથ, સામ, અને ગોપથ આદ્યણો સહિત ચારે વેદના સ્વર, શબ્દ, અર્થ, સમ્યન્ધ તથા ક્રિયા સહિત ભણવા યોગ્ય છે. એમાં પ્રમાણ:—

સ્થાણુરયં ભારહારઃ કિલામૂંદધીત્યવેદં ન વિજાનાતિ યોઽર્થમ્ ।
યોઽર્થજ્ઞ ઇત્સકલં મદ્રમશ્રુતે નાકંમેતિ જ્ઞાનંવિવિધૂતપાપ્મા ॥

નિરુક્ત ૧ । ૧૮ ॥

જે વેદને સ્વર અને પાઠમાત્ર ભણીને અર્થ નથી જાણુતો તે જેમ રૂક્ષ, ડાલી, પાત્રાં, ફલ, પુલ, અને જેમ અન્ય પશુ ધાન્ય આદિ ભાર ઉપાડે છે તેમ ભારવાહ અર્થાત્ ભાર ઉપાડનાર છે, અને જે વેદ ભણે છે અને તેનો યથાવત્ અર્થ જાણે છે, તેજ સમ્પૂર્ણ આનન્દને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાનથી પાપોને છોડી, પવિત્ર ધર્માચરણના પ્રતાપથી દેહાન્ત પશ્ચાત્ સર્વાનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત ત્વઃ પશ્યન્ન દદર્શિ વાચંમુત ત્વઃ શૃણ્વન્ન શૃણાત્યેનામ્ ।
ઉતો ત્વર્સમૈ તન્વંશ્વિસંસ્રે જાયેવ પત્યં ઉશતી સુવાસાઃ ॥

ઋ૦ ॥ મં૦ ૧૦ । સૂ૦ ૭૧ । મં૦ ૪ ॥

જે અવિદ્વાન્ છે તે સાંભળતા છતાં બેહેરા, દેખતા છતાં ન દેખતા બોલતા, છતાં મુંગા અર્થાત્ અવિદ્વાન્ આ વિદ્યાવાણીના રહસ્યને નથી જાણી સકતા. કિન્તુ જે શબ્દ અર્થ અને સમ્બન્ધના જાણનાર છે, તેને માટે વિદ્યા જેમ સુંદર વસ્ત્ર, આભૂષણ, ધારણ કરી પોતાના પતિની કામના કરતી થકી સ્ત્રી પોતાના શરીર અને સ્વરૂપનો પ્રકાશ પાત સમીપ કરે છે, તેમ વિદ્યા વિદ્વાનને માટે પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશક કરે છે. અવિદ્વાનો માટે નહિ.

ઋચો અક્ષરે પરમે વ્યોમન્ યસ્મિન્દેવા અધિવિશ્વે નિષેદુઃ ।

વસ્તન્ન વેદ કિમુચા કરિષ્યતિ ય ઇત્તદ્વિદુસ્ત ઇમે સમાસતે ॥

ઋ૦ ॥ મં૦ ૧ । સૂ૦ ૧૬૪ । મં૦ ૩૯ ॥

જે વ્યાપક, અવિનાશી, સર્વોત્કૃષ્ટ પરમેશ્વરમાં સર્વ વિદ્વાન્ અને પૃથ્વી અને સૂર્યાદિ સર્વ લોક સ્થિત છે અને જેમાં સર્વ વેદોનું મુખ્ય તાત્પર્ય છે તે બ્રહ્મને જે નથી જાણતો, તે ઋગ્વેદાદિથી શું કંઈ પણ સુખને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ?

નહોં નહોં, કિન્તુ જે વેદ જાણીને ધર્માત્મા યોગી થઈને તે બ્રહ્મને જાણે છે, તે સર્વ પરમેશ્વરમાં સ્થિત થઈને મુક્તિરૂપી પરમાનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે. તેટલામાટે જે કાંઈ જાણવું જાણાવવું હોય તે અર્થજ્ઞાન સહિત હોવું જોઈએ એ પ્રકારે સર્વ વેદો જાણીને આયુર્વેદ અર્થાત્ જે ચરક, સુશ્રુત, આદિ ઋષિ, મુનિ પ્રણીત વૈદ્યક શાસ્ત્રો છે તે અર્થ, ક્રિયા, શસ્ત્ર, હેદન, ભેદન, લેપ, ચિકિત્સા, નિદાન, ઔષધ, પથ્ય, શરીર, દેશ, કાલ અને વસ્તુના ગુણ જ્ઞાન પૂર્વક ચાર વર્ષની અન્દર જાણે ને જાણાવે. તદનન્તર ધનુર્વેદ અર્થાત્ જે રાજ સમ્બન્ધી કાર્ય કરવાં છે, એના બે બેદ છે એક નિજ રાજ પુરૂષ સમ્બન્ધી અને બીજું પ્રજા સમ્બન્ધી. રાજકાર્યમાં સર્વ સેના ના અધ્યક્ષ, શસ્ત્રાભિવિદ્યા, અને નાના પ્રકારના બુહોનો અભ્યાસ અર્થાત્ જેને આજકાલ “કવાયદ” કહે છે તે જે કે શત્રુઓ સાથે લડાઈના સમયમાં ક્રિયા કરવાની હોય છે, તેને યથાવત શીખે અને જે જે પ્રજા પાલન અને વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રકાર છે તેને શીખીને ન્યાય પૂર્વક સકલ પ્રજાને પ્રસન્ન રાખે; દુષ્ટોને યથાયોગ્ય દણ્ડ અને શ્રેષ્ઠોના પાલનનો પ્રકાર સર્વ પ્રકારે શીખી લે. એ રાજ વિદ્યાને બે બે વર્ષમાં શીખીને ગાન્ધર્વવેદ, કે જેને ગાનવિદ્યા કહે છે

તેમાં સ્વર, સંગ, રાગિણી, સમય, તાલ, ગ્રામ, તીન, વાદિત્ર, નૃત્ય, ગીત આદિકને યથાવત્ શીખે, પરંતુ મુખ્યત્વે કરી સામવેદનું ગાન વાદિત્ર વાદન પૂર્વક શીખવું. અને તેમ નારદસંહિતા આદિ જે જે આર્ષ ગ્રંથ છે તે શીખવા, પરંતુ વેદ્યા વિષયાશક્તિકારક કે વૈરાગિયોના જેવા ગર્હભશબ્દવત્ વ્યર્થ આલાપ કદિ ન કરવા. અર્થવેદ જેને શિલ્પવિદ્યા કહે છે તે વદ્યાર્થ ગુણુ વિજ્ઞાન ક્રિયા કૌશલ્ય નાનાવિધ પદાર્થોના નિર્માણ પૃથિવીથી લઇ આકાશ પર્યન્તની વિદ્યાને યથાવત્ શીખીને અર્થ જે ઐશ્વર્યને વધારનાર છે, તે વિદ્યા શીખીને એ વર્ષમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર સૂર્યસિદ્ધાન્તાદિ જેમાં બીજગણિત, અંક, ભૂગોળ, ખગોળ, અને ભૂગર્ભ વિદ્યા છે તે યથાવત્ શીખે. તંત્રશાસ્ત્ર સર્વ પ્રકારની હસ્તક્રિયા, યંત્ર કલા, આદિ સીખે, પરંતુ જેટલા ગ્રહ, નક્ષત્ર, ખન્નમપત્ર, રાશી મુહૂર્ત, આદિ રૂલ વિધાયક ગ્રંથ છે તેને જૂઠા સમજી કદી ન ભણે ભણાવે અને એવો પ્રયત્ન ભણનાર ભણાવનાર કરે કે જેથી ૨૦-૨૧ વર્ષની અન્દર સમગ્ર વિદ્યા ઉત્તમ શિક્ષા પ્રાપ્ત થઇને મનુષ્ય લોક કૃતકૃત્ય થઇ સદા આનંદમાં રહે. જેટલી વિદ્યા આ રીતે ૨૦-૨૧ વર્ષમાં પ્રાપ્ત થઇ સકે છે તેટલી અન્ય પ્રકારથી ૧૦૦ વર્ષમાં પણ નહો પ્રાપ્ત થઇ શકતી.

ઋષિપ્રણીત ગ્રંથોને એટલા માટે ભણવા જોઇએ કે તેઓ મોટા વિદ્વાન સકલ શાસ્ત્રવિત્ અને ધર્માત્મા હતા અને અનૃષિ અર્થાત્ જે અલ્પશાસ્ત્ર શીખ્યા છે અને જેનો આત્મા પક્ષપાત સહિત છે, તેના બનાવ્યા ગ્રંથ પણ તેના જેવાજ છે.

પૂર્વમીમાંસા પર વ્યાસમુનિકૃત વ્યાખ્યા વૈશેષિક પર ગૌતમમુનિકૃત, ન્યાયસૂત્ર પર વાત્સ્યાયનમુનિકૃત ભાષ્ય, પતંજલીમુનિકૃત સૂત્ર પર વ્યાસમુનિકૃત ભાષ્ય, કપિલમુનિકૃત, સાંખ્યસૂત્ર પર ભાગુરિમુનિકૃત ભાષ્ય, વ્યાસમુનિકૃત વેદાન્તસૂત્ર પર વાત્સ્યાયનમુનિકૃત ભાષ્ય, અથવા બૌદ્ધાયનમુનિકૃત ભાષ્ય વૃત્તિ સહિત ભણે ભણાવે; ઇલાદિ સૂત્રોના કલ્પ અંગમાં ગણવા જોઇએ. જેમ ઋક્, યજુ, સામ અને અથર્વ ચારે વેદ ઇશ્વરકૃત છે, તેમ ઐતરેય, શતપથ સામ અને ગોપથ ચારે બ્રાહ્મણ; શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિધણુ, નિરૂક્ત છન્દ, અને જ્યોતિષ, એ છ વેદોના અંગ; મીમાંસાદિ છ શાસ્ત્ર; વેદોનાં ઉપાંગ આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ, અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદોના ઉપવેદ; ઇલાદિ સર્વ ઋષિ મુનિકૃત ગ્રંથ છે. એમાં પણ જે જે વેદવિરૂદ્ધ પ્રતીત થાય, તેનો ત્યાગ કરવો કેમકે વેદ ઇશ્વરકૃત હોવાથી નિર્ગુણ સ્વતઃપ્રમાણ અર્થાત્ વેદનું પ્રમાણ વેદથીજ થાય છે. બ્રાહ્મણાદિ સર્વ ગ્રંથ પરતઃ પ્રમાણ અર્થાત્ એનું પ્રમાણ વેદાધીન છે. દેવની વિશેષ વ્યાખ્યા ઋગ્વેદાદિભાષ્ય ભૂમિકામાં જોઈ લેવી અને આ ગ્રંથમાં પણ આગળ લખીશું.

હવે જે પરિભાગ કરવા યોગ્ય ગ્રંથ છે, તેનું પરિગણન સંક્ષેપથી કરવામાં આવે છે અર્થાત્ જે જે નીચે ગ્રંથો લખીશું તે તે જલગ્રંથ સમજવા જોઇએ.

વ્યાકરણમાં કાતન્ત્ર, સારસ્વત, ચન્દ્રિકા, મુગ્ધબોધ, કૌમુદિ, શેખર, મનોરમાદિ. છન્દો

અન્યમાં વૃત્તરત્નાકરાદિ; શિક્ષામાં અથ શિક્ષાં પ્રવક્ષ્યામિ પાણિનીયં મતં યથા । ઇત્યાદિ; જ્યોતિષમાં શીઘ્રભોધ મુદ્ગર્તચિન્તામણિ આદિ; કાવ્યમાં નાયકભેદ, કુવલયાનન્દ, રઘુવંશ, માધ, કિરાતાબુદ્ધિ આદિ મીમાંસામાં ધર્મસિન્ધુ, વ્રતાકાંદિ, વૈશેષિકમાં તર્કસંગ્રહાદિ; ન્યાયમાં જગદીશી વ્યાદિ; યોગમાં હઠપ્રદીપિકાદિ; સાંખ્યમાં સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદ્યાદિ; વેદાન્તમાં યોગવાસિષ્ઠ પંચદશ્યાદિ; વૈષ્ણવમાં શારંગધરાદિ; સ્મૃતિઓમાં મનુસ્મૃતિઓના પ્રક્ષિપ્ત સ્લોક, અન્ય સર્વ પુરાણ; સર્વ ઉપપુરાણ, તુલસીદાસકૃત ભાષારામાયણ, રૂકિમણીમંગલાદિ અને સર્વ ભાષા ગ્રન્થ, એ સર્વ કપોલકલ્પિત મિથ્યા ગ્રન્થ છે.

પ્રશ્ન—શું એ ગ્રન્થોમાં કાંઈ પણ સત્ય નથી ?

ઉત્તર—થોડુંક સત્ય તો છે, પરંતુ તેની સાથે ઘણું અસત્ય પણ છે. એથી:—

“ વિષસપૃક્તાન્નવત્ ત્યાજ્યાઃ ”

જેમ અતિ ઉત્તમ અન્ન વિષયુક્ત હોવાથી ત્યાગવા યોગ્ય હોય છે તેમ એ ગ્રન્થો છે.

પ્રશ્ન—શું આપ પુરાણ ઇતિહાસને નથી માનતા ?

ઉત્તર—હા, માનિયે છિયે, પરંતુ સત્યને માનિયે છિયે, મિથ્યાને નહિ.

પ્રશ્ન—કયા સત્ય અને કયા મિથ્યા છે ?

ઉત્તર—

બ્રાહ્મણાનીતિહાસાન્ પુરાણાનિ કલ્પાન્ ગાથા નારાશંસીરિતિ ॥

આ ગૃહ્યસૂત્રાદિનું વચન છે જે એતરેય, શતપથાદિ બ્રાહ્મણ વિષે લખી આવ્યા તેનેજ ઇતિહાસ પુરાણ, કલ્પ, ગાથા, અને નારાશંસી, એવાં પાંચ નામ છે. શ્રીમદ્ભાગવતાદિનું નામ પુરાણ નથી.

પ્રશ્ન—જે ત્યાજ્ય ગ્રન્થોમાં સત્ય છે, તેનું ગ્રહણ કેમ નથી કરતા ?

ઉત્તર—જે જે એમાં સત્ય છે તે તે વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોના છે, અને મિથ્યા તેમનું ધરતું છે. વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રના સ્વીકારમાં સર્વ સત્યનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. જે કોઈ એ મિથ્યા ગ્રન્થોથી સત્યનું ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે તો મિથ્યા પણ તેને ગલે લપટી પડે. એથી કરીને:—

“ અસત્યમિશ્રં સત્યં દૂરતસ્ત્યાજ્યમિતિ ” ॥

અસત્ય યુક્ત ગ્રન્થસ્થ સત્યને પણ તેજ પ્રમાણે છોડી દેવું જોઈએ, જેમ વિષયયુક્ત અન્ન.

પ્રશ્ન—તમારો શો મત છે ?

ઉત્તર—વેદ. અર્થાત્ વેદમાં જે જે ગ્રાહ્ય અને ત્યાજ્યની શિક્ષા છે તેનું તેનું અમે યથાવત્ ગ્રાહ્ય અને ત્યાજ્ય માનિયે છિયે, જે માટે અમને વેદ માન્ય છે, તે માટે અમારો મત વેદ છે. આમજ માનીને સર્વ મનુષ્યોએ તેમાં વિશેષ આર્યોએ એકમત્ય થઈ રહેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન—જેવો સત્યાસત્ય અને અન્ય અન્યોમાં પરસ્પર વિરોધ છે એવી રીતનો અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ છે, જેમ સૃષ્ટિ વિષયમાં 'છ શાસ્ત્રોનો વિરોધ છે:—મીમાંસા, કર્મ, વૈશેષિક, કાલ, ન્યાય પરમાણુ, યોગ પુરુષાર્થ, સાંખ્ય પ્રકૃતિ અને વેદાન્ત બ્રહ્મથી શ્રદ્ધિની ઉત્પત્તિ માને છે. શું આ વિરોધ નથી?

ઉત્તર—પ્રથમ તો સાંખ્ય અને વેદાન્ત વિના અન્ય ચાર શાસ્ત્રોમાં ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ નથી લખી અને એમાં વિરોધ નથી, કેમકે તમને વિરોધાવિરોધનું જ્ઞાન નથી. હું તમને પૂછું છું કે વિરોધ ક્યા સ્થળમાં હોય છે? શું એક વિષયમાં કે ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં?

પ્રશ્ન—એક વિષયમાં અનેકોનું પરસ્પર વિરોધ કથન હોય, તેને વિરોધ કહે છે. અહિં પણ સૃષ્ટિ એકજ વિષય છે.

ઉત્તર—શું વિદ્યા એક છે કે બે? એક છે. જો એક છે તો બ્યાકરણ, વૈદ્યક, જ્યોતિષ આદિના ભિન્ન ભિન્ન વિષય કેમ છે? જેવી રીતે એક વિદ્યામાં અનેક વિદ્યાના અવયવોનું એક બીજાથી ભિન્ન પ્રતિપાદન થાય છે, તેમજ સૃષ્ટિ વિદ્યાના ભિન્ન ભિન્ન છ અવયવોનું શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરવાથી એમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી. જેમ ઘડો બનાવવામાં કર્મ, સમય, માટી વિચાર, સંયોગ, વિયોગાદિના પુરુષાર્થ, પ્રકૃતિનો ગુણ અને કુંભાર કારણ છે તેમજ સૃષ્ટિનું કારણ જે કર્મ છે તેની બ્યાખ્યા મીમાંસામાં, સમયની બ્યાખ્યા વૈશેષિકમાં, ઉપાદાન કારણની બ્યાખ્યા ન્યાયમાં, પુરુષાર્થની બ્યાખ્યા યોગમાં, તત્ત્વોના અનુક્રમથી પારગણનની બ્યાખ્યા સાંખ્યમાં અને નિમિત્ત કારણ જે પરમેશ્વર છે, તેની બ્યાખ્યા વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં છે, એથી કાંઈ પણ વિરોધ નથી, જેમકે વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં નિદાન, ચિકિત્સા, ઔષધ, દાન અને પથ્યના પ્રકરણ ભિન્ન ભિન્ન કથિત છે, પરંતુ સર્વનો સિદ્ધાન્ત રોગની નિવૃત્તિ છે, તેમજ સૃષ્ટિના છ કારણ છે, તેમાંથી એક એક કારણની બ્યાખ્યા એક એક શાસ્ત્રકારે કહી છે. એથી કરીને એમાં કાંઈપણ વિરોધ નથી. એની વિશેષ બ્યાખ્યા સાષ્ટ પ્રકરણમાં કહીશું.

જેવિદ્યા બહુવા બહુવાવાના વિદ્ય છે, તેનો ત્યાગ કરવો. જેમ કુસંગ અર્થાત્ દુષ્ટ વિષયી જનોના સંગ, દુષ્ટ વ્યસન, જેવાં કે મદ્યાદિ સેવન અને વેશ્યા ગમનાદિ; બાલ્યવસ્થાએ વિવાહ અર્થાત્ પચ્ચીસ વર્ષથી પૂર્વ પુરુષ અને સોળ વર્ષથી પૂર્વ સ્ત્રીના વિવાહનું થવું, પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું ન થવું, રાંભ, માતા, પિતા અને વિદ્વાનોનો પ્રેમ વેદાદિ શાસ્ત્રોના પ્રચારમાં ન હોવો, અતિ ભોજન અતિ જાગ્રણ કરવું; બહુવા બહુવાવા, પરીક્ષા આપવા લેવામાં આલસ્ય, કે કપટનું કરવું; સર્વોપરિ વિદ્વાનો લાભ ન સમજવો, બ્રહ્મચર્યથી બલ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, આરોગ્ય, રાજ્ય-ધનની વૃદ્ધિ ન માનવાં; ધર્મરત્નું ધ્યાન છોડી અન્ય પાપાણાદિ જડ મૂર્તિના પૂજન દર્શનમાં વ્યર્થ કાલસેવન કરવો; માતા, પિતા, અતિથિ, આચાર્ય અને વિદ્વાનો, એમને સત્ય મૂર્તિ માનીને તેની સેવા સત્સંગાદિ ન કરવું; વર્ણાશ્રમનો ધર્મ છોડી ઉર્ધ્વપુંડ્ર, તિલક, કંઠી, માલાનું ધારણ કરવું;

એકાદશી, ત્રયોદશી, આદિ વ્રતનું કરવું; કૈશ્યાદિ તીર્થ અને રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ, શિવ, ભગવતી, ગણેશાદિના નામસ્મરણથી પાપ દૂર હોવામાં વિશ્વાસ; પાખંડીયોના ઉપદેશથી વિદ્યા ભણવામાં અમરદાનું હોવું; વિદ્યા, ધર્મ, યોગ, પરમેશ્વરના ઉપાસની ઉપાસના છોડી મિથ્યાપુરાણ નામક ભાગવતાદિની કથાઓથી મુક્તિનું માનવું; લોભથી ધનાદિમાં પ્રવૃત્ત થઈને વિદ્યામાં પ્રીતિ ન રાખવી; અહિં તહિં ધૂમ્મા કરવું; ઇત્યાદિ મિથ્યા વ્યવહારોમાં ફસીને બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાના લાભથી રહિત થઈને રોગ અને મૂર્ખ બન્યા રહે છે.

આજ કાલના સમ્પ્રદાયી અને સ્વાર્થિ બ્રાહ્મણાદિ, જેવો બીજાઓને વિદ્યા, સત્સંગથી હઠાવી, અને પોતાની જાલમાં ફસાવીને તેમના તન, મન, ધનને નષ્ટ કરી દે છે, અને ઇચ્છે છે કે જે ક્ષત્રિયાદિ વર્ણુ ભણીને વિદ્વાન થઈ જશે, તો અમારા પાખંડ જાલથી છૂટીને અને અમારા છલ કપટને જાણીને, અમારું અપમાન કરશે, ઇત્યાદિ વિદ્વોને રાજા પ્રજા દૂર કરીને પોતાના જાલક જાલકીઓને વિદ્વાન કરવામાટે તન, મન, ધનથી પ્રયત્ન કરવા કરે.

પ્રશ્ન—શું સ્ત્રી અને શુદ્ર પણ વેદ ભણે ? જે એ ભણશે તો પછી અમે શું કરીશું ? અને એમને ભણાવવામાં પ્રમાણ પણ નથી. જુઓ આ નિષેધ છે:—

સ્ત્રીશૂદ્રૌ નાધીયાતામિતિ શ્રુતેઃ ॥

સ્ત્રી શુદ્ર ન ભણે, એ શ્રુતી છે.

ઉત્તર—સકલ સ્ત્રી અને પુરૂષને અર્થાત્ મનુષ્ય માત્રને ભણવાનો અધિકાર છે. તમે કુવામ પડો અને આ શ્રુત તમારી કપોલ કલ્પનાથી થઈ છે, તે કાષ્ઠ પ્રામાણિક અન્યની નથી. અને સર્વ મનુષ્યોને વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણવા અને શ્રવણ કરવાનો અધિકાર છે તેના પ્રમાણમાં યજુર્વેદના છઠ્ઠીસ અધ્યાયનો બીજો મંત્ર છે:—

**યથેમાં વાચં કલ્યાણીમાવદાનિ જનેભ્યઃ । બ્રહ્મરાજન્યાભ્યાશ્ચ
શૂદ્રાય ચાર્યાય ચ સ્વાય ચરણાય ॥ યજ૦અ૦ ૨૬ । ૨ ॥**

પરમેશ્વર આજ્ઞા કરે છે કે યથા જેમ હું જનેભ્યઃ સર્વ મનુષ્યને માટે હમણાં આ કલ્યાણિમ્ કલ્યાણ અર્થાત્ સંસાર અને મુક્તિ સુખદાયની—આપવાવાળી વાચમ્ ઋગ્વેદાદિ ચારે વેદની વાણીનો આવદાનિ ઉપદેશ કરું છું, તેમ તમે પણ કર્યા કરો. આ જગોએ કાષ્ઠ એવો પ્રશ્ન કરે કે જન શબ્દથી દિગ્જેનું ગ્રહણ કરવું જેમ્મ, કેમકે સ્મૃત્યાદિ ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, ને વૈશ્યનેજ વેદો ભણવાનો અધિકાર લખ્યો છે, શૂદ્રાદિ વર્ણુને નહીં.

ઉત્તર—બ્રહ્મરાજન્યાભ્યામ્ ઇત્યાદિ જૂઓ. પરમાત્મા સ્વયં આજ્ઞા કરે છે કે એ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય આર્યાય વૈશ્ય શૂદ્રાય શુદ્ર અને સ્વાય પોતાના બ્રત્ય કે સ્ત્રિયાદિ કરણાય અને અતિશુદ્રાદિને માટે પણ વેદાદિનો પ્રકાશ કર્યો છે. અર્થાત્ સર્વ મનુષ્ય વેદોને ભણી ભણાવી,

સાંભળી સંભાળાવીને, વિજ્ઞાન વધારી, સારી વાતોનું ગ્રહણ અને નકારી વાતોનો ત્યાગ કરી, દુઃખોથી છુટી, આનંદને પ્રાપ્ત થાઓ. હવે કહો તમારી વાત માનિયે કે પરમાત્માની ? પરમેશ્વરની વાત અવશ્ય માનનીય છે. તમારી નહિ. આટલાપરથી પણ જો કોઈ નહીં માનશે તો તે નાસ્તિક કહેવાશે કેમકે:—

નાસ્તિકો વેદ નિન્દકઃ ॥

વેદોના નિન્દક અને વેદોને નહીં માનનાર નાસ્તિક કહેવાય છે. શું પરમેશ્વર શુદ્રોનું બહુ નથી ચાહતો ? શું ઇશ્વર પક્ષપાતિ છે ? વેદોને બણવા સાંભાલવાનો શુદ્રોને માટે નિષેધ અને દ્વિજોને માટે વિધિ કરે ? જો પરમેશ્વરનો અભિપ્રાય શુદ્રોને બણાવવા સંભળાવવાનો ન હોય તો તેમના શરીરમાં વાક અને શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય કેમ રચે ? જો પરમાત્માએ પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, ચન્દ્ર, સૂર્ય, અને અન્નાદિ પદાર્થ સર્વને માટે બનાવ્યા છે; તેમજ વેદ પણ સર્વ માટે પ્રકાશ કર્યા છે. જ્યાં કંઈ નિષેધ કર્યો છે, તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે જોને બણવા બણાવવાથી કંઈ પણ ન આવડે, તે નિર્બુદ્ધી અને મૂર્ખ હોવાને લીધે શુદ્ર કહેવાય છે. તેને બણવું બણાવવું બ્યર્થ છે અને જો સ્ત્રીઓને બણાવવાનો નિષેધ કરે છે તે તમારી મૂર્ખતા, સ્વાર્થતા અને નિર્બુદ્ધીતાનો પ્રભાવ છે. જુઓ વેદમાં કન્યાઓને બણાવવાનું પ્રમાણ:—

ब्रम्हचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ॥ अथर्व० का०

૧૧ પ્ર૦ ૨૪ । અ૦ ૩ । મં૦ ૧૮ ॥

જોમ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્ય સેવનથી પૂર્ણ વિદ્યા અને સુશિક્ષાને પ્રાપ્ત થઈને યુવતી, વિદુષી, પોતાને અનુકૂલ પ્રિય સદશ સ્ત્રીઓની સાથે વિવાહ કરે છે, તેમજ કન્યા કુમારી બ્રહ્મચર્યેણ બ્રહ્મચર્ય સેવનથી વેદાદિ શાસ્ત્રોને બહુ પૂર્ણ વિદ્યા અને ઉત્તમ શિક્ષાને પ્રાપ્ત યુવતી થઈ પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં પોતાને સદશ પ્રિય, વિદ્વાન યુવાનમ્ પૂર્ણ યુવાવસ્થાયુક્ત પુરૂષને વિન્દતે પ્રાપ્ત થાય. એથી સ્ત્રીઓએ પણ બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાનું ગ્રહણ અવશ્ય કરવું જોઈએ.

• પ્રશ્ન—શું સ્ત્રીઓ પણ વેદો બણે ?

ઉત્તર—અવશ્ય, જુઓ શ્રોત સૂત્રાદિમાં:—

इमं मन्त्रम् पत्नी पठेत् ॥

સ્ત્રી યજ્ઞમાં આ મંત્ર બણે. જો વેદાદિ શાસ્ત્રને ન બણો હોય તો યજ્ઞમાં સ્વર સહિત મંત્રોના ઉચ્ચારણ અને સંસ્કૃત ભાષણ કેવી રીતે કરી શકે ? ભારત વર્ષની સ્ત્રીઓમાં ભૂષણરૂપ ગાર્ગી આદિ વેદાદિ શાસ્ત્રો બહુ પૂર્ણ વિદુષી થઈ હતો. એ સતપથ બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. વાર જો પુરૂષ વિદ્વાન અને સ્ત્રી અવિદુષી, અને સ્ત્રી વિદુષી અને પુરૂષ અવિદ્વાન હોય તો નિત્ય પ્રતિ દેવાસુર સંગ્રામ ઘરમાં મર્યું રહે તો પછી સુખ ક્યાં ? એટલા માટે સ્ત્રી ન

બાણે તો કન્યાઓની પાઠશાલાઓમાં અધ્યાપિકા કેમ કરી થઈ શકે ? તથા રાજકાર્ય ન્યાયાધીશત્વાદિ ગ્રહાશ્રમના કાર્ય જેમ પતિને સ્ત્રીએ અને સ્ત્રીને પતિએ પ્રસન્ન રાખવો, ધરના સર્વ કાર્ય સ્ત્રીને આધીન રહેવાં તે વિના વિદ્યા ઇત્યાદિ કામ ઉત્તમ પ્રકાર કદી પણ ઠીક ઠીક થયોચિત્ નથી થઈ શકતાં.

જુઓ આર્યાવર્તના રાજપુરુષોની સ્ત્રીયો ધનુર્વેદ અર્થાત્ યુદ્ધ વિદ્યા પણ સારી પ્રકારે જાણતી હતી. કેમકે જે ન જાણતો હોય તો કેકયી આદિ દશરથ આદિની સાથે યુદ્ધમાં કેમ કરી જઈ શકત ? અને યુદ્ધ કરી શકત ? એથી બ્રાહ્મણી અને ક્ષત્રિયા સર્વ વિદ્યા, વૈશ્યાએ વ્યવહાર વિદ્યા અને શુદ્રાએ પાકાદિ સેવાની વિદ્યા અવશ્ય શિખવી જોઈએ. જેમ પુરુષોએ વ્યાકરણ, ધર્મ અને પોતાના વ્યવહારની વિદ્યા ન્યુનમાં ન્યુન અવશ્ય શિખવી જોઈએ. તેમજ સ્ત્રીઓએ પણ વ્યાકરણ, ધર્મ, વૈદ્યક, ગણિત, અને શિલ્પ વિદ્યા તો અવશ્યજ શિખવી જોઈએ, કેમકે એ શિખ્યા વિના સત્યાસત્યનો નિર્ણય, પતિઆદિ સાથે અનુકુલ વર્તમાન, યથાયોગ્ય સંતાનોત્પત્તિ, તેનું પાત્રન વર્ધન અને સુશિક્ષા કરવી, ધરના સર્વ કાર્યોની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી કરાવવી, વૈદ્યક વિદ્યાથી ઔષધવત્ અન્નપાન બનાવી અથવા બનવાવી નથી સકતી, કે જેથી રોગ ધરમાં કદી ન આવે, અને સર્વ લોક સદા આનંદિત રહે. શિલ્પ વિદ્યા જાણ્યા વિના ધર બંધાવવું, વસ્ત્રાભુષણાદિનું કરવું કરાવવું, ગણિતવિદ્યા વિના સર્વના હિસાબ સમજાવવા, વેદાદિ શાસ્ત્રવિદ્યાવિના ઇશ્વર અને ધર્મ ન જાણી, અધર્મથી કદી નહિ બચી શકે. એથી તેજ ધન્યવાદ, અનેકકૃતકૃત્ય છે કે જે પોતાના સંતાનોને બ્રહ્મચર્ય ઉત્તમ શિક્ષા અને વિદ્યાથી શરીર અને આત્માના પૂર્ણ બલને વધારે જેથી તે સંતાન, માતૃ, પિતૃ, પતિ, સાસુ, સ્વસુર, રાજા, પ્રજા, પાડોસી, ઇષ્ટ, મિત્ર અને સંતાનાદિની સાથે યથાયોગ્ય ધર્મથી વર્તે. એજ કોશ અક્ષય છે. એને જેટલો વ્યય કરે તેટલો વધતો જાય. અન્ય સર્વ કોશ વ્યય કરવાથી ઘટી જાય છે અને દાયબાગી પણ નિજ બાગ લે છે. અને વિદ્યા કોશનો ચોર કે દાયબાગી કોઈ પણ નથી થઈ શકતો. આ કોશની રક્ષા અને વૃદ્ધિ કરનાર વિશેષ કરીને રાજા અને પ્રજા પણ છે.

કન્યાનાં સમ્પ્રદાનં ચ કુમારાણાં ચ રક્ષણમ્ ॥ મનુ० ૭ । ૧૬૨ ॥

રાજાને યોગ્ય છે કે સકલ કન્યા અને બાળકોને ઉક્ત સમયથી ઉક્ત સમય સુધી બ્રહ્મચર્યમાં રાખી વિદ્વાન કરવાં જે કોઈ આજ્ઞા ન માને તો તેના માતા, પિતાને દંડ દેવો, અર્થાત્ રાજાની આજ્ઞાથી આઠ વર્ષ પશ્ચાત્ કોઈના બાળક કે બાલકી ધરમાં ન કહેવા પામે કિન્તુ આચાર્ય કુલમાંજ રહે, અર્થાત્ જ્યાં સુધી સમાવર્તનનો સમય ન આવે ત્યાં સુધી વિવાહ ન થવા પામે.

સર્વેષામેવ દાનાનાં બ્રહ્મદાનં વિશિષ્યતે ।

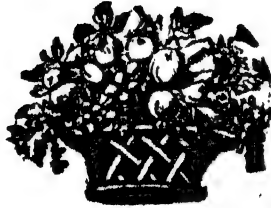
વાર્યજગોમહીવાસસ્તિલકાંચનસર્પિષામ્ ॥ મનુ० અ० ૪ શ્લો० ૨૨૨ ॥

સંસારમાં જેટલાં દાન છે અર્થાત્ જલ, અન્ન, ગાય, પૃથિવી, વસ્ત્ર, તલ, સુવર્ણ, અને ધૃતાદિ, આ સર્વ દાનોથી વેદવિદ્યાદાન અતિ શ્રેષ્ઠ છે. જેટલા માટે જેટલો ખની સકે, તેટલો પ્રયત્ન, તન મન ધનથી વિદ્યાથી વૃદ્ધિમાં કર્યા કરે. જે દેશમાં યથાયોગ્ય બ્રહ્મચર્ય વિદ્યા અને વેદોક્ત ધર્મનો પ્રચાર થાય છે, તેજ દેશ સૌભાગ્યવાન થાય છે. આ બ્રહ્મચર્યાશ્રમની શિક્ષા સંક્ષેપથી લખવામાં આવી એના આગળ હવે ચોથા સમુદ્ધાસમાં સમાર્પન અને બ્રહ્મશ્રમની શિક્ષા લખવામાં આવશે.

इति श्रीमदयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

मुभाषाविभूषिते शिक्षाविषये तृतीयः

समुह्लासः सम्पूर्णः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थसमुल्लासारम्भः ॥

अथ समावर्त्तनविवाहगृहाश्रमविधिं वक्ष्यामः ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथा क्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥ मनु० ३ । २

જ્યારે યથાવત્ બ્રહ્મચર્ય પાળી આચાર્ય્યાનુકૂલ વર્તિ, ધર્મથી ચારે, ત્રણ કે એ અથવા એક વેદ સાંગોપાંગ ભણે તથા જેનું બ્રહ્મચર્ય અંડિત ન થયું હોય તે પુરૂષ વા સ્ત્રી ગૃહાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે.

તં પ્રતીતં સ્વધર્મેણ બ્રહ્મદાયહં પિતુઃ ।

સગ્વિણં તલ્પ આસીનમર્હયેત્પ્રથમં ગવા ॥ મનુ० ૩ । ૩ ॥

જે સ્વધર્મ અર્થાત્ યથાવત્ અચાર્ય્ય અને શિષ્યનો ધર્મ છે તેથી યુક્ત પિતા, જનક કે અધ્યાપકનો બ્રહ્મદાય એટલે વિદ્યારૂપ ભાગનું ગ્રહણ અને માલા ધારણ કરનારો પોતાના પલંગપર બેઠેલો શિષ્ય આચાર્ય્યાદિ પ્રથમ ગોદાનથી તેનો સત્કાર કરે, તેમ તેવાજ લક્ષણ યુક્ત વિદ્યાર્થીનીનો પણ કન્યાનો પિતા ગોદાનથી સત્કાર કરે.

ગુરુણાનુમતઃ સ્નાત્વા સમાવૃત્તો યથાવિધિ ।

ઉદ્વહેત દ્વિજો માર્યાં સવળાં લક્ષણાન્વિતામ્ ॥ મનુ० ૩ । ૪ ॥

ગુરૂની આજ્ઞા લઈ, સ્નાન કરી, ગુરુ કુલથી અનુક્રમ પૂર્વક આવી, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય પોતાના વર્ણાનુકૂલ સુંદર લક્ષણયુક્ત કન્યા સાથે વિવાહ કરે.

અસંધિઃ ચ યા માતુરસગોત્રા ચ યા પિતુઃ ॥

સા પ્રશસ્તા દ્વિજાતીનાં દારકર્મણિ મૈથુને ॥ મનુ० ૩ । ૫ ॥

જે કન્યા માતાના કુલની છ પેઢીમાં ન હોય અને પિતાના ગોત્રની ન હોય તે કન્યા સારી વિવાહ કરવો ઉચિત છે. એનું એ પ્રયોજન છે કે:—

પરોક્ષપ્રિયા ઇવ હિ દેવાઃ પ્રત્યક્ષઃ દ્વિષઃ ॥ શંતપથ૦ ॥

આ નિશ્ચિત વાત છે કે જેવી પરોક્ષ વસ્તુમાં પ્રીતિ થાય છે તેવી પ્રત્યક્ષમાં નહીં. જેમ કોઈએ મિત્રી-શાકરના ગુણ સાંભળ્યા હોય અને ખાધી ન હોય તો તેનું મન તેમાં રમ્યા કરે છે. જેમ કોઈ પરોક્ષ વસ્તુની પ્રશંસા સાંભળી મેળવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે, તેમજ દૂરસ્થ અર્થાત્ જે માતાના ગોત્ર કે માતાના કુલની નિકટ સંબંધની ન હોય, તેવીજ કન્યાસાથે વરનો વિવાહ થવો જોઈએ. નિકટ અને દૂર વિવાહ કરવામાં ગુણ એ છે, એક જે બાલકો બાલ્યાવસ્થાથી નિકટ રહે છે તે પરસ્પર ક્રીડા લડાઈ અને પ્રેમ કરતાં એક બીજાના ગુણ દોષ સ્વભાવ અથવા બાલ્યાવસ્થાના વિપરીત આચરણ જાણે છે અને એક બીજાને પણ નાગા જુએ છે. તેમના પરસ્પર વિવાહ થવાથી પ્રેમ કદી અંધારું શકતો નથી.

૨-બીજું—જેમ પાણીમાં પાણી મલવાથી વિલક્ષણ ગુણ નથી થતો, તેમજ એક ગોત્ર પિતૃ કે માતૃકુલમાં વિવાહ થવામાં ધાતુઓનું અદલ બદલ ન થવાથી ઉત્તમતા નથી થતી.

૩-ત્રીજું—જેમ દુધમાં મિત્રી કે શુક્ર્યાદિ ઔષધિયોનો યોગ થવાથી ઉત્તમતા આવે છે તેમજ ભિન્ન ગોત્ર, માતૃ પિતૃકુલથી પૃથક વર્તમાન સ્ત્રી પુરુષોના વિવાહ થવા ઉત્તમ છે.

૪-ચોથું—જેમ એક દેશમાં રોગી હોય તે બીજા દેશમાં વાયુ અને ખાન પાન બદલવાથી રોગરહિત થઈ જાય છે, તેમજ દૂર દેશસ્થોના વિવાહ થવામાં ઉત્તમતા છે.

૫-પાંચમું—નિકટ સંબંધ કરવામાં એક બીજાની નિકટ હોવામાં સુખ દુઃખનું ભાન અને વિરોધ થવો પણ સંભવ છે, દૂર દેશસ્થોમાં નહીં અને દૂરસ્થોના વિવાહમાં દૂર દૂર પ્રેમની દોરી લાંબી વધતી જાય છે. નિકટસ્થમાં નહીં.

૬-છઠું—દૂર દૂર દેશના વર્તમાનની અને પદાર્થોની પ્રાપ્તિ પણ દૂર સંબંધ થવાથી સહજતાથી થઈ શકે છે, નિકટ વિવાહ થવામાં નહીં. એથી:—

દુહિતા દુર્હિતા દૂરેહિતા ભવતીતિ ॥ નિરુક્ત૦ ૩ । ૪ ॥

કન્યાનું નામ દુહિતા એટલા માટે છે કે એનો વિવાહ દૂર દેશમાં થવાથી તે હિતકારી થાય છે. નિકટ રહેવામાં નહીં.

૭. સાતમું—કન્યાના પિતૃ કુલમાં દારિદ્ર હોવાનો પણ સંભવ છે, કેમકે જ્યારે જ્યારે કન્યા પિતૃ કુલમાં આવશે ત્યારે ત્યારે તેને કાંઈ કાંઈ પણ આપવુંજ પડશે.

૮. આઠમું—કોઈ નિકટ હોવાથી એક બીજાનો પોત પોતાના પિતૃ કુલની સહાયનું ધમણ રહેશે અને જ્યારે કાંઈ પણ બેઠની વયમાં વૈમનસ્ય થશે ત્યારે સ્ત્રી ઝટ દઈને પિતૃ કુલમાં જતી રહેશે, તેથી અન્યોન્યની નિંદા અધિક થશે અને વિરોધ પણ, કેમકે પ્રાયઃ સ્ત્રીઓના સ્વભાવ તીક્ષ્ણ અને મૃદુ હોય છે, ઇત્યાદિ કારણોથી પિતાના એક ગોત્ર, માતાની છ પેઢી, અને સમીપ દેશમાં વિવાહ કરવો સારો નથી.

મહાન્તપિ સમૃદ્ધાનિ ગોઽજાવિધનધાન્યતઃ ॥

સ્ત્રીસમ્બન્ધે દશૈતાનિ કુલાનિ પરિવર્જયેત્ ॥ મનુ० ૩ । ૬ ॥

ગમે તેટલું ધન, ધાન્ય, ગાય, અળ, હાથી, ઘોડા, રાજ્ય અને શ્રી આદિથી સમૃદ્ધ તે કુલ હોય તોપણ વિવાહ સંબંધમાં નિમ્ન લિખિત દશ કુલોનો ત્યાગ કરવો.

હીનક્રિયં નિષ્પુરુષં નિરઘ્નંદો રોમશાર્શસમ્ ।

ક્ષય્યામયાવ્યપસ્મારિશ્વિતૃકુષ્ટિકુલાનિ ચ ॥ મનુ० ૩ । ૭ ॥

જે કુલ સક્રિયાથી હીન, સત્પુરુષોથી રહિત, વેદાધ્યયનથી વિમુખ, શરીરપર મોટા મોટા લોભ, બવાસીર, ક્ષયી, દમ, ખાંસી, અમાશય, મરોગી, શ્વેતકુષ્ટ અને ગલિતકુષ્ટ યુક્ત કુલોની કન્યા કે વરનો પરસ્પર વિવાહ ન થવો જોઈએ. કેમકે તે સર્વ દુર્ગુણ અને રોગ વિવાહ કરનારનાં કુલમાં પણ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. એટલા માટે ઉત્તમ કુલના બાલક બાલકીનાજ વિવાહ થવા જોઈએ.

નોદ્વહેત્કપિલાં કન્યાં નાઽધિકાક્ષીં ન રોગિણીમ્ ॥

નાલોમિકાં નાતિલોમાં ન વાચાટાન્ન પિંગલામ્ ॥ મનુ० ૩ । ૮ ॥

ન પીલા વર્ણની, ન અધિકાંગી, અર્થાત્ પુરુષથી લાંબી ચોડી, અધિક બલવાળી, ન રોગ યુક્તા, ન લોભ રહિતા, ન અતિ લોભવાલી, ન બકવાદ કરવાવાળી, અને ન ભૂરા નેત્રવાળી.

નર્ક્ષવૃક્ષનદીનામ્નીં નાન્ત્યપર્વતનામિકામ્ ।

ન પક્ષપદિપ્રેષ્યનામ્નીં ન ચ ભીષણનામિકામ્ ॥ મનુ० ૩ । ૯ ॥

ન ઋક્ષ અર્થાત્ અશ્વિની, ભરણી, રોહિણી, રેવતીબાહ, ચિત્તરી આદિ નક્ષત્ર નામની; તુલસી, ગેંદા, ગુલાબી, ચંપા, ચમેલી આદિ વૃક્ષ નામની; ગંગા, યમુના, આદિ નદી નામની ચાંડાલી આદિ અન્ત્ય નામની, વિન્ધ્યા, હિમાલયા, પાર્વતી આદિ પર્વત નામની કોકિલા, મૈન્ન, આદિ પક્ષી નામની; નાગી, ભુજંગા આદિ સર્પ નામની; માધોદાસી, મીરાદાસી, આદિ પ્રેષ્ય નામની; અને ભીમકુંવરી, ચંડિકા, કાલી આદિ ભીષણ નામની કન્યા સાથે વિવાહ ન કરવો જોઈએ, કેમકે એ નામ કુત્સિત અને અન્ય પદાર્થોના પણ છે.

અવ્યક્તાક્ષીં સૌમ્યનામ્નીં હંસવારણગામિનીમ્ ।

તનુલોમકેશદશનાં મૃદ્વંગામૃદ્વહેત્તિચયમ્ ॥ મનુ० ૩ । ૧૦ ॥

જેનું સરલ સીધું અંગ હોય, વિરૂદ્ધ નહીં, જેનું નામ સુંદર, યશોદા, સુખદા આદિ હોય, હંસ અને હાથણી તુલ્ય જેની ચાલ હોય, સૂક્ષ્મ લોભ (કેશ) અને દાંત વાળી અને જેનું સર્વાંગ કોમલ હોય, એવી સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—વિવાહનો સમય અને પ્રકાર કયો ઉત્તમ છે ?

ઉત્તર—સોળ વર્ષથી લઇને ચોવીશ વર્ષ પર્યન્ત કન્યાનો અને ૨૫ પચ્ચસમા વર્ષથી લઇને ૪૮ વર્ષ પર્યન્ત પુરૂષનો વિવાહ સમય ઉત્તમ છે. એમાં પણ જે ૧૬ અને ૨૫ માં વિવાહ કરે, તે નિકૃષ્ટ; ૧૮૧૨૦ ની સ્ત્રી અને ૩૦૧૩૫ કે ૪૦ વર્ષના પુરૂષનો મધ્યમ, ૨૪ વર્ષની સ્ત્રી અને ૪૮ વર્ષના પુરૂષનો વિવાહ ઉત્તમ છે. જે દેશમાં એવા પ્રકારના વિવાહની વિધિ શ્રેષ્ઠ અને અહ્યયર્થ વિધાન્યાસ અધિક હોય છે, દેશ સુખી અને જે દેશમાં અહ્યયર્થ વિદ્યાગ્રહણરહિત ખાત્યાવસ્થામાં અને અયોગ્યોના વિવાહ થાય છે, તે દેશ દુઃખમા હુખી જાય છે, કેમકે અહ્યયર્થ અને વિધાના ગ્રહણપૂર્વક વિવાહના સુધારથીજ સર્વ વાતોનો સુધારો અને જિગડવાથી જિગડ થઇ જાય છે.

પ્રશ્ન— અષ્ટવર્ષા ભવેદ્ગૌરી નવવર્ષા ચ રોહિણિ ।

દશવર્ષા ભવેત્કન્યા તત ऊर्ध्वं રજસ્વલા ॥

માતા ચૈવ પિતા તસ્યા જ્યેષ્ઠો ભ્રાતા તથૈવ ચ ।

ત્રયસ્તે નરકં યાન્તિ દૃષ્ટ્વા કન્યાં રજસ્વલામ્ ॥

એ શ્લોકો પારાશરી અને શીઘ્ર બોધમાં લખ્યા છે. અર્થ એ છે કે કન્યા આઠમે વર્ષ ગૌરી, નવમે વર્ષ રોહિણી, દશમે વર્ષ કન્યા અને એ ઉપરાન્તની રજસ્વલા સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. દશમા વર્ષ સુધી વિવાહ ન કરીને રજસ્વલા કન્યાને જોઇ તેના માતા પિતા અને તેનો વડો બાઇ. એ ત્રણે નરકમાં જાય છે.

ઉત્તર—

બ્રહ્મોવાચ,

એકક્ષણા ભવેદ્ગૌરી દ્વિક્ષણેયન્તુ રોહિણી ।

ત્રિક્ષણા સા ભવેત્કન્યા હ્યત ऊर्ध्वં રજસ્વલા ॥ ૧ ॥

માતા પિતા તથા ભ્રાતા માતુલો મગિની સ્વકા ।

સર્વે તે નરકં યાન્તિ દૃષ્ટ્વા કન્યાં રજસ્વલામ્ ॥ ૨ ॥

આ સંદોનિર્મિત અહ્યપુરાણના વચન છે. અર્થ—જેટલા સમયમાં પરમાણુ એક પલટો ખાય, એટલા સમયને ક્ષણ કહે છે. જ્યારે કન્યા જન્મે ત્યારે એક ક્ષણમાં ગૌરી, બીજે ક્ષણે રોહિણી, ત્રીજે ક્ષણે કન્યા, ચોથો ક્ષણે રજસ્વલા થઇ જાય છે. એ રજસ્વલાને જોઇને તેના માતા, પિતા, બાઇ, મામો અને બેન, સર્વે નરકમાં જાય છે.

પ્રશ્ન—એ શ્લોક પ્રમાણુ નથી.

ઉત્તર—કેમ પ્રમાણુ નહીં ? શું અહ્યાજના શ્લોક પ્રમાણુ નહીં ? તો તમને પણ પ્રમાણુ નથી થઇ શકતા !

પ્રશ્ન—વાહ ! વાહ ! પારાશર અને કાશીનાથના પણ પ્રમાણ નથી કરતા ?

ઉત્તર—વાહજી વાહ ! ! શું તમે બ્રહ્માજીના પણ પ્રમાણ નથી કરતા ? શું પરાશર અને કાશીનાથથી બ્રહ્માજી મોટા નથી ? જો તમે બ્રહ્માજીના શ્લોકોને નથી માનતા તો અમે પણ પરાશર અને કાશીનાથના શ્લોકોને માનતા નથી.

પ્રશ્ન—તમારા શ્લોક અસંભવ હોવાથી પ્રમાણ નથી, કેમકે સહસ્રલક્ષો જન્મ સમયમાંજ વહી જાય છે, તો વિવાહ કેમ થઈ શકે ? અને તે સમયે વિવાહ કરવાનું કાંઈ ફલ પણ નથી દેખાતું !

ઉત્તર—જો અમારા શ્લોક અસંભવ છે તો તમારા પણ અસંભવજ છે, કેમકે આઠમે, નવમે અને દશમે વર્ષે વિવાહ કરવો એ પણ નિષ્ફલ છે, કેમકે ૧૬ વર્ષ પશ્ચાત્ સ્ત્રીનો અને ૨૫ વર્ષ પશ્ચાત્ પુરુષનો વિવાહ થવાથી પુરુષનું વીર્ય પરિપક્વ, શરીર બલિષ્ઠ, અને સ્ત્રીનો ગર્ભાશય પૂરો અને શરીર પણ બલયુક્ત થવાથી સન્તાનોત્પત્તિ ઉત્તમ થાય છે * જેમ આઠ વર્ષની કન્યામાં સન્તાનોત્પત્તિનો અસંભવ છે, તેમજ ગૌરી, રોહિણી એ નામ આપવાં પણ અયુક્ત છે. યદિ ગૌરી કન્યા ન હોય કિન્તુ કાલી હોય તેનું નામ ગૌરી રાખવું વ્યર્થ છે અને ગૌરી મહાદેવની સ્ત્રી, તથા રોહિણી વસુદેવની સ્ત્રી હતી, તેને તમે પૌરાણિક લોકો માત્ર સમાન માને છે અને જો કન્યામાત્રમાં ગૌરી આદિની ભાવના કરો છો તો પછી તેની સાથે વિવાહ કરવો કેવી રીતે સંભવે અને ધર્મયુક્ત થઈ શકે ? એથી તમારા અને અમારા એ બે બે શ્લોકો મિથ્યાજ છે. કેમકે જેમ અમે “અમ્હોવાચ” કરી શ્લોક બનાવ્યા છે તેમજ તે પણ પરાશરાદિના નામથી બનાવી દીધા છે. એથી એ સર્વના પ્રણાણ છોડીને વેદોના પ્રમાણથી સર્વ કામ કાર્ય કરો. જૂઓ મનમાં:—

ऊनषोडश वर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।

यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥ ૧ ॥

जातो वा न चिरजीवेजीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥ ૨ ॥

સુશ્રુત શારીરસ્થ અ૦ ૧૦ । ૪૭ । ૪૮

અર્થ—૧૬ વર્ષથી ન્યૂન વયવાળી સ્ત્રીમાં, ૨૫ વર્ષથી ન્યૂન આયુવાળો પુરુષ જો ગર્ભસ્થાપન કરે તો તે કુક્ષિસ્થ રહેલો ગર્ભ વિપત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પૂર્ણકાલ પર્યન્ત ગર્ભાશયમાં રહીને ઉત્પન્ન નથી થતો; અથવા જો ઉત્પન્ન થાય, તો ચીરકાલ સૂધી જીવે નહીં.

અને જીવે તો દુર્બલેન્દ્રિય થાય, એ કારણથી અતિ આલ્સ્યવસ્થાવાળી સ્ત્રીમાં ગર્ભસ્થાપન ન કરવો.

આવાં આવાં શાસ્ત્રોક્ત નિયમ અને સૃષ્ટિકર્મને જોઈને અને બુદ્ધિ પૂર્વક વિચારવાથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ૧૬ વર્ષથી ન્યૂન સ્ત્રી અને ૨૫ વર્ષથી ન્યૂન આયુવાળો પુરુષ કદી ગર્ભાધાન કરવા યોગ્ય નથી હોતા. એ નિયમોથી વિપરીત જે વર્તે છે તે દુઃખના ભાગી થાય છે.

* ઉચિત સમયથી ન્યૂન આયુવાન સ્ત્રી પુરુષના ગર્ભાધાન વિષયમાં મુનિવર ધન્વન્તરિજી સુશ્રુતમાં નિષેધ કરે છે:—

त्रीणि वर्षाण्यूदीक्षेत कुमार्यृतुमति सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत शदशं पतिम् ॥ मनु० ९ । ९० ॥

કન્યા રજસ્વલા થાય પછી ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત પતિની ઝોળ કરીને પોતાને તુલ્ય પતિને પ્રાપ્ત થાય. જ્યારે પ્રતિમાસે રજો દર્શન થાય છે, ત્યારે ત્રણ વર્ષમાં ૩૬ વાર રજસ્વલા થયા પછી વિવાહ કરવો યોગ્ય છે, એથી પૂર્વ નહીં.

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્ ગૃહે કન્યર્તુમત્યપિ ।

ન ચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કર્હિચિત્ ॥ મનુ० ૯ । ૮૯ ॥

ગમે તો બાલકી મરણુ પર્યન્ત કુમારી રહે પરંતુ અસદૃશ અર્થાત્ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણુ કર્મ સ્વભાવાલાનો વિવાહ કદી ન થવો જોઈએ. એથી સિદ્ધ થયું કે પૂર્વોક્ત સમયની પૂર્વે તેમ અસદૃશોના વિવાહ થવા યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન—વિવાહ માતાપિતાને આધીન રહેવા જોઈએ કે બાલક બાલકીને આધીન ?

ઉત્તર—બાલકી બાલકોને આધીન વિવાહ થવા ઉત્તમ છે. જે માતા, પિતા વિવાહ કરવા કદી વિચારે તોપણ બાલક બાલકીની પ્રસન્નતા વિના ન થવા જોઈએ. કેમકે એક બીજાની પ્રસન્નતાથી વિવાહ થવામાં વિરોધ ઘણો ઓછો થાય છે. અને સન્તાન ઉત્તમ થાય છે. અપ્રસન્નતાના વિવાહમાં નિલ કલેશજ થાય છે. વિવાહમાં મુખ્ય પ્રયોજન વર અને કન્યાનું છે, માતા પિતાનું નહી, કેમકે જે તેમનામાં પરસ્પર પ્રસન્નતા રહે તો તેમને સુખ; અને વિરોધ રહે તો તેમને દુઃખ થાય છે અને:—

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્ત્તા મર્ત્તા માર્યા તથૈવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ મનુ० ॥ ૩ । ૬૦

જે કુલમાં સ્ત્રીથી પુરૂષ અને પુરૂષથી સ્ત્રી સદા પ્રસન્ન રહે છે તેજ કુલમાં, આનન્દ, લક્ષ્મી અને કીર્તિ નિવાસ કરે છે અને જ્યાં વિરોધ કલહ હોય છે, ત્યાં દુઃખ, દરિદ્ર અને નિન્દા નિવાસ કરે છે. એથી જે સ્વયંવરની રીતિ આર્યાવર્તમાં પરંપરાથી ચાલતી આવી છે, તેજ વિવાહ ઉત્તમ છે. જ્યારે સ્ત્રી પુરૂષો વિવાહ કરવા ઇચ્છે ત્યારે વિદ્યા, વિનય, શીલ, રૂપ, આયુ, બલ, કુલ અને શરીરનાં પરિમાણાદિ યથાયોગ્ય હોવાં જોઈએ. જ્યાંસુધી એનો મેલ નથી થતો, ત્યાંસુધી વિવાહમાં કાંઈપણ સુખ નથી હોતું અને ન બાલ્યવસ્થામાં વિવાહ કરવાથી સુખ થાય.

યુવાં સુવાસાઃ પરિવીત આગાત્સ ઽ શ્રેયાન્મવતિ જાયમાનઃ ।

તં ધીરાસઃ કવયઃ ઉન્નયન્તિ સ્વાધ્યો ૩ મનસા દેવયન્તઃ ॥ ૧ ॥

ઋ० ॥ મં० ૩ સૂ० ૮ । મં० ૪ ॥

આધેનવો ધુતયન્તામશિશ્વીઃ શબ્દુર્ઘાઃ શશયા અપ્રદુઘાઃ ॥
નવ્યાનવ્યા યુવતયો ભવન્તીર્મહદેવાનામસુરત્વમેકમ્ ॥ ૨ ॥

ઋં ॥ મં ૩ । સૂં ૫૫ । મં ૧૬ ॥

પૂર્વીરહં શરદઃ શશ્રમાણા દાષાવસ્તોરુષસો જરયન્તીઃ ।
મિનાતિ શ્રિયં જરિમા તનૂનામપ્યુ નુ પત્નીર્વૃષણો જગમ્યુઃ ॥૩॥

ઋં ॥ મં ૧ । સૂં ૧૭૯ । મં ૧ ॥

જે પુરૂષ (પરિવિતઃ) બધી રીતે યજ્ઞોપવીત, બ્રહ્મચર્ય સેવનથી ઉત્તમ શિક્ષા અને વિદ્યાયુક્ત તથા (સુવાસાઃ) સુંદર વસ્ત્ર ધારણ કરેલા બ્રહ્મચર્ય યુક્ત (યુવા) પૂર્ણ જીવાન હોઇને વિદ્યા અહણ કરી ગૃહાશ્રમમાં (આગાત્) આવે છે, (સ, ડ) તેજ બીજા વિદ્યાજનનમાં (જાયમાનઃ) પ્રસિદ્ધ થઇને (શ્રેયાન્) અતિશય શોભાયુક્ત મંગલકારી (ભવતિ) થાય છે. (સ્વાધ્યઃ) સારે પ્રકારે ધ્યાનયુક્ત (મનસા) વિજ્ઞાનથી (દેવયન્તઃ) વિદ્યાવૃદ્ધિની કામનાયુક્ત (ધીરસઃ) ધૈર્યયુક્ત (કવચઃ) વિદ્વાન્ (તમ્) તેજ પુરૂષને (ઉન્નયન્તિ) ઉન્નતિ શીલ કરીને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે અને જે બ્રહ્મચર્યધારણ, વિદ્યા અને ઉત્તમ શિક્ષાનું અહણ કર્યા વિના કે બાલ્યવસ્થામાં વિવાહ કરે છે. તે સ્ત્રી પુરૂષ નષ્ટભટ થઇને વિદ્વાનેમાં પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થતા નથી.

જે (અપ્રદુઘાઃ) કાઇએ દોહી ન હોય તેવી (ધેનવઃ) ગાયો સમાન (અશિશ્વીઃ) બાલ્યાવસ્થાથી રહિત (શબ્દુર્ઘાઃ) સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ વ્યવહારોને પૂર્ણ કરનારી (શશયાઃ) કુમારાવસ્થાને ઉદ્બંધન કરનારી (નવ્યાનવ્યાઃ) નવીન નવીન શિક્ષા અને અવસ્થાથી પૂર્ણ (ભવન્તીઃ) થયેલી (યુવતયઃ) પૂર્ણ યુવાવસ્થાસ્થ સ્ત્રીઓ (દેવાનામ્) બ્રહ્મચર્ય સુનિયમોથી પૂર્ણ વિદ્વાનોના (એકમ્) અદ્વિતીય (મહત્) મોટા (અસુરત્વમ્) પ્રજ્ઞાશાસ્ત્રની શિક્ષાયુક્ત પ્રજ્ઞામાં રમણના બાવાર્ય પ્રાપ્ત થતી થકી તરૂણ પતિયોને પ્રાપ્ત થઇને (આધુનયન્તામ્) ગર્ભ ધારણ કરે. કદી ભૂલથી પણ બાલ્યાવસ્થામાં પુરૂષનું મનથી પણ ધ્યાન ન કરે, કેમકે એજ કર્મ આલોક અને પરલોકના સુખનું સાધન છે બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહથી જેટલો પુરૂષનો નાશ તેથી અધિક સ્ત્રીનો નાશ થાય છે.

જેમ (નુ) શીઘ્ર (શશ્રમાણાઃ) અત્યન્ત શ્રમ કરનાર (વૃષણઃ) વીર્ય સીંચનમાં સમર્થ પૂર્ણ સ્વાવસ્થાયુક્ત પુરૂષ (પત્નિઃ) યુવાવસ્થાસ્થ હૃદયોને પ્રિય સ્ત્રીઓને (જગમ્યુઃ) પ્રાપ્ત થઇ પૂર્ણ શત વર્ષ કે તેનાથી અધિક વર્ષ આયુને આનન્દથી ભોગતા

અને પુત્ર પૌત્રાદિ સંયુક્ત રહે છે તેમ સ્ત્રી પુરુષ સદા વર્તે, જેમ (પૂર્વીઃ) પૂર્વ વર્તમાન (શરદઃ) શરદઋતુઓ અને (જરયન્તિઃ) વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવનારી (ઉષસઃ) પ્રાતઃકાલની વેલાને (દોષા) રાત્રી અને (વસ્તોઃ) દિન (તનૂનામ્) શરીરોની (શ્રિયમ્) શોભાને (જરિમા) અતિશય વૃદ્ધપન, બલ અને શોભાને દૂર કરી દે છે તેમ (અહમ્) હું સ્ત્રી કે પુરુષ (ઉ) ઉત્તમ પ્રકારે (અપિ) નિશ્ચય કરી અહ્નયર્થથી વિદ્યા, શિક્ષા, શરીર અને આત્માનું બલ અને યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઇને વિવાહ કરું, આથી વિરૂદ્ધ કરવું વેદ વિરૂદ્ધ હોવાથી સુખદાયક વિવાહ કદી થઈ શકતો નથી.

ન્યાંસૂધી એ પ્રકારે સકલ ઋષિ, મુનિ, રાજા, મહારાજા અને આર્ય્ય લોકે અહ્નયર્થથી વિદ્યા ભણીનેજ સ્વયંવર વિવાહ કરતા હતા, ત્યાંસૂધી આ દેશની સદા ઉન્નતિ થતી હતી. ન્યારથી આ અહ્નયર્થથી વિદ્યાનું ન ભણવું, અને બાલ્યાવસ્થામાં પરાધીન અર્થાત્ માતા પિતાને આધીન વિવાહ થવા લાગ્યા, સારથી ક્રમશઃ આર્ય્યોવર્ત દેશની હાનિ થતી ચાલી આવી છે. એટલામાટે એ દુષ્ટ કર્મને ત્યાગી સજ્જન લોક પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્વયંવર વિવાહ કર્યા કરે અને તે પણ વિવાહ વર્ણાનુક્રમથી કરવો અને તે વર્ણવ્યવસ્થા પણ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવાનુસાર હોવી જોઈએ.

પ્રશ્ન—શું જેની માતા બ્રાહ્મણી પિતા બ્રાહ્મણ હોય તેજ બ્રાહ્મણ થાય છે. પણ જેના માતા પિતા અન્યવર્ણસ્થ હોય તેના સન્તાન શું કદી બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે ?

ઉત્તર—હા ધણીજ થઈ ગયા, થાય છે, અને થશે પણ. જેમ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં જાળાલ ઋષિ અજ્ઞાતકુલ, મહાભારતમાં વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય વર્ણ અને માતંગ ઋષિ ચાણક્ય કુલમાંથી બ્રાહ્મણ થઈ ગયા હતા. હમણા પણ જે ઉત્તમ વિદ્યા સ્વભાવવાન છે તેજ બ્રાહ્મણને યોગ્ય અને મૂર્ખ શૂદ્રને યોગ્ય હોય છે અને તેમ આગળ પણ થશે.

પ્રશ્ન—વાર જે રજ વીર્યથી શરીર થયું તે બદલાઇને અન્ય વર્ણને યોગ્ય કેમ થઈ શકે ?

ઉત્તર—રજ વીર્યના યોગથી બ્રાહ્મણ શરીર નથી થતું કિન્તુ—

સ્વાધ્યાયેન જપેહોમૈસૈવિદ્યેનેજ્યયા સુતૈઃ ॥

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥ મનુ० ૨ । ૨૮ ॥

આનો અર્થ પૂર્વે કરી ગયા છીએ છતાં અહીં પણ સંક્ષેપ દર્શાવિયે છીએ, (સ્વાધ્યાયેન) ભણે ભણાવે (જપેઃ) વિચાર કરે કરાવે. (હોમૈઃ) નાના વિધ હોમનું અનુજ્ઞાન કરે કરાવે (વિદ્યેન) સમ્પૂર્ણ વેદોને શબ્દ, અર્થ, સમ્બન્ધ અને સ્વરોચ્ચારણ સહિત ભણે ભણાવે (જ્યયા) પૌર્ણમાસી ઇષ્ટિ આદિનું કરવું, પૂર્વોક્ત વિધિ પૂર્વક (સુતૈઃ) ધર્મથી સન્તાનોત્પત્તિ કરવી (મહાયજ્ઞૈશ્ચ) પૂર્વોક્ત અહ્નયન, દેવયન, પિતૃયન,

વૈશ્વદેવયજ્ઞ અને અતિથિયજ્ઞ, (યજ્ઞૈશ્વ) અગ્નિષ્ટોમાદિયજ્ઞ, વિદ્વાનોનો સંગ, સત્કાર, સત્યભાષણ, પરાપકારાદિ સત્કર્મ કરવાં અને સમ્પૂર્ણ શિક્ષણવિદ્યાદિ બાણીને દુષ્ટચાર છોડી શ્રેષ્ઠાચારમાં વર્તવાથી (રૂપમ્) આ (તનુઃ) શરીર (બ્રાહ્મી) બ્રાહ્મણનું (ક્રિયતે) બનાવ્યામાં આવે છે. શું આ શ્લોક તમે નથી માનતા? માનિયે છીયે. પછી રજ વીર્યના યોગથી વર્ણવ્યવસ્થા કેમ માનો છો? હું એકલોજ નથી માનતો, કિન્તુ ઘણા લોકો પરમ્પરાથી એકજ માને છે.

પ્રશ્ન—શું તમે પરમ્પરાનું પણ ખંડન કરશો?

ઉત્તર—નહીં પરંતુ તમારી ઉલટી સમજને નહીં માનીને ખંડન પણ કરિયે છિયે.

પ્રશ્ન—અમારી ઉલટી અને તમારી સુલટી સમજ છે તેમાં શું પ્રમાણ?

ઉત્તર—એજ પ્રમાણ છે કે જે તમે પાંચ સાત પેઢીઓના વર્તમાનને સનાતન વ્યવહાર માનો છો તેમ અમે વેદ તથા સ્મૃતિના આરંભથી આજ પર્યન્તની પરમ્પરાને માનિયે છિયે. જુઓ કે જેનો પિતા શ્રેષ્ઠ તેનો પુત્ર દુષ્ટ અને જેનો પુત્ર શ્રેષ્ઠ તેનો પિતા દુષ્ટ તથા ક્યાંક એક શ્રેષ્ઠ વા દુષ્ટ જણાય છે એટલા માટે તમે ભ્રમમાં પડ્યા છો. જુઓ મનુ મહારાજે શું કહ્યું છે.—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यते ॥ मनु० ४ । १७८ ॥

જે માર્ગે તેના પિતા, પિતામહ ચાલ્યા હોય તે માર્ગમાં સન્તાન પણ ચાલે, પરન્તુ (સત્તામ્) જે સત્પુરુષ પિતા, પિતામહ હોય તો તેનાજ માર્ગમાં ચાલવું પણ જે પિતા, પિતામહ દુષ્ટ હોય તો તેના માર્ગમાં કદી ન ચાલવું કેમકે ઉત્તમ ધર્માત્મા પુરુષોના માર્ગમાં ચાલવાથી દુષ્ટ કદી નથી થતું, એ તમે માનો છો કે નહિં? હા, હા, માનિયે છિયે, વહી જુઓ પરમેશ્વરની પ્રકાશિત જે વેદોક્ત વાત છે તેજ સનાતન છે અને તેનાથી વિરુદ્ધ તે સનાતન કદીપણ થઈ શકતી નથી. એમજ સર્વ લોકોએ માનવું જોઈએ કે નહિં? અવશ્ય જોઈએ. જે એમ ન માને તો તેને કહો કે કોઈનો બાપ દરિદ્રી હોય અને તેનો પુત્ર ધનાઢ્ય અને તો તે શું પોતાના પિતાની દરિદ્રાવસ્થાના અભિમાનથી ધન ફેંકી દે? શું જેનો પિતા આંધળો હોય, તેનો પુત્ર પોતાના નેત્ર ફેાડી નાખે? જેના પિતા કુકર્મી હોય, તો શું તેના પુત્રો પણ કુકર્મ કરે? નહીં નહીં; કિન્તુ જે જે પુરુષોના ઉત્તમ કર્મ હોય તેનું સેવન અને દુષ્ટ કુકર્મનો ત્યાગ કરી દેવો, સર્વેને અત્યાવશ્યક છે. જે કોઈ રજ વીર્યના યોગથી વર્ણાશ્રમ અવ્યવસ્થા માને અને ગુણ કર્મોના યોગથી ન માને, તો તેને પૂછવું કે જે કોઈ પોતાની વર્ણ છોડીને નીચ, અન્ત્યજ અથવા કિશ્કિયન મુસલમાન થઈ ગયા હોય, તેને પણ બ્રાહ્મણ કેમ નથી માનતા? અહીં એમજ કહે શો કે તેણે બ્રાહ્મણના કર્મ છોડી દીધાં, તેથી તે બ્રાહ્મણ નથી. એથી એ પણ સિદ્ધ

થાય છે કે, જે બ્રાહ્મણાદિ ઉત્તમ કર્મ કરે છે તેજ બ્રાહ્મણાદિ અને જે નીચ પણ ઉત્તમ વર્ણના ગુણ કર્મ સ્વભાવ યુક્ત હોય તો તેને પણ ઉત્તમ વર્ણમાં અને જે ઉત્તમ વર્ણસ્થ હોઈને નીચ કર્મ કરે તો તેને નીચ વર્ણમાં અવશ્ય ગણવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

યજુઃ અં ૩૧ મં ॥ ૧૧ ॥

અર્થ બ્રાહ્મણ ઇશ્વરના મુખ, ક્ષત્રિય બાહુ, વૈશ્ય ઉરુ અને શૂદ્ર પગોથી ઉત્પન્ન થયા છે. એથી જેમ મુખ ન બાહુ આદિ, અને બાહુ આદિ ન મુખ થાય છે, એજ પ્રકારે બ્રાહ્મણ ન ક્ષત્રિયાદિ અને ક્ષત્રિયાદિ ન બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે.

ઉત્તર—એ મંત્રનો અર્થ જે તમે ક્યો તે બરાબર નથી, કેમકે અહીં પુરૂષ અર્થાત્ નિરાકાર વ્યાપક પરમાત્માની અનુવૃત્તિ છે. જ્યારે તે નિરાકાર છે ત્યારે તેના મુખાદિ અંગ નથી સંભવી શકતાં. જે મુખાદિ અંગવાન હોય તે પુરૂષ અર્થાત્ વ્યાપક નહીં અને જે વ્યાપક નહીં તે સર્વશક્તિમાન, જગતનો શ્રેષ્ઠ, ધર્તા, પ્રલય કર્તા, જીવોના પુણ્ય પાપોની વ્યવસ્થા કરનારો સર્વસં, અજન્મા, મૃત્યુરહિત આદિ વિશેષણ યુક્ત નથી થઈ શકતો. એથી કરી એનો અર્થ એ છે કે જે (અસ્ય) પૂર્ણ વ્યાપક પરમાત્માની સૃષ્ટિમાં મુખ સદૃશ સર્વમાં મુખ્ય ઉત્તમ હોય તે (બ્રાહ્મણઃ) બ્રાહ્મણ (બાહુઃ)—

बाहुर्वै बलं बाहुर्वै वीर्यम् ॥ शतपथ० ॥

બલ વીર્યનું નામ બાહુ છે તે જેમાં અધિક હોય તે (રાજન્યઃ) ક્ષત્રિય (ऊरू) કટિની નિચેના અને જાતુંના ઉપરના ભાગનું ઉરુ નામ છે જે સર્વ પદાર્થો અને સર્વ દેશોમાં ઉરુના બલથી જાય, આવે, પ્રવેશ કરે તે (વૈશ્ય) વૈશ્ય અને (પદ્મ્યામ્) જે પગ અર્થાત્ નીચ અંગ સદૃશ મૂર્ખતાદિ ગુણયુક્ત હોય તે શૂદ્ર છે. અન્યત્ર શતપથબ્રાહ્મણાદિમાં પણ એ મંત્રનો એવોજ અર્થ ક્યો છે જેમઃ—

यस्मादेते मुख्यास्तस्मान्मुखतो ह्यसृज्यन्त इत्यादि ॥

જેથી એ મુખ્ય છે, તેથી તે મુખથી ઉત્પન્ન થયા એવું કથન સંગત થાય છે, અર્થાત્ જેમ મુખ સર્વ અંગોમાં શ્રેષ્ઠ છે તેમ પૂર્ણ વિદ્યા અને ઉત્તમ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવયુક્ત હોવાથી મનુષ્ય જાતિમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. જ્યારે પરમેશ્વર નિરાકાર હોવાથી મુખાદિ અંગજ નથી, તો મુખથી ઉત્પન્ન થવું અસંભવ છે. જેમ વાંધ્યા સ્ત્રી આદિના પુત્રના વિવાહ થવા ! અને જે મુખાદિ અંગોથી બ્રાહ્મણાદિ ઉત્પન્ન થયા હોત તો ઉપાદાન કારણની સદૃશ બ્રાહ્મણાદિ આકૃતિ અવશ્ય હોત. જેમ મુખનો આ.

કાર ગોળ મટોળ છે તેવાજ તેમના શરીર પણ ગોળ મટોળ મુખાકૃતિ સમાન હોવા જોઈએ. ક્ષત્રિયોના શરીર લુળની સદૃશ, વૈશ્યના ઉરૂને તુલ્ય અને શૂદ્રના શરીર પગના સમાન આકાર ના હોવાં જોઈએ, તેવાં તો નથી.

તમને જો કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે જે જે મુખાદિથી ઉત્પન્ન થયા હતા, તેને આહ્વાણાદિની સંજ્ઞા લાગે પરંતુ તમને નહીં કેમકે જેમ સર્વ લોકો ગર્ભાશયથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તમે પણ થાઓ છો, તમે મુખાદિથી ઉત્પન્ન ન થયાં છતાં આહ્વાણાદિની સંજ્ઞાનું અભિમાન કરો છો, તેટલા માટે તમારો કહેલો અર્થ વ્યર્થ છે અને જે અમે અર્થ કર્યા છે તે સત્ય છે એમજ અન્યત્ર પણ કહ્યું છે જેમ:-

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈતિ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવન્તુ વિદ્યાદ્વૈશ્યાત્તથૈવ ચ ॥ મનુ० ૧૦ । ૬૫ ॥

શૂદ્રકુલમાં ઉત્પન્ન થઈને આહ્વાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય સમાન ગુણ, કર્મ, સ્વભાવવાળો હોય તો તે શૂદ્ર આહ્વાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય થઈ જાય. તેમજ જે આહ્વાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય કુલમાં ઉત્પન્ન થયા હોય અને તેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ શૂદ્રની સદૃશ હોય તો તે શૂદ્ર થઈ જાય. તેમજ ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના કુલમાં ઉત્પન્ન થઈને આહ્વાણ કે શૂદ્ર સમાન હોવાથી આહ્વાણ કે શૂદ્ર પણ થઈ જાય છે. અર્થાત્ ચારે વર્ણમાં જે જે વર્ણને સદૃશ જે જે પુરુષ કે સ્ત્રી હોય તે તે વર્ણમાં ગણાય.

ધર્મચર્યયા જઘન્યો વર્ણઃ પૂર્વે પૂર્વે વર્ણમાપદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૧ ॥

અધર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જઘન્યં જઘન્યં વર્ણમાપદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨ ॥

આપસ્તંબ સૂત્ર ૦ ॥

ધર્માચરણથી નિકૃષ્ટ વર્ણ પોતાથી ઉત્તમ ઉત્તમ વર્ણને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે તેજ વર્ણમાં ગણાય કે જે જેને યોગ્ય હોય.

તેમજ અધર્માચરણથી અર્થાત્ પૂર્વ ઉત્તમ વર્ણવાળો મનુષ્ય હોય તે પોતાનાથી નીચા નીચા વર્ણને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેજ વર્ણમાં ગણાય.

જેમ પુરુષ જે જે વર્ણને યોગ્ય હોય છે, તેમજ સ્ત્રીઓની પણ વ્યવસ્થા સમજવી જોઈએ. એથી શું સિદ્ધ થયું કે એ પ્રકારે થવાથી સર્વ વર્ણ પોત પોતાના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ યુક્ત થઈને શુદ્ધતા સહિત રહે છે; અર્થાત્ આહ્વાણકુલમાં કોઈ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર સદૃશ ન રહે, અને ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર વર્ણ પણ શુદ્ધ રહે છે અર્થાત્ વર્ણસંકરતા પ્રાપ્ત નહીં થશે. એથી કોઈ વર્ણની નિંદા કે આયોગ્યતા પણ ન થશે.

પ્રશ્ન—જો કોઈને એકજ પુત્ર કે પુત્રી હોય તે અન્ય વર્ણમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય તો તેના મા આપની સેવા કાણુ કરશે ? અને વંશચ્છેદન પણ થઈ જશે, એની વ્યવસ્થા શી થવી જોઈએ ?

ઉત્તર—ન કોઇની સેવાનો ભંગ અને ન વંશચ્છેદન પણ થશે કેમકે તેમને પોતાના બાલક બાલકીઓને બદલે સ્વવર્ણને યોગ્ય બીજ સન્તાન વિદ્યાસભા અને રાજસભાની વ્યવસ્થાથી મળશે. એથી કાંઈ પણ અવ્યવસ્થા ન થશે, એ ગુણુ કર્મોથી વર્ણોની વ્યવસ્થા કન્યાઓની ૧૬ વર્ષ અને પુરુષોની ૨૫ વર્ષની પરીક્ષામાં નિયત કરવી જોઈએ અને એજ કર્મથી અર્થાત્ બ્રાહ્મણ વર્ણની સાથે બ્રાહ્મણીનો, ક્ષત્રિય વર્ણની સાથે ક્ષત્રિયાનો, વૈશ્ય વર્ણની સાથે વૈશ્યાનો અને શૂદ્ર વર્ણની સાથે શૂદ્રાનો વિવાહ થવો જોઈએ, ત્યારેજ પોત પોતાના વર્ણોના કર્મો અને પરસ્પર પ્રીતિ પણ યથાયોગ્ય રહેશે. એ ચારે વર્ણોના કર્તવ્ય કર્મો અને ગુણ આ છે:—

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ ૧ ॥ મનુ० ૧ । ૮૮ ॥

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૨ ॥ ગી० ૧૮ । ૪૨ ॥

બ્રાહ્મણનાં બળુવું બણાવવું, યજ કરવો કરાવવો, દાન લેવું ને દેવું; એ છ કર્મો છે, પરન્તુ:—પ્રતિગ્રહઃ પ્રત્યયરઃ ॥ મનુ० પ્રતિગ્રહ કરવો નીચકર્મ છે.

(શમઃ) મનથી દુષ્ટ કર્મની ઇચ્છા પણ ન કરવી અને તેને અધર્મમાં પણ કદી પ્રવૃત્ત ન થવા દેવું (દમઃ) શ્રોત્ર અને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને અન્યાય ચરણથી રોકી ધર્મમાં ચલાવવી (તપઃ) સદા બ્રહ્મચારી જિતેન્દ્રિય રહીને ધર્માનુષ્ઠાન કરવું (શૌચ) :—

અદ્વિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ ।

વિચાતપોભ્યાં ભૂતાત્મા બુદ્ધિર્જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥ મનુ० ૬ । ૧૦૨ ॥

જલથી બાહ્ય અંગ, સત્યાચારથી મન, વિદ્યા અને ધર્માનુષ્ઠાનથી જીવાત્મા અને જ્ઞાનથી શુદ્ધિ પવિત્ર થાય છે. બીતરના રાગ દ્વેષાદિ દોષને અને બહારના મલોને દૂર કરી શુદ્ધ રહેવું અર્થાત્ સત્યાસત્યના વિવેકપૂર્વક સત્ય ગ્રહણ કરવાથી અને અસત્ય ત્યાગથી નિશ્ચય પવિત્ર થાય છે. ક્ષાન્તિ અર્થાત્ નિન્દા, સ્તુતિ, સુખ, દુઃખ, શીતોષ્ણ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, હાનિ, લાભ માનાપમાન, આદિ હર્ષ શોક છોડીને ધર્મમાં દ્રઢ નિશ્ચય રહેવું, આર્જવ કામલતા, નિરભિમાન, સરસતા, સરલ સ્વભાવ રાખવો, કુટિલતાદિ દોષ છોડી દેવા. જ્ઞાનમ્ સર્વ વેદાદિ શાસ્ત્રોને સાંગોપાંગ બણીને બણાવવાનું સામર્થ્ય, વિવેકને સત્યનો નિર્ણય કરવો જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી અર્થાત્ જડને જડ, ચેતનને ચેતન બણવી અને માનવી. વિજ્ઞાનમ્ પૃથિવીથી લઈને પરમેશ્વર પર્યન્તના પદાર્થોને વિશેષતાથી જાણીને તેનો યથા યોગ્ય ઉપયોગ, લેવો. આસ્તિક્યમ્ કદી વેદ, ઇશ્વર, મુકિત, પૂર્વપરજન્મ, ધર્મ, વિદ્યા, સત્સંગ, માતા, પિતા, આત્મા અને અતિથીની

સત્યાર્થપ્રકાશઃ ॥

સેવા ન છોડવી અને તેની નિન્દા કદી ન કરવી, એ પંદર કર્મ અને ગુણુ આહાણુ વર્ણુસ્થ મનુષ્યોમાં અવશ્ય હોવાં જોઈએ. ૨ ક્ષત્રિય:-

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रशक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ मनु० १ । ८९ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमोश्वरभावश्च क्षાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ગી० ૧૮ । ૪૩ ॥

ન્યાયથી પ્રજાની રક્ષા અર્થાત પક્ષપાત છોડીને શ્રેષ્ઠોનો સત્કાર અને દુષ્ટોનો તિરસ્કાર કરવો, સર્વ પ્રકારથી સર્વનું પાલન (દાન) વિદ્યા, ધર્મની પ્રવૃત્તિ અને સુપાત્રોની સેવામાં ધનાદિ ધદાર્થોનો વ્યય કરવો, (ઈજ્યા) અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞ કરવા (અધ્યયન) વેદાદિ શાસ્ત્રો લાભવા અને (વિષયેષુ) વિષયોમાં ન ફસીને જિતેન્દ્રિય રહી સદા શરીર અને આત્માથી બલવાન રહેવું (શૌર્ય) સેકંડે કે સહસ્ત્રોની સાથે પણ યુદ્ધ કરવામાં એકલાને ભય ન થવો (તેજઃ) સદા તેજસ્વી અર્થાત દીનતા રહિત પ્રગલ્ભ દૃઢ રહેવું, (ધૃતિ) ધૈર્યવાન હોવું (દાક્ષ્ય) રાજા અને પ્રજા સમ્બન્ધી વ્યવહાર અને સર્વ શાસ્ત્રોમાં અતિ ચતુર થવું (યુદ્ધ) યુદ્ધમાં પણ દૃઢ અને નિઃશંક રહીને તેનાથી કદી પણ પાછા ન હઠવું ન નાસવું અર્થાત એ પ્રકારે યુદ્ધ કરવું કે જોથી નિશ્ચિત વિજય થાય; જો પોતે બચે, શત્રુઓને ધોખો દેવાથી જીત થતી હોય તો તેમ પણ કરવું. (દાન) દાનશીલતા રાખવા (ઈશ્વરભાવ) પક્ષપાત રહીત થઈ સર્વ સાથે યથાયોગ્ય વર્તવું, વિચાર આપવો, પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવી, તેનો કદી ભંગ થવા ન દેવો. એ ૧૧ ક્ષત્રિય વર્ણના કર્મ અને ગુણુ છે. વૈશ્ય :-

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।

वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ मनु० ૧ । ૯૦ ॥

(પશુરક્ષા) ગાય આદિ પશુઓનું પાલન વર્ધન કરવું (દાન) વિદ્યા ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા કરાવવા માટે ધનાદિનો વ્યય કરવો. (ઈજ્યા) અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞોનું કરવું (અધ્યયન) વેદાદિ શાસ્ત્રોનું લાભવું (વણિકપથ) સર્વ પ્રકારનો વ્યાપાર કરવો (કુસીદ) સેકંડે ચાર, છ, અઠ, બાર, સોલ વા વીસ અનાથી અધિક વ્યાજ અને મુદ્દલથી બમણા અર્થાત એક રૂપિયો રૂપિયો આપ્યો હોય તો સો વર્ષે એ રૂપિયાથી અધિક ન લેવું અને ન આપવું (કૃષિ) ખેતી કરવી, એ, વૈશ્યના ગુણુ કર્મ છે. શૂદ્ર:-

एकमेव हि शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानाम् शुश्रूषामनसूयया ॥ ૧ ॥ મનુ० ૧ । ૯૧ ॥

શુદ્રને યોગ્ય છે કે નિંદા, ધર્મ્યા, અભિમાન આદિ દોષોને છોડીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોની સેવા યથાવત્ કરવી અને તેનાથીજ પોતાનું જીવન કરવું, એજ શુદ્રનાં ગુણ ને કર્મ છે.

આ સંક્ષેપથી વર્ણોનાં ગુણ અને કર્મ લખ્યાં. જે જે પુરુષોમાં જે જે વર્ણનાં ગુણ કર્મ હોય તે તે વર્ણનો અધિકાર તેને આપવો. એવી વ્યવસ્થા રાખવાથી સર્વ મનુષ્ય ઉન્નતિશીલ થાય છે, કેમકે ઉત્તમ વર્ણોને ભય રહેશે કે જો અમારા સંતાન મૂર્ખત્વાદિ દોષ યુક્ત નિવડશે, તો શુદ્ર બની જશે, અને સંતાન પણ ડરતા રહેશે કે જો અમે ઉક્ત ચાલ ચલન અને વિદ્યાયુક્ત ન થઈશું. તો શુદ્ર થવું પડશે અને એથી નીચ વર્ણોને ઉત્તમ વર્ણુસ્થ થવાને માટે ઉત્સાહ પણ વધશે.

વિદ્યા અને ધર્મ પ્રચારનો અધિકાર બ્રાહ્મણને આપવો કેમકે તે પૂર્ણ વિદ્યાવાન અને ધાર્મિક હોવાથી તે કામને યથાયોગ્ય કરી સકે છે.

ક્ષત્રિયોને રાજ્યનો અધિકાર આપવાથી કદી રાજ્યની હાનિ કે તે વિધ નથી થતું.

પશુ પાલનાદિ અધિકાર વૈશ્યોનેજ હોવો યોગ્ય છે કેમકે એ કામને એ લોકો સારી પ્રકારે કરી સકે છે.

શુદ્રને સેવાનો અધિકાર એટલા માટે છે કે તે વિદ્યારહિત મૂર્ખ હોવાથી વિજ્ઞાનસંબંધી કાર્ય કાંઈ પણ નથી કરી શકતા, કિંતુ શરીરનાં કામ સર્વ કરી શકે છે. આ પ્રકારે વર્ણોને પોતપોતાન અધિકારમાં પ્રવૃત્ત કરવા, એ રાજા આદિ સભ્ય જનોનું કામ છે.

વિવાહના લક્ષણ.

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ मनु० ३ । २१ ॥

વિવાહ આઠ પ્રકારના હોય છે. ૧ બ્રાહ્મ, ૨ દૈવ, ૩ આર્ષ, ૪ પ્રાજાપત્ય, ૫ આસુર, ૬ ગાન્ધર્વ, ૭ રાક્ષસ, ૮ પૈશાચ. આ વિવાહોની એવી વ્યવસ્થા છે કે વર કન્યા ઉભય યથાવત્ બ્રહ્મચર્યથી પૂર્ણ વિદ્વાન, ધાર્મિક અને સુશીલ હોય, તેમનો પરસ્પર પ્રસન્નતા પૂર્વક વિવાહ થવો તે “ બ્રાહ્મ ” કહેવાય છે. વિસ્તૃત યજ્ઞ કરવામાં ઋત્વિકકર્મ કરનારા જામાતાને અલંકાર યુક્ત કન્યાનું દાન કરવું એ ‘ દૈવ, ’ વર પાસે કાંઈ લઈ વિવાહ કરવો તે ‘ આર્ષ, ’ ઉભયનો વિવાહ ધર્મવૃદ્ધિને અર્થે થવો તે ‘ પ્રાજાપત્ય, ’ વર કન્યાને કાંઈ આપી વિવાહ કરવો તે ‘ આસુર, ’ અનિયમ અસંમયે કાંઈ કારણથી વર કન્યાનો ઇચ્છાપૂર્વક પરસ્પર સંયોગ થવો તે ‘ ગાન્ધર્વ, ’ યુદ્ધ કરી બલાતકારે અર્થાત્ છીનવી ઝુંટવી કે કપટથી કન્યાનું ગ્રહણ કરવું તે ‘ રાક્ષસ, ’ શંપન વા મદ્યાદિપાન કરેલી ગાંડી કન્યાનો બલાતકાર સંયોગ કરવો તે ‘ પૈશાચ ”

આ સર્વ વિવાહોમાં બ્રાહ્મ વિવાહ સર્વોત્કૃષ્ટ; દૈવ અને પ્રાજાપત્ય મધ્યમ; આર્ષ, આસુર અને

ગાન્ધર્વ નિકૃષ્ટ; રાક્ષસ અધમ અને પૈશાચ મહાબ્રષ્ટ છે. આથી એજ નિશ્ચય રાખવો જોઈએ કે કન્યા અને વરના વિવાહની પૂર્વે એકાંતમાં તેમનો મેલ ન થવો જોઈએ, કેમકે યુવાવસ્થામાં સ્ત્રી પુરુષનો એકાંતવાસ થવો દુષ્પણકરક છે. પરંતુ જ્યારે કન્યા અથવા વરનો વિવાહ સમય થાય, અર્થાત્ જ્યારે એક વર્ષ અથવા છ માસ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને વિદ્યા પૂરી થવામાં શેષ રહે ત્યારે તે કન્યા અને કુમારોના પ્રતિબિંબ અર્થાત્ જેને “ ફોટોગ્રાફ ” કહે છે, એટલે પ્રતિકૃતિ હિતારી, કન્યાઓની અધ્યાપિકાઓની પાસે કુમારોની, અને કુમારોના અધ્યાપકો પાસે કન્યાઓની પ્રતિકૃતિ મોકલી આપવી, જેનું જેનું રૂપ મળે તેનો તેનો ઇતિહાસ અર્થાત્ જન્મથી લઈ તે દિવસ પર્યંત જન્મચરિત્રનું પુસ્તક હોય તે અધ્યાપકો મંગાવી જુએ, જ્યારે ઉભયનાં ગુણ કર્મ, સ્વભાવ સદૃશ હોય, ત્યારે જેની જેની સાથે, જેનો જેનો વિવાહ થવો યોગ્ય સમજે તે તે પુરુષ અને કન્યાનાં પ્રતિબિંબ અને ઇતિહાસ કન્યા અને કુમારના હાથમાં આપે અને કહે કે એ વિષે તમારો જે અભિપ્રાય હોય તે અમને વિદિત કરી દેવો. જ્યારે તે ઉભયનો નિશ્ચય પરસ્પર વિવાહ કરવાનો થઈ જાય ત્યારે તે ઉભયના સમાવર્તન એકજ સમયમાં થાય. જે તે ઉભય અધ્યાપકોની સમક્ષ વિવાહ કરવા ઇચ્છે તો ત્યાં અને નહીં તો કન્યાના માતા પિતાના ઘરમાં વિવાહ થવો યોગ્ય છે. જ્યારે તે સમક્ષ હોય ત્યારે તે અધ્યાપકો કે કન્યાના માતા પિતા આદિ ભદ્ર પુરુષોની સમક્ષ એ બેઉની પરસ્પર વાત ચીત અને શાસ્ત્રાર્થ કરાવવો અને જે કાંઈ શુભ વ્યવહાર પૂછે, તે પણ સભામાં લખી એક બીજાના હાથમાં આપી પ્રશ્નાત્તર કરી લે. જ્યારથી બેઉનો દ્રઢ પ્રેમ વિવાહ કરવામાં થઈ જાય ત્યારથી તેમના ખાનપાનનો ઉત્તમ પ્રબંધ કરવો જોઈએ કે જેથી તેમનું શરીર જે પૂર્વ બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાધ્યયન રૂપ તપશ્ચર્ય અને કષ્ટથી દુર્બલ થયું હોય છે, તે ચન્દ્રમાની કલા સમાન વધીને થોડા દિવસમાં પુષ્ટ થઈ જાય. પશ્ચાત્ જે દિવસે કન્યા રજસ્વલા થઈને જ્યારે શુદ્ધ થાય, ત્યારે વેદી અને મંડપ રચીને અનેક સુગન્ધ્યાદિ દ્રવ્ય અને ઘૃતાદિનો હોમ તથા અનેક વિદ્વાન પુરુષ અને સ્ત્રીઓનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરે. પશ્ચાત્ જે દિવસે ઋતુદાન દેવાનું યોગ્ય સમજે તેજ દિવસે “ સંસ્કાર વિધિ ” પુસ્તકસ્થ વિધિને અનુસાર સર્વ કર્મ કરીને મધ્ય રાત્રિ કે દશ વાગે અતિ પ્રસન્નતાથી સર્વ સમક્ષ પાણિગ્રહણપૂર્વક વિવાહની વિધિને પૂરી કરીને એકાંત સેવન કરે. પુરુષ વીર્યસ્થાપન અને સ્ત્રી વીર્યોત્કર્ષણની જે વિધી છે તેનેજ અનુસાર બેઉ કરે. જ્યાંસુધી બંને યાંસુધી બ્રહ્મચર્યનાં વીર્યને વ્યર્થ ન જવા દે, કેમકે એ વીર્ય રજથી જે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તે અપૂર્વ ઉત્તમ સંતાન થાય છે. જ્યારે વીર્યનો ગર્ભાશયમાં પડવાનો સમય થાય તે સમયે સ્ત્રી અને પુરુષ બેઉ સ્થિર અને નાસિકાની સામે નાસિકા, નેત્રની સામે નેત્ર, અર્થાત્ સુધા શરીર અને અત્યંત પ્રસન્નચિત્ત રહે, ડગે નહીં. પુરુષ પોતાના શરીરને તે સમયે દીલું રાખે અને સ્ત્રી વીર્યપ્રાપ્તિ સમય અપાન વાયુને ઉપર ખેંચી યોનીને સંકોચી વીર્યનું

ઉપર આકર્ષણ કરી તેને ગર્ભાશયમાં સ્થિત કરે. * પશ્ચાત્ બેઠ શુદ્ધ જલથી સ્નાન કરે, ગર્ભસ્થિતિ થવાનું પરિજ્ઞાન વિદુષી સ્ત્રીને તો તેજ સમયે થઇ જાય છે, પરંતુ એનો નિશ્ચય એક માસ પશ્ચાત્ રજસ્વલા ન થવાથી સર્વને થઇ જાય છે. ગર્ભસ્થાપન કરવા પછી સૂક, કેશર, અસગન્ધ, નાની એલાયચી અને સાલમમિશ્રી નાંખીને જે પ્રથમથી તૈયાર કરી રાખેલું ઠંડું દૂધ હોય તે યથારૂચી બેઠ પીએ ને અલગ અલગ પોત પોતાની શય્યામાં સયન કરે. આજ વિધિ જ્યારે જ્યારે ગર્ભાધાન ક્રિયા કરે ત્યારે ત્યારે કરવી ઉચિત છે. જ્યારે મહીના ભરમાં રજસ્વલા ન થવાથી ગર્ભસ્થિતિનો નિશ્ચય થઇ જાય ત્યારથી એક વર્ષ પર્યંત સ્ત્રી પુરૂષનો સમાગમ કદી થવો ન જોઇએ, કેમકે એમ ન થવાથી સંતાન ઉત્તમ થાય છે અને પુનઃ ખીજું સંતાન પણ તેવું જ થાય છે. અન્યથા વીર્ય વ્યર્થ જાય છે, બેઠના આયુ ધટી જાય છે અને અનેક પ્રકારના રોગ થાય છે, પરંતુ ઉપરથી ભાષણાદિ પ્રેમયુક્ત વ્યવહાર તો બેઠએ અવશ્ય રાખવો જોઇએ. પુરૂષ વીર્યની સ્થિતિ અને સ્ત્રી ગર્ભની રક્ષા અને ભોજન છાદન બેઠ એવા પ્રકારનું કરે કે જેથી પુરૂષનું વીર્ય સ્વપ્નમાં પણ નષ્ટ ન થાય અને ગર્ભમાં બાલકનું શરીર અત્યુત્તમરૂપ, લાવણ્ય, પુષ્ટિ, બલ, પરાક્રમયુક્ત થઈ દસમે મહીને તેનો જન્મ થાય. વિશેષ એની રક્ષા એથા મહીનાથી અને અતિ વિશેષ આઠમા મહીનાથી આગળ કરવી જોઇએ. કદી પણ ગર્ભવતી સ્ત્રી રેચક, રૂક્ષ, માદક દ્રવ્ય, તથા બુદ્ધિ અને બલ નાશક પદાર્થોનાં ભોજનાદિ સેવન ન કરે. કિન્તુ ધી, દૂધ, ઉત્તમ એખા, ઘૈં, મૂગ, અર્દ આદિ અન્ન પાન અને દેશ કાલનું પણ સેવન યુક્તિપૂર્વક કરે. ગર્ભમાં બે સંસ્કાર એક એથા મહીનામાં પુંસવન અને ખીજે આઠમે મહીને સીમંતોન્નયન વિધિપૂર્વક કરે. જ્યારે સંતાનનો જન્મ થાય ત્યારે સ્ત્રી અને બાલકનાં શરીરની રક્ષા બહુ સાવધાનીથી કરવી અર્થાત્ શુદ્ધિપાક અથવા સૌભાગ્યશુદ્ધિપાક પ્રથમથી જ બનાવી રાખે. તે સમયે સુગંધિયુક્ત ઉજળું જલ, જે કે કિંચિત્ ઉજળું રહ્યું હોય, તેથી સ્ત્રી સ્નાન કરે અને બાલકને પણ સ્નાન કરાવે. તત્પશ્ચાત્ નાડી છેદન અર્થાત્ બાલકની નાભીના મૂલમાં એક કોમલ સૂતરથી બાંધીને, ચાર આંગલ રહેવા દઈ, ઉપરથી કાપી નાંખે, એ એવી રીતે બાંધે કે જેથી શરીરમાંથી રૂધિરનું એક બિંદુ પણ જવા ન પામે. પશ્ચાત્ તે પ્રસૂતિ સ્થાનને શુદ્ધ કરીને તેના દ્વારની બીતર સુગંધાદિયુક્ત ધૂતાદિનો હોમ કરે. તત્પશ્ચાત્ સંતાનના કાનમાં પિતા “વેદોસીતિ” અર્થાત્ તારું નામ વેદ છે, એમ સંભાષાવી ધી અને મધને મેળવી સોનાની સળીથી જીભપર “ઓરમ્” અક્ષર લખી, મધ અને ધૂતને તેજ શલીથી ચટાડે. પશ્ચાત્ તેની માતાને આપી દે. જો દૂધ પીવા ચાહે તો તેની માતા ધવડાવે. જો તેની માતાને દૂધ ન આવતું હોય તો કોઈ અન્ય સ્ત્રીની પરીક્ષા કરીને તેનું દૂધ ધવડાવવું. પશ્ચાત્ અન્ય શુદ્ધ ઓરડામાં કે જ્યાંનો વાયુ શુદ્ધ હોય તેમાં સુગંધિત ધીનો હોમ પ્રાતઃ અને સાયંકાલ

* આ વાત રહસ્યની છે, એટલા માટે આટલાથીજ સમગ્ર વાતો સમજી લેવી જોઇએ વિશેષ લખવું ઉચિત નથી.

કર્તા કરે અને તેમાંજ પ્રસૂતા સ્ત્રી તથા બાલકને રાખે, અને બાલક છ દિવસ સુધી માતાનું દૂધ ધાવે અને સ્ત્રી પણ પોતાના શરીરની પુષ્ટિ અર્થે અનેક પ્રકારના ઉત્તમ ભોજન કરે અને યોનિસંક્રાંત્યાદિ પણ કરે. છઠે દિવસે સ્ત્રી બાહર નિકલે, અને સંતાનને દૂધ ધવડાવવા માટે ધાધી રાખે, તેને ખાન પાન સાફ કરાવે, તે સંતાનને દૂધ ધવડાવ્યા કરે અને પાલણુ પણ કરે, પરંતુ તેની માતા તેના બાલક ઉપર પૂર્ણ દૃષ્ટિ રાખે. કોઈ પ્રકારનો અનુચિત વ્યવહાર તેના પાલનમાં ન થાય. સ્ત્રી દૂધ બંધ કરવા અર્થે સ્તનના અથ્ર ભાગપર એવો લેપ કરે કે જેથી દૂધ સ્રવિત ન થાય. એજ પ્રકારે ખાન પાનનો વ્યવહાર પણ યથાયોગ્ય રાખે. પશ્ચાત્ નામક-રણ્યુદિસંસ્કાર “ સંસ્કારવિધી ” ની રીતે યથા સમય કરવો. જ્યારે સ્ત્રી પુનઃ રજસ્વલા થાય ત્યારે શુદ્ધ થયા પશ્ચાત્ એજ પ્રકારે ઋતુદાન દેવું.

ઋતુકાલાભિગામી સ્યાત્સ્વદારનિરતઃ સદા ।

પર્વવર્જે વ્રજેચ્ચૈનાં તદ્વતો રતિકામ્યયા ॥ મનુ ૩ । ૪૫ ॥

નિન્દ્યાસ્વષ્ટાસુ ચાન્યાસુ સ્ત્રિયો રાત્રિષુ વર્જયન્ ।

બ્રહ્મચર્યેવ ભવતિ યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ॥ મનુ ૩ । ૫૦ ॥

જે પોતાનીજ સ્ત્રીથી પ્રસન્ન નિષિદ્ધ રાત્રિયોમાં સ્ત્રીથી પૃથક્ રહે છે અને ઋતુગામી પણ હોય તે ગૃહસ્થ પણ બ્રહ્મચારી સદૃશ છે.

સન્તુષ્ટો માર્યયા ભર્તા ભર્ત્રા માર્યા તથૈવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૧ ॥

યદિ હિ સ્ત્રી ન રોચેત પુમાંસન્ પ્રમોદયેત્ ।

અપ્રમોદાત્પુનઃ પુંસઃ પ્રજનં ન પ્રવર્તેતે ॥ ૨ ॥

સ્ત્રિયાં તુ રોચમાનાયાં સર્વં તદ્રોચેતે કુલમ્ ।

તસ્યાં ત્વરોચમાનાયાં સર્વમેવ ન રોચેતે ॥ ૩ ॥ મનુ ૩ । ૬૦-૬૨ ॥

જે કુલમાં ભાર્યાથી ભર્તા અને ભર્તાથી ભાર્યા સારે પ્રકારે પ્રસન્ન રહે છે, તેજ કુલમાં સર્વ સૌભાગ્ય અને ઐશ્વર્ય નિવાસ કરે છે, જ્યાં કલહ હોય છે ત્યાં દૌર્ભાગ્ય અને દારિદ્ર સ્થિર થાય છે. ૧

જે સ્ત્રી પતિથી પ્રીતિ. અને પતિને પ્રસન્ન નથી કરતી, તે પતિના અપ્રસન્ન થવાથી તેને કામ ઉત્પન્ન નથી થતો. ૨

જે સ્ત્રીની પ્રસન્નતામાં સર્વ કુલ પ્રસન્ન થાય છે તેની અપ્રસન્નતામાં સર્વ અપ્રસન્ન અર્થાત્ દુઃખદાયક અમ્ભ જાય છે. ૩

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।

पूज्या भूषयितव्याश्च बहुंकल्याणमीप्सुभिः ॥ १ ॥

यत्र नाय्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राऽफलाः क्रियाः ॥ २ ॥

शौचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याश्च तत्कुलम् ।

न शौचन्ति तु तत्रैता वर्द्धन्ते तद्धि सर्वदा ॥ ३ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

भૂतिकामैर्नૈર્નિત્યં સત્કારેષૂત્સવેષુ ચ ॥ ૪ મનુ૦૩।૧૫૬।૧૭।૧૯

પિતા, બ્રાતા, પતિ અને દેવરને યોગ્ય છે કે એમને સત્કારપૂર્વક ભૂષણાદિથી પ્રસન્ન રાખે, જેને કે બહુ કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તે તેમ કરે. ૧

જે ઘરમાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર થાય છે, તેમાં વિદ્યાયુક્તપુરુષ હોય, દેવ સંસ્મરણ ધરાવી, આનન્દથી ક્રીડા કરે છે અને જે ઘરમાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર નથી થતો ત્યાં સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ થઈ જાય છે. ૨

જે ઘર કે કુલમાં સ્ત્રી શોકાતુર થઈને દુઃખ પામે છે, તે કુલ શિથિ નહિ બ્રહ્મ થઈ જાય છે, અને જે કુલ વા ઘરમાં સ્ત્રીઓ આનન્દથી ઉત્સાહ અને પ્રસન્નતાથી તૃપ્ત રહે છે, તે કુલ સર્વદા વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૩

ઐટલામાટે ઐશ્વર્યની કામના કરનારા મનુષ્યોને યોગ્ય છે કે સત્કાર અને ઉત્સવના સમયમાં ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ભોજનાદિથી સ્ત્રીઓનો નિયત પ્રતિ સત્કાર કરે. ૪

આ વાત સદા ધ્યાનમાં રાખવી કે “ પૂજા ” શબ્દનો અર્થ સત્કાર છે. રાત્રિદિવસ જ્યારે જ્યારે પ્રથમ મહે કે પૃથક્ થાય, ત્યારે ત્યારે પ્રીતિ પૂર્વક નમસ્તે અન્યોન્ય કરે.

સદા પ્રહૃષ્ટયા भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ मनु० ૧।૧૫૦ ॥

સ્ત્રીને યોગ્ય છે કે અતિ પ્રસન્નતાથી ઘર કાર્યોમાં ચતુરાઈ યુક્ત સર્વ પદાર્થોનો ઉત્તમ સંસ્કાર, ઘરની શુદ્ધિ રાખે અને વ્યય કરવામાં અલગ ઉદાર ન રહે, અર્થાત્ યદા યોગ્ય ખર્ચ કરે, સર્વ વસ્તુઓ અવિત્ર રાખે અને પાક એવે પ્રકારે બનાવે કે તે ઔષધિ રૂપ બનીને શરીર અને આત્મામાં રોગને પ્રવેશ થવા ન દે. જે જે વ્યય થાય, તેનો હિસાબ બરાબર રાખો, પતિ આદિને શ્રવણ કરાવે ઘરના નોકર ચાકર પાસે યથાયોગ્ય કામ લે અને ઘરનાં કાંઈ પણ કામને બગડવા ન દે.

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या सत्यं शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ मनु० ૨।૨૪૦ ॥

ઉત્તમ સ્ત્રી, નાના પ્રકારના રત્ન, વિદ્યા, પવિત્રતા, શ્રેષ્ઠભાષણ અને નાના પ્રકારની શિલ્પ-વિદ્યાને અર્થાત્ કારીગરીને સર્વ દેશ તથા સર્વ મનુષ્યો પાસેથી ગ્રહણ કરે.

સત્યં ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ १ ॥

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद् भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ २ ॥

મનુ० ૪ ॥ ૧૩૮ । ૧૩૯ ॥

સદા પ્રિય, સત્ય, અન્યનું હિતકારક બોલે, અપ્રિય સત્ય અર્થાત્ કાણાને કાણો ન કહે અનૃત અર્થાત્ જૂઠું બીજને પ્રસન્ન કરવા અર્થે ન બોલે.

સદા ભદ્ર અર્થાત્ સર્વને હિતકારી વચન બોલ્યા કરે; શુષ્ક વૈર અર્થાત્ વિના અપરાધ કોઇની સાથે વિરોધ કે વિવાદ ન કરે.

જે જે અન્યને હિતકારી હોય અને નકાર પણ લાગે તથાપિ તે કહ્યા વિના ન રહે.

पुरुषा बहवो राजन् सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥

उद्योगपर्व विदुरनीति० ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર! આ! સંસારમાં અન્યને નિરંતર પ્રસન્ન કરવા માટે પ્રિય બોલનાર પ્રશંસકો બહુ છે, પરંતુ સાંભળવામાં અપ્રિય વિદિત થાય અને કલ્યાણકારક વચન હોય એવું કહેનાર અને શ્રવણ કરનાર પુરૂષ તો દુર્લભ છે; કેમકે સત્પુરૂષોને યોગ્ય છે કે મોંઢાપર બીજનો દોષ કહેવો, અને પોતાનો દોષ સાંભળવો, પરોક્ષમાં અન્યનો ગુણ સદા કહેવો, અને દુષ્ટોની એજ રીતિ છે કે સન્મુખમાં ગુણ કહેવો અને પરોક્ષમાં દોષોનો પ્રકાશ કરવો જ્યાંસુધી મનુષ્ય બીજને પોતાનો દોષ નથી કહેતો ત્યાંસુધી મનુષ્ય દોષોથી છૂટીને ગુણવાન નથી થઈ શકતો. કદી પણ કોઈની નિન્દા ન કરવી જેમ:—

गुणेषु दोषारोपणमसूया अर्थात् दोषेषु गुणारोपणमप्यसूया ।

गुणेषु गुणारोपणं दोषेषु दोषारोपणं च स्तुतिः ।

ગુણોમાં દોષ અને દોષોમાં ગુણનું આરોપણ કરવું તે નિન્દા. ગુણોમાં ગુણ અને દોષમાં દોષનું કથન કરવું, તે સ્તુતિ કહેવાય છે, અર્થાત્ મિથ્યા ભાષણનું નામ નિન્દા અને સત્યભાષણનું નામ સ્તુતિ છે.

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यावेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १ ॥

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ २ ॥ मनु० ४ । १९ । २० ॥

જે શીઘ્ર બુદ્ધિ, ધન અને હિતની વૃદ્ધિ કરનારાં શાસ્ત્રો અને વેદ છે, તેને નિત્ય સાંભળે અને સાંભળાવે, બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જે શિષ્યા હોય, તેને સ્ત્રી પુરુષ નિત્ય વિચાર્યા કરે અને ખીજને શિષ્યવ્યા કરે.

કેમકે જેમ જેમ મનુષ્ય શાસ્ત્રોને યથાવત્ જાણે છે તેમ તેમ તે વિદ્યાનું વિજ્ઞાન વધતું જાય છે અને તેમાં રચિ વધતી રહે છે.

ઋપિયજ્ઞં દેવયજ્ઞં ભૂતયજ્ઞં ચ સર્વદા ।

નૃયજ્ઞં પિતૃયજ્ઞં ચ યથાશક્તિ ન હાપયેત્ ॥ ૧ મનુ० ૪ । ૨૧ ॥

અધ્યાપનં બ્રહ્મયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞશ્ચ તર્પણમ્ ।

હોમો દૈવો બલિર્ભૌતો નૃયજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ ॥ ૨ ॥ મનુ० ૩ । ૭૦ ॥

સ્વાધ્યાયેનાર્ચયેતર્ષીન્ હોમૈર્દેવાન્ યથાવિધિ ।

પિતૃન્ શ્રાદ્ધૈર્નૃનન્નૈર્ભૂતાનિ બલિકર્મણા ॥ ૩ ॥ મનુ० ૩ । ૮૧ ॥

જે યજ્ઞ બ્રહ્મચર્યમાં લખી આવ્યા તે અર્થાત્ એક વેદાદિ શાસ્ત્રો જાણવાં ભણાવવાં અને સંધ્યાપાસન તથા યોગાભ્યાસનું કરવું; ખીજે દેવયજ્ઞ, વિદ્વાનોનો સંગ, સેવા, પવિત્રતા, દિવ્યશુભાનું ધારણુ, દાતૃત્વ, અને વિદ્યાની ઉન્નતિ કરવી તે, જે બેઉ યજ્ઞ સાચાં પ્રાતઃ કરવાના હોય છે.

સાયં સાયં ગૃહપતિર્નો અગ્નિઃ પ્રાતઃ પ્રાતઃસૌમનસસ્ય દાતા ॥ ૧ ॥

પ્રાતઃ પ્રાતઃગૃહપતિર્નો અગ્નિઃ સાયંસાયંસૌમનસસ્ય દાતા ॥ ૨ ॥

અથર્વ૦ કાં० ૧૯ અનુ० ૭ મં० ૧ ૩૪ ॥

તસ્માદહોરાત્રસ્ય સંયોગે બ્રાહ્મણઃ સન્ધ્યામુપાસીત ।

ઉચ્ચન્તમસ્તં યાન્તમાદિત્યમભિધ્યાયન્ ॥ ૩ ॥

ષડ્વિંશબ્રાહ્મણે ॥ પ્ર० ૪ । સ્વં ૫ ।

ન તિષ્ઠતિ નુ યઃ પૂર્વા નોપાસ્તે યસ્તુ પશ્ચિમામ્ ।

સ ગૂદ્રવદ્દહિષ્કાર્યઃ સર્વસ્માદ્ દ્વિજકર્મણઃ ॥ ૪ ॥ મનુ० ૨ । ૧૦૩ ।

જે સન્ધ્યા સન્ધ્યા કાલમાં હોમ થાય છે તે હુતદ્રવ્ય પ્રાતઃકાલ પર્યંત વાયુશુદ્ધિદ્વારા સુખકારી થાય છે. ૧

અગ્નિમાં જે પ્રાતઃ પ્રાતઃકાલે હોમ કરવામાં આવે છે તે હુતદ્રવ્ય સાયંકાલ સુધી વાયુ શુદ્ધિદ્વારા બલ, બુદ્ધિ અને આરોગ્યકારક થાય છે. ૨

એટલામાટે રાત્રિવિસત્રી સંધિ સમયે અર્થાત્ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સમયમાં પરમેશ્વરનું ધ્યાન અને અગ્નિહોત્ર અવશ્ય કરવાં જોઈએ. ૩

આ ઉભય કાર્યો જે સાયં પ્રાતઃકાળમાં ન કરે તેને સજ્જન લોક સર્વ દ્વિજ કર્મોથી બાહર કહાલી મૂકે, અર્થાત્ તેને શૂદ્રવત્ સમજે. ૪

પ્રશ્ન—ત્રિકાલ સન્ધ્યા કેમ ન કરવી?

ઉત્તર—ત્રણ સમય સંધિ નથી થતી. પ્રકાશ અને અંધકારની સંધિ તો સાયંપ્રાતઃ એ જોઈ વેળાએ થાય છે, જે એને ન માનીતે મધ્યાહ્ન કાલમાં ત્રીજી સંધ્યાને માને તે મધ્યરાત્રિએ પણ સંધ્યોપાસન કેમ ન કરે? જો મધ્યરાત્રિએ પણ કરવા ઇચ્છે તો પ્રહર પ્રહર, ઘડી ઘડી, પલ પલ, ક્ષણ ક્ષણની પણ સંધિ થાય છે તે સમયે પણ સંધ્યોપાસન કર્યા કરે. જો એમ પણ કરવા ચાહે તો બની શકતું નથી, અને કાંઈ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ પણ મધ્યાહ્ન સંધ્યામાં નથી, એ માટે બેડ કાળમાં સંધ્યા અને અગ્નિહોત્ર કરવાં સમુચિત છે. ત્રીજા સમયમાં નહીં અને જે “ત્રિકાલ” ગણાય છે, તે ભૂત ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનના ભેદથી છે; પણ સંધ્યોપાસનના ભેદથી નહીં.

ત્રીજો પિતૃયજ્ઞ—અર્થાત્ જેમાં દેવ જે વિદ્વાન્ ઋષિ, ભણુવા ભણાવવાનું કામ કરનારા, પિતર માતા પિતા આદિ વૃદ્ધ જ્ઞાની અને પરમ યોગિયોની સેવા કરવી.

પિતૃયજ્ઞના બે ભેદ છે. એક શ્રાદ્ધ અને બીજું તર્પણ. શ્રાદ્ધ અર્થાત્ શ્રત્ત સત્યનું નામ છે.

અત્સત્યં દધાતિ યયા ક્રિયયા સા શ્રદ્ધા । શ્રદ્ધયા યત્ ક્રિયતે તચ્છ્રાદ્ધમ્ ॥

જે ક્રિયાઓ સત્યનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેને શ્રદ્ધા, અને જે શ્રદ્ધાથી કર્મ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ શ્રાદ્ધ છે.

તૃપ્ચન્તિ તર્પયન્તિ येन पितॄन् तत्तर्पणम् ॥

જે જે કર્મથી તૃપ્ત અર્થાત્ વિદ્યમાન્ માતા પિતાદિ પિતર પ્રસન્ન થાય અને પ્રસન્ન કરવામાં આવે તેનું નામ ‘તર્પણ’ પરંતુ એ જીવતાને માટે છે મૃત્યુ પામેલાંને માટે નથી.

ओं ब्रह्मादयो देवास्तृप्यन्ताम् । ब्रह्मादिदेवपत्न्यस्तृप्यन्ताम् ।

ब्रह्मादिदेवमुतास्तृप्यन्ताम् । ब्रह्मादिदेवगणास्तृप्यन्ताम् ॥

इति देव तर्पणम् ॥

“વિદ્વાંસો હિ દેવાઃ” ॥ શતપથ૦ ॥

જે વિદ્વાન્ છે તેનેજ દેવ કહેવામાં આવે છે. જે સંગોપાંગ ચારે વેદોના જ્ઞાતા હોય તેનું નામ બ્રહ્મા. જે એથી ન્યૂન હોય તેનું નામ દેવ અર્થાત્ વિદ્વાન્ છે, તેમના જેવી વિદુષી સ્ત્રી તે બ્રાહ્મણી અને દેવી, તેના સરખા પુત્ર અને શિષ્ય તથા તેના જેવાંજ તેના ગણુ અર્થાત્ સેવક હોય, તેની જે સેવા કરવી, તેનું નામ શ્રાદ્ધ અને તર્પણુ છે.

અથર્પિતર્પણમ્ ॥

ओं मरीच्यादय ऋषयस्तृप्यन्ताम् । मरीच्याद्यृषिपत्न्यस्तृप्यन्ताम् ।

मरीच्याद्यृषिसुतास्तृप्यन्ताम् । मरीच्याद्यृषिगणास्तृप्यन्ताम् ॥

इति ऋषितर्पणम् ॥

જે બ્રહ્માના પ્રપૌત્ર મરીચિવત્ વિદ્વાન્ થઇને ભણાવે, અને તેના જેવીજ વિદ્યાયુક્ત તેની સ્ત્રિયો કન્યાઓને વિદ્યાદાન આપે તેના જેવા પુત્ર અને શિષ્ય તથા તેના સમાન તેના સેવક હોય તેનું સેવન અને સત્કાર કરવો, એ ઋષિતર્પણુ છે.

અથપિતૃતર્પણમ્

ओं सोमसदः पितरस्तृप्यन्ताम् । अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्ताम् ।

बर्हिषदः पितरस्तृप्यन्ताम् । सोमपाः पितरस्तृप्यन्ताम् ।

हविर्भुजः पितरस्तृप्यन्ताम् । आज्यपाः पितरस्तृप्यन्ताम् ।

सुकालिनः पितरस्तृप्यन्ताम् । यमादिभ्यो नमः यमादींस्तर्पयामि ।

पित्रे स्वधा नमः पितरં તર્પયामિ । पितामहाय स्वधा नमः पितामहं તર્પयामિ ।

प्रपितामहाय स्वधा नमः प्रपितामहं તર્પયामિ । માત્રે સ્વધા નમો માતરં તર્પયામિ ।

पितामह्यै स्वधा नमः पितामहीं તર્પયામિ । પ્રપિતામહ્યૈ સ્વધા નમઃ પ્રપિતામહીં

તર્પયામિ । સ્વપત્ન્યૈ સ્વધા નમઃ સ્વપત્નીં તર્પયામિ । સમ્બન્ધિભ્યઃ સ્વધા નમઃ

સમ્બન્ધિનસ્તર્પયામિ । સગોત્રેભ્યઃ સ્વધા નમઃ સગોત્રાંસ્તર્પયામિ ।

इति पितृतर्पणम् ।

ये सोमे जगदीश्वरे पदार्थविद्यायां च सीदन्ति ते सोमसदः ।

જે પરમાત્મા અને પદાર્થવિદ્યામાં નિપુણુ હોય તે ‘સોમસદઃ’

યૈરગ્નેર્વિદ્યુતો વિદ્યા ગૃહીતા તે અગ્નિષ્વાતા: ॥

જે અગ્નિ અર્થાત્ વિદ્યુત આદિ પદાર્થોના જ્ઞાતા હોય તે આગ્નિષ્વાતા.

યે વર્હિષિ ઉત્તમે વ્યવહારે સીદન્તિ તે વર્હિષદઃ ।

જે ઉત્તમ વિદ્યાવૃદ્ધિયુક્ત વ્યવહારમાં સ્થિત હોય તે વર્હિષદ.

યે સોમમૈશ્વર્યમોષધીરસં વા પાન્તિ પિબન્તિ વા તે સોમપા: ।

જે ઐશ્વર્યના રક્ષક અને મહોષધી રસનું પાન કરવાથી રોગરહિત અને અન્યના ઐશ્વર્યના રક્ષક અને ઔષધિઓ આપીને રોગનો નાશ કરનાર હોય તે સોમપા.

યે હવિર્હોતુમત્તુમર્હં ભુજ્જતે ભોજયન્તિ વા તે હવિર્ભુજઃ ।

જે માદક અને હિંસાકારક દ્રવ્યોને છોડીને ભોજન કરનાર હોય, તે હવિર્ભુજ.

ય આજ્યં જ્ઞાતું પ્રાપ્તું વા યોગ્યં રક્ષન્તિ વા પિબન્તિ ત આજ્યપા: ।

જે બાણપા યોગ્ય વસ્તુના રક્ષક અને દૂત દુષ્ટાદિ ખાનાર અને પીનાર હોય તે આજ્યપા.

શોભનઃ કાલો વિદ્યતે યેવાન્તે સુકાલિનઃ ।

જેને સારો ધર્મ કરવાને સુખરૂપ સમય હોય તે સુકાલિન.

યે દુષ્ટાન્યચ્છન્તિ નિગૃહન્તિ તે યમા ન્યાયાધીશા: ।

જે દુષ્ટોને ફંડ અને શ્રેષ્ઠોનું પાલન કરનારા ન્યાયકારી હોય તે યમ.

યઃ પાતિ સ પિતા ।

જે સન્તાનોના અન્ન અને સત્કારથી રક્ષક અથવા જનક હોય તે પિતા.

પિતુઃ પિતા પિતામહઃ । પિતામહસ્ય પિતા પ્રપિતામહઃ ।

જે પિતાના પિતા હોય તે પિતામહ, અને જે પિતામહના પિતા હોય તે પ્રપિતામહ.

યા માનયતિ સા માતા ।

જે અન્ન અને સત્કારથી સન્તાનોનું માન્ય કરે તે માતા.

યા પિતુર્માતા સા પિતામહી । પિતામહસ્ય માતા પ્રપિતામહી ।

જે પિતાની માતા હોય તે પિતામહી, અને પિતામહની માતા હોય તે પ્રપિતામહી. પોતાની સ્ત્રી અને બગિની, સંબંધી અને એક જોત્ર, તથા અન્ય કોઇ બદ્ધ પુરુષકે વૃદ્ધ હોય એ સર્વને શ્રદ્ધાથી ઉત્તમ અન્ન વસ્ત્ર, સુંદર યાન આદિ આપી સારી રીતે તૃપ્ત કરવાં અર્થાત્ જે જે કર્મથી તેમના આત્મા તૃપ્ત અને શરીર સ્વસ્થ રહે તે તે કર્મથી પ્રીતિપૂર્વક તેમની સેવા કરવી, તે શ્રાદ્ધ અને તર્પણ કહેવાય છે.

योथो वैश्वदेव—अर्थात् न्यारे भोजन सिद्ध थाय त्वारे जे कांछ भोजनार्थ अन्युं होय तेमांथी आटां अने लवणान्न अने क्षारने छोडीने धृत मिष्ट युक्त अन्न लघ्न चूलाथी अग्नि अलग करी निम्न विभित मंत्राथी आहुति अने लाग करे.

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्यादेवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ मनु० ३ । ८४ ॥

जे कांछ पाकशालां भोजनार्थ सिद्ध थयुं होय तेना दिव्यगुणार्थ तेज पाकशालां निम्न विभित मंत्राथी विधिपूर्वक होम नित्य करे.

होम करवाना मंत्र—

ओं अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा ।

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । धन्वन्तरये स्वाहा । कुर्वै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा ।

प्रजापतये स्वाहा । सहद्यावापृथ्वीभ्यां स्वाहा । स्विष्टकृते स्वाहा ॥

आ प्रत्येक मंत्राथी ऐक ऐक वार आहुति प्रवर्तित अग्निमां आपे, पश्चात् थाली अथवा लूमिपर पात्रुं मुडीने पूर्व दिशादि क्रमानुसार यथाक्रम आ मंत्राथी लाग भूके.

ओं सानुगायेन्द्राय नमः । सानुगाय यमाय नमः । सानुगाय वरुणाय नमः ।

सानुगाय सोमाय नमः । मरुद्भ्यो नमः । अद्भ्यो नमः । वनस्पतिभ्यो नमः ।

श्रियै नमः । भद्रकाल्यै नमः । ब्रह्मपतये नमः । वास्तुपतये नमः । विश्वेभ्यो

देवेभ्यो नमः । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नमः । नक्तश्चारिभ्यो भूतेभ्यो नमः ।

सर्वात्मभूतये नमः ॥

आ लागो कोछ अतिथि होय तो तेने आपी नमाडी देवो अथवा अग्निमां नांजवे. जे पक्षी लवणान्न अर्थात् दान, भात, शाक, रोटी आदि लघने तेना छ लाग लूमिमां राखे. तेमां प्रभाणु.

श्वनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ मनु० ३ । ९२ ॥

आ प्रकारे:—

श्वभ्यो नमः । पतितेभ्यो नमः । श्वपगभ्यो नमः । पापरोगिभ्यो नमः ।

वायसेभ्यो नमः । कृमिभ्यो नमः ॥

अथी रीते भूकीने पश्चात् कोछ दुःभी, लुलुक्षित, प्राणी के कुत्रां, कागड आदिने भवडावी हे. अहि “नमः” शब्दतो अर्थ अन्न अर्थात् कुत्रां, पाथी, आंजल, पापरोगी,

કાગડા અને કૃમિ અર્થાત્ કિડી આદિને અન્ન આપવું, એ મનુસ્મૃતિ આદિની વિધિ છે. હવન કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે પાકશાલાસ્થ વાયુનું શુદ્ધ થવું, અને જે અજ્ઞાત અદૃષ્ટ જીવોની હત્યા થાય છે તેનો પ્રત્યુપકાર કરી દેવો.

હવે પાંચમી અતિથી સેવા—અતિથી તેને કહે છે કે જેની કોઈ તિથી નિશ્ચિત ન હોય અર્થાત્ અકસ્માત્ ધાર્મિક, સત્યોપદેશક, સર્વના ઉપકારાર્થ સર્વત્ર ભ્રમણ કરનારા, પૂર્ણવિદ્વાન, પરમયોગી, સંન્યાસી, અને આત્મ ગ્રહસ્થને ઘેર ફરતો આવે તો તેને પ્રથમ પાદ અર્ધ અને આચમનીય, એ ત્રણ પ્રકારનું જલ આપીને પશ્ચાત્ આસન ઉપર સત્કાર પૂર્વક બેસાડીને, ખાન પાન આદિ ઉત્તમોત્તમ પદાર્થો વડે સેવા શુશ્રૂષા કરીને તેને પ્રસન્ન કરે. પશ્ચાત્ સત્સંગ કરી તેની પાસેથી જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આદિ કે જેથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એવા એવા ઉપદેશોનું શ્રવણ કરે અને પોતાની ચાલચલણ પણ તેમના સદુપદેશાનુસાર રાખે. સમય જોઈને ગૃહસ્થ અને રાજાદિ પણ અતિયિવત્ સત્કાર કરવા યોગ્ય છે; પરંતુ:—

પાશ્વળિનો વિકર્મસ્થાન્ વૈડાલવૃત્તિકાન્ શઠાન્ ।

“ હૈતુકાન્ વકવૃત્તીશ્ચ વાઙ્માત્રેણાપિ નાર્ચયેત્ ॥ મનુ० ૪ । ૩૦ ॥

(પાશ્વળી) અર્થાત્ વેદ નિન્દક, વેદવિરુદ્ધ આરણ કરનાર (વિકર્મસ્થ) જે વેદવિરુદ્ધ કર્મોના કર્તા મિથ્યાભાષણાદિ યુક્ત જેમ બીલાડો છુપાઈ અને સ્થિર રહી તાકતો તાકતે અપટથી મૂંપકાદિ પ્રાણીઓને મારી પોતાનું પેટ ભરે છે, તેવાં જનોના નામ વૈડાલવૃત્તીક (શઠ) અર્થાત્ હઠી દુરાગ્રહી, અભિમાની, પોતે જાણે નહીં, બીજાનું કહ્યું માને નહીં. (હૈતુક) કુતર્કી, વ્યર્થ બકનાર, જેમ આજ કાલના વેદાંતિ લેવે છે કે અમે બ્રહ્મ અને જગત્ મિથ્યા છે, વેદાદિ શાસ્ત્ર અને ઇશ્વર પણ કલ્પિત છે ઇત્યાદિ ગપ્પાં હાંકનારા, (વકવૃત્તિ) જેમ બગલો એક પગ ઉઠાવીને ધ્યાનાવસ્થિતની સમાન બનીને માછલાંના પ્રાણ હરીને પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે છે, તેવા આજ કાલના વેરાગી અને આખી આદિ હઠી દુરાગ્રહી અને વેદવિરોધી છે, એવાનો સત્કાર વાણી માત્રથી પણ ન કરવો જોઈએ. કેમકે એનો સત્કાર કરવાથી એમનો વધારો થઈને સંસારને અધર્મયુક્ત કરે છે. પોતે તો અવનતીનું કામ કરેજી છે પરંતુ સાથે સેવકોને પણ અવિદ્યારૂપી મહાસાગરમાં ડુબાવી દે છે.

આ પાંચ મહાયજ્ઞોનું ફળ એ છે કે બ્રહ્મચર્ય કરવાથી વિદ્યા, શિક્ષા, ધર્મ, સંન્યતા આદિ શુભ ગુણોનો વૃદ્ધિ; અમિહોત્રથી વાયુ, વૃષ્ટિ, જલની શુદ્ધિ થઈ વૃષ્ટિકારા સંસારને સુખ પ્રાપ્ત થવું અર્થાત્ શુદ્ધ વાયુનો શ્વાસ, સ્પર્શ, ખાન પાનથી આરોગ્ય, બુદ્ધિ બલ, પરાક્રમ, વધીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું અનુદાન પુરૂ થવું તેટલા માટે એને દેવયજ્ઞ કહે છે. પિતૃયજ્ઞથી જ્યારે માતા પિતા અને જ્ઞાની મહાત્માઓની સેવા કરશે

ત્યારે તેનું જ્ઞાન વધશે; તેમની પાસે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી, સત્યનું ગ્રહણ અને અસત્યનો ત્યાગ કરીને સુખી રહેશે. બીજી કૃતજ્ઞતા અર્થાત્ જેવી સેવા માતા પિતા અને આચાર્ય સંતાન અને શિષ્યોની કરી છે તેનો બદલો આપવો ઉચિતજ છે. બલિવૈશ્વદેવનું ધન પણ જે પૂર્વે કહ્યું તેજ છે. જ્યાંસુધી ઉત્તમ અતિથિ જગત્માં નથી થતા, ત્યાંસુધી ઉન્નતિ પણ નથી થતી તેમનું સર્વ દેશોમાં ભ્રમણ થવાથી અને સત્યોપદેશ કરવાથી પાપાંડની વૃદ્ધિ નથી થતી, અને સર્વત્ર ગ્રહસ્થાને સહજતાથી સત્ય, વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી રહે છે અને તેમ મનુષ્ય માત્રમાં એકજ ધર્મ સ્થિર રહે છે. અતિથિયો વિના સંદેહની નિવૃત્તિ નથી થતી સંદેહનિવૃત્તિ વિના દૃઢ નિશ્ચય પણ નથી થતો, તેમ નિશ્ચય વિના સુખ પણ ક્યાં ?

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ मनु० ४। ૯૨ ॥

રાત્રિને એથે પ્રહરે અથવા ચાર ઘડી રાત્રિએ ઉઠી આવશ્યક કાર્ય કરીને, ધર્મ અને અર્થ તથા શરીરના રોગોનું નિદાન, અને પરમાત્માનું ધ્યાન કરે, કદી અધર્માચરણ ન કરે: ક્રમક્રે:—

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।

शनैरावर्त्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृतन्ति ॥ मनु० ४। ૧૭૩ ॥

કરેલો અધર્મ નિષ્પ્રજ નથી થતો, પરંતુ જે સમયે અધર્મ કરે છે, તેજ સમયે પ્રજ નથી મળતું, તેથી અજ્ઞાની લોકો અધર્મથી ડરતા નથી, તથાપિ નિશ્ચય જાણવું કે તે અધર્માચરણ તમારાં સુખોનાં મૂલોને ધીરે ધીરે કાપતું ચાલ્યું જાય છે. આ ક્રમથી:—

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ मनु० ४। ૧૭૪ ॥

જ્યારે અધર્મીઆ મનુષ્ય ધર્મની મર્યાદા છોડી, (જેમ તળાવનો બન્ધ તોડી જલ ચારે તરફ ફેલે જાય છે તેમ) મિથ્યાભાષણ, કપટ, પાપાંડ અર્થાત્ રક્ષા કરનારા વેદોનું ખંડન અને વિશ્વાસઘાતાદિ કર્મોથી પરાયા પદાર્થો લઇ પ્રથમ વધે છે પશ્ચાત્ ધનાદિ ઐશ્વર્યથી ખાન, પાન, વસ્ત્ર, આભૂષણ, યાન, સ્થાન, માન, પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ થાય છે. અન્યાયથી શત્રુઓને પણ જીતે છે. પરંતુ પશ્ચાત્ શીઘ્ર નષ્ટ થઇ જાય છે. જેમ જડથી કાપેલું વૃક્ષ નષ્ટ થઇ જાય છે તેમ અધર્મી નષ્ટ થઇ જાય છે.

सत्यधर्मार्थवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।

शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः । मनु० ४। ૧૭૫ ॥

વિદ્વાન વેદોક્ત સત્યધર્મ અર્થાત્ પક્ષપાત રહિત થઇને સત્યનું ગ્રહણ અને અસત્યનો પ્રતિત્યાગ, ન્યાયરૂપ વેદોક્ત ધર્માદિથી, આર્ય અર્થાત્ ધર્મમાં ચાલનારાઓની સમાન ધર્મથી શિષ્યોને શિક્ષા કર્યા કરે:—

ઋત્વિક્ પુરોહિતાચાર્યેર્માતુલાતિથિસંશ્રિતૈઃ ।

બાલવૃદ્ધાતુરૈર્વૈદ્યૈર્જ્ઞાતિસમ્બન્ધિબાન્ધવૈઃ ॥ ૧ ॥

માતાપિતૃભ્યાં યામીભિર્ભ્રાત્રા પુત્રેણ માર્યયા ।

દુહિત્રા દાસવર્ગેણ વિવાદં ન સમાચરેત્ ॥૨॥ મનુ० ૪ । ૧૭૯।૮૦॥

(ઋત્વિક્) યજ્ઞકરનાર (પુરોહિત) સદા ઉત્તમ આચરણની શિક્ષા કરનાર (આચાર્ય) વિદ્યા ભણાવનાર (માતુલ) મામો (અતિથિ) જેની આવવા જવાની નિશ્ચિત તિથિ ન હોય (સંશ્રિત) સ્વાશ્રિત (બાલ) બાલક (વૃદ્ધ) ધરણ (આતુર) પીડિત (વૈદ્ય) આયુર્વેદજ્ઞતા (જ્ઞાતિ) સ્વજોત્રના કે સ્વવર્ણસ્થ (સમ્બન્ધી) સ્વસુરોદિ) (બાન્ધવ) મિત્ર. ૧.

(માતા) માતા (પિતા) પિતા (યામિ) બહેન (ભ્રાત્રા) ભાઈ (માર્યા) સ્ત્રી (કન્યા) પુત્રી અને સેવકો સાથે વિવાદ અર્થાત્ વિરોધ અથવા ટંટો કદી ન કરે. ૨.

અતપસ્ત્વનધીયાનઃ પ્રતિગ્રહરુચિર્દ્વિજઃ ।

અમ્ભસ્યશ્મપ્લવેનેવ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ મનુ० ૪ । ૧૮૦॥

એક (અતપાઃ) બ્રહ્મચર્ય સત્યભાષણાદિ તપસહિત, બીજું (અનધીયાનઃ) અભણ ત્રીજું (પ્રતિગ્રહરુચિઃ) અત્યંત ધર્મીય બીજા પાસે દાન લેનારો એ ત્રણે, પત્થરની નોકાથી સમુદ્ર તરવો તેની સમાન પોતાના દુષ્ટ કર્મો સાથેજ દુઃખસાગરમાં ડુબે છે, તેઓ તો ડુબેજ છે, પણ દાતાઓને પણ સાથે ડુબાવે છે:—

ત્રિષ્વપ્યેતેષુ દત્તં હિ વિધિનાપ્યર્જિતં ધનમ્ ।

દાતુર્ભવત્યનર્થાય પરત્રાદાતુરેવ ચ ॥ મનુ० ૪ । ૧૮૩ ॥

જે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું ધન ઉક્ત ત્રણે આપવામાં આવે છે તે દાન દાતાનો નાશ આ જન્મમાં અને લેનારનો નાશ પરજન્મમાં કરે છે. ઉક્ત પ્રકારના દાન દેનાર અને લેનારની શી ગતી થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે:—

યથા પ્લવેનૌપલેન નિમજ્જત્યુદકે તરન્ ।

તથા નિમજ્જતોઽધસ્તાદજ્ઞૌ દાતૃપ્રતીચ્છકૌ ॥ મનુ० ૪ । ૧૮૪ ॥

જેમ પત્થરની નોકામાં બેસીને પાણીમાં તરનાર ડુબી જાય છે, તેમજ અજ્ઞાની દાતા અને ગ્રહીતા બેઉ અધોગતિ અર્થાત્ દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે.

પાખંડિયોના લક્ષણ.

ધર્મધ્વજી સદાલબ્ધશ્ચાશ્ચિકો લોકદમ્ભકઃ ।

વૈઢાલ્પ્રત્તિકો જ્ઞેયો હિંસ્રઃ સર્વાભિસન્ધકઃ ॥ ૧ ॥

અધોદષ્ટિર્નૈષ્ઠકૃતિકઃ સ્વાર્થસાધનતત્પરઃ ।

શઠો મિથ્યાવિનીતશ્ચ વંકવ્રતચરોદ્વિજઃ ॥૨॥ મનુ૦૪ ॥૧૯૫।૧૯૬॥

(ધર્મધ્વજી) ધર્મ કાંઈ પણ ન કરે પરંતુ ધર્મના નામથી લોકોને ઠગે, (સદાલુબ્ધઃ) સર્વદા લોભયુક્ત (હાશ્નિકઃ) કપટી (લોકદમ્ભકઃ) સંસારી મનુષ્ય આગળ પોતાની બડાઈનાં ગપ્પાં માર્યા કરે (હિંસ્રઃ) પ્રાણિયોના ઘાતક, અન્યથી વૈરબુદ્ધિ રાખનાર (સર્વાભિસંધકઃ) સર્વ સારા અને નહારા સાથે મેલ રાખનાર; તેને (બૈડાલ વૃત્તિક) બિલાડી સમાન ધૂર્ત અને નીચ બોલો.

(અધોદષ્ટિઃ) કીર્તિ સાફ નીચી દષ્ટિ રાખનાર (નૈષ્ઠકૃતિકઃ) ધર્મ્યક, ક્રોધએ તેનો પૈસાભાર અપરાધ કંચો હોય તો તેનો અદલો લેવાને તેના પ્રાણુન્ત પર્યન્ત તત્પર રહે. (સ્વાર્થસાધન) ભેદએ તો કપટ, અધર્મ, વિશ્વાસઘાત કેમ ન થાય પરંતુ પોતાનું પ્રયોજન સાધવામાં ચતુર, (શઠઃ) ભેદએ તો પોતાની વાત બુદ્ધી કેમ ન હોય, પરંતુ હક કદી છોડે નહીં, (મિથ્યાવિનીતઃ) બુદ્ધ મૂક ઉપરથી શીલ, સંતોષ અને સાધુતા દેખડાવે તેને (વંકવ્રત) બગલા સમાન નીચ સમજે. એવા એવા લક્ષણવાળા પાખંડી હોય છે તેનો વિશ્વાસ કે સેવા કદી ન કરવી.

ધર્મે શનૈઃ સન્ધિચનુયાદ્વલ્મીકમિવ પુત્તિકાઃ ।

પરલોકસહાયાર્થં સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥ ૧ ॥

નામુત્ર હિ સહાયાર્થં પિતા માતા ચ તિષ્ઠતઃ ।

ન પુત્રદારં ન જ્ઞાતિર્ધર્મસ્તિષ્ઠતિ કેવલઃ ॥ ૨ ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।

एकोनु भुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥૩॥મનુ૦૪।૨૩૮-૨૪૦॥

एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।

भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्त्ता दोषेण लिप्यते ॥ ૪ ॥

મહાભારતે । ઉદ્યોગપ૦ પ્રજાગરપ૦ ॥ અ૦ ૩૨ ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठालोष्ठसमं क्षितौ ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ ૫ ॥ મનુ૦ ૪। ૨૪૧ ॥

અને પુરૂષને યોગ્ય છે કે જેમ પુત્તિકા અર્થાત્ દીમક, વલ્મીક અર્થાત્ બામીને બનાવે છે તેમ સર્વ ભૂતોને પીડા ન આપી, પરલોક અર્થાત્ પરજન્મ સુખાર્થ ધીરે ધીરે ધર્મનો સંચય કરે.

કેમકે પરલોકમાં ન માતા, ન પિતા, ન પુત્ર, ન સ્ત્રી, કે ન તો જ્ઞાતિ સહાય કરી શકે છે કિન્તુ એક ધર્મજ સહાયક થાય છે.

જુઓ, એકલોજ જીવ જન્મ અને મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, એકજ ધર્મનું ફળ સુખ અને અધર્મનું દુઃખરૂપ ફળ ભોગવે છે.

આ પણ સમજી લેવું કે કુટુંબમાં એક પુરૂષ પાપ કરી પદાર્થ લાવે છે, અને મહા-જન અર્થાત્ સઘળું કુટુંબ તેને ભોગવે છે તે ભોગનાર દોષ ભાગી નથી થતાં, કિન્તુ તે અધર્મનો કર્તાજ દોષભાગી થાય છે.

જ્યારે કોઈ કોઈનો સંબંધી મરી જાય છે ત્યારે તેને મટીનાં દેશં માફક ભૂમિમાં નાંખી તે તરફ પીક કરી જન્દુવર્ગ વિમુખ થઈ ચાલ્યા જાય છે, કોઈ તેની સાથે જનાર તૈયાર નથી થતું કિન્તુ એક ધર્મજ તેનો સંગી થાય છે.

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः ।

धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ ૧ ॥

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ।

परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं स्वशरीरिणम् ॥૨॥મનુ૦૪॥૨૪૨॥૨૪૩॥

એ હેતુથી પરલોક અર્થાત્ પરજન્મમાં સુખ અને જન્મના સહાયાર્થ નિત્ય ધર્મનો સંચય ધીરે ધીરે કરતા જાય કેમકે ધર્મના સહાયથીજ મોટા મોટા દુસ્તર દુઃખસાગરને જીવ તરીકે છે.

કિન્તુ જે પુરૂષ ધર્મનેજ પ્રધાન સમજે છે, જેનું ધર્મના અનુશાનથી પાપ દૂર થઈ જાય છે તેને પ્રકાશ સ્વરૂપ અને આકાશ જેનું શરીરવત્ છે, તે પરલોક અર્થાત્ પરમ દર્શનીય પરમાત્માને ધર્મજ શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરાવે છે.

એટલા માટે:—

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ।

अहिंसो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः ॥ ૧ ॥

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ।

तान्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ ૨ ॥

आचाराद्धभते ह्यायुराचारादीप्तिताः प्रजाः

आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ૩ ॥

મનુ૦ ૪ ॥ ૨૪૬ । ૨૫૬ । ૧૫૬ ॥

“ સદા દુઢકારી, કોમળ સ્વભાવ, જિતેન્દ્રિય, હિંસક, કૂર, દુષ્ટાચારી પુરુષોથી પૃથક્ રહેનારા ધર્માત્મા, મનને જીતવાથી અને વિદ્યાદિ દાનથી સુખને પ્રાપ્ત થાય છે.

પરંતુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખે કે “ જે વાણીમાં સર્વ અર્થ અર્થાત્ વ્યવહાર નિશ્ચિત થાય છે તે વાણીજ તેનું મૂળ અને વાણીથીજ સર્વ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે, તે વાણીને જે ચોરે, અર્થાત્ મિથ્યાભાષણ કરે છે, તે સર્વ ચોરી આદિ પાપોનો કરનારો છે.

એટલા માટે “ મિથ્યા ભાષણાદિ રૂપ અધર્મને છોડી, જે ધર્માચારથી અર્થાત્ વ્યવહાર અર્થ જિતેન્દ્રિયતાથી તથા પૂર્ણ આયુ અને ધર્માચારથી ઉત્તમ પ્રજા તથા અક્ષય ધનને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જે ધર્માચારમાં વર્તીને દુષ્ટ લક્ષણોનો નાશ કરે છે, તેનાં જેવાં આચરણ સદા કરવા કરે,”

કેમકે:—

દુરાચારો हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।

दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ मनु० ४ । ૧૫૭ ॥

જે દુષ્ટાચારી પુરુષ છે, તે સંસારમાં સજ્જનોની વચ્ચે નિન્દાપાત્ર, દુઃખભાગી અને નિરંતર વ્યાધિયુક્ત થઈને અલ્પાયુનો પણ ભોગનારો થાય છે. ” તેટલામાટે એવો પ્રયત્ન કરે:—

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेत् वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्તत्સેवेત यत्नतः ॥ ૧ ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૨ ॥

મનુ० ૪ ॥ ૧૫૯ । ૧૬૦ ॥

“ જે જે પરાધીન કર્મ હોય તેનો તેનો પ્રયત્નથી ત્યાગ કરે અને જે જે સ્વાધીનકર્મ હોય તેનું તેનું પ્રયત્નથી સેવન કરે. ”

કેમકે:—

“ જે જે પરાધીનતા છે, તે તે સર્વ દુઃખ, અને જે જે સ્વાધીનતા છે તે તે સર્વ સુખ, એજ સંક્ષેપથી સુખ અને દુઃખનાં લક્ષણ બાણુવાં બોધાં.

પરંતુ જે એક બીજાને આધીન કામ છે તે તે આધીનતાથીજ કરવાં બોધાં જેમકે સ્ત્રી અને પુરુષનો એક બીજાને આધીન વ્યવહાર છે. અર્થાત્ સ્ત્રી પુરુષનું અને પુરુષ સ્ત્રીનું પરસ્પર પ્રિયાચરણ, અનુકૂલ રહેવું, વ્યભિચાર કે વિરોધ કદી ન કરવો ; પુરુષની આજ્ઞાનુકૂલ ધરકાર્ય સ્ત્રીને અને બાહ્યકાર્ય પુરુષને આધીન રહે. તથા દુષ્ટ વ્યસનમાં પ્રસ-વાથી એક બીજાને રોકવાં બોધાં, એજ નિશ્ચય બાણુવું કે બ્યારે વિવાહ થાય છે ત્યારે

સ્ત્રી સાથે પુરુષ અને પુરુષ સાથે સ્ત્રી એમ વેચાઈ ચુક્યાં અર્થાત્ જે સ્ત્રી અને પુરુષના સાથે હાવ, ભાવ, વગેરે નાજાશિખાત્ર પર્વન્ત જે કંઈ છે તે વીર્યાદિ એક બીજને આધીન થઈ જાય છે. સ્ત્રી કે પુરુષ પરસ્પર પ્રસન્નતા વિના કાંઈ પણ વ્યવહાર ન કરે. એમાં મોટાં અપ્રિયકારક કાંયો બલિચાર વેશ્યા ગમન અને પરપુરુષ ગમનાદિ છે તેને છોડીને પોતાના પતિ સાથે સ્ત્રી અને સ્ત્રીની સાથે પતિ સદા પ્રસન્ન રહે.

જે બ્રાહ્મણુવર્ણસ્થ હોય તો તે પુરુષ બાલકને ભણાવે; તથા મુશિક્ષિતા સ્ત્રી બાળકી અને ભણાવે; નાનાવિધ ઉપદેશ અને વક્તૃત્વ કરીને તેમને વિદ્યાન કરે.

સ્ત્રીનો પૂજનીય દેવ પતિ અને પુરુષની પૂજનીય અર્થાત્ સત્કાર કરવા યોગ્ય દેવી સ્ત્રી છે. જ્યંત્રી શુક્રક્રમાં રહે ત્યાંશુધી માતા પિતા સમાન અધ્યાપકને સમન્ને અને અધ્યાપક પોતાના સન્તાનો સમાન શિષ્યોને સમન્ને.

ભણાવનારા અધ્યાપક અને અધ્યાપિકા કેવાં હોવાં જોઈએ.—

આત્મજ્ઞાનં સમારમ્ભસ્તિતિક્ષા ધર્મનિત્યતા ।

યમર્થો નાપકર્ષન્તિ સ વૈ પણ્ડિત ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

નિષેવતે પ્રશસ્તાનિ નિન્દિતાનિ ન સેવતે ।

અનાસ્તિકઃ શ્રદ્ધધાન એતત્પંડિતલક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

ક્ષિપ્રં વિજાનાતિ ચિરં શૃણોતિ, વિજ્ઞાય ચાર્થં ભજતે ન કામાત્ ।

નાસમ્પૃષ્ઠોહ્યપયુક્તે પરાર્થે, તત્પ્રજ્ઞાનં પ્રથમં પણ્ડિતસ્ય ॥ ૩ ॥

નાપ્રાપ્યમભિવાઙ્છન્તિ નષ્ટં નેચ્છન્તિ શોચિતુમ્ ।

આપત્સુ ચ ન મુહ્યન્તિ નરાઃ પણ્ડિતબુદ્ધયઃ ॥ ૪ ॥

પ્રવૃત્તવાક્ ચિત્રકથ ઝહવાન્ પ્રતિમાનવાન્ ।

આશુ ગ્રન્થસ્ય વક્તા ચ યઃ સ પણ્ડિત ઉચ્યતે ॥ ૫ ॥

શ્રુતં પ્રજ્ઞાનુગં યસ્ય પ્રજ્ઞા ચૈવ શ્રુતાનુગા ।

અસંભિન્નાર્યમર્યાદઃ પણ્ડિતારૂપાં લભેત સઃ ॥ ૬ ॥

મ૦ મા૦ ૩૦ વિ૦ પ્રજાગરં અ૦ ૩૨ ॥

જેને આત્મજ્ઞાન સમ્યક્ આરંભ અર્થાત્ કે જે નકામા, આલસી કદી ન રહે; સુખ, દુઃખ, હાનિ, લાભ, માનાપમાન, અને નિંદા, સ્તુતિમાં હર્ષ શોક કદી ન કરે; ધર્મમાંજ નિત્ય નિશ્ચિત રહે; તથા જેના મનને ઉત્તમ ઉત્તમ પદાર્થ અર્થાત્ વિષયસંબંધી વસ્તુ આકર્ષણ ન કરી શકે તેજ પણ્ડિત કહેવાય છે.

સદા ધર્મયુક્ત કર્મોનું સેવન, અને અધર્મયુક્ત કર્મોનો ત્યાગ, ઇશ્વર, વેદ સત્યાચારની નિન્દા ન કરનારા, પણ ઇશ્વરાદિમાં અત્યન્ત શ્રદ્ધા રહે એજ પંડિતોનું કર્તવ્ય કર્મ છે. જે કહિન વિપયને પણ શીઘ્ર જાણી શકે, બહુ કાલ પર્યન્ત શાસ્ત્રોને ભણે, સાંભળે અને વિચારે, જે કાંઈ જાણે તેને પરોપકારમાં પ્રયુક્ત કરે, પોતાના સ્વાર્થ સાફ કોઈ કામ ન કરે, વિના પૂછે કે વિના યોગ્ય સમય જાણે, મિત્રના અર્થમાં સમ્મતિ ન આપે એજ પ્રયમ પ્રજ્ઞાન પંડિતને હોવું જોઈએ.

જે પ્રાપ્તિમાં અયોગ્યની ઇચ્છા કદી ન કરે, નષ્ટ થયેલા પદાર્થોનો શોક ન કરે, આપતકાલમાં મોહને પ્રાપ્ત ન થાય અર્થાત આકુળ વ્યાકુળ ન થાય, તેજ બુદ્ધિમાન પંડિત છે.

જેની વાણી સર્વ વિદ્યાઓ અને પ્રશ્નોત્તરો કરવામાં અતિ નિપુણ, વિચિત્ર શાસ્ત્રોના પ્રકરણોના વક્તા, તથા યથાયોગ્ય તર્ક અને સ્મૃતિમાન ગ્રન્થોના યથાર્થ અર્થના શીઘ્ર વક્તા હોય તેજ પંડિત કહેવાય છે.

જેની પ્રજ્ઞા સાંભળેલા સત્ય અર્થને અનુકુલ રહે અને જેનું શ્રવણ બુદ્ધિને અનુસાર હોય અને જે કદી આર્થ અર્થાત શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક પુરુષોની મર્યાદાનું છેદન ન કરે તેજ પંડિત સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત પાવે.

જ્યાં એવાં એવાં સ્ત્રી પુરુષો ભણાવનાર હોય છે, ત્યાં વિદ્યા, ધર્મ અને ઉત્તમાચારની વૃદ્ધિ થઈને પ્રતિદિન આનન્દજ વધતો રહે છે.

ભણવામાં અયોગ્ય અને મૂર્ખનાં લક્ષણો:—

અશ્રુતશ્ચ સમુન્નદ્દો દરિદ્રશ્ચ મહામનાઃ ।

અર્થોશ્ચાઽકર્મણા મેષ્સુર્મૂઢ ઇત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧ ॥

અનાહૂતઃ પ્રવિશતિ હ્યપૃષ્ઠો બહુ ભાષતે ।

અવિશ્વસ્તે વિશ્વસિતિ મૂઢચેતા નરાધમઃ ॥ ૨ ॥

આ શ્લોકો પણ મહાભારત ઉદ્યોગપર્વ વિદુરપ્રજ્ઞગર અધ્યાય ૩૨ ના છે.

અર્થ:—જેણે કોઈ શાસ્ત્ર ન ભણ્યાં ન સાંભળ્યાં અને અતીવ ધમંડી ને દરિદ્રી થઈને મોટા મનોરથ કરવાવાળો તથા વિના કર્મ પદાર્થોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરવાવાળો જે હોય તેવાને બુદ્ધિમાન લોકો મૂઢ કહે છે.

જે વિના જોલાવે સભા કે કોઈના ઘરમાં પ્રવિષ્ટ થાય, ઉંચ આસન: ઉપર બેસવા ઇચ્છે, વિના પૂછે સભામાં ઘણુંજ બકે, વિશ્વાસને અયોગ્ય વસ્તુ કે મનુષ્યની અંદર વિશ્વાસ કરે, તેજ મૂઢ અને સર્વ મનુષ્યમાં નીચ કહેવાય છે.

જ્યાં એવા પુરુષ અધ્યાપક, ઉપદેશક, ગુરૂ અને માનનીય હોય છે, ત્યાં અવિદ્યા અધર્મ અસફળતા, કલહ, વિરોધ અને પુટ વધી, દુઃખજ વધી જાય છે.

હવે વિદ્યાર્થીઓના બંધાણ:—

આલસ્યં મદમોહૌ ચ ચાપલં મોષ્ટિરેવ ચ ।

સ્તબ્ધતા ચાભિમાનિત્વં તથાઽત્યાગિત્વમેવ ચ ।

एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः ॥ १ ॥

सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ।

सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखम् ॥ २ ॥

આ પણ વિદુરપ્રબંધગર અધ્યાય ૩૯ માંના પ્રલોક છે.

આલસ્ય એટલે શરીર અને બુદ્ધિમાં જડતા, નશા, મોહ એટલે કાંઈ વસ્તુમાં રસ પડવું, ચપલતા, અહિં તહિંની વ્યર્થ વાર્તા કરવી અને સાંભળવી, બણતાં બણાવતાં અટકી જવું, અભિમાની, અભ્યાગી થવું, એ સાત દોષ વિદ્યાર્થીઓમાં હોય છે.

જે એવા હોય છે તેમને વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા કરનારને વિદ્યા ક્યાંથી? અને વિદ્યા શિખનારને સુખ ક્યાંથી? કેમકે વિષયસુખાર્થીએ વિદ્યાને અને વિદ્યાર્થીએ વિષયસુખને છોડી દેવું જોઈએ. એમ ક્યાં વિના વિદ્યા કદી પ્રાપ્ત થતી નથી પણ વિદ્યા આવડે પ્રાપ્ત થાય છે:—

सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्ध्वरेतसाम् ।

ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन् सर्वपापान्युपासितम् ॥ १ ॥

જેઓ સદા સત્યાચારમાં પ્રવૃત્ત, જિતેન્દ્રિય અને જેમનું વીર્ય અધઃસ્ખલિત કદી ન થાય તેમનું જ બ્રહ્મચર્ય સત્ય અને તેઓજ વિદ્વાન થાય છે.

એટલા માટે અધ્યાપકે અને વિદ્યાર્થીઓએ શુભ લક્ષણયુક્ત થવું જોઈએ. અધ્યાપકોએ એવો યત્ન કર્યો કરવો કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ સત્યવાદી, સત્યમાની, સત્યકારી, સભ્યતા, જિતેન્દ્રિયતા અને સુશીલતાદિ શુભગુણયુક્ત શરીર અને આત્માને પૂર્ણ વધારે અને સમગ્ર વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં વિદ્વાન થાય; અધ્યાપકે સદા તેમની કુચેષ્ટા છોડાવવામાં અને વિદ્યા શિખવવામાં ચેષ્ટા કર્યા કરવી.

તેમજ વિદ્યાર્થીઓ સદા જિતેન્દ્રિય, શાન્ત, અધ્યાપકપર પ્રેમી, વિચારશીલ અને પરિશ્રમી થઈને એવો પુરુષાર્થ કરે કે જેથી તેઓ પૂર્ણ વિદ્યા, પૂર્ણ આયુ, તથા પરિપૂર્ણ ધર્મ અને પુરુષાર્થ કરતાં શિખે ઇત્યાદિ બ્રાહ્મણવર્ણનાં કર્મ છે.

ક્ષત્રિયોનાં કર્મ રાજ ધર્મમાં કહીશું.

વૈશ્યોનાં કર્મ બ્રહ્મચર્યાદિથી વેદાદિ વિદ્યા બણી, વિવાહ કરી, દેશોની ભાષા, નાના પ્રકારના વેપારની રીતિ, ઓળેના ભાવ જાણવા, તે વેચવી, ખરીદવી, દ્વિપદ્વિપાન્તરમાં જવું આવવું

લાભાર્થ કામનો આરંભ કરવો, પશુપાલન અને ખેતીની ઉત્તતિ ચતુરાઈથી કરવી કરાવવી, ધનની વૃદ્ધિ કરવી, તેનો વિદ્યા અને ધર્મથી ઉત્તતિમાં વ્યય કરવો, સત્યવાદિ નિષ્કપટી થઈ સત્યતાથી સર્વ વ્યાપાર કરવો, અને સર્વ વસ્તુઓની રક્ષા એવી કરવી કે ન્હી કોઈ નષ્ટ ન થવા પામે.

શૂદ્ર સર્વ સેવાઓમાં ચતુર, પાક વિદ્યામાં નિપુણ, અતિપ્રેમે દ્વિજ્નેની સેવા અને તેમનાં થીજ પોતાની ઉપજીવિકા કરવી અને દ્વિજ્નેએ એમના ખાન, પાન, વસ્ત્ર, સ્થાન, વિવાહાદિમાં જે કંઈ પણ વ્યય થાય તે સર્વ આપવો અથવા માસિક પગાર કરી આપવો.

આરો વર્ણોએ પરસ્પર પ્રીતિ, ઉપકાર, સન્નજનતા, સુખ, દુઃખ, હાનિ, લાભમાં એક મત્ય રહી રાજ્ય અને પ્રજાની ઉત્તતિમાં તન, મન, ધનનો વ્યય કરતા રહેવું. સ્ત્રી અને પુરુષનો વિયોગ કદી ન થવો જોઈએ કેમકે:-

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહોઽટનમ્ ।

સ્વપ્રોન્યગેહવાસશ્ચ નારીસન્દૂષણાનિ ષટ્ ॥ ૨ ॥

મદ્ય, ભાંગ આદિ માદક દ્રવ્યોનું પીવું, દુષ્ટ પુરુષોનો સંગ, પતિવિયોગ, એકલી જ્યાં ત્યાં પાખંડી આદિના દર્શનને નિમિત્તે રમડવું અને પરાયે ઘેર જઈ શયન કે વાસ કરવો, એ જ સ્ત્રીને દૂષિત કરનારા દુર્ગુણ છે, તેમ જ દુર્ગુણ પુરુષના પણ છે.

પતિ અને સ્ત્રીનો વિયોગ એ પ્રકારનો હોય છે, એક કંઈ કાર્યાર્થ દેશાન્તર જવાથી અને બીજો મૃત્યુથી. એમાં પ્રથમના વિયોગનો ઉપાય એજ છે કે દૂર દેશમાં યાત્રાર્થ જાય તો સ્ત્રીને પણ સાથે લેવી. એનું પ્રયોજન એ કે બહુ સમય પર્યન્ત વિયોગ ન રહેવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—સ્ત્રીપુરુષના અનેક વિવાહ થવા યોગ્ય છે કે નહિ ?

• ઉત્તર—યુગપત નહિં અર્થાત્ એક સમયે નહિ.

પ્રશ્ન—શું સમયાન્તરમાં અનેક વિવાહ થવા જોઈએ ?

• ઉત્તર—હા, જેમ;—

સા ચેદક્ષતયોનિઃ સ્યાદ્વતપ્રત્યાગતાપિ વા ।

પૌત્રર્ભવેન મર્ત્તા સા પુનઃ સંસ્કારમર્હતિ ॥ મનુ० ૯/૧૭૬ ॥

જે સ્ત્રી કે પુરુષનો માત્ર પાણિગ્રહણ સંસ્કાર થયો હોય પણ સંયોગ ન થયો હોય અર્થાત્ અક્ષતયોનિ સ્ત્રી અને અક્ષતવીર્ય પુરુષ હોય તો તેનો અન્ય સ્ત્રી કે પુરુષ સાથે પુનાવવાહ થવો જોઈએ, પણ ગ્રાહ્યણ, ક્ષત્રિ અને વૈશ્ય વર્ણમાં ક્ષતયોનિ સ્ત્રી અને ક્ષત વીર્ય પુરુષનો પુનર્વિવાહ ન થવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—પુનર્વિવાહમાં શો દોષ છે ?

ઉત્તર—પહેલું સ્ત્રી પુરુષમાં પ્રેમ ન્યુન થાય છે કેમકે જ્યારે ચાહે ત્યારે પુરુષને સ્ત્રી અને સ્ત્રીને પુરુષ છોડીને અન્યની સાથે સંબંધ કરી લે. ૨ બીજું જ્યારે સ્ત્રી કે પુરુષ પતિ કે સ્ત્રી મરવા પશ્ચાત્ અન્ય વિવાહ કરવા ઇચ્છે ત્યારે સ્ત્રી પૂર્વ પતિના પદાર્થો ઉડાવી લઈ જાય અને તેના કુટુંબવાળાનો તેની સાથે ઝગડો થાય છે. ત્રીજું ઘણા ભદ્ર-કુળોનાં નામ કે ચિન્હ પણ ન રહેવાથી તેના પદાર્થ છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે. ૪ ચોથું પતિ વ્રત અથવા પત્નિવ્રત ધર્મ નષ્ટ થાય છે ઇત્યાદિ દોષોને લીધે દ્વિજ્ઞેમાં પુનર્વિવાહ અથવા અનેક વિવાહ કદી પણ ન થવા ભ્રમર્યે.

પ્રશ્ન—જ્યારે વંશચ્છેદન થઈ જાય છે ત્યારે પણ કુળ નષ્ટ થઈ જશે અને સ્ત્રી પુરુષ વ્યભિચારાદિ કર્મ કરી ગર્ભપાતનાદિ બહુ દુષ્ટ કર્મો કરશે, એથી પુનર્વિવાહ થવો ઉચિત છે.

ઉત્તર—નહીં નહીં. કેમકે જો સ્ત્રી પુરુષ અલ્પવયસ્કમાં સ્થિત રહેવા ચાહે, તો કોઈ પણ ઉપદ્રવ નાહ થશે અને કુળની પરંપરા રાખવા માટે કોઈ પોતાના સ્વજ્ઞાતિ બાળકને દત્તક લઈ લેશે તો તેથી કુળ ચાલશે, અને વ્યભિચાર પણ નહિ થાય. પણ જો અલ્પવયસ્ક ન રાખી શકે તેણે નિયોગ કરી સન્તાનોત્પત્તિ કરવી.

પ્રશ્ન—પુનર્વિવાહ અને નિયોગમાં શ્રા ભેદ છે ?

ઉત્તર—પહેલું, જેમ વિવાહ કરવામાં કન્યા પોતાના પિતાનું ઘર છોડી પતિના ઘરને પ્રાપ્ત થાય છે અને પિતા સાથે વિશેષ સંબંધ નથી રહેતો (તેમ સંબંધ ન છોડતાં) વિધવા સ્ત્રી તેજ વિવાહિત પતિના અર્થાત્ મૃત પતિના ઘરમાં રહે છે. બીજું, તેજ વિવાહિતા સ્ત્રીના બાલક તેજ વિવાહિત પતિના દાયભાગી થાય છે અને વિધવા સ્ત્રીના બાલક વીર્યદાતાના પુત્ર કહેવાતા નથી, તેના ગોત્રના ગણાતા નથી અને તેનું સ્વત્વ તે બાલકોપર રહેતું નથી પણ તે મૃત પિતાના પુત્ર કહેવાય છે અને ગોત્ર પણ તેનુંજ રહે છે, અને તેના પદાર્થોના દાયભાગી થઈને તેજ ઘરમાં રહે છે, ૩ ત્રીજું, વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષે પરસ્પર સેવા અને પાલન કરવું અવશ્ય છે, પણ નિયુક્ત સ્ત્રી પુરુષનો કાંઈ પણ સંબંધ રહેતો નથી. ૪ ચોથું, વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ મરણ પર્વન્ત રહે છે અને નિયુક્ત સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ કાર્ય પશ્ચાત્ છુટી જાય છે. ૫ પાંચમું, વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષ પરસ્પર ગૃહ કાર્યોની સિદ્ધિ કરવામાં યત્ન કર્યા કરે છે, પણ નિયુક્ત સ્ત્રી પુરુષ સ્વતંત્ર પોત પોતાના ઘરનાં કાર્ય કરે છે.

પ્રશ્ન—વિવાહ અને નિયોગના નિયમો એક સરખા છે કે પૃથક્ પૃથક્ ?

ઉત્તર—કંઈક થોડાક ભેદ છે. જેટલું પૂર્વે કહી આવ્યા તે ઉપરાંત એ કે વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષ (એક પતિ અને એકજ સ્ત્રી મળીને) દશ સન્તાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને નિયુક્ત સ્ત્રી પુરુષ બે અથવા ચારથી અધિક સન્તાનોત્પત્તિ નથી કરી શકતાં. જેમ કુમાર કુમારીનાજ વિ.

વાહ થાય છે તેમ જેની સ્ત્રી કે પુરૂષ મરી જાય તેનોજ નિયોગ થાય છે, કુમાર કે કુમારી નો નહીં. જેમ વિવાહિત સ્ત્રી પુરૂષ સદા સંગમાં રહે છે તેમ નિયુક્ત સ્ત્રી પુરૂષનો વ્યવહાર નથી અર્થાત્ વિના ઋતુદાન સમય એકત્ર ન થાય. જો સ્ત્રી પોતાને માટે નિયોગ કરે તો જ્યારે બીજો ગર્ભ રહે તેજ દિવસેથી સ્ત્રી પુરૂષનો સંબંધ છુટી જાય અને જો પુરૂષ પોતાને માટે કરે તોપણ બીજો ગર્ભ રહેવાથી સંબંધ છુટી જાય પરંતુ તે નિયુક્ત સ્ત્રી બે ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત તે બાળક બાળકાનું પાલન કરી નિયુક્ત પુરૂષને સ્વાધીન કરી દે. એમ એક વિધવા સ્ત્રી બે પોતા માટે અને બે બે અન્ય ચાર નિયુક્ત પુરૂષો માટે સન્તાન કરી શકે અને એક મૃતસ્ત્રીક પુરૂષ પણ બે પોતા માટે અને બે બે અન્ય ચાર વિધવાઓ માટે પુત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. એવા રીતે મળી દશ સન્તાનોત્પત્તિની આજ્ઞા વેદમાં છે.

इमां त्वमिन्द्र मीढुः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशास्यां पुत्रानार्धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥

ऋ० ॥ મં० ૧૦ । સૂ० ૮૫ । મં० ૪૫ ॥

હે (મીઠવ ઇન્દ્ર) વીર્ય સિંચનમાં સમર્થ અશ્વર્યયુક્ત પુરૂષ, તું આ વિવાહિત સ્ત્રી અથવા વિધવા સ્ત્રીને શ્રેષ્ઠ પુત્ર અને સૌભાગ્યયુક્ત કર, એ વિવાહિત સ્ત્રીમાં દશ પુત્ર ઉત્પન્ન કર અને સ્ત્રીને અગ્યારમી માન. હે સ્ત્રી ! તું પણ વિવાહિત પુરૂષ વા નિયુક્ત પુરૂષથી દસ સંતાન ઉત્પન્ન કર અને પતિને અગ્યારમો સમજ.

આ વેદની આજ્ઞાથી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણસ્થ સ્ત્રી પુરૂષ દશ દશ સંતાનથી અધિક ઉત્પન્ન ન કરે. કેમકે અધિક કરવાથી સન્તાન નિર્બલ, નિર્મુદ્ધિ, અસ્પાયુ થાય છે અને સ્ત્રી તથા પુરૂષ પણ નિર્બલ, અસ્પાયુ અને રોગી થઈ વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુજ દુઃખ પામે છે.

પ્રશ્ન—આ નિયોગની વાત વ્યભિચાર સમાન જણાય છે.

ઉત્તર—જેમ વિના વિવાહિતના વ્યભિચાર થાય છે તેમ વિના નિયુક્તોના વ્યભિચાર કહેવાય છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે જેમ નિયમથી વિવાહ થવાથી વ્યભિચાર નથી કહેવાતો તેમ નિયમ પૂર્વક નિયોગ થવાથી વ્યભિચાર નહીં કહેવાય. જેમ ગમન્યની કન્યાનો અન્યના કુમાર સાથે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક વિવાહ થવાથી સમાગમમાં વ્યભિચાર, પાપ કે લજ્જા નથી થતી, તેમજ વેદ શાસ્ત્રોક્ત નિયોગમાં વ્યભિચાર, પાપ, લજ્જા ન માનવી જોઈએ.

પ્રશ્ન—છે તો ઠીક, પરંતુ આ વેશ્યા સદશ કર્મ દેખાય છે !

ઉત્તર—નહી, કેમકે વેશ્યાના સમાગમમાં કોઈ નિશ્ચિત પુરૂષ કે કોઈ નિયમ નથી, અને નિયોગમાં વિવાહના સમાન નિયમ છે. જેમ અન્યને વિવાહ પૂર્વક છોકરી આપવામાં, અને સમા-

ગમ કરવામાં લગ્ન નથી થતી તેમજ નિયોગમાં ન થવી જોઈએ. શું જે વ્યભિચારી પુરૂષ કે સ્ત્રી હોય તે વિવાહ થવાથી પણ કુકર્મથી અગાં રહે છે ?

પ્રશ્ન—અમને નિયોગની વાતમાં પાપ માલમ પડે છે ?

ઉત્તર—જે નિયોગની વાતમાં પાપ માનો છે તો વિવાહમાં પાપ કેમ નથી માનતા ? પાપ તો નિયોગ રોકવામાં છે, કેમકે વૈરાગ્યવાન, પૂર્ણ વિદ્વાન, યોગીઓ શિવાય, ઇશ્વરના સૃષ્ટિકર્મ મુજબ કોઈ પણ સ્ત્રીપુરૂષનો સ્વાભાવિક વ્યવહાર અટકતો નથી.

શું ગર્ભપાતનરૂપ ગ્રહણત્યાગ, વિધવા સ્ત્રી તથા મૃતક સ્ત્રી પુરૂષોના મહા સન્તાપને પાપ નથી ગણતા ? કેમકે જ્યાંસુધી તે યુવાવસ્થામાં છે, ત્યાંસુધી મનમાં સન્તાનોત્પત્તિ અને વિષયની ચાહના થવા કરતી હોવાથી કોઈ રાજ્યવ્યવહાર કે જાતિવ્યવહારથી અટકાવ્યાથી નહારી ચાલથી ગુમ ગુમ કુકર્મ થતાં રહે છે. એ વ્યભિચાર અને કુકર્મ રોકવાનો આ એકજ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે કે જે જિતેન્દ્રિય રહી શકે તે વિવાહ કે નિયોગ પણ ન કરે તે ઠીક છે. પરંતુ જે એવા નથી, તેમના વિવાહ અને આપકાલમાં નિયોગ અવશ્ય થવો જોઈએ. એથી વ્યભિચાર ન્યૂન થવાનો અને પ્રેમથી ઉત્તમ સંતાન પ્રાપ્ત થઈને મનુષ્યોની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે અને ગર્ભહત્યા સર્વથા છુટી જાય છે. નીચ પુરૂષો સાથે ઉત્તમ સ્ત્રીના અને વશ્યાદિ નીચ સ્ત્રીઓ સાથે ઉત્તમ પુરૂષોના વ્યભિચારરૂપ કુકર્મ, ઉત્તમ કુલમાં કલંક, વંશનો ઉચ્છેદ, સ્ત્રીપુરૂષોનો સન્તાપ અને ગર્ભહત્યાદિ કુકર્મ વિવાહ અને નિયોગથી નિવૃત્ત થાય છે માટે નિયોગ કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—નિયોગમાં શી શી વાત હોવી જોઈએ ?

ઉત્તર—જેવો પ્રસિદ્ધિથી વિવાહ તેવોજ પ્રસિદ્ધિથી નિયોગ જે પ્રમાણે વિવાહમાં ભદ્ર પુરૂષોની અનુમતિ અને કન્યા વરની પ્રસન્નતા થાય છે તેમ નિયોગમાં પણ અર્થાત્ જ્યારે સ્ત્રીપુરૂષોના નિયોગ થવાનો હોય, ત્યારે પોતાના કુટુંબના પુરૂષ સ્ત્રીઓની સામે પ્રકટ કરે કે અમે નિયોગ સન્તાનોત્પત્તિ સાર કરીએ છીએ, અને જ્યારે નિયોગનો નિયમ પૂરો થઈ જશે ત્યારે અમે સંયોગ નહીં કરીશું. જે અન્યથા કરીએ તો પાપી અને જાતિ કે રાજના દણ્ડનીય થઈએ, મહિને મહિને એકવાર ગર્ભાધાનનું કાર્ય કરીશું, ગર્ભ રહ્યા પશ્ચાત્ એક વર્ષ પર્યન્ત પૃથક્ રહીશું.

પ્રશ્ન—નિયોગ પોતાના વર્ણમાં થવો જોઈએ કે અન્ય વર્ણો સાથે પણ ?

ઉત્તર—પોતાના વર્ણમાં અથવા પોતાથી ઉત્તમ વર્ણસ્થ પુરૂષ સાથે અર્થાત્ વૈશ્યા સ્ત્રી વૈશ્ય ક્ષત્રિય કે બ્રાહ્મણની સાથે, ક્ષત્રિયા ક્ષત્રિય કે બ્રાહ્મણની સાથે અને બ્રાહ્મણી બ્રાહ્મણની સાથે નિયોગ કરી શકે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે વીર્ય સમ વા ઉત્તમ વર્ણનું હોવું જોઈએ, પોતાથી નીચ વર્ણનું નહીં. સ્ત્રી અને પુરૂષની સૃષ્ટિનું એજ પ્રયોજન છે કે ધર્મથી અર્થાત્ વેદોક્ત રીતેથી વિવાહ કે નિયોગથી સંતાનોત્પત્તિ કરવી.

પ્રશ્ન—પુરૂષોને નિયોગ કરવાનું શો આવશ્યકતા છે કેમકે તે તો બીજો વિવાહ કરશે ?

ઉત્તર—પૂર્વે અમે લખ્યું છે કે દિવિમાં સ્ત્રી પુરુષનો એકજ વાર વિવાહ થવો વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં લખ્યો છે. દ્વિતીય વાર નહીં. કુમાર અને કુમારીનોજ વિવાહ થવામાં ન્યાય અને વિધવા સ્ત્રી સાથે કુમાર પુરુષ અને કુમારી કન્યા સાથે મૃતસ્ત્રીક પુરુષોનો વિવાહ થવામાં અન્યાય અર્થાત અધર્મ છે. જેમ વિધવા સ્ત્રી સાથે પુરુષ વિવાહ કરવા નથી ચાહતો, તેમજ વિવાહિત અર્થાત સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરેલા પુરુષ સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા કુમારી પણ નહીં કરશે. જ્યારે વિવાહ કરેલા પુરુષનો કોઈ કુમારી કન્યા, અને વિધવા સ્ત્રીનું ગ્રહણ કોઈ કુમાર પુરુષ ન કરશે ત્યારે પુરુષ અને સ્ત્રીને નિયોગ કરવાની આવશ્યકતા થશે અને ધર્મ પણ એજ છે કે જેવાની સાથે તેવાનો સમ્બંધ થવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—જેમ વિવાહમાં વેદાદિ શાસ્ત્રના પ્રમાણ છે, તેમ નિયોગમાં પ્રમાણ છે કે નહીં ?

ઉત્તર—એ વિષયમાં ઘણા પ્રમાણો છે, જુઓ અને સાંભળો:—

कुहस्विदोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।
को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥

ऋ० ॥ मं० १० । सू० ४० । मं० २ ॥

उदीर्ष्व नार्यभिजीवलोकं गतासुमेतमुपं शेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभिं सं बभूथ ॥

ऋ० ॥ मं० १० सू० १८ । मं० ८ ॥

હે (અશ્વિના) સ્ત્રી પુરુષો જેમ (દેવરં વિધવેવ) દેવરને વિધવા અને (યોષા, મર્યન્ન) વિવાહિતા સ્ત્રી પોતાના પતિને (સધસ્થ) સમાન સ્થાન શય્યામાં એક થઈને સંતાનોને (આ કૃણુતે) સર્વ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તમે એક સ્ત્રી પુરુષ (કુહસ્વિદોષા) ક્યાં રાત્રીએ અને (કુહ વસ્તોઃ) ક્યાં દિનમાં વસ્યાં હતાં ? (કુહાભિપિત્વમ્) ક્યાં પદાર્થોની પ્રાપ્તિ (કરતઃ) કરી ? અને (કુહોષતુઃ) કયે સમયે ક્યાં વાસ કરતાં હતાં ? (કો વાં શયુત્રા) તમારું શયનસ્થાન ક્યાં છે ? તથા કોણ અને કયા દેશનાં રહેનારાં છો ?

આથી એ સિદ્ધ થયું કે દેશ વિદેશમાં સ્ત્રીપુરુષ સંગમાંજ રહે, અને તે વિવાહિત પતિ સમાન નિયુક્ત પતિને ગ્રહણ કરીને વિધવા સ્ત્રી પણ સંતાનોત્પત્તિ કરી લે.

પ્રશ્ન—યદિ કોઈનો નાનો બાળજ ન હોય તો વિધવા નિયોગ કોની સાથે કરે ?

ઉત્તર—દેવરની સાથે પરંતુ દેવર શબ્દનો અર્થ જેવો તમે સમજો છો તેવો નથી, જુઓ નિરૂક્તમાં—

દેવરઃ કસ્માદ દ્વિતીયો વર ઉચ્યતે ॥ નિરુ૦ ૩ । સ્વંડ ૧૫ ॥

દેવર તેનેજ કહે છે કે જે વિધવાનો બીજો પતિ થાય છે, પછી જ્ઞેષ્ઠ્ય તો નાતે કે મોટો ભાઈ અથવા પોતાના વર્ણ કે પોતાનાથી ઉત્તમ વર્ણવાળો હોય, જેની સાથે નિયોગ કરે, તેનું નામ “દેવર” છે.

હે (નારિ) વિધવા તું (એતં ગતાસુમ્) આ મરેલા પતિની આશા છોડી (શેષે) બાકી પુરુષોમાંથી (અમિ, જીવલોકં) જીવતા બીજા પતિને (ઉપૈહિ) પ્રાપ્ત થા, અને (ઉદીર્ષ્વ) એ વાતનો વિચાર અને નિશ્ચય રાખ કે જે (હસ્તગ્રામસ્ય દિધિપોઃ) તું વિધવાના પુત્ર પાણિ-ગ્રહણ કરનાર નિયુક્ત પતિના સમ્બન્ધ માટે નિયોગ કરશે, તો (ઇદમ્) આ (જનિત્વમ્) ઉત્પન્ન થયેલો બાલક તેજ નિયુક્ત (પત્યુઃ) પતિનો થશે. અને જે તું પોતાને માટે નિયોગ કરશે, તો તે સન્તાન (તવ) તારો થશે. એવા નિશ્ચય યુક્ત તું (અમિ, સં, વમૂય) આ અને નિયુક્ત પુરુષ પણ એજ નિયમનું પાલન કરે.

અદેવૃદ્વન્યપપિઘ્ની હૈધિ શિવા પશુભ્યઃ સુયમાઃ સુવર્ચાઃ ।

પ્રજાવંતી વીરસૂર્દેવકામા સ્યોનેમમગ્નિ ગાર્હપત્યં સપર્ય ॥

શથર્વ૦ ॥ કાં૦ ૧૪ । અનુ૦ ૨ । મં૦ ૧૮ ॥

હે (અપતિઘ્ન્યદેવૃદ્વિ) પતિ અને દેવરને દુઃખ ન આપનારી સ્ત્રી, તું (ઇહ) આ ગ્રહાશ્રમ માં (પશુભ્યઃ) પશુઓ માટે (શિવા) કલ્યાણ કરનારી (સુયમાઃ) ઉત્તમ પ્રકારે ધર્મ નિયમ-માં ચાલનારી (સુવર્ચાઃ) રૂપ અને સર્વશાસ્ત્ર વિદ્યાયુક્ત (પ્રજાવંતી) ઉત્તમ પુત્ર પૌત્રાદિ સહિત (વીરસૂઃ) શુરવીર પુત્રો જાણનારી (દેવૃકામા) દેવરની કામના કરનારી (સ્યોના) અને સુખ આપનારી પતિકે દેવરને (ઘ્નિ) પ્રાપ્ત થઈ (ઇમમ્) આ (ગાર્હપત્યમ્) ગૃહસ્થ સમ્બન્ધી (અગ્નિમ્) અગ્નિહોત્રને (સપર્ય) સેવન કર્યા કર.

તામનેન વિધાનેન નિજો વિન્દેત દેવરઃ ॥ મનુ૦ ૯ । ૬૯ ॥

જે અક્ષતથોની સ્ત્રી વિધવા થાય તો પતિનો બીજો નાનો ભાઈ પણ તેની સાથે વિવાહ કરી શકે છે.

પ્રશ્ન—એક સ્ત્રી કે પુરુષ કેટલા નિયોગ કરી શકે છે ? અને વિવાહિત નિયુક્ત પતિયોનાં નામ શું હોય છે ?

ઉત્તર—

સોમઃ પ્રથમો વિવિદે ગન્ધર્વો વિવિદ ઉત્તરઃ ।

તૃતીયો અગ્નિષ્ઠે પતિસ્તુરીયસ્તે મનુષ્યજાઃ ॥

ઋં મં ૧૦૧ સૂં ૮૫ । મં ૪૦ ॥

હે સ્ત્રી, જે (તે) તારો (પ્રથમઃ) પેહેલો વિવાહિત (પતિઃ) પતિ તને (વિવિદે) પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ (સોમઃ) સુકુમારતાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી સોમ; જે બીજો નિયોગથી (વિવિદે) પ્રાપ્ત થાય તે (ગન્ધર્વઃ) એક સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાથી ગન્ધર્વ, જે (તૃતીય ઉત્તર) તે બેની પશ્ચાત્ ત્રીજો પતિ થાય છે તે (અગ્નિઃ) અત્યુચ્છતાયુક્ત હોવાથી અગ્નિસંજક અને જે (તે) તારા (તુરીયઃ) ચોથાથી અગ્યારમાં સુધી નિયોગથી પતિ થાય છે તે (મનુષ્યજાઃ) મનુષ્ય નામથી કહેવાય છે. જેમ (इमां त्वमिन्द्र) એ મંત્રમાં અગ્યારમાં પુરુષ સુધી સ્ત્રી નિયોગ કરી શકે છે, તેમજ પુરુષ પણ અગ્યારમી સ્ત્રી સુધી નિયોગ કરી શકે છે.

પ્રશ્ન—(एकादश) શબ્દથી દસ પુત્ર અને અગ્યારમા પતિને કેમ નથી ગણતા ?

ઉત્તર—જો એવો અર્થ કરશો તો વિધવેવ દેવરં દેવરઃ કર્મદ્વિતીયો ઘર ઉચ્યતે, અદેવૃદ્ધિ અને ગન્ધર્વો વિવિદ ઉત્તરઃ । ઇત્યાદિ વેદ પ્રમાણથી વિરુદ્ધાર્થ થશે કેમકે તમારા અર્થથી બીજા પણ પતિ પ્રાપ્ત નથી થઈ શકે તો.

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ् नियुक्तया ।

प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ ૧ ॥

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाग्रजस्त्रियम् ।

પતિતૌ ભવતો ગત્વા નિયુક્તાવપ્પનાપદિ ॥ ૨ ॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव ॥૩॥ મનુ ૦ ૯ ॥ ૫૯ । ૫૮ । ૧૫૯ ॥

ઇત્યાદિ મનુજીએ લખ્યું છે કે (સપિંડ) અર્થાત્ પતિની છ પીઠીયોમાં પતિના નાના અંથવા મોટા ભાઇ અથવા સ્વજાતિય તથા પોતાથી ઉત્તમ જાતિસ્થ પુરુષ સાથે વિધવા સ્ત્રીનો નિયોગ થવો જોઇએ. પરંતુ જો મૃતસ્ત્રીવાળો પુરુષ અને વિધવા સ્ત્રી સન્તાનોત્પત્તિની ઇચ્છા કરતી હોય તો નિયોગ થવો ઉચિત છે અને જ્યારે સન્તાનનો સર્વથા ક્ષય હોય ત્યારેજ નિયોગ થવો જોઇએ.

જો આપકાલ ન હોય અર્થાત્ સન્તાનો હોવાની ઇચ્છા ન હોય તો અને જો મોટા ભાઇની સ્ત્રી સાથે નાનો અને નાનાની સ્ત્રી સાથે મોટા ભાઇનો નિયોગ થઈ સન્તાનોત્પત્તિ થઈ જવા પછી પુત્રઃ તે નિયુક્ત આપસમાં સમાગમ કરે તો પતિત થઈ જાય, અર્થાત્ એક નિયોગમાં બીજા પૂત્રનો ગર્ભ રહેવા સુધી નિયોગનો અવધિ છે, એ પશ્ચાત્ સમાગમ ન કરે અને

ને બેઠેને માટે નિયોગ થયો હોય તો ચોથા ગર્ભ સુધી અર્થાત્ પૂર્વોક્ત રીતિથી દશ સંતાન સુધી થઈ શકે છે, પશ્ચાત્ વિષયાસક્તિ ગણવામાં આવે છે એટલા માટે તે પતિત ગણાય છે. અને ને વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષ પણ દશમાં ગર્ભથી અધિક સમાગમ કરે તો કામી અને નિન્દિત થાય છે. અર્થાત્ વિવાહ કે નિયોગ સન્તાનો માટેજ કરવામાં આવે છે પશુવત્ કામ ક્રીડાને માટે નહીં.

પ્રશ્ન—નિયોગ મરવા પછીજ થાય છે કે જીવિતા પતિએ પણ ?

ઉત્તર—જીવતા પતિએ પણ—

અન્યમિચ્છસ્વ સુભગે પતિં મત્ ॥ ઋમં ૧૦૧ સૂ ૧૦૧ મં ૧૦૧ ॥

જ્યારે પતિ સન્તાનોત્પત્તિમાં અસમર્થ હોય ત્યારે પોતાની સ્ત્રીને આજ્ઞા આપે કે હે સુભગે, સૌભાગ્યની ઇચ્છા કરનાર સ્ત્રી ! તું (મત્) મારા થકી (અન્યમ્) બીજા પતિની (ઇચ્છસ્વ) ઇચ્છા કર, કેમકે હવે મારાથી સન્તાનોત્પત્તિની આશા ન કર. ત્યારે સ્ત્રી બીજા સાથે નિયોગ કરીને સન્તાનોત્પત્તિ કરે, પરંતુ તે વિવાહિત મહાશય પતિની સેવામાં તત્પર રહે, તેમજ સ્ત્રી પણ જ્યારે રોગાદિ દોષોથી ગ્રસ્ત હોઇને સન્તાનોત્પત્તિમાં અસમર્થ હોય ત્યારે પોતાના પતિને આજ્ઞા આપે કે હે સ્વામી ! આપ સન્તાનોત્પત્તિની ઇચ્છા મારાથી ત્યાગી કોઈ બીજા વિધવા સ્ત્રીથી નિયોગ કરી સન્તાનોત્પત્તિ કરો. જેમકે પાંડુ રામની સ્ત્રી કુન્તી અને માદ્રી આદિએ કર્યું અને જેમ વ્યાસજીએ ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્યના મરી જવા પશ્ચાત્ પોતાના ભાગ્યોની સ્ત્રિઓ સાથે નિયોગ કરી અમ્બિકા અને અમ્બાથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને અમ્બાલિકાથી પાંડુ અને દાસીથી વિદુરની ઉત્પત્તિ કરી હતી ઇત્યાદિ ઇતિહાસ પણ એ વાતમાં પ્રમાણ છે.

પ્રોષિતો ધર્મકાર્યાર્થં પ્રતીક્ષ્યોઽષ્ટૌ નરઃ સમાઃ ।

વિચાર્યે ષઢ્ યશોર્થં વા કામાર્થં ત્રૌસ્તુ વત્સરાન્ ॥ ૧ ॥

વન્ધ્યાષ્ટમેઽધિવેદ્યાબ્દે દશમે તુ મૃતપ્રજા ।

एकादशे स्त्री जननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ २ ॥ मनु० ९ ॥ ७६ । ८१ ॥

વિવાહિત સ્ત્રી જે વિવાહિત પતિ ધર્મમાટે પરદેશ ગયો હોય તો આઠ વર્ષ, વિધવા અને ક્ષતિ માટે ગયો હોય તો છ વર્ષ, અને ધનાદિ કામના અર્થે ગયો હોય તો ત્રણ વર્ષ સુધી વાટ જોઇને પશ્ચાત્ નિયોગ કરી સન્તાનોત્પત્તિ કરી લે. જ્યારે વિવાહિત પતિ આવે ત્યારે નિયુક્ત પતિ છુટી જાય.

તેમજ પુરુષ માટે પણ નિયમ છે કે જે વન્ધ્યા હોય (વિવાહથી આઠ વર્ષ સુધીમાં સ્ત્રીને ગર્ભ ન રહે) તો આઠમે વર્ષ, સંતાન થઈ મરી જાય તો દસમે, જ્યારે જ્યારે થાય ત્યારે ત્યારે કન્યાજ થાય અને પુત્ર ન થાય તો અગ્યાર વર્ષ સુધી વાટ જોઈ અને જે અપ્રિય બોલનાર હોય તો તરતજ તે સ્ત્રીને ત્યાગી અન્ય સાથે નિયોગ કરી સંતાનોત્પત્તિ કરી લે.

તેમજ જે પુરુષ અત્યંત દુઃખદાયક હોય તો સ્ત્રીને ઉચિત છે કે તેને ત્યાગીને અન્ય પુરુષ સાથે નિયોગ કરી સંતાનોત્પત્તિ કરીને તેજ વિવાહિત પતિનો દાયભાગી સંતાન કરી લે, ઇત્યાદિ પ્રમાણો અને યુક્તિયોથી સ્વયંવર વિવાહ અને નિયોગથી પોત પોતાના કુલની ઉન્નતિ કરે. જેમ “ઔરસ” અર્થાત્ વિવાહિત પતિથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર, પિતાના પદાર્થનો સ્વામી થાય છે તેમજ “ક્ષેત્રજ” અર્થાત્ નિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પણ તે મૃત પિતાનો દાયભાગી થાય છે.

હવે સ્ત્રી અને પુરુષે એ ધ્યાનમાં રાખવું કે વીર્ય અને રજને અમૂલ્ય સમજવું. જે કોઈ એ અમૂલ્ય પદાર્થને પરસ્ત્રી, વેસ્ત્રા કે દુષ્ટ પુરુષોના સંગમાં ખોય છે, તે મહામૂર્ખ હોય છે. કેમકે ખેડુત કે માળી મૂર્ખ હોઈને પણ પોતાના ખેતર કે વાડી વિના અન્યત્ર બીજ નથી વાવતા. જે કે સાધારણ બીજ અને મૂર્ખનું એવું વર્તન છે તો પછી જે સર્વોત્તમ મનુષ્ય શરીરરૂપ વૃક્ષના બીજને કુક્ષેત્રમાં ખોય છે તે મહામૂર્ખ કહેવાય છે, કેમકે તેનું ફળ તેને નથી મળતું અને “આત્મા વૈ જાયતે પુત્રઃ” આ બ્રાહ્મણ ગ્રંથનું વચન છે.

અજ્ઞાદઙ્ગાત્સમ્ભવાસિ હૃદયાદધિજાયસે ।

આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ સ જીવ શરદઃ શતમ્ ॥ નિરુ૦૩૪૫॥

હે પુત્ર ! તું અંગ અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં વીર્યથી અને હૃદયથી ઉત્પન્ન થાય છે એથી તું મારો આત્મા છે, મારાથી પૂર્વ મરતો નહીં, કિંતુ સો વર્ષ પર્યંત જીવ. જેથી એવા મહાત્મા અને મહાશયોના શરીર ઉત્પન્ન થાય છે તેને વેસ્ત્રાદિ દુષ્ટ ક્ષેત્રમાં વાવવું કે દુષ્ટ બીજ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વવડાવવું મહા પાપનું કામ છે.

પ્રશ્ન—વિવાહ શા માટે કરવો ? કેમકે એથી સ્ત્રી પુરુષને બંધનમાં પડી ધણો સંકાય કરવો અને દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. માટે જેની સાથે જેની પ્રીતિ રહે ત્યાંસુધી જોડાઈ રહે. જ્યારે પ્રીતિ છુટી જાય ત્યારે છોડી દે.

ઉત્તર—એ પશુ પક્ષિઓનો વ્યવહાર છે મનુષ્યોનો નથી. જે મનુષ્યોમાં વિવાહનો નિયમ ન રહે તો ગૃહાશ્રમના સર્વ સારા સારા વ્યવહારો નષ્ટ બ્રષ્ટ થઈ જાય. કોઈ કોઈની સેવા પણ ન કરે અને મહા વ્યભિચારની વૃદ્ધિ થઈને સર્વ રોગી નિર્બળ અને અદ્યાયુ થઈ, શીઘ્ર શીઘ્ર મરી જાય કોઈ કોઈનો બચ કે લજ્જા નહીં રહે, વૃદ્ધાવસ્થામાં કોઈ કોઈની સેવા પણ નહીં કરે અને મહાવ્યભિચાર દ્રેલાઈને સર્વ રોગી, નિર્બળ અને અદ્યાયુ થઈને તેના કુળોના કુળો નષ્ટ થઈ જાય કોઈ કોઈના પદાર્થનો સ્વામી અને દાયભાગી પણ ન થઈ શકે, અને ન કોઈનો કોઈ પદાર્થ પર દીર્ઘકાળ પર્યંત સ્વત્વ રહે. ઇત્યાદિ દોષોના નિવારણાર્થે વિવાહજ થવો સર્વથાયોગ્ય છે.

પ્રશ્ન—જ્યારે એક વિવાહ થાય અને એક પુરુષને એક સ્ત્રી અને એક સ્ત્રીને એક પુરુષ રહે ત્યારે સ્ત્રી ગર્ભવતી, સ્થિર રોગીણી અથવા પુરુષ દીર્ઘ રોગી હોય અને ખેડની યુવાવસ્થા હોવાથી રહેવાય નહીં તો પછી શું કરે ?

ઉત્તર—એનો પ્રત્યુત્તર નિયોગ વિષયમાં આપી ચુક્યા છીએ, અને ગર્ભવતી સ્ત્રી સાથે એક વર્ષ સમાગમ ન કરવાના સમયમાં પુરૂષથી અથવા જીવે રોગી પુરૂષની સ્ત્રીથી ન રહેવાય તો કોઈ સાથે નિયોગ કરીને તેને માટે પુત્રોત્પત્તિ કરી આપે પરંતુ વેશ્યાગમન કે વ્યભિચાર કદી ન કરે. જ્યાંસુધી બંને ત્યાંસુધી અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા, પ્રાપ્તિનું રક્ષણ અને રક્ષિતની વૃદ્ધિ, વૃદ્ધિ થયલા ધનનો વ્યય દેશોપકાર કરવામાં કર્યા કરે, સર્વ પ્રકારના અર્થાત્ પૂર્વોક્ત રીતિથી પોત પોતાના વર્ણાશ્રમના વ્યવહારે અત્યુત્સાહ પૂર્વક પ્રયત્નથી કર્યા કરે અને તનમનધનથી સર્વદા પરમાર્થ કર્યા કરે. પોતાના માતાપિતા, શાશુ સ્વશુરની અત્યંત શુશ્રૂષા કરે, મિત્ર અને અડોરી પડોરી, રાજા, વિદ્વાન, વૈદ્ય અને સત્પુરુષો સાથે પ્રીતિ રાખીને અને દુષ્ટ અધર્મી એમની ઉપેક્ષા અર્થાત્ દ્રોહ છોડીને તેમને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે. જ્યાંસુધી બંને ત્યાંસુધી પ્રેમથી પોતાનાં સંતાનોને વિદ્વાન અને સુશિક્ષા કરવા કરાવવામાં ધનાદિ પદાર્થનો વ્યય કરીને તેમને પૂર્ણ વિદ્વાન સુશિક્ષાયુક્ત કરે અને ધર્મયુક્ત વ્યવહાર કરી મોક્ષનું સાધન પણ કર્યા કરે કે જેની પ્રાપ્તિથી પરમાનંદ ભોગવે અને આવા આવા શ્લોકોને ન માને જેવા કે:—

પતિતોપિ દ્વિજઃ શ્રેષ્ઠો ન ચ શૂદ્રો જિતેન્દ્રિયઃ ।

નિર્દુગ્ધા ચાપિ ગૌઃ પૂજ્યા ન ચ દુગ્ધવતી સ્ત્રી ॥ ૧ ॥

અશ્વાલમ્બં ગવાલમ્બં સંન્યાસં પલપૈત્રિકમ્ ॥

દેવરાચ્ચ મુતોત્પત્તિં કલૌ પશ્ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૨ ॥

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્ષીબે ચ પતિતે પતૌ ।

પશ્ચ સ્વાપત્સુ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૩ ॥

આ કપોલકલ્પિત પારાશરીના શ્લોકો છે. જે દુષ્ટ કર્મ કરનાર દ્વિજને શ્રેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ કર્મ કરનાર શૂદ્રને નીચ માનીયે તો એનાથી વધારે પક્ષપાત, અન્યાય, અધર્મ બીજે અધિક કયો હશે? શું દૂધ દે અથવા ન દે તો પણ ગાય ગોપાલકોને પાલનીય હોય છે, તેવીજ રીતે કુંભાર આદિને ગંધેડી પણ પાલનીય નથી હોતી! વળી આ દૃષ્ટાંત પણ વિષમ છે, કેમકે દ્વિજ અને શૂદ્ર એકબીજા એક મનુષ્ય જાતિ છે. તેમ ગાય અને ગંધેડીની ભિન્ન જાતિ છે. કદાચિત્ પશુ જાતિ સાથે દૃષ્ટાંતનો એક દેશ દૃષ્ટાંતમાં મળી પણ જાય તો પણ એનો આશય અયુક્ત હોવાથી એ શ્લોકો વિદ્વાનોને કદી પણ માનનીય થઈ શકતા નથી.

જ્યારે અશ્વાલમ્બ અર્થાત્ ઘોડાને મારી અથવા ગવાલમ્બ એટલે ગાયને મારી હોમ કરવોજ વેદવિહિત નથી તો તેનો કલિયુગમાં નિષેધ કરવો, વેદ વિરુદ્ધ કેમ નહીં? જે કલિયુગમાં આ નીચ કર્મોનો નિષેધ માન્યામાં આવે તો તે ત્રેતા આદિમાં વિધિ મનાય, પણ એવાં દુષ્ટ કામ શ્રેષ્ઠ યુગમાં હોવાંજ સર્વથા અસંભવ છે. વળી સંન્યાસની વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં વિધિ છે તેનો નિષેધ કરવો નિર્મૂળ છે. જ્યારે માંસનો નિષેધ છે ત્યારે સર્વદાજ નિષેધ છે, જ્યારે દેવરથી પુત્રોત્પત્તિ કરવી વેદોમાં લખી છે ત્યારે આ શ્લોકનો કર્તા શામાટે નિષેધ કરે છે?

જે (નષ્ટે) અર્થાત પતિ કોઈ દેશ દેશાન્તરમાં ચાલ્યો ગયો હોય, અને ધરમાં સ્ત્રી નિયોગ કરી લે તેજ સમયે વિવાહિત પતિ આવી પહોંચે તો પછી તે કોની સ્ત્રી ગણાય ? કોઈ કહે કે વિવાહિત પતિની, એ અમે માનિયે, પરંતુ એવી વ્યવસ્થા પારાશરીમાં તો નથી લખી ! શું સ્ત્રીઓના પાંચજ આપત્કાલ છે ? રોગી પડ્યો હોય, કે લગ્ન થઈ ગઈ હોય ઇત્યાદિ આપત્કાલ પાંચથી પણ અધિક છે એટલામાટે એવા એવા શ્લોકો કદી માનવા ન જોઈએ.

પ્રશ્ન—શું તમે પાગશર મુનિનાં વચનને પણ નથી માનતા ?

ઉત્તર—ભલે ગમે તેના વચન હોય, પણ વેદવિરુદ્ધ હોવાથી નથી માનતા. વળી આ તો પારાશરના વચન પણ નથી, કેમકે જેમ “ બ્રહ્મોવાચ, વસિષ્ઠ ઉવાચ, રામ ઉવાચ, શિવ ઉવાચ, વિષ્ણુરુવાચ, દેવ્યુવાચ ” ઇત્યાદિ શ્રેણીના નામ લખીને ગ્રંથ રચના એટલામાટે કરે છે કે સર્વ માન્યના નામથી એ ગ્રંથોને સંસાર માની લે અને પોતાની પુષ્કળ જીવિકા પણ ચાલે. એટલા માટેજ અનર્થ ગાથાકૃત ગ્રંથ રચે છે. કેટલાક પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકો છોડીને મનુસ્મૃતિ વેદાનુકુળ છે, અન્ય સ્મૃતિ નથી. એવીજ વ્યવસ્થા અન્ય બધા ગ્રંથોની પણ સમજવી.

પ્રશ્ન—ગૃહાશ્રમ સર્વથી નાનો કે મોટો છે ?

ઉત્તર—પોત પોતાના કર્તવ્ય કર્મોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ—

યથા નદીનદાઃ સર્વે સાગરે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ।

તથૈવાશ્રમિણઃ સર્વે ગૃહસ્થે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ॥ ૧ ॥ મનુ० ૬/૧૦ ॥

યથા વાયું સમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વજન્તવઃ ।

તથા ગૃહસ્થમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વ આશ્રમાઃ ॥ ૨ ॥

યસ્માત્ત્રયોપ્યાશ્રમિણો દાનેનાન્નેન ચાન્વહમ્ ।

ગૃહસ્થેનૈવ ધાર્યન્તે તસ્માજ્જ્યેષ્ઠાશ્રમો ગૃહી ॥ ૩ ॥

સ સંધાર્યઃ પ્રયત્નેન સ્વર્ગમક્ષયમિચ્છતા ।

સુખં ચેહેચ્છતા નિત્યં યોઽધાર્યો દુર્બલેન્દ્રિયૈઃ ॥ ૩ ॥

મનુ० ૩ । ૭૭--૭૯ ॥

જેમ નદી અને મોટા મોટા નદો ત્યાંજ સૂધી ભમતાં રહે છે કે ત્યાં સૂધી તેઓ સમુદ્રને પ્રાપ્ત થતાં નથી. તેમ ગૃહસ્થનાજ આશ્રયથી સર્વ આશ્રમ સ્થિર રહે છે. એ આશ્રમ વિના કોઈ આશ્રમનો કોઈ વ્યવહાર સિદ્ધ થતો નથી.

જેથી બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી એ ત્રણ આશ્રમોને દાન અને અન્નાદિ આપી પ્રતિદિન ગૃહસ્થજ ધારણ કરે છે તેથી ગૃહાશ્રમ એ જ્યેષ્ઠાશ્રમ છે અર્થાત્ સર્વ વ્યવહારમાં તે ધુરંધર કહેવાય છે.

દુર્ગ્ગેન્દ્રિય અર્થાત લાર અને નિર્ગ્ગલ પુરૂષોચ્ચ ધારણ કરવાને અયોગ્ય એવો ગૃહાશ્રમ છે. એટલા માટે મોક્ષ અને સંસારના સુખની જે ઇચ્છા કરતો હોય તેણે પ્રયત્નથી ગૃહાશ્રમ ધારણ કરવો.

એટલામાટે, જે કંઈ વ્યવહાર સંસારમાં છે, તેનો આધાર ગૃહાશ્રમ છે. જે ગૃહાશ્રમ ન હોત તો સંતાનોત્પત્તિ ન થવાથી બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમ ક્યાંથી હોઈ શકત.

જે કોઈ ગૃહાશ્રમની નિંદા કરે છે, તેજ નિંદનીય છે અને જે પ્રશંસા કરે છે તેજ પ્રશંસનીય છે. પરંતુ ગૃહાશ્રમમાં સુખ ત્યારેજ હોય છે કે જ્યારે સ્ત્રી, અને પુરૂષ બેઉ પરસ્પર પ્રસન્ન, વિદ્વાન, પુરૂષાર્થા અને સર્વપ્રકારના વ્યવહારના જ્ઞાતા હોય છે. એટલા માટે ગૃહાશ્રમના સુખનું મુખ્ય કારણ બ્રહ્મચર્ય અને પૂર્વોક્ત સ્વયંવર વિવાહ છે.

આ સંક્ષેપથી સમાવર્તન, અને ગૃહાશ્રમના વિષયમાં શિક્ષા લખી છે. હવે આગળ વાન પ્રસ્થ અને સંન્યાસના વપયમાં લખવામાં આવશે.

इति श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते समावर्तनविवाहगृहाश्रमविषये

चतुर्थः समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमसमुल्लासारम्भः ॥

अथ वानप्रस्थसंन्यासविधिं वक्ष्यामः ॥

ब्रह्मचर्याश्रमं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रब्रजेत्

॥ शत० कां० १४ ॥

मनुष्योने उचित छे ३ ब्रह्मचर्याश्रमने समाप्त करी, गृहस्थ थर, वानप्रस्थ थनुं अने वानप्रस्थ थया पछी संन्यासी थपुं अर्थात् ओ अनुक्रमथी आश्रमनुं विधान छे.

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।

वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यंतदारण्यं समाश्रयेत् ॥ २ ॥

संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रं समादाय ग्राह्यं चाग्निपरिच्छदम् ।

ग्रामादारण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

मुन्यन्नैर्विविधैर्भैक्षैः शाकमूलफलेन वा ।

एतानेव महायज्ञनिर्वपेधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥ मनु० ६।१-५ ॥

આ પ્રકારે સ્નાતક અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક ગૃહાશ્રમના કર્તા દિન (આશ્રમ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) ગૃહાશ્રમમાં રહીને નિશ્ચિતાત્મા થઈ અને યથાવત્ ઇન્દ્રિયોને જીતી વનમાં વસે—૧.

પરંતુ જ્યારે શિરના શ્વેત કેશ થાય અને ત્વચા ઢીલી પડી જાય, અને પુત્રને પણ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હોય. ત્યારે ગ્રહસ્થ વનમાં જઈ વસે—૨.

આશ્રમના સર્વ આહાર અને વસ્ત્રાદિ સર્વ ઉત્તમોત્તમ પદાર્થોને છોડીને પુત્રો પાસે જીને રાખી કે પોતાની સાથે લઈ, વનમાં નિવાસ કરે—૩.

સાંગોપાંગ અગ્નિહોત્રને લઈ આશ્રમમાંથી નિકળી દૈત્રેન્દ્રિય થઈને અરણ્યમાં જઈને વસે—૪.

નાના પ્રકારના સામાનાદિ અન્ન, સુંદર સુંદર શાક, મૂલ ફલ ફુલ, કંદાદિથી પૂર્વોક્ત પંચ-મહાયજ્ઞ કરે તેથીજ અતિથી સેવા અને પોતે પણ નિર્વાહ કરે—૫.

સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્પાદાન્તો મૈત્રઃ સમાહિતઃ ।

દાતા નિત્યમનાદાતા સર્વભૂતાનુકમ્પકઃ ॥ ૧ ॥

અમયત્નઃ સુસ્વાર્થેષુ બ્રહ્મચારી ધરાશયઃ ।

શરણેષ્વમમશ્ચૈવ વૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૨ ॥ મનુ० ૬ । ૮ । ૨૬ ॥

સ્વાધ્યાય અર્થાત્ ભાણુવા ભાણુવવામાં નિત્યયુક્ત જિતાત્મા, સર્વનો મિત્ર ઇન્દ્રિયોના દમન-શીલ, વિદ્યાદિનું દાનદેનાર અને સર્વપર દયાનુ તથા ક્રોધની પાસેથી કંઈપણ પદાર્થ ન લે, એ પ્રકારે સદા વર્તે—૧.

શરીરના સુખ માટે અતિ પ્રયત્ન ન કરે, કિંતુ બ્રહ્મચારી રહે અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રી સાથે હોય તોપણ તેની સાથે વિષય ચેષ્ટા કંઈપણ ન કરે, ભૂમિપર સૂએ, પોતાના આશ્રિત કે સ્વકીય પદાર્થોમાં મમતા ન કરે અને વૃક્ષના મૂલમાં વસે—૨.

તપઃશ્રદ્ધે ચે હ્યુપવસન્ત્યરણ્યે શાન્તા વિદ્વાંસો મૈત્રચર્યાં ચરન્તઃ ।

સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રયાન્તિ યત્રાઽમૃતઃ સ પુરુષો હ્યવ્યયાત્મા ॥ ૧ ॥

મુળ્હ૦ । સ્વ૦ । ૨ । મં૦ ૧૧ ॥

જે શાંત વિદ્વાન્ લોકા વનમાં તપ, ધર્માનુષ્ઠાન અને સત્યની શ્રદ્ધા કરીને લિક્ષાયરણ કરતા થકા જંગલમાં વસે છે, તે જ્યાં નાશરહિત પૂર્ણ પુરુષ હોવાને લાભ રહિત પરમાત્મા છે. ત્યાં નિર્મલ થઈને આણુદ્વારાએ તે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ આનંદિત થઈ જાય છે—૧.

અભ્યાદંધામિ સમિધમગ્રે વ્રતપતે ત્વયિ ।

વ્રતશ્ચ શ્રદ્ધાં ચોપૈમીન્ધે ત્વાં દીક્ષિતો અહમ્ ॥ ૧ ॥

યજુર્વેદ ॥ અ૦ । ૨૦ । મં૦ ૨૪ ॥

વાનપ્રસ્થને ઉચિત છે કે હું અગ્નિમાં હોમ કરી, દીક્ષિત થઈ, વ્રત, સત્યાચરણ અને મહાને પ્રાપ્ત થાઉં, એવી ઇચ્છા કરીને વાનપ્રસ્થ થાય. નાના પ્રકારની તપશ્ચર્યા, સત્સંગ યોગાભ્યાસ, સુવિચારથી જ્ઞાન અને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે. પશ્ચાત્ જ્યારે સંન્યાસ ગ્રહણની ઇચ્છા થાય, ત્યારે સ્ત્રીને પુત્રોની પાસે મોકલી દે, પછી સંન્યાસ ગ્રહણ કરે.

इति संक्षेपेण वानप्रस्थविधिः

अथ संन्यासविधिः

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ॥

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् પરિવ્રજેત્ ॥ મનુ० ॥૬॥ ૩૩ ॥

આ પ્રકારે વનમાં આયુનો ત્રીજો ભાગ અર્થાત્ પચાસમા વર્ષથી પચોતેરમાં વર્ષપર્યંત વાનપ્રસ્થ રહીને પછી આયુના ચોથા ભાગમાં, સર્વસંગોને છોડીને પરિવ્રાટ-સંન્યાસી થઈ જાય.

પ્રશ્ન—ગૃહાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમ કર્યાબગર સંન્યાસાશ્રમ કરે તેને પાપ થાય છે કે નહિ ?
ઉત્તર—થાય છે અને નથી પણ થતું.

પ્રશ્ન—એ પ્રકારની વાત કેમ કહો છો ?

ઉત્તર—એ પ્રકારની નથી કેમકે જે બાહ્યાવસ્થામાં વિરક્ત થઈ પાછો વિષયોમાં ફસે તે મહાપાપી અને જે ન ફસે તે મહાપુણ્યાત્મા સત્પુરુષ છે.

यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्ब्रह्मनाद्वा गृहाद्वा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ॥

આ બ્રાહ્મણુ ગ્રંથનું વચન છે.

જે દિવસે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, તેજ દિવસે ઘેરથી કે વનથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરી લે. પ્રથમ સંન્યાસનો પક્ષક્રમ કહો અને એમાં વિકલ્પ અર્થાત્ વાનપ્રસ્થ કરે, ગૃહાશ્રમથીજ સંન્યાસ ધારણ કરે અને તૃતીય પક્ષ એ છે કે પૂર્ણ વિદ્વાન, જિતોન્દ્રિય, વિષયભોગ-કામનાથી રહિત, પરોપકાર કરવાની ઇચ્છાથી યુક્ત પુરૂષ હોય તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમથીજ સંન્યાસ લે અને વેદોમાં પણ—

“ यतयः ब्राह्मणस्य विजानतः ॥

ઇત્યાદિ પદોથી સંન્યાસનું વિધાન છે પરંતુ—

• नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

નાશાન્તમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ કઠ૦ વહ્ની૦૨૫મ૦૨૩૧

જે દુરાચારથી પ્રથક્ નથી, જેને શાન્તિ નથી, જેનો આત્મા યોગી નથી અને જેનું મન શાન્ત નથી, તે સંન્યાસ લઇને પણ પ્રજ્ઞાનથી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી—

યચ્છેદ્વાઙ્મનસી પ્રાજ્ઞસ્તચ્છેદ્ જ્ઞાન આત્મનિ ।

જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિયચ્છેત્તચ્છેચ્છાન્ત આત્મનિ ॥

કઠ૦ ॥ વલ્લી ॥ ૩ । મં૦ ૧૩ ॥

બુદ્ધિમાન્ સંન્યાસી વાણી અને મનને અધર્મથી રોકી, તેને જ્ઞાન અને આત્મામાં લગાડે અને તે જ્ઞાનસ્વાત્માને પરમાત્મામાં લગાડે અને તે વિજ્ઞાનને શાન્તસ્વરૂપ આત્મામાં સ્થિર કરે.

પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાન્નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન ।

તદ્વિજ્ઞાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ।

મુળ૦ ॥ સ્વં૦ ૨ । મં૦ ૧૨ ॥

સર્વ લૌકિક ભોગોને કર્મથી સંચિત થયેલાં જોઈ, બ્રાહ્મણ અર્થાત્ સંન્યાસી વૈરા-
ગ્યને પ્રાપ્ત થાય કેમકે (અકૃત) અર્થાત્ ન કરેલું (પરમાત્મા કૃત) કેવલ કર્મથી પ્રાપ્ત નથી
થતું એટલામાટે કંઈપણ અર્પણાર્થે હાથમાં લઈને વેદવિત્ અને પરમેશ્વરને જાણનાર એવા
ગુરૂની પાસે વિજ્ઞાનમાટે જતું ને જઈને સર્વ સન્દેહોની નિવૃત્તિ કરવી. પરંતુ સદા આવાનો
સંગ છોડી દેવો કે જે

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પષ્ટિતમ્મન્યમાનાઃ ।

જહ્વન્યમાનાઃ પરિયન્તિ મૂઢા અન્વેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ ॥ ૧ ॥

અવિદ્યાયાં બહુધા વર્તમાના વયં કૃતાર્થાં ઇત્યભિમન્યન્તિ બાલાઃ ।

યત્કર્મિણો ન પ્રવેદયન્તિ રાગાત્તેનાતુરાઃ ક્ષીણલોકાશ્ચ્યવન્તે ॥ ૨ ॥ ॥

મુળ૦ ॥ સ્વં૦ ૨ । મં૦ ૮ ॥ ૧ ॥

જે અવિદ્યાની અંદર રમી રહી પોતાને ધીર અને પંડિત માને છે, તે નીચ ગતિને પ્રાપ્ત
થનાર મૂઢ, જેમ આંધળાની પછવાડી આંધળો દુર્દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દુઃખ પામે છે—૧.

જે બહુધા અવિદ્યામાં રમણુ કરનારા બાલબુદ્ધિ હમે કૃતાર્થ છંછએ એમ માને છે, જેને
કેવલ કર્મકાંડી લોક રોગથી મોહિત થઈ જાણી અને જણાવી શક્તા નથી તે આતુર રહીને જન્મ
મરણરૂપ દુઃખમાં પડ્યા રહે છે—૨. એટલા માટે

વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્યાસયોગાદતયઃ શુદ્ધસત્વાઃ ।

તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥

મુળ૦ । સ્વં૦ ૨ । મં૦ ૬ ॥

જે વેદાન્ત—પરમેશ્વર પ્રતિપાદક વેદ મંત્રાના અર્થજ્ઞાન અને આચારમાં ઉત્તમ પ્રકારે નિશ્ચિત સંન્યાસ યોગથી શુદ્ધાંતઃકરણ સંન્યાસી હોય છે, તે પરમેશ્વરમાં મુક્તિસુખ પ્રાપ્ત કરી, ભોગવી પશ્ચાત્ જ્યારે મુક્તિમાં સુખની અવાધ પૂરી થઈ જાય છે ત્યારે ત્યાંથી છુટીને સંસારમાં આવે છે. મુક્તિ વિના દુઃખનો નાશ નથી થતો કેમકે:—

न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः
છાંદો ॥ પ્ર૦ ૮ । સ્વં ૧૨ ॥

જે દેહ ધારી છે તે સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિથી પ્રથક્ કદી રહી નથી શકતા અને જ્યારે શરીર રહિત જીવાત્મા સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરની સાથે શુદ્ધ થઈ રહે છે, ત્યારે તેને સંસારક સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત નથી થતાં તે માટે:—

पुत्रैषणायाश्च वितैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥

શત૦ કાં૦ ૧૪ । પ્ર૦ ૫ । બ્રા૦ ૨ કં૦ ॥ ૧ ॥

લોકમાં પ્રતિષ્ઠા કે લાભથી, ધનના ભોગ કે માન્યથી અને પુત્રાદિના મોહથી અલગ હોઈને સંન્યાસીઓ ભિક્ષુક થઈ, રાત દિન મોક્ષનાં સાધનોમાં તત્પર રહે છે.

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं तस्यां सर्ववेदसं हुत्वा ब्राह्मणः प्रव्रजेत् ॥ १ ॥ यजुर्वेदब्राह्मणे ॥

પ્રાજાપત્યાં નિરૂપ્યેષ્ટિં સર્વવેદસદક્ષિણામ્ ।

આત્મન્યગ્રીન્સમારોપ્ય બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાત્ ॥ ૨ ॥

યોદત્વા સર્વભૂતેભ્યઃ પ્રવ્રજત્યમયં ગૃહાત્ ।

तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ૩ ॥ મનુ૦ ૬।૩૮।૩૯

• પ્રજાપતિ—પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને અર્થે ઇષ્ટિયત્ત કરીને તેમાં યજ્ઞોપવીત, શિખાદિ ચિન્હો છોડી, આહવનીયાદિ પાંચ અગ્નિયોને પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ પાંચે પ્રાણોમાં આરોપણ કરી, બ્રાહ્મણ અભવિત્ વેરથી નિકળી સંન્યાસી થઈ જાય.—૧.

જે સર્વ ભૂત પ્રાણિ માત્રને અભયદાન દઈ, વેરથી નિકળીને સંન્યાસી થાય છે તે બ્રહ્મવાદી અર્થાત્ પરમેશ્વર પ્રકાશિત વેદોક્ત ધર્માદિ વિદ્યાઓના ઉપદેશ કરવાવાળા સંન્યાસીને માટે પ્રકાશમય (અર્થાત્ મુક્તિના આનંદસ્વરૂપ) લોક પ્રાપ્ત થાય છે !

પ્રશ્ન—સંન્યાસિયોનો શો ધર્મ છે.

ઉત્તર—ધર્મ તો (પક્ષપાત રહિત ન્યાયાચરણ, સત્યનું ગ્રહણ, અસત્યનો પરિત્યાગ, વેદોક્ત ઇશ્વરાજાનું પાલન, પરોપકાર અને સત્યલાપણાદિ લક્ષણ) સર્વાશ્રમિયોનો અર્થાત્ સર્વ મનુષ્ય માત્રનો એકજ છે પરંતુ સંન્યાસીનો વિશેષ ધર્મ આ છે કે:—

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाच मनःपूतं समाचरेत् ॥ १ ॥
 क्रुद्धयन्तं न प्रतिकुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ २ ॥
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुस्वार्थी विचरेदिह ॥ ३ ॥
 क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
 विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ४ ॥
 इन्द्रियाणां निसोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ५ ॥
 दूषितोऽपि चरेद्धर्मे यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६ ॥
 फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादम् ।
 न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ७ ॥
 प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोपि विधिवत्कृताः ।
 व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमन्मपः ॥ ८ ॥
 दहन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ ९ ॥
 प्राणायामैर्दहेद्दोषाम धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
 प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ १० ॥
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन संपश्येद्भूतिमस्यान्तरात्मनः ॥ ११ ॥
 अहिंसयेन्द्रिसंगैर्वै दिक्श्चैव कर्मभिः ।
 तपश्चरणैश्चोग्रैस्साधयन्तीह तत्पदम् ॥ १२ ॥
 यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १३ ॥

ચતુર્ભિરપિ ચૈવૈતૈર્નિત્યમાશ્રમિભિર્દ્વિજૈઃ ।

દશલક્ષણકો ધર્મઃ સેવિતવ્યઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૪ ॥

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ૧૫ ॥

અનેન વિધિના સર્વાસ્ત્યક્ત્વા સંગાન્ શનૈઃ શનૈઃ ।

સર્વદ્વન્દ્વવિનિર્મુક્તો બ્રહ્મણ્યેવાવતિષ્ઠતે ॥ ૧૬ ॥

મનુ० અ० ૬ ॥ ૪૬ । ૪૮ । ૪૯ । ૫૨ । ૬૦ । ૬૬ । ૬૭ ।

૭૦-૭૩ । ૭૨ । ૮૦ । ૯૧ । ૯૨ । ૮૧ ॥

જ્યારે સંન્યાસી શાગમાં આવે ત્યારે અહિં તહિં ન જોતાં નીચે પૃથ્વીપર દૃષ્ટિ રાખીને ચાલે, સદા વસ્ત્રથી જાળીને જળ પીએ, નિરતર સત્યજ્ઞ બોલે, સર્વદા મનથી વિચારીને સત્યનું પ્રહણ કરી અસત્યનો ત્યાગ કરે--૧

જ્યારે ક્યાંક ઉપદેશ વા સંવાદાદિમાં સંન્યાસી ઉપર ક્રોધ ક્રોધ કરે અથવા નિંદા કરે તો સંન્યાસીને ઉચિત છે કે તેના ઉપર પોતે ક્રોધ ન કરે, કિંતુ સદા તેના કલ્યાણાર્થ ઉપદેશજ કરે અને મુખના, જે નાસિકાનાં, જે આંખોના અને જે કાનનાં છિદ્રોમાં વિખરતી વાણીએ ક્રોધ કારણથી મિથ્યા કદી ન બોલે.-૨.

પોતાના આત્મા અને પરમાત્મામાં સ્થિર અપેક્ષારહિત મદ્યમાંસાદિ વર્જિત થઈને આત્મા નીજ સહાયથી સુખાર્થ થઈ, આ સંસારમાં ધર્મ અને વિદ્યા વધારવામાં ઉપદેશ માટે સદા વિચારતો રહે.-૩

કેશ, નળ, ગદી, મૂછનું છંદન કરાવે; સુંદર પાત્ર, દંડ અને કસુબાદિયો રંગિત વસ્ત્રોનું પ્રહણ કરી તે નિશ્ચિન્તાત્મા સર્વ જીવોને પીડા ન દેતાં સર્વથા વિચરે-૪

ઈન્દ્રિયોને ધર્માન્વરણથી રાખી, રાજદાનને છોડી સર્વ પ્રાણિગા સાથે નિર્વિર વૈ ને મોક્ષને માટે સામર્થ્ય વધાર્યો કરે-૫

સંસારમાં ક્રોધ તેને દૂષિત કે ભુષિત કરે તોપણ જે ક્રોધ આ આશ્રમમાં વર્તેલો પુરૂષ અર્થાત્ સંન્યાસી સર્વ પ્રાણિયો પ્રતિ પક્ષપાત રહિત હોઈને સ્વયં ધર્માત્મા થવામાં અને અન્યોને ધર્માત્મા કરવામાં પ્રયત્ન કર્યો કરે, અને એ પોતાના મનમાં નિશ્ચય જાણે કે દંડ, કમંડળ, અને કાપાય વસ્ત્રાદિ ચિન્હ ધારણ, એ કંઈ ધર્મનું કારણ નથી, પણ સર્વ મનુષ્યાદિ પ્રાણિયોની સત્યોપદેશ અને વિદ્યાદાનથી ઉન્નતિ કરવી, એ સંન્યાસીનું મુખ્ય કર્મ છે-૬.

કેમકે યદપિ નિર્મલી વૃક્ષતુ ફળ વાટીને મલીન જળમાં નાખવાથી તે જળનું શોધક થાય

છે, તદ્વિ તે નામ્યા વિના તેના નામના ક્યન વા શ્રવણ માત્રથી તે જળ શુદ્ધ થઈ નથી શકતું.—૭.

ઐટલા માટે બ્રહ્મણ અર્થાત્ બ્રહ્માવત્ સંન્યાસીને ઉચિત છે કે આંકાર પૂર્વક સમ વ્યાહતિયેથી જોટલી શક્તિ હોય તેટલા વિધિપૂર્વક પ્રાણાયામ કરે પરંતુ ત્રણથી તે ન્યુન પ્રાણાયામ કદી ન કરે, એજ સંન્યાસીઓનું પરમ તપ છે. ૮

કેમકે જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી અને ગાળવાથી ધાતુઓનો મળ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમજ પ્રાણોના નિગ્રહથી મનાદિ ઇન્દ્રિયોના દોષ ભસ્મીભુત થાય છે—૯.

એ માટે સંન્યાસી લોક નિત્યપ્રતિ પ્રાણાયામોથી આત્મા, અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોના દોષને, ધારણાઓથી પાપને, પ્રત્યાહારથી સંગદોષને, ધ્યાનથી અનીશ્વરના ગુણો અર્થાત્ હર્ષ, શોક અને અવિદ્યાદિ જીવના દોષોને ભસ્મીભુત કરે—૧૦.

એજ ધ્યાન યોગથી જે અયોગી અવિદ્વાનોને દુઃખથી બાળુવા યોગ્ય નાના મોટા પદાર્થોમાં પરમાત્માની વ્યાપ્તિને અને પોતાના આત્મા અને અંતર્યામી પરમેશ્વરની જાતિને બુઝે—૧૧.

સર્વ ભુતો પ્રતિ નિર્વેર, ઇન્દ્રિયોના વિષયોના ત્યાગ, વિદ્યુત્ત કર્મ અને અત્યુક્તપત્ર-રણથી આ સંસારમાં મોક્ષપદને પૂર્વોક્ત સંન્યાસીજ સીદ્ધ કરી અને કરાવી શકે છે. અન્ન નહિ.—૧૨.

જ્યારે સંન્યાસી સર્વ ભાવોમાં અર્થાત્ પદાર્થોમાં નિસ્પૃહ આકાંક્ષા રહિત સર્વ બહાર ભીતરનાં વ્યવહારોમાં ભાવથી પવિત્ર થાય છે, ત્યારેજ આ દેહમાં અને મરણ પછી નિરંતર મુખને પ્રાપ્ત થાય છે—૧૩.

ઐટલા માટે બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીને યોગ્ય છે કે પ્રયત્નથી દશ લક્ષણયુક્ત નિમ્ન લિખિત ધર્મનું સેવન કરે—૧૪.

પ્રથમ લક્ષણ (ધૃતિ) સદા ધૈર્ય રાખવું, દ્વિતીય (ક્ષમા) જે કે નિન્દાસ્તુતિ, માન અપમાન, હાનિલાભ આદિ દુઃખોમાં પણ સહનશીલ રહેવું તૃતીય (દમ) મનને સદા ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરીને અધર્મથી રોકવું અર્થાત્ અધર્મ કરવાની ઇચ્છા પણ ન થાય; ચોથું (અસ્તેય) ચોરી ત્યાગ અર્થાત્ વિના આજ્ઞા વા છલ, કપટ, વિદ્વાસધાત વા કોઈ વ્યવહાર તથા વેદ વિરુદ્ધ ઉપદેશથી પરપદાર્થનું ગ્રહણ કરવું. એ ચોરી અને એને છોડી એ સાહુકારી કહેવાય છે. પાંચમું (શૌચ) સગદોષ પક્ષપાત છોડીને અન્તર અને જલ મૃત્તિકા માર્જનાદિથી બાહ્ય પવિત્રતા રાખવી. છઠું (ઇન્દ્રિયનિગ્રહ) અધર્માચરણથી રોકીને ઇન્દ્રિયોને ધર્માચરણમાં સદા રાખવી. સાતમું (ધીઃ) માદક દ્રવ્ય, બુદ્ધિ નાશક અન્ય પદાર્થ, દુષ્ટોનો સંગ, આલસ્ય પ્રમાદાદિ છોડીને શ્રેષ્ઠ પદાર્થોનાં સેવનથી, સત્પુરુષોના સંગથી અને યોગાભ્યાસથી બુદ્ધિને વધારવી. આઠમું (વિદ્યા) પૃથિવીથી પરમેશ્વર પર્યન્ત યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું અને તેનાથી યથાયોગ્ય ઉપકાર લેવો, સત્ય જેમ આત્મામાં તેમ મનમાં, જેમ મનમાં તેમ વાણીમાં, જેમ વાણીમાં તેમ કર્મમાં વર્તવું તે વિદ્યા છે, એથી વિપરીત અવિદ્યા છે. નવમું (સત્ય) જે પદાર્થ જેવો

હોય તેને તેવોજ સમજવો, તેવોજ કહેવો અને તેવોજ કરવો તથા દસમું (અક્રાંધ) કોધાદિ દોષોને છોડીને શાંત્યાદિ ગુણોનું ગ્રહણ કરવું એ ધર્મના લક્ષણ છે.

આ દશલક્ષણયુક્ત પક્ષપાતરહિત ન્યાયાચરણ ધર્મનું સેવન ચારે આશ્રમી કરે અને આજ વેદોક્ત ધર્મમાંજ પોતે ચાલવું, અને અન્યને સમજાવીને ચલાવવું, એ સંન્યાસિયોના વિશેષ ધર્મ છે—૧૫.

આ પ્રકારે ધીરે ધીરે સર્વ સંગ દોષો છોડીને, હર્ષ શોકાદિ સર્વ દ્વંદ્વોથી વિમુક્ત હોઈ, સંન્યાસી બ્રહ્મમાંજ અવસ્થિત થાય છે. સંન્યાસિયોના મુખ્ય કર્મ આજ છે કે સર્વ ગૃહસ્થાદિ આશ્રમોને સર્વ પ્રકારના વ્યવહારોનો સત્ય નિશ્ચય કરાવી અધર્મ વ્યવહારોથી છોડાવી, તેના સર્વ સંશયોનું છેદન કરી, સત્યધર્મયુક્ત વ્યવહારો પ્રવૃત્ત કરાવ્યા કરે—૧૬.

પ્રશ્ન—સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો એ બ્રાહ્મણનોજ ધર્મ છે વા ક્ષત્રિયાદિનો પણ ?

ઉત્તર—બ્રાહ્મણનેજ અધિકાર છે કેમકે તે સર્વ ગાંધર્માં પૂર્ણ વિદ્યા, વાર્તિક, પરોપકાર પ્રિય, મનુષ્ય છે તેનું નામ બ્રાહ્મણ છે. પૂર્ણ વિદ્યા, ધર્મ, પરમેશ્વરની નિષ્ઠા, અને વેગવ્ય વિના સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં સંસારનો વિશેષ ઉપકાર નથી થઈ શકતો, એથી લોકશ્રુતિ છે કે બ્રાહ્મણને સંન્યાસનો અધિકાર છે, અન્યને નહીં, એમાં મનુનું પ્રમાણ પણ છે:—

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राजधर्मान् निबोधत ॥ मनु० । ૬ । ૧૭ ॥

આ પ્રમાણે મનુજ મહારાજ કહે છે કે ઋષિઓ ! આ ચાર પ્રકાર અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય, ગૃહાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમ કરવા બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે. આ સ્થળે વર્તમાન વાક્યોમાં પુણ્ય અક્ષય અને શરીર છુટવા પછી મુક્તિરૂપ અક્ષય આનંદને આપનાર સંન્યાસ ધર્મ કહેવા છે. એ પછી “ રાજધર્મોના ધર્મ શ્રવણ કરો ” એવું કહ્યું છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર મુખ્યત્વે કરી બ્રાહ્મણોનોજ છે અને ક્ષત્રિયાદિનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે.

પ્રશ્ન—સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની આવશ્યકતા શી છે ?

ઉત્તર—જેમ શરીરમાં શિરની આવશ્યકતા છે, તેમજ આશ્રમોમાં સંન્યાસાશ્રમની આવશ્યકતા છે, કેમકે તેના વિના વિદ્યા અને ધર્મ કદી વૃદ્ધિ પામી શકતો નથી, અને અન્યાશ્રમોને વિદ્યાગ્રહણ, ગૃહકૃત્ય અને તપશ્ચર્યાદિનો સમ્પન્ન હોવામાં અવકાશ ગણો આછો મળે છે. પક્ષપાત છોડી વર્તવું અન્યાશ્રમિયોને દુષ્કર છે. જેમ સંન્યાસી સર્વતોમુક્ત થઈને જગતનો ઉપકાર કરે છે, તેમ અન્યાશ્રમ નથી કરી શકતો કેમકે સંન્યાસીને સત્યવિદ્યા વડે પદાર્થવિજ્ઞાનની ઉન્નતિનો જેટલો અવકાશ મળે છે તેટલો અન્યાશ્રમીને નથી મળી શકતો, પરંતુ જે બ્રહ્મચર્યથીજ સંન્યાસી થઈને જગતને સત્યશિક્ષા કરી, જેટલી ઉન્નતિ કરી શકે છે તેટલી ઉન્નતિ ગૃહસ્થ વા વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ભોગવીને સંન્યાસાશ્રમી નથી કરી શકતો.

પ્રશ્ન—સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો, ઇશ્વરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે ઇશ્વરનો અભિપ્રાય મનુષ્યોની વૃદ્ધિ કરવામાં છે. જો કોઈ ગૃહસ્થાશ્રમ ન કરે તો તેને સંતાનજ નહીં થાય. જ્યારે સંન્યાસાશ્રમ મુખ્ય છે, અને તે સર્વ મનુષ્ય કરે તો મનુષ્યોનું મૂલચ્છેદન થઈ જાય.

ઉત્તર—હીક. વિવાહ કરેથી પણ ધણાને સંતાન નથી થતાં અથવા યજ્ઞને શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે, તોપણ એ પણ ઇશ્વરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ કરનારું થયું. જો તમે કહો કે:—

“ યત્ને ક્રતે યદિ ન સિધ્યતિ કોઽત્ર દોષઃ । ”

આ કોઈ કનિનું નયન છે. “ જો યત્ન કરવાથી પણ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય, તો તેમાં શો દોષ ” ? અર્થાત્ કંઈપણ નહીં. ત્યારે અમે તમને પ્રાછવે છીએ કે ગૃહાશ્રમથી ધણા સંતાન થાને પાતામાં વિરુદ્ધાચારણ કરી લડી મરે, તો લાનિ કેટલી મોટી થાય છે. જ્યારે સંન્યાસી એક વેદોક્ત ધર્મના ઉપદેશથી પરસ્પર પ્રીતિ કલ્પન કરાવે, તો લાણે મનુષ્યોને તેથી બચાવી દેશે. સહસ્ર ગૃહસ્થો સમાન મનુષ્યોની વૃદ્ધિ કરશે, અને સર્વ મનુષ્ય સંન્યાસ ગ્રહણ કરી પણ નથી શકતા કેમકે સર્વની વિષયાસક્તિ કદી છૂટી શકશે નહીં. જે જે સંન્યાસિયોના ઉપદેશથી ધાર્મિક મનુષ્ય થશે, તે સર્વ જાણે કે સંન્યાસીના પુત્ર તુલ્ય છે.

પ્રશ્ન—સંન્યાસી કહે છે કે અમને કશું કર્તવ્ય નથી. અત્ર, વસ્ત્ર લઈ આનંદમાં રહેવું. અવિદ્યારૂપ સંસાર સાથે માથાફોડ શું કામ કરવી ? પોતાને બ્રહ્મ માની, સંતુષ્ટ રહેવું, કોઈ આવી પૂછે તો તેને પણ એવોજ ઉપદેશ કરવો કે તું પણ બ્રહ્મ છે. તને પાપ પુણ્ય નથી લાગતું કેમકે શીતોષ્ણ, શરીર, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, પ્રાણ અને સુષ્પન્દુષ્ણ મનના ધર્મ છે. જગત્તમિથ્યા અને જગતનો વ્યવહાર પણ સર્વ કલ્પિત અર્થાત્ જૂઠું છે, એથી એમાં ફસવું બુદ્ધિમાનોનું કામ નથી, જે કાંઈ પાપપુણ્ય થાય છે, તે દેહ અને ઇન્દ્રિયોના ધર્મ છે. આત્માના નહિ ઇલાદિ ઉપદેશ કરે છે અને આપે તો કાંઈ વિલક્ષણ સંન્યાસના ધર્મ કલા છે. હવે અમે કોની વાત સાચી અને કોની જૂઠી માનિયે.

ઉત્તર—શું તેને ઉત્તમ કર્મ પણ કર્તવ્ય નથી ? જુઓ “ વૈદિકૈશ્ચૈવ કર્મભિઃ ” મનુજીએ વૈદિક કર્મ જે ધર્મયુક્ત સત્યકર્મ છે, તે સંન્યાસિયોએ પણ અવશ્ય કરવાનાં લખ્યાં છે. શું ભોજન છાદનાદિ કર્મો તે છોડી શકશે ? જો એ કર્મ નથી છુટી શકતાં તો ઉત્તમ કર્મ છોડવાથી તે પતિત અને પાપભાગી નહીં થશે ? જ્યારે ગૃહસ્થો પાસે અત્ર વસ્ત્રાદિ લે છે અને તેનો પ્રત્યુપકાર નહીં કરે તો શું તેઓ મહાપાપી નહીં થશે ? જેમ આંખથી જોવું, કાનથી સાંભળવું ન થાય તો આંખ અને કાનનું હોવું વ્યર્થ છે તેમજ જો સંન્યાસી સત્યોપદેશ અને વેદાદિસત્યશાસ્ત્રોના વિચારનો પ્રચાર નહીં કરે તો તે પણ જગત્તમાં વ્યર્થ ભારૂપ છે અને જે અવિદ્યારૂપ સંસાર સાથે માથાફોડ શું કામ કરવી આદિ લખે છે, તેવો ઉપદેશ કરનારા મિથ્યારૂપ અને પાપ વધારનારા પાપી છે. જે કાંઈ શરીરાદિથી કર્મ કરવામાં આવે છે તે સર્વ આત્મનાજ અને તેનું ફળ ભોગવનાર પણ આત્મા છે. જે જીવને બ્રહ્મ ખતાવે છે, તે

અવિદ્યાક્રી નિદ્રામાં સૂતા છે, કેમકે જીવ અલ્પ, અલ્પજ્ઞ અને બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક સર્વજ્ઞ છે. બ્રહ્મ નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવયુક્ત છે. અને જીવ કદી બદ્ધ કદી મુક્ત રહે છે. બ્રહ્મ સર્વ વ્યાપક સર્વજ્ઞ હોવાથી તેને બ્રમ વા અવિદ્યા કદી નથી થઈ શકતી અને જીવને તો કદી વિદ્યા તો કદી અવિદ્યા થાય છે. બ્રહ્મ જન્મ મરણ દુઃખને કદી પ્રાપ્ત થતો નથી અને જીવ તો પ્રાપ્ત થાય છે એથી એ તેમનો ઉપદેશ મિથ્યા છે.

પ્રશ્ન—સંન્યાસી સર્વ કર્મ વિનાશી અને અગ્નિ તથા ધાતુનો સ્પર્શ નથી કરતા એ વાત સાચી છે કે નહીં ?

ઉત્તર—નાહી.

“મમ્યહુ નિત્યમાસ્તે યસ્મિન્ યદ્વા મમ્યહુ ન્યસ્યન્તિ દુઃસ્વાનિ કર્માણિ
યેન સ સંન્યાસઃ સ પ્રશસ્તો વિદ્યતે યસ્ય સ સંન્યાસી” ॥

જે બ્રહ્મ અર્થાત્ જેનાથી દુષ્ટ કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં આવે એવો ઉત્તમ સ્વભાવ જેનામાં હોય, તે સંન્યાસી કહેવાય છે. જે સુકર્મનો કર્તા અને જેમાં દુષ્ટ કર્મોનો નાશ થાય છે તે સંન્યાસ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—અધ્યાપન અને ઉપદેશ ગૃહસ્થ કર્યા કરે છે, પુનઃ સંન્યાસીનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર—સત્યોપદેશ સર્વ આશ્રમી કરે અને સાંભળે, પરંતુ જેટલો અવકાશ અને નિષ્પક્ષ પાતતા સંન્યાસીને હોય છે, તેટલી ગૃહસ્થોને નથી હોતી. હા, જે બ્રહ્મણુ છે તેનું એજ કામ છે કે પુરુષ પુરુષોને અને સ્ત્રી સ્ત્રીઓને સત્યોપદેશ અને વિદ્યા ભણાવ્યા કરે. જેટલો બ્રમણુનો અવકાશ સંન્યાસીને મળે છે તેટલો ગૃહસ્થ બ્રહ્મણુદિને કદી નથી મળી શકતો, જ્યારે બ્રહ્મણુ વેદવિરુદ્ધ આચરણુ કરે ત્યારે તેના નિયંતા સંન્યાસી થાય છે, એથી સંન્યાસનું હોવું ઉચિત છે.

પ્રશ્ન—“એકરાત્રિં વસેદ્ ગ્રામં” ઇત્યાદિ વચનોથી સંન્યાસીએ એકત્ર એક રાત્રિ માત્ર રહેવું, અધિક નિવાસ કરવો ન જોઈએ.

ઉત્તર—એ વાત થોડાક અંશમાં તો હીક છે કે એકને એક સ્થળે વાસ કરવાથી જગત્નો ઉપકાર અધિક નથી થઈ શકતો અને સ્થાનાંતરનું પણ અભિમાન થાય છે, રાગ દ્વેષ પણ અધિક થાય છે પરંતુ જે વિશેષ ઉપકાર એકત્ર રહેવાથી થાય તો રહે, જેમ જનક રાજાને ત્યાં ચાર ચાર મહીના સુધી પંચશિષ્યાદિ અને અન્ય સંન્યાસી કેટલાંએ વર્ષોસુધી નિવાસ કરતા હતા.

“અને એક રાત્ર ન રહેવું” એ વાત આજ કાલના પાપંડી સંપ્રદાયોની બનાવેલી છે. કેમકે સંન્યાસી એકત્ર અધિક રહે તો તેમના પાપંડ અહિં થાય અને અધિક ન વધી શકે.

પ્રશ્ન—

યતીનાં કાશ્ચનં દદાતાંબૂલં બ્રહ્મચારિણામ્ ।

ચૌરાણામભયં દદાત્સ નરો નરકં વ્રજેત્ ॥ ૧ ॥

ઇત્યાદિ વચનોના અભિપ્રાય એ છે કે સંન્યાસિયોને જે સુવર્ણાદિ દાન દે તો દાતા નરક પ્રાપ્ત થાય.

ઉત્તર— આ વાત પણ વર્ણાશ્રમ વિરોધી સમ્પ્રદાયિ અને સ્વાર્થસિંધુ પૌરાણિકોની કલ્પેલી છે. કેમકે સંન્યાસિયોને ધન મળે તો તે તેમનું ખંડન બહુ કરી શકે અને તેમની હાનિ થાય તથા તેમને આધીન પણ ન રહે અને જ્યારે ભિક્ષાદિ વ્યવહાર તેમને આધીન રહે તો સંન્યાસી ડરતા રહે. જ્યારે તેઓ મૃતિ અને સ્વાર્થિયોને દાન દેવામાં ઉત્તમતા સમજે છે ત્યારે પછી વિદ્વાન અને પરોપકારી સંન્યાસિયોને આપવામાં કાંઈ પણ દોષ થઈ શકતો નથી. જુઓ:—

વિવિધાનિ ચ રત્નાનિ વિવિક્તેષૂપપાદયેત્ । મનુ० અ० ૧૧ । ૬ ॥

નાના પ્રકારના રત્ન સુવર્ણાદિ ધન (વિવિક્ત) અર્થાત્ સંન્યાસિયોને આપે અને તે શ્લોક પણ અનર્થક થઈ જાય છે: કેમકે સંન્યાસિયોને સુવર્ણ આપવાથી જે યજ્ઞમાન નરકમાં જાય તો ચાંદી, મોતી હીરા આદિ આપવાથી તે સ્વર્ગમાં જશે ?

પ્રશ્ન—પંડિતજી આપ આ પાઠ જોડતા બૂઝી ગયા છો તે એમ છે કે “યતિહસ્તં ધનં દ્વયાત” અર્થાત્ “ જે સંન્યાસિયોના હાથમાં ધન આવે છે, તે નરકમાં જાય છે.

ઉત્તર—એ વચન પણ અવિદ્વાને કપોત્ત કલ્પનાથી રચ્યું છે. કેમકે હાથમાં ધન આપવાથી દાતા નરકે જાય તો પગપર મુકવાથી કે ગાંસડી બાંધી આપવાથી સ્વર્ગે જશે ? એથી એવી કલ્પના માનવી યોગ્ય નથી.

હા, એ વાત છે કે તો સંન્યાસી યોગક્ષેમથી અધિક રાખશે તો ચોરાદિથી પીડિત અને મોહિત પણ થઈ જશે. પરંતુ જે વિદ્વાન છે, તે અયુક્ત વ્યવહાર કરી નહીં કરશે કે ન મોહમાં પ્રસરે, કેમકે તે પ્રથમ ગૃહાશ્રમમાં અથવા બ્રહ્મચર્યમાં સર્વ ભોગભોગવી અને જોઈ ચૂક્યો છે, અને જે બ્રહ્મચર્યથી થાય છે તે પૂર્ણ વૈરાગ્યયુક્ત હોવાથી કદી કંઈ નથી ફસતો.

પ્રશ્ન—લોકા કહે છે કે શ્રાદ્ધમાં સંન્યાસી આવે તે તેને જમાડે તો તે યજ્ઞમાનના પિતૃ નાસી જાય, અને નરકે પડે.

ઉત્તર—પ્રથમ તો મરેલા પિતરોનું આવવું; અને કરેલું શ્રાદ્ધ મરેલા પિતરોને પહોંચવુંજ અસંભવ, વેદ અને યુક્તિ વિરૂદ્ધ હોવાથી મિથ્યા છે. જ્યારે આવતાજ નથી ત્યારે નાસી કાણ જશે ? જ્યારે પોતાના પાપ પુણ્યાનુસાર ઇશ્વરી વ્યવસ્થાથી મરણ પછી જીવં જન્મ લે છે તો તેનું આવવું કેમ થઈ શકે ? એથી એ વાત પણ પેટાર્થ પુરાણી અને વૈરાગિયોની મિથ્યા કલ્પેલી છે. હા, એ તો ઠીક છે કે જ્યાં સંન્યાસી જશે, ત્યાં એ મૃતક શ્રાદ્ધ કરવું વેદાદિ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ હોવાથી પિતરોને બદલે તે પાખંડ દૂર નાસી જશે.

પ્રશ્ન—જો બ્રહ્મચર્યથી સંન્યાસ લેશે, તો તેનો નિર્વાહ કંઈવુલાથી થશે, અને કામને રોકવો

પણ અતિકઠિણ છે, એટલામાટે ગૃહાશ્રમીએ વાનપ્રસ્થ થઇ જ્યારે વૃદ્ધ થાય ત્યારેજ સંન્યાસ લેવો સારો છે.

ઉત્તર—જે નિર્વાહ ન કરી શકે, ધન્દ્રિયોને ન રોકી શકે, તે બ્રહ્મચર્યથી સંન્યાસ ન લે પરંતુ જે રોકી શકે તે કેમ ન લે ? જે પુરૂષે વિપયના દોષો અને વીર્યસંરક્ષણના ગુણો જાણ્યા છે, તે વિપયાસકત કદી નથી થતો અને તેનું વીર્ય વિચારાગ્નિના ધન્યવત્ છે, અર્થાત્ તેમાંજ વ્યય થઇ જાય છે. જેમ વૈદ્ય અને ઔષધીની આવશ્યકતા રોગી માટે હોય છે, તેવી નિરોગી માટે નહીં. એ પ્રકારે જે પુરુષ કે સ્ત્રીને વિદ્યાધર્મની વૃદ્ધિ અને સર્વ સંસારનો ઉપકાર કરવો એ પ્રયોજન હોય તે વિવાહ ન કરે. જેમકે પંચશિખાદિ પુરુષ અને ગાર્ગી આદિ સ્ત્રીઓ થઇ ગઇ હતી. એટલા માટે સંન્યાસી થવું અધિકારિયોને ઉચિત છે, અને જે અનધિકારી સંન્યાસ ગ્રહણ કરશે, તો પોતે દુષ્ટશે. જેમ “સમ્રાટ” ચક્રવર્તી રાજા થાય છે, તેમજ “પરિવ્રાટ” સંન્યાસી પાપ છે. પ્રત્યુત રાજા પોતાના દેશમાં તા સ્વસંબંધીઓમાં સત્કાર પામે છે અને સંન્યાસી સર્વે પુજિત પાપ છે.

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥

ચાણક્ય નીતિશાસ્ત્રના સ્લોક છે. વિદ્વાન અને રાજાની કદી તુલ્યતા નથી થઇ શકતી કેમકે રાજા પોતાના રાજ્યમાંજ માન સત્કાર પામે છે અને વિદ્વાન સર્વત્ર માન-પ્રતિષ્ઠા પામે છે. એથી વિદ્યા ભણવી, સુશિક્ષા લેવી અને બલવાન થવું એ આદિ માટે બ્રહ્મચર્ય, સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ વ્યવહાર સિદ્ધ કરવા અથે ગૃહસ્થ; વિચાર, ધ્યાન અને વિજ્ઞાન વૃદ્ધયર્થે તપશ્ચર્યા કરવા માટે વાનપ્રસ્થ; અને વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રનો પ્રચાર, ધર્મ વ્યવહારનું ગ્રહણ, અને દુષ્ટવ્યવહારનો ત્યાગ, સત્યોપદેશ અને સર્વને નિઃસન્દેહ કરવા આદિ માટે સંન્યાસાશ્રમ છે. પરંતુ જે આ મુખ્ય ધર્મ સત્યોપદેશાદિ નથી કરતા તે પતિત અને નરકગામી છે. એથી સંન્યાસિયોને ઉચિત છે કે સત્યોપદેશ, શંકાસમાધાન, વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોનું અધ્યાપન અને વેદાકત ધર્મની વૃદ્ધિ પ્રયત્નથી કરીને સકલ સંસારની ઉત્તતિ કર્યા કરે.

પ્રશ્ન—સંન્યાસી સિવાય જે અન્ય સાધુ, પેરાગી, ગુસાંઈ, બાળા આદિ છે તે પણ સંન્યાસાશ્રમાં ગણી શકાય કે નહીં ?

ઉત્તર—નહીં. કેમકે તેમાં સંન્યાસનું એક પણ લક્ષણ નથી. તેઓ તો વેદવિરુદ્ધ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઇ વેદ કરતાં પણ પોતાના સંપ્રદાયના આચાર્યોનાં વચન વધારે માને છે અને પોતાનાજ મતની પ્રસંશા કરી મિથ્યા પ્રપંચમાં ફસી પોતાના સ્વાર્થર્થે બીજાઓને પોત પોતાના મતમાં ફસાવે છે. સુધારવું તો બાળુ પર રહ્યું પણ તેના બલમાં સંસારને બેહેઠાવીને અધોગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને સ્વપ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે. એટલા માટે જ્યોત્સના સં-

ન્યાસાશ્રમમાં નથી ગણી શકાતા, કિંતુ એ સ્વાર્થાશ્રમી તો પક્ષા છે ! એમાં કાંઈ સંદેહ નથી જે સ્વયં ધર્મમાં ચાલીને સકલ સંસારને ચલાવે છે, પોતે જાતે અને સકલ સંસારને આ લોક અર્થાત્ વર્તમાન જન્મમાં, પરલોક અર્થાત્ અન્ય જન્મમાં સ્વર્ગ અર્થાત્ સુખનો ભોગ કરે કરાવે છે, તેજ ધર્માત્મા જન સંન્યાસી અને મહાત્મા છે.

આ સંક્ષેપથી સંન્યાસાશ્રમની શિક્ષા લખી. હવે એની આગળ રાજપ્રગ્નધર્મ વિષય લખવામાં આવશે.

इति श्रीमदयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते वानप्रस्थसंन्यासाश्रमविषये

पञ्चमः समुच्छासः सम्पूर्णः ॥ ५ ॥

અથ ષષ્ઠસમુલ્લાસારમ્ભઃ ॥

અથ રાજધર્માન્ વ્યાख्याસ્યામઃ ॥

રાજધર્માન્ પ્રવક્ષ્યામિ યથાવૃતો ભવેન્નૃપઃ ।

સંભવશ્ચ યથા તસ્ય સિદ્ધિશ્ચ પરમા યથા ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મ પ્રાપ્તેન સંસ્કારં ક્ષત્રિયેણ યથાવિધિ ।

સર્વસ્યાસ્ય યથાન્યાયં કર્ત્તવ્યં પરિરક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥ મનુ० ૭/૧૨ ॥

હવે મનુજ મહારાજ ઋષિયોને કહું છે કે ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમના વ્યવહાર કથન પશ્ચાત્ રાજધર્મ કહું છું કે કેવા પ્રકારના રાજા હોવા જોઈએ અને જેમ એમના હોવાનો સંભવ તથા જેમ એમને પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે સર્વ પ્રકારે કહું છું. ૧

જેમ પરમવિદ્વાન બ્રાહ્મણ હોય છે તેમ વિદ્વાન સુશિક્ષિત થઈ ક્ષત્રિયને યોગ્ય છે કે આ સર્વ રાજ્યની રક્ષા ન્યાયથી યથાવત્ કરે. એનો પ્રકાર એ છે કે—

ત્રીણિ રાજાના વિદથે પુરુણિ પરિ વિશ્વાનિ ભૂષથઃ સદાસિ ॥

ઋ० મં० ૩ । સૂ० ૩૮ મં० ૬ ॥

મુશ્વર ઉપદેશ કરે છે કે (રાજાના) રાજા અને પ્રજાના પુરુષો મળી (વિદથે) સુખ પ્રાપ્તિ અને જ્ઞાનવૃદ્ધિકારક રાજા પ્રજાના સંબંધરૂપ વ્યવહારમાં (ત્રીણિ સદાસિ) ત્રણસભા અર્થાત વિદ્યાર્થસભા, ધર્માર્થસભા, રાજ્યસભા નિયત કરીને (પુરુણિ) બહુ પ્રકારની વિશ્વાનિ સમગ્ર પ્રજા સંબંધી મનુષ્યાદિ પ્રાણિયોને (પરિભૂષથઃ) સર્વ બાબુથી વિદ્યા, સ્વાતંત્ર્ય ધર્મ, સુશિક્ષા અને ધનાદિથી અલંકૃત કરે.

તં સમા ચ સમિતિશ્ચ સેના ચ ॥ ૧ ॥

અથર્વં ૦ કાં ૦ ૧૫ । અનુ ૦ ૨ । વં ૦ ૯ । મં ૦ ૨ ॥

સમ્યં સમાં મે પાહિ યે ચ સમ્યાઃ સમાસદઃ ॥ ૨ ॥

અથર્વં ૦ । કાં ૦ ૧૯ । અનુ ૦ ૭ । વં ૦ ૫૫ । મં ૦ ૬ ॥

(તમ્) તે રાજધર્મને (સમા ચ) ત્રણે સભા (સમિતિશ્ચ) સંગ્રામોદિની વ્યવસ્થા અને (સેનાચ) સેના એ ત્રણે મળી પાલન કરે

સભાસદ અને રાજને યોગ્ય છે કે રાજ સર્વ સભાસદોને આજ્ઞા કરે કે હે (સમ્ય) સભાને યોગ્ય મુખ્ય સભાસદ ! તું (મે) મારી (સમામ્) સભાની ધર્મયુક્ત વ્યવસ્થાનું (પાહિ) પાલન કર અને તેમ (યેચ) જે (સમ્યાઃ) સભાના યોગ્ય (સમાસદઃ) સભાસદ છે તે પણ સભાની વ્યવસ્થાનું પાલન કર્યા કરે. ૨.

આનો અભિપ્રાય એ છે કે એકને સ્વતંત્ર રાજ્યનો આધિકાર ન આપવો જોઈએ. કિંતુ રાજ જે સભાપતિ તદાધીન સભા; સભાધીન રાજ; રાજ અને સભા પ્રજાધીન; અને પ્રજા રાજસભાને આધીન રહે, યદિ એમ ન કરે તો:—

રાષ્ટ્રમેવ વિશ્યાહન્તિ તસ્માદ્રાષ્ટ્રી વિશં ઘાતુકઃ ।

વિશમેવ રાષ્ટ્રાયાઘાં કરોતિ તસ્માદ્રાષ્ટ્રી વિશમત્તિ ન પુષ્ટં પશું મન્યત્તેતિ ॥

શત ૦ ॥ કાં ૦ ૧૩ । પ્ર ૦ ૨ । બ્રા ૦ ૩ । કં ૦ ૭ । ૮ ।

જો પ્રજાથી સ્વતંત્ર સ્વાધીન રાજવર્ગ રહે તો (રાષ્ટ્રમેવ વિશ્યાહન્તિ) રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી પ્રજાનો નાશ કર્યા કરે જેથી એકલો રાજા સ્વાધીન વા ઉન્મત્ત થઈને (રાષ્ટ્રીવિશં ઘાતુકઃ) પ્રજાનો નાશક થાય છે, અર્થાત્ (વિશમેવ રાષ્ટ્રાયાઘાં કરોતિ) તે રાજ પ્રજાને ખાઈ જાય અર્થાત્ અત્યંત પીડિત કરે છે એટલાજ માટે કોઈ એકને સ્વાધીન રાજ્ય ન કરવું જોઈએ. જેમ સિંહ વા માંસાહારી ખીજાં રૂઢપુષ્પ પશુને મારીને ખાય છે તેમ (રાષ્ટ્રી વિશમત્તિ) સ્વતંત્ર રાજ પ્રજાનો નાશ કરે છે અર્થાત્ કોઈને પોતાથી અધિક ન થવા દેતાં શ્રીમાનને લુંટી ઝુંટી અન્યાયથી દંડ લઈ પોતાનું પ્રયોજન પૂરું કરે છે એટલા માટે:—

इन्द्रो जयाति न परां जयाता अधिराजो राजसु राजयातै ।

चर्कृत्य ईड्यो वन्द्यश्चोपसद्यो नमस्यो भवेह ॥

અથર્વં ॥ કાં ૦ ૬ । અનુ ૦ ૧૦ । વં ૦ ૯૮ । મં ૦ ૧ ॥

હે મનુષ્યો ! જે (રાજા) આ મનુષ્ય સમુદાયમાં (રાજા) પરમ ઐશ્વર્યના કર્તા શત્રુઓને (જયારી) જીતી શકે (ન પરાજયારી) જે શત્રુઓથી પરાજીત ન થાય (રાજા) રાજાઓમાં (અધિરાજ) સર્વોપરિ વિરાજમાન (રાજારી) પ્રકાશમાન થાય (ચક્રવર્તી) સભાપતિ થવાને અત્યંત યોગ્ય (રાજા) પ્રશંસનીય ગુણ કર્મ સ્વભાવયુક્ત (રાજા) સત્કરણીય ચોપસઘઃ સમીપ જવા અને શરણ લેવા યોગ્ય (નમસ્કાર) સર્વ માનનીય (ભવ) થાય તેનેજ સભાપતિ રાજા કરે.

**હમન્દેવા અસપત્ન સુવધ્વં મહતે ક્ષત્રાયં મહતે
જ્યૈષ્ઠ્યાય મહતે જાનરાજ્યાયેન્દ્રસ્યેન્દ્રિયાય ॥**

યજુઃ ૦ અ ૦ ૧ । મં ૪૦ ॥

હે (દેવા) વિદ્વાનો, રાજા પ્રજાજનો ! તમે (હમ) આ પ્રકારના પુરુષને (મહતે ક્ષત્રાય) મોટું ચક્રવર્તી રાજ્ય (મહતે જ્યૈષ્ઠ્યાય) સર્વથી મોટા થવા માટે (મહતે જાનરાજ્યાય) પરમ વિદ્વાન યુક્ત રાજ્ય પાલન માટે અને (રાજા) પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત રાજ્ય અને ધન પાલનાર (અસપત્ન સુવધ્વમ્) સંમતિ કરી સર્વત્ર પક્ષપાત રહિત પૂર્ણ વિદ્યા વિનયયુક્ત સર્વ ના મિત્ર સભાપતિ રાજાને સર્વોપરી માનીને સર્વ ભુગોલ શત્રુરહિત કરો. અને:—

સ્થિરા વઃ સન્તવાયુઘા પરાણુદે વીઠૂ ઉત પ્રતિષ્કમે ॥

યુષ્માકમસ્તુ તવિષી પનીયસી મા મર્ત્યસ્ય માયિનઃ ॥ ૧ ॥

ઋ ૦ ॥ મં ૦ ૧ । સૂ ૦ ૩૯ । મં ૦ ૨ ॥

ધર્મર ઉપદેશ કરે છે કે હે રાજા પુરુષો ! (વઃ) તમારાં (આયુઘા) આગ્નેયાદિ અસ્ત્ર અને શત્રુઓ (તોય) ભુશુણી (અન્દ્રક) ધનુષ, બાણ, તરવાર આદિ શસ્ત્ર શત્રુઓનો પુરાણુદે પરાજય કરાવા (ઉતપ્રતિષ્કમે) અને રોકવાને અર્થે (વીઠૂ) પ્રશંસિત અને (સ્થિરા) દૃઢ (સન્તુ) થાઓ (યુષ્માકમ) અને તમારી (તવિષી) સેના પનીયસી પ્રશંસનીય (અસ્તુ) થાઓ કે જે વડે તમે સદા વિજયી થાઓ પરંતુ (મા મર્ત્યસ્ય માયિનાઃ) જે નિર્દિત અન્યાય રૂપ કામ કરે છે તેને માટે પૂર્વે વસ્તુઓ ન થાઓ અર્થાત્ જ્યાં સુધી મનુષ્ય ધાર્મિક રહે છે, ત્યાં સુધી રાજ્યવૃદ્ધિ પામતું રહે છે, અને જ્યારે દુષ્ટાચારી થાય છે ત્યારે નષ્ટબ્રહ્મ થઈ જાય છે.

રાજાપુરુષોએ મહા વિદ્વાનોને વિદ્યાસભાધિકારી, ધાર્મિક વિદ્વાનોને ધર્મસભાધિકારી, પ્રશંસનીય ધાર્મિક પુરુષોને રાજસભાના સભાસદ અને જે એ સર્વમાં સર્વોત્તમ ગુણ કર્મસ્વભાવયુક્ત મહાન પુરુષ હોય તેને રાજસભાપતિ રૂપ માનીને સર્વ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવી. ત્રણે સભાની સમ્મતિથી રાજનીતિના ઉત્તમ નિયમ રહે અને નિયમોને આધીન સર્વ લોક વર્તે. સર્વના હિતકારક કામોમાં

સંમતિ કરે. સર્વહિત કરવા માટે પરતંત્ર અને ધર્મયુક્ત કામોમાં અર્થાત્ જે જે પોતાનું કામ છે તેમાં તેમાં સ્વતંત્ર રહે. પુનઃ એ સભાપતિના શુભ કેવા હોવા બોધ્યે.

इन्द्राऽनिलयमाकाणामग्रेष्ठ वरुणस्यच ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ १ ॥

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।

नचैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ २ ॥

सोमिर्भवति वायुश्च सोर्कः सोमः स धर्मराट् ।

स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ૩ ॥

મનુ ૭ ॥ ૪ । ૬ । ૭ ।

તે સભેશ રાજા ઇન્દ્ર અર્થાત્ વિદ્યુત સમાન શીઘ્ર ઐશ્વર્યકર્તા, વાયુ સમાન સર્વના પ્રાણ વત્ પ્રિય અને હૃદયની વાતને જાણનાર, યમ પક્ષપાતરહિત ન્યાયાધીશ સમાન વર્તનાર સૂર્યસમાન ન્યાયધર્મવિદ્વાનો પ્રકાશક, અન્ધકાર અર્થાત્ અવિદ્યા અન્યાયનો નિરોધક, અગ્નિ સમાન દુષ્ટોને ભસ્મ કરનાર, વરુણ અર્થાત્ બાંધનારની સમાન દુષ્ટોને અનેક પ્રકારે બાંધનાર, ચંદ્ર તુલ્ય શ્રેષ્ઠોને આનંદ દાતા, ધનાધ્યક્ષ સમાન કોશોને પૂર્ણ કરનાર એવો સભાપતિ હોવો બોધ્યે. ૧

જે સૂર્યવત્ પ્રતાપી સર્વને બહાર અને અંદર મનને પોતાના તેજથી તપાવનાર, જેને પૃથિવીમાં કરડી નજરે જોનાર કોઈ પણ સમર્થ ન હોય. ૨.

અને જે પોતાના પ્રભાવથી અગ્નિ, વાયુ સૂર્ય, સોમ, ધર્મ, પ્રકાશક, ધનવર્ધક, દુષ્ટોને અન્ધન કર્તા, મોટા ઐશ્વર્યવાન હોય તેજ સભાધ્યક્ષ સભેશ થવાને યોગ્ય છે. ૩

સાચો રાજા કોણ છે:—

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शाशिता च सः ।

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ ૧ ॥

दण्ठः शान्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ ૨ ॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रक्षयति प्रजाः ।

असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ ૩ ॥

दुष्पेयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।

सर्वलोकप्रकोपश्च भवेदण्डस्य विभ्रमात् ॥ ૪ ॥

યત્ર શ્યામો લોહિતાક્ષો દણ્ડશ્ચરતિ પાપહા ।
 પ્રજાસ્તત્ર ન મુહ્યન્તિ નેતા ચેત્સાધુ પશ્યતિ ॥ ૫ ॥
 તસ્યાહુઃ સંપ્રણેતારં રાજાનં સત્યવાદિનમ્ ।
 સમીક્ષ્મ કારિણં પ્રાજ્ઞં ધર્મકામાર્થકોવિદમ્ ॥ ૬ ॥
 તં રાજા પ્રણયન્સમ્યક્ ત્રિવર્ગેણાભિવર્દ્યતે ।
 કામાત્મા વિષમઃ ક્ષુદ્રો દણ્ડેનૈવ નિહન્યતે ॥ ૭ ॥
 દણ્ડો હિ સુમહત્તેજો દુર્ધરશ્ચાકૃતાત્મભિઃ ।
 ધર્મોદ્વિચલિતં હન્તિ નૃપમેવ સવાન્ધવમ્ ॥ ૮ ॥
 સોઽસહાયેન મૂઢેન લુબ્ધેનાકૃતબુદ્ધિના ।
 ન શક્યો ન્યાયતો નેતું સક્તેન વિષયેષુ ચ ॥ ૯ ॥
 શુચિના સત્યસન્ધેન યથા શાસ્ત્રાનુસારિણા ।
 પ્રણેતું શક્યતે દણ્ડઃ સુસહાયેન ધીમતા ॥ ૧૦ ॥

મનુ૦૭॥ ૧૭-૧૯ । ૨૪-૨૮ । ૩૦ । ૩૧ ॥

૧. દંડ છે તેજ પુરૂષ, રાજા, તેજ ન્યાયનો પ્રચારકર્તા અને સર્વનો શાસનકર્તા, તેજ ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમોના ધર્મનો પ્રતિભૂ અર્થાત્ જામિન છે.

૨ તેજ પ્રજાનો શાસનકર્તા, સર્વ પ્રજાનો રક્ષક સુતેલા પ્રજાસ્થ મનુષ્યોમાં જાગતો છે તેથી બુદ્ધિમાન લોક દંડનેજ ધર્મ કહે છે.

૩ જો દંડ સારે પ્રકારે વિચારથી ધારણ કરવામાં આવે તો તે સકલ પ્રજાને આનંદિત કરી દે છે, અને જો વિના વિચારે ચલાવવામાં આવે તો તે રાજાનો વિનાશ કરી દે છે.

૪. વિના દંડ સકલ વર્ણ દૂષિત અને સર્વ મર્યાદા છિન્ન સિન્ન થઈ જાય, દણ્ડ યથાવત્ ન હોવાથી સર્વ લોકોનો પ્રકોપ થઈ જાય.

૫. જ્યાં કૃષ્ણવર્ણ, રક્તનેત્ર લયંકર પુરૂષની સમાન પાપોનો નાશ કરનાર દણ્ડ વિચરે છે, ત્યાં પ્રજા મોહને પ્રાપ્ત ન થઈને આનંદિત થાય છે. પરંતુ જો દણ્ડનો ચલાવનાર પક્ષપાતરહિત વિદ્વાન હોય તોજ.

૬. એ દંડનો ચલાવનાર સત્યવાદી, વિચારીને કરનારો, બુદ્ધિમાન, ધર્મ અર્થ અને કામની સિદ્ધિ કરવામાં પંડિત રાજા છે, તેનેજ તે દંડનો ચલાવનાર એમ વિદ્વાન લોક કહે છે.

૭. જો દંડને સારે પ્રકારે રાજા ચલાવે છે તે દંડ ધર્મ અર્થ અને કામની સિદ્ધિને વધારે

છે અને જે વિષયમાં લમ્પટ આડો અવળો અને ઇર્ષ્યા કરનાર, હુદ્, નીચબુદ્ધિ ન્યાયાધીશ રાજા થાય છે તે દંડથી માર્યો જાય છે.

૮. દંડ ધણો તેજમય છે, તેને અવિદ્વાન અધર્માત્મા ધારણ નથી કરી શકતા; અને તે દંડ ધર્મરહિત રાજાનોજ નાશ કરી નાખે છે.

૯. કેમકે આમ પુરૂષોને સહાય કરનારી વિદ્યા સુશિક્ષા છે તેમની સહાયતાથી રહિત અને જે વિષયોમાં આસક્ત તથા મૂઢ છે, તે ન્યાયથી દંડ ચલાવવામાં સમર્થ કદી થઈ શકતો નથી.

૧૦ જે પવિત્ર આત્મા સત્યાચાર અને સત્પુરૂષોનો સંગી, યથાવત્ નીતિશાસ્ત્રાનુકૂલ ચાલ નારો અને શ્રેષ્ઠ પુરૂષોની સહાયથી યુક્ત બુદ્ધિમાન છે, તેજ ન્યાયરૂપી દંડ ચાલવવામાં સમર્થ થાય છે. એટલા માટે:—

સૈનાપત્યં ચ રાજ્યં ચ દण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १ ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ २ ॥

त्रैविद्यो हैतुकस्तर्કी नैरुक्तो धर्मं पाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिषत्स्यादशावरा ॥ ૩ ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।

त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ૪ ॥

एकोपિ वेदविद्वર્મ યં વ્યવસ્યેદ્ દ્વિજોત્તમઃ ।

સ વિજ્ઞેયઃ પરોધર્મો નાજ્ઞાનામુદિતોયુતૈઃ ॥ ૫ ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ૬ ॥

યં વદન્તિ તમોભૂતા મૂર્ખા ધર્મમતદ્વિદઃ ।

તત્પાપં શતથા મૂત્વા તદ્વક્ત્રનનુગચ્છતિ ॥ ૭ ॥

મનુ ૦ ૧૨ । ૧૦૦ । ૧૧૦ । ૧૧૫ ॥

૧. સકલ સેના અને સેનાપતિયોની ઉપર રાજ્યાધિકાર દંડ દેવાની વ્યવસ્થાની સર્વ કાર્યોનું આધિપત્ય અને સર્વોની ઉપર વર્તમાન સર્વાધીશ રાજ્યાધિકાર, આ ચારે અધિકારોમાં સંપૂર્ણ વેદશાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ પૂર્ણવિદ્યાવાન ધર્માત્મા, જિતેન્દ્રિય, સુશીલ જનોને સ્થાપિત કરવા

નેમ્નએ અર્થાત્ મુખ્ય સેનાપતિ, મુખ્ય રાજ્યાધિકારી, મુખ્ય ન્યાયાધીશ, પ્રધાન અને સર્વાધીશ રાજ એ ચાર સકલ વિદ્યાઓમાં પૂર્ણ વિદ્વાન હોવા નેમ્નએ.

૨. ન્યુનમાં ન્યુન દશ વિદ્વાનોની અથવા ઘણા ન્યુન હોય તો ત્રણ વિદ્વાનોની સભાનેવી વ્યવસ્થા કરે તે તે ધર્મ અર્થાત્ વ્યવસ્થાનું ઉદ્ધાન કાઢપણ ન કરે.

૩ એ સભામાં ચારે વેદ, ન્યાયશાસ્ત્ર, નિરક્ત, ધર્મશાસ્ત્રાદિના વેતા વિદ્વાન સભાસદ હોવા નેમ્નએ પરંતુ તેઓ ને અહ્યારી, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ હોય તો તે સભા હોવી નેમ્નએ કે જેમાં દશ વિદ્વાનોથી ન્યુન ન હોવા નેમ્નએ.

૪. જે સભામાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદના જ્ઞાતા ત્રણ સભાસદ મળી વ્યવસ્થા કરે, તે સભાની કરેલી વ્યવસ્થાનું પણ કોઈએ ઉદ્ધાન ન કરે તે નેમ્નએ.

૫. યદિ સર્વ વેદનો જ્ઞાતા દ્વિજેતમ સંન્યાસી એવો ને એક પણ હોય તો તે જે ધર્મની વ્યવસ્થા કરે, તેજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે પણ સહસ્ત્ર, લાખો, જોડો અજ્ઞાનિયો મળી જે કાંઈ વ્યવસ્થા કરે તે કદી પણ ન માનવી નેમ્નએ.

૬. જેઓ અહ્યાર્ય, સત્યભાષણાદિ વ્રત, વેદવિદ્યા અને વિચાર એથી રહિત, જન્મ માત્રથી શુદ્રવત્ છે તેવા સહસ્ત્ર મનુષ્યો એકત્ર મળે તોપણ તે સભા નથી કહેવાતી.

૭. અવિદ્યાયુક્ત મૂર્ખ, વેદોમાં અજ્ઞાત એવા મનુષ્યો જે ધર્મ કહે તે કદી ન માનવો નેમ્નએ કેમકે જે મૂર્ખાએ કહેલા ધર્માનુસારે ચાલે છે તેમને તેઓના પછવાડી સેંકડો પ્રકારના પાપ લાગી જાય છે. માટે ત્રણે અર્થાત્ વિદ્યાસભા, ધર્મસભા, અને રાજ્યસભામાં મૂર્ખાની કદી પણ ભરતી કરવી ન નેમ્નએ ક્રિંતુ સદા વિદ્વાન અને ધાર્મિક પુરૂષોને સ્થાન કરવા નેમ્નએ અને સર્વ લોકઃ—

ત્રૈવિદ્યેભ્યસ્ત્રયો વિદ્યાં દણ્ડનીતિં ચ શાશ્વતીમ્ ।

આન્વીક્ષિકીં ચાત્મવિદ્યાં વાર્તારંભૌશ્ચ લોકતઃ ॥ ૧ ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेदिवानिशम् ।

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ २ ॥

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ૩ ॥

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

विषुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वાત્મનૈવ તુ ॥ ૪ ॥

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः त्रियो मदः ।

तौर्यत्रિકं वृथाभ्या च कामजો દશકો ગણઃ ॥ ૫ ॥

પૈશૂન્યં સાહસં દ્રોહ ઈર્ષ્યાસૂયાર્થદૂષણમ્ ।
 વાગ્દળ્દજં ચ પારુષ્યં ક્રોધજોડપિ ગણોડષ્ટકઃ ॥ ૬ ॥
 દ્વયોરપ્યેતયોર્મૂલં યં સર્વે કવયો વિદુઃ ।
 તં યત્નેન જયેદ્દોમં તજ્જાવેતાવુભૌ ગણૈ ॥ ૭ ॥
 પાનમક્ષાઃ સ્ત્રિયશ્ચૈવ મૃગયા ચ યથાક્રમમ્ ।
 પતત્કષ્ટતમં વિદ્યાચ્ચતુષ્કં કામજે ગણે ॥ ૮ ॥
 દળ્દસ્ય પાતનં ચૈવ વાક્પારુષ્યાર્થદૂષણે ।
 ક્રોધજેડપિ ગણે વિદ્યાત્કષ્ટમેતત્ત્રિકં સદા ॥ ૯ ॥
 સપ્તકસ્યાસ્ય વર્ગસ્ય સર્વત્રૈવાનુષઙ્ગિણઃ ।
 પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં વિદ્યાદ્વચસનમાત્મવાન્ ॥ ૧૦ ॥
 વ્યસનસ્ય ચ મૃત્યોશ્ચ વ્યસનં કષ્ટમુચ્યતે ।
 વ્યસન્યધોડધો વ્રજતિ સ્વર્્યાત્યવ્યસની મૃતઃ ॥ ૧૧ ॥

મનુ ૭ । ૪૩-૫૩ ॥

૧. રાજા અને રાજસભાના સભાસદ ત્યારે થઈ શકે છે કે જ્યારે વેદની કમોપાસના, જ્ઞાન, વિદ્યાઓના જાણકારોથી ત્રણે વિદ્યા, સનાતન દંડનીતિ, ન્યાયવિદ્યા, આત્મવિદ્યા અર્થાત્ પરમાત્માના ગુણ કર્મ સ્વભાવ રૂપને યથાવત્ જાણવારૂપ બ્રહ્મવિદ્યા, અને લોકો સાથે વાર્તાઓનો આરંભ (કહેવું અને પૂછવું) તે શીખે તોજ સભાસદ વા સભાપતિ થઈ શકે.

૨. સકલ સભાસદ અને સભાપતિ ઇન્દ્રિયોને જીતી, અર્થાત્ પોતાને વશ રાખી સદા ધર્મમાં વર્તે અને અધર્મથી હઠતા હઠાવતા રહે. એટલા માટે રાત દિવસ નિયત સમયે યોગાભ્યાસ પણ કરતા રહે કેમકે જે જિતેન્દ્રિય થઈ પોતાની ઇન્દ્રિયો (જે મન ગ્રાણ અને શરીર પ્રજા છે તેને) જીતતો નથી તો તે બહારની પ્રજાને પોતાના વંશમાં સ્થાપન કરવાને સમર્થ કદી પણ થઈ શકતો નથી.

૩. દુહોત્સાહી થઈ (રાજાએ) કામથી દશ, ક્રોધથી ઉત્પન્ન થનારા આઠ, જે દુષ્ટ વ્યસનો છે કે જેમાં ફસેલો મનુષ્ય કઠિનતાથી નિકળી શકે છે તેને પ્રયત્નથી છોડી છોડાવી દેવા.

૪. કેમકે જે રાજા કામથી ઉત્પન્ન થતા દશ દુષ્ટ વ્યસનોમાં પ્રસે છે, તે અર્થ અર્થાત્ રાજ્ય ધનાદિથી અને ધર્મથી રહિત થઈ જાય છે અને જે ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં આઠ દુષ્ટવ્યસનોમાં ફસે છે તે શરીરથી પણ રહિત થઈ જાય છે.

૫. કામથી ઉત્પન્ન થયેલાં દશ વ્યસનો મનુજ ગણાવે છે તે જુઓ—મૃગયા રમવી; (અક્ષ) ચોપટ, જુગાર આદિ રમવું, દિવસે સુવું; કામકલા વા અન્યની નિન્દા કર્યા કરવી, સ્ત્રિયોનો અતિસંગ, માદકદ્રવ્ય અર્થાત્ મદ્ય, અફીમ, ભાંગ, ગાંજે, ચરસ આદિનું સેવન, ગાવું, વગાડવું, નાચવું વા નાચ કરાવવો, જોવું અથવા સાંભળવું; અહિં તહિં વૃથા ફર્યા કરવું; એ દશ કામોત્પન્ન વ્યસન છે.

૬. ક્રોધથી ઉત્પન્ન થનારાં વ્યસનો ગણાવવામાં આવે છે. (વૈશૂન્ય) ચાડી કરવી; વિના વિચારે અને બલાત્કારથી ક્રોધની સ્ત્રી સાથે દુષ્ટ કર્મ કરવું; દ્રોહ રાખવો; (રૂઝ્યા) અન્યની મોટાઇ વા ઉન્નતિ જોઇ બળ્યા કરવું (અસુયા) દોષોમાં ગુણ, ગુણોમાં દોષારોપણ કરવું; (અર્થદુષણ) અધર્મયુક્ત દુષ્ટ કાર્યોમાં ધનાદિનો વ્યય કરવો; કઠોર વચન બોલવાં અને વિના અપરાધ સખત વચન કહેવું વા વિશેષ દણ્ડ કરવો; એ આઠ દુર્ગુણ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૭. સર્વ વિદ્વાન્ કામજ અને ક્રોધજના મૂલ જાણે છે કે જેથી આ સર્વ દુર્ગુણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તે લોભને પ્રયત્નથી છોડી દેવો.

૮. કામના વ્યસનોમાં મોટા દુર્ગુણ એક તો મહાદિ અર્થાત્ મદકારક દ્રવ્યોનું સેવન; બીજો પાસા આદિથી જુગાર રમવો, ત્રીજો સ્ત્રિયોનો વિશેષ સંગ; ચોથો મૃગયા રમવી; એ ચાર મહાદુષ્ટ વ્યસનો છે.

૯. ક્રોધજમાં વિના અપરાધ દંડ દેવો; કઠોર વચન વદવું; અને ધનાદિનો અન્યાયમાં વ્યય કરવો; એ ત્રણ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા મોટા દુઃખદાયક દોષો છે.

૧૦. જે આ સાત દુર્ગુણ, કામજ અને ક્રોધજ દોષોમાં ગણ્યા છે, એમાંથી પૂર્વ પૂર્વ અર્થાત્ વ્યર્થ વ્યયથી કઠોર વચન, કઠોર વચનથી અન્યાયે દંડ દેવો, એનાથી મૃગયા રમવી, એનાથી સ્ત્રિયોનો અત્યંત સંગ, તેનાથી જુગાર અર્થાત્ ઘૂત રમવો અને એનાથી પણ મહાદિનું સેવન એ મોટામાં મોટું દુષ્ટ વ્યસન છે.

૧૧. એમાં એ નિશ્ચય છે કે દુષ્ટ વ્યસનમાં પ્રસવા કરતાં મરી જવું વધારે સાફ છે, કેમકે જે દુષ્ટાચારી પુરૂષ છે તે વધારે જીવશે તો અધિક પાપ કરીને નીચ નીચ ગતિ અર્થાત્ અધિક અધિક દુઃખ પામતો જશે અને જે ક્રોધ વ્યસનમાં નથી ફસ્યો તે મરી પણ જશે તો પણ સુખને પ્રાપ્ત થતો જશે, એટલામાટે વિશેષે કરાને રાજાને અને સકલ મનુષ્યાને હિમિત છે કે કદી મૃગયા અને મદ્યપાનાદિ દુષ્ટ કર્મોમાં ન ફસવું અને દુષ્ટ વ્યસનોથી પૃથક્ થઈ ધર્મયુક્ત ગુણકર્મસ્વભાવમાં સદા વર્તીને ઉત્તમ ઉત્તમ કાર્યો કર્યા કરે. રાજ્ય સભાસદ અને મંત્રી કેવા હોવા જોઈએ:—

મૌલોન્ શાહવિદઃ શૂરૌલ્લઘ્વલક્ષ્મીન્ કુલોદ્ગતાન્ ।

સચિવાન્સપ્ત ચાષ્ટો વા પ્રકુર્વાંત પરીખિતાન્ ॥ ૧ ॥

અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેન દુષ્કારમ્ ।
 વિશેષતોઽસહાયેન કિન્તુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૨ ॥
 તૈઃ સાદ્ધ ચિન્તયેન્નિત્યં સામાન્યં સન્ધિવિગ્રહમ્ ।
 સ્થાનં સમુદયં ગુપ્તિં લબ્ધપ્રશમનાનિ ચ ॥ ૩ ॥
 તેષાં સ્વં સ્વમભિપ્રાયમુપલબ્ધ્ય પ્રથગ્પૃથક્ ।
 સમસ્તાનાશ્ચ કાર્યેષુ વિદધ્યાદ્ધિતમાત્મનઃ ॥ ૪ ॥
 અન્યાનપિ પ્રકુર્વૌત શુચીન્ પ્રાજ્ઞાનવસ્થિતાન્ ।
 સમ્યગર્થસમાહર્તૃનમાત્યાન્સુપરિક્ષિતાન્ ॥ ૫ ॥
 નિવર્તેતાસ્ય યાવદ્ભિરિતિકર્ત્તવ્યતા નૃભિઃ ।
 તાવતોઽતન્દ્રિતાન્ દક્ષાન્ પ્રકુર્વૌત વિચક્ષણાન્ ॥ ૬ ॥
 તેષામર્થે નિયુક્તીત ગૂરાન્ દક્ષાન્ કુલોદ્રતાન્ ।
 શુચીનાકરકર્માન્તે ભીરૂનન્તર્નિવેશને ॥ ૭ ॥
 દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વૌત સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ।
 ઇક્ષિતાકારચેષ્ટજ્ઞં શુચિં દક્ષં કુલોદ્રતમ્ ॥ ૮ ॥
 અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષઃ સ્મૃતિમાન્ દેશકાલવિત્ ।
 વપુષ્માન્વીતભીર્વાર્મી દૂતો રાજઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૯ ॥

મનુ ૭ । ૫૪-૫૭ । ૬૦-૬૪ ॥

૧. સ્વરાજ્ય સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, વેદાદિ શાસ્ત્રના જ્ઞાતા, શૂરવીર, જેનું લક્ષ્ય અર્થાત્ વિચાર નિષ્ફલ ન હોય અને કુલીન, ઉત્તમ પ્રકારે સુપરિક્ષિત, એવા સાત વા આઠ ઉત્તમ ધાર્મિક ચતુર સચિવાન્ અર્થાત્ મંત્રી કરે.

૨. કેમકે વિશેષ સહાય વિના જે સુગમ કર્મ છે તે પણ એકલાને કરવું કઠિન થઈ પડે છે તો મહાન્ રાજ્યકર્મ તે એકથી કેમ થઈ શકે? માટે એકને રાજ કરવો અને તે એકની શુદ્ધિપર રાજ્ય કાર્ય નિર્ભર રાખવું બહુજ નફાકારક કામ છે.

૩. એથી સજાપતિને ઉચિત છે કે નિત્યપ્રતિ એ રાજ્યકર્મોમાં કુશળ વિદ્વાન્ મંત્રિયો સાથે સામાન્ય રીતે વિચાર કરીને કાઈ સાથે (સન્ધિ) મિત્રતા, કાઈ સાથે (વિગ્રહ) વિરોધ, (સ્થાન) સ્થિતિ, જમમ જોઈ ગુપચુપ રહેવું, પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી બેસી રહેવું, (સમુદયમ્) જ્યારે

પોતાનો ઉદય અર્થાત્ વૃદ્ધિ હોય ત્યારે દુષ્ટ શત્રુપર ચઢાઈ કરવી, (ગુપ્તિન્) મૂલ રાજ, સેના, કોષાદિની રક્ષા (લબ્ધપ્રશમનાનિ) જે જે દેશ પ્રાપ્ત હોય. તેમાં તેમાં શાંતિસ્થાપન ઉપદ્રવ રહિત કરવો, એ છ ગુણોનો વિચાર નિત્ય પ્રતિ કર્યા કરે.

૪. વિચારથી કરવું અર્થાત્ સલાસદોના પૃથક પૃથક પોત પોતાના વિચાર અને અભિપ્રાય સાંભળીને બહુ પક્ષાનુસાર કાર્યોમાં જે કાર્ય પોતાનું તથા બીજાનું હિતકારક હોય, તેજ કરવા માંડવું.

૫. બીજું પણ પવિત્રાત્મા, બુદ્ધિમાન, નિશ્ચિત બુદ્ધિવાન, પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવામાં અતિ-ચતુર, અને સુપરિક્ષિત એવો મંત્રી બનાવે.

૬. જેટલાં મનુષ્યોથી કાર્ય સિદ્ધિ થઈ શકે તેટલાં આલસ્ય રહિત બળવાન અને મોટા મોટા ચતુર પ્રધાન પુરૂષોને અધિકારી અર્થાત નોકર રાખે.

૭. અને આધીન શુરવીર, બળવાન કુલોત્પન્ન પવિત્ર ભૂત્યોને મોટાં મોટાં કાર્યો અને બીજી ડરકણાને અંદરનાં કમોમાં નિયુક્ત કરે.

૮. જે પ્રશંસિત કુલમાં ઉત્પન્ન ચતુર પવિત્ર હાવભાવ અને એષ્ટાથી ભીતરંની, હૃદયની વાતના અને ભવિષ્યત્માં થનારી વાતના જ્ઞાતા, સર્વ શાસ્ત્રોમાં વિશારદ, ચતુર હોય તેવા દૂતને પણ રાખે.

૯. તે એવા હોવા જોઈએ કે જે કાર્યમાં અત્યંત ઉત્સાહી પ્રીતિયુક્ત, નિષ્કપટી, પવિત્રાત્મા, ચતુર, ઘણા સમયની વાત પણ ન ભૂલનારા, દેશ અને કાલાનુકૂલ વર્તમાનના કર્તા, સુંદર રૂપયુક્ત, નિર્ભય અને મોટા વક્તા હોય તેજ રાજાના દૂત થવામાં પ્રશસ્ત છે.

કોને કોને શા શા અધિકાર આપવો યોગ્ય છે:—

અમાત્યે દંઢ આયત્તો દંઢેવૈનયિકી ક્રિયા ।

નૃપતૌકોષરાષ્ટ્રે ચ દૂતે સંધિવિપર્યયૌ ॥ ૧ ॥

દૂત એવ હિ સન્ધત્તે મિનચ્ચેવ ચ સંહતાન્ ।

દૂતસ્તત્કુરુતે કર્મ મિચન્તે યેન વા ન વા ॥ ૨ ॥

બુઘ્વા ચ સર્વન્તચ્ચેન પરરાજચિકીર્ષિતમ્ ।

તથા પ્રયત્નમાતિષ્ઠેચથાત્માનં ન પીઢયેત્ ॥ ૩ ॥

ધનુર્દુર્ગે મહીદુર્ગમ્બુર્ગે વાર્ક્ષમેવ વા ।

નૃદુર્ગે ગિરિદુર્ગે વા સમાશ્રિત્ય વસેત્પરમ્ ॥ ૪ ॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

शतं दश सहस्राणि तस्माद्दुર્गं विधीयते ॥ ૫ ॥

તત્સપાદાયુધસમ્પન્નં ધનધાન્યેન વાહનૈઃ ।

બ્રાહ્મણૈઃ શિલ્પિભિર્યન્ત્રૈર્યવસેનોદંકેન ચ ॥ ૬ ॥

તસ્ય મધ્યે સુપર્થાસં કારયેદ્ગૃહમાત્મનઃ ।

ગુપ્તં સર્વર્ત્તુકં શુભ્રં જલવૃક્ષસમન્વિતમ્ ॥ ૭ ॥

તદધ્યાસ્યોદ્વહેદ્ભાર્યાં સવર્ણાં લક્ષણાન્વિતામ્ ।

કુલે મહતિ સંભૂતાં હૃદ્યાં રૂપગુણાન્વિતામ્ ॥ ૮ ॥

પુરોહિતં પ્રકુર્વોત વૃણુયાદેવ ચર્ત્તિવ્રજમ્ ।

તેઽસ્ય ગૃહ્યાણિ કર્માણિ કુર્યુર્વૈ તાનિ કાનિ ચ ॥ ૯ ॥

મનુ० ॥ ૭ ॥ ૬૫ । ૬૬ । ૬૭ । ૭૦ । ૭૪-૭૮ ॥

૧. અમાત્યને દંડાધિકાર; દંડમાં વિનય ક્રિયા અર્થાત્ જેથી અન્યાયરૂપ દંડ ન થવા પામે; રાજાને આધીન કોષ અને રાજ્ય કાર્ય તથા સભાને આધીન સર્વ કાર્ય અને દૂતને અધીન કોષ સાથે મેળ વા વિરોધ કરવાનો અધિકાર આપે.

૨. દૂત તેને કહે છે કે જે પુટમાં મેળ અને મળેલા દુષ્ટોને કોડી તોડી નાંખે; દૂત એવું કર્મ કરે કે જેથી શત્રુઓમાં પુટ પડે.

૩. તે સભાપતિ અને સર્વ સભાસદ વા દૂતાદિ યથાર્થ રીતે અન્ય વિરોધી રાજાના રાજ્યનો અભિપ્રાય જાણી લઈ એવો યત્ન કરે કે જેથી પોતાને પીડા ન થાય.

૪. એટલા માટે સુંદર જંગલ ધન ધાન્યયુક્ત દેશમાં (ધનુર્દુર્ગ) ધનુર્ધારી પુરુષોથી ગહન (મહીદુર્ગ) માટીથી બનેલું (અબ્દુર્ગમ્) જલથી ઘેરાયલું (વાર્ક્ષસું) અર્થાત્ ચારે બાજુ વન (નૃદુર્ગમ્) ચારે બાજુ સેના રહે (ગિરિદુર્ગ) અથવા ચારે તરફ પહાડોના વચમાં કોટ બનાવીને મધ્યમાં નગર બનાવે.

૫. અને નગરની ચારે બાજુ (પ્રાકાર) પ્રકટો બનાવે કેમકે તેમાં સ્થિત થયેલા એક વીર ધનુર્ધારી શસ્ત્રયુક્ત પુરુષ સોની સાથે અને સો દશહજારની સાથે યુદ્ધ કરી શકે છે એટલા માટે અવશ્ય દુર્ગ બનાવવો ઉચિત છે.

૬. તે દુર્ગ શાસ્ત્ર, ધન, ધાન્ય, વાહન, બ્રાહ્મણ જે ભણાવનાર ઉપદેશ કરનાર હોય (શિલ્પિ) કારીગર, પંત્ર, નાના પ્રકારની કલાનો જાણનાર (યવલ્લેન) ચારો, બાસ અને જલ આદિથી સમ્પન્ન અર્થાત્ પરિપૂર્ણ હોય.

૭. તેની મધ્યમાં જલ, વૃક્ષ, પુષ્પાદિક સર્વ પ્રકારથી રક્ષિત, સર્વ ઋતુઓમાં સુખકારક શ્વેતવર્ણ જેમાં સર્વ રાજકાર્યનો નિર્વાહ થાય એવું પોતા માટે ઘર બનાવે.

૮. એટલું અર્થાત્ અજ્ઞયર્થથી વિદ્યા જાણીને અહીં સુધી રાજકાર્ય કરીને પશ્ચાત્ સૌહર્દ્ય-

૩૫ ગુણયુક્ત, હૃદયને અતિપ્રિય, મોટા ઉત્તમ કુલમાં કિપત્ર, સુંદર લક્ષણયુક્ત, પોતાના ક્ષત્રિય કુલની કન્યા જે પોતાને સદૃશ વિદ્યાદિ ગુણકર્મસ્વભાવમાં હોય, એવી એકજ સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરે. અન્ય સર્વ સ્ત્રિયોને અગમ્ય સમગ્ર દૃષ્ટિથી પણ ન જુએ.

૯. પુરોહિત અને ઋત્વિજનો સ્વીકાર એટલા માટે કરે કે તે અમિહોત્ર અને પક્ષેષ્ટિ આદિ સર્વ સજ્જનનાં કર્મ કર્યા કરે અને પોતે સદા રાજકાર્યમાં તત્પર રહે અર્થાત્ રાજાનું આજ સંધ્યોપાસનાદિ કર્મ છે કે જે રાત્રિવિસ રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવું અને કાષ્ઠ રાજકાર્ય અગડવા ન દેવું.

સાંવત્સરિકમાષૈશ્વ રાષ્ટ્રાદાહારયેદ્દલિમ્ ।

સ્યાચ્ચામ્નાયપરો લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃષુ ॥ ૧ ॥

અધ્યક્ષાન્વિવિધાન્ કુર્યાત્ તત્ર તત્ર વિપશ્ચિતઃ ।

તેઽસ્ય સર્વાણ્યવેક્ષેરન્નૃણાં કાર્યાણિ કુર્વતામ્ ॥ ૨ ॥

આવૃત્તાનાં ગુરુકુલાદ્વિપ્રાણાં પૂજકો ભવેત્ ।

નૃપાણામક્ષયો હ્યેષ નિધિર્બ્રાહ્મો વિધીયતે ॥ ૩ ॥

સમોત્તમાધમૈ રાજા ત્વાહૂતઃ પાલયન્ પ્રજાઃ ।

ન નિવર્તેત સંગ્રામાત્ક્ષાત્રં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૪ ॥

આહવેષુ મિથોઽન્યોઽન્યં જિઘાંસન્તો મહીક્ષિતઃ ।

યુધ્યમાનાઃ પરં શક્ત્યા સ્વર્ગં યાન્ત્યપરાહ્મુસ્વાઃ ॥ ૫ ॥

ન ચ હન્યાત્સ્થલાઠ્ઠં ન ક્લીવં ન કૃતાઞ્જલિમ્ ।

ન મુક્તકેશં નાસીનં ન તવાસ્મીતિવાદિનમ્ ॥ ૬ ॥

ન મુષ્ઠં ન વિસન્નાહં ન નમ્રં ન નિરાયુધમ્ ।

નાયુઘ્યમાનં પશ્યન્તં ન પરેણ સમાગતમ્ ॥ ૭ ॥

નાયુઘધ્યસનં પ્રાપ્તં નાર્ત્તં નાતિપરિક્ષતમ્ ।

ન ભીતં ન પરાવૃત્તં સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૮ ॥

યસ્તુ ભીતઃ પરાવૃત્તઃ સંગ્રામે હન્યતે પૈરઃ ।

મર્ત્યુર્યદુષ્કૃતં કિંચિત્તત્સર્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૯ ॥

યચ્ચાસ્ય મુઠ્ઠતં કિંચિદમુત્રાર્થમુપાર્જિમ્ ।

મર્તા તત્સર્વમાદત્તે પરાવૃત્તહતસ્ય તુ ॥ ૧૦ ॥

રથાશ્વં હસ્તિનં છત્રં ધનં ધાન્યં પશૂન્ સ્ત્રિયઃ ।

સર્વદ્રવ્યાણિં કુપ્યં ચ યો યજ્ઞયતિ તસ્ય તત્ ॥ ૧૧ ॥

રાજશ્ચ દદ્યુરુદ્ધારમિત્યેષા વૈદિકી શ્રુતિઃ ।

રાજા ચ સર્વયોધેભ્યો દાતવ્યમપૃથગ્જિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

મનુ ૭ ॥ ૮૦-૮૨ । ૮૭ । ૮૯ । ૯૧-૯૭ ॥

૧. વાર્ષિક કર આમ પુરૂષો દ્વારા ગ્રહણ કરે અને જે સભાપતિ રૂપ રાજા આદિ પ્રધાનપુરૂષ છે, તે સર્વ સભાસહિત વેદાનુકૂલ હોઈને પ્રજા સાથે પિતા સમાન વર્તે.

૨. એ રાજ્ય કાર્યમાં વિવિધ પ્રકારના અધ્યક્ષોને સભા નિયત કરે, એમનું એજ કામ છે કે જેટલા જેટલા જે જે કામમાં રાજપુરૂષ હોય તે નિયમાનુસાર વર્તી યથાવત્ તે તે કાર્ય કરે છે વા નહીં તે જોવું; યથાવત્ કરે તેનો સત્કાર અને વિરૂદ્ધ કરે તો તેને યથાવત્ દંડ કર્યા કરે.

૩. સદા જે રાજાઓનો વેદ પ્રચાર રૂપ અક્ષય કોષ છે, તેના પ્રચાર માટે કોઈ યથાવત્ પ્રહાર્યરથી વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણી ગુરુકુલથી આવે, તેનો સત્કાર રાજા અને સભા યથાવત્ કરે તથા જેના ભણાવ્યાથી તે વિદ્વાન થયો હોય તેનો પણ.

૪. એમ કરવાથી રાજ્યમાં વિદ્યાની ઉન્નતિ થઈને અત્યન્ત ચઢતી કળા થાય છે. જ્યારે કદી પ્રજાના પાલક રાજાને કોઈ પોતાથી નાના, તુલ્ય અને ઉત્તમ રાજા સંગ્રામમાં આહ્વાન કરે ત્યારે ક્ષાત્રધર્મનું સ્મરણ કરી સંગ્રામમાં જવાથી કદી નિવૃત્ત ન રહે અર્થાત્ ઘણી ચતુરાઈથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરે કે જેથી પોતાનોજ વિજય થાય.

૫. જે સંગ્રામમાં એક બીજાને હનન કરવાની ઇચ્છા કરતા થકા રાજાલોક પોતાનું સામર્થ્ય હોય તેટલું વિના ડર પીડ ન દેખાડી કરે છે, તે સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. એનાથી વિરુદ્ધ કદી ન થાય કિન્તુ કદી કદી શત્રુને જીતવા માટે તેની સામાથી છુપાઈ જવું ઉચિત હોય છે, કેમકે જે પ્રકારે શત્રુને જીતી શકાય તેવું કામ કરવું, જેમ સિંહ કોપથી સામે આવીને શસ્ત્રાગ્રિમાં શીઘ્ર ભસ્મ થઈ જાય છે તેમ મૂર્ખતાથી નષ્ટાશ્રય ન થઈ જવું.

૬. યુદ્ધ સમયે અહીં તહીં ઉભેલાને, નપુંસકને, હાથજોડેલાને, જેના માથાના વાલ ઉધડી ગયા હોય તેને, બેઠેલાને, “હું તારે શરણ છું” એવું કહેનારને,

૭. સુતેલાને, મૂર્છા પામેલાને, નમ્ર થયેલાને, આયુધ રહિતને, યુદ્ધકરનારાઓને જોનારાને, શત્રુઓના સાથીને.

૮. આયુદ્ધ પ્રહારથી પીડિતને, દુઃખીને, અલ્પન્ત ધાયત્રને, બીધેલાને, અને પલાયન કરનાર પુરૂષને, સત્પુરૂષોના ધર્મનું સ્મરણ કરતા થકા યોદ્ધા કદી ન મારે; કિન્તુ તેમને પકડીને તેમાંથી જે સારા હોય તેમને બંદીગ્રહમાં રાખે અને બોજન આપ્યાદિન યથાવત્ આપે; અને જે

ધાયલ થયલા હોય તેમને ઔષધાદિ વિધિપૂર્વક કરે; ન તેમને ચિડવે, ન દુઃખ દે; જે તેમના થોડા કામ હોય તે કરાવે. વિશેષ એ ઉપર ધ્યાન રાખે કે સ્ત્રી, બાલક, વૃદ્ધ, અને આતુર તથા શોકયુક્ત પુરૂષો પર શસ્ત્ર કદી ન ચલાવે. તેમનાં બાલકોને પોતાનાં સન્તાનવત પાળે અને સ્ત્રીઓને પણ પાળે. તેમને પોતાની બહેન અને કન્યા સમાન સમજે. કદી વિષયાશક્તિની દૃષ્ટિથી પણ ન જુએ. જ્યારે રાજ્ય સારે પ્રકારે જામી જાય અને જેમાં પુનઃ પુનઃ યુદ્ધ કરવાની શંકા ન હોય તેમને સત્કારપૂર્વક છોડી મૂકી, સૌ સૌને પોત પોતાને ઘેર વા દેશ મોકલી આપે અને જેનાથી ભવિષ્યકાળમાં વિદ્વ થવાનો સંભવ હોય તેમને સદા કારાગારમાં રાખે.

૯. અને જે પલાયન કરી નાસી જાય અને બીધેલો જૂત્ય શત્રુઓથી માર્યો જાય તે તે સ્વામીના અપરાધને પ્રાપ્ત થઈને દંડનોય થાય.

૧૦. અને જે તેની પ્રતિષ્ઠા છે, કે જેથી આલોક અને ષરલોકમાં સુખ મળવાનું હતું, તેને તેનો સ્વામી લઇ લે છે. જે નાસેલો માર્યો જાય તેને કંઈ પણ સુખ નથી હતું. તેનું પુણ્યફલ સર્વ નષ્ટ થઈ જાય છે અને પ્રતિષ્ઠાને તે પ્રાપ્ત થાય કે જેણે ધર્મથી યથાવત યુદ્ધ કર્યું હોય.

૧૧. આ વ્યયસ્થાને કદી ન તોડે કે જે જે યુદ્ધમાં જે જે જૂત્ય વા અધ્યક્ષે, રથ, ઘોડા, હાથી, છત્ર, ધન, ધાન્ય, ગાય આદિ પશુ અને સ્ત્રિયો તથા અન્ય પ્રકારના સુર્વ દ્રવ્ય અને ધી, તેલ આદિના કુપ્પા જીત્યા હોય, તેજ તેનું ગ્રહણ કરે.

૧૨. પરંતુ સેનાસ્થ જન પણ એ જીતેલા પદાર્થોમાંથી સોળમો ભાગ રાખતે આપે. રાજા પણ સેનાસ્થ યોદ્ધાઓને એ ધનમાંથી જે સર્વે મળી જીત્યું હોય તેનો સોળમો ભાગ આપે. જે કોઈ યુદ્ધમાં મરી ગયું હોય તો તેની સ્ત્રી અને સન્તાનને તેનો ભાગ આપે અને તેની સ્ત્રી તથા અસમર્થ સન્તાનોનું યથાવત પાલન કરે. જ્યારે તેનાં બાલકો સમર્થ થાય ત્યારે તેમને યથાયોગ્ય અધિકાર આપે. જે કોઈ પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠા, વિજય અને આનંદ વૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખતા હોય તે આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કદી ન કરે.

અલબ્ધં ચૈવ લિપ્સેત લબ્ધં રક્ષેત્પયત્નતઃ ।

રક્ષિતં વર્દ્યેન્નૈવ વૃદ્ધં પાત્રેષુ નિઃક્ષિપેત્ ॥ ૧ ॥

અલબ્ધમિચ્છેદ્દણ્ડેન લબ્ધં રક્ષેદવેક્ષયા ।

રક્ષિતં વર્દ્યેદ્ વૃદ્ધ્યા વૃદ્ધં દાનેન નિઃક્ષિપેત્ ॥ ૨ ॥

અમાયયૈવ વર્તેત ન કથંચન માયયા ।

બુધ્યેતારિમયુક્તાં ચ માયાન્નિત્યં સ્વસંવૃતઃ ॥ ૩ ॥

નાસ્ય છિદ્રં પરો વિદ્યાન્છિદ્રં વિદ્યાત્પરસ્ય તુ ।

ગૃહેત્કૂર્મ્મં ઇવાંગાનિ રક્ષેદ્ધિવરમાત્મનઃ ॥ ૪ ॥

वक्वच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
 वृक्वच्चवलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ ५ ॥
 एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
 तानानयेद्वशं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ६ ॥
 यथोद्धरति निर्दाता कलं धान्यं च रक्षति ।
 तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ७ ॥
 मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
 सोऽचिराद् भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सर्वाधवः ॥ ८ ॥
 शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्रणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ९ ॥
 राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
 सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ १० ॥
 द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
 तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११ ॥
 ग्रामस्याधिपतिं कुर्यादशग्रामपतिं तथा ।
 विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ १२ ॥
 ग्रामदोषान्तस्मुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।
 शंसेद् ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिनम् ॥ १३ ॥
 विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
 शंसेद् ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ १४ ॥
 तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।
 राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १५ ॥
 नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ।
 उच्चैः स्थानं धोरूपं नक्षत्रमिव ग्रहम् ॥ १६ ॥
 स ताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ।
 तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १७ ॥

રાજો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વાદાયિનઃ શઠાઃ ।

મૃત્યા ભવન્તિ પ્રાયેણ તેભ્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૮ ॥

યે કાર્યિકેભ્યોઽર્થમેવ ગૃહ્ણીયુઃ પાપચેતસઃ ।

તેષાં સર્વસ્વમાદાય રાજાકુર્યાત્પ્રવાસનમ્ ॥ ૧૯ ॥

મનુ० અ૦૭ ॥ ૯૯ । ૧૦૧ । ૧૦૪-૧૦૭ । ૧૧૦-૧૧૭ । ૧૨૦-૧૨૪ ॥

૧. રાજા અને રાજસભા અલબ્ધની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે, પ્રાપ્તની પ્રયત્નથી રક્ષા કરે, રક્ષિતની વૃદ્ધિ કરે, અને તે વૃદ્ધિત થયલાં ધનને વેદવિદ્યા અને ધર્મના પ્રચારમાં તથા વિદ્યાર્થી, વેદમાંગોપદેશક, અને અસમર્થ, અનાથોના પાલનમાં વ્યય કરે.

૨. આ ચાર પ્રકારનાં પુરૂષાર્થનાં પ્રયોજનને જાણે, આવસ્ય છોડાને એનું સારીરીતે નિલ અનુષ્ઠાન કરે, દંડથી અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિમાટે ઇચ્છા, નિત્ય જોવાથી પ્રાપ્તની રક્ષા, રક્ષિતની વૃદ્ધિ અર્થાત્ વ્યાજબિધી વધારો, અને વૃદ્ધિત થયલાં ધનનો પૂર્વોક્ત માર્ગમાં નિત્ય વ્યય કરે.

૩. કદાપિ કોઇ સાથે છલથી ન વર્તે, કિન્તુ નિષ્કપટ થઇને સર્વ સાથે વર્તીવ રાખે અને નિત્ય પ્રતિ પોતાની રક્ષા કરીને શત્રુએ કરેલા છલને જાણી નિવૃત્ત કરે.

૪. શત્રુ પોતાનાં છિદ્ર અર્થાત્ નિર્બલતા ન જાણે શકે પણ સ્વયં શત્રુનાં છિદ્રને જાણતો રહે. જેમ કાચખો પોતાનાં અંગોને ગુપ્ત રાખે છે, તેમ શત્રુને પ્રવેશ કરવાનાં છિદ્રોને ગુપ્ત રાખે.

૫. જેમ બગલો ધ્યાનાવસ્થિત થઇને માછલીને પકડવા તાકે છે, તેમ અર્થસંગ્રહનો વિચાર કર્યા કરે, દ્રવ્યાદિ પદાર્થ અને બલની વૃદ્ધિ કરીને શત્રુને જીતવા માટે સિદ્ધ સમાન પરાક્રમ કરે, ચીત્તાની સમાન છુપાઇને શત્રુઓને પકડે, અને સમીપમાં આવેલા બલવાન શત્રુઓથી સસલા સન્માન દૂર નાસી જાય અને પછી તેને છલથી પકડે.

૬. આ પ્રકારે વિજય કરનાર સલાપતિના રાજ્યમાં જે પરિપત્ની અર્થાત્ ડાકુ લુટારા હોય, તેમજો (સામ) મેળવી લઇ, (દામ) કંઇ આપી, (ભેદ) ફાડી તોડી વશ કરે અને જે એથી વશમાં ન થાય તો અતિ કઠિન દંડથી પણ વશ કરે.

૭. જેમ ધાન્ય કાઢનાર છોતરાંને અળગાં કરી ધાન્યની રક્ષા કરે છે અર્થાત્ તેને બાંગવા દેતા નથી, તેમ રાજા લુટારા ડાકુ અને ચોરોને શિક્ષા કરે અને રાજ્યની રક્ષા કરે.

૮. જે રાજા મોહથી અને અવિચારથી સ્વરાજ્યને દુર્બલ કરે છે, તે રાજ્ય અને સ્વખંધુ સાહત જીવતાંજ શીઘ્ર નષ્ટબ્રહ્મ થઇ જાય છે.

૯. જેમ પ્રણિયોના પ્રાણ શરીરને કૃશિત કરેથી ક્ષીણ થઇ જાય છે તેમજ પ્રજાને દુર્બલ કરવાથી રાજાઓના પ્રાણ અર્થાત્ બલાદિ બન્ધુસહિત નષ્ટ થઇ જાય છે.

૧૦. એથી રાજા અને રાજસભા રાજકાર્ય સિદ્ધિ માટે એવો પ્રયત્ન કરે કે જેથી રાજકાર્ય યથાવત સિદ્ધ થાય. જે રાજા રાજપાલનમાં સર્વ પ્રકારે તત્પર રહે છે તેનાં સુખની સદા વૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧. એટલા માટે જે, ત્રણ પાંચ અને સો આમોની મધ્યે એક રાજસ્થાન રાખીને તેમાં યથાયોગ્ય ભૂલ અર્થાત કામદાર આદિ રાજપુરુષોને રાખી સર્વ રાજ કાર્યોને પૂર્ણ કરે.

૧૨. એક એક આમમાં એક એક પ્રધાન પુરુષ રાખે, એવાં દશ આમો ઉપર બીજો, એવાં વીસ આમો ઉપર ત્રીજો, એવાં સો આમો ઉપર ચોથો, અને એવાં સહસ્ર આમો ઉપર પાંચમો પુરુષ રાખે અર્થાત જેમ આજ કાલ એક આમમાં એક પટેલ, દશ આમમાં થાણુદાર અને બે થાણુદાર ઉપર એક વડો થાણુદાર અને પાંચ થાણુ ઉપર એક તહસીલદાર અને દશ તહસીલદારો ઉપર એક જિલ્લેદાર નિયત કર્યા છે એ રાજ નીતિનો પ્રકાર આપણા મનુઆદિ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી લીધો છે.

૧૩. આ પ્રકારે પ્રખ્યન્ધ કરે અને આત્મા આપે કે એ એક એક આમનો પતિ આમોમાં નિત્ય પ્રતિ જે જે દોષ ઉત્પન્ન થાય તે તે ગુમનાથી દશ આમના પતિને વિદિત કરી દે અને એ દશ આમાધિપતિ એજ પ્રકારે વીસ આમના સ્વામીને દશ આમોનાં વર્તમાન નિત્ય પ્રતિ જણાવ્યા કરે.

૧૪. અને વીસ આમનો આધિપતિ વીસ આમોનાં વર્તમાનને શત આમાધિપતિને નિત્યપ્રતિ નિવેદન કરે. તેમજ સો આમોના પતિ પોતે સહસ્ત્રાધિપતિ અર્થાત હજાર આમોના સ્વામીને સો આમોના વર્તમાનને પ્રતિદિન જણાવ્યા કરે અને વીસ વીસ આમના પાંચ અધિપતિ સો આમના અધ્યક્ષને, અને તે સહસ્ત્ર સહસ્ત્રના દશ અધિપતિ દશ સહસ્ત્રના અધિપતિને અને લક્ષ આમોની રાજસભાને પ્રતિદિનના વર્તમાન જણાવ્યા કરે. તે સર્વ રાજસભા મહારાજસભા અર્થાત સાર્વભૌમ અકવર્તિ મહારાજસભામાં સર્વ ભૂગોલનાં વર્તમાન જણાવ્યા કરે.

૧૫. અને એક એક દશ, દશ, સહસ્ત્ર આમોપર જે જે સભાપતિ એવા નિમે કે જેમાંનો એક રાજસભામાં અને બીજો આગસ્ય છોડાને સર્વ ન્યાયાધિક્ષાદિ રાજપુરુષોનાં કાર્યોને સદા ધુમી જેતો રહે.

૧૬. મોટાં મોટાં નગરોમાં એક એક વિચાર કરનારી સભા માટે સુંદર, ઉંચું અને વિશાલ અંદ્રતુલ્ય એક એક ઘર બનાવે તેમાં મોટા મોટા વિદ્યાવૃદ્ધ કે જેમણે વિદ્યાથી સર્વ પ્રકારની પરીક્ષા કરી હોય, અને તેઓ એસીને વિચાર કર્યા કરે કે જે નિયમોથી રાજા અને પ્રજાની ઉન્નતિ થાય તેવા તેવા નિયમ અને વિદ્યા પ્રકાશિત કર્યા કરે.

૧૭. જે નિલ ધુમનાર સભાપતિ હોય તેને અધીન સર્વ ગુમચર—દૂતો રાખે. જે રાજપુરુષ અને બીજા જાતિના દૂતો રહે, તેમના દારે સર્વ રાજ અને પ્રજાપુરુષોના સર્વ દોષ અને ગુણ ગુમ રીતે જાણ્યા કરે. જેનો અપરાધ હોય તેને દંડ અને જેનો ગુણ હોય તેની પ્રતિષ્ઠા કર્યા કરે.

૧૮. રાજા જેને પ્રજાની રક્ષાનો અધિકાર આપે, તે ધાર્મિક, સુપરીક્ષિત, વિદ્વાન, કુલીન હોય તેને આધીન પ્રાય શક અને પરપદાર્થ હરનારા ચોર, હુડાચોરોને પણ નોકર રાખીને તેને દુષ્ટ કર્મથી બચાવવા માટે રાજાના નોકર કરી તેમની રક્ષા કરનાર વિદ્વાનોને સ્વાધીન કરી તેમનાથી આ પ્રજાની રક્ષા યથાવત કરે.

૧૯. જે રાજપુરુષ અન્યાયથી વાલી પ્રતિવાદી પાસેથી ગુપ્તધન (લાંચ) લઈ પક્ષપાતથી અન્યાય કરે તેનું સર્વસ્વ હરણુ કરી યથાયોગ્ય દંડ દઈને એવા દેશમાં રાજે કે જ્યાંથી પુનઃ પાછો આવી ન શકે, કેમકે જે તેને દંડ ન દેવામાં આવે તો, તેને જોઈ અન્ય રાજપુરુષ પણ એવાં દુષ્ટ કામ કરે અને દંડ દેવામાં આવે તો બચ્ચા રહે. પરંતુ જેટલાથી એ રાજપુરુષોનો યોગક્ષેમ ભલી રીતે થાય અને તે ભલી રીતે ધનાઢ્ય પણ થાય તેટલું ધન કે ભૂમિ રાજાની તરફથી માસિક કે વાર્ષિક અથવા એકવાર મળ્યા કરે અને જે વૃદ્ધ હોય તેને પણ ધરમેક્ષા અર્થ મળ્યા કરે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખે કે જ્યાંસુધી તે જીવે ત્યાંસુધી એ જીવિકા બની રહે, પશ્ચાત નહીં. પરંતુ તેમના સન્તાનોનો સત્કાર કે નોકરી તેના ગુણાનુસાર અવશ્ય આપે, જેના સન્તાન જ્યાંસુધી સમર્થ થાય અને તેમની સ્ત્રી જીવતી હોય તો સર્વના નિર્વાહ અંગે રાજાની તરફથી યથાયોગ્ય ધન મળ્યા કરે. પરંતુ જે તેની સ્ત્રી કે સન્તાન કુકર્મી થઈ જાય તો કાંઈ પણ ન મળે, એવી નીતિ રાજા બરાબર રાખે.

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।

तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ ૧ ॥

यथाल्पाऽल्पमदन्त्याऽऽद्यंवार्योकोवत्सषट्पदाः ।

तथाऽल्पाऽल्पो गृहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ ૨ ॥

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।

उच्छिन्दन्द्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ ૩ ॥

तीक्ष्णचैव મૃદુશ્ચ સ્યાત્કાર્યં વીક્ષ્ય મહીપતિઃ ।

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચૈવ રાજા ભવતિ સમ્મતઃ ॥ ૪ ॥

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

યુક્તશ્ચૈવાપ્રમત્તશ્ચ પરિરક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૫ ॥

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्रधियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

સમ્પ્રશ્યતઃ સમૃત્યસ્ય મૃતઃ સ ન તુ જીવતિ ॥ ૬ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

નિર્દિષ્ટફલભોક્તા હિ રાજા ધર્મેણ યુજ્યતે ॥ ૭ ॥

મનુ० ૭ ॥ ૧૨૮ । ૧૨૯ । ૧૩૯ । ૧૪૦ । ૧૪૨-૧૪૪ ॥

૧. જેમ રાજા અને કર્મકર્તા રાજપુરુષ કે પ્રજાજન સુખરૂપ ફલયુક્ત થાય એવો વિચાર કરીને રાજા તથા રાજસભા રાજ્યમાં કર સ્થાપન કરે.

૨. જેમ વાછરડો અને જમર થોડા થોડા ભોગ્ય પદાર્થનું ગ્રહણ કરે છે તેમ રાજા પ્રજા પાસેથી થોડો થોડો વાર્ષિક કર લે.

૩. અતિ લોભથી પોતાના અને પરાયાના સુખના મૂલને ઉચ્છિન્ન—નષ્ટ કદાપિ ન કરે કેમકે જે વ્યવહારનું અને સુખમૂલનું છેદન કરે છે, તે પોતાને અને પરાયાને પીડાજ કરે છે.

૪. જે મહીપતિ કાર્યને જોઈ તીક્ષ્ણ અને કામલ પણ થાય, તે રાજા દુષ્ટો પ્રતિ તીક્ષ્ણ અને શ્રેષ્ઠ પ્રતિ કામલ રહેવાથી અતિ માનનીય થાય છે.

૫. એ પ્રકારે સર્વ રાજ્યનો પ્રબન્ધ કરીને સદા તેમાં યુક્ત અને પ્રમાદરહિત રહીને પોતાની પ્રજાનું પાલણ નિરંતર કરે.

૬. જે ભૂત્યસહિત દેખતાં છતાં જે રાજાના રાજ્યમાં ડાકુઓ રડતી, વિલાપ કરતી પ્રજાના પદાર્થ અને પ્રાણોને હરતા રહે છે, તે રાજ્ય જાણો કે તે ભૂત્ય અમાત્યસહિત મતકતુલ્ય છે, જીવંતા નથી અને મહાદુઃખને પામનાર છે.

૭. એટલા માટે પ્રજાનું પાલન કરવું એજ રાજાનો પરમ ધર્મ છે તથા મનુસ્મૃતિના સાતમાં અધ્યાયમાં જે કર લેવો લખ્યો છે અને તે જેમ સભા નિયત કરી આપે તેમ તેનો ભોક્તા રાજા ધર્મયુક્ત થઈ સુખ પામે છે, એથી વિપરીત દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્થાય પશ્ચિમે યામે કૃતશૌચઃ સમાહિતઃ ।

હુતાગ્નિર્બ્રાહ્મણૌશ્વાર્ચ્ય પ્રવિશેત્સ શુભાં સભામ્ ॥ ૧ ॥

તત્ર સ્થિતાઃ પ્રજાઃ સર્વાઃ પ્રતિનન્ધ વિસર્જયેત્ ।

વિસૃજ્ય ચ પ્રજાઃ સર્વા મંત્રયેત્સહ મંત્રિભિઃ ॥ ૨ ॥

ગિરિપૃષ્ઠં સમારુહ્ય ગ્રાસાદં વા રહોગતઃ ।

અરણ્યે નિઃશલાકે વા મંત્રયેદવિભાવિતઃ ॥ ૩ ॥

યસ્ય મંત્રં ન જાનન્તિ સમાગમ્ય પૃથગ્જનાઃ ।

સ કૃત્સ્નાં પૃથિવીં મુહુક્તે કોશહીનોઽપિ પાર્થિવઃ ૪ ॥

મનુ ૭ । ૧૪૫-૧૪૮ ॥

૧. જ્યારે પાછલી પ્રહર રાત્રિ રહે, ત્યારે ઉડી શાય કરી સાવધાન થઈને પરમેશ્વરનું ધ્યાન, અગ્નિહોત્ર, ધર્મિક વિદ્વાનોનો સ્પર્કર અને ભોજન કરી, પછી બીતર સભામાં પ્રવેશ કરે.

૨. ત્યાં ઉભા રહીને જે પ્રજાજન ઉપસ્થિત હોય તેમને માન આપે અને તેમને છોડાને મુખ્ય મંત્રી સાથે રાજ્યવ્યવસ્થાનો વિચાર કરે.

૩. પછી તેની સાથે ફરવા જાય, પર્યટના શિખર અથવા એકાન્ત ધર કે જંગલ જ્યાં એક શલાકા—રણું સરખું પણ ન હોય એવાં એકાન્ત સ્થાનમાં એસીને વિરૂદ્ધ ભાવનાને છોડી મંત્રી સાથે વિચાર કરે.

૪. જે રાજના ગુઢ વિચારને અન્ય જન મળીને નથી જાણી શકતા અર્થાત્ જેના વિચાર ગંભીર, શુદ્ધ, પરાપકારાર્થ સદા સદા ગુપ્ત રહે તે ધનહીન છતાં રાજા સર્વ પૃથ્વીતું રાજ્ય કરવા સમર્થ થાય છે, એટલામાટે જ્યાંસુધી સભાસદોની અતુભતિ ન હોય ત્યાંસુધી પોતાના મનથી એક પણ કામ ન કરે.

આસનં ચૈવ યાનં ચ સન્ધિ વિગ્રહ મેવ ચ ।

કાર્યં વીક્ષ્ય પ્રયુક્તિત્વે દ્વિધં સંશ્રયમેવ ચ ॥ ૧ ॥

સન્ધિ તુ દ્વિવિધં વિદ્યાદ્રાજા વિગ્રહમેવ ચ ।

ઉભે યાનાસને ચૈવ દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

સમાનયાનકર્મા ચ વિપરીતસ્તથૈવ ચ ।

તથા ત્વાયતિ સંગુક્તઃ સન્ધિર્જ્ઞેયો દ્વિલક્ષણઃ ॥ ૩ ॥

સ્વયંકૃતશ્ચ કાર્યાર્થમકાલે કાલ એવ વા ।

મિત્રસ્ય ચૈવાપકૃતે દ્વિવિધો વિગ્રહઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪ ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।

સંહતસ્ય ચ મિત્રેણ દ્વિવિધં યાનમુચ્યતે ॥ ૫ ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

મિત્રસ્ય ચાનુરોધેન દ્વિવિધં સ્મૃતમાસનમ્ ॥ ૬ ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।

દ્વિવિધં કીર્ત્યતે દ્વિધં ષાઙ્ગુણ્યગુણવેદિભિઃ ॥ ૭ ॥

अर्थसम्पादनार्थं च पीड्यमानः स शत्रुभिः ।

સાધુષુ વ્યપદેશાર્થં દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૮ ॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

તદાત્વે ચાલ્પિકાં પીઢાં તદા સન્ધિ સમાશ્રયેત્ ॥ ૯ ॥

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।

અત્યુચ્છિતં તથાત્માનં તદા કુર્વીત વિગ્રહમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદા મન્યેત ભાવેન દૃષ્ટં પુષ્ટં બલં સ્વકમ્ ।
 પરસ્ય વિપરિતં ચ તદા યાપાદ્રિપું પ્રતિ ॥ ૧૧ ॥
 યદા તુ સ્યાત્પરિક્ષિણો વાહનેન બલેન ચ ।
 તદાસીત પ્રયત્નેન શનકૈઃ સાન્ત્વયન્નરીન્ ॥ ૧૨ ॥
 મન્યેતારિં યદા રાજા સર્વથા બલવત્તરમ્ ।
 તદા દ્વિધા બલં કૃત્વા સાધયેત્કાર્યમાત્મનઃ ॥ ૧૩ ॥
 યદા પરવલ્લાનાં તુ ગમનીયતમો ભવેત્ ।
 તદા તુ સંશ્રયેત્ ક્ષિપ્રં ધાર્મિકં બલિનં નૃપમ્ ॥ ૧૪ ॥
 નિગ્રહં પ્રકૃતીનાં ચ કુર્યાદ્ધોરિબલસ્ય ચ ।
 ઉપસેવેત તં નિત્યં સર્વયત્નૈગુરું યથા ॥ ૧૫ ॥
 યદિ તત્રાપિ સમ્પશ્યેદ્દોષં સંશ્રયકારિતમ્ ।
 સુયુદ્ધમેવ તત્રાપિ નિર્વિશંકઃ સમાચરે ॥ ૧૬ ॥

મનુ ૭ । ૧૬૧-૧૭૬ ॥

૧. સર્વ રાજાદિ રાજપુરુષોએ આ વાત લક્ષમાં રાખવી યોગ્ય છે જે (આસન) સ્થિરતા (યાન) શત્રુ સાથે લડવા માટે જવું (સન્ધિ) તેની સાથે સન્ધિ કરી લેવી (વિગ્રહ) દુષ્ટ શત્રુઓ સાથે લડાઇ કરવી (દ્વૈધ) એ પ્રકારની સેના કરીને સ્વવિજય કરી લેવો (સંશ્રય) અને નિર્બલતાએ બીજા પ્રબલ રાજાનો આશ્રય લેવો. આ છ પ્રકારનાં કર્મ યથાયોગ્ય કાર્યનો વિચાર કરી તેમાં યુક્ત કરવાં જોઈએ.

૨. સન્ધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રય; એ એ એ પ્રકારના હોય છે તેને રાજા યથાવત્ જાણે.

૩. (સન્ધિ) શત્રુ સાથે મેલાપ અથવા તેનો સાથે વિપરીતતા કરે, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં કરવાનાં કામ યથાયોગ્ય કરતો જાય. એ એ પ્રકારના મેળ કહેવાય છે.

૪. (વિગ્રહ) કાર્ય સિદ્ધિ અર્થે ઉચિત કે અનુચિત સમયે સ્વયં વા મિત્રનો અપરાધ કરનાર શત્રુ સાથે વિરોધ એ પ્રકારે કરવો જોઈએ.

૫. (યાન) અકસ્માત કોઈકાર્ય પ્રાપ્ત થવામાં એકાકી કે મિત્ર સાથે મળીને શત્રુ તરફ જવું એ એ પ્રકારનું ગમન કહેવાય છે.

૬. સ્વયં કોઈ પ્રકારે કમથી ક્ષીણ થઈ જાય અર્થાત્ નિર્બલ થઈ જાય અથવા મિત્રના શેકવાથી સ્વસ્થાનમાં બેસી રહેવું, આ એ પ્રકારનાં આસન કહેવાય છે.

૭. કાર્યસિદ્ધિ અર્થે સેનાપતિ અને સેનાના બે વિભાગ કરીને વિજય કરવો, એ બે પ્રકારનાં દ્વંધ કહેવાય છે.

૮. ક્રોધક અર્થની સિદ્ધિ અર્થે ક્રોધ બલવાન રાજા કે ક્રોધી મહાત્માનો આશ્રય લેવો કે જેણે કરીને શત્રુથી પીડિત ન થાય. એ બે પ્રકારના આશ્રય કહેવાય છે.

૯. જ્યારે એમ જણાઇ આવે કે આ સમયે યુદ્ધ કરવાથી થોડી પીડા પ્રાપ્ત થશે અને પછી કરવાથી સ્વયદ્ધિ અને વિજય અવસ્ય થશે તો શત્રુ સાથે મેળાપ—સન્ધિ કરી ઉચિત સમય સૂધી ધીરજ ધરે.

૧૦. જ્યારે પોતાની સર્વ પ્રજા કે સેના અત્યંત પ્રસન્ન, ઉન્નતિશીલ અને શ્રેષ્ઠ જણાય અને તેમ પોતાને પણ જાણે ત્યારેજ શત્રુ સાથે વિગ્રહ—યુદ્ધ કરી લેવું.

૧૧. જ્યારે સ્વબલ અર્થાત્ પોતાની સેનાને હર્ષ અને પુષ્ટિયુક્ત, પ્રસન્ન ભાવથી જૂગે અને શત્રુનું બલ પોતાથી વિપરીત નિર્બલ થઇ જાય, ત્યારે શત્રુ તરફ યુદ્ધ કરવા જાય.

૧૨. જ્યારે સેના, બલ, વાહનથી ક્ષીણ થઇ જાય ત્યારે શત્રુને ધીરે ધીરે પ્રયત્નથી શાન્ત કરતા થકા સ્વસ્થાનમાં બેસી રહે.

૧૩. જ્યારે રાજા શત્રુને અત્યંત બલવાન જાણે ત્યારે દ્વિગુણ કે બે પ્રકારની સેના કરીને સ્વકાર્ય સિદ્ધ કરે.

૧૪. જ્યારે પોતે સમગ્ર કે હવે શીઘ્ર શત્રુઓની ચઢાઇ મારા પર થશે ત્યારે ક્રોધ ધાર્મિક બલવાન રાજાનો આશ્રય શીઘ્ર લઇ લે.

૧૫. જે પ્રજા અને પોતાની સેના શત્રુ બલનો વિગ્રહ કરે અર્થાત્ રોકે તેની સેવા સર્વ યત્નથી ગુરુ સદૃશ નિત્ય કર્યા કરે.

૧૬. જેનો આશ્રય લે તે પુરૂષનાં કંઠમાં દોષ દેખે તો તેની સાથે ત્યાં પણ સારી રીતે નિઃશંક થઇને યુદ્ધજ કરે.

જે ધાર્મિક રાજા હોય તેની સાથે વિરોધ કદી ન કરે, કિન્તુ તેની સાથે સદા મેળ રાખે અને જે દુષ્ટ પ્રબલ હોય તેને છતવા માટે આ પૂર્વોક્ત પ્રયોગ કરવા ઉચિત છે.

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।

यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १ ॥

आयति सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।

अतीतानां सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ २ ॥

आयत्यां च गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।

अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्નોભિભૂયતે ॥ ૩ ॥

યથૈનં નામિસંદધ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ।

તથા સર્વે સંવિદધ્યાદેષ સામાસિકો નયઃ ॥ ૪ ॥

મનુ० અ૦ ૭ ॥ ૧૭૭-૧૮૦ ॥

૧. નીતના જાણવાવાળા પ્રથિવીપતિ રાજા જે પ્રકારે તેના મિત્ર, ઉદાસીન (મધ્યસ્થ) અને શત્રુ અધિક ન થાય એવા સર્વ ઉપાયોથી વર્તે.

૨. સર્વ કાર્યો વર્તમાનમાં કર્તવ્ય અને ભવિષ્યત્માં જે જે કરવાં ઉચિત અને જે જે કામ કરી ચૂક્યા તે સર્વના યથાર્થતાથી ગુણ દોષોનો વિચાર કરે.

૩. પછી દોષ નિવારણ અને ગુણ સ્થિરતામાં યત્ન કરે જે રાજા ભવિષ્યવત્ અર્થાત્ આગળ કરવાવાળાં કર્તવ્ય કર્મોમાં ગુણ દોષોના જ્ઞાતા, વર્તમાનમાં સત્વર નિશ્ચય કર્તા અને કર્યા કાર્યોમાં શેષ કર્તવ્યને જાણનાર છે, તે શત્રુઓથી પરાજિત કદી નથી થતો.

૪. સર્વ પ્રકારે રાજપુરૂષ તેમાં વિશેષ સભાપતિ રાજા, એવો પ્રયત્ન કરે કે જે પ્રકારે રાજાદિ જનોના મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુને વશ કરી અન્યથા ન કરાવે એવા મોહમાં કદી ન ફસે એજ સંક્ષેપથી નય અર્થાત્ રાજનીતિ કહેવાય છે.

કૃત્વા વિધાનં મૂલે તુ યાત્રિકં ચ યથાવિધિ ।

ઉપગૃહ્યાસ્પદં ચૈવ ચારાન્ સમ્યગ્વિધાય ચ ॥ ૧ ॥

સંશોધ્ય ત્રિવિધં માર્ગં ષઢ્વિધં ચ બલં સ્વકમ્ ।

સાંપરાયિકકલ્પેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૨ ॥

શત્રુસેવિનિ મિત્રે ચ ગૂઢે યુક્તવરો ભવેત્ ।

ગતપ્રત્યાગતે ચૈવ સ હિ કષ્ટતરો રિપુઃ ॥ ૩ ॥

દળ્ઢવ્યૂહેન તન્માર્ગે યાયાતુ શકટે વા ।

વરાહમકરાભ્યાં વા સૂચ્યા વા ગરુડેન નવા ॥ ૪ ॥

યતશ્ચ ભયમાશંકેત્તતો વિસ્તારયેદ્દલમ્ ।

પન્નેન ચૈવ વ્યૂહેન નિવિશેત સદા સ્વયમ્ ॥ ૫ ॥

સેનાપતિબલાધ્યક્ષૌ સર્વદિશુ નિવેશયેત્ ।

યતશ્ચ ભયમાશંકેત્ પ્રાચીં તાં કલ્પયેદિશમ્ ॥ ૬ ॥

ગુલ્માંશ્ચ સ્થાપયેદાપ્તાન્ કૃતસંજ્ઞાન્ સમન્તતઃ ।

સ્થાને યુદ્ધે ચ કુશલાનમીકૃતવિકારિણઃ ॥ ૭ ॥

સંહતાન્ યોધયેદલ્પાન્ કામં વિસ્તારયેદ્બહૂન્ ।
 સૂચ્યા વજ્રેણ ચૈવૈતાન્ વ્યૂહેન વ્યૂહ્ય યોધયેત્ ॥ ૯ ॥
 સ્યન્દનાશ્વૈઃ સમે યુધ્વેદનૂપે નૌદ્વિપૈસ્તથા ।
 વૃક્ષગુલ્માવૃતે ચાપૈરસિચર્માયુઘૈઃ સ્થલે ॥ ૧૦ ॥
 પ્રહર્ષયેદ્બલં વ્યૂહ્ય તાંશ્ચ સમ્યક્ પરીક્ષયેત્ ।
 ચૈષ્ટાશ્ચૈવ વિજાનીયાદરીન્ યોધયતામપિ ॥ ૧૦ ॥
 ઉપરુઘ્યારિમાસીત રાષ્ટ્રં ચાસ્યોપપીઢયેત્ ।
 દૂષયેચ્ચાસ્ય સતતં યવસાન્નોદકેન્ધનમ્ ॥ ૧૧ ॥
 ભિન્ધાચૈવ તઢાગાનિ પ્રાકારપરિસ્વાસ્તથા ।
 સમવસ્કન્દયેચૈનં રાત્રૌ વિત્રાસયેત્તથા ॥ ૧૨ ॥
 પ્રમાણાનિ ચ કુર્વીત તેષાં ધર્મ્યાન્યથોદિતાન્ ।
 રત્નૈશ્ચ પૂજયેદેનં પ્રધાનપુરુષૈઃ સહ ॥ ૧૩ ॥
 આદાનમપ્રિયકરં દાનશ્ચ પ્રિયકારકમ્ ।
 અભિપ્સિતાનામર્થાનાં કાલે યુક્તં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૪ ॥

મનુ૦ ૭ ॥ ૧૮૪-૧૯૨ । ૧૯૪-૧૯૬ । ૨૦૩ । ૨૦૪ ॥

૧ જ્યારે રાજા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવા જાય ત્યારે સ્વરાજ્યની રક્ષાનો પ્રયત્ન અને યાત્રાની સર્વ સામગ્રી યથાવિધિ કરીને સર્વ સેના, યાન, વાહન, શસ્ત્રાસ્ત્રાદિ પૂર્ણ લઈ, સર્વત્ર દૂતો ત્યારે તરફના સમાચારોની ખબર આપનારા પુરૂષોને ગુપ્ત સ્થાપન કરી, શત્રુઓની તરફ યુદ્ધ કરવા જાય.

૨. ત્રણ પ્રકારના માર્ગ અર્થાત્ એક સ્થળ (ભૂમિ) બીજા જલ (સમુદ્ર વા નદીયો) અને ત્રીજા આકાશ, એ ત્રણ માર્ગને શુદ્ધ બનાવીને ભૂમિમાર્ગમાં રથ, અશ્વ હાથી; જલમાર્ગમાં નૌકા અને આકાશમાં વિમાનાદિ યાનોથી જાય અને પેદલ, રથ, હાથી, ઘોડા, શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર તથા ખાન પાનાદિ સામગ્રીને યથાવત્ સાથે લઈ, બલયુક્ત પૂર્ણ થઈને કોઈ નિમિત્તને અસિદ્ધ કરી, શત્રુના નગરની સમીપ ધીરે ધીરે જાય.

૩. જે અંદરથી શત્રુને મળ્યા હોય અને આપણી સાથે પણ ઉપરથી મિત્રતા રાખે, ગુપ્તતાથી શત્રુને ભેદ આપે તેમના આવવા જવામાં અને તેની સાથે વાત કરવામાં અત્યંત સાવધાની રાખે કેમકે અંદરથી શત્રુ અને ઉપર મિત્ર એવા પુરૂષને મોટા શત્રુ સમજવા જોઈએ.

૪. સર્વ રાજપુરોષોને યુદ્ધ કરવાની વિદ્યા શિખાવે અને પોતે શિખે તથા અન્ય પ્રજાગ્નોને શિખવે. જે પૂર્વે શિક્ષિત યોદ્ધા થાય છે તેજ ઉત્તમ પ્રકારે લડી લડાવી જાણે છે. જ્યારે શિક્ષા કરે ત્યારે (દંડવ્યુહ) દંડાની સમાન સેનાને ચલાવે, (શકટ)—ગાડો સમાન, (વરાહ) જેમ સુચર એક પૂઠે એક દોડતા જાય છે અને કદી કદી સર્વે મળી ઝૂડ થઈ જાય છે તેમ અને (મકર) જેમ મગર પાણીમાં ચાલે છે એવી રીતે સેનાને બનાવે; (સૂચીવ્યુહ) સુધનો અગ્રભાગ સૂક્ષ્મ અને પાછલો સ્થુલ હોય છે, તેવી શિક્ષાથી સેનાને બનાવે, (નીલકંઠ) જેમ ઉપર નીચે ઝટપટ મારે છે તે પ્રકારે સેનાને બનાવી લડાવે.

૫. જ્યાં ભય વિદિત થાય તે દિશાએ સેનાને ફેલાવે. સર્વ સેનાના પતિયોને ચારે બાજુએ રાખીને (પદ્મવ્યુહ) પદ્માકાર ચારે તરફથી સેના રાખીને મધ્યમાં પોતે રહે.

૬. સેનાપતિ અને બલાધ્યક્ષ અર્થાત્ આગાના દેનાર અને સેના સાથે લડનાર લડાવનારા વીરોને આઠે દિશામાં રાખે, જે દિશા તરફથી લડાઈ થતી હોય તે તરફ સર્વ સેનાનું મુખ રાખે. પરંતુ બીજી તરફ પણ પાંદા પ્રખંધ રાખે, નહીં તો પાછળ કે બાજુ થકી શત્રુથી ઘાત થવાનો સંભવ રહે છે.

૭. જે ગુહ્ય અર્થાત્ દૃઢસ્તંભની તુલ્ય યુદ્ધવિદ્યાથી સુશિક્ષિત, ધાર્મિક, રિયત રહેવામાં અને યુદ્ધ કરવામાં ચતુર, ભય રહિત અને જેના મનમાં કોઈ પ્રકારનો વિચાર ન હોય તેને સેનાની ચારે દિશામાં રાખે—

૮. જે યોદ્ધા પુરોષોથી ધણીની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હોય તો એકત્ર મળીને લડાવે અને કામ પડે તો તેને ઝટ ફેલાવી દે. જ્યારે નગર, દુર્ગ (કિલ્લો) કે શત્રુની સેનામાં પ્રવિષ્ટ થઈ યુદ્ધ કરવાનું હોય ત્યારે “ સૂચીવ્યુહ ” અથવા “ વજ્રવ્યુહ ” જેમકે દુધારા ખડ્ગથી બેઉ તરફ યુદ્ધ કરતા જાય અને પ્રવિષ્ટ પણ થતા જાય તેવી રીતે અનેક પ્રકારના વ્યુહ અર્થાત્ સેનાને ગોઠવીને લડાવે. જે સામે શત્રુ—તોપ કે ભુશુંડી—બન્દૂક છુટી રહી હોય તો સર્પવ્યુહ અર્થાત્ સર્પની સમાન સૂતા સૂતા ચાલ્યા જાય. જ્યારે તોપોની પાસે પોંચે ત્યારે તેમને મારી કે પકડી, તોપોના મુખ શત્રુની તરફ ફેરવી, તેજ તોપ કે બન્દૂકાદિથી તે શત્રુઓને મારે, અથવા વૃદ્ધ પુરોષોને તોપોના મુખની સામે ઘોડે સવાર કરી બેડાવી મારે. વચમાં ઉત્તમ ઉત્તમ સવાર રહે. એકવાર ધસારો કરી શત્રુની સેનાને છિન્ન ભિન્ન કરી પકડી લે અથવા નસાડી દે.

૯. જે સમ (સપાટ) ભૂમિમાં યુદ્ધ કરવાનું હોય તો રથ, ઘોડા અને પદાતિયોથી, સમુદ્રમાં યુદ્ધ કરવાનું હોય તો નૌકાથી અને ઘોડા જલમાં હાથયો પરથી, વૃક્ષ અને ઝાડીમાં બાણથી તથા બાણમાં (રેતીના રણમાં) તલવાર અને ઢાલથી યુદ્ધ કરે કરાવે.

૧૦. જે સમયે યુદ્ધ થતું હોય તે સમયે યોદ્ધાઓને ઉત્સાહિત અને હર્ષિત રાખે જ્યારે યુદ્ધ બંધ થઈ જાય ત્યારે જેથી શૌર્ય અને ઉત્સાહ વધે એવાં વક્તૃત્વથી અને ખાન, પાન, અન્ન, શસ્ત્ર, સહાય અને ઔષધાદિથી સર્વના ચિત્તને પ્રસન્ન રાખે; વ્યુહ વિના લડાઈ ન કરે, ન કરાવે. યુદ્ધ કરતી પોતાની સેનાની એકાદે જોવા કરે કે તે બરાબર લડે છે કે કપટ રાખે છે.

૧૧ કોઇ સમયે ઉચિત સમજે તો શત્રુને ચારે દિશાથી ઘેરીને રોકી રાખે અને તેના રાજ્યને પીડિત કરી, શત્રુના ધાસ, ચારા, અન્ન, જલ અને ઇન્ધવને નષ્ટ કે દૂષિત કરી નાખે.

૧૨. શત્રુના તલાવનો અને નગરના ફરતા કોટ અને ખાઇને તોડી ફેડી નાખે, રાત્રિયે તેને ત્રાસ લય આપે અને જીતવાનો ઉપાય કરે.

૧૩. જીતીને તેની પાસે પ્રમાણુ પત્ર અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞાદિ લખાવી લે અને જો ઉચિત સમય સમજે તો તેના વંશસ્થ કોઇ ધાર્મિક પુષ્કરને રાજ્ય નિયત કરે અને તેની પાસે લખાવી લે કે તમારે અમારી આજ્ઞાનુકુલ અર્થાત્ જેવી ધર્મયુક્ત રાજનીતિ છે, તદનુસાર વર્તી ન્યાયથી પ્રજા પાલન કરવું પડશે એવો ઉપદેશ કરે અને એવા પુરુષોને તેમની પાસે રાખે કે જેથી પુનઃ ઉપદ્રવ ન થાય; જે હારી જાય તેનો સત્કાર પ્રધાન પુરુષો સાથે મળીને રત્નાદિ ઉત્તમ પદાર્થોના દાનથી કરે અને એવું ન કરે કે જેથી તેનો યોગક્ષેમ પણ ન રહે. જો તેને બન્દીગૃહમાં પૂરે તોપણ તેનો યથા યોગ્ય સત્કાર રાખે કે જેથી તે હાર્યાના શોકથી રહીત થઇને આનન્દમાં રહે.

૧૪. કેમકે સંસારમાં બીજાના પદાર્થ ગ્રહણ કરવા એ અપ્રીતિનું અને આપવું એ પ્રીતિનું કારણ છે અને વિશેષ કરીને સમયોચિત ક્રિયા કરવી અને પરાજિતના મનવાંછિત પદાર્થો તેમને આપવા એ ઉત્તમ છે અને કદી પણ તેને ચીડાવે નહીં, ન મરફરી કે કડકા કરે, ન તેનો સામે “હમે તમને પરાજિત કર્યા” એમ પણ કહે પરંતુ “આપ અમારા ભાઈ છો” ઇત્યાદિ વિવેકથી માન્ય પ્રતિજ્ઞા સદા કરે.

હિરણ્યભૂમિસંપ્રાપ્ત્યા પાર્થિવો ન તથૈવતે ।

યથા મિત્રં ધ્રુવં લબ્ધ્વા કૃશમપ્યાયતિક્ષમમ્ ॥ ૧ ॥

ધર્મજ્ઞં ચ કૃતજ્ઞં ચ તુષ્ટપ્રકૃતિમેવ ચ ।

અનુરક્તં સ્થિરાશ્વમ્ લઘુમિત્રં પ્રશસ્યતે ॥ ૨ ॥

પ્રાજ્ઞં કુલીનં ગૂરં ચ દક્ષં દાતાશ્વમેવ ચ ।

કૃતજ્ઞં ધૃતિમન્તશ્ચ કષ્ટમાહુરારિં બુધાઃ ॥ ૩ ॥

આયર્પતા પુરુષજ્ઞાનં શૌર્યં કરુણવેદિતા ।

સ્થૌલલક્ષ્યં ચ સતતમુદાસીનગુણોદયઃ ॥ ૪ ॥

મનુ ॥ અ ૭ ॥ ૨૦૮-૨૧૧ ॥

૧. મિત્રનું લક્ષણ એ છે કે રાજા સુવર્ણ અને ભૂમિની પ્રાપ્તિથી એવો નથી વધતો કે જેવો નિશ્ચય પ્રેમયુક્ત ભવિષ્યતની વાતોને સોચનાર અને કાર્યસિદ્ધ કરનાર સમર્થ મિત્ર અથવા દુર્બલ મિત્રને પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે પામે છે.

૨. ધર્મજ્ઞ અને કૃતજ્ઞ અર્થાત્ કરેલા ઉપકારને સદા માનનાર, પ્રસન્ન સ્વભાવી, અનુરાગી, સ્થિરાશ્વની અને લઘુ ન્હાના મિત્રને પણ પ્રાપ્ત થઇ પ્રશંસિત થાય છે.

૩. સદા એ વાતનો નિશ્ચય રાખે, કે કદી ખુદિમાન, શુર, વીર, ચતુર, દાતા, કરેલું જાણનાર, અને ધૈર્યવાન પુરુષને શત્રુ ન કરે કેમકે જો એવાને શત્રુ કરશે તો તે દુઃખ પામશે.

૪. ઉદાસીનના લક્ષણ—જેનામાં પ્રશંસિત ગુણયુક્ત સારા નહારા મનુષ્યોનું જ્ઞાન, શુરવીરતા, અને કરુણા પણ સ્થૂળલક્ષ્ય અર્થાત્ ઉપર ઉપરની વાતો નિરન્તર સંભળાવ્યા કરે, તે ઉદાસીન કહેવાય છે.

एवं सर्वमिदं राजा सह संमंत्र्य मंत्रिभिः ।

व्यायाम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ ૧ ॥

મનુ० અ० ૭ । ૨૧૬ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રાતઃકાલે ઉઠી, શૌચાદિ, સન્ધ્યોપાસન અમિહોત્ર કરી કે કરાવી, સર્વ મંત્રિયો સાથે વિચાર કરી સભામાં જઈ સર્વ ભૂત્ય અને સેનાધ્યક્ષોની સાથે મળી, તેમને હર્ષિત કરી, નાના પ્રકારની વ્યૂહશિક્ષા અર્થાત્ કવાયદ કરી કરાવી, સર્વ ઘોડા, હાથી, ગાય આદિના સ્થાન, શસ્ત્ર અને અસ્ત્રનો કોશ, તથા વિદ્યાલય અને ધન કોશોને જોઈ, સર્વપર નિત્યપ્રતિ દૃષ્ટિ રાખે ને જો તેમાં કોઈ ખોડખાપણ હોય તો તે કાઢીને; વ્યાયામશાલામાં જઈ વ્યાયામ કરીને ભોજનાર્થ, “અન્તઃપુરઃ” અર્થાત્ પત્ન્યાદિના નિવાસ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે અને સુપરિક્ષિત, ખુદિઅલપરાક્રમવર્ધક, રોગ વિનાશક અનેક પ્રકારના અન્ન, વ્યંજન, પાન આદિ, સુગન્ધિત, મિષ્ટાદિ અનેક રસયુક્ત ઉત્તમ ભોજન કરે કે જેથી સદા સુખી રહે. આ પ્રકારે સર્વ રાજ્યનાં કાર્યોની ઉન્નતિ કર્યા કરે.

પ્રજાપાસેથી કર લેવાના પ્રકાર:—

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।

धान्यानाમष्टमો भाग षष्ठो द्वादश एव वा ॥ ૧ ॥ મનુ० ૭ । ૧૩૦ ॥

૧ જે વ્યાપારી કે શિલ્પીને સુવર્ણ કે ચાંદીનો જેટલો લાભ થાય તેમાંથી પચાસમો ભાગ અને ચોખ્ખા આદિ અન્નોનો છઠો, આઠમો કે બારમો ભાગ લેવા કરે તથા જો ધન લે તો પણ એવે પ્રકારે લે કે ખેડુતાદિ ખાનપાન અને ધન રહિત થઈ દુઃખ ન પામે.

કેમકે પ્રજા ધનાઢ્ય, આરોગ્ય અને ખાનપાનાદિથી સમ્પન્ન રહેવા પર રાજાની મોટી ઉન્નતિ થાય છે. પ્રજાને સ્વસન્તાનસદૃશ રાજા સુખ આપે અને પ્રજા સ્વપિતાતુલ્ય રાજા અને રાજપુરુષોને જાણે. એ વાત ઠીક છે કે રાજાઓની પ્રજા ખેડુતાદિ પરિશ્રમ કરનારા છે અને રાજા તેમનો રક્ષક છે. જો પ્રજા ન હોય તો રાજા કોને ? તેમ રાજા ન હોય તો પ્રજા કોને કહેવી ? ખેડ પોતપોતાના સ્વતન્ત્ર અને અરસપરસના પ્રીતિયુક્ત કાર્યમાં પરતન્ત્ર રહે. પ્રજાની સાધારણ સમ્મતિ વિરૂદ્ધ રાજા કે રાજપુરુષ ન થાય. તેમ રાજાની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ રાજપુરુષ કે પ્રજા ન વર્તે. આ રાજાનું રાજકીય નિજકામ અર્થાત્ જેને ઇંગ્લેન્ડમાં “પોલિટિકલ” કહે છે, તે સંક્ષેપે કહ્યું. હવે જો કોઈ વિશેષ જાણવા ચાહે તો તે ચારે વેદ, મનુસ્મૃતિ, શુક્રનીતિ અને મહાભારતાદિમાં

જોઈ નિશ્ચય કરે. જે પ્રજાનો ન્યાય કરવાનો છે તે વ્યવહાર મનુસ્મૃતિના આઠમા અને નવમાં અધ્યાય આદિની રીતિયે કરવો જોઈએ. પરંતુ અહીં પણ સંક્ષેપે લખિયે છિયે:—

પ્રત્યહં દેશદૃષ્ટેશ્ચ શાસ્ત્રદૃષ્ટેશ્ચ હેતુભિઃ ।

અષ્ટાદશસુ માર્ગેષુ નિબદ્ધાનિ પ્રથક્ પ્રથક્ ॥ ૧ ॥

તેષામાદ્યમૃણાદાનં નિક્ષેપોઽસ્વામિવિક્રયઃ

સંભૂય ચ સમુત્થાનં દત્તસ્યાનપકર્મ ચ ॥ ૨ ॥

વેતનસ્યૈવ ચાદાનં સંવિદશ્ચ વ્યતિક્રમઃ ।

ક્રયવિક્રયાનુશયો વિવાદઃ સ્વામિપાલયોઃ ॥ ૩ ॥

સીમાવિવાદધર્મશ્ચ પારુણ્યે દણ્ડવાચિકે ।

સ્તેયં ચ સાહસં ચૈવ સ્ત્રીસંગ્રહણમેવ ચ ॥ ૪ ॥

સ્ત્રીપુંધર્મો વિભાગશ્ચ દ્યુતમાદ્યવ્યય એવ ચ ।

પદાન્યષ્ટાદશૈતાનિ વ્યવહારસ્થિતાવિહ ॥ ૫ ॥

એષુ સ્થાનેષુ ભૂમિષ્ઠં વિવાદં ચરતાં નૃણામ્ ।

ધર્મં શાશ્વતમાશ્રિત્ય કુર્યાત્કાર્યેવિનિર્ણયમ્ ॥ ૬ ॥

ધર્મો વિદ્ધસ્ત્વધર્મેણ સભાં યત્રોપતિષ્ઠતે ।

શલ્યં ચાસ્ય ન ક્રન્તન્તિ વિદ્વાસ્તત્ર સભાસદ ॥ ૭ ॥

સભા વા ન પ્રવેશ્ય્યા વક્તવ્યં વાસમંજસમ્ ।

અબ્રુવન્વિબ્રુવન્વાપિ નરોભવતિ કિલ્વિષી ॥ ૮ ॥

યત્ર ધર્મો હ્યધર્મેણ સત્યં યત્રાનૃતેન ચ ।

હન્યતે પ્રેક્ષમાણાનાં હતાસ્તત્ર સભાસદઃ ॥ ૯ ॥

ધર્મ એવ હતોહન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો મા નો ધર્મો હતોઽવધીત્ ॥ ૧૦ ॥

વૃષો હિ ભગવાન્ ધર્મસ્તસ્ય યઃ કુરુતે હ્યલમ્ ।

વૃષલં તં વિદુર્દેવાસ્તસ્માદ્ધર્મં ન લોપયેત્ ॥ ૧૧ ॥

એક એવ મુહુર્ધર્મો નિધનેપ્યનુયાતિ યઃ

શરીરેણ સમન્નાશં સર્વમન્યદ્દિ ગચ્છતિ ॥ ૧૨ ॥

પાદોઽધર્મસ્ય કર્તારં પાદ: સાક્ષિણમૃચ્છતિ ।

પાદ: સભાસદ: સર્વાન્ પાદો રાજાનમૃચ્છતિ ॥ ૧૩ ॥

રાજા ભવત્યનેનાસ્તુ મુચ્યન્તે ચ સભાસદ: ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ १४ ॥

મનુ ૦ ૮ । ૩-૮ । ૧૨-૧૯ ॥

૧. સભા, રાજા અને રાજપુરૂષ સર્વ લોક દેશાચાર અને શાસ્ત્રવ્યવહાર હેતુઓથી નિમ્ન-લિખિત અદાર વિવાદાસ્પદ માર્ગોમાં વિવાદયુક્ત કર્મોનો નિર્ણય પ્રતિદિન કર્યા કરે અને જે જે નિયમ શસ્ત્રોક્ત ન જણાય, અને તેના હોવાની આવશ્યકતા જાણે તો ઉત્તમોત્તમ બાંધે કે જેથી રાજા અને પ્રજાની ઉન્નતિ થાય.

૨. અદાર માર્ગ એ છે, તેમાંથી ૧ (ઋણાદાન) કોઈ સાથે ઋણ લેવા દેવાનો વિવાદ, ૨. (નિક્ષેપ) ધરાવટ અર્થાત્ કોઈએ કોઈની પાસે પદાર્થ થાપણુ રાખ્યો હોય, અને માંગે તે વખત ન આપે. ૩. (અસ્વામિવિક્રય) બીજાના પદાર્થને બીજા વેચી નાખે. ૪. (સંભૂય ચ સમુત્થાનમ્) એક બીજાને મળી મેળવીને કોઈપર અભ્યાસ કરવો. ૫. (દત્તસ્યાનપકર્મ્મ ચ) આપેલો પદાર્થ ન આપવો. ૬. (વૈતનસ્યૈવ ચાદાનમ્) વેતન અર્થાત્ કોઈની નોકરીમાંથી કાંઈ લઈ લેવું અથવા આપવું. ૭. (પ્રતિજ્ઞા) પ્રતિજ્ઞાથી વિરૂદ્ધ વર્તવું. ૮. (ક્રયવિક્રયાનુશય) લેણુ દેણુમાં ઝગડો થવો. ૯. પશુના સ્વામી અને પાલનારનો ઝગડો. ૧૦. સીમનો વિવાદ. ૧૧. કોઈને કઠોર દંડ દેવો. ૧૨. કઠોર વાણી કહેવી. ૧૩ ચોરી કે ધાડ પાડવી. ૧૪. કોઈકામને બલતકારે કરવું. ૧૫. કોઈની સ્ત્રી કે પુરુષનો વ્યભિચાર થવો. ૧૬. સ્ત્રી અને પુરુષના ધર્મમાં વ્યતિક્રમ થવો. ૧૭. વિભાગ-દાયભાગમાં વાદ ઉઠાવવો. ૧૮ (દ્યત) જડપદાર્થ અને (સમાહવય) ચેતનને દાવમાં મૂકીને જુગાર રમવો. એ અદાર પ્રકારના પરસ્પર વિરૂદ્ધ વ્યવહારનાં સ્થાન છે.

૬. એ વ્યવહારોમાં ધણાજ વિવાદ કરનાર પુરુષોના ન્યાયને સનાતન ધર્મનો આશ્રય લઈને કર્યા કરે અર્થાત્ કોઈનો પક્ષપાત કદી ન કરે.

૭. જે સભામાં અધર્મથી ધાયલ થઈને ધર્મ ઉપસ્થિત થાય છે અર્થાત્ જે તેના શક્ય અર્થાત્ તીરવત્ ધર્મના કલંકને કાઢવો અને અધર્મનું છેદન નહીં કરે એટલે ધર્મીનું માનને અધર્મીને દંડ નહીં મળે તે સભામાં જેટલા સભાસદ છે તે સર્વ ધાયલ સમાન સમજાય છે.

૮. ધાર્મિક મનુષ્યને યોગ્ય છે કે સભામાં કદી પ્રવેશ ન કરે અને જો ક્યો હોય તો સત્યજ બોલે, જે કોઈ સભામાં અન્યાય થતો જોતો હોય અને જોઈને મૌન રહે અથવા સત્યન્યાયની વિરૂદ્ધ બોલે તે મહાપાપી થાય છે.

૯. જે સભામાં અધર્મથી ધર્મ, અસત્યથી સત્ય સર્વ સભાસદોના દેખતા છતાં માર્યા જાય છે, તે સભામાં સર્વ મૃતક સમાન છે. જાણે કે તમાં કોઈ જીવતોજ નથી.

૧૦. મરેલો ધર્મ મારનારનો નાશ અને રક્ષિત કરેલો ધર્મ, રક્ષકની રક્ષા કરે છે, તેથી ધર્મનું હનન કદી ન કરવું; એ ભયથી કે મરેલો ધર્મ કદી અમને ન મારી નાખે.

૧૧. જે સર્વ ઐશ્વર્યનો દાતા અને સુખોની વૃદ્ધી કરનાર ધર્મ છે, તેનો જે લોપ કરે છે, તેને વિદ્વાન લોક વૃષલ એટલે શુદ્ધ અનેનીચ જાણે છે. એથી કોઈ મનુષ્યે ધર્મનો લોપ કરવો ઉચિત નથી.

૧૨. આ સંસારમાં એક ધર્મજ સુદૃઢ છે, જે મૃત્યુની પછી પણ સાથે આવે છે અને સર્વ પદાર્થ કે સંગી શરીરના નાશ સાથેજ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સર્વ સંગ છુટી જાય છે.

૧૩. પરંતુ ધર્મનો સંગ કદી નથી છુટતો. જ્યારે રાજસભામાં પક્ષપાતથી અન્યાય કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યાં અધર્મના ચાર વિભાગ થઈ જાય છે, તેમાંથી એક અધર્મનાકર્તાને, બીજો સાક્ષીને, ત્રીજો સભાસદોને અને ચોથો પાદ અધર્મી સભાના સભાપતિ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૪. જે સભામાં નિન્દાને યોગ્યની નિન્દા, સ્તુતિને યોગ્યની સ્તુતિ, દંડ માટે જે યોગ્ય તેને દંડ, અને માન્ય માટે જે યોગ્ય તેને માન થાય છે, ત્યાં રાજા અને સર્વ સભાસદ પાપથી રહિત અને પવિત્ર થઈ જાય છે. પાપના કર્તાનેજ પાપ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે સાક્ષી કેવા હોવા જોઈએ:—

આપ્તાઃ સર્વેષુ વર્ણેષુ કાર્ય્યા કાર્યેષુ સાક્ષિગઃ ।

સર્વધર્મવિદોઽલુબ્ધા વિપરીતાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીणां સાક્ષ્યં સ્ત્રિયઃ કુર્યુર્દ્વિજાનાં સદૃશા દ્વિજાઃ ।

શૂદ્રાશ્ચ સન્તઃ શૂદ્રાણામન્ત્યાનામન્ત્યયોનયઃ ॥ ૨ ॥

સાહસેષુ ચ સર્વેષુ સ્તેયસદ્ગ્રહણેષુ ચ ।

વાગ્દણ્ડયોશ્ચ પારુષ્યે ન પરીક્ષેત સાક્ષિગઃ ॥ ૩ ॥

બહુત્વં પરિગ્રહીયાત્સાક્ષિદ્વૈધે નરાધિપઃ ।

સમેષુ તુ ગુણોત્કૃષ્ટાન્ ગુણદ્વૈધે દ્વિજોત્તમાન્ ॥ ૪ ॥

સમક્ષદર્શનાત્સાક્ષ્યં શ્રવણાચ્ચૈવ સિધ્યતિ ।

તત્ર સત્યં બ્રુવન્સાક્ષી ધર્માર્થાભ્યાં ન હીયતે ॥ ૫ ॥

સાક્ષી દૃષ્ટશ્રુતાદન્યદ્વિબ્રુવાન્નાય્યસંસદિ ।

અવાઙ્મનરકમભ્યેતિ પ્રેત્ય સ્વર્ગાચ્ચ હીયતે ॥ ૬ ॥

સ્વભાવેનૈવ યદ્ બ્રુયુસ્તદ્ ગ્રાહ્યં વ્યાવહારિકમ્ ।

અતો યદન્યદ્વિબ્રુયુર્ધર્માર્થં તદપાર્થકમ્ ॥ ૭ ॥

સમાન્તઃ સાક્ષિગઃ પ્રાપ્તાનર્થિપ્રત્યાર્થિસન્નિધૌ ।

પ્રાહ્નિવાકોઽનુયુક્તીત વિધાનાઽનેન સાન્ત્વયન્ ॥ ૮ ॥

યદ્ દ્વયોરનયોર્વેત્થ કાર્યેસ્મિન્ ચેષ્ટિતં મિથઃ ।
 તદ્ ભૂત સર્વં સત્યેન યુષ્માકં હ્યત્ર સાક્ષિતા ॥ ૯ ॥
 સત્યં સાક્ષ્યે બ્રુવન્સાક્ષીં લોકાનાપ્રોતિ પુષ્કલાન્ ।
 ઇદ્ ચાનુત્તમાં કીર્તિં વાગેષાં બ્રહ્મપૂજિતા ॥ ૧૦ ॥
 સત્યેન પૂયતે સાક્ષીં ધર્મઃ સત્યેન વર્દ્ધતે ।
 તંસ્માત્સત્યં હિ વક્તવ્યં સર્વવર્ણેષુ સાક્ષિભિઃ ॥ ૧૧ ॥
 આત્મેવ હ્યાત્મનઃ સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ ।
 નાવમંસ્થાઃ સ્વમાત્માનં નૃણાં સાક્ષિણમુત્તમમ્ ॥ ૧૨ ॥
 યસ્ય વિદ્વાન્ હિ વદતઃ ક્ષેત્રજ્ઞો નાભિશઙ્કતે ।
 તસ્માન્ન વેવાઃ શ્રેયાંસં લોકેન્યં પુરુષં વિદુઃ ॥ ૧૩ ॥
 એકોઽહમસ્મીત્યાત્માનં યત્ત્વં કલ્યાણ મન્યસે ।
 નિત્યં સ્થિતસ્તે હૃદયેષુ પુણ્યપાપેક્ષિતા મુનિઃ ॥ ૧૪ ॥

મનુ ૮ ॥ ૬૩ । ૬૮ । ૭૨-૭૬ । ૭૮-૮૧ । ૮૩ । ૮૪ । ૯૬ । ૯૧ ॥

૧. સર્વ વર્ણોમાં ધાર્મિક, વિદ્વાન, નિષ્કપટી, સર્વ પ્રકારે ધર્મજ્ઞ, લોભરહિત, સત્યવાદીને ન્યાય વ્યવસ્થામાં સાક્ષિ કરે એથી વિપરીત કદી ન કરે.

૨. સ્ત્રિયોની સાક્ષી સ્ત્રી, દ્વિજોના દ્વિજ, શુદ્રોના શુદ્ર, અને અન્યજનોના અન્યજ સાક્ષી થાય.

૩. જેટલા બલાત્કાર કામ—ચોરી, બાલિચાર, કઠોરવચન, દંડનિપાતરૂપ અપરાધ છે, એમાં સાક્ષીની પરીક્ષા ન કરે અને અભાવસ્થક પણ ન સમજે કેમકે એ કામ બહુ ગુપ્ત થાય છે.

૪. ઉભય પક્ષના સાક્ષિયોમાંથી બહુપક્ષાનુસાર, તુલ્ય સાક્ષિયોમાં ઉત્તમગુણી પુરુષની સાક્ષીને અનુકુલ અને બેઉના સાક્ષી ઉત્તમગુણી અને તુલ્ય હોય તો દ્વિજોત્તમ—ઋષિમહર્ષિ અને યતિયોની સાક્ષી અનુસાર ન્યાય કરે.

૫. એ પ્રકારે સાક્ષી હોવા સિદ્ધ થાય છે. એક સાક્ષાત્ જોવાથી અને બીજો સાંભળવા ઉપરથી. જ્યારે સભામાં પૂછે ત્યારે જે સાક્ષી સાચું બોલે, તે ધર્મહીન અને દંડ યોગ્ય ન થાય અને જે સાક્ષી મિથ્યા બોલે તે યથાયોગ્ય દંડનીય થાય.

૬. જે રાજસભા કે કોઈ ઉત્તમ પુરુષોની સભામાં સાક્ષી જોયલાથી અને સાંભળ્યાથી વિરુદ્ધ બોલે તો તે (અઘાત્નરક) જાળા છેદનથી દુઃખરૂપ નરકને વર્તમાન સમયમાં પ્રાપ્ત થાય અને મરવા પછી સુખથી હીન થઈ જાય.

૭. જે સ્વભાવથીજ વ્યવહાર સમ્યક્ષિ બોલે એવા સાક્ષીનું વચન માનવું, અને શિખરેલા એથી લિંગ જે વચન બોલે, તેને ન્યાયાધીશ વ્યર્થ સમજે.

૮. ન્યારે અર્થી (વાદી) અને પ્રત્યર્થી (પ્રતિવાદી) ની સમક્ષ સભા સમીપ પ્રાપ્ત થયલા સાક્ષિયોને શાન્તિપૂર્વક ન્યાયાધીશ અને પ્રાવિવાદ અર્થાત્ વપ્રાલ કે આરિસ્ટર આ પ્રકારે પૂછે કે,

૯. હે સાક્ષી લોકા ! આ કાર્યમાં આ બેઉનાં પરસ્પર કેમોમાં જે તમે જાણતા હો તે સત્યસહિત બોલો કેમકે તમારી આ કાર્યમાં સાક્ષી છે.

૧૦. સારે જે સાક્ષી સત્ય કહે છે તે જન્માન્તરમાં ઉત્તમ જન્મ અને ઉત્તમ લોકાન્તરોમાં જન્મને પ્રાપ્ત થઈ સુખ ભોગવે છે, આ જન્મ વા પર જન્મમાં ઉત્તમ કાર્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે જે આ વાણી છે તેજ વેદોમાં સત્કાર અને તિસ્કારનું કારણ લખ્યું છે, જે સત્ય વદે છે તે પ્રતિષ્ઠિત અને મિથ્યાવાદી નિદ્ધિત થાય છે.

૧૧. સત્ય વદવાથી સાક્ષી પવિત્ર થાય છે અને સત્યજ બોલવાથી ધર્મ વધે છે, એટલામાટે સર્વ વર્ણોમાં સાક્ષિયોએ સત્ય બોલવુંજ યોગ્ય છે.

૧૨. આત્માનો સાક્ષી આત્મા, અને આત્માની ગતિ આત્મા છે, તેને જાણીને હે પુરૂષ ! તું સર્વ મનુષ્યોના ઉત્તમ સાક્ષી પોતાના આત્માનું તું પોતે અપમાન ના કર અર્થાત્ સત્ય બોલણુ જે કે તારા આત્મા, મન, વાણીમાં છે, તે સત્ય અને જે એનાથી વિપરીત બોલે તે અસત્ય મિથ્યા બોલણુ છે.

૧૩. જે બોલનારા પુરૂષનો વિદ્વાન ક્ષેત્રજ્ઞ યથાવત્ શરીરને જાણવાવાળા આત્મા બીતર શંકાને પ્રાપ્ત નથી થતો તેનાથી ભિન્ન વિદ્વાન લોક કાળને ઉત્તમ પુરૂષ નથી જાણતા.

૧૪. હે કલ્યાણની ધ્વજાકરનાર પુરૂષ ! તું " હું એકલો છું " એમ સ્વાત્મામાં જાણીને મિથ્યા બોલે છે, તે ઠીક નથી, કિન્તુ જે બીજાને તારા હૃદયમાં અન્તર્યામી રૂપથી પરમેશ્વર પુણ્ય પાપનો જોનાર મુનિ સ્થિત છે, તે પરમાત્માથી ડરીને સદા સત્ય વદ્યા કરે.

લોભાન્મોહાદ્ગયાન્મૈત્રાત્કામાત્ ક્રોધાત્તથૈવ ચ ।

અજ્ઞાનાદ્બાલભાવાચ્ચ સાક્ષ્યં વિત્તથમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ २ ॥

लोभात्સહસ્રદણ્ડ્યસ્તુ મોહાત્સૂર્વેન્તુ સાહસમ્ ।

भयाद्द्रौ मध्यमौ दण्ड्यौ मैत्रास्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ३ ॥

કામાદશગુણં પૂર્વં ક્રોધાતુ ત્રિગુણં પરમ્ ।

अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ ४ ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

ચક્ષુર્નાસા ચ કર્ણૌ ચ ધનં દેહસ્તથૈવ ચ ॥ ૫ ॥

અનુબન્ધં પરિજ્ઞાય દેશકાલૌ ચ તત્ત્વતઃ ।
 સારાઽપરાધૌ ચાલોક્ય દળ્લં દળ્લેષુ પાતયેત્ ॥ ૬ ॥
 અધર્મદળ્લનં લોકે યશોઘ્નં કીર્તિનાશનમ્ ।
 અસ્વર્ગ્યશ્ચ પરત્રાપિ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૭ ॥
 અદળ્લચાન્દળ્લયન્ રાજા દળ્લચાન્શ્રૈવાપ્યદળ્લયન્ ।
 અપશો મહદાપ્રોતિ નરકં ચૈવ ગચ્છતિ ॥ ૮ ॥
 વાગ્દળ્લં પ્રથમં કુર્યાદ્દિગ્દળ્લં તદનન્તરમ્ ।
 તૃતીયં ધનદળ્લં તુ વધદળ્લમતઃ પરમ્ ॥ ૯ ॥

મનુ० અ० ૮ ॥ ૧૧૮-૧૨૧ । ૧૨૫-૧૨૯ ॥

૧. જે લોભ, મોહ, લય, મિત્રતા, કામ, ક્રોધ, અજ્ઞાન, અને બાલકપણથી સાક્ષી આપે, તે સર્વ મિથ્યા સમજી નવ.

૨. એથી લિખ સ્થાનમાં સાક્ષી જુદું બોલે તેને વક્ત્રમાણુ અનેકવિધ દંડ દેવા કરે.

૩. જે લોભથી જુદી સાક્ષી પૂરે તો તેને ૩૧૫૦ = (પંદર રૂપિયા દશ આના) દંડ કરે, મોહથી જુદી સાક્ષી આપે તો તેની પાસે ૩૩૦ = (ત્રણ રૂપિયા બે આના) દંડ લે, લયથી મિથ્યા સાક્ષી પૂરે તો તેની પાસેથી ૩૬૦ (સવા ૭ રૂપિયા) દંડ લે અને જે પુરુષ મિત્રતાથી જુદી સાક્ષી પૂરે તેની પાસેથી ૩૧૨૦ (સાડા ચાર રૂપિયા) દંડ લે.

૪. જે મનુષ્ય કામનાથી મિથ્યા સાક્ષી આપે તેની પાસે ૩૨૫૦ પચ્ચીસ દંડ લે. જે ક્રોધથી જુદી સાક્ષી આપે તેની પાસે ૩૪૭૦ = છેતાલિશ રૂપિયા ચૈદ આના દંડ લે. જે અજ્ઞાનતાથી જુદી સાક્ષી આપે તેની પાસે ૩૬૦ રૂપિયા દંડ લે અને જે બાલકપણથી મિથ્યા સાક્ષી આપે તેની પાસે ૩૧૦૦ એક રૂપિયા નવ આના દંડ લે.

૫. દંડના ઉપરચેન્દ્રિય, ઉદર, તિલ્લવા, હાથ, પગ, નેત્ર, નાક, કાન, ધન અને શરીર, એ દશ સ્થાન છે કે જે ઉપર દંડ દેવાય છે.

૬. પરંતુ જે જે દંડ લખ્યા છે, અને લખીશું તેમાં જેમ લોભથી સાક્ષી આપવામાં પંદર રૂપિયા દશ આના દંડ લખ્યો છે, પરંતુ જે અત્યન્ત નિર્ધન હોય તો, તેની પાસે ઓછો અને ધનાઢય હોય તો તેની પાસે તેથી બેવડો, ત્રેવડો અને ચોગણો સુધી પણ દંડ લે, અર્થાત્ જેવો દેશ, જેવો કાળ અને જેવો પુરુષ હોય અને તેનો જેવો અપરાધ હોય તેવોજ દંડ કરે.

૭. કેમકે આ સંસારમાં જે અધર્મથી દંડ કરવો તે પૂર્વ પ્રતિષ્ઠા વર્તમાન અને ભવિષ્યત્માં અને પરજન્મમાં થનારી કીર્તિનો નાશ કરનારો છે અને પરજન્મમાં પણ દુઃખદાયક થાય છે એટલામાટે અધર્મયુક્ત દંડ કાઢતો ન કરે.

૮. જે રાજા દંડનીયોને ન દંડ અને અદંડનીયને દંડ દે છે અર્થાત્ દંડ દેવા યોગ્યને છોડી દે અને જેને દંડ દેવો ન જોઈએ તેને દંડ દે છે, તે જીવતો છતાં મોટી નિન્દાને અને મરવા પછી મોટા દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે એટલા માટે જે અપરાધ કરે, તેનેજ સદા દંડ દે અને અનપરાધીને દંડ કદી ન દે.

૯. પ્રથમ વાણીનો દંડ અર્થાત્ તેની “નિન્દા;” બીજો “ધિક્” દંડ અર્થાત્ તને ધિક્કાર છે, તે “આવું નકાર” કામ કેમ કર્યું; ત્રીજો તેની પાસેથી ધન લેવું, અથવા “અધ” દંડ અર્થાત્ તેને કારણ કે નેતરથી મારવો કે શિરચ્છેદન કરવું.

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेदस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ १ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ २ ॥

कार्षापणं भवेदण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र राजा भवेदण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ૩ ॥

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षોडશૈવ તુ વૈશ્યસ્ય દ્વાત્રિંશત્ ક્ષત્રિયસ્ય ચ ॥ ૪ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्धि सः ॥ ૫ ॥

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।

नोपેક્ષેત ક્ષણમપિ રાજા સાહસિકં નરમ્ ॥ ૬ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ।

સાહસસ્ય નરઃ કર્તા વિજ્ઞેયઃ પાપકૃત્તમઃ ॥ ૭ ॥

સાહસે વર્ત્તમાનન્તુ યો મર્ષયતિ પાર્થિવઃ ।

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ વિદ્વેષં ચાધિગચ્છતિ ॥ ૮ ॥

न मित्रकारणद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।

સમુત્સૃજેત્ સાહસિકાન્સર્વભૂતભયાવહાન્ ॥ ૯ ॥

गुहं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुभुतम् ।

આતતાપિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ ૧૦ ॥

નાતતાયિબધે દોષો હન્તુર્ભવતિ કશ્ચન ।

પ્રકાશં વાઽપ્રકાશં વા મન્યુસ્તન્મન્યુમૃચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

યસ્ય સ્તેનઃ પુરે નાસ્તિ નાન્યસ્ત્રીગો ન દુષ્ટવાક્ ।

ન સાહસિકદણ્ડઘ્નો સ રાજા શકલોકભાક્ ॥ ૧૨ ॥

મનુ० અ० ૮ ॥ ૩૩૪-૩૩૮ । ૩૪૪-૩૪૭ । ૩૫૦ ॥

૧. જ્યાર જે પ્રકારે જે જે અંગે મનુષ્યોની અંદર વિશ્લેષ એજા કરે છે તે તે અંગને સર્વ મનુષ્યોની શિક્ષા અર્થે રાજા દરજી અર્થાત્ છેદન કરી દે.

૨. જ્નેષ્ઠ્યે તો પિતા, આચાર્ય, મિત્ર, સ્ત્રી, પુત્ર અને પુરોહિત, કેમ ન હોય ? જે સ્વધર્મમાં સ્થિત નથી રહેતો, તે રાજાનો અદ્વંડ્ય નથી હોતો, અર્થાત્ જ્યારે રાજા ન્યાયાસન પર બેસી ન્યાય કરે, ત્યારે કોઈનો પક્ષપાત ન કરે, કિન્તુ યથોચિત્ દંડ દે.

૩. જે અપરાધમાં સાધારણ મનુષ્યપર એક પૈસો દંડ હોય તેજ અપરાધમાં રાજાપર સહસ્ર પૈસાનો દંડ હોવો જ્નેષ્ઠ્યે અર્થાત્ સાધારણ મનુષ્ય કરતાં રાજાને સહસ્ર ગણો દંડ થવો જ્નેષ્ઠ્યે.

૪. મંત્રી અર્થાત્ રાજાના દીવાનને આદેશો ગણો, તેનાથી ન્યૂનને સાતસો ગણો અને તેનાથી પણ ન્યૂનને છસો ગણો; એ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર અર્થાત્ જે નાનાથી નાનો ભૂત્ય એટલે અપરાધી હોય, તેને પણ આઠ ગણો દંડથી ઓછો ન હોવો જ્નેષ્ઠ્યે, કેમકે યદિ પ્રજાપુરુષો કરતાં રાજાપુરુષોને અધિક દંડ ન થાય તો રાજાપુરુષ પ્રજાપુરુષોનો નાશ કરી દે. જેમ સિંહ અધિક અને બકરી થોડા દંડથી વશ થઈ જાય છે તેટલા માટે રાજાથી લઈને નાનામાં નાના ભૂત્ય પર્યન્ત રાજાપુરુષોને અપરાધમાં પ્રજાપુરુષોથી અધિક દંડ થવો જ્નેષ્ઠ્યે. તેમજ જે કાંઈક વિવેકી થઈ ચોરી કરે તે શૂદ્રને ચોરીથી આઠ ગણો, વૈશ્યને સોળ ગણો અને ક્ષત્રિયને વીસ ગણો.

૫. આત્મજીને ચોસઠ ગણો કે સો ગણો અથવા એકસો અઠાવીસ ગણો દંડ કરવો જ્નેષ્ઠ્યે અર્થાત્ જેનું જેટલું જ્ઞાન અને જેટલી પ્રતિષ્ઠા અધિક હોય તેને અપરાધમાં પણ તેટલોજ અધિક દંડ થવો જ્નેષ્ઠ્યે.

૬. રાજ્યાધિકારી ધર્મ અને ઐશ્વર્યની ઇચ્છા કરનારા રાજા બ્રહ્માદકાર કામ કરનારા (ગ્રહુઓ) ને દંડ દેવામાં એક ક્ષણ પણ વિલમ્બ ન કરે.

સહાસિક પુરુષના લક્ષણ:—

૭. દુષ્ટ વચન વદનાર, ચોરી કરનાર અને વિના અપરાધે દંડ દેવાવાળાથી પણ સાહસ બ્રહ્માદકાર કામ કરનાર છે, તે અતીવ પાપી દુષ્ટ છે.

૮. જે રાજા સાહસની અંદર વર્તમાન પુરુષને દંડ ન દઈને સહન કરે છે, તે રાજા શીઘ્ર નાશને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી રાજ્યમાં દુષ્ટ ઉડે છે.

૯. મિત્રતા કે પુષ્કલ ધન પ્રાપ્તિથી પણ રાજ્ય સર્વ પ્રાણિયોને દુઃખ દેનાર, સાહસિક મનુષ્યને અન્યન છેદન કર્યા વિના કદી પૂણું નહીં છોડે.

૧૦. જોખએ તો ગુરૂ હોય, પુત્રાદિ બાલક હોય, પિતાદિ વૃદ્ધ હોય, બ્રાહ્મણ હોય, બહુ શાસ્ત્રોતો શ્રોતા પણ કેમ ન હોય; જે ધર્મને છોડીને અધર્મમાં વર્તમાન, અન્યને વિના અપરાધ મારવાવાળો છે તેને વિના વિચારે મારી નાખવો અર્થાત્ મારીને પછી વિચાર કરવો જોખએ.

૧૧. દુષ્ટ પુરૂષોને મારવામાં હિંતાને પાપ નથી થતું, જોખએ તો પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ મારે; કેમકે ક્રોધીને ક્રોધથી મારવો તે જાણે ક્રોધ સાથે ક્રોધની લડાઈ છે.

૧૨. જે રાજ્યના રાજ્યમાં ન ચોર, ન પરસ્ત્રી ગામી, ન દુષ્ટ વચન વદનાર, ન સાહસિક ડાકુ (લૂટારા) અને ન દંડન અર્થાત્ રાજ્યની આજ્ઞાને અભંગ પાળનાર છે, તે રાજ્ય અતીવ શ્રેષ્ઠ છે.

મર્ત્યારં લંઘયેદ્યા સ્ત્રી સ્વજ્ઞાતિગુણદર્પિતા ।

તાં શ્વભિઃ સ્વાદયેદ્રાજા સંસ્થાને બહુસંસ્થિતે ॥ ૧ ॥

પુમાંસં દાહયેત્પાપં શયને તપ્ત આયસે ।

અભ્યાદધ્યુશ્ચ કાષ્ઠાનિ તત્ર દહ્યેત પાપકૃત્ ॥ ૨ ॥

દીર્ઘાધ્વનિ યથાદેશે યથાકાલઙ્કરો ભવેત્ ।

નદીતીરેષુ તદ્વિચાત્સમુદ્રે નાસ્તિ લક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

અહન્યહન્યવેક્ષેત કર્માન્તાન્વાહનાનિ ચ ।

આયવ્યયૌ ચ નિયતાવાકરાન્કોષમેવ ચ ॥ ૪ ॥

एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान्समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ૫ ॥

મનુ० અ૦ ૮ ॥ ૩૭૧ । ૩૭૨ । ૪૦૬ । ૪૧૯ । ૪૨૦ ॥

૧ જે સ્ત્રી સ્વજ્ઞાતિ, ગુણના ધમણ્ડથી પતિને છોડી વ્યભિચાર કરે તેને બહુ સ્ત્રી અને પુરૂષો સામે કૃતરાં પાસે જીવતી કરડાવીને રાજ્ય મારી નાખાવે.

૨. જોખ પ્રકારે સ્વપતિને છોડીને પરસ્ત્રી કે વેશ્યા ગમન કરે, તે પાપીને લોહના પલંગને અગ્નિયે તપાવી લાલ કરીને તે ઉપર સુવાડી, બહુ પુરૂષોની સન્મુખ જીવતો ભસ્મ કરી દે.

પ્રશ્ન—જો રાજ્ય કે રાણી અથવા ન્યાયાધીશ કે તેની સ્ત્રી વ્યભિચારાદિ કુકર્મ કરે તો તેને કોણ દંડે ?

ઉત્તર—સભા. તેને તો પ્રજાપુરૂષોથી પણ અધિક દંડ થવો જોખએ.

પ્રશ્ન—રાજાદિ તેનો દંડ કેમ ગ્રહણ કરશે ?

ઉત્તર—રાજ્ય પણ એક ભાગ્યશાસ્ત્રી પુણ્યાત્મા મનુષ્ય છે જ્યારે તેને દંડ ન દેવામાં આવે

અને તે દાંડ ગ્રહણ ન કરે તો ખીજા મનુષ્યો દાંડને કેમ માનશે? અને જ્યારે સર્વ પ્રજા, પ્રધાન, રાજ્યાધિકારી અને સભા ધાર્મિકતાથી દાંડ દેવા ચાહે તો એકલો રાજા શું કરી શકે છે? જે એવી વ્યવસ્થા ન હોય તો રાજા પ્રધાન અને સર્વ સમર્થ પુરૂષ અન્યાયમાં ફાળીને, ન્યાયધર્મને ફાડીને, સર્વ પ્રજાનો નાશ કરીને, પોતે પણ નષ્ટ થઈ જાય, અર્થાત્ તે શ્લોકના અર્થનું સ્મરણ કરે કે ન્યાયયુક્ત દણ્ડનું જ નામ રાજા અને ધર્મ છે. જે તેનો લોપ કરે છે, તેનાથી નીચ પુરૂષ ખીજાને કાણ હોશે?

પ્રશ્ન—આ કરડો દણ્ડ દેવો ઉચિત નથી કેમકે મનુષ્ય કાંઈ અંગનો ખનાવનાર કે જીવાડનાર નથી. તેથી એવો દાંડ દેવો ન જોઈએ.

ઉત્તર—જે એને કરડો દાંડ જાણે છે તે રાજનીતિને સમજતો નથી કેમકે એક પુરૂષને એ પ્રકારે દણ્ડ થવાથી સર્વ લોક ખુરા કામ કરવાથી અલગ રહેશે, અને ખુરા કામને છોડીને ધર્મ માર્ગમાં સ્થિત રહેશે. સાચું પૂછો તો એ છે કે એક રાષ્ટ્રપૂર પણ આ દણ્ડ સર્વને ભાગે નહીં આવશે અને જે સુગમ દાંડ દેવામાં આવે તો દુષ્ટ કામ ધણું વધારે થવા લાગે તો કે જેને તમે સુગમ દણ્ડ કહો છો, તે કોટો ગણો અધિક હોવાથી કોટો ગણો કડળ થાય છે. કેમકે જ્યારે બહુ મનુષ્ય દુષ્ટકર્મ કરશે, ત્યારે થોડો થોડો દણ્ડ પણ દેવો પડશે અર્થાત્ જેમ એકને મણભર દણ્ડ થયો અને ખીજાને પાશર તો એકંદરે એક મણ પાશર થાય છે, તો પ્રત્યેક મનુષ્યને ભાગે અર્ધમણ, નવટાક દાંડ પડે, આવા સુગમ દાંડને દુષ્ટ લોક શું સમજે છે? જેમ સાદસ મનુષ્યને પાસર પાસર દણ્ડ થયા તો હા મણ મનુષ્ય જાતિ પર દાંડ થવાથી એક મણ કરતાં અધિક અને એજ કરડો; તથા તે એક મણ દાંડ ન્યુન અને સુગમ થવાનું છે.

૩. લાંબા માર્ગમાં જે સમુદ્રની ખાડાઓ અથવા નદી તથા મોટા નદોમાં જેટલો લાંબો દેશ હોય તેના પ્રમાણમાં કર નાખવો, મહાસમુદ્રમાં નિશ્ચિત કર નાખી શકાતો નથી પણ જે અનુકૂળ જણાય કે જેથી રાજા અને મોટી મોટી નૌકાઓને ચલાવનારા એ બેઠને લાલકારક થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી; પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે જેઓ કહે છે કે પૂર્વે નૌકાઓ ચાલતી નહોતી તેઓ જૂઠા છે. દેશદેશાંતરમાં તથા દ્વીપદ્વીપાંતરમાં નૌકામાં જનારાઓએ પોતાની પ્રજાના પુરૂષોની સર્વત્ર રક્ષા કરી તેમને કાંઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડવા ન દેવું જોઈએ.

૪. રાજાએ હમેશ-કર્મોની સમાપ્તિ, હાથી, ઘોડા આદિ વાહનો, નિયત લાભ તથા ખર્ચ, આકર એટલે રત્નાદિની ખાણ અને કોષ એટલે ખમનો જેતાં રહેવું.

૫ સર્વ વ્યવહારોને આ પ્રમાણે યથાવત્ સમાપ્ત કરનાર રાજા સર્વ પાપોથી છૂટી પરમગતિ-મોક્ષ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન—સંસ્કૃત વિદ્યામાં પૂરેપૂરો રાજનીતિ છે કે અધૂરી?

ઉત્તર—પૂરી છે કેમકે જે જે ભૂગોળમાં રાજનીતિ ચાલી છે અને ચાલશે, તે તે સર્વ સંસ્કૃત વિદ્યામાંથી લીધી છે અને જેનો પ્રત્યક્ષ લેખ નથી તેને માટે:—

પ્રત્યહં લોકદૃષ્ટૈશ્ચ શાસ્ત્રદૃષ્ટૈશ્ચ હેતુભિઃ ॥ મનુ ૮ । ૩ ॥

જે નિયમો રાજ્યપ્રજાને સુખકારક અને ધર્મયુક્ત સમજાય તે તે નિયમો પૂર્ણવિદ્વાનોની રાજસભા આધ્યા કરે. પરંતુ આ વાતપર નિલ્લ ધ્યાન રાખવું કે જ્યાંસુધી બની સકે ત્યાંસુધી આલ્યવસ્થામાં વિવાહ ન કરવા દેવા, યુવાવસ્થામાં પણ વિના પ્રસન્નતાના વિવાહ ન કરવા કરાવવા અને ન કરવા દેવા, બ્રહ્મચર્યનું સેવન યથાવત્ કરવું, બલિચાર અને બહુ વિવાહ બંધ કરવા, કે જેથી શરીર અને આત્મામાં પૂર્ણ બલ સદા રહે. કેમકે જે કેવલ આત્માનું બલ-વિદ્યા જ્ઞાન વધાર્યા જાય અને શારીરિક બલ ન વધારે, તો એકેજ બલવાન પુરુષ જ્ઞાની અને સેંકડો વિદ્વાનોને છતી સકે છે અને જે કેવલ શરીરનુંજ બલ વધાર્યા જાય અને આત્માનું નહીં, તોપણ રાજ્યપાલનની ઉત્તમ વ્યવસ્થા વિના વિદ્યા કદી થઈ નથી સકતી અને વિના વ્યવસ્થા સર્વ પોતપોતામાં ઝૂટ ટૂટ, વિરોધ, લડાઈ, ઝગડા કરી નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ જાય, એટલા માટે સર્વદા શરીર અને આત્માના બલને વધારતાં રહેવું જોઈએ. જેમ બલ અને બુદ્ધિનો નાશક વ્યવહાર, બલિચાર અને અતિવિષયાસક્તિ એ છે તેવો બીજો નથી. વિશેષતઃ ક્ષત્રિયોને દૃઢાંગ અને બલયુક્ત રહેવું જોઈએ કેમકે જ્યારે તેજ વિષયાસક્ત થશે ત્યારે તો રાજ્યધર્મ પણ નષ્ટ થઈ જશે. વર્ણી આ ઉપર પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે “યથા રાજા તથા પ્રજા” જેવા રાજા થાય છે તેવીજ તેની પ્રજા બને છે. એટલા માટે રાજા અને રાજપુરુષોને અતિ ઉચિત છે કે કદી પણ દુષ્ટાચાર ન કરે, કિન્તુ સર્વદા ધર્મ ન્યાયથી વર્તીને સર્વના સુધારના પોતે દૃષ્ટાન્ત બને.

આ સંક્ષેપે રાજ્યધર્મનું વર્ણન આહિં કર્યું છે. વિશેષ વેદ, મનુસ્મૃતિના સાતમાં, આઠમાં, નવમાં અધ્યાયમાં, તથા શુક્રનીતિ, વિદુરપ્રજ્ઞગર, અને મહાભારત શાન્તિપર્વના રાજ્યધર્મ અને આપત્તધર્મ આદિ પુસ્તકોમાં જોઈને પૂર્ણ રાજનીતિને ધારણ કરી, માણસિક અથવા સાવલૈભ્ય ચક્રવર્તી રાજ્ય કરે અને એજ સમજે કે—

“વયં પ્રજાપતેઃ પ્રજા અભૂમ” ॥ યજુ ૦

અમે પ્રજાપતિ અર્થાત્ પરમેશ્વરની પ્રજા અને પરમાત્મા અમારા રાજા, અમે તેના કિંકર, ભૂત્યવત્ છીએ, તે કૃપા કરીને સૃષ્ટિમાં અમને રાજ્યાધિકારી કરે અને અમારે હસ્તે પોતાના સત્યન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરાવે.

હવે આગળ ઈશ્વર અને વેદ વિષયમાં લખવામાં આવશે.

इति श्रीमद्भयानन्द सरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थ-

प्रकाशे सुभाषाविभूषिते राजधर्मविषये

षष्ठः समुद्धारः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमसमुल्लासारम्भः ॥

अथेश्वरवेदविषयं व्याख्यास्यामः ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यास्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ १ ॥

ऋ० । मं० । १ सू० १६४ । मं० ३९ ॥

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्याञ्जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य श्विद्वनम् ॥ २ ॥

यजु० अ० ४० । मं० १ ॥

अहम्भुवं वसुनः पूर्यस्पतिरहं धनानि संजयामि शश्वतः ।
मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे विभजामि भोजनम् ॥ ३ ॥

ऋ० । मं० १० । सू० ४८ । मं० १ ॥

अहमिन्द्रो न पराजिग्य इद्वनं न मृत्यवेऽवतस्थे कदाचन ।
सोममिन्मांसुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्येरिषाथन ॥ ४ ॥

ऋ० । मं० १० । सू० ४८ । मं० २ ॥

(ઋષો અક્ષરે) એ મંત્રનો અર્થ બ્રહ્મચર્યાશ્રમની શિક્ષામાં લખ્યો છે, અર્થાત્ જે સર્વ દિવ્ય ગુણ કર્મ સ્વભાવ વિદ્યા યુક્ત અને જેમાં પૃથિવી સૂર્યાદિ લોક સ્થિત છે અને જે આકાશની સમાન વ્યાપક સર્વ દેવતા દેવ પરમેશ્વર છે, તેને જે મનુષ્ય નથી જાણતો, નથી માનતો, અને તેનું ધ્યાન નથી કરતો તે નાસ્તિક મન્દમતિ, સદા દુઃખસાગરમાં ડૂબીજ રહે છે, એટલા માટે સર્વદા તેને જાણીને સર્વ મનુષ્યો સુખી થાય છે.

પ્રશ્ન—વેદમાં ઇશ્વર અનેક છે એ વાત તમે માનો છો કે નહીં ?

ઉત્તર—નથી માનતો. કેમકે ચારે વેદમાં એવું કહીં નથી લખ્યું કે જેથી અનેક ઇશ્વર સિદ્ધ થાય કિન્તુ એ તો લખ્યું છે કે ઇશ્વર એક છે.

પ્રશ્ન—વેદોમાં જે અનેક દેવતા લખ્યા છે તેનો શો અભિપ્રાય છે ?

ઉત્તર—દેવતા દિવ્ય ગુણ યુક્ત હોવાને લીધે કહેવાય છે, જેમકે પૃથિવી. પરન્તુ એને કહીં ઇશ્વર અથવા ઉપાસનીય નથી માની. જુઓ આજ મંત્રમાં કે જેમાં સર્વ દેવતા સ્થિત છે, તે જાણવા અને ઉપાસના કરવા યોગ્ય ઇશ્વર છે. એ તેમની ભૂલ છે, કે જેઓ દેવતા શબ્દથી ઇશ્વરનું ગ્રહણ કરે છે. પરમેશ્વર દેવોનો દેવ હોવાથી મહાદેવ એટલાજ માટે કહેવાય છે, કે તેજ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય કર્તા, ન્યાયાધીશ અને અધિષ્ઠાતા છે.

“ ત્રયચિંશત્રિશતા ॥ ”

ઇત્યાદિ વેદોમાં પ્રમાણ છે. એની વ્યાખ્યા શતપથમાં કરી છે, કે ત્રેત્રીસ દેવ—પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, ચન્દ્રમા, સૂર્ય અને નક્ષત્ર એ સર્વ સૃષ્ટિના નિવાસસ્થાન હોવાથી એ આઠ વસુ.

પ્રાણ, અપાન, ઉદાન વ્યાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત, ધનંજય અને જીવાત્મા, એ અગ્ધાર રૂદ્ર એટલા માટે કહેવાય છે કેમ કે તેઓ જ્યારે શરીરને છોડે છે ત્યારે રોદન કરાવનાર થાય છે.

• સંવત્સરના બાર મહીના—બાર આદિત્ય એટલા માટે છે કે એ સર્વની આયુષ્ય લેતા જાય છે.

વિજલીનું નામ ઇંદ્ર એ હેતુથી છે કે એ પરમ ઐશ્વર્યનો હેતુ છે.

• ૧ યજ્ઞને પ્રજાપતિ કહેવાનું કારણ એ છે કે જેથી વાયુ, ઋષિ, જલ, ઔષધીની શુદ્ધિ, વિદ્વાનોના સત્કાર અને નાના પ્રકારની શિષ્યવિદ્યાથી પ્રજાનું પાલન થાય છે. આ (ત્રેત્રીસ) પદાર્થો પૂર્વોક્ત ગુણોને લીધે દેવ કહેવાય છે. પરમાત્મા એનો સ્વામી અને સર્વથી મોટો હોવાથી તેને યોત્રિસમો ઉપાસ્યદેવ શતપથના યૌદમા કાંડમાં સ્પષ્ટ લખ્યો છે. એ પ્રકારે અન્યત્ર પણ લખ્યું છે. જો તે ઓ આ શાસ્ત્રોને જોતે તો વેદમાં અનેક ઇશ્વર માનવારૂપ ભ્રમજાલમાં પડી શા માટે એવું બકતે ?

૨. હે મનુષ્ય જે કંઈ આ સંસારમાં જગત્ છે તે સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈને નિયન્તા છે જે તે ઇશ્વર કહેવાય છે તેનાથી ડરી તું અન્યાયથી કાઇના ધનની આકાંક્ષા ન કર. એ અન્યાયનો ત્યાગ કરી અને ન્યાયાચરણ રૂપ ધર્મે કરીને પોતાના આત્માના આનન્દને ભોગવ.

૩. ઇશ્વર સર્વને ઉપદેશ કરે છે કે, હે મનુષ્યો ! હું ઇશ્વર સર્વથી પૂર્વ વિદ્યમાન સર્વ જગત્નો પતિ છું. હું સનાતન જગત્કારણનો અને સર્વ ધનોનો વિજય કરનાર અને દાતા છું. સર્વ જીવોએ જેમ પિતાને સન્તાન બોલાવે છે, તેમ મનેજ બોલાવો જોઈએ. હું સર્વને સુખ આપનાર જગત્ને માટે નાના પ્રકારના બોજનોના વિભાગ પાલનાર્યે કરું છું.

૪. હું પરમૈશ્વર્યવાન સૂર્યની પેઠે સર્વ સૃષ્ટિનો પ્રકાશક છું. કદી પણ પરરાજ્યને પ્રાપ્ત નથી થતો અને કદી મૃત્યુને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, હુંજ જગદ્રૂપ ધનનો નિર્માતા છું. સર્વ જગત્ની ઉત્પત્તિ કરનાર મનેજ જાણો. હે જીવો ! ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિનો યત્ન કરતા થકા તમે લોક વિજ્ઞાનાદિ ધન મારી પાસે માંગો અને તમે લોક મારી મિત્રતાથી અલગ ન રહો ! હે મનુષ્યો ! હું સત્યભાષણરૂપ સ્તુતિ કરનાર મનુષ્યને સનાતન જ્ઞાનાદિ ધન આપું છું. હું બ્રહ્મ-વેદનો પ્રકાશક અને મને તે વેદ યથાવત્ કહે છે. તેથી સર્વના જ્ઞાનને હું વધારનાર, હું સત્પુરૂષનો પ્રેરક, યજ્ઞ કરનારને ફલ પ્રદાતા અને આ વિશ્વમાં જે કાંઈ છે, તે સર્વ કાર્યનો બનાવનાર અને ધારણ કરનાર છું. એટલા માટે તમે લોક મને છોડી, કોઈ અન્યને મારા સ્થાનમાં ન પૂજો, ન માનો, અને ન જાણો.

હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્ત્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેકં આસીત્ ।

સ દાધાર પૃથિવીં દ્યામુતેમાં કર્મૈ દેવાયં હવિષાં વિધેમ્ ॥ ૧ ॥

યજુઃ અ૦ ૧૩ । ૪ ॥

હે મનુષ્યો ! જે સૃષ્ટિની પૂર્વે સર્વ સૂર્યાદિ તેજવાલા લોકોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન, આધાર અને જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું, છે અને થશે, તેનો સ્વામી હતો, છે અને રહેશે. તે પૃથિવીથી લઈને સૂર્ય લોક પર્યન્ત સૃષ્ટિને બનાવીને ધારણ કરી રહ્યા છે, તે સુખરૂપ પરમાત્માનીજ લક્ષિત જેમ અમે કરિયે છિયે તેમ તમે પણ કરો.

પ્રશ્ન—આપ ઇશ્વર ઇશ્વર કહો છો પરંતુ તેની સિદ્ધિ કેવે પ્રકારે કરો છો ?

ઉત્તર—સર્વ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી.

પ્રશ્ન—ઇશ્વરમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ કદી લાગુ થઈ શકતાં નથી.

ઉત્તર:—

इन्द्रियायसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्ययपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥

ન્યા૦ । અ૦ ૧ । સૂ૦ ૪ ॥

આ ગૌતમ મહર્ષિકૃત ન્યાયદર્શનનું સૂત્ર છે.

આત્મ, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા, દાણુ, અને મનના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, સુખ, દુઃખ, સત્યાસત્ય વિગેરે વિષયોની સાથે સંબંધ થવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે, પરંતુ તે નિર્ભ્રમ હોવું જોઈએ.

હવે વિચારવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયો અને મનથી ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ગુણીનું નહીં. જેમ ત્વચાદિ ચારે ઇન્દ્રિયોથી રૂપ, રસ, સ્પર્શ, ગંધનું જ્ઞાન થયાથી ગુણી જે પૃથિવી તેનું આત્મા-યુક્ત મને કરીને પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે આ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિમાં રચના વિશેષાદિ જ્ઞાનાદિ ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ પરમેશ્વરનું પણ પ્રત્યક્ષ છે. જ્યારે આત્મા મનને અને મન ઇન્દ્રિયોને કોઈ વિષયમાં પ્રેરે છે અથવા ચોરી આદિ દુષ્ટ અને પરાપકાર આદિ સુકર્મ કરવાનો જે ક્ષણે આરંભ કરે છે, તે સમયે જીવની ઇચ્છા જ્ઞાનાદિ તેજ ઇચ્છિત વિષયમાં પરાવાદ જાય છે, પણ તેજ ક્ષણે આત્માની અંદરથી દુષ્ટ કર્મ કરવામાં ભય, શંકા, અને લજ્જા, તથા સુકર્મ કરવામાં અભય, નિઃશંકતા અને આનન્દોત્સાહ ઉડે છે. તે જીવાત્મા તરફથી નહિ પણ પરમાત્મા તરફથી છે. પણ જ્યારે જીવાત્મા શુદ્ધ થઈને પરમાત્માનો વિચાર કરવામાં તત્પર રહે છે ત્યારે તેને તેજ સમયે બેઉ અર્થાત્ ઇશ્વરના ઉપર કહેલા ગુણ અને તેનો ગુણી ઇશ્વર પ્રત્યક્ષ થાય છે. જ્યારે પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ ગમ્ય છે ત્યારે તો અનુમાનાદિથી પરમેશ્વરનું જ્ઞાન થવામાં શો સન્દેહ છે? કેમકે કાર્યને જોઈ કારણનું અનુમાન થાય છે.

પ્રશ્ન—ઇશ્વર વ્યાપક છે કે કોઈ દેશ વિશેષમાં રહે છે ?

ઉત્તર—વ્યાપક છે કેમકે એક દેશમાં રહે છે તે સર્વાન્તર્યામી, સર્વજ્ઞ, સર્વનિયંતા, સર્વસૃષ્ટા, સર્વધર્તા અને પ્રલય કર્તા થઈ શકતો નથી. અપ્રાપ્ત દેશમાં કર્તાની ક્રિયાનો અસંભવ છે.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વર દયાલુ અને ન્યાયકારી છે કે નહીં ?

ઉત્તર—છે.

પ્રશ્ન—એ બેઉ ગુણો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જે ન્યાય કરે તો દયા, અને દયા કરે તો ન્યાય ન થાય કેમકે ન્યાય તેને કહે છે કે કર્માનુસારે એટલે ન અધિક ન ન્યૂન સુખ દુઃખ પોંચાડવું અને દયા તેને કહે છે કે જે અપરાધીને વિના દંડ કરે છોડી દેવો.

ઉત્તર—ન્યાય અને દયામાં નામ માત્રનોજ ભેદ છે, કેમકે ન્યાયથી જે પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે તેજ દયાથી દંડ દેવાનું પ્રયોજન છે, અર્થાત્ જેથી મનુષ્ય અપરાધ કરતો અટકે અને દુઃખને પ્રાપ્ત ન થાય તેજ દયા કહેવાય છે, કે જે પારકાનાં દુઃખોને છોડવે. જે અર્થ દયા તથા ન્યાયના તંમે કર્યા તે ઠીક નથી, કેમકે જેણે જેવું ને જેટલું દુષ્ટ કર્મ કર્યું હોય તેને તેવોત તેટલોજ દંડ કરવો તેનું નામ ન્યાય છે. અપરાધીને દંડ ન દેવામાં આવે, તો દયાનો નાશ થઈ જાય, કેમકે એક અપરાધી જુઠારાને છોડી મૂકવાથી તે સહસ્રો ધર્માત્મા પુરુષોને દુઃખ દે છે. જ્યારે એકને છોડવાથી સહસ્ર મનુષ્યને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય તો તે દયા કેવે પ્રકારે થઈ શકે? દયા તેજ છે કે તે જુઠારાને કાચગારમાં પૂરી પાપ કરવાથી બચાવવો. એક જુઠારાને મારી નાખવાથી તે જુઠારા પર અને અન્ય સહસ્ર મનુષ્યો પર દયા પ્રકાશિત થાય છે.

પ્રશ્ન—તો પછી દયા અને ન્યાય એ સખ્દો કેમ થયા? કેમકે એ બેના અર્થ જો એકજ થાય

છે તો એ શબ્દનું હોવું વ્યર્થ છે. એટલામાટે એક શબ્દનું રહેવું ઠીક છે. એથી શું વિદિત થાય છે, કે દયા અને ન્યાયનું એક પ્રયોજન નથી.

ઉત્તર—શું એક અર્થના અનેક નામ અને એક નામના અનેક અર્થ નથી હોતાં?

પ્રશ્ન—હોય છે.

ઉત્તર—તો પછી તમને શંકા કેમ થઈ?

પ્રશ્ન—સંસારમાં સાંભળિયે છિયે તે માટે.

ઉત્તર—સંસારમાં તો સાચું જુઠું બેઉ સાંભળવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો વિચાર કરી, નિશ્ચય કરવો એ આપણું કામ છે.

જુઓ, ઇશ્વરની પૂર્ણ દયા તો એ છે કે જેણે સર્વ જીવોના પ્રયોજન સિદ્ધ થવા માટે જગતમાં સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન કરીને જ્ઞાન દર્શાવ્યા છે, એથી ભિન્ન બીજી મોટી દયા કઈ છે? હવે ન્યાયનું ક્ષણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે સુખદુઃખની વ્યવસ્થા અધિક અને ન્યૂનતાથી ફલને પ્રકાશિત કરી રહી છે. આ બેનો એટલોજ ભેદ છે કે મનમાં સર્વેને સુખ થવાની અને દુઃખથી છૂટવાની જે ઇચ્છા અને ક્રિયા કરવી તે દયા છે; અને બાહ્યએષ્ટા અર્થાત્ બન્ધન છેદનાદિ યથાવત્ દંડ દેવો એ ન્યાય કહેવાય છે. બેઉનું એકજ પ્રયોજન એ છે કે સર્વને દુઃખ અને પાપથી પૃથક કરી દેવા.

પ્રશ્ન—ઇશ્વર સાકાર છે કે નિરાકાર?

ઉત્તર—નિરાકાર. જે સાકાર હોત તો વ્યાપક નહિ થઈ શકતે અને જે વ્યાપક ન હોય તો સર્વ જ્ઞાનાદિગુણ પણ ઇશ્વરમાં ન ધટિ શકતે. કારણ કે પરિમિત વસ્તુમાં ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ, પણ પરિમિત રહે છે, તથા તે શીતોષ્ણ ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને રોગ, દોષ, છેદન, ભેદન, આદિથી રહિત થઈ શકતો નથી. એથી એજ નિશ્ચિત છે કે ઇશ્વર નિરાકાર છે. જે સાકાર હોય તો તેના નાક, કાન, આંખ આદિ અવયવોનો બનાવનાર કોઈ બીજો હોવો જોઈએ, કેમકે જે સંબોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સંયુક્ત કરનાર કોઈ નિરાકાર, ચેતન અવશ્ય હોવો જોઈએ. જે કોઈ એમ કહે કે ઇશ્વરે સ્વેચ્છાથી પોતે પોતાનું શરીર બનાવી લીધું, તોપણ તેજ સિદ્ધ થયું કે શરીર ધારી બન્યા પહેલાં તે નિરાકાર હતો એટલા માટે પરમાત્મા કદી શરીર ધારણ નથી કરતો કિન્તુ નિરાકાર હોવાથી સર્વ જગતને સૂક્ષ્મ કારણોમાંથી સ્થલાકાર બનાવી દે છે.

પ્રશ્ન—ઇશ્વર સર્વશક્તિમાન છે વા નહિં?

ઉત્તર—છે. પરંતુ જેમ તમે સર્વશક્તિમાન શબ્દનો અર્થ જાણો છો તેવો નહીં. કિન્તુ સર્વશક્તિમાન શબ્દનો એજ અર્થ છે કે ઇશ્વર પોતાનું કામ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, પાલન, પ્રલય આદિ અને સર્વ જીવોના પુણ્ય પાપની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં કિંચિત્ પણ કોઈની સહાયતા નથી લેતો. અર્થાત્ પોતાના અનન્ત સામર્થ્યથીજ પોતાનું સર્વ કામ પૂર્ણ કરી લે છે.

પ્રશ્ન—અમે તો એમ માનિયે છિયે કે ઇશ્વર આહે તે કરે, કેમકે એના ઉપર બીજો કોઈ નથી.

ઉત્તર—તે શું ચાહે છે? જો તમે કહો કે સર્વ કાંઈ ચાહે છે અને કરી શકે છે, તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે શું પરમેશ્વર પોતાને આરી શકે છે? અનેક ઇશ્વર બનાવી શકે છે? સ્વયં અવિદ્યાન બની શકે છે? ચોરી, વ્યભિચારાદિ, પાપ કર્મ કરી શકે છે? અને દુઃખી પણ થઈ શકે છે? જેમ એ કામ ઇશ્વરના ગુણ કર્મ સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે, તેમ તમારું કહેવું કે તે સર્વ કાંઈ કરી શકે છે, એ કદી પણ બની શકતું નથી. માટે સર્વશક્તિમાન શબ્દનો અર્થ જે અમે કહ્યો તેજ હીક છે.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વર સાદિ છે વા અનાદિ?

ઉત્તર—અનાદિ અર્થાત્ જેનું આદિ કાઈ કારણ કે સમય ન હોય, તેને અનાદિ કહે છે ઇત્યાદિ સર્વ અર્થ પ્રથમ સમુદ્ધાસમાં કયો છે તે જોઈ લેવો.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વર શું ચાહે છે?

ઉત્તર—સર્વની ભલાઈ અને સર્વને માટે શુભ ચાહે છે, પરંતુ સ્વતંત્રતાની સાથે કાંઈને પણ પાપ કર્યા વગર પરાધીન નથી કરતો.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરવી જોઈએ કે નહિ?

ઉત્તર—કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન—શું સ્તુતિ આદિ કરવાથી ઇશ્વર સ્વનિયમ છોડીને સ્તુતિ પ્રાર્થના કરનારના પાપ છોડાવી દેશે?

ઉત્તર—ના.

પ્રશ્ન—તો પછી સ્તુતિ પ્રાર્થના શા માટે કરવી?

ઉત્તર—એ કરવાનું ફલ જુદુંજ છે.

પ્રશ્ન—તે શું છે?

ઉત્તર—સ્તુતિથી ઇશ્વરમાં પ્રીતિ અને તેના ગુણ કર્મ સ્વભાવથી પોતાના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ સુધારવા, પ્રાર્થનાથી નિરભિમાનતા થવી તથા ઉત્સાહ અને સહાયની પ્રાપ્તિ થવી; તથા ઉપાસનાથી ભગવાન સાથે મેળ અને તેનો સાક્ષાત્કાર થવો.

પ્રશ્ન—એને સ્પષ્ટ કરી સમજાવો?

ઉત્તર—

સપર્યગાચ્છુક્રમકાયમંત્રણમંસાવિરશુદ્ધમપોપવિદ્મ ।
 કવીર્મનીષી પરિભૂઃસ્વંયમ્ભૂર્ગ્યાથાતથ્યતોઽથાન્ વ્યદધાચ્છાશ્વત્તી-
 મ્યઃ સમામ્યઃ ॥ ૧ ॥

યજુઃ । અ૦ ૪૦ । મં૦ ૮ ॥

ઇશ્વરની સ્તુતિ—તે પરમાત્મા સર્વમાં વ્યાપક, શીઘ્રકારી અને અનન્ત બલવાન, જે શુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, સર્વાન્તર્યામી, સર્વોપરિ વિરાજમાન, સનાતન, સ્વયંસિદ્ધ, પરમેશ્વર, પોતાની જીવ રૂપ સનાતન

અનાદિ પ્રગ્ભને પોતાની સનાતન વિદ્યાથી યથાવત્ અર્થોનો ભોધ વેદદ્વારા કરાવે છે. એ સગુણ સ્તુતિ અર્થાત્ જે જે ગુણ સહિત પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરવી તે સગુણ સ્તુતિ છે. અકાય અર્થાત્ તે કદી શરીર ધારણ નથી કરતો કે જન્મ નથી લેતો, જેમાં છિદ્ર નથી હોતા, નાડિ આદિ બન્ધનમાં નથી આવતો, અને કદી પાપાયરણ નથી કરતો. જેમાં કલેશ, દુઃખ, અજ્ઞાન, કદી પણ નથી હોતું. ઈત્યાદિ જે જે રાગદ્વેષાદિ ગુણથી પૃથક માની પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરવાની છે તે નિર્ગુણ સ્તુતિ છે. એ પ્રમાણે પોતાના ગુણ કર્મ સ્વભાવ પણ કરવા, જેમ તે ન્યાયકારી છે તેમ પોતે પણ ન્યાયકારી થવું અને જે કેવળ ભાંડ સમાન પરમેશ્વરનું ગુણ કીર્તન તો કરતો જાય છે અને પોતાનું ચરિત્ર નથી સુધારતો, તેની તે સ્તુતિ વ્યર્થ છે:—

પ્રાર્થના—

યાં મેધાં દેવગુણાઃ પિતરશ્ચોપાસંતે । તયા મામદ્ય મેધયાઽગ્રે
મેધાવિનં કુરુ સ્વાહા ॥ ૧ ॥ યજુઃ । અ૦ ૩૨ । મં ૧૪ ॥

તેજોઽસિ તેજો મયિ ધેહિ । વીર્યમસિ વીર્ય મયિ ધેહિ ।
બલમસિ બલ મયિ ધેહિ । ઓજોઽસ્યોજો મયિ ધેહિ । મન્યુરસિ
મન્યુ મયિ ધેહિ । સહોઽસિ સહો મયિ ધેહિ ॥ ૨ ॥

યજુઃ । અ૦ ૧૯ । મં ૦ ૯ ॥

યજ્ઞાગ્રંતો દૂરમુદૈતિ દૈવન્તદુ સુપ્તસ્ય તથૈવૈતિ ।
દૂરંગમં જ્યોતિષાં જ્યોતિરેકન્તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૩ ॥
યેન કર્માણ્યપસો મનીષિણો યજ્ઞે કૃષ્વન્તિ વિદથેષુ ધીરાઃ ।
યદ્ પૂર્વં યક્ષમન્તઃ પ્રજાનાં તન્મે મનઃ શિવ સંકલ્પમસ્તુ ॥ ૪ ॥
યત્પ્રજ્ઞાનમુત ચેતો ધૃતિશ્ચ યજ્જ્યોતિરન્તરમૃતં પ્રજાસુ ।
યસ્માન્નઽક્રતે કિંચન કર્મ ક્રિયતે તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૫ ॥
યેનેદં ભૂતં ભુવનં ભવિષ્યત્પરિગૃહીતમમૃતેન સર્વમ્ ।
યેન યજ્ઞસ્તાયતે સપ્ત હોતા તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૬ ॥

યસ્મિન્નૃચઃ સામ યજૂંષિ યસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતા રથનાભાવિવારાઃ ।
યસ્મિન્શ્ચિત્તં સર્વમોતં પ્રજાનાં તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૭ ॥
સુષારથિરશ્વાનિવ યન્મનુષ્ણ્યાન્ને નીયતેઽભીશુભિર્વાજિનઽદ્વ ।
હૃત્પ્રતિષ્ઠં યદંજિરં જવિષ્ઠં તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૮ ॥

યજુઃ । અ૦ ૩૪ । મં૦ ૧ । ૨ । ૩ । ૪ । ૫ । ૬ ।

૧ હે અગ્ને ! અર્થાત્ પ્રકાશસ્વરૂપ પરમેશ્વર આપની કૃપાથી વિદ્વાન્ જ્ઞાનીઓ તથા યોગીઓ જે ધારણાવતી બુદ્ધિ વડે ઉપાસના કરે છે તેજ બુદ્ધિથી યુક્ત અમને આ વર્તમાન સમયમાં આપ કરો.

૨ આપ પ્રકાશસ્વરૂપ છો કૃપા કરી મારામાં પણ પ્રકાશ સ્થાપન કરો. આપ અનન્ત પરાક્રમ યુક્ત છો માટે મારામાં પણ કૃપા કટાક્ષથી પૂર્ણ પરાક્રમ આપો. આપ અનન્ત બલયુક્ત છો એથી મારામાં પણ બલ ધારણ કરાઓ. આપ અનન્ત સામર્થ્ય યુક્ત છો, મને પણ પૂર્ણ સામર્થ્ય આપો. આપ દુષ્ટ કામ અને દુષ્ટ પર ક્રોધકારી છો, મને પણ તેવોજ કરો. આપ નિન્દા, સ્તુતિ અને સ્વ-અપરાધિયોનું સહન કરનાર છો, તેમ કૃપાથી મને પણ તેવોજ કરો.

૩. હે દયાનિધિ ! આપની કૃપાથી મારું મન જન્યત અવસ્થામાં દૂર દૂર જાય છે તથા દિવ્યગુણયુક્ત રહે છે, અને તેજ મારું મન હું સૂતો હોઉં ત્યારે કે સ્વપ્નમાં દૂર દૂર જવા સમાન વ્યવહાર કરે છે. સર્વ પ્રકાશકોનું પ્રકાશક એવું એક એ મારું મન શિવ સંકલ્પ અર્થાત્ પોતાને અને અન્ય પ્રાણિયોને અર્થે કલ્યાણનો સંકલ્પ કરનાર થાઓ અને ક્રોધની હાનિ કરવાની ઇચ્છા યુક્ત કદી પણ ન થાઓ.

૪. હે સર્વાન્તર્યામી ! જેથી કર્મ કરનારા ધૈર્યયુક્ત વિદ્વાન લોક યજ અને યુદ્ધાદિમાં કર્મ કરે છે, જે અપૂર્વ સામર્થ્ય યુક્ત પૂજનીય અને પ્રજ્ઞના અંતરમાં રહેનાર છે તે મારું મન ધર્મ કરવાની ઇચ્છાયુક્ત થઈને રહેનાર અંતરમાં છે તે મારું મન ધર્મ કરવાની ઇચ્છાયુક્ત થઈને અધર્મને સર્વથા છોડી દે.

૫. જે ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાન અને બીજાને ચેતવનાર નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ છે અને જે પ્રજ્ઞાઓની અંદર પ્રકાશયુક્ત અને નાશ રહિત છે જેના વિના કોઈ કોઈ પણ કર્મ નથી કરી શકતો એ મારું મન શુદ્ધ ગુણોની ઇચ્છા કરી દુષ્ટ ગુણોથી પૃથક રહે.

૬. હે જગદીશ્વર ! જેથી સર્વ યોગી લોક એ સર્વ ભૂત, ભવિષ્યત, વર્તમાન, વ્યવહારોને જાણે છે અને નાશ રહિત જીવાત્માને પરમાત્માની સાથે મળાને સર્વ પ્રકારે ત્રિકાલજ્ઞ કરે છે,

જેની અંદર જ્ઞાન ક્રિયા છે, જે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, બુદ્ધિ અને આત્માયુક્ત રહે છે, તે યોગરૂપ યજ્ઞને જે વડે વધારે છે તે માફ મન યોગવિજ્ઞાનયુક્ત થઈ અવિદ્યાદિ કલેશોથી પૃથક રહેા.

૭. હે અપરમ વિદ્વાન્ પરમેશ્વર ! આપની કૃપાથી મારા મનમાં-જેમ રથની મધ્યમાં ધરીની અંદર આગ લાગેલા રહે છે તેમ-ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ પણ જેથી પ્રતિષ્ઠિત થાય છે અને જેમાં સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક, પ્રગ્નના સાક્ષી ચિત્ત ચેતન વિદિત થાય છે તે માફ મન અવિદ્યાનો અભાવ કરી, વિદ્યાપ્રિય સદા રહેા.

૮. હે સર્વનિયન્તા ઇશ્વર ! જે માફ મન, રસીથી ઘોડા સમાન અથવા ઘોડાના નિયન્તા સારથી સમાન મનુષ્યોને અત્યન્ત અહીં તહીં ડોલાવે છે, અને જે હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત ગતિમાન અને અત્યન્ત વેગવાન છે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને અધર્માચરણથી રોકી ધર્મ પથમાં સદા ચલાવ્યા કરે એવી કૃપા મારા પર કરેા.

**અગ્ને નયં સુપથાં રાયેઽઅસ્માન્ વિશ્વાનિ દેવ વયુનાંનિ વિદ્વાન્ ।
યુયોધ્યસ્મજ્જુહુરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાં તે નમંઽક્તિં વિધેમ ॥ ૧ ॥**

યજુઃ ॥ અ૦ ૪૦ । મં૦ ૧૬ ॥

હે સુખના દાતા ! સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ સર્વના જાણનારા પરમાત્માન્ ! આપ અમને શ્રેષ્ઠ માર્ગથી સમ્પૂર્ણ પ્રજ્ઞાનોને પ્રાપ્ત કરાવો અને જે અમારામાં કુટિલ, પાપાચરણ રૂપ માર્ગ છે તેથી પૃથક કરેા, એટલા માટે અમે બોધા નમ્રતાપૂર્વક આપની ઘણી સ્તુતિ કરિયે છિયે કે આપ અમને પવિત્ર કરેા.

**મા નો મહાન્તમુત મા નોઽર્ભકં મા ન ઉક્ષન્તમુત મા નંઽક્ષિતમ્ ।
મા નોં વધીઃ પિતરં મોત માતરં મા નંઃ પ્રિયાસ્ન્તવોરુદ્ર રીરિષઃ ॥**

યજુઃ ॥ અ૦ ૧૬ । મં૦ ૧૫ ॥

હે રુદ્ર !—(દુષ્ટોને પાપના દુઃખસ્વરૂપ ફલ આપીને રડાવનાર પરમેશ્વર !) આપ અમારા નાનાં મોટાં જન, ગર્હ, માતા, પિતા, અને પ્રિય, બન્ધુ વર્ગ તથા તેના શરીરોનું હનન કરવાને પ્રેરિત ન કરેા. એવા માર્ગે અમને ચલાવો કે જેથી અમે આપના દંડનીય ન થઈએ.

અસતો મા સદ્રમય તમસો મ્મ જ્યોતિર્ગમય મૃત્યોર્મોઽમૃતં ગમયેતિ ॥

શતપથ બ્રા૦ ॥ ૧૪ ॥ ૩ । ૧ । ૩૦ ॥

હે પરમશુભે પરમાત્માન્ ! આપ અમને અસતમાર્ગથી પૃથક કરી સન્માર્ગમાં પ્રાપ્ત કરેા. અજ્ઞાનધકારથી છોડાવી, વિદ્યારૂપ સૂર્યને પ્રાપ્ત કરાવો અને મૃત્યુરોગથી પૃથક કરીને મોક્ષના આનન્દરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત કરાવો. અર્થાત્ જે જે દોષ કે દુર્ગુણથી પરમેશ્વરને અને પોતાને

પૃથક્ માનીને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તે વિધિ નિષેધ-મુખ હોવાથી સગુણ નિર્ગુણ પ્રાર્થના થાય છે. જે મનુષ્ય જે વાતની પ્રાર્થના કરે છે, તેણે તેજ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. અર્થાત્ જેમ સર્વોત્તમ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિને અર્થે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે, તેને માટે પોતાથી જેટલો પ્રયત્ન થઈ શકે, તેટલો કર્યા કરવો અર્થાત્ પોતાના પુરૂષાર્થ ઉપરાન્ત પ્રાર્થના કરવી યોગ્ય છે. એવી પ્રાર્થના કદી ન કરવી જોઈએ અને ન પરમેશ્વર તેનો સ્વીકાર કરે છે કે જેમ હું પરમેશ્વર ! આપ મારા શત્રુઓનો નાશ, મને સૌથી મોટો, મારીજ પ્રતિષ્ઠા અને મારે આધીન સૌ મનુષ્ય ઇત્યાદિ, કેમકે જ્યારે ઉભય શત્રુ અન્યોન્યના નાશ માટે પ્રાર્થના કરે તો શું પરમેશ્વર બેઉનો નાશ કરે ? જો કાંઈ કહે કે જેનો પ્રેમ અધિક તેની પ્રાર્થના સફલ થઈ જાય, ત્યારે એમ કહી શકાય છે કે જેનો પ્રેમ ન્યૂન હોય તેના શત્રુનો ન્યૂન નાશ થવો જોઈએ. આવી મૂર્ખતાની પ્રાર્થના કરતાં કરતાં કાંઈ એવી પણ પ્રાર્થના કરશે કે હું પરમેશ્વર ! આપ અમને રોટલી બનાવો ખવડાવો, મકાનમાં આડું કાઢો, વસ્ત્ર ધોઈ આપો અને ખેતી વાડી પણ કરી આપો ! ! આ પ્રકારે જે પરમેશ્વરને ભરોસે આજીવન થઈ બેસી રહે છે તે મહામૂર્ખ છે, કેમકે પરમેશ્વરની જે પુરૂષાર્થ કરવાની આજ્ઞા છે તેને જે કાંઈ તોડશે તે સુખ કદી નહીં પામે.

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતઃ સમાઃ ॥

યજુઃ ॥ અ૦ ૪૦ । મં૦ ૨ ॥

પરમેશ્વર આજ્ઞા કરે છે કે મનુષ્યે સૌ વર્ષ પર્યન્ત અર્થાત્ જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી કર્મ કરતાં થકાં જીવવાની ઇચ્છા કરવી આજીવન, કદી ન થવું. જુઓ સૃષ્ટિમાં જેટલાં પ્રાણી અપ્રાણી છે, તે સૌ પોતપોતાના કર્મ અને યત્ન કરતાંજ રહે છે. જેમ પિપીલિકા-કાડી આદિ જીવો સદા પ્રયત્ન કરતાં પૃથિવી આદિ પદાર્થ સદા ફરતા અને વૃક્ષાદિ સદા વધતાં ઘટતાં રહે છે, તેમ જ દૃષ્ટાંત મનુષ્યોએ પણ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. જેમ પુરૂષાર્થ કરનારા પુરૂષને સહાય અન્ય પણ કરે છે, તેમ ધર્મથી પુરૂષાર્થ પુરૂષને સહાય ઇશ્વર પણ કરે છે. જેમ કામ કરનાર પુરૂષને ભૂત્ય સહાય કરે છે અને અન્ય આજીવન નહીં. જોવાની ઇચ્છા કરનારને અને નેત્રવાલાને દેખાવે છે, આંધળાને નહીં. એજ પ્રકારે પરમેશ્વર પણ સૌનો ઉપકાર કરવાની પ્રાર્થનામાં સહાયક થાય છે પણ હાનિકારક કર્મમાં નહીં. જે કાંઈ ગોળ મીઠો છે એમ કહે છે તેને તેમ બોલવાથી તેનો સ્વાદ પ્રાપ્ત કદી પણ નથી થતો. પણ જે યત્ન કરે છે તેને શીઘ્ર કે વિલંબે ગોળ મળી આવે છે.

હવે ત્રીજી ઉપાસના—

સમાધિનિર્ધૂતમલસ્ય ચેતસો નિવેશિતસ્યાત્મનિ યત્સુખં ભવેત્ !

ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિરા તદા સ્વયન્તદન્તઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥

આ ઉપનિષદનું વચન છે.

જે પુરૂષના અવિદ્યાદિ મલ સમાધિના યોગથી નષ્ટ થઈ ગયા છે, અને જેણે આત્મસ્થ થઈ પરમાત્મામાં ચિત્ત લગાડ્યું છે, તેને જે પરમાત્માના યોગનું સુખ થાય છે, તે વાણીથી કંઈ સકાતું નથી. કારણ કે તે આનંદને તો છવાત્મા પોતાના અંતઃકરણથી ગ્રહણ કરે છે.

ઉપાસના શબ્દનો અર્થ સમીપસ્થ થવું છે. અષ્ટાંગ યોગથી પરમાત્માના સમીપસ્થ થવા માટે અને તેને સર્વવ્યાપી સર્વાન્તર્યામીરૂપથી પ્રત્યક્ષ કરવા માટે જે જે કામ કરવા પડે છે તે તે સૌ કરવા જોઈએ. અર્થાત:—

તત્રાઽહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમા: ॥

યોગશાં સાધં પાદે । સૂં ૩૦ ॥

જે ઉપાસનાનો પ્રારંભ કરવા ઇચ્છે તેને માટે એજ આરંભ છે કે તે કાઈ સાથે વેર ન રાખે, સર્વદા સૌ સાથે પ્રીતિ કરે, સત્ય બોલે, મિથ્યા કદી ન બોલે, ચોરી ન કરે, સત્ય વ્યવહાર કરે, જિતેન્દ્રિય રહે, લમ્પટ ન થાય, અને નિરભિમાની રહે, અભિમાન કદી ન કરે. આ પાંચ પ્રકારના યમ મળી ઉપાસના યોગનું પ્રથમ અંગ છે.

શૌચસન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમા: ॥ યોગસૂં ॥

રાગ, દ્વેષ છોડીને ભીતર અને જલાદિએ કરીને બાહરથી પવિત્ર રહેવું, ધર્મથી પુરૂષાર્થ કરવામાં લાલથી ન પ્રસન્નતા અને હાનિથી ન અપ્રસન્નતા કરવી પણ પ્રસન્ન થઈ આવસ્ય છોડી સદા પુરૂષાર્થ કંઈ કરવો; સદા દુઃખ સુખાનું સહન અને ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું, અધર્મનું નહીં; સર્વદા સત્ય શાસ્ત્રોને લણવાં લણાવવાં; સન્પુરૂષોનો સંગ કરવો; અને “ઓશ્મ” આ એક પરમાત્માના નામનો અર્થવિચાર કરવો તથા નિત્યપ્રતિ જપ કરી કરવો; પોતાના આત્માને પરમેશ્વરની આજ્ઞાનુકૂલ સમર્પિત કરી દેવો-એ પાંચ પ્રકારના નિયમો મળીને ઉપાસના યોગનું બીજું અંગ કહેવાય છે. એ પછી આગળ બીજાં છ અંગ છે તે યોગશાસ્ત્રમાં કે ઋગ્વેદાદિ લાખ્યભૂમિકામાં જોઈ લેવા. જ્યારે ઉપાસના કરવા ઇચ્છે ત્યારે એકાંત શુદ્ધ દેશમાં જઈને આસન લગાવી, પ્રાણાયામ કરી બાહ્ય વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને રોકી, મનને નાભિપ્રદેશમાં કે હૃદય, કંઠ, નેત્ર, શિખા, અથવા પીઠના મધ્ય હાડમાં કોઈ સ્થાન પર સ્થિર કરી, પોતે આત્માનું અને પરમાત્માનું વિવેચન કરી, પરમાત્મામાં મગ્ન થઈને સંયમી થાય. જ્યારે કોઈ પણ એ સાધનો કરે છે, ત્યારે તેનો આત્મા અને અન્તઃકરણ પવિત્ર થઈ સત્યથી પૂર્ણ થઈ જાય છે. નિત્ય પ્રતિ જ્ઞાન વિજ્ઞાન વધારીને મુક્તિ પર્યંત પહોંચી જાય છે. જે આઠ પ્રહરમાં એક ઘડીભર પણ આ પ્રકારે ધ્યાન કરે છે તે સદા ઉત્તતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

અહીં સર્વજ્ઞાદિ ગુણો સહિત પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવી તે સગુણ ઉપાસના; અને દ્વેષ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શાદિ ગુણોથી પ્રયત્ન માની અતિ સૂક્ષ્મ આત્માની ભીતર બાહર વ્યાપક પરમેશ્વરની અંદર દૃઢ સ્થિત થઈ જવું તે નિર્ગુણ ઉપાસના કહેવાય છે. એનું ફલ જેમ શીતથી આતુર

* ઋગ્વેદાદિ લાખ્યભૂમિકાનાં ઉપાસના વિષયમાં એનું વર્ણન છે.

પુરુષનું અગ્નિ પાસે જવાથી શીત નિવૃત્ત થઈ જાય છે, તેમ પરમેશ્વરની સમીપ પ્રાપ્ત થવાથી, સૈ દોષદુઃખ છૂટીને પરમેશ્વરના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવના સદૃશ જીવાત્માના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પવિત્ર થઈ જાય છે, એટલા માટે પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના, અને ઉપાસના અવસ્ય કરવી જોઈએ. એથી એનું ફલ પ્રથમ થશે પરંતુ આત્માનું 'બલ એટલું' વધશે કે પર્વત સમાન દુઃખ પ્રાપ્ત થવાથી પણ ગભરાશે નહીં, અને સઘળાંને સહન કરી શકશે; એ શું નાની વાત છે ?

અને જે પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના, અને ઉપાસના નથી કરતા, તે કૃતદ્ર અને મહામૂર્ખ પણ થાય છે, કેમકે જે પરમાત્માએ આ જગતના સર્વ પદાર્થો જીવોનાં સુખ સાર આપી રાખ્યાં છે, તેનો ગુણ ભૂલી જવો, ઇશ્વરને પણ ન માનવો, એ કૃતદ્રતા અને મૂર્ખતા છે.

પ્રશ્ન—જ્યારે પરમેશ્વરને શ્રોત્ર નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો નથી, ત્યારે પછી તે ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય કેવી રીતે કરી શકે છે ?

ઉત્તર—

અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પश्यत्यक्षુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।

સ વેત્તિ વિશ્વં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા તમાહુરગ્રયં પુરુષં પુરાણમ્ ॥

શ્વેતા૦ ઉપ૦ અ૦ ૩ મં૦ ૧૯ ॥

પરમેશ્વરના હાથ નથી પરંતુ પોતાના શક્તિ રૂપ હાથથી સૌનું રચન, ગ્રહણ કરે છે, પગ નહીં પરંતુ વ્યાપક હોવાથી સર્વથી અધિક વેગવાન, ચક્ષુનું ગોલક નથી પરંતુ સર્વને યથાવત જુએ છે, શ્રોત્ર નથી તથાપિ સૌની વાતો સાંભળે છે, અંતઃકરણ નથી પરંતુ સર્વ જગતને જાણે છે. અને એને અવધિ સહિત જાણનાર કોઈ પણ નથી, તો પણ એ સનાતન, સર્વથી શ્રેષ્ઠ, અને સર્વમાં પૂર્ણ હોવાથી એને પુરુષ કહે છે. એ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના કામ સ્વસામર્થ્યથી કરે છે.

પ્રશ્ન—એને ઘણા મનુષ્યો નિષ્ક્રિય અને નિર્મુણ કહે છે ?

ઉત્તર—

ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિચિતે ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે ।

પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥

શ્વેતા૦ ઉપનિષદ્ ॥ અ૦ ૬ । મં૦ ૮ ॥

પરમાત્માથી કોઈ તદ્રૂપ કાર્ય નથી અને તેને કારણ અર્થાત્ સાધકતમ એવું બીજું કોઈ અપેક્ષિત નથી. ન કોઈ એના તુલ્ય, અને ન કોઈ અધિક છે. સર્વોત્તમ શક્તિ અર્થાત્ જેમા અનંત જ્ઞાન, અનંત બલ, અને અનંત ક્રિયા છે. તે સ્વભાવિકી અર્થાત્ સહજ તેમાં દોષામાં આવે છે. જે પરમેશ્વર નિષ્ક્રિય હોતો તો જગતની ઉત્પત્તિસ્થિતિ અને પ્રલય ન કરી શકતો. એથી એ વિભૂ છતાં ચેતન હોવાથી એનામાં ક્રિયા પણ છે.

પ્રશ્ન—જ્યારે એ ક્રિયા કરતા હશે ત્યારે તે ક્રિયા અંતવાન થતી હશે, કે અનન્ત ?

ઉત્તર—જેટલાં દેશ કાલમાં ક્રિયા કરવી ઉચિત સમજે છે, તેટલાજ દેશ કાલમાં ક્રિયા કરે છે. ન અધિક ન ન્યૂન, કેમકે એ વિદ્વાન છે.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વર પોતાનો અંત જાણે છે કે નહીં?

ઉત્તર—પરમાત્મા પૂર્ણ જ્ઞાની છે. કેમકે જ્ઞાન તેનેજ કહે છે કે જેથી, હોય તેવું જાણવું; અર્થાત્ જે પદાર્થ જે પ્રકારનો હોય, તેને તેજ પ્રકારે જાણવો એનું નામ જ્ઞાન છે. પરમેશ્વર અનંત છે, તો તેને અનંતજ જાણવો એ જ્ઞાન; એથી વિરુદ્ધ અજ્ઞાન. અર્થાત્ અનંતને સાન્ત અને સાન્તને અનન્ત જાણવો, એ ભ્રમ કહેવાય છે. **યથાર્થદર્શનં જ્ઞાનમિતિ ॥** જેનો જેવો ગુણ કર્મ સ્વભાવ હોય, તે પદાર્થને તેવોજ જાણીને માનવો એજ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન કહેવાય છે, એથી ઉલટું અજ્ઞાન, એટલા માટે:—**ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ईश्वरः ॥ યોગ સૂં ॥**

જે અવિદ્યાદિ કલેશ; કુશલ, અકુશલ; ઇષ્ટ, અનિષ્ટ; અને મિથ્ય દ્વલ દ્વાયક કંમોતી વાસનાથી રહિત છે, તે સર્વ જીવોથી વિશેષ ઈશ્વર કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—**ईश्वरसिद्धे: ॥ ૧ ॥ પ્રમાણાભાવાન્ન તત્તિસિદ્ધિ: ॥ ૨ ॥**

सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ૩ ॥

સાંખ્ય સૂં ॥

૧ પ્રત્યક્ષથી થતી શકે એવી ઈશ્વરની સિદ્ધિ નથી થતી ૨. કેમકે જ્યારે એની સિદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષજ નથી તો અનુમાનાદિ પ્રમાણો નથી થઈ શકતાં ૩. અને જ્યાં સંબંધ ન હોવાથી અનુમાન, પણ નથી થઈ શકતું. પુનઃ પ્રત્યક્ષાનુમાન ન હોવાથી શબ્દ પ્રમાણ આદિ પણ નથી થતી શકતાં, એ કારણથી ઈશ્વરની સિદ્ધિ નથી થઈ શકતી.

ઉત્તર—અહીં ઈશ્વરની સિદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી. ન ઈશ્વર જગત્નું ઉપાદાન કારણ છે અને પુરૂષથી વિલક્ષણ અર્થાત્ સર્વત્ર પૂર્ણ હોવાથી પરમાત્માનું નામ પુરૂષ અને શરીરમાં શયન કરવાથી જીવનું પણ નામ પુરૂષ છે કેમકે:—

प्रधानशक्तियोगाच्चेत्संगापत्तिः ॥ ૧ ॥ सत्तामात्राच्चेत्सर्वैश्वर्यम् ॥ ૨ ॥

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ ૩ ॥

સાંખ્ય સૂં ॥

૧. યદિ પુરૂષને પ્રધાનશક્તિનો યોગ હોય, તો પુરૂષમાં સંગાપત્તિ થઈ જાય, અર્થાત્ જેમ પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ સાથે મળીને કાર્યરૂપમાં સંગત થઈ છે, તેમ પરમેશ્વર પણ સ્થૂલ થઈ જાય, માટે પરમેશ્વર જગત્નું ઉપાદાન કારણ નથી કિંતુ નિમિત્ત કારણ છે.

૨. જે ચેતનથી જગત્તી ઉત્પત્તિ હોય તો જેવા પરમેશ્વર સમગ્ર ઐશ્વર્ય યુક્ત છે, તેવો સંસારમાં પણ સર્વૈશ્વર્યનો યોગ હોવો જોઈએ. તે નથી. તેથી પરમેશ્વર જગત્નું ઉપાદાન કારણ નથી કિંતુ નિમિત્ત કારણ છે.

૩. કેમકે ઉપનિષત્ પણ પ્રધાનનેજ જગત્નું ઉપાદાન કારણ કહે છે.

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्विः प्रजाः सृजमानां स्वरूपाः ॥

આ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષત્તું વચન છે.

જે જન્મ રહિત, સત્ય, રજ, તમોગુણ રૂપ પ્રકૃતિ છે, તેજ સ્વરૂપાકારથી બહુ પ્રજ્ઞ રૂપ થઈ જાય છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ પરિણામિની હોવાથી અવસ્થાંતર થઈ જાય છે, અને પુરુષ અપરિણામી હોવાથી તેનું અવસ્થાંતર થઈ અન્ય રૂપને કદી પ્રાપ્ત થતો નથી. સદા કૂટસ્થ, નિર્વિકાર રહે છે. એટલા માટે જે કાંઈ કપિલાચાર્યને અનીશ્વરવાદી કહે છે, તેનેજ અનીશ્વરવાદી એમ જાણે. કપિલાચાર્યને નહીં. તથા મીમાંસા ધર્મ ધર્મીથી; વૈશેષિક ધર્મશ્રથી અને ન્યાય પણ આત્મ શબ્દથી અનીશ્વરવાદી નથી કેમકે સર્વજ્ઞત્વાદિ ધર્મયુક્ત અને

અતતિ સર્વત્ર વ્યાપ્રોતીત્યાત્મા ॥

જે સર્વત્ર વ્યાપક અને સર્વજ્ઞાદિ ધર્મયુક્ત સર્વ જીવોના આત્મા છે તેને મીમાંસા, વૈશેષિક અને ન્યાય ધર્મ માને છે.

પ્રશ્ન—ધર્મશ્ર અવતાર લે છે કે નહીં?

ઉત્તર—નાહી. કેમકે:—

અજ એકપાત્ ॥ સપર્યગાચ્છુક્રમકાયમ્ ॥

આ યજુર્વેદનાં વચન છે, ઇત્યાદિ વચનોથી પરમેશ્વર જન્મ લેતો નથી.

પ્રશ્ન—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ મં ૦ ગી ૦ ॥

શ્રીકૃષ્ણજી કહે છે કે જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું શરીર ધારણ કરું છું.

ઉત્તર—એ વાત વેદવિરુદ્ધ હોવાથી પ્રમાણ નથી. પણ એમ થઈ શકે છે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતે ધર્માત્મા અને ધર્મની રક્ષા કરવા ઇચ્છતા હતા તેથી હું યુગ યુગમાં જન્મ લઈને શ્રેષ્ઠની રક્ષા અને દુષ્ટોનો નાશ કરું એમ કહે તો કાંઈ દોષ નથી. કેમકે પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ ॥ પરોપકાર માટે સત્પુરુષોના તન-મન-ધન હોય છે, તથાપિ તેથી કાંઈ શ્રીકૃષ્ણ ધર્મશ્ર અવતાર નથી થઈ શકતા.

પ્રશ્ન—જો એમ છે તો સંસારમાં ચોવીશ અવતાર ધર્મશ્રના થાય છે અને તે ધર્મશ્રના અવતાર છે એમ કેમ માને છે?

ઉત્તર—વેદાર્થ ન જાણવાથી સમ્પ્રદાયીયોના બહેકાવવાથી, અને પોતે જાતે અવિદ્યાન હોવાથી ભ્રમ જાળમાં ફસીને, આવી અપ્રમાણિક વાતો કરે છે, અને માને પણ છે.

પ્રશ્ન—જો ધર્મશ્ર અવતાર ન લે તો કંસ રાવણાદિ દુષ્ટોનો નાશ કેમ થઈ શકે?

ઉત્તર—પ્રથમ જે જન્મ્યા છે તે અવશ્ય મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે ધર્મશ્ર અવતાર શરીર મારણ કર્યા વિના જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય કરે છે તેની સમક્ષ કંસ રાવણાદિ એક કાડીની સમાન પણ નથી. તે સર્વવ્યાપક હોવાથી કંસ રાવણાદિના શરીરોમાં પણ પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યા.

છે, ત્યારે ચાહે, ત્યારે મર્મચ્છેદન કરી નાશ કરી શકે છે. વા ડૂબે અનન્ત ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ-યુક્ત પરમાત્માને એક ક્ષુદ્ર જીવને મારવા માટે જન્મ મરણયુક્ત કહેનારને મૂર્ખ વગર અન્ય કાંઈ વિશેષ ઉપમા મળી શકે છે? યાગી જે ક્રોધ કહે કે ભક્ત જનોના ઉદ્ધાર કરવા માટે જન્મ લે છે, તો તે પણ સત્ય નથી. કેમકે જે ભક્તજન ઇશ્વરાજાનુકૂલ ચાલે છે તેનો ઉદ્ધાર કરવાનું પુરૂ સામર્થ્ય ઇશ્વરમાં છે. પૃથિવી, સૂર્ય, ચંદ્રાદિ જગતને બનાવવા, ધારણ અને પ્રલય કરવા રૂપ કર્મો કરતાં કંસ રાવણાદિનો વધ કરવો અને ગોવર્ધનાદિ પર્વતોને ઉંચકવો એશું ઇશ્વરને માટે મોટાં કર્મો છે? જે ક્રોધ આ સૃષ્ટિમાં પરમેશ્વરનાં કર્મોનો વિચાર કરે તો “ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ” ઇશ્વરના જેવો ક્રોધ નથી, ન થશે. અને તેમજ યુક્તિથી પણ ઇશ્વરનો જન્મ સિદ્ધ નથી થતો. જેમ ક્રોધ અનન્ત આકાશને કહે કે ગભિમાં આવ્યું કે મૂડીમાં પકડી લીધું તો એમ કહેવું કદી સાચું નથી થઈ શકતું. કેમકે આકાશ અનન્ત અને સર્વમાં વ્યાપક છે, એથી ન તો આકાશ બાહર આવતું, ન તો અંદર જતું; તેમજ પરમાત્મા અનન્ત અને સર્વવ્યાપક હોવાથી તેનું આવવું જવું કદી સિદ્ધ નથી થઈ શકતું. જવું આવતું તો ત્યાં થઈ સકે છે કે જ્યાં કંઈ ન હોય શું પરમેશ્વર ગભિમાં વ્યાપક નહીં હતો કે તે કદીથી આવ્યો? અને બાહર નહીં હતો કે અંદરથી નિકળ્યો? આમ ઇશ્વરના વિષયમાં કહેવું અને માનવું એ વિદ્યાહીનો પિના કાણુ કદી અને માની શકશે? એટલા માટે પરમેશ્વરનું જવું, આવવું, અને જન્મ, મરણ, કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આથી “ઇક્ષુ” આદિ પણ ઇશ્વરના અવતાર તરીકે એમ સમજી લેવું. કેમકે રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, તૃપ્તિ, ભય, શોક, દુઃખ, સુખ, જન્મ, મરણ આદિ ગુણ યુક્ત હોવાથી તેઓ મનુષ્ય હતા.

પ્રશ્ન—ઇશ્વર પોતાના ભક્તોનાં પાપ ક્ષમા કરે છે કે નહિં?

ઉત્તર—નહિં. કેમકે જે પાપ ક્ષમા કરે તો તેમનો ન્યાય નષ્ટ થઈ જાય, અને સર્વ મનુષ્ય મંદાપાપી થઈ જાય. કેમકે ક્ષમાની વાત સાંભળીનેજ તેમને પાપ કરવામાં નિર્ભયતા અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય. જેમ રાગ અપરાધ ક્ષમા કરે, તો લોક ઉત્સાહપૂર્વક અધિકાધિક મોટાં મોટાં પાપ કરે. કારણકે તેઓ સમજે છે કે રાગ આપણો અપરાધ ક્ષમા કરશે અને તેથી તેમને ભરોસો પડી જાય છે કે રાગની આગળ હાથ જોડવા, આદિ એટલા કરી આપણા અપરાધની ક્ષમા કરાવી લઈશું અને જે અપરાધ નથી કરતા તે પણ અપરાધ કરવા ન ડરીને પાપ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જશે. એટલામાટે સર્વ કર્મોનાં ફલ યથાવત આપવાં એજ ઇશ્વરનું કામ છે, ક્ષમા કરવાનું નહીં.

પ્રશ્ન—જીવ સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર?

ઉત્તર—પોતાના કર્તવ્યકર્મમાં સ્વતંત્ર અને ઇશ્વરની વ્યવસ્થામાં પરતંત્ર છે. “સ્વતન્ત્રઃ કર્તા ॥” આ પાણિનીય વ્યાકરણનું સૂત્ર છે. જે સ્વતંત્ર અર્થાત્ સ્વાધીન તેજ કર્તા.

પ્રશ્ન—સ્વતંત્ર કોને કહો છો?

ઉત્તર—જેને આધીન શરીર, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણાદિ હોય તેને જ સ્વતંત્ર ન

હોય તો તેને પાપ પુણ્યના ફલ પ્રાપ્તિ કદી નહીં થઈ શકે કેમકે જેમ ભૂત્ય સ્વામીની, અને સેના, સેનાધ્યક્ષની આજ્ઞા અથવા પ્રેરણાથી યુદ્ધમાં અનેક પુરૂષોને મારીને અપરાધી થતા નથી, તેમ પરમેશ્વરની પ્રેરણા અને આધીનતાથી કામ સિદ્ધ થાય તો, જીવને પાપ કે પુણ્ય નહીં લાગે, એ ફલનો પ્રેરક પણ પરમેશ્વર ઠરે. નરક-દુઃખ, સ્વર્ગ-સુખની પ્રાપ્તિ પણ પરમેશ્વરને જ થાય. જેમ કોઈ મનુષ્યે શસ્ત્ર વિશેષથી કોઈને મારી નાખ્યો, તો તે મારનારો પકડાય છે અને તેજ દંડનીય થાય છે, શસ્ત્ર નહીં, તેમજ પરાધીન જીવ પાપ પુણ્યનો ભાગી નહીં. થઈ શકે, એટલામાટે પોતાના સામર્થ્યાનુકૂલ કર્મ કરવામાં જીવ સ્વતંત્ર છે, પરંતુ ત્યારે તે પાપ કરી રહે છે, ત્યારે ઇશ્વરની વ્યવસ્થામાં પરાધીન થઈને પાપનું ફલ ભોગવે છે. એટલામાટે કર્મ કરવામાં જીવ સ્વતંત્ર અને પાપ દુઃખશ્ચ ફલ ભોગવામાં પરતંત્ર થાય છે.

પ્રશ્ન—જે પરમેશ્વર જીવને ન બનાવતે અને સામર્થ્ય ન આપતે તો જીવ કાંઈ પણ કરી શકતે નહીં, એટલા માટે પરમેશ્વરની જ પ્રેરણાથી જીવ કર્મ કરે છે.

ઉત્તર—જીવ કદી ઉત્પન્ન થયોજ નથી. એ તો અનાદિ છે. જેમ ઇશ્વર અને જગતનું ઉપાદાન કારણ નિમિત્ત છે, અને જીવનું શરીર તથા ઇન્દ્રિયોનું જોડક એ પરમેશ્વરના બનાવેલાં છે, પરંતુ એ સર્વ જીવને આધીન છે. જે કોઈ મન, વચન કર્મથી પાપ પુણ્ય કરે છે, તેજ તેનો ભોક્તા છે, ઇશ્વર નથી. જેમ દ્રાહ્ય પલાડમાંથી લોટું કહાડયું, એ લોટું દ્રાહ્ય વ્યાપારીએ લીધું, એની દુકાનેથી લોટારે લઈ તલવાર બનાવી, અને તેનીપાસેથી દ્રાહ્ય સિપાઈએ તે લઈ લીધી, અને પછી દ્રાહ્યને એથી મારી નાખ્યો. હવે અહીં જેમ એ લોટું ઉત્પન્ન કરનારને, તલવાર બનાવનારને, અથવા તલવારને પકડી રાખ દંડ કરતો નથી; કિન્તુ જેણે તલવારથી માર્યો તેનેજ દંડ થાય છે. એ પ્રકારે શરીરોદિની ઉત્પત્તિ કરનાર પરમેશ્વર તેનો કર્મોનો ભોક્તા નથી થતો, કિન્તુ જીવને ભોગવાવનાર થાય છે. જે પરમેશ્વરજ કર્મ કરાવે તો કોઈ જીવને હાથે પાપ નહીં થાય કેમકે પરમેશ્વર પવિત્ર અને ધાર્મિક હોવાથી દ્રાહ્ય જીવને પાપ કરવાની પ્રેરણા નથી કરતો એટલામાટે પોતાનું કામ કરવામાં સ્વતંત્ર છે. જેમ જીવ સ્વકર્મો કરવામાં સ્વતંત્ર છે, તેમજ પરમેશ્વર પણ સ્વકર્મો કરવામાં સ્વતંત્ર છે.

પ્રશ્ન—જીવ અને ઇશ્વરના સ્વરૂપ, ગુણ, કર્મ, અને સ્વભાવ કેવા છે ?

ઉત્તર—એઉ એતન સ્વરૂપ છે, એઉનો સ્વભાવ પવિત્ર અવિનાશી અને ધાર્મિક આદિ છે, પરંતુ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય, સર્વને નિયમમાં રાખવાં, જીવોને પાપ પુણ્યનાફલ આપવાં, આદિ પરમેશ્વરનાં ધર્મયુક્ત કર્મ છે અને સન્તાનોત્પત્તિ, તેમનું પાલન, શિક્ષાવધાદિ શુભ અશુભ એ જીવના કર્મ છે. નિત્યજ્ઞાન, આનન્દ, અનન્ત બલાદિ ગુણ ઇશ્વરના છે, અને જીવના ગુણ

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिंगमिति ॥ न्याय सू० ॥

प्राणापाननिमेषोन्मेषमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ

प्रयत्नाश्चात्मनो लिंगानि ॥

वैशेषिक सूत्र ॥

(**इच्छा**) પદાર્થોની પ્રાપ્તિની અભિલાષા (**द्वेष**) દુઃખાદિની અનિચ્છા-વેર (**प्रयत्न**) પુરુષાર્થ બાદ (**सुख**) આનન્દ (**दुःख**) વિલાપ અપ્રસન્નતા (**ज्ञान**) વિવેક, જાણવું એ છે. પરંતુ વૈશેષિકમાં (**प्राण**) પ્રાણવાયુને બદલ કહાડવો (**अपान**) પ્રાણને બાહ્યરથી અન્દર લેવો (**निमेष**) આંખ મીંચવી (**उन्मेष**) આંખ ઉઘાડવી (**मन**) નિશ્ચય સ્મરણ અને અહંકાર કરવો (**गति**) ચાલવું (**इन्द्रिय**) સર્વ ઇન્દ્રિયોને ચલાવવી (**अन्तर्विकार**) ભિન્ન ભિન્ન ક્રુધા, તૃપ્તા, હર્ષ, શોકાદિ યુક્ત થવું એ જીવાત્માના ગુણ પરમાત્માથી ભિન્ન છે. એનાથીજ આત્માની પ્રતીતિ કરવી, કેમકે તે કંઈ સ્થૂલ નથી. જ્યાંસુધી આત્મા દેહમાં હોય છે, ત્યાંસુધી એ ગુણો પ્રકાશિત રહે છે અને જ્યારે શરીર છોડી આલ્લો જાય છે, ત્યારે એ ગુણો શરીરમાં નથી રહેતા. જેના હોવાથી જે હોય અને ન હોવાથી ન હોય, એ ગુણ તેનાજ હોય છે. જેમ દીપ અને સૂર્યાદિના ન હોવાથી પ્રકાશાદિનું ન હોવું અને હોવાથી હોવું છે, તેમજ જીવ અને પરમાત્માનું વિજ્ઞાન ગુણદ્વારાએ થાય છે.

પ્રશ્ન—ઈશ્વર ત્રિકાલ દર્શી છે એથી ભવિષ્યત્ની વાત જાણે છે. એ જેવો નિશ્ચય કરશે તેમજ તે કરશે એથી જીવ સ્વતંત્ર નથી અને જીવને ઈશ્વર દંડ પણ કરી શકે તો નથી કેમકે જેમ ઈશ્વરે સ્વજ્ઞાનથી નિશ્ચિત કર્યું છે, તેમજ જીવ કરે છે.

ઉત્તર—ઈશ્વરને ત્રિકાલદર્શી કહેવો મુખ્યતાનું કામ છે, કેમકે જે હવે તે ન રહે તે ભૂતકાલ અને ન હવે તે હોય તે ભવિષ્યકાલ કહેવાય છે. ઈશ્વરમાં કોઈ જ્ઞાન હવે તે જતું રહ્યું તથા ન હવે તે આ-જ્યુ એમ માનવું એ ધટ્ટું નથી એટલામાટે પરમેશ્વરનું જ્ઞાન સદા એક રસ અખંડિત વર્તમાન રહે છે એમ માનવું યથાર્થ છે. ભૂત ભવિષ્યત્ તો જીવોને માટે છે. હા, જીવોના કર્મની અપેક્ષાથી ત્રિકાલજ્ઞતા ઈશ્વરમાં લાગે છે ખરી, પણ તે સ્વતંત્ર નથી. જેમ સ્વતંત્રતાથી જીવ કર્તા છે તેમજ સર્વજ્ઞતાથી ઈશ્વર જાણનાર છે; અને જેમ ઈશ્વર જાણવાવાળો છે, તેમ જીવ કરવાવાળો છે. અર્થાત્ ભૂત, ભવિષ્યત્, અને વર્તમાનનું જ્ઞાન અને ફલ આપવામાં ઈશ્વર સ્વતંત્ર છે, અને જીવ ક્રિયિત વર્તમાન છે અને કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે. ઈશ્વરનું અનાદિ જ્ઞાન હોવાથી, જેવું કર્મનું જ્ઞાન છે તેવુંજ દંડ દેવાનું પણ જ્ઞાન અનાદિ છે. એ બેઉ જ્ઞાન તેમના સત્ય છે. શું કર્મ જ્ઞાન સત્ય, અને દંડ જ્ઞાન મિથ્યા કદી થઈ શકે છે? એટલામાટે એમાં કોઈ પણ દોષ નથી આવતો.

પ્રશ્ન—જીવ શરીરમાં ભિન્ન છતાં વિભુ છે કે પરિચિન્ન?

ઉત્તર—પરિચિન્ન, જે વિભુ હોત તો જાયત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મરણ, જન્મ, સંયોગ, વિયોગ, જીવું, આવવું, કદી નહીં થઈ શકતે એટલામાટે જીવનું સ્વરૂપ, અલ્પજ્ઞ, અલ્પ-સૂક્ષ્મ છે, અને પરમેશ્વર અતીવ સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતર, અનન્ત, સર્વજ્ઞ અને સર્વ વ્યાપક-સ્વરૂપ છે. માટે જીવ અને પરમેશ્વરનો વ્યાપ્ય વ્યાપક સમ્બન્ધ છે.

પ્રશ્ન—જે સ્થાનમાં એક વસ્તુ હોય છે તે સ્થાનમાં બીજી વસ્તુ રહી શકતી નથી, તેથી જીવ અને ઈશ્વરનો સંયોગ સમ્બન્ધ થઈ શકે છે, વ્યાપ્ય વ્યાપક નહીં?

ઉત્તર—એ નિયમ સમાન આકારવાળા પદાર્થમાં ઘટ્ટી શકે છે, અ સમાન આકૃતિમાં નહીં. જેમ લોહું સ્થૂલ, અગ્નિ સૂક્ષ્મ હોય છે. તે કારણથી લોહામાં વિદ્યુત અગ્નિ વ્યાપક થઈને એકજ અવકાશમાં બેઠે રહે છે, તેમ જીવ પરમેશ્વરથી સ્થૂલ અને પરમેશ્વર જીવથી સૂક્ષ્મ હોવાથી પરમેશ્વર વ્યાપક અને જીવ વ્યાપ્ય છે. જેમ આ વ્યાપક વ્યાપ્ય સમ્બન્ધ ધર્મશ્વર અને જીવનો છે તેમજ સેવ્ય સેવક આધારાધેય, સ્વામી ભૂત્ય, રાજા પ્રજા, અને પિતા પુત્ર, આદિ પણ સમ્બન્ધ છે.

પ્રશ્ન—જે પ્રથમ પ્રથમ છે તે.

પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ । ૧ । અહં બ્રહ્માસ્મિ । ૨ । તત્ત્વમસિ । ૩ । અયમાત્મા બ્રહ્મ । ૪ ॥

વેદોના આ મહાકવોના અર્થ શું છે ?

ઉત્તર—એ વેદવાક્યજ નથી, કિન્તુ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના વચન છે, અને એના નામ મહાવાક્યો કાંઈ જગોએ સત્યશાસ્ત્રોમાં લખ્યાં નથી, અર્થાત્ (અહમ્) હું (બ્રહ્મ) બ્રહ્મસ્થ (અસ્મિ) છું. અહીં “તાત્પર્યોપાધિ” છે. જેમ “મંત્રાઃ ક્રોશન્તિ” માંચડો પોકારે છે. અહીં માંચડો જડ છે. એમાં પોકારવાનું સામર્થ્ય નથી, એટલામાટે મંત્રસ્થ મનુષ્ય પોકારે છે, એમ છે. એપ્રકારે અહીં પણ બ્રહ્મણુ. કાંઈ કહે કે બ્રહ્મસ્થ સર્વ પદાર્થ છે, પુનઃ જીવને બ્રહ્મસ્થ કહેવામાં શું વિશેષ છે? એનો ઉત્તર એ છે કે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મસ્થ છે. પરંતુ જેમ ધર્મયુક્ત નિકટસ્થ જીવ છે તેમ અન્ય નથી, અને જીવને બ્રહ્મનું જ્ઞાન અને મુક્તિમાં તે બ્રહ્મના સાક્ષાત્ સમ્બન્ધમાં રહે છે, એટલા માટે જીવનો બ્રહ્મની સાથેજ “તાત્પર્ય” કે તત્સહ ચરિતોપાધિ “સંબંધ” છે. અર્થાત્ બ્રહ્મનો સહચારી તે જીવ છે. એથી જીવ અને બ્રહ્મ એક નથી. જેમ કાંઈ બીજાને કહે કે ‘હું અને તે’ એક છિયે, તેમ જે જીવ સમાધિસ્થ પરમેશ્વરમાં પ્રેમબદ્ધ થઈને નિમગ્ન થાય છે તે કહી શકે છે કે “હું અને બ્રહ્મ” એક અર્થાત્ અવિરોધી એક અવકાશસ્થ છિયે. જે જીવ પરમેશ્વરના શુભ કર્મ સ્વભાવને અનુકુલ પોતાના શુભકર્મસ્વભાવને કરે છે, તેજ સાધર્મ્યે કરીને બ્રહ્મ સાથે એકતા કહી શકે છે?

પ્રશ્ન—વાર ઠીક પણ એનો અર્થ કેમ કરશો? (તત્) બ્રહ્મ (ત્વં) તું જીવ (અસિ) છે. તે જીવ! (ત્વં) તું (તત્) તે બ્રહ્મ (અસિ) છે.

ઉત્તર—તમે તત્ શબ્દથી શું લો છો? “બ્રહ્મ”? બ્રહ્મ પદની અનુવૃત્તિ ક્યાંથી લાગ્યા?

પ્ર० સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ ॥

આ પૂર્વવાક્યથી. ઉત્તર—તમે આ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનું દર્શન પણ નથી કર્યું, જે તે જોયું હોત તો તેમાં બ્રહ્મશબ્દનો પાકજ નથી, એમ અસત્ય કેમ કહેછો કિન્તુ છાન્દોગ્યમાં તો:—

સદેવસૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ ॥

એવો પાક છે, ત્યાં બ્રહ્મ શબ્દજ નથી.

પ્રશ્ન—તે આપ તત્ શબ્દથી શું લો છો?

ઉત્તર—સ ય ણ્ણોણિમૈતદાત્મ્ય મિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ ।

શ્વેતકેતો ઇતિ ।

છાંદો ॥

તે પરમાત્મા જાણવા યોગ્ય છે, જે આ અત્યંત સૂક્ષ્મ અને આ સર્વ જગત્ અને જીવંતો આત્મા છે. તેજ સત્ય સ્વરૂપ અને પોતાનો આત્મા પોતેજ છે. હું શ્વેતકેતો પ્રિય પુત્ર !

તદાત્મકસ્તદન્તર્યામી ત્વમસિ ॥

તે પરમાત્મા અન્તર્યામી સાથે તું યુક્ત છે, આજ અર્થ ઉપનિષદોથી અવિરૂદ્ધ છે કેમકે—

ય આત્મનિ તિષ્ઠન્નાત્મનો ન્તરોયમાત્મા ન વેદ યસ્યાત્મા શરીરમ્ ।

આત્મન્તરોયમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ।

આ બ્રહ્મદારણ્યનું વચન છે. મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કય પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને કહે છે કે હું મૈત્રેયી ! જે પરમેશ્વર આત્મા અર્થાત્ જીવમાં રિયત અને જીવાત્માથી ભિન્ન છે, જેને મદ્ જીવાત્મા નથી જાણતો કે તે પરમાત્મા મારામાં વ્યાપક છે. જે પરમેશ્વરનું જીવાત્મા એ શરીર અર્થાત્ જેમ શરીરમાં જીવ રહે છે, તેમજ જીવમાં પરમેશ્વર વ્યાપક છે. જીવાત્માથી ભિન્ન રહીને જીવના પાપ પુણ્યનો સાક્ષી થઈને તેનાજ ફલ જીવોને આપી નિયમમાં રાખે છે. તેજ અવિનાશી સ્વરૂપ તારો પણ અન્તર્યામી આત્મા અર્થાત્ તારામાં વ્યાપક છે તેને તું જાણ. શું કાંઈ ઇત્યાદિ વચનોનો અન્યથા અર્થ કરી શકે છે ? “અયમાત્મા બ્રહ્મ” ॥ અર્થાત્ સમાધિ દશામાં ન્યારે યોગીને પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યારે તે કહે છે કે આ જે મારામાં વ્યાપક છે, તેજ બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપક છે. એટલામાટે જે આજ કાલે તારા વેદાન્તિ જીવ બ્રહ્મની એકતા કરે છે, તે વેદાન્ત શાસ્ત્રને જાણતા નથી.

પ્રશ્ન—અનેનાત્મના જીવેનાનુ પ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ । છાં ૧ ।

તત્સૃષ્ટા તદેવાનુપ્રાવિશત્ । તૈતિરીય ॥ ૨ ॥

૧. પરમેશ્વર કહે છે કે હું જગત્ અને શરીરને રચીને જગતમાં વ્યાપક અને જીવ રૂપ થઈ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ હોતો થકો નામ અને રૂપની વ્યાખ્યા કરું.

૨. પરમેશ્વર આ જગત્ અને શરીરને રચીને તેમાં પોતેજ પ્રવિષ્ટ થયો.

ઇત્યાદિ શ્રુતિયોના અર્થ ભિન્ન કેમ કરી શકશો ?

ઉત્તર—જો તમે પદ પદાર્થ અને વાક્યાર્થ જાણતા હોત તો એવો અનર્થ કદી નહીં કરત ! કેમકે અહીં એમ સમજો. એક પ્રવેશ અને બીજો અનુપ્રવેશ પશ્ચાત્ પ્રવેશ કહેવાય છે. પરમેશ્વર શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયલા જીવોની સાથે અનુપ્રવિષ્ટ સમાન થઈને વેદદ્વારા સર્વ નામ રૂપાદિની વિદ્યાને પ્રકટ કરે છે અને શરીરમાં જીવોને પ્રવેશ કરાવી પોતે જીવની અંદર અનુપ્રવિષ્ટ થઈ રહ્યો છે. જો તમે અનુશબ્દનો અર્થ જાણતા હોત તો આવો વિપરીત અર્થ કદી ન કરત.

પ્રશ્ન—“ સોડયં દેવદત્તો ય ઉષ્ણકાલે કાશ્યાં દષ્ટઃ સ ઇવાનીં પ્રાવૃટ્
સમયે મથુરાયાં દૃશ્યતે ” ।

જે દેવદત્તને મે ઉષ્ણકાલમાં કાશીમાં દીડો હતો તેનેજ વર્ષા સમયમાં મથુરામાં જોઉં છું. અહીં કાશી દેશ ઉષ્ણકાળને છોડીને શરીર માત્રમાં લક્ષ્ય કર્યાથી દેવદત્ત લક્ષિત થાય છે, તેમ આ ભાગત્યાગ લક્ષણથી ઇશ્વરના પરોક્ષ દેશ, કાલ, માયા, ઉપાધિ અને જીવના આ દેશ, કાલ, અવિદ્યા અને અદ્યપજતા ઉપાધિ છોડી ચેતનમાત્રમાં લક્ષ્ય દેવાથી એકજ બ્રહ્મ વસ્તુ બેઉમાં લક્ષિત થાય છે. આ ભાગત્યાગ લક્ષણ—કાંઈ લેવું, કાંઈ છોડવું, —જેમ સર્વજત્વાદિ વાચ્યાર્થ ઇશ્વરના અને અદ્યપજત્વાદિ વાચ્યાર્થ જીવના છોડીને ચેતન માત્ર લક્ષ્યાર્થનુગ્રહણ કરવાથી અદૈતસિદ્ધ થાય છે. હવે અહીં શું કહી શકશો ?

ઉત્તર—પ્રથમ તમે જીવ અને ઇશ્વરને નિત્ય માનો છો કે અનિત્ય ?

પ્રશ્ન—એ બંનેને ઉપાધિજન્ય કલ્પિત હોવાથી અનિત્ય માનિયે છિયે.

ઉત્તર—એ ઉપાધિને નિત્ય માનો છો કે અનિત્ય ?

પ્રશ્ન—અમારા મતમાં:—

जीवेशौ च विशुद्धा चिद्विभेदस्तु तयोर्द्वयोः ।

अविद्या तच्चित्तोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥ १ ॥

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते ॥ २ ॥

“ સંક્ષેપ શારીરક ” અને “ શારીરક બાહ્ય ” માં આ કારિકા છે. એમ વેદાન્તિ છ પદાર્થો ૧ જીવ, ૨ ઇશ્વર, ૩ બ્રહ્મ, ૪ જીવ અને ઇશ્વરનો વિશેષ ભેદ, ૫ અવિદ્યા અજ્ઞાન, અને ૬ અવિદ્યા અને ચેતનનો યોગ, એને અનાદિ માનિયે છિયે. પરંતુ એક બ્રહ્મ અનાદિ અનન્ત અને અન્ય પાંચ અનાદિ સાંત છે. જેમકે પ્રાગભાવ થાય છે, ત્યાંસૂધી અજ્ઞાન રહે છે, ત્યાંસૂધી એ પાંચ રહે છે, અને એ પાંચોની આદિ વિદિત થતી નથી એટલામાટે તે અનાદિ અને જ્ઞાન થવા પશ્ચાત્ નાશ થઈ જાય છે, એથી સાંત એટલે નાશવાન કહેવાય છે.

ઉત્તર—આ તમારા બેઉ શ્લોકો અશુદ્ધ છે, કેમકે અવિદ્યાના યોગ વિના, જીવ અને માયાનો યોગ વિના, ઇશ્વર તમારા મતમાં સિદ્ધ નથી થઈ શકે. એટલા માટે “ તચ્ચિત્તોયોગઃ । ” જે છઠ્ઠો પદાર્થ તમે ગણ્યો છે તે રહ્યો નહીં, કેમકે એ અવિદ્યા, માયા, જીવ, ઇશ્વરમાં ચરિતાર્થ થઈ ગયાં, અને બ્રહ્મ તથા માયા અને અવિદ્યાના યોગ વિના ઇશ્વર નથી બનતો, પછી ઇશ્વરને અવિદ્યા અને બ્રહ્મથી પૃથક ગણવો બ્યર્થ છે. એથી બેઉ પદાર્થ બ્રહ્મ અને અવિદ્યા, તમારા મતમાં સિદ્ધ થઈ શકે છે. છ નહીં. તથા આપના પ્રથમ કાર્યોપાધિ કારણોપાધિથી જીવ અને ઇશ્વરનું સિદ્ધ કરવું, ત્યારેજ થઈ શકે છે, કે જ્યારે અનન્ત, નિત્ય, શુદ્ધ, ખુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ,

સર્વવ્યાપક બ્રહ્મમાં અજ્ઞાન સિદ્ધ કરે. જે એના એક દેશમાં સ્વાશ્રય અને સ્વવિષયક અજ્ઞાન અનાદિ સર્વત્ર માનશે તો સર્વ બ્રહ્મ શુદ્ધ નથી થઈ શકતો. અને જ્યારે એક દેશમાં અજ્ઞાન માનશે તો તે પરિચિન્ન હોવાથી અહીં તહીં આવતો જતો રહેશે. જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ત્યાંનો બ્રહ્મ અજ્ઞાની અને જે જે દેશને છોડતો જશે તે તે દેશનો બ્રહ્મજ્ઞાની થતો રહેશે. તો કોઈ દેશના બ્રહ્મને અનાદિ શુદ્ધ જ્ઞાન યુક્ત નહીં કહી શકશે, અને જે અજ્ઞાનની સીમામાં બ્રહ્મ છે, તે અજ્ઞાનને જાણશે, આધાર અને ભીતરના બ્રહ્મના દુકડા થઈ જશે જે કહો કે દુકડા થઈ જાય તો બ્રહ્મની શી હાનિ? તો તે અખંડ નહીં અને જે અખંડ છે તો અજ્ઞાની નહીં, તથા અજ્ઞાનનો અભાવ વા વિપરીત જ્ઞાન પણ શુભ થવાથી કોઈ દ્રવ્ય સાથે નિત્ય સંબંધથી રહેશે. યદિ એમ છે, તો સમવાય સમ્યંધ હોવાથી અનિત્ય કદી નથી થઈ શકતો, અને જેમ શરીરના એક દેશ-સ્થળમાં ફેડો ફેલ્લો થવાથી સર્વત્ર દુઃખ ફેલ્લું જાય છે, તેમજ એક દેશમાં અજ્ઞાન. સુખ, દુઃખ, કલેશોની ઉપલબ્ધિ હોવાથી સર્વ બ્રહ્મ દુઃખાદિનો અનુભવજ કરશે કાર્યોપાધિ-અંતઃકરણની ઉપાધિના યોગથી બ્રહ્મને જીવ માનશે તો અમે પૂછિયે છિયે કે બ્રહ્મ વ્યાપક છે કે પરિચિન્ન? જે કહો કે વ્યાપક અને ઉપાધિ પરિચિન્ન છે, અર્થાત્ એક દેશી અને પ્રથક પ્રથક છે, તો અંતઃકરણ ચાલે લાલે છે કે નહીં?

ઉત્તર—ચાલે લાલે છે.

પ્રશ્ન—અંતઃકરણની સાથે બ્રહ્મ પણ ચાલે લાલે છે કે સ્થિર રહે છે?

ઉત્તર—સ્થિર રહે છે.

પ્રશ્ન—જ્યારે અંતઃકરણ જે જે દેશ-સ્થળને છોડે છે, તે તે દેશનો બ્રહ્મ અજ્ઞાન રહિત, અને જે જે દેશને પ્રાપ્ત થાય છે તે તે દેશનો શુદ્ધ બ્રહ્મ અજ્ઞાની થતો હશે. એમ ક્ષણમાં જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બ્રહ્મ થતો રહેશે. એથી મોક્ષ અને જન્મ પણ ક્ષણભંગ થશે. જેમ એકે જોયાનું સ્મરણ બીજે નથી કરી શકતો, તેમ કાલની જોએલી સાંભળેલી વસ્તુ કે વાતનું જ્ઞાન નથી રહી શકતું; કેમકે જે સમયે જોયું, સાંભળ્યું હતું, તે બીજે દેશ અને બીજે કાલ, જે સમયે સ્મરણ કરે છે, તે બીજે દેશ અને કાલ છે. જે કહો કે બ્રહ્મ એક છે, તો સર્વત્ર કેમ નહીં? જે કહો કે અંતઃકરણ ભિન્ન ભિન્ન છે, એથી તે પણ ભિન્ન ભિન્ન થઈ જતો હશે, તો પછી તે જડ છે; એમાં જ્ઞાન નહીં હોઈ શકે. જે કહો કે ન કેવલ બ્રહ્મ અને ન કેવલ અંતઃકરણને જ્ઞાન થાય છે, કિન્તુ અંતઃકરણસ્થ વિદ્યાભાસને જ્ઞાન થાય છે, તો પણ ચેતનનેજ અંતઃકરણ દ્વારા જ્ઞાન થયું, તો તે નેત્રદ્વારા અલ્પ અલ્પજ કેમ છે? એ ઉપરથી કારણોપાધિ અને કાર્યોપાધિના યોગથી બ્રહ્મ જીવ અને ઇશ્વર નહીં બનાવી શકશે. કિન્તુ ઇશ્વર નામ બ્રહ્મનું છે અને બ્રહ્મથી ભિન્ન અનાદિ, અનુત્પન્ન અને અમૃત સ્વરૂપ જીવનું નામ જીવ છે. જે તમે કહો કે જીવ વિદ્યાભાસનું નામ છે તો તે ક્ષણભંગ હોવાથી નષ્ટ થઈ જશે, તો પછી મોક્ષ સુખ કોણ ભોગવશે? એથી બ્રહ્મ જીવ અને જીવ બ્રહ્મ કદી, ન થયો, ન છે, ન થશે.

પ્રશ્ન—તો “સદેવ સોમ્યેદમગ્ર-આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્” ॥ છાન્દોગ્ય૦ ॥

અદ્વૈતસિદ્ધિ કેમ થશે? અમારા મતમાં તો બ્રહ્મથી પૃથક કોઈ સજાતીય વિજાતીય અને સ્વગત અવયવોનો ભેદ ન હોવાથી એક. બ્રહ્મજ સિદ્ધ થાય છે. જો જીવ ભિન્ન છે તો અદ્વૈતસિદ્ધિ કેમ બની શકે છે?

ઉત્તર—એ બ્રમમાં પડી કેમ ડરો છો? વિશેષ્ય વિશેષણ વિદ્યાનું જ્ઞાન કરો કે એનું શું ફલ છે? જો કહો કે “વ્યાવર્તકં વિશેષણં ભવતીતિ” ॥ વિશેષણ ભેદકારક હોય છે, તો એટલું બીજું વધારે માનો કે “પ્રવર્તકં પ્રકાશમપિ વિશેષણં ભવતીતિ” વિશેષણ પ્રવર્તક અને પ્રકાશક પણ થાય છે, તો સમજો કે અદ્વૈત વિશેષણ બ્રહ્મનું છે, એમાં વ્યાવર્તક ધર્મ એ છે કે અદ્વૈત વસ્તુ અર્થાત જે અનેક જીવ અને તત્ત્વ છે તેથી બ્રહ્મને પૃથક્ કરે છે. અને વિશેષણનો પ્રકાશક ધર્મ, એ છે કે બ્રહ્મ એક હોવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે જેમ

“અસ્મિન્નગરેઽદ્વિતીયો ધનાઢ્યોદેવદત્તઃ ॥ અસ્યાં સેનાયામદ્વિતીયઃ શૂરવીરો વિક્રમસિંહઃ” ॥ કોઈએ કોઈને કહ્યું કે આ નગરમાં અદ્વિતીય ધનાઢ્ય દેવદત્ત અને આ સેનામાં અદ્વિતીય શૂરવીર વિક્રમ સિંહ છે. એથી શું સિદ્ધ થયું કે દેવદત્ત સદૃશ આ નગરમાં અન્ય ધનાઢ્ય અને આ સેનામાં વિક્રમસિંહ સમાન અન્ય શૂરવીર નથી. ન્યૂન તો છે. અને પૃથિવી આદિ જડ પદાર્થ તથા પશુ આદિ પ્રાણીઓ અને વૃક્ષાદિ પણ છે, તેનો નિષેધ નથી થઈ શકતો, તેમજ બ્રહ્મ સદૃશ જીવ વા પ્રકૃતિ નથી. કિન્તુ ન્યૂન તો છે. એથી એ સિદ્ધ થયું કે બ્રહ્મ સદા એક છે અને જીવ તથા પ્રકૃતિસ્થતત્ત્વ અનેક છે. તેનાથી ભિન્ન કરીને બ્રહ્મના એકત્વને સિદ્ધ કરનાર આ અદ્વૈત કે અદ્વિતીય વિશેષણ છે. એથી જીવ વા પ્રકૃતિનો અને કાર્યરૂપ જગતનો અભાવ અને નિષેધ નથી થઈ શકતો. કિન્તુ એ સર્વ છે, પરંતુ તે બ્રહ્મ તુલ્ય નહીં. એથી ન અદ્વૈતસિદ્ધિની અને દ્વૈતસિદ્ધિની હાની થાય છે. ધભરાટમાં નહીં પડો પણ વિચારો અને સમજો.

પ્રશ્ન—બ્રહ્મની સત્, ચિત, આનંદ અને જીવની અસ્તિ, ભાતિ, એની પ્રિય, રૂપે કરીને એકતા થાય છે તો પછી તેનું ખંડન કેમ કરો છો?

ઉત્તર—કિંચિત્ સાધર્મ્ય મળવાથી એકતા નથી થઈ શકતી. જેમ પૃથિવી જડ દૃશ્ય છે, તેમ જલ અને અગ્નિ આદિ પણ જડ અને દૃશ્ય છે એટલામાં તેમની એકતા નથી થતી. એમાં વૈધર્મ્ય ભેદકારક અર્થાત વિરુદ્ધ ધર્મ જેમ ગન્ધ, રૂક્ષતા, કઠિન્ય આદિ ગુણ પૃથિવી, અને રસ, દ્રવત્વ, કોમલત્વાદિ ધર્મ જલ, અને રૂપ દાહકત્વાદિ ધર્મ અગ્નિમાં હોવાથી તેમની એકતા નથી. જેમ માણસ અને કીડી આંખથી જુએ છે, મુખથી ખાય છે, પગથી ચાલે છે, તથાપિ મનુષ્યાકૃતિ એ પગ અને કીડીની આકૃતિ અનેક પગાદિ ભિન્ન હોવાથી એકતા નથી થતી, તેમ પરમેશ્વરના અનન્ત જ્ઞાન, આનન્દ, બલ, ક્રિયા, દિર્ઘાન્તિત્વ અને વ્યાપકતા એ જીવથી અને

જીવના અલ્પ જ્ઞાન, અલ્પ બલ, અલ્પ સ્વરૂપ, સર્વબ્રાન્તિત્વ, અને પરિચ્છિન્નતાદિ ગુણો એ બ્રહ્મથી પરસ્પર ભિન્ન હોવાથી જીવ અને પરમેશ્વર એક નથી કેમકે એમનું સ્વરૂપ પણ— (પરમેશ્વર અતિ સૂક્ષ્મ અને જીવ એથી કાંઈક સ્થુલ હોવાથી)—ભિન્ન છે.

પ્રશ્ન—અથોદરમન્તરં કુરુતે અથ તસ્ય મયં ભવતિ દ્વિતીયાદ્વૈ મયં ભવતિ ॥

આ બૃહદાહરણ્યકનું વચન છે. બ્રહ્મ અને જીવમાં જે થોડો પણ ભેદ કરેછે, તેને ભય પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે બ્રહ્મથીજ ભય થાય છે.

ઉત્તર—એનો અર્થ એ નથી, કિન્તુ જે જીવ ઈશ્વરનો નિષેધ વા કાંઈ એક દેશ કાલમાં પરિચ્છિન્ન પરમાત્માને માને, વા તેની આજ્ઞા અને ગુણકર્મસ્વભાવથી વિરૂદ્ધ હોય, અથવા કાંઈ અન્ય મનુષ્ય સાથે વૈર કરે, તેને ભય પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે દ્વિતીય બુદ્ધી અર્થાત્ ઈશ્વરથી મારો અને મારેથી ઈશ્વરનો કાંઈ સંબંધ નથી. તથા કાંઈ મનુષ્યને કહે કે તને હું કાંઈ સમજતો નથી અને તું મારું કાંઈ પણ કરી શકતો નથી. વા કાંઈની હાની કરતો અને દુઃખ દેતો જાય, તો તેને તેનાથી ભય થાય છે, અને સર્વ પ્રકારનો અવિરોધ હોય તો તે એક કહેવાય છે, જેમ સંસારમાં કહે છે કે દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત અને વિષ્ણુમિત્ર એક છે અર્થાત્ અવિરૂદ્ધ છે. વિરોધ ન રહેવાથી સુખ અને વિરોધથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન—બ્રહ્મ અને જીવની સદા એકતા અનેકતા રહે છે? કે કદી એક મળી એક પણ થાય છે? કે નહીં?

ઉત્તર—હમણાજ આનીપૂર્વે કાંઈક ઉત્તર આપ્યો છે, પરન્તુ સાધર્મ્ય અન્વય ભાવથી એકતા થાય છે, જેમ આકાશથી મૂર્તિ દ્રવ્ય જડત્વ હોવાથી અને કદી પ્રથક ન રહેવાથી એકતા, અને આકાશના વિભુ, સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ, અનન્તાદિ ગુણો અને મૂર્તિના પરિચ્છિન્ન દૃશ્યતાદિ વૈધર્મ્યથી તેનો ભેદ થાય છે અર્થાત્ જેમ પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્ય આકાશથી ભિન્ન કદી નથી રહેતાં કેમકે અન્વય અર્થાત્ અવકાશ વિના મૂર્તિ દ્રવ્ય કદી નથી રહી શકતાં અને વ્યતિરેક અર્થાત્ સ્વરૂપે કરી ભિન્ન હોવાથી તેમની પૃથક્કતા છે તેમ બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી જીવ અને પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્ય એનાથી અલગ નથી રહેતાં અને સ્વરૂપથી એક પણ નથી થતાં. જેમ ઘરને બનાવ્યા પૂર્વે ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં માટી લાકડાં અને લોહાદિ પદાર્થ આકાશમાજ રહે છે. જ્યારે ઘર બની ગયું ત્યારે પણ આકાશમાજ છે અને જ્યારે તે નષ્ટ થઈ ગયું અર્થાત્ તે ઘરના સર્વ અવયવ ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં પ્રાપ્ત થઈ ગયાં તો પણ આકાશમાજ છે અર્થાત્ ત્રણ કાલમાં આકાશથી ભિન્ન તે નથી થઈ શકતાં અને સ્વરૂપે ભિન્ન હોવાથી ન કદી એક હતાં, છે, અને થશે. આ જ પ્રકારે જીવ તથા સર્વ સીસારના પદાર્થ પરમેશ્વરમાં વ્યાપ્ય હોવાથી પરમાત્માથી ત્રણ કાલમાં ભિન્ન નથી થઈ શકતાં અને સ્વરૂપ ભિન્ન હોવાથી એક પણ નથી થતાં. આજ કાલ વેદાન્તિયોની દૃષ્ટિ કાણા પુરૂષની માફક અન્વયની તરફ પડીને વ્યતિરેક ભાવથી છૂટી, વિરૂદ્ધ થઈ ગઈ છે, કાંઈ પણ એવું દ્રવ્ય નથી કે જેમાં સગુણ નિર્ગુણતા, અન્વય, વ્યતિરેક, સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય અને વિશેષણ ભાવ ન હોય.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વર સગુણ છે કે નિર્ગુણ ?

ઉત્તર—એક પ્રકારનો છે.

પ્રશ્ન—વારૂપણ એક મ્યાનમાં એ તરવાર કદી રહી શકે છે ? એક પદાર્થમાં સગુણતા અને નિર્ગુણતા કેમ રહી શકે ?

ઉત્તર—જેમ જડના રૂપાદિ ગુણ છે, અને ચેતનના જ્ઞાનાદિ ગુણ જડમાં નથી તેમ ચેતનમાં ઇન્દ્રિયાદિ ગુણ છે અને રૂપાદિ ગુણ જડના નથી એમી.

यद् गुणैस्सह वर्तमानं तत्सगुणम् ॥

गुणेभ्यो यन्निर्गतं पृथग्भूतं तन्निर्गुणम् ॥

જે ગુણોથી સહિત તે સગુણ, અને જે ગુણોથી રહિત તે નિર્ગુણ કહેવાય છે. પોત પોતાના સ્વાભાવિક ગુણોથી સહિત, અને અન્ય વિરોધીના ગુણોથી રહિત, હોવાથી સૌ પદાર્થમાં સગુણતા અને નિર્ગુણતા કે કેવલ સગુણતા હોય, કિન્તુ એકમાંજ સગુણતા અને નિર્ગુણતા સદા રહે છે, તેમજ પરમેશ્વર પોતાના અનન્ત જ્ઞાન, બલાદિ ગુણોથી સહિત હોવાથી સગુણ, અને રૂપાદિ જડના તથા રૂપાદિ જીવના ગુણોથી પૃથક્ હોવાથી નિર્ગુણ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—સંસારમાં નિરાકારને નિર્ગુણ અને સાકારને સગુણ કહે છે, અર્થાત્ જ્યારે પરમેશ્વર જન્મ નથી લેતો ત્યારે નિર્ગુણ અને જ્યારે અવતાર લે છે ત્યારે સગુણ કહેવાય છે ?

ઉત્તર—આ કલ્પના કેવલ અજ્ઞાની અને અવિદ્વાનોની છે. જેને વિદ્યા નથી હોતી તે પશુ સમાન યથા તથા આરડયા કરે છે, જેમ સન્નિપાતજ્વરયુક્ત મનુષ્ય અંડ બંડ બંક છે, તેમજ અવિદ્વાનોના કહેવાને અથવા લખાણને વ્યર્થ સમજવાં જોઈએ.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વર રાગી છે કે વિરક્ત ?

ઉત્તર—એકમાં નથી કારણકે રાગ પોતાથી લિપ્ત ઉત્તમ પદાર્થમાં થાય છે. તો પરમેશ્વરથી કોઈ પદાર્થ પૃથક્ કે ઉત્તમ નથી, તેથી તેનામાં રાગનો સંભવ નથી. અને જે પ્રાપ્તને છોડીદે તો વિરક્ત કહેવાય છે. ઇશ્વર વ્યાપક હોવાથી કોઈ પદાર્થને છોડી શકતો નથી તેથી તે વિરક્ત પણ નથી.

પ્રશ્ન—ઇશ્વરમાં ઇચ્છા છે કે નહીં ?

ઉત્તર—એવી ઇચ્છા નથી કેમકે ઇચ્છા પણ અપ્રાપ્ત ઉત્તમ અને જેની પ્રાપ્તએ સુખ વિશેષ થાય તો ઇશ્વરમાં ઇચ્છા હોઈ શકે. ન એનાથી કોઈ અપ્રાપ્ત પદાર્થ, ન કોઈ એનાથી ઉત્તમ અને પૂર્ણ સુખયુક્ત હોવાથી સુખની અભિલાષા પણ નથી, એટલામાટે ઇશ્વરમાં ઇચ્છાનો તો સંભવ નથી કિન્તુ ઇક્ષણ અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની વિદ્યાનું દર્શન અને સકલ સૃષ્ટિજ કરવું કહેવાય છે, તે ઇક્ષણ છે. ઇત્યાદિ સંક્ષિપ્ત વિષયોથીજ સંજ્ઞન લોક બહુ વિસ્તીર્ણ કરી લેશે. હવે સંક્ષેપથી ઇશ્વરનો વિષય લખ્યા પછી વેદનો વિષય લખિયે છિયે.

यस्माद्दृचो अपातक्षन् यजुयस्मादपाकषन् ।

સામાનિ યસ્ય લોમાન્યથર્વાક્કિરસો મુસ્વમ્ ।

સ્કન્મન્તરં બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવસઃ ।

અથર્વં કાં ૧૦ । પ્રમાં ૨૩ । અનુ ૪ મં ૨૦ ॥

જે પરમાત્માથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામ વેદ અને અથર્વવેદ પ્રકાશિત થયા છે તે કયો દેવ છે ? એનો જબાબ એ છે કે જે સર્વને ઉત્પન્ન કરીને ધારણ કરી રહ્યો છે; તે પરમાત્મા છે.

સ્વયંભૂર્યાથાતથ્યતોઽર્થોન્ વ્યદધાચ્છાશ્વતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥

યજુઃ ૦ અ ૦ ૪૦ । મં ૦ ૮ ॥

જે સ્વયંભૂ, સર્વ વ્યાપક, શુદ્ધ, સનાતન, નિરાકાર પરમેશ્વર છે, તે સનાતન જીવ પ્રજાના કલ્યાણાર્થે યથાવત્ રીતિપૂર્વક વેદદ્વારા સર્વ વિદ્યાઓનો ઉપદેશ કરે છે.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વરને આપ નિરાકાર માનો છો કે સાકાર ?

ઉત્તર—નિરાકાર.

પ્રશ્ન—જ્યારે નિરાકાર છે તો વેદવિદ્યાનો ઉપદેશ મુખથી વર્ણુચ્ચારણ કર્યા વગર કેમ થઈ શકે ? કેમકે વર્ણુચ્ચારણમાં તાત્પર્ય સ્થાન, અને જિહ્વાનો પ્રયત્ન અવશ્ય હોવો જોઈએ.

ઉત્તર—પરમેશ્વર સર્વશક્તિમાન અને સર્વ વ્યાપક હોવાથી, જીવોને પોતાની વ્યભિચારી વેદવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવામાં તેને કાંઈ પણ મુખાદિની અપેક્ષા નથી. કારણ કે મુખ જિહ્વાથી વર્ણુચ્ચારણ તો પોતાથી લિપ્તને બોધવા માટે કરવો પડે છે, કાંઈ પોતાને માટે નહીં કેમકે મુખ જિહ્વાનો વ્યાપાર કર્યા વિના પણ મનમાં અનેક વ્યવહારોના વિચાર અને શબ્દોચ્ચારણ થતા રહે છે. કાનોને આંગળિયોથી બન્ધ કરી જુઓ, અને સાંભળો કે મુખ, જિહ્વા, તાત્પર્ય સ્થાનો વિના કેવા કેવા શબ્દો થઈ રહ્યા છે, તેમજ જીવોને અન્તર્યામી રૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. પણ કેવલ બીજને તે સમજાવવા માટે ઉચ્ચારણની આવશ્યકતા છે.

જ્યારે પરમેશ્વર, નિરાકાર, સર્વ વ્યાપક છે, તો પોતાની અખિલ વેદવિદ્યાનો ઉપદેશ જીવસ્વરૂપે જીવાત્મામાં પ્રકાશિત કરી દે છે પશ્ચાત્ મનુષ્ય પોતાનાં મુખથી ઉચ્ચારણ કરી બીજને તે સાંભળાવે છે. એથી પરમેશ્વરમાં એ દોષ નથી આવી શકતો.

પ્રશ્ન—કોના આત્મામાં અને કયારે વેદોનો પ્રકાશ કર્યો ?

ઉત્તર—અગ્રેવા ઋગ્વેદો જાયતે વાયોર્યજુર્વેદઃ સૂર્યાત્સામવેદઃ । પત ૦ ।

પ્રથમ સૃષ્ટિની આદિમાં પરમાત્માએ અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય તથા અંગિરા, એ ઋષિઓના આત્મામાં એક એક વેદનો પ્રકાશ કર્યો હતો.

પ્રશ્ન—યો વૈ બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં યો વૈ વેદાંશ્વ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ॥

આ ઉપનિષદનું વચન છે. એ વચનથી બ્રહ્માજ્ઞા હૃદયમાં વેદોનો ઉપદેશ કર્યો છે, તો પછી અગ્ન્યાદિ ઋષિયોના આત્મામાં કેમ કહ્યો ?

ઉત્તર—બ્રહ્માના આત્મામાં અગ્ન્યાદિ દ્વારા સ્થાપિત કરાવ્યા ગુણો ?

મનુમાં:— **અગ્નિવાયુરવિભ્યસ્તુ ત્રયં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।**

દુદોહ યજ્ઞસિધ્ધ્યર્થમૃગ્યજુઃ સામલક્ષણમ્ ॥

મનુ ૦ ॥

પરમાત્માએ આદિ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કરીને અગ્નિ આદિ ચારે મહર્ષિયો દ્વારા ચારે વેદ બ્રહ્માને પ્રાપ્ત કરાવ્યા અને બ્રહ્માએ અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય અને અંગિરાથી ઋક્, યજુઃ સામ અને અથર્વ વેદનું મહાણુ કર્યું.

પ્રશ્ન—એ ચારેમાંજ વેદોનો પ્રકાશ કર્યો અને બીજામાં નહીં, ત્યારે તો એથી ઇશ્વર પક્ષપાતી હશે છે.

ઉત્તર—એજ ચારે સર્વ જીવોથી અધિક પવિત્રાત્મા હતા; બીજા એમની સદૃશ નહીં હતા, તેથી એ પવિત્ર વિદ્યાનો પ્રકાશ એમનામાં કર્યો.

પ્રશ્ન—કોઈ દેશ ભાષામાં વેદોનો પ્રકાશ ન કરતાં સંસ્કૃતમાં કેમ કર્યો ?

ઉત્તર—જે કોઈ દેશ ભાષામાં પ્રકાશ કરતે તો ઇશ્વર પક્ષપાતી થઈ જતે, કેમકે જે દેશની ભાષામાં પ્રકાશ કરતે, તેને તો સુગમતા પણ વિદેશિયોને તો વેદો ભણવા ભણાવવામાં કઠિનતા થઈ પડતે એટલામાટે સંસ્કૃતમાંજ તેમનો પ્રકાશ કર્યો, જે કોઈ પણ દેશની ખાસ ભાષા નથી અને વેદ ભાષા એ અન્ય સર્વ ભાષાઓનું કારણ છે, તેમાંજ વેદોનો પ્રકાશ કર્યો. જેમ ઇશ્વરની પૃથિવ્યાદિ સૃષ્ટિઓ સર્વ દેશ અને દેશવાળાને માટે એકસરખી અને સર્વ શિષ્યવિદ્યાનું કારણ છે, તેમ પરમેશ્વરની વિદ્યાની ભાષા પણ એકસરખી હોવી જોઈએ કે તેની સર્વ દેશવાળાને ભણવા ભણાવવામાં તુલ્ય પરિશ્રમ પડવાથી ઇશ્વર પક્ષપાતી નથી ઠરતો, અને (વૈદિક ભાષા) સર્વ ભાષાનું કારણ પણ છે.

પ્રશ્ન—વેદ ઇશ્વરકૃત છે, અન્યકૃત નથી, એમાં શું પ્રમાણ ?

ઉત્તર—જેમ ઇશ્વર પવિત્ર, સર્વવિદ્યાવિત, શુદ્ધ ગુણકર્મ સ્વભાવ, ન્યાયકારી, દયાળુ આદિ ગુણવાળો છે તેમ જે પુસ્તકમાં ઇશ્વરના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવને અનુકૂલ કથન હોય, તે ઇશ્વરકૃત ભણવું અન્ય નહીં, અને જેમાં સૃષ્ટિકર્મ, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ, આપ્તોના અને પવિત્રાત્માના અવહારથી વિરૂદ્ધ કથન ન હોય, તે ઇશ્વરોક્ત. જેવું ઇશ્વરનું નિર્બ્રમ જ્ઞાન તેવું જે પુસ્તકમાં જ્ઞાન્તિ રહિત જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન હોય, તે ઇશ્વરોક્ત. જેવો પરમેશ્વર છે અને જેવો સૃષ્ટિકર્મ રાખ્યો છે તેવુંજ ઇશ્વર, સૃષ્ટિ, કાર્ય, કારણ અને જીવનું પ્રતિપાદન જેમાં હોય તે પરમેશ્વરોક્ત પુસ્તક હશે. અને જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વિષયોથી અવિરૂદ્ધ અને શુદ્ધાત્માના સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ ન હોય એવા પ્રકારના વેદ છે અન્ય બાઈબલ, કુરાનાદિ પુસ્તકો નથી એની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા બાઈબલ અને કુરાનના પ્રકરણમાં તેરમા અને આદમાસમુદ્ધાસમાં કરવામાં આવશે.

પ્રશ્ન—વેદ ઇશ્વરથી થવાની આવશ્યકતા કાંઈ પણ નથી કેમકે મનુષ્ય લોક ક્રમશઃ જ્ઞાન વધારતા જઈને પછી પુસ્તક પણ બનાવી લેશે.

ઉત્તર—કદી પણ બનાવી નથી શક્તા. કેમકે કારણ વિના કાર્યોત્પત્તિનું થવું અસંભવ છે. જેમ જંગલી માણસ સૃષ્ટિને જોઈને વિદ્વાન નથી થતો પણ જ્યારે તેને કોઈ શિક્ષક મળી આવે ત્યારે વિદ્વાન થઈ જાય છે અને હમણા પણ કોઈ પાસે ભણ્યા વગર, કોઈ પણ વિદ્વાન નથી થતો. એ પ્રકારે જો પરમાત્મા તે આદિ સૃષ્ટિમાં ઋષિઓને વેદવિદ્યા ન બણાવત અને તેઓ બીજાને ન બણાવતે તો સર્વ લોક અવિદ્વાનજ રહી જત. જેમ કોઈ બાલકને જન્મથી એકાન્ત દેશમાં અવિદ્વાનો કે પશુઓના સંગમાં રાખે તો તે જોયો સંગ તેવોજ બની જશે. એના દૃષ્ટાન્તમાં જંગલી, બીલ, આદિ પ્રત્યક્ષ છે. જ્યાંસુધિ આર્યાવર્ત દેશમાંથી શિક્ષા નહી ગઈ હતી ત્યાંસુધિ મિત્ર, યૂનાન, અને યુરોપ દેશ આદિસ્થ મનુષ્યોમાં કાંઈ પણ વિદ્યા નહી હતી અને યુરોપ કોલંબસ આદિ પુરૂષ અમેરિકામાં જ્યાંસુધિ નહી ગયા હતા ત્યાંસુધી ત્યાંના લોક પણ સહસ્રો, લાખો, કોડો વર્ષોથી મૂર્ખ અર્થાત્ વિદ્યાહીન હતા. પુનઃ સુશિક્ષા પામવાથી હાલ વિદ્વાન થઈ ગયા છે; તેમજ પરમાત્માં થકી સૃષ્ટિની આદિમાં વિદ્યા શિક્ષાની પ્રાપ્તિ થવાથી ઉત્તરોત્તર કાલમાં લોકો વિદ્વાન થતા આવ્યા.

સ પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ ॥

યોગસૂ. ॥

જેમ વર્તમાન સમયમાં આપણે અધ્યાપકો પાસેથી જાણીનેજ વિદ્વાન થઈએ છીએ, તેમ પરમેશ્વર સૃષ્ટિની આરંભમાં ઉપન્ન થયલા અગ્ન્યાદિ ઋષિઓના ગુરુ અર્થાત્ બણાવનાર છે કેમકે જેમ જીવ સુપુત્રિ અને પ્રલયમાં જ્ઞાનરહિત થઈ જાય છે, તેમ પરમાત્મા નથી થતો એનું જ્ઞાન તો નિત્ય છે, એ ઉપરથી એ નિશ્ચિત જાણવું જોઈએ કે નિમિત્ત વિના નૈમિત્તિક અર્થ સિદ્ધ કદી નથી થતો.

પ્રશ્ન—વેદ સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રકાશિત થયા અને તે અગ્ન્યાદિ ઋષિ લોક તો તે સંસ્કૃત ભાષા પ્રથમ નહી જાણતા હતા, તો વેદોના અર્થ તેમણે કેમ જાણ્યા ?

ઉત્તર—પરમેશ્વરે જાણાવ્યા, અને ધર્માત્મા યોગી મહર્ષિ લોક જ્યારે જ્યારે જે જે અર્થ જાણવાની ઇચ્છા કરીને ધ્યાનાવસ્થિત થઈ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં સમાધિસ્થ થયા, ત્યારે ત્યારે પરમાત્માએ અલિપ્ત મંત્રોના અર્થ તેમને જાણાવ્યા જ્યારે ધણુઓના આત્મામાં વેદાર્થ પ્રકાશ થયો ત્યારે ઋષિ મુનિઓએ તે અર્થ લઈને ઋષિમુનિઓના ઇતિહાસ પૂર્વક ગ્રંથ બનાવ્યા, તેનું નામ બ્રાહ્મણ અર્થાત્ બ્રહ્મ જે વેદ, તેના તે વ્યાખ્યાન ગ્રંથ હોવાથી તેનું બ્રાહ્મણ નામ પડ્યું. અને:-

ઋષયો મંત્રદૃષ્ટયઃ મંત્રાન્સમ્પ્રાદદુઃ ॥

નિરુ. ॥

જે જે મંત્રાર્થનું દર્શન જેજે ઋષિને થયું, અને જેના પેહેલાં તે મંત્રનો અર્થ કોઈએ પ્રકાશિત નહી કરેલો, તે તેમણે પ્રથમજ કર્યા અને બીજાઓને તે જાણાવ્યા પણ ખરા; તે ઉપરથી

અઘાવધિ તે તે મંત્રોની સાથે ઋષિના નામ સ્મરણથી લખાતાં આવ્યાં છે. જે કોઈ ઋષિયોને મંત્ર કરતાં બતાવે તેને મિથ્યાવાદી સમજવો; એ ઓ તો માત્ર મંત્રોના અર્થ પ્રકાશક છે.

પ્રશ્ન—વેદો કયા ગ્રંથોના નામ છે ?

ઉત્તર—ઋક્, યજુઃ સામ અને અથર્વ એ મંત્ર સંહિતાઓનાજ, અન્ય ગ્રંથોના નહીં.

પ્રશ્ન—

મંત્રબ્રાહ્મણયોર્વેદનામધેયમ્ ॥

ધત્યાદિ કાત્યાયનાદિકૃત પ્રતિજ્ઞા સૂત્રાદિના અર્થ શું કરશે ?

ઉત્તર—બુદ્ધિ, સંહિતા પુસ્તકના આરંભ વા અધ્યાયની સમાપ્તિમાં વેદ એ સનાતનથી શબ્દ લખાતો આવે છે, અને બ્રાહ્મણ પુસ્તકના આરંભ કે અધ્યાયની સમાપ્તિમાં કહી નથી લખ્યા. અને નિશ્ક્રાંતમાં—

इत्यपि निगमो भवति इति ब्राह्मणम् ।

નિ० ॥

छन्दो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥

અષ્ટાધ્યાયી ।

આ પાણીનીય સૂત્ર છે. એથી પણ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે “વેદ મંત્રભાગ અને બ્રાહ્મણ વ્યાખ્યાભાગ. એમાં પણ વધારે જોવું હોય તો મારી બનાવેલી “ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય ભૂમિકા” માં જોઈ લેવું ત્યાં અનેકશઃ પ્રમાણથી તે વિશ્દ્ધ હોવાથી આ કાત્યાયનનું વચન નથી એવું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. જે કારણ કે કદિ તે માનવામાં આવે તો ‘વેદ સનાતન’ કદી નહીં થઈ શકે, કેમકે બ્રાહ્મણ પુસ્તકોમાં તો બહુ ઋષિ મહર્ષિ અને રાજાદિના ઇતિહાસ લખેલા છે. અને ઇતિહાસ જોઈ લેવાય તે તો તેના જન્મ પછી લખવામાં આવે છે, તેથી તે ગ્રંથ પણ તેના જન્મ પછી બનેલો હોવો જોઈએ. વેદમાં કોઈનો ઇતિહાસ નથી, કિન્તુ વિશેષ જે જે શબ્દથી વિદ્યાનો બોધ થાય, તે તે શબ્દના પ્રયોગ કર્યા છે. કોઈ મનુષ્યની સંજ્ઞા કે તેની વિશેષ કથાના પ્રસંગ વેદોમાં નથી.

• પ્રશ્ન—વેદોની શાખા કેટલી છે ?

ઉત્તર—એકસો સત્તાવીશ.

• પ્રશ્ન—શાખા એ શું કહેવાય છે ?

ઉત્તર—વ્યાખ્યાનને શાખા કહે છે.

પ્રશ્ન—સંસારમાં વિદ્વાન વેદના અવયવો ભૂત વિભાગોને શાખા માને છે !

ઉત્તર—થોડાક કાંઈ વિચાર કરો તો ઠીક; કેમકે જેટલી શાખા છે; તે આશ્વલાયનાદિ ઋષિયોના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અને મંત્ર સંહિતા તો પરમેશ્વરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જેમ આરે વેદોને પરમેશ્વરકૃત માને છે તેમ આશ્વલાયન આદિ શાખાઓને તે તે ઋષિકૃત માને છે. અને વળી સર્વ શાખાઓમાં મંત્રોની પ્રતીક ધરીને વ્યાખ્યા કરે છે. જેમ “તૈત્તિરીય શાખામાં” “इषे त्वोर्जैत्वेति” ઇત્યાદિ પ્રતિકો લખીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે પણ વેદ સંહિતાઓમાં કોઈની પ્રતીક

નથી લખી, એથી ઇશ્વરકૃત ચારે વેદો મૂલ વૃક્ષ અને આશ્વલાયનાદિ સર્વ શાખા ઋષિમુનિકૃત છે, પરમેશ્વરકૃત નહીં. જે કોઈ એ વિષયની વિરોધ વ્યાખ્યા જોવા ચાહે તેણે “ઋગ્વેદાદિ બ્રાહ્મભૂમિકા” માં જોઈ લેવું. જેમ માતા પિતા પોતાના સન્તાનો પર કૃપાદષ્ટિ કરી ઉત્પત્તિ ચાહે છે, તેમજ પરમાત્માએ સર્વ મનુષ્યોપર કૃપા કરી, વેદોને પ્રકાશિત કર્યા છે. કે જેથી મનુષ્ય અવિદ્યાન્ધકાર ભ્રમજાલથી છૂટીને વિદ્યા, વિજ્ઞાનરૂપ સૂર્યને પ્રાપ્ત થઈ અત્યાનન્દમાં રહે, અને વિદ્યા તથા સુખોની વૃદ્ધિ કરતા, જાય.

પ્રશ્ન—વેદ નિત્ય છે કે અનિત્ય ?

ઉત્તર—નિત્ય છે. કારણ પરમેશ્વર નિત્ય હોવાથી, તેનાં જ્ઞાનાદિ ગુણ પણ નિત્ય છે. જે નિત્ય પદાર્થ છે, તેના ગુણકર્મસ્વભાવ નિત્ય અને અનિત્ય દ્રવ્યના અનિત્ય હોય છે.

પ્રશ્ન—શું આ પુસ્તક પણ નિત્ય છે ?

ઉત્તર—નાહી. કેમકે પુસ્તક તો કાગળ અને સ્યાહીના બન્યા છે, એ નિત્ય કેમ થઈ શકે ! કિન્તુ તેમાં જે શબ્દ, અર્થ અને સમ્બન્ધ છે, તે નિત્ય છે.

પ્રશ્ન—ઇશ્વરે અમુક તે ઋષિયોને જ્ઞાન આપ્યું હશે, અને તે જ્ઞાનથી તે લોકોએ વેદ બનાવી લીધા હશે તો ?

ઉત્તર—જ્ઞાન જોય વિના નથી થતું પરંતુ અને ઉદાત્તાતુદાત્તાદિ સ્વરના જ્ઞાનપૂર્વક ગાયત્ર્યાદિ છન્દોને નિર્માણ કરવામાં સર્વજ્ઞ વિના કોઈનું સામર્થ્ય નથી. કે આ પ્રકારનું સર્વજ્ઞાનયુક્ત શાસ્ત્ર બનાવી શકે. હા વેદ લખ્યા પછી તો વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, અને છન્દાદિ ગ્રંથ ઋષિમુનિયોએ વિદ્યાના પ્રકાશ માટે કર્યા છે. જે પરમાત્મા વેદોનો પ્રકાશ ન કરે તો કોઈ કશું પણ ન બનાવી શકે. એટલામાટે વેદ પરમેશ્વરકૃત છે. એને અનુસારે સર્વ લોકોએ વર્તવું જોઈએ અને પૂછે કે તમારો શો મત છે ? તો એજ ઉત્તર આપવો કે અમારો મત વેદ અર્થાત્ જે કોઈ વેદોમાં કશું છે, તેજ અમે માનિયે છીએ.

હવે આની અગાડી સૃષ્ટિ વિષયમાં લખીશું આ સંક્ષેપથી ઇશ્વર અને વેદ વિષયમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ૭.

इति श्रीमद्भयानन्द सरस्वती स्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते ईश्वर वेदविषये सप्तमः

समुद्धासः सम्पूर्णः ॥ ७ ॥

अथाष्टमसमुल्लासारम्भः ॥

अथ सृष्ट्युत्पत्तिस्थितिप्रलयविषयान्व्याख्यास्यामः ।

इ॒यं वि॒सृष्टि॒र्यत॑ आ॒ ब॒भूव॑ यदि॒ वा द॒धे यदि॒ वा न॑ ।
यो अ॒स्याध्य॑क्षः पर॒मे व्यो॑मन्त्सो अ॒ङ्ग वेद॑ यदि॒ वा न वेद॑ ॥१॥

ऋ० । मं० १० । सू० १३० । मं० ७ ॥

तम॑ आसीत्तम॑सागूढम॒ग्रे प्र॒केतं॑ सं॒लिलं॑ सर्व॑मा इ॒दम् ।
तुच्छ॑येना॒भ्वर्षि॑हितं॒ यदा॑सीत्तप॑सस्तन्महि॒ना जा॑यतैक॒म् ॥२॥

ऋ० । मं० सू० मं० ॥

हिर॒ण्यग॒र्भः सम॑वर्त्तता॒ग्रे भू॒तस्य॑ जा॒तः पति॑रेकं आसीत् ॥
स दा॑धार पृथि॒वीं व्या॑मुतेमां कस्मै॒ देवाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥३॥

ऋ० । मं० १० । सू० १२१ । मं० १ ॥

पुरु॑ष ए॒ वेद० सर्व॑ यद्भू॒तं यच्च॑ भा॒व्यम् ।

उ॒तामृ॑त॒त्वस्ये॑शानो॒ यदन्नै॑नाति॒रोह॑ति ॥ ४ ॥

यजुः० अ० ३१ । मं० २ ॥

યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ ।

યત્પ્રયંત્યભિસંવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્બ્રહ્મ ॥ ૬ ॥ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ ॥

૧. હે (અહ્મ) મનુષ્ય ! જેથી આ વિવિધ સૃષ્ટિ પ્રકાશિત થઈ છે, જે ધારણ અને પ્રલય કર્તા છે, જે આ જગતનો સ્વામી, જેના વ્યાપકતાની અંદર આ સર્વ જગત ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયને પ્રાપ્ત થાય છે તેજ પરમાત્મા છે તેને તું જાણ અને એથી ભિન્નને સૃષ્ટિ કર્તા ન માન.

૨. આ સર્વ જગત, સૃષ્ટિની પૂર્વે અન્ધકારથી આવૃત્ત, રાત્રિરૂપમાં, જાણવાને અયોગ્ય, આકાશ, રૂપ, તથા તુચ્છ, અર્થાત્ સર્વ જગત્ અનન્ત પરમેશ્વરની સન્મુખ એક દેશી આચ્છાદિત હતું, પશ્ચાત્ પરમેશ્વરે સ્વસામર્થ્ય કરીને કારણરૂપમાંથી તેને કાર્યરૂપ કર્યું.

૩. હે મનુષ્યો ! જે સર્વ સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થોનો આધાર અને જે આ જગત્ થયું છે, અને થશે, તેનો એક અદ્વિતીય પતિ, પરમાત્મા આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે વિદ્યમાન હતો, અને જેણે પૃથિવીથી લઈને સૂર્ય પર્યન્ત આ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે પરમાત્મા દેવની તમે પ્રેમથી ભક્તિ કર્યા કરો.

૪. હે મનુષ્યો ! જે સર્વમાં પૂર્ણ પુરૂષ અને જે નાશરહિત કારણ અને જીવોનો સ્વામી, જે પૃથિવ્યાદિ જડ અને જીવથી અતિરિક્ત છે, તેજ પુરૂષ આ સકલ ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનસ્થ જગતનો બનાવનાર છે.

૫. જે પરમાત્માની રચનાથી આ સર્વ પૃથિવ્યાદિ ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી અને જેમાં જીવ પ્રલયને પામે છે, તે બ્રહ્મ છે તેને જાણવાની ઇચ્છા કરો.

જન્માદ્યસ્ય યતઃ ॥

શારીરકં સૂં અં ૧ । સૂં ૨ ॥

જેનાથી આ જગતના જન્મ, સ્થિતિ અને પ્રલય થાય છે, તેજ બ્રહ્મ જાણવા યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન—આ જગતપરમેશ્વરથી ઉત્પન્ન થયું છે કે અન્યથી ?

ઉત્તર—ભિન્ન કારણ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે, પરન્તુ તેનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે.

પ્રશ્ન—શું પ્રકૃતિ પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન નથી કરી ?

ઉત્તર—નહી. એ તો અનાદિ છે.

પ્રશ્ન—અનાદિ કોને કહો છો અને કેટલા પદાર્થ અનાદિ છે ?

ઉત્તર—દાશર, જીવ, અને જગત્નું કારણ; એ ત્રણ અનાદિ છે.

પ્રશ્ન—એમાં શું પ્રમાણ ?

ઉત્તર—દ્વા સુપર્ણા સયુજા સર્વાયા સમાનં વૃક્ષં પરિવસ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્ય નશ્વન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥૧॥

ઋં મં ૧ । સૂં ૧૬૪ । મં ૨૦ ॥

શાશ્વતિભ્યઃ સમાંભ્યઃ ॥

યજુઃ અ૦ ૪૦ । મં૦ ૮ ॥

(દ્વા) બ્રહ્મ અને જીવ બેઉ (સુપર્ણા) ચેતનતા અને પાલનાદિ ગુણોએ કરીને સદૃશ (સયુજા) વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવે કરીને સંયુક્ત (સસ્રાયા) પરસ્પર મિત્રતા યુક્ત સનાતન અનાદિ છે અને (સમાનં) તેમજ (વૃક્ષમ્) અનાદિ મૂલરૂપ કારણ, અને શાખારૂપ કાર્યયુક્ત વૃક્ષ, અર્થાત્ જે સ્થૂલ થઈને પ્રલયમાં છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, તે ત્રીજો અનાદિ પદાર્થ છે, એ ત્રણેના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ પણ અનાદિ છે, એ જીવ અને બ્રહ્મમાંથી એક જે જીવ છે, તેજ આ વૃક્ષરૂપ સંસારમાં પાપ પુણ્યરૂપ ફળોને (સ્વાદ્વતિ) સારે પ્રકારે ભોગવે છે, અને બીજો પરમાત્મા તે કર્મોના ફલોને (અનશ્વન્) ન ભોગવે તથા ચારે તરફ અર્થાત્ બીતર બહાર સર્વત્ર પ્રકાશમાન થઈ રહ્યો છે. જીવથી હાશ્વર, હાશ્વરથી જીવ અને એ બેઉથી પ્રકૃતિ ભિન્ન સ્વરૂપ, એ ત્રણે અનાદિ છે.

૨. (શાશ્વતિ૦) અનાદિ સનાતન જીવ રૂપ પ્રજાને માટે વેદદ્વારા પરમાત્માએ સર્વ વિદ્યાનો બોધ કર્યો છે.

અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં વર્ણાઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં સ્વરૂપાઃ ।

અજોહ્યેકો જુષમાણોનુશેતે જહાત્યેનાં મુક્તભોગામજોઽન્યઃ ॥

આ ઉપનિષદનું વચન છે. પ્રકૃતિ, જીવ અને પરમાત્મા એ ત્રણે અજ અર્થાત્ જેનો જન્મ કદી નથી થતો અને ન કદી એ જન્મ લે છે, અર્થાત્ એ ત્રણે સર્વ જગતના કારણ છે, પણ એમનું કારણ કાંઈ નથી આ અનાદિ પ્રકૃતિનો ભોગ અનાદિ જીવ કરતો થકા પ્રસાય છે અને તેમાં પરમાત્મા નથી ફસાતો, અને ન એનો ભોગ કરે છે. હાશ્વર અને જીવના લક્ષણ હાશ્વર વિષયમાં કદી આવ્યા છિયે, હવે પ્રકૃતિના લક્ષણ લખિયે છિયે:—

સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થાપ્રકૃતિઃ પ્રકૃતેર્મહાન્ મહતોઽહંકારોઽહંકારાત્

પંચતન્માત્રાણ્યુભયમિન્દ્રિયં પંચતન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ પુરુષ इति

પંચવિંશતિર્ગણઃ ॥

સાંખ્ય સૂ૦ ॥

(સત્ત્વ) શુદ્ધ (રજ) મધ્યમ (તમઃ) જાણ્ય અર્થાત્ જડતા; એ ત્રણ વસ્તુ મળીને જે એક સંઘાત છે તેનું નામ પ્રકૃતિ છે. એથી મહત્ત્વ શુદ્ધિ, તેથી અહંકાર, તેથી પાંચ તન્માત્રા સૂક્ષ્મ ભૂત અને દશ ઇન્દ્રિયો, તથા અગ્નિરસ મન, પાંચ તન્માત્રાઓથી પૃથિવ્યાદિ પાંચ સ્થૂલ ભૂત, એ ચોવીસ અને પચ્ચીસમો પુરૂષ અર્થાત્ જીવ અને પરમેશ્વર છે. એમાંથી પ્રકૃતિ અવિકારિણી અને મહત્ત્વ, અહંકાર તથા પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂત એ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને ઇન્દ્રિયો, મન તથા સ્થૂલ ભૂતોનું કારણ છે. પુરૂષ ન કાંઈની પ્રકૃતિ, ઉપાદાન કારણ અને ન કાંઈનું કાર્ય છે.

પ્રશ્ન—સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્ ॥ ૧ ॥ અસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥ ૨ ॥

આત્મા વા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥ ૩ ॥ બ્રહ્મ વા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥ ૪ ॥

આ ઉપનિષદોના વચન છે. હે શ્વેતંક્રો ! આ જગત્સૃષ્ટિની પૂર્વે સત્ ॥ ૧ ॥ અસત્ ॥ ૨ ॥ આત્મા ॥ ૩ ॥ અને અભરૂપ હતું ॥ ૪ ॥ પશ્ચાત્ ॥ ૪ ॥

તદૈક્ષત્ बहुः स्यां प्रजायेयेति ॥ ૧ ॥ सोऽकामयत् बहुःभ्यां प्रजायेयेति ॥ ૨ ॥

આ તેતિરીયોપનિષદના વચન છે. તેજ પરમાત્મા સ્વેચ્છાએ અહરૂપ થઈ ગયો છે. ॥ ૨ ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥

આ પણ ઉપનિષદનું વચન છે. જે આ જગત્ છે તે સર્વ નિશ્ચયે કરીને બ્રહ્મ છે. એમાં બીજા નાનાપ્રકારના પદાર્થ કાંઈ પણ નથી કિન્તુ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે.

ઉત્તર—કેમ એ વચનોના અનર્થ કરે છે? કેમકે એજ ઉપનિષદોમાં—

एवमेव खलु सोम्यान्नेन शृंगेनापोमूलन्विच्छाद् भिस्सोम्यशृंगेन तेजो-
मूलमिच्छ तेजसा सोम्यशृंगेन सन्मूलन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः

सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥

छान્દोग્ય० ॥

હે શ્વેતંક્રો ! અભરૂપ પૃથિવી કાર્યથી જલરૂપ મૂલ કારણને તું જાણુ. કાર્યરૂપ જલથી તેજે રૂપ મૂલ, અને તેજેરૂપ કાર્યથી સદ્રૂપ કારણ જે નિત્ય પ્રકૃતિ છે, તે તું જાણુ. આજ સત્યસ્વરૂપ પ્રકૃતિ સર્વ જગત્તું મૂલ ધરે અને સ્થિતિનું સ્થાન છે. આ સર્વ જગત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે અસત્ જેવું અને જીવાત્મા બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિમાં લીન થઈને વર્તમાન હતાં તેનો અભાવ ન હતો. અને જે (સર્વં ખલુ) એ વચન જે છે તે એવું છે કે જેમ કહીતી ઘંટ અને કહીતાં રોડાં ભાનુમતિએ કરવાં જોવાં એવી લીલાનું છે કેમકે—

सर्वं खल्विदम् ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ॥

છાંદોગ્ય૦ ॥

અને नेहनानास्ति किंचन ॥

કઠવલ્લી૦ ॥

જેમ શરીરના અંગ જ્યાંસૂધી શરીરની સાથે રહે છે, ત્યાંસૂધી કામના અને અલગ થવાથી નકામા થઈ જાય છે, તેમજ પ્રકરણરૂપ વાક્ય સાર્થક, અને પ્રકરણથી અલગ કરે કે કોઈ અન્ય સાથે તેને જોડેથી અનર્થક થઈ જાય છે. સાંભળો ! એનો અર્થ તો એ છે, કે હે જીવ ! તું બ્રહ્મની ઉપાસના કર. જે બ્રહ્મથી જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને જીવન થાય છે. જેના બનાવ્યાથી અને ધારણ કરવાથી આ સર્વ જગત્ વિદ્યમાન થયું છે, વા બ્રહ્મની સાથે સહયસ્તિ છે તેને છોડીને બીજા કોઈની ઉપાસના ન કરવી. એ ચેતન માત્ર અખંડ એકરસ બ્રહ્મરૂપમાં નાનાપ્રકારની વસ્તુઓનો મેલ નથી, કિન્તુ એ સર્વ પ્રથક્ પ્રથક્ રૂપમાં પરમેશ્વરનાજ આધારમાં સ્થિત છે.

પ્રશ્ન—જગત્ના કારણ કેટલાં છે ?

ઉત્તર—ત્રણ. ૧ નિમિત્ત, ૨ ઉપાદાન, ૩ સાધારણ. નિમિત્તકારણ તેનેજ કહે છે કે જેના બનાવવાથી કાંઈ અને, ન બનાવવાથી ન અને, આપ સ્વયં અને નહીં, બીજાને પ્રકારાન્તરે બનાવી દે.

બીજું ઉપાદાન કારણ તેને કહે છે કે જેના વિના કંઈ ન બને, તેજ અવસ્થાન્તરરૂપ થઈ અને અને બગટે. ત્રીજું સાધારણ કારણ તેનેજ કહે છે કે જે બનાવવામાં સાધન અને સાધારણ નિમિત્ત હોય.

નિમિત્ત કારણ બે પ્રકારના છે. એક સર્વ સૃષ્ટિને ઉપાદાન કારણથી બનાવવા ધારણ કરવા અને તેનો પ્રત્યય કરવા તથા તે સર્વની વ્યવસ્થા રાખવાવાળો મુખ્ય નિમિત્ત કારણ પરમાત્મા; બીજું પરમેશ્વરની સૃષ્ટિમાંથી પદાર્થો લઈને અનેક વિધ કાર્યોન્તર બનાવનાર સાધારણ નિમિત્ત કારણ જીવ.

ઉપાદાન કારણ-પ્રકૃતિ-પરમાણુ જેનેક સર્વ સંસાર બનાવવાની સામગ્રી કહે છે, તે જડ હોવાથી આપો આપ નથી બનતી અને નથી બગડતી, કિન્તુ બીજાના બનાવવાથી અને છે અને બગાડવાથી બગડે છે. કહી કહી જડના નિમિત્તથી જડ પણ બની જાય છે અને બગડી પણ જાય છે. જેમ પરમેશ્વર રચિત બી પૃથિવીમાં પડવાથી અને જલ સિંચનથી વૃક્ષાકાર થઈ જાય છે અને અગ્નિ આદિ જડના સંયોગથી બગડી પણ જાય છે. પરંતુ એમનું નિયમપૂર્વક બનવું અને બગડવું એ પરમેશ્વર અને જીવને આધીન છે. જ્યારે કાંઈ વસ્તુ બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે જે જે સાધનોથી અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન બલ, હાથ, અને નાના પ્રકારના સાધન દિશા કાલ અને આકાશ સાધારણ કારણ જેમ થઈને, બનાવનાર કુંભાર નિમિત્ત; માટી ઉપાદાન; અને દંડ ચક્રાદિ સામાન્ય નિમિત્ત; દિશા, કાલ, આકાશ, પ્રકાશ, આંખ, હાથ, જ્ઞાન ક્રિયાદિ નિમિત્ત સાધારણ; અને નિમિત્ત કારણ પણ થાય છે. આ ત્રણ કારણો વિના કાંઈ પણ વસ્તુ બની શકતી નથી અને બગડી શકતી નથી.

પ્રશ્ન—નવીન વેદાન્તિ લોક કેવલ પરમેશ્વરનેજ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ માને છે, તે—

યથોર્ણનામિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ ॥

આ ઉપનિષદનું વચન છે. જેમ કરોળીઓ બહારથી કાંઈ પદાર્થ ન લેતાં, પોતામાંથીજ તન્તુ કણાડીને તેનું બનવું બનાવી, પોતે તેમાં બેસે છે, તેમ બ્રહ્મ પોતાનામાંથી જગત્ બનાવી, પોતે જગદાકાર બની, પોતેજ ક્રીડા કરી રહે છે, તે બ્રહ્મ હવેજ અને કામના કરતો થકાંક હું બહુરૂપ અર્થાત્ જગદાકાર થઈ જાઉં. એવા સંકલ્પ માત્રથી સર્વ જગદ્રૂપ બની ગયો. કેમકે—

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેપિ તત્તથા ॥ ગૌડપાદીયકારિકા શ્લો ૩૧

આ માંડૂક્યોપનિષદપર કારિકા છે—જે પ્રત્યયમાં નથી, અન્તમાં ન રહે તે વર્તમાનમાં પણ નથી. કિન્તુ સૃષ્ટિની આદિમાં જગત્ ન હતું, બ્રહ્મ હતો, પ્રત્યયના અન્તમાં સંસાર નહીં રહેછે, તો વર્તમાનમાં સર્વ જગત્ બ્રહ્મ કેમ નહીં?

ઉત્તર—જે તમારા કહેવાનુસાર જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ હોય, તો તે પરિણામી, અવસ્થાન્તરયુક્ત, વિકારી થઈ જાય અને ઉપાદાન કારણના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ કાર્યમાં આવે છે.

કારણગુણપૂર્વકઃ કાર્યગુણો દૃષ્ટઃ ॥ વૈશેષિક અ ૨ આ ૧ સુ ૨૪ ॥

ઉપાદાન કારણની સદૃશ કાર્યમાં ગુણ હોય છે. તો બ્રહ્મ, સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ, જગત્કાર્યરૂપથી

અસત, જડ અને આનન્દ રહિત; બ્રહ્મ અજ્ઞ અને જગત ઉત્પન્ન થયું છે; બ્રહ્મ અદૃશ્ય અને જગત દૃશ્ય છે; બ્રહ્મ અખંડ અને જગત ખંડરૂપ છે. જે બ્રહ્મમાંથી પૃથિવ્યાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તો પૃથિવ્યાદિમાં કાર્યના જડાદિ ગુણ બ્રહ્મમાં પણ હોય અર્થાત્ જેમ પૃથિવ્યાદિ જડ છે તેમ બ્રહ્મ પણ જડ થઈ જાય, અને જેમ પરમેશ્વર ચેતન છે તેમ પૃથિવ્યાદિ કાર્ય પણ ચેતન હોવું જોઈએ. જે કરોળીઆનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, તે તમારા મનનું સાધક નથી, કિન્તુ બાધક છે, કેમકે તે જડરૂપ શરીર તન્નુનું ઉપાદાન કારણ અને જીવાત્મા નિમિત્ત કારણ છે. અને વળી એ પણ પરમાત્માની અદ્ભુત રચનાનો પ્રભાવ છે. કેમકે અન્ય જન્તુનાં શરીરમાંથી જીવ તન્નુ નથી કઢાડી શકતા. તેમજ વ્યાપક બ્રહ્મ પોતાની અંદર વ્યાપક પ્રકૃતિ અને પરમાણુ કારણ સ્થૂણજગત બનાવી, બહાર સ્થૂણરૂપ કરી, પોતે તેમાંજ વ્યાપક થઈને સાક્ષી ભૂત આનન્દમય થઈ રહ્યો છે.

જે પરમાત્માએ ઇક્ષણ અર્થાત્ દર્શનવિચાર અને કામના કરી કે હું સર્વ જગત બનાવી પ્રસિદ્ધ થાઉં અર્થાત્ જ્યારે જગત ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જીવોના વિચાર, જ્ઞાન, ધ્યાન, ઉપદેશ અને શ્રવણમાં પરમેશ્વર પ્રસિદ્ધ અને બહુજ સ્થૂણ પદાર્થોથી સહવર્તમાન થાય છે, જ્યારે પ્રલય થાય છે, ત્યારે પરમેશ્વર અને મુક્ત જીવો શિવાય તેને કોઈ નથી જાણતું.

અને આ જે કારિકા છે તે બ્રમ મૂલક છે, કેમકે પ્રલયમાં જગત પ્રસિદ્ધ ન હતું, અને સૃષ્ટિના અંત અર્થાત્ પ્રલયના આરંભથી તે જ્યાંસૂંથી બીજીવાર સૃષ્ટિ નહીં બનશે ત્યાંસૂંથી પણ જગતનું કારણ સૂક્ષ્મ હોઈને અપ્રસિદ્ધ રહે છે.

તમ આત્માત્મમંસા ગૃહમગ્રે ॥ ૧ ॥ ઋગ્વેદ ૦ મં ૦ ૧૦ સૂ ૦

૧૨૯ મં ૦ ૩ ॥

આત્માદિદં તમોભૂતમગ્રજ્ઞાતમલક્ષણમ્ ॥ અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં પ્રસપ્તમિવ સર્વતઃ ॥ ૨ ॥

મનુ ૦ ૧ | ૧ ॥

આ આત્મા જગત સૃષ્ટિના પૂર્વે પ્રલયમાં અંધકારથી આવૃત્ત આવૃણાદિત હતું અને પ્રલયારંભના પશ્ચાત્ પણ એમજ થાય છે. તે સમયે ન કોઈના જાણવાજ્ઞેગ ન તર્કમાં આજુબા લાયક અને ન પ્રસિદ્ધ ચિન્હોથી યુક્ત દન્દ્રિયો વડે જાણવા યોગ્ય હતું અને ન થશે, કિન્તુ વર્તમાનમાં જાણવામાં આવે છે. અને પ્રસિદ્ધ ચિન્હોથી યુક્ત જાણવાને યોગ્ય હતું અને યથાવત ઉપલબ્ધ છે.

પુનઃ તે કારિકાકારે વર્તમાનમાં પણ જગતનો અભાવ લખ્યો. તે સર્વથી અપ્રમાણુ છે, કેમકે જેને પ્રમાતા પ્રમાણુએ કરીને જાણે છે અને પ્રાપ્ત થાય છે, તે અન્યથા કદી પણ ન થઈ શકે.

પ્રશ્ન—જગતને બનાવવામાં પરમેશ્વરનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર—નહીં બનાવવામાં શું પ્રયોજન છે ?

પ્રશ્ન—જે નહીં બનાવત તો તે આનન્દમાં પડી રહેતે અને જીવોને પણ સુખદુઃખ પ્રાપ્ત ન થાત.

ઉત્તર—એ તો આલસી અને દરિદ્ર લોકની વાતો છે. પુરુષાર્થીની નથી. અને જીવોને પ્રલયમાં શું સુખકે દુઃખ છે? જે સૃષ્ટિના સુખદુઃખની તુલના કરવામાં આવે, તો સુખ કંઈક ગણું અધિક થાય છે અને ઘણા ખરા પવિત્રાત્મા જીવ મુક્તિના સાધનો કરીને મોક્ષના આનંદને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રલયમાં નકામા જેવા સુષુપ્તિમાં પડી રહે છે તેમ રહે છે. અને પ્રલયની પૂર્વે સૃષ્ટિમાં જીવોનાં કરેલાં પાપ પુણ્ય કર્મોનું ફલ ઇશ્વર કેમ આપી શકે અને જીવો કેવી રીતે ભોગવી શકે? જે કોઈ તમને પૂછે કે આંખ હોવામાં શું પ્રયોજન છે? તમે એમજ કહેશો કે જેવું. તો ઇશ્વરમાં જગતની રચના કરવાનું વિજ્ઞાન, બલ અને ક્રિયા છે તેનું શું પ્રયોજન, જગતની ઉત્પત્તિ કરવા વગર બીજું કંઈ પણ નહીં કહી શકશો. અને પરમાત્માના ન્યાય, ધારણ અને દયાદિ ગુણો પણ સારેજ સાર્થક થઈ શકે છે કે જ્યારે જગતને બનાવે છે તેનું અનન્ત સામર્થ્ય જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય અને વ્યવસ્થા કરવાથીજ સફલ છે. જેમ નેત્રનો સ્વાભાવિક ગુણ જેવું, તેમ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિક ગુણ જગતિઉત્પત્તિ કરીને સર્વ જીવોને અસખ્ય પદાર્થ આપીને પરોપકાર કરવાનો છે.

પ્રશ્ન—બીજા પ્રથમ છે કે વક્ષ?

ઉત્તર—બીજા, કેમકે બીજા, હેતુ, નિદાન, નિમિત્ત અને કારણ ઇત્યાદિ શબ્દ એકાધ્યાયિક છે, કારણનું નામ બીજા હોવાથી તે કાર્યની પૂર્વજ હોય છે.

પ્રશ્ન—જ્યારે પરમેશ્વર સર્વશક્તિમાન છે, તો તે કારણને અને જીવને પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, જે નહીં કરી શકતો હોય તો સર્વશક્તિમાન ન કરી શકે?

ઉત્તર—સર્વ શક્તિમાન શબ્દનો અર્થ પૂર્વે લખી આવ્યા છિજે. પરંતુ શું સર્વ શક્તિમાન તે કહેવાય કે જે અસંખ્ય વાતોને પણ કરી શકે? જે કોઈ અસંખ્ય વાત અર્થાત્ જેમ કારણ વિના કાર્યને કરી શકે છે તો વિના કારણ બીજા ઇશ્વરની ઉત્પત્તિ કરીને સ્વયં મૃત્યુને પ્રાપ્ત, જડ, દુઃખી, અન્યાયકારી, અપવિત્ર, અને કુકર્મી આદિ હોઈ શકે કે નહીં? જે સ્વાભાવિક નિયમ અર્થાત્ જેમ અગ્નિ ઉજળું, જલ શીતલ, અને પૃથ્વીઆદિ સર્વ જગતને વિપરીત ગુણવાળા પણ ઇશ્વર નથી કરી શકતો અને ઇશ્વરના નિયમ સત્ય અને પૂરા છે, એટલામાટે પરિવરતન નથી કરી શકતો. તો તેથી સર્વ શક્તિમાનનો અર્થ એટલોજ છે કે, પરમાત્મા કોઈની સહાય વિના પોતાના સર્વ કાર્યો પૂર્ણ કરી શકે છે.

પ્રશ્ન—ઇશ્વર સાકાર છે કે નિરાકાર? જે નિરાકાર છે તો હાથાદિ સાધનો વિના જગત ન બનાવી શકશે અને સાકાર હોય તો કોઈ દોષ ન આવે.

ઉત્તર—ઇશ્વર નિરાકાર છે. જે સાકાર અર્થાત્ શરીરયુક્ત છે, તે પરમેશ્વર નહીં, કેમકે તે પરિમિત શક્તિયુક્ત, દેશ કાલ વસ્તુઓમાં પરિમિત, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, છેદન, ભેદન, શીતોષ્ણ, જ્વર, પીડાદિ સહિત હોય, તો તેમાં જીવ વિના ઇશ્વરના ગુણ કદી પણ ધરી શકતા નથી. જેમ તમે અને અમે સાકાર અર્થાત્ શરીરધારી છિએ તેથી ત્રસરેણુ, આણુ, પરમાણુ અને પ્રકૃતિને પોતાના વશમાં નથી લાવી શકતા તેમજ સ્થૂલ દેહધારી પરમેશ્વર પણ તે સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી સ્થૂલ જગત નહીં બનાવી શકે

અગર જે પરમાત્મા ભૌતિક ઇન્દ્રિય ગોલક-હસ્ત પાદાદિ અવયવોથી રહિત છે પરંતુ તેની અનંત શક્તિ, બલ, પરાક્રમ છે તેથી તે સર્વ કામ કરે છે. જે હવે અનંત પ્રકૃતિથી કદી પણ નહીં બની શકે. ત્યારે તે પ્રકૃતિથી પણ સૂક્ષ્મ અને તેમાં વ્યાપક છે ત્યારેજ તેમને પકડી જગદાકાર કરે છે.

પ્રશ્ન—જેમ મનુષ્યાદિના માળાપ સાકાર છે, તેમનાં સંતાન પણ સાકાર ઉત્પન્ન થાય છે. જે એ નિરાકાર હોય તો સંતાન પણ નિરાકાર હોવે, તેમ પરમેશ્વર નિરાકાર હોય તો તેનું બનાવેલું જગત પણ નિરાકાર હોવું જોઈએ !

ઉત્તર—આ તમારો પ્રશ્ન—હોકરવાદી જેવો છે, કેમકે હું હમણાજ કહી ગયો છું કે પરમેશ્વર જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી, પણ નિમિત્ત કારણ છે. અને જે સ્થૂલ છે તે પ્રકૃતિ અનંત પરમાણુ જગતના ઉપાદાન કારણ છે. અને તે સર્વથા નિરાકાર નથી, કિંતુ પરમેશ્વરથી તે સ્થૂલ અને અન્ય કાર્યથી સૂક્ષ્મ આકારવાળાં છે.

પ્રશ્ન—શું કારણ વિના પરમેશ્વર કાર્યને નથી કરી શકે ?

ઉત્તર—નહી, કેમકે જેનો અભાવ અર્થાત્ જે વર્તમાન નથી, તેનો ભાવ-વર્તમાન થયો સર્વથા અસંભવ છે. જેમ કોઈ ગપોડા હાંકે કે મેં વન્ધ્યાનાં પુત્ર પુત્રીનો વિવાહ બનેયો, તે નરે શુંનું ધનુષ્ય અને બેઉએ અપુષ્પની માળા પેહેરી હતી, મૃગતૃણિકાના જલમાં સ્નાન કરતા હતા અને ગન્ધર્વ નગરમાં રહેતા હતા; ત્યાં વાદલ વિના વૃષ્ટિ થતી અને પૃથિવી વિના સર્વ અન્નની ઉત્પત્તિ આદિ થતાં હતાં તેમજ કારણ વિના કાર્ય થવું અસંભવ છે. જેમ કોઈ કહે કે—

“મમ માતાપિતરૌ ન સ્તોઽહમેવ જાતઃ” । “મમ મુખે જિહ્વા નાસ્તિ વદામિ ચ” ॥

અર્થાત્ “મારાં માત પિતા ન હતાં, એમજ હું ઉત્પન્ન થયો છું. મારા મુખમાં જીભ નથી પરંતુ બોલું છું. દરમાં સર્પ ન હતો ને નિકળી આવ્યો. હું કહીં ન હતો, એ પણ કહીં ન હતો અને અમે સર્વે જળા આળ્યા છીએ” એવી અસંભવ વાત પ્રમત્ત ગીત અર્થાત્ પાગલ-(ગાંડ) લોકની છે.

પ્રશ્ન—જે કારણ વિના કાર્ય નથી થતું તો કારણનું કારણ કોણ છે ?

ઉત્તર—જે કેવલ કારણરૂપજ છે, તે કાર્ય કોઈનું નથી થતું અને જે કોઈનું કારણ અને કોઈનું કાર્ય થાય છે, તે બીજો કહેવાય છે. જેમ પૃથિવી, ધર આદિનું કારણ અને જલ આદિનું કાર્ય હોય છે પરંતુ આદિ કારણ જે પ્રકૃતિ છે તે તો અનાદિ છે.

મૂલે મૂલાભાવાદમૂલં મૂલમ્ ॥

સાંખ્ય દર્શન૦ અ૦૧ સૂ૦૬૭ ॥

મૂલનું મૂલ અર્થાત્ કારણનું કારણ નથી હોતું ? એથી જેનું કારણ નથી તે સર્વ કાર્યોનું કારણ બને છે. કેમકે કોઈ પણ કાર્યના આરંભ સમયની પૂર્વે ત્રણે કારણો અવશ્ય હોય છે. જેમ કપડાં બનાવવાની પૂર્વે તનતુવાય, રૂનું સૂતર અને નલિકા આદિ પૂર્વે વર્તમાન હોવાથી વસ્ત્ર બને છે, તેમ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પરમેશ્વર, પ્રકૃતિ, કાલ આકાશ તથા જીવો અનાદિ હોવાથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. યદિ એમાંથી એક પણ ન હોય તો જગત પણ ન હોય.

અત્ર નાસ્તિકા આહુઃ-શૂન્યં તત્ત્વં ભાવોપિ નશ્યતિ વસ્તુધર્મત્વાદ્વિનાશસ્ય ॥૧॥

સાંખ્ય દ૦ ॥ અ૦ ૧ સૂ૦ ૪૪ ॥

અભાવાદ્ ભાવોત્પત્તિર્નાનુપમૃદ્ય પ્રાદુર્ભાવાત્ ॥ ૨ ॥

ઈશ્વરઃ કારણં પુરુષકર્માફલ્યદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

અનિમિત્તતો ભાવોત્પત્તિઃ કણ્ટકતૈક્ષ્ણ્યાદિદર્શનાત્ ॥ ૪ ॥

સર્વમનિત્યમુત્પત્તિવિનાશધર્મત્વાત્ ॥ ૫ ॥

સર્વં નિત્યં પશ્ચભૂતનિત્યત્વાત્ ॥ ૬ ॥

સર્વં પૃથગ્ ભાવલક્ષણપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૭ ॥

સર્વમભાવો ભાવેષ્વિતરેતરાભાવસિદ્ધેઃ ॥ ૮ ॥

ન્યાયસૂ૦ ॥ અ૦ ૪ । આહિ૦ ૧ ॥

૧. અહિં નાસ્તિક લોક એમ કહે છે કે શૂન્યજ એક પદાર્થ છે. સૃષ્ટિની પૂર્વે શૂન્ય હતું, અન્યે શૂન્ય રહેશે, કેમકે જે ભાવ છે, અર્થાત્ વર્તમાન પદાર્થ છે, તેનો અભાવ થતો શૂન્ય થઈ જશે.

ઉત્તર—આકાશ, અદૃશ્ય અવકાશ અને બિન્દુને પણ શૂન્ય કહે છે. શૂન્ય જડ પદાર્થ એ શૂન્યમાં સર્વ પદાર્થ અદૃશ્ય રહે છે. જેમકે એક બિન્દુથી રેખા, રેખાઓથી વર્તુલાકાર હોવાથી ભૂમિ પર્વતાદિ ઈશ્વરની રચનાથી બને છે અને શૂન્યને જાણનાર શૂન્ય નથી હોતો.

૨. નાસ્તિક-અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ છે. જેમ બીજનું મર્દન કર્યા વગર અંકુર ઉત્પન્ન નથી થતું, અને બીજને તોડીને જુએ તો અંકુરનો અભાવ છે. જ્યારે પ્રથમ અંકુર ન દેખાતું હતું તો અભાવથી ઉત્પત્તિ થઈ.

ઉત્તર—જે બીજનું ઉપમર્દન કરે છે તે પ્રથમજ બીજમાં હતું. જે ન હોત તો ઉપમર્દન કાણ કરતે ? અને તે ઉત્પન્ન કદી ન થાત.

૩. નાસ્તિક-કે કર્મોના ફલ પુરુષનાં કર્મ કરવાથી પ્રાપ્ત નથી થતાં. કેટલાંક કર્મ નિષ્ફલ જોવામાં આવે છે, એ ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવે છે કે કર્મોના ફલ પ્રાપ્ત થવાં એ ઈશ્વરાધીન છે. જે કર્મનું ફલ ઈશ્વર આપવા ઇચ્છે તો આપે છે. જે કર્મનું ફળ આપવા નથી ઇચ્છતો તે નથી આપતો. એ ઉપરથી કર્મ ફલ ઈશ્વરાધીન છે.

ઉત્તર—જો કર્મ ફલ ઈશ્વરાધીન હોય તો કર્મ કર્યા વિના ઈશ્વર ફલ કેમ નથી આપતો ? એટલામાટે જેવાં કર્મ મનુષ્ય કરે છે તેવાંજ ફલ ઈશ્વર આપે છે. એ ઉપરથી ઈશ્વર પુરુષને કર્મનું સ્વતંત્ર ફલ નથી આપી શકતો કિન્તુ જેવાં કર્મ જીવ કરે છે તેવાંજ ફલ ઈશ્વર આપે છે.

૪. નાસ્તિક-કે નિમિત્ત વિના પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ આવલાદિ વૃક્ષોના કાંટા તીક્ષ્ણ

અણિવાદા દેખાય છે. એથી વિદિત થાય છે કે જ્યારે જ્યારે સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે, ત્યારે ત્યારે શરીરોદિ પદાર્થ નિમિત્ત વિના અને છે.

ઉત્તર—જેનાથી જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ તેનું નિમિત્ત છે. કંટકી વૃક્ષ વિના કાંચ ઉત્પન્ન કેમ નથી થતા ?

૫. નાસ્તિક—કે સર્વ પદાર્થ ઉત્પત્તિ અને વિનાશવાન છે, એટલામાટે સર્વ અનિત્ય છે.

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રન્થકોટિભિઃ ।

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ॥ ૧ ॥

આ કોઈ એક ગ્રંથનો શ્લોક છે. નવીન વેદાન્તિ લોક પાંચમા નાસ્તિકની કોટી અર્થાત્ ગણુતીમાં છે, કેમકે તેઓ એમ કહે છે કે કોડો ગ્રંથોનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે બ્રહ્મ સત્ય, જગત્ મિથ્યા, અને જીવ “બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.

ઉત્તર—જે સર્વની નિત્યતા નિત્ય છે, તે સર્વ અનિત્ય ન થઈ શકે.

પ્રશ્ન—સર્વની નિત્યતા પણ અનિત્ય છે. જેમ અગ્નિ કાષ્ટને નષ્ટ કરી પોતે પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઉત્તર—જે યથાવત્ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેનું વર્તમાનમાં અનિત્યત્વ અને પરમ સૂક્ષ્મ કારણને અનિત્ય કહેવું કદી નથી થઈ શકતું. જે વેદાન્તિ લોક બ્રહ્મથી જગતની ઉત્પત્તિ માને છે, તો બ્રહ્મ સત્ય હોવાથી તેનું કાર્ય અસત્ય કદી પણ નથી થઈ શકતું. જે સ્વપ્ન સ્વપ્ન સંપાદિત કલ્પિત કહે તો પણ તેમ નથી બની શકતું, કેમકે કલ્પના ગુણ છે. ગુણથી દ્રવ્ય નહીં અને ગુણ દ્રવ્યથી પૃથક્ રહી શકતું નથી. જ્યારે કલ્પનાનો ક્રોધ નિત્ય છે તો તેની કલ્પના પણ નિત્ય હોવી જોઈએ, નહિતો તેને પણ અનિત્ય માનો. જેમ સ્વપ્ન વિના જુએ, સાંભળે કદી નથી આવતું. જે જગત્ અર્થાત્ વર્તમાન સમયમાં સત્ય પદાર્થ છે, તેના સાક્ષાત્ સંબંધ કરીને પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન થવાથી સંસ્કાર અર્થાત્ તેનું વાસનારૂપ જ્ઞાન આત્મામાં સ્થિત થાય છે, સ્વપ્નમાં તેનેજ પ્રત્યક્ષ જુએ છે. જેમ સુષુપ્તિ હોવાથી બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનના અભાવમાં પણ બાહ્ય પદાર્થ વિદ્યમાન રહે છે, તેમજ પ્રલયમાં પણ કારણ દ્રવ્ય વર્તમાન રહે છે. જે સંસ્કાર વિના સ્વપ્ન હોય તો જન્મમાંથી પણ રૂપનું સ્વપ્ન આવે, એ ઉપરથી ત્યાં તેનું જ્ઞાન માત્ર છે અને બાહ્ય સર્વ પદાર્થ વર્તમાન છે.

પ્રશ્ન—જેમ જગતના પદાર્થો સ્વપ્ન અને બેડિનાં સુષુપ્તિમાં અનિત્ય થઈ જાય છે, તેમજ જગતના પદાર્થોને પણ સ્વપ્ન તુલ્ય માનવા જોઈએ.

ઉત્તર—એવું કદી પણ નથી માની શકતા, કેમકે સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં બાહ્ય પદાર્થોનું અજ્ઞાન માત્ર થાય છે, અભાવ નહીં. જેમ કોઈની પીડ પછવાડે ઘણા પદાર્થો અદૃશ્ય રહે છે તેનો અભાવ નથી થતો. તેમજ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની વાત છે, એટલામાટે પૂર્વે જે કદી આવ્યા કે બ્રહ્મ, જીવ અને જગતનું કારણ અનાદિ નિત્ય છે તેજ સત્ય છે.

૬ નાસ્તિક—પાંચ ભૂતો નિત્ય હોવાથી સકલ જગત્ નિત્ય છે.

ઉત્તર—એ વાત સત્ય નથી, કેમકે જે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનું કારણ જોવામાં આવે છે તે સર્વ નિત્ય હોય તો સઘળું સ્થૂલ જગત્ તથા શરીર, ઘટ, પટાદિ પદાર્થોને ઉત્પન્ન અને વિનષ્ટ થતા જોઈએજ છિજે તેથી કાર્યને નિત્ય નહીં માની શકાય.

૭. નારિતક—સઘળું પૃથક્ પૃથક્ છે, કોઈ એક પદાર્થ નથી. જે જે પદાર્થોને અમે જોઈએ છિજે તેમાં બીજો એક પદાર્થ કોઈ પણ દેખાતો નથી.

ઉત્તર—અવયવોમાં અવયવી, વર્તમાન કાલ, આકાશ, પરમાત્મા અને જ્ઞાતિ પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થ સમૂહોમાં એક એક છે. તેનાથી પૃથક્ કોઈ પદાર્થ થઈ શકતા નથી એટલામાટે સઘળા પૃથક્ પદાર્થ નથી કિન્તુ સ્વરૂપથી પૃથક્ પૃથક્ છે અને પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોમાં એક પદાર્થ પણ છે.

૮. નારિતક—સઘળા પદાર્થોમાં ઇતરેતર અભાવની સિદ્ધિ હોવાથી સર્વ અભાવરૂપ છે. જેમ “અન-શ્વો ગૌઃ । અગૌરશ્વઃ” ॥ ગાય ઘોડો નહીં અને ઘોડો ગાય નહીં, એથી સર્વને અભાવરૂપ માનવા જોઈએ.

ઉત્તર—સઘળા પદાર્થોમાં ઇતરેતરાભાવનો યોગ હોય પરંતુ “ગવિ ગૌરશ્વેઽશ્વોભાવરૂપો વર્તત ઇવ” ગાયમાં ગાય અને ઘોડામાં ઘોડાનોજ ભાવ છે અભાવ કદી નથી થઈ શકતો. જે પદાર્થને ભાવ ન હોય તો ઇતરેતરાભાવ પણ કાનામાં કહેવામાં આવે ?

૯. નાસ્તિક—સ્વભાવથી જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ પાણી, અન્ન એકત્ર થઈ સડવાથી કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને બીજ, પૃથિવી, અને જલના મેળવાથી ઘાસ વૃક્ષાદિ અને પાપાણાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ સમુદ્ર વાયુના યોગથી તરંગ અને તરંગોથી સમુદ્ર ફિણ; હવ્વદ, ચૂનો અને લીમ્બૂનો રસ મેળવવાથી લાવરંગ બની જાય છે તેમ સર્વ જગત્ તત્ત્વોના સ્વભાવ, ગુણોથી ઉત્પન્ન થયું છે. એનો બનાવનાર કોઈ પણ નથી.

ઉત્તર—જો સ્વભાવથી જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય, તો વિનાશ કદી ન થાય, અને જો વિનાશ પણ સ્વભાવથી માનો તો ઉત્પત્તિ ન થશે, અને જો એક સ્વભાવ યુગપત્ દ્રવ્યોમાં માનશે તો ઉત્પત્તિ અને વિનાશની વ્યવસ્થા કદી પણ નહીં થઈ શકશે; અને જો નિમિત્તના હોવાથી ઉત્પત્તિ અને વિનાશ માનશે તો નિમિત્તને ઉત્પત્તિ અને વિનાશ હોનારા દ્રવ્યોથી પૃથક્ માનવું પડશે. જો સ્વભાવથીજ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો હોય તો સમયમાંજ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થવો સંભવ નથી. જો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થતું હોય તો આ ભૂગોળની નિકટમાં બીજો ભૂગોળ અને ચંદ્ર સૂર્ય આદિ ઉત્પન્ન કેમ નથી થતા ? અને વળી જેના જેના યોગથી જે જે ઉત્પન્ન થાય તેમ તે તે ઇશ્વરના ઉત્પન્ન કરેલાં બીજ, અન્ન જલાદિના સંયોગથી ઘાસ, વૃક્ષ અને કૃમિ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે પણ તેના વિના નહીં; જેમ હવ્વદ, ચૂનો અને લીમ્બૂનો રસ દૂર દૂર દેશ એટલે દૂરના સ્થળથી આવી પોતે મળી જતાં નથી, પણ કોઈના મેળવ્યાથી મળે છે, તેમાં પણ યથાયોગ્ય મેળવ્યાથી શરીર લાવરંગ થાય છે. અધિક, ન્યૂન કે અન્યથા કરવાથી શરીર (લાવરંગ) નથી થતો તેમજ પ્રકૃતિ પરમાણુઓના જ્ઞાન અને યુક્તિથી પરમેશ્વરના મેળવ્યા વિના જડ પદાર્થ સ્વયં કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધિ માટે વિશેષ પદાર્થ નથી બની શકતા સ્વભાવાદિથી સૃષ્ટિ નથી થતી, કિન્તુ પરમાત્માની રચનાથી થાય છે.

પ્રશ્ન—આ જગતનો કર્તા ન હોતો, નથી અને ન થશે; કિન્તુ અનાદિ કાલથી એ જેવું ને તેવું બન્યું છે, ન કદી એની ઉત્પત્તિ અને ન કદી વિનાશ થશે.

ઉત્તર—વિના કર્તા કાઈ પણ ક્રિયા કે ક્રિયાજન્ય પદાર્થ નથી બની શકતો જે પૃથિવી આદિ પદાર્થોમાં જે સંયોગ વિશેષથી રચના દેખાય છે, તે અનાદિ કદી થઈ શકતી નથી, અને જે સંયોગથી બને છે તે સંયોગની પૂર્વ નહીં હતું અને વિયોગના અંતમાં નથી રહેતું. જે તમે એ ન માનો તો કહિનથી પણ કહિન પાપાણુ, હીરા, અને ખાલાદ આદિ તોડી ટુકડા કરી ગાળી કે ભસ્મ કરી બુઝો કે એમાં પરમાણુ પૃથક પૃથક મળ્યાં છે કે નહીં? જે મળ્યાં છે તો તે સમય મળે અલગ અલગ પણ અવશ્ય થાય છે.

પ્રશ્ન—અનાદિ ઇશ્વર કોઈ નથી કિન્તુ જે યોગાભ્યાસ કરીને અણિમાદિ અંશસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને સર્વજ્ઞાદિ ગુણયુક્ત કેવળ જ્ઞાની થાય છે, તેજે જીવ પરમેશ્વર કહેવાય છે.

ઉત્તર—જો અનાદિ ઇશ્વર જગતના સૃષ્ટા ન હોત તો સાધનોથી સિદ્ધ થનારા જીવોનો આધાર જીવનરૂપ જગત તથા શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો જોડક કેમ બનેત? એના વિના જીવ સાધન નથી કરી શકતો. ત્યારે સાધન નહોત ત્યારે સિદ્ધ ક્યાંથી થાય? જીવ આંદ્રે તેવાં સાધન કરી સિદ્ધ થાય તો પણ ઇશ્વરની જે રચય, સનાતન અનાદિ સિદ્ધિ છે, જેમાં અનન્ત સિદ્ધિ છે, તેને તુલ્ય કાઈ પણ જીવ હોઈ શકતો નથી. કેમકે જીવનું જ્ઞાન પરમ અવધિ સૂઝી વધે તોપણ તે પરિમિત જ્ઞાન અને સામર્થ્યવાળો થાય છે. અનન્ત જ્ઞાન અને સામર્થ્યવાળો કદી નથી થઈ શકતો. બુઝો, આજસૂઝીમાં કાઈ પણ યોગી ઇશ્વરકૃત સૃષ્ટિકર્મને બદલનારો નથી થયો અને નથી થનારો. જે પ્રકારે અનાદિ સિદ્ધિ પરમેશ્વરે નેત્રથી જેવાનો અને આત્રથી સાંભળવાનો જે નિબંધ કર્યો છે, તેને કાઈ પણ યોગી બદલી શકતો નથી. જીવ ઇશ્વર કદી નથી થઈ શકતો.

પ્રશ્ન—કલ્પ કલ્પાંતરમાં ઇશ્વર સૃષ્ટિ વિલક્ષણ વિલક્ષણ બનાવે છે અથવા એક સરખી?

ઉત્તર—જેવી હમણા છે તેવી પૂર્વે હતી અને આગળ પણ થશે, બેદ નથી કરતો?

સૂર્યચિન્દ્રમસૌ ધાતા યંથા પૂર્વમંકલ્પયત્ ।

દિવં ચ પૃથિવીં ચાન્તરિક્ષમથો સ્વઃ ॥

ઋં મં ૧ । સૂં ૧૯ । મં ૩ ॥

(ધાતા) પરમેશ્વરે જેમ પૂર્વ કલ્પમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત, પૃથિવી, અંતરિક્ષ, આદિ બનાવ્યાં હતાં તેમજ હમણા પણ બનાવ્યાં છે અને આગળ પણ એમજ બનાવશે.

એટલામાટે પરમેશ્વરનાં કામ બૂલચૂક વિનાના હોવાથી સદા એક સરખાં થયા કરે છે. જે અલ્પજ્ઞ અને જેનું જ્ઞાન વૃદ્ધિ, ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાંજ કામમાં બૂલચૂક થાય છે, ઇશ્વરના કામમાં નહીં.

પ્રશ્ન—સૃષ્ટિ વિષયમાં વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અવિરોધ છે કે વિરોધ ?

ઉત્તર—અવિરોધ.

પ્રશ્ન—જો અવિરોધ છે તો:—

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ આકાશાદ્વાયુઃ વાયોરગ્નિઃ
અગ્નેરાપઃ અદ્ભ્યઃ પૃથિવી પૃથિવ્યા ઓષધયઃ ઓષધિભ્યોઽન્નમ્ અન્ના-
દ્રેતઃ રેતસઃ પુરુષઃ સ વા એષ પુરુષોઽન્નરસમયઃ ॥ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ ॥

બ્રહ્માનંદ વ૦ અનુ૦ ૧ ।

તે પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિથી આકાશ અવકાશ અર્થાત્ કારણ રૂપ દ્રવ્ય સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યું હતું, તેને એકત્ર કરવાથી અવકાશ ઉત્પન્ન જેવું થાય છે વાસ્તવમાં આકાશની ઉત્પત્તિ નથી થતી કેમકે વિના આકાશ પ્રકૃતિ અને પરમાણુ ક્યાં રહી શકે? આકાશની પશ્ચાત્ વાયુ, વાયુની પશ્ચાત્ અગ્નિ, અગ્નિની પશ્ચાત્ જલ, જલની પશ્ચાત્ પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધિ, ઓષધિથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય, વીર્યથી પુરૂષ અર્થાત્ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં આકાશાદિ ક્રમે અને છાન્દોગ્યમાં અગ્ન્યાદિ ક્રમે અને ચૈતરેયમાં જલાદિ ક્રમે સૃષ્ટિ થઈ. વેદોમાં કહી પુરૂષ, કહી હિરણ્યગર્ભ આદિથી, મીમાંસામાં કર્મથી, વૈશેષિકમાં કાલથી, ન્યાયમાં પરમાણુથી, યોગમાં પુરૂષાર્થથી, સાંખ્યમાં પ્રકૃતિથી અને વેદાન્તમાં બ્રહ્મથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માની છે. હવે કોને સાચું અને કોને જુઠું માનિયે ?

ઉત્તર—એમાં સર્વ સાચા કોઈ જુઠું નથી. જુઠું તેજ છે કે જે વિપરીત સમજે છે. કારણ કે પરમેશ્વર નિમિત્ત અને પ્રકૃતિ જગત્તનું ઉપાદાન કારણ છે, જ્યારે મહાપ્રલય થાય છે, તેની પશ્ચાત્ આકાશાદિ ક્રમ અર્થાત્ જ્યારે આકાશ અને વાયુનો પ્રલય નથી થતો અને અગ્ન્યાદિનો થાય છે અગ્ન્યાદિ ક્રમથી અને જ્યારે વિદ્યુત્ અગ્નિનો પણ નાશ નથી થતો ત્યારે જલ ક્રમથી સૃષ્ટિ થાય છે. અર્થાત્ જે જે પ્રલયમાં જ્યાં જ્યાં સૃષ્ટિ પ્રલય થાય છે ત્યાં ત્યાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુરૂષ અને હિરણ્યગર્ભાદિ પ્રથમ સમુદ્ધાસમાં લખ્યાં છે એ સર્વ નામ પરમેશ્વરના છે. પરંતુ વિશેષ તે કહેવાય છે કે એક કાર્યમાં એકજ વિષયની અંદર વિરુદ્ધ વાદ હોય. છ શાસ્ત્રોમાં જુઓ આ પ્રકારે અવિરોધ છે.

મિમાંસામાં “ એવું કોઈ પણ કાર્ય જગત્માં નથી થતું કે જેના બનાવવામાં કર્મ એટલા ન કરવામાં આવે. ” વૈશેષિકમાં “ સમય ન લાગ્યા વિના બનેજ નહીં. ” ન્યાયમાં “ ઉપાદાન કારણ ન હોવાથી કોઈ પણ બની શકતું નથી. યોગમાં “ વિદ્યા, જ્ઞાન, વિચાર ન કરવામાં આવે. ” તો નથી બની શકતું. ” સાંખ્યમાં “ તત્વોનો મેલ ન હોવાથી નથી બની શકતું. ” “ બનાવનાર ન બનાવે તો કોઈ પણ પદાર્થ ઉત્પન્ન ન થઈ શકે. ” આ ઉપરથી સૃષ્ટિ છ કારણોથી બને છે: એ છ કારણોની વ્યાખ્યા એક એક શાસ્ત્રમાં એક એકની છે, એથી એમાં વિરોધ કોઈ પણ નથી. જે રીતે છ પુરૂષ મળી એક છાપરાને ઉઠાવતાં બિલો ઉપર મૂકે, તેવીજ રીતે સૃષ્ટિ રૂપ કાર્યની વ્યાખ્યા, છ શાસ્ત્ર કારણો મળીને પૂરી કરી છે.

જેમ પાંચ આંધળા અને એક મન્દદષ્ટિને કાષ્ઠએ હાથીનું એક એક અંગ દેખાડ્યું અને તેમને પૂછ્યું કે હાથી કેવો છે? તેમાંથી એકે કહ્યું, 'કે થાંભલા જેવો, બીજાએ કહ્યું 'કે સૂપડા જેવો, ત્રીજાએ કહ્યું 'કે મુસળ જેવો, ચોથાએ કહ્યું 'કે ઝાડુ જેવો, પાંચમાએ કહ્યું 'કે ચાતરા જેવો, અને છઠ્ઠાએ કહ્યું 'કે કાળાકાળા ચાર થાંભલા ઉપર કાંઈક ભેંસ સરખા આકારવાળો છે. આ પ્રકારે આજ કાલના અનાર્થ નવીન ગ્રંથો લખનાર અને પ્રાકૃતભાષાવાળાઓએ ઋષિ પ્રણીત ગ્રંથો ન લખીને, નવીન ક્ષુદ્રબુદ્ધિ કલ્પિત સંસ્કૃત અને ભાષાના ગ્રંથો લખીને એક બીજાની નિન્દામાં તત્પર થઈને જુદા જુદા મતો વ્યક્ત છે, એમનું કથન બુદ્ધિમાનો કે બીજાને માનવા યોગ્ય નથી, કેમકે આંધળાની પછવાડી આંધળો ચાલે તો દુઃખ કેમ ન પામે? એવાજ આજકાલના અસ્પૃશ્યબુદ્ધિ, સ્વાર્થી ઇન્દ્રિયારામી પુરૂષોના લીલા એ સંસારનો નાશ કરવાવાળો છે.

પ્રશ્ન—જ્યારે કારણ વિના કાર્ય નથી થતું ત્યારે કારણનું કારણ કેમ નહીં?

ઉત્તર—અરે, ભોળાભાઈઓ! કાંઈક પોતાની બુદ્ધિ કામમાં કેમ નથી લાવતા? જુદા સંસારમાં જેજ પદાર્થ હોય છે. એક કારણ, બીજું કાર્ય. જે કારણ છે, તે કાર્ય નથી. અને જે સમયે કાર્ય છે તે કારણ નથી. જ્યાંસૂધી મનુષ્ય સૃષ્ટિને યથાવત્ નથી સમજતો, ત્યાંસૂધી તેને યથાવત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

**નિત્યાયાઃ સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્પાવસ્થાયાઃ પ્રકૃતેરુત્પન્નાનાં પરમસૂ-
ક્ષ્માણાં પૃથક્ પૃથગ્વર્તમાનાનાં તત્ત્વપરમાણુનાં પ્રથમઃ સંયોગારમ્બઃ
સંયોગવિશેષાદ્યવસ્થાન્તરસ્ય સ્થૂલાકારપ્રાપ્તિઃ સૃષ્ટિરુચ્યતે ॥**

અનાદિ નિત્ય સ્વરૂપ સત્ય, રજસ અને તમોગુણોની એક અવસ્થારૂપ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન જે પરમ સૂક્ષ્મ પૃથક્ પૃથક્ તત્વાવયવ વિદ્યમાન છે, તેનોજ પ્રથમજ જે સંયોગનો આરંભ છે, અને જે સંયોગ વિશેષોથી અવસ્થાન્તર બીજી બીજી અવસ્થાને સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ સ્થૂલ બનતાં બનાવતાં વિચિત્ર રૂપ બની છે. તે ઉપરથી તે સંસર્ગ હોવાથી તેને સૃષ્ટિ કહેવાય છે.

વારૂ, જે પ્રથમ સંયોગમાં મળનાર અને મેળવનાર પદાર્થ છે, અને જે સંયોગના આદિ અને વિયોગના અન્ત છે અર્થાત્ જેના વિભાગ નથી થઈ શકતા, તેને કારણ કહે છે. અને જે સંયોગની પછી અને વિયોગની પછી તેવો નહીં રહે તે કાર્ય કહેવાય છે. જે તે કારણનું કારણ, કાર્યનું કાર્ય, કર્તાનો કર્તા, સાધનનું સાધન, અને સાધ્યનું સાધ્ય, કહે છે, તે દેખતો આંધળો, સાંજાળો છતાં બેહોશ અને જાણતો છતાં મૂઢ છે. શું આંખની આંખ, દીપકનો દીપક અને સૂર્યનો સૂર્ય કદી હોઈ શકે છે? જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણ અને જે ઉત્પન્ન થયું છે તે તેનું કાર્ય અને જે કારણને કાર્યરૂપ બનાવનાર છે, તે તેનો કર્તા કહેવાય છે.

નાસત્તો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સત્તઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોન્તસ્ત્વનયોસ્ત્વદર્શિભિઃ ॥ મનવદ્વી૦અ૦૨૩૭૦૧૬॥

“કદી અસતતો ભાવ વર્તમાન અને સતતો અભાવ અવર્તમાન નથી થતો; એ બેઉનો નિર્ણય તત્ત્વદર્શિ લોકોએ જાણ્યો છે.” અન્ય પક્ષપાતી, આશ્રમી, મલીનાત્મા, અવિદ્વાન લોકો એ વાતને સહજમાં કેમ જાણી શકે છે વાર ? કેમકે જે મનુષ્ય વિદ્વાન સત્સંગી થઈને પૂરો વિચાર નથી કરતો, તે સદા ભ્રમ જલમાં પડી રહે છે. ધન્ય ! તે પુરૂષ છે કે જે સર્વ વિદ્યાઓના સિદ્ધાંતોને જાણે છે અને જાણવા માટે પરિશ્રમ કરે છે, તથા જાણીને બાળ્યોને નિષ્કપટતાથી જણાવે છે, એથી જે કારણ વિના સૃષ્ટિ માને છે, તે કાંઈ પણ જાણતો નથી. જ્યારે સૃષ્ટિનો સમય આવે છે, ત્યારે પરમાત્મા એ પરમ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને એકત્ર કરે છે, તેની પ્રથમાવસ્થામાં જે પરમ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિરૂપ કારણથી કાંઈક સ્થૂપ થાય છે તેનું નામ મહત્તત્ત્વ; અને જે તેનાથી કાંઈ સ્થૂપ થાય છે તેનું નામ અહંકાર અને અહંકારથી ભિન્ન ભિન્ન પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂત, શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા, ઘ્રાણ, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; વાદ, હસ્ત, પાદ, ઉપસ્થ, અને ગુદા એ પાંચ ક્રમેન્દ્રિયો અને અગિયારમું મન કાંઈક સ્થૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. અને એ પાંચતન્માત્રાઓથી અનેક સ્થલાવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થતા હવા ક્રમથી પાંચ સ્થૂપ ભૂત જેને અમે લોક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનએ છિયે, તે ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી નાના પ્રકારની આપધિયો, વદ્ધાદિ, તેનાથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી શરીર થાય છે. પરંતુ આદિ સૃષ્ટિ મૈથુની નથી હોતી કેમકે જ્યારે સ્ત્રી પુરુષોના શરીર પરમાત્મા બનાવીને તેમાં જીવોનો સંયોગ કરી દે છે, તદનન્તર મૈથુની સૃષ્ટિ ચાલે છે.

જુઓ ! શરીરમાં દેવા પ્રકારની જ્ઞાનપૂર્વક સૃષ્ટિ સ્ત્રી છે, કે જેને વિદ્વાન લોક જ્ઞેષ્ઠને આશ્રય માને છે. બીતર હાડકાંના સાંધા નાડિયોના બંધન; માંસનું લેપન; ચામડીનું ઢાકણ; પ્લીહા, યકૃત, ફેફસાં, પાંચ કલાનું સ્થાપન; જીવનું સંયોજન; શીરોરૂપ મૂલ રચન; લોમ, નખાદિનું સ્થાપન; આંખની અતીવ સૂક્ષ્મ શીરાનું તારવત્ત્ર અંથન; ઇન્દ્રિયોના માર્ગોનું પ્રકાશન; જીવની જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અવસ્થાને ભોગવવા માટે સ્થાન વિશેષોનું નિર્માણ; સર્વ ધાતુઓના વિભાગ કરણ; અને કલા, કૌશલ, સ્થાપનાદિ અદ્ભુત સૃષ્ટિને પરમેશ્વર વિના કોણ કરી શકે છે? એ વિના નાના પ્રકારના રત્ન ધાતુએ જડિત ભૂમિ; વિવિધ પ્રકાર વટવૃક્ષ આદિ બીજોમાં અતિ રચના; અસંખ્ય હરિત, શ્વેત, પીત, કૃષ્ણ, ચિત્ર એ મધ્યરૂપોથી યુક્ત પત્ર, પુષ્પ, ફલ નિર્માણ; મિષ્ટ, ક્ષાર, કટુક, કપાય, તિક્ત, આસ્લાદિ વિવિધ રસ; સુગંધાદિ યુક્ત ફલ, અન્ન, કંદ, મૂલાદિ રચન; અનેકાનેક કોડો ભૂગોળ; સૂર્ય, ચન્દ્રાદિ લોકનું બ્રહ્મણ, તે સર્વેને નિયમોમાં રાખવાં, આદિ અવસ્થા પરમેશ્વર વિના કોઈ પણ

જ્યારે કોઈ કોઈપણ પદાર્થ જુએ છે, ત્યારે તેને બે પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનું અને બીજું-તેમાં રચના જ્ઞેષ્ઠને બનાવનારનું જ્ઞાન થાય. સુંદર આભૂષણ જંગલમાં જડયું, તે જોયું તો તેને વિદિત થયું કે આ બુદ્ધિમાન કારીગરે બનાવ્યું છે. એ પ્રકારે આ નાનાપ્રકારની સૃષ્ટિ પરમેશ્વરને તે જ્ઞાન સિદ્ધ કરે છે.

પ્રશ્ન—મનુષ્યની સૃષ્ટિ પ્રથમ થઈ કે પૃથિવી આદિની ?

ઉત્તર—પૃથિવી આદિની, કારણ કે પૃથિવ્યાદિ વિના મનુષ્યની સ્થિતિ અને પાલણુ થઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન—સૃષ્ટિની આદિમાં એક કે અનેક મનુષ્ય ઉત્પન્ન કર્યા હતાં કે શું ?

ઉત્તર—અનેક, કેમકે જે જીવોનાં કર્મ ઐશ્વરી સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થવા જેવા હતાં તેમના જન્મ સૃષ્ટિની આદિમાં ઈશ્વર કરે છે, કેમકે—

મનુષ્યા ઋષયશ્ચયે । તતો મનુષ્યા અજાયન્ત ॥

યજુર્વેદ ૦ ॥

આ પ્રમાણથી એજ નિશ્ચય છે કે આદિમાં અનેક અર્થાત્ સેંકડો, સહસ્ત્રો, મનુષ્ય ઉત્પન્ન થયાં, અને સૃષ્ટિમાં જેવાથી પણ નિશ્ચિત થાય છે, કે મનુષ્ય અનેક માળાપનાં સન્તાન છે.

પ્રશ્ન—આદિ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યદિની આલ્યા, યુવા કે વૃદ્ધાવસ્થામાં ઉત્પત્તિ થઈ હતી ? કે ત્રણેમાં ?

ઉત્તર—યુવાવસ્થામાં, કેમકે જે બાલક ઉત્પન્ન કરતે તો તેમના પાલણુ માટે બીજાં મનુષ્યની આવશ્યકતા પડતે અને જે વૃદ્ધાવસ્થામાં બનાવતે તો મૈથુની સૃષ્ટિ ન થતે એટલામાટે યુવાવસ્થામાં મનુષ્યની સૃષ્ટિ કરી છે.

પ્રશ્ન—કદી સૃષ્ટિનો પ્રારંભ છે કે નહીં ?

ઉત્તર—નહીં, જેમ દિનની પૂર્વે રાત્ર અને રાત્રિની પૂર્વે દિન તથા દિનની પછી રાત્ર અને રાત્રિની પછી દિન બરાબર આલ્યા આવે છે; તેજ પ્રકારે સૃષ્ટિની પૂર્વે પ્રલય અને પ્રલયની પૂર્વે સૃષ્ટિ તથા સૃષ્ટિની પછી પ્રલય અને પ્રલયની પછી સૃષ્ટિ. એમ અનાદિ કાલથી ચક્ર આલ્યું આવે છે. તેથી એનું આદિ કે અન્ત નથી, પરંતુ જેમ દિન અને રાત્રિનો આરંભ અને અંત જોવામાં આવે છે, તેજ પ્રકારે સૃષ્ટિ અને પ્રલયનો આદિ અંત સદૈવ થવા કરે છે. જેમ પરમાત્મા, જીવ, અને જગતનું કારણ, એ ત્રણ સ્વરુપે અનાદિ છે, તેમ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વર્તમાન પ્રવાહથી અનાદિ છે. જેમ નદીનો પ્રવાહ પણ એમજ દેખાય છે. કદી સૂકઈ જાય છે કદી નથી પણ માતો, પછી વળી વરસાદમાં દેખાય છે અને ઉજાકાલમાં નથી દેખાતો. એવા વ્યવહારોને પ્રવાહરૂપ જોઈએ. જેમ પરમેશ્વરના ગુણકર્મ સ્વભાવ અનાદિ છે તેમજ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વાની તેમની શક્તિ પણ અનાદિ છે. જેમ કદી ઈશ્વરના ગુણકર્મસ્વભાવનો આરંભ નથી તેજ પ્રકારે તેમના કર્તવ્યકર્મોના પણ આરંભ અને અન્ત નથી.

વરે કંઈક જીવોને મનુષ્ય જન્મ; કંઈકને સિંહાદિ કૂર પ્રાણીનો જન્મ કંઈકને શુનો જન્મ કંઈકને વૃક્ષાદિ વનસ્પતિનો જન્મ અને કંઈકને કૃમિ, કીટ, પતંગાદિનો જન્મ પરમાત્મામાં પક્ષપાત આવે છે.

શ્રી આવતો, કેમકે તે જીવોના પૂર્વ સૃષ્ટિમાં કરેલાં કર્મોનુસાર વ્યવસ્થા પણ જે કર્મ વિના જન્મ આપતે તો તેનામાં પક્ષપાત આવતે.

સૃષ્ટિ કયા સ્થલમાં થઈ ?

જેને ટિમેટ-નિબ્બત કહે છે.

પ્રશ્ન—આદિ સૃષ્ટિમાં એક જાતિ હતી કે અનેક ?

ઉત્તર—એક મનુષ્ય જાતિ હતી, પશ્ચાત્ “ વિજાનીહ્યાર્યાન્યે ચ દસ્યવઃ ” એ ઋગ્વેદનું વચન છે. શ્રેષ્ઠોના નામ આર્ય, વિદ્વાન્ અને દેવ; અને દુષ્ટોના દંસ્યુ અર્થાત્ ડાકુ મૂર્ખ એવાં નામ હોવાથી, આર્ય અને દસ્યુ એ નામ થયાં. “ ઉત શૂદ્રે ઉતાર્યે ॥ અથર્વ વેદ ॥ ” આર્યોમાં પૂર્વોક્તપ્રકારે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર ચાર ભેદ થયા. દ્વિજ વિદ્વાનોનું નામ—આર્ય; અને મુખોનું નામ શૂદ્ર—અનાર્ય—અનાડી પડ્યું.

પ્રશ્ન—પછી તે અહીં કેમ આવ્યા ?

ઉત્તર—જ્યારે આર્ય અને દસ્યુઓમાં, અર્થાત્ વિદ્વાન્ જે દેવ અને અવિદ્વાન્ જે અસુર એમની વચમાં સદા લગ્ન યજ્ઞ થયા કયાં અને જ્યારે બહુ ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો, ત્યારે આર્ય લોક સર્વ ભૂગોળમાં આ ભૂમિના ખંડને ઉત્તમ ગણી અહીં આવી વસ્યા. એથી આ દેશનું નામ “ આર્યાવર્ત ” પડ્યું.

પ્રશ્ન—આર્યાવર્તની અવધિ ક્યાં સૂધી છે ?

ઉત્તર—

આસમુદ્રાત્તુ વૈ પૂર્વાદાસમુદ્રાત્તુ પશ્ચિમાત્ ।

તયોરેવાન્તરં ગિર્યોરાયર્વાવર્તે વિદુર્બુવાઃ ॥ ૧ ॥

સરસ્વતીદ્વિપદ્વત્યોર્દેવનચોર્યદન્તરમ્ ।

તં દેવનિર્મિતં દેશમાર્યાવર્તં પ્રચક્ષતે ॥ ૨ ॥ મનુ ૦૨ । ૨૨।૧૭॥

૧. ઉત્તરે હિમાલય, દક્ષિણે વિંધ્યાચલ, પૂર્વે અને પશ્ચિમે સમુદ્ર.

૨. તથા પશ્ચિમે સરસ્વતી, અટક સિન્ધુ નદી છે અને પૂર્વે દ્વિપદ્વતી જે નેપાલની ઉત્તર-ભાગના પહાડમાંથી નિકલીને બંગાલાના આસામની પૂર્વે અને બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમ તરફ થઈને દક્ષિણ સમુદ્રને આવી મળી છે, જેને બ્રહ્મપુત્રા કહે છે અને અટક ઉત્તરના પહાડોથી નિકલી કાશ પંજાબ અને સિંધ થઈને દક્ષિણસમુદ્રની ખાડીમાં મળી છે. એ મૂળ આર્યવર્તની સીમા. હિમાલયની મધ્ય રેખાથી દક્ષિણમાં હેઠ રામેશ્વર પર્યંત પહાડોની બીતર જેટલો દેશ છે આર્યાવર્ત એટલા. માટે કહે છે કે એ આર્યવર્ત દેવ-વિદ્વાનોએ વસાવ્યું અને તેમ નિવાસ કરવાથી તે આર્યાવર્ત કહેવાયો છે.

પ્રશ્ન—પ્રથમ આ દેશનું નામ શું હતું અને એમાં કાણ વસતું હતું ?

ઉત્તર—એની પૂર્વે એ દેશનું નામ કાંઈ પણ ન હતું અને આર્યોના વસતું હતું, કારણ કે આર્યલોક સૃષ્ટિની આદિમાં કંઈક કાલની આ દેશમાં આવી વસ્યા હતા.

પ્રશ્ન—કોણ કહે છે કે એ લોકો ધરાનથી આવ્યા તેથી એ લોક પૂર્વે અહીં જંગલી લોક વસતા હતા, જેને અસુર અને રાક્ષસ ?

મનાવતા હતા અને એમનો જ્યારે સંગ્રામ થયો તેનું નામ “દેવાસુર સંગ્રામ” કથાઓમાં દર્શાવ્યું છે.
ઉત્તર—એ વાત સર્વથા જુદી છે. કેમકે—

વિજાનીહ્યાર્યાન્યે ચ દસ્યંવો બર્હિષ્મંતેરંધયાશાસંદવ્રતાન્ ॥

ઋ૦ મં૦ ૧ । સૂ૦ ૫૧ । મં૦ ૮ ॥ ઉત્તરૂત્રે ઉતાર્યે ॥ અથર્વ૦

કાંડ-૧૯-વ૦-૬૨ ॥

એ લખી ચક્રયા છિયે કે આર્ય નામ ધાર્મિક, વિદ્વાન, આમ, પુરુષોના અને એમનાથી વિપરીત જનોના નામ દસ્યુ અર્થાત્ ડાકુ, દુષ્ટ, અધાર્મિક અને અવિદ્વાન, છે; તથા આત્મણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, દુર્જનેનું નામ આર્ય અને શાદ્રનું નામ અનાર્ય-અનાડી છે.

જ્યારે વેદ એમ કહે છે ત્યારે અન્ય વિદેશિયોની કપોલકલ્પિતને જુદિમાન લોક કદી નથી માની શકતા. દેવાસુર સંગ્રામમાં આર્યાવર્તીય અર્જુન તથા મહારાજ દશરથ આદિ હિમાલય પહાડમાં આર્ય અને દસ્યુ-મ્લેચ્છ-અસુરોનું જે યુદ્ધ થયું હતું તેમાં દેવ અર્થાત્ આર્યોની રક્ષા અને અસુરોનો પરાજય કરવાને સહાયક થયા હતા. એથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે આર્યાવર્તની ખાદર ત્યારે તરફ હિમાલયની પૂર્વ, અગ્નેય, દક્ષિણ નૈઋત્ય, પશ્ચિમ, વાયવ્ય, ઉત્તર, મિશાન દેશમાં જે મનુષ્ય રહેતાં તેમનું નામ અસુર સિદ્ધ થાય છે કેમકે જ્યારે જ્યારે હિમાલય પ્રદેશરથ આર્યોપર લડવાને અડાઈ કરતા હતા ત્યારે ત્યારે અહીંના રાજા મહારાજા લોકજ્ઞ ઉત્તર આદિ દેશોમાં આર્યોના સહાયક થતા અને જે શ્રીરામચંદ્રજી સાથે દક્ષિણમાં યુદ્ધ થયું છે તેનું નામ “દેવાસુર સંગ્રામ” નથી. કિન્તુ એને રામરાવણનો અથવા આર્ય અને રાક્ષસોનો સંગ્રામ કહે છે. કોઈ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં કે મતિલાસમાં નથી લખ્યું કે આર્ય લોક મિશનથી આવ્યા અને અહીંના જંગલીઓ સાથે લડી, મેળવી, તેમને કાઢી આ દેશના રાજા થયા. તો પછી વિદેશિયોનો લેખ માનનીય કેમ થઈ શકે?

અર્પવાચો મ્લેચ્છવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧ ॥ મનુ૦ ૧૦ ॥ ૪૫ ॥

દ્વેશસ્તવતઃ પરઃ ॥ ૨ ॥

મનુ૦ ૨ ॥ ૨૩ ॥

આવર્ત દેશથી ભિન્ન દેશ છે, તે દસ્યુ દેશ અને મ્લેચ્છ દેશ કહેવાય છે. એથી પણ એજ આર્યાવર્તથી ભિન્ન પૂર્વ દેશથી લઈને મિશાન, ઉત્તર, વાયવ્ય, અને પશ્ચિમ । દસ્યુ અને મ્લેચ્છ તથા અસુર હતું, અને નૈઋત્ય, દક્ષિણ, તથા અગ્નેય થી ભિન્ન જગોના રહેનાર મનુષ્યોનું નામ રાક્ષસ હતું હમણા પણ જોઈ ૫ બચકાર છે જેવાં કે રાક્ષસોનાં વર્ણન કર્યા છે, તેવુંજ જોવામાં આવે પર પૃથિવીની સપાટીપર રહેનારાના નામ નાગ અને તે દેશનું નામ તે દેશ આર્યાવર્તીય મનુષ્યોના ખાદ અર્થાત્ પગ તળે આવેલો છે કહે છે કે તેઓ નાગ ના મવાળા પુરુષના વંશના રાજા થયા હતા,

તેમની ઉલુપી નામની રાજકન્યા સાથે અર્જુનનો વિવાહ થયો હતો અર્થાત્ ઇક્ષ્વાકુથી લઈને કૌરવ પાંડવ સુધી સર્વ ભૂગોળમાં આર્યોનું રાજ્ય અને વેદનો થોડા થોડા પ્રચાર આર્યાવર્તથી ભિન્ન દેશોમાં પણ રહેતા હતા તથા એમાં એ પ્રમાણ છે કે, અહ્મતો પુત્ર વિરાટ, વિરાટનો મનુ, મનુના મરીઆદિ દશ, તેમના સ્વાયંભવાદિ સાત રાજા અને તેમના સન્તાન ઇક્ષ્વાકુ આદિ રાજા, જે આર્યાવર્તના પ્રથમ રાજા થઈ ગયા એમણે આ આર્યાવર્ત વસાવ્યું છે.

હવે અભાગ્યોદયથી અને આર્યોના આગસ્ય, પ્રમાદ, પરસ્પરના વિરોધથી અન્ય દેશોનું રાજ્ય કરવાની તો કથાજ શું કહેવી કિંતુ આર્યાવર્તમાં પણ આર્યોનું અખંડ, સ્વતંત્ર, સ્વધીન, નિર્ભય રાજ્ય આ સમયે નથી જે કાંઈ છે તે પણ વિદેશિયોના પાદકાન્ત થઈ રહ્યા છે જે કાંઈ થોડા, રાજા સ્વતંત્ર છે, તે દુર્દિન જ્યારે આવે છે ત્યારે દેશવાસિયોને અનેક પ્રકારના દુઃખ ભોગવવા પડે છે. કાંઈ કેટલુંએ કરે પરંતુ જે સ્વદેશીય રાજ્ય થાય છે તે સર્વોપરિ ઉત્તમ હોય છે, અથવા મતમતાન્તરના આગ્રહ રહિત પોતાનો અને પરાયનો પક્ષપાત શૂન્ય પ્રજાપર પિતા માતાની સમાન કૃપા, ન્યાય, અને દયા સાથે વિદેશિયોના રાજ્ય પણ પૂર્ણ સુખદાયક નથી. પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન ભાષા, પૃથક્ પૃથક્ શિક્ષા, અલગ અલગ વ્યવહારનો વિરોધ છૂટવા એ પણ અતિ દુષ્કર છે. એ છૂટ્યા વિના પરસ્પરનો પૂરો પૂરો ઉપકાર અને અભિપ્રાય સિદ્ધ થવો પણ કઠિન છે. એટલામાં જ કાંઈ વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં વ્યવસ્થા વા ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમનું માન્ય કરવું એ ભદ્ર પુરૂષોનું કામ છે.

પ્રશ્ન—જગતની ઉત્પત્તિને કેટલો સમય વ્યતીત થયો ?

ઉત્તર—એક અર્બ, જન્નુ કોડ, કંઈક લાખ, અને કંઈક સદસ્ર વર્ષ જગતની ઉત્પત્તિ અને વેદોનો પ્રકાશ થવામાં થઈ ગયાં છે. એનું સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન મારી બનાવેલી ભૂમિકા ૪ માં લખ્યું છે, તે જોવું.

ઈત્યાદિ પ્રકાર સૃષ્ટિને બનવા બનાવવામાં છે. અને વળી એ પણ છે કે સૌથી સુદૃઢ દુકંડા કે જે કપાઈ શકતો નથી તેનું નામ પરમાણું, સાદ પરમાણું મળેલાનું નામ આણુ એ અણુનો એક દ્રવ્યકુલ્લેક સ્થૂલવાયુ ત્રણ દ્રવ્યકુલના અગ્નિ ચાર દ્રવ્યકુલનું જલ, પાંચદ્રવ્યકુલની પૃથિવી, અર્થાત્ ત્રણ દ્રવ્યકુલનો ત્રસરેણુ અને તેનું બમણું થવાથી પૃથિવ્યાદિ દૃશ્ય પદાર્થ થાય છે. એ પ્રકારે ક્રમથી મળીને ભૂગોળાદિ પરમાત્માએ બનાવ્યાં છે.

પ્રશ્ન—એનું ધારણ કાણુ કરે છે ? કાંઈ કહે છે કે શેષ અર્થાત્ સદસ્ર ફેલુવાળા સર્પના શિરપર પૃથિવી છે. બીજો કહે છે કે બળદના સીંગડાપર ત્રીજો કહે છે કે કાંઈ ઉપર નહીં, ચોથો કહે છે કે વાયુને આધારે, પાંચમો કહે છે કે સૂર્યના આકર્ષણે ખેંચાયેલી, સ્વથાનપર સ્થિત, છઠ્ઠો કહે છે કે પૃથિવી ભારે હોવાથી નીચે નીચે આકાશમાં ચાલીજાય છે, ઇત્યાદિમાં કયી વાત સત્ય માનવી ?

ઉત્તર—જે શેષ નામ કે સર્પ અને બળદના સીંગડાપર ધરેલી પૃથિવી સ્થિત કહે છે, તેમને

* ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય ભૂમિકાના વેદોત્પત્તિ વિષયમાં જુઓ.

પૂછવું જોઈએ કે, સર્પ અને બળદના માળાપના જન્મ સમય તે કાના પર હતી? તથા સર્પ અને બળદ આદિ કાના ઉપર છે? બળદવાળા મુસલમાન તો ચુપ રહી જશે, પરંતુ સર્પવાળા કહેશે કે સર્પ કૂમ્ભ પર કૂમ્ભ જલ પર, જલ અગ્નિ પર, અગ્નિ વાયુ પર, અને વાયુ આકાશમાં સ્થિત છે. તેને પણ પૂછવું જોઈએ કે એ સૌ શાના ઉપર છે? તો અવશ્ય કહેશે કે પરમેશ્વર પર. જ્યારે વળી તેને કાઈ પુછશે કે શેષ અને બળદ કાના બચ્યા છે? ત્યારે કહેશે કે કસ્યપ કદ્મનું અને બળદ ગાયનું. કસ્યપ મરીચીનો, મરીચી મનુનો, મનુ વિરાટનો અને વિરાટ બ્રહ્માનો પુત્ર, તથા બ્રહ્મા આદિ સૃષ્ટિનો પુત્ર હતો. જ્યારે શેષનો જન્મ ન થયો હતો, તેના પૂર્વે પાંચ પેઢિ થઈ ચૂકી છે. ત્યારે કોણે ધારણ કરી હતી? અર્થાત્ કસ્યપના જન્મ સમયમાં પૃથિવી શા પર હતી? તો “તારી પણ ચૂપ અને મારી પણ ચૂપ” અને ઉલટા લડવા લાગશે.

એનો સત્ય અભિપ્રાય તો એ છે કે જે બાકી રહે છે તેને શેષ કહે છે, તેને કાઈ કવિએ એમ લખ્યું કે “**શેષાધારા પૃથિવીત્યુક્રમ**” એટલે શેષાધારે પૃથિવી છે. બીજાએ એના અભિપ્રાયને ન સમજીને સર્પની મિથ્યા કલ્પના કરી લીધી. પરંતુ જે માટે પરમેશ્વર ઉત્પત્તિ અને પ્રલય થી બાકી-અલગમાં અર્થાત્ પૃથક્ રહે છે માટે તેને “શેષ” કહે છે અને તેને આધારે પૃથિવી છે.

સત્યેનોત્તમિતા ભૂમિ: ॥ અથર્વકાં ૧૪ વ૦ ૧ મં ૧ ॥

(સત્ય) અર્થાત્ જે ત્રૈકાલ્યાણીય, જેનો નાશ કદી નથી થતો તે પરમેશ્વરે ભૂમિ, આદિત્ય અને સર્વ લોકનું ધારણ કર્યું છે.

ઉક્ષાદાધાર પૃથિવી મુતચામ્ ॥

ઋગ્વેદ ૦ ૧

આ “ઉક્ષા” શબ્દને જોઈને કોઈએ બળદનું ગ્રહણ કર્યું હશે કેમકે ઉક્ષા બળદનું પણ નામ છે. પરંતુ તે મૂળે એ વિદિત ન થયું કે આવડી મોટી ભૂગોળને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય બળદમાં ક્યાંથી આવે! એટલા માટે ઉક્ષા એ નામ વર્ષાદાર ભૂગોળને સિંચન કરવાથી સૂર્યનું છે, તેણે પોતાના આકર્ષણોથી પૃથિવીને ધારણ કરી છે, પરંતુ સૂર્યાદિનું ધારણ કરનાર પરમેશ્વર વિના બીજું કોઈ પણ નથી.

પ્રશ્ન—આટલી આટલી મોટી ભૂગોળને પરમેશ્વર શી રીતે ધારણ કરી શકતો હશે?

ઉત્તર—જેમ અનંત આકાશની સાથે મોટા મોટા ભૂગોળ કાંઈ પણ અર્થાત્ સમુદ્રની આગળ જલના નાના ઘાંટા-ખીંદુ સમાન પણ નથી, તેમ અનંત પરમેશ્વરની આગળ અસંખ્યાત્ લોક એક પરમાણુને તુલ્ય પણ કહી શકાતા નથી. તે બાહર ભીતર સર્વત્ર વ્યાપક છે “**વિભૂ: પ્રજાસુ**” **યજુર્વેદ ૦ ૧** તે પરમાત્મા સર્વ પ્રજાઓમાં વ્યાપક થઈ સર્વનું ધારણ કરી રહ્યા છે.

જો તે ઇસાઈ, મુસલમાન, પુરાણિયોના કથનાનુસાર ‘૧૫૭’ ન હોતે, તો આ સકલ સૃષ્ટિનું ધારણ કદી ન કરી શકતે, કેમકે વિના પ્રાપ્તિ કોઈને કોઈ ધારણ કરી શકતું નથી. કોઈ કહે કે એ સર્વ લોક પરસ્પર આકર્ષણ કરીને ધારિત હશે, તો પછી પરમેશ્વરને ધારણ કરવાની શી

અપેક્ષા છે? તેમને એ ઉત્તર આપવો જોઈએ કે આ સૃષ્ટિ અનન્ત છે કે સાન્ત? જો અનન્ત કહે તો આકારવાળી વસ્તુ અનન્ત કદી નથી થઈ શકતી અને જો સાન્ત કહે તો એની સીમાના પરે ભાગપર અર્થાત્ જેની પરે અન્ય કોઈ પણ લોક નથી ત્યાં કોના આકર્ષણથી ધારણ કયું હશે? જેમ સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ અર્થાત્ જ્યારે સર્વ સમુદાયનું નામ વન રાખવામાં આવે તો સમષ્ટિ કહેવાય છે અને એક એક વૃક્ષાદિની ભિન્ન ભિન્ન ગણના કરે તો વ્યષ્ટિ કહેવાય છે. તેમ સર્વ ભુગોળોને સમષ્ટિ ગણીને જગત્ કહે, તો સર્વ જગત્નું ધારણ અને આકર્ષણનો કર્તા પરમેશ્વર વિના અન્ય કોઈ પણ નથી. એટલામાટે જે સર્વ જગતને રચે છે તેજઃ—

સદાંધાર પૃથિવીંદ્યામુતેમામ્ ॥ યજુર્વેદે ॥

જે પૃથિવ્યાદિ પ્રકાશ રહિત લોક લોકાન્તર પદાર્થ તથા સૂર્યાદિ પ્રકાશસહિત લોક, અને પદાર્થોનું રચન ધારણ પરમાત્મા કરે છે. તથા જે સર્વમાં વ્યાપક થઈ રહ્યા છે તેજ સર્વ જગતનો કર્તા અને ધારણ કરવાવાળો છે.

પ્રશ્ન—પૃથિવ્યાદિ લોક ધ્રુમે છે કે સ્થિર છે?

ઉત્તર—ધ્રુમે છે.

પ્રશ્ન—કેટલાક લોક કહે છે કે સૂર્ય ધ્રુમે છે અને પૃથિવી નથી ધ્રુમતી ખીજ કહે છે કે પૃથિવી ધ્રુમે છે સૂર્ય નથી ધ્રુમતો એમાં સત્ય શું માનવામાં આવે?

ઉત્તર—એ બંને અર્ધા અર્ધા જૂઠા છે કેમકે વેદમાં લખ્યું છે કેઃ—

આયં ગૌઃ પૃથ્નિરક્રમદિસંદન્માતરં પુરઃ । પિતરં ચ

પ્રયન્તસ્વઃ ॥

યજુઃ અઃ ૩ મં ૯ ॥

આ ભગોળ જલ સહિત સૂર્યની ચારે બાજુ ધ્રુમતી જાય છે, એથી ભૂમિ ધ્રુમ્યા કરે છે.

આ કૃષ્ણેન રજંસા વર્તમાનો નિવેશયન્નમૃતં મર્ત્યં ચ ।

હિરણ્યયૈન સવિતા રથેના દેવો યાંતિ ભુવંનાનિ પશ્યન્ ॥

યજુઃ અઃ ૩૩ । મં ૪૩ ॥

જે સવિતા અર્થાત્ સૂર્ય, વર્ષાદિનો કર્તા પ્રકાશ સ્વરૂપ, તેજમય અને રમણીય સ્વરૂપસહિત વર્તમાન, સર્વ પ્રાણિ અપ્રાણિયોમાં અમૃતરૂપ વૃષ્ટિ અને કિરણદ્વારા અમૃતનો પ્રવેશ કરાવી અને સર્વ મૃતિમાન દ્રવ્યોને દેખડાવતો થકા સર્વ લોકોની સાથે આકર્ષણ ગુણે કરી સહવર્તમાન સ્વપરિધિમાં ધ્રુમતો રહે છે કિન્તુ કોઈ પણ લોકની ચારે તરફ નથી ધ્રુમતો, અને એજ પ્રમાણે એક એક બ્રહ્માંડમાં એક એક સૂર્ય પ્રકાશક અને ખીજ સર્વ લોક લોકાન્તર પ્રકાશ્ય છે જેમઃ—

दिवि सोमो अधिश्रितः । अथ० कां० १४। अनु० १। मं० १॥

જેમ આ ચંદ્ર લોક સૂર્યથી પ્રકાશિત થાય છે, તેમજ પૃથિવ્યાદિ લોક પણ સૂર્યના પ્રકાશથીજ પ્રકાશિત થાય છે. પરંતુ રાત્ર અને દિન સર્વદા વર્તમાન રહે છે કેમકે પૃથિવ્યાદિ લોકોના ધ્રુમવામાં જેટલો ભાગ સૂર્યની સામે આવે છે, તેટલામાં દિન; અને જેટલો પૃથ્વમાં એટલે આડમાં આવી જાય છે તેટલામાં રાત્ર; અર્થાત્ ઉદય, અસ્ત, સન્ધ્યા, મધ્યાહ્ન, મધ્યરાત્રિ, આદિ જેટલા કાલાવય છે, તે દેશદેશાંતરોમાં સદા વર્તમાન રહે છે. જ્યારે આર્યોવર્તમાં સૂર્યોદય થાય છે, તે સમય પાતાલ એટલે “અમેરિકા” માં અસ્ત થાય છે. અને જ્યારે આર્યોવર્તમાં અસ્ત થાય છે ત્યારે પાતાલ દેશમાં ઉદય થાય છે. જ્યારે આર્યોવર્તમાં મધ્ય દિન કે મધ્ય રાત્ર હોય છે તે સમયે પાતાલ દેશમાં મધ્ય રાત્ર અને મધ્ય દિન રહે છે. જે લોક કહે છે કે સૂર્ય ધ્રુમે છે અને પૃથિવી નથા ધ્રુમતી તે સંધળા અજ છે, કેમકે જો એમ હોત તો કંઈ સહસ્ત્ર વર્ષના દિન અને રાત્ર થાત. અર્થાત્—

સૂર્યનું નામ (**ब्रह्म**) પૃથિવીથી લાખગણો મોટા અને કોડાકોશ દૂર છે. જેમ રાષ્ટ્રની સામુ પહાંડ ધ્રુમે તો ઘણી વાર લાગે પણ રાષ્ટ્રના ધ્રુમવામાં બહુ સમય નથી લાગતો, તેમજ પૃથિવીના ધ્રુમવાથી યથાયાગ્ય દિનરાત્ર થાય છે; સૂર્યના ધ્રુમવાથી નહીં. વળી જે સૂર્યને સ્થિર કહે છે, તે પણ જ્યોતિર્વિદ્યાવિત નહીં કેમકે જો સૂર્ય નહીં ધ્રુમતો હોત તો તેની ઉપરના ઊધ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનને પ્રાપ્ત નહીં થાત. અને ગુરુપદાર્થ વિના ધ્રુમે આકાશમાં નિયત સ્થાનપર કદી રહી શકતો નથી અને જે જૈની કહે છે કે પૃથિવી ધ્રુમતી નથી, કિન્તુ નિચે નિચે ચાલી જાય છે અને એ સૂર્ય અને એ ચન્દ્ર કેવલ જમ્બૂદ્વીપમાં બતાવે છે તે તો જલદ ભાંગના નશામાં નિમગ્ન છે! જે નીચે નીચે ચાલી જાય તો ચારે તરફ વાયુના ચક્ર ન બનવાથી પૃથિવી છિન્ન ભિન્ન થાય અને નિમ્ન સ્થાનોમાં રહેનારાઓને વાયુનો સ્પર્શ ન થાય અને નીચેવાળાઓને અધિક થાય અને એક સરખી વાયુની ગતિ રહેતે. તથા એ સૂર્ય ચન્દ્ર હોત તો રાત્ર અને કૃષ્ણપદ્માનું થવું પણ નષ્ટ થાત. એટલામાટે એક ભૂમિની પાસે એક ચન્દ્ર અને એવા અનેક ચન્દ્ર અને અનેક ભૂમિની મધ્યમાં એક સૂર્ય રહે છે.

પ્રશ્ન—સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તારા શી વસ્તુ છે? અને તેમાં મનુષ્યાદિ સૃષ્ટિ છે કે નહીં?

ઉત્તર—એ સર્વ ભૂગોળ લોક છે અને એમાં મનુષ્યાદિ પ્રજા પણ રહે છે કેમકે—

एतेषु हीदं सर्वं वसुहितमेते हीदं सर्वं वासयन्ते तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति०

शत० कां० १४ ॥ प्र० ६ ॥ ब्रा० ७ ॥ कं० ४ ॥

પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર અને સૂર્ય એનું વસુ નામ એટલામાટે છે કે એની અંદર સર્વ પદાર્થ અને પ્રજા વસે છે. અને એજ સર્વને વસાવે છે. જેથી નિવાસ કરવાને ધર છે. એટલામાટે એમના નામ વસુ છે.

જ્યારે પૃથિવીની સમાન સૂર્ય ચન્દ્ર અને નક્ષત્ર વસુ છે, તો પછી તેમાં એજ પ્રકારે પ્રજાનું

હોયું તેમાં શો સન્દેહ ? તથા જેમ પરમેશ્વરના આ નાના સરખા લોક મનુષ્યાદિ સૃષ્ટિથી ભરેલા છે તો શું એ સર્વ લોક શૂન્ય હશે ? પરમેશ્વરનું કાંઈ પણ કામ નિષ્પ્રયોજન નથી હોતું. તો શું આટલા અસંખ્ય લોકોમાં મનુષ્યાદિ સૃષ્ટિ ન હોય તો તે સફલ કદી પણ થઈ શકે છે ? એટલામાટે સર્વત્ર મનુષ્યાદિ સૃષ્ટિ છે.

પ્રશ્ન—જેમ આ લોકમાં મનુષ્યાદિ સૃષ્ટિની આકૃતિ અવયવ છે, તેમજ અન્ય લોકોમાં હશે કે વિપરીત ?

ઉત્તર—કંઈ કંઈ આકૃતિની અંદર ભેદ હોવાનો સંભવ છે. જેમ આ લોકમાં ચીન હવસ (એખી સીનીઆ), આર્યાવર્ત, અને યુરોપ આદિ દેશવાસીઓમાં અવયવ, રંગ, રૂપ, અને આકૃતિમાં પણ થોડા થોડા ભેદ હોય છે, તેજ પ્રકારે લોક લોકાંતરમાં પણ ભેદ હોય છે. પરંતુ જે જાતિની જેવી સૃષ્ટિ આ દેશમાં છે, તેવીજ જાતિની સૃષ્ટિ અન્ય લોકોમાં પણ છે. જે જે શરીર પ્રદેશમાં તેનાદિ અંગ છે તે તે પ્રદેશમાં લોક લોકાંતરમાં પણ તેજ જાતિના અવયવ પણ તેવાજ થાય છે. કેમકે—

સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યંથા પૂર્વમંકલ્પયત્ ।

દિવં ચ પૃથિવીં ચાન્તરિક્ષમથો સ્વઃ ॥ ઋમં ૦ ૧૦ ॥ સૂ ૦ ૧૯ ૦ ॥

(ધાતા) પરમાત્માએ જે પ્રકારે સૂર્ય, ચન્દ્ર, દ્વા, ભૂમિ, અન્તરિક્ષ, અને તત્ત્વ મુખ્ય વિશેષ પદાર્થ, પૂર્વ કલ્પમાં રચ્યા હતાં, તેવાંજ આ કલ્પમાં—આસૃષ્ટિમાં રચ્યાં છે, તથા તેમજ સર્વ લોક લોકાન્તરોમાં પણ બનાવ્યાં છે. ભેદ ક્રિયિત માત્ર પણ નથી હોતો.

પ્રશ્ન—જે વેદોનો આ લોકમાં પ્રકાશ છે, તેનોજ તે લોકમાં પણ પ્રકાશ છે કે નહીં ?

ઉત્તર—તેનોજ છે. જેમ એક રાજાની રાજ્ય વ્યવસ્થા, નીતિ સર્વ દેશોમાં સમાન હોય છે, તેજ પ્રકારે પરમાત્મા—રાજરાજેશ્વરની વેદોક્ત નીતિ તેમના સૃષ્ટિરૂપ સર્વ રાજ્યમાં એકસરખી છે.

પ્રશ્ન—જ્યારે આ જીવ અને પ્રકૃતિસ્થ તત્ત્વ અનાદિ અને ઇશ્વરના બનાવ્યાં નથી તો ઇશ્વરનો અધિકાર પણ એનાપર ન હોવો જોઈએ, કેમકે સૌ સ્વતંત્ર થયાં.

ઉત્તર—જેમ રાજા અને પ્રજા સમ કાલમાં હોય છે, અને રાજાને આધિન પ્રજા હોય છે, તેમજ પરમેશ્વરને આધિન જીવ અને જડ પદાર્થ છે. જ્યારે પરમેશ્વર સર્વ સૃષ્ટિના બનાવવાવાળો જીવોના કર્મ ફલોના આપવાવાળો સર્વના યથાવત્ રક્ષક, અને અનન્ત સામર્થ્યવાળો છે, તો અલ્પ-સામર્થ્યવાળા અને જડ પદાર્થ પણ તેને આધિન કેમ ન હોય ? એટલામાટે જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર પરંતુ કર્મ ફલ ભોગવવામાં ઇશ્વરની વ્યવસ્થાએ કરીને પરતંત્ર છે. અને તેજ પ્રમાણે સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા સર્વ સૃષ્ટિના સંહાર અને પાલન કરનારા સર્વ વિશ્વના કર્તા છે.

દેવે આની આગળ વિદ્યા, અવિદ્યા, બન્ધ, અને મોક્ષ વિષય લખવામાં આવશે—આ આદ્યો
સમુદ્ધાસ પૂરો થયો.

इति श्रीमदयानन्द सरस्वती स्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे सुभाषाविभूषिते

सृष्ट्युत्पत्तिस्थितिप्रलय विषयेऽष्टमः

समुद्धासः सम्पूर्णः ॥ ८ ॥

અથ નવમસમુલ્લાસારમ્ભઃ ॥

અથ વિદ્યાઽવિદ્યાબન્ધમોક્ષવિષયાન્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

વિદ્યાં ચાઽવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ ।

અવિદ્યયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યયા મૃતમશ્નુતે ॥

યજુઃ અઃ ૪૦ । મં ૧૪ ॥

જે મનુષ્ય વિદ્યા અને અવિદ્યાના સ્વરૂપને સાથેજ જાણે છે તે અવિદ્યા અર્થાત્ કર્મોપાસનાથી મૃત્યુને તરીને વિદ્યા અર્થાત્ યથાર્થ જ્ઞાનથી મોક્ષનેપ્રાપ્ત થાય છે. અવિદ્યાના લક્ષણઃ—

અનિત્યાશુચિદુઃસ્થાનામાત્મસુનિત્યશુચિસુખાત્મરૂપાતિરવિદ્યા ॥

પાતં ૦ ૬૦ સાધનપાદે સૂ ૦ ૫ ॥

આ યોગસૂત્રનું વચન છે—અનિત્ય સંસાર અને દેહાદિમાં જે નિત્ય અર્થાત્ કાર્ય-જગત્ જ્ઞેયા સાંભળવામાં આવે છે તે સદાથી છે, અને યોગ બલથી આ દેવોના શરીર સદા રહે છે, એવી વિપરીત બુદ્ધિ થવી, એ અવિદ્યાનો પ્રથમ ભાગ છે; અશુચિ અર્થાત્ મલમય સ્ત્રી આદિ અને મિથ્યાભાષણ, ચોરી આદિ અપવિત્રમાં પવિત્રબુદ્ધિ, એ બીજો; અત્યન્ત વિષય સેવનરૂપ દુઃખમાં સુખ બુદ્ધિ આદિ એ ત્રીજો; અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ કરવી એ અવિદ્યાનો ચોથો ભાગ છે. આ ચાર પ્રકારનું વિપરીત જ્ઞાન અવિદ્યા કહેવાય છે.

એથી વિપરીત—અનિત્યમાં અનિત્ય, નિત્યમાં નિત્ય; અપવિત્રમાં અપવિત્ર, પવિત્રમાં પવિત્ર,

દુઃખમાં દુઃખ, સુખમાં સુખ, અનાત્મામાં અનાત્મા, અને આમાત્માં આત્માનું-જ્ઞાન થવું એ વિદ્યા છે. અર્થાતઃ—

**“વેત્તિ યથાવત્તત્ત્વ પદાર્થસ્વરૂપં યયા સા વિદ્યા — યયા તત્ત્વસ્વરૂપં
ન જાનાતિ જ્ઞાપાદન્યસ્મિન્નન્યન્નિશ્ચિનોતિ યયા સાઽવિદ્યા”**

જેથી પદાર્થનો યથાર્થ સ્વરૂપભોધ થાય તે વિદ્યા, અને જેથી તત્ત્વસ્વરૂપ ન જાણવામાં આવે અને અન્યમાં અન્ય ભુદ્ધિ થાય તે અવિદ્યા કહેવાય છે. અર્થાત્ કર્મોપાસના અવિદ્યા એટલા માટે છે કે, એમાં બાહ્ય અને અન્તર ક્રિયા વિશેષ છે જ્ઞાન વિશેષ નથી એથી મન્ત્રમાં કહ્યું છે કે શુદ્ધકર્મ અને પરમેશ્વરની ઉપાસના વિના મૃત્યુ દુઃખથી પાર કોઈ નથી થતું, અર્થાત્ પવિત્ર કર્મ, પવિત્રોપાસના, અને પવિત્ર જ્ઞાનથીજ મુક્તિ અને અપવિત્ર મિથ્યાભાષણાદિ કર્મ, પાપાભ્યુત્થાનિની ઉપાસના, અને મિથ્યા જ્ઞાનથી બન્ધ થાય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય હાણુ માત્ર પણ કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાનથી રહિત નથી થતો એટલામાટે ધર્મયુક્ત સત્યભાષણાદિ કર્મ કરવાં, અને મિથ્યાભાષણાદિ ધર્મને છોડી દેવાં એજ મુક્તિનાં સાધન છે.

પ્રશ્ન—મુક્તિ કાને પ્રાપ્ત નથી થતી ?

ઉત્તર—જે બદ્ધ છે..

પ્રશ્ન—બદ્ધ કોણ છે ?

ઉત્તર—જે અધર્મ અજ્ઞાનમાં ફસેલા જીવ છે તે.

પ્રશ્ન—બન્ધ અને મોક્ષ સ્વભાવે કે નિમિત્તે કરીને આવે છે ?

ઉત્તર—નિમિત્તે કરીને કેમકે જે સ્વભાવે હોય તે બન્ધ અને મુક્તિની નિવૃત્તિ કદી નહીં થાય.

પ્રશ્ન— ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન બદ્ધો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્તિરિત્યેષા પરમાર્થતા ॥ ગૌડપાદીયકારિકા પ્ર૦૨ કાં૦૩૨॥

આ શ્લોક માંડ્યુક્યોપનિષદ ઉપર છે. જીવ બ્રહ્મ હોવાથી વસ્તુતઃ જીવોનો નિરોધ અર્થાત્ કદી ન આવરણમાં આવ્યો નથી જન્મ લેતો, ન બન્ધ છે, અને ન સાધક અર્થાત્ ન કોઈ પણ સાધના કરવાયાજો છે. ન છૂટવાની ઇચ્છા કરે છે અને ન કદી પણ એની મુક્તિ છે. કેમકે જ્યારે પરમાર્થથી બન્ધજ નથી થતો તો પછી મુક્તિ શું ?

ઉત્તર—એ નવીન વેદાન્તિયોનું કથન સત્ય નથી, કેમકે જીવનું સ્વરૂપ અત્ય હોવાથી આવરણમાં આવે છે શરીરની સાથે પ્રકટ હોવા રૂપ જન્મ લે છે પાપ રૂપ કર્મોના ફલ ભોગરૂપ બન્ધનમાં ફસે છે, તેને છોડાવવાના સાધન કરે છે દુઃખથી છૂટવાની ઇચ્છા કરે છે અને દુઃખથી છૂટીને પરમાનંદ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થઈને મુક્તિને પણ ભોગવે છે.

પ્રશ્ન—એ સર્વ ધર્મ દેહ અને અન્તઃકરણના છે, જીવના નથી, કેમકે જીવ તો પાપપુણ્ય રહિત સાક્ષી માત્ર છે, શીતોપણાદિ શરીરાદિના ધર્મ છે, આત્મા તો નિર્લેપ છે.

ઉત્તર—દેહ અને અંતઃકરણ જડ છે. એમને શીતોષ્ણની પ્રાપ્તિ અને ભોગ નથી. જે ચંતન મનુષ્યાદિ પ્રાણી એમને સ્પર્શ કરે છે, તેનેજ શીતોષ્ણનું ભાન અને ભોગ થાય છે. તેમજ પ્રાણ પણ જડ છે. એને ભૂખ કે પિપાસા એટલે તરસ નથી, કિન્તુ પ્રાણવાલા જીવને ક્રુધા, તૃષ્ણા, લાગે છે. તેમજ મન પણ જડ છે. એને દર્પ અને શોક નથી થઈ શકતા કિન્તુ મન વડે દર્પ, શોક, અને સુખ દુઃખનો ભોગ જીવ કરે છે. જેમ બહિષ્કરણ આત્માદિ ઇન્દ્રિયો વડે સારા નકારા શબ્દાદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરીને જીવ સૂખી દુઃખી થાય છે તેમજ અંતઃકરણ-મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર-વડે સંકલ્પ, વિકલ્પ, નિશ્ચય, સ્મરણ અને અભિમાન કરવાવાળા દંડ અને માન્યતા ભાગી થાય છે. જેમ તલવારે મારનાર દંડનીય થાય છે, પણ તલવાર નથી થતી તેમજ દેહેન્દ્રિય અંતઃકરણ અને પ્રાણરૂપ સાધનોથી સારાં નકારાં કર્મોના કર્તા જીવો સુખદુઃખના ભોક્તા છે. જીવ કર્મોના સાક્ષી નથી પણ કર્તા ભોક્તા છે. કર્મોના સાક્ષી તો એક અદ્વિતીય પરમાત્મા છે. જે કર્મ કરનાર જીવ છે તેજ કર્મોમાં લિપ્ત થાય છે. તે સાક્ષીરૂપ ઈશ્વર કર્મમાં લિપ્ત થતો નથી.

પ્રશ્ન—જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ છે. જેમ દર્પણના દૂટવા દૂટવાથી બિમ્બની કાંઈ પણ હાનિ નથી થતી, તેજ પ્રકારે અંતઃકરણમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ જીવ ત્યાંસૂધી છે કે ત્યાંસૂધી તે અંતઃકરણોપાધિ છે. જ્યારે અંતઃકરણ નષ્ટ થઈ ગયું ત્યારે જીવ મુક્ત છે.

ઉત્તર—એતો બાલકપણાની વાત છે. કેમકે પ્રતિબિંબ તો સાકારમાં સાકારનું પડ છે. જેમ કે મુખ અને દર્પણ આકારવાળાં છે. અને પૃથક્ પણ છે. જો પૃથક્ ન હોય તો પ્રતિબિંબ નથી થઈ શકતું બ્રહ્મ નિરાકાર અને સર્વ વ્યાપક હોવાથી એનું પ્રતિબિંબ પણ નથી થઈ શકતું.

પ્રશ્ન—ગુઓ, ગંભીર સ્વચ્છ જગમાં નિરાકાર અને વ્યાપક આકાશનો આભાસ પડે છે તે પ્રકારે સ્વચ્છ અંતઃકરણમાં પરમાત્માનો આભાસ છે અને તેથી એને ચિદાભાસ કહે છે.

ઉત્તર—આ બાળબુદ્ધિનો મિથ્યા પ્રભાવ છે કેમકે આકાશ દ્રવ્ય નહીં તો પછી એને આંખથી કાંઈ પણ નથી દેખી શકતો જ્યારે આકાશ વિષેના સ્પર્શ વાયુને આંખથી નથી જોઈ શકતો. તો આકાશને કેમ કરીને જોઈ શકે?

પ્રશ્ન—આ જે ઉપર નીલ વર્ણ અને ધૂંવાડા જેવું દેખાય છે, તે આકાશ છે કે નહીં?

ઉત્તર—નહીં.

પ્રશ્ન—તો એ શું છે?

ઉત્તર—અલગ અલગ પૃથિવી, જલ, અને અગ્નિના પ્રસરણું દેખાય છે, એમાં જે નીલતા દેખાય છે તે અધિક જલની છે કે જે વર્ષ છે તે; અને જે ધૂંવાડા જેવું દેખાય છે, તે પૃથિવીથી ધ્રુવ ઉડીને વાયુમાં ધ્રુમે છે તે દેખાય છે અને તેનુંજ પ્રતિબિંબ તે જલ કે દર્પણમાં દેખાય છે, આકાશનું નહીં.

પ્રશ્ન—જેમ ધરાકાશ, મહાકાશ, મેઘાકાશ અને મહદાકાશના બેદ વ્યવહારમાં થાય છે, તેમજ બ્રહ્મના બ્રહ્માણ્ડ અને અંતઃકરણ ઉપાધિના બેદે કરીને ઈશ્વર અને જીવ નામ પડે છે, જ્યારે ધરાદિ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે મહદાકાશજ કહેવાય છે.

ઉત્તર—એ પણ વાત અવિદ્યાનની છે. કેમકે આકાશ કદી છિન્ન ભિન્ન નથી થતું. વ્યવહારમાં પણ “ વેંગ લાવ ” ઇત્યાદિ વ્યવહાર થાય છે, કોઈ કહેતું નથી કે “ ઘડનું આકાશ લાવ ” તેથી એ વાત ઠીક નથી.

પ્રશ્ન—જેમ સમુદ્રમાં મચ્છ, કીડા અને આકાશમાં પક્ષી આદિ ધૂમે છે, તેમજ ચિદાકાશ અહ્મમાં સધલાં અંતઃકરણો ધૂમે છે એ સ્વયં તો જડ છે, પરંતુ સર્વવ્યાપક પરમાત્માની સત્તા વડે, જેમ અસ્થિથી લોટું ચેતન થાય તેમ, ચેતન થઈ રહ્યાં છે. જેમ તે ફરે હરે છે અને આકાશ તથા અહ્મ નિશ્ચય છે તેમ જીવને અહ્મ માનવામાં કોઈ દોષ નથી આવતો.

ઉત્તર—આપણું તમારું દૃષ્ટાંત સત્ય નથી, કેમકે જો સર્વવ્યાપી અહ્મ અંતઃકરણમાં પ્રકાશમાન થઈ જીવ થાય છે તો સર્વજ્ઞાદિ ગુણ એમાં હોય છે કે નહીં ? જો કહેા કે આવશ્યક હોવાથી સર્વજ્ઞતા નથી રહેતી તો કહેા કે અહ્મ આવૃત્ત અને અર્પિત છે કે અઅર્પિત ? જો કહેા કે અઅર્પિત છે તો વચમાં કોઈ પણ પડદો નાખી શકતો નથી જો પડદો નહીં તો સર્વજ્ઞતા કેમ નહીં ? જો કહેા કે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને અંતઃકરણની સાથે ચાલતા જેવા છે સ્વરૂપથી નહીં. જ્યારે સ્વયં નથી ચાલતા તો અંતઃકરણ જેટલો જેટલો પૂર્વ પ્રાપ્ત દેશ છોડતા જશે અને આગળ આગળ જ્યાં જ્યાં સરકતો જશે ત્યાં લાંબો અહ્મ બ્રાન્ત અને અજ્ઞાની થઈ જશે, અને જેટલો જેટલો છૂટતો જશે ત્યાં લાંબો અહ્મજ્ઞાની, પવિત્ર અને મુક્ત થતો જશે. એ પ્રકારે સર્વત્ર સ્થિતિના અહ્મને અંતઃકરણ બગાડ્યા કરશે, અને બન્ધ, મુક્તિ પણ લાણ લાણમાં થયા કરશે. તમારા કહ્યા પ્રમાણે જો એમ હોય તો કોઈ જીવને પૂર્વે જ્ઞેયજ્ઞા સાંભળ્યાનું સ્મરણ ન થાય કેમકે જે અમ્હે તે જ્ઞેયું, તે ન રહ્યું. એટલામાટે અહ્મ જીવ અને જીવ અહ્મ એક કદી નથી થતા, પણ સદાપૃથક્ પૃથક્ છે.

પ્રશ્ન—એ સર્વ અધ્યારોપ માત્ર છે અર્થાત્ અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનું સ્થાપન કરવું અધ્યારોપ કહેવાય છે. તેમજ અહ્મ વસ્તુમાં સર્વ જગત્ અને એના વ્યવહારનો અધ્યારોપ કરવાથી જિજ્ઞાસુને બોધ કરાવીએ છીએ પરંતુ વાસ્તવમાં તો સર્વ અહ્મજ છે.

પ્રશ્ન—અધ્યારોપનો કરવાવાળો કોણ છે ?

ઉત્તર—જીવ.

પ્રશ્ન—જીવ કોને કહેા છો ?

ઉત્તર—અંતઃકરણાવસ્થિજ્ઞ ચેતનને.

પ્રશ્ન—અંતઃકરણાવસ્થિજ્ઞ ચેતન બીજો છે કે તેજ અહ્મ ?

ઉત્તર—તેજ અહ્મ છે.

પ્રશ્ન—તો શું અમ્હેજ પોતામાં જગત્ની જૂઠી કલ્પના કરી લીધી ?

ઉત્તર—હા. અહ્મની એમાં શી હાની.

પ્રશ્ન—જે મિથ્યા કલ્પના કરે છે તે શું જૂઠું નથી કરતો ?

ઉત્તર—નહી, કેમકે જે મન વાણીથી કલ્પિત કે કથિત છે તે સર્વ જૂઠું છે.

પ્રશ્ન—તો પછી મન વાણીથી જુઠી કલ્પના કરનાર અને મિથ્યા બોલનાર બ્રહ્મ કલ્પિત અને મિથ્યાવાદી થયો કે નહીં ?

ઉત્તર—હા. અમને ઇષ્ટાપતિ છે ! વાહરે જુઠા વેદાન્તિયો ! તમે સત્યસ્વરૂપ, સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ, પરમાત્માને તો મિથ્યાચારી કરી દીધો. શું એ તમારી દુર્ગતિનું કારણ નથી ! કયા ઉપનિષદ્, સૂત્ર કે વંદમાં લખ્યું છે કે પરમેશ્વર મિથ્યા સંકલ્પવાળો અને મિથ્યાવાદી છે ? કેમકે જેમ કોઈ ચોરે કોટવાલને દંડ દીધો અર્થાત્ “ ઉલટો ચોર કોટવાલને દંડે, ” એ કહેવત પ્રમાણે તમારી વાત થઈ. એ વાત તો ઉચિત છે કે કોટવાલ ચોરને દંડે, પરંતુ ચોર કોટવાલને દંડે એ વાત તો વિપરીત છે; તેજ પ્રમાણે તમે મિથ્યા સંકલ્પવાળા અને મિથ્યાવાદી થઈને તે પેતાનો દોષ બ્રહ્મમાં વ્યર્થ લગાડો છો. જે બ્રહ્મ મિથ્યાજ્ઞાની, મિથ્યાવાદી, મિથ્યાકારી હોય તો સઘળું અનંત બ્રહ્મ પણ એવુંજ થઈ જાય, કેમકે એ એક રસ છે. પણ એ સત્યસ્વરૂપ, સત્યમાની, સત્યવાદી અને સત્યકારી છે. આ સઘળા દોષ તમારા છે. બ્રહ્મનાં નથી. જેને તમે વિદ્યા કહો છો તે અવિદ્યા છે. અને તમારા અધ્યારોપ પણ મિથ્યા છે. કેમકે આપ બ્રહ્મ ન છતાં પોતાને બ્રહ્મ માનવો અને બ્રહ્મને જીવ માનવો, એ મિથ્યાજ્ઞાન નહીં તો શું છે ? જે સર્વ આપક છે તે પરિચિત્ત અજ્ઞાન અને બન્ધમાં કદી નથી પડતો કેમકે અજ્ઞાન, પરિચિત્ત, એકદેશી, અસ્પ, અસ્પષ્ટ જીવ હોય છે; સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ નહીં.

હવે મુક્તિબન્ધનું વર્ણન કરિયે છિયે.

પ્રશ્ન—મુક્તિ કોને કહે છે ?

ઉત્તર— “ મુચ્ચન્તિ પૃથગ્ભવન્તિ જના યસ્યાં સા મુક્તિઃ ”

જેમાં છૂટી જવું હોય, તેનું નામ મુક્તિ છે.

પ્રશ્ન—જ્ઞાનાથી છૂટી જવું ?

ઉત્તર—જ્ઞાનાથી છૂટવાની ઇચ્છા સઘળા જીવો કરે છે.

પ્રશ્ન—જ્ઞાથી છૂટવાની ઇચ્છા કરે છે ?

ઉત્તર—જ્ઞેથી છૂટવાને ચાહે છે.

પ્રશ્ન—કોનાથી છૂટવા ચાહે છે ?

ઉત્તર—હુઃખથી.

પ્રશ્ન—છૂટીને કોને પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર—સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. અને બ્રહ્મમાં રહે છે.

પ્રશ્ન—મુક્તિ અને બન્ધ ક્યાં ક્યાં વાતોથી થાય છે ?

ઉત્તર—પરમેશ્વરની આજ્ઞા પાળવી, અધર્મ, અવિદ્યા, કુસ્ત્ર, કુસંસ્કાર અને નહારાં વ્યસનોથી અલગ રહેવું, અને સત્ય ભાષણ, પરોપકાર, વિદ્યા, પક્ષપાતરહિત ન્યાય અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી. પૂર્વોક્ત પ્રકારે પરમેશ્વરની સ્તુતિ પ્રાર્થના અને ઉપાસના અર્થાત્ યોગાભ્યાસ કરવો વિદ્યા ભણવી,

ભણાવવી અને ધર્મથી પુરુષાર્થ કરીને જ્ઞાનની ઉન્નતિ કરવી. સર્વથી ઉત્તમ સાધનો કરવાં, અને જે કાંઈ કરવું તે સધળું પક્ષપાતરહિત ન્યાય ધર્માનુસારજ કરવું ઇત્યાદિ સાધનો વડે મુક્તિ; અને એનાથી વિપરીત ઇશ્વરાજાભંગ કરવી આદિ કામથી બંધ થાય છે.

પ્રશ્ન—મુક્તિમાં જીવને લય થાય છે કે વિદ્યમાન રહે છે. ઉત્તર—વિદ્યમાન રહે છે.

પ્રશ્ન—ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર—બ્રહ્મમાં.

પ્રશ્ન—બ્રહ્મ ક્યાં છે ? અને એ મુક્ત જીવ એક સ્થળે રહે છે કે સ્વેચ્છાચારી બને સર્વત્ર વિચરે છે ?

ઉત્તર—બ્રહ્મ સર્વત્ર પૂર્ણ છે, તેમાં મુક્ત જીવ અવ્યાહતગતિ હોય છે, એટલે તેને અટકાવ કે રોકાણ હોતાં નથી અને તે વિજ્ઞાન, અને આનંદપૂર્વક સ્વતંત્ર વિચરે છે.

પ્રશ્ન—મુક્ત જીવોનું સ્થૂલ શરીર હોય છે કે નહીં ? ઉત્તર—નથી હોતું.

પ્રશ્ન—તો પછી તેઓ સુખ અને આનંદ ભોગ કેમ કરી શકે ?

ઉત્તર—તેમનાં સત્ય સંકલ્પાદિ સ્વાભાવિક ગુણો અને સામર્થ્ય, સધળું રહે છે, ભૌતિક સંગ નથી રહેતો જેમ:—

ગૃણન્ શ્રોત્રં ભવતિ, સ્પર્શન્ ત્વગ્ભવતિ, પશ્યન્ ચક્ષુર્ભવતિ, રસયન્ રસના
ભવતિ, જિઘ્રન્ ઘ્રાણં ભવતિ, મન્વાનો મનો ભવતિ, વોધયન્ બુદ્ધિર્ભવતિ,
ચેતયંશ્ચિત્તં ભવત્યહં કુર્વાણોઽહંકારો ભવતિ ॥ શતપથ૦ કાં૦ ૧૪ ॥

મોક્ષમાં ભૌતિક શરીર કે ઇન્દ્રિયોનું ગોલક જીવાત્માની સાથે નથી રહેતું કિંતુ પોતાના સ્વાભાવિક શુદ્ધ ગુણ રહે છે. ત્યારે સાંભળવા ઇચ્છે છે ત્યારે શ્રોત્ર, સ્પર્શ કરવા આહું ત્યારે ત્વચા, જોવાના સંકલ્પથી ચક્ષુ, સ્વાદાર્થે રસના, ગન્ધાર્થે ઘ્રાણુ, સંકલ્પ વિકલ્પ કરતી સમયે મન, નિશ્ચય કરવામાં બુદ્ધિ, સ્મરણાર્થે ચિત્ત અને અહંકારાર્થે અહંકારરૂપ પોતાની સ્વશક્તિથી જીવાત્મા મુક્તિમાં થઈ જાય છે. સંકલ્પ માત્ર શરીર રહે છે. જેમ શરીરને આધારે રહી, ઇન્દ્રિયોના ગોલક દ્વારા જીવ સ્વકાર્ય કરે છે, તેમ પોતાની સ્વશક્તિથી મુક્તિમાં સર્વસાનંદ ભોગવે છે.

પ્રશ્ન—એની શક્તિ કેવા પ્રકારની અને કેટલી છે ?

ઉત્તર—મુખ્ય એક પ્રકારની શક્તિ છે, પરંતુ બલ, પરાક્રમ, આકર્ષણ, પ્રેરણા, ગતિ, બીપણ, વિવેચન, ક્રિયા, ઉત્સાહ, સ્મરણ, નિશ્ચય, ઇચ્છા, પ્રેમ, દેષ, સંયોગ, વિલાગ, સંયોજક, વિલાજક, શ્રવણ, સ્પર્શન, દર્શન, સ્વાદન, અને ગંધ ગ્રહણ તથા જ્ઞાન એ ૨૪ ચોવીસ પ્રકારના સામર્થ્યયુક્ત જીવ છે. એથી મુક્તિમાં પણ આનંદની પ્રાપ્તિને ભોગ કરે છે. જે મુક્તિમાં જીવે લય હોય, તો મુક્તિનું સુખ કાણ ભોગવે ? અને જે જીવના નાશનેજ મુક્તિ સમજે છે, તે તો મહામૂઢ છે, કેમકે જીવની મુક્તિ એ છે કે દુઃખોથી છૂટીને આનંદસ્વરૂપ સર્વવ્યાપક અનંત પરમેશ્વરમાં જીવનું આનંદમાં રહેવું. જુઓ, વેદાંત શારીરક સૂત્રોમાં:—

અભાવં બાદરિરાહ શ્યેવમ્ ॥

વેદાન્તદ૦ ૪ । ૪ । ૧૦ ॥

જે બાદરિ વ્યાસજીના પિતા છે, તે મુક્તિમાં જીવનો અને તેની સાથે મનનો ભાવ માને છે. અર્થાત્ જીવ અને મનનો લય પરાશરજી પણ નથી માનતા. તેમજ:—

ભાવં જૈમિનિર્વિકલ્પા મનનાત્ ॥

વેદાન્તદ૦ ૪ । ૪ । ૧૧ ॥

અને જૈમિનિ આચાર્ય મુક્તપુરૂષના મનની સમાન સૂક્ષ્મ શરીર, ઇન્દ્રિયો, અને પ્રાણાદિને પણ વિદ્યમાન માને છે. અભાવ નહીં.

દ્વાદશાહવદુભયવિધં બાદરાયણોડતઃ ॥

વેદાન્તદ૦ ૪ । ૪ । ૧૨ ॥

વ્યાસમુનિ મુક્તિમાં ભાવ અને અભાવ એ બેઉને માને છે અર્થાત્ શુદ્ધ સામર્થ્ય યુક્ત જીવ મુક્તિમાં બન્યો રહે છે. અપવિત્રતા, પાપાચરણ, દુઃખ, અજ્ઞાનાદિનો અભાવ માને છે.

યદા પંચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।

બુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ટતે તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥ કઠોપનિષદ્૦ વ૦ ૬ મં-૧૦ ॥

જ્યારે શુદ્ધ મનયુક્ત પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય જીવ સાથે રહે છે, અને બુદ્ધિનો નિશ્ચય સ્થિર થાય છે, તેને પરમ ગતિ અર્થાત્ મોક્ષ કહે છે.

ય આત્મા અપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકોઽવિજિગ્ધત્સોઽપિપાસઃ

સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ સોઽન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ સર્વાંશ્ચલો-

કાનાપ્રોતિ સર્વાંશ્ચ કામાન્ યસ્તમાત્માનમનુવિચ જાનાતીતિ ॥ છાન્દો૦

પ્ર૦ ૮ અ૦ ૭ મં૦ ૧ ॥

સ વા એષ એતેન દૈવેન ચક્ષુષામનસૈતાન્ કામાન્ પશ્યન્ રમતે ય એતે

બ્રહ્મલોકે તં વા એતં દેવા આત્માનમુપાસતે તસ્માત્તેષાં સર્વે ચ લોકા

આત્તાઃ સર્વે ચ કામાઃ સ સર્વાંશ્ચ લોકાનાપ્રોતિ સર્વાંશ્ચ કામાન્ય-

સ્તમાત્માનમનુ વિચજાનાતીતિ ॥ છાન્દો૦ પ્ર૦ ૮૦ સ્વં૦ ૧૨ મં૦ ૫-૬ ॥

ન મધવન્મર્ત્યં વા ઇદં શરીર માત્તં મૃત્યુના તદસ્યાઽમૃતસ્યા શરીર-

સ્યાત્મનોધિષ્ઠાનમાત્તો વૈ સ શરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાભ્યાં ન વૈ સં શરીરસ્ય

સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહંતિરસ્ત્યશરીરં વા વસન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ ।

છાન્દો૦ ॥ પ્ર૦ ૮ સ્વં૦ ૧૨ મં૦ ૧ ॥

જે પરમાત્મા (અપહત પાપમા) અર્થાત્ સર્વ પાપ, જરા, મૃત્યુ, શોક, ક્રોધ, તૃપાથી રહિત

(પિપાસા એટલે) સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ છે તેની જાળ અને તેને જાણવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. જે પરમાત્માના સમ્યન્ધથી મુક્ત જીવ સર્વ લોકો અને સર્વ કામોને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પરમાત્માને જાણીને મેક્ષાન્ત સાધનને અને પોતાને શુદ્ધ કરવાનું જાણે છે, તે આ મુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ શુદ્ધ દિવ્ય નેત્ર અને શુદ્ધ મનથી કામોને જોતો, અને પ્રાપ્ત હોતો થકા રમણ કરે છે, જે એ બ્રહ્મલોક અર્થાત્ દર્શનીય પરમાત્મામાં સ્થિત થઈને મોક્ષ સુખને ભોગવે છે, અને એજ પરમાત્માની અર્થાત્ જે સર્વાન્તર્યામી આત્મા છે. તેની, ઉપાસના મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાવાળા વિદ્વાન લોક કરે છે. એનાથી તેમને સર્વ લોક અને સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ જે જે સંકલ્પ કરે છે, તે તે લોક અને તે તે કામ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે મુક્ત જીવ સ્થૂલ શરીર છોડીને સંકલ્પમય શરીરની આકાશમાં પરમેશ્વરની અંદર વિચરે છે. કેમકે જે શરીરવાન હોય છે, તે સાંસારિક દુઃખથી રહિત નથી થઈ શકતો. જેમ ઈંદ્રને પ્રભાવતિએ કહ્યું છે કે હે પરમ પૂજિત ધનયુક્ત પુરૂષ ! આ સ્થૂલ શરીર મરણ ધર્મવાળું ધર્મી છે અને જેમ સિંહના મુખમાં બકરી હોય, તેમ આ શરીર મરણના મુખમાં છે. એ-શરીર આ મરણ અને શરીર રહિત જીવાત્માનું નિવાસસ્થાન છે, તેથી આ જીવ સુખ અને દુઃખથી સદા અસ્ત રહે છે; કેમકે શરીરરહિત જીવને સાંસારિક પ્રસન્નતાની નિવૃત્તિ થાય છેજ અને જે શરીર રહિત મુક્ત જીવાત્મા બ્રહ્મમાં રહે છે, તેને સાંસારિક સુખદુઃખનો સ્પર્શ પણ નથી થતો, કિન્તુ સદા આનન્દમાં રહે છે.

પ્રશ્ન—જીવ મુક્તિને પ્રાપ્ત થઈને પુનઃ જન્મમરણરૂપ દુઃખમાં કદી આવે છે કે નહીં ? કેમકે—

ન ચ પુનરાવર્તતે ન ચ પુનરાવર્તત ઇતિ ॥ છાન્દો ૦ પ્ર ૦ ૮ સ્વ ૦ ૧૫ ॥

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ વેદાન્ત ૬ ૦ અ ૦ ૪ પા ૦ ૪ સૂ ૦ ૨૨ ॥

યદ્વત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ભગવદ્ગી ૦ ॥

ઈત્યાદિ વચનોથી વિદિત થાય છે કે મુક્તિ તેજ છે કે જેનાથી નિવૃત્ત થઈને પુનઃ સસારમાં કદી નથી આવતો.

ઉત્તર—એ વાત હીક નથી કેમકે વેદમાં એ વાતનો નિષેધ કર્યો છે:—

કસ્યં નૂનં કંતમસ્યામૃતાનાં મનામહે ચારું દેવસ્ય નામં ।

કો નો મહ્યા અદિતયે પુનર્દાત્ પિતરં ચ દૃશેયં માતરં ચ ॥ ૧ ॥

અગ્રેવયં પ્રથમસ્યામૃતાનાં મનામહે ચારું દેવસ્ય નામં ।

સ નો મહ્યા અદિતયે પુનર્દાત્ પિતરં ચ દૃશેયં માતરં ચ ॥ ૨ ॥

ઋ ૦ મં ૦ ૧ । સૂ ૦ ૨૪ । મં ૦ ૧ । ૨ ॥

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ ३ ॥ सांख्य ॥ अ० १ सू० १५९ ॥

૧ પ્રશ્ન—હમે લોક કોનું નામ પવિત્ર જાણિયે? કોણ નાશરહિત પદાર્થોની મધ્યમાં વર્તમાન દેવ સદા પ્રકાશસ્વરૂપ છે, અમને મુક્તિનું સુખ ભોગવાવીને પુનઃ આ સંસારમાં કોણ જન્મ દે છે અને માતા પિતાના દર્શન કરાવે છે?

૨. ઉત્તર—અમે આ પ્રકાશસ્વરૂપ આનાદિ સદા મુક્ત પરમાત્માનું નામ પવિત્ર જાણિયે. જે અમને મુક્તિમાં આનન્દ ભોગવાવીને પૃથ્વીમાં પુનઃ માતાપિતાના, સમ્યક્ધર્મમાં જન્મ દેખાતે માતા પિતાનું દર્શન કરાવે છે તેજ પરમાત્મા મુક્તિની વ્યવસ્થા કરતો થકો સર્વનો સ્વામી છે.

જેમ આ સમય બંધ મુક્ત જીવ છે, તેમજ સર્વદા રહે છે. અત્યન્ત વિચ્છેદ બંધ મુક્તિનો કદી નથી થતો. કિન્તુ બંધ અને મુક્તિ સદા નથી રહેતી.

प्रश्न— तदत्यन्तविमोक्षोपवर्गः । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानामुत्तरो
त्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः । न्याय द० अ० १ सू० २२ । २ ॥

જે દુઃખનો અત્યન્ત વિચ્છેદ થાય છે તેજ મુક્તિ કહેવાય છે કેમકે જ્યારે મિથ્યા જ્ઞાન, અવિદ્યા, લોભાદિ દોષ, વિષય, અને દુષ્ટવ્યસનોમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી જન્મ અને દુઃખ ઉત્તરોત્તર ઘટ્ટવાથી પૂર્વ પૂર્વનું નિવૃત્ત થવાથી મોક્ષ થાય છે, જે કે સદા બંધો રહે છે.

ઉત્તર—જે આવશ્યક નથી કે અત્યન્ત શબ્દ અત્યન્તાભાવનુંજ નામ હોય જેમ

“अत्यन्तं दुःखमत्यन्तं सुखं चास्य वर्त्तते” ॥

બહુ દુઃખ અથવા બહુ સુખ આ મનુષ્યને છે એથી એ વિદિત થાય છે કે એને બહુ સુખ અથવા દુઃખ છે, તે પ્રકારે અહીં પણ અત્યન્ત શબ્દનો અર્થ જાણવો જોઈએ.

प्रश्न—जो मुक्तिथी जव पाछो आवे छे तो ते केदवा समय सूधी मुक्तिमां रहे छे?

उत्तर—ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ।

मुण्डक० उ० ૩ સ્વં ૨ મં ૬ ॥

તે મુક્ત જીવ મુક્તિને પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મમાં આનન્દને મહાકલ્પ સુધી ભોગવીને પુનઃ મહાકલ્પની પશ્ચાત્ મુક્તિ સુખને છોડીને સંસારમાં આવે છે.

એની સંખ્યા એ છે કે ત્રેતાલીસ લાખ, વીસ સહસ્ત્ર વર્ષોની એક ચતુર્થુગી, જે સહસ્ત્ર ચતુર્થુગીની એક અહોરાત્ર, એવી ત્રીસ અહોરાત્રનો એક માસ, એવા બાર માસનું એક વર્ષ, એવા શત વર્ષોનો પરાન્તકાલ થાય છે. એને ગણિતની રીતિયે યથાવત્ સમજી લેવું. એટલો સમય મુક્તિમાં સુખ ભોગવવાનો છે.

प्रश्न—सधणा संसार अने ग्रन्थकारेनो ऐज भत छे के जेथी पुनः जन्म भरखुमां कही न आवे.

उत्तर—ऐ वात कही पणु अनि शकती नथी. કેમકે પ્રથમ તો જીવનું સામર્થ્ય, શરીરાદિ

પદાર્થ અને સાધન પરિમિત છે પછી તેનું ફલ અનન્ત કેવીરીતે થઈ શકશે? અનન્ત આનન્દ ભોગવવાનું અસીમ સામર્થ્ય, કર્મ અને સાધન જીવોમાં નથી, એટલામાટે અનન્ત સુખ ભોગવી શકતો નથી. જેના સાધન અનિત્ય છે તેના ફલ નિત્ય કદી થઈ શકતા નથી અને વળી જે મુક્તિમાંથી કોઈ પણ જીવ ફરીને આ સંસારમાં ન આવે, તો સંસારનો ઉચ્છેદ અર્થાત્ જીવ નિશ્શેષ થઈ જવા જોઈએ.

પ્રશ્ન—જેટલા જીવ મુક્ત થાય છે તેટલા ઈશ્વર નવા ઉત્પન્ન કરી સંસારમાં મુકી દે છે તેથી નિશ્શેષ નથી થતા.

ઉત્તર—જેમ જેમ હોય તો જીવ અનિત્ય થઈ જાય, કેમકે જેની ઉત્પત્તિ થાય તેનો નાશ અવશ્ય થાય છે. તો પછી તમારા મતાનુસાર મુક્તિ પામીને પણ વિનષ્ટ થઈ જાય, એટલે મુક્તિ અનિત્ય થઈ ગઈ. અને વળી મુક્તિના સ્થાનમાં ધણી ભીડાભીડ થઈ જશે. કેમકે ત્યાં આગમ અધીક અને વ્યય કાંઈ પણ નહીં હોવાથી વૃદ્ધિનો પારાક્ષર ન રહેશે. તથા દુઃખના અનુભવ વિના સુખ કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી. જેમ કડવું ન હોય તો મધુર શું? જે મધુર ન હોય તો કટુ શું કહેવાય? કેમકે એક સ્વાદના એક રસની વિરુદ્ધ હોવાથી એકની પરીક્ષા થાય છે. જેમ કાંઈ મનુષ્ય મીઠા તથા મધુરજન પદાર્થ ખાતો પીતો જાય, તેને તેવું સુખ નથી થતું, જેવું કે સર્વપ્રકારના રસોના ભોગવનારને થાય છે. વળી જે ઈશ્વર અન્તવાન કર્મોનું અનન્ત ફલ આપે તો તેનો ન્યાય નષ્ટ થઈ જાય જે જેટલો ભાર ઉપાડી શકે તેટલો તેના ઉપર ધરવો એ બુદ્ધિમાનોનું કામ છે. જેમ એક મણભર ઉપાડનારના માથાપર દશ મણ ભાર મુકવાથી તે ભાર મૂકનારની નિન્દા થાય છે, તેમ અલ્પજ્ઞ, અલ્પસામર્થ્યવાળા જીવ પર અનન્ત સુખનો ભાર મુકવો ઈશ્વરને માટે ઠીક નથી તથા જે પરમેશ્વર નવા જીવો ઉત્પન્ન કરે છે, તો જે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણજન ખપી જશે. કારણ કે જોઈએ તેવડો મોટો ધન કોશ હોય પરંતુ જેમાં વ્યય છે અ આવક નથી તેનું કદીને કદી પણ દેવાળું નીકળીજ જાય છે. એટલા માટે એ વ્યવસ્થા ઠીક છે કે મુક્તિમાં જીવું અને સાંથી પુનઃ પાછા આવવું સાચું છે. શું થોડા કેદખાનાની સજા કરતાં જન્મ કેદખાનાના દંડવાળા પ્રાણીને અથવા ફાંસીને કોઈ સારી માને છે? જ્યારે ત્યાંથી આવવાનું જ ન હોય તો જન્મ કેદથી આવી મુક્તિમાં એટલોજ અન્તર છે કે ત્યાં ફક્ત મજૂરી કરવી પડતી નથી; અને બ્રહ્માં લય થવું એતો સમુદ્રમાં ડૂબી મરવા જેવુંજ છે.

પ્રશ્ન—જેમ પરમેશ્વર નિત્યમુક્ત પૂર્ણ સુખી છે, તેમજ જીવ પણ નિત્યમુક્ત અને સુખી રહેશે તો કાંઈ પણ દોષ નહીં આવશે?

ઉત્તર—પરમેશ્વર અનંત સ્વરૂપ, સામર્થ્ય, ગુણ, કર્મસ્વભાવવાળો છે, તેથી તે કદી અવિદ્યા અને દુઃખ બંધનમાં નથી પડી શકતો જીવ મુક્ત થઈને પણ શુદ્ધસ્વરૂપ, અલ્પજ્ઞ, અને પરિમિત ગુણ, કર્મ સ્વભાવવાળો રહે છે. પરમેશ્વરની સદૃશ કદી નથી થતો.

પ્રશ્ન—જ્યારે એવી મુક્તિ પણ જન્મ મરણ સદૃશ છે. ત્યારે એને માટે શ્રમ કરવો વ્યર્થ છે ?

ઉત્તર—મુક્તિ જન્મમરણને સદૃશ નથી, કેમકે જ્યાંસુધી ૩૬૦૦૦ (છત્રીશ હજાર) વાર ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો જેટલો સમય થાય છે, તેટલા સમય પર્યન્ત જીવેને મુક્તિના આનન્દમાં રહેવું, અને તેને દુઃખ ન થવું એ શું નાની વાત છે ? જ્યારે આજે આઓ પીઓ છો, ને કાલે ભૂખ લાગનારી છે, ત્યારે ફરી એનો ઉપાય કેમ કરો છો ? જ્યારે ક્ષુધા, તૃષ્ણા, કુદ્ર ધન, રાજ્ય, પ્રતિષ્ઠા, સ્ત્રી, સન્તાન આદિને માટે ઉપાય કરવો આવશ્યક છે, ત્યારે મુક્તિને માટે કેમ ન કરવો ? જેમ મરવું અવશ્ય છે, તો પણ જીવવાનો ઉપાય કરવામાં આવે છે, તેમજ મુક્તિથી ફરી જન્મમાં આવવું છે તથાપિ તેનો ઉપાય કરવો અત્યાવશ્યક છે.

પ્રશ્ન—મુક્તિના શા સાધન છે ?

ઉત્તર—થોડાંક સાધન તો પ્રથમ લખ્યાં છે, પરંતુ વિશેષ ઉપાય એ છે કે જે મુક્તિ ઇચ્છે, તે જીવન મુક્ત થઈ અર્થાત્ મિથ્યા ભાષણાદિ પાપકર્મોનું ફલ દુઃખ છે, તેને છોડી સુખરૂપ ફલને આપવાવાળાં સત્યભાષણાદિ ધર્મીયરણુ અવશ્ય કરે. જે કોઈ દુઃખને છોડવા અને સુખને પ્રાપ્ત થવા ઇચ્છે, તે અધર્મને છોડી ધર્મ અવશ્ય કરે. કારણ કે દુઃખનું પાપાચરણુ અને સુખનું ધર્મીયરણુ મૂલ કારણ છે. સત્પુરુષોના સંગથી વિવેક અર્થાત્ સત્યાસત્ય, ધર્માધર્મ, કર્તવ્યકર્તવ્યનો નિશ્ચય અવશ્ય કરે, પૃથક્ પૃથક્ જાણે, અને શરીર અર્થાત્ જીવ પંચ કોશોનું વિવેચન કરે. એક “અન્નમય” જે ત્વચાથી લઈને અસ્તિપર્યંતનો સમુદાય પૃથ્વીમય છે. બીજો “પ્રાણમય” જેમાં “પ્રાણ” બહારથી ભાતર આવે છે “અપાન” જે ભાતરથી બહાર જાય છે “સમાન” જે નાભિસ્થ રહીને સર્વે શરીરમાં રસ પહોંચાડે છે “ઉદ્દાન” જેથી કંઠસ્થ અન્ન, પાન ખેંચવામાં આવે છે અને બહાર પરાક્રમ થાય છે, “વ્યાન” જેથી સર્વ શરીરમાં ચેષ્ટાદિ કર્મ જીવ કરે છે; ત્રીજો “મનોનય” જેમાં મનની સાથે અહંકાર અને વાક, પાદ, પાણિ, વાયુ, અને ઉપસ્થ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે; ચોથો “વિજ્ઞાનમય” જેમાં બુદ્ધિ, ચિત્ત અને શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે, જે વડે જીવ જ્ઞાનાદિ વ્યવહાર કરે છે, પાંચમો “આનન્દમય” કોષ જેમાં પ્રીતિ, પ્રસન્નતા, ન્યૂનાનંદ, અધિકાનંદ, અને આધાર કારણરૂપ પ્રકૃતિ છે. એ પાંચ કોષ કહેવાય છે. એનાથી જીવ સર્વ પ્રકારના કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાનાદિ વ્યવહારો કરે છે.

ત્રણ અવસ્થા; એક “જાગૃત્,” બીજી “સ્વપ્ન” અને ત્રીજી “સુષુપ્તિ” અવસ્થા કહેવાય છે. ત્રણ શરીર છે; એક “સ્થૂલ” જે આ દેખાય છે. બીજું, પાંચ પ્રાણ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ સૂક્ષ્મભૂત અને મન તથા બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વોનો સમુદાય “સૂક્ષ્મ શરીર” કહેવાય છે. એ સૂક્ષ્મ શરીર જન્મમરણાદિમાં પણ જીવની સાથે રહે છે. એના બે ભેદ છે. એક ભૌતિક અર્થાત્ જે સૂક્ષ્મભૂતોના અંશોથી બનેલો છે; બીજો સ્વાભાવિક, જે જીવના સ્વાભાવિક ગુણરૂપ છે. આ બીજું અને ભૌતિક શરીર મુક્તિમાં પણ રહે છે એથી જીવ મુક્તિમાં પણ સુખને ભોગવે છે.

ત્રીજી “કારણ,” જેમાં સુષુપ્તિ અર્થાત્ ગાઢનિદ્રા થાય છે, એ પ્રકૃતિરૂપ હોવાથી સર્વત્ર વિભુ અને સર્વ જીવોને માટે તે એક છે. ચોથું “તુરીય શરીર” તે કહેવાય છે કે જેમાં સમાધિથી પરમાત્માના આનંદસ્વરૂપમાં જીવ મગ્ન રહે છે. એજ સમાધિસંસ્કારજન્ય શુદ્ધ શરીરના પરાક્રમ મુક્તિમાં પણ યથાવત્સહાયક રહે છે. આ સર્વ કાપ અવસ્થાઓથી જીવ પૃથક્ છે. કેમકે સર્વને વિદિત છે કે જીવ અવસ્થાઓથી પૃથક્ છે; કેમકે જ્યારે મૃત્યુ થાય છે ત્યારે સૌ કોઈ કહે છે કે જીવ નિકળી ગયો. આજ જીવ સર્વનો પ્રેરક અને સર્વનો ધર્તા, સાક્ષી, કર્તા, ભોક્તા કહેવાય છે. જો કોઈ એમ કહે કે જીવ કર્તા ભોક્તા નથી, તો તેને જાણ કે તે અસાની, અને અવિવેકી છે, કેમકે જીવ વિનાના આ સર્વ જડ પદાર્થો છે, તેને સુખ દુઃખનો ભોગ અથવા પાપ પુણ્ય કર્તૃત્વ કદી હાથ શકતું નથી. હા, એના સમ્બન્ધથી જીવ પાપ પુણ્યનો કર્તા અને સુખદુઃખના ભોક્તા છે.

જ્યારે ઇન્દ્રિયોના અર્થોમાં મન ઇન્દ્રિયોની અને આત્મા મનની સાથે સંયુક્ત થઈ પ્રાણોને પ્રેરણા કરીને સારાં કે નકારાં કર્મોમાં લગાડે છે, તેજ વખતે તે બહિર્મુખ થઈ જાય છે. તેજ સમયે સારા કર્મોમાં ભીતરથી આનંદ, ઉત્સાહ, નિર્ભયતા, અને નકારા કર્મોમાં ભય, શંકા, લજ્જા, ઉત્પન્ન થાય છે. એ અન્તર્યામી પરમાત્માની શિક્ષા છે. જે કાંઈ એ શિક્ષાને અનુકૂલ વર્તે છે, તે મુક્તિ જન્ય સુખોને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે વિપરીત વર્તે છે, તે બન્ધજન્ય દુઃખ ભોગવે છે.

બીજી સાધન વૈરાગ્ય અર્થાત્ જે વિવેકથી સત્યાસત્યને જાણ્યું હોય, તેમાંથી સત્યાચરણનું ગ્રહણ અને અસત્યાચરણનો ત્યાગ કરવો એ વિવેક છે. જે પૃથિવીથી લઈને પરમેશ્વર પર્થવ પદાર્થોના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવને જાણીને તેની આજ્ઞા પાલણ અને ઉપાસનામાં તત્પર રહેવું અને એનાથી વિરક્ત ન ચાલવું, તથા સૃષ્ટિથી ઉપકાર લેવો, એ વિવેક કહેવાય છે.

એ પછી ત્રીજી સાધન પદ્ સમ્પત્તિ અર્થાત્ છઃ પ્રકારના કર્મ કરવાં એક “શમ” જેનાથી પોતાના આત્માને અને અંતઃકરણને અધર્માચરણથી હડાવીને ધર્માચરણમાં સદા પ્રવૃત્ત રાખવાં. બીજી “દમ” જેથી આત્માદિ ઇન્દ્રિયો અને શરીરને વ્યભિચારાદિ ધુરાં કર્મોથી હડાવીને જિતેન્દ્રિયત્વાદિ શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રાખવાં; ત્રીજી “ઉપરતિ” જેથી દુષ્ટ કર્મ કરનાર પુરુષોથી સદા દૂર રહેવું. ચોથું “તિનિદ્ધા” નિન્દા, સ્તુતિ, હાનિ, લાભ ગમે તેટલો હોય તો પણ હર્ષ શોક છોડી, મુક્તિના સાધનોમાં સદા લાગ્યા રહેવું. પાંચમું, “અદ્વા” વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રથી અને એના બોધથી પૂર્ણ આપ્ત વિદ્વાન્ સત્યોપદેષ્ટ મહાશયોના વચનોપર વિશ્વાસ કરવો. છઠું “સમાધાન” ચિત્તની એકાગ્રતા એ છ મળી એક “સાધન” ત્રીજી કહેવાય છે.

ચોથું, “મુમુક્ષુત્વ” અર્થાત્ જેમ ક્ષુધા, તૃપાતુરને અન્ન, જલ સિવાય બીજું કંઈ પણ સાંકે નથી લાગતું તેમ મુમુક્ષુને મુક્તિના સાધન અને મુક્તિ વિના બીજામાં પ્રિતિ ન હોવી જોઈએ.

આ ચાર સાધન અને ચાર અનુબંધ અર્થાત્ સાધનોની પશ્ચાત્ આ કર્મ કરવાના હોય છે. એમાંથી આ ચાર સાધનોથી યુક્ત જે પુરુષ હોય છે, તેજ, મોક્ષનો અધિકારી થાય છે.

બીજી “સમ્બંધ” બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ પ્રતિપાદ્ય અને વેદાદિ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદકને યથાવત્

સમજીને અન્વિત કરવાં. ત્રીજી “વિષયી” સર્વશાસ્ત્રોના પ્રતિપાદન વિષય બ્રહ્મ, તેની પ્રાપ્તિરૂપ વિષય-વાળા પુરૂષનું નામ “વિષયી” છે. ચોથો “પ્રયોગન” સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દને પ્રાપ્ત થઈને મુક્તિ સુખનું થવું. એ ચાર અનુબન્ધ કહેવાય છે.

તદનંતર “શ્રવણ ચતુષ્ટયઃ” એક “શ્રવણ,” જ્યારે કોઈ વિદ્વાન ઉપદેશ કરે છે ત્યારે શાન્ત ધ્યાન દઈને સાંભળવું, વિશેષ બ્રહ્મ વિદ્યા સાંભળવામાં અત્યંત ધ્યાન આપવું જોઈએ કેમકે એ સર્વવિદ્યાઓમાં સૂક્ષ્મ વિદ્યા છે. સાંભળીને બીજું “મનન” એકાન્ત દેશમાં બેસીને સાંભળેલાનો વિચાર કરવો જે વાતમાં શંકા હોય ત્યાં પુનઃ પૂછવું. અને સાંભળતી વખતે પણ વક્તા અને શ્રોતા ઉચિત સમજે તો પૂછવું. અને સમાધાન કરવું. ત્રીજું “નિદિધ્યાસન” જ્યારે સાંભળવા અને મનન કરવાથી નિસ્સન્દેહ થઈ જાય, ત્યારે સમાધિસ્થ થઈને તે વાતને જોવી, અને સમજવી, કે તે જેવું સાંભળ્યું હતું, અને વિચાર્યું હતું, તેવુંજ છે કે નહીં? ધ્યાન યોગથી જોવું. ચોથું “સાક્ષાત્કાર” અર્થાત્ જેવા પદાર્થના સ્વરૂપ, ગુણ અને સ્વભાવ હોય, તેવાજ યથાતથ્ય જાણી લેવાં એ “શ્રવણચતુષ્ટય” કહેવાય છે.

સદા તમોગુણ અર્થાત્ ક્રોધ, મલીનતા, આલસ્ય, પ્રમાદ આદિ; રજોગુણ અર્થાત્ ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, કામ, અભિમાન, વિક્ષેપ આદિ એ દોષોથી અલગ થઈને સત્ય એટલે શાન્ત પ્રકૃતિ, પવિત્રતા, ભવા, વિચાર આદિ ગુણોને ધારણ કરે.

(મૈત્રી) સુખી જનોમાં મિત્રતા, (કરુણા) દુઃખી જનોપર દયા, (મુદિત) પુણ્યાત્માઓથી હર્ષિત થવું, (ઉપેક્ષા) દુષ્ટાત્માઓમાં ન પ્રીતિ અને ન વેર કરવાં.

નિત્યપ્રતિ ન્યુનમાં ન્યુન બે ઘંટા-કલાક પર્યંત મુમુક્ષુ ધ્યાન અવસ્ય કરે. જેથી ભીતરના મન આદિ પદાર્થ સાક્ષાત્ થાય.

જુઓ ! પોતે ચેતન સ્વરૂપ છે, તેથી જ્ઞાનરૂપ અને મનનો સાક્ષી છે, કેમકે જ્યારે મન શાંત, થંચલ, આનંદિત, કે વિષાદયુક્ત થાય છે ત્યારે તેને યથાવત્ દેખે છે; તેમજ ઇન્દ્રિયો પ્રાણ આદિના જ્ઞાતા, પૂર્વ દૃષ્ટનું સ્મરણ કરતા અને એક કાલમાં અનેક પદાર્થોના વેત્તા, ધારણાકર્ષણ કર્તા, અને વળી સર્વથી પૃથક્ છે. જે પૃથક્ ન હોત તો સ્વતંત્ર કર્તા એનો પ્રેરક અધિષ્ઠાતા કદી થઈ શકે નહીં.

અવિદ્યાઽસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ પશ્ચદ્વેશાઃ । યોગ૦ પાદ ૨ । સૂ૦ ૩ ॥

એમાંથી અવિદ્યાનું સ્વરૂપ કહી ગયા છીએ. પૃથક્ વર્તમાન બુદ્ધિને આત્માથી ભિન્ન ન સમજવી એ અસ્મિતા, સુખમાં પ્રાપ્તિ એ રાગ, દુઃખમાં અપ્રાપ્તિ એ દ્વેષ, અને સર્વ પ્રાણીમાત્રને એ ઇચ્છા સદા રહે છે કે હું સદા શરીરસ્થ રહું, મરું નહીં, અર્થાત્ મૃત્યુ દુઃખથી ત્રાસ, એને અભિનિવેશ કહે છે. આ પાંચ કલેશોને યોગાબ્યાસ વિજ્ઞાનથી છોડાવી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને મુક્તિના પરમાનન્દને ભોગવવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—જેવી મુક્તિ આપ માનો છો, તેવી બીજી કોઈ નથી માનતા ! જુઓ જેની લોકો

મોક્ષ શિલા, શિવપુરમાં જન્મને સુપચાપ બેસી રહેવું એને, ઇસાઈ યોથા આસમાન જેમાં વિવાહ, લક્ષ્મી, વામન આદિ અને વસ્ત્રાદિ ધારણથી આનન્દ ભોગવવો એને; તેમજ મુસલમાન સાતમું આસમાન, વામમાર્ગી શ્રીપુર, શૈવ કૈલાશ, વૈષ્ણવ વૈકુંઠ, અને ગોકુલિયા ગોસાઈ ગોલોક આદિમાં જન્મને ઉત્તમ સ્ત્રી, અન્ન, પાન, સ્થાન, વસ્ત્રાદિને પ્રાપ્ત થઈને આનન્દમાં રહેવાને મુક્તિ માને છે. પૌરાણિક લોક (સાલોક્ય) ઇશ્વરના લોકમાં નિવાસ, (સાનુજ્ય) નાના ભાઈ સમાન ઇશ્વર સાથે રહેવું; (સારુપ્ય) જેવી ઉપાસનીય દેવની આકૃતિ હોય તેવા બની જવું; (સામીપ્ય) સેવક સમાન ઇશ્વરની સમીપ રહેવું; (સાયુજ્ય) ઇશ્વર સાથે સંયુક્ત થઈ જવું; એ પાંચ પ્રકારની મુક્તિ માને છે. તથા વેદાન્તિયો બ્રહ્મમાં લય થવું મોક્ષ સમજે છે.

ઉત્તર—બારમામાં જૈનીઓની (૧૩) તેરમામાં ઇસાઈઓની અને (૧૪) ચૈદમાં સમુદ્ધાસમાં મુસલમાનોની મુક્તિ આદિ વિષય લઈ વિશેષ કરીને લખીશું. અહિં વામમાર્ગી જે શ્રીપુરમાં જન્મને લક્ષ્મી સદૃશ સ્ત્રીઓસાથે મદ્યમાંસાદિ ખાવાં પીવાં, રંગ રાગ ભોગ કરવાં માને છે, તે અહીં કરતાં કાંઈ વિશેષ નથી. તેમજ મહાદેવ અને વિષ્ણુ સદૃશ આકૃતિવાળાં બની, પાર્વતી અને લક્ષ્મી સદૃશ સ્ત્રીયુક્ત થઈને આનન્દ ભોગવવો, એ અહીંના ધનાઢ્ય, રાજાઓથી અધિક નથી, અધિક માત્ર એટલુંજ લખે છે કે ત્યાં રોગ ન થશે અને યુવાવસ્થા સદા રહેશે, પણ એ એમની વાત મિથ્યા છે, કેમકે જ્યાં ભોગ ત્યાં રોગ અને જ્યાં રોગ, ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા અવશ્ય થાય છે. અને પૌરાણિકોને તો પૂછવું જોઈએ કે જેવી તમારી ચાર પ્રકારની મુક્તિ છે તેવી તો કૃમિ, કીટ, પતંગ, પશ્ચાદિને પણ સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રાપ્ત છે કેમકે એ જેટલા લોક છે તે સર્વ ઇશ્વરના છે, એમાંજ સઘળા જીવો રહે છે, તેથી “સાલોક્ય” મુક્તિ અનાયાસ પ્રાપ્ત છે. ઇશ્વર સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી સર્વ તેના સમીપ છે. એટલે “સામીપ્ય” મુક્તિ પણ સ્વતઃસિદ્ધ છે. “સાનુજ્ય” જીવ ઇશ્વરથી સર્વ પ્રકારે નાનો અને ચંતન હોવાથી સ્વતઃ બંધુવત્ છે એથી “સાનુજ્ય” મુક્તિ પણ વિના પ્રયત્ન સિદ્ધ છે, અને સર્વ જીવ સર્વ વ્યાપક પરમાત્મામાં વ્યાપ્ય હોવાથી સંયુક્ત છે તેથી “સાયુજ્ય” મુક્તિ પણ સ્વતઃસિદ્ધ છે. તથા જે અન્ય સાધારણ નાસ્તિક લોક મરવાથી તત્ત્વોમાં તત્ત્વ મળવાને પરમમુક્તિ માને છે, એ તો હાથી, ઘોડા કુતરા ગધેડા આદિને પણ પ્રાપ્ત છે.

પણ એ મુક્તિયો નથી. કિન્તુ એક પ્રકારનું બંધન છે, કેમકે એ લોક શિવપુર, મોક્ષશિલા, યોથા આસમાન, સાતમું આસમાન, શ્રીપુર, કૈલાશ, વૈકુંઠ, અને ગોલોકને એક દેશમાં સ્થાન વિશેષ તરીકે માને છે, જે તે એ સ્થાનોથી પૃથક્ થાય તો મુક્તિ છૂટી જાય એથી ૧૨ પાંચરની બીતર જેમ દૃષ્ટિ બંધ થાય છે, તેના સમાન બંધનમાં હશે. મુક્તિ તો એ છે કે જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં વિચરે, કહી અટકે નહીં, ન લય, ન શંકા અને ન દુઃખ થાય. જે જન્મ છે તે ઉપત્તિ, અને મરવું તે પ્રલય કહ્યું છે, અને સમયપર જન્મ લે છે.

પ્રશ્ન—જન્મ એક છે કે અનેક ?

ઉત્તર—અનેક.

પ્રશ્ન—જે અનેક છે. તો પૂર્વ જન્મ અને મૃત્યુની વાતોનું સ્મરણ કેમ નથી થતું ?

ઉત્તર—જીવ અત્યંત છે, ત્રિકાળદર્શી નથી, એથી સ્મરણ રહેતું નથી અને જે મનથી જ્ઞાન કરે છે, તે પણ એક સમયમાં એ જ્ઞાન કરી શકતું નથી. વાર, પૂર્વ જન્મની વાત તો દૂર રહેવા દો, આજ દેહમાં જ્યારે અર્ભમાં જીવ હોતો, શરીર બન્યું, પશ્ચાત્ જન્મ્યો. પાંચમાં વર્ષની પૂર્વસૂધી જે જે વાતો થઈ છે, તેનું સ્મરણ કેમ કરી શકતો નથી? અને જાગૃત કે સ્વપ્નમાં થણા ખરા વ્યવહાર પ્રત્યક્ષમાં કરીને જ્યારે સુષુપ્તિ અર્થાત્ ગાઢ નિદ્રા થાય છે ત્યારે જાગૃતાદિ વ્યવહારનું સ્મરણ કેમ કરી શકતો નથી! વળી તમને કોઈ પૂછે કે, બાર વર્ષની પૂર્વે તેરમાં વર્ષના પાંચમા મહિનાના નવમે દિવસે દશ વાગે પેહેલી મિનિટમાં તમે શું કર્યું હતું? તમારું મુખ હાથ, કાન, નેત્ર, શરીર કયી તરફ અને કયા પ્રકારના હતાં? અને મનમાં શો વિચાર હતો? જ્યારે આજ શરીરમાં એમ છે તો પૂર્વ જન્મની વાતોના સ્મરણમાં શંકા કરવી કેવલ બાલકપણાની વાતો છે. અને જે સ્મરણ નથી થતું તેથીજ જીવ સુખી છે, નહીં તો સઘળા જન્મોના દુઃખોને જોઈ જોઈને દુઃખિત થઈને મરી જતો. જે કોઈ પૂર્વ અને પર જન્મના વર્તમાનને જાણવા ઇચ્છે, તો પણ જાણી શકતો નથી, કેમકે જીવનું જ્ઞાન અને સ્વરૂપ અલ્પ છે. એ વાત ઈશ્વરને જાણવા યોગ્ય છે, જીવને નહીં.

પ્રશ્ન—જ્યારે જીવને પૂર્વજ્ઞાન નથી અને ઈશ્વર એને દંડ દે છે, તો જીવનો સુધાર થઈ શકતો નથી, કેમકે જ્યારે એને જ્ઞાન હોય કે મેં અમુક કામ કર્યું હતું તેનું આ ફલ છે, ત્યારેજ તે પાપ કર્યોથી બચી શકે?

ઉત્તર—તમે જ્ઞાન કેટલા પ્રકારનું માનો છો?

પ્રશ્ન—પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી આઠ પ્રકારના.

ઉત્તર—તો જ્યારે તમે જન્મથી લઈને સમય સમયમાં રાજ, ધન, બુદ્ધિ, વિદ્યા, દારિદ્ર્ય, નિર્બુદ્ધિ, મુર્ખતાદિ સુખ દુઃખ સંસારમાં જોઈને પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન કેમ નથી કરતા? જેમ એક અવેદ્ય અને એક વેદ્યને કોઈ રોગ હોય, તેનું નિદાન અર્થાત્ કારણ વેદ્ય જાણી લે છે અને અવેદ્ય એટલે અવિદ્યાન જાણી નથી શકતો, કારણ કે એક વેદ્યક વિદ્યા ભણ્યો છે અને બીજો નથી ભણ્યો પરંતુ જ્વરાદિ રોગના થવાથી અવેદ્ય પણ એટલું તો જાણી શકે છે, કે મારાથી કાંઈ કુપ્રત્યય થઈ ગયું છે, જેથી મને આ રોગ થયો છે, તેમજ જગતમાં વિચિત્ર સુખદુઃખ આદિની ઘટતી વૃદ્ધિ જોઈને પૂર્વ જન્મનું અનુમાન કેમ નથી જાણી લેતા? અને જે પૂર્વ જન્મને નહીં માનશે તો પરમેશ્વર પક્ષપાતી થઈ જાય છે. કેમકે વિના પાપ દરિદ્ર્યાદિ દુઃખ અને પૂર્વ સંચિત પુણ્ય વિના રાજ્ય, ધનાઢયતા અને નિર્બુદ્ધિતા તેને કેમ આપી? અને પૂર્વ જન્મના પાપ પુણ્યાનુસાર દુઃખસુખના આપવાથી પરમેશ્વર ન્યાયકારી યથાવત્ રહે છે.

પ્રશ્ન—એક જન્મ થવાથી પણ પરમેશ્વર ન્યાયકારી થઈ શકે છે, જેમ સર્વોપરિ રાજા જે કરે તે ન્યાય. જેમ માણી પોતાના ઉપવનમાં નાનાં મોટાં વૃક્ષો વાવે છે, કાંઈને કાપે છે કાંઈને ઉખાડે છે અને કાંઈની રક્ષા કરે છે, ને વધારે છે. જેની જે વસ્તુ છે તેને તે આહે તેમ રાખે, તેના ઉપર કોઈ પણ બીજો ન્યાય કરનાર નથી કે જે એને દંડ દેઈ શકે, કે ન ઈશ્વર કોઈથી ડરે.

ઉત્તર—પરમાત્મા જે માટે ન્યાય ચાહે છે, અને કરે છે, અન્યાય કદી કરતો નથી તેટલા માટે તે પૂજનીય અને મોટો છે, જે ન્યાય વિરુદ્ધ કરે, તે ધર્મિરણ નથી. જેમ માળી યુક્તિ વિના માર્ગમાં કે અસ્થાનમાં વૃક્ષ વાવે, ન કાપવા યોગ્યને કાપે, અયોગ્યને વધારે, યોગ્યને ન વધવા દે, એથી દૂષિત થાય છે, એ રીતે વિના કારણ કરવાથી ધર્મિરને દોષ લાગે છે. પરમેશ્વર ઉપર તો ન્યાયયુક્ત કર્મો કરવાનો બોલો અવશ્ય છે કેમકે એ સ્વભાવથી પવિત્ર અને ન્યાયકારી છે. જો તે ઉન્મત્તની માફક કામ કરે તો જગતના શ્રેષ્ઠ ન્યાયાધીશથી પણ ન્યૂન અને અપ્રતિષ્ઠિત થાય. આ જગતમાં યોગ્યતાના ઉત્તમ કામ કર્યા વિના પ્રતિષ્ઠા આપનાર અને દુષ્ટ કામો કર્યા વિના દંડ દેનાર નિંદનીય અને અપ્રતિષ્ઠિત નથી થતો ? એ ઉપરથી ધર્મ અન્યાય નથી કરતો અને તેથીજ કારણથી નથી કરતો.

પ્રશ્ન—પરમાત્માએ પ્રથમથીજ જેને માટે જેટલું આપવાને વિચાર્યું છે તેટલું આપે છે અને જેટલું કામ કરવું છે તેટલું કરે છે.

ઉત્તર—એનો વિચાર જીવોનાં કર્મોનુસારે હોય છે, અન્યથા નહીં. જો અન્યથા હોય તો તેજ અપરાધી, અન્યાયકારી, થાય.

પ્રશ્ન—મોટા નાનાને એક સરખાંજ સુખદુઃખ છે. મોટાને મોટી ચિન્તા અને નાનાને નાની. જેમ કોઈ સાહુકારનો વિવાદ રાજ ઘર (દરબાર) માં લાખ રૂપિયાનો હોય, તો તે પોતાના ઘરથી પાલખીમાં બેસીને, કચેરીમાં ઉજ્જુકાળમાં જતો હોય, બજારમાં થઈને તેને જતાં ભેઠને અજ્ઞાની લોક કહે છે કે જુઓ, પુણ્ય પાપનું ફલ. એક પાલખીમાં આનન્દ પૂર્વક બેઠો છે, અને બીજા ભેડા પેઢેથી વિના ઉપર નીચેથી તપ્યમાન થતા પાલખીને ઉપાડીને લઈ જાય છે. પરંતુ બુદ્ધિમાન લોક એમાં એમ જાણે છે કે જેમ જેમ રાજદ્વાર-કચેરી પાસે આવતી જાય છે, તેમ તેમ સાહુકારને મોટો શોક અને સંદેહ વધતો જાય છે, અને બોઈ ઉચકનારાઓને આનન્દ થતો જાય છે. જ્યારે કચેરીમાં પોંચે છે, ત્યારે સેકજી અહીં તહીં જવાનો વિચાર કરે છે કે પ્રાણ વિવાદ એટલે વકીલની પાસે જઈ કે શિરસ્તેદારની પાસે ? આજ હારીશ કે જીતીશ ? કોણ જાણે શું થશે ? અને બોઈલોકો તમાકુ પીતા પરસ્પર વાતો ચીતો કરતા પ્રસન્ન થઈને આનન્દમાં સુઈ જાય છે. જો તે જીતી જાય તો કાંઈ સુખ અને હારી જાય તો સેકજી દુઃખસાગરમાં ડૂબી જાય છે, અને પેલા બોઈઓ જેવા ને તેવાજ રહે છે. એજ પ્રકારે જ્યારે રાજ સુંદર કામલ બીછાના પર સુએ છે, ત્યારે પણ શીઘ્ર નિદ્રા નથી આવતી અને મનૂર કાંકરા પથરા અને માંટી, વાળા ઉંચા નીચા સ્થલ પર સુએ છે, તેને ઝટ નિદ્રા આવે છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજો.

ઉત્તર—એ સમજ અજ્ઞાનીઓની છે. જો કોઈ સાહુકારને કહે કે તું બોઈ બની જ અને બોઈને કહે કે તું સાહુકાર બની જ, તો પણ સાહુકાર કદી બોઈ બનવાનો નહીં અને બોઈ તો સાહુકાર બનવા ચાહે છે. જો સુખ દુઃખ બરાબર હોય તો પોતા પોતાની અવસ્થા છોડીને નીચ અને ઉચ થવા બેઠી નહીં ચાહતે. જુઓ એક જીવ વિદ્વાન, પુણ્યમા,

શ્રીમાન રાજાની રાણીના ગર્ભમાં આવે છે અને બીજાને મહાદરિદ મળુરણુ લિખારીના ગર્ભમાં આવે છે. એકને ગર્ભથી લઈને સર્વથા સુખ અને બીજાને સર્વ પ્રકારનું દુઃખ મળે છે. એક જ્યારે જન્મે છે ત્યારે સુંદર સુગંધિયુક્ત જલાદિથી સ્નાન, ચુકિતથી નાડી છેદન, અને તેને દુગ્ધપાનાદિ યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે તે દૂધ પીવા ચાહે છે, ત્યારે તેની સાથે મિશ્રીઆદિ મેળવેલું યથેષ્ટ મળે છે. તેને પ્રસન્ન રાખવા માટે નોકર ચાકર, રમકડાં, અને સવારી, આદિ લાડની સ્થાનોમાં આનંદ મળે છે. બીજાનો જન્મ જંગલમાં થાય છે. સ્નાન માટે જલ પણ નથી મળતું. જ્યારે દૂધ પીવા ચાહે છે ત્યારે દૂધના બદલામાં ઠોંસા લપડાક આદિથી પીટાય છે, અત્યંત આર્ત સ્વરથી રહે છે. કોઈ પૂછતું નથી, ઇત્યાદિ એ ઉપરથી જીવોને વિના પુણ્યપાપ સુખદુઃખ હોવાથી પરમેશ્વર પર દોષ આવે છે. બીજું જેમ કર્મો કર્યા વિના સુખદુઃખ મળે છે, તો પછી આગળ નરક સ્વર્ગ પણ ન હોવા જોઈએ, કેમકે જેમ પરમેશ્વરે આ સમયે કર્મો વિના સુખદુઃખ આપ્યું છે તેમ મુઆ પછી પણ જેને ચાલશે તેને સ્વર્ગમાં અને જેને ચાલશે તેને નરકમાં મોકલી દેશે, પુનઃ સઘળા જીવો અધર્મયુક્ત થઈ જશે, ધર્મ શામાટે કરશે? કેમકે ધર્મનું ફલ મળવામાં સંદેહ છે. તે પરમેશ્વરને હાથ છે, જેવી એની પ્રસન્નતા હશે તેમ કરશે તો પાપકર્મોમાં લય નહીં રહે અને સંસારમાં પાપની વૃદ્ધિ અને ધર્મનો ક્ષય થઈ જશે. એ ઉપરથી પૂર્વ જન્મના પાપપુણ્યાનુસાર વર્તમાન જન્મ; અને વર્તમાન તથા પૂર્વ જન્મનાં કર્મોનુસાર ભવિષ્યત્ જન્મ થાય છે.

પ્રશ્ન—મનુષ્ય અને અન્ય પશ્વાદિના શરીરમાં જીવ એક સરખો છે, કે ભિન્ન ભિન્ન જાતિનો?

ઉત્તર—જીવ એકસરખો છે. પરંતુ પાપપુણ્યના યોગથી ભલિન અને પવિત્ર હોય છે.

પ્રશ્ન—મનુષ્યનો જીવ પશ્વાદિમાં અને પશ્વાદિનો મનુષ્યનાં શરીરમાં અને સ્ત્રીનો પુરુષના અને પુરુષનો સ્ત્રીના શરીરમાં આવે જાય છે કે નહીં?

ઉત્તર—હાં, જાય આવે છે, કેમકે જ્યારે પાપ વધી જાય છે અને પૂણ્ય ન્યૂન થઈ જાય છે, ત્યારે મનુષ્યોનો જીવ પશ્વાદિ નીચ શરીરમાં જાય છે અને જ્યારે ધર્મ અધિક તથા અધર્મ ન્યૂન થાય છે, ત્યારે દેવ અથવા વિદ્વાનોના શરીર તેમને મળે છે. અને જ્યારે પુણ્ય પાપ બરાબર થાય છે ત્યારે સાધારણ મનુષ્ય જન્મ થાય છે. એમાં પણ પુણ્ય પાપ ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ હોવાથી મનુષ્યાદિમાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ, નિકૃષ્ટ શરીરાદિ સામગ્રીવાલા તેઓ થાય છે. અને જ્યારે અધિક પાપનું ફલ પશ્વાદિ શરીરમાં ભોગવી લીધું છે ત્યારે પુનઃ પાપપુણ્ય તુલ્ય રહેવાથી મનુષ્ય શરીરમાં આવે છે અને પુણ્યનું ફલ ભોગવીને ફરીથી પણ મધ્યસ્થ મનુષ્યના શરીરમાં આવે છે. જ્યારે શરીરથી નિકળી જાય છે ત્યારે તેનું નામ “મૃત્યુ” અને શરીરની સાથે સંયોગ થવાનું નામ “જન્મ” છે. જ્યારે શરીર છોડે છે, ત્યારે યમાલય અર્થાત્ આકાશસ્થ વાયુમાં રહે છે. કેમકે “યમેન વાયુના”. વેદમાં લખ્યું છે કે યમ નામ વાયુનું છે. પણ તે ગરૂડ પુરાણનો કલ્પિત યમ નહીં! એનું વિશેષ ખંડન મંડન અગ્યારમાં સમુદ્ધાસમાં લખીશું. પશ્ચાત્ ધર્મરાજ અર્થાત્ પરમેશ્વર તે જીવના પાપ પુણ્યાનુસાર જન્મ આપે છે. તે વાયુ, અન્ન, જલ અથવા શરીરના છિદ્રોદ્વારા બીજાના

શરીરમાં ધર્મશ્રી પ્રવિષ્ટ થાય છે જે પ્રવિષ્ટ થઈને ક્રમશઃ વીર્યમાં જઈ, ગર્ભમાં સ્થિત થઈ, શરીર ધારણ કરી, બહાર આવે છે. જો સ્ત્રીનું શરીર ધારણ કરવા યોગ્ય કર્મ હોય તો સ્ત્રીના અને પુરુષનું શરીર ધારણ કરવા યોગ્ય કર્મ હોય તો પુરુષના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને નપુંસકનું શરીર ધારણ કરવા યોગ્ય કર્મ હોય તો ગર્ભની સ્થિતિ સમય સ્ત્રીપુરુષના શરીરમાં સમ્યન્ધ વખતે રજવીર્યનું સમ પ્રમાણ હોવાથી જીવ નપુંસક દેહધારી થાય છે. એ પ્રકારે નાના પ્રકારના જન્મ મરણમાં જીવ જ્યાંસુધી ઉત્તમ કર્મોપાસના અને જ્ઞાને કરી મુક્તિ પામતો નથી ત્યાં સુધી પડ્યો રહે છે કેમકે ઉત્તમ કર્મોદિ કરવાથી મનુષ્યોમાં ઉત્તમ જન્મ થાય છે. અને તે મુક્તિમાં મહાકલ્પ પર્યંત જન્મમરણ દુઃખોથી રહિત થઈને આનંદમાં રહે છે.

પ્રશ્ન—મુક્તિ એક જન્મમાં થાય છે કે અનેક જન્મોમાં ?

ઉત્તર—અનેક જન્મોમાં. કેમકે:—

મિચતે હૃદયગ્રન્થિરિચ્છન્તે સર્વસંશયા: ।

ક્ષીયન્તેચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દષ્ટે પરાઽવરે ॥ ૧ ॥ મુળક૦

જ્યારે તે જીવના હૃદયની અવિદ્યા અજ્ઞાનરૂપી ગાંઠ કપાઈ જાય છે, સર્વ સંશય છિન્ન થાય છે અને દુષ્ટ કર્મ ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારેજ તે પરમાત્મા જે કે પેતાના આત્માની ભીતર અને બહાર વ્યાપી રહ્યો છે તેની અંદર નિવાસ કરે છે.

પ્રશ્ન—મુક્તિમાં પરમેશ્વરની અંદર જીવ મળી જાય છે કે પૃથક્ રહે છે ?

ઉત્તર—પૃથક્ રહે છે, કેમકે જો મળી જાય તો મુક્તિનું સુખ કોણ ભોગવે અને મુક્તિના જેટલાં સાધનો છે, તે સર્વ નિષ્ફળ થઈ જાય, પછી મુક્તિ તો નહીં, પણ જીવનો પ્રલય જાણવો જોઈએ. જ્યારે જીવ પરમેશ્વરની આજ્ઞા પાલન, ઉત્તમ કર્મ, સત્સંગ, યોગાભ્યાસ એ પૂર્વોક્ત સર્વ સાધન કરે છે, તેજ મુક્તિને પામે છે.

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહાયાં પરમે વ્યોમન્ ।

સોશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ બ્રહ્મણા સહ વિપશ્ચિતેતિ ॥ તૈત્તિરી૦ ॥

આનન્દવહ્ની । અનુ૦ ૧ ॥

જે જીવાત્મા પોતાની બુદ્ધિ અને આત્મામાં સ્થિત સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માને જાણે છે, તે એ વ્યાપકરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિત થઈને તે “વિપશ્ચિત” અનંત વિદ્યાયુક્ત બ્રહ્મની સાથે સર્વ કર્મોને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ જે જે આનંદની કામના કરે છે, તે તે આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. એજ મુક્તિ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—જેમ શરીર વિના સંસારિક સુખ નથી ભોગવી શકતો તેમ મુક્તિમાં શરીર વિના આનંદ કેમ ભોગવી શકશે ?

ઉત્તર—એનું સમાધાન પૂર્વે કહી ગયા છે, અને આટલું અધિક જાણો કે જેમ સંસારિક

સુખ શરીરને આધારે ભોગવે છે તેમ પરમેશ્વરને આધારે મુક્તિના આનંદને જીવાત્મા ભોગવે છે. એ મુક્ત જીવ અનંત વ્યાપક બ્રહ્મમાં સ્વચ્છંદ ધ્રુમતો, શુદ્ધ જ્ઞાનથી સઘળી સૃષ્ટિને જોતો, અન્ય મુક્તોની સાથે મળતો અને સૃષ્ટિવિદ્યાને ક્રમથી જોતો હોયો સર્વ લોક લોકાંતરોમાં અથીત જેટલા આ લોક દેખાય છે અને નથી દેખાતા તે સર્વમાં ધ્રુમે છે. તે સર્વ પદાર્થોને જે કે તેના જ્ઞાનની આગળ છે તે સર્વને જોય છે, જેટલું જ્ઞાન અધિક થાય છે, તેટલોજ અધિક આનંદ તેને થાય છે. મુક્તિમાં જીવાત્મા નિર્મલ હોવાથી પૂર્ણ જ્ઞાની થઈને સર્વ સન્નિહિત પદાર્થોનું જ્ઞાન યથાવત્ તેને થાય છે. એજ સુખ વિશેષ સ્વર્ગ અને વિષય તૃષ્ણામાં ફરીને દુઃખ વિશેષ ભોગ કરવો તે નરક કહેવાય છે.

“સ્વઃ” સુખનું નામ છે. “સ્વઃ સુखं गच्छति यस्मिन् स स्वर्गः” “। અતો વિપરીતો દુઃસ્વભોગો નરક ઇતિ” ॥ જે સંસારિક સુખ છે તે સામાન્ય સ્વર્ગ, અને જે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિથી આનંદ છે તેજ વિશેષ સ્વર્ગ કહેવાય છે. સર્વ જીવો સ્વભાવથી સુખ પ્રાપ્તિની-ધ્યક્ષ કરે છે અને દુઃખનો વિયોગ હોવો ચાહે છે. પરંતુ જ્યાંસુધી ધર્મ નથી કરતો અને પાપ નથી છોડતો ત્યાંસુધી તેમને સુખનું મળવું અને દુઃખનું ધ્વંસનું ન થશે. કેમકે જેનું કારણ અર્થાત્ મૂલ હોય છે તે નષ્ટ કદી પણ નથી થતું જેમઃ—

छिन्ने मूले वृक्षो नश्यति तथा पापे भीणे दुखं नश्यति ।

જેમ મૂલ કપાયાથી વૃક્ષ નષ્ટ થાય છે. તેમ પાપને છોડવાથી દુઃખ નષ્ટ થાય છે. જુઓ મનુ-સ્મૃતિમાં પાપ અને પુણ્યની બહુ પ્રકારની ગતિઃ—

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ १ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ २ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनाक्षिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ ૩ ॥

सत्त्वं ज्ञानं तमोज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।

एतद् व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ ૪ ॥

तत्र यत्પ્રીતિસંયુક્તં किंचिदात्मनि लक्षयेत् ।

प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ ૫ ॥

યત્તુ દુઃસ્વસમાયુક્તમપ્રીતિકરમાત્મનઃ ।

તદ્રજોઽપ્રતિધં વિદ્યાત્સતતં હારિ દેહિનામ્ ॥ ૬ ॥

યત્તુ સ્થાન્મોહસંયુક્તમવ્યક્તં વિષયાત્મકમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં તમસ્તદુપધારયેત્ ॥ ૭ ॥

ત્રયાણામપિ ચૈતેષાં ગુણાનાં યઃ ફલોદયઃ ।

અગ્ર્યો મઘ્યો જઘન્યશ્ચ તં પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૮ ॥

વેદાભ્યસસ્તપો જ્ઞાનં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધર્મક્રિયાત્મચિન્તા ચ સાત્ત્વિકં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૯ ॥

આરંભરુચિતાઽઘૈર્યમસત્કાર્યપરિગ્રહઃ ।

વિષયોપસેવા ચાજસં રાજસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૧૦ ॥

લોભઃ સ્વપ્નો ધૃતિઃ ક્રૌંયં નાસ્તિક્યં ભિન્નવૃત્તિતા ।

યાચિષ્ણુતા પ્રમાદસ્ય તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

યત્કર્મ કૃત્વા કુર્વેશ્ચ કરિષ્યંશ્ચૈવ લજ્જતિ ।

તજ્ઞેયં વિદુષા સર્વે તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૧૨ ॥

યેનાસ્મિન્કર્મણા લોકે રહ્યાતિમિચ્છતિ પુષ્કલામ્ ॥

નચ શોચત્ય સંપત્તૌ તદ્વિજ્ઞેયં તુ રાજસમ્ ॥ ૧૩ ॥

યત્સર્વેનેચ્છતિ જ્ઞાતું યન્ન લજ્જતિ ચાચરન્ ।

યેન તુષ્યતિ ચાત્મસ્ય તત્સત્ત્વગુણલક્ષણમ્ ॥ ૧૪ ॥

તમસો લક્ષણં કામો રજસસ્ત્વર્થ ઉચ્યતે ।

સત્ત્વસ્ય લક્ષણં ધર્મઃ શ્રૈષ્ઠ્યમેષાં યથોત્તરમ્ ॥ ૧૫ ॥

મનુ० અ० ૧૨ ॥ શ્લોક ૮ । ૧ । ૨૫-૩૩ । ૩૫-૩૮ ॥

૧. મનુષ્ય આ પ્રકારે પોતાના શ્રેષ્ઠ, મધ્ય, અને નિકૃષ્ટ સ્વભાવને બાણીને ઉત્તમ સ્વભાવનું ગ્રહણ કરે, મધ્ય અને નિકૃષ્ટનો ત્યાગ કરે, અને એ પણ નિશ્ચય બાણે કે આ જીવ મનથી જે શુભ કે અશુભ કર્મ કરે છે, તેને મન, વાણીથી કરેલાં વાણી અને શરીરથી કરેલાં શરીર અર્થાત્ તે સુખદુઃખને ભોગે છે.

૨. જે નર શરીરથી ચોરી, પરભી ગમન, શ્રેષ્ઠાને મારવા, આદિ દુષ્ટ કર્મ કરે છે, તેને વૃક્ષાદિ સ્થાવરનો જન્મ; વાણીથી કરેલાં પાપકર્મોથી પક્ષી અને મૃગાદિનો જન્મ તથા મનથી કરેલાં દુષ્ટ કર્મોથી ચાંડાલાદિનું શરીર તેને મળે છે.

૩. જે ગુણ એ જીવોના દેહમાં અધિકતાએ વર્તે છે, તે ગુણ તે જીવને પોતાને સદૃશ કરી દે છે.

૪. જ્યારે આત્મામાં જ્ઞાન હોય ત્યારે સત્વ, જ્યારે અજ્ઞાન રહે ત્યારે તમ, અને જ્યારે રાગ દ્વેષમાં આત્મા લાગે ત્યારે રજોગુણ જાણવો જોઈએ. એ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણ સર્વ સંસારસ્થ પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહે છે.

૫. તેનો વિવેક આ પ્રકારે કરવો જોઈએ કે જ્યારે આત્મામાં, પ્રસન્નતા, મન પ્રસન્ન પ્રશાંત ને સદૃશ શુદ્ધભાવયુક્ત વર્તે, ત્યારે સમજવું કે સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે અને રજોગુણ તથા તમોગુણ અપ્રધાન છે.

૬. જ્યારે આત્મા અને મન દુઃખસંયુક્ત પ્રસન્નતા રહિત વિષયમાં અહીં તહીં ગમન આગમનમાં મગ્ન, ત્યારે સમજવું કે રજો ગુણ પ્રધાન છે અને સત્ત્વગુણ તથા તમો ગુણ અપ્રધાન છે.

૭. જ્યારે મોહ અર્થાત્ સાંસારિક પદાર્થોમાં ફસેલાં આત્મા અને મન હોય, જ્યારે કે આત્મા અને મનમાં કાંઈ પણ વિવેક ન રહે, વિષયોમાં આસક્ત થઈને તર્ક વિતર્ક રહિત, જાણવાને યોગ્ય ન હોય ત્યારે નિશ્ચય સમજવું જોઈએ કે આ સમય મારામાં તમોગુણ પ્રધાન છે અને સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણ અપ્રધાન છે.

૮. હવે જે આ ત્રણ ગુણોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિઃકૃષ્ટ ફલોદય થાય છે, તેને પૂર્ણભાવથી કહીએ છીએ.

૯. જે વંદોનો અભ્યાસ, ધર્માનુશાન, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ, પવિત્રતાની ઈચ્છા, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ધર્મક્રિયા અને આત્માનું ચિંતન થાય છે, એજ સત્ત્વગુણના લક્ષણ છે.

૧૦ જ્યારે રજોગુણનો ઉદય, તથા સત્ત્વ અને તમોગુણનો અંતર્ભાવ થાય છે, ત્યારે આરંભમાં રૂચિતા, ધૈર્ય ત્યાગ, અસત્કર્મોનું ત્રહણ અને નિરંતર વિષયોની સેવામાં પ્રીતિ થાય છે, ત્યારે સમજવું કે રજોગુણ પ્રધાનતા એ મારામાં વર્તે રહ્યો છે.

૧૧. જ્યારે તમોગુણનો ઉદય અને ખીજા બેઉનો અન્તર્ભાવ થાય છે, ત્યારે અત્યંત લોભ અર્થાત્ સર્વ પાપનું મૂલ વધે છે; અત્યંત આલસ્ય અને નિદ્રા, ધૈર્યનો નાશ ક્રૂરતાનું હોવું, નાસ્તિક્ય અર્થાત્ વેદ અને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધાનું ન રહેવું, ભિન્ન ભિન્ન અંતઃકરણની વૃત્તિ અને એકાગ્રતાનો અભાવ, અને કોઈ પણ વ્યસનોમાં ફસવું થાય, ત્યારે તમોગુણનું લક્ષણ વિદ્વાનોને જાણવા યોગ્ય છે.

૧૨, તથા જ્યારે પોતાનો આત્મા જે કર્મને કરીને તે કરતી વેળાએ અને કરવાની ઇચ્છાથી લજ્જા, શંકા અને ભયને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જાણો કે મારામાં પ્રવૃદ્ધ તમોગુણ છે.

૧૩. જે કર્મથી આ લોકમાં જીવાત્મા પુષ્કલ પ્રસિદ્ધિ ચાહે છે, દરિદ્રતા હોવામાં પણ ચારણ, ભાટ આદિને દાન આપવું નથી છોડતો ત્યારે સમજવું કે મારામાં રજોગુણ પ્રબલ છે.

૧૪. અને બ્યારે મનુષ્યોનો આત્મા સર્વને જાણવાને ઇચ્છે, ગુણગ્રહણ કરતો બનય, સારા કામોમાં લગ્ગા ન કરે, અને જે કર્મથી આત્મા પ્રસન્ન થાય અર્થાત્ ધર્માચરણમાંજ રૂચિ રહે, ત્યારે સમજવું કે મારામાં સત્વગુણ પ્રબલ છે.

૧૫. તમોગુણનું લક્ષણ કામ, રજોગુણનું લક્ષણ અર્થસંગ્રહની ઇચ્છા, અને સત્વગુણનું લક્ષણ ધર્મની સેવા કરવી એ છે. પરંતુ તમોગુણથી રજોગુણ અને રજોગુણથી સત્વગુણ શ્રેષ્ઠ છે.

હવે જે જે ગુણથી જે જે ગતિને જીવ પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેને આગળ લખીએ છીએ:-

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।

तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ૧ ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाश्च कच्छपाः ।

पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ૨ ॥

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।

हिंसा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ૩ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषાશ્ચૈવ દાંભિકાઃ ।

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ તામસીષૂત્તમા ગતિઃ ॥ ૪ ॥

गल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।

ચૂતપાન પ્રશક્તાશ્ચ જઘન્યા રાજસી ગતિઃ ॥ ૫ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।

વાદયુદ્ધ પ્રધાનાશ્ચ મધ્યમા રાજસી ગતિઃ ॥ ૬ ॥

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।

તથૈવાપ્સરસઃ સર્વા રાજસીષૂત્તમા ગતિઃ ॥ ૭ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।

નક્ષત્રાણિ ચ દૈત્યાશ્ચ પ્રથમા સાત્વિકી ગતિઃ ॥ ૮ ॥

यजमान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ।

પિતરશ્ચૈવ સાધ્યાશ્ચ દ્વિતીયા સાત્વિકી ગતિઃ ॥ ૯ ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म्मो महानव्यक्तमेव च ।

ઉત્તમા સાત્વિકીમેતાં ગતિમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૧૦ ॥

इन्द्रियाणां प्रसंगेन धर्मस्या सेवनेन च ।

पापान्संयान्ति संસારां न विदांसो नराधमाः ॥ ૧૧ ॥

મનુ० અ० ૧૨ । શ્લોક ૪૦ । ૪૨-૫૦ । ૫૨ ॥

૧. જે મનુષ્ય સાત્વિક છે તે દેવ-વિદ્વાન, જે રજ્જેગુણી હોય છે તે મધ્યમ મનુષ્ય, અને જે તમોગુણયુક્ત હોય છે તે નીચ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. જે અત્યંત તમોગુણી છે તે સ્થાવર-વૃક્ષાદિ, કૃમિ, કીટ, મત્સ્ય, સર્પ, કચ્છપ, પશુ અને મૃગ જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. જે મધ્યમ તમોગુણી છે તે હાથી, ઘોડા, શ્વ, મ્લેચ્છ, નિન્દિત કર્મ કરવાવાળા સિંહ, વ્યાધ્ર, વરાહ, (દુકર-ભૂંડ) ના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. જે ઉત્તમ તમોગુણી છે તે ચારણ (જે કે કવિત, દોહરા, આદિ બનાવીને મનુષ્યોની પ્રશંસા કરે છે તે) સુંદર પક્ષી, દાંભિક પુરૂષ અર્થાત્ પોતાના સુખને માટે પોતાની પ્રશંસા કરનાર, રાક્ષસ જે કે હિંસક, પિશાચ-અનાચારી અર્થાત્ મદ્યાદિનો આહાર કરનાર અને મલીન રહેનાર છે. તે ઉત્તમ તમોગુણી કર્મનું ફલ છે.

૫. જે ઉત્તમ રજ્જેગુણી છે તે ગદ્વા અર્થાત્ તલવાર આદિથી મારનારા કે કોદાળી આદિથી ખોદનાર, મદ્વા અર્થાત્ નોકા આદિના ચલાવનારા, નટ અર્થાત્ જે વાંસાદિપર કળા કસરત કુદવું, ચઢવું, ઉત્તરવું આદિ કરે છે, શસ્ત્રધારી ભૂત્ય અને મદ્ય પીવામાં આસક્ત હોય, એવા જન્મ એ નીચ રજ્જેગુણનું ફલ છે.

૬. જે મધ્યમ રજ્જેગુણી હોય છે, તે રાજા, ક્ષત્રિયવર્ણસ્થ રાજાઓના પુરોહિત, વાદવિવાદ કરનારા, દૂત, પ્રાણવિવાદ (વકીલ, બારિસ્ટર) અને યુદ્ધ વિભાગના અધ્યક્ષપણાના જન્મ પામે છે.

૭. જે ઉત્તમ રજ્જેગુણી હોય, તે ગંધર્વ (ગાનાર), ગુણક (વાદિત્ર વગાડનાર) યક્ષ (ધનાઢ્ય) વિદ્વાનોના સેવક, અને અપ્સરા અર્થાત્ ઉત્તમ રૂપવાન સ્ત્રી, એવા જન્મ પામે છે.

૮. જે તપસ્વી, યતિ, સન્યાસી, વેદપાઠી, વિમાનના ચલાવનાર, જ્યોતિષી અને દૈત્ય અર્થાત્ દેહ પોષક મનુષ્ય થાય છે, તેમને પ્રથમ સત્વગુણના કર્મનું ફલ જાણે.

૯. જે મધ્યમ સત્વગુણયુક્ત થઈને કર્મ કરે છે, તે જીવ યજ્ઞ કર્તા, વેદાર્થવિત્ત વિદ્વાન, વેદ વિદ્યતાદિ અને કાલવિદ્યાના જ્ઞાતા, રક્ષક જ્ઞાની, અને સાધ્ય (કાર્ય સિદ્ધ્યર્થ સેવન કરવા યોગ્ય અધ્યાપક) એવા જન્મ પામે છે.

૧૦. જે ઉત્તમ સત્વગુણયુક્ત થઈને ઉત્તમ કર્મ કરે છે, તે બ્રહ્મા સર્વ વેદના વેત્તા, વિશ્વસૃજ સર્વસૃષ્ટિકર્મ વિદ્યાને જાણીને વિવિધ વિમાનાદિ યાનોને બનાવવાળા, ધાર્શિક, સર્વોત્તમ બુદ્ધિ-યુક્ત અને અવ્યક્તના જન્મને તથા પ્રકૃતિ વશિત્વ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૧. જે ઈન્દ્રિયને વશ થઈને વિપરી ધર્મને છોડીને અધર્મ કરનારા અવિદ્વાન છે તે મનુષ્યોમાં નીચ જન્મ, અને નહારાં નહારાં દુઃખરૂપ જન્મને પામે છે.

એ પ્રકારે સત્વ, રજઃ, અને તમોગુણયુક્ત વેગથી જે જે પ્રકારના કર્મ જીવ કરે છે, તેને તે તે પ્રકારના ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. જે મુક્ત થાય છે તે ગુણાતીત અર્થાત્ સર્વગુણોના સ્વભાવોમાં ન ફસીને મહાયોગી થઈને મુક્તિના સાધનો કરે છે. ક્રમકે:—

યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ॥ ૧ ॥ પા० ૧ । સૂ० ૨ ॥

તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ॥ ૨ ॥ પા० ૧ । સૂ० ૩ ॥

યોગ૦ પાતંજલ૦ ૬ ॥

૧. મનુષ્ય રૂઝેગુણ, તમોગુણયુક્ત કર્મોથી મનને રોકી, અને શુદ્ધ સત્વગુણયુક્ત કર્મોથી પણ મનને રોકી, શુદ્ધ સત્વગુણયુક્ત થાય. પશ્ચાત્ તેનો નિરોધ કરી, એકાગ્ર અર્થાત્ એક પરમાત્મા અને ધર્મયુક્ત કર્મ, એમના અગ્ર ભાગમાં ચિત્તને ઠેરવી રાખવું એ નિરૂદ્ધ અર્થાત્ સર્વ તરફથી મનની વૃત્તિને રોકી રાખવી.

૨. જ્યારે ચિત્ત એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ થાય છે, ત્યારે સર્વના દૃષ્ટા ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં જીવાત્માની સ્થિતિ થાય છે, ઇત્યાદિ સાધન મુક્તિ માટે કરે. અને:—

અથ ત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થઃ । સાંખ્ય૦ અ૦ ૧ । સૂ० ૧ ॥

જે આધ્યાત્મિક અર્થાત્ શરીરસમ્બંધિ પીડા આધર્મિક અર્થાત્ અન્ય પ્રાણિયોથી દુઃખિત થવું, આધિદૈવિક અર્થાત્ અતિવૃષ્ટિ, અતિતાપ, અતિશીત, અને મન ઈન્દ્રિયોની ચંચલતાથી થતી પીડા છે, એ ત્રિવિધ દુઃખને છોડવીને મુક્તિ પામવી, એ અત્યંત પુરુષાર્થ છે.

હવે આગળ આચાર અનાચાર અને ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષય લખી શું

इति श्रीमद्भगवानन्द सरस्वती स्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे सुभाषाविरचिते

विद्याऽविद्याबन्धमोक्षणविषये नवमः

समुद्धासः सम्पूर्णः ॥ ९ ॥

अथ दशमसमुल्लासारम्भः ॥

अथाऽऽचाराऽनाचारभक्ष्याऽभक्ष्यविषयान् व्याख्यास्यामः ।

एवे नो धर्मयुक्तं कामोना आचारण, सुशीलता, सत्पुरुषोना संगं अने सद्विद्याना ग्रहणमां
इति आदि आचार अने अनाथी विपरीत अनाचार कहेवाय छे ते क्षणिये छिये.

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेष रागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।

व्रता नियमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्वि कुरुते किञ्चित् तत् तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ५ ॥

सर्वन्तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत् वै ॥ ६ ॥

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં ધર્મમનુતિષ્ઠન્ હિ માનવઃ ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ७ ॥

યોવમન્યેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ્ દ્વિજઃ ।

ससाधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेद निन्दकः ॥ ८ ॥

વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १० ॥

વૈદિકૈઃ કર્મભિઃ પુણ્યૈર્નિષેકાદિ દ્વિજન્મનામ્ ।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ ११ ॥

કેશાન્તઃ ષોઢશે વર્ષે બ્રાહ્મણસ્ય વિધીયતે ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वादधिके ततः ॥ १२ ॥

મનુ० અ० ૨ ॥ શ્લો० ૧-૪ । ૬ । ૮ । ૯ । ૧૧-૧૩ । ૨૬ । ૬૬ ॥

૧. મનુષ્યોને સદા આ વાત ઉપર ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે જેનું સેવન, રાગ, દ્વેષ સહિત વિદ્વાન લોક નિત્ય કરે, જેને હૃદય અર્થાત્ આત્મા સત્યકર્તવ્ય જાણે, તેજ ધર્મ માનનીય અને કરણીય છે.

૨. કેમકે આ સંસારમાં અત્યંત કામાત્મતા અને નિષ્કામતા શ્રેષ્ઠ નથી, વેદાર્થ જ્ઞાન અને વેદોક્ત કર્મ એ સર્વ કામનાથીજ સિદ્ધ થાય છે.

૩. જો કોઈ કહે કે હું નિરશ્રય અને નિષ્કામ છું, કે થઈ જાઉં તો તે કદી પણ થઈ નથી શકેતો કેમકે સર્વ કામ અર્થાત્ યજ્ઞ, સત્યભાષણાદિ વ્રત, યમ, નિયમરૂપી ધર્મ આદિ સંકલ્પથીજ અને છે.

૪. કેમકે જે જે હસ્ત, પાદ, નેત્ર, મન આદિ ચલાવવામાં આવે છે તે સર્વ કામનાથીજ ચાલે છે, જે ઇચ્છા ન હોય તો આંખનું ઉઘાડવું અને મીચવું પણ નથી થઈ શકતું.

૫. એટલામાટે સંપૂર્ણ વેદ, મનુસ્મૃતિ તથા ઋષિપ્રણીત શાસ્ત્રો, સત્પુરુષોનો આચાર અને જે જે કર્મમાં પોતાનો આત્મા પ્રસન્ન રહે અર્થાત્ ભય, શંકા, લજ્જા જેમાં ન થાય, તે કર્મોનું સેવન કરવું. ઉચિત છે. જુઓ ! જ્યારે કોઈ મિથ્યા ભાષણ, ચોરી આદિની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારેજ તેના આત્મામાં ભય, શંકા, લજ્જા, અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એટલામાટે તે કર્મ કરવાં યોગ્ય નથી.

૬. મનુષ્ય સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર, વેદ, સત્પુરુષોનો આચાર પોતાના આત્માની અવિરુદ્ધ સારે પ્રકારે વિચાર કરીને જ્ઞાન રૂપી નેત્ર કરીને શ્રુતિ પ્રમાણથી સ્વાત્માનુકૂલ ધર્મમાં પ્રવેશ કરે.

૭. કેમકે જે મનુષ્ય વેદોક્ત ધર્મ અને જે વેદથી અવિરૂદ્ધ સ્મૃત્યુક્ત ધર્મોનું અનુયાન કરે છે તે આ લોકમાં કીર્તી અને મુઆ પછી સર્વોત્તમ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. શ્રુતિ, વેદને અને સ્મૃતિ, ધર્મ શાસ્ત્રને કહે છે, એથી સર્વ કર્તવ્યાર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ, જે કોઈ મનુષ્ય વેદ અને વેદાનુકૂલ આત્મ ગ્રંથોનું અપમાન કરે, તેને શ્રેષ્ઠ લોકો ગતિ આહર કરે, કેમકે જે વેદની નિંદા કરે છે તે નાસ્તિક કહેવાય છે.

૯. એથી વેદ, સ્મૃતિ, સત્પુરુષોનો આચાર અને પોતાના આત્માના જ્ઞાનથી અવિરૂદ્ધ પ્રિયાચરણ, એ ચાર ધર્મના લક્ષણ અર્થાત્ એનાથી ધર્મ લક્ષિત થાય છે.

૧૦. પરંતુ જે દ્રવ્યના લોભમાં અને કામ એટલે વિષય સેવામાં ફસેલા નથી હોતા તેમને ધર્મ જ્ઞાન થાય છે, જે ધર્મને જાણવાની ઇચ્છા કરે તેને માટે વેદજ પરમ પ્રમાણ છે.

૧૧. એથી સર્વ મનુષ્યોને ઉચિત છે કે વેદોક્ત પુણ્યરૂપ કર્મોથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, પોતાના સંતાનોના નિષેદાદિ સંસ્કાર કરે, જે આ જન્મ અને પરજન્મમાં પવિત્ર કરનારા છે.

૧૨. બ્રાહ્મણને સોળમાં ક્ષત્રિયને બાવિસમાં અને વૈશ્યને ચોવીસમાં વર્ષ સુધીમાં કેશાન્ત કર્મ-ક્ષાર-મુંડન થઈ જવું જોઈએ અર્થાત્ એ વિધિ થયા પછી કેવલ શીખાને રાખીને અન્ય ડાઘી, મુછ, અને શોરના વાળ સદા બોડાવતા રહેવું જોઈએ, અર્થાત્ પુનઃ કદી ન રાખવાં અને જે શીત પ્રધાન દેશ હોય અને કારણસર રાખવાની જરૂર છે તો ઇચ્છાનુસાર ફક્ત રાખે, અને જે અતિ ઉષ્ણદેશ હોય તો શીખા સહિત સર્વ છેદન કરાવી નાંખવા જોઈએ કેમકે માથામાં વાળ રહેવાથી ઉષ્ણતા અધિક રહે છે. અને તેથી શુદ્ધિ કમ થાય છે. ડાઘી, મુછ રાખવાથી ભોજન, પાન સારે પ્રકારે નથી થતું અને વાળોમાં ઉચ્છિષ્ટ પાણી રહી જાય છે.

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥ १ ॥

इन्द्रियाणां प्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

सन्नियम्य तु तान्येव તતઃ સિદ્ધિં નિયચ્છતિ ॥ ૨ ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ૩ ॥

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ૪ ॥

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान्संसाधयेदर्थान् न क्षिप्વन् योगतસ્તનુમ્ ॥ ૫ ॥

શ્રુત્વા સ્પૃષ્ટ્વા ચ દૃષ્ટ્વા ચ ભુક્ત્વા પ્રાત્વા ચ યો નરઃ ।
 ન દૃષ્યતિ ગ્લાયતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૬ ॥
 નાપૃષ્ઠઃ કસ્યચિદ્ બ્રૂયાન્ન ચાન્યાપેન પૃચ્છતઃ ।
 જ્ઞાનન્નપિ હિ મેધાવી જહવલ્લોક આચરેત્ ॥ ૭ ॥
 વિત્તં બન્ધુર્વયઃ કર્મ વિદ્યા ભવતિ પશ્ચમી ।
 એતાનિ માન્યસ્થાનાનિ ગરીયો યદ્યદુત્તરમ્ ॥ ૮ ॥
 અજ્ઞો ભવતિ વૈ બાલઃ પિતા ભવતિ મન્ત્રદઃ ।
 અજ્ઞં હિ બાલમિત્યાहुઃ પિતૈત્યેવ તુ મન્ત્રદઃ ॥ ૯ ॥
 ન દાયનૈર્ન પલિતૈર્ન વિત્તેન ન ચ બન્ધુભિઃ ।
 ઋષયશ્ચક્રિરે ધર્મે યોઽનૂચાનઃ સ નો મહાન્ ॥ ૧૦ ॥
 વિપ્રાણાં જ્ઞાનતો ય્યૈષ્ઠં ક્ષત્રિયાણાન્તુ વીર્યતઃ ।
 વૈશ્યાનાં ધાન્યધનતઃ શૂદ્રાણામેવ જન્મતઃ ॥ ૧૧ ॥
 ન તેન વૃદ્ધો ભવતિ યેનાસ્ય પલિતં શિરઃ ।
 યો વૈ યુવાપ્યધીયાનસ્તં દેવાઃ સ્થવિરં વિદુઃ ॥ ૧૨ ॥
 યથા કાષ્ઠમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ ।
 યશ્ચ વિપ્રોઽનધીયાનસ્ત્રયસ્તે નામ વિભ્રતિ ॥ ૧૩ ॥
 અહિંસયૈવ ભૂતાનાં કાર્યં શ્રેયોનુશાસનમ્ ।
 વાક્ ચૈવ મધુરા શ્લક્ષ્ણા પ્રયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૧૪ ॥

મનુ० અ० ૨ ॥ શ્લો० ૮૮ । ૯૩ । ૯૪ । ૯૭ । ૯૮ । ૧૦૦ । ૧૧૦ ।

૧૩૬ । ૧૫૩-૧૫૭ । ૧૫૯ ॥

૧. મનુષ્યના એજ સુખ્ય આચાર છે કે જે ઇંદ્રિયો ચિત્તને હરણ કરવાવાળા વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે, તેને રોકવામાં પ્રયત્ન કરે, જેમ ઘોડાને સારથિ રોકાને શુદ્ધમાર્ગમાં ચલાવે છે, તે પ્રકારે એમને પોતાના વશમાં કરીને અધર્મ માર્ગથી હટાવીને ધર્મમાર્ગમાં સદાચલાવ્યા કરે.

૨. કેમકે ઇંદ્રિયોને વિષયાસક્તિ અને અધર્મમાં ચલાવાથી મનુષ્ય નિશ્ચિત દોષને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્યારે એમને જીતીને ધર્મમાં ચલાવે છે, ત્યારે અભીષ્ટ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. એ નિશ્ચય છે કે જેમ અગ્નિમાં ઈંધન-કાષ્ઠ અને ધી નાખવાથી તે વધતો જાય છે, તેમજ,

કર્મોના ઉપભોગથી કામ કદી શાંત થતો નથી કિંતુ વધ્યોજ જન્ય છે, એટલા માટે મનુષ્યોએ વિષયાસક્ત કદી ન થવું જોઈએ.

૪. જે અજિતેન્દ્રિય પુરુષ છે, તેને વિપ્ર દુષ્ટ કહે છે, કારણ કે તે કર્મથી વેદ જ્ઞાન, ત્યાગ, યજ્ઞ, નિયમ અને ધર્માચરણ સિદ્ધિને તે પ્રાપ્ત થતો નથી, કિંતુ એ સધળું જિતેન્દ્રિય તથા ધાર્મિક જનને સિદ્ધ થાય છે.

૫. એટલા માટે પાંચ કર્મ ઈન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને અગ્યારમા મનને પોતાના વશમાં કરીને યુક્તાહાર વિહાર અને યોગથી શરીરની રક્ષા કરી સર્વ અર્થોને સિદ્ધ કરે.

૬. જિતેન્દ્રિય તેને કહે છે કે જે સ્તુતિ સાંભળીને હર્ષ અને નિદ્રા સાંભળીને શોક, સુસ્પર્શ કરીને સુખ અને દુષ્ટ સ્પર્શ કરીને દુઃખ, સુંદરરૂપ જોઈને પ્રસન્નતા અને દુષ્ટરૂપ જોઈને અપ્રસન્નતા, ઉત્તમ ભોજન કરીને આનંદ અને નિઠુર ભોજન કરીને દુઃખ, સુગંધમાં રસિ અને દુર્ગંધમાં અરસિ નથી માનતો.

૭. કદી વગર પૂછે, કે અન્યાયથી પૂછનારાને કે જે કષ્ટથી પૂછતા હોય તેને ઉત્તર ન આપે, અને તેની સામે સુદ્ધિમાન જડ જેવો રહે. હા, જે નિષ્કપટ અને જિજ્ઞાસુ હોય, તેને વિના પૂછે પણ ઉપદેશ કરે.

૮. એક ધન, બીજો બંધુ-કુટુંબ, કુલ, ત્રીજી અવસ્થા, ચોથું ઉત્તમ કર્મ, અને પાંચમી શ્રેષ્ઠ વિદ્યા, એ પાંચ માન્યતાં સ્થાન છે. પરંતુ ધનથી ઉત્તમ બંધુ બંધુથી અધિક અવસ્થા, અવસ્થાથી શ્રેષ્ઠ કર્મ અને કર્મથી પવિત્ર વિદ્યાનું ઉત્તરોત્તર અધિક માનનીય છે.

૯. કેમકે ગમે તો સો વર્ષનો પણ હોય પરંતુ જે વિદ્યા વિજ્ઞાન રહિત છે, તે બાલક; અને જે વિદ્યા વિજ્ઞાનનો દાતા છે, તે બાલકને પણ વૃદ્ધ માનવો જોઈએ, કેમકે સર્વ શાસ્ત્ર, આપ્ત, અને વિદ્વાનો અજ્ઞાનીને બાલક અને જ્ઞાનીને પિતા કહે છે.

૧૦. અધિક વર્ષો વીતવાથી, સ્વેત કેશ હોવાથી, અધિક ધનથી અને મોટાં કુટુંબ હોવાથી વૃદ્ધ નથી થતો, કિંતુ ઋષિ મહાત્માઓને એજ નિશ્ચય છે કે જે અમારી વચ્ચમાં વિદ્યા વિજ્ઞાનમાં અધિક છે; તેજ વૃદ્ધ પુરુષ કહેવાય છે.

૧૧. બ્રાહ્મણ જ્ઞાનથી, ક્ષત્રિય બળથી, વૈશ્ય ધનધાન્યથી અને શુદ્ર જન્મ અર્થાત્ અધિક આયુથી વૃદ્ધ થાય છે.

૧૨. શરીરના કેશ સ્વેત હોવાથી, વૃદ્ધ નથી થતો; કિંતુ જે યુવાન વિદ્યા ભણ્યો છે તેને વિદ્વાન લોક વૃદ્ધ જાણે છે.

૧૩. અને જે વિપ્ર વિદ્યા ભણ્યો નથી, તે જેવો કાષ્ઠનો હાથી, તથા ચામડાનો મૃગ થાય છે તેવો છે; અવિદ્વાન મનુષ્ય જગતમાં નામ માત્ર મનુષ્ય કહેવાય છે.

૧૪. એટલામાટે વિદ્યા ભણીને વિદ્વાન ધર્માત્મા થઈને નિર્વૈરતાથી સર્વ પ્રાણિયોના કલ્યાણનો ઉપદેશ કરે, અને ઉપદેશમાં વાણી મધુર અને કામળ બોલે, જે સત્યોપદેશથી ધર્મની વૃદ્ધિ અને અધર્મનો નાશ કરે છે તે પુરુષને ધન્ય છે.

નિત્ય સ્નાન, વસ્ત્ર, અન્ન, પાન, સ્થાન, એ સર્વ શુદ્ધ રાખે, કેમકે એ શુદ્ધ થવામાં ચિત્તની શુદ્ધિ અને આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈને પુરુષાર્થ વધે છે. શૌચ તેટલું કરવું યોગ્ય છે, કે જેટલાથી મલ દુર્ગન્ધ દૂર થઈ જાય.

આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્ત્ત એવચ ॥ મનુ० અ० ૧।૧૦ ૮ ॥

જે સત્ય ભાષણાદિ કર્મોનું આચરણ કરવું છે, તેજ વેદ અને સ્મૃતિમાં કહેલો આચાર છે.

માનોવધીઃ પિતરં મોત માતરંમ્ । યજ્ઞઃ અ० ૧૬ મં० ૧૫ ॥

આચાર્ય્યં બ્રમ્હચર્યેણ બ્રમ્હચારિણમિચ્છતે ॥ અથર્વંકાં ૦

૧૧૪-૧૫ મં ૧૭ ॥

માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । આચાર્ય્યદેવો ભવ । અતિથિદેવો ભવ ॥

તૈત્તિરી० ॥ પ્ર० ૭ અ० ૧૧ ॥

માતા, પિતા, આચાર્ય્ય અને અતિથિની સંવા કરવી એ દેવ પૂજા કહેવાય છે અને જે જે કર્મથી જન્મનો ઉપકાર થાય, તે તે કર્મ કરવું, અને હાનિકારક છોડી દેવું એજ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય કર્મ છે. કદી નારિતક, લપટ, વિશ્વાસઘાતી, મિથ્યાવાદી, સ્વાર્થી, કપટી, છલી આદિ દુષ્ટ મનુષ્યોનો સંગ ન કરે. આમ, જે સત્યવાદી, ધર્માત્મા, પરાપકારપ્રિય જન છે, તેમનો સદા સંગ કરવો એનું નામ શ્રેષ્ઠાચાર છે.

પ્રશ્ન—આર્યાવર્ત દેશવાસિયોના આર્યાવર્ત દેશથી ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં જવાથી આચાર નષ્ટ થઈ જાય છે કે નહીં ?

ઉત્તર—એ વાત મિથ્યા છે, કેમકે જે બહાર ભિતરની પવિત્રતા કરતી છે અને સત્યભાષણાદિ આચરણ કરવાં છે તે જ્યાં કહી કરશે, તે આચાર; અને તે ધર્મભ્રષ્ટ કદી નહીં રહેશે. અને જે આર્યાવર્તમાં રહીને પણ દુષ્ટાચાર કરશે, તે ધર્મ અને આચાર બ્રષ્ટ કહેવાશે. જે એમ ન હોત તે

મેરોહરેશ્વરે વર્ષે વર્ષે ॥ હૈમવતં તતઃ । ક્રમેણૈવ વ્યતિક્રમ્ય ભારતં વર્ષમાસદત્ ॥ ૧ ॥

અ० ૩૨૭ ॥

સ દૃષ્ટા વિવિધાન્ દેશાન્ चीनहूण निषेवितान् ॥ ૨ ॥ મહાભારત ૦ ॥

આ શ્લોક ભારત શાંતિપર્વ મોક્ષધર્મમાં વ્યાસ-શુક સંવાદમાં છે. અર્થાત્ એક સમય વ્યાસજી પોતાના પુત્ર શુક અને શિષ્ય સહિત પાતાલ અર્થાત્ જેને હાલમાં અમેરિકા કહે છે તેમાં નિવાસ કરતા હતા. શુકચાર્ય્યે પિતાજીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આત્મવિદ્યા આટલીજ છે કે અધિક ? વ્યાસજીએ જાણીનેજ એ વાતનો પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો, કેમકે એ વાતનો ઉપદેશ કરી ચુક્યા હતા. બીજાની સાક્ષીને માટે પોતાનાં પુત્ર શુકને કહ્યું કે હવે પુત્ર તું મિથિલા પુરીમાં જઈને એજ પ્રશ્ન

જનક રાજને કર. તે એનો યથાયોગ્ય ઉત્તર આપશે. પિતાનું વચન શાંભળીને શુક્રાચાર્ય પાતાલથી મિથિલાપુરી તરફ ચાલ્યા. પ્રથમ મેર-હિમાલયથી ઇશાન, ઉત્તર અને વાયવ્ય કોણમાં જે દેશ છે તેનું નામ હરિવર્ષ હતું. અર્થાત્ હરિ કહે છે વાંદરને. તે દેશના મનુષ્ય હમણા પણ રક્ત મુખ અર્થાત્ વાનર સમાન ભૂરા નેત્રવાળા હોય છે. જે દેશનું નામ હમણા “યુરોપ” છે, તેનેજ સંસ્કૃતમાં “હરિવર્ષ” કહેતા હતા. તે તે દેશો જોતા જોતા અને જેને “દૂણ” યહુદી પણ કહે છે તે દેશોને જોઈને ચીનમાં આવ્યા. ચીનથી હિમાલય અને હિમાલયથી મિથિલાપુરીમાં આવ્યા. વળી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પાતાલમાં અશ્વતરી-અગ્નિ યાન નૌકા કહે છે તેના પર એસી પાતાલમાં જઈને મહારાજ યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં ઉદ્દાલક ઋષિને લઈ આવ્યા હતા.

ધૃતરાષ્ટ્રનો વિવાહ ગાંધાર જેને “કંધાર” કંદહાર કહે છે ત્યાંની રાજ્ય પુત્રી સાથે થયો હતો. માદ્રી પાંડુની સ્ત્રી “ધૃશન” ના રાજાની કન્યા હતી અને અરબુનનો વિવાહ પાતાલમાં જેને અમેરિકા કહે છે ત્યાંનાં રાજાની પુત્રી ઉલ્પી સાથે થયો હતો.

જે દશ દેશાંતર, દ્વીપદ્વીપાંતરમાં ન જતા હોત તો એ સર્વ વાત થઈ શકતે? મનુસ્મૃતિમાં જે સમુદ્રમાં જનારી નૌકા પર કર લેવાનું લખ્યું છે, તે પણ આર્યાવર્તથી દ્વીપાંતરમાં જવાનું કારણ છે.

અને જ્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો, તેમાં સર્વ ભૂગોળના રાજાઓને બોલાવવા માટે નિમંત્રણ દેવા અર્થે બીમ, અરબુન, નિકુલ, અને સહદેવ ચારે દિશાઓમાં ગયા હતા. જે દોષ માનતા હોત તો કદી જત નહીં. માટે પ્રથમ આર્યાવર્તદેશીય લેશિ બ્યાપાર, રાજ્યકાર્ય અને બ્રમણ્યે સર્વ ભૂગોળમાં ફરતા હતા. અને જે આજ કાલ આભડ છેટ અને ધર્મબ્રષ્ટ થવાની શંકા છે, એ કેવલ મૂર્ખોના બહેકાવવાથી અને અજ્ઞાન વધવાથી થઈ છે. જે મનુષ્ય દેશ દેશાંતર અને દ્વિપ દ્વિપાંતરમાં જવા આવવામાં શંકા નથી કરતા, તે દેશ દેશાંતરના અનેક વિધ મનુષ્યોના સમાગમથી તેની રીતભાત જોઈને પોતાનું રાજ્ય અને વ્યવહાર વધારવાથી નિર્ભય શૂરવીર થતાં જાય છે અને સારા વ્યવહારનું ગ્રહણ, અને નફારી વાતોને છોડવામાં તત્પર થઈને મોટા ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાય છે. વાર, જે મહાબ્રિષ્ટ, મ્લેછ કુલોત્પન્ન, વેશ્યાદિના સમાગમથી આચાર બ્રષ્ટ ધર્મહીન નથી થતા પણ દેશ દેશાંતરના ઉત્તમ પુરૂષો સાથે સમાગમમાં આભડ છેટ અને દોષ માને છે!! એ કેવલ મૂર્ખતાની વાત નહીં તો બીજું શું? હા, એટલું કારણ તો છે કે જે લોક માંસભક્ષણ અને મદ્યપાન કરે છે, તેમના શરીર અને વીર્યવાદિ ધાતુ પણ દુર્ગન્ધાદિથી દૂષિત થાય છે. તેટલામાટે તેમનો સંગ કરવાથી આર્યોને પણ એ કુલક્ષણ ન લાગી જાય, એ તો ઠીક છે, પરંતુ જ્યારે એમની સાથે વ્યવહાર અને ગુણગ્રહણ કરવામાં કાંઈ પણ દોષ કે પાપ નથી કિંતુ એમના મદ્યપાનાદિ દોષોને છોડીને ગુણોનું ગ્રહણ કરે તો તેમાં કાંઈ પણ હાનિ નથી. જ્યારે એમના સ્પર્શ અને દર્શનથી પણ મૂર્ખ જન પાપ ગણે છે, તેથી તેમની સાથે યુદ્ધ કદી કરી શકતા નથી. કેમકે યુદ્ધમાં તેમનો જોવા અને સ્પર્શ થવો અવશ્ય છે.

સમજન લોકોએ રાગ, દ્રેષ, અન્યાય, મિથ્યાભાવણાદિ દોષો છોડીને નિર્વૈર, પ્રાતિ પરોપકાર, સમજનતાનું ધારણ કરવું, એ ઉત્તમ આચાર છે. અને એ પણ સમજવું કે ધર્મ અમારા આત્મા અને કર્તવ્યની સાથે છે. જ્યારે અમે સારાં કામ કરીએ છીએ, તો અમને દેશદેશાંતર અને દ્વીપદ્વીપાંતર જવામાં કાંઈ પણ દોષ લાગી શકતો નથી. દોષતો પાપના કામ કરવામાં લાગે છે. હા, એટલું અવશ્ય જોઈએ કે, વેદોક્ત ધર્મનો નિશ્ચય અને પાપાંડ મતનું ખંડન કરવું અવશ્ય શીખી લે, જેથી કાંઈ અમને જૂઠું નિશ્ચય ન કરાવી શકે. શું દેશદેશાંતર અને દ્વીપદ્વીપાંતરમાં જઈ રાજ્ય કે વ્યાપાર કર્યા વિના સ્વદેશની ઉત્તિ કદી થઈ શકે છે ? જો સ્વદેશમાંજ સ્વદેશી લોક વ્યવહાર કરે અને પરદેશી પણ તેમના સ્વદેશમાં આવીને વ્યવહાર કે રાજ્ય કરે તો દારિદ્ર્ય અને દુઃખ વિના અન્ય કાંઈ પણ હાંસલ થઈ શકતું નથી ! પાપાંડી લોક એમ સમજે છે કે જો અમે એમને વિદ્યા ભણાવીશું અને દેશદેશાંતરમાં જવાની આજ્ઞા આપીશું, તો એ બુદ્ધિમાન બનીને અમારી પાપાંડની જાળમાં ન ફસવાથી અમારી પ્રતિષ્ઠા અને છવિકા નષ્ટ થઈ જશે, એટલામાટેજ ભોજન છાદનમાં બખેડો-વાંધા નાખે છે, કે કાંઈ અન્ય દેશમાં ન જઈ શકે. હા, એટલુંતો અવશ્ય જોઈએ કે મઘમાંસનું ગ્રહણ કદાપિ ભૂલીને પણ કરે નહીં. શું સર્વ બુદ્ધિમાનોએ એ નિશ્ચય નથી કર્યો કે રાજપુરોમાં યુદ્ધ સમયે પણ ચોકો કરી રસોઈ બનાવી ખાવું તે અવશ્ય પરાજયનો હેતુ છે ? કિંતુ યુદ્ધમાં એક હાથે શેરલી ખાતા અને પાણી પીતા જવું અને બીજે હાથે શત્રુઓને ઘોડા, હાથી સ્થપર ચઢી વા પૈદલ થઈને મારતા જવું, અને પોતાનો વિજય કરવો, એજ ક્ષત્રિય લોકોનો આચાર અને પરાજિત થવું એ તેમનો અનાચાર છે.

આવી મૂઢતાથી એ લોકો ચોકો લગાવતાં લગાવતાં, વિરોધ કરતા કરાવતાં સર્વ સ્વતંત્રતા, આનંદ, ધન, રાજ્ય, વિદ્યા અને પુરુષાર્થ પર ચોકો લગાવીને હાથ પર હાથ ધરી બેસા છે, અને મત્સ્યા કરે છે કે કાંઈ પદાર્થ ટ્રેકટ મળે તો રાંધીને ખાઈએ પરંતુ એમ થવાથી જાણો કે સર્વ આર્થીવર્ત દેશ ભરમાં ચોકો લગાવીને સર્વથા તેને નષ્ટ કરી દીધો છે. હા, જ્યાં ભોજન કરે, તે સ્થાનને ઘાવા, લીંપવા, ઝાડવા, અને એહું બુહું દૂર કરવામાં પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જોઈએ. પણ મુસલમાન કે ઇસાઈઓની પેઠે પાકશાળા બ્રહ્મ ન બનાવવી.

પ્રશ્ન—સખરી, નિખરી એ શું છે ?

ઉત્તર—સખરી જે જલ આદિમાં અન્ન પકાવવામાં આવે છે તે અને જે ધી દૂધમાં પકાવવામાં આવે છે તે નિખરી—ચોખ્ખી. એ પણ એ ધૂતોએ ચલાવેલો પાપાંડ છે, કેમકે જેમાં ધી દૂધ અધિક લાગે, તેને ખવાય ? સ્વાદ અને ઉદરમાં ાચકણો પદાર્થ અધિક જાય, તેટલા માટે એ પ્રપંચ રચ્યો છે. નહીં તો જે આમ કે કાલથી પાકેલો પદાર્થ એ પકડા અને ન પાકેલો એ કાચો છે. જે પકડા ખાવો અને કાચો નહીં ખાવો એ પણ સર્વત્ર ઠીક નથી કેમકે ચણાદિ કાચા પણ ખવાય છે.

પ્રશ્ન—દ્રિજ પોતાને હાથે રસોઈ બનાવીને ખાય કે શૂદ્રના હાથની?

ઉત્તર—શૂદ્રના હાથની બનાવેલી ખાય, કારણ કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણસ્થ સ્ત્રી-પુરુષ વિદ્યા ભણાવવાના, રાજ્ય પાલવાના, અને પશુપાલન બેતી તથા વ્યાપારના કામમાં તત્પર રહે છે પરંતુ શૂદ્રના પાત્રમાં અને તેમના ઘરનું પકવેલું અન્ન આપતકાલ વિના કદિ ન ખાય.

આર્યાધિષ્ઠિતા વા શૂદ્રાઃ સંસ્કર્તારઃ સ્યુઃ ॥ આપસ્તંભ પટલ ૦૨ સ્કંદ ૨ સૂત્ર ૦ ૪

પ્રપાઠક ૨ ॥

આર્યોના ઘરમાં શૂદ્ર અર્થાત્ મૂર્ખ સ્ત્રીપુરુષ પાકાદિની સેવા કરે, પરંતુ તે શરીર વસ્ત્રાદિથી પવિત્ર રહે, આર્યોના ઘરમાં જ્યારે રસોઈ બનાવે ત્યારે મુખ બાંધીને બનાવે. કેમકે તેમના મુખથી ઉચ્છિષ્ટ અને નિકલતો શ્વાસ પણ અન્નમાં પડે નહીં. આડમે દિન દ્વાર તથા નામ છેદના કરાવે અને સ્નાન કરીને પાક બનાવ્યા કરે, તથા આર્યોને ખવડાવી પછી પોતે ખાય.

પ્રશ્ન—શૂદ્રનું અડેલું પકકું અન્ન ખાવામાં જ્યારે દોષ લગાડે છે તો તેમના હાથનું બનાવેલું કેમ ખાઈ શકાય ?

ઉત્તર—એ વાત કપોલ કલ્પિત જૂઠી છે, કેમકે જેમણે ગોળ, ખાંડ, શાકર, ઘૂત, દૂધ, લોટ, શાક, ફલ, મૂલ ખાધાં, તેમણે જાણે કે સર્વ જગત્ ભરના હાથનું બનાવેલું અને ઉચ્છિષ્ટ ખાઈ લીધું. કારણકે જ્યારે શૂદ્ર, ચમાર, ભંગી, મુસલમાન, ઇસાઈ આદિ લોકો બેતીમાંથી શેરડીને કાપે છે, છોલે છે, પીલીને રસ કાઢે છે ત્યારે મળ મત્રોત્સર્ગ કરીને તેજ વગર ઘોયા હાથોથી અંદે છે, ઉપાડે છે, મુકે છે વળી અંધો સાંઠો ચૂંસી, રસ પીને અંધો તેમાં નાખી દે છે અને રસ પકાવતી વખતે તે રસમાં રોટલી પણ પકાવીને ખાય છે. જ્યારે ખાંડ શાકર બનાવે છે ત્યારે જૂના જોડા કે જેના તલીઆમાં વિષ્ણુ, મૂત્ર, છાણ, ઘૂળ વગેરે લાગેલું રહે છે, તે જોડાથી તેને રંગે છે. દૂધમાં પોતાના ઘરના ઉચ્છિષ્ટ પાત્રોનું જલ નાખે છે. તેમાંજ ઘૂતાદિ ભરી રાખે છે. અને લોટ ફળતી વખતે પણ તેવીજ રીતે ઉચ્છિષ્ટ હાથોથી ઉપાડે છે અને અંગનો પસીનો પણ લોટમાં ટપકતો જાય છે. ઇત્યાદિ. અને ફલ, મૂલ, કંદમાં પણ એવીજ લીલા થાય છે, જ્યારે એ પદાર્થોને ખાધા, ત્યારે તો જાણે કે સર્વના હાથનું ખાઈ લીધું.

પ્રશ્ન—ફલ, મૂળ, કંદ અને રસ ઇત્યાદિ અદૃષ્ટમાં દોષ નથી માનતા.

ઉત્તર—વાહ, વાહરે, વાહ ! સત્ય છે કે તે એમ ઉત્તર ન દેતે તો શું ધૂળ સખ ખાતે ? ગોળ શાકર મીઠાં લાગે છે દુધથી પુષ્ટિ કરનારાં છે તો પછી આ મતલબ સિંધુની રચના શું ન કરે ? ભલા ઠીક, પણ જે અદૃષ્ટમાં દોષ નથી તો ભંગી કે મુસલમાન પોતાને હાથે બીજા સ્થાનમાં બનાવી તમારી પાસે આવી તમને આપે તો ખાઈ લેશો કે નહીં ? જે કહો કે નહીં તો પછી અદૃષ્ટમાં પણ દોષ છે. હા, મુસલમાન ઇસાઈ આદિ મઘમાંસાદિયોના હાથનું ખાવામાં આર્યોને પણ મઘમાંસાદિ ખાવાપીવાનો અપરાધ પછવાડેથી લાગી પડે છે પરંતુ માંહે માંહે આર્યોનું એક ભોજન થવામાં કંઈ પણ દોષ નથી દેખાતો. જ્યાં સુધી એક મત, એક હાનિ લાલ, અને સુખ, દુઃખ પરસ્પર ન માને ત્યાં સુધી

ઉત્પત્તિ થવી બહુ કઠિન છે, તથાપિ માત્ર ખાવું પીવુંજ એક થવાથી સુધારે થઈ શકતો નથી, કિન્તુ જ્યાં સૂધી નકારી વાતોને નહીં છોડે અને સારી વાતોનું ગ્રહણ ન કરે ત્યાંસૂધી તેની વૃદ્ધિને બદલે હાનિ થાયછે. વિદેશિયોનું રાજ્ય આર્યાવર્તમાં થવાનું કારણ માહેમાહેની કૃત, મતભેદ, અદ્વયર્થનું સેવન ન કરવું, વિદ્યા ન લણવી લણાવવી, આત્માવસ્થામાં અસ્વયંવર વિવાદ, વિષયાસક્તિ, મિથ્યાભાવણાદિ કુલક્ષણ, વેદવિદ્યાનો અપ્રચાર આદિ કુકર્મો છે. જ્યારે માંહેમાંહે ભાષ ભાષઓ લડે છે ત્યારેજ ત્રીજો વિદેશી આવીને પંચ બની બેસે છે. શું તમે લોક મહાભારતની વાતો જે પાંચ સહસ્ત્ર વર્ષની પૂર્વે થઈ હતી, તેને પણ ભૂલી ગયા ? જુઓ ! મહાભારત યુદ્ધમાં સર્વે લોક લડાઈમાં સવારિયોપર ખાતા પીતા હતા. ત્યારે છુવાતું નહીં હતું. પણ પછી આવી માંહેમાહેની કૃતકાટથી કારવ પાંડવ અને યાદવોનું સત્યનાશ થઈ ગયું એતો થયું થઈ ગયું, પરંતુ અદ્યાપિ સૂધી પણ તેજ રોગ પાછલ લાગેલોજ છે. કોણ જાણે એ ભયંકર રાક્ષસ ક્યારે ધૂટશે કે આર્યોને સર્વ સુખોથી છોડવીને દુઃખસાગરમાં ડુબાવી મારશે ? તેજ દુષ્ટ દુર્યોધન, ગોત્રહત્યારે સ્વદેશવિનાશક, નીચના દુષ્ટમાર્ગમાં આર્ય લોક અદ્યાપિ પણ ચાલીને દુઃખ વધારતા રહ્યા છે. હવે પરમેશ્વર કૃપા કરે ને એ રાજરોગ આર્યોમાંથી નષ્ટ થઈ જાય.

ભક્ષ્યા ભક્ષ્ય બે પ્રકારના હોય છે. એક ધર્મશાસ્ત્રોક્ત અને બીજો વેદક શાસ્ત્રોક્ત. જેમ ધર્મશાસ્ત્રમાં:—

અમૃશ્યાણિ દ્વિજાતીનામમેધ્યમભવાણિ ચ ॥ મનુ० ૫ । ૫ ॥

દ્વિજ અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય. અને વૈશ્યોએ મલીન વિષ્ણુ મૂત્રાદિના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલાં શાક, ફલ, મૂલાદિ ન ખાવાં.

વર્જયેન્મધુ માંસં ચ । મનુ० ૨ । ૧૭૭ ॥

જેમ અનેક પ્રકારના મધ, ગાંજે, ભાંજ અશીમ આદિ વર્જ્ય કરવાં.

બુદ્ધિ લુપ્તિ યદ્ દ્રવ્યં મદકારિ તદુચ્યતે । શાર્ફધર અ० ૪ । શ્લો० ૨૧ ॥

જે જે બુદ્ધિનો નાશકરનાર પદાર્થ છે, તેનું સેવન કદી પણ ન કરે અને જેટલું અન્ન સડયું બગડયું, દુર્ગંધાદિથી દૂષિત, સારું પ્રકારે ન અનેલું હોય તે અને મધમાંસાહારી મ્લેચ્છ કે જેમના શરીર મધમાંસોના પરમાણુઓથીજ પૂરિત છે, તેમનાં હાથનું ન ખાવું. જેમાં ઉપકારક પ્રાણિયોની હિંસા, અર્થાત્ જેમ એક ગાયના શરીરમાંથી દૂધ, ધી, બેલ, ગાય ઉત્પન્ન થવાથી તેની એક પેઢીમાં ચાર લાખ પચ્ચોતેર સહસ્ત્ર છસો મનુષ્યોને સુખ પોંચે છે, તો તેવાં પશુઓને ન મારે, ન મારવા દે.

જેમ કોઈ ગાયથી વીસ શેર અને કોઈ ગાયથી બશેર દૂધ પ્રતિદિન પ્રાપ્ત થાય, તો તેની પ્રત્યેક માથ દીઠ અગ્યાર સેર દૂધની રાસ થાય છે. વળી કોઈ ગાય અઢાર અને કોઈ છ મહિના સુધી દૂધ દે છે, તેની રાસ બાર મહિના થઈ. હવે પ્રત્યેક ગાયના દૂધથી ૨૪૯૬૦ (એવીસ હજાર મૂવ સો સાઠ) મનુષ્ય એકવારમાં તૃપ્ત થઈ શકે છે. વળી તેના છ વાછડા અને છ વાછડી

થાય છે, તેમાંથી જે મરી જાય તો પણ દસ રહે. તેમાંથી પાંચ વાછડીઓનું દૂધ તેમાં મેળવીએ તો ૧૨૪૮૦૦ (એક લાખ ચોવીસ હજાર આડસો) મનુષ્ય તૃપ્ત થઈ શકે છે, હવે રહ્યા પાંચ બેલ; તે જન્મભરમાં ૫૦૦૦ (પાંચ હજાર) મનુષ્ય અન્ન ન્યૂનમાં ન્યૂન ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તે અન્નમાંથી પ્રત્યેક મનુષ્ય ત્રણ પાસેર (પોણાસેર) ખાય તો અઢી લાખ મનુષ્યોની તૃપ્તિ થાય છે. એવી રીતે દૂધ અને અન્ન મળીને ૩૭૪૮૦૦ (ત્રણ લાખ ચૂમોતેર હજાર આડસો) મનુષ્ય તૃપ્ત થાય છે. એ બેઉ સંખ્યા મેળવ્યાથી એક ગાયની એક પેઢીમાં ૪૭૫૬૦૦ (ચાર લાખ પચ્ચોતેર હજાર છસો) મનુષ્યનું એકવારનું પાલન થાય છે અને એ પ્રમાણુ જે પેઢી વધારીને ગણતી કરે તો તેથી અસંખ્યાત મનુષ્યોનું પાલન થાય છે. વળી એ ઉપરાંત બલદો ગાડી સવારીથી ભાર ઉપાડવા આ કર્મોથી મનુષ્યોના ઘણા ઉપકારી થાય છે. તથા તેમજ ગાય દૂધમાં અધિક ઉપકારક થાય છે. પરંતુ જેમ ગાય ઉપકારક થાય છે તેમજ ભેંસ પણ છે. પરંતુ ગાયના ધી દૂધથી જેટલો બુદ્ધિની વૃદ્ધિનો લાભ થાય છે તેટલો ભેંસના દૂધથી નહી, તેથી આર્યોએ ગાયને મુખ્યોપકારક ગણી છે. જે કાંઈ અન્ય વિદ્વાન હશે, તે પણ આ પ્રકારે સમજશે.

બકરીના દૂધથી ૨૫૯૨૦ (પચ્ચીસ હજાર નવ સો, વીસ) મનુષ્યોનું પાલન થાય છે. તેમ હાથી, ઘોડા, ઉંટ, મેઠાં, ગધેડા આદિથી પણ મોટા ઉપકાર થાય છે. એ પશુઓને મારવાવાળાને સર્વ મનુષ્યોની હત્યાકરનારો જાણી લેવો. જુઓ ! ત્યારે કે આર્યોનું રાજ્ય હતું ત્યારે આ મહોપકારક ગાય આદિ પશુ મારવામાં ન આવતાં હતાં તે કાળમાં આર્યોવર્ત્ત કે ભૂગોળના બીજા દેશોની અંદર આનંદમાં મનુષ્યાદિ પ્રાણિયો વર્તતા હતા કેમકે દૂધ, ધી, બેલ આદિ પશુઓની પુષ્કલ છૂટ હોવાથી અન્ન, રસ પુષ્કલ પ્રાપ્ત થતાં હતાં. જ્યારથી વિદેશી માંસાહારી આ દેશમાં આવીને ગૌ આદિ પશુઓને મારવાવાળા મુદ્દાપાત્રી રાજ્યાધિકારી થયા છે, ત્યારથી ક્રમશઃ આર્યોના દુઃખની વૃદ્ધિ થતી જાય છે કેમકે—

નષ્ટે મૂલે નૈવ ફલં ન પુષ્પમ્ । વૃદ્ધચાળકય અ૦ ૧૦ । ૧૩ ॥

જ્યારે વૃક્ષનું મૂલજ કાપી નાખવામાં આવે ત્યારે તો ફલ, ફૂલ ક્યાંથી થાય ?

પ્રશ્ન—જે સઘળા અહિંસક થઈ જાય, તો વ્યાઘ્રાદિ પશુ એટલાં વધી જાય કે સર્વ ગાય આદિ પશુઓને મારી ખાય, અને તમારું પુરુષાર્થજ વ્યર્થ થઈ જાય ?

ઉત્તર—એ રાજપુરુષોનું કામ છે કે જે હાનિકારક પશુ કે મનુષ્ય હોય, તેમને દંડ આપે, અને પ્રાણુથી પણ વિયુક્ત કરી દે.

પ્રશ્ન—પછી શું તેનું માંસ ફેંકા દે ?

ઉત્તર—ચાહે ફેંકા દે, ચાહે કુતરાં આદિ માંસાહારિયોને ખવાડી દે કે બાળી નાંખે અથવા કાંઈ માંસાહારી હોય ને તે ખાય તોપણ સંસારની કાંઈ હાની નથી થતી કિંતુ તે મનુષ્યનો સ્વભાવ માંસાહારી થઈને હિંસક બની શકે છે.

* એની વિશેષ વ્યાખ્યા ગોકર્ણાનિધિમાં કરેલી છે.

હિસા અને ચોરી, વિશ્વાસઘાત, ઘસ, કપટ આદિથી પદાર્થોને પ્રાપ્ત થઈને જેટલો ભોગ કરવો તે અલભ્ય; અને અહિંસાધર્મોદિ કર્મોથી પ્રાપ્ત થઈને ભોજનાદિ કરવું એ લભ્ય છે. જે પદાર્થોથી સ્વાસ્થ્ય, રોગનાશ, બુદ્ધિ, બલ, પરાક્રમની વૃદ્ધિ અને આયુષ્યવૃદ્ધિ થાય, એવા તાંકુલા (ચાખા) દિ ગોધૂમ, ફલ, મૂલ, કંદ, દૂધ, ઘી, વગેરે મિષ્ટાદિ પદાર્થોનું સેવન યથાયોગ્ય પાક મેળવણી કરીને યથોચિત સમયપર મિતાહાર ભોજન કરવું એ સર્વ લભ્ય કહેવાય છે. જેટલા પદાર્થ પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ વિકાર કરવાવાળા હોય, તેનો તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. તથા જે જે જોતે જોતે માટે વિહિત છે, તે તે પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું, એ પણ લભ્ય છે.

પ્રશ્ન—એક સાથે બેસી ખાવામાં કાંઈ દોષ છે કે નહીં ?

ઉત્તર—દોષ છે, કેમકે એકની સાથે બીજાનો સ્વભાવ અને પ્રકૃતિ મળતાં નથી. જેમ કુથી (કાઠવાળો) આદિની સાથે ખાવાથી સારા મનુષ્યનું પણ રૂધિર બગડી જાય છે, તેમજ બીજાની સાથે ખાવામાં પણ કાંઈક બિગાડ વળતે થઈ જાય છે. સુધારો નહીં—

નોચ્છિષ્ટં કસ્યચિદ્વચાન્નાદ્યાચૈવ તથાન્તરા ।

નૈવાત્પશનં કુર્યાન્નૈવોચ્છિષ્ટઃ કચિદ્વ્રજેત્ ॥ મનુ० ૨ । ૫૬ ॥

ન કોઈને પોતાનો ઉચ્છિષ્ટ પદાર્થ આપવો, અને ન કોઈનો ભોજનમાં પોતે ખાવો, ન અધિક ભોજન કરવું અને ન ભોજન કર્યા પછી હાથ મોં ધોયા વિના અહીં તહીં જવું.

પ્રશ્ન—“ગુરોરુચ્છિષ્ટભોજનમ્” એ વાક્યનો શો અર્થ થશે ?

ઉત્તર—એનો એ અર્થ છે કે ગુરુ ભોજન કરે તે પશ્ચાત્તઃ જે પૃથક્ અન્ન શુદ્ધ સ્થિત રહે તેનું ભોજન કરવું અર્થાત્ ગુરુને પ્રથમભોજન કરાવીને પશ્ચાત્તઃ શિષ્યોએ ભોજન કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન—જો ઉચ્છિષ્ટ માત્રનો નિષેધ છે. તો માખીઓનું ઉચ્છિષ્ટ મધ, વાછરડાનું ઉચ્છિષ્ટ દૂધ, અને એક ગ્રાસ ખાધા પશ્ચાત્તઃ પોતાનું પણ ઉચ્છિષ્ટ થાય છે, તો પછી તે પણ ન ખાવું જોઈએ.

ઉત્તર—મધ કથન માત્રજ ઉચ્છિષ્ટ થાય છે, પરંતુ તે ઘણી ખરી આપઘિઓનો સાર હોવાથી ગ્રાહ્ય છે, અને વાછરડા તે પોતાની માતા સ્તનથી ખાહર આવતું દૂધ પિયે છે અંદરનું દૂધ તે પી શકતા નથી તેથી તે ઉચ્છિષ્ટ થતું નથી પરંતુ વાછરડાના પીધા પછી જલથી તેની માતા સ્તન ધોઈને શુદ્ધ પાત્રમાં દૂધ દોહવું જોઈએ. અને પોતાનું ઉચ્છિષ્ટ થયેલું પોતાને વિકારકારક થતું થયું. બુદ્ધો ! સ્વાભાવથી એ વાંત સિદ્ધ છે કે કોઈનું ઉચ્છિષ્ટ કોઈ પણ ન ખાય. જેમ પોતાના મુખ, નાક, કાન, આંખ, તથા ઉપરથી અને ગુહ્યદ્રિયોનાં મલ મૂત્રાદિના સ્પર્શમાં ઘૂણા નથી થતી પણ કોઈ અન્યના મલ મૂત્રના સ્પર્શમાં ઘૂણા થાય છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એ વ્યવહાર સૃષ્ટિ ક્રમથી વિપરીત નથી, એટલા માટે તેમ મનુષ્ય માત્રને ઉચિત છે કે કોઈનું ઉચ્છિષ્ટ એટલે જોડેલું ન ખાવું.

પ્રશ્ન—લલા, સ્ત્રીપુરુષ પણ પરસ્પર ઉચ્છિષ્ટ ન ખાય ?

ઉત્તર—નહી, કેમકે તેમના પણ શરીરોના સ્વભાવ ભિન્ન ભિન્ન છે.

પ્રશ્ન—કહોજી, ત્યારે મનુષ્યમાત્રના હાથની કરેલી રસોઇ ખાવામાં શો દોષ છે? કેમકે બ્રાહ્મણુથી લઇને ચાંડાલ પર્યંતનાં શરીર, હાડ, માંસ, ચામડાંના છે. અને જેવું શ્વિર બ્રાહ્મણુના શરીરમાં છે તેવુંજ લોહી ચાંડાલાદિનાં શરીરમાં છે. તો પછી મનુષ્ય માત્રના હાથની રાંધેલી રસોઈ તે ખાવામાં શો દોષ છે?

ઉત્તર—દોષ છે, કેમકે જે ઉત્તમ પદાર્થોનાં ખાવા પીવાથી બ્રાહ્મણુ અને બ્રાહ્મણીનાં શરીર માં દુર્ગન્ધાદિ દોષ રહિત રજવીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવાં ચાંડાલ અને ચાંડાલણીનાં શરીરમાં થતું નથી કેમકે ચાંડાલનાં શરીર દુર્ગંધનાં પરમાણુઓથી ભરેલાં હોય છે તેવાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણુનાં હોતાં નથી. એટલામાટે બ્રાહ્મણાદિ ઉત્તમ વર્ણુના હાથનું ખાવું અને ચાંડાલાદિ નીચ લગી ચમારદિના હાથનું ન ખાવું. લલા. દલીલમાં કોઈ તમને પૂછશે કે જેવાં ચામડાનાં શરીર માતા, સાસુ, બહેન, કન્યા, અને પુત્રવધૂતા છે, તેવુંજ શરીર પોતાની સ્ત્રીનું પણ છે, તો શું માતા આદિ સ્ત્રીઓની સાથે પણ સ્વસ્ત્રી સમાન વર્તીશે? ત્યારે તમારે સંકુચિત થઇને ચુપજ રહેવું પડશે. જેમ હાથ અને મુખથી ઉત્તમ અન્ન ખવાય છે, તેમ દુર્ગન્ધ પણ ખાઈ શકાય છે. શું કોઈ મળાદિ પણ ખાશે? શું એવો પણ કોઇ હોઈ શકે?

પ્રશ્ન—જે ગાયના ગોખર-છાણુથી લીપો છે તો પોતાના ગોખરથી કેમ નથી લીપતા? અને ગોખરના ચોકામાં જવાથી ચોંદ્ર અશુદ્ધ કેમ નથી થતો?

ઉત્તર—ગાયના છાણુથી તેવો દુર્ગન્ધ નથી થતો જેવો કે મનુષ્યના મલથી થાય છે. ગોમય ચિકણો હોવાથી શીઘ્ર નથી ઉખડતો નથી કપડાં બગડતાં, નથી મલીન થતાં. જેવો માટીથી મેલ ચઢે છે તેવો સુકાં છાણુથી નથી ચઢતો. માટી અને છાણુથી સ્થાનનું લેપન કરે છે, તે દેખાવમાં અતિ સુંદર હોય છે. અને જ્યાં રસોઇ બને છે, ત્યાં ભોજનાદિ કરવાથી ધી, મિષ્ટ અને ઉચ્છિષ્ટ પણ પડે છે, તેથી માખી, કાડી, આદિ ઘણા ખરા જીવો મલિન સ્થાન રહેવાથી આવે છે. જે ત્યાં જાડુ લેપનાદિથી પ્રતિદિન શુદ્ધ ન કરવામાં આવે તો જાણે સંડાસ-જાજર જેવું તે સ્થાન થઈ જાય છે, એટલા માટે પ્રતિદિન છાણુ માટી જાડુથી સર્વથા શુદ્ધ રાખવું અને જે પાકું મકાન (હો બન્ધ) હોય તો જલથી ધોઇને શુદ્ધ રાખવું જોઈએ. એથી પૂર્વોક્ત દોષોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. જેમ મિયાળાં રસોડામાં કહીં કાચલા, કહીં રાખ, કહીં લાકડાં, કહીં પૂડી હાંલી, કહીં એડી રહેલી અને કહીં હાડકાં, તંગડી પડેલાં રહે છે, અને માખિયોનું તો શુંજ કહેવું તે સ્થાન એવું નાકે લાગે છે કે જે કોઈ એક મનુષ્ય જન્મને એસે, તો તેને ઉલટી થવાતો પણ સંભવ છે, અને દુર્ગન્ધના સ્થાન સમાનજ તે દેખાય છે. લલા જે કોઈ એમને પૂછે કે જે છાણુથી ચોકા લગા-

વવામાં જે તમે દાવ ગણો છો, તો પછી ચૂલામાં છાણા અડાયા ખીડી તેના અંગારથી તમાકુ પીવામાં, અને ઘરની ભિત પર લેપન કરવા આદિથી મિયાંછનો પણ ચોકા બ્રહ્મ થઈ જતો હશે એમાં શો સંદેહ ?

પ્રશ્ન—ચોકામાં ખેસી ભોજન કરવું સાફ કે ખાહર ખેસીને ?

ઉત્તર—જે જગાએ સાફ રમણીય સુંદર સ્થાન દેખે, ત્યાં ભોજન કરવું જોઈએ, પરંતુ આવશ્યક યુદ્ધાદિકામાં તો ઘોડા આદિ યાત્રી પર ખેસીને કે ઉભા ઉભા પણ ખાવું પીવું અત્યંત ઉચિત છે.

પ્રશ્ન—શું પોતાનાજ હાથનું ખાવું અને અન્યના હાથનું નહીં ખાવું ?

ઉત્તર—જે આર્યોમાં શુદ્ધ રીતિથી બનાવે, તો બરાબર સર્વ આર્યોની સાથે ખાવામાં કાંઈ પણ હાનિ નથી, કેમકે જે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણસ્થ સ્ત્રીપુરુષો, રસાઈ બનાવવાના, ચોકા દેવાના, વાસણ કુસણ માંજવાના આદિ બખેડામાં પડ્યા રહે, તો વિદ્યાદિ શુભ ગુણોની વૃદ્ધિ કદી પણ નહીં થઈ સકે જુઓ ! મહારાજ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં ભૂગોળભરના રાજા, ઋષિ, મહર્ષિ આવ્યા હતા, તેઓ એકજ પાકશાળામાં ભોજન કર્યા કરતા હતા. પણ જ્યારથી ઇસાઈ, મુસલમાન આદિના મતમતાંતર અસ્થ્યા, માદોમાદો વૈરવિરોધ થયો, તેમણે મધપાન ગોમાંસાદિનું ખાવું પીવું સ્વીકાર કર્યું તેજ સમયથી ભોજનાદિમાં બખેડો પેડો. જુઓ ! કાબુલ, કંદહાર ઇરાન, અમેરિકા, યુરોપ આદિ દેશોના રાજાઓની કન્યા—ગાન્ધારી, માત્રી, ઉદુપી આદિની સાથે આર્યાવર્તદેશીય રાજાઓ વિવાહ આદિ વ્યવહાર કરતા હતા. શકુનિ આદિ કૌરવ પાંડવોની સાથે ખાતા પીતા હતા, કાંઈ વિરોધ કરતા ન હતા, કેમકે તે સમયે સર્વ ભૂગોળમાં વેદોક્ત એક ધર્મ હતો તેમાં સર્વની નિષ્ઠા હતી અને એક બીજના સુખ, દુઃખ, હાનિ, લાભ માદો માદોમાં પોતાના સરખાં સમજતા હતા, ત્યારેજ ભૂગોળમાં સુખ હતું. હવે તો ઘણાજ મતવાળા થવાથી ઘણા દુઃખ અને વિરોધ વધી ગયાં છે. એનું નિવારણ કરવું, એ બુદ્ધિમાનોનું કામ છે. પરમાત્મા સર્વના મનમાં સત્ય ધર્મનો એવો અંકુર રોપે કે જેથી મિથ્યામત મતાંતર શીઘ્રજ પ્રલયને પ્રાપ્ત થાય. એમાં સર્વ વિદ્વાન લોકો વિચાર કરીને વિરોધ ભાવ છોડીને આનંદને વધારે.

આ થોડુંક આચાર અનાચાર, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષયમાં લખ્યું. આ ગ્રંથનો પૂર્વાર્દ આ દશમાં સમુદ્ધાસ સાથે પુરો થઈ ગયો. આ સમુદ્ધાસોમાં વિશેષ ખંડન મંડન એટલા માટે નથી લખ્યાં કે ત્યાં સૂધી મનુષ્ય સત્યાસત્યના વિચારમાં કાંઈ પણ સામર્થ્ય નથી વધારતા ત્યાંસૂધી રથૂલ અને સૂક્ષ્મ ખંડનોના અભિપ્રાયને નથી સમજી શકતા એટલામાટે પ્રથમ સર્વને સત્યશિક્ષાનો ઉપદેશ કરીને હવે ઉત્તરાર્દ કે જેમાં ચાર સમુદ્ધાસ છે તેમાં વિશેષ ખંડન મંડન લખીશું. એ ચારોમાંથી પ્રથમ સમુદ્ધાસમાં આર્યાવર્તીય મતમતાંતરનાં બીજમાં જૈનિયોનાં, ત્રીજામાં ઇસાઈનાં, અને ચોથામાં

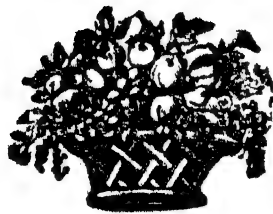
મુસલમાનોનાં, મતમતાંતરના ખંડન મંડન વિષયમાં લખી શું અને તત્ પશ્ચાત્ ચૈદમાં સમુલ્લાસના અંતમાં સ્વમત પણ દેખડાવવામાં આવશે. જે કોઈ વિશેષ ખંડન મંડન જેવા ઇચ્છે, તે તે આ ચારે સમુલ્લાસોમાં જુએ, પરંતુ સામાન્ય રીતીએતો કહી કહી દશ સમુલ્લાસોમાં પણ કંઈક થોડું ખંડન મંડન કર્યું છે. આ ચૈદ સમુલ્લાસોને પક્ષપાત છોડી, ન્યાયદૃષ્ટિથી જે જેને તેના આત્મામાં સત્ય અર્થનો પ્રકાશ થઈને આનંદ થશે અને જે હક, દુરાગ્રહ અને ઈર્ષ્યાથી જેને, સાંભળશે, તેને આ ગ્રંથનો અભિપ્રાય યથાર્થ વિદિત થવો, બહુ કઠિન છે. તેટલામાટે જે કોઈ એને યથાવત્ ન વિચારશે તે એનો અભિપ્રાય ન પામીને ગોતાં ખાયા કરશે. વિદ્વાનોનું તો એજ કામ છે કે સત્યા-સત્યનો નિર્ણય કરીને સત્ય ગ્રહણ અને અસત્યનો ત્યાગ કરવો. તેથી તેઓ પરમ આનંદિત થાય છે. તેજ ગુણગ્રાહક પુરૂષ વિદ્વાન થઈને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ફલોને પ્રાપ્ત કરી પ્રસન્ન રહે છે.

इति श्रीमहयानन्द सरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थ प्रकाशे

सुभाषाविभूषिते आचारानाचारभक्ष्याभक्ष्यविषये

दशमः समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ १० ॥

समाप्तोऽयं पूर्वार्द्धः ॥

અનુભૂમિકા ॥

આ સિદ્ધ વાત છે કે પાંચ સહસ્ત્ર વર્ષ પૂર્વે વેદ મતથી લિખિત અન્ય કોઈ પણ મત ન હતો કેમકે વેદોક્ત સર્વ વાતો વિદ્યાર્થી અવિરુદ્ધ છે. વેદોની અપ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ મહાભારતનું યુદ્ધ થયું. વેદની અપ્રવૃત્તિથી અવિદ્યાન્ધકાર ભૂગોળમાં વિસ્તૃત થવાથી મનુષ્યોની બુદ્ધિ ભ્રમયુક્ત થઈને જેના મનમાં જેમ આવ્યું, તેવો મત ચલાવ્યો. એ સર્વ મતોમાં ૪ ચાર મત અર્થાત્ જે વેદ વિરુદ્ધ પુરાણી, જૈની, કિરાની અને કુરાની છે તે સર્વ મતોના મૂલ છે. તે ક્રમથી એક પછી બીજા, ત્રીજા, ચોથા એમ ચાલ્યા છે. હમણા એ ચારોની શાખા એક સહસ્ત્રથી ન્યૂન નથી. એ સર્વ મતવાદિયો, એમના ચેલા, અને અન્ય સર્વને પરસ્પર સત્યાસત્યનો વિચાર કરવામાં અધિક પરિશ્રમ ન પડે, એટલામાટે આ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. જે જે એમાં સત્ય મતનું મંડન અને અસત્ય મતનું ખંડન લખ્યું છે, તે સર્વને જણાવવુંજ એ પ્રયોજન સમજવામાં આવ્યું છે. એમાં જેવી મારી બુદ્ધિ, જેટલી વિદ્યા, અને જેટલો એ ચારે મતોના મૂળ ગ્રંથો જેવાથી બોધ થયેલો છે તેને સર્વના સમક્ષ નિવેદિત કરી દેવો છું. ઉત્તમ સમજ્યો છું, કેમકે વિજ્ઞાન ગુપ્ત થયાનો પુનર્મિલ્લાપ થવો સહજ નથી. પક્ષપાત છોડીને એને જેવાથી સત્યાસત્ય મત સર્વને વિદિત થઈ જશે. પશ્ચાત્ સવને પોતા પોતાની સમજને અનુસારે સત્ય મતનું ગ્રહણ કરવું અને અસત્ય મતને છોડવો સહજ થઈ પડશે. એમાંથી જે પુરાણાદિ ગ્રંથોથી શાખા શાખાન્તર રૂપ મત જે આર્યાવર્ત દેશમાં ચાલ્યા છે તેમનાં સંક્ષેપથી ગુણદોષ આ ૧૧ માં સમુક્ષાસમાં દેખાડવામાં આવે છે. આ મારાં કર્મથી યદિ ઉપકાર ન માને તો વિરોધ પણ ન કરે, કેમકે મારાં તાત્પર્ય કોઈની હાનિ કે વિરોધ કરવામાં નથી, કિન્તુ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા કરાવવાનો છે. એજ પ્રકારે સર્વ મનુષ્યોએ ન્યાયદૃષ્ટિથી વર્તવું અતિ ઉચિત છે. મનુષ્ય જન્મનું હોવું, સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા કરાવવા માટે છે, પણ વાદ, વિવાદ, વિરોધ કરવા કરાવવા માટે નથી. આ મતમતાન્તરના વિવાદથી જગતમાં જે જે અનિષ્ટ ફલ થયાં છે, થાય છે અને થશે, તેને પક્ષપાત રહિત વિદ્વજ્જન જાણી શકે છે. જ્યાંસૂધી આ મનુષ્ય જાતિમાં પરસ્પર મિથ્યા મતમતાન્તરનો વિરુદ્ધવાદ નહીં હ્રદયે ત્યાંસૂધી અન્યોન્યને આનન્દ ન થશે, યદિ આપણે સર્વ મનુષ્યો અને વિશેષે કરીને વિદ્વજ્જન ઈર્ષ્યા, દેવ, છોડી, સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી, સત્યનું ગ્રહણ અને અસત્યનો ત્યાગ કરવા કરાવવા આદે તો આપણે માટે એ વાત અસાધ્ય નથી. એ નિશ્ચય છે કે એ વિદ્વાનોના વિરોધેજ સર્વને વિરોધ જાળમાં ફસાવી રાખ્યા છે; યદિ એ લોક પોતાના પ્રયોજનમાં ન પ્રસીને સર્વના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા આદે તો હમણા એક્યમત થઈ જાય. તે થવાની સુક્તિ આ ગ્રંથની પૂર્તિમાં લખીશું. સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા એક મતમાં પ્રવૃત્ત થવાનો ઉત્સાહ સર્વ મનુષ્યોના આત્મામાં પ્રકાશિત કરે.

અભ્યર્ચિત વિસ્તરેણ વિપશ્ચિદ્વરશિરોમણિષુ ॥

उत्तरार्द्धः ॥

अथैकादश समुल्लासारम्भः ॥

अथाऽऽर्यावर्तीयमतखंडनमंडने विधास्यामः ॥

હવે આર્યલોક જે આર્યાવર્ત દેશમાં વસનારા છે તેમના મતનાં ખંડન મંડનનું વિધાન કરીશું. આ આર્યાવર્ત દેશ એવો છે કે જેની સદૃશ ભૂગોળમાં અન્ય કોઈ દેશ નથી. એટલા માટે આ ભૂમિનું નામ સુવર્ણ ભૂમિ છે કેમકે એજ સુવર્ણાદિ રત્નોને ઉત્પન્ન કરે છે. અને એથીજ સૃષ્ટિની આદિમાં આર્યલોક આ દેશમાં આવી વસ્યા હતા તેથી અમે સૃષ્ટિ વિષયમાં કહી આજ્યા છિયે કે આર્ય નામ ઉત્તમ પુરુષોનું છે અને આર્યોથી જિન્ન મનુષ્યોનું નામ દસ્યુ છે. ભૂગોળમાં જેટલા દેશ છે, તે સઘળા આ દેશની પ્રશંસા કરે છે અને આશા રાખે છે કે પારસ મણિ પત્થર સાંભળવામાં આવે છે, તે વાત તો જૂહી છે, પરંતુ આર્યાવર્ત દેશજ સાચો પારસમણિ છે કે જેને લોહરૂપ દરિદ્રી વિદેશી સ્પર્શ કરતાંજ સુવર્ણવૃદ્ધિ અર્થાત્ ધનાઢય થઈ જાય છે.

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्नेरन्पृथिव्यां

सर्वमानवाः ॥

મનુ-અ-૨ । શ્લો-૨૦ ॥

સૃષ્ટિથી લઈને પાંચ સહસ્ત્ર વર્ષોની પૂર્વ સમય પર્યંત આર્યોનું સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી અર્થાત્ ભૂગોળમાં સર્વોપરિ માત્ર એક રાજ્ય હતું. અન્ય દેશમાં માંડલિક અર્થાત્ નાના નાના રાજ્ય રહેતા હતા, કેમકે કૌરવ પાંડવ પર્યંત અહીંના રાજ્ય અને રાજશાસનમાં સર્વ ભૂગોળના સર્વ રાજ્ય અને પ્રજા ચાલતાં હતાં, કારણ કે આ મનુસ્મૃતિ જે સૃષ્ટિની આદિમાં થઈ છે, તેનું આ પ્રમાણ છે.

આજ આર્યવર્ત દેશમાં ઉત્પન્ન થએલા બ્રાહ્મણ-વિદ્વાનોથી ભૂગોળના મનુષ્ય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, દસ્યુ, મ્લેચ્છાદિ સર્વ પોતપોતાની યોગ્ય વિદ્યા ચરિત્રની શિક્ષા અને વિદ્યાભ્યાસ કરતા અને મહારાજા યુધિષ્ઠિરજીના રાજસૂયયજ્ઞ અને મહાભારત યુદ્ધ પર્યંત અહીંના રાજ્યાધીન સર્વ રાજ્ય હતાં! ચીનનો ભગદત્ત, અમેરિકાનો બજુવાલનુ, યુરોપદેશનો બિગલાક્ષ અર્થાત બીલાગનાં જેવાં નેત્રોવાળા યવન જેને યૂનાન કહેતા આવ્યા છતાં અને ધરાનનો શક્ય આદિ સર્વ રાજા રાજસૂય યજ્ઞ અને મહાભારત યુદ્ધમાં આજ્ઞાનુસાર આવ્યા હતા. જ્યારે રઘુરાજ રાજા હતા ત્યારે રાવણ પણ અહીંની આધીન હતો. જ્યારે રામચંદ્રના સમયમાં વિરૂદ્ધ થઈ ગયો ત્યારે તેને રામચંદ્રે દંડ દઈને રાજ્યથી નષ્ટ બ્રષ્ટ કરીને તેના ભાઈ વિભીષણને રાજ્ય આપ્યું હતું. સ્વાયંભવ રાજ્યથી લઈને પાંડવ પર્યંત આર્યોનું ચક્રવર્તી રાજ્ય રહ્યું. તત્પશ્ચાત્ પરસ્પરના વિરોધથી લડીને નષ્ટ થઈ ગયા, કેમકે પરમાત્માની આ સૃષ્ટિમાં અભિમાની, અન્યાયકારી, અને અવિદ્વાનોના રાજ્ય બહુ દિવસ નથી રહેતાં અને આ સંસારની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે કે જ્યારે બહુ ધન અસંખ્ય પ્રયોજનથી અધિક થાય છે, ત્યારે આલસ્ય, પુરુષાર્થરહિતતા, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, વિપયાસક્તિ અને પ્રમાદ વધે છે. તેથી દેશમાં વિદ્યા, સુશિક્ષા નષ્ટ થઈને દુર્ગુણ અને દુષ્ટ વ્યસન વધી જાય છે. જેવાં કે મધમાંસ સેવન, બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહ, અને સ્વેચ્છાચારાદિ દોષ વધી જાય છે, અને જ્યારે યુદ્ધ વિભાગમાં યુદ્ધ વિદ્યાકૌશલ્ય અને સેના એટલી વધે, કે જેની સામે થનાર ભૂગોળમાં અન્ય ન હોય, ત્યારે તે લોકોમાં પક્ષપાત તથા અભિમાનનો વધારો થવાથી અન્યાય વધી જાય છે. જ્યારે એ દોષ જામી જાય છે ત્યારે પરસ્પરમાં વિરોધ વધીને પછી તેનાથી અધિક બીજા નાના કુલોમાંથી કાઢી એવો સમર્થ પુરુષ ઉભો થાય છે કે તેનો પરાજય કરવામાં તે સમર્થ નીવડે છે જેમ મુસલમાની બાદશાહીની સામે શિવાજી અને ગોવિંદસિંહજીએ ઉભા થઈને મુસલમાનોના રાજ્યોને બિન બિન કરી નાખ્યાં હતાં.

અથ કિમેતૈર્વા પરેડન્યે મહાધનુર્ધરાશ્વકવર્તિનઃ કેચિત્સુદ્યુમ્નભૂરિદ્યુમ્ને

ન્દ્રદ્યુમ્નકુવલયાશ્વયૌવનાશ્વવદ્ધ્રચશ્વાશ્વપતિશશબિન્દુહરિશ્ચન્દ્રામ્બરી

પોનનક્તુશર્યાતિયથાત્યનરણ્યાક્ષસેનાદયઃ । અથ મરુત્તભરતપ્રભૃતયો

રાજાનઃ ।

મૈત્રયુપનિ૦-પ૦ ૧ સ્વં ૪ ॥

પ્રતિાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે કે, સૃષ્ટિથી લઈને મહાભારત પર્યંત ચક્રવર્તી સાર્વભૌમ રાજા આર્યકુળમાંજ થયા હતા. હવે એમના સન્તાનોના અભાગ્યોદય થવાથી રાજાબ્રષ્ટ થઈને વિદેશિયોના પાદાક્રાંત થઈ રહ્યા છે. જેમ અહીં સુદ્યુમ્ન, ભૂરિદ્યુમ્ન, ઇન્દ્રદ્યુમ્ન, કુવલયાશ્વ, યૌવનાશ્વ, બુદ્ધશ્વ, અશ્વપતિ, શશબિન્દુ, હરિશ્ચંદ્ર, અમ્બરીષ, નનકતુ, સર્યાતિ, યથાતિ, અનરણ્ય, અક્ષસેન, મરુત, અને ભરત, એ સાર્વભૌમ-(સર્વ ભૂમિમાં પ્રસિદ્ધ ચક્રવર્તી) રાજાઓના નામ લખ્યાં છે, તેમજ સ્વાયંભવાદિ ચક્રવર્તી રાજાઓના નામ સ્પષ્ટ મનુસ્મૃતિ, અને મહાભારતાદિ ગ્રંથોમાં લખ્યાં છે. એને મિથ્યા કહેવાં એ અજ્ઞાની અને પક્ષપાતિયોનું કામ છે.

પ્રશ્ન—જે આગ્નેયાસ્ત્ર આદિ વિદ્યા લખી છે તે સત્ય છે કે નહીં ? તોપ તથા બન્દુક તે સમયમાં હતી કે નહીં ?

ઉત્તર—એ વાત સત્ય છે. એ શસ્ત્ર પણ હતાં, કેમકે પદાર્થવિદ્યાથી એ સર્વ વાતોનો સંભવ છે.

પ્રશ્ન—શું એ દેવતાઓના મન્ત્રોથી સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર—નહી, એ સર્વ વાતો જેનાથી અસ્ત્ર શસ્ત્રોને સિદ્ધ કરતા હતા તે “મન્ત્ર” એટલે વિચારથી સિદ્ધ કરતા હતા અને વાપરતા હતા. જે મન્ત્ર અર્થાત્ શબ્દમય થાય છે, તેનાથી કોઈ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન નથી થતું. અને જો કોઈ કહે કે મન્ત્રથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તો તે મન્ત્રના જપ કરવાવાળાના હૃદય અને જિહ્વાને ભસ્મ કરી દે ! અર્થાત્ મારવા જાય શત્રુને અને મરી જાય પોતે ! એ ઉપરથી મન્ત્ર નામ તો વિચારનું છે. જેમ “રાજમંત્રી” અર્થાત્ રાજકર્મોનો વિચાર કરવાવાળો કહેવાય છે તેમ મંત્ર અર્થાત્ વિચારથી સર્વ સૃષ્ટિના પદાર્થોનું પ્રથમ જ્ઞાન થાય છે અને પશ્ચાત્ ક્રિયા કરવાથી અનેક પ્રકારના પદાર્થ અને ક્રિયા કૌશલ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કોઈએક લોહાનું બાણ કે ગોલો બનાવીને તેમાં એવા પદાર્થ રાખે કે તેને અગ્નિ લગાડવાથી વાયુમાં ધૂમાડો ફેલાઈને સૂર્યના કિરણ કે વાયુના સ્પર્શથી અગ્નિ પ્રગટી ઉઠે એનુંજ નામ આગ્નેયાસ્ત્ર છે. જ્યારે બીજાં એનું નિવારણ કરવા આહે તો તે એની ઉપર વાણાસ્ત્ર છોડે અર્થાત્ જેમ શત્રુએ શત્રુની સેનાપર આગ્નેયાસ્ત્ર છોડીને તેમને નષ્ટ કરવા ઇચ્છ્યું, તેમજ પોતાની સેનાના રક્ષણાર્થે સામે સેનાપતિ વાણાસ્ત્ર વડે આગ્નેયાસ્ત્રનું નિવારણ કરે. તે એવા દ્રવ્યોના યોગથી થાય છે કે જેનો ધૂમાડો વાયુનો સ્પર્શ થતાંજ, વાદળ થઈને ઝટ વરસાદ વર્ષવા લાગે અને અગ્નિને હોલવી નાખે. એમજ નાગકાસ-શત્રુપર છોડવાથી તેના અંગોને જકડીને બાંધી લે છે. તેમજ એક મોહનાસ્ત્ર અર્થાત્ જેમાં નશાનું દ્રવ્ય નાંખવાથી તેનો ધૂમાડો લાગવાથી શત્રુની સર્વ સેના નિદ્રાસ્થ અર્થાત્ મૂર્છિત થઈ જાય છે. એજ પ્રકારે સઘળા શસ્ત્રાસ્ત્ર થતાં હતાં અને એક તારથી કે કાચથી કે કોઈ અન્ય પદાર્થથી વિદ્યુત્ ઉત્પન્ન કરીને શત્રુઓને નાશ કરતા હતા તેને પણ આગ્નેયાસ્ત્ર તથા પાશુપતાસ્ત્ર કહેતા હતા.

“તોપ” અને “બન્દુક” એ નામ અન્ય દેશ ભાષાના છે, સંસ્કૃત અને આર્યાવર્તીય ભાષાના નથી. કિન્તુ જેને વિદેશી જન તોપ કહે છે તેનું સંસ્કૃત ભાષામાં “શતધ્વી” નામ છે. અને જેને બન્દુક કહે છે તેને સંસ્કૃત અને આર્ય ભાષામાં “ભૂશુંડી” કહે છે. જે સંસ્કૃત વિદ્યા લખ્યા નથી તે લોકો ભ્રમમાં પડીને કાંઈનું કાંઈ લખે છે, અને કાંઈનું કાંઈ બકે છે. તેમનું બુદ્ધિમાન લોક પ્રમાણ નથી કરી શકતાં અને જેટલી વિદ્યા ભૂગોળમાં પ્રસરી છે, તે સર્વ આર્યાવર્ત દેશથી મિશ્રવાળા, તેમની પાસે યૂનાની, તેમનાથી રોમ અને તેમનાથી યુરોપ દેશમાં અને તેમની પાસેથી અમેરિકા આદિ દેશોમાં પ્રસરી છે. હમણા સુધી જેટલો પ્રચાર સંસ્કૃત વિદ્યાનો આર્યાવર્ત દેશમાં છે, તેટલો કોઈ અન્ય દેશમાં નથી.

જે લોક કહે છે કે જર્મની દેશમાં સંસ્કૃત ભાષાનો બહુ પ્રચાર છે. અને જેટલું સંસ્કૃત મોક્ષમૂલરસાહેબ લખ્યા છે, તેટલું કોઈ લખ્યા નથી. આ વાત કહેવાની માત્ર છે કેમકે—

यस्मिन्देशे दुमो नास्ति तत्रैरण्डो दुमायते । निरस्तपादपे देश एरण्डोऽपि दुमायते ॥

જે દેશમાં કોઈ વૃક્ષ નથી હોતું તે દેશમાં એરંડાનેજ મોટું વૃક્ષ માની લેવામાં આવે છે, તેમજ યુરોપ દેશમાં સંસ્કૃતભાષાનો પ્રચાર ન હોવાથી જર્મન લોકો અને મોક્ષમૂલરસાહેબ થોડુંક ભણ્યા તેઓ તે દેશને માટે અધિક છે, પરંતુ આર્યાવર્તદેશની તરફ જોઈએ તો તેમની બહુ ન્યૂન ગણના છે, કેમકે મેં જર્મની દેશનિવાસી એક “પ્રિન્સિપાલ” ના પત્રથી જાણ્યું કે જર્મનદેશમાં સંસ્કૃત ચિદ્વીનો અર્થ કરનારા બહુ બહુ ન્યૂન છે. અને મોક્ષમૂલરસાહેબના સંસ્કૃત સાહિત્ય અને થોડાંક વેદની વ્યાખ્યા જોઈને મને વિદિત થાય છે કે મોક્ષમૂલર સાહેબ અહીં તહીં આર્યાવર્તીય લોકોની કરેલી ટીકા જોઈને કાંઈ કાંઈ યથા તથા લખ્યું છે જેમકે:—

“युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परितस्थुषः रोचन्ते रोचना दिवी” ॥

આ મંત્રના અર્થમાં ઘોઘો કયો છે, એથી તો સાયણાચાર્ય જે સૂર્ય અર્થ કયો છે તે સારો છે, પરંતુ એનો ખરો અર્થ તો પરમાત્મા છે. એ વિષે મારી બનાવેલી “ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકા” માં જોઈ લેવું. તેમાં એ મંત્રનો અર્થ યથાર્થ કર્યો છે. એટલાથીજ બાણી લેવું કે જર્મનીદેશ અને મોક્ષમૂલરસાહેબમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનું કેટલું પાડિય છે!

આ તો નિશ્ચય છે કે જેટલી વિદ્યા અને મત બુગોળમાં પ્રસર્યા છે, તે સર્વ આર્યાવર્તીય દેશથીજ પ્રચલિત થયા છે. જુઓ કે એક ગોદડસ્ટકર વા જેકાલમટ સાહેબ પારિસ અર્થાત ફ્રાન્સદેશ નિવાસી પોતાના “બાયબલ ઇન ઇન્ડિયા” માં લખે છે કે સર્વ વિદ્યા અને ભલામણોનો ભંડાર આર્યાવર્ત દેશ છે. અને સર્વ વિદ્યા તથા મત એ દેશથી પ્રસર્યા છે, અને પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે કે હું પરમેશ્વર! જેવી ઉત્પત્તિ આર્યાવર્ત દેશની પૂર્વમળમાં હતી તેવીજ અમારા દેશની કરે. એમ લખે છે, તે તે ગ્રંથમાં જોઈ લો. તથા વળી “દ્વાગિદ્વાદ” આદિશાહે પણ એજ નિશ્ચય કયો હતો કે જેવી પૂરી વિદ્યા સંસ્કૃતમાં છે, તેવી કોઈ પણ ભાષામાં નથી. તે ઉપાનપદોના ભાષાંતરમાં એવું લખે છે કે “અર્ષિ આદિ બહુ ભાષા હું લખ્યો, પરંતુ મારા મનનો સન્દેહ છટીને આનંદ ન થયો જ્યારે સંસ્કૃત જોયું, અને સાંભળ્યું, ત્યારે નિરસદેહ થઈને મને ઘણો આનંદ થયો છે.” જુઓ કાશીના “માનમંદિર” માં શિશુમારચક્રને કે જેની પૂરી રક્ષા પણ મળી નથી, તો પણ કેટલો ઉત્તમ છે કે જેમાં હમણા સુધી પણ ખગોળનું ઘણું વૃત્તાંત વિદિત થાય છે. જે “સવાઈજયપૂરાધીશ” એની સંભાળ રાખશે અને ફટકું ફટકું સમરાવ્યા કરશે તો ઘણુંજ સારું થશે, પરંતુ આવા શિરોમણિ દેશને મહાભારતના યુધ્ધે એવો ધક્કો દિધો કે હજી સુધી પણ એ ખોતાની પૂર્વ દશાને નથી પ્રાપ્ત થતો. કેમકે જ્યારે ભાઈ ભારવા લાગે, તો નાશ થવામાં શો સન્દેહ?

विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥ वृद्धचाणाक्य । अ० १६ । श्लो० १७ ॥

જ્યારે નાશ થવાનો સમય નિકટ આવે છે, ત્યારે ઉલટી બુદ્ધિ થઈને ઉલટાં કામ કરે છે. કોઈ તેમને સૂધું સમજાવે, તો ઉલટું માને અને ઉલટું સમજાવે તેને સૂધું માને.

જ્યારે મોટા મોટા વિદ્વાન, રાજા, મહારાજા, ઋષિ, મહર્ષિ મહાભારત યુદ્ધમાં ઘણાજ માર્યા ગયા, અને ઘણા મરી ગયા, ત્યારે વિદ્યા અને વેદોક્ત ધર્મનો પ્રચાર નષ્ટ થતો ચાલ્યો. ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, અભિમાન, માંહે માંહે કરવા લાગ્યા. જે બલવાન થયો તે દેશને દબાવીને રાજા બની બેઠો. અને એજરીતે સર્વત્ર આચારવર્તે દેશમાં ખંડ ખંડ રાજ્ય થઇ ગયાં. પછી દ્વીપ દ્વીપાંતરની રાજ્ય વ્યવસ્થા તો કાણ કરે ? જ્યારે આહ્વાણ લોક વિદ્યાહીન થયા, તો પછી ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર અવિદ્વાન થાય, તેની તો કયાજ શી કહેવી ? જે પરમ્પરાથી વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અર્થ સહિત ભણવાનો પ્રચાર હતો તે છૂટી ગયો. કેવલ જીવિકાર્થ પાઠ માત્ર આહ્વાણો ભણતા રહ્યા. અને એ પાઠ માત્ર પણ ક્ષત્રિય આદિને ન ભણાવ્યા કેમકે અવિદ્વાન થયલા ગુરુ બની ગયા, ત્યારે છલ, કપટ, અને અધર્મ પણ તેઓમાં વધતાં ચાલ્યાં. આહ્વાણોએ વિચાર્યું કે હમારી જીવિકાનો પ્રબંધ બાંધવો જોઇએ. પછી સમ્મતિ કરીને એવો નિશ્ચય કરી ક્ષત્રિય આદિને ઉપદેશ કરવા લાગ્યા કે અમેજ તમારાપૂજ્ય દેવ છિયે. અમારી સેવા કર્યા વિના, તમને સ્વર્ગ કે મુક્તિ નહીં મળશે. પણ જો તમે અમારી સેવા ન કરશો તો ઘોર નરકમાં પડશો !!

જે જે પૂર્ણ વિદ્વાન ધાર્મિકોનાં નામ આહ્વાણ અને પૂજનીય એવું જે વેદ અને ઋષિમુનિયોનાં શાસ્ત્રમાં લખ્યું હતું તેને આ મૂર્ખ, વિષયી, કપટી, લમ્પટ, અને અધર્મિયો પોતા ઉપર લાગુ પાડવા લાગ્યા. પણ ભલા ! તે આપ્ત વિદ્વાનોનાં લક્ષણ એ મૂર્ખોમાં કેવી રીતે બેસી શકે છે ? પરંતુ જ્યારે ક્ષત્રિયાદિ યજ્ઞમાન સંસ્કૃત વિદ્યાથી અત્યંત રહિત થયા, ત્યારે તેમની સામે જે જે ગપમારી તે તે બિચારાઓએ સઘળી માની લીધી. પછી તો આ નામ માત્રના આહ્વાણોને ઠીક તાલ થઈ પડી ! સર્વને પોતાની વચનગ્ગળમાં બાંધીને વશીભૂત કરી લીધા અને કહેવા લાગ્યા કે :

ब्रह्मवाक्यं जनार्दनः ॥ पाण्डवगीता ॥

અર્થાત્ જે કાંઈ આહ્વાણોના મુખમાંથી વચનો નિકળે છે, તે જાણો કે સાક્ષાત્ ભગવાનના મુખમાંથી નિકળ્યાં ! જ્યારે ક્ષત્રિયાદિ વર્ણસ્થ લોક આંખના આંધળા અને ગાંડના પુરા અર્થાત્ તેમની ભીતરની વિદ્યાની આંખ પૂટી અને ધન પાસે પુષ્કલ થયું ત્યારે તેમાંથી એવા એવા ચેલા મળ્યા કે પછી આ વ્યર્થ આહ્વાણ નામધારીઓને તો વિષયાનંદનું ઉપવન મળી ગયું. આમ પણ એ લોકોએ પ્રસિદ્ધ કર્યું કે જે કાંઈ પૃથિવીમાં ઉત્તમ પદાર્થ છે, તે સર્વ આહ્વાણોને માટે છે. અર્થાત્ પ્રાચીન સમયમાં જે ગુણ, કર્મ, સ્વભાવથી આહ્વાણાદિ વર્ણવ્યવસ્થા હતી તે નષ્ટ કરી જન્મખર રાખી. અને મૃતક સૂધીના દાન યજ્ઞમાનો પાસેથી લેવા લાગ્યા. જેવી પોતાની ઇચ્છા થઇ, તેમ કરતા ચાલ્યા. અને અહીં સૂધી પોંદોંચ્યા કે “અમે તો ભૂદેવ છિયે,” અમારી સેવા વિના દેવ લોક કાંઈને મળી શકતો નથી. પણ એમને પૂછ્યું જોઇએ કે “તમે કયા લોકમાં પધારશો ? તમારાં કામ તો ઘોર નરક ભોગવવા જેવાં છે; અને કૃમિ, કીટ, પતંગાદિ બનશો”. ત્યારે તો ઘણા ક્રોધિત થઇ કહે શે કે હમે “શાપ” દઇશું તો તમારો નાશજ થઈ જશે. કેમકે લખ્યું છે કે :—

ब्रह्मद्रोही विनश्यति ।

અર્થાત્ જે બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરે છે તેનો નાશ થઈ જાય છે. હા, એ વાત તો સાચી છે, કે જે પૂણ્યવેદ અને પરમાત્માને જાણનાર, ધર્માત્મા, સર્વ જગત્તા ઉપકારક, પુરુષોનો જે કોઈ દેવ કરશે તે અવસ્ય નષ્ટ થશે. પરંતુ જે બ્રાહ્મણ નથી તેનું ન બ્રાહ્મણ નામ અને ન તેમની સેવા કરવી યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન—ત્યારે અમે કાણુ છિયે ?

ઉત્તર—તમે પોપ છો.

પ્રશ્ન—પોપ કાને કહો છો ?

ઉત્તર—એની સૂચના રોમન ભાષામાં તો મોટા અને પિતાનું નામ પોપ છે. પરંતુ હવે તો છલ કપટથી બીજાને ઠગીને પોતાનું પ્રયોજન સાધનારને પોપ કહે છે.

પ્રશ્ન—અમે તો બ્રાહ્મણ અને સાધુ છિયે, કેમકે અમારા પિતા બ્રાહ્મણ અને માતા બ્રાહ્મણી હતી તથા અમે અમુક સાધુના ચેલા છિયે.

ઉત્તર—એ સત્ય છે, પરંતુ સાંભળો ભાઈ ! માત્રાપ બ્રાહ્મણી બ્રાહ્મણ હોવાથી કાંઈ સાધુના શિષ્ય હોવાથી, બ્રાહ્મણ કે સાધુ નથી થઈ શકાતું. કિન્તુ બ્રાહ્મણ અને સાધુ તો પોતાના ઉત્તમ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવથી થાય છે. જે કે પરોપકારી હોય. પણ સાંભળ્યું છે કે જેમ રોમના “પોપ” લોકો પોતાના ચેલાને કહેતા હતા કે તમે પોતાના માપ અમારી સામે કહેશો તો અમે ક્ષમા કરી દઈશું. અમારી સેવા કે આજ્ઞા વિના કોઈ પણ સ્વર્ગમાં નથી જઈ શકતું. જન તમે સ્વર્ગમાં જવા ચાહો તો અમારી પાસે જોડલા રૂપિયા જમે કરાવશો તેટલાનીજ સામગ્રી સ્વર્ગમાં તમને મળશે. એવું સાંભળીને જ્યારે કોઈ આંખનો આંધળો અને ગાંઠનો પૂરો સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા કરીને “પોપ” જીને યથેષ્ટ રૂપિયા આપતો હતો, ત્યારે તે પોપજી ઈસા અને મરિયમની મૂર્તિની સામે ઉભો રહીને એવા પ્રકારની હુંડી લખીને આપતો હતો, કે “હે ખુદાવન્દ ઈસામસીહ અમુક મનુષ્યે તારા નામ ઉપર લાખ રૂપિયા સ્વર્ગમાં આવવા માટે અમારી પાસે લરીને જમા કરાવ્યા છે. માટે જ્યારે તે સ્વર્ગમાં આવે ત્યારે તું પોતાના પિતાના સ્વર્ગના રાજ્યમાં પચ્ચીસ સહસ્ત્ર રૂપિયામાં બાગ, બગીચો અને બંગલો; પચ્ચીસ સહસ્ત્ર રૂપિયામાં સવારી, શિકારી અને તોફાર ચાકર; પચ્ચીસ સહસ્ત્રમાં ખાવું, પીવું, લુગડાં લતાં; અને પચ્ચીસ સહસ્ત્ર રૂપિયા એના ઇષ્ટ મિત્ર, ભાઈ, બંધુ આદિની જિયાદતને માટે અપાવી દેવાં” આપ્રમાણે લખી એ હુંડીની નીચે પોપજી પોતાની સહી કરીને તે હુંડી તેના હાથમાં આપીને કહી દેતા હતા કે “જ્યારે તું મરે ત્યારે આ હુંડીને કબરમાં તારા પોતાના માથા નીચે મુકવા માટે કુટુંબને તારે કહી રાખવું, પછી તને લઈ જવાને માટે ફરિસ્તા આવશે ત્યારે તને અને તારી હુંડીને સ્વર્ગમાં લઈ જઈને આ લખ્યા પ્રમાણે સર્વ ચીજો તને અપાવી દેશે” હવે જુઓ કે આ સ્વર્ગનો ઠંકા અર્થાત્ ઈબ્રિશી જાણે પોપજીએ જ લઈ રાખ્યો હોય ! આવી લીલા જ્યાંસુધી યુરોપ દેશમાં મૂર્ખતા હતી ત્યાં સુધી પોપજીની ચાલતી હતી, પરંતુ હવે વિદ્યાનો પ્રચાર થવાથી પોપજીની જુડી લીલા બહુ ચાલતી નથી, કિન્તુ હજી નિર્મૂલ પણ નથી થઈ.

એમજ આર્યાવર્ત્તદેશમાં પણ જાણો કે પોપજીએ લાખ અવતાર લઈને લીલા ફેલાવી છે. અર્થાત્ રાજા અને પ્રજાને વિદ્યા ન જાણવા દેવી, સારા ભદ્ર પુરુષોનો સંગ ન થવા દેવો, રાત્ર દિવસ તેમને બહેકાવવા સિવાય બીજું કંઈ પણ કામ નહીં કરવું, પરંતુ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે જે જે છલ કપટાદિ કુત્સિત વ્યવહાર કરેછે, તેજ પોપ કહેવાય છે. પણ જે કોઈ તેમાં પણ ધાર્મિક વિદ્વાન અને પરાંપકારી છે, તે સાચો બ્રાહ્મણ અને સાધુ છે એમ જાણવું. હવે તે છલી કપટી સ્વાર્થી લોકો (જે મનુષ્યોને ઠગીને પોતાના પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારા છે તેજુજ અહણુ “પોપ” શબ્દથી કરવું અને બ્રાહ્મણ તથા સાધુનામથી ઉત્તમ પુરુષોનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.

જુઓ ! જે કોઈ પણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ કે સાધુ ન હોત તો વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોના પુસ્તક અને તેનું સ્વર સહિતનું પઠન પાઠન તથા જૈન, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી આદિની જાલથી બચાવી આર્યોને વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોમાં પ્રીતિયુક્ત વર્ણાશ્રમોમાં રાખવાં, એવું કામ બ્રાહ્મણ અથવા સાધુ વગર કોણ કરી શકતે. —

“વિષાદવ્યમૃતં ગ્રાહ્યમ્” મનુ०

વિષમાંથી પણ અમૃતનું અહણુ કરવા સમાન, પોપલીલાની બહેકાવટમાંથી પણ આર્યોનું જૈનાદિ મતોથી જે બચી રહેવું તે જાણો વિષમાં અમૃત સમાન ગુણ મમજવો જન્ય છે. જ્યારે યજમાન વિદ્યાહીન થયા અને પોતે કાંઈ પાકપૂજ શિખીને અભિમાનમાં આવીને સર્વ લોકોએ પરસ્પર સન્મતિ કરીને રાજાઆદિને કહ્યું કે બ્રાહ્મણ અને સાધુ અદ્વૈજ છે. જુઓ:—

“બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ । સાધુર્ન હન્તવ્યઃ” ।

એવાં એવાં વચનો જે સાચા અને શુદ્ધ બ્રાહ્મણ અને સાધુઓના વિષયમાં હતાં તે પોપજીઓએ પોતાપર લાગુ કરી દીધાં અને બીજાં પણ જૂઠાં જૂઠાં વચનોયુક્ત ગ્રંથો સ્ત્રીને તેમાં ઋષિ મુનિઓના નામ ધરીને, તેમના નામથી સંભળાવતા રહ્યા. તે પ્રતિષ્ઠિત ઋષિ મહર્ષિઓના નામથી પોતાના પરથી દણ્ડ વ્યવસ્થા ઉડાવી દીધી. પછી યથેશ્વાચાર કરવા લાગ્યા. અર્થાત્ એવા સખત નિયમ ચલાવ્યા કે એ પોપોની આજ્ઞા વિના સુવું, બેસવું, ઉઠવું જવું, ખાવું પીવું આદિ પણ કરી શકતા નહોતા. રાજાઓને એવો નિશ્ચય કરાવ્યો કે “પોપ” સંજ્ઞક એટલે કહેવા માત્રના બ્રાહ્મણ કે સાધુ ચાહે તે કરે, તેને કદી દણ્ડ ન દેવો અર્થાત્ તેમને દણ્ડ દેવાની મનમાં ઇચ્છા સરખી ન કરવી જોઈએ. જ્યારે આવી મૂર્ખતા થઈ ત્યારે જેવી પોતાની ઇચ્છા થઈ, તેમ કરવા કરાવવા લાગ્યા. આ બિગાડનું મૂલ મહાભારત યુદ્ધની પૂર્વે એક સહસ્ત્ર વર્ષથી પ્રવૃત્ત થયું હતું, કેમકે તે સમયમાં ઋષિ મુનિ પણ હતા, તથાપિ કાંઈ કાંઈ આલસ્ય, પ્રમાદ, ઈર્ષ્યા અને દ્વેષનાં અંકુર ઉગવા માંડ્યાં હતાં તે વધતાં વધતાં વૃદ્ધ થઈ ગયાં. જ્યારે સાચો ઉપદેશ ન રહ્યો ત્યારે આર્યાવર્ત્તમાં અવિદ્યા ફેલાઈને પરસ્પર લડવા ઝગડવા લાગ્યા. કેમકે:—

उपदेश्योपदेष्टृत्वात्तत्सिद्धिः । इतरथान्धपरम्परा । सांख्य अ० ३ । सू० ७९ ८१ ॥

જ્યારે ઉત્તમ ઉત્તમ ઉપદેશકો હોય છે, ત્યારે ઉત્તમ પ્રકારે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સિદ્ધ

ધાય છે, અને જ્યારે ઉત્તમ ઉપદેશકો અને શ્રોતા નથી રહેતા, ત્યારે અન્ધ પરમ્પરા ચાલે છે. પુનઃ પણ જ્યારે સત્પુરુષો ઉત્પન્ન થઈને સત્યોપદેશ કરે છે, ત્યારે અન્ધપરમ્પરા નષ્ટ થઈને પ્રકાશની પરંપરા ચાલે છે. પછી પેલા પોપ લોકો પાછા પોતાની અને પોતાના ચરણની પુજા કરાવવા લાગે છે અને કહે છે કે આમાંજ તમારું કલ્યાણ છે. આ પ્રમાણે એ લોક તેમના વશમાં થઈ ગયા કે તરત પ્રમાદ, અને વિષયાસક્તિમાં નિમગ્ન થઈને ગાડરિયા પ્રવાહ પ્રમાણે તેમાં જૂઠા ગુરૂ અને એલા બેઉ પ્રસી પડ્યા, એટલે વિદ્યા, બલ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, શરતીરતાદિ શુભ ગુણ સર્વ નષ્ટ થતાં ચાલ્યાં. પશ્ચાત્ જ્યારે વિષયાસક્ત થયા કે માંસ, મધનું સેવન ગુમ ગુમ કરવા લાગ્યા. પછી એમાંથી એક વામ માર્ગ ઉભો કર્યો. “શિવ ઉવાચ” “પાર્વત્યુવાચ” “ભૈરવ ઉવાચ” । ઈત્યાદિ નામ લખીને, તેનું નામ “તંત્ર” રાખ્યું તે તેમાં એવી એવી વિચિત્ર ક્રિયાની વાતો લખી કે:—

મદ્યં માંસં ચ મીનં ચ મુદ્રા મૈથુનમેવ ચ ।

एते पञ्च मकारास्त्युर्मोक्षदा हि युगे युगे ॥ १ ॥ काली तंत्र ॥

प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजातयः ।

निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ कुलार्णवतंत्र ॥

पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भૂतले ।

पुनरुत्थाय वै पीत्वा पुनर्जन्म न विच्यते ॥ ३ ॥ महानिर्वाणतंत्र ॥

मातृयोनिं परित्यज्य विहरेत्સર્વયોનિષુ ॥ ૪ ॥

वेदशास्त्रपुराणानि सामान्यगणिका इव ।

एकैव शंभवी मुद्रा गुप्ता कुलवधूरिव ॥ ૫ ॥ જ્ઞાનસંકલની તંત્ર ॥

જુઓ, એ ગર્ભગણ પોપોની લીલા ! જે કે વેદ વિરુદ્ધ મદ્ય અર્ધર્થનું કામ છે, તેનેજ વામ માર્ગિયોએ શ્રદ્ધ માન્યું. મદ્ય, માંસ, મીન, (મચ્છી) મુદ્રા એટલે પુરી કચોરી અને મોટી શેટલી આદિ ચર્વણ તથા યોનિ પાત્રાધારની મુદ્રા અને પાંચમુ મૈથુન અર્થાત્ પુરુષ સઘળા શિવ અને સ્ત્રી સર્વ પાર્વતી સમાન માની:—

अहं भैरवस्त्वंभैरवी ह्यावयोरस्तुसङ्गमः ।

આહે કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી હોય, આ ઉટપટાંગ વચનને વાંચીને સમાગમ કરવામાં તે વામમાર્ગી દોષ નથી માનતા, અર્થાત્ જે નીચ સ્ત્રિયોને અડવું ન જોઈએ તેને અતિપવિત્ર તેમણે માની છે જેમકે શાસ્ત્રોમાં રજસ્વલા આદિ સ્ત્રિયોના સ્પર્શનો નિષેધ છે, તેને વામમાર્ગિયોએ અતિ પવિત્ર માન્યો છે, તેનો શ્લોક અર્થ:—

रजस्वला पुष्करं तीर्थं, चाण्डाली तु स्वयं काशी, चर्मकारी प्रयागः,

स्याद्रजकी मथुरा मता, अयोध्या पुक्कसी प्रोक्ता ॥ रुद्रयामलतंत्र ॥

ધત્યાદિ રજસ્વલાની સાથે સમાગમ કરવાથી જાણે પુષ્કરનું જ્ઞાન, ચાણુડાલીની સાથેના સમાગમમાં કાશીની યાત્રા; ચમારી સાથે સમાગમ કરવાથી પ્રયાગ સ્નાન, ઘોખણુ સાથે સમાગમ કરવામાં મથુરાયાત્રા; અને કંજરી સાથે લીલા કરવાથી જાણે કે અયોધ્યા તીર્થ કરી આવ્યા.

મઘનું નામ “તીર્થ,” માસનું “શુદ્ધિ” અને પુષ્પ મચ્છીનું નામ, “તૃતીયા”-જલ તુંબિકા, મુદ્રાનું નામ “ચતુર્થી” અને મૈથુનનું નામ “પંચમી” રાખ્યું. એટલા માટે એવાં એવાં નામો રાખ્યાં છે કે જેથી બીજા સમજી ન શકે. પોતાના કોલ, આદ્રવીર, શાંભવ અને ગણુ આદિ નામો રાખ્યાં છે અને જે વામમાર્ગમતમાં નથી, તેનું “કંટક”-વિમુખ-શુષ્ક પશુ આદિ નામ રાખ્યાં છે. અને કહે છે, કે જ્યારે ભૈરવી ચક્ર હોય, ત્યારે તેમાં બ્રાહ્મણથી, લઘને ચાણુડાલ પર્યંતનું નામ દિવ્ય થઈ જાય છે, અને જ્યારે ભૈરવી ચક્રથી અલગ થઈ જાય ત્યારે સૌ પોત પોતાના વર્ણસ્થ થઈ જાય. ભૈરવી ચક્રમાં વામમાર્ગીય લોક ભૂમિ કે પાટલાપર એક બિન્દુ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, વર્તુલાકાર બનાવીને તેની ઉપર મઘનો ઘડો રાખીને તેની પૂજા કરે છે. પછી એવો મંત્ર ભણે છે “**ब्रह्मशापं विमोचय**” હે મઘ! તું બ્રહ્મા આદિના શાપથી રહિત થા. એક ગુપ્તસ્થાનમાં કે જ્યાં વામમાર્ગી સિવાય બીજાને આવવા દેતા નથી ત્યાં સ્ત્રી અને પુરુષ એકત્ર થાય છે, ત્યાં એક સ્ત્રીને નાગી કરીને પુરુષો અને એક પુરુષને નાગો કરીને સ્ત્રીઓ પૂજા કરે છે. પછી કોઈ કોઈની કે પોતાની સ્ત્રી, કોઈ પોતાની કે બીજાની કન્યા, કોઈ બીજાની કે પોતાની માતા, ભગિની કે પુત્રવધુ આદિ આવે છે. પછી એક પાત્રમાં મઘ ભરી, માંસ અને વડાં આદિ એક થાળીમાં મુકે છે. પેલો મઘનો ખાસો જે તેમનો આચાર્ય હોય છે, તે હાથમાં લઈને ખાસે છે કે “**भैरवोऽहम्**” “**शिवोहम्**” હું ભૈરવ છું, શિવ છું, એમ કહીને પીજાય છે. પછી તેજ એટલા પાત્રથી સર્વે પીયે છે, અને જ્યારે કોઈની સ્ત્રી કે વેશ્યાને નાગી કરી, અથવા કોઈ પુરુષને નાગો કરી, હાથમાં તલવાર આપી, સ્ત્રીનું નામ દેવી અને પુરુષનું નામ મહાદેવ રાખે છે- તેમની ઉપસ્થ મંદિરની પૂજા કરે છે, તે પછી તે દેવી કે શીવને મઘનો ખાસો પીવડાવીને તેજ એટલા પાત્રથી સઘળા લોક એક એક ખાસો પીએ છે. પછી તેજ પ્રકારે ક્રમથી પા પીને ઉન્મત્ત થઈને કોઈ કોઈની બહેન, કન્યા માતા કેમ ન હોય, તો પણ જેની જેની સાથે ઈચ્છા હોય તેની સાથે કુકર્મ કરે છે. કદી કદી ઘણો નશો ચઢવાથી જોડા લાત, મુઝા મુઝી, ફેશની ખેંચા ખેંચી કરી આપસમાં લડે છે. કોઈ કોઈને ત્યાંજ વમન થાય છે. તેમાં જે સિદ્ધિને પોંચેલો એવોજે અઘોરી કે જે સર્વમાં સિદ્ધ ગણાય છે તે વમન થયલી ચીજને પણ ખાઈ જાય છે અર્થાત્ એમના સર્વથી મોટા સિધની એ વાત છે કે:—

हालां पिबति दीक्षितस्य मन्दिरे सुप्तो निशायां गणिका गृहेषु ।

विराजते कौलवचक्रवर्ती ॥

જે દીક્ષિત અર્થાત્ કલાલને ત્યાં જઈને શીશા પર શીશો ચઢાવે, રણિડોને ઘેર જઈ તેમની

સાથે કુકર્મ કરીને જે સુએ ઈત્યાદિ કર્મ, નિર્લજ્જ, નિઃશંક થઈને કરે, તેજ વામમાર્ગિયોમાં સંધાપરી મુખ્ય ચત્રવર્તી રાજ સમાન છે. અર્થાત્ જે મોટા કુકર્મી તેજ તેમનામાં મોટા અને જે સાંકડામ કરે અને નહારાં કામોથી ડરે તેજ નાનો, કેમકે:—

પાશવદ્વો મવેજ્જીવઃ પાશમુક્તઃ સદાશિવઃ । જ્ઞાનસકલની તંત્ર રહો ૦૪૩

આ તંત્રમાં એમ કહ્યું છે કે જે લોક લજ્જા, શાસ્ત્રલજ્જા, કુલલજ્જા, દેશલજ્જાદિ પાશોમાં બંધાયલા છે, તે જીવ અને જે નિર્લજ્જ થઈ નહારાં કામ કરે, તેજ સદાશિવ છે.

ઉઠીસ તંત્રાદિમાં એક પ્રયોગ લખ્યો છે કે એક ઘરમાં ચારે તરફ આલય હોય તેમાં મઘના શીસા ભરીને મુકવા, એક આલયમાંથી એક શીસો પીને, બીજા આલય પર જાય, તેમાંથી પીને ત્રીજામાં અને ત્રીજામાંથી પીને ચોથા આલયમાં જાય, ઉભા ઉભા ત્યાંસુધી મઘ પિયે કે જ્યાંસુધી લાકડીની સમાન પૃથિવીમાં ન પડી જાય, ફરી જ્યારે નશો ઉત્તરે, ત્યારે તેજ પ્રકારે પીને પડી જાય, પુનઃ ત્રીજીવાર એજ પ્રકારે પીને અને પડીને, ઉઠે, તો તેનો પુનર્જન્મ ન થાય. અર્થાત્ સાચું તો એજછે કે એવા એવા મનુષ્યોનો પુનઃ મનુષ્ય જન્મ થવોજ કઠિન છે. કિન્તુ નીચ્યોનામાં પડીને બહુ કાલ પર્યન્ત રખડ્યા કરશે.

વામિયોનાં તંત્ર ગ્રંથોમાં એ નિયમ છે કે માત્ર એક માતાને મુકીને કોઈ સ્ત્રીને ન છોડવી જોઈએ. ચાહે કન્યા હોય કે ભગિની આદિ કેમ ન હોય, સર્વની સાથે સંગમ કરવો જોઈએ. એ વામ માર્ગિયોમાં દશ મહાવિદ્યા પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી એક માતંગી વિદ્યાવાળા કહે છે કે “માતરમપિ ન ત્યજેત્” । માતાને પણ સમાગમ વિના ન છોડવી જોઈએ; અને પુરુષના સમાગમ સમયમાં મંત્ર જપે છે કે અમને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય, એવા પાગલ, મહામૂર્ખ મનુષ્ય પણ સંસારમાં ધણા જીજ હશે !!!

જે મનુષ્ય જૂઠ્ઠા ચલાવવા ચાહે છે, તે સત્યની નિન્દા અવશ્યજ કરે છે. જુઓ વામમાર્ગી શું કહે છે? વેદશાસ્ત્ર અને પુરાણ એ સર્વ સામાન્ય વેશ્યાઓની સમાન છે અને જે આ શાંભવી વામમાર્ગની મુદ્રા છે, તે ગુપ્ત કુલની સ્ત્રીને તુલ્ય છે. આમ એ લોકોએ કેવલ વેદ વિરુદ્ધ મત ઉભો કર્યો છે. પછી એ લોકોનો મત બહુ ચાલ્યો ત્યારે ધૂર્તતા કરીને વેદના નામથી પણ વામમાર્ગની થોડી થોડી લીલા ચલાવી અર્થાત્:—

સૌત્રામણ્યાં મુરાં પિબેત્ । પ્રોક્ષિતં મક્ષયેન્માંસં । વૈદિકીં હિંસાં હિંસાં ન ભવતિ ॥
ન માંસ મક્ષણે દોષો ન મયે ન ચ મૈથુને ।

પ્રવૃત્તિરેષા ભૂતાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મહા ફલા ॥

મનુ ૦ અ ૦ ૬ । ૫૬ ॥

સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં મઘ પીવું. એનો અર્થ તો એ છે કે સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં સોમરસ અર્થાત્ સોમ વહ્નીનો રસ પીવો પ્રોક્ષિત અર્થાત્ યજ્ઞમાં માંસ ખાવામાં દોષ નથી એવી પામરપણની વાતો

વામમાર્ગિયોએ ચલાવી છે. તેમને પૂછવું જોઈએ કે જો વૈદિકી હિંસા હિંસા ન હોત તો તને અને તારા કુટુંબને મારીને હોમ કરી નાખે તો શી ચિંતા ?

માંસ લક્ષણ કરવા, મદ્ય પીવા, પરસ્ત્રી ગમન કરવા, આદિમાં દોષ નથી એ કહેવું નાદાની છે. કેમકે પ્રાણિયોને પીઝ દીધા વિના માંસ પ્રાપ્ત નથી થતું, અને અપરાધ વિના પીઝ આપવી એ ધર્મનું કામ નથી. મદ્યપાનનો તો સર્વથા નિષેધ જ છે કેમકે આજ સૂધી વામમાર્ગિયો વિના કોઈ ગ્રંથમાં નથી લખ્યું, કિન્તુ સર્વત્ર નિષેધ છે. અને વિવાહ વિના મૈથુનમાં પણ દોષ છે, અને નિર્દોષ કહેવાવાળોજ સદોષ છે. આવાં આવાં વચનો પણ ઋષિયોના ગ્રંથમાં નાખીને કેટલાક ઋષિ મુનિયોના નામથી ગ્રંથ બનાવીને ગોમેધ, અશ્વમેધ નામના યજ્ઞ પણ કરાવવા લાગ્યા હતા. અર્થાત્ એ પશુઓને મારીને હોમ કરવાથી યજ્ઞમાન અને પશુને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સમજાવ્યું હતું; પણ એવી પ્રસિદ્ધિનો નિશ્ચય તો એ છે કે જે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં અશ્વમેધ, ગોમેધ, નરમેધાદિ શબ્દ છે તેનો યથાર્થ અર્થ તેઓએ જાણ્યો નથી કેમકે જો જાણતે તો એવો અનર્થ કેમ કરતે ?

પ્રશ્ન—અશ્વમેધ, ગોમેધ, નરમેધાદિ શબ્દોનો અર્થ શો છે ?

ઉત્તર—એનો અર્થ તો એ છે કે—

રાષ્ટ્રવા અશ્વમેધઃ ।

શત૦ ૧૩ । ૧ । ૬ । ૩ ॥

અન્નઃ હિ ગૌઃ ।

શત૦ ૪ । ૩ । ૧ । ૨૫ ॥

અગ્નિર્વા અશ્વઃ । આજ્યં મેધઃ ॥ શતપથ બ્રાહ્મણે—

દોડ ગાય આદિ પશુ તથા મનુષ્ય મારીને હોમ કરવો, કહી લખ્યું નથી. કેવલ વામમાર્ગિયોના ગ્રંથમાં એવા અનર્થ લખ્યા છે, કિન્તુ એ પણ વાત વામમાર્ગિયોએ ચલાવી અને જ્યાં જ્યાં લેખ છે ત્યાં ત્યાં પણ વામમાર્ગિયોએ પ્રભોષ કર્યો છે. જુઓ ! રાજા ન્યાય ધર્મથી પ્રજાનું પાલન કરે, વિદ્યાદિના દેનાર યજ્ઞમાન અને અગ્નિમાં ઘી આદિનો હોમ કરવો, એ અશ્વમેધ, અન્ન ઈદ્રિયો, કિરણ, પૃથિવી, આદિને પવિત્ર રાખવા એ ગોમેધ, જ્યારે મનુષ્ય મરી જાય ત્યારે તેના શરીરનો વિધિપૂર્વક દાહ કરવો, એ નરમેધ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—યજ્ઞકર્તા કહે છે કે યજ્ઞ કરવાથી યજ્ઞમાન અને પશુ સ્વર્ગગામી થાય છે તથા હોમ કરીને પુનઃ પશુને જીવતા કરતા હતા, એ વાત સાચી છે કે નહીં ?

ઉત્તર—નહીં. જો સ્વર્ગમાં જતાં હોય તો એવી વાત કહેનારને મારીને હોમ કરી તેને સ્વર્ગમાં પોંચાડવો જોઈએ, કે તેના પ્રિય માતા, પિતા, સ્ત્રી, અને પુત્રાદિને મારીને હોમ કરી કેમ સ્વર્ગ નથી પોંચાડતા ? કે વેદોમાંથી પુનઃ કેમ જીવતા કરી નથી લેતા.

પ્રશ્ન—જ્યારે યજ્ઞ કરે છે, ત્યારે વેદોના મન્ત્ર ભણે છે. જો વેદોમાં ન હોત તો ક્યાંથી ભણત ?

ઉત્તર—મન્ત્ર કોઈને ક્યાં પણ બોલવાથી અટકાવતો નથી કેમકે તે શબ્દો છે, પરંતુ

તેમના અર્થ એવા નથી, કે પશુને મારીને તેનો હોમ કરવો. જેમ “અગ્નયે સ્વાહા” ઇત્યાદિ મંત્રોના અર્થ અગ્નિમાં હવિ પુષ્ટ્યાદિકારક ધૃતાદિ ઉત્તમ પદાર્થોનો હોમ કરવાથી વાયુ, વૃષ્ટિ, જલ, શુદ્ધ થઈને જગતને સુખકારક થાય છે. પરંતુ એ સત્ય અર્થોને તે મૂઠો સમજતા નહીં હતા, કેમકે જે સ્વાર્થભુદ્ધિ હોય છે તે કેવલ પોતાનો સ્વાર્થ કરવા સિવાય બીજું કશું જાણતા કે માનતા નથી. જ્યારે એ પોપોનો એવો અનાચાર જોયો અને બીજું મરેલાનું તર્પણ, શ્રાદ્ધાદિ કરવું જોઈને એક મહાભયંકર વેદાદિ શાસ્ત્રોનો નિન્દક બાદ વાજેન મત પ્રચલિત થયો છે. સાંભળ્યું છે કે એક આ દેશમાં ગોરખપુરનો રાજા હતો, તેની પાસે પોપોએ યજ્ઞ કરાવ્યો, તેની પ્રિય રાણીનો સમાગમ ઘોડાની સાથે કરાવવાથી તેનું મરણ નીપજવાથી પશ્ચાત્ તે ધૈરાવવાનું થઈને પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપી, સાધુ થઈને પોપોની પોલ કાઢવા લાગ્યો. તેની શાખાશ્પ ચારવાક અને આલાણક મત પણ થયા હતા, તેમણે આ પ્રકારના સ્લોકો બનાવ્યા છે:—

પશુશ્ચેન્નિહતઃ સ્વર્ગં જ્યોતિષ્ટોમે ગમિષ્યતિ ।

સ્વપિતા યજમાનેન તત્ર કથં ન હિંસ્યતે ॥ ૧ ॥

મૃતાનામિહ જન્તૂનાં શ્રાદ્ધં ચે તૃપ્તિકારણમ્ ।

ગચ્છતામિહ જન્તૂનાં વ્યર્થં પાથેય કલ્પનમ્ ॥ ૨ ॥

૧. જે પશુ મારીને અગ્નિમાં હોમ કરવાથી તે પશુ સ્વર્ગમાં જાય છે. તો યજમાન પોતાના પિતાદિને મારીને સ્વર્ગમાં તેમને કેમ નથી મોકલતા ?

જે મરીગયકા મનુષ્યોની તૃપ્તિ અર્થે શ્રાદ્ધ અને તર્પણ થાય છે તો, વિદેશમાં જનાર મનુષ્યને વાટ ખર્ચ અર્થાત્ ખાવા, પીવાને માટે લાથું બાંધી આપવું વ્યર્થ છે ! કેમકે જ્યારે મૃતકને શ્રાદ્ધ તર્પણ કરીને અન્ન, જલ પોચે છે તો જીવતાં મનુષ્ય જે પ્રદેશમાં રહેનાર જનારને માર્ગમાં ખાવા માટે ઘરમાં રસોઈ બનાવી, લાણું પિરસી, સાથે પાણીનો લોટો ભરી તેને નામે અર્પણ કરવાથી કેમ તેને પહોંચાડતા નથી ?

જે જીવતા પુરૂષ દૂર દેશ કે દશ હાથ પર દૂર બેઠેલા હોય તેને આપેલું પોંચતું નથી તો મુએલાને કાઈ પણ પ્રકારે પોંચી શકતું નથી ! તેમના એવા યુક્તિ સિદ્ધ ઉપદેશોને લોકો માનવા લાગ્યા અને તેમનો મત વધવા લાગ્યો; અને જ્યારે ઘણા ભૂમિપતિ રાજાઓ તે મતમાં થયા ત્યારે પોપજી પણ તેમની તરફ ઝુક્યા. કેમકે એમને જ્યાં દલ્લો સારો મળે તે તરફ ચાલ્યા જાય ! ઝડ જૈન બનવા લાગ્યા ! જૈનોમાં પણ બીન પ્રકારની પોપ લીલા બહુ છે જે બારમા સમુદ્ધાસમાં લખાણું. ઘણાઓએ એમના મતનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ કેટલાક જે પર્વત, કાશી, કનોજ, પશ્ચિમ દક્ષિણ દેશ નિવાસી હતા, તેમણે જૈનોનો મત સ્વીકાર નહીં કર્યો હતો. તે જૈની વેદનો અર્થ ન જાણી, તે બાહરની પોપ લીલાને બ્રાંતિથી વેદ પ્રતિપાદિત માનીને વેદોની નિન્દા કરવા લાગ્યા. તેમનાં પકન પાકન, યજ્ઞોપવીતાદિ અને બ્રહ્મચર્યદિ નિયમોનો પણ નાશ કર્યો. જ્યાં જેટલાં પુસ્તક

વેદાદિના હાથ આગ્યાં તે નષ્ટ કર્યાં. આર્યોપર ઘણો કાળ રાજસત્તા પણ ચલાવી, દુઃખ દીધું, જ્યારે એમને ભય શંકા ન રહી, ત્યારે પોતાના મતવાળા ગૃહસ્થ અને સાધુઓની પ્રતિક્ષા અને વેદ મર્ગિયોનું અપમાન, તથા પક્ષપાતથી દણ્ડ પણ દેવા લાગ્યા. અને પોતે સુખ આરામ અને ધમંડમાં પૂલી જઈને ફરવા લાગ્યા. ઋષભદેવથી લઈને મહાવીર પર્યંત પોતાના તીર્થંકરોની મોટી મોટી મૂર્તિયો બનાવીને પૂજા કરવા લાગ્યા. અર્થાત્ આ પ્રમાણે પાપાણાદિ મૂર્તિ પૂજાની જડ જૈનિયોથી પ્રચલિત થઈ. પરમેશ્વરનું માનવું ન્યૂન થયું, પાપાણાદિ મૂર્તિ પૂજામાં લાગ્યા. આમ ત્રણસે વર્ષ પર્યંત આર્યાવર્તમાં જૈનોનું રાજ્ય રહ્યું, તે લોકો પ્રાયઃ વેદાર્થ જ્ઞાનથી શૂન્ય થઈ ગયા હતા. એ વાતને અનુમાનથી અઢી હજાર વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં હશે.

આવીસસોં વર્ષ પર એક શંકરાચાર્ય નામના પુરૂષ દ્રવિડ દેશોત્પન્ન બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્યથી વ્યાકરણાદિ સર્વ શાસ્ત્ર ભણીને વિચારવા લાગ્યા કે અહહ! સત્ય આરિતક વેદમતનું છૂટવું અને જૈન નાસ્તિક મતનું ચાલવું એ મોટી હાનિની વાત થઈ છે. એને કોઈ પણ પ્રકારે હલાવવી જોઈએ. શંકરાચાર્ય શાસ્ત્રતો ભણ્યાજ હતા પરંતુ જૈન મતનાં પુસ્તકો પણ ભણ્યા હતા. અને તેમની યુક્તિ પણ બહુ પ્રબલ હતી, તેમણે વિચાર્યું કે એમને કયે પ્રકારે હલાવવા. નિશ્ચય કર્યો કે ઉપદેશ અને શાસ્ત્રાર્થ કરવાથી એ લોક હકશે. એમ વિચાર કરીને ઉજ્જન નગરીમાં આગ્યા. ત્યાં તે સમયે સુધન્વા રાજા હતો, જે જૈનિયોના ગ્રંથ અને થોડુંક સંસ્કૃત પણ ભણ્યો હતો. ત્યાં જઈને વેદનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા, અને રાજાને મળીને કહ્યું કે આપ સંસ્કૃત અને જૈનિયોના પણ ગ્રંથો ભણ્યા છો, અને જૈન મતને માનો છો, મારે આપને હું કહું છું કે જૈનિયોના પંડિતો સાથે મારો શાસ્ત્રાર્થ કરાવો. એવી પ્રતિજ્ઞા પર કે જે હારે તે જીતનારનો મત સ્વીકારે, અને આપે પણ જીતનારનો મત સ્વીકાર કરવો. યદિ જો કે સુધન્વા રાજા જૈન મતમાં હતા, તથાપિ સંસ્કૃત ગ્રંથ ભણ્યાર્થા તેમની બુદ્ધિમાં કાંઈક વિધાનો પ્રકાશ હતો, તેથી તેમના મનમાં અત્યંત પશુતા આવી ન હતી કેમકે જે વિદ્વાન હોય છે, તે સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરીને સત્ય સત્યનું ગ્રહણ કરે છે અને અસત્યને છોડી દે છે. જ્યાં સૂધી સુધન્વા રાજાને મોટો વિદ્વાન ઉપદેશક નહીં મળ્યો હતો ત્યાંસૂધી સન્દેહમાં હતા કે આમાં કયું સત્ય અને કયું અસત્ય છે?

જ્યારે શંકરાચાર્યની આ વાત સાંભળી, ત્યારે ઘણી પ્રસન્નતાથી બોલ્યા કે હું શાસ્ત્રાર્થ કરાવીને સત્યાસત્યનો નિર્ણય અવસ્ય કરાવીશ. જૈનિયોના પંડિતોને દૂરદૂરથી બોલાવીને સભા કરાવી. તેમાં શંકરાચાર્યનો વેદ મત અને જૈનિયોનો વેદવિરૂદ્ધ મત હતો. અર્થાત્ શંકરાચાર્યને પક્ષ વેદમતનું સ્થાપન અને જૈનિયોનું ખંડન; અને જૈનિયોનો પક્ષ પોતાના મતનું સ્થાપના અને વેદનું ખંડન; એમ હતું. શાસ્ત્રાર્થ કેટલાક દિવસો સુધી ચાલ્યો જૈનિયોનો મત એ હતો કે સૃષ્ટિનો કર્તા અનાદિ ઇશ્વર કોઈ નથી, આ જગત્ અને જીવ અનાદિ છે, એ એકની ઉત્પત્તિ અને નાશ કદી થતો નથી. એથી વિરૂદ્ધ શંકરાચાર્યનો મત હતો કે અનાદિ સિદ્ધ પરમાત્માજ જગત્ના કર્તા છે. આ જગત્ અને જીવ જૂના છે કેમકે તેજ પરમેશ્વર પોતાની

માયાથી જગત બનાવ્યું, તેજ ધારણ અને પ્રલય કર્તા છે, અને આ જીવ અને પ્રપંચ સ્વમવત છે. પરમેશ્વર આપણ સર્વ જગત રૂપ થઈને લીલા કરી રહ્યા છે.

ધણુ દિવસ સુધી શાસ્ત્રાર્થ થતો રહ્યો, પરંતુ અન્તમાં યુક્તિ અને પ્રમાણથી જૈનિયોનો મત ખંડિત અને શંકરાચાર્યનો મત અખંડિત રહ્યો. ત્યારે જૈનિયોના પરિહીત અને સુધન્વા રાજ્યએ વેદ મતનો સ્વીકાર કરી લીધો અને જૈન મતને છોડી દીધો. પુનઃ મોટા હજાર ગુણ થયા અને સુધન્વા રાજ્યએ અન્ય ચોતાના ઇષ્ટમિત્ર રાજ્યોને લખીને શંકરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરાવ્યો. પરંતુ જૈનનો પરાજય હોવાથી પરાજિત થતા ગયા. પશ્ચાત્ સર્વેત્ર આર્યાવર્ત દેશમાં ધ્રુમવાનો પ્રપંચ સુધન્વાદિ રાજ્યોએ શંકરાચાર્યને કરી આપ્યો. અને તેમની રક્ષા માટે સાથમાં તોડર ચાકર પણ રાખી આપ્યા. એ સમયથી સર્વના યજ્ઞોપવીત થવા લાગ્યાં, અને વેદોનું પઠન પાઠન પણ ચાલ્યું. દશ વર્ષની અંદર સર્વેત્ર આર્યાવર્ત દેશમાં ધ્રુમી ધ્રુમીને જૈનિયોનું ખંડન અને વેદોનું મંડન કર્યું પરંતુ જૈન વિષ્વંશ અર્થાત્ જેટલી મુર્તિયો જૈનોની નિકળે છે તે શંકરાચાર્યના સમયમાં જેટલી હતી તે જૈનિયોએ ભૂમિમાં ડાટલી હતી, કે તોડવામાં ન આવે, તે હજુ ક્યાંક ક્યાંક ભૂમિમાંથી નિકળે છે. શંકરાચાર્યની પૂર્વે શૈવ મત પણ થોડાક પ્રચરિત હતો, તેનું પણ ખંડન કર્યું, વામમાર્ગનું પણ ખંડન કર્યું. તે સમયે આ દેશમાં ધન ધણુંજ હતું અને સ્વદેશ ભકિત પણ હતી. જૈનિયોનાં મંદિર શંકરાચાર્યે અને સુધન્વા રાજ્યએ ભંગાવ્યાં નહીં હતાં, કેમકે તેમાં વેદાદિની પાકશાલા કરવાની ઇચ્છા હતી. જ્યારે વેદ મતનું સ્થાપન થઈ ચુક્યું, અને વિદ્યા પ્રચાર કરવાનો વિચાર કરતાજ હતા, એટલામાં જો જૈન ઉપરથી કથન માત્ર વેદ મતવાળા અને ભીતરથી કદા જૈન અર્થાત્ કપટી હતા અને તેમના ઉપર શંકરાચાર્ય અતિ પ્રસન્ન હતા, તે જોઈએ અવસર જોઈને શંકરાચાર્યને એવી વિષયુક્ત વસ્તુ ખવડાવી કે તેમની ક્રુધા મન્દ થઈ ગઈ, પશ્ચાત્ શરીરમાં શ્રેણી પર થઈને છ મહીનાની અંદર શરીર છૂટી ગયું, ત્યારે સર્વ નિરુસાહી થઈ ગયા. અને વિદ્યાનો જે પ્રચાર થનાર હતો, તે પણ થયા ન પામ્યો. જે જે તેમણે શારીરિક ભાગ્યાદિ બનાવ્યાં હતાં, તેનો પ્રચાર શંકરાચાર્યના શિષ્ય કરવા લાગ્યા. અર્થાત્ જે જૈનિયોના ખંડનને માટે બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા અને જીવ બ્રહ્મની એકતા કથન કરી હતી તેનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં શૃંગેરી, પૂર્વમાં ગોવર્ધન, ઉત્તરમાં જોતિષ અને દ્વારિકામાં શારદા મઠ બાંધીને શંકરાચાર્યના શિષ્ય મહંત બની અને શ્રીમાન્ થઈને આનંદ કરવા લાગ્યા, કેમકે શંકરાચાર્યની પશ્ચાત્ તેમના શિષ્યોની મોટી પ્રતિષ્ઠા થવા લાગી.

હવે એમાં વિચારવું જોઈએ કે જે જીવ બ્રહ્મના એકતા અને જગન્મિથ્યા એવા શંકરાચાર્યનો નિજ મત હતો તે સારો મત નથી, અને જે જૈનિયોના ખંડન માટે એ મતનો સ્વીકાર કર્યો હોય તો કાંઈક સાફ છે. નવીન વેદાન્તિયોનો મત એવો છે કે—

પ્રશ્ન—જગતસ્વમવત, રજ્જુમાં સર્પ, સીપમાં ચાંદી, મૃગતૃણિકામાં જલ, ગન્ધર્વ નગર, ઈંદ્રજલવત્ આ સંસાર, જુહો છે; એક બ્રહ્મજ સાચો છે.

सिद्धांती—गुडा तમે કોને કહો છો ?

નવીન—જે વસ્તુ ન હોય અને પ્રતીત થાય તેને.

સિદ્ધાંતી—જે વસ્તુજ નથી તેની પ્રતીતિ કેમ થઈ શકે ?

નવીન—અધ્યારોપથી.

સિદ્ધાંતી—અધ્યારોપ કોને કહો છો ?

નવીન— “વસ્તુન્યવસ્ત્વારોપણમધ્યાસઃ” । “અધ્યારોપાપવાદાભ્યાં નિષ્પપશ્ચં

પ્રપંચયતે” ॥ પદાર્થ કંઈ બીજો હોય અને તેમાં અન્ય વસ્તુનું આરોપણ કરવું તે “અધ્યાસ, અધ્યારોપ” અને એનું નિરાકરણ કરવું ‘અપવાદ’ કહેવાય છે. એ બેથી પ્રપંચ રહિત બ્રહ્મમાં પ્રપંચરૂપ જગત્ વિસ્તાર કરે છે.

સિદ્ધાંતી—તમે રજ્જુને વસ્તુ અને સર્પને અવસ્તુ માનીને, આ બ્રમ જલમાં પડ્યા છો. શું સર્પ વસ્તુ નથી ? જો કહો કે રજ્જુમાં નથી, તો દેશાંતરમાં છે અને તેનો સંસ્કાર માત્ર હૃદયમાં છે, તો પછી એ સર્પ પણ અવસ્તુ ન થયો. તેમજ ગ્યાલુમાં પુરૂષ, સીપમાં ચાંદિ, આદિની વ્યવસ્થા સમજ લેવી. અને સ્વપ્નમાં પણ જેનું ભાન થાય છે, તે દેશાંતરમાં છે, અને તેનો સંસ્કાર આત્મામાં પણ છે. એટલા માટે એ સ્વપ્ન પણ વસ્તુમાં અવસ્તુનું આરોપણ સરખું નથી.

નવીન—જે કદી નહીં જોયું નહીં સાંભળ્યું, જેમકે પોતાનું શિર કપાયું છે અને પોતે રહે છે, જલની ધારા ઉપર ચાલી ગય છે જે કદી થયું નથી ને તે જોવામાં આવે છે, એ સત્ય કેમ કરી થઈ શકે ?

સિદ્ધાંતી—એ પણ દૃષ્ટાંત તમારા પક્ષને સિદ્ધ નથી કરતું કેમકે જોયા કે સાંભળ્યા વિના સંસ્કાર થતો નથી, સંસ્કાર વિના સ્મૃતિ અને સ્મૃતિ વિના અનુભવ નથી થતો. જ્યારે કોઈથી સાંભળ્યું વા જોયું કે અમુકનું શિર કપાયું અને તેના બાપ આદિને લગાઈમાં પ્રત્યક્ષ રહતા જોયા, અને કુવારાનું જલ ઉપર ચઢતું જોયું સાંભળ્યું, તેનો સંસ્કાર તેના આત્મામાં થાય છે. જ્યારે તે જગતના પદાર્થથી અલગ થઈને જુએ છે, ત્યારે પોતાના આત્મામાં તેજ પદાર્થોને કે જેને જોયા, કે સાંભળ્યા હતા, તેને જુએ છે. જ્યારે પોતામાંજ જુએ છે, ત્યારે જાણો કે પોતાનું શિર કપાયું, પોતે રહ્યો અને જલધારાને ઉપર જતી જુએ છે. એ પણ વસ્તુમાં અવસ્તુનાં આરોપણ જેવું નથી, કિંતુ જેમ નકશો ચીતરનાર પૂર્વ દૃષ્ટ, શ્રુત કે કરેલાંને આત્મામાંથી કાઢીને કાગળ ઉપર લખે છે, અથવા અતિબિચ્છના ઉતારનાર બિચ્છને જોઈ, આત્મામાં તેની આકૃતિને ઉતારી બરાબર લખી દે છે. તેમ એ છે. હા, એટલું તો છે કે કદી કદી સ્વપ્નમાં સ્મરણયુક્ત પ્રતીતિ થાય છે જેમકે પોતાના અધ્યાપકને જુએ છે. અને કદી બહુ કાલે જોવા અને સાંભળવામાં અતીત જ્ઞાનને સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે સ્મરણ નથી રહેતું કે જે મેં તે સમયે જોયું સાંભળ્યું કે કશું હતું તેનેજ જોકે છું સાંભળું છું કે કરું છું. જેમ જગતમાં સ્મરણ કરે છે, તેમ સ્વપ્નમાં નિયમ-પૂર્વક નથી થતું; જુએ કે જન્માંધને રૂપનું સ્વપ્ન નથી આવતું તેથી તમારો અધ્યાસ અને

અધ્યારોપનું લક્ષણ બૃહુ છે. અને જે વેદાંતિયો વિવર્તવાદ અર્થાત્ રજ્જુમાં સર્પાદિનું ભાન થવાનું દૃષ્ટાંત જે બ્રહ્મમાં જગત્નું ભાન થવામાં આપે છે તે પણ હીક નથી.

નવીન—અધિષ્ઠાન વિના અધ્યસ્થ પ્રતિત નથી થતો જેમ રજ્જુ ન હોય તો સર્પનું પણ ભાન નથી થઈ શકતું. જેમ રજ્જુમાં સર્પ ત્રણ કાલમાં નથી. પરંતુ અંધકાર અને કાંઈક પ્રકાશના મેળમાં અકસ્માત્ રજ્જુને જેવાથી સર્પનો ભ્રમ થઈને લયથી કાંપે છે. જ્યારે તેને દીપાદિથી બુઝે છે, તેજ સમયે ભ્રમ અને લય નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેમ બ્રહ્મમાં જે જગત્ની મિથ્યા પ્રતીતિ થઈ છે, તે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર થવાથી તે જગત્ની મિથ્યા પ્રતીતિની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મની પ્રતીતિ થઈ જાય છે, જેમ કે સર્પની નિવૃત્તિ અને રજ્જુની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

સિદ્ધાંતી—બ્રહ્મમાં જગત્નું ભાન કોને થયું ?

નવીન—જીવને.

સિદ્ધાંતી—જીવ ક્યાંથી થયો ?

નવીન—અજ્ઞાન થી.

સિદ્ધાંતી—અજ્ઞાન ક્યાંથી થયું અને ક્યાં રહે છે ?

નવીન—અજ્ઞાન અનાદિ અને બ્રહ્મમાં રહે છે.

સિદ્ધાંતી—બ્રહ્મમાં બ્રહ્મનું અજ્ઞાન થયું કે કોઈ અન્યનું ? અને વળી તે અજ્ઞાન કોને થયું ?

નવીન—ત્રિદાલાસને.

સિદ્ધાંતી—ત્રિદાલાસનું સ્વરૂપ શું છે ?

નવીન—બ્રહ્મ, બ્રહ્મને બ્રહ્મનું અજ્ઞાન અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપને પોતેજ ભૂલી જવું.

સિદ્ધાંતી—તેના ભૂતવામાં નિમિત્ત શું છે ?

નવીન—અવિદ્યા.

સિદ્ધાંતી—અવિદ્યા, સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞનો ગુણ છે

કે અલ્પજ્ઞનો ?

નવીન—અલ્પજ્ઞનો.

સિદ્ધાંતની—તો તમારા મતમાં એક અનંત, સર્વજ્ઞ, ચેતન વિના અન્ય કોઈ ચેતન છે કે નહીં ? અને અલ્પજ્ઞ ક્યાંથી આવ્યો ? હા, જે અલ્પજ્ઞ ચેતન બ્રહ્મથી ભિન્ન માનો તો હીક છે. જ્યારે એક ટેકાણે બ્રહ્મને પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન થાય તો સર્વત્ર અજ્ઞાન પ્રસરી જાય. જેમ શરીરમાં ફેફસાની પીડા સર્વ શરીરના અવયવોને નકામા કરી દે છે, એજ પ્રકારે બ્રહ્મ પણ એક દેશમાં અજ્ઞાની અને ક્લેશયુક્ત થાય, તો સર્વ બ્રહ્મ પણ અજ્ઞાની અને પીડાનો અનુભવયુક્ત થઈ જાય.

નવીન—એ સર્વ ઉપાધિનો ધર્મ છે. બ્રહ્મનો નહીં.

સિદ્ધાંતી—ઉપાધિ જડ છે કે ચેતન ? અને સત્ય છે કે અસત્ય ?

નવીન—અનિર્વચનીય છે અર્થાત્ જેને જડ કે ચેતન, સત્ય કે અસત્ય કહી શકતા નથી.

સિદ્ધાંતી—એ તમારું કથન “ વદતો વ્યાઘાત: ” જેવું છે. કેમકે કહો છો કે અવિદ્યા છે. જેને જડ, ચેતન, સત, અસત નથી કહી શકતા. એ એવી વાત છે કે જેમ સોનામાં પીતલ મળ્યું હોય, તેને સરાઈની પાસે પરીક્ષા કરાવે કે આ સોનું છે કે પીતલ ? ત્યારે એમજ કહો કે એને અમે સોનું કે પીતલ કહી શકતા નથી. કિંતુ એમાં એક ધાતુ મળી છે ?

નવીન—જુઓ ! જેમ ઘટાકાશ, મઠાકાશ, મેઘાકાશ અને મહદાકાશોપાધિ અર્થાત્ ઘડો, ધર અને મેઘ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીત થાય છે. વાસ્તવમાં મહદાકાશજ છે, તેમજ માયા અવિદ્યા, સમષ્ટિ, વ્યષ્ટિ અને અંતઃકરણોની ઉપાધિયોથી બ્રહ્મ અજ્ઞાનિયોને પૃથક્ પૃથક્ પ્રતીત થઈ રહ્યો છે, વાસ્તવમાં એકજ છે. જુઓ ! અગ્નિમ પ્રમાણમાં શું કહ્યું છે:—

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभुव ।

एकस्तथा सर्व भूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

કઠઉ૦ વહ્ની૦ ૫ । મં૦ ૧ ॥

જેમ અગ્નિ લાંબા, ચોડા, ગોળ, નાના, મોટા, સર્વ આકૃતિવાળા પદાર્થોમાં વ્યાપક થઈને તદાકાર દેખાય છે, અને વળી તેનાથી પૃથક્ છે, તેમજ સર્વ વ્યાપક પરમાત્મા અંતઃકરણોમાં વ્યાપક થઈને અંતઃકરણાકાર થઈ રહ્યો છે. પરંતુ તેનાથી અલગ છે.

સિદ્ધાંતી—એ પણ તમારું કહેવું વ્યર્થ છે. કેમકે જેમ ઘટ, મઠ, મેઘ અને આકાશને ભિન્ન માનો છો, તેમ કારણ કાર્યરૂપ જગત્ અને જીવને બ્રહ્મથી અને બ્રહ્મને એમનાથી ભિન્ન માની લો.

નવીન—જેમ અગ્નિ સર્વમાં પ્રવિષ્ટ થઈને દેખવામાં તદાકાર દેખાય છે, એજ પ્રકારે પરમાત્મા જડ અને જીવમાં વ્યાપક થઈને આકારવાળા અજ્ઞાનિયોને આકારયુક્ત દેખાય છે. વાસ્તવમાં બ્રહ્મ નથી જડ અને નથી જીવ. જેમ સહસ્ર કુડાં જળનાં મુક્યાં હોય, તેમાં સૂર્યનાં સહસ્ર પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ સૂર્ય એક છે. કુંડા નષ્ટ થવાથી તથા જલના વહેવા અને ફેલાવાથી સૂર્ય નથી નષ્ટ થતો, નથી વહેતો કે નથી ફેલાતો. એ પ્રકારે અંતઃકરણોમાં બ્રહ્મનો આભાસ, જેને ચિદાભાસ કહે છે, તે પડ્યો છે. ત્યાંસુધી અંતઃકરણ છે, ત્યાંસુધી જીવ છે. જ્યારે અંતઃકરણ જ્ઞાનથી નષ્ટ થાય છે, ત્યારે જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. એ ચિદાભાસને પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનો અજ્ઞાનકર્તા, ભોક્તા, સુખી, દુઃખી, પાપી, પુણ્યાત્મા, જન્મ, મરણ, એમ પોતામાં આરોપિત કરે છે, ત્યાંસુધી સંસારનાં બંધનોથી છૂટતો નથી.

સિદ્ધાંતી—એ દૃષ્ટાંત તમારું વ્યર્થ છે. કેમકે સૂર્ય આકારવાળો છે અને જળ કુંડાં પણ સાકાર છે. સૂર્ય, જળકુંડાથી ભિન્ન અને જલકુંડાં સૂર્યથી ભિન્ન છે, ત્યારેજ તો પ્રતિબિમ્બ પડે છે. જો નિરાકાર હોત તો તેનું પ્રતિબિમ્બ કદી ન પડત તથા જેમ પરમેશ્વર નિરાકાર સર્વત્ર આકાશવત્ વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ થકી કોઈ પદાર્થ કે પદાર્થો થકી બ્રહ્મ પૃથક્ થઈ શકતો નથી. અને વ્યાપ્ય વ્યાપક સમ્યન્ધથી એક પણ નથી થઈ શકતો અર્થાત્ અન્વયવ્યતિરેકભાવે કરીને જોવાથી વ્યાપ્ય વ્યાપક મલેલા છતાં સદા પૃથક્ રહે છે. જો એક હોયતો પોતાની અંદર વ્યાપ્ય વ્યાપકભાવ સમ્યન્ધ કદી ધટી શકે નહીં. એ બૃહદ્ગરણ્યકના અન્તર્ધામી બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. વળી બ્રહ્મનો આભાસ પણ પડી શકતો નથી કેમકે વિના આકાર આભાસનું થવું અસંભવ છે. જો અંતઃકરણોપાધિથી બ્રહ્મને જીવ માનો છો તો એ તમારી વાત બાલક સમાન છે. અંતઃકરણ ચલાયમાન ખણ્ડ ખણ્ડ, અને બ્રહ્મ અચલ અને અખંડ છે. જો તમે બ્રહ્મ અને જીવને પૃથક્

પૃથક નદી માનશે, તો આનો આપ ઉત્તર આપો કે જ્યાં જ્યાં અંતઃકરણ ચાલુ જશે, ત્યાં ત્યાંના અક્ષને અજાની અને જે જે દેશને તે છોડશે ત્યાં ત્યાંના અક્ષને જાની કરી દેશે વા નહીં? જેમ છત્ર પ્રકાશની અંદર જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રકાશને આવરણયુક્ત અને જ્યાંથી તે લે છે ત્યાં ત્યાંના પ્રકાશને આવરણ રહિત કરી દે છે. તેમજ અંતઃકરણ અક્ષને કાણુ કાણુમાં જાની અજાની; તથા બદ્ધ અને મુક્ત કરતો જશે. આખંડ અક્ષનો તે એક દેશનો આવરણનો પ્રભાવ સર્વ દેશમાં થવાથી સર્વત્ર અક્ષ અજાની થઈ જશે કેમકે તે ચેતન છે. વળી મથુરામાં જે અંતઃકરણસ્થ અક્ષ જે વસ્તુ ભેદ તેનું સ્મરણ તેજ અંતઃકરણસ્થ રહીને કાશીમાં થઈ શકતું નથી. કેમકે:—

“અન્યદૃષ્ટમન્યો ન સ્મરતીતિ ન્યાયાત્” ।

અન્યના ભંયાનું સ્મરણ અન્યને થતું નથી. જે ચિદાભાસે મથુરામાં ભંયું, તે ચિદાભાસ કાશીમાં નથી, કિન્તુ જે મથુરાસ્થ અંતઃકરણનો પ્રકાશ છે, તે કાશીસ્થ અક્ષ હોતો નથી- ભં અક્ષજ જાય છે કિન્તુ પૃથક નથી તો જીવ સર્વજ હોવા ભંમએ. જે અક્ષનું પ્રતિબિમ્બ પૃથક છે, તો પ્રત્યભિજા અર્થાત્ પૂર્વ દૃષ્ટ શ્રુતનું જ્ઞાન કોઈને થઈ શકશે નહિ. ભં કહ્યો કે અક્ષ એક છે, એથી સ્મરણ થાય છે, તો એક સ્થળે અજ્ઞાન વા દુઃખ હોવાથી સર્વ અક્ષને અજ્ઞાન વા દુઃખ થવું ભંમએ. અને એવાં એવાં દૃષ્ટાંતોથી નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ અક્ષને તમે અશુદ્ધ, અજાની, અને બદ્ધ આદિ દોષયુક્ત કરી દીધો છે, અને તે આખંડને ખંડિત કરી દીધાં છે!

નવીન—નિરાકારનો પણ આભાસ હોય છે. જેમકે દર્પણ વા જલાદિમાં આકાશનો આભાસ પડે છે. તે નીલો કે કાષ્ઠ અન્ય પ્રકારે ગંભીર ગેદરો દેખાય છે, તેમ અક્ષનો પણ સર્વ અંતઃકરણોમાં આભાસ પડે છે.

સિદ્ધાંતી—જ્યારે આકાશમાં રૂપજ નથી તો તેને આંખથી કોઈ પણ ભંમ શકતું નથી. જે પદાર્થ દેખાતોજ નથી, તે દર્પણ અને જલાદિમાં કેવી રીતે દેખાયે? ઘેરો વા ઝાંખો દેખાય છે તે સાકાર પદાર્થ દેખાય છે, તે નિરાકાર નથી.

નવીન—તો પછી જે આ ઉપર નિલો જેવો દેખાય છે તેજ આદર્શવાળામાં ભાન થાય છે, તે શો પદાર્થ છે?

સિદ્ધાંતી—એ પૃથિવીથી ઉડીને ગએલાં જલ, પૃથિવી અને અગ્નિના ત્રસરેણું છે, જ્યાંથી વર્ષા થાય છે, ત્યાં જલ ન હોય તો વૃષ્ટિ ક્યાંથી થાય? એ ઉપરથી જે દૂર દૂર તમ્બુના સરખું દેખાય છે તે જલનું ચક્ર છે. જેમ ધુમસ દૂરથી ઘનાકાર દેખાય છે અને નિકટથી ઝાંખું અને દહેરાંસરખો પણ દેખાય છે, તેમ આકાશમાં જલ દેખાય છે.

નવીન—શું હમારાં રજ્જુ, સર્પ અને સ્વપ્નાદિના દૃષ્ટાન્ત છે તે મિથ્યા છે?

સિદ્ધાંતી—નહી, પણ તમારી સમજ મિથ્યા છે તે અમે પૂર્વ કહી ગયા છીએ. ભલા એ તો કહ્યો કે પ્રથમ અજ્ઞાન કોને થાય છે?

નવીન—અક્ષને.

સિદ્ધાંતી—બ્રહ્મ અલ્પજ છે વા સર્વજ ?

નવીન—ન સર્વજ અને ન અલ્પજ. કેમકે સર્વજતા અને અલ્પજતા ઉપાધિ સહિતમાં હોય છે.

સિદ્ધાંતી—ઉપાધિ સહિત કોણ છે ?

નવીન—બ્રહ્મ.

સિદ્ધાંતી—તો બ્રહ્મજ સર્વજ અને અલ્પજ થયો. તો ત્યારે તમે સર્વજ અને અલ્પજનો નિર્બંધ કેમ કર્યો હતો ? જે કહે છે ઉપાધિ કલ્પિત અર્થાત્ મિથ્યા છે, તો કલ્પક અર્થાત્ કલ્પના કરનાર કોણ છે ?

નવીન—જીવ બ્રહ્મ છે વા અન્ય ?

સિદ્ધાંતી—અન્ય છે; કેમકે જે જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તો જેણે મિથ્યા કલ્પના કરી, તે બ્રહ્મજ થઈ શકતો નથી. જેની કલ્પના મિથ્યા છે, તે સાચો ક્યારે થઈ શકે છે ?

નવીન—અમે સત્ય અને અસત્યને જુદું માનિયે છિયે અને વાળીથી બોલવું પણ મિથ્યા છે.

સિદ્ધાંતી—જ્યારે તમે જુદું કહેનાર અને માનનાર છો ત્યારે તમે જુદા કેમ નહીં ?

નવીન—જુદું, અને સાચું અમારામાંજ કલ્પિત છે અને અમે બેઉના આધારના છિયે.

સિદ્ધાંતી—જ્યારે તમે જુદા આધારે થયા, ત્યારે સાદકાર અને ચોરના જેવા તમેજ થયા. એથી તમે પ્રામાણિક પણ નહીં રહ્યા, કેમકે પ્રામાણિક તો ને હોય છે કે જે સર્વદા સત્ય માને, સત્ય બોલે, સત્ય કરે; જુદું ન માને, જુદું ન બોલે, અને જુદું કદાચિત્ ન કરે. જ્યારે તમે તમારી પોતાની વાતને પોતેજ જુદી કરો છો, તો તમે પોતેજ મિથ્યાવાદી છો.

નવીન—અનાદિ માયા, જે બ્રહ્મના આશ્રય અને બ્રહ્મનુંજ આવરણ કરે છે, તેને માનો છો કે નહીં ?

સિદ્ધાંતી—નથી માનતા, કેમકે તમે માયાનો અર્થ એવો કરો છો કે જે વસ્તુ ન હોય અને ભાસે છે, તો એ વાત તો તેજ માનશે કે જેની હૃદયની આંખ ફટી ગઈ હોય છે. કારણ કે જે વસ્તુજ નહીં, તેનું ભાસમાન હોવું સર્વથા અસંભવ છે. જેમ વન્ધ્યાના પુત્રનું પ્રતિબિમ્બ કદી થઈ શકતું નથી. અને આ— **“સન્મૂળાઃ સોમ્યેમાઃ પ્રજાઃ”** ।

ઈત્યાદિ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદોના વચનોથી વિરુદ્ધ કહો છો ?

નવીન—શું તમે વસિષ્ઠ, શંકરાચાર્ય્યાદિ અને નિશ્વલદાસ પર્યન્ત જે તમારાથી અધિક પણિડત થયા છે, તેમણે લખ્યું છે, તેનું ખણડન કરો છો ? અમને તો વસિષ્ઠ, શંકરાચાર્ય અને નિશ્વલદાસ આદિ અધિક જણાય છે.

સિદ્ધાંતી—તમે વિદ્વાન છો કે અવિદ્વાન ?

નવીન—અમે પણ કોઈકે વિદ્વાન છિયે.

સિદ્ધાંતી—સાર, ત્યારે તો હવે વસિષ્ઠ, શંકરાચાર્ય અને નિશ્વલદાસના પક્ષનું અમારી સામે સ્થાપન કરો, અમે તેનું ખંડન કરિયે છિયે. જેનો પક્ષ સિદ્ધ થાય તેજ મોટો છે. જે તેમની અને તમારી વાત અખંડનીય હતી તો તમે તેમની યુક્તિયો લઈને અમારી વાતનું ખંડન કેમ કરી શકતા નથી ? ખંડન કરો ત્યારે તમારી અને તેમની વાત માનનીય થાય. અનુમાન છે કે શંકરાચાર્ય આદિએ

તો જૈનિયોના મતનું ખંડન કરવામાટેજ આ મતનો સ્વીકાર કર્યો હોય, કેમકે દેશ, કાલને અનુકૂલ પોતાના પક્ષનો સિદ્ધિ કરવામાટે ઘણા ખરા સ્વાર્થી વિદ્વાન્ પોતાના આત્માના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ પણ કરી લે છે. તથા જે એ વાતોને અર્થાત્ (જીવ ધર્મિની એકતા, જગત્ મિથ્યા, આદિ વ્યવહાર) સાચા નહો માન્યા હોત તો તેમની વાત સાચી થઈ શકતે નહી અને નિશ્ચલ દાસનું પાંડિત્ય હવે જુઓ. આ છે:—

જીવો બ્રહ્માઽભિન્નશ્ચેતનત્વાત્ ।

એમણે વૃત્તિપ્રભાકરમાં જીવ બ્રહ્મની એકતાને અર્થે અનુમાન લખ્યું છે કે “ચેતન હોવાથી જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે.” આતો બહુ કમ સમજ પુરૂષની વાતના જેવી વાત છે, કેમકે સાધર્મ્યમાત્રથી એક બીજાની સાથે એકતા નથી થતી કેમકે તેનો વિધર્મ, ભેદક થાય છે. જેમ કાઈ કહે કે:—

“પૃથિવી જલાઽભિન્ના જહત્વાત્” । અર્થાત્

જલ હોવાથી પૃથિવી જલથી અભિન્ન છે. જેમ એ વાક્ય સંગત કદી થઈ શકતું નથી, તેમજ આ નિશ્ચલદાસજીનું પણ લક્ષણુ વ્યર્થ છે, કેમકે જે અલ્પ અલ્પજ્ઞતા અને પ્રાન્તિમત્વાદિ ધર્મ જીવમાં બ્રહ્મથી, અને સર્વગત સર્વજ્ઞતા અને નિર્પ્રાન્તિત્વાદિ વૈધર્મ્ય બ્રહ્મમાં જીવથી, વિરુદ્ધ છે. તો એથી બ્રહ્મ અને જીવ ભિન્ન ભિન્ન છે. જેમ ગંધવત્વ કંઠિત્વ આદિ ભૂમિના ધર્મ, રસવત્વ, દ્રવત્વાદિ જલના ધર્મથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે પૃથિવી અને જલ એક નહી, તેમજ જીવ અને બ્રહ્મનું વૈધર્મ્ય હોવાથી જીવ અને બ્રહ્મ એક ન કદી હતા, છે નહી, અને ન કદી થશે. એટલાથીજ નિશ્ચલદાસાદિને સમજી લે કે તેમાં કેટલું પાંડિત્ય હતું, અને જેણે યોગવાસિષ્ઠ બનાવ્યો છે, તે તો કાઈ આધુનિક વેદાન્તી હતો. ન વાલ્મિકી વસિષ્ઠ અને રામચંદ્રનો બનાવેલો કે કહેલો સાંભળેલો છે. કેમકે તે સર્વ વેદાનુયાયી હતા તેથી વેદથી વિરુદ્ધ ન બનાવી શકતા અને ન કદી તથા સાંભળી શકતા હતા.

પ્રશ્ન—વ્યાસજીએ શારીરીકસૂત્ર બનાવ્યું છે તેમાં પણ જીવની એકતા દેખાય છે. જુઓ:—

સમ્પદ્યાઽઽવિર્ભાવઃ સ્વેન શબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મેણ જૈમિનિરુપન્યાસાદિભ્યઃ ॥ ૨ ॥

ચિતિ તન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૩ ॥

એવમપ્યુપન્યાસાત્પૂર્વભાવાદવિરોધં બાદરાયણઃ ॥ ૪ ॥

અત એવ ચાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૫ ॥

વેદાન્તદ૦ અ૦ ૪ ।

પા૦ ૪ । સૂ૦ ૧ । ૫-૭ । ૧ ॥

૧. જીવ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને પ્રકટ થાય છે, જે કે પૂર્વે બ્રહ્મસ્વરૂપ હતો. કેમકે સ્વ શબ્દથી પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનું પ્રહણુ થાય છે. ॥ ૧ ॥

૨. “અયમ્માત્મા અપહતપાપ્મા” ઇત્યાદિ ઉપન્યાસ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ પર્યંત હેતુઓએ કરીને બ્રહ્મસ્વરૂપથી જીવ સ્થિત થાય છે, એવો જૈમિનિ આચાર્યનો મત છે. ॥ ૨ ॥

૩. ઔદુલોમિ આચાર્ય—તદાત્મક સ્વરૂપ નિરૂપણાદિ અહદારણ્યકના હેતુ રૂપના વચનોથી ચૈતન્ય માત્ર સ્વરૂપથી જીવ મુક્તિમાં સ્થિત રહે છે. ॥ ૩ ॥

૪. વ્યાસજી—એજ પૂર્વોક્ત ઉપન્યાસાદિ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિરૂપ હેતુઓથી જીવનું અહ્મસ્વરૂપ થવામાં અવિરોધ માને છે. ॥ ૪ ॥

૫. યોગી ઐશ્વર્ય સહિત પોતાના અહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને અન્ય અધિપતિથી રહિત અર્થાત્ સ્વયં પોતે પોતાના અને સર્વના અધિપતિરૂપ અહ્મ સ્વસ્વરૂપથી મુક્તિમાં સ્થિત રહે છે. ॥ ૫ ॥

ઉત્તર—એ સૂત્રોના અર્થ એ પ્રકારના નથી, કિન્તુ એના યથાર્થ અર્થ આ છે. સાંભળો—

૧. જ્યાંસુધી જીવ પોતાના સ્વકાય શુદ્ધસ્વરૂપને પ્રાપ્ત અને સર્વ મલોથી રહિત થઈને પવિત્ર નથી થતો, ત્યાંસુધી યોગથી ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થઈને પોતાના અન્તર્યામી અહ્મને પ્રાપ્ત થઈ, આનંદમાં સ્થિત થઈ શકતો નથી. ॥ ૧ ॥

૨. એ પ્રકારે જ્યારે પાપાદિ રહિત ઐશ્વર્યયુક્ત યોગી થાય છે, ત્યારેજ અહ્મની સાથે મુક્તિના આનન્દને ભોગવી શકે છે; એવો જૈમિનિ અચાર્યનો મત છે. ॥ ૨ ॥

૩. જ્યારે અવિદ્યાદિ દોષોથી ધૂટીને શુદ્ધ ચૈતન્ય માત્ર સ્વરૂપથી જીવ સ્થિર થાય છે ત્યારેજ “તદાત્મકત્વ” । અર્થાત્ અહ્મસ્વરૂપની સાથે સમ્યન્ધને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩ ॥

૪. જ્યારે અહ્મની સાથે ઐશ્વર્ય અને શુદ્ધ વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ જીવતાંજ જીવનમુક્ત થાય છે, ત્યારે પોતાના નિર્મલ પૂર્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને આનંદિત થાય છે. એવો વ્યાસજીનો મત છે. ॥ ૪ ॥

૫. જ્યારે યોગીનો સત્ય સંકલ્પ થાય છે, ત્યારે સ્વયં પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થઈને મુક્તિ સુખને પામે છે. ત્યાં સ્વાધીન, સ્વતંત્ર રહે છે. જેમ સંસારમાં એક પ્રધાન, બીજાને અપ્રધાન હોય છે તેમ મુક્તિમાં નથી. કિન્તુ સર્વ મુક્ત જીવ એકસરખા રહે છે ॥ ૫ ॥ જે એમ ન હોય તો:—

નેતરોનુપપત્તે: ॥

૧ । ૧ । ૧૬ ॥

ભેદવ્યપદેશાચ્ચ ॥

૧ । ૧ । ૧૭ ॥

વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યાં ચ નેતરૌ ॥

૧ । ૨ । ૨૨ ॥

અસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ ॥

૧ । ૧ । ૧૯ ॥

અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥

૧ । ૧ । ૨૦ ॥

ભેદવ્યપદેશાચ્ચાન્ય: ॥

૧ । ૧ । ૨૧ ॥

ગુહાં પ્રવિષ્ઠાવાત્માનો હિ તદ્દર્શનાત્ ॥

૧ । ૨ । ૧૧ ॥

અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીર: ॥

૧ । ૨ । ૩ ॥

અન્તર્યામ્યધિદૈવાદિષુ તદ્ધર્મવ્યપદેશાત્ ॥

૧ । ૨ । ૧૮ ॥

શરીરશ્ચોભયેऽપિહિ ભેદેનૈનમધીયતે ॥

૧ | ૨ | ૨૦ ॥

વ્યાસમુનિકૃતવેદાન્તસૂત્રાણિ ॥

૧. અહ્મથી ઇતર જીવ સહિકર્તા નથી, કેમકે આ અદ્ય અદ્યત્તસામર્થ્યવાળા જીવમાં સહિકર્તૃત્વ ધરી શકતું નથી, એથી જીવ અહ્મ નહી. ॥

૨. “રસં હ્યેવાયં લઙ્ઘ્વાનન્દી ભવતિ ” ॥ ઉપનિષદ્ ॥

જીવ અને અહ્મ લિન્ન છે, કેમકે એ બેકિના ભેદ પ્રતિપાદન કર્યા છે, જે એમ ન હોત તો રસ અર્થાત્ આનંદસ્વરૂપ થાય છે. આ પ્રાપ્તિ-વિષય અહ્મ અને પ્રાપ્ત થનાર જીવનું નિરૂપણ ધરી શકતું નથી, એટલા માટે જીવ, અને અહ્મ એક નથી.

દિવ્યો હ્યમૂર્ત્તઃ પુરુષઃ સ બાહ્યાભ્યન્તરો હ્યજઃ ।

અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્રો હ્યક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥ મુળ્ડકોપનિષદિમું ૦૨ | ૧ | મં ૦ ૨ ॥

દિવ્ય, શુદ્ધ, મૂર્તિમત્વ રહિત, સર્વમાં પૂર્ણ, બહાર તેમજ અંદર નિરંતર વ્યાપક, અજ, જન્મમરણ શરીર ધારણાદિ રહિત, શ્વાસ પ્રશ્વાસ, શરીર અને મનના સમ્યન્ધથી રહિત, પ્રકાશ સ્વરૂપ ઇત્યાદિ પરમાત્માના વિશેષણ અને અક્ષર નાશરહિત પ્રકૃતિથી પર અર્થાત્ સૂક્ષ્મ જીવ, તેનાથી પણ પરમેશ્વર પર અર્થાત્ અહ્મ સૂક્ષ્મ છે. પ્રકૃતિ અને જીવોથી અહ્મનો ભેદ, પ્રતિપાદનરૂપ હેતુઓએ કરીને પ્રકૃતિ અને જીવોથી અહ્મ લિન્ન છે. ॥

૪. એજ સર્વવ્યાપક અહ્મમાં જીવોનો યોગ વા જીવમાં અહ્મનો યોગ પ્રતિપાદન કરવાથી જીવ અને અહ્મ લિન્ન છે કારણ કે યોગ લિન્ન પદાર્થોનો થયા કરે છે. ॥

૫. એ અહ્મના અંતર્યામિ આદિ ધર્મ કથન કર્યા છે. અને જીવની બીતર વ્યાપક હોવાથી વ્યાપ્ય જીવ વ્યાપક અહ્મથી લિન્ન છે, કેમકે વ્યાપ્ય વ્યાપક સમ્યન્ધ પણ ભેદમાં સંઘટિત થાય છે. ॥

૬. જેમ પરમાત્મા જીવથી લિન્નસ્વરૂપ છે, તેમ ઈન્દ્રિય, અંતઃકરણ, પૃથિવી આદિ ભૂત, દિશા, વાયુ, સૂર્યાદિ દિવ્યગુણોના ભોગથી અને દેવતાવાચ્ય વિદ્વાનોથી પણ પરમાત્મા લિન્ન છે. ॥

૭. ગુહાં પ્રવિષ્ઠૌ સુકૃતસ્ય લોકે ” । ઇત્યાદિ ઉપનિષદોના વચનોથી જીવ અને પરમાત્મા લિન્ન છે. તેમજ ઉપનિષદોમાં બહુ સ્થળે જણાવ્યું છે. ॥

૮. “શરીરે ભવઃ શારીરઃ ” । શરીર ધારી જીવ અહ્મ નથી, કેમકે અહ્મના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ જીવમાં નથી ધટતા. ॥

૯. (અધિદૈવ) સર્વ દિવ્ય મનાદિ ઈન્દ્રિયાદિ પદાર્થો (અધિભૂત) પૃથિવી આદિ ભૂતો, (અધ્યાત્મ) સર્વ જીવોમાં પરમાત્મા અન્તર્યામીરૂપે કરીને સ્થિત છે, કેમકે તેજ પરમાત્માના વ્યાપકતાદિ ધર્મ સર્વત્ર ઉપનિષદોમાં વ્યાખ્યાત છે. ॥

૧૦. શરીરધારી જીવ અહ્મ નથી, કેમકે અહ્મથી જીવનો ભેદ સ્વરૂપથી સિદ્ધ છે. ॥

ધ્યાદિ શારીરક સૂત્રોથી પણ સ્વરૂપથીજ અહ્ન અને જીવનો ભેદ સિદ્ધ છે. તેમજ વેદાંતિયોના ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર પણ ઘટ્ટી શકતા નથી, કેમકે ઉપક્રમ અર્થાત્ આરંભ અહ્નથી અને ઉપસંહાર અર્થાત્ પ્રલય પણ અહ્નમાંજ કરે છે. જ્યારે અન્ય કોઈવસ્તુ નથી માનતા તો ઉત્પત્તિ અને પ્રલય પણ અહ્નના ધર્મ થઈ જાય છે, અને ઉત્પત્તિ વિનાશ રહિત અહ્નનું પ્રતિપાદન વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોમાં કર્યું છે, તે નવીન વેદાંતિયોપર કોપ કરશે, કેમકે નિર્વિકાર, અપરિણામિ, શુદ્ધ, સનાતન, નિર્બિન્નત્વાદિ વિશેષણયુક્ત અહ્નમાં વિકાર, ઉત્પત્તિ અને અજ્ઞાનાદિનો સંભવ કોઈપ્રકારે નથી થઈ શકતો તથા ઉપસંહાર (પ્રલય) થવા પછી પણ અહ્ન કારણાત્મક જડ અને જીવ બરાબર બન્યા રહે છે. એટલામાટે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની પણ આ વેદાંતિયોની કલ્પના જુડી છે. એવી બીજી બહુજ અશુદ્ધ વાતો છે, કે જે શાસ્ત્ર અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી વિરૂદ્ધ છે.

આની પશ્ચાત્ કાંઈક જૈનિયો અને શંકરાચાર્યના અનુયાયી લોકોના ઉપદેશનો સંસ્કાર આર્યાવર્તમાં પ્રસર્યો હતો, અને માહોમાહેમાં ખંડન મંડન પણ ચાલતું હતું. શંકરાચાર્યના ત્રણસે વર્ષોની પશ્ચાત્ ઉજ્જૈન નગરીમાં વિક્રમાદિત્ય રાજા કાંઈક પ્રતાપી થયો જેણે સર્વ રાજ્યોની વચ્ચે પ્રવૃત્ત થયલી લડાઈઓને મટાડી શાંતિ સ્થાપન કરી. તત્ પશ્ચાત્ ભર્તૃહરિ રાજા કાવ્યાદિ શાસ્ત્ર અને અન્યમાં પણ કાંઈક કાંઈક વિદ્વાન થયા. તેણે વૈરાગ્યવાન થઈ રાજ્યને છોડી દીધું. વિક્રમાદિત્યના પાંચસે વર્ષ પછી રાજા ભોજ થયો, તેણે થોડુંક વ્યાકરણ અને કાવ્યાલંકારાદિનો એટલો પ્રચાર કર્યો કે જેના રાજ્યમાં કાલિદાસ બકરી ચરાવનાર પણ રઘુવંશ કાવ્યોનો કર્તા થયો. રાજા ભોજની પાસે જે કોઈ ઉત્તમ શ્લોક બનાવી લઈ જતો હતો તેને બહુ ધન આપતો હતો, અને તેની પ્રતિષ્ઠા થતી હતી. તેની પછીના રાજાઓ અને શ્રીમાનોએ બહુવુંજ છોડી દીધું.

યદ્યપિ શંકરાચાર્યની પૂર્વે, અને વામમાર્ગિયોની પશ્ચાત્ શૈવાદિ સમ્પ્રદાયસ્થ મતવાદી પણ થયા હતા, પરંતુ તેમનું બહુ બલ નહીં થયું હતું. મહારાજા વિક્રમાદિત્યથી લઈને શૈવોનું બલ વધતું આવ્યું. શૈવોમાં પાશુપતાદિ ઘણીજ શાખાઓ થઈ હતી, જેમ વામમાર્ગિયોમાં દશ મહાવિદ્યાદિની શાખા છે. લોકોએ શંકરાચાર્યને શિવનો અવતાર ઠરાવ્યો. તેમના અનુયાયી સંન્યાસી પણ શૈવ મતમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા અને વામમાર્ગિયોને પણ મળતા રહ્યા. વામમાર્ગિયો દેવી-જે શિવજીની પત્ની છે-તેના ઉપાસક થયા અને શૈવો મહાદેવના ઉપાસક થયા. એ એકે રૂદ્રાક્ષ અને બસ્મ અઘાવધિ ધારણ કરે છે. પરંતુ જેટલા વામમાર્ગી વેદવિરોધી છે, તેટલા શૈવ નથી.

धिग् धिक् कपालं भस्मरुद्राक्षविहीनम् ॥ १ ॥ .

रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशती द्वे ।

षट् षट् कर्णमदेशे करयुगलगतान् द्वादशान्द्वादशैव ।

बाव्ह्योरिन्द्रोः कलाभिः पृथगिति गदितमेकमेवं शिखायां ।

वक्षस्पष्टाऽधिकं यः कल्पति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः ॥ २ ॥

૧. ઈન્દ્રિયાદિ બહુ પ્રકારના મ્લેચ્છોદ્ધાર એ લોકોએ બનાવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે જેના કપાલમાં ભસ્મ અને કંઠમાં હ્રદાય નથી તેને ધિક્કાર છે.

“તં ત્યજેદન્ત્યજં યથા” ।

તેનો આંગણની તુલ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ ॥ ૧ ॥

૨. જે કંઠમાં ૩૨, શિરમાં ૪૦, કર્ણમાં ૭, કરોમાં ૧૨ બાર બાર, બુદ્ધિઓમાં ૧૬ સોળ સોળ, ૧ શિખામાં, અને હૃદયમાં ૧૦૮ હ્રદાય ધારણ કરે છે, તે સાક્ષાત્ મહાદેવની સદૃશ છે. ॥ ૨ ॥

એમજ શક્તિ પણ માને છે. પશ્ચાત્ એ વામમાર્ગી અને શૈવોએ સમ્મતિ કરીને ભગવિગનું સ્થાપન કર્યું, જેને જલાધારી અને લિંગ કહે છે. અને તેની પૂજા કરવા લાગ્યા. તે નિર્વિજ્ઞેને જરા પણ લજ્જા ન આવી ! કે આ પામરપણાનું કામ અમે કેમ કરિયે છિયે ? કાઈ કવિએ કહ્યું છે કે “સ્વાર્થી દોષં ન પદ્યતિ” । સ્વાર્થીલોક પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધકરવામાં દુષ્ટ કામોને પણ શ્રેષ્ઠ માની દોષને જોતા નથી. એજ પાપાણાદિ મૂર્તિ અને ભગવિગની પૂજામાં સર્વ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ અદિની સિદ્ધિઓ માનવા લાગ્યા. જ્યારે રાજાઓની પશ્ચાત્ જેની લોક પોતાના મંદિરોમાં મૂર્તિ સ્થાપન કરવા અને દર્શન સ્પર્શન માટે આવવા જવા લાગ્યા ત્યારે તો એ પોપોના ચેલા પણ જૈનમંદિરમાં જવા આવવા લાગ્યા, તથા પેલી તરફ પશ્ચિમમાં ફેટલાક બીજાઓના મત અને યવન લોક પણ આર્યોવર્તમાં આવવા જવા લાગ્યા. ત્યારે પોપોએ આ શ્લોક બનાવ્યો:—

ન વદેદ્યાવનીમ્ ભાષાં પ્રાણૈઃ કણ્ઠગતૈરપિ ।

હસ્તિના તાડ્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેજ્ઞૈનમન્દિરમ્ ॥ ૧ ॥

આહું કેટલુંએ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય અને પ્રાણ કંઈ ગત અર્થાત્ મૃત્યુના સમય પણ કેમ ન આવ્યો હોય તો પણ યાવની અર્થાત્ સ્વેચ્છ ભાષા મુખથી ન બોલવી અને ઉન્મત્ત હસ્તી મારવાને કેમ ન દોડયો આવતો હોય, અને જૈન મંદિરમાં જવાથી પ્રાણ બચતો હોય, તો પણ જૈનમંદિરમાં પ્રવેશ ન કરવો, કિંતુ જૈનમંદિરમાં પ્રવેશ કરી બચવાથી હાથીની સામે જઈને મરી જવું એ સાફ છે.

આવો આવો ઉપદેશ પોતાના ચેલાઓને કરવા લાગ્યા, જ્યારે કાઈ તેમને પ્રમાણ પૂછતા હતા કે તમારા મતમાં કાઈ માનનીય ગ્રંથનું પણ પ્રમાણ છે ? ત્યારે કહેતા હતા કે હા છે. ત્યારે જો કાઈ તેમને પૂછતા હતા કે દેખડાંવો ? ત્યારે માર્કણ્ડેયપુરાણાદિના વચન ભણુતા અને સંભળાવના હતા. જેમ કે દુર્ગાપાઠમાં દેવીનું વર્ણન લખ્યું છે. રાજા ભોજના રાજ્યમાં વ્યાસજીના નામથી માર્કણ્ડેય અને શિવપુરાણ કાઈએ બનાવી ઉભાં કર્યાં હતાં. તેના સમાચાર રાજા ભોજને વિદિત થવાથી તેણે તે પાંડિતોને હસ્ત છેદનાદિ દંડ દીધો અને તેમને કહ્યું કે જો કાઈ કાવ્યાદિ ગ્રંથ બનાવે તો પોતાના નામથી બનાવે, ઋષિમુનિઓના નામથી નહીં. એ વાત રાજા ભોજના બનાવેલા સંજીવની નામક ઇતિહાસમાં લખી છે. જે ગ્વાલિયરના રાજ્ય “ભિલ્હ” નામે નગરના તિવાડી બ્રાહ્મણોના ધરમાં છે. જેને લખનાના રાવસાહેબ અને તેના ગુમાસ્તા રામદયાલ ચોમેજીએ પોતાની આંખોથી જોયો છે, તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે વ્યાસજીએ ચાર સહસ્ર ચારસેં અને તેમના

શિષ્યોએ પાંચ સહસ્ત્ર છ સો શ્લોકયુક્ત અર્થાત્ સર્વ દશ સહસ્ત્ર શ્લોકોને આસરેનું ભારત બનાવ્યું હતું. તે મહારાજન વિક્રમાદિત્યના સમયમાં વીસ સહસ્ત્રનું થયું. મહારાજ ભોજ કહે છે કે મારા પિતાજીના સમયમાં પચ્ચીસ અને હાલ મારી અર્ધ ઉમરમાં ત્રીસ સહસ્ત્ર શ્લોકયુક્ત મહાભારતનું પુસ્તક મળે છે. જે એમજ વધારે થતો ચાલ્યો તો મહાભારતનું પુસ્તક એક ઉંટનો બોળે થઈ જશે, અને ઋષિમુનિયોના નામથી પુરાણાદિ ગ્રંથ બનાવશે તો આર્યાવર્તીય લોક બ્રમ્મલમાં પડીને, વૈદિકધર્મ વિહીન થઈને બ્રહ્મ થઈ જશે. એથી વિદિત થાય છે કે રાજા ભોજને કાંઈક કાંઈક વેદોનો સંસ્કાર હતો, એના ભોજપ્રબન્ધમાં લખ્યું છે. કે:—

વચ્ચેકયા ક્રોશદશૈકમશ્વઃ સુકૃત્રિમો ગચ્છતિ ચારુગત્યા ।

વાયું દદાતિ વ્યજનં સુપુષ્કલં વિના મનુષ્યેણ ચલત્યજસ્રમ્ ॥ ૧ ॥

રાજા ભોજના રાજ્યમાં અને તેનીપાસે એવા એવા શિષ્ય લોક હતા કે જેમણે ઘોડાના આકારવાળું એક યાન યન્ત્ર કલાયુક્ત બનાવ્યું હતું. કે જે એક કાચી ઘડીમાં અગ્યાર કોશ અને એક કલાકમાં સાડી સત્તાવીશ કોશ જતું હતું. તે ભૂમિ અને અંતરિક્ષમાં પણ ચાલતું હતું. બોળે એક એવો પંખો બનાવ્યો હતો કે મનુષ્યના ચલાવ્યા વિના કલાયન્ત્રના બલથી નિત્ય ચાલતો હતો અને પુષ્કળ પવન આપતો હતો. જે એ એક પદાર્થો આજ સૂધી બન્યા રહ્યા હોત તો પૂરાપીયતો આટલા અભિમાનમાં ચડી જતે નહીં.

જ્યારે પોપજી પોતાના ચેલાઓને, જૈનિયોથી રોકવા લાગ્યા તો પણ મન્દિરોમાં જવાથી રોકા શકતા નહીં, અને જૈનિયોની કથામાં પણ લોક જવા લાગ્યા અને જૈનિયોના પોપ આ પુરાણિયોના પોપોના ચેલાઓને બેહેકાવવા લાગ્યા, ત્યારે પુરાણિયોએ વિચાર્યું કે એનો કાઈ ઉપાય કરવો જોઈએ, નહિતો આપણા ચેલા જૈની થઈ જશે. પશ્ચાત્ પોપોએ એજ સમ્મતિ કરી કે જૈનિયોની સાફક આપણે પણ અવતાર, મન્દિર, મૂર્તિ, અને કથાના પુસ્તકો બનાવિયે ! પછી એ લોકોએ જૈનિયોના ચોવીસ તીર્થંકરોની પેઠે ચોવીસ અવતાર, મંદિર અને મૂર્તિયા બનાવી અને જેમ જૈમિનિયોના આદિ અને ઉત્તર પૂરાણાદિ છે, તેવાં અઢાર પુરાણ બનાવવા લાગ્યા ! રાજા ભોજના દોડસો વર્ષની પશ્ચાત્ વૈષ્ણવ મતનો આરંભ થયો. એ મત એક શક્ટોપનામે કંજરવર્ણમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તેનાથી થોડોક ચાલ્યો, તેની પછવાડે મુનિવાહન ભંગી કુલોત્પન્ન અને ત્રીજો યાવનાચાર્ય યવન કુલોત્પન્ન આચાર્ય થયા, તત્પશ્ચાત્ બ્રાહ્મણકુલજ ચોથો રામાનુજ થયો; તેણે પોતાનો મત ફેલાવ્યો.

શેવોએ શિવપુરાણાદિ, શાકતોએ દેવી ભાગવતાદિ, વૈષ્ણવોએ વિષ્ણુ પુરાણાદિ બનાવ્યાં; તેમાં પોતાના નામો એટલામાટે નથી મુક્યાં કે તેઓ જાણતા હતા કે અમારા નામથી બનશે તો કાઈ પ્રમાણ નહીં કરશે. એટલામાટે વ્યાસાદિ ઋષિમુનિયોના નામ મુકીને પુરાણો બનાવ્યાં. નામ પણ એના વાસ્તવમાં નવીન રાખવાં જોઈતાં હતાં, પરંતુ જેમ કાઈ દરિદ્ર પોતાના બેટાનું નામ મહારાજાધિરાજ અને આધુનિક પદાર્થનું નામ સનાતન રાખી લે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? હવે એમના આપસના જેવા ઝગડા છે, તેવાજ પુરાણોમાં પણ વર્ણવેલા છે.

જુઓ ! દેવીભાગવતમાં “શ્રી” નામ એક દેવી-સ્ત્રી, જે શ્રીપુરની સ્યામિની લખી છે. તેણીએ સઘળા જગતને બનાવ્યું, અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવને પણ તેણે રચ્યા; તે દેવીની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તેણે પોતાના હાથ ધર્યા, તેથી હાથમાં એક છાત્રું પડ્યું, તેમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થઈ, તેને દેવીએ કહ્યું કે “તું મારી સાથે વિવાહ કર” બ્રહ્માએ કહ્યું “તું મારી માતા છે” હું તારી સાથે વિવાહ કરી શકતો નથી. એવું સાંભળીને માતાને ક્રોધ ચઢ્યો અને તે છોકરાને ભસ્મ કરી દીધો. અને પાછા હાથ ધસીને તેવેજ પ્રકારે બીજા છોકરા ઉત્પન્ન કર્યો, તેનું નામ વિષ્ણુ રાખ્યું, તેને પણ તેજ પ્રકારે કહ્યું, પણ તેણે પણ માન્યું નહીં ત્યારે તેને પણ ભસ્મ કરી દીધો. વળી ફરીને એજ પ્રકારે ત્રીજા છોકરાને ઉત્પન્ન કર્યો, તેનું નામ મહાદેવ રાખ્યું. અને તેને કહ્યું તું મારી સાથે વિવાહ કર, મહાદેવ બોલ્યો કે હું તારી સાથે વિવાહ નથી કરી શકતો, તું બીજું સ્ત્રીનું શરીર ધારણ કર. તેમજ દેવીએ કર્યું. ત્યારે મહાદેવ બોલ્યા કે આ બે ઠેકાણે રાખ સરખું શું પડ્યું છે? દેવીએ કહ્યું કે એ બેઉ તારા ભાઈ છે, એમણે મારી આજ્ઞા ન માની તે માટે મેં તેમને ભસ્મ કરી દીધા છે. મહાદેવે કહ્યું કે હું એકલો શું કરીશ? એમને જીવતા કરી દે અને બે સ્ત્રી બીજી ઉત્પન્ન કર, ત્રણેનો વિવાહ ત્રણે સાથે થશે. એમજ દેવિયે કર્યું. પછી ત્રણેના ત્રણેની સાથે વિવાહ થયા ! વાહરે વાહ ! માતા સાથે વિવાહ ન કર્યા અને બહેન બાથે કરી લીધા શું આને ઉચિત સમજવું જોઈએ? પશ્ચાત્ ઇંદ્રાદિને ઉત્પન્ન કર્યા; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, અને ઇંદ્ર એમને પાલખીના ઉઠાવનાર બે ભાઈ બનાવ્યા, ઇત્યાદિ ગણેશ લાંમ્યા ચોડા મન માન્યા લખ્યા છે.

કાઈ એમને પૂછે કે એ દેવીનું શરીર, અને એ શ્રીપુરનો બનાવવાવાળો તથા દેવીના માતા પિતા કોણ હતાં? જો કહો કે દેવી અનાદિ છે, તો જે સંયોગજન્ય વસ્તુ છે તે અનાદિ કદી થઈ શકતી નથી. જો માતા પૂરના વિવાહ કરવામાં ડરે તો ભાઈ બહેનના વિવાહમાં એવી કઈ સારી વાત નિકળે છે?

જેવી આ દેવીભાગવતમાં મહાદેવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માદિની ક્ષુદ્રતા અને દેવીની શ્રેષ્ઠતા લખી છે, એજ પ્રકારે શિવપુરાણમાં દેવી આદિની બહુજ ક્ષુદ્રતા લખી છે, અર્થાત્ એ સર્વ મહાદેવના દાસ અને મહાદેવ સર્વનો ઇશ્વર છે. એમ તેમાં છે. જો રૂદ્રાક્ષ અર્થાત્ એક વૃક્ષના પ્રલની ગોટલી અને રાખ ધારણ કરવાથી મુક્તિ માને છે તો રાખમાં લોટનારા ગધેડા આદિ પશુ અને ચણેલી આદિના ધારણ કરનાર બીલ કંજરાદિ મુક્તિ કેમ ન પામે? અને ભુંડ, કુતરા, ગધેડા આદિ પશુ જે રાખમાં લોટવાવાળા છે તેમની મુક્તિ કેમ નથી થતી?

પ્રશ્ન—કાલામિ રૂદ્રોપનિષદમાં ભસ્મ લગાડવાનું વિધાન લખ્યું છે, તે શું જૂઠું છે? અને “ત્રયાયુષં જમદગ્ને” યજુર્વેદ વચન ઇત્યાદિ વેદમંત્રોથી પણ ભસ્મધારણનું વિધાન છે અને પુરાણોમાં રૂદ્રની આંખનાં અસ્ત્રપાતથી જે વૃક્ષ થયું તેનું નામ રૂદ્રાક્ષ છે. એથી એને ધારણ કરવામાં પુણ્ય લખ્યું છે. એક પણ રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરે તો સર્વ પાપોથી છુટીને સ્વર્ગે જાય, યમરાજ અને નરકનો ડર નહીં રહે.

ઉત્તર—કાલાગ્નિરૂદ્રોપનિષદ્ કોઈ ‘રાખોડિયા’ બાઈએ એટલે રાખ ધારણ કરવાવાળાએ બનાવી છે. કેમકે “ **यस्य प्रथमा रेखा सा भूलोकः ॥** ઇત્યાદિ વચન તેમાં અનર્થક છે. જે પ્રતિદિન હાથથી બનાવેલી રેખા છે તે ભૂલોક વા એની વાચક કેમ થઈ શકે છે? અને જે “ **त्रयायुषं जमदग्नेः** ” ઇત્યાદિ મન્ત્ર છે તે ભસ્મ કે ત્રિપુણ્ડ્ર ધારણના વાચક નથી કિન્તુ “ **चक्षुर्वै जमदग्निः** ” । શતપથ૦ હે પરમેશ્વર! મારા નેત્રની જ્યોતિ (**त्रयायुषम्**) ત્રણ ગણી અર્થાત્ ત્રણસો વર્ષ પર્યન્ત રહે અને હું પણ એવાં ધર્મનાં કામ કરું કે જેથી દૃષ્ટિ નાશ ન થાય. વાર એ કેટલી મોટી મૂર્ખતાની વાત છે કે આંખના અશ્રુપાતથી પણ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે! શું પરમેશ્વરના સૃષ્ટિ ક્રમને કોઈ અન્યથા કરી શકે છે? જેવાં જે વૃક્ષનાં બીજ પરમાત્માએ રચ્યાં છે તે બીજથીજ તે વૃક્ષ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અન્યથા નહી. ઉપરથી જેટલા રૂદ્રાક્ષ, ભસ્મ, તુલસી, કમલાક્ષ, ઘાસ, અને ચંદનાદિ જેટલા પદાર્થ કણ્ઠમાં ધારણ કરવામાં આવે છે એ સર્વ જંગલી પશુવત્ મનુષ્યનાં કામ છે.

આમ વામનાર્ગિયો અને શૈવો બહુજ મિથ્યાચારી, વિરોધી અને કર્તવ્ય કર્મના ત્યાગી થાય છે, તેમાં જે કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે તે આ વાતોનો વિશ્વાસ ન કરી સારાં કર્મ કરે છે.

તેને શ્રદ્ધાક્ષ, ભસ્મ ધારણથી યમરાજના દૂત ડરે છે તો પછી પોલિસના સિપાઇ પણ ડરતા હશે ! પણ જ્યારે શ્રદ્ધાક્ષ ભસ્મ ધારણ કરનારાઓથી કુતરા, સિંહ, સર્પ, વિચ્છુ, માખી અને મચ્છર આદિ પણ નથી ડરતાં તો ન્યાયાધીશના ગણ કેમ ડરશે ?

પ્રશ્ન—વામભાર્ગી અને શૈવ તો સારા નથી પરંતુ વૈષ્ણવ તો સારા છે ?

उत्तर—ये पशु वेदविरोधी होवाची तेमनाची पशु अधिक नकारा छे.

प्रश्न—“ नमस्ते रुद्रमन्थवे ” । “ वैष्णवमसि ” । “ वामनाय च ” । “ गणानान्त्वा गणपति ॐ हवामहे ” । “ भगवती भूयाः ” । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ” ।
 धृत्यादि वेद प्रमाणोत्थी शैवादि मत सिद्ध थाय छे, तो पछी कम अड्डन करे छै ?

ઉત્તર—એ વચનોથી શૈવાદિ સમ્પ્રદાય સિદ્ધ થતો નથી, કેમકે “રુદ્ર” તો પરમેશ્વર પ્રાણાદિ વાયુ, જીવ અને અગ્નિ આદિનું નામ છે. જે ક્રોધ કર્તા ફર અર્થાત્ દુષ્ટોને રડાવવા-વાળા પરમાત્માને નમસ્કાર કરવા, પ્રાણ અને જઠરાગ્નિને અન્ન દેવું (નમ इति अन्ननाम-निघण्टु ૨ । ૭) જે મંગલકારી, સર્વ સંસારનું અત્યંત કલ્યાણ કરનાર છે તે પરમાત્માને નમસ્કાર કરવા જોઈએ.

“ शिवस्य परमेश्वरस्यायं भक्तः शैवः ” ।

“ विष्णोः परमात्मानोऽयं भक्तो वैष्णवः ” ।

“ गणपतेः सकलजगत्सामिनोऽयं सेवको गाणपतः ” ।

“ भगवत्या वाण्या अयं सेवकः भागवतः ” ।

“ સૂર્યસ્ય ચરા ચરાત્મનોડયં સેવકઃ સૌરઃ ” ॥

આ સર્વ રૂદ્ર, શિવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ અને સૂર્યાદિ એ પરમેશ્વરના અને ભગવતી એ સત્ય ભાષણયુક્ત વાણીનું નામ છે. એમાં વિના સમજે આવી ઝગડો મચાવ્યો છે. જેમ—

એક કોઈ વેરાંગીના એ ચેલા હતા, તે પ્રતિદિન ગુરૂના પગ દાખ્યા કરતા હતા. એ કે જમણા અને બીજાએ ડાબા પગની સેવા કરવી વેચી લીધી હતી. એક દિવસ એવું બન્યું કે એક ચેલો બજારમાં કંઈ ખરીદવા ગયો, અને બીજા પોતાના સેવ્ય પગની સેવા કરી રહ્યા હતા, એટલામાં ગુરૂએ પાસું બદલ્યું, તો તેના પોતાના સેવ્ય પગપર બીજા ગુરૂભાઈનો સેવ્ય પગ પડ્યો; તેણે ડંડો લઈ તે પગપર ઘડ દઈને માર્યો ! ગુરૂએ કહ્યું, અરે દુષ્ટ ! તે આ શું કર્યું ? ચેલો બોલ્યો, મારા સેવ્ય પગ ઉપર, આ પગ કેમ આવી ચઢ્યો ? એટલામાં બીજા ચેલો જે બજારમાં ગયો હતો, તે આવી પોહોચ્યો. તે પણ પોતાના સેવ્ય પગની સેવા કરવા બેઠો પણ બોલ્યું તો પગ સૂન્યો હતો ! તે ચેલો બોલ્યો, ગુરૂ ! આ મારા સેવ્ય પગમાં શું થયું ? ગુરૂએ સર્વ વૃતાન્ત સાંભળાવ્યો. પણ તે પણ વળી મૂર્ખ ! એટલે ન બોલ્યો ન ચાલ્યો, અને ચુપ ચાપ ડહોડા ઉપાડીને ઘણા બલથી ગુરૂના બીજા પગમાં માર્યો. એટલે ગુરૂએ ઉચ્ચે સ્વરે જૂમ પાડી, ત્યારે બેઠે ચેલા ડંડા લઈને મચ્યા અને ગુરૂના પગને પીટવા લાગ્યા, ત્યારે તો બહુ કોલાહલ મચ્યા અને લોકો તે સાંભળીને આવ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે સાધુજી શું થયું ? તેમાંથી કોઈ બુદ્ધિમાન પુરૂષે સાધુજીને છંડાવીને પછી પેલા મૂર્ખ ચેલાઓને ઉપદેશ કર્યો કે જુઓ ! એ બેઉ પગ તમારા ગુરૂના છે. એ બેઉની સેવા કરવાથી એમને સુખ પોહોચે છે, અને દુઃખ દેવાથી પણ એમનેજ દુઃખ થાય છે.

જેમ એક ગુરૂની સેવામાં આ ચેલાઓએ લીલા કરી તેજ પ્રકારે જે એક અખણ્ડ, સચ્ચિદાનન્દ, અનન્તસ્વરૂપ પરમાત્માના વિષ્ણુ, રૂદ્રાદિ અનેક નામ છે, એ નામોના અર્થ જેવાકે પ્રથમ સમુદ્ભાસમાં પ્રકાશ કરી આવ્યા છાએ તેનો સત્યાર્થ ન જાણીને શંક, શાક, વૈષ્ણુવાદિ સમ્પ્રદાયી લોક પરસ્પર એક બીજાના નામની નિંદા કરે છે. પણ મંદમતિ જરા પણ પોતાની બુદ્ધિ ચલાવીને વિચારતા નથી કે આ સર્વ વિષ્ણુ, રૂદ્ર, શિવ, આદિ નામ એક અદ્વિતીય, સર્વ નિયંતા, સર્વાન્તર્યામિ, જગદીશ્વરના છે અને તે પરમાત્મા અનેક ગુણ, કર્મ, સ્વભાવયુક્ત હોવાથી તેનાજ તે વાચક છે. વાહ ! એવા લોક પર શું ઇશ્વરી કોપ નહિ થતો હશે ?

હવે જુઓ ! ચક્રાંકિત વૈષ્ણુઓની અદ્ભુત માયા;—

તાપઃ પુણ્દ્રં તથા નામ માલા મન્ત્રસ્તથૈવ ચ ।

અમી હિ પશ્ચ સંસ્કારાઃ પરમેકાન્તહેતવઃ ॥ ૧ ॥

અતપ્તતનૂર્ન તદામો અશ્નુતે । ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ રામાનુજ પટલ પદ્ધતૌ ॥

(તાપઃ) શંખ, ચક્ર, ગદા, અને પદ્મના ચિન્હોને અગ્નિમાં તપાવીને ભૂજના મૂલમાં

દાગ અર્થાત્ દામ દધને પછી તેને દુધયુક્ત પાત્રમાં યુઝાવે છે અને કાઈ તે દુધ પી પણ જાય છે. હવે જુઓ ! કે પ્રત્યક્ષજ મનુષ્યના માંસનો પણ સ્વાદ તેમાં આવતો હશે. એવાં એવાં ક્રમેથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થવાની આશા કરે છે અને કહે છે કે શંખ, ચક્રાદિથી શરીર તપાવ્યા વિના જીવ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત નથી થતો, કેમકે તે (આમઃ) અર્થાત્ કાચો છે અને જેમ રાજ્યના સીલ પટો આદિ ચિન્હોજ હોવાથી રાજપુરૂષ બાણી તેનાથી સર્વ લોક ડરે છે, તેમજ વિષ્ણુનાં શંખ, ચક્રાદિ આયુધોનાં ચિન્હ જોઈને યમરાજ અને તેના ગણ ડરે છે. અને કહે છે કે:—

દોહરા— બાના બહા દયાલકા, તિલક છાપ ઔર માઝ ।

યમ ડરપૈ કાલૂ કહે, મય માને મૂવાલ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ ભગવાનના (ચિન્હ) જે તિલક, છાપ, અને માળા એ ધારણ કરવાં તે ઉત્તમ છે જેનાથી યમરાજ અને રાજ પણ ડરે છે. (પુણ્ડ્રમ્) ત્રિશક્તિના જેવું લઘાટમાં ચિત્ર કહાડવું (નામ) નારાયણદાસ, વિષ્ણુદાસ, અર્થાત્ દાસ શબ્દાન્ત નામ રાખવાં (માન્ડા) કમલગદાની રાખવી, અને પાંચમું ચિન્હ (મન્ત્ર) જેમ:—

ઓં નમો નારાયણાય ॥

આ એમણે સાધારણ મનુષ્યોને માટે મન્ત્ર બનાવી રાખ્યો છે, તથા

શ્રીમન્નારાયણ ચરણં શરણં પ્રપદ્યે ॥ શ્રીમતે નારાયણાય નમઃ ॥

શ્રીમતે રામાનુજાય નમઃ ॥

ઈત્યાદિ મન્ત્ર વળી ધનાદ્ય અને માનનીયોને માટે બનાવી રાખ્યા છે. જુઓ, આ પણ એક દુકાન ઠરી ! જેવું મુખ તેવું તિલક ! એ પાંચ સંસ્કારને ચક્રાકિત મુક્તિના હેતુ માને છે. હવે એ મન્ત્રોના અર્થ:—૨ “ હું નારાયણને નમસ્કાર કરું છું તથા હું લક્ષ્મીયુક્ત નારાયણના ચરણારવિન્દના શરણને પ્રાપ્ત થાઉં છું અને શ્રીયુક્ત નારાયણને નમસ્કાર કરું છું ” અર્થાત્ જે શોભાયુક્ત નારાયણ છે, તેને મારા નમસ્કાર હોય.

જેમ વામભાગિયો પાંચ મકાર માને છે, તેમ ચક્રાકિત પાંચ સંસ્કાર માને છે, અને પોતાનાં શંખ, ચક્રથી ઝમ દેવાને માટે વેદમન્ત્રનું પ્રમાણ રાખ્યું છે. તેનો આ પ્રકારે પાઠ અને અર્થ છે.

પવિત્રં તે વિતતં બ્રહ્મણસ્પતે પ્રભુગાત્રાણિ પયેંષિ વિશ્વતઃ ।

અતંપ્રતનૂ તદામો અંશ્રુતે શૃતાસુ ઇદ્રહંન્તસ્તત્સમાંશત ॥ ૧ ॥

તપોષ્પવિત્રં વિતતં દિવસ્પદે ॥ ૨ ॥ ઋ૦ મં૦ ૧૧ સૂ૦ ૮૩ મં૦ ૧૨ ।

૧ હે બ્રહ્માંડ અને વેદોના પાલન કરવાવાળા પ્રભુ સર્વ સામર્થ્યયુક્ત સર્વ શક્તિમાન! આપે પોતાની વ્યાપ્તિથી સંસારના સર્વ અવયવોને વ્યાપ કરી રાખ્યા છે, તે આપનું જે વ્યાપક પવિત્ર સ્વરૂપ છે, તેને બ્રહ્મચર્ય, સત્યભાષણ, શમ, દમ, યોગાભ્યાસ, જિતેન્દ્રિય, સત્સંગાદિ તપશ્ચર્યાથી રહિત જે અપરિપક્વ આત્મા અંતઃકરણયુક્ત છે, તે તારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત નથી થતો અને જે પૂર્વોક્ત તપથી શુદ્ધ છે, તેજ એ તપનું આચરણ કરતો કરતો તારા શુદ્ધ સ્વરૂપને સારે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥

૨. જે પ્રકાશસ્વરૂપ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિમાં વિસ્તૃત પવિત્રાચરણરૂપ તપ કરે છે તેજ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થવામાં યોગ્ય થાય છે. ॥ ૨ ॥

હવે વિચાર કરો કે રામાનુજ્યાદિ લોક આ મંત્રથી “ચક્રાંકિત” થવું, સિદ્ધ કેમ કરી કરે છે? વાઝ કહો કે તે વિદ્વાન્ હતા કે અવિદ્વાન? જો કહો કે વિદ્વાન્ હતા તો આવા અસંભવિત અર્થ આ મંત્રના કેમ કરે છે? કેમકે આ મંત્રમાં “અતમ્મતનૂ:” શબ્દ છે કિન્તુ “અતમ્મ-જેકેદેશ:” નહીં, પુનઃ “અતમ્મતનૂ:” એ નામ શિષ્યાએ પર્યન્ત સમુદાય અર્થક છે. એ પ્રમાણે કરીને અમિત્રી તપાવવું ચક્રાંકિત લોક સ્વીકાર કરે છે તો પોત પોતાના શરીરને ભાડબુગ્ગની ભાડમાં નાખીને સર્વ શરીરને બાળે તો પણ આ મંત્રના અર્થથી વિરૂદ્ધ છે કેમકે એ મંત્રમાં સત્યભાષણાદિ પવિત્ર કર્મ કરવું એને તપ સ્વીકાર્યું છે.

ઋતં તપઃ સત્યં તપઃ શ્રુતં તપઃ શાન્તં તપો દમસ્તપઃ સ્વાધ્યાયસ્તપઃ ॥

તૈત્તિરીયં ॥ પ્ર૦ ૧૦ । અ૦ ૮ ॥

ક્રિયાદિ તપ કહેવાય છે. (ઋતં તપઃ) યથાર્થ શુદ્ધભાવ, સત્યમાનવું, સત્યબોલવું, સત્યકરવું, મનને અધર્મમાં ન જવા દેવું, બાહ્યેન્દ્રિયોને અન્યાયાચરણોમાં જવાથી રોકવી, અર્થાત્ શરીર, ઈન્દ્રિય અને મનથી શુભ કર્મોનાં આચરણ કરવાં, વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રો લણવાં લણાવવાં, વેદાનુસાર આચરણ કરવાં, આદિ ઉત્તમ ધર્મયુક્ત કર્મોનું નામ તપ છે. ધાતુને તપાવીને ચામડી બાળવી, એ તપ નથી કહેવાતું. જુઓ! ચક્રાંકિત લોક પોતાને મોટા વૈષ્ણવ માને છે, પરંતુ પોતાની પરંપરા અને કુકર્મો તરફ ધ્યાન નથી આપતા, કે પ્રથમ એનો મૂલ પુરૂષ “શક્રોપ” થયો કે જે ચક્રાંકિતનાજ અર્થો અને ભક્તમાલ ગ્રંથ કે જે નાભા ડોમે બનાવ્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે:—

વિક્રીય સૂર્પે વિવચાર યોગી ॥

ક્રિયાદિ વચ્ચે ચક્રાંકિતોના અર્થોમાં લખ્યાં છે. શક્રોપ યોગી સૂરપડાં બનાવી, વેચી, વિચરતો હતો અર્થાત્ કંજર ગતીમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. જ્યારે તેણે બ્રાહ્મણોથી લણવા કે સાંભળવાનું ચાહ્યું હશે, ત્યારે બ્રાહ્મણોએ તિરસ્કાર કર્યો હશે, તેથી એણે બ્રાહ્મણો વિરૂદ્ધ સમ્પ્રદાય તિલક, ચક્રાંકિત આદિ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ મન માની વાતો ચલાવી હશે. એનો એવો “મુનિવાહન” જે ચાણક્ય વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તેનો એવો “વાવનાચાર્ય” કે જે યવનકુલોત્પન્ન હતો, જેનું નામ બદલીને કાઇ

કોઇ તેને “ યામુનાચાર્ય ” પણ કહે છે. તેની પશ્ચાત્ “ રામાનુજ ” જે બ્રાહ્મણ કુટુંબના હતા તે ચક્રાંકત થયો. તેની પૂર્વે ભાષાના ગ્રંથો બનાવેલા હતા. રામાનુજે થોડુંક સંસ્કૃત બોલીને સંસ્કૃતમાં શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથ, શારીરક સૂત્ર અને ઉપનિષદોની ટીકા શંકરાચાર્યની ટીકાથી વિરુદ્ધ બનાવી, અને શંકરાચાર્યની ઘણીજ નિન્દા કરી. જેવો શંકરાચાર્યનો મત છે કે અદ્વૈત અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મ એકજ છે, અન્ય કોઈ વસ્તુ વાસ્તવિક નથી. જગત્ પ્રપંચ, સર્વ મિથ્યા માયારૂપ અનિત્ય છે. એથી વિરુદ્ધ રામાનુજનો મત છે કે જીવ બ્રહ્મ અને માયા ત્રણે નિત્ય છે. અહીં શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત જીવ અને કારણ વસ્તુનું ન માનવું સાચું નથી, અને રામાનુજનું એટલા અંશમાંજ કે વિશિષ્ટાદ્વૈત અર્થાત્-જીવ, માયા સહિત પરમેશ્વર એક છે, એ ત્રણનું માનવું અને અદ્વૈત કહેવું સર્વથા વ્યર્થ છે. એ પ્રમાણે સર્વથા ઈશ્વરને આધીન પરતંત્ર જીવને માનવો, કંઠી, તિલક, માલા, મૂર્તિપૂજનાદિ પાપાંડમત ચલાવવો, આદિ અનર્થ વાતો ચક્રાંકિત આદિમાં છે. જેવા ચક્રાંકિત આદિ વેદવિરોધી છે, તેવા શંકરાચાર્યના મતના નથી !!

પ્રશ્ન—મૂર્તિપૂજા ક્યાંથી ચાલી ?

ઉત્તર—જૈનિયોથી.

પ્રશ્ન—જૈનિયોએ ક્યાંથી શરૂ કરી ?

ઉત્તર—પોતાની મૂર્તિઓથી.

પ્રશ્ન—જૈનિયો કહે છે કે શાન્ત ધ્યાનાવસ્થિત બેઠેલી મૂર્તિ જોઈને પોતાના જીવનું પણ શુભ પરિણામ તેવું જ થાય છે.

ઉત્તર—જીવ ચેતન અને મૂર્તિ જડ, તો શું મૂર્તિની સદૃશ જીવ પણ જડ થઈ જશે ? એ મૂર્તિપૂજા કેવલ પાપાંડ મત છે. જૈનિયોએ ચલાવી છે. એટલામાટે જૈનોનું અંડન ૧૨ માં સમ્બ્રામમાં કરીશું.

પ્રશ્ન—શાકતાદિઓએ મૂર્તિઓમાં જૈનિયોનું અનુકરણ નથી કર્યું કેમકે જૈનિયોની મૂર્તિઓની સદૃશ વૈષ્ણવાદિની મૂર્તિઓ નથી.

ઉત્તર—હા, એ ઠીક છે. જો જૈનિયો જેવી બનાવે તો તે જૈનમતમાં મળી જત તોથી જૈનિયોની મૂર્તિઓથી વિરુદ્ધ બનાવી ! કેમકે જૈનિયોનો વિરોધ કરવો એ એમનું કામ અને એમનો વિરોધ કરવો એ તેમનું મુખ્ય કામ હતું. જેમ જૈનિયોએ મૂર્તિઓ નાગી, ધ્યાનાવસ્થિત, અને વિરક્ત મનુષ્યની સમાન બનાવી છે, તેમ તેમનાથી વિરુદ્ધ વૈષ્ણવાદિએ યથેષ્ટ શૃંગારિત સ્ત્રીસહિત રંગરાગ ભોગવિષયાસક્તિસહિતાકાર ઉભી અને બેઠી એવી બનાવી છે. જૈન લોક ઘણાખરા શંખ, ઘંટા, ઘડિયાલાદિ વાગ્ન નથી વગાડતા અને આ લોક (વૈષ્ણવો) પુષ્કલ કોલાહલ કરે છે. ત્યારે તો આવી લીલા રચાવાથી વૈષ્ણવાદિ સમ્પ્રદાયી પોપોના એલા જૈનિયોની જાલથી બચીને એમની લીલામાં આવી ફર્યા અને વ્યાસાદિ મહર્ષિયોના નામથી મનમાન્યા અસંભવ ગાથાયુક્ત ગ્રંથો બનાવ્યા. તેનું નામ “ પુરાણ ” રાખીને કથા પણ સંભાળાવવા લાગ્યા. અને પછી એવી એવી વિચિત્ર માયા રચવા લાગ્યા કે પાપાણની મૂર્તિઓ બનાવીને શુભ કહી પહાડ કે જંગલમાં મુકી આવ્યા, કે ભૂમિમાં ગડી દીધી. પશ્ચાત્ પોતાના એલામાં પ્રસિદ્ધ કર્યું કે અને રાત્રિના સ્વપ્નમાં

મહાદેવ, પાર્વતી, રાધા, કૃષ્ણ, શીતા, રામ, વા લક્ષ્મી નારાયણ અને ભૈરવ, હનુમાન આદિએ ક્યું કે અમે અમુક અમુક સ્થળે છિયે, અમને ત્યાંથી લાવીને મંદિરમાં સ્થાપન કરો અને તુંજ અમારો પુજારી થા, તો અમે મનવાંછિત ફલ દઈએ. જ્યારે આંખના આંધળા અને ગાંઠના પૂરા લોકોએ પોપણની લીલા સાંભળી ત્યારે તે સાચીજ માની લીધી. અને તેમને પૃથ્વ્યું કે એવી તે મૂર્તિ ક્યાં છે? ત્યારે તો પોપણ બોલ્યા કે અમુક પહાડ વા જંગલમાં છે, ચાલો મારી સાથે હું દેખાડી દઉં ત્યારે તો તે આંધળાઓ પેલા મૂર્તિની સાથે જઈને ત્યાં પોહોંચીને જોયું તો આશ્ચર્યમાં પડી પેલા પોપને પગે પડીને તેઓ કહુંતા કે આપના ઉપર એ દેવતાની મોટી કૃપા છે. હવે આપ એને લઈને ચાલો, અને અમે મંદિર બનાવી આપીશું, તેમાં એ દેવની સ્થાપના કરીને આપજૂ પૂજન કરો અને અમે પણ એ પ્રતાપી દેવતાના દર્શન સ્પર્શન કરીને મનોવાંછિત ફલ પામીશું. આ પ્રકારે જ્યારે એકે લીલા રચી, ત્યારે તો તેનું જોઈને સર્વ પોપ લોકોએ પોતાની છવિકાર્યે જલ કપટથી મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વર નિરાકાર છે, તે ધ્યાનમાં નથી આવી શકતો તેટલામાં જ અવશ્ય મૂર્તિ હોવી જોઈએ. વાર, જે કાંઈ પણ ન કરે, તે કરતાં મૂર્તિની સન્મુખ જઈને લાય જોડી, પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરે છે અને નામ લે છે તેમાં શી હાનિ છે?

ઉત્તર—જ્યારે પરમેશ્વર નિરાકાર, સર્વવ્યાપક છે, ત્યારે તેની મૂર્તિજ નથી બની શકતી અને જો મૂર્તિના દર્શનમાત્રથીજ પરમેશ્વરનું સ્મરણ થાય તો, પરમેશ્વરના બનાવેલી પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ આદિ અનેક પદાર્થ જેમાં ઇશ્વરે અદ્ભુત રચના કરેલી છે તો શું એવા રચનાયુક્ત પૃથિવી પહાડ આદિ પરમેશ્વર રચિત જે મહામૂર્તિઓ કે જે પહાડ આદિ છે અને જેમાંથી મનુષ્યકૃત નાની મૂર્તિઓ બને છે, તે જોઈને પરમેશ્વરનું સ્મરણ નથી થઈ શકતું? તમે કહો છો કે મૂર્તિને જોવાથી પરમેશ્વરનું સ્મરણ થાય છે, એ તમારું કથન સર્વથા મિથ્યા છે. અને જ્યારે એ મૂર્તિ સામે ન હોય ત્યારે પરમેશ્વરનું સ્મરણ ન હોવાથી મનુષ્ય એકાન્ત બસીને ચોરી જારી આદિ કુકર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત પણ થઈ શકે છે. કેમકે તે જાણે છે કે આ સમયે અહીં મને કાલ દેખતું નથી, તેથી તે અનર્થ કસ્યા વિના ચૂકતો નથી. ઇત્યાદિ અનેક દોષો પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજા કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. હવે જુઓ! પાપાણાદિ મૂર્તિઓને ન માની જે મનુષ્ય સર્વદા સર્વવ્યાપક, અન્તર્યામી, ન્યાયકારી, પરમાત્માને સર્વત્ર જાણે છે તથા માને છે તે સર્વત્ર સર્વદા પરમેશ્વરને સર્વના સારાં નરસાં કમોનો દ્રષ્ટા જાણી, એક ક્ષણ માત્ર પણ પરમાત્માથી પોતાને પૃથક્ ન જાણવાથી કુકર્મ કરવું તો ક્યાં રહ્યું કિંતુ મનમાં કુચેષ્ટા પણ નથી કરી શકતો કેમકે તે જાણે છે કે જે હું મન, વચન અને કર્મથી પણ કાંઈ પાપનું કામ કરીશ તો આ અંતર્યામીના ન્યાયથી દાંડ પામ્યા વિના કદાપિ ન બચિશ. પણ તેમના નામસ્મરણ માત્રથી કાંઈ પણ ફલ નથી થતું, જેમ કે સાકર સાકર કસ્યાથી મોં મીઠું અને લીમડો લીમડો કહેવાથી કડવું નથી થતું. જલે આખવાથીજ મિઠું કે કડવું જાણવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—શું નામ લેવું સર્વથા મિથ્યા છે ? સર્વત્ર પુરાણોમાં નામસ્મરણનું તો મોટું મહાત્મ્ય લખ્યું છે.

ઉત્તર—નામ લેવાની તમારી રીતિ ઉત્તમ નથી, જે પ્રકારે તમે નામસ્મરણ કરો છો તે રીતિ જૂઠી છે.

પ્રશ્ન—અમારી કેવી રીતિ છે ?

ઉત્તર—વેદવિરુદ્ધ.

પ્રશ્ન—ભલા વાડ હવે અમને વેદોક્ત નામસ્મરણની રીતિ બતાવો.

ઉત્તર—નામસ્મરણ આપ્રકારે કરવું જોઈએ, જેમકે “ન્યાયકારી” ઇશ્વરનું એક નામ છે, એ નામથી જે એનો અર્થ છે, કે જેમ પદ્મપાત રહિત રહીને પરમાત્મા સર્વનો યથાવત્ ન્યાય કરે છે, તેમ મનુષ્યે તેને ગ્રહણ કરીને ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર સર્વદા કરવો, અને અન્યાય કદી ન કરવો. એ પ્રકારે એક નામથી પણ મનુષ્યનું કલ્યાણ થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન—અમે પણ જાણીએ છીએ કે પરમેશ્વર નિરાકાર છે. પરંતુ તેણે શિવ, વિષ્ણુ, ગણેશ, સૂર્ય અને દેવી આદિનું શરીર ધારણ કરીને રામકૃષ્ણાદિ અવતાર લીધા, તેથી તેમની મૂર્તિ અને છે. શું એ વાત પણ જૂઠી છે ?

ઉત્તર—હા, હા, જૂઠી ! કેમકે “અજ એકવાત્ । અકાયમ્” ॥ ઇત્યાદિ વિશેષણોથી પરમેશ્વરને જન્મ મરણ અને શરીર ધારણ રહિત વેદોમાં વર્ણવ્યો છે. તથા યુક્તિથી પણ પરમેશ્વરનો અવતાર કદી નથી થઈ શકતો. કેમકે જે આકાશવત્ સર્વત્ર વ્યાપક, અનન્ત અને સુખ, દુઃખ, દુઃસ્વાદિ શુણ્ણ રહિત છે, તે એક નાનાં સરખાં વીર્ય, ગર્ભાશય, અને શરીરમાં કેમ કરી આવી શકે ? આવતો જતો તે છે કે જે એકદેશીય હોય, અને જે અચલ, અદૃશ્ય, જેના વિના એક પરમાણું પણ ખાલી નથી તેનો અવતાર કહેવો જાણે વન્ધ્યા-વાંઝણીના પુત્રનો વિવાહ કરીને તેના પૌત્રનું દર્શન કરવાની વાત કહેવા જેવું છે ! !

પ્રશ્ન—જ્યારે પરમેશ્વર વ્યાપક છે, ત્યારે તો મૂર્તિમાં પણ છે તો પછી જમે તે કોઈ પણ પદાર્થમાં ભાવના કરીને પૂજા કરવી એ સાડું કેમ નહીં ? જુઓ:—

न काष्ठे विद्यते देवो न पाषाणे न मृण्मये ।

भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥ ૧ ॥

પરમેશ્વર કાષ્ઠ, પાષાણ કે મૃત્તિકાના બનાવેલા પદાર્થોમાં નથી, કિન્તુ તે તો માત્ર ભાવમાં વિદ્યમાન છે. જ્યાં ભાવ કરે ત્યાંજ પરમેશ્વર સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર—જ્યારે પરમેશ્વર સર્વત્રવ્યાપક છે, તો કોઈ એકજ વસ્તુમાં પરમેશ્વરની ભાવના કરવી અને અન્યત્ર ન કરવી. એ તો એવી વાત છે કે જેમ ચક્રવર્તી રાજાને સઘળા રાજ્યની સત્તાથી છોડવીને એક નાની સરખી જૂંપડીનો સ્વામી માનવો. એ કેટલું મોટું અપમાન છે ? તેમ તમે પરમેશ્વરનું પણ અપમાન કરો છો. જ્યારે વ્યાપક માનો છો, ત્યારે વાટિકામાંથી પુષ્પ, પત્ર, તોડીને

કેમ ચઢાવો છો ? ચંદન ઘસીને કેમ લગાડો છો ? ધૂપને કેમ બાળો છો ? ધંટા, ધડિયાલ, ઝાંઝ, અને પખાજને લાકડીથી ફટવું પીટવું કેમ કરો છો ? તમારા હાથમાં છે તો હાથ કેમ બેઠો છો ? શિરમાં છે તો કેમ શિર નમાવો છો ? અન્ન જલાદિમાં છે, તો પછી કેમ નૈવેદ્ય ધરો છો ? જલમાં છે તો સ્નાન કેમ કરાવો છો ? કારણ કે સર્વ પદાર્થમાં પરમાત્માતો વ્યાપક છે અને તમે વ્યાપકની પૂજા કરો છો કે વ્યાપ્યની ? જો વ્યાપકની કરતા હો તો પાપાણુ, કાષ્ટાદિપર ચન્દન પુષ્પાદિ કેમ ચઢાવો છો ? જો વ્યાપ્યની કરો છો તો અમે પરમેશ્વરની પૂજા કરિયે છિયે, એવું શુદ્ધ શા માટે બોલો છો ? અમે પાપાણુદિના પુજારી છિયે એમ સત્ય શા માટે નથી બોલતા ?

હવે કહો “ભાવ” સત્ય છે કે અસત્ય ? જો કહો સત્ય છે તો તમારા ભાવને આધીન થઇને પરમેશ્વર બદ્ધ થઈ જશે, અને તમે મૃત્તિકામાં સુવર્ણરુગદિ, પાપાણુમાં હીરા પત્તાદિ, સમુદ્ર ફેનમાં મોતી, જલમાં વૃત, દુગ્ધ, દધી આદિ અને ધુલમાં મેદો શાકરઆદિની ભાવના કરીને તેમને તેવાં કેમ બનાવતા નથી ? તમે લોકો દુઃખની ભાવના કદી કરતા નથી તે કેમ થાય છે ? અને સુખની ભાવના સદૈવ કરો છો, તે કેમ પ્રાપ્ત નથી થતું ? આંધળો પુરુષ નેત્રની ભાવના કરીને દેખતો કેમ થતો નથી ? મરવાની ભાવના નથી કરતા, ને કેમ મરી જાયો છો ? એટલામાટે તમારી ભાવના સાચી નથી કેમકે જે વસ્તુ જેવી હોય તેવીજ તેને માનવી તેનું નામ ભાવના કહેવાય છે. જેમ અગ્નિમાં અગ્નિ, જલમાં જલ બાણુવું એ ભાવના છે અને જલમાં અગ્નિ, અને અગ્નિમાં જલ સમજવું તે અભાવના છે. કેમકે જે જેવું છે તેને તેવુંજ બાણુવું એ જ્ઞાન અને અન્યથા બાણુવું એ અજ્ઞાન છે, એટલામાટે તમે અભાવનાને ભાવના અને ભાવનાને અભાવના કહો છો એ ઠીક નથી.

પ્રશ્ન—અરે ભાઈ જ્યાંસૂધી વેદમન્ત્રોથી આવાહન નથી કરતા ત્યાંસૂધી દેવતા નથી આવતા અને આવાહન કરવાથી ઝટ આવે છે. અને વિસર્જન કરવાથી ઝટ ચાલ્યા જાય છે.

ઉત્તર—જો મન્ત્રોને ભણીને આવાહન કરવાથી દેવતા આવી પહોંચે છે, તો મૂર્તિ ચેતન કેમ નથી થઈ જતી ? અને વિસર્જન કરવાથી તે ચાલી કેમ નથી જતી ? અને તે ક્યાંથી આવે છે, અને ક્યાં જાય છે ?

સાંભળો ભાઈ ! પૂર્ણ પરમાત્મા નથી આવતો અને નથી જતો, જો તમે મન્ત્ર બળથી પરમેશ્વરને બોલાવો છો, તો તેજ મન્ત્રો વડે પોતાના મરેલા પૂત્રના શરીરમાં તેના જીવને કેમ નથી બોલાવી લેતા ? અને શત્રુનાં શરીરમાં જીવાત્માનું વિસર્જન કરીને કેમ તેને નથી મારી શકતા ? સાંભળો ભાઈ ભોળા ભલા લોકો ! એ પોપજીતો તમને ઠગીને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે. વેદોમાં પાપાણુદિ મૂર્તિપૂજા અને પરમેશ્વરનું આવાહન વિસર્જન કરવાનો એક અક્ષર પણ નથી.

પ્રશ્ન— પ્રાણા હાગચ્છન્તુ સુખં ચિરં તિષ્ઠન્તુ સ્વાહા ।

આત્મેહા ગચ્છન્તુ સુખં ચિરં તિષ્ઠન્તુ સ્વાહા ।

इन्द्रियाणीहागच्छन्तु सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ॥

ધત્યાદિ વેદમન્ત્રો છે. અને કેમ કહો છો કે નથી ?

ઉત્તર—અરે બાઈ! બુદ્ધિને થોડિક તો પોતાના કામમાં આણો! એ સર્વ કપોલકલ્પિત વામમાર્ગિયોની વેદવિરુદ્ધ તન્ત્ર ગ્રંથોની પોપરચિત પાંક્તિઓ છે. વેદ વચન નથી.

પ્રશ્ન—શું તન્ત્ર જુઠાં છે ?

ઉત્તર—હા, સર્વથા જુઠાં છે, જેમ આવાહન, પ્રાણપ્રતિજ્ઞાદિ પાપાણુદિ ભૂતિવિષયક વેદોમાં એક મન્ત્ર પણ નથી. તેમ “સ્નાનં સમર્પય્યામિ” ઇત્યાદિ વચન પણ નથી, અર્થાત્ એટલું પણ નથી કે

“પાપાણાદિભૂતિં રચયિત્વા મંદિરેષુ સંસ્થાપ્ય ગન્ધાદિભિરર્ચયેત્” ।

અર્થાત્ પાપાણુની ભૂતિ બનાવીને મંદિરોમાં સ્થાપન કરી ચન્દન અક્ષતાદિથી પૂજવી એવું લેશ માત્ર પણ વેદમાં નથી.

પ્રશ્ન—જો વેદોમાં વિધિ નથી તો ખંડન પણ નથી અને જો ખંડન છે તો “પ્રાપ્તૌ સત્યાં નિષેધઃ” ॥ ભૂતિનું અસ્તિત્વ હોવાથીજ ખંડન થઈ શકે છે.

ઉત્તર—વિધિ તો નથી પરંતુ પરમેશ્વરનાં સ્થાનમાં કોઈ અન્ય પદાર્થને પૂજનીય ન માનવો એવો સર્વથા નિષેધ કયો છે, શું અપૂર્વ વિધિ નથી હોતો ? સાંભળો આ છે—

અન્ધન્તમઃ પ્રવિશન્તિ યેઽસંભૂતિમુપાસતે ।

તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ડ સંભૂત્યાં રતાઃ ॥ યજુઃ । અ૦ ૪૦ મં૦ ૯ ॥

નતસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ ।

યજુઃ । અ૦ ૩૪ । મં૦ ૪૩ ॥

થદ્વાચાનભ્યુદિતં યેન વાગભ્યુદ્યતે ।

તદેવ બ્રમ્હત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ ૧ ॥

યન્મનસા ન મનુતે યેનાહુર્મેનો મતં ।

તદેવ બ્રમ્હ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ ૨ ॥

યચ્છ્રુષા ન પશ્યતિ યેન ચક્ષુષિ પશ્યન્તિ ।

તદેવ બ્રમ્હ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ ૩ ॥

યચ્છ્રોત્રેણ ન શૃણોતિ યેન શ્રોત્રમિદં શ્રુતમ્ ।

તદેવ બ્રમ્હ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ ૪ ॥

યત્પ્રાણેન ન પ્રાણિતિ યેન પ્રાણઃ પ્રણીયતે ।

તદેવ બ્રમ્હ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ ૫ ॥ કેનોપનિ૦

૧ અસંભૂતિ અર્થાત્ અનુત્પન્ન અનાદિ પ્રકૃતિ કારણુની જે બ્રહ્મના સ્થાનમાં ઉપાસના

કરે છે તે અન્ધકાર અર્થાત્ અજ્ઞાન અને દુઃખસાગરમાં ડૂબે છે; અને સંભૂતિ અર્થાત્ જે કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યરૂપ પૃથિવી આદિ ભૂત, પાપાણુ અને વૃક્ષાદિ અવયવ અને મનુષ્યાદિના શરીરની ઉપાસના બ્રહ્મના સ્થાનમાં કરે છે, તેને અન્ધકારથી પણ અધિક અન્ધકાર અર્થાત્ ચિરકાલ ઘોર દુઃખરૂપ નરકમાં પડીને તે મહામૂર્ખ મહા કલેશ ભોગવે છે,

૨. જે સર્વ જગત્માં વ્યાપક છે, તે નિરાકાર પરમાત્માની પ્રતિમા, પરિભાણુ, સાદૃશ્યતા કે મૂર્તિ નથી.

૧. જે વાણીની ઇચ્છા કરીને વાણીમાં નથી આવતો અર્થાત્ આ જલ છે, લો એવો વિષય નથી અને જેના ધારણથી અને સત્તાથી વાણીની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેનેજ બ્રહ્મ જાણુ, અને તેની ઉપાસના કર; અને જે તેનાથી ભિન્ન છે તે ઉપાસનીય નથી.

૨. જે મનથી “ ઇચ્છા ” કરવાથી મનમાં નથી આવતો પણ જે મનને જાણુ છે, તે બ્રહ્મને તું જાણુ, અને તેનીજ ઉપાસના કર; જે તેનાથી ભિન્ન જીવ અને અંતઃકરણ છે, તેની ઉપાસના બ્રહ્મને સ્થાને નહીં કર.

૩. જે આંખથી દેખાતો નથી, પણ જેના આધારે સર્વ આંખો દેખી શકે છે. તેને તું બ્રહ્મ જાણુ, અને તેનીજ ઉપાસના કર; અને જે તેનાથી ભિન્ન સૂર્ય, વિદ્યુત્, અને અગ્નિ આદિ જડ પદાર્થ છે તેની ઉપાસના નહીં કર.

૪. જે શ્રોત્રથી નથી સાંભળવામાં આવતો પણ જેને આધારે શ્રોત્ર સાંભળે છે, તેને તું બ્રહ્મ જાણુ અને તેની ઉપાસના કર; અને તેનાથી ભિન્ન શબ્દાદિની ઉપાસના તેને સ્થાને નહીં કર.

૫. જે પ્રાણથી ચલાવમાન નથી હોતો, પણ જેના આધારે પ્રાણુ ગમનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે બ્રહ્મને તું જાણુ અને તેની ઉપાસના કર; જે તેનાથી ભિન્ન આ વાયુ છે, તેની ઉપાસના ના કર.

છત્યાદિ બહુ નિષેધ છે. નિષેધ પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્તનો પણ થાય છે. જેમ કોઈ કહીં એટલો હાથ, તેને ત્યાંથી ઉઠાડી મૂકવો; “ એ પ્રાપ્ત ” નો તથા જેમ કે હું પુત્ર ! તું ચોરી કદી કરતો નહીં, કુવામાં પડતો નહીં, દુષ્ટોની સંગત કરતો નહીં, વિદ્યાવીન રહેતો નહીં, છત્યાદિ અપ્રાપ્તનો પણ નિષેધ થાય છે, તેમ મનુષ્યોના જ્ઞાનમાં અપ્રાપ્તનો અને પરમેશ્વરના જ્ઞાનમાં પ્રાપ્તનો નિષેધ કર્યો છે, એટલા માટે પાપાણુદિ મૂર્તિ પૂજનનો અત્યંત નિષેધ છે.

પ્રશ્ન—મૂર્તિ પૂજનમાં પૂજ્ય નથી તો પાપ પણ નથી.

ઉત્તર—કર્મ એ પ્રકારનાં થાય છે:—વિહિત—જે કર્તવ્યતાથી વેદમાં સત્ય બાપણુદિ પ્રતિપાદિત છે, તે અને બીજું નિષેધ—જે અકર્તવ્યતાથી મિથ્યાભાવણુદિનો વેદમાં નિષેધ છે, જેમ વિહિતનું અનુશન કરવું તે ધર્મ અને તેનું ન કરવું એ અધર્મ છે, તેમજ નિષિદ્ધ કર્મનું કરવું અધર્મ અને ન કરવું એ ધર્મ છે. જ્યારે વેદોથી નિષિદ્ધ મૂર્તિપૂજનદિ કર્મોને તમે કરો છો, તો પાપ કેમ નહીં ?

પ્રશ્ન—જુઓ ! વેદ અર્થાદિ છે, તે સમયે મૂર્તિનું શું કામ હતું ? કેમકે પ્રથમ તો દેવતા પ્રત્યક્ષ હતા, આ રીતિ તો પાછળથી તન્ત્ર અને પુરાણોથી ચાલી છે. જ્યારે મનુષ્યનું જ્ઞાન અને સામર્થ્ય ન્યૂન થઈ ગયાં ત્યારે પરમેશ્વરને ધ્યાનમાં નહીં લાવી શક્યા અને મૂર્તિનું ધ્યાન તો કરી શકે છે, એ કારણથી અનાવિયોતે આટલું મૂર્તિપૂજા છે. કેમકે સીદી સીદીએ ચઢે તો માળાપર પહેંચી જાય. પેહેલી પગથી છોડીને ઉપર જવા કાંઈ ચાહે તો તે જઈ શકતો નથી. એટલા માટે મૂર્તિ પ્રથમ પગથી છે એને પૂજતાં પૂજતાં જ્યારે જ્ઞાન થશે અને અન્તઃકરણ પવિત્ર થશે ત્યારે પરમાત્માનું ધ્યાન કરી શકશે. જેમ લક્ષ્યને મારનાર પ્રથમ સ્થૂલ લક્ષ્યમાં તીર, ગોલી કે ગોળા આદિ મારતાં મારતાં પશ્ચાત્ સૂક્ષ્મમાં પણ નિસાન મારી શકે છે, તેમ સ્થૂલ મૂર્તિની પૂજા કરતાં કરતાં પુનઃ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ બાલક્રિયા ટીંગલિયોની રમત ત્યાં સૂધી કરે છે, કે ત્યાંસૂધી સાચા પતિને પ્રાપ્ત નથી થતી, ઇત્યાદિ પ્રકારથી મૂર્તિપૂજા કરવી એ દુષ્ટ કામ નથી.

ઉત્તર—જ્યારે વેદવિહિત આચરણમાં ધર્મ અને વેદ વિરૂદ્ધ આચરણમાં અધર્મ છે તો પુનઃ તમારા કહેવાથી પણ મૂર્તિપૂજા કરવી એ અધર્મ કરી, જે જે ગ્રંથ વેદથી વિરૂદ્ધ છે, તેનું તેનું પ્રમાણ કરવું એ જાણો નાસ્તિક થવું છે. સાંભળો:—

નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥ ૧ ॥ મનુ० અ० ૨ । ૧૧ ॥

યા વેદબાહ્યાઃસ્મૃતયો યાશ્ચ કાશ્ચ કુદૃષ્ટયઃ ।

સર્વાસ્તા નિષ્ફલાઃ પ્રેત્ય તમોનિષ્ઠા હિ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨ ॥

ઉત્પચન્તે વ્યવન્તે ચ યાન્યતોઽન્યાનિ કાનિ ચિત્ ।

તાન્યર્વાકાલિકતયા નિષ્ફલાન્યનૃતાનિ ચ ॥ ૩ ॥

મનુ० અ० ૧૨ । ૧૫ । ૧૬

૧. મનુજી કહે છે કે જે વેદોની નિન્દા અર્થાત્ અપમાન, ત્યાગ, અને તેથી વિરૂદ્ધાચરણ કરે છે, તે નાસ્તિક કહેવાય છે.

૨. જે ગ્રંથ વેદ બાહ્ય કૃત્સિત પુરોહિતા બનાવેલા, સંસારને દુઃખસાગરમાં ડુબાડનારા છે, તે સર્વ નિષ્ફલ અસત્ય અધિકારરૂપ, આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખદાયક છે.

૩. જે આ વેદોથી વિરૂદ્ધ ગ્રંથ ઉત્પન્ન થાય છે, તે આધુનિક હોવાથી શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે, તે ગ્રંથોનું માનવું એ નિષ્ફલ અને જુદું છે; એજ પ્રકારે બ્રહ્માથી લઈને જૈમિનિ મહર્ષિ પર્યંતનો મત છે કે વેદવિરૂદ્ધ ન માનવું કિંતુ વેદાનુકૂલ જે હોય તેનુંજ આચરણ કરવું, તે ધર્મ છે, કેમકે વેદ સત્યાર્થનો પ્રતિપાદક છે, એથી વિરૂદ્ધ જેટલાં તન્ત્ર અને પુરાણ છે, તે વેદવિરૂદ્ધ હોવાથી જુદાં છે. અને જે વેદથી વિરૂદ્ધ પુસ્તક છે, તેમાં કહેલી મૂર્તિપૂજા પણ અધર્મરૂપ છે. મનુષ્યનું જ્ઞાન જડ પૂજાથી નથી વધી શકતું કિંતુ જે કાંઈ જ્ઞાન છે તે પણ તેથી

નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલા માટે જ્ઞાનિયોની સેવાસંગથી જ્ઞાન વર્ધે છે પણ પાપાણાદિથી નહી. શું પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજનથી પરમેશ્વરને ધ્યાનમાં કદી લાવી શકોછો ? નહીં, નહીં, મૂર્તિપૂજન એ સીદ્ધી નથી કિન્તુ તે એક મોટી ખાઈ છે, જેમાં પડીને લોક એવાતો ગરક થઈ જાય છે કે પુનઃ તે ખાઈમાંથી તેઓ નિકલી શકતા નથી કિન્તુ તેમાંજ મરી જાય છે. હા, નાના ધાર્મિક વિદ્વાનોથી લઈને પરમ વિદ્વાન્ યોગિયોના સંગથી સદ્વિદ્યા અને સત્યભાષણાદિ એ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિની સીદ્ધીઓ છે. જેમ ઉપર માળાપર જ્ઞાની નિઃશ્રેણી હોય છે. કિન્તુ મૂર્તિપૂજન કરતાં કરતાં ધરડા થયા પણ જ્ઞાની તો કોઈ થયું નથી, પ્રત્યુત્ત સર્વ મૂર્તિપૂજક અજ્ઞાની રહીને મનુષ્ય જન્મ વ્યર્થ જોઈ વૃદ્ધ થઈને મરી ગયા અને જે હજી છે કે થશે તે પણ મનુષ્ય જન્મના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના પ્રાપ્તિરૂપ રૂપોથી વિમુખ થઈને નિર્થક નષ્ટ થઈ જશે. મૂર્તિ પૂજન બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં રથક લક્ષ્યવત્ નથી, કિન્તુ જે ધાર્મિક વિદ્વાન્ અને સૃષ્ટિવિદ્યા છે, તેને વધારતાં વધારતાં બ્રહ્મને પણ પામે છે. વળી મૂર્તિ દિગ્દલીના ખેલ જેવી નથી. કિન્તુ પ્રથમ અક્ષરાભ્યાસથી સુશિક્ષાનું થવું એ દિગ્દલીના ખેલ જેવું બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન છે. સાંભળો! જ્યારે સારી શિક્ષા અને વિદ્યાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે સાચા સ્વામી પરમાત્માને પણ પ્રાપ્ત થઈ જશે.

પ્રશ્ન—સાકારમાં મન સ્થિર થાય છે અને નિરાકારમાં સ્થિર થવું કઠણ છે, એટલામાટે મૂર્તિપૂજન રહેવી જોઈએ.

ઉત્તર—સાકારમાં મન સ્થિર કદી નથી થઈ શકતું કેમકે તેને મન ઝટક બદલું કરીને તેના એક એક અવયવમાં ધૂમી ભમતું ભમતું બીજામાં દોડી જાય છે, અને નિરાકાર પરમાત્માના બદલુંમાં યાવત્સામર્થ્ય મન અત્યન્ત દોડે છે, તોપણ અંત પામતું નથી. નિરવયવ હોવાથી અંચલ પણ રહેતું નથી. કિન્તુ તેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવનો વિચાર કરતાં કરતાં આનંદમાં મગ્ન થઈ સ્થિર થઈ જાય છે. અને જે સાકારમાં સ્થિર થવું હોત તો સર્વ જગતનું મન સ્થિર થઈ જતે, કેમકે જગતમાં મનુષ્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મિત્રાદિ સાકારમાં પ્રસારી રહે છે, પરંતુ કોઈનું મન સ્થિર નથી થતું. જ્યાંસુધી કે નિરાકારમાં ન લગાડે, કેમકે નિરવયવ હોવાથી તેની અંદર મન સ્થિર થઈ જાય છે, એટલામાટે મૂર્તિપૂજન કરવી અધર્મ છે.

બીજું—વળી તેમાં કોડે રૂપિયા મંદિરોમાં વ્યય કરીને દરિદ્ર થાય છે, અને તેમાં પ્રમાદ થાય છે.

ત્રીજું—સ્ત્રીપુરુષોનો મંદિરોમાં મેળાવણ થવાથી વ્યભિચાર, લગ્ન, બંધન અને રોગાદિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ચોથું—તેનેજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મુક્તિનું સાધન માનીને પુરુષાર્થ રહિત થઈને મનુષ્ય પોતાનો જન્મ વ્યર્થ ગુમાવે છે.

પાંચમું—નાના પ્રકારની વિશ્વસ્વરૂપ નામ, ચરિત્રયુક્ત મૂર્તિના પુજનથી ઐક્ય મતને નષ્ટ કરીને અને વિશ્વ મતમાં ચાલી, આપસમાં ઝૂટ વધારીને દેશનો નાશ કરે છે.

છઠું—તેના ભરોસામાં શત્રૂનો પરાજય અને પોતાનો વિજય માની બેસી રહે છે, તેથી

ઉલટા તેનો પરાજય થઈને રાજ્યસ્થાત્રય અને ધનનું સુખ તેમના શત્રુઓને સ્વાધીન થાય છે, અને પોતે પરાધીન ભઠ્ઠિયારાના ટટ્ટુ અને કુંભારના ગધેડા સમાન-શત્રુઓના વશમાં થઈને અનેક વિધ દુઃખ પામે છે.

સાતમું—જ્યારે કોઈ કોઈને કહે કે અમે તારા ખેસવાના આસન કે નામ ઉપર પથર રાખ્યે, તો તેથી જેમ તે તેના ઉપર ક્રોધિત થઈ તેને મારે છે કે ગાલીપ્રદાન કરે છે, તેમજ પરમેશ્વરની ઉપાસનાના સ્થાન, હૃદય, અને નામપર પાપાણાદિ મૂર્તિયો ધરે છે તે દુષ્ટબુદ્ધિવાળાઓનું સત્યનાશ પરમેશ્વર કેમ ન કરે ?

આઠમું—બ્રાંત થઈને મંદીર, અને દેશદેશાંતરમાં ધૂમતાં ધૂમતાં દુઃખ પામતાં ધર્મ, સંસાર અને પરમાર્થના કામ નષ્ટ કરતાં, અને ઐરાદિથી પીડિત થતા, હગોથી હગાતા રહે છે.

નવમું—દુષ્ટ પુનરિયોને ધન આપે છે, તે એ ધનને વેચ્યા, પરસ્ત્રી ગમન, મઘ માંસાહાર, અને લગ્ન યજ્ઞોત્સવમાં વ્યય કરે છે, જેથી દાતાના સુખનું મળ નષ્ટ થઈને તેને દુઃખ થાય છે.

દશમું—માતા પિતાદિ માનનીયનું અપમાન કરીને પાપાણાદિ મૂર્તિઓનું માન કરીને કેતલ થઈ જાય છે.

અગિયારમું—એ મૂર્તિયોને કોઈ તોડી નાખે કે ચોર લઈ જાય ત્યારે હાય હાય કરી રડી રહે છે.

બારમું—પુત્રરી, પરસ્ત્રિયોના સંગ અને પૂજારણ પરપૂરણના સંગથી પ્રાયઃ દૂષિત થઈને સ્ત્રીપૂરણા પ્રેમના આનંદને તેઓ હાથથી ખોઈ ખેસે છે.

તેરમું—સ્વામી સેવકની આજ્ઞાનું પાલન યથાવત્ ન થવાથી પરસ્પર વિરૂદ્ધ ભાવ થઈને નષ્ટબ્રહ્મ થઈ જાય છે.

ચૈત્તમું—જડનું ધ્યાન કરવાવાળાનો આત્મા પણ જડ બુદ્ધિ થઈ જાય છે કેમકે ધ્યેયનો જડત્વ ધર્મ અંતઃકરણદ્વારા આત્મામાં અવશ્ય આવે છે.

પંદરમું—પરમેશ્વરે સુગંધિયુક્ત પુષ્પાદિ પદાર્થ વાયુ જલના દુર્ગન્ધ નિવારણાર્થે અને આરોગ્યતા માટે યનાવ્યાં છે, તેને પુત્રરીછ તોડીતાડીને કે જ્યારે એ પુષ્પોની સુગન્ધ કેટલાક દિવસસુધી આકાશમાં ચઢીને વાયુ જલની શુદ્ધિ કરી અને પૂર્ણ સુગન્ધીના સમય સુધી સુગંધ રહે તે, તે પહેલાં તેનો નાશ કરી નાખે છે. અને તે પુષ્પાદિ કાદવ સાથે મળીને સડીને ઉલટી દુર્ગન્ધ ઉત્પન્ન કરે છે. શું પરમાત્માએ પથરપર ચઢાવવા માટે પુષ્પાદિ સુગંધિયુક્ત પદાર્થ રચ્યા છે ?

સોળમું—પથરપર ચઢાવેલાં પુષ્પ, ચન્દન અને અક્ષતાદિ સર્વનો સંયોગ જલ અને મૃત્તિકા સાથે થવાથી તે મોરી કે કુણ્ડમાં આવી, સડી જવાથી એટલોતો દુર્ગન્ધ આકાશમાં ચઢે છે કે જેટલો મનુષ્યના મનનો !! વળી હજારો જીવ તેમાં પડે છે, તેમાંજ મરે છે અને સડે છે. આવા આવા અનેક દોષ પૂર્તિપૂજા કરવામાં આવે છે, એટલામાટે પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજા સજ્જન લોકોને સર્વથા ત્યજાવ્ય છે. જેઓએ પાપાણુમય મૂર્તિની પૂજા કરી છે, જેઓ કરે છે અને કરશે તે પૂર્વોક્ત દોષોથી નથી બચ્યા, નથી બચતા, અને નથી બચવાના.

પ્રશ્ન—કોઈ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા કરવી કરાવવી નહીં. અને જે આપણા આર્યાવર્તમાં પંચદેવ પૂજા શબ્દ પ્રાચીન પરંપરાથી ચાલ્યો આવે છે તેની આજ પંચાયતન પૂજા છે કે જે શિવ, વિષ્ણુ, અગ્નિ, ગણેશ અને સૂર્યની મૂર્તિ બનાવીને પૂજે છે. માટે એ પંચાયતન પૂજા છે કે નહીં?

ઉત્તર—કોઈ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા ન કરવી, કિન્તુ “મૂર્તિમાન” જે નીચે કહી શું તેની પૂજા અર્થાત્ સત્કાર કરવો જોઈએ. તે પંચદેવની પૂજા-એજ પંચાયતન પૂજા શબ્દ બહુજ ઉત્તમ અર્થવાળો છે, પરંતુ વિદ્યાહીન મુઢાએ એના ઉત્તમ અર્થને છોડી દઈને નિકૃષ્ટ અર્થ પકડી લીધો, જે આજ કાલ શિવાદિ પાંચની મૂર્તિઓ બનાવીને પૂજે છે, તેનું બહુજ તો હવણાજ કરી ચૂક્યા છીએ, પણ સારી પંચાયતન વેદોક્ત અને વેદાનુકૂલોક્ત દેવપૂજા અને મૂર્તિપૂજા તો આ છે.

સાંખ્ય— મા નો વધીઃ પિતરં મોત માતરમ્ ॥ યજુઃ ॥ અ૦ ૧૬ । મં૦ ૧૫ ॥

આચાર્યો બ્રહ્મચર્યેણ બ્રહ્મચારિણમિચ્છતે ॥ અથર્વ૦ કાં૦ ૧૧ વ૦ ૫ મં૦ ૧૭ ॥

અતિથિર્દેહાનાગચ્છેત્ ॥ અથર્વ૦ ॥ કાં ૧૫ વ૦ ૧૩ મં૦ ૬ ॥

અર્ચત પ્રાર્ચત પ્રિયમેધાસો અર્ચત ॥ ઋગ્વેદે ॥

ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માસિ ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્મ વદિષ્યામિ ॥

તૈત્તિરીયોપનિ૦ ॥ વ૦ ૧ અ૦ ૧ ॥

કતમ્ એકો દેવ इति स ब्रह्मत्यदित्याचक्षते ॥ શતપથ૦ । કાં૦ ૧૪

પ્રપાઠ૦ ૬ । બ્રાહ્મ૦ ૭ । કંઠિકા૦ ૧૦ ॥

માતૃદેવો ભવ પિતૃદેવો ભવ આચાર્યદેવો ભવ અતિથિદેવો ભવ ॥

તૈત્તિરીયોપનિષત્ ॥ વ૦ ૧ અનુ૦ ૧૧ ॥

પિતૃભિર્જાતૃભિશ્ચૈતાઃ પતિભિર્દેવૈસ્તથા ।

પૂજ્યાં ભૂષયિતવ્યાશ્ચ બહુકલ્યાણમીપ્સુભિઃ ॥ મનુ૦ અ૦ ૩ । શ્લો૦ ૫૫ ॥

ઉપચર્યઃ સ્ત્રિયા સાધ્વ્યા સતતં દેવવત્પતિઃ

મનુસ્મૃતૌ ॥

પ્રથમ—માતા મૂર્તિમતી પૂજનીય દેવતા છે; અર્થાત્ સન્તાનોએ તન, મન, ધનથી સેવા કરી માતાને પ્રસન્ન રાખવી, હિંસા અર્થાત્ તાડન-કદી ન કરવું; બીજા પિતા સત્કર્તવ્ય દેવ છે તેની પણ માતાની સમાન સેવા કરવી.

ત્રીજા આશ્વાર્ય જે વિદ્યાનો આપનાર છે તેની તન, મન, ધનથી સેવા કરવી

ચોથો અતિથિ જે વિદ્વાન, ધાર્મિક, નિષ્કપટી, સર્વની ઉન્નતિ ઇચ્છનાર, જગતમાં બ્રમણ કરતો થકો, સત્યોપદેશથી સર્વને સુખી કરે છે તેની સેવા કરવી.

પાંચમો સ્ત્રીને માટે પતિ અને પુરૂષને માટે પત્નિ પૂજનીય છે.

એ પાંચ મૂર્તિમાન દેવ, જેના સંગથી મનુષ્યદેહની ઉત્પત્તિ, પાલન, સત્યશિક્ષા, વિદ્યા અને સત્યોપદેશની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને એજ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થવાની સીદ્ધિયો છે એની સેવા ન કરીને જે પાપાણાદિ મૂર્તિ પૂજે છે, તે અતીવ વેદ વિરાધી છે.

પ્રશ્ન—મતાપિતાની સેવા કરે અને મૂર્તિ પૂજા પણ કરે ભારે તો કાંઈ દોષ નથી ?

ઉત્તર—પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજા તો સર્વથા છોડવામાં અને માતાદિ મૂર્તિમાનોની સેવા કરવામાંજ કલ્યાણ છે. મોટી અનર્થની વાત છે કે સાક્ષાત્ માતાદિ પ્રત્યક્ષ સુખદાયક દેવોને છોડીને અદેવ પાપાણાદિમાં શિર મારવું સ્વીકાર કર્યું છે ! એને લોકાએ એટલા માટે સ્વીકાર્યું છે કે જે માતા પિતાદિની સામે નૈવેદ્ય કે ભેટ પૂજા ધરીશ તો તે સ્વયં ખાઈ જશે અને ભેટ પૂજા લેશે, તો અમારા મુખ કે હાથમાં કાંઈ નહીં પડશે માટે પાપાણાદિની મૂર્તિ બનાવી, તેની આગળ નૈવેદ્ય ધરી, ઘંટાનાદ, ટંટં પૂંપૂં અને શંખ વગાડી, તથા કોલાહલ કરી, તેને અંગૂઠો દેખાડી પોતે માલ ઉપાડી જાય છે, જેમ કે—

“ત્વમંગુષ્ઠં ગૃહાણ ભોજનં પદાર્થં વાડહં ગ્રહીष્યામિ” ॥

જેમ અંગૂઠો દેખાડીને કોઈ કાઢને છજે કે ચીડવે અને અંગૂઠો દેખાડી પોતે તેની પાસેથી સર્વ પદાર્થ લઈ ગટ કરી જાય તેવીજ લાલા આ પૂજારિ અર્થાત્ પૂજા એટલે સત્કર્મના “અરિ” એટલે શત્રુઓની છે. ચટક મટક, ચળક ઝળક મૂર્તિયોને બનાવી ઠનાવીને પોતે ઠગોની માફક બની ઠનીને બિચારા નિર્બુદ્ધ મૂઢ અનાથોના માલ મારીને મોજ કરે છે. જે કોઈ ધાર્મિક રાજા હોત તો એ પાપાણુ પ્રિયોને પત્થર તોડવા ઘડવા અને ઘર ચણવા આદિ કામોમાં લગાડીને ખાવા પીવાને આપતે અને તેમનો નિર્વાહ કરાવતે.

પ્રશ્ન—જેમ સ્ત્રી આદિની પાપાણાદિ મૂર્તિ જેવાથી કામોત્પત્તિ થાય છે. તેમ વીતરાગ અને શાન્તની મૂર્તિ જેવાથી વૈરાગ્ય, અને શાન્તિની પ્રાપ્તિ કેમ ન થશે ?

ઉત્તર—નથી થઈ શકતી. કેમકે તે મૂર્તિનો જડત્વ ધર્મ આત્મામાં આવવાથી વિચાર શક્તિ ધરી જાય છે. વિવેક વિના વૈરાગ્ય, વૈરાગ્ય વિના વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન વિના શાંતિ નથી થતી, અને જે કાંઈ થાય છે તે એના સંગ, ઉપદેશ અને તેમના ઇતિહાસાદિને જેવાથી થાય છે, કેમકે જેના ગુણ કે દોષ ન જાણીને તેની મૂર્તિ માત્ર જેવાથી પ્રીતિ થતી નથી. પ્રીતિ થવાનું કારણ તો ગુણજ્ઞાન છે. આવાં મૂર્તિ પૂજા આદિ અનુચિત કારણોથીજ આર્યાવર્તમાં નકામા પૂજારી, ભિક્ષુક અને આલસી પુરૂષાર્થ રહિત કોડો મનુષ્ય થયાં છે. સર્વ સંસારમાં મૂઢતા તેમણેજ પ્રેલાવી દીધી છે. તથા જૂઠું અને છલ પણ બહુજ ફેલાઈ ગયાં છે.

પ્રશ્ન—જુઓ કાશીમાં ઐરંગજેબ બાદશાહને “લાટભૈરવ” આદિએ મોટા મોટા ચમત્કાર

દેખાયા હતા, જ્યારે મુસલમાન એમને તોડવા ગયા અને તેમણે જ્યારે તેમના ઉપર તોપ ગોળા આદિ માલ્યા ત્યારે મોટા મોટા ભરમ નિરૂપીને સર્વ શેજને વ્યાકુલ કરી નસાડી દીધી.

ઉત્તર—એ પાપાણુનો ચમત્કાર નથી પણ ત્યાં ભરમાના છત્ર ખાત્રી રહ્યા હશે, અને તેમનો સ્વંભાવજ કર હોય છે. તેથી જ્યારે કોઈ તેમને છેડે, ત્યારે તેઓ કડવાને દોડે છે, અને જે દુધની ધાગનો ચમત્કાર થતો હતો તે તો પૂજારિણની લીલા હતી.

પ્રશ્ન—જુઓ, મહાદેવ મ્લેચ્છને દર્શન ન આપવા માટે કૃપમાં પડ્યા અને વેણી માધવ એક આહ્વાણના ઘરમાં જઈ સન્તાપ્યો, શું એ પણ ચમત્કાર નથી ?

ઉત્તર—વાર, જેના કોટવાલ, કાલભૈરવ, લાલભૈરવ આદિ ભૂત પ્રેત અને ગરુડ આદિ ગણ છે એ ત્રણેએ મુસલમાનો સાથે લડીને તેમને કેમ ન હણ્યા ? જ્યારે મહાદેવ અને ત્રિપુરજીનો પુરાણોમાં કથા છે કે, અનેક ત્રિપુરસુર આદિ મોટા મોટા ભયંકર દુષ્ટોને જેણે ભરમ કરી દીધા તો પછી મુસલમાનોને ભરમ કેમ ન કર્યા ? એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તે બિચારા પાપાણુ શું લહે લડાવે ? જ્યારે મુસલમાન મન્દિર અને મૂર્તિયોને તોડતા, ફાંડતા, કાશી પાસે આવ્યા, ત્યારે પૂજારિયોએ એ પાપાણુના લિંગને કૃપમાં નાખ્યું, અને વેણી માધવને આહ્વાણના ઘરમાં સન્તાડી દીધો. જ્યારે કાશીમાં કાલભૈરવના ડરને મારે યમદૂત નથી જતા, અને પ્રત્યેક સમયમાં પણ કાશીનો નાશ થવા નથી દેતા તો મ્લેચ્છોના હૃદયને કેમ નહીં ડરાવ્યા ? અને પોતાના રાવના મન્દિરનો કેમ નાશ થવા દીધો ? એ સર્વ પોપ માયા છે ! !

પ્રશ્ન—ગયામાં શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતરોના પાપ છૂટીને ત્યાંના શ્રાદ્ધના મુલ્ય પ્રભાવે કરીને પિતર સર્ગમાં જાય છે અને પિતર પોતાનો હાથ કલાડીને પિંડ લે છે, શું એ પણ વાત ખતરી છે ?

ઉત્તર—સર્વથા જુઠું. જે ત્યાં પિંડ દેવાનો તેવોજ પ્રભાવ છે, તો પિતરોના સુખને માટે જે પિંડને લાખો રૂપિયા આપે છે, તેનો વ્યય ગયાવાલા વેસ્યાગમનાદિ પાપમાં કરે છે તે પાપ કેમ નથી છૂટતું ? અને પંડાઓના હાથ વગર બીજા હાથ નીકળતા આજ કાલ કહીં દેખાતા નથી. એ કદી કોઈ ધુત્તે પૃથિવીમાં યુદ્ધ ખેડી, ને તેમાં એક મનુષ્યને એસાડી દીધો હશે, પશ્ચાત્ત તેના મુખપર કુશ પાશૂરની પિંડ આપ્યા હશે અને પેલા કપટીએ તે લઈ લીધો હશે. કોઈ આંખના આંધળા, અને ગાંઠના પરાને એ પ્રકારે ઠગ્યા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તેમજ વૈજનાથને રાવણુ લાવ્યો હતો, તે પણ મિથ્યા વાત છે.

પ્રશ્ન—જુઓ ! કલકત્તાની કાલી અને કામાક્ષા આદિ દેવીને લાખો મનુષ્ય માને છે. શું તે ચમત્કાર નથી ?

ઉત્તર—કોઈ પણ નથી. એ આંધળા લોક ભેડ-ઘેટાંની માફક એકની પછવાડે બીજો ચાલે છે, કૃપ કે ખાડામાં પડે છે, પણ હકી શક્તા નથી, તેમજ એક મૂર્ખની પછવાડે બીજો ચાલીને મૂર્તિ પૂજારૂપ જાળમાં ફસાઈને દુઃખ પામે છે.

પ્રશ્ન—વાર એ તો જવાંદો, પરંતુ જગન્નાથજીમાં તો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર છે. એક ક્ષેવર બદલતી વખતે ચન્દનનું લાકડું સમુદ્રમાંથી સ્વયમેવ તણાઈ આવે છે. ચૂલા ઉપર ઉપરા ઉપરી સાત હાંડી મૂકવાથી ઉપરથી એક પછી એક હાંડી પાકે છે અને જો કોઈ ત્યાં જગન્નાથની પરસાદી ન ખાય તો કુટ્ટી થઈ જાય છે, અને રથ આપો આપ ચાલે છે, પાપોને દર્શન નથી થતાં ઈન્દ્રદેવનના રાજ્યમાં દેવતાઓએ મંદિર બનાવ્યું છે, ક્ષેવર બદલવાની વખતે એક રાજા, એક પંડા અને એક બદલનું મરી જવું આદિ જે ચમત્કારો થાય છે તેને તમે જુડાં નહિ કરી શકશો ?

ઉત્તર—જેણે બાર વર્ષ પર્યન્ત જગન્નાથજીની પૂજા કરી નહતી, તે વિરક્ત થઈને મથુરામાં આવ્યો હતો, તે મને મળ્યો હતો, મેં આ વાતોના ઉત્તર પૂછ્યા હતા, તેણે આ સર્વ વાત જૂલી બતાવી. કિન્તુ વિચારથી નિશ્ચય એ છે કે જ્યારે ક્ષેવર બદલવાનો સમય આવે છે, ત્યારે નાકમાં ચન્દનનું લાકડું લઈને સમુદ્રમાં નાંખે છે તે સમુદ્રની લેહેરોથી કિનારે આવી પોંચે છે, તેને લઈને સુતાર લોક મૂર્તિ બનાવે છે. જ્યારે રસોઈ બને છે, ત્યારે દરવાજા બંધ કરીને રસોઈયા વિના બીજા કોઈને જવા કે જોવા દેતા નથી. ભૂમિપર ચારે તરફ ફરતાં જ અને વચ્ચે એક એવા ચક્રાકાર ચૂલક બનાવે છે, પેલી હાંડિયોની નિચે ધી માટી અને રાખ લગાડી જ ચૂલક પર ચાખા રાંધી તે હાંડીના તળીઆં માંજ પછી પેલી વચલી હાંડિમાં તેજ સમયે ચાખા નાંખા તે પર પેલી હાંડી ઉપરા ઉપર ચઢાવીને પછી જ ચૂલાનાં મુખ લોટાંના તવાથી બંધ કરીને દર્શન કરનાર જે ધનાઢય હોય છે તેને બોલાવીને દેખાડાવે છે. ઉપર ઉપરની હાંડીમાંથી ચાખા કઢાડીને તે સોજેલા ચાખા દેખાડાવ્યા પછી નીચેના કાચા ચાખા કઢીને દેખાડી તેને કહે છે કે કોઈ હાંડિયો માટે બેટ મુકો. આંખના આંધળા, અને ગાંઠના પુરા રૂપિયા, અશર્કી ઘરે છે અને કોઈ કોઈ તો કાંઈ માસિક પણ ખાંધી આપે છે. શુદ્ર નીચ લોક મંદિરમાં નેવેલ લાવે છે, જ્યારે નેવેલ થઈ ચુકે છે, ત્યારે તે શુદ્ર નીચ લોક તેને ઉચ્છિષ્ટ કરે છે, પશ્ચાત્ જો કોઈ રૂપિયા આપી તે હાંડી લે તો તેને ઘેર પોંચાડે છે. અંત દીન ગૃહસ્થ તથા સાધુ સન્તોને લઈને શુદ્ર અને અન્યજન પર્યન્ત એક પંક્તિએ બેસીને એક બીજાનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન કરે છે. જ્યારે તે પંક્તિ ઉઠે છે ત્યારે તેજ પત્તણોપર બીજાને બેસાડતા જાય છે આ મહા અનાચાર છે અને ઘણાક મનુષ્યો ત્યાં જઈને તેમનું ઉચ્છિષ્ટ ન ખાતાં પોતાને લાથે બનાવી ખાઈને ચાલ્યા આવે છે, તેમને કોઈ પણ કુષ્ટાદિ રોગ થતો નથી, અને એ જગન્નાથપરીમાં પણ ઘણાકો પરસાદી નથી ખાતા, તેમને પણ એ કુષ્ટાદિ રોગ થતો નથી, અને એ જગન્નાથપરીમાં પણ ઘણાક કુટ્ટી છે, નિત્ય પ્રતિ ઉચ્છિષ્ટ ખાવાથી પણ તેમનો એ રોગ મટતો નથી. વળી એ જગન્નાથમાં વામમાર્ગિયોએ ભૈરવી ચક્ર બનાવ્યું છે, કેમકે સુલદ્રા, શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવની બહેન થાય છે, તેને બેઠા બાઈઓની વચમાં સ્ત્રી અને માતાના સ્થાનમાં બેસાડી છે, જો ભૈરવીચક્ર ન હોત તો એ વાત કદી ન થાત.

તથા સ્થનાં પૈડાંની સાથે કળ-બનાવી છે, જ્યારે તેને સીધી ફરવું છે ત્યારે સ્થ ચાલે છે,

જ્યારે મેળાની વચ્ચે પોંચે છે ત્યારે તેની કળને ઉઘટી ફેરવવાથી રથ ઉભો રહી જાય છે અને પુનરિયા પોકારે છે, કે દાન દો, પુણ્ય કરો, જેથી જગન્નાથ પ્રસન્ન થઈને પોતાનો રથ ચલાવે, અને આપણો ધર્મ રહે. એ પ્રમાણે ત્યાંસૂધી તેને ભેટ આવતી જાય છે ત્યાંસૂધી એમ પોકારે છે. જ્યારે આવી સુકે છે ત્યારે એક ઝિજ્વાસી સારાં કપડાં દુશાલા ઓઢીને આગળ ઉભો રહી, હાથ જોડી, સ્તુતિ કરે છે કે હે “જગન્નાથ સ્વામિન્ ! આપ કૃપા કરીને રથ ચલાવો અને અમારો ધર્મ રાખો.” ઇત્યાદિ બોલીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી, તે રથ ઉપર ચઢે છે અને તરતજ તે કલ સીધી ફેરવી દે છે અને પછી જયજય શબ્દ બોલી હજારો મનુષ્યો રસ્સી ખેંચે છે, કે તરત તે રથ ચાલે છે. જ્યારે ઘણાજ લોક દર્શને જાય છે, ત્યારે એટલું મોટું મંદિર છતાં દિવસે પણ અન્ધારું રહે છે અને દીપક બાળવા પડે છે, એ મૂર્તિ-યોની આગળ બેઠા બાળુએ પડદા ખેંચી લગાડવાના હોય છે, ત્યાં પંડા, પૂનરી બીતર ઉભા રહે છે. જ્યારે એક તરફનાએ પડદો ખેંચ્યો કે મૂર્તિ ઝટ આડમાં આવતી જાય છે, ત્યારે સર્વ પંડ્યા અને પુનરિયા પોકારે છે કે તમે ભેટ ધરો, તમારાં પાપો છુટી જશે ત્યારે દર્શન થશે, ઉતાવળ કરો તે બિચારા ભોળા મનુષ્યો આ ધર્મોને હાથે લૂટાઈ જાય છે અને પછી ઝટ બીજો પડદો ખેંચી લે છે, ત્યારે દર્શન થાય છે, પછી જય શબ્દ બોલીને, પ્રસન્ન થઈ, ધક્કા મુક્કા ખાઈ, અને તિરસ્કૃત થઈને ચાલ્યા જાય છે.

ઈદ્રદમન તેજ છે કે જેના કુલના લોક આજસૂધી કલકત્તામાં વસે છે, તે ધનાઢ્ય રાગ દેવીનો ઉપાસક હતો, તેણે લાખો રૂપિયા ખર્ચીને મંદિર બનાવ્યું હતું, તે એટલામાટે કે આ આર્વાવર્ત દેશનો ભોજનનો બખેરો આ રીતિથી છુટે પરંતુ એ મૂર્ખો ક્યાં છોડવાના છે ! દેવ માનો તો તેજ કારીગરીને માનો ! કે જે શિલ્પિયોએ મંદિર બનાવ્યું. રાગ, પંડા તથા બદઈ કંઈને સમયે મરતા નથી પરંતુ તેઓ ત્યાં મુખ્ય હોય છે. (પૂર્વે કાઠવાર) તેઓ પોતાથી નાના લોકોને દુઃખ દેતા હશે ત્યારે તે લોકોએ સંમતિ કરીને તે વખતે કે જ્યારે કલેવર બદલાવાની વેળાએ ત્રણે જણુ હાજર હોય છે ત્યારે-મૂર્તિનું હૃદય પોતું હોય છે અને તેમાં સોનાના સંપુટમાં એક શાન્તિગ્રામ રાખે છે, અને દરરોજ જેને ધોઈને ચરણામૃત બનાવે છે તેની ઉપર રાત્રે શયન આર્તિની વેળાએ તે લોકોએ ઝેરી તેજબળ લગાડી મુક્યું હશે તે ધોઈને-તે ત્રણે જણુને તે ઝેરી ચરણામૃત પાચું હશે તેથી તેઓ અગાઉ કાઠવાર મરણ પામ્યા હશે. મરી તો આ પ્રમાણે ગયા પરંતુ ભોજનભટ્ટાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હશે કે જગન્નાથજી પોતાનું શરીર બદલતી વખતે ત્રણે ભક્તોને પણ સાચે લેતા ગયા. આવી બૂઝી વાતો પારકાનું ધન ફગી લેવા માટે ઘણી નીકળી પડે છે.

પ્રશ્ન—રામેશ્વરમાં ગંગોત્તરીનું જલ ચલાવતી વખતે લિંગ વધી જાય છે શું તે પણ વાત જુદી છે?

ઉત્તર—બૂઝી. કેમકે તે મંદિરમાં પણ દિનમાં અન્ધારું રહે છે, દીવો રાત્રિદિન બળ્યા કરે છે, જ્યારે જળની ધારા છોડે છે ત્યારે તે જલમાં વિજળીની સમાન દિપકનું પ્રતિબિમ્બ ચળકે છે. બીજું કાંઈ પણ નથી. ન પાપાણુ ઘટે ન વધે ! જેટલો ને તેટલો રહે છે. એવી લીલા કરીને બિચારા નિરબુદ્ધિયોને ફગે છે.

પ્રશ્ન—રામેશ્વરને રામચંદ્રે સ્થાપન કર્યા છે, જે મુર્તિપૂજન વેદવિરૂદ્ધ હોતે તો રામચંદ્ર આ મુર્તિ સ્થાપન કેમ કરતે ? અને વાલ્મીકિજી રામાયણમાં કેમ લખતે ?

ઉત્તર—રામચંદ્રના સમયમાં તે લિંગ કે મંદિરનું નામ, નિશાન પણ ન હતું. પણ એ તો ઠીક છે કે દક્ષિણ દેશસ્થ રામ નામક કોઈ રાજાએ એ મંદિર બંધાવી, તે લિંગનું નામ રામેશ્વર રાખ્યું છે. જ્યારે રામચંદ્રજી સીતાજીને લઈ, હનુમાનાદિની સાથે લંકાથી ચાલ્યા, અને આકાશ માર્ગે વિમાનપર ખેસી અયોધ્યા આવતા હતા, ત્યારે સીતાજીને કહ્યું છેકે—

अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद्विभुः । सेतुबन्धइति विख्यातम् ॥

વાલ્મીકિરાં । લંકા કાંં સર્ગં ૧૨૫ । શ્લોં ૨૦ ॥

અર્થ—હું સિતા ! તારા વિયોગે અમે વ્યાકુલ થઈ ધ્રુમતા હતા અને આજ સ્થાનમાં ચાતુર્માસ કાળો હતો અને પરમેશ્વરની ઉપાસના, ધ્યાન પણ કરતા હતા, તે જે સર્વત્ર વિભુ (વ્યાપક) દેવોનો દેવ મહાદેવ પરમાત્મા છે તેની કૃપાથી અમને સર્વ સામગ્રી અહીં પ્રાપ્ત થઈ અને જે આ સેતુ અમે બાંધી, લંકામાં આવીને, તે રાવણને મારી, તને લઈ આવ્યા. આ સિવાય તેમાં વાલ્મિકિએ અન્ય કોઈ પણ લખ્યું નથી.

પ્રશ્ન—“રંગ છે કાલિયાકન્તને,જેણે હુકકો પિવડાવ્યો સન્તને” દક્ષિણમાં એક કાલિયાકન્તની મુર્તિ છે તે આજ સુધી હુકકો પિયા કરે છે. જે મુર્તિપૂજન જુડી હોય તો આ ચમત્કાર પણ જુડો થઈ જાય.

ઉત્તર—જુડી, જુડી. એ સર્વ પોપ લીલા છે, કેમકે તે મુર્તિનું મુખ પોણું હશે તેનું છિદ્ર પૃથ્થમાં પાડીને ભિતની પાર બીજા મકાનમાં નલ લગાડ્યો હશે, જ્યારે પુનઃ હુકકો ભરાવી તેને પેચ અથવા નલ લગાડી, મુખમાં નળી ગોઠવીને પડદો નાખી, નિકળી આવતો હશે, સારે કોઈ પાછળ રાખેલો મનુષ્ય મુખથી ખેંચતો હશે, તો તેથી અહીં હુકકો ગડગડ બોલતો હશે. બીજું છિદ્ર નાક અને મુખની સાથે લગાડ્યું હશે, જ્યારે પાછી કૂંક મારી દેતો હશે, ત્યારે નાક અને મુખના છિદ્રોથી ધૂમાડો નિકલતો હશે, તે સમયે ઘણા મુઠોને ધનાદિ પદાર્થોથી લૂટીને ધન રહિત કરતા હશે.

પ્રશ્ન—જુઓ ડોકરજીની મુર્તિ દ્વારિકાથી ભગતની સાથે ચાલી આવી, એક સ્વાસ્તી સોનામાં કેટલાક મણની મુર્તિ તોલાઈ ગઈ ! શું એ પણ ચમત્કાર નહીં ?

ઉત્તર—નહી. તે ભક્ત મુર્તિને ચોરી લાવ્યો હશે અને સવારતીની બરાબર મુર્તિની તુલના થઈ એ કોઈ ભંગડ મનુષ્યે ગપ્પ મારી હશે.

પ્રશ્ન—જુઓ ! સોમનાથજી પૃથિવીથી ઉપર અદ્ધર રહેતા હતા, અને એ મોટો ચમત્કાર હતો. શું એ પણ મિથ્યા વાત છે ?

ઉત્તર—હા, મિથ્યા છે. સાંભળો ! ઉપર નીચે સુખ્યકં પાપાણુ ચણી રાખ્યા હોય તો તેના આકર્ષણથી તે મુર્તિ અધર ઉભી રહે, જ્યારે “મહામુદ ગજનવી” આવી લડ્યો, ત્યારે એ ચમત્કાર

થયો કે તેનું મંદિર તોડી નાંખવામાં આવ્યું અને પુજારી ભક્તોની હુદ્દશા થઈ ગઈ અને લાખોની ફાળ દશ સહસ્ર ફાળથી ભાગી ગઈ. જે પોપ પુજારી પૂજન, પુરસ્કારણ, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, કરતા હતાકે “હે મહાદેવ ! આ મ્લેચ્છને તું મારી નાંખ, અને અમારી રક્ષા કર ” અને તે પોતાના ચેલા રાગ્નઓને સમગ્નવતા હતા કે “આપ નિશ્ચિન્ત રહો મહાદેવજી ભરવ અથવા વીરભદ્રને મોકલી દેશે, તે સર્વ મ્લેચ્છોને મારી નાખશે, કે આંધળા કરી નાખશે. હવણા અમારા દેવ પ્રસિદ્ધ થાય છે હનુમાન, દુર્ગા, અને ભૈરવે સ્વપ્ન આપ્યું છે કે અમે સર્વ કામ કરી આપીશું” તે બિચારા ભાળા રાગ્ન અને ક્ષત્રિય પોપોના બેહેકાવ્યાથી વિશ્વાસમાં રહ્યા. કેટલાક જ્યોતિષી પોપોએ કહ્યું કે હમણા તમારી ચઢાઈનું મુદ્દત નથી. એક આદમો ચંદ્રમાં બતાવ્યો, બાગ્નએ યોગિની સામે દેખાડી, ધલ્યાદિ બેહેકાવટમાં રહ્યા. જ્યારે મ્લેચ્છોની ફાળે આવી ઘેરી દીધા ત્યારે હુદ્દશાથી ભાગ્યા. કેટલાએક પોપ પુજારી અને તેના ચેલા પકડાયા ગયા. પુજારીઓએ આમ પણ હાય જોડી કહ્યું કે ત્રણ કોડ રૂપિયા લઈ લ્યો અને મંદિર અને મુર્તિ નહી તોડા. મુસવમાનોએ કહ્યું કે અમે “ભુતપરસ્ત” મુર્તિપૂજક નથી કિન્તુ “ભુતશિકન્” મુર્તિ ભાગક છિયે, એમ કહી ઝટ મંદિર તોડી નાખ્યું જ્યારે ઉપરની છત ટૂટી, ત્યારે સુમ્મક પાપાણુ પૃથક્ થવાથી મુર્તિ નીચે પડી. જ્યારે મુર્તિ તોડી ત્યારે તેમાંથી અઢાર કોડના રત્ન નિકળ્યાં એવું સાંભળીએ છીએ. જ્યારે પુજારી અને પોપોપર કોરડા પડ્યા ત્યારે રડવા લાગ્યા, કહ્યું અને જ્યારે કહ્યું કે ક્રોધ બતાવો; ત્યારે મારના માથા ઝટ દેખાડી દીધા ત્યારે સઘજો ક્રોધ લૂટી મારકુટ કરીને પોપ અને તેમના ચેલાઓને “ગુલામ” મજૂર બનાવી, પિસાણુ પિસાવ્યું, ઘાસ ખાદાવ્યું, મલમુત્રાદિ ઉચકાવ્યું અને ચણા ખાવા આપ્યા. હાય ! પત્થરની પૂજા કરી કેવા સત્યાનાશને પ્રાપ્ત થયા ? કેમ પરમેશ્વરની ભક્તિ ન કરી ? કે જે મ્લેચ્છોના હાંત તોડી નાખતે ! અને પોતાનો વિજય કરતે ! જુઓ ! જેટલી મુર્તિયો છે તેના સ્થાનમાં શૂરવીરોની પૂજા કરતે તોપણુ જેટલી રક્ષા થાત ? પુજારિયોએ આટલી ભક્તિ એ પાપાણોની કરી, પરંતુ મુર્તિ એક પણ તે શત્રુઓના શિરપર ઉડીને ન વાગી અને કોઈ એકાદ શૂરવીર પુરૂષની મુર્તિના જેવી સેવા કરતે તો તે પોતાના સેવકોને યથાશક્તિ બચાવતે અને તે શત્રુઓને મારતે.

પ્રશ્ન—દ્વારિકાજીના રણછોડજી જેણે “ નસી મેહેતા ”ની હુંડી સ્વીકારી અને તેનું ઝણુ ચુકવી આપ્યું ઇત્યાદિ વાત પણ શું જુઠી છે ?

ઉત્તર—કોઈ સાહુકારે રૂપિયા આપી દીધા હશે અને કોઈએ જુકું નામ ઉડાવી દીધું હશે કે શ્રીકૃષ્ણે મોકલ્યા. જ્યારે સંવત ૧૯૧૪ ના વર્ષમાં તોપોના મારથી મંદિર, મુર્તિયો અંગ્રેજોએ ઉડાવી દીધાં હતાં ત્યારે મુર્તિ ક્યાં ગઈ હતી ? પ્રત્યુત વાઘેર લોકોએ જેટલી વીરતા બતાવી લડ્યા, અને શત્રુઓને માથા તેજ; પરંતુ મુર્તિ તો એક માખીની ટાંગ પણ તોડી ન શકી. જો શ્રીકૃષ્ણની સદશ કોઈ હોત તો એમના દુરયા ઉડાવી દેત અને એ ભાગતા ફરતે. વાહ ! એ તો કહો કે જેનો રક્ષક માર ખાય તેના શરણાગત કેમ ન પીટાયા જાય ?

પ્રશ્ન—જવાલામુખી તો પ્રત્યક્ષ દેવી છે, સર્વને ખાઈ જાય છે અને પ્રસાદ આપે તો અરધો ખાઈ જાય છે અને અરધો રહેવા દે છે. મુસલમાન આદશાહે તે ઉપર જલના નેહર છોડાવી અને લોઢાંના તવા જગવ્યા હતા તોપણ જવાલા ન ઓલવાઈ અને ન અટકી. તેમજ હિંગલાજ પણ અર્ધરાત્ર સવારી કરીને પહાડપર દેખા દે છે; પહાડને ગર્જના કરાવે છે; ચન્દ્રદ્રુપ બોલે છે અને યોનિયંત્રમાંથી નિકળવાથી પુનર્જન્મ નથી થતો. હુમરા બાંધવાથી પૂરો મહાપુરુષ કહેવાય છે. જ્યાં સૂધી હિંગલાજ નહીં જઈ આવે ત્યાં સૂધી અર્ધો મહાપુરુષ કહેવાય છે ઇત્યાદિ સર્વ વાતો શું માનવા યોગ્ય નથી?

ઉત્તર—નાહી. કેમકે તે જવાલામુખી પહાડમાંથી આગ નિકલે છે. તેમાં પુનરિ લોકાની વિચિત્ર લીલા છે જેમ વધારના ઘીની કડબીમાં જવાલા આવી જાય છે, તે અલગ કરવાથી કે ટૂંક મારવાથી ઓલવાઈ જાય છે અને થોડું એક ઘી ખાઈ જાય છે અને શેષ રાખી જાય છે તેજ પ્રમાણે ત્યાં પણ છે. જેમ ચૂલ્હાની જવાલામાં જે નાખવામાં આવે તે સર્વ લક્ષ્મ થઈ જાય છે. જંગલ કે ઘરમાં આગ લાગવાથી સર્વને ખાઈ જાય છે એથી ત્યાં શું વિશેષ છે? એક મન્દિર કુંડ અને અહીં તહીં નવ રચનાવિના હિંગલાજમાં ન તો કાંઈ સવારી હોય છે અને જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ પુનરિયોની લીલાથી, ખીજું કાંઈ પણ નથી. એક જલ અને દલદલનો કુણ્ડ બનાવી રાખ્યો છે જેની નીચેથી લુહલુહા (ચરપોટા) ઉઠે છે, તેને સફલયાત્રા થવી, મૂઢ માને છે. યોનિયંત્ર એ લોકાએ ધન હરવામાટે બનાવી રાખ્યું છે અને હુમરા પણ એજ પ્રકારે પોપ લીલાના છે. એનાથી મહાપુરુષ થાય તો એક પથુપર હુમરાનો બાળને લાદી દે તો શું તે મહાપુરુષ થઈ જશે? મહાપુરુષ તો મોટા ઉત્તમ ધર્મયુક્ત પુરુષાર્થથી થાય છે.

પ્રશ્ન—અમૃતસરનું તલાવ અમૃતરૂપ, એક મુરેડીનું ફલ અર્ધું મીઠું, અને એક મિત્ત નમતી છે પણ પડતી નથી. રવાલસરમાં બેડા તરે છે, અમરનાથમાં આપોઆપ લિંગ થઈ જાય છે, હિમાલયથી કબૂતરના જોડાં આવીને સર્વને દર્શન દઈને ચાલ્યાં છે શું એ પણ માનવા યોગ્ય નથી?

ઉત્તર—નાહી. તે તલાવનું નામ માત્ર અમૃતસર છે. જ્યારે કદી જંગલ હશે ત્યારે એનું જલ સાફ હશે, તેથી એનું નામ અમૃતસર રાખ્યું હશે. જે અમૃત હતે તો પુરાણિયોના માનવા પ્રમાણે કાંઈ કેમ મરતે? મિત્તની કાંઈ બનાવટ એવીજ હશે. જેથી નમતી હશે અને પડતી ન હશે. અરીફાની કલમના ચરપોટા હશે (?) અથવા ગપોડા હશે. રેવાલસરમાં બેડા તરવામાં કાંઈ કારીગરી હશે. અમરનાથમાં બરફના પહાડ બને છે, તો જલ જમીને નાના લિંગનું બનાવું એમાં શું આશ્ચર્ય છે? અને કબૂતરના જોડાં પાણેલાં હશે અને પહાડની આડમાંથી મનુષ્ય છોડતા હશે, દેખાડીને ટકા હરતા હશે.

પ્રશ્ન—હરદ્વાર—સ્વર્ગના દ્વાર. હરની પેઢીમાં સ્નાન કરે તો પાપ છૂટી જાય છે, અને તપોવનમાં રહેવાથી તપસ્વી થાય છે. દેવ પ્રયાગ, ગંગોત્તરીમાં ગૌમુખ, ઉત્તર કાશીમાં શુભ કાશી, ત્રિયુગી નારાયણના દર્શણ થાય છે. કેદાર અને બ્રહ્મનારાયણની પૂજા છ મહિના સૂધી મનુષ્ય અને છ મહિના સૂધી દેવતા કરે છે, મહાદેવનું મુખ નેપાલમાં, પથુપતી, ચૂતડ કેદારમાં અને

તુંગનાથમાં જનુ, પગ અમરનાથમાં તેના દર્શન સ્પર્શન સ્નાન કરવાથી મુક્તિ થઈ જાય છે, ત્યાં દેદાર અને બદ્રીથી સ્વર્ગ જવા ચાહે તે જઈ શકે છે ઈત્યાદિ વાતો કવી છે ?

ઉત્તર—ઉત્તરે પહાડોમાં જવાનો એક માર્ગનો આરંભ એ હરદ્વાર છે. હરની પેઠી એ માત્ર સ્નાનને માટે કુંડની સિડિયોને બનાવી છે. સાચું પૂછો તો “હાડ પેડી” છે, કેમકે દેશદેશાંતરના મૃતકોના હાડ એમાં પડ્યા કરે છે. પાપ કદી પણ કહી બોગવ્યા વિના છૂટી શકાતું નથી અથવા કપાતું નથી. “તપોવન” જ્યારે હશે ત્યારે હશે હવણા તો તે “લિલુકવન” છે. તપોવનમાં જવાથી અને રહેવાથી કંઈ તપ નથી થતું કિન્તુ તપ તો કસ્થાથી થાય છે, કેમકે ત્યાં ઘણાક દુકાનદારો અસત્ય બોલનારા પણ રહે છે. “હિમવતઃ પ્રમવતિ ગંગા” પહાડની ઉપરથી જલ પડે છે, ગોમુખનો આકાર તો ટકા લેનારાઓએ બનાવ્યો હશે, અને તેજ પહાડ પોપનું સ્વર્ગ છે. ત્યાં ઉત્તર કાશી આદિ સ્થાન ધ્યાનિયો માટે ઠીક છે, પરંતુ દુકાનદારોને માટે તો ત્યાં પણ દુકાનદારી છે. દેવ પ્રયાગ, પુરાણોના ગપોડાની લીલા છે, અર્થાત્ જ્યાં અલખનંદા અને ગંગા મળી છે, તેથી ત્યાં દેવતા વસે છે, એવો ગપોડો ન મારે તો ત્યાં કાણુ જાય ? અને ટકા કાણુ આપે ? શુભકાશી તો નથી, તે તો પ્રસિદ્ધ કાશી છે. ત્રણયુગની ધૂણી તો નથી દેખાતી પરંતુ પોપોની દશવીસ પેઢીની હશે, જેવી ખાખિયોની ધૂણી અને પાસિયોની અગ્યારી સદૈવ બળતી રહે છે. તમકુણ્ડ પણ પહાડોની અંદર ઉખા ગર્મી થાય છે તેમાં તપીને જલ આવે છે. તેની પાસે બીજા કુણ્ડમાં ઉપરનું જલ વા જ્યાં ગર્મી નથી, ત્યાંનું આવે છે તેથી થંડું છે. દેદારનું સ્થાન એ ભૂમિ બહુજ સારી છે, પરંતુ ત્યાં પણ એક જામી ગયલા પથ્થરપર પુજારી વા તેના ચેલાઓએ મંદિર બનાવી રાખ્યું છે ત્યાં મહન્ત, પૂજારી, પંડા, આંખના આંધળાને ગાંઠના પૂરા પાસેથી માલ લઈને વિષયાનન્દ કરે છે, તેમજ બદ્રીનારાયણમાં હગ વિદ્યાવાળા ઘણા બેઠેલા છે. “રાવલજી” ત્યાંના મુખ્ય છે, એક સ્ત્રી છોડી અનેક સ્ત્રી રાખી બેઠા છે. પશુપતિ એક મંદિરનું અને પંચમુખી મૂર્તિનું નામ આપી રાખ્યું છે, જ્યારે કાઈ ન પૂછે ત્યારે એવી લીલા બલવતી થાય છે, પરંતુ જોવા તીર્થના લોક ધૂર્ત ધન હરનારા હોય છે, તેવા પહાડી લોક નથી હોતા. ત્યાંની ભૂમિ બહુ રમણીય અને પવિત્ર છે.

પ્રશ્ન—વિન્ધ્યાચલમાં વિન્ધ્યેશ્વરી, કાલી, અષ્ટભૂજ પ્રત્યક્ષ સત્ય છે. વિન્ધ્યેશ્વરી ત્રણ સમયમાં ત્રણ રૂપ બદલે છે, અને તેના વાગમાં માખી એક પણ હોતી નથી; પ્રયાગ તીર્થરાજમાં માથું બોડાવેથી સિદ્ધિ, અને ગંગા યમુનાના સંગમાં સ્નાન કરવાથી ઇચ્છા સિદ્ધિ થાય છે; તેમજ અયોધ્યા દેટલીએક વખત ઉડીને સઘળી વસ્તી સહિત સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ, મથુરા સર્વ તીર્થોથી અધિક; વૃદાવન લીલા સ્થાન, અને ગોવર્ધન વ્રજયાત્રા એ સર્વ યાત્રા મોટા ભાગ્યોથી થાય છે; સુર્યગ્રહણ પ્રસંગે કુરુક્ષેત્રમાં લાખો મનુષ્યોનો મેળો ભરાય છે. શું એ સર્વ વાતો મિથ્યા છે ?

ઉત્તર—પ્રત્યક્ષ તો આંખોથી ત્રણ મૂર્તિ દેખાય છે, કે જે પાપાણુની મૂર્તિઓ છે, અને ત્રણ કાળમાં ત્રણ પ્રકારના રૂપ હોવાનું કારણ પુજારી લોકોની વચ્ચાદિ આભૂષણ પહેરાવવાની ચતુરાઈ

છે. અને માખિયો સહસ્રો લાખો હોય છે, એ મેં મારી આંખોએ જોયું છે. પ્રયાગમાં કોઈ નાપિત (હનમ) શ્લોક બનાવનાર અથવા પોપજીને કાંઈક ધન આપીને મુણ્ડન કરાવવાનું મહાત્મ્ય બનાવ્યું વા બનાવાવ્યું હશે, પ્રયાગમાં સ્નાન કરી સ્વર્ગમાં જાય છે તો ત્યાંથી પાછા ફરી ઘેર આવતો કોઈ પણ દેખાતે નહીં. કિન્તુ ઘેર સર્વ આવતા જણાય છે, અથવા જે કોઈ ત્યાં ડુબી મરતો હશે તેનો જીવ પણ આકાશમાં વાયુ સાથે ધૂમીને જન્મ લેતો હશે. તીર્થરાજ પણ નામ ટકા લેનારાઓએ રાખ્યું છે. જડમાં રાગ પ્રગ્ન લાવ કદી પણ થઈ શકતો નથી આ મોટી અસંભવ વાત છે કે અયોધ્યા નગરી તેની વસ્તી કુતરાં, ગધેડાં, ભાંગી, ચમાર, અને જાજર આદિ સહિત ત્રણ વાર સ્વર્ગમાં ગઈ. સ્વર્ગમાં તો નથી ગઈ પણ ત્યાંની ત્યાં તો છે. પરંતુ પોપજીના મુખ ગપોડમાં અયોધ્યા સ્વર્ગમાં ઉડી ગઈ. આ ગપોડ શબ્દરૂપે ઉડતા ફરે છે. એમજ નૈમિષારણ્ય આદિની પણ એજ લોકોની લીલા જાણવી. “મથુરા ત્રણ લોકથી નિરાળી” તો નથી, પરંતુ એમાં ત્રણ જન્તુ મોટા લીલાધારી છે, કે જેને માટે જલ, સ્થલ, અને અન્તરિક્ષમાં કોઈને સુખ મળતું કઠિન છે. કોઈ સ્નાન કરવા જાય તો એક તો ચોખેજ પોતનો કર લેવાને ઉભો રહીને બકતો રહે છે “લાઓ યજમાન ! ભાંગ પીવા મર્યા અને લાડુ ખાઈએ, અને યજમાનની જે જે મનાવીએ” બીજા જન્તુ જલમાં કાચબા જે કરડીજ ખાય છે જેને માટે ઘાટપર સ્નાન કરવું પણ કઠિન થઈ પડે છે. ત્રીજા ઉપર આકાશમાં લાલમુખના વાંદરા જે પાઘડી, ટોપી, ધરેણા અને જોડા સુદ્ધાં પણ છોડતા નથી, કરડી ખાય છે, ધક્કા દે છે અને પાડીને મારી પણ નાંખે છે. એ ત્રણ પોપ અને પોપજીના ચેલાના પૂજનીય છે. મણોભર ચણા આદિ અન્નથી કાચબાની, અને વાંદરાને ચણા અને ગોળ આદિ તથા ચોખાઓની દક્ષિણા અને લાડુઓથી તેમના સેવક સેવા કર્યા કરે છે. તથા જન્દાવન જ્યારે હતું ત્યારે હતું હમણા તો વેશ્યાવનવત્ છે ને તેમા લક્ષ્મી, લક્ષ્મી, અને ગુરુચેલી આદિની લીલા ફેલાઈ રહી છે. તેમજ દીપમાલિકાના મેળામાં ગોવર્ધન અને વ્રજયાત્રામાં પણ પોપોને તાલ પડે છે. કુરુક્ષેત્રમાં પણ એજ જીવિકાની લીલા સમજી લો. એમાં જે કોઈ ધાર્મિક પરોપકારી પુરુષ છે, તે આ પોપ લીલાથી પૃથક્ થઈ જાય છે ?

પ્રશ્ન—આ મૂર્તિપૂજા અને તીર્થ સનાતનથી ચાલ્યાં આવે છે તે જૂઠાં કેમ કરી કહી શકા છે ?

ઉત્તર—તમે સનાતન કોને કહો છો ? જે સદાથી ચાલ્યું આવે છે તેને, જો એ સદાથી છે તો વેદ અને બ્રાહ્મણાદિ ઋષિ મુનિ કૃત પુસ્તકોમાં એનાં નામ કેમ નથી ? એ મૂર્તિપૂજા અઢીકે ત્રણ સહસ્ત્ર વર્ષની અન્દર અન્દર વામમાર્ગ અને જૈનિયોથી ચાલી છે. પ્રથમ આર્યો વર્તમાન ન હતી, અને આ તીર્થ પણ ન હતાં. જ્યારે જૈનિયોએ ગિરનાર, પાલિતાણા, શિખર શત્રુંજય અને આણુ આદિ તીર્થ સ્થાપ્યાં તે જ્ઞેધને તેમની પેઠે આ લોકોએ પણ બનાવી લીધાં. જો કોઈ એના આરંભની પરીક્ષા કરવા ચાહે તો પંડાની જુનામાં જુની વહી અને તાંબાના પત્રાદિ લેખ જુએ, તો નિશ્ચય થઈ જશે કે આ સઘળાં તીર્થ પાંચસો અથવા એક સહસ્ત્ર વર્ષની અન્દરજ થયાં છે. સહસ્ત્ર વર્ષથી પૂર્વના લેખ કોઈ પાસે નથી નિકળતા. એથી તે આધુનિક છે.

પ્રશ્ન—જે જે તીર્થ કે નામનું માહાત્મ્ય અર્થાત્ જેમ “ અન્ય ક્ષેત્રે કૃતં પાપં કાશિક્ષેત્રે વિનશ્યતિ ” કત્યાદિ વાતો છે, તે સાચી છે કે નહીં ?

ઉત્તર—નહી. કેમકે જે પાપ છૂટી જતાં હોય તો દરિદ્રોને ધન, રાજપાટ અને આંખખાતે આંખ મળી જતે અને કોઠિયાના કોઠ આદિ રોગ છૂટી જત, પણ એમ થતું નથી તેથી પાપ કે પુણ્ય કામના છૂટતાં નથી.

પ્રશ્ન— ગङ्गागङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ૧ ॥

हरिहरति पापानि हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ ૨ ॥

પ્રાતઃકાલે શિવં દષ્ટ્વા નિશિ પાપં વિનશ્યતિ ।

આજન્મકૃતં મધ્યાન્હે સાયાન્હે સપ્તજન્મનામ્ ॥ ૩ ॥

૧ કત્યાદિક શ્લોક પોપ પુરાણના છે. જે સેંકડો સહસ્ત્ર કાશ દરથી પણ ગંગા ગંગા કહે તો તેના પાપ નષ્ટ થઈને તે વિષ્ણુલોક અર્થાત્ વૈકુંઠે જાય છે.

૨-૩—“ હરિ ” આ બે અક્ષરોનું નામોન્ચારણુ સર્વ પાપને હરિ લે છે, તેમજ રામકૃષ્ણ શિવ, ભગવતી આદિ નામોનું માહાત્મ્ય છે. અને જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાલમાં શિવત્રિંગકે તેની, મૂર્તિનું દર્શન કરે તો રાત્રિયે કરેલું મધ્યાન્હમાં, દર્શન કરે તો જન્મભરનું, અને સાયંકાલે દર્શન કરે તો સાત જન્મોનું પાપ છૂટી જાય છે, એ દર્શનનું માહાત્મ્ય છે એ શું બૂઠું થઈ જશે ?

ઉત્તર—મિથ્યા હોવામાં શી શંકા ? કેમકે ગંગા ગંગા કે હરે હરે, રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ, શિવ અને ભગવતીના નામ સ્મરણથી પાપ કદી પણ છૂટતાં નથી, જે છૂટતાં હોય તો દુઃખી કોઈ રહે નહીં ! અને વળી પાપ કરવાથી કોઈ પણ કદે નહીં, જેમકે આજ કાલ પોપ લીલામાં પાપ વૃદ્ધિ પામતું રહ્યું છે. મૂઢોને એવો વિશ્વાસ છે કે અમે પાપ કરી નામ સ્મરણ કે તીર્થ યાત્રા કરીશું, તો પાપોની નિવૃત્તિ થઈ જશે. એજ વિશ્વાસપર પાપ કરીને આ લોક અને પરલોક નાશ કરે છે. પરંતુ કરેલું પાપ તો ભોગવવુંજ પડે છે.

પ્રશ્ન—તો કોઈ તીર્થ નામ સ્મરણ સત્ય છે કે નહીં ?

ઉત્તર—છે. વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોનાં ભણવું ભણાવવું, ધાર્મિક વિદ્વાનોનો સંગ, પરાપકાર ધર્મોપદેશન, યોગાભ્યાસ, નિર્વેર, નિષ્કપટ, સત્યભાષણ, સત્યનું માનવું, સત્ય કરવું, બ્રહ્મચર્ય સેવન, આચાર્ય, અતિથિ, અને માતા પિતાની સેવા, પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસના, શાન્તિ, જિતેન્દ્રિયતા, સુશીલતા, ધર્મયુક્ત પુરુષાર્થ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન આદિ શુભગુણકર્મ દુઃખોથી તારવાવાળા હોવાથી એ તીર્થ છે; અને જે જળ અને સ્થળમય છે તે તીર્થ કદા નથી થઈ શકતાં કેમકે “ જના ચૈસ્તરન્તિ તાનિ તીર્થાનિ ” મનુષ્ય જેણું કરીને દુઃખોથી તરે તેનું નામ તીર્થ

છે. જલ સ્થલ તારક નથી કિન્તુ યુરાડી મારનાર છે. પ્રત્યુત્ત નૌકા આદિનું નામ તીર્થ થઈ શકે છે, કેમકે એનાથી પણ સમુદ્રાદિને તરાય છે.

સમાનતીર્થે વાસી ॥ ૧ ॥ અ૦ ૪ પા૦ ૪૧૦૮ ॥

નમસ્તીર્થાય ચ ॥ યજુઃ ॥ અ૦ ૧૬ ॥

જે બ્રહ્મચારી અને આચાર્ય એક શાસ્ત્રને સાથે સાથે ભણતા હોય તે સર્વ સતીર્થ-સમાન તીર્થ સેવી હોય છે. જે વેદાદિ શાસ્ત્ર અને સત્ય ભાષણાદિ ધર્મ લક્ષણોમાં સાધુ હોય તેને અન્નાદિ પદાર્થ આપવા અને તેમની પાસેથી વિદ્યા લેવી ઇત્યાદિ તીર્થ કહેવાય છે.

નામ સ્મરણ તેને કહે છે કે:-

યસ્ય નામ મહદયશઃ ॥ યજુઃ ॥ અ૦ ૩૨ મં૦ ૩ ॥

પરમેશ્વરનું નામ મોટા યશ-અર્થાત્ યન્મયુક્ત કામોનું કરવું છે. જેમ બ્રહ્મ, પરમેશ્વર, ઇશ્વર, ન્યાયકારી, દયાળુ, સર્વશક્તિમાન આદિ નામ પરમેશ્વરના ગુણ કર્મ સ્વભાવથી છે. જેમ બ્રહ્મ સર્વથી મોટા-ગ્રેષ્ઠ, પરમેશ્વર-ઇશ્વરોનો ઇશ્વર, ઇશ્વર સામર્થ્યયુક્ત, ન્યાયકારી કદી અન્યાય નથી કરતો, દયાળુ-સર્વ પર કૃપાદષ્ટિ રાખે છે, સર્વ શક્તિમાન-પોતાના સામર્થ્યથી સર્વ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય કર્તા સદાય કોઈની નથી લેતો, બ્રહ્મ-વિવિધ જગત્ના પદાર્થોનો બનાવનાર, વિષ્ણુ-સર્વમાં વ્યાપક થઈને રક્ષા કરનાર, મહાદેવ-સર્વ દેવોનો દેવ, શ્વ-પ્રલય કરનાર આદિ નામોના અર્થોને પોતામાં ધારણ કરે અર્થાત્ મોટા કામોથી મોટો થાય, સમર્થોમાં સમર્થ થાય, સામર્થ્યને વધારતો જાય, અધર્મ કદી નહીં કરે, સર્વ ઉપર દયા રાખે, સર્વ પ્રકારના સાધનોને સમર્થ કરે, શિષ્યવિદ્યાથી નાના પ્રકારના પદાર્થોને બનાવે, સર્વ સંસારમાં પોતાના આત્મા તુલ્ય સુખ દુઃખ સમજે, સર્વની રક્ષા કરે, વિદ્વાનોમાં વિદ્વાન થાય, દુષ્ટ કર્મ અને દુષ્ટ કર્મો કરનારને પ્રયત્નથી દંડ કરે અને સન્નતોની રક્ષા કરે, એ પ્રકારે પરમેશ્વરના નામ નામોના અર્થ જાણીને પરમેશ્વરના ગુણકર્મ સ્વભાવને અનુકૂળ પોતાના ગુણકર્મ સ્વભાવને કરવા તેજ પરમેશ્વરનું નામ સ્મરણ છે.

પ્રશ્ન—

ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુર્ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ ।

ગુરુરેવ પરંબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રીગુરુવે નમઃ ॥

ઈત્યાદિ ગુરુ મહાત્મ્ય તો સાચું છે? ગુરુના પગ ઘોષને પીવા, જેવી આજ્ઞા કરે તેવું કરવું, ગુરુ લોભી હોય તો વામનની સમાન, ક્રોધી હોય તો નરસિંહની સદૃશ, મોહી હોય તો રામને તુલ્ય, કામી હોય તો કૃષ્ણને તુલ્ય ગુરુને જાણવો; આદે ગુરુ જ કેવું એ પાપ કરે તો પણ અશ્રદ્ધા ન કરવી, સન્ત કે ગુરુના દર્શને જ્યાંમાં ડગલે ડગલે અશ્વમેધનું ફલ થાય છે એ વાત ઠીક છે કે નહીં?

ઉત્તર—ઠીક નહીં. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, અને પરબ્રહ્મ આ પરમેશ્વરનાં નામ છે તેની તુલ્ય ગુરુ કદી થઈ શકતો નથી. એ ગુરુ મહાત્મ્ય, ગુરુ ગીતા પણ એક મોટી પોષણીલા છે. ગુરુ તો

માતા, પિતા, આચાર્ય અને અતિથિ થાય છે. એમની સેવા કરવી, એમની પાસે વિદ્યા, શિક્ષા, લેવી દેવી શિષ્ય અને ગુરુનું કામ છે, પરંતુ ગુરુ લોભી, ક્રોધી, મોહી, અને કામી હોય તો તેને સર્વથા છોડી દેવો; શિક્ષા કરવી. સહજ શિક્ષાથી ન માને તો અર્ધ, પાદ અર્થાત્ તાડન, દંડ, પ્રાણહરણ સુધી પણ કરવામાં કાંઈ દોષ નથી. જેનું વિદ્યાદિ સદ્ગુણોમાં ગુરુત્વ નથી, જે જૂઠું મૂક કંઠી તિલક વેદવિરુદ્ધ મન્ત્રોપદેશ કરનારા છે, તે ગુરુજ નથી, કિન્તુ ગડરિયા એટલે ભરવાડ જેવા છે. જેમ ભરવાડ પોતાની ઘેરી, બકરિયોથી દૂધ આદિનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે, તેમજ શિષ્યો, એટલે ચેલા ચેલિયોનું ધન હરીને પોતાનું પ્રયોજન કરે છે તે

દાહરો— “ગુરુ લોભી ચેલા લાલચી, દોનાં ખેલે દાવ;”

“ભવસાગરમેં દૂખતે, જૈક પથ્થરડી નાવ.”

ગુરુ સમજે કે ચેલા ચેલી કાંઈને કાંઈ પણ આપશેજ અને ચેલા સમજે કે ચાલો ગુરુ જૂઠા સાગંદ ખાવાના પાપથી છાડવે આદિ લાલચથી એ બેઉ કપટ મુનિ ભવસાગરના દુઃખમાં દુખે છે, જેમ પથ્થરની નૌકામાં બેસનાર સમુદ્રમાં દૂખી મરે છે. એવા ગુરુ અને ચેલાના મુખ પર ઘૂળ, રાખ પડે, તેમની પાસે કાંઈ પણ ઉભું ન રહે. જે રહે તે દુઃખસાગરમાં પડશે. જેવી લીલા પુનરી, પુરાણિયોએ ચલાવી છે, તેમજ એ ગડરિયા ગુરુઓએ પણ લીલા મચાવી છે. આ સઘળાં કામો સ્વાર્થી લોકોના છે. જે પરમાર્થી છે, તે પોતે દુઃખ પામે તો પણ જગતનો ઉપકાર કરવો નથી છોડતા અને ગુરુ મહાત્મ્ય અને ગુરુગીતા આદિ પણ એજ કુકર્મી ગુરુઓએ બનાવી છે.

પ્રશ્ન— અષ્ટાદશપુરાણાનાં કર્તા સત્યવતીસુત: ॥ ૧ ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत् ॥ २ ॥

महाभारते ॥

पुराणान्यखिलानि च ॥ ३ ॥

मनु० ॥

इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः ॥ ४ ॥ छान्दोग्य०॥ प्र०७स्व०१॥

दशमेऽहनि किंचित्पुराणमाचक्षीत ॥ ५ ॥

पुराणविद्या वेदः ॥ ६ ॥

सूत्रम् ॥

૧. અદારો પુરાણોના કર્તા વ્યાસજી છે. વ્યાસ વચનનું પ્રમાણ અવકુચ કરવું જોઈએ.
૨. ઇતિહાસ, મહાભારત, અને અદાર પુરાણોથી વેદના અર્થ ભણે ભણાવે, ક્રમકે ઇતિહાસ અને પુરાણ વેદોનાજ અર્થને અનુકૂલ છે.
૩. પિતૃકર્મમાં પુરાણ અને હરિવંશની કથા સાંભળો.
૪. ઇતિહાસ અને પુરાણ પાંચમો વેદ કહેવાય છે.
૫. અશ્વમેધની સમાપ્તિમાં દશમે દિવસે થોડીક પુરાણની કથા સાંભળો.
૬. પુરાણ વિદ્યા વેદાર્થના જાણવાથી વેદ છે.

મતિયાદિ પ્રમાણોથી પુરાણોનાં પ્રમાણ અને એના પ્રમાણોથી મૂર્તિપૂજન અને તીર્થોનું પણ પ્રમાણ છે, કેમકે પુરાણોમાં મૂર્તિપૂજન અને તીર્થોનાં વિધાન છે.

ઉત્તર—જે અઢારો પુરાણોના કર્તા વ્યાસજી હોત તો તેમાં એટલા ગપોડા નહીં હોત. કેમકે શારીરકસૂત્ર યોગશાસ્ત્રના ભાષ્ય આદિ વ્યાસોક્ત ગ્રંથોના જોવાથી વિદિત થાય છે કે વ્યાસજી મોટા વિદ્વાન, સત્યવાદી, ધાર્મિક અને યોગી હતા. તે એવી મિથ્યા કથા કદી ન લખે. અને એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે સમ્પ્રદાયી પરસ્પર વિરોધી લોકોએ ભાગવતાદિ નવીન કપોલકલ્પિત ગ્રંથ બનાવ્યા છે, તેમાં વ્યાસજીના ગુણોનો લેશ માત્ર પણ ગંધ નથી. અને વેદશાસ્ત્રવિરુદ્ધ અસત્યવાદ લખવું એ વ્યાસ સદૃશ વિદ્વાનોનું કામ નથી કિન્તુ એ કામ વિરોધી સ્વાર્થી, અવિદ્વાન લોકોનું છે. ઇતિહાસ અને પુરાણ શિવપુરાણઆદિનું નામ નથી કિન્તુ—

ब्राम्हणानीतिहासान् पुराणानिकल्पान्गगानानाराशंसिरिति ॥

આ બ્રાહ્મણ અને સૂત્રોનું વચન છે, કે ઐતરેય, શતપથ, સામ, અને ગોપથ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનાજ ઇતિહાસ, પુરાણના, કલ્પ, ગાથા અને નારાશંસી એ પાંચ નામ છે.

इतिहास—જેમ જનક અને યાજ્ઞવલ્કયનો સમ્વાદ.

पुराण—જગદુત્પત્તિ આદિનું વર્ણન.

कल्प—વેદ શબ્દોના સામર્થ્યનું વર્ણન અને અર્થ નિરૂપણ કરવું.

गाथा—કોઈના દૃષ્ટાન્ત દાષ્ટાન્તરૂપે કથા પ્રસંગે કહેવાં.

नाराशंसी—મનુષ્યોના પ્રશંસનીય કે અપ્રશંસનીય કર્મોનું કથન કરવું.

આથીજ વેદાર્થનો જોધ થાય છે. પિતૃ કર્મ અર્થાત્ જ્ઞાનિયોની પ્રશંસામાં કોઈ સાંભળવું. અશ્વમેધના અન્તમાં પણ એનુંજ સાંભળવું લખ્યું છે, કેમકે જે વ્યાસકૃત ગ્રંથ છે તેનું સાંભળવું સાંભળાવવું વ્યાસજીના જન્મ પશ્ચાત્ થઈ શકે છે, પૂર્વ નહીં. જ્યારે વ્યાસજીનો જન્મ પણ ન હતો ત્યારે વેદાર્થને ભણતા ભણાવતા, સાંભળતા સાંભળાવતા હતા, એથી સર્વથી પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંજ આ સર્વ ઘટના થઈ શકે છે. આ નવીન કપોલ કલ્પિત શ્રીમદ્ભાગવત, શિવપુરાણાદિ મિથ્યા વા દૂષિત ગ્રંથોમાં તે નથી ઘટી શકતી. જ્યારે વ્યાસજી વેદ ભણ્યા અને ભણીને વેદાર્થ ફેલાવ્યો તેટલા માટેજ તેમનું નામ “વેદવ્યાસ” પડ્યું છે. કેમકે આરપારની મધ્ય રેખાને વ્યાસ કહે છે, અર્થાત્ ઋગ્વેદના આરંભથી લઈને અર્થવેદના પાર પર્યન્ત આરે વેદ ભણ્યા હતા (અને શુકદેવ તથા જૈમિનિ આદિ શિષ્યોને ભણાવ્યા પણ હતા) નહીં તો તેના જન્મનું નામ તો કૃષ્ણકૃપાયન હતું. જે કોઈ એમ કહે છે કે વેદોને વ્યાસજીએ એકલા કર્યા, એ વાત જુદી છે. કેમકે વ્યાસજીના પિતા પિતામહ પ્રપિતામહ પરાશર શક્તિ, વસિષ્ઠ અને બ્રહ્મા આદિ પણ ચારે વેદ ભણ્યા હતા. તો પછી એ વાત કેમ ઘટી શકે ?

प्रश्न—પુરાણોમાં સર્વ વાત જુદી છે કે કોઈ સાચીપણ છે ?

ઉત્તર—ધણી વાતો જુદી છે, અને કોઈ ધુણાદર-ન્યાયથી સાચી પણ છે. જે સાચી છે તે વેદાદિ શાસ્ત્રોની, અને જે જુદી છે તે આ પોપોનાં પુરાણરૂપ ધરની છે. જેમ શિવપુરાણમાં શેવોએ શિવને પરમેશ્વર માનીને, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, ગણેશ અને સૂર્યાદિને તેમના દાસ કરાવ્યા; વૈષ્ણવોએ વિષ્ણુ પુરાણ આદિમાં વિષ્ણુને પરમાત્મા માન્યા અને શિવ આદિને વિષ્ણુના દાસ; દેવી ભાગવતમાં દેવીને પરમેશ્વરી અને શિવ, વિષ્ણુ આદિને તેના કિંકર બનાવ્યા; ગણેશ ખંડમાં ગણેશને ઇશ્વર અને શેવ સર્વને દાસ બનાવ્યા; ભલા ! એ વાત સમ્પ્રદાયી લોકોની નહીં તો કોની છે ? એક મનુષ્યના બનાવવામાં એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત નથી હોતી તો વિદ્વાનના બનાવ્યામાં કદી નથી આવી શકતી. એમાં એક વાતને સાચી માને તો બીજી જુદી અને જો બીજીને સાચી માનિયે તો ત્રીજી જુદી અને ત્રીજીને સાચી માનિયે તો અન્ય સઘળી જુદી થાય છે. શિવ પુરાણવાળા શિવથી, વિષ્ણુપુરાણવાળા વિષ્ણુથી, દેવી પુરાણવાળા દેવીથી, ગણેશખંડવાળા ગણેશથી, સૂર્યપુરાણવાળા સૂર્યથી અને વાયુપુરાણવાળા વાયુથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પ્રલય લખી ને પુનઃ એક એકથી એક એક જે જગતનું કારણ લખ્યું, તેની ઉત્પત્તિ એક એકથી લખી. કોઈ પૂછે કે જે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય કરવાવાળો તે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ? અને જે ઉત્પન્ન થાય છે તે સૃષ્ટિનું કારણ કદી થઈ શકે છે કે નહીં ? તો કેવલ ચૂપ રહ્યા સિવાય કંઈ પણ નથી કહી શકતા. અને એ સર્વના શરીરની ઉત્પત્તિ પણ એથી થઈ હશે તો પછી તે પોતે સૃષ્ટિ પદાર્થ અને પરિચિત્ત હોઈને સંસારની ઉત્પત્તિના કર્તા ક્રમ કરી થઈ શકે છે ? અને વળી ઉત્પત્તિ પણ વિલક્ષણ પ્રકારથી માની છે કે જે સર્વથા અસંભવ છે. જેમ:—

શિવપુરાણમાં શિવે ઇચ્છા કરી કે હું સૃષ્ટિ કરું, ત્યારે એક નારાયણ જગાશયને ઉત્પન્ન કરી, તેની નાભીથી કમળ, અને કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, તેણે જોયું કે સર્વ જળમય છે. જલની અંજળી ઉઠાવી જોઈને જળમાં નાંખી દીધી, તેનાથી એક બુદ્ધભ્રુદો (પર-પોટા) થયો, અને તે બુદ્ધભ્રુદામાંથી એક પુરુષ ઉત્પન્ન થયો, તેણે બ્રહ્માને કહ્યું કે હે પુત્ર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર. બ્રહ્માએ તેને કહ્યું કે હું તારો પુત્ર નથી કિન્તુ તું મારો પુત્ર છે. તેમનામાં વિવાદ થયો અને દિવ્ય સહસ્ર વર્ષ પર્યન્ત એક જલપર લડતા રહ્યા, ત્યારે મહાદેવે વિચાર કર્યો કે જેમને મેં સૃષ્ટિ કરવા માટે મોકલ્યા હતા તે એક આપસમાં લડી અધડી રહ્યા છે. ત્યારે એ એકના વચમાંથી એક તેજોમય સિંગ ઉત્પન્ન થયું અને તે શીઘ્ર આકાશમાં ચાલ્યું ગયું, તેને જોઈને એક સાશ્વર્ય થઈ ગયા, અને વિચાર્યું કે એનો આદિ અન્ત લેવો જોઈએ. જે આદિ અન્ત લઈને શીઘ્ર આવે તે પિતા અને પછી આવે કે પત્નો લઈને આવે તે પુત્ર કહેવાય. વિષ્ણુ કૂર્મ (કાચળા)નું સ્વરૂપ ધરીને નીચે ચાલ્યા અને બ્રહ્મા હંસનું શરીર ધારણ કરીને ઉપર ઉડ્યા. એક મનોબેગથી ચાલ્યા. દિવ્ય સહસ્ર વર્ષ પર્યન્ત એક ચાલતા રહ્યા, તોપણ તેનો અન્ત ન પામ્યા. ત્યારે નીચેથી ઉપર વિષ્ણુ અને ઉપરથી નીચે બ્રહ્માએ વિચાર્યું કે જો તે અન્ત લઈ

આવ્યો હશે તો મારે પુત્ર બંનવું પડશે. એમ વિચાર કરતા હતા એટલામાં એક ગાય અને એક કેતકીનું વૃક્ષ ઉપરથી ઉતરી આવ્યું. તેમને બ્રહ્માએ પૂછ્યું કે તમે ક્યાંથી આવ્યાં? તેમણે કહ્યું અમે સદસ્ય વર્ગ થયાં આલિંગના આધારે ચાલ્યાં આવિયે છિયે. બ્રહ્માએ પૂછ્યું કે એ લિંગનો પત્તા છે કે નહીં? તેમણે કહ્યું કે નહીં. બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું કે તમે મારી સાથે ચાલો અને એવી સાક્ષી આપો કે હું એ લિંગનાં શિરપર દૂધની ધારા વર્ષાવતી હતી અને વૃક્ષે કહેવું કે હું પ્રજા વર્ષાવતો હતો. એવી સાક્ષી આપો તો હું તમને દેકાણે લઈ જાઉં. તેમણે કહ્યું કે અમે જુદી સાક્ષી નહીં આપીશું. ત્યારે બ્રહ્મા ક્રુપિત થઈને બોલ્યા કે જો સાક્ષી નહીં આપશો તો હું તમને હવણા ભસ્મ કરી નાખું છું. ત્યારે બેઉએ કરીને કહ્યું કે હમે જેવી તમે કહેા છે તેવી સાક્ષી આપીશું. ત્યારે ત્રણે નીચલી બાજુ તરફ ચાલ્યા. વિષ્ણુ પ્રથમજ આવી ગયા હતા. બ્રહ્મા પાસે આવી પોચ્યાં. વિષ્ણુને પૂછ્યું કે તું પતો લાવ્યો યા નહીં? ત્યારે વિષ્ણુ બોલ્યા, મને એનો પત્તા નહીં મળ્યો. બ્રહ્માએ કહ્યું કે હું લઈ આવ્યો. વિષ્ણુએ કહ્યું કે કોઈ સાક્ષી આપો. ત્યારે ગાય અને વૃક્ષે સાક્ષી આપી, અમે બેઉ લિંગના શિરપર હતાં. ત્યારે લિંગમાંથી શબ્દ નિકળ્યો અને વૃક્ષને શાપ દીધો કે જેથી તું જુદું બોલ્યું તે કારણથી તારું પ્રજા મારી અથવા અન્ય દેવતા ઉપર જગતમાં કોઈ જગોએ ચડશે નહીં, અને જે કોઈ ચઢાવશે તેનું સત્યનાશ થશે. તથા ગાયને શાપ દીધો કે જે મુખથી તું જુદું બોલી, તે મુખથી વિશ્વા ખાયા કરશે, તારાં મુખની પૂજા કોઈ નહીં કરશે કિન્તુ પૂંછડાની કરશે. તથા બ્રહ્માને શાપ દીધો કે તું મિથ્યા બોલ્યો તે માટે તારી પૂજા સંસારમાં કોઈ જગોએ થશે નહીં. અને વિષ્ણુને વર આપ્યો કે તું સત્ય બોલ્યો તેથી તારી પૂજા સર્વત્ર થશે. પુનઃ બેઉએ લિંગની સ્તુતિ કરી, તેથી પ્રસન્ન થઈને એ લિંગમાંથી એક જટા જુટ મૂર્તિ નિકળી આવી અને કહ્યું કે તમને મેં સૃષ્ટિ કરવા માટે મોકલ્યા હતા. અને તમે જહાડમાં કેમ પડ્યા. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુએ કહ્યું કે અમે સામગ્રી વિના સૃષ્ટિ ક્યાંથી કરીયે? ત્યારે મહાદેવે પોતાની જટામાંથી એક ભસ્મનો ગોળો કહાડીને આપ્યો અને કહ્યું કે જન્યો એમાંથી સર્વ સૃષ્ટિ બનાવો. ઇત્યાદિ.

વાર, કોઈ એ પુરાણોના બનાવનારને પૂછે કે જ્યારે સૃષ્ટિ તત્વ અને પંચ મહાભૂત પાસે ન હતાં ત્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહાદેવના શરીર, જલ, કમળ, લિંગ, ગાય અને કેતકીનું વૃક્ષ તથા ભસ્મનો ગોળો એ શું તમારા દાદાના ઘરમાંથી આવી પહ્યાં?

તેમજ ભાગવતમાં વિષ્ણુની નાભિથી કમલ, કમળથી બ્રહ્મા અને બ્રહ્માના જમણા પગનાં અંગૂઠાથી સ્વાયંભુવ અને ડાબા પગના અંગૂઠાથી સત્યરૂપા રાણી; લલાટથી રૂદ્ર અને મરીચિ આદિ દશ પુત્ર અને તેનાથી દશ પ્રજાપતિ થયા, તેની તેર પુત્રિયોના વિવાહ કશ્યપ સાથે થયા, તેમાંથી દિતિથી દૈત્ય, દનુથી દાનવ, અદિતિથી આદિત્ય, વિનતાથી પદ્મિ, કદ્રૂથી સર્પ, સરમાથી કુત્રા, સ્યાલ આદિ અને અન્ય સ્ત્રિયોથી હાથી, ઘોડા, ઉંટ, ગધેડાં ભેંસ, પાડા, ઘાસ ફૂલ અને બાવળાદિ વૃક્ષ કાંદા સહિત ઉત્પન્ન થઈ ગયાં.

વાદરે વાદ ! ભાગવતના અનાવવાવાળા લાલ યુગ્મકક ॥ શું કહેવું ? તેને ? આવી આવી મિથ્યા વાતો લખવામાં જરા પણ લજ્જા અને શરમ ન આવી ? કેવળ આંધળોજ બની ગયો ? સ્ત્રીપુરુષના રજનીર્યના સંયોગથી મનુષ્ય તો બનેજ છે, પરંતુ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિક્રમને વિરુદ્ધ પશુ, પક્ષી, સર્પાદિ કદી પણ ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતાં. વળી હાથી, હિંટ, સિંહ, કુત્રા, ગધેડાં અને વૃક્ષાદિનું સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં સ્થિત થવાનો અવકાશ ક્યાં હોઈ શકે છે ? તથા સિંહ આદિ ઉત્પન્ન થઈને પોતાના માયાપને કેમ ન ખાઈ ગયા. અને વળી મનુષ્ય શરીરથી પશુ પક્ષી વૃક્ષાદિનું ઉત્પન્ન હોવું, એ કેમ કરી સંભવ થઈ શકે ? શોક છે એ લોકોની રચેલી આ મહા અસંભવ લીલાપર, કે જેણે સંસારને હવણા સૂધી બ્રમાવી રાખ્યો છે ! વાંડ, આ મહા બૂઠ વાતોને પેલા આંધળા પોપ અને બહારબીતરની ફૂંટલી આંગિા વાળા એમના ચલા સાંભળે છે અને માને છે. મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે એ મનુષ્ય છે કે અન્ય કોઈ ? ॥ આ ભાગવતાદિ પુરાણોના અનાવનાર કેમ ગર્ભમાંજ નષ્ટ નહિ થઈ ગયા ? કે જન્મની સમય મરી કેમ ન ગયા ? કેમકે એ પાપોથી બચેને, તો આ આર્યાવર્તી દેશ દુષ્પાથી બચી ગત.

પ્રશ્ન—એ વાતોમાં વિરોધ આવી શકે તો નથી. કેમકે “જેનો વિવાદ તેના ગીત” જ્યારે વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ત્યારે વિષ્ણુને પરમેશ્વર અને અન્યને દાસ, જ્યારે શિવના યુગ્મ ગાવા લાગ્યા, ત્યારે શિવને પરમાત્મા અને અન્યને દ્વિદર બનાવ્યા. અને પરમેશ્વરની માયામાં એ સર્વ બની શકે છે. મનુષ્યથી ઉત્પત્તિ પરમેશ્વર કરી શકે છે. બુદ્ધો ! વિના કારણ પોતાની માયાથી સર્વ સૃષ્ટિ ખડી કરી દીધી છે. એમાં કઈવાત અધરિત છે ? જે કરવા ચાહે તે સર્વ કરી શકે છે.

ઉત્તર—અરે ભોળા લોકો ! વિવાદમાં જેના ગીત ગાય છે તેને સર્વથી મોટા અને બીજાને નાના, કે તેમની નિન્દા અથવા તેને સૌનો બાપ તો નથી અનાવતા ? કહો પોપજી તમે ભાટ અને ખુશામતિઆ ચારણોથી પણ વધારે ગર્ખી છો કે નહીં ? કે જેની પાછળ લાગો તેને સર્વથી શ્રેષ્ઠ બનાવો અને જેની, સાથે વિરોધ કરો, તેને સર્વથી નીચ દરાવો. તમને સત્ય અને ધર્મ સાથે શું પ્રયોજન ? કિન્તુ તમારે તો તમારા સ્વાર્થની સાથેજ કામ છે. માયા મનુષ્યમાં હોઈ શકે છે, કે જે છલી કપડી છે, તેનેજ માયાવી કહે છે. પણ પરમેશ્વરમાં છલ કપડાદિ દોપ ન હોવાથી તેને માયાવી નથી કહી શકતા. જે આદિ સૃષ્ટિમાં કશ્યપ અને કશ્યપની સ્ત્રિયોથી પશુ, પક્ષી, સર્પ, વૃક્ષાદિ થયાં હતાં તો આજ કાલ પણ એવાં સન્તાન કેમ નથી થતાં ? સૃષ્ટિક્રમ કે જે પ્રથમ લખી આવ્યા, તેજ ઠીક છે. અને અનુમાન છે કે પોપજી આ નીચેના મંત્ર ઉપરથીજ વગર સમજે બક્યા હશે.—

તસ્માત્કાશ્યપ્ય હમાઃ પ્રજાઃ ॥ શત૦ ૭ । ૫ । ૧ । ૫ ॥

શતપથમાં આ લખ્યું છે કે આ સઘળી સૃષ્ટિ કશ્યપની બનાવેલી છે.

કશ્યપઃ કસ્માત્ પશ્યકો ભવતીતિ ॥ નિરુ૦ ॥ અ૦ ૨ । खं० ૨ ॥

સૃષ્ટિ કર્તા પરમેશ્વરનું નામ કશ્યપ એટલામાટે છે કે પશ્યક અર્થાત

“પશ્યતીતિ પશ્યઃ પશ્ય એવ પશ્યકઃ” ।

જે નિર્મિત હોઈને ચરાચર જગત, સર્વ જીવ અને એના કર્મ સકલ વિદ્યાઓને યથાવત જુએ છે અને “**આચન્ત વિપર્યયશ્ચ**” । આ મહાભાષ્યના વચનથી આદિનો અક્ષર અન્ત અને અન્તનો વર્ણુ આદિમાં આવવાથી **પર્યયક ઉપરથી કર્યય** શબ્દ થઈ ગયો છે. એનો અર્થ ન જાણીને ભાંગના લોટા ચઢાવી પોપોએ પોતાનો જન્મ સૃષ્ટિ વિશ્વ કથન કરવામાં નષ્ટ કર્યો.

જેમ માર્કંડેયપુરાણના દુર્ગાપાઠમાં દેવોના શરીરોથી તેજ નિકળીને એક દેવી બની, તેણે મહિષાસુરને માર્યો. રક્તવીળના શરીરમાંથી એક બિન્દુ ભૂમિમાં પડવાથી તેના સદૃશ રક્તવીજ ઉત્પન્ન થવાથી સર્વજગતમાં રક્તવીજનું ભરાઈ જવું, રૂધિરની નદીનો પ્રવાહ ચાલવો, આદિ ગપોડ બહુજ લાખી રાખ્યા છે. જ્યારે રક્તવીજથી સર્વ જગત ભરાઈ ગયું હતું ત્યારે દેવી અને દેવીનો સિંહ અને તેની સેના ક્યાં રહી હતી ? જે કંઠા કે દેવીથી દૂર દૂર રક્તવીજ હતાં ત્યારે સર્વ જગત રક્તવીજથી નહીં ભરાયું હતું. જે ભરાઈ જતો તો પથુ, પક્ષી, મનુષ્યાદિ પ્રાણી અને જલ, સ્થલ, મગર, મચ્છ, કચ્છપ, અને મચ્છાદિ, તથા વનસ્પત્યાદિ વ્રક્ષ ક્યાં રહેતે ? અહીં એજ નિશ્ચિત જાણવું કે દુર્ગાપાઠ બનાવવાવાળાના ઘરમાં ભાગીને તેઓ ચાક્યાં ગયાં હશે !!! જુઓ કેવા તો અસંભવ કથાના ગપોડ ભાંગતી લાંદરમાં ઉડાવ્યા કે જેનું થડ કે કંઠાજુંજ નહીં !!

હવે જઈને “**શ્રીમદ્ભાગવત**” કહે છે, તેની લીલા સાબજો. અદ્ભાજીને નારાયણે ચતુશ્લોકી ભાગવતનો ઉપદેશ કર્યો:—

જ્ઞાનં પરમગુહ્યં મે યદ્વિજ્ઞાનસમન્વિતમ્ ।

સરહસ્યં તદ્દુઃશ્ચ ગૃહાગ ગદિતં મયા ॥ માં સ્કં ૨। અં ૯૦। શ્લોક ૩૦ ॥

હે અદ્ભાજી ! તું મારું પરમગુહ્ય જ્ઞાન જે વિજ્ઞાન અને રહસ્યયુક્ત, ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષનું અંગ છે, તેનું મારી પાસેથી પ્રદણ કર.

જ્યારે “**વિજ્ઞાન યુક્ત જ્ઞાન**” કહ્યું ત્યારે જ્ઞાનનું વિશેષણ “**પરમ**” રાખવું વ્યર્થ છે. અને વળી “**ગુહ્ય**” “**વિશેષણથી**” “**રહસ્ય**” પણ પુનરુક્ત છે. જ્યારે મૂલ શ્લોક અનર્થક છે તો અન્ય અનર્થક કેમ થઈ ? અદ્ભાજીને વર આપ્યા કે:—

ભવાન્ કલ્પવિકલ્પેષુ ન વિમુહ્યન્તિ કહિંચિત્ ॥

માગં ॥

સ્કં ૨। અં ૯ । શ્લોક ૩૬ ॥

આપ કલ્પ સૃષ્ટિ અને વિકલ્પ પ્રલયમાં પણ મોહને કદી ન પ્રાપ્ત થશો. એમ લખીને પુનઃ દશમ-સ્કંધમાં મોહિત થઈને વસાહરણ કર્યું. તો એ બેમાંથી એક વાત સાચી, અને બીજી જૂઠી, એમ થઈને બેઉ વાત જૂઠી. જ્યારે વૈદકમાં રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, અને દુષ્પ્ર નથી ત્યારે સનકાદિકોને વૈદકના દારમાં ક્રોધ કેમ થયો ? જે ક્રોધ થયો તો તે સ્વર્ગજ નહીં. ત્યારે જ્ય, વિજ્ય દારપાલ હતા, તો રવામીની આજ્ઞા પાળવી અવશ્ય હતી, તેમણે સનકાદિકોને રોક્યા તો તેમાં શું અપરાધ થયો ? તેમના ઉપર અપરાધ વિના શાપજ લાગી શકતો નથી. જ્યારે શાપ લાગ્યો કે તમે પૃથિવીમાં જઈ પડો, એ કહેવાથી

એ સિદ્ધ થાય છે કે ત્યાં પૃથિવી ન હશે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ અને જલ હશે તો એવાં દ્વાર, મંદિર અને જલ કોને આધારે હતાં? પુનઃ જય, વિજયે સનકાદિકોની સ્તુતિ કરી કે મહારાજ! પુનઃ અમે વૈકુણ્ઠમાં ક્યારે આવી શું? તેમણે તેમને કહ્યું કે જો પ્રેમથી નારાયણની ભક્તિ કરશો તો સાતમે જન્મે અને જો વિરોધથી ભક્તિ કરશો તો ત્રીજે જન્મે વૈકુણ્ઠને પ્રાપ્ત થશો ॥

આમાં વિચારવું જોઈએ કે જ્યોત્સ્વિય નારાયણના નોકરો હતા, તેમની રક્ષા અને સહાય કરવી એ નારાયણનું કર્તવ્ય કર્મ હતું. જો પાતાના નોકરોને વિના અપરાધ કોઈ દુઃખ આપે તેને તેમનો સ્વામી દણ્ડ ન દે તો તેના નોકરોની દુર્દશા સર્વ કોઈ કરી નાખે. નારાયણને ઉચિત હતું કે જયવિજયનો સત્કાર અને સનકાદિકોને ખૂબ દંડ દેવો હતો, કેમકે તેમણે અંદર આવવા માટે હક કેમ કરી? અને નોકરો સાથે લજ્જા કેમ? શાપ આપ્યો તેના બદલામાં સનકાદિકોને પૃથિવીમાં નાખી દેવા એ નારાયણનો ન્યાય હતો. જ્યારે આટલું અન્ધેર નારાયણના ઘરમાં છે તો તેમના સેવક જે વૈષ્ણવો કહેવાય છે તેમની જેટલી દુર્દશા થાય તેટલી થોડી છે. પુનઃ તે હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપ ઉત્પન્ન થયા, તેમાંથી હિરણ્યાક્ષને વરાહે માર્યો તેની કથા આ પ્રકારે લખી છે કે તે પૃથિવીને ચટાઈ-સાદીની માફક લપેટીને શિર નીચે ધરી સુઈ ગયો, વિષ્ણુએ વરાહનું ચક્ષુ ધારણ કરીને તેના શિરની નીચેથી પૃથિવીને મુખમાં પકડી લીધી, ત્યારે તે ઉઠ્યો, અને એકેની લડાઈ થઈ તેમાં વરાહે હિરણ્યાક્ષને મારી નાખ્યો. એમને ડાઘ પછે કે પૃથિવી ગોળ છે કે ચટાઈના જેવી? તો કોઈ પણ કહી નહીં શકશે. કેમકે પૌરાણિક લોક બૂગોળ વિદ્યાના શત્રુ છે. ભક્તો વાર જ્યારે લપેટીને શિર નીચે મુકી તો તે શાપર મટી અને પોતે શા ઉપર સુતો? અને વરાહજી શા ઉપર પગ મૂકીને દોડી આવ્યા અને લજ્જા? પૃથિવીને તો વરાહજીએ મુખમાં રાખી હતી તો એક શા ઉપર ઉભા રહીને લડ્યા? ત્યાં તો બીજી કોઈ ઉભા રહેતાની જગ્યા ન હતી, કિન્તુ ભાગવતાદિ પુરાણ બનાવનાર પોપજીની છાતી પર ઉભા રહીને લજ્જા હશે? પરંતુ તે પોપજી શા ઉપર સુતા હશે? આ વાત એવા પ્રકારની છે કે જેમ "ગંધીને ઘેર ગંધી આવ્યો બોલો ગંધીજી" જ્યારે મિથ્યાવાદિયોના ઘરમાં બીજા ગંધી લોક આવે છે તો પછી ગંધ મારવામાં શી કમતી!

હવે રહ્યા હિરણ્યકશ્યપ! તેનો છોકરો જે પ્રહ્લાદ હતો, તે ભક્ત થયો હતો, તેનો પિતા તેને ભણાવવાને પાઠશાળામાં મોકલતો હતો. ત્યારે ત્યાં તે અધ્યાપકોને કહેતો હતો કે "મારી પાટીમાં રામ રામ લખી આપો" જ્યારે તેના આપે તે સાંભળ્યું ત્યારે તેને કહ્યું કે તું અમારા શત્રુનું ભજન કેમ કરે છે? પણ પૂત્રે ન માન્યું. ત્યારે તેના આપે તેને બાંધીને પહાડ પરથી નીચે ફેંક્યો, દ્રુવામાં નાખ્યો, પરંતુ તેને કાંઈ થયું નહીં, ત્યારે તેણે એક લોઢાંનો થાંભલો અગ્નિમાં તપાવીને તેને કહ્યું કે જો તારો ઇષ્ટ દેવ રામ સાચો હોય તો તું આને પકડવાથી બળશે નહીં. પ્રહ્લાદ પકડવાને આવ્યો, પણ મનમાં શંકા થઈ, કે બળવાથી બચીશ કે નહીં? ત્યારે નારાયણે તે થાંભલાપર નાની નાની કીડિયોની દાર ચલાવી, તે જોઈ તેને નિશ્ચય થયો, એટલે ઝટ થાંભલાને જમ પકડ્યો, એટલે તે ફાટ્યો. અને તેમાંથી નૃસિંહ નિકળ્યા અને તેણે તેના આપને પકડીને તેનું પેટ ફાડી નાખ્યું,

પંચાત પ્રલ્હાદને લાડથી ચાટવા લાગ્યા. અને પ્રલ્હાદને કહ્યું, વર માંગ, તેણે પોતાના પિતાની સદ્ગતિ થાય એમ માંગ્યું. નૃસિંહે વર આપ્યો કે તારી એકવીશ પેઢીના પુરુષો સદ્ગતિએ ગયા.

હવે જુઓ ! એ પણ બીજા ગપોડાનો ભાષ ગપોડો છે. કોઈ ભાગવત સાંભળનાર કે વાંચનારને પકડી પહાડ ઉપરથી ફેંકે તો કોઈ નહીં અચાવે પણ ચુરેચુરા થઈને મરી જાય. પ્રલ્હાદને તેનો પિતા લણવા માટે મોકલતો હતો. શું એ નકાર કામ હતું ? અને તે પ્રલ્હાદ એવો મૂર્ખ કે લણવું છોડી વેરાગી થવા ચાહતો હતો ? અજાતા થાંભલા પર કીડી ચઢવા લાગી અને પ્રલ્હાદ તેનો સ્પર્શ કરવાથી ન બળ્યો એ વાતને જે સાચી માને તેને પણ થાંભલાની સાથે બઝાડી દેવો જોઈએ અને જો તે ન બજે તો જાણો કે તે પણ ન બળ્યા હશે, અને નૃસિંહ પણ કેમ ન બળ્યો ? પ્રથમ ત્રીજે જન્મે વૈકુંઠમાં આવવાનો વર સનકાદિકાનો હતો, શું તેને નારાયણ ભૂલી ગયો ? ભાગવતની રીતિથી બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, કશ્યપ, હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપ એથી પેઢીમાં થાય છે, એકવીશ પેઢી પ્રલ્હાદની થઈ પણ નથી પુનઃ એકવીશ પેઢીના પુરુષો સદ્ગતિએ ગયા એમ કહી દેવું એ કેટલો પ્રમાદ છે !! તથા પછી તેજ હિરણ્યાક્ષ, હિરણ્યકશ્યપ, રાવણ, કુંભકર્ણુ; પુનઃ શિશુપાલ દન્તવક્ર, ઉત્પન્ન થયા તો નરસિંહનો વર ક્યાં ઉડી ગયો ? એવી પ્રમાદની વાતો પ્રમાદીઓજ કરે સાંભળે અને માને છે વિદ્વાન નહીં.

પૂતના અને અકુરજના વિષયમાં જુઓ:—

રથેન વાયુવેગેન ॥ મા૦ સ્કં૦ ૧૦ । અ૦ ૩૯ । શ્લોક ૩૮ ॥

જગમ ગોકુલં પ્રતિ ॥ મા૦ સ્કં૦ ૧૦ । પૂ૦ અ૦ ૩૮ । શ્લો૦ ૨૪ ॥

અકુરજ કંસના મોકલવાથી વાયુના વેગ સમાન દોડવાવાળા ઘોડાના રથપર બેસીને સૂ-
ર્યોદય થતાં ચાલ્યા અને ચાર મૈત્ર ગોકુલમાં સૂર્યાસ્ત સમયે પહોંચ્યા ! ત્યારે એ ઉપરથી
તો ઘોડા ભાગવત અનાવનારની પરિક્રમાં કરતા રહ્યા હશે ? કે માર્ગ ભુલી ભાગવત અના-
વનારના ઘરમાં ઘોડા હાંકનાર અને અકુરજ આવીને સુઈ ગયા હશે ?

પૂતનાનું શરીર છ કોશ પોહોળું અને ઘણુંજ લાંબુ લખ્યું છે. મથુરાં અને ગોકુલની
વચ્ચે તેને મારીને શ્રીકૃષ્ણજીએ નાંખી દીધી જો એમ થયું હોત તો મથુરાં અને ગોકુલ
બેઠે દબાઈ જાત અને એ પોપજનું ઘર પણ દબાઈ ગયું હોત !

વળી અજમેલની કથા ઉત્પટાંગ લખી છે:—તેણે નારદના કહેવાથી પોતાના પુત્રનું
નામ નારાયણ રાખ્યું હતું, મરણ સમયે પોતાના પુત્રને બોલાવ્યો તો વચ્ચમાં નારાયણ કુદી
પડ્યા, તો શું નારાયણ તેના અન્તઃકરણના ભાવને નહીં જાણતા હતા કે તે પોતાના પુત્રને
બોલાવે છે, મને નહીં ? જો એવુંજ નામ મહાત્મ્ય છે તો આજ કાલ પણ નારાયણનું સ્મરણ
કરનારના દુઃખ છોડાવવાને તે કેમ નથી આવતા ? જો એ વાત સાચી હોય તો કેદી લોક
નારાયણ નારાયણ કરીને કેમ છુટી નથી જતા ?

એમજ જ્યોતિષ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ સુમેરૂ પર્યંતનું પરિમાણ લખ્યું છે અને પ્રિયવ્રત રાજાના રથના ચક્રના સસરકાથી સમુદ્ર થયો ! આગળ પચાસ કોટી યોજન પૃથિવી છે, ઇત્યાદિ મિથ્યા વાતોના ગંપાણ ભાગવતમાં લખ્યાં છે જેના કંઈ પાસવાર નથી !

આ ભાગવત બોપદેવનું બનાવેલું છે. જેના ભાઈ જ્યદેવે ગીતગોવિન્દ બનાવ્યું છે. બુદ્ધા ! તેણે આ શ્લોક પોતાના બનાવેલા દિમાદિ નામક ગ્રન્થમાં લખ્યા છે કે શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ મેં બનાવ્યું છે, તે લેખના ત્રણ પત્ર અમારી પાસે હતા તેમાંથી એક પત્ર ખાવાઈ ગયું છે તે પત્રમાં શ્લોકોનો જે આશય હતો તે આશયના અમે જે શ્લોક ખાવાઈને નીચે લખ્યા છે. જેણે લેખનું હોય તેણે દિમાદિ ગ્રન્થમાં જોઈ લેવું:—

હિમાદ્રેઃ સચિવસ્યાર્થે સૂચના ક્રિયતેઽઽધુના ।

સ્કંધાધ્યાયકથાનાં ચ યત્પ્રમાણં સમાસતઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતં નામ પુરાણં ચ મયેરિતમ્ ।

વિદુષા બોપદેવેન શ્રીકૃષ્ણસ્ય યશોન્વિતમ્ ॥ ૨ ॥

જેવા પ્રકારના નષ્ટ પત્રમાં શ્લોક હતા અર્થાત્ રાજાના સચિવ દિમાદિએ બોપદેવ પાંડિ તને કહ્યું કે મને તમારા બનાવેલા શ્રીમદ્ભાગવતને સમ્પૂર્ણ સાંભળવાનો અવકાશ નથી, એટલા માટે તમે સંક્ષેપથી શ્લોક બદ્ધ સૂચી પત્ર બનાવો, જેને જોઈને હું શ્રીમદ્ભાગવતની કથાને સંક્ષેપથી જાણી લઉં. તે ઉપરથી નીચે લખેલું સૂચી પત્ર તે બોપદેવે બનાવ્યું. તેમાંથી તે નષ્ટ પત્રમાં દશ ૧૦ શ્લોક ખાવાઈ ગયા છે. માટે અગિયારમા શ્લોકથી લખાયે છિયે. આ નીચે લખેલા શ્લોક સર્વે બોપદેવના બનાવેલા છે તે:—

બોધયંતીતિ હિ પ્રાહુઃ શ્રીમદ્ભાગવતં પુનઃ ।

પઞ્ચ પ્રશ્નાઃ શૌનકસ્ય સૂતસ્પાત્રોત્તરં ત્રિષુ ॥ ૧૧ ॥

પ્રશ્નાઽવતારયોશ્ચૈવ વ્યાસસ્યનિર્વૃત્તિઃ કૃતાત્ ।

નારદસ્પાત્ર હૈતૂક્તિઃ પ્રતીત્યર્થં સ્વજન્મ ચ ॥ ૧૨ ॥

સુપ્રઘ્નં દૌણ્યમિ ભવસ્તદ સ્નાત્પાંડવા વનમ્ ।

મીઞ્મસ્ય સ્વપદ પ્રાપ્તિઃ કૃષ્ણસ્ય દ્વારિકાગમઃ ॥ ૧૩ ॥

શ્રોતુઃ પરિક્ષિતો જન્મ ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય નિર્ગમઃ ।

કૃષ્ણમર્ત્યત્યાગસૂચા તતઃ પાર્થઃ મહાપથઃ ॥ ૧૪ ॥

દૃત્યષ્ટાદશભિઃ પાદૈરધ્યાયાર્થઃ ક્રમાત્સ્મૃતઃ ।

સ્વપરપ્રતિબંધોનં સ્ફીતં રાજ્યં જહૌ નૃપઃ ॥ ૧૫ ॥

इति वैराज्ञो दाढ्योक्तौ प्रोक्तः द्रौणिजयादयः ।

इति प्रथमस्कंधः ॥ १ ॥

હત્યાદિ બાર રકંબનું સૂચી પત્ર આ પ્રકારે બોપદેવ પંડિતે બનાવી હિમાદ્રિ સચિવને આપ્યું. જે વિસ્તારથી જોવા ચાહે તે બોપદેવના બનાવેલા હિમાદ્રિ ગ્રંથમાં જોઈ લે. એજ પ્રકારે અન્ય પ્રમાણોની પણ લીલા સમજવી. પરંતુ ઓગણીસ, વીસ અને એકવીસ, તે એક બીજાથી ચઢતા છે.

જુઓ ! શ્રીકૃષ્ણજીનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં અત્યુત્તમ છે. એમના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ અને ચરિત્ર આમ પુરૂષોની સદૃશ છે જેમાં કોઈ અધર્મનું આચરણ કે શ્રીકૃષ્ણજીએ જન્મથી મરણ પર્યન્ત નકારે કામ કાંઈ પણ કર્યું હોય એમ લખ્યું નથી અને આ ભાગવતવાળાએ અનુચિત મનમાન્યા દોષ લગાડ્યા છે. દૂધ, દહીં, માખણ આદિની ચોરી લગાડી, અને કુબળ દાસી સાથે સમાગમ તથા પરસ્ત્રિયો સાથે રાસ મંડલમાં ક્રીડા કરી આદિ મિથ્યા દોષ શ્રીકૃષ્ણજીમાં લગાડ્યા છે. એ વાંચી વંચાવીને, સાંભળી સંભળાવીને અન્ય મતવરણા શ્રીકૃષ્ણજીની બહુજ નિન્દા કરે છે જો આ ભાગવત ન હોત તો શ્રીકૃષ્ણજી સદૃશ મહાત્માઓની આવી જુદી નિન્દા કેમ કરી થાત ? શિવ પુરાણમાં બાર જ્યોતિર્લિંગ અને જેમાં પ્રકાશનો લેશ પણ નહીં, સત્રિયે દોષ કર્યાવિના લિંગ પણ અન્ધારામાં નથી દેખાતું ! એ સર્વ લીલા પોપજીની છે.

પ્રશ્ન—જ્યારે વેદ ભણવાનું સામર્થ્ય નહીં રહ્યું, ત્યારે સ્મૃતિ, જ્યારે સ્મૃતિને ભણવાની બુદ્ધિ ન રહી ત્યારે શાસ્ત્ર, જ્યારે શાસ્ત્ર ભણવાનું સામર્થ્ય ન રહ્યું ત્યારે પુરાણ બનાવ્યાં, તે કેવળ સ્ત્રી અને શૂદ્રને માટે; કેમકે એમને વેદ ભણવા સાંભળવાનો અધિકાર નથી.

ઉત્તર—એ વાત મિથ્યા છે, કેમકે સામર્થ્ય ભણવા ભણાવવાથીજ થાય છે અને વેદ ભણવા સાંભળવાનો અધિકાર સર્વને છે. જુઓ ! ગાર્ગી આદિ સ્ત્રિયોએ અને છાન્દોગ્યમાં જ્ઞાનશ્રુતિ શૂદ્ર પણ વેદ “રૈક્ય મુનિની પાસે” ભણ્યા હતા. અને યજુર્વેદના ૨૬ માં અધ્યાયના ૨ મંત્રમાં ૨૫૪ લખ્યું છે કે વેદોને ભણવા અને સાંભળવાનો અધિકાર મનુષ્ય માત્રને છે. પુનઃ જે એવા એવા મિથ્યા ગ્રંથ બનાવી, લોકોને સત્ય ગ્રંથોથી વિમુખ, જનમાં ફસાવી પોતાના પ્રયોજન સાધે છે તે મહા પાપી કેમ નહીં ?

જુઓ ! ગ્રહોનાં ચક્ર કેવાં ચલાવ્યાં છે કે જેણે વિદ્યાહીન મનુષ્યોને ઝસી લીધા છે.

आकृष्णेन रजसा० । १ । सूर्य मन्त्र० ।

इमं देवा असपत्नं सुबध्वम्० । २ । चन्द्र० ।

अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः० । ३ । मंगल० ।

उदुध्व स्वामे० । ४ । बुध० ।

બૃહસ્પતે અતિપદ્યોઃ । ૫ । બૃહસ્પતિઃ ।

શુક્રમંધસઃ । ૬ । શુક્રઃ ।

રાત્રોદેવીરભિષ્ટયઃ । ૭ । રાત્રિઃ ।

કયાનશ્ચિત્ર આમુવઃ । ૮ રાત્રિઃ ।

કેતું કૃણ્વન્નુ કેતવેઃ । ૯ । એને કેતુની કડિકા કહે છે.

આકૃણ્ણેઃ એ સૂર્યનો અને ભૂમિના આકર્ષણનો । ૧ । ખીન્ને રાત્રિગુણનો વિધાયક । ૨ । ત્રીજો અગ્નિનો । ૩ । ચોથો યજ્ઞમાનનો । ૪ । પાંચમો વિદ્વાનનો । ૫ । છઠો વીર્ય સ્વપ્નનો । ૬ । સાતમો જલ પ્રાણ અને પરમેશ્વરનો । ૭ । આઠમો મિત્રનો । ૮ । નવમો, જ્ઞાન ગ્રહણનો વિધાયક મંત્ર છે. એ ગ્રંથોના વાચક નથી. અર્થ ન જાણવાથી ભ્રમભગમાં પડ્યા છે.

પ્રશ્ન—ગ્રંથોનું ફલ થાય છે કે નહીં ?

ઉત્તર—જેવું પોપ લીલાનું છે તેવું નહીં, કિન્તુ સૂર્ય ચંદ્રમાના કિરણદ્વારા ઉગ્રણુતા, શિનવ્રતા અથવા ઋતુવર્તકાલ ચક્રના સમ્બન્ધ માત્રથી પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂલ પ્રતિકૂલ સુખદુઃખના નિમિત્ત થાય છે, પરંતુ જે પોપલીલાવાળા કહે છે કે “ સાંભળો મહારાજ, શેઠજી ! યજ્ઞમાનો ! આજ તમારો આઠમો ચંદ્ર સૂર્યાદિ ફર ધરમાં આવ્યો છે, અઢી વર્ષનો શનિશ્વર પગે આવ્યો છે, તમને મોટું વિદ્વ થશે. ધરખાર છોડાવીને પરદેશમાં રખડાવશે, પરંતુ જો તમે ગ્રંથોનું જ્ઞાન, જપ, પાઠ, પૂજા કરાવશો, તો દુઃખથી બચશો ” એ કહેવું સત્ય નથી. એમને કહેવું જોઈએ કે સાંભળો પોપજી ! તમારો અને ગ્રંથોનો શો સમ્બન્ધ છે ? અને ગ્રંથ શી વસ્તુ છે ?

પોપજી— દૈવાધીનં જગત્સર્વં મંત્રાધીનાશ્ચ દેવતાઃ ।

તે મંત્રા બ્રામ્હણાધીનાસ્તસ્માદ્ બ્રામ્હણદૈવતમ્ ॥

જુઓ, કેવું પ્રમાણુ છે ? દેવતાઓને આધીન સર્વ જગત્, મંત્રને આધીન સર્વ દેવતા, અને તે મંત્રો બ્રાહ્મણોને આધીન છે, તેટલામાટે બ્રાહ્મણ દેવતા કહેવાય છે. કેમકે—

આહે તે દેવતાને મંત્ર બળથી બોલાવી પ્રસન્ન કરી, કામ સિદ્ધ કરાવવાનો અમારોજ અધિકાર છે, જો અમારામાં મંત્રશક્તિ ન હોત તો તમારા સરખા નાસ્તિક અમને સંસારમાં રહેવાજ ન દેત.

સત્યવાદી—જે ચોર, ડાકુ-લૂટારા, કુકર્મી લોક છે, તે પણ તમારા દેવતાઓને આધીન હશે ? દેવતાજ તેમની પાસે દુષ્ટ કામ કરાવતા હશે ? જો એમજ છે તો પછી તમારા દેવતા અને રાક્ષસો વચ્ચે કશો ભેદ રહેશે નહીં. જે તમારે આધીન મંત્ર છે, તેથી તમે જે આહે તે કરાવી શકો છો તો તે મંત્રોથી દેવતાઓને વશ કરીને, રાજાઓના કાષ તફાવી પોતાના ઘરમાં ભરી, પછી બેસીને આનંદ કેમ નથી ભોગવતા ? ઘેર ઘેર શનિશ્વરોનું તેલ આદિ છાયાદાન લેવાને માટે માથા માથા કેમ ફેરો છે ? અને જેને તમે કુબેર માનો છો, તેને વશ કરીને આહે તેટલું ધન લીધા

કરો, બીચારા ગરીબોને કેમ લૂંટો છો ? તમને દાન દેવાથી અહ પ્રસન્ન અને ન દેવાથી અપ્રસન્ન થતા હોય તો અંમને સૂર્યાદિ ગ્રહોની પ્રસન્નતા અપ્રસન્નતા પ્રત્યક્ષ દેખાડો. જેને ૮ મો સૂર્ય કે ચંદ્ર અને બીજાને ત્રીજો હોય, તે એકને જોઈ મહીનામાં જોડા પહેર્યા વિના તપેલી ભૂમિપર ચલાવો, જેનીપર પ્રસન્ન છે તેના પગ શરીર ન બળવા જોઈએ અને જેની ઉપર ક્રોધિત છે તેના બળી જવા જોઈએ, તથા પૌષ્ણમાસમાં એકને ઉઘાડા કરીને પૌર્ણમાસીની રાત્રિ ભર મેદાનમાં રાખે ત્યારે એકને શીત લાગે અને બીજાને નહીં, તો બીજા કે ચંદ્રઅહ કૂર અને સામ્ય દૃષ્ટિવાળા હોય છે. વળી શું અહ તમારા સમ્બધિ છે ? અને શું તમારો ડાક-ટપાલ કે તાર તેમની પાસે આવે જાય છે ? અથવા તે તમારી કે તમે તેની પાસે આવો જાઓ છો ? જો તમારામાં મંત્રશક્તિ હોય તો, તમે સ્વયં રાજા કે ધનાઢ્ય કેમ નથી બની જતા ? વા શત્રુઓને પોતાને વશ કેમ નથી કરી લેતા ?

નાસ્તિક તે હોય છે કે જે વેદ અને ધર્મરતી આજ્ઞા-વિરુદ્ધ પોપલીલા ચલાવે. જો તમને અલ્પદાન ન દે, અને જેનાપર અહ છે તે અલ્પદાન ભાગવે તો શી ચિન્તા ? જો તમે કહો કે નહીં, અમનેજ આપવાથી તે પ્રસન્ન થાય છે, અન્યને આપવાથી નહીં, તો શું તમે ગ્રહોનો ઠંડો-ઠંજરો લીધો છે ? જો ધર્મરો લીધો હોય તો સૂર્યાદિને પોતાના ઘરમાં બોલાવી બળી મરો ! સાચું તો એ છે કે સૂર્યાદિ લોક જડ છે, તે કોઈને સુખ કે દુઃખ દેવાની ચેષ્ટા કરી શક્તા નથી, કિન્તુ જેટલા તમે અલ્પદાનોપજવી છો તે સર્વ તમે ગ્રહોની ભૂર્તિયો છો, કેમકે અલ્પશબ્દનો અર્થ પણ તમારામાંજ ઘટિત થાય છે “યેગૃણ્હન્તિ તે ગ્રહાઃ” જે અહણુ કરે છે તેનું નામ અંહ છે. જ્યાંસુધી તમારાં પગલાં રાજા, રાજસ, સેદ, સાદુકાર અને દરિદ્રોની પાસે નથી પોંચતા ત્યાંસુધી કોઈને નવઅહનું સ્મરણ પણ નથી થતું. જ્યારે તમે સાક્ષાત્ સૂર્ય શનૈશ્ચરાદિ ભૂર્તિમાન તેમના ઉપર જઈ ચઢો છો ત્યારે તમે અહણુ કર્યા વિના તેમને કહી છોડતા નથી અને જે કોઈ તમારા આસ-પાશમાં ન આવે તેની નિન્દા નાસ્તિકાદિ શબ્દોએ કરતા પ્રેરો છો.

પોપણ—ભુઓ, જ્યોતિષનું પ્રત્યક્ષ ફલ, આકાશમાં રહેનારા સૂર્ય, ચંદ્ર અને રાહુ કેતુનું સંયોગ રૂપ અહણુને પ્રથમથીજ કહી દે છે. જેમ એ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમજ ગ્રહોનું પણ ફલ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. ભુઓ ! ધનાઢ્ય, દરિદ્ર, રાજા, રંક, સુખી દુઃખી, ગ્રહોથીજ થાય છે.

સત્યવાદી—જે આ અહણુ રૂપ પ્રત્યક્ષ ફલ છે, તે ગણિત વિદ્યાનું છે, ફલિતનું નથી. જે ગણિત વિદ્યા છે તે સાચી, અને ફલિત વિદ્યા સ્વાભાવિક સમ્બધ જન્યને છોડીને જૂઠી છે; જેમ અનુલોભ, પ્રતિલોભ, ધૂમનારી પૃથિવી અને ચંદ્રના ગણિતથી સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે અમુક સમયે, અમુક દેશ. અમુક અવયવમાં સૂર્ય કે ચંદ્રનું અહણુ થશે—

જેમ— **છાદયત્યર્કમિન્દુવિંધું ભૂમિભાઃ ॥** આ અહ લાઘવના ચોથા અધ્યાયનું ચોથું સૂત્ર છે. એજ પ્રમાણે સિદ્ધાંત શિરોમણી તથા સૂર્યસિદ્ધાન્તાદિમાં પણ છે કે જ્યારે સૂર્ય અને ભૂમિની મધ્યમાં ચંદ્રમાં આવે છે, ત્યારે સૂર્ય અહણુ, અને જ્યારે સૂર્ય

અને ચન્દ્રની વચમાં ભુમિ આવે છે, ત્યારે ચન્દ્ર ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ ચન્દ્રમાંની છાયા ભુમિપર અને ભુમિની છાયા ચન્દ્રમાંપર પડે છે. સૂર્ય પ્રકાશરૂપ હોવાથી તેની ઉપર છાયા કોઈની નથી પડતી કિંતુ જેમ પ્રકાશમાન સૂર્ય કે દીપથી દેહાદિની છાયા ઉત્પત્તિ જાય છે તેમજ ગ્રહણમાં સમજવું. જે ધનાઢ્ય, દરિદ્ર, પ્રજા, રાજા, રંક થાય છે, તે પોતપોતાના કર્મોથી થાય છે, ગ્રહોથી નહીં. ધણાકે જ્યોતિષી લોક પોતાના પુત્ર પુત્રીના વિવાહ, ગ્રહોની ગણિત વિદ્યાનુસારે કરે છે, પુનઃ તેઓમાં વિરોધ કે વિધવા અથવા વિધુર થઈ જાય છે. જે ફલ સાચુ હોય તો એમ કેમ થાય છે? એટલા માટે કર્મની ગતિ સાચી અને ગ્રહોની ગતિ મુખ્ય કુઃખ કે ભોગમાં કારણ નથી. ગ્રહ આકાશમાં અને પૃથિવી પણ આકાશમાં બહુ દૂર દૂર સ્થળે છે, એનો સંબંધ, કર્તા અને કર્મો સાથે સાક્ષાત્ નથી. કર્મ અને કર્મના ફલના કર્તા, ભોકતા જીવ અને તે કર્મોના ફલ ભોગાવનાર પરમાત્મા છે. ભલે જે તમે ગ્રહોના ફળ માનો તો આનો ઉત્તર આપો કે જે જાણમાં એક મનુષ્યનો જન્મ થાય છે, જેને તમે કુવાત્રુટિ માનીને જન્મપત્ર બનાવો છો, તેજ સમયમાં ભુગોળ પર બોમ્બનો જન્મ થાય છે કે નહીં? જે કહો કે નહીં તો તે જુદું, અને જે કહો કે થાય છે તો એક ચક્રવર્તિની માફક બીજી ચક્રવર્તિ રાજા કેમ નથી થતો? હા, એટલું તમે કહી શકો છો કે આ લીલા અમારા ઉદ્દેશ ભરવાની છે તો તે કાર્ત્ત માની પણ લે.

પ્રશ્ન—શું ગરૂડ પુરાણ પણ જુદું છે?

ઉત્તર—હા અસત્ય છે.

પ્રશ્ન—પછી મરી ગયલા જીવના શો ગતી થાય છે?

ઉત્તર—જેવાં તેનાં કર્મ છે તેવી.

પ્રશ્ન—જે યમરાજ, ચિત્રગુપ્ત, મંત્રી, તેમના મોટા ભયંકર ગણ કાળજીના પર્વત તુલ્ય શરીરવાળા, જીવને પકડીને લઈ જાય છે, પાપ પુણ્યાનુસાર નરક સ્વર્ગમાં નાખે છે, તેને માટે દાન, પુણ્ય, શ્રાદ્ધ, તર્પણ, અને ગોદાનાદિ વૈતરણી નદી તરવા સાફ કરે છે, એ સર્વ વાત જુદી કેમ કરી થઈ શકે છે?

ઉત્તર—એ સર્વ વાતો પોપલીલાના ગપોડા છે. જે અન્યત્રના જીવ ત્યાં જાય છે તેનો ધર્મરાજ, ચિત્રગુપ્ત આદિ ન્યાય કરે છે તો એ યમલોકના જીવ પાપ કરે તો બીજું યમલોક માનવું જોઈએ, કે ત્યાંનો ન્યાયાધીશ તેમનો ન્યાય કરે અને પર્વત સમાન યમગણોનાં શરીર હોય તો તે દેખાતાં કેમ નથી? તે રસ્તા કે ગલીમાં કે અટકી કેમ જતા નથી? નાના દરવાજામાં તેમની એક આંગળી પણ નહિ જઈ શકે તો મરનારનો જીવ લેવામાટે ઘરમાં કે શરીરમાં તેઓ શીરીતે પ્રવેશ કરી શકશે? જે કહોકે તે સૂક્ષ્મ દેહ પણ ધારણ કરી લે છે તો પ્રથમ પર્વતવત્ શરીરનાં મોટાં મોટાં જે હાડકાં હતાં તે પોતાના ઘર વિના પોપજી ક્યાં મૂકી રાખશે? જ્યારે જંગલમાં આગ લાગે છે, ત્યારે એકદમ પિપીલિકા-કીડી આદિ જીવોનાં શરીર છૂટે છે, તેમને

પકડવામાટે યમના અસંખ્ય ગંભીર આવે તો ત્યાં અન્ધકાર થઈ જશે. જોઈએ અને જ્યારે આપસમાં જીવોને પકડવા દોડશે, ત્યારે કદી તેમના શરીર પણ ઢોલક ખાઈ જશે, તો પછી જેમ પહાડનાં મોટાં મોટાં શિખર ટૂટીને પૃથિવી ઉપર પડે છે, તેમ તેમના મોટા મોટા અવયવ ગરડપુરાણના વાંચનાર, સાંભળનારના આંગણમાં આવી પડશે, તો તે બીચારા દબઈ મરશે કે ધરતું દાર તથા સડક રોકાઈ જશે, તો તેઓ કેમ નિકલી અને ચાલી શકશે. શ્રાદ્ધ, તર્પણ, પિણ્ડપ્રદાન, એ મરેલા જીવોને તો નથી પોંચતા, કિન્તુ મૃતકોના પ્રતિનિધિ પોપજના ઘર, હાથ અને ઉદરમાં પોંચે છે. વૈતરણીને માટે ગોદાન લે છે, તે તો પોપજનાં ઘરમાં રહે છે અથવા કસાઈ આદિના ઘરમાં પોંચે છે. વૈતરણીપર તે ગાય નથી જતી પુનઃ કોનું પુછ્યું પકડીને તરશે અને તેના હાથ તો આદી-સ્મશાનમાં આજ્યા કે ડાહ્યા તો પછી પુછ્યું કેમ પકડશે ? આદી એક દૃષ્ટાંત આ વાતમાં કહેવામાં આવે છે કે:—

એક જાટ હતો તેના ઘરમાં એક ગાય ઘણી સારી અને વીસ શેર દૂધ દેનારી હતી. તેનું દૂધ બહુ સ્વાદિષ્ટ નિકળતું હતું, કદી કદી પોપજના મુખમાં પણ પડતું હતું. તેનો પુરોહીત એજ ધ્યાન કરી રહ્યો હતો કે જ્યારે જાટનો જુદો આપ મરવા પડશે ત્યારે એજ ગાયનો સંકલ્પ કરાવી લંછિશ. કેટલેક દિવસે દેવયોગે તેના આપનો મરણ સમય આવ્યો, જીભ અન્ધ થઈ ગઈ અને ખાટલાપરથી ભૂમિપર લીધો અર્થાત્ પ્રાણ છોડવાનો સમય આવી પોંચ્યો; તે સમયે જાટના ઈષ્ટ, મિત્ર, અને સમ્યન્ધિ પણ ત્યાં ઉપસ્થિત થયાં હતાં, ત્યારે પોપજએ પોત્રારીને કહ્યું કે યજ્ઞમાન ! હવે તું એના હાથથી ગોદાન કરાવ. જાટે ૩૧૦ કલાકોને પિતાના હાથમાં મુકી કહ્યું કે બોલો સંકલ્પ ! પોપજ બોલ્યો, વાહ વાહ ! શું આપ વારંવાર મરે છે ? આ સમયે તો સાક્ષાત્ ગાયને લાવો જે દૂધ દેતી હોય, ને જુદી ન હોય, પણ સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ હોય, એવી ગાયનું દાન કરવું જોઈએ.

જાટ—અમારી પાસે તો એકજ ગાય છે, તેના વિના અમારા બચ્ચાં છોકરાંનો નિર્વાહ થઈ શકશે નહીં, તેથી તે તો નહીં, આપીશ. લો ૩૨૦ નો સંકલ્પ ભણો અને એ રૂપિયાથી બીજી દુધાર ગાય લઈ લે જો.

પોપજ—વાહજી વાહ ! તમે પોતાના આપથી પણ ગાયને અધિક સમજો છો ? શું પોતાના આપને વૈતરણી નદીમાં ડુબાવીને દુઃખ દેવા ચાહો છો ? તમે સારા સુપુત્ર થયા ? ત્યારે તો પોપજની તરફ સર્વ કુટુંબી થઈ ગયા, કેમકે તે સર્વને પોપજએ પ્રથમથીજ બહેકાવી રાખ્યા હતા અને તે સમયે પણ ઇસારો કરી દીધો. સર્વેએ મળીને હતથી તેજ ગાયનું દાન તેજ પોપજને અપાવી દીધું. તે સમયે જાટ કાંઈ પણ બોલ્યો નહીં, તેનો પિતા મરી ગયો અને પોપજ વાછરડા સહિત ગાય અને દોહવાની દોહણી લઈ, પોતાના ઘરમાં ગૌને બાંધી, અને દોહણી મૂકીને પુનઃ તે જાટને ઘેર આવ્યો અને મૃતકની સાથે સ્મશાનભૂમિમાં જઈને દાહ કર્મ કરાવ્યું, ત્યાં પણ કાંઈ કાંઈ પોપલીલા ચલાવી. પશ્ચાત્ દશરાત્ર સર્પિડી કરાવવા આદિમાં પણ તેને મુંડ્યો, મહાઆહ્વાણોએ પણ લૂંટ્યો અને ભુખડાઓએ પણ બહુ માલ પેટમાં ભર્યો અર્થાત્ જ્યારે સર્વ ક્રિયા થઈ ચૂકી ત્યારે

જાટે જેને તેને ઘરથી દૂધ માંગી તાગીને નિર્વાહ કર્યો. આદમે દિન પ્રાતઃકાલે પોપજીને ઘેર પોંચ્યો, જુએ છે તો ગાય દોહી, દોહણી ભરી, ઉડવાની તૈયારીમાં પોપજી હતા એટલામાં જાટજી આવી પોહોંચ્યા. તેને બેઠઈ પોપજી બોલ્યો, આવો ! યજમાન બેસો.

જાટજી—તમે પણ પુરોહિતજી અહીં આવો.

પોપજી—હીક, દૂધ મૂકી આવું.

જાટજી—નહીં નહીં, દૂધની વટલોઈ અહીં લાવો.

પોપજી—બિચારો જરા બેઠા અને વટલોઈ સામે મૂકી.

જાટજી—તમે બહુ જુદા છો !

પોપજી—શું જુદું કર્યું ?

જાટજી—કહો કે તમે ગાય શા માટે લીધી હતી ?

પોપજી—તમારા પિતાને વૈતરણી તરવા માટે ?

જાટજી—હીક, તો તમે ત્યાં વૈતરણીને કિનારે ગાય કેમ ન પોંચાડી ? હમે તો તમારા ભરોસાપર રહ્યા, અને તમે પોતાના ઘરમાં બાંધી બેઠા. ન જાણે મારા આંખ તે વૈતરણીમાં કેટલાં ગાતાં બાધાં હશે ?

પોપજી—નહીં, નહીં, ત્યાં એ દાનના પુણ્યના પ્રભાવથી બીજી ગાય બનીને તેને ઉતારી દીધો હશે.

જાટજી—વૈતરણી નદી અહીંથી કેટલી દૂર અને કઈ તરફ છે ?

પોપજી—અનુમાનથી કાંઈક ત્રીસ કોડ કોશ દૂર છે, કેમકે ઓગણપચાસ કોટિ યોજન પૃથિવી છે, અને દક્ષિણ, નૈઋત્ય દિશામાં વૈતરણી નદી છે.

જાટજી—એટલે દૂર તમારી ચિટ્ટી કે તારના સમાચાર ગયા હોય, અને તેનો ઉત્તર આવ્યો હોય કે ત્યાં પુણ્યની ગાય બની ગઈ, અમુકના પિતાને પાર ઉતારી દીધા, તે દેખાડો.

પોપજી—અમારી પાસે ગરૂડ પુરાણના લેખ વિના ડાક કે તાર જેવું બીજું કાંઈ નથી.

જાટજી—એ ગરૂડ પુરાણને અમે સાચું કેમ માનિયે ?

પોપજી—જેમ સર્વ માને છે.

જાટજી—એ પુસ્તક તમારા પુરૂષોએ તમારી જીવિકાએ બનાવ્યાં છે, કેમકે પિતાને પોતાના પુત્રો વિના કોઈ પ્રિય નથી. જ્યારે મારા પિતા મારી પાસે ચિટ્ટી પત્રી કે તાર મોકલશે, ત્યારે હું વૈતરણીના કિનારે ગાય પોંચાડી દઈશ, અને તેને પાર ઉતારીને, પુનઃ ગાયને ઘેર લાવી, દૂધ હું અને મારાં બાળકો પિયા કરીશું. લાવો ! દૂધની ભરેલી વટલોઈ, ગાય, અને વાછરડો, અને તે લઈ જાટજી પોતાને ઘેર ગયો.

પોપજી—તમે દાન દઈ પાછું લો છો, તમારું સત્યનાશ થઈ જશે.

જાટજી—ચૂપ રહો, નહિ તો તેર દિનસુધી દૂધ વિના જેટલું દુઃખ અમે પામ્યા છિયે તેની સઘળી કસર કહાડી નાખીશ. ત્યારે પોપજી ચૂપ રહ્યા, અને જાટજી ગાય, વાછરડો લઈ પોતાને ઘેર ગયો.

મળે એટલે યથેષ્ટ ભાંગાદિ માદક દ્રવ્ય ખાઈ પાને પરાયો પદાર્થ ઘણો ખાવો. પુનઃ ઉન્નત થઈને પ્રમાદી યવુ, સત્યમાર્ગનો વિશેષ અને જીકા માર્ગમાં સ્વપ્રયોજનાર્થે ચાલવું, તેમજ પોતાના ચેલાને કેવળ પોતાનીજ સેવા કરવાનો ઉપદેશ કરવો અને અન્ય યોગ્ય પુરૂષોની સેવા કરવાનો નહીં, સદ્વિદ્યાદિ પ્રવૃત્તિના વિરોધી, જગતનો વ્યવહાર અર્થાત્ સ્ત્રી પુરૂષ માતા, પિતા, સન્તાન, રાજ્ય પ્રજા, ઇષ્ટ, મિત્રોમાં અપ્રીતિ કરાવવી કે આ સર્વ અસત્ય છે, અને જગત્ પણ મિથ્યા છે ઇત્યાદિ દુષ્ટ ઉપદેશ કરવો આદિ કુપાત્રોના લક્ષણ છે. અને જે બ્રહ્મચારી, જિતેન્દ્રિય, વેદવિદ્યાનો ભણનાર ભણાવનાર, સુશીલ, સત્યવાદી, પરોપકારપ્રિય, પુરૂષાર્થી, ઉદાર, વિદ્યા ધર્મની નિરન્તર ઉન્નતિ કરનાર, ધર્માત્મા, શાન્ત, નિન્દા સ્તુતિમાં હર્ષ શોકરહિત, નિર્ભય, ઉત્સાહી, યોગી, જ્ઞાની, સૃષ્ટિક્રમ, વેદાજ્ઞા, ઈશ્વરના ગુણ કર્મ સ્વભાવાનુકૂળ વર્તમાન કરનાર છે જે ન્યાયની રીતિયુક્ત પક્ષપાત રહિત સત્યોપદેશ કરે અને સત્યશાસ્ત્રોના ભણનાર ભણાવનારના પરીક્ષક, કોઈને લલ્લો પત્તો અર્થાત્ પક્ષપાત ન કરે, પ્રશ્નોનો યથાર્થ સમાધાન કર્તા, પોતાના આત્મા પ્રમાણે અન્યના પણ સુખ દુઃખ, હાનિ, લાભને સમજનાર, અવિદ્યાદિ ક્લેશ, હક, દુરાચરણભિમાનરહિત, અમૃત સમાન અપમાન અને વિપ સમાન માનને સમજનારો, સન્તોષી જે કોઈ પ્રીતિથી જેટલું આપે તેટલાંથીજ પ્રસન્ન, એકવાર આપતકાલમાં માંગ્યા છતાં પણ નહીં આપે કે ત્યાગ કર્યા છતાં પણ દુઃખ કે જીરી એટલા ન કરવી, લાંથી ઝટ પાછા ફરવું, તેની નિન્દા ન કરવી, સુખી પુરૂષોની સાથે મિત્રતા, દુષ્ટિયો પર કરણા, પુણ્યાત્મા સાથે આનન્દ અને પાપિયોની સાથે ઉપેક્ષા-રાગ દ્રેષ રહિત રહેવું, સત્યમાની, સત્યવાદી, સત્યકારી, નિષ્કપટ, ઈર્ષ્યા દ્વેષરહિત, ગંભીરાશય, સત્પુરૂષ, ધર્મયુક્ત, અને સર્વથા દુષ્ટાચારથી રહિત, પોતાના તન મન ધનને પરોપકાર કરવામાં લગાડનાર, પરાયા સુખને માટે પોતાના પ્રાણોના પણ સમર્પિત કરનાર ઇત્યાદિ શુભલક્ષણયુક્ત સુપાત્ર થાય છે, પરંતુ હુલિદ્યાદિ આપતકાલમાં અન્ન, જલ, વસ્ત્ર, અને ઔષધિ, પથ્ય, સ્થાનના અધિકારી સર્વ પ્રાણીમાત્ર થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન—દાતા કેટલા પ્રકારના થાય છે ?

ઉત્તર—ત્રણ પ્રકારના:—

ઉત્તમ, મધ્યમ, અને નિઃકૃષ્ટ:—ઉત્તમ દાતા તેને કહે છે કે જે દેશ, કાન, પાત્રને જાણી ને સત્યવિદ્યા-ધર્મની ઉન્નતિરૂપ પરોપકારાર્થે આપે, મધ્યમ તે છે કે જે કીર્તિ કે સ્વાર્થને માટે દાન કરે, નીચ તે છે જે પોતાનો કે પરાયનો કોઈ ઉપકાર ન કરી શકે, કિન્તુ વેશ્યા ગમનાદિ કે ભાંડ, ભાટો આદિને આપે. આપતી વખતે તિરસ્કાર અપમાનાદિ પણ કુચેષ્ટા કરે, પાત્રકુપાત્રનો કોઈ પણ ભેદ ન જાણે કિન્તુ સધળું અન્ન ખાર પાંસેરી વેચનારની માફક વિવાદ, લડાઈમાં કે અન્ય ધર્માત્માને દુઃખ દઈને સુખી થવાને માટે આપ્યા કરે, તે અધમ દાતા છે. અર્થાત્ જે પરિક્ષા પૂર્વક વિદ્યાનુ ધર્માત્માઓનો સત્કાર કરે તે ઉત્તમ; અને જે કોઈ પણ કરે કે ન કરે પરંતુ જેમાં પોતાની પ્રશંસા થાય ત્યાં આપે તેને મધ્યમ, અને જે અન્ધાધુન્ધ પરીક્ષા રહિત નિષ્ફલ દાન આપ્યા કરે, તે નીચ દાતા કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—દાનનું ફલ અહીં થાય છે કે પરલોકમાં ?

ઉત્તર—સર્વત્ર થાય છે.

પ્રશ્ન—તે સ્વયં થાય છે કે કોઈ ફલ આપનાર છે ?

ઉત્તર—ફલ આપનાર ઇશ્વર છે. જેમ કોઈ ચોર, લુટારો સ્વયં બન્ધીખાનામાં જવા નથી ચાહતો, પણ રાજા તેમને અવશ્ય મોકલે છે, ધર્મીઆઓના સુખની રક્ષા કરતાં, ભોગવાવતાં, લુટારા આદિથી બચાવીને તેમને સુખમાં રાખે છે, તેમજ પરમાત્મા સર્વને પાપ પુણ્યના દુઃખ અને સુખરૂપ ફલોને યથાવત્ ભોગવાવે છે.

પ્રશ્ન—જે આ ગરૂડપુરાણાદિ ગ્રન્થો છે; તે વેદાર્થ કે વેદની પુષ્ટિ કરનારા છે કે નહીં ?

ઉત્તર—નહી. કિન્તુ વેદના વિરોધી અને ઉલટા ચાલનારા છે. તથા તંત્ર પણ તેવાંજ છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય એકનો મિત્ર અને સર્વ સંસારનો શત્રુ હોય તેમજ પુરાણ અને તંત્રને માનનારો પુરૂષ થાય છે, કેમકે એક બીજની સાથે વિરોધ કરાવનારા એ ગ્રન્થો છે અને માનવા એ કોઈ વિદ્વાનનું કામ નથી. પરન્તુ એમને માનવા એ અવિદ્યતા છે. જુઓ ! શિવ પુરાણમાં ત્ર્યોદશી, સોમવાર; આદિત્ય પુરાણમાં રવિ; ચન્દ્ર ખણ્ડમાં સોમગ્રહવાળા મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતી, શુક્ર, શનૈશ્વર, રાહુ, કેતુ. વિષ્ણુપુરાણમાં એકાદશી, વામનની દ્વાદશી, નરસિંહ કે અનન્તની ચતુરદશી, ચદ્રમાંની પૌર્ણમાસી, દિગ્પાલોની દશમી, દુર્ગાની નવમી, વસુઓની અષ્ટમી, મુનિયોનિ સપ્તમી, સ્વામી કાતિકની પક્ષી, નાગની પંચમી, ગણેશની ચતુર્થી, ગૌરીની તૃતીયા, અશ્વિની કુમારની દ્વિતીયા, આદ્યાદેવીની પ્રતિપદા અને પિતરોની અમાવાસ્યા; એ દિન પુરાણ રિતિથી ઉપવાસ કરવાના છે અને સર્વત્ર એજ લખ્યું છે કે જે મનુષ્ય આ વાર અને તિથિઓમાં અન્ન, પાન ગ્રહણ કરશે, તે નરક ગામી થશે. હવે પોપ અને પોપજીના એલા એને યોગ્ય છે કે કોઈ વાર અથવા કોઈ તિથિએ ભોજન કરે નહીં કેમકે જે ભોજન કે પાન કર્યું તો તે નરક ગામી થશે.

હવે “નિર્ણયસિન્ધુ,” ધર્મસિન્ધુ, વ્રતાર્ક આદિ ગ્રન્થો કે જે પ્રમાદી લોકોએ બનાવ્યા છે તેમાં એક એક વ્રતની એવી દુર્દશા કરી છે કે જેમ એકાદશીને શૈવ, દશમી વિદ્યા અને કોઈ દ્વાદશીમાં એકાદશી વ્રત કરે છે અર્થાત્ કેવી મોટી વિચિત્ર પોપલીલા છે કે ભુખે મરવામાં પણ વાદવિવાદજ કરે છે. જે એકાદશીનું વ્રત ચલાવ્યું છે તેમાં પોતાનું સ્વાર્થપાણું જ છે અને દયા કાંઈ પણ નહી. તે કહે છે કે—

एकादश्यामन्ने पापानि वसन्ति ॥

જેટલાં પાપ છે તેટલાં એકાદશીને દિને અન્નમાં વસે છે. એ પોપજીને પૂછવું જોઈએ કે કોનાં પાપ એમાં વસે છે ? તારાં કે તારા પિતાદિનાં ? જે સર્વનાં સર્વ પાપ એકાદશીમાં જઈ વસે તો એકાદશીને દિવસે કાઢને દુઃખ ન રહેવું જોઈએ, એવું તો નથી થતું કિન્તુ ઉલટું ક્ષુધાદિથી દુઃખ થાય છે. દુઃખ પાપનું ફલ છે. એથી ભુખે મરવું પાપ છે એવું

મોટું મહાત્મ્ય જનાવ્યું છે, જેની કથા વાંચીને ઘણા ઠગાર્થ જાય છે. તેમાં એક ગાથા એવી છે કે:—

બ્રહ્મલોકમાં એક વેશ્યા હતી તેણે કાંઈક અપરાધ કર્યો, તેને શાપ થયો, તે પૃથિવી પર પડી, તેણે સ્તુતિ કરીને કહ્યું હતું પુનઃ સ્વર્ગમાં કેમ કરી આવી શકીશ? તેણે કહ્યું કે જ્યારે કદી એકાદશીના વ્રતનું ફલ તને કોઈ આપશે ત્યારે તું સ્વર્ગમાં આવી પોંચશે. તે વિમાનસહિત કોઈ નગરમાં જઈ પડી હતી ત્યાંના રાજાએ તેને પૂછ્યું કે તું કોણ છે? ત્યારે તેણે સર્વ વ્રતાંત કહી સંભળાવ્યું અને કહ્યું કે જે કોઈ મને એકાદશીનું ફલ અર્પણ કરે તો પુનઃ સ્વર્ગમાં જઈ શકું છું. રાજાએ નગરમાં તપાસ કરાવી પણ કોઈ એકાદશીનું વ્રત કરનાર ન મળ્યું, કિન્તુ એક દિવસ કોઈ શુદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષમાં લગ્ન થઈ હતી, કોથથી સ્ત્રી દિવસ રાત ભુખી રહી હતી, દેવયોગે તે દિવસે એકાદશીજન્મ હતી. તેણે કહ્યું કે મેં એકાદશી જાણીને તો નથી કરી, અકસ્માત્ તે દિવસે ભુખી રહી ગઈ હતી. એમ રાજાના ભૂત્યો-સેવકોને કહ્યું ત્યારે તો તેઓ એને રાજા સામે લઈ આવ્યા. તેને રાજાએ કહ્યું કે તું આ વિમાનને અડક, તે અડકી તો તેજ સમયે વિમાન ઉપર ઉડી ગયું. આ તો વિના જાણ્યા એકાદશીના વ્રતનું ફલ છે. તો જો જાણીને કરે તો તેના ફલનો શો પારાવાર!! વાહરે! આંખના આંધળા લોકો જો એ વાત સાચી હોય તો અમે એક પાનની ખીડી કે જે સ્વર્ગમાં નથી હોતી તે મોકલવા ચાલિયે છીએ, સર્વ એકાદશીવાળા પોત પોતાનું ફલ આપી દો. જો એક આ પાનની ખીડી ઉપર ચાલો જશે તો પુનઃ લાખો કોડો પાન ત્યાં મોકલીશું. અને અમે પણ એકાદશી કરી કરીશું. અને જો એમ ન થશે, તો તમે લોકોને આ ભુખમરાશ્ય આપકાલથી બચાવીશું. એ ચાલીસ એકાદશીના નામ પૃથક્ પૃથક્ રાખ્યાં છે, કોઈનું ધનદા, કોઈનું “કામદા” કોઈનું “પુત્રદા” અને કોઈનું “નિર્જલા” બહુ દરિદ્ર, બહુ કામી અને બહુ નિર્વંશી લોકો એકાદશી કરી કરીને બૃહા થઈ ગયા અને મરી પણ ગયા પરન્તુ ધન, કામના અને પુત્ર પ્રાપ્ત ન થયાં. જ્યેષ્ઠ મહીનામાં શુક્લપક્ષમાં કે જે સમય એક ઘડી ભર જલ ન મળે તો મનુષ્ય વ્યાકુલ થઈ જાય છે. વ્રત કરનાર ને મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષે કરીને બંગાળામાં સર્વ વિધવા સ્ત્રીઓની એકાદશીને દિવસે બહુ દુરદશા થાય છે. એ નિર્દયી કસાઈને લખતી સમય કાંઈ પણ મનમાં દયા ન આવી, નહીં તો એ નિર્જલાનું નામ સજલા અને પોપ મહીનાની શુક્લપક્ષની એકાદશીનું નામ નિરજલા રાખી દેત તો કાંઈ પણ સાફ હતું. પરન્તુ એ પોપજીને દયા સાથે શું કામ છે? કોઈ જાણે વા મરે પણ પોપજીનું પેટ પૂરું ભરે. ગર્ભવતી, કે સદ્વિવાહિતા અને બાલક કે યુવા પુરુષોએ તો કદી ઉપવાસ ન કરવો જોઈએ. પરન્તુ કોઈએ કરવો પણ હોય તો જે દિવસે અજીર્ણ થયું હોય અને ક્રુધા ન લાગે તે દિવસે શરકરાવત (શર્જત) કે દૂધ પીને રહેવું જોઈએ જે ભુખમાં નથી ખાતા અને ભૂખ વિના ભોજન કરે છે તે એક રોગ

સાગરમાં ગોથાં ખાઈને દુઃખ પામે છે. માટે એ પ્રમાદિયોના કહેવા લખવાને પ્રમાણ કોઈ એ પણ ન ગણવાં.

હવે શુદ્ધ શિષ્ય મંત્રોપદેશ અને મનમતાન્તરના ચરિત્રનું વર્તમાન કહિયે છિયે. મૂર્તિપૂજક સમ્પ્રદાયી લોક પ્રશ્ન કરે છે કે વેદ અનન્ત છે. ઋગ્વેદની ૨૧, યજુર્વેદની ૧૦૧, સામ વેદની ૧૦૦૦, અથર્વવેદની ૯ શાખા છે. એમાંથી થોડીક શાખા મળે છે, શેષ લોપ થઈ ગઈ છે તેમાંજ પૂજા અને તીર્થોનાં પ્રમાણો દશે, જે ન હોત તો પુરાણોમાં ક્યાંથી આવત? જ્યારે કાર્યને જોઈને કારણનું અનુમાન થાય છે ત્યારે પુરાણોને જોઈને મૂર્તિપૂજનમાં શી શંકા છે?

ઉત્તર—જેમ શાખા જે વૃક્ષની હોય છે તે તેની સદૃશ હોવા કરે છે, વિરૂદ્ધ નહીં. જોઈએ તો શાખા મોટી નાની હોય, પરંતુ તેમાં વિરોધ હોઈ શકતો નથી, તેમજ જેટલી શાખા મળે છે તેમાં જ્યારે પાપાણાદિ મૂર્તિ અને જલ, સ્થલ વિશેષ તીર્થોના પ્રમાણ નથી મળતાં તો એ લુપ્ત શાખાઓમાં પણ નહીં હતાં. અને ચાર વેદ પ્રાર્થુ મળે છે, તેનાથી વિરૂદ્ધ શાખા કદી પણ થઈ શકતી નથી અને જે વિરૂદ્ધ છે તેને શાખા કોઈ પણ સિદ્ધ કરી શકતા નથી. જ્યારે એમ વાત છે તો પુરાણ વેદોની શાખા નથી કિન્તુ સમ્પ્રદાયી લેક્ષિણે પરસ્પર વિરૂદ્ધરૂપ ગ્રંથ ગનાવી રાખ્યા છે. વેદોને તમે પરમેશ્વરકૃત માનો છો તો “આસ્વલાયનાદિ” ઋષિમુનિયોના નામથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોને વેદ કેમ માનો છો? જેમ ડાલી અને પાંતરાંને જોઈને પીપળો, વડ અને આમ્રાદિ વૃક્ષોની પીછાન-પરીક્ષા થાય છે, તેમજ ઋષિમુનિયોના કરેલાં વેદાંગ, ચારે બ્રાહ્મણ, અંગ, ઉપાંગ, અને ઉપવેદ આદિથી વેદાર્થ ઓળખાયો જાય છે, એટલા માટે એ ગ્રંથોને શાખા માની છે. જે વેદોથી વિરૂદ્ધ છે તેનું પ્રમાણ અને અનુકૂલનું અપ્રમાણ નથી થઈ શકતું. જે તમે અદૃષ્ટ શાખાઓમાં મૂર્તિ આદિના પ્રમાણોની કલ્પના કરશો તો જ્યારે કોઈ એવો પક્ષ કરશે કે લુપ્ત શાખાઓમાં વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા ઉલટી અર્થાત્ અન્ત્યજ અને શૂદ્રનું નામ બ્રાહ્મણાદિ અને બ્રાહ્મણાદિના નામ શૂદ્ર અન્ત્યજાદિ, અગમનીયાગમન, અકર્તવ્ય, કર્તવ્ય, મિથ્યાભાષણાદિ ધર્મ, સત્યભાષણાદિ અધર્મ, આદિ લખ્યું દશે, તો તમે તેને એજ ઉત્તર આપશો કે જે અમે આપ્યો અર્થાત્ વેદ અને પ્રસિદ્ધ શાખાઓમાં જેમ બ્રાહ્મણાદિનું નામ બ્રાહ્મણાદિ, અને શૂદ્રાદિનું નામ શૂદ્રાદિ લખ્યાં છે તેમજ અદૃષ્ટ શાખાઓમાં પણ માનવું જોઈએ. નહીં તો વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા આદિ સર્વ અન્યથા થઈ જશે. ભલા વાડ જૈમિનિ, વ્યાસ અને પતન્જલિના સમય પર્યન્ત તો સર્વ શાખા વિદ્યમાન હતી કે નહીં? યદિ હતી તો તમે કદી પણ નિષેધ નહીં કરી શકશો અને જે કહો કે નહીં હતી, તો પછી શાખાઓના હોવાનું શું પ્રમાણ છે? જુઓ જૈમિનીએ મીમાંસામાં સર્વ કર્મકાંડ, પતંજલિ મુનિએ યોગશાસ્ત્રમાં સર્વ ઉપાસનાકાણ્ડ અને વ્યાસમુનિએ શારીરક સૂત્રોમાં સર્વ જ્ઞાનકાંડ વોદાનુકૂલ લખ્યો છે તેમાં પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજા કે પ્રયાગાદિ તીર્થોના નામ સુદ્ધાં પણ લખ્યાં નથી. લખે ક્યાંથી? જે કોઈ વેદોમાં હોત તો લખ્યા વિના કદી ન છોડતે, એટલા માટે લુપ્ત શાખાઓમાં પણ એ મૂર્તિપૂજાદિના પ્રમાણ નહીં હતાં. એ સર્વ શાખા વેદ નથી, કેમકે એમાં ઇશ્વરકૃત વેદોની પ્રતીક લખીને વ્યાખ્યા અને સંસારી જનોના ઇતિહાસાદિ લખ્યા છે, એટલામાટે વેદમાં કદી પણ નહીં

હોઈ શકે. વેદોમાં તો કેવલ મનુષ્યોને વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે. કોઈ મનુષ્યનું નામ માત્ર પણ નથી એટલા માટે મૂર્તિ પૂજનું સર્વથા ખંડન છે.

બુઝો ! મૂર્તિપૂજનથી શ્રીરામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, નારાયણ, અને શિવાદિની ઘણી નિન્દા અને ઉપહાસ થાય છે, સર્વ કોઈ જાણે છે કે તેઓ મોટા મહારાજવીરાજ અને તેમની સ્ત્રી સીતા, તથા રૂકિમણી, લક્ષ્મી અને પાર્વતી આદિ મહારાણિયો હતી, પરંતુ જ્યારે તેમની મૂર્તિયો મન્દિરોમાં ગોઠવી, પૂજારી લોક તેમને નામે બીખ માંગે છે અર્થાત્ તેમને લિખારી બનાવે છે, કે આવો મહારાજ મહારાજજી શેઠ, સાહુકારો દર્શન કરો, ખેસો, ચરણામૃત લો અને કાંઈ ભેટ ચઢાવો મહારાજ; સીતારામ, કૃષ્ણ, રૂકિમણી, કે રાધા, કૃષ્ણ, લક્ષ્મીનારાયણ અને મહાદેવ પાર્વતીજીને ત્રણ દિન થયાં બાલભોગ કે રાજભોગ અર્થાત્ જલપાન કે ખાન પાન પણ નથી મેળ્યાં. આજ એમની પાસે કાંઈ પણ નથી. સીતાઆદિની નયની આદિ રાણીજી કે શેઠાણીજી આપ બનાવી આવો. અન્ન આદિ મોકલો તો રામકૃષ્ણાદિને ભોગ ધરાવિએ, વસ્ત્ર સર્વ ફાટી ગયાં છે, મંદિરના ખુણા સર્વ ખરી પડ્યા છે, ઉપરથી ગળે છે અને દુષ્ટ ચોર જે કાંઈ હતું તે ઉઠાવી ગયા છે, કાંઈક ઉદરોએ પણ કરડી કુટી નાખ્યું છે. બુઝો ! એક દિવસે ઉદરોએ એવો અનર્થ કર્યો કે એમની આંખ પણ કહાડીને નાસી ગયા. હવે અમે આદિની આંખ બનાવી શકતા નથી એટલામાટે કાઢીની લગાવી દીધી છે, રામલીલા, અને રાસ મંડુલ પણ કરાવિએ છિએ. સિતારામ, રાધાકૃષ્ણ નાચી રહ્યાં છે, અને મહન્ત આદિ તેમના સેવક આનન્દમાં ખેડા છે. મંદિરમાં સીતારામાદિ ઉભા અને પૂજારી કે મહન્તજી આસન અથવા ગાદીપર તકિયા નાખીને ખેડા છે ઉજ્જ્વલમાં પણ તાળું લગાવી અંદર બંદ કરી દે છે અને પોતે સુંદર વાયુમાં પલંગ પાથરીને સુએ છે. ઘણા ખરા પૂજારી પોતાના નારાયણને ઝળડીમાં બંધ કરી ઉપરથી કપડું આદિ બાધીને ગળામાં લટકાવી લે છે. જેમકેવાંદરી પોતાનાં બચ્ચાને ગળામાં લટકાવી લે છે તેમજ પૂજારિયોના ગળામાં પણ લટકે છે, જ્યારે કોઈ મૂર્તિને તોડે છે ત્યારે હાય ! હાય !! કરી છાતી પીટી બેઠે છે કે સીતારામજી, રાધાકૃષ્ણજી, અને શિવપાર્વતીને દુષ્ટોએ લાંગી નાખ્યાં ! હવે બીજી મૂર્તિ કે જે સારા શિલ્પીએ સંગેમરમરની બનાવી હોય તે મંગાવીને સ્થાપન કરી પૂજવી જોઈએ. નારાયણને ઘી વિના ભોગ ધરાવાતો નથી ઘણું નહીં તો થોડું તો અવશ્ય મોકલી દેવું ઈત્યાદિ વાતો તેમની ઉપર ઠરાવે છે. અને રાસમંડળ વા રામલીલાના અન્તમાં સીતારામ કે રાધાકૃષ્ણ પાસે બીખ મંગાવે છે. જ્યાં મેજો ઠેલો હોય છે ત્યાં છોકરાના માથાપર મુકુટ ધરી કનૈયો બનાવી, માર્ગમાં ખેસાડીને, બીખ મંગાવે છે; ઈત્યાદિ વાતોને આપ લોકો વિચારો કે જેટલા મોટા શોકની વાત છે ! બહા વાર કહો કે સીતારામાદિ એવાં દરિદ્ર અને લિશ્તુક હતાં ? આ એમનો ઉપહાસ અને નિન્દા નહીં તો શું છે ? આથી તો આપણા મોટા માનનીય પુરોહોની નિન્દા થાય છે. બહા વાર જે સમયે એ વિદ્યમાન હતા તે સમયે સીતા, રૂકિમણી લક્ષ્મી અને પાર્વતીને સડક ઉપર કે કોઈ મકાનમાં ઉભી કરી, પૂજારી કહેતે કે આવો

એમના દર્શન કરે અને કાંઈ ભેટ પૂજા ધરે તો સીતારામાદિ એ મૂર્ખોના કહેવાથી એવાં કામ કદી પણ ન કરતે અને ન કરવા દેતે. જો કોઈ એવો ઉપદાસ તેમનો કરતે તો તેમને દણ્ડ દીધા વિના કદી છોડતે ? હાં, જ્યારે તેમનાથી દંડ ન મળ્યા ત્યારે તો તેમના કર્મોએ પૂજારિયાને ઘણી પ્રસાદી મૂર્તિ વિરેધિયોથી અપાવી દીધી અને હવણા પણ મળે છે, અને જ્યાંસુધી આ કુર્મો ન છોડશે ત્યાં સુધી મળશે. એમાં શો સંદેહ છે કે જે આર્યાવર્તની પ્રતિદિન મહા હાનિ અને પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજકોનો પરાજય એજ કર્મોથી થાય છે, કેમકે પાપનું ફલ દુઃખ છે, આજ પાપાણાદિ મૂર્તિયોના વિશ્વાસથી ઘણોજ હાની થઈ ગઈ અને જો નહીં છોડશે તો પ્રતિદિન અધિક અધિક થતી જશે, આમાંથી પણ વામમાર્ગિયો મોટા ભારે અપરાધી છે, જ્યારે તેઓ એવા કરે છે ત્યારે સાધારણુને:—

દં દુર્ગાયૈ નમઃ ॥ મં મૈરવાયનમઃ । ઈં ંહીં ક્હીં ચામુંડાયૈવિચ્છે ॥

ધત્યાદિ મંત્રોનો ઉપદેશ કરી દે છે અને અંગાળમાં વિશેષે કરીને એકાક્ષરી મંત્રનો ઉપદેશ કરે છે. જેમ:—

ંહીં, શ્રીં, ક્હીં, ॥ શાવર તંં વંં પ્રકીં પ્રં ૪૪ ॥

ધત્યાદિ. અને ધનાદ્યોના પૂર્ણાભિષેક કરે છે. એવાજ દશ મહાવિદ્યાઓના મંત્ર—

ંહાં, ંહીં ંહું, વગલામુખ્યૈ ફટ્ સ્વાહા ॥ શાં પ્રકીં પ્રં ૪૧

કહીં કહીં તો

ંહું ફટ્ સ્વાહા ॥ કામ રત્ન તંત્ર વીજ મંત્ર ૪ ॥

અને મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, વિદ્વેષણ વશીકરણ આદિ પ્રયોગ કરે છે એ મંત્રોથી તો કાંઈ પણ નથી થતું કિન્તુ ક્રિયાથી સર્વ કાંઈ કરે છે. જ્યારે કોઈને મારવાનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે અહીં કરાવનાર પાસેથી ધન લઈને લોટ કે માટીનું પૂતણું જેને મારવા ચાહે છે તેનું બનાવી લે છે તેની છાતી, નાભિ, કંઠમાં છરીનો પ્રવેશ કરી દે છે. આંખ, હાથ પગમાં ખિલા દોડે છે તેના ઉપર ભૈરવ કે દુર્ગાની મૂર્તિ બનાવી હાથમાં ત્રિશુલ આપી તેના હૃદય ઉપર લગાડે છે. એક વેદી બનાવીને માંસાદિનો હોમ કરવા માંડે છે અને ત્યાં ભૂતાદિ મોકલીને તેને વિષાદિથી મારવાનો ઉપાય કરે છે. જો પોતાના પુરસ્કરણની વચમાં તેને મારી નાખ્યો તો પોતાને ભૈરવ દેવીનો સિદ્ધ જણાવે છે મૈરવો મૂતનાથશ્ચ ધત્યાદિનો પાઠ કરે છે:—

મારય ૨, ઉચ્ચાટય ૨, વિદ્વેષય ૨, છિન્ધિ ૨, મિન્ધિ ૨, વશીકુરુ ૨, સ્વાદય ૨, મક્ષય ૨, ત્રોટય ૨, નાશય ૨, મમશત્રૂન્ વશીકુરુ ૨, ંહું ફટ્ સ્વહા કામ રત્ન તંત્ર ઉચ્ચાટન પ્રકર્ણ મંત્ર ૫, ૭ ॥

ઈત્યાદિ મંત્ર જાપે છે. મધ માંસાદિ યથેષ્ટ ખાય પીયે છે, બુકુટીની વચ્ચે સિન્દૂરની રેખા કરે છે કદી કદી કાલી આદિ માટે કાઈ આદર્શને પકડી મારી હોમીને કાંઈ સાચું તેનું માંસ પણ ખાય છે. જે કાઈ ભેરવી ચક્રમાં જાય મધ, માંસ ન પિયે ન ખાય તો તેને મારી હોમ કરી દે છે એમાંથી જે અધોરી હોય છે તે મૃત મનુષ્યનું પણ માંસ ખાય છે. અજરી, વજરી કરનારા તો વિષા, મૂત્ર પણ ખાય પિયે છે.

એક ચોળી માર્ગી અને બીજી બીજમાર્ગી પણ હોય છે. ચોળી માર્ગવાળા એક ગુપ્ત સ્થાન કે ભુમિમાં એક સ્થાન બનાવે છે ત્યાં સર્વની સ્ત્રિયો પુરુષ આવક આવકારીયો, બહેનો માતા, પુત્રવધુ આદિ સર્વ એકઠા થઈને સર્વ લોક હાતને મળીના માંસ ખાય છે. મધ પિયે છે. એક સ્ત્રીને નાગી કરીને તેની ગુપ્ત ઇન્દ્રિયની પૂજા સર્વ પુરુષો કરે છે. અને તેનું નામ દુર્ગાદેવી રાખે છે. પછી એક પુરુષને નાગો કરી તેની ગુપ્તેન્દ્રિયની પૂજા સર્વ સ્ત્રિયો કરે છે. જ્યારે મધ પી પીને ઉન્મત્ત થઈ જાય છે ત્યારે સર્વ સ્ત્રિયોની છાતીનું વસ્ત્ર જેને ચોળી કહે છે, તેને લઈને એક માટીની ગાગરમાં (માટલામાં) સથળી એકઠી મેળવીને નાંખે છે પછી એક એક પુરુષ તેમાં લાથ ઘાલીને જેના લાથમાં જેનું વસ્ત્ર આવે તે માતા, બહેન, કન્યા અને પુત્રવધૂ કેમ ન હોય પણ તે સમયને માટે તો તેની સ્ત્રી થઈ જાય છે! આપસમાં કુકર્મ કરવાથી અને બહુજ નશો ચઢવાથી જૂતા બાજુ આદિથી લડે વડે છે, પ્રાતઃકાળે જ્યારે કાંઈ અવાજ હોય છે ત્યારે પોતપોતાને ઘેર ચાલી જાય છે ત્યારે માતા માતા, કન્યા કન્યા, બહેન બહેન, અને પુત્રવધૂ પુત્રવધૂ, થઈ જાય છે.

અને બીજમાર્ગી સ્ત્રીપુરુષ સમાગમ કરીને જલમાં વીર્ય નાંખી, મેળવી, પિયે છે. એ પામર એવાં કર્મોને મુક્તિના સાધન માને છે અને વિદ્યા, વિચાર, સત્યવ્રતાદિ રહિત થાય છે.

પ્રશ્ન—શૈવમતવાળા તો સારા હોય છે ?

ઉત્તર—સારા ક્યાંથી હોય છે. જેવા “ પ્રેતનાથ તેવા ભૂતનાથ ” જેમ વામમાર્ગી મંત્રોપદેશાદિથી તેમનું ધન હરે છે. તેમજ શૈવ પણ “ ઓં નમઃ શિવાય ” ઇત્યાદિ પંચાક્ષરાદિ મંત્રોનો ઉપદેશ કરે છે, રૂદ્રાક્ષ, ભસ્મધારણ કરે છે, માટી અને પાપાણાદિના લિંગ બનાવીને પૂજે છે અને હરહર, બંબં અને બકરાના શબ્દની સમાન ‘ બડ, બડ, બડ ’ મુખથી શબ્દ કરે છે. એનું કારણ એ કહે છે કે તાળી વગડવાથી અને બંબં બોલવાથી પાર્વતી પ્રસન્ન અને મહાદેવ અપ્રસન્ન થાય છે, કેમકે જ્યારે ભસ્માસુરની આગળથી મહાદેવ નાકા હતા ત્યારે બંબં અને મશ્કરી દેહાની તાળીયો વાંગી હતી અને ગાલમાં મારવાથી પાર્વતી અપ્રસન્ન અને મહાદેવ પ્રસન્ન થાય છે, કેમકે પાર્વતીના પિતા દક્ષ પ્રજાપતિનું માથું કાપી અગ્નિમાં નાખી, તેના ઘડ પર બકરાનું શિર લગાડી દીધું હતું, તેના ઉચ્ચારનું તેવું અનુકરણ કરવા માટે ગાલમાં મારવું તે બકરાનો શબ્દ માને છે. શિવરાત્રી પ્રદોષનું વ્રત કરે છે ઇત્યાદિથી મુક્તિ માને છે. એટલા માટે જેવા વામમાર્ગી જ્ઞાંત છે તેવા શૈવ પણ, એમાં વિશેષે કરીને કાનફાટા, નાથ, ગિરી, પુરી, વન, અરણ્ય,

પર્વત અને સાગર તથા અદ્વિત્ય પણ શૈવ થાય છે. કાઈ કાઈ “ એક ઘોડા ઉપર ચઢે છે ” અર્થાત્ વામ અને શૈવ એક મતોને માને છે અને કેટલાક વૈષ્ણવ પણ રહે છે તેમનો:—

અન્તઃ શાક્તા બહિઃશૈવા સભામધ્યે ચ વૈષ્ણવાઃ ।

નાનારૂપધરાઃ કૌલા વિચરન્તિ મહીતલે ॥ ૧ ॥

આ તંત્રનો શ્લોક છે. “ ભીતર શાક્ત, —અર્થાત્ વામમાર્ગી, બાહરથી શૈવ, અર્થાત્ શ્રદ્ધાલુ ભસ્મ ધારણ કરે છે, અને સભામાં વૈષ્ણવ અર્થાત્ વિષ્ણુના ઉપાસક, એમ કહે છે. એવા નાના પ્રકારના રૂપ ધારણ કરીને, વામમાર્ગી લોકો પૃથિવીમાં વિચરે-ફરે છે ”

પ્રશ્ન—વૈષ્ણવ તો સારા છે ?

ઉત્તર—શું ? ધૂળ સારા છે ? જેવા તે, તેવા એ છે. જોઈ લ્યો વૈષ્ણવોની લીલા ! પોતાને વિષ્ણુના દાસ માને છે, તેમાંથી શ્રી વૈષ્ણવશ્ચ કે જે ચક્રાંકિત હોય છે તે પોતાને સર્વોપરિ માને છે, તેમાં કાંઈ પણ નથી.

પ્રશ્ન—કેમ ! કાંઈ નહીં ? સધળું છે; એ જુઓ, લલાટમાં નારાયણના ચરણારવિન્દ જેવું તિલક અને વચમાં પીળી રેખા “ શ્રી ” હોય છે, એટલામાં જ એ શ્રી વૈષ્ણવ કહેવાઈએ છિયે એક નારાયણને છોડી અન્ય કોઈને માનતા નથી, મહાદેવના લિંગનું દર્શન પણ નથી કરતા, કેમકે અમારા લલાટમાં “ શ્રી ” વિરાજમાન છે, તે લન્બિત થાય છે; આલમંદારાદિ સ્તોત્રોના પાઠ કરિયે છિયે. નારાયણની મંત્રપૂર્વક પૂજન કરિયે છિયે. માંસ નથી ખાતા, મદ્ય નથી પીતા, પછી સારા કેમ નહીં ?

ઉત્તર—આ તમારાં તિલકને હરિપદાકૃતિ, અને આ પીળી રેખાને “ શ્રી ” માનવી એ વ્યર્થ છે. કેમકે એ તો હાથની કારીગરી અને લલાટનું ચિત્ર છે, જેવું કે હાથીનું લલાટ ચિત્ર વિચિત્ર કરવામાં આવે છે. તમારા લલાટમાં વિષ્ણુના પદનું ચિન્હ ક્યાંથી આવ્યું ? શું કાંઈ વૈકુણ્ઠમાં જઈને વિષ્ણુના પગનું ચિન્હ લલાટમાં કરાવી આવ્યું છે.

વિવેકી—અને શ્રી જડ છે કે ચેતન ?

વૈષ્ણવ—ચેતન છે.

વિવેકી—તો આ રેખા જડ હોવાથી “ શ્રી ” નથી. અમે પૂછીએ છિયે કે “ શ્રી ” બનાવેલી છે વા વિના બનાવેલી ? જો બનાવ્યા વિનાની છે તો એ “ શ્રી ” નહીં, કેમકે એને તો તમે નિત્ય પોતાના હાથથી બનાવો છો, તો પછી તે શ્રી થઈ શકતી નથી. જો તમારા લલાટમાં “ શ્રી ” હોય તો કેટલાક વૈષ્ણવોનાં નકારાં મુખ—અર્થાત્ શોભારહિત કેમ દેખાય છે? લલાટમાં શ્રી અને ઘેરઘેર ભીખ માંગે છે અને સદાવર્તી માંગીને પેટ ભરતા કેમ ફરે છે ? એ વાત દુરાગ્રહી અને નિર્લજ્જનેની છે, કે કપાલમાં શ્રી અને મહાદરિદ્રોના કામ કરે છે.

એમાં એક “ પરિકાલ ” નામક વૈષ્ણવ ભક્ત હતો તે ચોરી, લૂટ મારી, છત્ર, કપટ કરી, પરાયું ધન હરી, વૈષ્ણવોની પાસે મુકી પ્રસન્ન થતો હતો. એક સમયે તેને ચોરીમાં પદાર્થ કાંઈ ન મળ્યો કે જેને લૂંટે, ત્યારે વ્યાકુલ થઈને ફરતો હતો, ત્યારે નારાયણ સમજ્યા

કે અમારો ભક્ત દુઃખ પામે છે. તેથી સેડજીનું સ્વરૂપ ધરીને અંગુઠી આદિ આભુષણ પહેરી રથમાં બેસીને સામે આવ્યા, ત્યારે તો પરિકાલ રથની પાસે ગયો. સેડને કહ્યું કે સર્વ વસ્તુ શીઘ્ર ઉતારી આપો, નહીં તો મારી નાખીશ. ઉતારતાં ઉતારતાં અંગુઠીઉતારવામાં વાર લાગી, “પરિકાલે” નારાયણની આંગળી કાપીને અંગુઠી લઈ લીધી. નારાયણ ધણા પ્રસન્ન થઈને ચતુરભુજ શરીર ખની દર્શન આપ્યું, અને કહ્યું કે તું મારો મોટો પ્રિય ભક્ત છે. કેમકે સર્વ ધન, મારી હુટી, ચોરી કરીને વૈષ્ણવોની સેવા કરે છે. એટલા માટે તને ધન્ય છે. પછી તેણે જઈને વૈષ્ણવોની પાસે સર્વ ધરણાં મૂકી દીધાં, એક સમયે પરિકાલને કોઈ સાહુકાર નોકર રાખી જહાજમાં બેસાડીને દેશાન્તરે લઈ ગયો, ત્યાંથી જહાજમાં સોપારી ભરી, “પરિકાલે” એક સોપારી ભાગીને અરધો દુકડો કરી વાણિયાને કહ્યું, આ મારી અર્ધ સોપારી જહાજમાં મૂકી દો અને લખી આપો કે જહાજમાં અધિ સોપારી ‘પરિકાલની’ છે. વાણિયાએ કહ્યું કે ચાહે તું હજારો સોપારી લઈ લેજે. “પરિકાલે” કહ્યું કે નહીં હું અધર્મી નથી કે હું ખોટું લઉં? મારે તો અર્ધાં જોઈએ, વાણિયો બિચારો ભોગો ભાલો હતો. તેણે લખી આપ્યું. જ્યારે પોતાના દેશમાં ખન્દરપર જહાજ આવ્યું, અને સોપારી ઉતારવાની તૈયારી થઈ, ત્યારે પરિકાલે કહ્યું કે મારી અર્ધાં સોપારી આપી દો. વાણિયો તે અર્ધાં સોપારી આપવા લાગ્યો ત્યારે ‘પરિકાલ’ લડવા લાગ્યો કે મારી તો જહાજમાં અર્ધાં સોપારી છે. અર્ધાં વેહેંચી લઈશ. રાજપુરુષો સુધી જઈડો ગયો. પરિકાલે વાણિયાનો લેખ દેખાડ્યો કે એણે અર્ધાં સોપારી આપની લખી છે. વાણિયો ધણુએ કહેતો રહ્યો, પરંતુ તેણે માન્યું નહીં અને અર્ધાં સોપારી લઈને વૈષ્ણવોને અર્પણ કરી દીધી, ત્યારે તો વૈષ્ણવ ધણા પ્રસન્ન થયા. આજ સુધી તે હુંટારા ચોર પરિકાલની મૂર્તિ મંદિરોમાં રાખે છે. આ કથા ભક્ત માળમાં લખી છે. બુદ્ધિમાનો જોઈલોકે વૈષ્ણવ, તેમના સેવક અને નારાયણ ત્રણે ચોર મંડળી છે કે નહીં? યદ્યપિ મતમતાન્તરોમાં કોઈ થોડા સારા પણ હોય છે તથાપિ તે મતમાં રહીને સર્વથા સારો થઈ શકતો નથી હવે જૂઓ વૈષ્ણવોમાં કુટ, દૂટ ભિન્ન ભિન્ન તિલક, કંઠી ધારણ કરે છે. રામાનન્દી બે બાજુમાં ગોપીચંદ અને વચમાં લાલ, નિમાવત બેઉ પાતળી રેખા, અને વચમાં કાળું મિંદુ, માધવ કાળી રેખા, અને ગોડ અંગાલી કટારીના તુલ્ય, અને રામપ્રસાદી બેઉ ચાંદલા રેખાની વચમાં એક સફેદ ગોળ ટીકા ધત્યાદિ એનું કથન વિલક્ષણ વિલક્ષણ છે. રામાનન્દી નારાયણના હૃદયમાં લાલ રેખાને લક્ષ્મીનું ચિન્હ અને ગૌસાઈ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રજીના હૃદયમાં રાધા વિરાજમાન છે ધત્યાદિ કથન કરે છે.

એક કથા ભક્તમાળમાં લખી છે. કોઈ એક મનુષ્ય વૃક્ષ નીચે સુતો હતો સુતો સુતોજ મરી ગયો, ઉપરથી કાગડાએ વિજા કરી દીધી, તે પેલાના લગ્નાટપર તિલકાકાર થઈ ગઈ હતી, ત્યાં યમના દૂત તેને લેવા આવ્યા. એટલામાં વિષ્ણુના દૂત પણ પોંચી ગયા. બેઉ વિવાદ કરતા હતા. યમ દૂતને કહ્યું કે અમારા સ્વામીની આજ્ઞા છે અમે એને યમ

લોકમાં લઈ જઈશું. વિજયનાં દૂતોએ કહ્યું કે અમારા સ્વામિની આજા વૈકુંઠમાં લઈ જવાની છે, જુઓ એના લલાટમાં વૈષ્ણવી તિલક છે. તમે કેવી રીતે લઈ જશો ? ત્યારે તો યમના દૂત ચુપ થઈ આજ્યા ગયા. વિજયના દૂત સુખથી તેને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા અને નારાયણે તેને વૈકુંઠમાં રાખ્યો.

જુઓ, જ્યારે અકસ્માત તિલક બની જવાનું આવું માહાત્મ્ય છે તો જે પાતાની પ્રીતિથી અને હાથથી તિલક કરે છે, તે નરકથી છુટી વૈકુંઠમાં જાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? અમે પૂછીએ છીએ કે જ્યારે નાનાં સરખાં તિલક કર્યાથી વૈકુંઠમાં જાય તો આખા મુખ પર લેપન કરવાથી કે કાળું મુખ કરવાથી કે શરીર પર લેપન કરવાથી વૈકુંઠથી પણ આગળ સિધારી જાય છે કે નહીં ? આવી સર્વ વાતો બ્યર્થ છે. હવે એમાં ઘણા ખાખી કાકડાંની લંગોટી લગાવી ધુણી તાપતા જટા વધારે છે અને સિદ્ધનો વેશ કરી લે છે. યજ્ઞવાલ્કી સમાન ધ્યાનાવસ્થિત થાય છે ગાંજ ભાંગ અને ચંસના દમ લગાવે છે અને લાલ નેત્ર કરી રાખે છે. સર્વની પાસે ચપટી ચપટી અન્ન, લોટ, ઢોડી, પૈસા ભાંગે છે. ગૃહસ્થોના આળંગને બહેકાવીને ચેલા બનાવી લે છે. ઘણું કરીને મનુર લોક એમાં હોય છે. કોઈ વિદ્યા ભણતો હોય તો તેને ભણવા દેતા નથી. કિન્તુ કહે છે કે:—

પઠિતવ્યં તદપિ મર્ત્તવ્યં દન્તકટાકટેતિ કિં કર્ત્તવ્યમ્ ॥

સન્તોન વિદ્યા ભણવાથી શું કામ છે ? વિદ્યા ભણનાર પણ મરી જાય છે તો પછી આ દન્ત કટાકટ શું કામ કરવી ? સાધુઓને તો ચાર ધામ ફરી આવવું, સન્તોની સેવા કરવી અને રામચતુર્ભજન કરવું. જે કોઈએ મૂર્ખ એટલે અવિદ્યાની મૂર્તિ ન બનેઈ હોય તો ખાખીજીના તેણે દર્શન કરવાં. તેની પાસે જે કોઈ જાય છે તેને જગ્યા બચી કહે છે, ચાહે તે ખાખીજીના આપ, મા સમાન કેમ ન હોય ! જેવા એ ખાખીજી છે તેવા રૂખડ સુખડ, ગોદડિયા, જમાનવાળા, સુતરેસાઈ, અકાલી, કાનફટા, જંગી, આઘડ આદિ સર્વ એક સરખા છે.

એક ખાખીનો ચેલો શ્રીગણેશાયનમઃ ગોખતો ગોખતો કુવાપર જંગ ભરવા ગયો. ત્યાં પંડિત એકો હતો તે તેને “શ્રીગણેસાયનમઃ” ગોખતો જોઈને બોલ્યો અરે સાધુ ! અશુદ્ધ ગોખે છે ? “શ્રીગણેશાયનમઃ” એમ ગોખ. તેણે ઝટ લોટો ભરી ગુરૂની પાસે જઈ કહ્યું કે એક “યમ્મન” મારા ગોખવાને અશુદ્ધ કહે છે. એવું સાંભળીને ઝટ ખાખીજી ઉડ્યા. કુવાપર ગયા, અને પંડિતને કહ્યું કે તું મારા ચેલાને બહેકાવે છે ? તું ગુરૂની લંડી શું ભણ્યો છે ? જો તું એક પ્રકારનો પાક જાણે છે હું ત્રણ પ્રકારનો જાણું છું “શ્રીગણેસાયનમઃ” “શ્રીગણેસાયનમઃ” “શ્રીગણેસાય નમે.”

પંડિત—સાંમજો સાધુજી ! વિદ્યાની વાત ઘણી કઠણ છે. તે ભણ્યા વિના નથી આવડતી.

ખાખી—અવ બે, સખ વિદ્યાનું કો હમને રગડ મારે, ભાંગકે ઘોટમેં એકદમ સખ ઉડા દિયે, સન્તોકા ધર બડા હૈ તુ ખાખૂડા ક્યા જાને ?

પંડિત—દેખો ! જો તુમને વિદ્યા પટ્ટી હોતી તો એસા અપશબ્દ ક્યાં બોલતે ? સખ પ્રકારકા તુમકો જ્ઞાન હોતા.

ખાખી—અખે તુ હમારા ચુરૂ બનતા હૈ? તેરા ઉપદેશ હમ નહી સુનતે.

પંડિત—સુનો કહાસે ! બુદ્ધિ હી નહીં હૈ. ઉપદેશ સુનતે સમજને કે કિયે તો વિદ્યા ચહિયે.

ખાખી—જો સખ વેદશાસ્ત્ર પદે ઐર સન્તોકા ન માને તો જાનો કે વહ કુછ બી નહીં પદા.

પંડિત—હાં હમ સન્તોકી સેવા કરતે હં, પરંતુ તુભારે સે હુદ્દગોકી નહી કરતે, ક્યાં કિ સન્ત, સજ્જન, વિદ્વાન, ધાર્મિક, પરોપકારી પુરુષોને કહે છે.

ખાખી—દેખ, હમ રાત દિન નંગે રહેતે, ધૂની તાપતે, ગાંજ, ચરસકે સૈકડોં દમ લગાતે, તીન તીન લોટા ભાંગ પીતે, ગાંજે, ભાંગ, ધતુરા કી પત્તીકા ભાટ—શાક ખના ખાતે, સંખિયા અને અશ્મિ પણ ચટ નિગલ જાતે, નશામે ગર્કે રાતદિન ઐગમ રહેતે, દુનિયાકો કુછ નહીં સમજતે, ભાખ ભાંગ કર દિકડ ખના ખાતે, રાતભર ઐસી ખાંસી ઉડતી, જો પાસમેં સેવે ઉસકોબી નીંદ કબી ન આવે ઈત્યાદિ સિદ્ધિયાં ઐર સાધુપન હમ મેં હૈ. ફિર તુ હમારી નિન્દા ક્યાં કરતાહૈ ? એત બાબુકે જો હમકો દિક્ક કરેગા હમ તુમકો ભરમ કર ગલેંગે.

પંડિત—યે સખ લક્ષણે અસાધુ મૂર્ખ ઐર ગર્વજ્વરકે હૈ, સાધુઓકે નહીં. સુનો.

“ સાધ્નોતિ પાણિ ધર્મકાર્યાણિ સ સાધુ: ” ॥

જો ધર્મયુક્ત ઉત્તમ કાર્ય કરે, સદા પરોપકાર મેં પ્રવૃત્ત હો, કોઇ દુર્ગુણ નિસમે ન હો, વિદ્વાન, સત્યોપદેશસેં સખ ઇ ઉપકાર કરે ઉસકો સાધુ કહતે હૈ.

ખાખી—ચલ બે તુ સાધુકે કર્મ ક્યા જાતે, સન્તોકા ઘર ખડા હૈ, કિસી સન્ત સેં અટકના નહીં, નહીં તો દેખ એક ચીમટા ઉઠા કર મારેગા, કપાળ પુડરા લેગા.

પંડિત—અચ્છા ખાખી જાઓ, અપને આસનપર; હમસે ખડુત ગુસ્સે મત હો, જાનતે હો રાજ્ય કેસા હૈ? કિસીકો મારેગે તો પકડે જાઓગે, કારાગ્રહ ભોગેગે, બેંત ખાઓગે, વા કોઈ તુમકો બી માર બેઠેગા, ફિર ક્યા કરેગે ? વહ સાધુકા લક્ષણ નહીં.

ખાખી—ચલ બે એલે કિસ રાક્ષસકા મુખ દિખલાયા ?

પંડિત—તુમને કબી કિસી મહાત્માકા સંગ નહીં ક્રિયા હં, નહીં તો એસે જડ મૂર્ખ ન રહતે.

ખાખી—હમ આપ હી મહાત્મા હૈ, હમકો કિસી દુસરે કી ગર્જ નહીં.

પંડિત—જિનકે ભાગ્ય નષ્ટ હોતે હૈં ઉનકી તુભારી સી બુદ્ધિ ઐર અભિમાન હોતા હૈ.

પછી ખાખી ચાલ્યો ગયો આસનપર અને પંડિત ઘેર ગયો. જ્યારે સન્ધ્યા આર્તી થઇ ગઇ, ત્યારે તે ખાખીને બુદ્ધો સમજને ધણક ખાખી ડંડોત ડંડોત કહેતા સાષ્ટાંગ કરીને બેઠા તે ખાખીએ પૂછ્યું “ અખે રામ દાસિયા ! તું ક્યા પદા હૈ ?

રામદાસ—મહારાજ હું “ વેસ્તુસહસર નામ ” ભણ્યો છું. ખાખી “ અખે ગોવિન્દાસિયે ! તું ક્યા પદા હૈ ? ”

ગોવિન્દાચાર્ય—હું “ રામસતતંત્રાચાર્ય ” બણ્યો છું, અમુક ખાખીજની પાસેથી; ત્યારે રામદાસ બોલ્યો કે “ આપ શું બણ્યા છો ? ”

ખાખીજી—“ હમ ગીતા પઢે હૈં.

રામદાસ—કાની પાસે ?

ખાખીજી—“ વડળે બોલે ! હમ કિરીકા ગુર નરી કરતે, દેખ હમ “ પરમરાજ ” મેં રહતે થે, હમકો અકસર નહી આતા થા, જ્ય કિસી લખ્ખી ઘોતી વાલે પંડિતકો દેખાતા થા, ત્ય ગીતામે ગોટકે મેં પૂછતા થા કે ઇસ કલંગી વાલે અકસરકા ક્યા નામ હૈ ? એમે પૂછતા પૂછતા અકસર અધ્યાય ગીતા રગડ મારી, ગુર એક ભી નહી ક્રિયા. લલા આવા વિદ્વાના શત્રુઓમાં અવિદ્યા ધર કરી ન રહે તો ક્યાં જાય !

એ લોક નશા, પ્રમાદ, લડવું, ખાવું, પીવું, સુવું, ઝાંઝ પીટવી, ઘંટા, ધડિયાલ, શંખ વગાડવા, ઘૂણી ચેતાવવી, નદાવું ઘોવું, સર્વ દિશાઓમાં વ્યર્થ ધૂમતા ફરવું, એ વિના અન્ય કોઈ પણ સાર કામ કરતા નથી. ચાહે કોઈ પત્થરને પણ પિગળાવીને પરંતુ આ ખાખીયોના આત્માને બોધ કરવો કરાવવો કઠિન છે, કેમકે બહુધા એ શ્વેતરણના અર્થાત્ મનુર, ખેડુત, કાદાર (ભોમ) આદિ પોતાની મનુરી છોડી કેવલ ખાખ લગાડીને વૈરાગી, ખાખી આદિ થયા છે. તેમને વિદ્યા કે સત્સંગ આદિનું મહાત્મ્ય જાણમાં આવી શકતું નથી, એમનામાંથી નાથોના મંત્ર “ નમઃ શિવાય ” ખાખીયોનો “ નૃસિંહાય નમઃ ” રામાવતોના “ શ્રીરામચંદ્રાય નમઃ ” અથવા “ સીતારામાભ્યાં નમઃ ” કૃષ્ણોપાસકોના “ શ્રી રાધાકૃષ્ણાભ્યાં નમઃ । નમો ભગવતે વાસુદેવાય ” અને ખંગાણિયોનો ગોવિંદાય નમઃ ॥ એ મંત્રોને જાનમાં લેણુવા માત્રથી શિષ્ય કરી લે છે અને એવી એવી શિક્ષા કરે છે કે બન્યા તુમ્યાનો મંત્ર બણીલે:—

जल पवितर सथल पवितर और पवितर कुआ ।

शिव कहे सुन पार्वती तूम्हवा पवितर हुआ ॥

લલા વાર આવાની યોગ્યતા સાધુ કે વિદ્વાન હોવા અથવા જગતના ઉપકાર કરવા જેવી કદી પણ હોઈ શકે છે ? ખાખી રાંતડિન લાકડાં છાણા (અડાયા) બાળ્યા કરે છે. એક મહીનામાં કેટલાક રૂપિયાના લાકડાં પુટી દે છે. જો એક મહીનાના લાકડાંના મૂલ્યથી કંબજાદિ (ધાખળી વિગેરે) વસ્ત્ર લઈ લે તો શતાંશ ધનવડે આનન્દમાં રહે પણ તેમને એટલી બુદ્ધિ ક્યાંથી આવે ? અને એ લોક પોતાનું નામ એ ધુણીમાં તાપચામાંજ તપસ્વી ધારણુ કરી રાખ્યું છે. જો એ પ્રકારે તપસ્વી થઈ શકાય તો જંગલી મનુષ્ય એનાથી પણ અધિક તપસ્વી થઈ જાય. જો જટા વધારે, રાખ લગાડે, અને તિલક કરેથી તપસ્વી થઈ જાય તો સર્વ કોઈ તેમ કરી શકે, એ તો ઉપરનું ત્યાગ સ્વરૂપ અને અંદરનું તો મહા સંમ્રાંડી સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન—ક્યારે પંથી તો સારા છે ?

ઉત્તર—નહી.

પ્રશ્ન—કેમ સારા નથી? પાપાણુદિ મૂર્તિપૂજનનું ખંડન કરે છે. કબીર સાહેબ પ્રલો-
માંથી ઉત્પન્ન થયા અને અન્તમાં પ્રજ થઈ ગયા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવનો જ્યારે
જન્મ ન હતો ત્યારે પણ કબીર સાહેબ હતા. તે મોટા સિદ્ધ એવા કે જે વાતને વેદપુરાણ
પણ નથી જાણી શકતા તેને કબીર જાણે છે. સાચો રસ્તો છે તે કબીરે જ દેખાડ્યો છે એનો
મંત્ર “સત્યનામ કબીર” આદિ છે.

ઉત્તર—પાપાણુદિને છોડીને પદ્મંગ, માદી, તકિયા, પાવડી, જ્યોતિ—અર્થાત્ દીપ આદિનું
પૂજન પાપાણુમર્તિથી ન્યુન નથી, શું કબીર સાહેબ ભમરા હતા કે કલિફો હતા કે જે પ્રલો-
માંથી ઉત્પન્ન થયા? અને અન્તમાં પ્રજ થઈ ગયા? જગતમાં જે આમ વાત સાંભળવામાં
આવી છે તેજ સાચી હશે કે કોઈ જુલાહો—વણુકર કાશીમાં રહેતો હતો, તેને અચ્ચાં
છાકરા ન હતાં. એક સમયે થોડાક રાત્ર હતી તે વખતે એક ગત્રીમાં ચાલ્યો જતો હતો,
તો જોયું કે સડકના કિનારાપર એક ટોપડીમાં પ્રલોની વચમાં તેજ રાત્રનું જન્મેજું આવક
હતું, તેને તે લઈ ગયો અને પોતાની સ્ત્રીને આપ્યું. તેણે પાત્રન કર્યું. જ્યારે તે મોટા
થયો, ત્યારે જુલાનું (વણુકરનું) કામ કરતો હતો પછી કોઈ પંડિત પાસે સંસ્કૃત ભણવા
માટે ગયો, તેણે એનું અપમાન કર્યું, અને કહ્યું કે જામ વણુકરને ભણાવતા નથી, એ
પ્રકારે ઘણા પંડિતો પાસે ભટક્યો, પરંતુ કોઈએ ન ભણાવ્યો, ત્યારે ઉદપરાંગ ભાષા બનાવીને
વણુકરશદિ નીચ લોહાને સમજાવવા લાગ્યો, તંજુશે લઈને ગાતો હતો, ભજન બનાવતો હતો.
વિશેષ કરી પંડિત શાસ્ત્ર, અને વેદોની નિન્દા કર્યા કરતો હતો, પછી કેટલાક સૂર્ય લોક
તેની જાલમાં ફસી ગયા, જ્યારે મરી ગયો ત્યારે તેના લોહાએ એને સિદ્ધ બનાવી લીધો.
જે જે તેણે જીવતાં બનાવ્યું હતું તેને તેના એલા ભણુતા રહ્યા. જ્ઞાનનો છેદ આંગળીથી
બંધ કરવાથી એ શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તેને અનહત શબ્દ અને એ સિદ્ધાન્ત દરાવ્યા, મનની
વૃત્તિને “સુરતિ” કહે છે. તેને એ શબ્દ સાંભળવા લગાડવી, તેને સન્ત અને પરમેશ્વરનું
ધ્યાન બતાવે છે. ત્યાં કાલ નથી પોહોંચતો કે જ્યાં બધી સમાન તિલક કરે છે અને ચન્દનાદિ
લાકડાની કણ્ઠી બાંધે છે. ભલા વાર વિચારીને જુઓ કે એમાં આત્માની ઉત્તતિ અને જ્ઞાન
શું વધી શકે છે? આ કેવલ બાળ બેઝ સમાન લીલા છે.

પ્રશ્ન—પગ્નબ દેશમાં નાનકજીએ એક માર્ગ ચલાવ્યો છે, કેમકે તે પણ મૂર્તિનું ખંડન
કરતો હતો. અને મુસલમાન થવાથી બચાવ્યા, તે સાધુ પણ ન થયો કિન્તુ ગૃહસ્થ બન્યો રહ્યો.
જુઓ એણે આ મંત્રોપદેશ કર્યો છે. એથી વિદિત થાય છે કે એનો આશય સારો હતો:—

ઓ સત્યનામ કર્તા પુરુષ નિર્મો નિર્વૈર અકાલમૂર્ત

અજોનિ સહમંગુરુ પ્રસાદ જપ આદિ સચ જુગાદિ

સચ હૈ મી સચ નાનક હોસી મી સચ ॥ જપજી પૌડી ॥ ૧ ॥

ઓશ્મ જેનું સત્ય નામ છે, તે કર્તા પુરુષ, ભય અને વૈર રહિત, અકાલ મૂર્તિ, જે કાલ

માં અને યોનિમાં નથી આવતો પ્રકાશમાન છે, તેનો જપ ગુરૂની કૃપાથી કર તે પર માત્રા આદિમાં સચ હતો જુગો યુગોનિ આદિમાં સચ વર્તમાનમાં સચ અને આગળ પણ સચ (સત્ય) રહેશે.

ઉત્તર—નાનકજીનો આશય તો સારો હતો, પણ વિદ્યા કાંઈ પણ ન હતી. હાં બાપા તે દેશની જે કે (ગ્રામોની) છે, તે જાણતો હતો. વેદાદિ શાસ્ત્ર અને સંસ્કૃત કાંઈ પણ ન જાણતો હતો, જે જાણતો હોત તો નિરભય શબ્દને નિર્ભય કેમ લખતે ? અને એનું દષ્ટાંત એમનું બનાવેલું સંસ્કૃતી સ્તોત્ર છે. તે આહતા હતા કે હું સંસ્કૃતમાં પણ પણ અગાધું પરંતુ બળ્યા વિના સંસ્કૃત કેમ આવડી શકે ? હાં, તે ગ્રામિણોની સામે કે જેમણે સંસ્કૃત કદી સાંભળ્યું પણ ન હતું સંસ્કૃતી બનાવીને સંસ્કૃતના પણ પંડિત બની ગયા હશે. આ વાત પોતાના માન પ્રતિષ્ઠાની અને પોતાની પ્રખ્યાતિની ઇચ્છા વિના કદી ન કરે તેને પોતાની પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા અવશ્ય હતી, નહીં તો જેવી બાપા જાણતા હતા તેવી બાપામાં કહેતા રહેતે, અને એ પણ કદી દેતે કે હું સંસ્કૃત નથી બણ્યો, જ્યારે કાંઈ અભિમાન હતું તો માન પ્રતિષ્ઠાને માટે કાંઈ દાંભ પણ કર્યો હશે અને એટલા માટે એના ગ્રંથમાં જ્યાં ત્યાં વેદોની નિન્દા અને સ્તુતિ પણ છે કેમકે જે એમ ન કરતે તો તેમને પણ કાંઈ વેદના અર્થ પડતે અને જ્યારે ન આવડતે ત્યારે પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થાત, એટલા માટે પ્રથમજ પોતાના શિષ્યોના સન્સુખ કાંઈ કાંઈ જગોએ વેદ વિરુદ્ધ બોલતા હતા અને કાંઈ કાંઈ જગોએ વેદને માટે સાફ પણ કહ્યું છે, કેમકે જે કાંઈ જગોએ સારું ન કહેતે તો બોલ તેમને નાસ્તિક કરાવતે જેમ—

वेद पढत ब्रह्मा मरे चारों वेद कहानि ।

सन्त कि महिमा वेद न जाने ॥ सुख मनी पौडी ७ । चो० ८ ॥

नामक ब्रह्मज्ञानी आप परमेश्वर ॥ सु० पौ० ८ । चो० ६ ॥

શું વેદ બણુનારા મરી ગયા, અને નાનકજી આદિ પોતાને અમર સમજતા હતા ? શું તેઓ નથી મરી ગયા ? વેદ તો સર્વ વિદ્યાઓનો ભંડાર છે, પરંતુ જે ચારે વેદને “કહાણી” કહે તેની સર્વ વાત કહાણી છે ! જે મૂર્ખોનાં નામ સાધુ હાય છે તે બિચારા વેદોની મહિમા કદી પણ નથી જાણી શકતા. જે નાનકજી વેદોનું જ માન કરતે તો એમનો સમ્પ્રદાય ન ચાલતે અને ન તે ગુરૂ બની શકત, કેમકે સંસ્કૃત વિદ્યા તો બણ્યાજ ન હતા, તો બીજાને બણાવીને શિષ્ય કેમ બનાવી શકત ? એ સત્ય છે કે જે સમયે નાનકજી પંજાબમાં ગયા હતા તે સમયે પંજાબ સંસ્કૃતવિદ્યાથી સર્વ રહિત, મુસલમાનોથી પીડિત હતું, તે સમયે તેમણે કાંઈક લોકોને બચાવ્યા. નાનકજીની હયાતીમાં કાંઈ એમનો સમ્પ્રદાય કે ઘણાક શિષ્યો નહીં થયા હતા. કેમકે અવિદ્વાનોમાં આ ચાલ છે કે મુઆ પછી તેને સિદ્ધ બનાવી લે છે, અને પશ્ચાત્ બહુજ માહાત્મ્ય વધારીને ઇશ્વર સમાન તેને માની લે છે. હા, નાનકજી મોટા ધનાઢ્ય અને રહસિ-શ્રીમાન ગૃહસ્થ પણ ન

હતા, પરંતુ એમના ચેલાઓએ “નાનકચંદ્રોદય” અને “જન્મશાખી” આદિમાં મોટા સિદ્ધ અને ઘણા એકત્તર્યવાન હતા, એમ લખ્યું છે. નાનકજી બ્રહ્મા આદિને મળ્યા, ઘણી વાત ચીત કરી, સર્વેએ એમનું માન્ય કર્યું; નાનકજીના વિસાદમાં ઘણાક ઘોડા, રથ, હાથી, સોના, ચાંદી, મોતી, પન્ના, આદિ રત્નોએ સંગ્રેષ્ટાં હતાં અને અમૂલ્ય રત્નોનો પારાવાર ન હતો એમ લખ્યું છે. ભલા એ ગપોડા નહીં તો શું છે? એમાં એમના ચેલાનો દોષ છે, નાનકજીનો નથી. બીજું જે એમની પાછળ એમના પુત્રથી ઉદાસી અને રામદાસ આદિથી નિર્મલા થયા કેટલાક ગાદીવાળાએ ભાષા બનાવીને ગ્રંથમાં રાખી છે અર્થાત્ એમનો ગુરુગોવિંદસિંહજી દસમાં થયા. તેમની પછી તે ગ્રંથમાં કાશ્મીની ભાષા ભેળવામાં આવી નથી કિન્તુ ત્યાં સૂધીના જોડલાં નાના પુસ્તકો હતાં તે સર્વને એકઠાં કરીને પુસ્તક બંધાવી દીધું” એ લોકો એ પણ નાનકજીની પાછળ ઘણી ખરી ભાષા બનાવી, કેટલાકોએ નાના પ્રકારના પુરાણોની મિથ્યા કથાની પેઠે પુસ્તકો બનાવી દીધાં પરંતુ બ્રહ્મજાની આપ પરમેશ્વર બનીને તેની તરફ કર્મ ઉપાસના છોડીને એમના ગિય જુકતા આવ્યા. એથી તેણે બહુ બગાડ કરી દીધો નથી. જે નાનકજીએ કાંઈ વિશેષ ભક્તિ મુશ્વરની લખી હતી, તેજ કરતા આવ્યાં હોત તો આર હતું, પણ હવે ઉદારી એમ કહે છે કે અમે મોટા, નિર્મળા એમ કહે છે અમે મોટા, અકાલી સૂતરહસાર્થ કહે છે કે સર્વોપરિ અમે છિયં. એમાં ગોવિંદસિંહજી ગુરવીર થયા, જે મુસલમાનોએ એમના પુરોને બહુજ દુઃખ દીધું હતું, તેનું વેર લેવા ચાહતા હતા, પરંતુ એમની પાસે કશી સામગ્રી ન હતી અને સામે ત્યાં મુસલમાનોની આદરણી પ્રવ્યવસિત થઈ રહી હતી. એમણે એક પુરશ્વરણ કરાવ્યું અને પ્રસિદ્ધ કર્યું કે મને દેવીએ વર અને બડગ આપ્યું છે કે તમે મુસલમાનો સાથે લડો, તમારો વિજય થશે. આથી ઘણા લોકો તેના સાથી થઈ ગયા અને તેણે જેમ વામમાર્ગિયોએ “પાંચ મકાર” ચક્રાંકિતોએ “પાંચ સંસ્કાર” ચલાવ્યા હતા તેમજ “પાંચ કકાર” અર્થાત્ એના “પાંચ કકાર” યુદ્ધના ઉપયોગી હતા. એક “કેશ,” જે રાખવાથી લગાઈમાં લાકડા અને તલવારથી કાંઈક બચાવટ થાય; બીજું “કંકણ” જે માથાની ઉપર પાધડીમાં અકાલી લોક રાખે છે અને હાથમાં “કડાં,” જેથી હાથ અને શિર બચી શકે. ત્રીજો “કચ્છો” જે જાનુની ઉપર એક બાંધિયો (તંજિયો) કે જેથી દોડવા અને કુદવામાં ઠીક ફાવે છે, ઘણુકરીને અખાડામાં મદ્દ, અને નટ પણ, એને એટલામાટે ધારણ કરે છે જેથી શરીરનું મર્મસ્થાન બચી રહે અને કાંઈ અટકાવ ન થાય. ચોથું “કંગો” (કાંસકી) જેથી કેશ સુધરે છે. પાંચમું “કર્દ” જેથી શત્રુ સાથે ભેટ, લડાકા થવાથી લગાઈમાં કામ આવે એટલા માટે આ રીતી ગોવિંદસિંહે પોતાની બુદ્ધિમતાથી તે સમયનેમાટે કરી હતી. હવે આ સમયમાં તેનું રાખવું કાંઈ ઉપયોગી નથી. પરંતુ હવે યુદ્ધના પ્રયોજનાર્યે જે વાનો કર્તવ્ય હતી; તેને ધર્મ સાથે મની લીધી છે. તેઓ મૂર્તિપૂજા તો નથી કરતા પણ તેથી વિશેષ “ગ્રંથો” ની પૂજા કરે છે શું એ મૂર્તિપૂજા નથી? કાંઈ જડ પદાર્થની સામે શિર નમાવવું કે તેની પૂજા કરવી, તે સર્વ મૂર્તિપૂજા છે. જેમ મૂર્તિવાળાએ પોતાની દુકાન જમાવીને જીવિકા ઉભી કરી છે, તેમ એ લોકોએ

પણ કરી લીધી છે, જેમ પૂજારી લોક મૂર્તિના દર્શન કરાવે છે, ભેટ ચઢાવાવે છે, તેમ નાનક પન્થી લોક ગ્રંથની પૂજા કરે કરાવે છે. ભેટ પણ ચઢાવાવે છે. અર્થાત્ મૂર્તિપૂજવાળા વેદનું જેટલું માન્ય કરે છે તેટલું એ ગ્રંથ સાહેબવાળાલોક કરતા નથી. હાં, કહી શકાય છે કે એમણે વેદો ન સાંભળ્યા, ન દીક્ષા તો તેઓ શું કરે ? જે સાંભળના અને જોવામાં આવે તે બુદ્ધિમાન લોક જે હડી, દુરાગ્રહી નથી તે સર્વ સમ્પ્રદાયીલોક વેદમતમાં આવી જાય છે. પરંતુ એ સર્વેએ ભોજનનો ખર્ચોડો બહુજ હડાવી દીધો છે. જેમ એને હડાવ્યો તેમ વિષયાસક્તિ, દુરાભિમાનને પણ હડાવીને, વેદમતની ઉન્નતિ કરે તો બહુ સારી વાત છે.

પ્રશ્ન—દાદુપન્થીનો માર્ગ સારો છે ?

ઉત્તર—સારો તો વેદમાર્ગ છે, જે પકડાય તો પકડો, નહીં તો સદા ગોતાં ખાયા કરો. એના મતમાં દાદુજીનો જન્મ ગુજરાતમાં થયો હતો, પુનઃ(જયપુરી પાસે “આમેર” માં રહેતા હતા, તેલીનું (ઘાસીનું) કામ કરતા હતા. ઈશ્વરની સૃષ્ટિની વિચિત્ર લીલા છે, કે દાદુજી પણ પૂજનવા લાગી ગયા. હવે વેદાદિ શાસ્ત્રોનીજ સર્વવાતો છોડીને “દાદુરામ-દાદુરામ” માંજ મુક્તિ માની લીધી છે. જ્યારે સત્યોપદેશક નથી હોતા ત્યારે એવા એવાજ બખેડા ચાલ્યા કરે છે. થોડાંક દિન થયા “રામસનેહી” મત શાહપુરાથી ચાલ્યો છે. તેમણે સર્વ વેદોક્ત ધર્મ છોડીને “રામ રામ” પોકારવુંજ, સાંઝે માન્યું છે. તેમાંજ જ્ઞાન, ધ્યાન અને મુક્તિ માની છે; પરંતુ જ્યારે ભૂખ લાગે છે ત્યારે “રામનામ” માંથી રોટલી શાક નથી નિકળતાં, કેમકે ખાન, પાન આદિ લો. ગૃહસ્થોના ધરમાંજ મળે છે. એ લોકો પણ મૂર્તિપૂજને વિકારે છે, પરંતુ પોતે સ્વયં મૂર્તિ બની રહ્યા છે. સ્ત્રિઓના સંગમાં બહુજ રહે છે, કેમકે રામજીને “રામકા” વિના આનંદજ નથી મળી શકતો.

એક રામચરણ નામક સાધુ થયો છે, જેનો મત મુખ્ય કરી “શાહપુરા” સ્થાન મેવાડથી ચાલ્યો છે, તે “રામ રામ” કહેવાનેજ પરમ મંત્ર અને તેનેજ સિદ્ધાંત માને છે, તેનો એક ગ્રંથ કે જેમાં સન્તદાસજી આદિની વાણી છે તેમાં એમ લખે છે, કે:—

મરમ રોગ તબ હી મિઠ્યા । રઘ્યા નિરંજન રાઈ ।

તબ જમકા કાગજ ફઠ્યા । કઠ્યા કરમ તબ જાઈ ॥ ૧ ॥

સાક્ષી ॥ ૬ ॥

હવે બુદ્ધિમાન લોક વિચારી લે કે “રામ રામ” કહેવાથી ભ્રમ કે જે અજ્ઞાન છે તે યમરાજનું પાપાનુકૂલ શાસન, અથવા કયો કર્મ, કદી છુટી શકે છે કે નહીં? એ કેવલ મનુષ્યોને પાપોમાં ફસાવવા અને મનુષ્ય જન્મને નષ્ટ કરી દેવા જેવું છે. હવે એનો જે મુખ્ય ગુરૂ રામચરણ થયો છે તેના વચન:—

મહમાનાંવ પ્રતાપ કી । સુળૌ સરવણ ચિત લાઈ ॥

રામચરણ રસના રટૌ । કરમ સકલ જાડ જાઈ ॥ ૧ ॥

જિન જિન સુમરયા નાંવ કૂં । સો સવ ઉતરયા પાર ॥

રામચરણ જો વિસરયા । સોહી જમ કે દ્વાર ॥ ૨ ॥

રામ વિના સવ જૂઠ બતાયો ॥

રામ ભજત છૂટયા સવ કમ્મા । ચન્દ અરુ સૂર દેઈ પર કમ્મા ॥

રામ કહે તિન કૂં મૈ નાહીં । તોન લોક મેં કીરતિ ગાહીં ॥

રામ રટત જમ જોર ન લાગૈ ॥

રામ નામ લિખ પથર તરાઈ । ભગતિ હેતિ ઔતારહી ધરહી ॥

ઝંચ નીચ કુલ ભેદ વિચારૈ । સો તો જનમ આપણો હારૈ ॥

સન્તા કે કુલ દીસૈ નાહીં । રામ રામ કહ રામ સમ્હાંહી ॥

એસો કુળ જો કીરતિ ગાવૈ ॥ હરિ હરિ જન કૌ પાર ન પાવૈ ॥

રામ સન્તાં કા અન્ત ન આવૈ ॥ આપ આપકી વુદ્ધિ સમ ગાવૈ ॥

એનું ખંડન.

પ્રથમ તો રામચરણ આદિના અન્ય જોવાથી વિદિત થાય છે કે તે ગ્રામીણ એક સાધો સાદો મનુષ્ય હતો. ન કાંઈ તે ભણ્યો હતો. નહીં તે આવી ગપડો એથ કેમ કમ્પત ? એ કેવલ એના બ્રમ છે કે રામ રામ કહેવાથી કર્મ છુટી ગય. કેવલ એ પોતાનો અને બીજાઓનો જન્મ બુઝે છે. જન્મનો ભય તો બહુ ભારે છે પરંતુ રાજ સિપાહી, ચોર, ડાકુ, વ્યાધ, સર્પ, વીધુ અને મચ્છર આદિનો ભય કદી નથી છુટતો, આદે રાત્રિવસ રામરામ કંયા કરે કાંઈ પણ વળવાનું નથી. જેમ “સાકર સાકર” કરવાથી મુખ મીઠું નથી થતું તેમ સત્ય ભાષણ આદિ કર્મ કંયા વિના ‘રામ રામ’ જપવાથી કાંઈ પણ નથી થવાનું. અને જો રામરામ કહેવાથી એમનો રામ નથી સાંભળતો તો જન્મભર કહેવાથી પણ નહીં સાંભળશે અને જો સાંભળે છે તો બીજા વાર પણ રામરામ કહેવું બર્થ છે. એ લોકોએ પોતાનું જ પેટ ભરવા અને બીજાઓનો પણ જન્મ નષ્ટ કરવા અર્થે એક પાખંડ ઉભું કર્યું છે. આ મોટું આશ્ચર્ય અમે સાંભળિયે અને જોઈયે છિયે કે નામ તો ધર્યું રામસ્નેહી અને કામ કરે છે. રાંડસ્નેહીનું, જ્યાં જુઓ ત્યાં રાંડજ રાંડ સન્તોને ઘેરી રહી છે જો એવાં એવાં પાખંડ ન ચાલત, તો આ આર્યાવર્ત દેશની દુર્દશા કેમ થાત ? એ લોકો પોતાના એલાઓને બૂઠ ઉચ્છિષ્ટ ખવડાવે છે અને સ્ત્રિયો પણ લાંબી પડી દંડવત પ્રણામ કરે છે. એકાન્તમાં પણ સ્ત્રિયો અને સાધુઓની ખેઠક થતી રહે છે.

હવે બીજા એની શાખા “ખેડાપા” ગ્રામ મારવાડ દેશથી આત્રા છે. તેનો ઇતિહાસ— એક રામદાસ નામનો જાતનો દેડ બહુ ચાલાક હતો, તેની એ સ્ત્રિયો હતી, તે પ્રથમ બહુ

દિવસ સુધી ઔઘડ—ગાંડા થઈ કુતરાઓ સાથે ખાતો રહ્યો, પછી વામી કુંડા પંથી અને પછી રામદેવનો x કામડિયો બન્યો. પોતાની એક સ્ત્રિયોની સાથે ગાતો હતો, એમ ધ્રુમતો ધ્રુમતો “ *સીયલ ” માં દેડાનો ગુરૂ રામદાસ હતો તેને મળ્યો, તેણે એને રામદેવનો પન્થ બતાવીને પોતાનો ચંલો બનાવ્યો. તે રામદાસે ખેડપા ગ્રામમાં જગા બતાવી અને તેનો ત્યાં મત ચાલ્યો, અને શાહપુરમાં વળી રામચરણનો પણ ઇતિહાસ એવો સાંભળ્યો છે કે તે જયપુરનો વાણિયો હતો, તેણે ‘દાંતડા’ ગ્રામમાં એક સાધુ પાસે વેપ લીધો અને તેને ગુરૂ કર્યો અને શાહપુરમાં આવી “ ટિકી ” જમાવી .

ભોળા મનુષ્યોમાં પાખંડની જડ શીઘ્ર જામી જાય છે. તેમ જામી ગઈ! એ સર્વમાં ઉપરના રામચરણના વચનોના પ્રમાણથી ચેત્તા કરીને ઉંચ નીચનો કાંઈ ભેદ નથી રાખતા. બ્રાહ્મણથી અત્યંત પર્યન્ત એમાં ચેત્તા બને છે. હવણા પણ કુંડાપંથીથીજ છે. કેમકે માટીનાં કુંડામાં ખાય છે. અને સાધુઓનું એકું ખાય છે, વેદ ધર્મથી અને માતા, પિતા, તથા સંસારના વ્યવહારથી બેદેશવીને તેને સંસાર છોડાવી દે છે અને ચેત્તા બનાવી લે છે તથા રામનામને મહામન્ત્ર માને છે અને એને ‘હુચ્છમ’—સૂક્ષ્મ વેદ પણ કહે છે. રામરામ કહે વાથી અનન્ત જન્મેનાં પાપ છુટી જાય છે, એ વિના મુક્તિ કોઈની થતી નથી. જે શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ સાથે રામરામ કહેવું બતાવે તેને સત્યગુરૂ કહે છે. અને તે સત્યગુરૂને પરમેશ્વરથી પણ મોટો માને છે, અને તેની મૂર્તિનું ધ્યાન કરે છે; સાધુઓના ચરણ ઘોષને પીએ છે. જ્યારે ગુરૂથી ચેત્તા દૂર જાય ત્યારે તો ગુરૂના નામ અને ઝાઝીના વાળ પોતાની પાસે રાખી લે છે તેનું ચરણામૃત નિત્ય લે, રામદાસ અને હરરામદાસની વાણીના પુસ્તકને વેદથી અધિક માને છે. તેની પરિક્રમા અને આઠ દંડવત્ પ્રણામ કરે છે અને જો ગુરૂ સમીપ હોય તો ગુરૂને દંડવત્ પ્રણામ કરી લે છે. સ્ત્રી વા પુરૂષને રામરામ એક સરખો મંત્રાપદેશ કરે છે અને રામચરણથીજ કથ્યાણ માને છે પુનઃ ભણવામાં પાપ સમજે છે. તેની સાખી:—

પંડતાઈ પાને પઢી । ઓ પૂરવલો પાપ ।

રામ રામ મુમન્યાં વિનાં । રડગ્યો રીતો આપ ॥ ૧ ॥

વેદ પુરાણ પઢે પઢ ગીતા । રામભજન વિન રડ ગયે રીતા ॥

એવાં એવાં પુસ્તકો બનાવ્યાં છે. સ્ત્રીને પતિની સેવા કરવામાં પાપ અને ગુરૂ સાધુની સેવામાં ધર્મ બતાવાવે છે, વર્ણાશ્રમને માનતા નથી. જો કોઈ બ્રાહ્મણ રામચરણી ન હોય, તો તેને

x રાજપૂતાનામાં “ ચમાર ” લોક ભગવાં વસ્ત્ર રંગીને “ રામદેવ ” વ્યાદિના ગીત ગાય છે જેને તેઓ “ શબ્દ ” કહે છે તે ચમારો અને અન્ય જાતિયોને સંભળાવે છે તે કામડિયા કહેવાય છે.

* સીયલ જોધપૂરના રાજ્યમાં એક મોટું ગ્રામ છે.

નીચ, અને ચાંદલ અને જે રામ સ્નેહી હોય તો તેને ઉત્તમ ગણે છે. હવે ઇશ્વરનો અવતાર નથી માનતા અને રામચરણનું પયન જે ઉપર લગી આવ્યા કે:—

મગતિ હેતિ ઔતાર હી ધરહી ॥

એમાં ભક્તિ અને સન્તોના હિત અવતારને પણ માને છે ધન્યાદિ પાપનું પ્રપંચ એમના બેટલા છે તે સર્વ આધ્યોર્મ દેશના અહિતકારક છે. એટલાથી બુદ્ધિમાન બહુજ્ઞ મમજી લેશે.

પ્રશ્ન—ગોસાંધિયા ગોસાંધિયાનો મત તો બહુજ્ઞ સારો છે, બુદ્ધિ કેવું અશ્વર્ય મેળવે છે. શું એ અશ્વર્ય લીલા વિના એવું થઈ શકે છે.

ઉત્તર—એ અશ્વર્ય ગૃહસ્થ લોકોનું છે, ગુસાંધિયાનું કાંઈ નથી.

પ્રશ્ન—વાહ વાહ !! ગુસાંધિયાના પ્રતાપથી છે, કેમકે એવું અશ્વર્ય બીજાને કેમ નથી મળતું?

ઉત્તર—બીજા પણ એવાજ પ્રકારના છળ પ્રપંચ રચે તો અશ્વર્ય મળવામાં શો સન્દેહ છે? અને જે એનાથી અધિક ધૂર્તતા કરે તો અધિક પણ અશ્વર્ય મેળવી શકે છે.

પ્રશ્ન—વાહ વાહ ! એમાં શી ધૂર્તતા છે? એ તો સર્વ ગોલોકની લીલા છે.

ઉત્તર—ગોલોકની લીલા નહી, કિન્તુ ગુસાંધિયાની લીલા છે. જે ગોલોકની લીલા છે તો ગોલોક પણ એવુંજ હશે.

એ મત તૈલંગ દેશથી આવ્યો છે. કેમકે એક તૈલંગી લક્ષ્મણભટ્ટનામે આભાજી પ્રયમ તપાહ કરીને પછી કંઈ કારણથી માતા, પિતા અને સ્ત્રીને છોડી, કાશીમાં જઈને, સન્યાસ લઈ લીધો હતો અને જૂઠું બોલ્યો હતો કે “મારા વિવાહ થયો નથી.” દેવેયોગે એના માતા, પિતા અને સ્ત્રીએ સાંભળ્યું કે કાશીમાં સન્યાસી થઈ ગયો છે, તે ઉપરથી તેના માતા, પિતા અને સ્ત્રી કાશીમાં જઈને જોણે એને સન્યાસ આપ્યો હતો, તેને કહ્યું કે એને સન્યાસી કેમ કહ્યો? બુદ્ધિ આ એની યુવતિ સ્ત્રી છે. અને સ્ત્રીએ કહ્યું કે જેને આપ મારા પતિને મારી સાથે ન મોકલો તો મને પણ સન્યાસ આપી દો. ત્યારે તો તેને (લક્ષ્મણને) બોલાવીને કહ્યું કે તું મોટો મિથ્યા વાદી છે. સન્યાસ છોડ, અને ગૃહસ્થાશ્રમ કર; કેમકે તે જૂઠું બોલ્યાને સન્યાસ લીધો. તેણે પુનઃ એમજ કહ્યું. સન્યાસ છોડીને તેમની સાથે ચાલ્યો. બુદ્ધિ એ મતનું મૂળજ બહુ કપટથી જાન્યું. ત્યારે તૈલંગ દેશમાં ગયા અને તેને ગતિમાં પ્રાપ્ત્યે ન લીધાં, ત્યારે ત્યાંથી નિકળીને ધ્રુમવા લાગ્યાં. “ચરણગદ” કે જે કાશીની પાસે છે તેની સમીપમાં “ચંપારણ્ય” નામના જંગલમાં ચાલ્યાં જતાં હતાં, ત્યાં કોઈ એક બાળકને જંગલમાં મૂકી ને ચારે તરફ દૂર દૂર આગ સળગાવીને ચાલ્યો ગયો હતો, કેમકે મૂકી જતાર એમ સમજ્યો હતો કે જે આગ ન સળગાવીશ તો હવણ કોઈ જીવ મારી નાખશે. તે બાળકને જોઈને લક્ષ્મણભટ્ટ અને તેની સ્ત્રીએ તે બાળકને લઈ લીધો અને પોતાનો પુત્ર કરી લીધો. પછી કાશીમાં જઈ રહ્યાં. ત્યારે તે છોકરો મોટો થયો, ત્યારે તેના માતા પિતાના શરીર ઘટી ગયાં, કાશીમાં આલ્યાવસ્થાથી યુવાવસ્થા સુધી કાંઈ ભણતો પણ રહ્યો, પછી બીજે કંઈ જઈ આખરે એક વિષ્ણુ સ્વામીના મંદિરમાં ચેલો થઈ ગયો. ત્યાંથી

પણ કાંઈ ખટપટ થવાથી કાશીમાં પાછા આવ્યો ગયો અને સન્યાસ લઈ લીધો, તે પછી કાંઈ તેવોજ નતિ બહિષ્કૃત આત્મણ કાશીમાં રહેતો હતો તેની છોકરી યુવતિ હતી. તેણે એને કહ્યું કે તું સન્યાસ છોડી, મારી બાળકી સાથે વિવાહ કરી લે. તેમજ થયું. જેના બાપે જેની લીલા કરી હતી તેવીજ પુત્રપણ કેમ ન કરે ? તે સ્ત્રીને લઈત્યાં આવ્યો ગયો કે જ્યાં પ્રથમ વિષ્ણુ સ્વામીના મંદિરમાં ચેલો થયો હતો, પણ વિવાહ કરવાથી તેને ત્યાંથી કહાડી મૂક્યો. પછી વજ્રદેશમાં, કે જ્યાં અવિ-
દ્યાએ ઘર કરી રાખ્યું છે, ત્યાં જન્મપોતાનો પ્રપંચ અનેક પ્રકારની છળ યુક્તિયોથી ફેલાવવા લાગ્યો અને મિથ્યા વાતોની પ્રસિદ્ધિ કરવા લાગ્યો કે શ્રીકૃષ્ણ મને મળ્યા અને કહ્યું કે જે જો-
લોકથી “દેવીછવ” મર્ત્ય લોકમાં આવ્યા છે, તેમને બ્રહ્મ સમ્યન્ધ આદિથી પવિત્ર કરીને જોલોકમાં મોકલો છતાંદિ મર્ત્યને પ્રવેશનની વાતો સંભળાવીને થોડાક લોકોને અર્થાત્ ૮૪ ચોર્યાશી માણ્યોને વૈષ્ણવ બનાવ્યા, અને આ નિઝા વિખિત મંત્રો બનાવી લીધા; અને તેમાં પણ બેઠ રાખ્યો. જેમ:—

શ્રી કૃષ્ણ: શરણં મમ ॥ ૧ ॥

કૃં કૃષ્ણાય ગોપીજનવલ્લભાય સ્વાહા ॥ ૨ ॥ ગોપાલ સહસ્ત્ર નામ ॥

આ બેઉ સાધારણ મંત્ર છે, પરંતુ આગલો મંત્ર બ્રહ્મસમ્યન્ધ અને સમર્પણ કરવાનો છે.

શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ સહસ્રપરિવત્સરમિતકાલજાતકૃષ્ણવિયોગ

જનિતતાપક્રેશાનન્તતિરોમાવોઽહં ભગવતે કૃષ્ણાય દેહેન્દ્રિય

પ્રાણાન્તઃકરણતદ્દર્માશ્ચ દારાગારપુત્રાપ્રવિત્તેહપરાણ્યાત્મના સહ

સમર્પયામિ દાસોઽહં કૃષ્ણ તવાસ્મિ ॥

આ મંત્રનો ઉપદેશ કરીને શિષ્ય શિષ્યાએને સમર્પણ કરાવે છે. “કલીંકૃષ્ણાયેતિ” આ કલીં તન્ત્ર ગ્રન્થનો છે. એથી વિદિત થાય છે કે આ વલ્લભ મત પણ વામમાર્ગિયોનોજ બેઠ છે અને એથીજ સ્ત્રીસંગ ગુસાંધ લોક બહુધા કરે છે ગોપીજનવલ્લભેતિ—શું કૃષ્ણ ગોપિયો તેજ પ્રિય હતો અન્યને નહીં ? સ્ત્રીયોને પ્રિય તે હોય છે, જે સ્ત્રીજુ—સ્ત્રીભોગમાં ફર્યો હોય શું શ્રીકૃષ્ણજુ એવા હતા ? હવે સહસ્રપરિવત્સરેતિ—સહસ્ર વર્ષોની ગણુના વ્યર્થ છે કેમકે વલ્લભ અને તેના શિષ્ય કાંઈ સર્વજ્ઞ નથી. શું કૃષ્ણનો વિયોગ સહસ્રો વર્ષોથી થયો ! અને આજસુધી અર્થાત્ જ્યાં સુધી વલ્લભનો મત ન હતો અને ન વલ્લભ જન્મ્યો હતો તેની પૂર્વ પોતાના દેવીછવોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કેમ ન આવ્યો ? “તાપ” અને “કલેશ” એ બેઉ પર્યાય વાચી છે. એમાંથી એકનું ગ્રહણ કરવું ઉચિત હતું. બેઉનું નહીં. “અનન્ત” શબ્દનો પાઠ કરવો વ્યર્થ છે. કેમકે જો “અનન્ત” શબ્દ રાખો તો “સહસ્ર” શબ્દનો પાઠ ન રાખવો જોઈએ અને જો “સહસ્ર” શબ્દનો પાઠ રાખો તો “અનન્ત” શબ્દનો પાઠ રાખવો સર્વથા વ્યર્થ છે અને જો “અનન્ત” કાળ લો તો “તિરોહિત”—આચ્છાદિત રહે, તેમની મુક્તિને માટે વલ્લભનું હોવું પણ

વ્યર્થ છે કેમકે “અનંત”નો અંત નથી હોતો ભક્ષા દેહેન્દ્રિય, પ્રાણાન્તઃકરણ અને તેના ધર્મ સ્ત્રી, સ્થાન, પુત્ર, અને પ્રાપ્ત ધનનું અર્પણ કૃષ્ણને શા માટે કરવું? કેમકે કૃષ્ણ પૂર્ણ કામ હોવાથી કામના દેહાદિની ઈચ્છા નથી કરી શકતા અને દેહાદિનું અર્પણ કરવું પણ નથી થઈ શકતું કેમકે દેહના અર્પણથી તો નામ શિખાત્ર પર્યન્ત દેહ કહેવાય છે. તેમાં જે કાંઈ સારી યુરી વસ્તુ છે તેનું અર્પણ તે મલ મૂત્રાદિનું પણ થાય તો તેનું અર્પણ કવી રીતે કરી શકશે? અને જે પાપ પુણ્ય રૂપ કર્મ થાય છે તેને કૃષ્ણાર્પણ કરવાથી તેમના ફલભાગી પણ કૃષ્ણજ થાય અર્થાત્ નામ તો કૃષ્ણનું લે છે અને સમર્પણ પોતાને માટે કરાવે છે. જે કાંઈ દેહમાં મળમૂત્રાદિ છે તે પણ ગુણાંધિને અર્પણ કેમ નથી થતું? શું મીઠું મીઠું ગડપ અને કડવું કડવું થુ. અને એ પણ લખ્યું છે કે ગુણાંધિને અર્પણ કરવું અન્ય મત વાળાને નહીં, એ સર્વ સ્વાર્થ સિદ્ધિપણ અને પરાયા ધનાદિ પદાર્થ હરવાની તથા વેદોક્ત ધર્મને નાશ કરવાની લીલા રચી છે. જુઓ આ વક્તવ્યનો પ્રપંચ:—

શ્રાવણસ્યામલે પક્ષે એકાદશ્યાં મહાનિશિ ।

સાક્ષાદ્ભગવતા પ્રોક્તં તદક્ષરશ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ॥

સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પશ્ચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨ ॥

સહજા દેશકાલોત્થા લોકવેદનિરૂપિતાઃ ॥

સંયોગજાઃ સ્પર્શજાશ્ચ ન મન્તવ્યાઃ કદાચન્ ॥ ૩ ॥

અન્યથા સર્વદોષાણાં ન નિવૃત્તિઃ કથંચન ।

અસમર્પિતવસ્તૂનાં તસ્માદ્વર્જનમાચરેત્ ॥ ૪ ॥

નિવેદિભિઃ સમર્પ્યેવ સર્વં કુર્યાદિતિ સ્થિતિઃ ।

ન મતં દેવદેવસ્ય સ્વામિભુક્તિસમર્પણમ્ ॥ ૫ ॥

તસ્માદાદૌ સર્વકાર્યે સર્વવસ્તુસમર્પણમ્ ।

દત્તાપહારવચનં તથા ચ સકલં હરેઃ ॥ ૬ ॥

ન ગ્રાહ્યમિતિ વાક્યં હિ ભિન્નમાર્ગં પરં મતમ્ ।

સેવકાનાં યથા લોકે વ્યવહારઃ પ્રસિદ્ધ્યતિ ॥ ૭ ॥

તથા કાર્યં સમર્પ્યેવ સર્વેષાં બ્રહ્મતા તતઃ ।

ગંગાત્વે ગુણદોષાણાં ગુણદોષાદિવર્ણનમ્ ॥ ૮ ॥

૧. ઇત્યાદિ શ્લોક ગોસાંધ્યોનાં સિદ્ધાન્ત રહસ્યાદિ ગ્રંથોમાં લખ્યા છે. આજ ગોસાંધ્યો મતના મૂળ તત્વ છે. ભલા એમને કોઈ પૂછે કે શ્રીકૃષ્ણના દેહાન્ત થયાને કાંઈક પાંચ સહસ્ત્ર વર્ષ વીત્યાં છે તે કૃષ્ણ વસ્ત્રભની સાથે શ્રાવણ માસની અર્ધા રાત્રે કેવી રીતે મળી શક્યા ॥ ૧ ॥

૨. જે ગોસાંધ્યો એલો થાય છે અને તેને સર્વ પદાર્થોનું સમર્પણ કરે છે તેના શરીર અને જીવના સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

આજ વસ્ત્રભનો પ્રપંચ મૂર્ખોને બેહેકાવીને પોતાના મતમાં લાવવાનો છે જે ગોસાંધ્યો એલા એલિયોના સર્વ દોષ નિવૃત્ત થઈ જાય તો તે રોગ દારિદ્રાદિ દુઃખોથી પીડિત કેમ રહે? અને તે દોષ પાંચ પ્રકારના થાય છે ॥ ૨ ॥

૩. એક સહજ દોષ જે કે સ્વાભાવિક અર્થાત્ કામ ક્રોધાદિથી ઉત્પન્ન થાય છે, બીજો કોઈ દેશ કાષ્ઠમાં નાના પ્રકારનાં પાપ કરવામાં આવે. ત્રીજો—લોકમાં જેને ભક્ષ્યાભક્ષ્ય કહે છે અને વેદોક્ત કે જે મિથ્યા ભાષણાદિ છે, ચોથો સંયોગજ કે જે નકારા સંગથી અર્થાત્ ચોરી, જારી, માતા, ભગિની, કન્યા, પુત્રવધુ, ગુરૂપત્ની આદિ સાથે સંયોગ કરવા પાંચમો—સ્પર્શજ, અસ્પર્શનીયોને સ્પર્શ કરવો, એ પાંચ દોષોને ગોસાંધ્ય લોકોના મતવાળા કદી પણ ન માને અર્થાત્ યથેષ્ટાચાર કરે ॥ ૩ ॥

૪. આ ગોસાંધ્યના મત વિના અન્ય કોઈ પ્રકાર દોષોની નિવૃત્તિને માટે નથી. એટલા માટે સમર્પણ કર્યા વિનાના પદાર્થોને ગોસાંધ્યના એલા ન ભોગવે. આ ઉપરથી એના એલા પોતાની સ્ત્રી, કન્યા પુત્રવધુ અને ધનાદિ પદાર્થોને પણ સમર્પિત કરે છે. પરંતુ સમર્પણનો નિયમ એ છે કે જ્યાં સુધી ગોસાંધ્યની ચરણ સેવામાં સમર્પિત ન થાય ત્યાં સુધી તેનો સ્વામી સ્વચ્છાને સ્પર્શ ન કરે ॥ ૪ ॥

૫. એથી ગોસાંધ્યોના એલા સમર્પણ કરીને પશ્ચાત્ પોત પોતાના પદાર્થનો ભોગ કરે, કેમકે સ્વામીના ભોગ કર્યા પશ્ચાત્ સમર્પણ થઈ શકતું નથી ॥ ૫ ॥

૬. એથી પ્રથમ સર્વ કામોમાં સર્વ વસ્તુઓનું સમર્પણ કરે; પ્રથમ ગોસાંધ્યને ભાયાદિ સમર્પણ કરીને પશ્ચાત્ પોતે ગ્રહણ કરે. તેમજ હરિને સમ્પૂર્ણ પદાર્થ સમર્પણ કરીને ગ્રહણ કરે. ॥ ૬ ॥

૭. ગોસાંધ્યના મતથી ભિન્ન માર્ગના વાક્યમાત્રને પણ ગોસાંધ્યોના એલા એલી કદી ન સાંભળે ન ગ્રહણ કરે, એજ એનાં શિષ્યોનો વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે. ॥ ૭ ॥

૮. તેમજ સર્વ વસ્તુઓનું સમર્પણ કરીને સર્વની વચમાં બ્રહ્મ જુદ્ધિ કરે. તે પશ્ચાત્ જેમ ગંગામાં અન્ય જળ મળીને ગંગારૂપ થઈ જાય છે તેમજ પોતાના મતમાં ગુણ અને બીજાના મતમાં દોષ છે, એટલા માટે પોતાના મતમાં ગુણોનું વર્ણન કર્યા કરે. ॥ ૮ ॥

હવે જુઓકે આ ગોસાંધ્યોનો મત સર્વ મતોથી અધિક પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાવાળો

છે. ભણા વાડ, એ ગોસાંઘયોને કોઈ પૂછે, કે બ્રહ્મનું એક લક્ષણ પણ તમે નથી જાણતા, તો શિષ્યશિષ્યાઓને બ્રહ્મસમ્બન્ધ કેમ કરાવી શકશો? જો કહે કે અમેજ બ્રહ્મ છીએ, અને અમારી સાથે સમ્બન્ધ થવાથી સમ્બન્ધ થઈ જાય છે, તો તમારામાં બ્રહ્મના ગુણકર્મ સ્વભાવ એક પણ નથી. પુનઃ શું તમે કેવલ ભોગ વિલાસને માટે બ્રહ્મ જની બેઠા છો? ભણા! શિષ્ય અને શિષ્યાઓને તો તમે પોતાની સાથે સમાર્પિત કરીને શુદ્ધ કરો છો, પરંતુ તમે અને તમારી સ્ત્રી, કન્યા તથા પુત્રવધુ આદિ સમાર્પિત રહી જવાથી અશુદ્ધ રહી ગયાં કે નહીં? અને તમે અસમાર્પિત વસ્તુને અશુદ્ધ માનો છો તો પછી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા તમે લોકો અશુદ્ધ કેમ નહીં? એટલામાટે તમોને પણ ઉચિત છે કે પોતાની સ્ત્રી, કન્યા, તથા પુત્રવધુ આદિને અન્ય મતવાળાની સાથે સમાર્પિત કરાવ્યા કરો. જો કહે કે નહીં નહીં, તો તમે પણ અન્ય સ્ત્રી પુરુષ તથા ધનાદિ પદાર્થોને સમાર્પિત કરવા કરાવવાનું છોડી દો. વાડ, આજ સુધી તો જો અન્યુ તે અન્યુ, પરંતુ હવે તો પોતાની મિથ્યા પ્રપંચાદિ બુરાઈઓને છોડા અને સન્દર પ્રધિરોક્ત વેદ વિદિત સુપથમાં આવીને પોતાના મનુષ્યરૂપી જન્મને સફલ કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચતુષ્ટય ક્ષત્રને પ્રાપ્ત થઈને આનંદ ભોગવો.

વળી જુઓ! એ ગોસાંઘ લોકો પોતાના સમ્પ્રદાયને “પુષ્ટિમાર્ગ” કહે છે અર્થાત્ ખાનું પીવું પુષ્ટ થવું અને સર્વ સ્ત્રિયોની સાથે યથેષ્ટ ભોગ વિલાસ કરવો એને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે. પરંતુ એમને પૂછવું જોઈએ કે જ્યારે મોટા દુઃખદાયી ભગંદરાદિ રોગગ્રસ્ત થઈને એટલા દેરાન થઈ મરે છે કે જેને તેજ જાણતા હશે. સાચું પૂછો તો એ પુષ્ટિમાર્ગ નહીં કિન્તુ કુષ્ટિમાર્ગ તો છે. જેમ કુષ્ટીના શરીરની સર્વ ધાતુ પિગળી પિગળીને નિકળી જાય છે, અને વિલાપ કરતો થકો શરીર છોડે છે. એવીજ લીલા એની પણ જીવામાં આવે છે, એટલામાટે નરકમાર્ગ પણ એને કહેવો, સંઘટિત થઈ શકે છે, કેમકે દુઃખનું નામ નરક અને સુખનું નામ સ્વર્ગ છે. આ પ્રકારે મિથ્યા જાળ રચીને બીયારા ભોળા ભણા મનુષ્યોને જાળમાં ફસાવ્યા અને પોતે પોતાને શ્રીકૃષ્ણ માનીને સર્વના સ્વામી બને છે. એ કહે છે કે જેટલા કૃષ્ણજીવ ગોલોકથી અહીં આવ્યા છે તેનો ઉદ્ધાર કરવામાટે અમે લીલા પુરુષોત્તમ જન્મ્યા છીએ. ત્યાંસુધી અમારો ઉપદેશ ન લે ત્યાંસુધી ગોલોકની પ્રાપ્તિ નથી થતી, ત્યાં એક શ્રીકૃષ્ણ પુરુષ અને બીજી સર્વ સ્ત્રિયો છે. વાહજી વાહ! ભણો તમારો મત છે!! ગોસાંઘયોના જેટલા એલા છે તે સઘળા ગોપિયો જની જશ, હવે વિચારો કે જે પુરુષને બે સ્ત્રી હોય છે, તેની બહુ દુર્દશા થઈ જાય છે, તો જ્યાં એક પુરુષ અને કોડો સ્ત્રી છે, તેના દુઃખનો શો પારાવાર છે? જો કહે કે શ્રીકૃષ્ણમાં બહુ ભારી સામર્થ્ય છે, સર્વને પ્રસન્ન કરે છે, તો જે તેની સ્ત્રી જેને સ્વામિનીજી કહે છે, તેમાં પણ શ્રીકૃષ્ણની સમાન સામર્થ્ય હશે, કેમકે તે એમની અર્ધાંગના છે. જેમ અહીં સ્ત્રીપુરુષની કામચેષ્ટા તુલ્ય અથવા પુરુષથી સ્ત્રીની અધિક હોય છે તો ગોલોકમાં કેમ નહીં? જો એમ છે તો અન્યસ્ત્રિયોની સાથે સ્વામિનીજીને અત્યંત લડાઈ બખેડા મચતા હશે, કેમકે સપત્નીભાવ બહુ ધુરો હોય છે.

પુનઃ ગોલોક સ્વર્ગની અપેક્ષા એક નરકવત્ થઈ ગયું હશે, અથવા જેમ બહુજ સ્ત્રીગામી પુરૂષ ભગંદરાદિ રોગોથી પીડિત રહે છે, તેમજ ગોલોકમાં પણ હશે. છિં ! છિં !! છિં !!! આવા ગોલોકથી મર્ત્ય લોકજ બિચારું સારું છે. જુઓ ! જેમ અહીં ગોસાંઈજી પોતાને શ્રીકૃષ્ણ માને છે; અને બહુ સ્ત્રીઓની સાથે લીલા કરવાથી ભગન્દર તથા પ્રમેહાદિ રોગોથી પીડિત થઈને મહાદુઃખ ભોગે છે. હવે કહો કે જેનું સ્વરૂપ “ગોસાંઈ” પીડિત થાય છે તો ગોલોકનો સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ એ રોગોથી પીડિત કેમ ન હશે ? અને જો નથી તો તેનું સ્વરૂપ “ગોસાંઈજી” પીડિત કેમ થાય છે ?

પ્રશ્ન—મર્ત્યલોકમાં લીલાવતાર ધારણ કરવાથી રોગદોષ થાય છે, ગોલોકમાં નહીં કેમકે ત્યાં રોગદોષજ નથી.

ઉત્તર—“મોગે રોગમયમ્” જ્યાં ભોગ છે ત્યાં રોગ અવશ્ય હોય છે. અને શ્રીકૃષ્ણની કોડાન કોડ સ્ત્રીઓથી સન્તાન થાય છે કે નહીં ? જો થાય છે તો પુત્ર પુત્ર થાય છે કે પુત્રી પુત્રી ? અથવા બેડ ? જો કહો કે પુત્રી પુત્રી થાય છે તો તેમનો વિવાહ કોની સાથે થતો હશે ? કેમકે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ વિના બીજો કોઈ પુરૂષ નથી. અને જો બીજો છે એમ કહો તો તમારી પ્રતિજ્ઞા હાનિ થઈ. જો કહો કે પુત્રજ પુત્ર થાય છે તો પણ એજ દોષ આવી પડશે કે તેમના વિવાહ ક્યાં અને કોની સાથે થાય છે ? અથવા ઘરમાંને ઘરમાંજ કરી લે છે, અથવા અન્ય કોઈના પુત્રી કે પુત્ર છે. જો એમ હોય તો પણ તમારી પ્રતિજ્ઞા “ગોલોકમાં એકજ શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષ” તે નષ્ટ થઈ જશે. અને જો કહો કે સન્તાન થતાંજ નથી તો શ્રીકૃષ્ણમાં નપુંસકત્વ અને સ્ત્રીઓમાં વન્ધ્યાપન દોષ આવશે. વાર એ ગોલોક શું થયું ? જાણો કે દિલ્હીના બાદશાહની બીબિયોની સેના થઈ !

હવે જે ગોસાંઈ લોક શિષ્ય અને શિષ્યાઓના તન, મન તથા ધન પોતાને અર્પણ કરાવી લે છે, તે પણ હીક નહીં કેમકે તન તો વિવાહ સમયે સ્ત્રી અને પતિનું સમર્પણ થઈ જાય છે, પુનઃ મન પણ બીજાને સમર્પણ નથી થઈ શકતું. કેમકે મનનાજ સાથે તનનું પણ સમર્પણ કરવું, બની શકે છે અને જો તેમ છે તો એમ કરવાથી વ્યભિચારી કહેવાશે.

હવે રહ્યું ધન, તેની પણ એવીજ લીલા સમજો, અર્થાત્ મન વિના કાંઈપણ અર્પણ નથી થઈ શકતું. એ ગોસાંઈઓનો અભિપ્રાય એ છે કે કમાય એલા અને આનંદ કરીએ આપણે !

જેટલા વલ્લભ સમ્પ્રદાયી ગોસાંઈલોક છે, તે હજી સૂધી તૈલંગી જાતિમાં નથી અને જે કોઈ એને ભૂલે ચૂકે કન્યા આપે છે, તેપણ જાતિઆલ્સ થઈને ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, કેમકે એ જાતિમાંથી પતિત કરવામાં આવે છે અને વિદ્યાહીન રાતદિન પ્રમાદમાં રહે છે.

વળી જુઓ. જ્યારે કોઈ ગોસાંઈજીની પધરામણી કરે છે, ત્યારે તેને ત્યાં જઈને ચુપચાપ કાષ્ટની પુતળી સમાન બેસી રહે છે, ન કાંઈ બોલે કે ચાલે છે. બિચારો બોલે તો ત્યારે જો તે મૂર્ખ ન હોય તો “મૂર્ખાણાં બલં મૌનમ્” કેમકે મૂર્ખોનું બળ મૌન છે. જો બોલે તો તેની પોલ નિકળી જાય, પરંતુ સ્ત્રીઓની તરફ ખૂબ ધ્યાન લગાડીને તાકી રહે છે અને જેની તરફ

ગોસાંધણ જુએ, તો જણા મોટીજ ભાગ્યની વાત છે. વળી તેનો પતિ, ભાઈ, બન્ધુ, માતા, પિતા, ઘણા પ્રસન્ન થાય છે, ત્યાં સર્વ સ્ત્રિયો ગોસાંધણના પગને અડકે છે, જેનાપર ગોસાંધણનું મન લાગે, કે કૃપા થાય, તેની આંગળી પગેથી દબાવી દે છે, તે સ્ત્રી અને તેનો પતિ આદિ પોતાના ધન્ય ભાગ્ય સમજે છે. અને તે સ્ત્રીને પતિ આદિ સર્વ કહે છે કે તું ગોસાંધણની ચરણ સેવામાં જા. અને જ્યાં જ્યાં તેનો પતિ આદિ પ્રસન્ન નથી હોતો, ત્યાં દૂતી અને કુટણી-ગોથી કામ સિદ્ધિ કરાવી લે છે. સાચું પૂછો તો એવાં કામ કરનાર તેમના મંદિરોમાં અને તેમની સમીપમાં બહુ રહ્યા કરે છે.

હવે એમની દક્ષિણાની લીલા—અર્થાત્ એ પ્રકારે માંગે છે કે લાઓ ભેટ ગોસાંધ-
ણની, વહુણની, લાલણની, ખેટીણની, મુખિયાણની, બાહરિયાણની, ગવૈયાણની અને ઠાકુર-
ણની, આ સાત દુકાનોથી વથેષ્ટ માલ મારે છે. જ્યારે કાંઈ ગોસાંધણનો સેવક મરવા પડે
છે ત્યારે તેની છાતીપર પગ ગોસાંધણ મૂકે છે અને જે કાંઈ મળે છે, તે ગોસાંધણ ગડપ
કરી જાય છે. શું એ કામ મહા બ્રાહ્મણ અને કરીયા (કારીયા) કે મુદ્દવલીની સમાન
નથી? કાંઈ કાંઈ ચેલા વિવાહમાં ગુસાંધણને ખોલાવીને તેમની પાસે વર કન્યાનું પાણિગ્ર-
હણ કરાવે છે અને કાંઈ કાંઈ સેવક જ્યારે કેશરિયાં સ્નાન કરાવે છે અર્થાત્ ગોસાંધણના
શરીરપર સ્ત્રી લોક કેશરને લેપન કરીને પછી એક મોટાં પાત્રમાં પાટલો મૂકીને ગોસાંધણને
સ્ત્રીપુરૂષ બેઠે મળીને સ્નાન કરાવે છે. પરંતુ વિશેષ કરીને સ્ત્રીજન સ્નાન કરાવે છે.
પુનઃ જ્યારે ગોસાંધણ પીતામ્બર પહેરીને બગાઉ—પાવડીપર ચઢીને બાહર નિકળી આવે છે
અને ધોતી તેમાંજ પટકા દે છે, ત્યારે પછી તે જલનું આચમન તેના સેવક કરે છે. અને
સારો મસાલો મુકીને પાનખીડી ગોસાંધણને આપે છે, તે ચાવીને કાંઈકે ગળી જાય છે
અને શેષ એક ચાંદીનાં કટોરામાં જેને તેમના સેવક મુખ આગળ ધરી દે છે તેમાં થુકી
ઝોગાળી દે છે, તેની પણ પ્રસાદી વહેંચાય છે જેને ખાસ પ્રસાદી કહે છે.

હવે વિચારો કે એ લોક કયા પ્રકારના મનુષ્ય છે? જે મૂરખાઈ અને અનાચારની
સીમા હશે તો એટલીજ હશે; ઘણાકો સમર્પણ લે છે, તેમાંથી કેટલાક વૈષ્ણવોના હાથનું
ખાય છે, અન્યનું નહી. કેટલાક વૈષ્ણવોના હાથનું પણ નથી ખાતા. લાકડાં સરખાં પણ ઘોઈ
લે છે પરંતુ આટો, ગોળ, ખાંડ, લી, આદિ ઘોયાથી તેમનો સ્પર્શ બગડી જાય છે. પણ શું
કરે બીચારા, જો એને ધ્રુવે તો પદાર્થજ હાથથી ખોઈ ખેસે.

તે લોકો કહે છે કે અમે ઠાકુરણના રંગ, રાગ, ભોગમાં બહુ ધન લગાડી દઈએ છિયે
પરંતુ એ રંગ, રાગ, ભોગ પોતેજ કરે છે. અને સાચું પૂછો તો મોટા મોટા અનર્થ થાય
છે, અર્થાત્ હોળીની વખતે પિત્રકારિયો ભરીને સ્ત્રિયોના અસ્પર્શનાય અવયવ અર્થાત્ જે
શુભસ્થાન છે તે પર મારે છે, અને રસવિક્રય કે જે બ્રાહ્મણો માટે નિષિદ્ધ કર્મ છે તે પણ કરે છે.

પ્રશ્ન—ગોસાંધણ રોટલી, દાળ, કઢી, ભાત, શાક, મઠરી તથા લાડુ આદિ પ્રત્યક્ષ

દુકાનમાં બેસીને તો નથી વેચતા પણ પોતાના નોકર ચાકરોને 'પત્તલો' વેંદુંચી આપે છે તે લોકો વેચે છે, ગોસાંધણી નહીં.

ઉત્તર—જો ગોસાંધણી તેમને માસિક રૂપિયા આપે તો તે 'પત્તલો' શું કામ લે ? ગુસાંધણી પોતાના નોકરો હસ્તક દાલ, ભાત આદિને નોકરી બદલમાં વેચી દે છે. તેઓ લઈ જઈને હાટે કે બજારમાં વેચે છે. જો ગોસાંધણી સ્વયં બહાર વેચતે તો નોકર જે બ્રાહ્મણાદિ છે તેઓ તો રસવિક્રય દોષથી બચી જતે, અને એકલા ગુસાંધણી રસવિક્રયરૂપી પાપના ભાગી થાત. પ્રથમ તો એ પાપમાં પોતે કુખ્યા, પછી બીજાઓને પણ સમેટ્યાં અને કહીં કહીં નાથદ્વારા આદિમાં ગુસાંધણી પણ વેચે છે ! રસવિક્રય કરવો નીચોતું કામ છે, ઉત્તમોતું નહીં. આવા આવા લોકોએ આ આર્યવર્તની અધોગતિ કરી દીધી.

પ્રશ્ન—સ્વામી નારાયણનો મત કેવો છે ?

ઉત્તર—

પાદશી શીતલા દેવી તાદશો વાહનઃ સ્વરઃ ।

જેવી ગુસાંધણીનો ધન હરણાદિમાં વિચિત્ર લીલા છે, તેવીજ સ્વામી નારાયણની પણ છે.

જુઓ ! એક સહજનંદ નામક અયોધ્યાની સમીપ એક ગ્રામમાં જન્મ્યો હતો. તે બ્રહ્મચારી યજ્ઞને ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છભુજ આદિ દેશોમાં ફરતો હતો. તેણે જોયું કે આ દેશ મૂંઝ અને ભોજો છે, કોઈપણ એમને પોતાના મતમાં ગમે તેવી રીતે ફસાવે, તેમ એ લોક ફરતી શકે છે. ત્યાં એણે એચાર શિષ્ય બનાવ્યા, તેમણે આપસમાં સમ્મતિ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું કે સહજનંદ નારાયણનો અવતાર અને મોટો સિદ્ધ છે. અને ભક્તોને ચતુરભુજ મૂર્તિધારણ કરી સાક્ષાત્ દર્શન પણ દે છે. એકવાર કાઠિયાવાડમાં કોઈ કાઠી અર્થાત્ જેતું નામ દાદાખા ચર ગઢડનો જમીનદાર હતો તેને શિષ્યોએ કહ્યું કે તમે ચતુરભુજ નારાયણના દર્શન કરવા ચાહો તો અમે સહજનંદજીને પ્રાર્થના કરીએ ? તેણે કહ્યું ઘણીજ સારી વાત છે. તે ભોજો આદમી હતો. એક ઓરડીમાં સહજનંદના શિરપર મુકુટ ધારણ કરી, અને શાંખ ચક્ર, પોતાના હાથમાં ઉપરથી ધારણ કર્યાં, અને એક બીજો આદમી તેની પાછળ ઉભો રહીને ગદા પદ્મ પોતાના હાથમાં લઈને સહજનંદની બગલમાંથી આગળ હાથ કહાડીને ચતુરભુજ તુલ્ય બની કની ગયા. દાદાખાચરને તેના ચેલાઓએ કહ્યું કે એકવાર આંખ ઉઘાડી જોઈને પછી તરત આંખ મીચી લેવી અને ઝટ આમ ચાલિ આવવું. જો ઘણું જોશો તો નારાયણ કોપ કરશે, અર્થાત્ ચેલાઓના મનમાં તો એમ હતું કે અમારા કપડાંની પરીક્ષા ન કરી લે. તેને લઈ ગયા, તે સહજનંદ જરીના અને ચળકતાં દેશમી કપડાં ધારણ કરી રહ્યો હતો, અન્ધારી કોટડીમાં ઉભો હતો, તેના ચેલાઓએ એક બત્તિથી તે ઓરડીમાં એક તરફ અજવાળું કર્યું દાદાખા ચરે જોયું તો ચતુરભુજ મૂર્તિ જોઈ, પછી ઝટ દીપકને ઓથાંમાં કરી દીધો. તે સઘળાએ નીચે પડી નમસ્કાર કરીને બીજી તરફ ચાલ્યા આવ્યા, અને તેજ સમયે વચમાં વાત કરી કે તમારું ધન્ય ભાગ્ય છે હવે તમે મહારાજના ચેલા થઈ જાઓ. તેણે કહ્યું ઘણી સારી વાત છે.

જ્યાં લગી ફરીને અન્ય સ્થાનમાં. ગયા ત્યાં લગીમાં તો સહજનંદને બીજાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને ત્યાં ગાદીપર જઈ બેઠેલા દીઠા. ત્યારે ચેલાઓએ કહ્યું કે જુઓ હવે બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરીને અહીં બીરાજમાન છે. તે દાદાખાચર તેની જલમાં ફસી ગયો, ત્યારથીજ તેના મતની જડ જામી. કેમકે તે એક મોટો ભોમીયો હતો. ત્યાંજ પોતાની જડ જમાવી લીધી. પુનઃ અહીં તહીં ફરતો રહ્યો. સર્વને ઉપદેશ કરતો હતો ધણુઓને સાધુ પણ બનાવતો હતો. કદી કદી કોઈ સાધુની કંઠની નાડીને મસળીને તેને મૃષ્ટિત પણ કરી દેતો હતો અને સર્વને કહેતો હતો કે મેં એને સમાધિ ચઢાવી દીધી છે. એવી એવી ધૂતતામાં કાઠિયાવાડના ભોળાભાલા લોક એના પેચમાં ફસી ગયા. જ્યારે તે મરી ગયો ત્યારે તેના ચેલાઓએ બહુજ પાખંડ ફેલાવ્યું. એમાં એક દૃષ્ટાંત કહેવું ઉચિત થશે. કોઈ એક ચોરી કરતાં પકડાઈ ગયો હતો. ન્યાયાધીશે તેને નાક કાન કાપી નાખવાનો હંડ કર્યો, જ્યારે તેનું નાક કપાઈ ગયું, ત્યારે તે ધૂત નાચવા, ગાવા અને હસવા લાગ્યો. લોકોએ પૂછ્યું કે તું કેમ હસે છે ? તેણે કહ્યું કે કોઈ કહેવાની વાત નહીં ? લોકોએ પૂછ્યું એવી શી વાત છે ? તેણે કહ્યું બહુ ભારી આશ્ચર્યની વાત છે, મેં એવી કદી નથી જોઈ ! લોકોએ કહ્યું કહો શી વાત છે ? તેણે કહ્યું કે મારી સામે સાક્ષાત્ ચતુરભુજ નારાયણ ઉભો છે. હું જોઈને ઘણો પ્રસન્ન થઈ, નાચતાં ગાતાં પોતાના ભાગ્યને ધન્યવાદ દઉં છું, કે હું નારાયણનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી રહ્યો છું. લોકોએ કહ્યું કે અમને દર્શન કેમ નથી થતાં ? તે બોલ્યો કે નાકની આડ થઈ રહી છે. જો નાક કપાવી નાંખો તો નારાયણ દેખાય, નહીં તો નહીં. તેમાંથી કોઈ મૂર્ખે ચાહ્યું કે નાક જા્ય તો જા્ય, પરંતુ નારાયણનું તો દર્શન અવસ્ય કરવું જોઈએ. તેણે કહ્યું કે માફ પણ નાક કાપો, ને નારાયણને દેખાડો. તેણે તેનું નાક કાપીને કાનમાં કહ્યું કે તું પણ હવે એમજ કર, નહીં તો તારો અને મારો ઉપહાસ થશે. તે પણ સમજ્યો કે હવે નાક તો આવવાનું નથી, તેથી એમજ કહેવું ઠીક છે. ત્યારે તો તે પણ ત્યાં તેની માફક નાચવા, કુદવા, ગાવા, વગાડવા, હસવા અને કહેવા લાગ્યો કે મને પણ નારાયણ દેખાય છે. એમ થતાં થતાં એક સહસ્ત્ર મનુષ્યનું જુલુદ થઈ ગયું, અને મોટો કોલાહલ મચ્યો અને પોતાના સંપ્રદાયનું નામ “ નારાયણદર્શી ” રાખ્યું. કોઈ મૂર્ખ રાજાએ સાંભળ્યું, તેણે તેમને બોલાવ્યા, જ્યારે રાજા તેમની પાસે ગયો, ત્યારે તો ઘણું નાચવા, કુદવા, અને હસવા લાગ્યા, ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું કે એ શી વાત છે ? તેણે કહ્યું કે સાક્ષાત્ નારાયણ અમને દેખાય છે.

રાજા—અમને કેમ નથી દેખાતા ?

નારાયણદર્શી—જ્યાંસૂધી નાક છે ત્યાં સૂધી નહીં દેખાશે. જ્યારે નાક કપાવી લેશો, ત્યારે નારાયણ પ્રત્યક્ષ દેખાશે. તે રાજાએ વિચાર્યું કે એ વાત સારી છે. રાજાએ કહ્યું કે જ્યોતિષીજી મુદ્દત જુઓ. જ્યોતિષીજીએ ઉત્તર આપ્યો, જે હુકમ અનન્નતા, દશમીને દિવસે પ્રાતઃકાલે

આઠ વાગે નાક કપાવવાનું અને નારાયણના દર્શન કરવાનું ઘણું સારું મુદ્દત છે. વાહરે પોપણ ! તમારી પોથીમાં નાક કપવા કપાવવાનું પણ મુદ્દત લખી દિધું છે ? જ્યારે રાજની ઇચ્છા થઈ અને એ સહસ્ત્ર નકટાના સીધાં પાણી ખાંધી આપ્યા, ત્યારે તો તે ઘણાજ પ્રસન્ન થઈ નાચવા, કુદવા અને ગાવા લાગ્યા. એ વાત રાજના દીવાન આદિ કોઈ કોઈ બુદ્ધિવાનોને સારી ન લાગી. રાજની ચાર પેઢીનો એક બૂઠો ૯૦ વર્ષનો દીવાન હતો, તેની પાસે તેનો પર પૌત્ર કે જે તે સમયે દીવાન હતો તેણે જઈને તે વાત સંભળાવી, ત્યારે તે વૃદ્ધે કહ્યું કે તે ધૂત છે, તું મને રાજની પાસે લઈ જા. તે લઈ ગયો. એસતી વખતે રાજએ બહુ હર્ષિત થઈને તેને પેલા નકટાઓની વાત સંભળાવી. દીવાને કહ્યું કે સાંભળો મહારાજ ! આવી શીઘ્રતા ન કરવી જોઈએ. પરીક્ષા કર્યા વિના પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

રાજ—શું આ સહસ્ત્રપુરૂષ જુદું બોલતા હશે ?

દીવાન—જુદું બોલે કે સાચું, પરીક્ષા વિના સાચું જુદું કેમ કહી શકો છો ?

રાજ—પરીક્ષા કેવે પ્રકારે કરવી જોઈએ ?

દીવાન—વિદ્યા, સૃષ્ટિક્રમ, અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી.

રાજ—જે બંધ્યો ન હોય તે પરીક્ષા કેમ કરે ?

દીવાન—વિદ્વાનોના સંગથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરીને.

રાજ—જે વિદ્વાન ન મળે તો ?

દીવાન—પુરૂષાર્થોને કોઈ વાત દુર્લભ નથી.

રાજ—તો આપજ કહો. કેમ કરીએ ?

દીવાન—હું બૂઠો છું અને ઘરમાં બેસી રહું છું અને હવે થોડા દિવસ જીવીશ પણ એટલા માટે પ્રથમ પરીક્ષા હું કરી લેઉં તત્પશ્ચાત્ત જોમ ઉચિત સમજો તેમ કરજો છ.

રાજ—ઘણીજ સારી વાત છે. જ્યોતિષીજ દીવાનજ માટે મુદ્દત જુઓ.

જ્યોતિષી—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. આજ શુકલ પંચમીમાં ૧૦ વાગાનું મુદ્દત સારું છે. જ્યારે પંચમી થઈ, ત્યારે રાજજની પાસે આઠ વાગે, બુદ્ધ દીવાનજએ આવી રાજજને કહ્યું કે સહસ્ત્ર, એ સહસ્ત્ર સેના લઈને ચાલવું જોઈએ.

રાજ—ત્યાં સેનાનું શું કામ છે ?

દીવાન—આપને રાજવ્યવસ્થાની સમજ નથી જેમ હું કહું છું તેમ કરો.

રાજ—સારું ! જાઓ ભાઈ, સેનાને તૈયાર કરો. સાડે નવ વાગે સવારી કહાઠીને રાજ સર્વને લઈને ગયો, તેને જોઈને તે નાચવા, કુદવા લાગ્યા, પછી જઈને એક એટલે તેમના મહંતજ જેણે આ સંપ્રદાય ચલાવ્યો હતો, અને જેનું પ્રથમ નાક કપાયું હતું તેને બોલાવીને કહ્યું કે આજે અમારા દીવાનજને નારાયણનું દર્શન કરાવો, તેણે કહ્યું, સારું. પછી દશ વાગાનો સમય જ્યારે આવ્યો, ત્યારે એક યાગો એક મનુષ્યે નાકની નીચે

પકડી રાખી, તેણે તીક્ષ્ણ ચાક્ર લઈને નાક કાપી, થાળીમાં નાંખી દીધું અને દીવાનજીના નાકથી રૂધિરની ધારા છુટવા લાગી, દીવાનજીનું મુખ મલિન પડી ગયું. પછી તે ધૂતે દીવાનજીના કાનમાં મંત્રોપદેશ કર્યો કે “આપ પણ હસીને સર્વને કહો કે મને નારાયણ દેખાય છે, હવે નાક કપાઈ ગયલું કાંઈ આવશે નહીં. જે એમ ન કહેશે તો તમારી ધણી મશ્કરી થશે, સર્વ લોક હાંસી કરશે. તે એટલું કહીને અલગ થયો, અને દીવાનજીએ અંગોછો હાથમાં લઈને નાકની આડમાં લગાવી લીધો. જ્યારે દીવાનજીને રાજ્યે પૂછ્યું કે કહો નારાયણ દેખાય છે કે નહીં ? દીવાનજીએ રાજના કાનમાં કહ્યું કે કાંઈ પણ નથી દેખાતું. વૃથા એ ધૂતે હજારો મનુષ્યોને બ્રહ્મ કર્યો, રાજ્યે દીવાનને કહ્યું કે હવે શું કરવું જોઈએ ? દીવાને કહ્યું કે એને પકડીને સખત દંડ દેવો જોઈએ. જ્યાંસુધી જીવે ત્યાં સુધી બંધીગ્રહમાં રાખવા જોઈએ. આ દુષ્ટને કે જેણે સર્વને ખરાબ કર્યો છે તેને ગવેડા પર ચઢાવી, ધણી દુર્દશા કરી મારવો જોઈએ. જ્યારે રાજ અને દીવાન કાનમાં વાતો કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે ડરીને નાસવાની તૈયારી કરવા માંડી. પરંતુ ચારે તરફ શેજે ઘેરા રાખ્યો હતો. તેથી નાશી શક્યા નહીં. રાજ્યે આજ્ઞા કરી કે સર્વને પકડીને બેડિયો ધાલી દો અને આ દુષ્ટનું કાળું મોઢું કરીને ગવેડા પર ચઢાવી એના કંઠમાં ફાટેલા જોડાનો હાર પેહેરાવી સર્વત્ર ફેરવી, છોકરાઓ પાસે ધૂળ, રાખ એના પર નાંખાવી ચોક ચોકમાં ખાસડાં મરાવી કુતરા પાસે કરડાવીને મરાવી નાંખો. જે એમ ન થાય તો પુનઃ બીજા પણ એવાં કામ કરતાં ડરશે નહીં. જ્યારે આમ થયું ત્યારે નાક કહેા નારાયણદર્શી સંપ્રદાય બન્ધ થયો.

એજ પ્રકારે સર્વ વેદ વિરોધી બીજાઓનાં ધન હરવામાં ધણા ચતુર છે. એ સંપ્રદાયોની લીલા છે. એ સ્વામિનારાયણવાળા ધન હરી, છળકપટયુક્ત કામો કરે છે. કેટલાક મૂરખોને બહેકાવવા માટે મરતી વખતે કહે છે કે સફેદ ઘોડા પર બેસીને સહજનંદજી મુક્તીએ લઈ જવા માટે આવ્યા છે અને નિત્ય આ મંદીરમાં એક વાર આવ્યા કરે છે. જ્યારે મેળો થાય છે ત્યારે મંદિરની અંદરની બાજુ પૂજારી રહે છે, અને નીચે દુકાન માંડી રાખી છે. મંદિરમાંથી દુકાનમાં જવાને છિદ્ર રાખે છે, જે કાંઈએ નારિયલ ચઢાવ્યું તો તેજ દુકાનમાં ફેંકી દીધું, અર્થાત્ એ પ્રકારે એક નારિયલ દિનમાં હજાર વાર વેચાય છે, એમજ સર્વ પદાર્થોને વેચે છે. જે જાતિનો સાધુ હોય, તેની પાસે તેવુંજ કામ કરાવે છે. જેમકે નાપિત-હજમ હોય તો તેની પાસે હજમતનું, કુંભાર પાસે કુંભારનું, શિલ્પી પાસે શિલ્પીનું, વાણિયા પાસે વાણિયાનું, અને શુદ્ર પાસે શુદ્રનું, કામ લે છે. પોતાના ચેલાઓ ઉપર એક કર (ટેક્સ) બાંધી રાખ્યો છે, લાખો કોડો રૂપિયા ઠગીને એકત્ર કરી લીધા છે, અને કર્યા જાય છે. જે ગાદી પર બેસે છે તે ગૃહસ્થ વિવાહ કરે છે, આબૂપ જીવિ પહેરે છે, જ્યાં કહી પધરામણી થાય છે. ત્યાં ગોકુળિયા ગુસાંઈજીની માફક વહુજી

બેટીજી આદિના નામથી ભેટ પૂજા લે છે. પોતાને સત્સંગી અને બીજા મતવાળાને “કુસંગી” કહે છે; પોતાના સિવાય બીજાને ગમે તેવો ઉત્તમ ધાર્મિક, વિદ્વાન પુરુષ કેમ ન હોય, પરંતુ તેનું માન્ય અને સેવા કદી નથી કરતા કેમકે અન્ય મતસ્થની સેવા કરવામાં પાપ ગણે છે. પ્રસિદ્ધિમાં એના સાધુ સ્ત્રી જનોના મુખ નથી જોતા, પરંતુ ગુપ્ત, ન જાણે, શી લીલા થતી હશે? એની પ્રસિદ્ધિ સર્વત્ર ન્યુન થઈ છે. કહી કહી સાધુઓની પરસ્પરી ગમનાદિ લીલા પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે; અને એમાં જે જે મોટા મોટા છે તે જ્યારે મુઝે છે, ત્યારે તેમને ગુપ્ત કુવામાં ફેંકી દેખને પ્રસિદ્ધ કરે છે કે અમુક મહારાજ સદેહ વૈકુંઠે ચાલ્યા ગયા, સહજનન્દજી આવીને લઈ ગયા, અમે બહુજ પ્રાર્થના કરી કે મહારાજ એને નદી લઈ જાઓ, કેમકે એ મહાત્માનું અહીં રહેવું સાડું છે. સહજનન્દજીએ કહ્યું કે નહી, હવે એની વૈકુંઠમાં બહુજ આવશ્યકતા છે, એટલા માટે લઈ જઈએ છીએ. અમે અમારી આંખોથી સહજનન્દજીને અને વિમાનને જોયાં તથા જે મરનાર હતો તેને વિમાનમાં બેસાડી દમ ઉપર લઈ ગયા અને પુખ્તોની વર્ષા કરતા ગયા. અને જ્યારે કોઈ સાધુ બીમાર પડે છે અને તેની બચવાની આશા નથી રહેતી, ત્યારે કહે છે કે હું કાલે રાત્રિયે વૈકુંઠમાં જઈશ. સાંભળ્યું છે કે તે રાત્રિયે જો તેનો પ્રાણ ન ધૂટે, અને મૃત્તિ થઈ ગયો હોય તો પણ કુવામાં ફેંકી દે છે, કેમકે જો તે રાત્રે ફેંકી ન દે તો જુઠા પડે. એટલા માટે એમ કરતા હશે. એમજ જ્યારે ગોકુલિયા ગોસાંધ મરે છે ત્યારે તેના ચેલા કહે છે કે “ગુસાંધજી લીલા વિસ્તારકરી ગયા” જે આ ગોસાંધ એનો અને સ્વામી નારાયણવાળા નો ઉપદેશ કરવાનો મંત્ર છે, તે એકજ છે. **શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ** એનો અર્થ એમ કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણ મારું શરણ છે. અર્થાત્ હું શ્રીકૃષ્ણને શરણાગત છું. પરંતુ એનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ મારા શરણને પ્રાપ્ત અર્થાત્ મારે શરણાગત થાય એમ પણ થઈ શકે છે. એ સર્વ જેટલા મત છે તે ઉટપટાંગ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વાક્યરચના કરે છે, કેમકે તેમને વિદ્યાહીન હોવાથી વિદ્યાના નિયમનું જ્ઞાન નથી.

પ્રશ્ન—માધ્વ મત તો સારો છે ?

ઉત્તર—જેવા અન્ય મતાવલમ્બી છે તેવાજ માધ્વ છે. કેમકે એ પણ ચક્રાંકિત હોય છે, એમાં ચક્રાંકિતોથી એટલું વિશેષ છે કે રામાનુજીય એકવાર ચક્રાંકિત થાય છે, અને માધ્વ વર્ષે વર્ષે પુનઃ પુનઃ ચક્રાંકિત થતા જાય છે. ચક્રાંકિત કપાળે પીલી રેખા અને માધ્વ કાલી રેખા લગાવે છે. એક માધ્વ પંડિત સાથે કોઈ એક મહાત્માનો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો.

માહાત્મા—તમે આ કાળી રેખા અને ચાંદલો—તિલક કેમ લગાવ્યું ?

શાસ્ત્રી—એ લગાડવાથી અમે વૈકુંઠ જઈશું અને શ્રીકૃષ્ણનું પણ શરીર સ્થાપન રંગનું હતું, એટલા માટે અમે કાળું તિલક કરિયે છીએ.

મહાત્મા—જો કાળી રેખા અને ચાંદલો લગાડવાથી વૈકુંઠમાં જાઓ છો તો સધળું મુખ કાળું કરી લ્યો તો ક્યાં જશો ? શું વૈકુંઠની પણ પાર ઉતરી જશો ? અને જેવું શ્રીકૃષ્ણનું

સવળ શરીર કાળું હતું તેમ તમે પણ સર્વ શરીર કાળું કર્યા કરો કે શ્રીકૃષ્ણના જેવા થઈ શકો. એથી એ પણ અગાઉ કહેલા મતો જેવોજ મત છે.

પ્રશ્ન—ત્રિંગાંકિતનો મત કેવો છે ?

ઉત્તર—જેવો ચક્રાંકિતનો તેનો ત્રિંગાંકિતનો પણ એક મત છે. જેમ ચક્રાંકીત ચક્રથી ડામ્યા જાય છે અને નારાયણ વિના કોઈને નથી માનતા તેમ ત્રિંગાંકિત ત્રિંગાકૃતિથી ડામ્યા જાય છે અને મહાદેવ વિના બીજા કોઈને માનતા નથી. તેમાં વિશેષ એ છે કે ત્રિંગાંકિત પાપાણનું એક લિંગ સોના અથવા ચાંદીમાં મહાવીને ગળામાં નાંખી મુકે છે જ્યારે પાણી પાણી પિયે છે ત્યારે તેને દેખાડીને પિયે છે. તેનો પણ મંત્ર શૈવ તુલ્ય રહે છે.

॥ બ્રાહ્મ સમાજ અને પ્રાર્થના સમાજ ॥

પ્રશ્ન—બ્રાહ્મ સમાજ અને પ્રાર્થના સમાજ તો સારા છે કે નહીં ?

ઉત્તર—કાંઈ કાંઈ વાતો સારી અને ઘણી વાતો ખુરી પણ છે.

પ્રશ્ન—બ્રાહ્મ સમાજ અને પ્રાર્થના સમાજ સૌથી સારા છે કેમકે એના નિયમ બહુ સારા છે.

ઉત્તર—નિયમ સર્વાંશમાં સારા નથી. કેમકે વેદ વિદ્યાદીન લોકોની કલ્પના સર્વથા સત્ય કેમ કરી થઈ શકે ? જે કાંઈ બ્રાહ્મ સમાજોએ અને પ્રાર્થના સમાજોએ ઇસાઈ મતમાં મળવાથી-વટળવાથી થોડાક મનુષ્યોને બચાવ્યા, અને કાંઈ કાંઈ પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજને હટાવી તથા અન્ય જાળ અન્યોના કન્દથી પણ કોઈકને બચાવ્યા, છતાં સારી વાતો છે. પરંતુ એ લોકોમાં સ્વદેશભક્તિ બહુજ ન્યૂન છે. ઇસાઈઓનાં આચરણ ઘણાં ખરાં લઈ લીધાં છે. ખાન પાન, વિવાહાદિના નિયમ પણ બદલી નાંખ્યા છે;

૨. પોતાના દેશની પ્રશંસા કે પૂર્વજોની મોટાઈ-વડાઈ કરવી તો દૂર રહી પણ તેને સ્થાને પેટ ભર-નિન્દા કરે છે. વ્યાખ્યાનોમાં ઇસાઈઆદિ અંગ્રેજોની પ્રશંસા પેટભર કરે છે. બ્રહ્માદિ મહર્ષિઓના નામ પણ નથી લેતા. પ્રત્યુત્તર એમ કહે છે કે અંગ્રેજો વિના સુધિમાં આજ પૂર્વજ કોઈ પણ વિદ્વાન નથી થયા. આર્યાવર્તી લોક સદાથી મૂર્ખ ચાલ્યા આવ્યા છે. એમની ઉત્પત્તિ કદી થઈ નથી.

૩. વેદાદિની પ્રતિષ્ઠા તો દૂર રહી પરંતુ નિંદા કરવાથી પણ પૃથક નથી રહેતા. બ્રાહ્મસમાજના ઉદ્દેશના પુસ્તકમાં સાધુઓની સંખ્યામાં, “ ઇસા, મુસા, મહમુદ, નાનક, અને ચૈતન્ય ” તે લખ્યા છે. કોઈ ઋષિ, મહર્ષિનાં નામ પણ નથી લખ્યાં, એથી જાણવામાં આવે છે કે એ લોકોએ જેનાં નામ લખ્યાં છે તેમના મતાનુસારી મતવાળા તેઓ છે. બલા વાર, જ્યારે આર્યાવર્તમાં ઉત્પન્ન થયા છે, અને આજ દેશનું અન્ન જલ ખાધું પીધું અને હવણા પણ ખાઓ પીઓ છો તો ત્યારે પછી પોતાના માતા, પિતા, પિતામહાદિના માર્ગને છોડીને બીજા વિદેશી મતો પર અધિક ઝુકી જવું? તથા આ દેશથી સંબંધ રહીત થઈ બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજોએ પોતાને હાથે વિદ્વાન

તરીકે પ્રકાશિત કરી અંગ્રેજી ભાષા શીખીને પડિતાભિમાની થઇને એકદમ એકમત ચલાવવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે. એરીતે મનુષ્યોનાં સ્થિર અને વૃદ્ધિકારક કામ કેમ કરી થઈ શકે છે ?

૪. અંગ્રેજ, યવન, અન્ત્યજાદિ સાથે પણ ખાવા પીવાનો ભેદ નથી રાખ્યો. એઓ એમજ સમજ્યા હશે કે ખાવા પીવાથી અને જાતિભેદ તોડવાથી અમે અને અમારો દેશ સુધરી જશે. પરંતુ એવી વાતોથી સુધારો તો ક્યાં પણ ઉલટો બિગાડો થાય છે.

૫. પ્રશ્ન—જાતિ ભેદ ઇશ્વરકૃત છે કે મનુષ્યકૃત ?

ઉત્તર—ઇશ્વરકૃત અને મનુષ્યકૃત પણ જાતિ ભેદ છે.

પ્રશ્ન—ઇશ્વરકૃત કયો અને મનુષ્યકૃત કયો ?

ઉત્તર—મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, જલ, જન્તુ, આદિ જાતિયો પરમેશ્વરકૃત છે. જેમ પશુઓમાં ગેા, અશ્વ, હસ્તિ આદિ જાતિયો; વૃક્ષોમાં પાપળ, વડ, આમ્રાદિ; પક્ષિયોમાં હંસ, કાક-કાગડા, બક, બગલા, આદિ; જલ જન્તુઓમાં મત્સ્ય, મગર, મકરાદિ જાતિ ભેદ છે, તેમ મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, અન્ત્યજ, એ જાતિ ભેદ છે. એ ઇશ્વરકૃત છે, પરંતુ મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણાદિને સામાન્ય જાતિમાં નહી, કિન્તુ સામાન્ય વિશેષાત્મક જાતિમાં ગણે છે. જેમ પૂર્વે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થામાં લખી આવ્યા છિયે, તેમજ ગુણ કર્મ સ્વભાવથી વર્ણવ્યવસ્થા માનવી આવશ્ય છે. એ મનુષ્ય કૃતત્વ તેના ગુણકર્મ સ્વભાવથી પૂર્વોક્તાનુસાર, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રાદિ વર્ણોની પરીક્ષાપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવી રાજ અને વિદ્વાનોના કામ છે. ભોજન ભેદ પણ ઇશ્વરકૃત અને મનુષ્યકૃત છે. જેમ સિંહ માંસાહારી અને અર્ણા ભેંસા ધાસાદિનો આહાર કરે છે એ ઇશ્વરકૃત અને દેશ કાલ વસ્તુ ભેદે કરીને જે ભોજન ભેદ તે મનુષ્યકૃત છે.

પ્રશ્ન—જુઓ, યુરોપિયન લોક મૂંડા જોડા, ડાટ, પાટલૂન પેહેરે છે. હોટલમાં સર્વનાં હાથનું ખાય છે, એટલામાટે પોતાની ચઢતી કરતા જાય છે.

ઉત્તર—એ તમારી ભુલ છે, કેમકે સુસલમાન, અને અન્ત્યજ લોક સર્વના હાથનું ખાય છે, પુનઃ તેમની ઉન્નતિ કેમ નથી થતી? યુરોપિયનમાં બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહ ન કરવો, પુત્ર પુત્રીને વિદ્યા સુશિક્ષા આપવી અપાવવી, સ્વયંવર વિવાહ થવો, નકારા નકારા આદમિયોના ઉપદેશ ન હોવા, તે વિદ્વાન થઇને જના તેના પાખંડમાં નથી ફસતા. જે કાંઈ કરે છે, તે સર્વ પરસ્પર વિચારથી અને સલાથી નિશ્ચિત કરીને કરે છે, પોતાની સ્વજાતિની ઉન્નતિમાટે તન મન ધન વ્યય કરે છે, આલસ્ય છોડીને ઉદ્યોગ કર્યો કરે છે. જુઓ! પોતાના દેશના બનેલા જોડા-ખૂટને કાર્યાલય-આશિસ અને કચેરીમાં જવા દે છે. આ દેશના જોડાને નહી, એટલામાં સમજી લેા કે પોતાના દેશમાં બનેલા જોડાને પણ કેટલું માન અને પ્રતિષ્ઠા કરે છે, તેટલું અન્ય દેશસ્થ મનુષ્યોનું પણ નથી કરતા. જુઓ કાંઈક સો વર્ષથી ઉપર આ દેશમાં આવ્યાને યુરોપિયનોને થયાં અને એ લોક આજ સુધી તેવા જોડા કપડાં આદિ પેહેરે છે, જેવાં કે સ્વદેશમાં પેહેરતા હતા, પરંતુ તેઓએ પોતાના દેશની ચાલચલન નથી છોડી. એને તમારામાંથી ઘણા

લોકોએ તો તેમનું ખાટું અનુકરણ કરી લીધું. એથી તમે નિરબુદ્ધિ અને તે બુદ્ધિમાન ઠરે છે, અનુકરણ કરવું કોઈ બુદ્ધિમાનનું કામ નથી. અને જે જે કામ પર રહે છે તેને તે યથોચિત કરે છે. આજ્ઞાનુવર્તી થરાથર રહે છે, પોતાના દેશવાળાઓને વેપાર આદિમાં સહાય આપે છે ઇત્યાદિ ગુણો અને સારા સારા કર્મોથી તેમની ઉન્નતિ છે. મુંડા જોડા, કોટ, પાટલુન, પહેરવાથી અને હોટલમાં ખાવું પીવું આદિ સાધારણ અને ગુરા કામોથી તેઓ નથી વધ્યા. વળી રોમનામાં જાતિ ભેદ પણ છે. જુઓ કોઈ યુરોપિયન ચાહે કેટલાક મોટા અધિકાર પર અને પ્રતિષ્ઠિત હોય તો પણ કોઈ અન્ય દેશ, અન્યમતવાળાની પુત્રી સાથે તથા યુરોપિયનની પુત્રી અન્ય દેશવાળા સાથે વિવાહ કરી લે છે તો તેજ સમયે તેનું નિમંત્રણ, સાથે બેસી ખાવું, અને વિવાહ આદિ વ્યવહાર અન્ય લોક બંધ કરી દે છે, એ જાતિભેદ નહીં તો શું? અને તમે ભોળા ભલાને બહેકાવો છો કે અમારામાં જાતિ ભેદ નથી, તમે પોતાની મૂર્ખતાથી તે માની પણ લો છો. એટલામાટે જે કોઈ કરવું તે સોચી, વિચારીને કરવું જોઈએ કે જેમાં પુનઃ પશ્ચાત્તાપ કરવો ન પડે. જુઓ! વૈદ્ય અને ઔષધોની આવશ્યકતા રોગીને માટે છે, નિરોગીને માટે નહીં. વિદ્યાવાન નિરોગથી અને વિદ્યા રહિત અવિદ્યારોગથી પ્રસિદ્ધ રહે છે, એ રોગને છોડાવવા માટે સત્ય વિદ્યા અને સત્યોપદેશ છે. તમને અવિદ્યાથી એ રોગ લાગ્યો છે કે ખાવા પીવામાંજ ધર્મ રહે છે અને જાય છે એમ સમજો છો. જ્યારે કોઈને ખાવા પીવામાં અનાચાર કરતાં દેખો છો, ત્યારે કહે છે અને જાણે છે કે એ ધર્મ બ્રહ્મ થઈ ગયો, એની વાત સાંભળવી નહીં અને તેની પાસે બેસતા નથી અને તેને પોતાની પાસે બેસવા દેતા નથી. ત્યારે હવે કહો કે તમારી વિદ્યા સ્વાર્થનેમાટે છે અથવા પરમાર્થ માટે? પરમાર્થ તો ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે તમારી વિદ્યાથી તે અજ્ઞાનિયોને લાલ થાય; જો કહો કે તે લાલ નથી લેતા, અમે શું કરીએ? તો એ તમારો દોષ છે, તેમનો નહીં, કેમકે તમે જો પોતાનાં આચરણ સારાં રાખતે તો તમારી સાથે પ્રેમ કરીને ઉપકૃત થાત. પણ તમે સહસ્રોના ઉપકારનો નાશ કરી પોતાનુંજ સુખ કર્યું! એ તમને મોટા અપરાધ લાગ્યો, કેમકે પરાપકાર કરવો ધર્મ અને પરહાનિ કરવી અધર્મ કહેવાય છે. એટલામાટે વિદ્વાને યથાયોગ્ય વ્યવહાર કરીને અજ્ઞાનિયોને દુઃખસાગરથી તારવામાટે નૌકારૂપ થવું જોઈએ. સર્વથા મૂર્ખોનાં જેવાં કર્મ ન કરવાં જોઈએ, કિન્તુ જેમાં તેમની અને પોતાની દિન દિન પ્રતિ ઉન્નતિ થાય, તેવાં કર્મ કરવાં ઉચિત છે.

પ્રશ્ન—અમે કોઈ પુસ્તક ઇશ્વર પ્રણીત કે સર્વોંશ સત્ય નથી માનતા, કેમકે મનુષ્યોની બુદ્ધિ નિર્બિંત નથી હોતી, એથી તેમના બનાવ્યા અન્ય સર્વ બ્રાન્ત હોય છે એટલા માટે અમે સર્વમાંથી સત્ય ગ્રહણ કરીએ છીએ અને અસત્યને છોડીએ છીએ, પછી ચાહે સત્ય વેદમાં બાઇબલમાં, કે કુરાનમાં કે અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં હોય પણ અમને તે ગ્રાહ્ય છે, અસત્ય કોઈનું ગ્રાહ્ય નથી.

ઉત્તર—જે વાંતથી તમે સત્યગ્રાહી થવા ચાહો છો, તેજ વાંતથી અસત્યગ્રાહી પણ ઠરે

છો. કેમકે જ્યારે સર્વ મનુષ્ય પ્રાતિરહિત નથી થઈ શકતા તો તમે પણ મનુષ્ય હોવાથી પ્રાતિ સહિત છો, જ્યારે પ્રાન્તિસહિતના વચન સર્વોશમાં પ્રામાણિક નથી હોતાં તો તમારાં વચનનો પણ વિસ્વાસ નહીં થશે, પુનઃ તમારાં વચન પર પણ સર્વથા વિસ્વાસ ન કરવો જોઈએ. જ્યારે એમ છે તો વિપયુક્ત અન્ન સમાન ત્યાગવાને યોગ્ય છે. વળા તમારાં વ્યાખ્યાન પુસ્તક બનાવ્યાનું પ્રમાણ કાઢીએ પણ ન કરવું જોઈએ. “**ચલે તો ચૌબે જી છઠ્ઠેજી બનને કો, ગાંઠ કે દો સો કર દુબે જી બન ગયે**” કાંઈ તમે સર્વજ્ઞ નથી જેમ કે અન્ય મનુષ્ય સર્વજ્ઞ નથી. તેમ કદાચિત્ત બ્રમથી અસત્યનું ગ્રહણ કરી, સત્યને છોડી પણ દેતા હશે, એટલા માટે સર્વજ્ઞ પરમાત્માનાં વચનની સહાય આપણ અપણાને અવશ્ય હોવી જોઈએ. જેમ કે વેદના વ્યાખ્યાનમાં લખી આવ્યા છે. તેમ તમારે અવશ્યજ્ઞ માનવું જોઈએ, નહીં તો “**યતો જ્ઞષ્ટસ્તતો જ્ઞષ્ટઃ**” થઈ જવા જેવું છે. જ્યારે સર્વ સત્ય વેદોથી પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમાં અસત્ય કાંઈ પણ નથી તો તેનું ગ્રહણ કરવામાં શંકા કરવી એ પોતાની અને પરાઈ જ્ઞાનિ માત્ર કરી લેવાની છે. એ વાત ઉપરથી તમને આર્યાવર્ત્તિય લોક પોતાના નથી સમજતા અને તમે આર્યાવર્ત્તિની ઉન્નતિના કારણ પણ નથી થઈ શકતા, કેમકે તમે સર્વ ધરના બિશુક હસ્યા છો; તમે સમજ્યા છો કે આ વાતથી અમે પોતાનો અને પરાયો ઉપકાર કરી શકીશું તો તે કરી શકશો નહિ. જેમ કામના બેઉજ માતા પિતા સર્વ સંસારનાં બાલકાનું પાલન કરવા લાગ્યાં પણ સર્વનું પાલન કરવું તો અસંભવ છે, કિંતુ એમ કરવાથી પોતાનાં સંતાનોને પણ નષ્ટ કરી બેઠાં છે. તેમજ આપ લોકોની ગતિ છે. વાહ ! વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોને માન્યા વિના તમે પોતાના વચનોની સત્યતા અને અસત્યતાની પરીક્ષા અને આર્યાવર્ત્તિની ઉન્નતિ કદી પણ કરી શકો છો ? જે દેશને રોગ થયો છે તેની આપણ તમારી પાસે નથી. અને યુરોપિયન લોક તમારી અપેક્ષા નથી કરતા, અને આર્યાવર્ત્તિયો તમને અન્ય મતવાળા જેવા સમજે છે, હવે પણ સમજીને વેદાદિના માન્યથી દેશોન્નતિ કરવા માંડો તો પણ સાફ છે. તમે જે એમ કહો છો કે સર્વ સત્ય પરમેશ્વરથી પ્રકાશિત થાય છે, તો પછી ઋષિયોના આત્મામાં ઈશ્વરથી પ્રકાશિત થયેલા સત્યાર્થ વેદોને કેમ નથી માનતા ? હાં, એજ કારણ છે ? કે તમે લોક વેદ ભણ્યા નથી અને ન ભણવાની ઈચ્છા કરો છો, તો પછી કેમ કરીને તમને વેદોક્તજ્ઞાન થઈ શકશે.

૬. બીજું જગતનાં ઉપાદાન કારણ વિના જગતની ઉત્પત્તિ અને જીવો પણ ઉત્પન્ન માનો છો, જેમ ઇસાઇ અને મુસલમાનો આદિ માને છે, પણ એનો ઉત્તર સુષ્ટ્યુત્પત્તિ અને જીવેશ્વરની વ્યાખ્યામાં જોઈ લેશો, કારણ વિના કાંઈનું થવું સર્વથા અસંભવ છે. અને ઉત્પન્ન વસ્તુની નાશ ન થવો એ પણ તેવુંજ અસંભવ છે.

૭. એક એ પણ તમારો દોષ છે. જે પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાર્થનાથી પાપોની નિવૃત્તિ માનો છો. એ વાતથી તો જગતમાં બહુ પાપ લખી ગયાં છે, કેમકે પુરાણી લોક તીર્થોદિ યાત્રાથી,

તેનિયો પણ નવકાર મંત્ર જપ અને તીર્થાદિથી, ઇસાઇ લોક ઇસા પર વિશ્વાસ કરવાથી, અને મુસલમાનો “તો બાઈ” કરવાથી પાપનું છૂટી જવું વિના ભોગવે માને છે. એથી પાપોથી ભય ન થઈને “પાપમાં પ્રવૃત્તિ બહુજ થઈ ગઈ છે. આ વાતમાં બ્રાહ્મ અને પ્રાર્થના સમાજ પણ પુરાણી આદિની સાથે સમાન છે. જે વેદોને સાંભળતે તો પાપ પૂણ્ય ભોગવ્યા વિના તેની નિવૃત્તિ નથી થતી એમ જાણવાથી તેઓ પાપથી ડરતે અને ધર્મમાં સદા પ્રવૃત્ત રહેતે. જે ભોગ વિના નિવૃત્તિ માને તો ઇશ્વર અન્યાયકારી થાય છે.

૮. વળી જે તમે જીવની અનંત ઉત્તતિ માનો છો, તે કદી પણ નથી થઈ શકતી કેમકે સમીપ જીવના ગુણ કર્મ સ્વભાવનું ફલ પણ સમીપ થવું અવશ્ય છે.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વર દયાળુ છે, સમીપ કર્મોનું ફળ અનંત આપી દેશે ?

ઉત્તર—એમ કહે તો પરમેશ્વરનો ન્યાય નષ્ટ થઈ જાય અને સત્કર્મોની ઉત્તતિ પણ કોઈ ન કરશે, કેમકે થોડાંથી પણ સત્કર્મનું અનંત ફલ પરમેશ્વર આપી દેશે અને પશ્ચાત્તાપ કે પ્રાર્થનાથી પાપ ચાહે તેટલું હોય, તે છૂટી જશે. એવી વાતોથી તો ધર્મની હાનિ અને પાપકર્મોની વૃદ્ધિ થાય છે.

પ્રશ્ન—અમે સ્વાભાવિક જ્ઞાનને વેદથી પણ અધિક માનિયે છીયે, નૈમિત્તિકને નહી. કેમકે જે સ્વાભાવિક જ્ઞાન પરમેશ્વરદત્ત અમારામાં ન હોત તો વેદોને પણ કેવી રીતે ભણી ભણાવી સમજી સમજાવી શકતે એટલામાટે અમારા લોકોનો મત બહુ સારો છે.

ઉત્તર—એ તમારી વાત નિરર્થક છે, કેમકે જે કોઈનું આપેલું જ્ઞાન હોય છે તે સ્વાભાવિક નથી હોતું. જે સ્વાભાવિક છે તે સદૃજ જ્ઞાન થાય છે અને તે વધી ઘટી નથી શકતું. તેથી ઉત્તતિ કોઈ પણ નથી કરી શકતું. કેમકે જંગલી મનુષ્યોમાં પણ સ્વાભાવિક જ્ઞાન છે, તો પણ તે પોતાની ઉત્તતિ નથી કરી શક્તા અને જે નૈમિત્તિક જ્ઞાન છે, તેજ ઉત્તતિનું કારણ છે. જુઓ ! તમે અમે બાલ્યાવસ્થામાં કર્તવ્યાકર્તવ્ય અને ધર્મધર્મ કાંઈ પણ ફીકફીક જાણતા ન હતા, બ્યારે તમે અમે વિદ્વાનો પાસે શિખ્યા, ત્યારેજ કર્તવ્યાકર્તવ્ય અને ધર્મધર્મને સમજવા લાગ્યા, એટલામાટે સ્વાભાવિક જ્ઞાનને સર્વોપરિ માનવું ફીક નથી.

૯. આંપ લોકોએ પૂર્વ અને પુનર્જન્મ જે માન્યા નથી, તે ઇસાઈ, મુસલમાનોથી લીધું હશે, તથાપિ એનો પણ ઉત્તર પુનર્જન્મની વ્યાખ્યાથી સમજી લેવો, પરંતુ એટલું સમજીને કે જીવ શાશ્વત અર્થાત નિત્ય છે અને તેનાં કર્મ પણ પ્રવાહરૂપ નિત્ય છે, કર્મ અને કર્મવાનનો નિત્ય સમ્બંધ હોય છે, શું એ જીવ કદી નકામો બેસી રહ્યો હતો ? કે બેસી રહેશે ? અને પરમેશ્વર પણ નકામો તમારા કહેવાથી થાય છે ? પૂર્વાપર જન્મ ન માનવાથી કૃતહાનિ અને અકૃતા-બ્યાગમ, નૈર્ઘણ્ય અને વૈષમ્ય દોષ પણ ઇશ્વરમાં આવે છે, કેમકે જન્મ ન હોય તો પાપ પુણ્યના ફલ ભોગની હાનિ થઈ જાય, કારણ કે જે પ્રકારે બોજાને સુખ, દુઃખ, હાનિ, લાભ પહોંચાડ્યું હોય છે, તેવું તેનું ફલ શરીર ધારણ કર્યા વિના નથી થતું. બીજું—પૂર્વ જન્મનાં પાપપુણ્ય વિના

સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ આ જન્મમાં કેમ કરીને થાય ? જે પૂર્વજન્મના પાપપુણ્ય અનુસાર ન થાય તો પરમેશ્વર અન્યાયકારી થઈ જાય, અને ભોગ કર્યા વિના નાશ સમાન કર્મનું ફલ થઈ જાય એટલા માટે એ પણ વાત આપ લોકોની સારી નથી.

૧૦. વળી એક એ છે કે ઇશ્વરના વિના દિવ્યગુણવાળા પદાર્થો અને વિદ્વાનોને પણ દેવ ન માનવા એ હીક નથી. કેમકે પરમેશ્વર, સર્વ દેવોને સ્વામી હોવાથી મહાદેવ કહેવાય છે, તે જે અન્ય દેવ ન હોત તો કેમ કરી કહેવાત ?

૧૧. જે અગ્નિહોત્રાદિ પરોપકારક કર્મો છે તેને કર્તવ્ય ન સમજવાં એ સાફ નહીં.

૧૨. ઋષિ, મહર્ષિઓના કરેલા ઉપકારોને ન માનીને ઇસા આદિની પછાડી ઝુકી પડવું સાફ નથી.

૧૩. અને કારણ વિદ્યા જે વેદ તેના વિના અન્ય કાર્ય વિદ્યાઓની પ્રવૃત્તિ માનવી સર્વથા અસંભવ છે.

૧૪. તથા વિદ્વાનું ચિન્ત જે યજ્ઞોપવીત અને શિખા તેને છોડી, મુસલમાન ઇસાઈના સદૃશ બની બેસવું, એ પણ વ્યર્થ છે, જ્યારે પાટલુનાદિ વસ્ત્ર પહેરે છે તો યજ્ઞોપવીત આદિનો શું મોટો ભાર થઈ ગયો હતો ?

૧૫. વળી બ્રહ્માથી લઈને તેમની પાછળ પાછળ આર્યોવર્તમાં ઘણા વિદ્વાનો થઈ ગયા છે તેમની પ્રશંસા ન કરીને યુરોપિયનનીજ સ્તુતિમાં ઉતરી પડવું તે પક્ષપાત અને ખુશામદ વિના બીજું શું કહેવાય ?

૧૬. અને બીજાંકુર સમાન જડ ચેતનના યોગથી જીવોત્પત્તિ માનવી, ઉત્પત્તિની પૂર્વ જીવતત્ત્વને ન માનવો અને ઉત્પત્તિનો નાશ ન માનવો એ પૂર્વોપર વિશ્દ છે. જે ઉત્પત્તિની પૂર્વે ચેતન અને જડ વસ્તુ ન હતી તો જીવ ક્યાંથી આવ્યો ? અને સંયોગ કોનો થયો. જે એ ઉંઝે સનાતન માનતા હો તો હીક છે, પરંતુ સૃષ્ટિની પૂર્વે ઇશ્વરના વિના બીજા કોઈ તત્ત્વને ન માનવું, તે આપનો પક્ષ વ્યર્થ થઈ જશે. એટલામાટે જે ઉન્નતિ કરવા આહો તો “આર્યસમાજ” ની સાથે મળીને તેના ઉદ્દેશાનુસાર આચરણ કરવું સ્વીકારો, નહિ તો કાંઈ લાથ લાગવાનું નથી. કેમકે અમને તથા આપને અતિ ઉચિત છે કે જે દેશના પદાર્થોથી આપણું શરીર બન્યું, લવણ પણ તેનાથીજ પાલન થાય છે, અને આગળ પણ થશે, તેની ઉન્નતિ તન, મન, ધનથી, આપણે સર્વ જન મળીને પ્રીતીથી કરીએ. એટલા માટે જેમ આર્યસમાજ આર્યોવર્ત દેશની ઉન્નતિનું કારણ છે, તેવો બીજો સમાજ થઈ શકતો નથી. જે આ સમાજને યથાવત સદાયતા આપો તો ઘણી સારી વાત છે, કેમકે સમાજનું સૌભાગ્ય વધારવું એ સમુદાયનું કામ છે, એકનું નહીં.

પ્રશ્ન—આપ સર્વનું ખંડન કરતાજ આવો છો, પરંતુ પોતપોતાના ધર્મમાં સા સાચ છે, ખંડન કોઈનું ન કરવું જેમજે, અને જે કરો છો તો આપ એમનાથી વિશેષ શું બતાવો

છો? જે બતાવે છે તો શું આપથી અધિક વા તુલ્ય કોઈ પુરૂષ ન થયો હતો? અને હાલ નથી? એવું અભિમાન કરવું આપને ઉચિત નથી, કેમકે પરમાત્માની સૃષ્ટિમાં એક એકથી અધિક, તુલ્ય અને ન્યુન બધા છે, ક્રાંતિએ ધમક કરવો ઉચિત નથી.

ઉત્તર—ધર્મ સર્વનો એક હોય છે કે અનેક? જે કહે કે અનેક હોય છે તો એક બીજાથી વિરુદ્ધ થાય છે કે અવિરુદ્ધ? જે કહે કે વિરુદ્ધ થાય છે તો એક વિના બીજાને ધર્મ નથી હોય શકતો અને જે કહે કે અવિરુદ્ધ છે તો પૃથક પૃથક હોવું જરૂર છે. એટલામાટે ધર્મ અને અધર્મ એકજ છે, અનેક નહીં; એજ અમે વિશેષ કહિયે છિયે કે જેમ સર્વ સમ્પ્રદાયોના ઉપદેશોને કોઈ રાગ એકઠા કરે તો તે એક સાદસથી ન્યુન ન હશે, પરંતુ એના મુખ્ય ભાગ જુઓ તો પુરાની, કિરાની, જૈની અને કુરાની એ ચારજ છે. કેમકે એ ચારમાં સર્વ સમ્પ્રદાય આવી જાય છે; કોઈ રાગ એની સભા કરીને જિજ્ઞાસુ થઈ, પ્રથમ વામમાર્ગિયોને પૂછે કે હે મહારાજ! મેં આજ સુધી કોઈ શુરૂ અને કોઈ ધર્મનું ગ્રહણ નથી કર્યું આપ કહો સર્વ ધર્મોમાંથી ઉત્તમ ધર્મ કોનો છે? કે જેને હું ગ્રહણ કરું.

વામમાર્ગી—અમારો છે.

જિજ્ઞાસુ—આ નવસો નવાળું કેવા છે?

વામમાર્ગી—સર્વ જૂઠા અને નરકગામી છે, કેમકે “કૌલાત્પરતરન્નાસ્તિ” આ વચનના પ્રમાણથી અમારા ધર્મથી પરે કોઈ ધર્મ નથી.

જિજ્ઞાસુ—આપનો શો ધર્મ છે?

વામમાર્ગી—ભગવતીને માનવી, મદ્યમાંસાદિ પાંચ મકારોનું સેવન કરવું અને રૂપામય આદિ વ્યાસક તન્ત્રોનું માનવું ઇત્યાદિ. જે તું મુક્તિની ઇચ્છા કરે છે તો અમારો એવો થઈ જા.

જિજ્ઞાસુ—સારું, પરંતુ બીજા મહાત્માઓના પણ દર્શન કરી પૂછપાછ કરી આવીશ, પછાત જેમા મારી શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ થશે તેનો એવો થઈ જઈશ.

વામમાર્ગી—અરે કેમ બ્રાન્તિમાં પડ્યા છો? એ લોક તમને બહેકાવીને પોતાની જાળમાં ફસાવી દેશે, માટે કોઈની પાસે નહીં જાઓ અમારેજ શરણાગત થઈ જાઓ, નહીં તો પસ્તાશો. જુઓ અમારા મતમાં ભાગ અને મોક્ષ એક છે.

જિજ્ઞાસુ—હીક, જેઈ તો આવું; આગળ ચાલીને શૈવ પાસે જઈને પૂછ્યું તો તેવોજ ઉત્તર તેણે આપ્યો; એટલું વિશેષ કહ્યું કે શિવ, રૂદ્રાક્ષ, ભસ્મ ધારણ અને લિંગાર્ચન વિના મુક્તિ કદી પણ નથી થતી. પછી તે તેને છોડીને નવીન વેદાન્તીજની પાસે ગયો.

જિજ્ઞાસુ—કહો મહારાજ! આપનો ધર્મ કયો છે?

વેદાન્તિ—અમે ધર્માધર્મ કોઈ પણ માનતા નથી, અમે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છિયે, અમારામાં ધર્માધર્મ ક્યાં છે? આ જગત્ સર્વ મિથ્યા છે, અને જે જ્ઞાની શુદ્ધ ચેતન થવા ચાહે, તો પોતાને બ્રહ્મ માનીને, જીવભાવને છોડીને, નિત્યમુક્ત થઈ જશે.

જિજ્ઞાસુ—જે તમે બ્રહ્મ નિત્ય મુક્ત છો તો બ્રહ્મના શુભ, કર્મ, સ્વભાવ તમારામાં કેમ નથી ? અને શરીરમાં કેમ અધ્યાયા છે ?

વેદાન્તી—તને શરીર દેખાય છે, એથી તું બ્રાન્ત છે, અમને બ્રહ્મવિના કાંઈ દેખાતું નથી.

જિજ્ઞાસુ—તમે જેનાર કોણ અને કોને જુઓ છો ?

વેદાન્તી—જેનાર બ્રહ્મ અને બ્રહ્મને બ્રહ્મ જુએ છે.

જિજ્ઞાસુ—શું બે બ્રહ્મ છે ?

વેદાન્તી—નહી, પોતે પોતાને જુએ છે.

જિજ્ઞાસુ—શું કોઈ પોતાની કાંઈ પર પોતે ચઢી સકે છે ? તમારી વાત કાંઈ નહી, એતો કેવલ ઘેલાપણાની છે. પછી તેણે આગળ ચાલીને જૈનિયોની પાસે જઈને પૂછ્યું, તેમણે પણ એવું જ કહ્યું; પરંતુ એટલું વિશેષ કહ્યું કે “ જિન ધર્મ ” વિના સર્વ ધર્મ ખોટા, જગત્નો કર્તા અનાદિ ઇશ્વર કોઈ નથી, જગત્ અનાદિ કાલથી જેવું ને તેવું બન્યું છે અને બન્યું રહેશે. આવતું અમારો ચેલો થઈ જા, કેમકે અમે સમ્યક્ત્વી અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે સારા છીએ. હિતમ વાતોને માનિયે છીએ. જૈન માર્ગથી ભિન્ન સર્વ મિથ્યાત્વી છે. વળી આગળ ચાલીને ઇસાઈને પૂછ્યું, તેણે વામમાર્ગીની પેઠે સઘળા જવાબ સવાલ કર્યા, અને એટલું વિશેષ બતાવ્યું કે “ સર્વ મનુષ્ય પાપી છે, પોતાના સામર્થ્યથી પાપ છુટતું નથી, ઇસાપર વિશ્વાસ કર્યા વિના પવિત્ર થઈતે મુક્તિ નથી પામી શકતા. ઇસાએ સર્વના પ્રાપ્તિ માટે પોતાનો પ્રાણ આપીને દયા પ્રકાશિત કરી છે, માટે તું અમારો જ ચેલો થઈ જા. ” જિજ્ઞાસુ તે સાંભળીને મોઝવી સાહેબની પાસે ગયો, તેની સાથે પણ એવાજ સવાલ જવાબ થયા, તેણે એટલું વિશેષ કહ્યું કે “ લા શરીર બુદ્ધ તેના પેગમ્બર અને કુરાન શરીરને માન્યા વિના કોઈ નિમ્મત પામી શકતો નથી. જે આ મજહબને નથી માનતો તે દોષી અને કાફર વા જીજ્ઞાસુ, સાંભળીને વૈષ્ણવની પાસે ગયો, ત્યાં પણ એવોજ સંવાદ થયો, તેમણે એટલું વિશેષ કહ્યું કે “ અમારાં તિલક, છાપ જોઈને યમરાજ ડરે છે. ” જિજ્ઞાસુ મનમાં સમજ્યો કે જ્યારે મચ્છર, માખી, પોલિસના સિપાઈ, ચોર, ડાકુ અને શત્રુ નથી ડરતા તો યમરાજના ગળુ કેમ ડરશે ? પછી પાછો આગળ ચાલ્યો તો સઘળા મતવાળોએ પોતપોતાને સાચા કહ્યા, કોઈએ અમારા કપીર સાચા, કોઈએ નાનક, કોઈએ દાદુ, કોઈએ વલ્લભ, કોઈએ સદગ્ગનંદ, અને કોઈએ માધવ આદિને મોટા અને તેને અવતાર બતાવતા સાંભળ્યા; એમ સહસ્રોને પછી તેમનો પરસ્પર એક બીજાનો વિરોધ જોઈ વિશેષ નિશ્ચય કર્યો કે આમાં કોઈ શુર કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે એક એકના જુઠાંમાં નવસો નવાણું તો સાક્ષી થઈ ગયા !! જેમ જુઠા દુકાનદાર વેશ્યા અને દુરાચરણી આદિ પોતપોતાની વસ્તુની બડાઈ અને બીજાની ખુરાઈ કરે છે તેવાજ આ છે. એમ જાણી;—

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् । समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ ૧ ॥

તરમૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્ પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય યેનાક્ષરં પુરુષં
વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાન્તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્ ॥ ૨ ॥

મુળક ૧ । સ્વં ૨ । મં ૧૨ । ૧૩ ॥

૧. સત્યના વિજ્ઞાનાર્થે તે સમિત્પાણિ અર્થાત્ હાથ બેઠી, અરિક્ત હસ્ત થઈને વેદવિત
બ્રહ્મનિષ્ઠ પરમાત્માને બળુનારા ગુરૂની પાસે જાય અને એ પાખંડિયોની બળમાં ન પડે. ॥ ૧ ॥

૨. ત્યારે એવા જિજ્ઞાસુ, વિદ્વાનની પાસે જાય, ત્યારે તે શાન્ત ચિત્ત, જિતેન્દ્રિય, સમીપ
પ્રાપ્ત થયેલા જિજ્ઞાસુને યથાર્થ બ્રહ્મ વિદ્યા, અર્થાત્ પરમાત્માના ગુણકર્મસ્વભાવનો ઉપદેશ કરે,
અને જે જે સાધનોથી તે શ્રોતા ધર્માર્થકામમોક્ષ અને પરમાત્માને બળી શકે એવી
શિક્ષા કરે. ॥ ૨ ॥

ત્યારે તે એવા પુરૂષની પાસે જઈ બોલ્યો કે હું મહારાજ! હવે આ સમ્પ્રદાયોના
બળેથી મારું ચિત્ત જ્ઞાન્ત થઈ ગયું કેમકે જે હું એમાંથી કાઢી એકનો એલો થઈશ તો
નવસો નવાણુંથી વિરોધી થવું પડશે. જેના નવસો નવાણું શત્રુ અને એક મિત્ર છે તેને સુખ
કદી નથી થઈ શકતું, એટલામાટે આપ મને ઉપદેશ કરો જેને હું ગ્રહણ કરું.

આત્મવિદ્યાનું—એ સર્વ મત અવિદ્યાજન્ય, વિદ્યાવિરોધી છે. મૂર્ખ, પાસર અને જંગલી
મનુષ્યને બેહેકાવીને પોતાની બળમાં ફસાવીને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે. તે ગિચારા
પોતાના મનુષ્ય જન્મના ફળથી રહિત થઈને પોતાના મનુષ્ય જન્મને વર્થે શુભાવે છે. જો, જે
પાતમાં એ સદસ્ર એક મત હોય, તે વેદ મત ગ્રાહ્ય છે. અને જેમાં પરસ્પર વિરોધ હોય તે
કલ્પિત, બુદ્ધ, અધર્મ, અને અગ્રાહ્ય છે.

જિજ્ઞાસુ—એની પરિક્ષા કેમ થાય?

આત્મ—તું જઈને આ આ વાતોને પૂછ, સર્વની એક સમ્મતિ થઈ જશે. ત્યારે તે તે
સદસ્રોની મંડળીની વચ્ચેમાં ઉભો થઈને બોલ્યો કે સાંભળો સર્વ લોકો! સત્ય ભાષણમાં
ધર્મ છે કે મિથ્યામાં? સર્વે એક સ્વર થઈ બોલ્યા કે સત્યભાષણમાં ધર્મ અને અસત્ય ભાષ-
ણમાં અધર્મ છે. તેમજ વિદ્યા ભણવી, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં વિવાહ કરવો અને
સત્સંગ, પુરૂષાર્થ, સત્ય વ્યવહાર, આદિ કરવામાં ધર્મ છે કે અવિદ્યાનું ગ્રહણ, બ્રહ્મચર્ય
ન કરવું, વ્યભિચાર કરવો, તથા કુસંગ, અસત્યવ્યવહાર, છદ્મ, કપટ, હિંસા અને પરહાનિ આદિ
કર્મો કરવાં તેમાં ધર્મ છે? સર્વે એક મત થઈને કહ્યું કે વિદ્યાદિ ગ્રહણ કરવામાં ધર્મ; અને અવિ-
દ્યાદિનું ગ્રહણ કરવામાં અધર્મ. ત્યારે જિજ્ઞાસુએ સર્વને કહ્યું કે તમે એજ પ્રકારે સર્વ જન એક મત
થઈને સત્યધર્મની ઉન્નતિ અને મિથ્યા માર્ગની હાનિ કેમ નથી કરતા? તે સર્વ બોલ્યા, જો
અમે એમ કરીએ તો અમને કાણ પૂછે? અમારા એલા અમારી આજ્ઞામાં નહીં રહે, ઊવિદ્યા
નષ્ટ થઈ જાય, પછી જે અમે આનન્દ કરી રહ્યા છીએ, તે સર્વ હાથથી ચાલ્યા જાય; એટલા
માટે અમે બળિયે છીએ તોપણ પોતપોતાના મતનો ઉપદેશ અને આગ્રહ કરતાજ જઈએ છીએ.

“કેમકે રોટી ખાધ્યે શક્કરથી અને દુનિયાં ઠગિયે મક્કરથી” એવી વાત છે; જુઓ સંસારમાં સૂધા સાચા મનુષ્યને કોઈ નથી આપતું અને નથી પૂછતું; જે કોઈ ઢોંગખાજી અને ધૂર્તતા કરે છે, તેજ પદાર્થ પામે છે.

જિજ્ઞાસુ—જે તમે એવું પાખાંડ ચલાવીને અન્ય મનુષ્યોને ઠગો છો, તો તમને રાગ દાંડ કેમ નથી દેતા?

મતવાળા—અમે રાગને પણ પોતાના ચેલા બનાવી લીધા છે. અમે પકડા પ્રબન્ધ કુર્યો છે, છુટશે નહીં.

જિજ્ઞાસુ—જ્યારે તમે છળથી અન્યમતસ્થ મનુષ્યોને ઠગી તેમની હાનિ કરો છો તો પરમેશ્વરની સામે શો ઉત્તર દેશો? અને ઘોર નરકમાં પડશો. આમ થોડાં જીવન માટે આવડો મોટો અપરાધ કરવો કેમ છોડતા નથી?

મતવાળા—જ્યારે જેમ થશે ત્યારે જેઈ લેવાશે. નરક પ્રાપ્તિ અને પરમેશ્વરનો દણ્ડ જ્યારે થશે ત્યારે થશે, હવણા તો આનંદ કરિયે છિયે. અમનં પ્રસન્નતાથી ધનાદિ પદાર્થ આપે છે, કોઈ અલાતકારે નથી લેતા. પછી રાગદણ્ડ કેમ કરે?

જિજ્ઞાસુ—જેમ કોઈ નાના બાળકને પ્રસલાવીને ધનાદિ પદાર્થ હરિ લે છે, અને જેમ તેને દણ્ડ મળે છે, તેમ તમને કેમ નથી મળતો. કેમકે—

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मंत्रदः ॥ मनु० अ० ૨૧ શ્લો० ૫૩

જે જ્ઞાનરહિત હોય છે તે બાળક અને જે જ્ઞાનનો આપનાર છે તે પિતા, અને વૃદ્ધ કહેવાય છે. જે બુદ્ધિમાન વિદ્વાન છે તે તો તમારી વાતોમાં નથી ફસતો, કિન્તુ અજ્ઞાની લોક કે જે બાળક સદૃશ છે તેને કળવામાં તમને રાગદણ્ડ અવશ્ય થવો જોઈએ.

મતવાળા—જ્યારે રાગ પ્રજા સર્વ અમારા મતમાં છે, તો અમને દણ્ડ કોણ દેનાર છે? જ્યારે એવી વ્યવસ્થા થશે, ત્યારે એ વાતોને છોડીને બીજી વ્યવસ્થા કરી લઇશું.

જિજ્ઞાસુ—તમે જે બેઠા બેઠા વ્યર્થ માલ મારો છો, તેના કરતાં વિદ્યાભ્યાસ કરીને ગૃહસ્થોનાં બાળક બાળકોને ભણાવો તો તમારું અને ગૃહસ્થોનું પરસ્પર કલ્યાણ થઈ જાય.

મતવાળા—જ્યારે અમે આશ્વાવસ્થાથી લઇને મરણ સુધીના સુખોને છોડીને આશ્વાવસ્થાથી યુવાવસ્થા પર્યન્ત વિદ્યા ભણવામાં રહિયે, પશ્ચાત્ ભણાવવામાં અમે ઉપદેશ કરવામાં જન્મભર પરિશ્રમ કરિયે ત્યારે તેમાં અમને શો લાભ? અમને એમજ લાખો રૂપિયા મળ્યા જાય છે. બેઠા બેઠા ચેન કરિયે છિયે, તે કેમ છોડિયે?

જિજ્ઞાસુ—એનું પરિણામ તો બુદ્ધિ છે. જુઓ! તમને મોટો રોગ થાય છે, શીઘ્ર મરી જાઓ છો, બુદ્ધિમાનોમાં નિહિત થાઓ છો, તેમ છતાં પણ કેમ નથી સમજતા?

મતવાળા—અરે ભાઈ!

टका धर्मष्टका कर्म टका हि परमं पदम् ।

यस्य गृहे टका नास्ति हा ! टका टकटकायते ॥ १ ॥

आना अंशकलाः प्रोक्ता रूप्योऽसौ भगवान्स्वयम् ।

अतस्तं सर्वं इच्छन्ति रूप्यं हि गुणवत्तमम् ॥ २ ॥

૧. તું બાલક છે, સંસારની ચાતો બળતો નથી, જો ! ટકા વિના ધર્મ, ટકા વિના કર્મ અને ટકા વિના પરમ પદ નથી મળતું, જેના ઘરમાં ટકા નથી તે હાય ! ટકા ટકા કરતો કરતા ઉત્તમ પદાર્થને ટક ટક, જોતો રહે છે. કે હાય ! મારી પાસે ટકા હોત તો આ ઉત્તમ પદાર્થને હું ભાગવત. ॥ ૧ ॥

૨. કેમકે સર્વ કોઈ સોળ કળાયુક્ત અદ્વૈત ભગવાનનું કથન શ્રવણ કરે છે તે તો નથી આવો પરંતુ સોળ આના અને પેસા કોડીરૂપ અંશ કળાયુક્ત જે રૂપિયા છે, તેજ સાક્ષાત્ ભગવાન છે. તેટલા માટે સર્વ કોઈ રૂપિયાની જાળમાં લાગ્યા રહે છે, કેમકે સર્વ કામ રૂપિયાથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

જિજ્ઞાસુ—કીક છે, તમારી અંતરની લીલા બાહર આવી ગઈ, તમે જેટલું આ પાખંડ ઉભું કર્યું છે, તે સર્વ પોતાના સુખ સાડું કર્યું છે, પરંતુ એમાં જગતનો નાશ થાય છે, કેમકે જેવો સત્યોપદેશથી સંસારને લાલ પોંચે છે, તેવીજ અસત્યોપદેશથી હાનિ થાય છે. જ્યારે તમને ધનનુંજ પ્રયોજન હતું, તો નોકરી અને વ્યાપારાદિ કર્મ કરીને ધનને એકઠું કેમ કરી લેતા નથી ?

મતવાળો—તેમાં પરિશ્રમ અધિક અને હાનિ પણ થઈ જાય છે, પરંતુ આ અમારી લીલામાં હાનિ કદી નથી થતી, કિંતુ સર્વદા લાભજ લાભ થાય છે. જુઓ ! તુવસીદત્ત નાણી ચરણામૃત આપી, કંઠી બાંધી દહએ છીયે, એવો મુડવાથી તે જન્મ ભરનો પશુવત થઈ જાય છે, પછી ચાહે જેમ ચલાવિયે તેમ તે ચાલી શકે છે.

જિજ્ઞાસુ—એ લોક તમને ઘણું ધન શા માટે આપે છે ?

મતવાળો—ધર્મ, સ્વર્ગ અને મુક્તિને અર્થે.

જિજ્ઞાસુ—જ્યારે તમેજ મુક્ત નથી અને નથી મુક્તિનું સ્વરૂપ કે સાધન જાણતા તો તમારી સેવા કરનારાઓને શું મળશે ?

મતવાળો—શું આ લોકમાં મળે છે ? નહીં, કિંતુ મુઆ પછી પછવાડે પરલોકમાં મળે છે, જેટલું એ લોક અમને આપે છે, અને સેવા કરે છે, તે સર્વ એ લોકોને પરલોકમાં મળી જાય છે.

જિજ્ઞાસુ—એમને તો આપેલું મળી જાય છે કે નહીં, એ વાત બાજુ પર છે, પણ તમે લેવાવાળાને શું મળશે ? નરક કે અન્ય કંઈ ?

મતવાળો—અમે ભજન કર્યા કરિયે છીયે, તેનું સુખ અમને મળશે ?

જિજ્ઞાસુ—તમારું ભજન તો ટકાજ માટે છે, તે સઘળા ટકા અહીં પડ્યા રહેશે અને જે માંસ પિંડને અહીં પ્રાણો હો તે પણ ભસ્મ થઈને અહીંજ રહી જશે, જો તમે પરમેશ્વરનું ભજન કર્યું હોત તો તમારો આત્મા પણ પવિત્ર થાત.

મતવાળા—યું અમે અશુદ્ધ છિયે ?

જિજ્ઞાસુ—અંતરના અહુ મેલા છે.

મતવાળા—તમે કેમ જાણ્યું ?

જિજ્ઞાસુ—તમારાં ચાલ, ચલણ વ્યવહારથી.

મતવાળા—મહાત્માઓના વ્યવહાર હાથીના દાંત સમાન થાય છે. જેમ હાથીના દાંત ખાવાના ભિન્ન અને દેખાડવાના ભિન્ન હોય છે તેમજ અંતરથી અમે પવિત્ર છિયે અને બાહરથી લીલા માત્ર કરિયે છિયે.

જિજ્ઞાસુ—જો તમે અંતરથી શુદ્ધ હોત તો તમારાં બાહરનાં કામ પણ શુદ્ધ હોત, તે નથી એટલા માટે અંતર પણ મેલા છે.

મતવાળા—અમે ચાહે તેવા હોઈએ પરંતુ અમારા ચેત્તા તો સારા છે.

જિજ્ઞાસુ—જેવા તમે શુદ્ધ છો તેવા તમારા ચેત્તા પણ હશે.

મતવાળા—એકમત કદી નથી થઈ શકતા કેમકે મનુષ્યોના ગુણ, કર્મ, સ્વાભાવ ભિન્ન ભિન્ન છે.

જિજ્ઞાસુ—જો બાહ્યાવસ્થામાં એક સરખી શિક્ષા હોય, સત્ય ભાષણાદિ ધર્મનું પ્રહણ અને મિથ્યાભાષણાદિ અધર્મનો ત્યાગ કરે તો એકમત અવશ્ય થઈ જાય. અને જે મત અર્થાત ધર્માત્મા અને અધર્માત્મા સદા રહે છે; તે તો રહે, પરંતુ ધર્માત્મા અધિક હોવાથી અને અધર્મી ન્યૂન હોવાથી સંસારમાં સુખ વધે છે, અને જ્યારે અધર્મી અધિક થાય છે ત્યારે દુઃખ વધે છે જ્યારે સર્વ વિદ્વાન એક સરખો ઉપદેશ કરે તો એકમત થવામાં કાંઈ પણ વિલંબ ન થાય.

મતવાળા—આજ કાલ કલિયુગ છે, સત્યુગની વાતો જવાદો.

જિજ્ઞાસુ—કલિયુગ નામ કાળનું છે, અને કાળ નિષ્ક્રિય હોવાથી કાંઈ ધર્માધર્મ કરવામાં સાધક બાધક નથી. કિંતુ તમેજ પોતે કલિયુગની ભૂતિયો બની રહ્યા છો, જો મનુષ્યજ સત્યયુગ કલિયુગ ન થાય તો સંસારમાં દોષ પણ ધર્માત્મા નથી થતો. એ સર્વ સંગના ગુણ દોષ છે, સ્વાભાવિક નથી. એટલું કહીને આપ પારો ગયો. તેમને કહ્યું કે મહારાજ ! તમે મારો ઉદ્ધાર કર્યો, નહીં તો હું પણ દોષની જાલમાં ફસીને નષ્ટ બ્રષ્ટ થઈ જાત. હવે હું પણ એ પાખંડિયોનું ખંડન અને વેદોક્ત સત્યમતનું મંડન કર્યો કરીશ.

આપ—એજ સર્વ મનુષ્યોનું તેમાં પણ વિશેષ કરીને વિદ્વાન અને સન્યાસિયોનું કામ છે, કે સર્વ મનુષ્યોને સત્યનું મંડન અને અસત્યનું ખંડન ભણાવી સંભળાવીને સત્યોપદેશથી ઉપકાર પોંચાડવો જોઈયે.

પ્રશ્ન—જે બ્રહ્મચારી અને સન્યાસી છે, તે તો કીક છે ?

ઉત્તર—એ આશ્રમ તો કીક છે, પરંતુ આજ કાલ એમાં પણ ધણીજ ગડબડ છે. કેટલાકો નામ બ્રહ્મચારી રાખે છે, અને જુડી મૂડી જટા વધારીને સિદ્ધાંત કરે છે, અને

જપ, પુરસ્કરણાદિમાં ફર્યા રહે છે. પણ વિદ્યા ભણવાનું નામ નથી લેતા, કે જે હેતુથી બ્રહ્મચારી નામ પ્રાપ્ત થાય છે. તે બ્રહ્મ અર્થાત્ વેદ તેને ભણવામાં પરિશ્રમ કાંઈ પણ નથી કરતા, તે બ્રહ્મચારી બકરીના ગળાંના સ્તનની સમાન નિર્થક છે. અને જે એવા સંન્યાસી વિદ્યાહીન દણ્ડ કમણ્ડલુ લઈને ભિક્ષા માત્ર કરતા ફરે છે અને જે કાંઈ પણ વેદમાર્ગની ઉત્પત્તિ નથી કરતા, નાની અવસ્થામાં સંન્યાસ લઈને ઘુમ્યા કરે છે અને વિદ્યાભ્યાસને છોડી દે છે, એવા બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસી આમ તેમ જલ, સ્થલ, પાપાણુ આદિ મૂત્યોનાં દર્શન, પૂજન કરતા ફરે છે. કેટલાક વિદ્યા બળી કરીને પણ મૌન થઈ રહે છે, એકાન્ત દેશમાં થયેલ આઈ પીને. પડ્યા રહે છે અને ધર્મ્ય દેવમાં ફરીને નિંદા, કુચેષ્ટા કરીને નિર્વાહ કરે છે, કાપાય વસ્ત્ર અને દાંડ બદલુ માત્રથી પોતાને કૃતકૃત્ય સમજે છે અને તેનેજ સર્વોત્કૃષ્ટ બળીને ઉત્તમ કામ કરતા નથી તેવા સંન્યાસી પણ જગન્માં વ્યર્થ વાસ કરે છે અને જે સર્વ જગત્નું હિત સાધે છે તે સારા છે.

પ્રશ્ન—ગિરી, પુરી, ભારતી, આદિ ગોસાંઈ લોક તો સારા છે કે કેમકે મંડળી બાંધીને આમ તેમ ઘુમે છે, મંડળી સાધુઓને આનન્દ કરાવે છે, અને સર્વત્ર અદ્વૈત મતનો ઉપદેશ કરે છે, અને કાંઈ કાંઈ ભણે ભણાવે પણ છે, એટલા માટે તે સારા હશે.

ઉત્તર—એ સર્વ દસ નામ પાછળથી કલ્પિત કર્યા છે, સનાતન નથી. તેમનાં મંડલિયો કેવલ ભોજનાર્થ છે. ઘણા ખરા સાધુ ભોજનનેજ માટે મંડલિયોમાં રહે છે, તે દમ્ભી પણ છે, કેમકે એકને મહન્ત બનાવે છે, જે એક મહન્ત તેમનામાં પ્રધાન હોય છે, તે સાયંકાળે ગાદીપર બેસી જાય છે અને સર્વ બ્રાહ્મણ અને સાધુ ઉભા થઈને લાઘમાં પુષ્પ લઈ—

નારાયણં પદ્મર્ભવં વસિષ્ઠં શક્તિં ચ તત્પુત્ર પરાશરં ચ ॥

વ્યાસં શુકં ગૌડપદં મહાન્તમ્ ॥

ઇત્યાદિ શ્લોક ભણી હર હર બોલી તેના ઉપર પુષ્પવર્ષાવીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે. જે કાંઈ એમ ન કરે તેને ત્યાં રહેવું પણ કઠણ છે. આ દમ્ભ સંસારને દેખાડવા માટે કરે છે જેથી જગત્માં પ્રતિષ્ઠા થઈને માત્ર મજા. કેટલાએક વળી મહધારી પ્રદરથ બનીને પણ સંન્યાસનું અભિમાન માત્ર કરે છે, કર્મ કાંઈ નહીં. સંન્યાસનું એજ કર્મ છે જે પાંચમાં સમુદ્ધાસમાં લખી આવ્યા છિયે, તે ન કરીને વ્યર્થ સમય ખોય છે. જે કાંઈ સારો ઉપદેશ કરે તેના પણ વિરોધી થાય છે. બહુધા એ લોક ભસ્મ શ્રદ્ધા ધારણ કરે છે અને કાંઈ કાંઈ શૈવ સંપ્રદાયનું અભિમાન રાખે છે. અને જ્યારે કદી શાસ્ત્રાર્થ કરે છે તો પોતાનો મત શંક-રાચાર્યોક્તાનું સ્થાપન અને ચક્રાંકિત આદિના ખંડનમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. પણ વેદમાર્ગની ઉત્પત્તિમાં અને બ્યાસુધી પાખંડ માર્ગ છે ત્યાંસુધી ખાણનમાં પ્રવૃત્ત નથી થતા. એ સંન્યાસી લોક એમ સમજે છે કે અમને ખંડન મંડનથી શું પ્રયોજન? અમે તો મહાત્મા છિયે, એ એવા લોક પણ સંસારમાં ભારરૂપ છે. જ્યારે એમ છે ત્યારે જતો તે વેદમાર્ગવિરોધી વામમાર્ગાદિ સમ્પ્રદાયી,

ઈસાઈ, મુસલમાન અને જૈની, આદિ વધી ગયા, હવણા પણ વધ્યા જાય છે અને એનો નાશ થતો જાય છે તો પણ એમની આંખ નથી ઉઘડતી ! ઉઘડે ક્યાંથી ? જે કાંઈ તેમના મનમાં પરોપકાર બુદ્ધિ અને કર્તવ્ય કર્મ કરવામાં ઉત્સાહ હોય તો; કિંતુ એ લોક પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને ખાવા પીવા આગળ અન્ય અધિક કાંઈ પણ સમજતા નથી અને સંસારની નિંદાથી બહુ ડરે છે. પુનઃ “લોકૈપણા” લોકમાં પ્રતિષ્ઠા, “વિતૈપણા” ધન વધારવામાં તત્પર થઈને વિષયભોગ, “કુત્રૈપણા”—પુત્રવત્ શિષ્યોપર મોહિત થવું એ ત્રણ ઐપણાઓનો ત્યાગ કરવો તેમને ઉચિત છે, જ્યારે એ ઐપણાજ નથી છૂટી તો પુનઃ સન્યાસ કેમ કરી થઈ શકે છે ? અર્થાત્ પદ્મપાત રહિત વેદમાર્ગોપદેશથી જગતનું કલ્યાણ કરવામાં અહર્નિશ પ્રવૃત્ત રહેવું સંન્યાસિયોનું મુખ્ય કામ છે. જ્યારે પોત પોતાના અધિકાર ક્ષેત્રને નથી કરતા તો પછી સંન્યાસાદિ નામ ધરાવવું બ્યર્થ છે. નહિતો જેમ ગૃહસ્થ વ્યવહાર અને વ્યર્થમાં પરિશ્રમ કરે છે તેનાથી અધિક પરિશ્રમ પરોપકાર કરવામાં સંન્યાસી પણ તત્પર રહે ત્યારેજ સર્વ આશ્રમ ઉન્નતિપર રહે.

બુદ્ધો ! તમારી સામે પાપાણ મન વધતો જાય છે, ઈસાઈ, મુસલમાન સુદ્ધાં થતા જાય છે, શું જરા પણ તમારાથી પોતાના ધરની રક્ષા કરવી અને બીજાને મેળવવા એ નથી બની શકતું ? અને તો ત્યારે કે જ્યારે તમે કરવા ચાહો ! જ્યાંસુધી વર્તમાન અને ભવિષ્યતમાં ઉન્નતિ શીઘ્ર નથી થતા ત્યાંસુધી આર્યાવર્ત અને અન્યદેશસ્થ મનુષ્યોની વૃદ્ધિ નથી થતી. જ્યારે વૃદ્ધિનું કારણ સત્યશાસ્ત્રોનું ભળવું ભણાવવું, અક્ષયર્થાદિ આશ્રમોનું યથાવત્ અનુષ્ઠાન અને સન્મોખદેશ થાય છે. ત્યારેજ દેશોન્નતિ થાય છે. સાવધ રહો, બહુજ પાપાંડની વાતો તમને ખરેખર નબરે પડે છે, જેમ કાંઈ સાધુ દુકાનદાર પુત્રાદિ આપવાની સિદ્ધિયો દેખાડે છે, ત્યારે તેની પાસે પણી સ્ત્રિયો જાય છે અને હાથ જેડીને પુત્ર માંગે છે અને ખાવાજી સર્વને પુત્ર થવાનો અશિર્વાદ આપે છે, તેમાંથી જેને જેને પુત્ર થાય છે તે તે સમજે છે કે ખાવાજીનાં વચનથી થયાં. જ્યારે તેમને કાંઈ પૂછે કે પુકરી, કુતરી, ગંધેડી, અને મરથી આદિનાં બચ્ચાં કચ્ચાં. ક્યાં ખાવાજીના વચનથી થાય છે, ત્યારે કાંઈ પણ ઉત્તર નહીં આપી શકશે ? જે કાંઈ કહે કે હું આગકને જીવતો રાખી શકું છું તો પોતેજ કેમ મરી જાય છે ? કેટલાક ધૂંતો એવી માયા રચે છે કે મોટામોટા બુદ્ધિમાન પણ હગાઈ જાય છે. જેમ ધનસારીના ઠગ તેવી રીતે એ લોક પાંચ સાત મળીને દૂરદૂર દેશમાં જાય છે, જે શરીરે ડોળ દમામમાં સારા હોય છે તેને સિદ્ધ બનાવી લે છે. જે નગર કે ગ્રામમાં ધનાઢય હોય છે, તેની પાસેના જંગલમાં તે સિદ્ધને બેસાડે છે, અને તેના સાધક નગરમાં જઈને અન્નભૂષણ બનીને જેને તેને પૂછે છે કે તમે આવા મહાત્માને આહી કહી દીધો કે નહીં ? તે એવું સાંભળીને પૂછે છે કે તે મહાત્મા કોણ અને કહેવો છે ?

સાધક કહે છે, મોટા સિદ્ધ પુરુષ છે, મનની વાતો કહી આપે છે, જે મુખથી કહે છે તે થઈ જાય છે, મોટા યોગીરાજ છે, તેના દર્શન માટે અમે પોતાના ધરખાર છોડીને જેતાં દરિયે છિયે, મેં કાંઈથી સાંભળ્યું હતું કે તે મહાત્મા આ તરફ આવ્યા છે;

ગૃહસ્થ કહે છે કે જ્યારે તે મહાત્મા તમને મળે, ત્યારે અમને પણ કહેવું, દર્શન કરી શું અને મનની વાતો પૂછી શું.

આ પ્રકારે દિન ભર નગરમાં ફરે છે અને પ્રત્યેકને પેલા સિદ્ધની વાત કહીને પછી રાત્રે સિદ્ધ સાધક એકઠા થઈને ખાવ પીવે છે અને સૂઈ રહે છે. ફરી વળી પ્રાતઃકાલે નગર કે ગ્રામમાં જઈને એજ પ્રકારે બે ત્રણ દિવસ કહીને પછી ચારે સાધક કોઈ એક એક ધનાઢયને કહે છે કે તે મહાત્મા મળી ગયાં, તમારે દર્શન કરવાં હોય તો ચાલો. તે જ્યારે તૈયાર થાય છે ત્યારે સાધક તેને પૂછે છે કે તમે શી વાત પૂછવા ચાલો છો? અમને કહો પછી કોઈ પુત્રની તો કોઈ ધનની, કોઈ રોગ નિવારણની તો કોઈ શત્રુને હતવાની ઇચ્છા બતાવે છે. તેમને તે સાધક લઈ જાય છે. પછી સિદ્ધ સાધકોએ, જેવા સંકેત કરી રાખ્યા હોય છે, તેવી રીતે જેને ધનની ઇચ્છા હોય તેને જમણી બાજુ, જેને પુત્રની ઇચ્છા હોય તેને સન્મુખ, જેને રોગનિવારણની ઇચ્છા હોય તેને ડાબી બાજુ, અને જેને શત્રુ હતવાની ઇચ્છા હોય તેને પાછળથી લઈ જઈને સામે વાળાની વચમાં બેસાડે છે, જ્યારે નમસ્કાર કરે છે, તેજ સમયે તે સિદ્ધ પોતાની સિદ્ધાઈની અપદથી ઉચ્ચસ્વરે બોલે છે, ‘શું અહીં અમારી પાસે પુત્ર રાખ્યા છે કે તું પુત્રની ઇચ્છા કરી આવ્યો છે?’ એજ પ્રકારે ધનની ઇચ્છા કરનારને ‘શું અહીં ધેણિઓ રાખી છે? કે ધનની ઇચ્છા કરીને આવ્યો?’ ‘ફરીરો’ ની પાસે ધન કયાં રાખ્યું હોય છે? રોગ વાળાને ‘શું અમે વૈદ્ય છીએ જે તું રોગ છોડાવવાની ઇચ્છાથી આવ્યો? અમે વૈદ્ય નથી જે તારો રોગ છોડાવિએ, ‘જા કોઈ વૈદ્યની પાસે’ પરંતુ જે તેના પિતા રોગી હોય તો તેનો સાધક અંગુઠો, જે માતા રોગી હોય તો તર્જની, જે ભાઈ રોગી હોય તો મધ્યમા, જે સ્ત્રી રોગી હોય તો અનામિકા, જે કન્યા રોગી હોય તો કનિકા આંગળી દેખાડે છે. તે જોઈ પેલા સિદ્ધ કહે છે કે તારો આપ રોગી છે, કે તારી માતા, કે તારો ભાઈ, કે તારી સ્ત્રી, કે તારી કન્યા રોગી છે. ત્યારે તો તે ચારે ને ચારે ઘણા મોહિત થઈ જાય છે. સાધક લોક તેમને કહે છે; જુઓ જેવું અમે કહ્યું હતું, તેમજ છે કે નહીં? ગૃહસ્થ કહે છે કે હા તમે જેમ કહ્યું હતું તેમજ છે, તમે અમારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો અને અમારો પણ મોટો ભાગ્યોદય હતો જે એવા મહાત્મા મળ્યા, જેનાં દર્શન કરીને અમે કૃતાર્થ થયા. સાધક કહે છે સાંભળો ભાઈ! એ મહાત્મા મનોગામી છે, અહીં ઘણા દિવસ રહેનારા નથી, જે કોઈ એમનો આશિર્વાદ લેવો હોય તો પોતપોતાના સામર્થ્યને અનુકૂલ એની તન, મન, ધનથી સેવા કરો; કેમકે “સેવાથી મેળા મળેછે.” જે કોઈપર પ્રસન્ન થઈ ગયા, તો જાણો શું વર આપી દે, સન્તોની ગતિ અપાર છે. ગૃહસ્થ આવી લક્ષા પતાની વાતો સાંભળીને ઘણા હર્ષથી તેમની પ્રશંસા કરતા કરતા ઘર તરફ જાય છે. સાધક પણ તેમની સાથેજ ચાલ્યા જાય છે, કેમકે કોઈ તેમનું પાખંડ ઉઘાડી ન દે. તે ધનાઢયોનો જે કોઈ મિત્ર મળ્યોતો તેમની આગળ પ્રશંસા કરે છે. એજ પ્રકારે જે જે સાધકોની સાથે જાય છે, તેનું તેનું વૃત્તાન્ત સર્વ તે કહી દે છે. જ્યારે નગરમાં ઘોંઘાટ પ્રસરે

છે કે અમુક સ્થળે એક મોટો ભારે સિદ્ધ આવ્યો છે, આવો તેની પાસે ! ત્યારે મંડળના મંડળ જઈને ઘણા લોકો પૂંછવા લાગે છે કે મહારાજ ! મારા મનનું ક્ષતિનું કંહી, ત્યારે તો વ્યવસ્થા બગડી જવાથી ચુપચાપ થઈને માન સાધે છે અને કહે છે કે અમને બહુ નહીં સતાવો, ત્યારે તો જટ તેમના સાધકો પણ કહેવા લાગે છે કે જો તમે એને બહુ સતાવશો તો આત્મા જશે. અને જે કોઈ મોટો ધનાઢ્ય હોય છે, તે સાધકને આધો બોલવીને પૂછે છે કે જો અમારા મનની વાત કહેવડાવી દો, તો અમે સાચું માનિયે. ત્યારે સાધક પૂછે છે કે શી વાત છે ? ધનાઢ્ય તેને કહી દે છે ત્યારે તેને તેવાજ પ્રકારના સંકેતથી લઈ જઈને ત્યાં બેસાડી દે છે, કે તરતજ સિદ્ધ સમજીને જટ કહી દે છે, ત્યારે તો આખું મંડળ તે સાંભળીને કહે છે કે અહો ! મોટાજ સિદ્ધ પુરૂષ છે. એમ કહી કોઈ મિઠાઈ, કોઈ પૈસા, કોઈ રૂપિયા, કોઈ અશર્ફી, કોઈ કપડાં અને કોઈ સિંધાં સામગ્રીની ભેટ કરે છે, પછી ન્યાંસંધી માનતા ઘણી રહે છે ત્યાં સૂધી યથેષ્ટ લૂંટવા કરે છે અને કોઈ કોઈ બે એક આંખના આંધળા, અને ગાઠના પુરાને પુત્ર થવાનો આશીર્વાદ કે રાખ ઉપાડીને આપી દે છે અને તેમની પાસે હજારો રૂપિયા લઈને કહી દે છે કે જો તારી સાચી ભક્તિ હશે, તો પુત્ર થઈ જશે.

આવા પ્રકારના ઘણાક ઠગ હોય છે. જેમની વિદ્વાનજ પરીક્ષા કરી શકે છે, અન્ય કોઈ નહી. એટલામાટે વેદાદિ વિદ્વાનું બહુવું અને સત્સંગ કરવો ઘટે છે કે જેથી કોઈ તેને ઠગાઈમાં ન ફસાવી શકે અને તે બીજાઓને પણ બચાવી શકે. કેમકે મનુષ્યનાં નેત્ર વિદ્યાજ છે. વિદ્યાશિક્ષા વિના જ્ઞાન નથી હોતું. જે આત્માવસ્થાથી ઉત્તમ શિક્ષા પામે છે તેજ મનુષ્ય અને વિદ્વાન થાય છે. જેને કુસંગ છે તે દુષ્ટ, પાપી, મહામૂર્ખ થઈને મોટાં દુઃખો પામે છે. તેથી જ્ઞાનને વિશેષ કહ્યું છે, કે જે જાણે છે તેજ માને છે:—

न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्षं स तस्य निन्दां सततं करोति ।

यथा किराती करिकुंभजाता मुक्ताः परित्यज्य विभर्ति गुंजाः ॥

વૃ૦ ચા૦ અ૦ ૧૧ । શ્લો૦ ૧૨ ॥

જે જોના ગુણ નથી જાણતો તે તેની નિન્દા નિરંતર કરે છે, જેમ જંગલી બીજ ગજમુક્તાઓને છોડીને, ગુંજ-ચણોડીનો હાર પહેરી લે છે. તેમજ જે પુરૂષ વિદ્વાન, જ્ઞાની, ધાર્મિક સત્પુરૂષોના સંગી, યોગી, પુરૂષાર્થી, જિતેન્દ્રિય અને સુશીલ હોય છે તેજ ધર્મીય કામ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરીને આ જન્મ અને પર જન્મમાં સદા આનંદમાં રહે છે.

આ આર્યાવર્ત નિવાસી લોકોના-પન્થ-માર્ગ વિષયમાં સંક્ષેપથી લખ્યું. એની આગળ જે થોડાક આર્યરાજાઓના ઇતિહાસ મળ્યા છે તે સર્વ સજ્જનોને જણાવવા માટે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

હવે આર્યાવર્તદેશીય રાજવંશ કે જેમાં શ્રીમાન મહારાજ 'યુધિષ્ઠિર' થી લઈને મહારાજ 'યશપાલ' પર્યંત જે રાજાઓ થયા છે તે ઇતિહાસ લખિએ છીએ, અને શ્રીમાન મહારાજ 'સ્વાયંભવ મનુ' થી લઈને મહારાજ 'યુધિષ્ઠિર' પર્યંતનો ઇતિહાસ મહાભારતાદિમાં લખ્યોજ છે. અને

આથી સજ્જન લોકોને તે પછીના 'કાંઈક ઇતિહાસનું' વર્તમાન વિદિત થશે. યદ્યપિ એ વિષય, વિદ્યાર્થી સમ્મિલિત 'હરિશ્ચંદ્ર ચંદ્રિકા' અને 'મોહનચન્દ્રિકા' કે જે પાક્ષિક પત્ર શ્રીનાથ દ્વારાથી નિકળતું હતું (જે રાજપુતાનાદેશ, મેવાડ, રાજ ઉદયપુર ચિતોડગઢમાં સર્વને વિદિત છે) તેમની ઉપરથી અમે અનુવાદ કર્યો છે, જે એવીજ રીતે અમારા આર્યસજ્જન લોક ઇતિહાસ અને વિદ્યા પુસ્તકોની જોળ કરી પ્રકાશ કરશે તો દેશને મોટો લાભ પોંચશે. એ પત્ર સમ્પાદક મહાશય પોતાના મિત્ર પાસેથી એક પ્રાચીન પુસ્તક કે જે સમ્વત ૧૭૮૨ (સત્તરસેં) જ્યાયશી) નું લખેલું હતું તે લખેને પોતાના સમ્વત ૧૯૩૯ માર્ગશીર્ષ શુક્લ પક્ષ ૧૯-૨૦ કિરણ અર્ધાત્ જે પાક્ષિક પત્રોમાં જાણ્યું છે જે નિમ્ન લખ્યા પ્રમાણે જાણવું.

આર્યાવર્ત્તદેશીય રાજવંશાવલી.

મંદ્રપ્રસ્થમાં આર્ય લોકોએ શ્રીમન્મહારાજ યશપાલ પર્યન્ત રાજ્ય કર્યું, જેમાં શ્રીમન્મહારાજ યુધિષ્ઠિરથી તે મહારાજ યશપાલ સુધી વંશ—પેઢી અનુમાન ૧૨૮ રાજ (એકસો એવીસ રાજ) વર્ષ ૪૧૫૭ માસ ૯ દિન ૧૪ ની મુદતમાં થયા છે તેની વિગત:—

રાજા	શક	વર્ષ	માસ	દિન	રાજા	શક	વર્ષ	માસ	દિન
આર્યરાજા	૧૨૪	૪૧૫૭	૯	૧૪					
શ્રીમન્મહારાજ યુધિષ્ઠિરવંશ અનુમાન પેઢી ૩૦, વર્ષ ૧૭૭૦, માસ ૧૧, દિન ૧૦ એનો વિસ્તાર.									
આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન		
૧ રાજા યુધિષ્ઠિર	૩૬	૧૮	૨૫	૧૬ સુચિરથ	૪૨	૧૧	૨		
૨ રાજા પરીક્ષિત	૬૦	૦	૦	૧૭ શરસેન [ખીજે]	૫૮	૧૦	૮		
૩ રાજા જન્મેજય	૮૪	૧૭	૨૩	૧૮ પર્વતસેન	૫૫	૮	૧૦		
૪ રાજા અશ્વમેધ	૮૨	૮	૨૨	૧૯ મેઘાવી	૫૨	૧૦	૧૦		
૫ દ્વિતીય રામ	૮૮	૨	૮	૨૦ સોનચીર	૫૦	૮	૨૧		
૬ છત્રમલ	૮૧	૧૧	૨૭	૨૧ ભીમદેવ	૪૭	૯	૨૦		
૭ ચિત્રરથ	૭૫	૩	૧૮	૨૨ નરહરિદેવ	૪૫	૧૧	૨૩		
૮ દુષ્ટ શૈલ્ય	૭૫	૧૦	૨૪	૨૩ પૂર્ણમલ	૪૪	૮	૧૭		
૯ રાજા ઉગ્રસેન	૭૮	૧૭	૨૧	૨૪ કરદવી	૪૪	૧૦	૮		
૧૦ રાજા શરસેન	૭૮	૭	૨૧	૨૫ અલંમિક	૫૦	૧૧	૮		
૧૧ ભુવન પતિ	૬૯	૫	૫	૨૬ ઉદયપાલ	૩૮	૯	૦		
૧૨ રણજિત	૬૫	૧૦	૪	૨૭ દુષ્પનમલ	૪૦	૧૦	૨૬		
૧૩ ઋક્ષક	૬૪	૧૭	૪	૨૮ દમાત	૩૨	૦	૦		
૧૪ સુખદેવ	૬૨	૦	૨૪	૨૯ ભીમપાલ	૫૮	૫	૮		
૧૫ નરહરિદેવ	૫૧	૧૦	૨	૩૦ ક્ષેમક	૪૮	૧૧	૨૧		

राज्ये क्षेमकना प्रधान विश्रवाये क्षेमक राजने भारीने राज्य कथुं. तेनी चेढी १४, वर्ष ५००
मास ३ अने दिन १७, येनो विस्तारः—

आर्यराज	वर्ष	मास	दिन	आर्यराज	वर्ष	मास	दिन
१ विश्रवा	१७	३	२६	८ कुटु	४२	६	२४
२ पुरसेनी	४२	८	२१	९ सज्ज	३२	२	१४
३ वीरसेनी	५२	१०	७	१० अमरचूड	२७	३	१६
४ अनंगशायी	४७	८	२३	११ अभीपाल	२२	११	२५
५ हरिजित	३६	६	१७	१२ दशरथ	२५	४	१२
६ परमसेनी	४४	२	२३	१३ वीरसाल	३१	८	११
७ सुभपाताल	३०	२	२१	१४ वीरसालसेन	४७	०	१४

राज्य वीरसालसेनने वीरमहा प्रधाने भारी राज्य कथुं. वंश १६, वर्ष ४४५, मास ५
अने दिन ३, येनो विस्तारः—

आर्यराज	वर्ष	मास	दिन	आर्यराज	वर्ष	मास	दिन
१ राज्य वीरमहा	३५	१०	८	६ तेजपाल	२८	११	१०
२ अजितसिंह	२७	७	१६	१० भाणिक्यन्द	३७	७	२१
३ सर्व दत्त	२८	३	१०	११ कामसेनी	४२	५	१०
४ लवनपति	१५	४	१०	१२ शत्रुमर्दन	८	११	१३
५ वीरसेन	२१	२	१३	१३ जवनलोक	२८	६	१७
६ महीपाल	४०	८	७	१४ हरिव	२६	१०	२६
७ शत्रुशाल	२६	४	३	१५ वीरसेन (भीजे)	३५	२	२०
८ सन्धराज	१७	२	१०	१६ आदित्यकुतु	२३	११	१३

राज्य आदित्यकुतुने भगध देशना “धन्वर” नामना प्रयागना राज्यमे भारी राज्य कथुं.
वंश ६, वर्ष ३७४ मास ११ दिन २५ येनो विस्तारः—

आर्यराज	वर्ष	मास	दिन	आर्यराज	वर्ष	मास	दिन
१ राज्य धन्वर	४२	७	२४	६ जवनराज	४५	२	५
२ महर्षी	४१	२	२६	७ इद्रसेन	४७	४	२८
३ सनरञ्जनी	५०	१०	१६	८ आरीलक	५२	१०	८
४ महायुद्ध	३०	३	८	९ राजपाल	३६	०	०
५ दुरनाथ	२८	५	२५				

રાજા રાજપાલને સામંત મહાનપાલે મારી રાજ્ય કર્યું. પેઢી ૧ વર્ષ ૧૪ માસ ૦ દિન ૦ એનો વિસ્તાર નથી.

રાજા મહાનપાલના રાજ્યપર રાજા વિક્રમાદિત્યે "અવંતિકા-ઉજ્જનથી આવીને ચઢાઈ કરીને રાજા મહાનપાલને મારી રાજ્ય કર્યું. પેઢી વંશ ૧ વર્ષ ૬૩ માસ ૦ દિન ૦ એનો વિસ્તાર નથી.

રાજા વિક્રમાદિત્યને શાહિવાહનના ઉમરાવ સમુદ્ર પાલ યોગી પેઢીનાએ મારી રાજ્ય કર્યું. પેઢી ૧૬ વર્ષ ૩૭૨ માસ ૪ દિન ૨૭ એનો વિસ્તાર:—

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન
૧ સમુદ્રપાલ	૫૪	૨	૨૦	૯ અમલપાલ	૩૬	૧૦	૧૩
૨ ચન્દ્રપાલ	૩૬	૫	૪	૧૦ બલીપાલ	૧૨	૫	૨૭
૩ સહાયપાલ	૧૧	૪	૧૧	૧૧ મહીપાલ	૧૩	૮	૪
૪ દેવપાલ	૨૭	૧	૨૮	૧૨ હરીપાલ	૧૪	૮	૪
૫ નરશિહપાલ	૧૮	૦	૨૦	૧૩ સીસપાલ *	૧૧	૧૦	૧૩
૬ સામપાલ	૨૭	૧	૧૭	૧૪ મદનપાલ	૧૭	૧૦	૧૯
૭ રઘુપાલ	૨૨	૩	૨૫	૧૫ કર્મપાલ	૧૬	૨	૨
૮ ગોવિન્દપાલ	૨૭	૧	૧૭	૧૬ વિક્રમપાલ	૨૪	૧૧	૧૩

રાજા વિક્રમપાલે પશ્ચિમ દિશાના રાજા (મહુખચંદ બોહરા હતો.) તેના પર ચઢાઈ કરી મેદાનમાં યુદ્ધ કર્યું એ લડાઈમાં મહુખચંદે વિક્રમપાલને મારીને ઈદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય કર્યું. પેઢી ૧૦ વર્ષ ૧૯૧ માસ ૧ દિન ૧૬. એનો વિસ્તાર:—

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન
૧ મહુખચંદ	૫૪	૨	૧૦	૬ કલ્યાણચંદ	૧૦	૫	૪
૨ વિક્રમચંદ	૧૨	૭	૧૨	૭ ભીમચંદ	૧૬	૨	૯
૩ અમાનચંદ x	૧૦	૦	૫	૮ લોવચંદ	૨૬	૩	૨૨
૪ રામચંદ	૧૩	૧૧	૮	૯ ગોવિંદચંદ	૩૧	૭	૧૨
૫ હરીચંદ	૧૪	૯	૨૪	૧૦ રાની પદ્માવતી +	૧	૦	૦

* કાઈ ઇતિહાસમાં ભીમપાલ પણ લખ્યો છે.

x એનું નામ કહી માનકચંદ પણ લખ્યું છે.

+ આ પદ્માવતી ગોવિંદચંદની રાણી હતી.

राणी पद्मावती भरी गर्भ, એને પુત્ર પણ કોઈ ન હતો તેથી સર્વે કાર્યભારિયોએ સંમતિ કરી હરિપ્રેમ વૈરાગીને ગાદીએ બેસાડીને કાર્યભારિયો રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પેઢી ૪ વર્ષ ૫૦ માસ ૦ દિન ૨૧. હરિપ્રેમનો વિસ્તાર:—

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન
૧ હરિપ્રેમ	૭	૫	૧૬	૩ ગોપાલપ્રેમ	૧૫	૭	૨૮
૨ ગોવિન્દપ્રેમ	૨૦	૨	૮	૪ મહાપાલ	૬	૮	૨૯

રાજા મહાપાલ રાજ્ય છોડીને વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયો બંગાલના રાજા આધીસેને સાંભળી, ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવી પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. વંશ ૧૨ વર્ષ ૧૫૧ માસ ૧૧ દિન ૨ એનો વિસ્તાર:—

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન
૧ રાજા આધીસેન	૧૮	૫	૨૧	૭ કલ્યાણસેન	૪	૮	૨૧
૨ વિલાવલસેન	૧૨	૪	૨	૮ હરીસેન	૧૨	૦	૨૫
૩ કેશવસેન	૧૫	૭	૧૨	૯ ક્ષેમસેન	૮	૧૧	૧૫
૪ માધસેન	૧૨	૪	૨	૧૦ નારાયણસેન	૨	૨	૨૯
૫ મયૂરસેન	૨૦	૧૧	૨૭	૧૧ લક્ષ્મીસેન	૨૬	૧૦	૦
૬ ભીમસેન	૫	૧૦	૯	૧૨ દામોદરસેન	૧૧	૫	૧૯

રાજા દામોદરસેનને પોતાના ઉમરાવને બહુ દુઃખ દીધું તેથી રાજાના ઉમરાવ દીપસિંહે સેના એકત્ર કરીને રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં રાજાને મારીને દીપસિંહ પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પેઢી ૬ વર્ષ ૧૦૭ માસ ૬ દિન ૨૨ એનો વિસ્તાર:—

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન
૧ દીપસિંહ	૧૭	૧	૨૬	૪ નરસિંહ	૪૫	૦	૧૫
૨ રાજસિંહ	૧૪	૫	૦	૫ હરિસિંહ	૧૩	૨	૨૯
૩ રણસિંહ	૯	૮	૧૧	૬ જીવનસિંહ	૮	૦	૧

રાજા જીવનસિંહે કાંઈ કારણ માટે પોતાની સર્વ સેના ઉત્તર દિશામાં મોકલી દીધી, આ બખ્તર પૃથ્વીરાજ ચાહાણુ વૈરાટના રાજ્યે સાંભળીને જીવનસિંહ પર ચઢાઈ કરી, તેને મારીને ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય કર્યું.* પેઢી ૫ વર્ષ ૮૬ માસ ૦ દિન ૨૦ એનો વિસ્તાર:—

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિન
૧ પૃથ્વીરાજ	૧૨	૨	૧૯	૪ ઉદયપાલ	૧૧	૭	૩
૨ અભયપાલ	૧૪	૫	૧૭	૫ યશપાલ	૩૬	૪	૨૭
૩ દુર્જનપાલ	૧૧	૪	૧૪				

* આની આગળ બીજા ઇતિહાસમાં આ પ્રકારે છે કે મહારાજ પૃથ્વીરાજની ઉપર સુલતાના શહાબુદ્દિન ઘોરી ચઢા આવ્યો અને કંઈક વાર હારીને પાછો ગયો; અંતમાં સંવત ૧૨૪૯ માં માંદોમાંદો ની કુટને લીધે મહારાજ પૃથ્વીરાજને જીતી આંધળો કરી પોતાને દેશ લઈ ગયો. પછી દિલ્લી ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય પોતે કરવા લાગ્યો એ મુસલમાનોનું રાજ્ય પેઢી ૪૫ વર્ષ ૬૧૩ રહ્યું.

રાજા યશપાલ ઉપર સુલતાન શહાબુદ્દિન ગોરી ગઢ ગળનીથી ચઢાઇ કરી આવ્યો. અને રાજા યશપાલને પ્રયાગના કિલ્લામાં સંવત ૧૨૪૯ માં પકડી કેદ કર્યો. પશ્ચાત્ ઇન્દ્રપ્રસ્થ-દિલ્લીનું રાજ્ય પોતે કરવા લાગ્યો. પેઢી ૫૩ વર્ષ ૭૪૫ માસ ૧ દિન ૧૭. વિસ્તાર ધણા ઇતિહાસ પુસ્તકોમાં લખ્યો છે, તેથી અહીં નથી લખ્યો.

આની આગળ હવે બૌદ્ધ જૈન મત વિષયમાં લખવામાં આવશે.

इति श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीस्वामिनिर्मिते सत्यार्थप्रकाशे
सुभाषाविभूषिते आचार्यावर्तीयमतस्वण्डनमण्डने
विषय एकादश समुद्धासः सम्पूर्णः ॥ ११ ॥

॥ અનુભૂમિકા ॥ ૨ ॥

જ્યારે આર્યાવર્ત્તસ્થ મનુષ્યોમાં સત્યાસત્યનો યથાવત્ નિર્ણય કરાવનારી વેદ વિદ્યા છુટીને અવિદ્યા પ્રસરી ત્યારે મતમતાન્તર ઉત્પન્ન થયા, અને એજ જૈન આદિના વિદ્યાવિરુદ્ધ મતપ્રચારનું નિમિત્ત થયું, કેમકે વાલ્મીકીય અને મહાભારતાદિમાં જૈનિયોનાં નામ માત્ર પણ નથી લખ્યાં. અને જૈનિયોના અંથોમાં વાલ્મીકીય અને ભારતમાં કથિત “ રામકૃષ્ણદિની ” ગાથા મોટા વિસ્તારપૂર્વક લખી છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એ મત એના પછી ચાલ્યો. કેમકે જેમ પોતાના મતને બહુ પ્રાચીન જૈની લોક લખે છે તેમ હોત તો વાલ્મીકીય આદિ અંથોમાં એમની કથા અવશ્ય હોત પણ તે નથી તેથી કરીને જૈન મત એ અંથોની પછી નવો ઉભો થયો છે.

કોઈ કહે કે જૈનિયોના અંથોમાંથી કથાઓ લઈને વાલ્મીકીય આદિ અંથ બન્યા હશે તો તેમને પૂછવું જોઈએ કે ત્યારે વાલ્મીકીય આદિમાં તમારા અંથોના નામ લેખ પણ કેમ નથી? અને તમારા અંથોમાં કેમ છે? શું પિતાનાં જન્મનું દર્શન પુત્ર કરી શકે છે? કદી નહીં. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જૈનમત, બૌદ્ધમત, શૈવ શાકતાદિ મતોની પછી ચાલ્યો છે.

હવે આ બારમા સમુદ્ધાસમાં જે જે જૈનિયોના મત વિષે લખવામાં આવ્યું છે તે તે તેમના અંથોના પત્તા પૂર્વક લખ્યું છે. એમાં જૈનિયોએ માહું ન માનવું જોઈએ, કેમકે જે જે અમે એના મતવિષયમાં લખ્યું છે તે કેવલ સત્યાસત્યના નિર્ણયાર્થ છે નહીં કે વિરોધ વા હાનિ કરવા અર્થે. આ લેખને જ્યારે જૈની, બૌદ્ધ કે અન્ય લોક જોશે ત્યારે સર્વને સત્યાસત્યના નિર્ણયમાં વિચાર અને લેખ કરવાનો સમય મલશે અને બોધ પણ થશે. જ્યાંસુધી વાદી પ્રતિવાદી થઈ પ્રીતિથી વાદ કે લેખ ન કરવામાં આવે ત્યાંસુધી સત્યાસત્યનો નિર્ણય નથી થઈ શકતો. જ્યારે વિદ્વાનોમાં સત્યાસત્યનો નિશ્ચય નથી થતો ત્યારે અવિદ્વાનોને મહા અધિકારમાં પડીને બહુ દુઃખ ખમવું પડે છે. એટલા માટે સત્યના જય અને અસત્યના ક્ષયને માટે મિત્રતાથી વાદ કે લેખ કરવો એ અમારી મનુષ્ય જાતિનું મુખ્ય કામ છે જો એમ ન હોય તો મનુષ્યોની ઉન્નતિ કદી નહીં થાય.

વળી આ બૌદ્ધ જૈન મતનો વિષય, એમના વિના અન્ય મતવાળાને પણ અપૂર્વ લાભ અને બોધ કરવાવાળો થશે કેમકે એ લોકો પોતાના પુસ્તકોને કોઈ અન્ય મતવાળાને જોવા શિખવા કે લખવાને પણ આપતા નથી. મહા પરિશ્રમથી મારા અને વિશેષે આર્ય સમાજ મુખ્યના મંત્રી શેઠ સેવકલાલ કૃષ્ણદાસના પુરુષાર્થથી અંથ પ્રાપ્ત થયા છે. તથા કાશીસ્થ “ જૈન

પ્રબાકર ” યંત્રાલયમાં છપાયાથી અને મુબંધમાં “ પ્રકરણ રત્નાકર ” અંથના છપાયાથી પણ સર્વ લોકોને જૈનિયોનો મત જોવો સહજ થયો છે.

વાંચે એ કયા વિદ્વાનોની વાત છે કે પોતાના મતના પુસ્તકો પોતે જ જોવાં અને બીજાં જોવાં ન દેખાડાવવાં ! એથીજ વિદિત થાય છે કે એ અંથોના બનાવનારાઓને પ્રથમજ શંકા થઈ હતી કે આ અંથોમાં અસંભવ વાતો છે. તે જો બીજા મતવાળા જોશે તો ખણ્ણ કરશે અને અમારા મતવાળા બીજાના અંથોને જોશે, તો આ મતમાં શ્રદ્ધા નહીં રહેશે. અસ્તુ જે હોય તે; પરંતુ બહુ મનુષ્ય એવાં છે કે જેમને પોતાના દોષ તો નથી દેખાતા, કિંતુ બીજાના દોષો જોવામાં અતિ ઉદ્ધત રહે છે. એ ન્યાયની વાત નથી. કેમકે પ્રથમ પોતાના દોષ જોઈ તે કહાડીને પશ્ચાત્ બીજાઓના દોષોમાં દષ્ટિ દધને તે કાઢે.

હવે આ બૌદ્ધ જૈનિયોના મતનો વિષય સજ્જનોના સન્મુખ મૂકુ છું, જોવો છે તેવો વિચારે.

કિમધિકલેસ્વન બુદ્ધિમદ્વર્યેષુ ॥

અથ દ્વાદશસમુદ્ધાસારમ્ભઃ ॥

અથ નાસ્તિકમતાન્તર્ગતચારવાક-બૌદ્ધ-જૈનમતસ્વંડનમંડન
વિષયાન્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

કોઈ એક બૃહસ્પતિ નામે પુરુષ થયો હતો, જે વેદ, ઇશ્વર અને યજ્ઞાદિ ઉત્તમ કર્મોને પણ નહીં માનતો હતો. જુઓ ! તેનો મત:—

યાવજ્જીવં સુખં જીવેન્નાસ્તિ મૃત્યોરગોચરઃ ।

મસ્મી મૃતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥ ૧ ॥

કોઈ મનુષ્યાદિ પ્રાણી મૃત્યુનો અગોચર નથી અર્થાત્ સર્વેને મરવું છે એટલા માટે જ્યાંસુધી શરીરમાં જીવ રહે ત્યાંસુધી સુખથી રહે. જો કોઈ કહે કે ધર્મોચરણથી કેટલાય છે અને જે ધર્મને છોડે તે પુનર્જન્મમાં મહાદુઃખ પામે ! તેને “ ચારવાક ” ઉત્તર દે છે કે અરે ભોળા બાઈ ! મુલા પશ્ચાત્ શરીર ભસ્મ થઈ જાય છે કે જેણે ખાધું પીધું છે, તે પુનઃ સંસારમાં આવશે નહીં. એટલામાટે જેમ બની શકે તેમ આનંદમાં રહો, લોકમાં નીતિથી ચાલો, ઐશ્વર્યને વધારો અને તેથી ઇચ્છિત ભોગ કરો, આજ લોક સમજો, પરલોક કાંઈ નથી. જુઓ ! પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, વાયુ એ ચાર ભૂતોનાં પરિણામથી આ શરીર બન્યું છે. એમાં એના યોગથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે માદક દ્રવ્ય ખાવા પીવાથી મદ-નિશા ઉત્પન્ન થાય છે. એજ પ્રકારે જીવ શરીરની સાથે ઉત્પન્ન થઈને શરીરના નાશ સાથે પોતે પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. પછી કોને પાપપુણ્યનું ફળ થશે ?

તચૈતન્યવિશિષ્ટદેહ એવ આત્મા દેહાતિરિક્ત આત્માનિ પ્રમાણાભાવાત્ ॥

આ શરીરમાં આરે ભૂતોના સંયોગથી જીવાત્મા ઉત્પન્ન થઈને તેમના વિયોગની સાથેજ નષ્ટ થઈ જાય છે કેમકે મુવા પછી કાંઈ પણ જીવ પ્રત્યક્ષ નથી થતો. અમે તો એક પ્રત્યક્ષનેજ માનિયે છીયે, કેમકે પ્રત્યક્ષ વિના અનુમાનાદિ થતુંજ નથી. એટલામાટે મુખ્ય પ્રત્યક્ષની સામે અનુમાનાદિ ગાણુ હોવાથી તેનું ગ્રહણ નથી કરતા. સુંદર સ્ત્રીના આલિંગનથી આનંદ કરવો એ પુરુષાર્થનું ફળ છે.

ઉત્તર—આ પૃથિવ્યાદિ ભૂત જડ છે, એનાથી ચેતનની ઉત્પત્તિ કદી થઈ શકતી નથી. જેમ હવણા માતા પિતાના સંયોગથી દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમજ આદિ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યાદિ શરીરોની આકૃતિ પરમેશ્વર કર્તા વિના કદી પણ થઈ શકતી નથી. મદની માફક ચેતનની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ હોતો નથી કેમકે મદ ચેતનને થાય છે, જડને નહીં. પદાર્થ નષ્ટ-અદૃષ્ટ થાય છે, પરંતુ અભાવ કાઢતો નથી થતો, એજ પ્રકારે અદૃશ્ય હોવાથી જીવનો પણ અભાવ ન માનવો જોઈએ. જ્યારે જીવાત્મા સદેહ થાય છે ત્યારેજ તેની પ્રકટતા થાય છે, જ્યારે શરીરને છોડી દે છે ત્યારે તે શરીર જે મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયું છે તે જેમ ચેતનયુક્ત પૂર્વે હતું, તેમ નથી થઈ શકતું. એજ વાત બૃહદ્ગરુડકમાં કહી છે:—

નાહં મોહં બ્રવીમિ અનુચ્છિત્તિધર્મા યમાત્મેતિ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે હું મોહવિ! હું મોહથી વાત નથી કરતો, કિન્તુ આત્મા અવિનાશી છે જેના યોગથી શરીર એટલું કરે છે, જ્યારે જીવ શરીરથી પૃથક્ થઈ જાય છે, ત્યારે શરીરમાં જ્ઞાન કાંઈ પણ નથી રહેતું. જો દેહથી પૃથક્ આત્મા ન હોય તો જેના સંયોગથી ચેતનતા અને વિયોગથી જડતા થાય છે, તે દેહથી પૃથક્ છે. જેમ આંખ સર્વને જુએ છે પરંતુ પોતાને નહીં. એજ પ્રકારે પ્રત્યક્ષનો કરનાર પોતાને ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ નથી કરી શકતો. જેમ પોતાની આંખથી સર્વ ઘટપટ્ટાદિ પદાર્થ જુએ છે તેમ આંખને પોતાના જ્ઞાનથી દેખે છે. જે દ્રષ્ટા છે તે દ્રષ્ટાજ રહે છે, દૃશ્ય કદી નથી થતો. જેમ આધાર વિના આધેય, કારણ વિના કાર્ય, અવયવી વિના અવયવ અને કર્તા વિના કર્મ નથી રહી શકતા, તેમ કર્તા વિના પ્રત્યક્ષ કેમ થઈ શકે? જો સુંદર સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરવો તેનેજ પુરુષાર્થનું ફળ માનો તો પ્રથમ ક્ષણિક સુખ અને પછી તેનાથી દુઃખ પણ થાય છે, તે પણ પુરુષાર્થનુંજ ફળ હશે. જ્યારે એમ છે ત્યારે સ્વર્ગની હાનિ થવાથી દુઃખ ભોગવવું પડશે. જો કહો કે દુઃખને છોડવવામાં અને સુખને વધારવામાં યત્ન કરવો જોઈએ તો મુક્તી સુખની હાનિ થઈ જાય છે, એટલામાટે તે પુરુષાર્થનું ફળ નથી.

આરવાક—જો દુઃખ સંયુક્ત સુખનો ત્યાગ કરે છે તે મૂર્ખ છે. જેમ ધાન્યાર્થી ધાન્યનું ગ્રહણ અને ભુક્ષાંતો ત્યાગ કરે છે, તેમ આ સંસારમાં બુદ્ધિમાન સુખનું ગ્રહણ અને દુઃખને ત્યાગ કરે. કેમકે જે આ લોકનાં ઉપસ્થિત સુખને છોડીને અનુપસ્થિત સ્વર્ગનાં સુખની ઇચ્છા કરીને ધૂર્તકથિત વેદોક્ત અમિહોત્રાદિ કમોપાસના અને જ્ઞાનકાંડનું અનુજ્ઞાન પરલોક માટે કરે છે તે અજ્ઞાની છે. જ્યારે પરલોક છેજ નહીં ત્યારે તેની આશા કરવી એ મૂર્ખતાનું કામ છે. કેમકે:—

અગ્નિહોત્રં ત્રયો વેદાત્રિદણ્ડં ભસ્મગુણનમ્ ।

બુદ્ધિપૌરુષહીનાનાં જીવિકેતિ બૃહસ્પતિઃ ॥ ૧ ॥

ચારવાક મત પ્રચારક “ બૃહસ્પતિ ” કહે છે કે અગ્નિહોત્ર, ત્રણ વેદ, ત્રણ દણ્ડ, અને ભસ્મનું લગાવવું એ બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ રહિત પુરુષોએ જીવિકા બનાવી લીધી છે. કિન્તુ કાંટા લાગવા ઇલાદિથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખનું નામ નરક, લોકસિદ્ધ રાજા પરમેશ્વર અને દેહનો નાશ થવો એ મોક્ષ, બીજું કાંઈ પણ નથી.

ઉત્તર—વિષયરૂપી સુખ માત્રને પુરુષાર્થનું ફળ માનીને વિષય દુઃખ નિવારણ માત્રમાં કૃતકૃત્યતા અને સ્વર્ગ માનવું, એ મૂર્ખતા છે. અગ્નિહોમાદિ યજ્ઞોથી વાયુ, વૃષ્ટિ, જલની શુદ્ધિ દ્વારા આરોગ્યતાનું હોવું અને તેથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે, તેને ન જાણીને વેદ, ઇશ્વર અને વેદોક્ત ધર્મની નિન્દા કરવી એ ધૂર્તોનું કામ છે. જે ત્રિદણ્ડ અને ભસ્મધારણનું ખંડન છે તે ઠીક છે. જો કંટકાદિથી ઉત્પન્ન થયલાંજ દુઃખનું નામ નરક હોય તો તેનાથી અધિક મહારોગાદિ નરક કેમ નહીં? યદ્યપિ રાજાને ઐશ્વર્યવાન અને પ્રજા પાલનમાં સમર્થ હોવાથી શ્રેષ્ઠ માને તો ઠીક છે; પરંતુ જે અન્યાયકારી પાપી રાજા હોય, તેને પણ પરમેશ્વરવત્ માનતા હો તો તમારા જેવા કોઈ પણ મૂર્ખ નહી. શરીરનો વિચ્છેદ થવો માત્ર મોક્ષ છે તો ગધેડાં કુતરાં આદિ અને તમારામાં શો ભેદ રહ્યો? કિન્તુ આકૃતિજ માત્ર ભિન્ન રહી! ચારવાકઃ—

અગ્નિરુષ્ણો જલં શીતં શીતસ્પર્શસ્તથાઽનિલઃ ।

કેનેદં ચિત્રિતં તસ્માત્સ્વભાવાત્તદ્ વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૧ ॥

ન સ્વર્ગી નાઽપવર્ગો વા નૈવાત્મા પારલૌકિકઃ ।

નૈવ વર્ણાશ્રમાદીનાં ક્રિયાશ્ચ ફલદાયિકાઃ ॥ ૨ ॥

પશુશ્ચેન્નિહતઃ સ્વર્ગં જ્યોતિષ્ટોમે ગમિષ્યતિ ।

સ્વપિતા યજમાનેન તન્ન કસ્માન્નહિંસ્યતે ॥ ૩ ॥

મૃતાનામપિ જન્તૂનાં શ્રાદ્ધં ચેત્તૃપ્તિકારણમ્ ।

ગચ્છતામિહ જન્તૂનાં વ્યર્થં પાથેયકલ્પનમ્ ॥ ૪ ॥

સ્વર્ગસ્થિતા યદા તૃપ્તિં ગચ્છેયુસ્તન્ન દાનતઃ ।

પ્રાસાદસ્યોપરિસ્થાનામન્ન કસ્માન્ન દીયતે ॥ ૫ ॥

યાવજ્જીવેત્સુખં જીવેદ્દણં કૃત્વા ઘૃતં પિબેત્ ।

મસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥ ૬ ॥

યદિગચ્છેત્પરં લોકં દેહાદેષ વિનિર્ગતઃ ।

કસ્માદ્ભૂયો ન ચાયાતિ બન્ધુસ્નેહસમાકુલઃ ॥ ૭ ॥

તતશ્ચ જીવનોપાયો બ્રાહ્મણૈર્વિહિતસ્તિવહ ।

મૃતાનાં પ્રેતકાર્યાણિ ન ત્વન્યદ્વિચિતે ક્વચિત્ ॥ ૮ ॥

ત્રયો વેદસ્ય કર્તારો મળ્દધૂર્ત્તનિશાચરાઃ ।

જર્ફરી તુર્ફસેત્યાદિ પળ્ડિતાનાં વચઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૯ ॥

અશ્વસ્યાત્ર હિ શિશ્નન્તુ પત્નીગ્રાહ્યં પ્રકીર્તિતમ્ ।

મળ્દૈસ્તદ્વત્પરં ચૈવ ગ્રાહ્યજાતં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

માંસાનાં સ્વાદનં તદ્વન્નિશાચરસમીરિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

૧. ચારવાક, આલાણુક, બૌદ્ધ અને જૈન પણ જગત્ની ઉત્પત્તિ સ્વભાવથી માને છે. જે જે સ્વાભાવિક ગુણ છે તેથી દ્રવ્યસંયુક્ત થઈને સઘળા પદાર્થ અને છે, કાર્મજગત્નો કર્તા નથી.

૨. પરન્તુ એમાંથી ચારવાક એમ માને છે. કિન્તુ પરલોક અને જીવાત્માને, બૌદ્ધ અને જૈન માને છે, ચારવાક નથી માનતો; શેષ બ્રાહ્મણો તે એ ત્રણોના મત કાર્મકાર્મ વાત છોડીને એક સરખા છે, નથીતો કોઈ સ્વર્ગ, નથીતો કોઈ નરક, અને નથીતો કોઈ પરલોકમાં જન્મશે આત્મા, અને નથીતો વર્ણાશ્રમની ક્રિયા ફલદાયક.

૩. જે યજ્ઞમાં પશુ મારી હોમ કરેથી તે સ્વર્ગે જતો હોય તો યજ્ઞમાન પોતાના પિતા આદિને મારી, હોમ કરી, સ્વર્ગે કેમ નથી મોકલતા ?

૪. જે મુએલાં જીવોનાં શ્રાદ્ધ અને તર્પણ તૃપ્તિકારક થાય છે તો પરદેશમાં જન્મશે, માર્ગમાં નિર્ધાહાર્થ અન્ન, વસ્ત્ર, અને ધનાદિ શા માટે લઈ જાય છે ? કેમકે જેમ મૃતકના નામથી અર્પણ કરેલા પદાર્થ સ્વર્ગમાં પહોંચે છે, ત્યારે તો પરદેશમાં જન્મશે માટે તેમની સંબંધી પણ ધરમાં તેના નામથી અર્પણ કરીને દેશાંતરમાં પહોંચાડી દે, જે એ નથી પહોંચતું તો સ્વર્ગમાં તે શી રીતે પહોંચી શકે છે ?

૫. જે મર્ત્ય લોકમાં દાન કરવાથી સ્વર્ગવાસી તૃપ્ત થાય છે તો નીચે આપવાથી ધરના ઉપર સ્થિત પુરુષ તૃપ્ત કેમ નથી થતો ?

૬. એટલા માટે જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી સુખથી જીવે. જે ધરમાં પદાર્થ ન હોય તો કર્મ કાઢીને પણ આનંદ કરે, કર્મ આપવું નહીં પડે કેમકે જે શરીરમાં જીવે બાહ્ય પિધું છે તે એકાંત પુનરાગમન થતું નથી તો પછી કોની પાસે અને કોણ માંગશે ? અને કોણ આપશે ?

૭ જે લોક કહે છે કે મૃત્યુસમય જીવ નિકળીને પરલોકમાં જાય છે એ વાત મિથ્યા છે. કેમકે જે એમ હોત તો કુદુંબના મોહથી બદ્ધ થઈને પુનઃ ધરમાં કેમ નથી આવતો ?

૮. એટલા માટે એ સર્વ બ્રાહ્મણોએ પોતાની જીવિકાનો ઉપાય કર્યો છે, જે દશગ્રન્થાદિ મૃતક ક્રિયા કરે છે, એ સર્વ તેમની જીવિકાની લીલા છે.

૯. વેદનાં બનાવનારા ભાંડ, ધર્મ અને નિશાચર-રાક્ષસ એ ત્રણ “જર્ઝરી તુર્જરી” ઇત્યાદિ પંડિતોનાં ધર્મતાયુક્ત વચન છે.

૧૦. જુઓ ! ધૃત્તોની રચના !! ઘોડાનાં લિંગને સ્ત્રી ગ્રહણ કરે, તેની સાથે યજ્ઞમાનની સ્ત્રી પાસે સમાગમ કરાવવો, કન્યા સાથે મસ્કરી કરવી આદિ લખ્યું એ ધૃત્તો વિના નથી થઈ શકતું.

૧૧. અને જે માંસનું ખાવું લખ્યું છે. તે વેદ ભાગ રાક્ષસનો બનાવેલો છે.

૧. ઉત્તર—એતનપરમેશ્વરે નિર્માણ કર્યો વિના જડ પદાર્થો પોતે માંદોમાંદો સ્વભાવથી નિયમ પૂર્વક મળીને ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. જે સ્વભાવથી જ થતા હોય તો બીજા સૂર્ય, ચન્દ્ર, પૃથિવી અને નક્ષત્રાદિ લોક આપોઆપ કેમ નથી ઉત્પન્ન થતા ? ॥ ૧ ॥

૨. સ્વર્ગ સુખભોગનું અને નરક દુઃખભોગનું નામ છે. જે જીવાત્મા ન હોય તો સુખ દુઃખનો ભોક્તા કોણ થઈ શકે ? જેમ આ સમયે સુખદુઃખનો ભોક્તા જીવ છે તેમ પર જન્મમાં પણ હોય છે. શું સત્ય ભાષણ, અને પરોપકારાદિ ક્રિયા પણ વર્ણાશ્રમિયોની નિષ્ક્રમ થશે ? કદી નહીં. ॥ ૨ ॥

૩. પશુ મારીને હોમ કરવો એવું વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોમાં કોઈ પણ સ્થળે નથી લખ્યું. અને મૃતકોનાં શ્રાદ્ધ તર્પણ કરવાં એ કપોત કલ્પિત છે. કેમકે એ વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોની વિરુદ્ધ હોવાથી ભાગવતાદિ પુરાણમતવાળાનો એ મત છે, તેથી એ વાતનું ખંડન અખંડનીય છે. ॥ ૩ ॥

૪. જે વસ્તુ છે તેનો અભાવ કદી નથી થતો, વિદ્યમાન જીવનો અભાવ નથી થઈ શકતો. દેહ ભરમ થઈ જાય છે, જીવ નહીં. જીવ તો બીજાં શરીરમાં જાય છે, એટલામાટે જે કોઈ ઋણાદિ કરી બીજાના પદાર્થોથી આ લોકમાં ભોગ કરીને તે રૂણ પાછું નથી આપતો તે નિશ્ચય પાપી થઈને બીજા જન્મમાં દુઃખરૂપી નરક ભોગવે છે, એમાં કાંઈપણ સંદેહ નથી. ॥ ૪ ॥

૫. દેહથી નિકળીને જીવ સ્થાનાન્તર અને શરીરાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેને પૂર્વ જન્મ તથા કુટુંબાદિનું જ્ઞાન કાંઈ પણ નથી રહેતું તેથી તે પુનઃ કુટુંબમાં નથી આવી શકતો. ॥ ૫ ॥

૬. હા, બ્રાહ્મણોએ પ્રેતકર્મ પોતાની જીવિકાએ બનાવી લીધું. છે પરંતુ એ વેદોક્ત ન હોવાથી ખંડનીય છે. ॥ ૬ ॥

૭. હવે કહો, કે જે ચારવાક આદિએ વેદાદિ સત્યશાસ્ત્ર જેવાં સાંભળ્યાં કે શીખ્યાં હોત તો વેદોની નિન્દા કદી ન કરત, કે વેદ ભાંડ ધર્મ, અને નિશાચરવત પુરુષોએ બનાવ્યા છે, એવાં વચન કદી પણ નહીં કહત. હા, ભાંડ, ધર્મ, નિશાચરવતમહીધરાદિ ટીકાકાર થયાછે; તેમની

ધૂર્તતા છે, વેદોની નથી, પરંતુ શોક છે ચારવાક, આભાણુક, ઐંદ્ર અને જૈનિયોપર કે એમણે મૂળ ચાર વેદોની સંહિતાએને પણ ન સાંભળી, ન જોઈ અને ન કોઈ વિદ્વાન પાસેથી શિખી લીધી. કેમકે એમ ન કરવાથી નષ્ટ બ્રહ્મ બુદ્ધિ થઈને ઉટપટાંગ વેદોની નિંદા કરવા લાગ્યા. દુષ્ટ વામમાર્ગિયોની પ્રમાણુ શુન્ય કપોલ કલ્પિત બ્રહ્મ ટીકાઓ જોઈને વેદોના વિરોધી ઘઈ અવિદ્યા રૂપ અગાધ સમુદ્રમાં ડૂબ્યા. ॥૭॥

૮. હવે વિચારવું જોઈએ કે સ્ત્રી પાસે અશ્વના લિંગનું પ્રદાન કરાવી, તેની સાથે સમાગમ કરાવવો અને યજ્ઞમાનની કન્યા સાથે હાંસી મજાક આદિ કરવાં એ વામમાર્ગી લોકો વિના અન્ય મનુષ્યોનું કામ નથી. એ મહાપાપી વામમાર્ગી વિના વેદાર્થથી વિપરીત આવું બ્રહ્મ અશુદ્ધ વ્યાખ્યાન કોણ કરે? અત્યંત શોક તો એ ચારવાક આદિ પર છે, કે જે વિના વિચારે વેદોની નિંદા કરવા તત્પર થયા, જરા તો પોતાની બુદ્ધિથી કામ લીધું હશે? શું કરે બિચારા એમાં એટલી વિદ્યાજ નહીં હતી, જે સત્યાસત્યનો વિચાર કરી, સત્યનું મંડન અને અસત્યનું ખંડન કરે ॥ ૮ ॥

૯. વળી જે માંસ ખાવું છે તેપણ એજ વામમાર્ગી ટીકાકારોની લીલા છે, તેથી તેમને શક્તિ કહેવા ઉચિત છે, પરંતુ વેદોમાં કહી માંસ ખાવું નથી લખ્યું, એટલામાટે ઈત્યાદિ મિથ્યા વાતોનું પાપ એ ટીકાકારોને અને જેમણે વેદોને જાણ્યા, સાંભળ્યા વિના મનમાની નિન્દા કરી છે તેમને નિઃસંદેહ લાગશે. સાચું તો એ છે કે જેમણે વેદોથી વિરોધ કયો અને કરે છે અને કરશે, તે અવશ્ય અવિદ્યારૂપી અન્ધકારમાં પડીને સુખને બદલે દારણ દુઃખ, જેટલું પામે તેટલુંજ ન્યૂન છે. એટલામાટે મનુષ્યમાત્રને વેદાનુકૂલ ચાલવું સમુચિત છે. ॥ ૯ ॥

૧૦. જે વામમાર્ગિયોએ મિથ્યા કપોલકલ્પના કરીને વેદોના નામથી પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કિંધો અર્થાત્ યથેષ્ઠ મઘપાન કર્યું, માંસ ખાવું અને પરસ્ત્રીનું ગમન કરવું આદિ દુષ્ટકામોની પ્રવૃત્તિ થયા અર્થે વેદોને કલંક લગાડ્યું, તેની એવી એવી વાતોને જોઈને, ચારવાક, ઐંદ્ર, જૈન લોક વેદોની નિન્દા કરવા લાગ્યા અને પૃથક્ એક વેદ વિરુદ્ધ અનાશ્વરવાદી અર્થાત્ નાસ્તિક મત ચલાવી દીધો. જે ચારવાકાદિ વેદોનો મૂલાર્થ વિચારત તો આ જુદી ટીકાઓને જોઈને સત્ય વેદોક્ત મતથી શા માટે હાથ ધોઈ એસત? શું કરે બિચારા!

વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિ: । જ્યારે નષ્ટ બ્રહ્મ થવાનો વખત આવે છે ત્યારે મનુષ્યની ઉત્તરી બુદ્ધિ થઈ જાય છે.

હવે જે ચારવાકાદિમાં ભેદ છે તે લખિયે છિયે.

એ ચારવાકાદિ ધણીક વાતોમાં એક છે. પરંતુ ચારવાક દેહની ઉત્પત્તિ સાથે જીવોત્પત્તિ અને એના નાશનો સાથેજ જીવનો પણ નાશ માને છે. પુનર્જન્મ અને પરલોકને નથી માનતો. એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ વિના અનુમાનાદિ પ્રમાણોને પણ નથી માનતો. ચારવાક શબ્દનો અર્થ “ જે બોલવામાં પ્રગલ્ભ અને વિશેષાર્થ વૈતંડિક હોય છે. ” અને ઐંદ્ર-જૈન પ્રત્યક્ષાદિ

ચારો પ્રમાણુ, અનાદિ જીવ, પુનર્જન્મ, પરત્વોક અને મુક્તિને પણ માને છે એટલેજ ચારવાકથી બૌદ્ધ અને જૈનિયોનો ભેદ છે. પરંતુ નાસ્તિકતા, વેદ અને ઇશ્વરની નિન્દા, પરમત દ્વેષ, છ યતના (છ કર્મ) અને જગતનો કર્તા કોઈ નથી ઇત્યાદિ વાતોમાં એ સઘળા એકજ છે. આ ચારવાકનો મત સંક્ષેપે દર્શાવી દીધો.

હવે બૌદ્ધ મતના વિષયમાં સંક્ષેપથી લખિયે છિયે:—

કાર્યકારણભાવાદ્વા સ્વભાવાદ્વા નિયામકાત્ ।

અવિનાભાવનિયમો દર્શનાન્તરદર્શનાત્ ॥ ૧ ॥

કાર્ય કારણ ભાવ અર્થાત્ કાર્યના દર્શનથી કારણ અને કારણના દર્શન થી કાર્યોદિના સાક્ષાર પ્રત્યક્ષથી શેષમાં અનુમાન થાય છે, એના વિના પ્રાણિયોના સમ્પૂર્ણ વ્યવહાર પૂર્ણ થઈ શકતા નથી, ઇત્યાદિ લક્ષણોથી અનુમાનને અધિક માનીને ચારવાકથી ભિન્ન શાખા બૌદ્ધોની થઈ છે.

બૌદ્ધ ચાર પ્રકારના છે:—એક “ માધ્યમિક, ” બીજો “ યોગાચાર, ” ત્રીજો “ સૌત્રાંતિક ” અને ચોથો “ વૈભાષિક. ”

બુદ્ધ્યા નિર્વર્તે સ બૌદ્ધઃ ।

જે બુદ્ધિથી સિદ્ધ થાય અર્થાત્ જે જે વાત પોતાની બુદ્ધિમાં આવે તેને તેને માને અને જે જે બુદ્ધિમાં ન આવે, તેને તેને ન માને. એમાંથી પ્રથમ “ માધ્યમિક ” સર્વશૂન્ય માને છે અર્થાત્ જેટલા પદાર્થ છે તે સર્વ શૂન્ય અર્થાત્ આદિમાં નહીં હતા, અન્તમાં નથી રહેતા, મધ્યમાં જે પ્રતીત થાય છે તે પણ પ્રતીત સમયમાં છે પશ્ચાત્ શૂન્ય થઈ જાય છે. જેમ ઉત્પત્તિની પૂર્વે ઘટ ન હતો પ્રધ્વંસની પશ્ચાત્ નથી રહેતો અને ઘટ જ્ઞાનસમયે ભાસે છે અને પદાર્થાન્તરમાં જ્ઞાન જવાથી ઘટજ્ઞાન નથી રહેતું. એટલા માટે શૂન્યજ એક તત્વ છે. બીજો “ યોગાચાર ” જે બાહ્યશૂન્ય માને છે, તે અર્થાત્ પદાર્થ આંતરીક જ્ઞાનમાં ભાસે છે, બાહર નહીં. જેમ ઘટજ્ઞાન આત્મામાં છે ત્યારેજ મનુષ્ય કહે છે કે આ ઘટ છે. જો બીજા જ્ઞાન ન હોય તો કહી શકતો નથી એમ માને છે. ત્રીજો “ સૌત્રાંતિક ” જે બાહર અર્થનું અનુમાન માને છે તે, કેમકે બાહર કોઈ પદાર્થ સાંગોપાંગ પ્રત્યક્ષ નથી હોતો કિન્તુ એક દેશ પ્રત્યક્ષ થવાથી શેષમાં અનુમાન કરવામાં આવે છે. એનો એવો મત છે.

ચોથો “ વૈભાષિક ” છે, તેનો મત બાહર પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અંદર નહીં. જેમ અયં નીલો ઘટઃ । એ પ્રતિતીમાં નીલયુક્ત ઘટાકૃતિ બાહર પ્રતીત થાય છે. એ એમ માને છે. યદ્યપિ એમનો આચાર્ય બુદ્ધ એક છે તથાપિ શિષ્યોના બુદ્ધિભેદથી ચાર પ્રકારની શાખા થઈ ગઈ છે. જેમ સૂર્યાસ્ત થવાથી જનર પુરૂષ પરસ્ત્રી ગમનાદિ અને વિદ્વાન સત્યભાષણાદિ શ્રેષ્ઠ કર્મ કરે છે. સમય એક પરંતુ પોતપોતાની બુદ્ધિને અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન ચેષ્ટા કરે છે.

હવે આ પૂર્વોક્ત ચારેમાં “ માધ્યમિક ” સર્વને ક્ષણિક માને છે, અર્થાત્ ક્ષણક્ષણમાં બુદ્ધિનું

પરિણામ થવાથી જે પૂર્વે લક્ષ્યમાં જાત વસ્તુ હતી, તેવીજ બીજે લક્ષણ નથી રહેતી એટલામાટે સર્વને લક્ષિક માનવું જોઈએ, એમ માને છે.

બીજે “યોગચાર”-જે પ્રવૃત્તિ છે તે સર્વ દુઃખરૂપ છે કેમકે ક્રોધ પણ પ્રાણી પ્રાપ્તિમાં સન્વુત નથી રહેતું એકની પ્રાપ્તિમાં બીજાની ઈચ્છા બનીજ રહે છે. એ પ્રકારે માને છે.

ત્રીજે “સૌત્રાન્તિક” સર્વ પદાર્થ પોતપોતાના લક્ષણોથી લક્ષિત થાય છે, જેમ ગાયના ચિન્હોથી ગાય, અને ઘોડાના ચિન્હોથી ઘોડો જાત થાય છે. તેમ લક્ષણ લક્ષ્યમાં સદા રહે છે, એમ તે કહે છે.

ચોથો “વૈભાષિક” શુન્ય તેજ એક પદાર્થ માને છે. પ્રથમ માધ્યામિક સર્વને શુન્ય માનતો હતો, તેનોજ પક્ષ વૈભાષિકનો પણ છે. ઇસાદિ બૌદ્ધોમાં ધાણુજ વિવાદ પક્ષ છે, આ રીતે ચાર પ્રકારની ભાવના માને છે.

ઉત્તર—જે સર્વ શુન્ય હોય તો શુન્યને જાણનાર શુન્ય નથી થઈ શકેતો અને જે સર્વ શુન્ય હોય તો શુન્યને શુન્ય નહીં જાણી શકે. એટલામાટે શુન્યનો જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે. અને જે યોગચાર બાહ્ય શુન્યતા માને છે, તો પર્વત એની અંદર હોયો જોઈએ, જે કહે કે પર્વત અંદર છે તો તેના હૃદયમાં પર્વત જેટલો અવકાશ ક્યાં છે? એટલા માટે, પર્વત બાહર છે, અને પર્વતજ્ઞાન આત્મામાં રહે છે.

સૌત્રાન્તિક ક્રોધ પદાર્થને પ્રત્યક્ષ નથી માનતો તો તે પોતે સ્વયં અને તેનું વચન પણ અનુમેય જનું જોઈએ પ્રત્યક્ષ નહીં. જે પ્રત્યક્ષ ન હોય તો **અયં ઘટ:** એ પ્રયોગ પણ ન હોયો જોઈએ, કિન્તુ **અયં ઘટૈકદેશ:** આ ઘટનો એક દેશ છે અને એક દેશનું નામ ઘટ નહીં કિન્તુ સમુદાયનું નામ ઘટ છે. “આ ઘટ છે,” એ પ્રત્યક્ષ છે, અનુમેય નહીં કેમકે સર્વ અવયવોમાં અવયવી એક છે, તેનું પ્રત્યક્ષ થવાથી સઘળા ઘટના અવયવો પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અર્થાત્ સઘણ ઘટ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ચોથો વૈભાષિક બાહ્ય પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ માને છે, તે પણ ઠીક નથી. કેમકે જ્યાં જ્ઞાતા અને જ્ઞાન હોય છે ત્યાંજ પ્રત્યક્ષ થાય છે, યદ્યપિ પ્રત્યક્ષ જે વિષય બાહર હોય તો પણ તદાકાર જ્ઞાન આત્માને થાય છે, તેમ જો લક્ષિક પદાર્થ અને તેનું જ્ઞાન લક્ષિક હોય તો “પ્રત્યભિજ્ઞા” અર્થાત્ “મે અમુક વાત કહી હતી” એવું સ્મરણ ન થવું જોઈએ, પરંતુ પૂર્વ દૃષ્ટાન્તનું સ્મરણ થાય છે, તેટલા માટે લક્ષિક વાદ પણ ઠીક નથી. જે સર્વ દુઃખ હોય અને સુખ ક્રોધ પણ ન હોય તો સુખની અપેક્ષા વિના દુઃખ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું. જેમકે રાત્રિની અપેક્ષા દિવસ અને દિવસની અપેક્ષાએ રાત્રિ થાય છે, સર્વ દુઃખ માનવું ઠીક નથી. જે સ્વલક્ષણ માને તો નેત્ર રૂપનું લક્ષણ છે અને રૂપ લક્ષ્ય છે, જેમ ઘટનું રૂપ, ઘટના રૂપનું લક્ષણ એ ચક્ષુ લક્ષ્યથી ભિન્ન છે અને ગન્ધ પૃથિવીથી અભિન્ન છે, એ પ્રમાણ ભિન્નાભિન્ન લક્ષ્યાલક્ષણ

માનવું જોઈએ. શુન્યનો જે ઉત્તર પૂર્વે આપ્યો છે તેજ અર્થાત્ શુન્યનો જાણનાર શુન્યથી ભિન્ન હોય છે.

સર્વસ્ય સંસારસ્ય દુઃસ્વાત્મકત્વં સર્વતીર્થંકરસંમતમ્ ॥

જેને બૌદ્ધ તીર્થંકર માને છે તેમનેજ જન પણ માને છે, એટલા માટે એ એક એક છે, અને પૂર્વેકા ભાવના ચતુષ્ટય-ચાર ભાવનાઓથી સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિથી શુન્યરૂપ નિર્વાણ અર્થાત્ મુક્તિ માને છે. પોતાના શિષ્યોને યોગ, આચારનો ઉપદેશ કરે છે. ગુરૂના વચનનું પ્રમાણ કરવું એવી અનાદિ બુદ્ધિમાં વાસના હોવાથી બુદ્ધિજ અનેકાકાર બાસે છે, એમાંથી પ્રથમ સ્કંધઃ—

રૂપવિજ્ઞાનવેદના સંજ્ઞા સંસ્કારસંજ્ઞકઃ ॥

૧. જે ઇન્દ્રિયોથી રૂપાદિ વિષય ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે “રૂપસ્કંધ.”
૨. આલય વિજ્ઞાન પ્રવૃત્તિના જાણવા રૂપ વ્યવહારને “વિજ્ઞાનસ્કંધ.”
૩. રૂપ, સુંદર અને વિજ્ઞાન સ્કંધથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખદુઃખાદિ પ્રતીતિરૂપ વ્યવહારને “વેદનાસ્કંધ.”

૪. જો આદિ સંજ્ઞાનો સમ્બંધ નામી સાથે માનવા રૂપને “સંજ્ઞાસ્કંધ.”

૫. વેદના સ્કંધથી રાગદ્વેષાદિ કલેશ અને ક્ષુધા તૃષ્ણાદિ ઉપકલેશ, મદ, પ્રમાદ, અભિમાન, ધર્મ અને અધર્મરૂપ વ્યવહારને “સંસ્કારસ્કંધ” માને છે.

સર્વ સંસારમાં દુઃખરૂપ-દુઃખનુદર-દુઃખના સાધન રૂપ ભાવના કરીને સંસારથી છુટવું; ચારવાકી કરતાં અધિક મુક્તિ અને અનુમાન તથા જીવને ન માનવું, બૌદ્ધ માને છેઃ—

દેશના લોકનાથાનાં સત્ત્વાશયવશાનુગાઃ ।

મિચન્તે बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल ॥ १ ॥

गंभीरोत्तानभेदेन कच्चिबोभयलक्षणा ।

भिन्ना हि देशना भिन्ना शून्यताद्वयलक्षणः ॥ २ ॥

(द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धा मन्यन्ते)

अर्थानुपार्ज्यबहुशो द्वादशायतनानि वै ।

परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥ ३ ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः ॥ ४ ॥

અર્થાત્-૧. જે જ્ઞાની વિરક્ત, જીવનમુક્ત, લોકોના નાથ, બુદ્ધ આદિ તીર્થંકરોના પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણનારા, જે કે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોના ઉપદેશક છે, જેને બહુજ ભેદો અને બહુજ ઉપાયોથી કથ્યા છે, તેને માનવા.

૨. મોટા ગંભીર અને પ્રસિદ્ધ ભેદથી કહી કહી ગુપ્ત અને પ્રકટતાથી ભિન્ન ભિન્ન ગુરુઓના ઉપદેશ, જે કે શુન્યતા લક્ષણયુક્ત પૂર્વે કહી આવ્યા, તે માનવા.

૩. જે દ્વાદશાયતન પૂજા છે તેજ મોક્ષકરવાવાળી છે, તે પૂજાને માટે ઘણાજ દ્રવ્યોદિ પદ્ધતિની પ્રાપ્તિ કરીને દ્વાદશાયતન અર્થાત્ બાર પ્રકારનાં સ્થાન વિશેષ બનાવીને સર્વ પ્રકારે પૂજા કરવી જોઈએ, અન્યની પૂજા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?

૪. એમની દ્વાદશાયતન પૂજા આ છે:-પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય-શ્રોત્ર, ત્વક, ચક્ષુ, જિહ્વા, નાસિકા, પાંચ કર્મેન્દ્રિય-વાક, હસ્ત, પાદ, બુધ્ધિ, ઉપસ્થ; એ ૧૦ ઇન્દ્રિયો અને મન, બુદ્ધિ; એનોજ સત્કાર અર્થાત્ એને આનંદમાં પ્રવૃત્ત રાખવાં ઇલાદિ બૌદ્ધનો મત છે.

ઉત્તર—જે સર્વ સંસાર દુઃખરૂપ હોય તો કોઈ જીવની પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. સંસાર માં જીવોની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેથી સર્વ સંસાર દુઃખરૂપ નથી થઈ શકતો. કિંતુ એમાં સુખદુઃખ ભેદ છે, અને જે બૌદ્ધ લોક એવોજ સિદ્ધાંત માને છે તો ખાનપાનાદિ કરવું અંતઃપથ તથા આપઘાતિ સેવન કરીને શરીર રક્ષણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈને સુખ કેમ માને છે ? જે કહે કે અમે પ્રવૃત્ત તો થઈએ છીએ, પરંતુ એને દુઃખજ માનિએ છીએ, તો એ કથનજ સંભવ નથી, કેમકે જીવ સુખ જાણીને પ્રવૃત્ત અને દુઃખ જાણીને નિવૃત્ત થાય છે. સંસારમાં ધર્મક્રિયા, વિદ્યા, સત્સંગાદિ શ્રેષ્ઠ વ્યવહાર સર્વ સુખકારક છે, એને બાધ્દોષિના અન્ય કોઈ પણ વિદ્વાન દુઃખનું લિંગ નથી માની શકતા. જે પાંચ સ્કંધ છે તે પણ પૂર્ણપૂર્ણ છે, કેમકે જે એવા સ્કંધ વિચારવા લાગિએ તો એક એકના અનેક ભેદ થઈ શકે છે. જે તીર્થકરોને ઉપદેશ અને લોકનાથ માને છે, અને અનાદિ જે નાથનો પણ નાથ પરમાત્મા છે તેને નથી માનતા, તો એ તીર્થકરોએ ઉપદેશ કોનાથી મેળવ્યો ? જે કહે કે સ્વયં પ્રાપ્ત થયો તો એ કથન સંભવ નથી. કેમકે કારણ વિના કાર્ય થઈ શકતું નથી. અથવા તેમના કથનાનુસાર એમજ હોત તો હવણા પણ એમનામાં પઠન પાઠન શ્રવણ શ્રાવણ, અને જ્ઞાનિયોનો સત્સંગ કર્યા વિના જ્ઞાની કેમ નથી થઈ જતા ? જ્યારે નથી થતા ત્યારે એવું કથન સર્વથા નિર્મૂળ અને યુક્તિશૂન્ય સન્નિપાત રોગગ્રસ્ત મનુષ્યના આરડવા જેવું છે. જે શૂન્યરૂપજ અદ્વૈત ઉપદેશ બૌદ્ધનો છે, તો વિદ્યમાન વસ્તુ શૂન્યરૂપ કદી નથી થઈ શકતી. હા સૂક્ષ્મ કારણરૂપ તો થઈ જાય છે, એટલા માટે એ પણ કથન ભ્રમરૂપી છે. જે દ્રવ્યોના ઉપાર્જનથીજ પૂર્વોક્ત દ્વાદશાયતન પૂજા મોક્ષનું સાધન માને છે તો દશ પ્રાણ અને અગ્યારમા જીવાત્માની પૂજા કેમ નથી કરતા ? જ્યારે ઇન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણની પૂજા પણ મોક્ષપ્રદ છે તો એ બાધ્દોષ અને વિપરી જનોમાં શો ભેદ રહ્યો જે એનાથી એ બૌદ્ધ ન બચી શકે તો ત્યાં મુક્તિ પણ ક્યાં રહી ? જ્યાં આવી વાતો છે ત્યાં મુક્તિનું શું કામ ? વાહ ! શી એમણે પોતાની અવિદ્યાની ઉન્નતિ કરી છે જેનું સાદૃશ્ય એમના વિના બીજા સાથે નથી ઘટી શકતું ! નિશ્ચય તો એજ થાય છે કે વેદ-ધર્મશ્રિ સાથે વિરોધ કરવાનું એમને એજ ફળ મળ્યું. પૂર્વે તો સર્વ સંસારની દુઃખરૂપી ભાવના કરી,

પછી વચમાં દ્વાદશાયતન પૂજા લગાડી દીધી. શું એમની દ્વાદશાયતન પૂજા સંસારના પદા-
ર્થોથી બાહરની છે કે જે મુક્તિની દેનારી થઈ શકે. તો વાર કદી આંખ મીચીને કોઈ રત્ન
શોધવા ચાહે તો તે કદી પ્રાપ્ત થઈ શકે ? એવીજ એમની લીલા વેદ તથા ઇશ્વરને
ન માનવાથી થઈ. હવે પણ સુખ ઇચ્છે તો વેદ તથા ઇશ્વરનો આશ્રય લઈને પોતાનો
જન્મ સફળ કરે.

વિવેક વિકાસ ગ્રંથમાં બોધેલો આ પ્રકારે મત લખ્યોછે:—

બૌદ્ધાનાં સુગતો દેવો વિશ્વં ચ ક્ષણમંગુરમ્ ।

આર્ય સત્ત્વાખ્યયાતત્ત્વચતુષ્ટયમિદં ક્રમાત્ ॥ ૧ ॥

દુઃસ્વમાયતનં ચૈવ તતઃ સમુદયો મતઃ ।

માર્ગચેત્યસ્ય ચ વ્યાખ્યા ક્રમેણ શ્રૂયતામતઃ ॥ ૨ ॥

દુઃસ્વસંસારિણઃસ્કન્ધાસ્તે ચ પંચ પ્રકીર્તિતાઃ ।

વિજ્ઞાનં વેદના સંજ્ઞા સંસ્કારો રૂપમેવ ચ ॥ ૩ ॥

પચ્ચેન્દ્રિયાણિ શબ્દા વા વિષયાઃ પચ્ચ માનસમ્ ।

ધર્માયતનમેતાનિ દ્વાદશાયતનાનિ તુ ॥ ૪ ॥

રાગાદીનાં ગણો યઃ સ્યાત્સમુદેતિ નૃણાં હૃદિ ।

આત્માત્મીયસ્વભાવાખ્યઃ સ સ્યાત્સમુદયઃપુનઃ ॥ ૫ ॥

ક્ષણિકાઃ સર્વે સંસ્કારા इति या वासना स्थिरा ।

સ માર્ગ इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥ ૬ ॥

પ્રત્યક્ષાનુમાનઞ્ચ પ્રમાણં દ્વિતયં તથા ।

ચતુઃ પ્રસ્થાનિકા બૌદ્ધાઃ રૂપાંતા વૈભાષિકાદયઃ ॥ ૭ ॥

અથો જ્ઞાનાન્વિતો વૈભાષિકેણ બહુ મન્યતે ।

સૌત્રાન્તિકેન પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યોઽર્થો ન બહિર્મતઃ ॥ ૮ ॥

આકારસહિતા બુદ્ધિર્યોગાચારસ્ય સંમતા ।

કેવલાં સંવિદં સ્વસ્થાં મન્યન્તે મધ્યમાઃ પુનઃ ॥ ૯ ॥

રાગાદિજ્ઞાનસન્તાનવાસનાચ્છેદ સમ્ભવા ।

ચતુર્ણામપિ બૌદ્ધાનાં મુક્તિરેષા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૦ ॥

કૃત્તિઃકમण्डलुमौण्ड्यं चीरं पूर्वाह्नभोजनम् ।

संघो रक्तांबरत्वं च शिञ्जये बौद्धभिक्षुभिः ॥ ११ ॥

૧. ઐષ્ઠોના સુગત દેવ બુદ્ધ ભગવાન પૂજનીય દેવ અને જગત ક્ષણભંગુર આર્ય પુરુષ અને આર્યા સ્ત્રી તથા તત્ત્વોની આખ્યા સંજ્ઞાદિ પ્રસિદ્ધિ એ ચાર તત્ત્વ ઐષ્ઠોમાં મન્તવ્ય પદાર્થ છે.

૨. આ વિશ્વને દુઃખનું ઘર ગણે, તદનન્તર સમુદય-અર્થાત્ ઉત્પત્તિ થાય છે અને એની વ્યાખ્યા ક્રમથી સાંભળો,

૩. સંસારમાં દુઃખજ છે, જે પંચસ્કંધ પૂર્વ કહી આવ્યા છિયે તેને જાણવાં.

૪. પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, એના શબ્દાદિ વિષય પાંચ અને મન બુદ્ધિ અન્તઃકરણ ધર્મના સ્થાન એ દ્વાદશ છે.

૫. જે મનુષ્યના હૃદયમાં રાગદ્વેષાદિ સમૂહની ઉત્પત્તિ થાય છે તે સમુદય અને જે આત્મા આત્માના સમ્યન્ધી અને સ્વભાવ છે તે આખ્યા, એમનાથી પછી સમુદય થાય છે.

૬. સધળા સંસ્કાર ક્ષણિક છે, જે આ વાસના સ્થિર થવી તે ઐષ્ઠોના માર્ગ છે અને તેજ શુન્ય તત્ત્વ શુન્યરૂપ થઈ જવું એ મોક્ષ છે.

૭. ઐશ્વ લોક પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એજ પ્રમાણ માને છે. ચાર પ્રકારના એનામાં ભેદછે-વૈભાષિક, સૈત્રાંતિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક.

૮. એમાં વૈભાષિક જ્ઞાનમાં જે અર્થ છે તેને વિદ્યમાન માને છે, કેમકે જે જ્ઞાનમાં નથી, તેનું હોવું સિદ્ધ પુરુષ માની શકતા નથી. અને સૈત્રાંતિક આહવાને પ્રત્યક્ષ પદાર્થ માને છે, બાહર નહીં.

૯. યોગાચાર-આકાર સહિત વિજ્ઞાન યુક્ત બુદ્ધિને માને છે અને માધ્યમિક કેવળ પોત પોતાનામાં પદાર્થોનું જ્ઞાન માત્ર માને છે, પદાર્થોને માનતા નથી.

૧૦. રાગાદિ જ્ઞાનના પ્રવાહની વાસનાના નાશથી ઉત્પન્ન થતી મુક્તિ ચારે ઐષ્ઠોની છે.

૧૧. મૃગાદિનું આમરું, કમણ્ડલુ, માથું મુંડાવે, વલ્કલ, વસ્ત્ર પૂર્વાન્ધ અર્થાત્ નવ વાગ્યા પહેલે ભોજન, એકલાં ન રહેવું, રક્ત, વસ્ત્રનું ધારણ; એ ઐશ્વના સાધુઓનો વેશ છે.

ઉત્તર—૧. જો ઐષ્ઠોના સુગત બુદ્ધજ દેવ છે તો તેનો ગુર કોણ હતો? અને જો વિશ્વ ક્ષણભંગુર હોય તો ચિર દ્વષ્ટ પદાર્થનું “આ તેજ છે” એવું સ્મરણ ન હોવું જોઈયે. જો ક્ષણભંગુર હોય તો તે પદાર્થજ ન રહે તો પછી સ્મરણ કોનું થાય?

જો ક્ષણિક વાદજ ઐષ્ઠોનો માર્ગ છે તો એનો મોક્ષ પણ ક્ષણભંગુર હશે. જો જ્ઞાનથી યુક્ત અર્થ દ્રવ્ય હોય તો જડ દ્રવ્યમાં પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને તે ચાલનાદિ ક્રિયા કોના પર કરે છે? વાદ જે બાહર દેખાય છે તે મિથ્યા કેમ થઈ શકે છે? જો કોઈ આકાશથી સહિત બુદ્ધિ હોય તો દૃશ્ય થવી જોઈયે. જો કેવલ જ્ઞાનજ હૃદયમાં આત્મસ્થ હોય તો બાહ્ય પદાર્થોને કેવલ જ્ઞાનજ માનવામાં આવે તો જોય પદાર્થ વિના જ્ઞાનજ નથી

ધર્મ શકતું. જે વાસનાચ્છેદન મુક્તિ છે તે સુપુમિમાં પણ મુક્તિ માનવી નેધએ પણ એવું માનવું વિદ્યાથી વિરુદ્ધ હોવાને લાંબે તિરસ્કારણીય છે. ઇત્યાદિ વાતો સંક્ષેપમાં જોઈ મત-સ્થાની પ્રદર્શિત કરી દીધી છે. હવે બુદ્ધિમાન વિચારશીલ પુરુષ અવલોકન કરીને જાણી જશે કે એમની કેવી વિદ્યા અને કેવો મત છે. એને જૈન લોક પણ માને છે.

અહીંથી આગળ જૈન મતનું વર્ણન છે. પ્રકરણ રતનાકર ૧ ભાગ, નવચક્રસારમાં નિમ્ન લખેલી વાતો લખી છે:—

જોઈ લોક સમય સમયમાં નવીનપણે ૧. આકાશ, ૨. કાલ, ૩. જીવ, ૪ પુદ્ગલ, એ ચાર દ્રવ્ય માને છે અને જૈની લોક ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને કાલ એ છ દ્રવ્યોને માને છે.

એમાં કાલને આસ્તિકાય નથી માનતા કિન્તુ એવું કહે છે કે કાલ ઉપચારથી દ્રવ્ય છે, વસ્તુતઃ નથી. તેમાંથી “ધર્માસ્તિકાય” જે ગતિ પરિણામીપણાથી પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ અને પુદ્ગલ એની ગતિની સમીપથી સ્થમ્ભન કરવાનો હેતુ છે તે ધર્માસ્તિકાય, અને અસંખ્ય પ્રદેશ પરિમાણ અને લોકમાં વ્યાપક છે. બીજા “અધર્માસ્તિકાય,” એ છે કે જે સ્થિરતાથી પરિણામી થયેલો જીવ તથા પુદ્ગલની સ્થિતિના આશ્રયનો હેતુ છે. ત્રીજું “આકાશાસ્તિકાય” તેને કહે છે કે જે સર્વ દ્રવ્યોનો આધાર જેમાં અવગાહન પ્રવેશ, નિર્ગમાદિ ક્રિયા કરનાર જીવ તથા પુદ્ગલોના અવગાહનનો હેતુ અને સર્વવ્યાપી છે. ચોથું “પુદ્ગલાસ્તિકાય” એ છે કે જે કારણરૂપ સૂક્ષ્મ નિત્ય, એકરસ, વર્ણ, ગન્ધ, સ્પર્શ, કાર્યનું લિંગ પૂરવા અને ગળવાના સ્વભાવવાળા હોય છે. પાંચમું “જીવાસ્તિકાય” જે ચેતના લક્ષણ જ્ઞાન દર્શનમાં ઉપયુક્ત અનન્ત પર્યાયોથી પરિણામી થનાર કર્તા ભોક્તા છે, અને છઠું “કાલ” એ છે કે જે પુર્વોક્ત પંચાસ્તિકાયોના પરત્વ અપરત્વ નવીન પ્રાચીનતા ચિન્હરૂપ, પ્રસિદ્ધ વર્તમાનરૂપ, પર્યાયોથી યુક્ત છે તે “કાલ” કહેવાય છે.

સમીક્ષક—જે જોઈએ ચાર દ્રવ્ય પ્રતિ સમયમાં નવીન નવીન માન્યાં છે તે જુદાં છે, કેમકે આકાશ, કાળ, જીવ, અને પરમાણુ, એ નવાં અગર જીના કદી નથી થઈ શકતાં, કેમકે એ આદિના અને કારણરૂપથી અવિનાશી છે, પુનઃ નવાં અને જીના પણ કેવીરીતે ધરી શકે છે? વળી જૈનિયોનું માનવું પણ ઠીક નથી કેમકે ધર્માધર્મ દ્રવ્ય નથી કિન્તુ જીવ છે. એ બંને જીવાસ્તિકાયમાં આવી જાય છે, એટલામાટે આકાશ, પરમાણુ, જીવ અને કાળ માનત તો ઠીક હતું. અને જે નવ દ્રવ્ય વૈશેષિકમાં માન્યાં છે તેજ ઠીક છે. કેમકે પૃથિવ્યાદિ પાંચ તત્ત્વ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન એ નવ પૃથક પૃથક પદાર્થ નિશ્ચિત છે; એક જીવને ચેતન માનીને ઇશ્વરને ન માનવો, એ જૈન જોઈએની મિથ્યા પક્ષપાતની વાતો છે.

હવે જોઈ અને જૈની જે સમ ભંગી અને સ્યાદાદ માને છે તે એ છે કે “સન્ ઘટઃ”

એને પ્રથમ ભંગ કહે છે. કેમકે ઘટ પોતાની વર્તમાનતાથી યુક્ત અર્થાત્ ઘડો છે, એણે અભાવની વિરોધ કર્યો છે. બીજો ભંગ “અસન્ ઘટ:” ઘડો નથી. પ્રથમ ઘટના ભાવથી આ ઘડાના અસદ્ભાવથી બીજો ભંગ છે. ત્રીજો ભંગ એ છે કે “સન્ સન્નઘટ:” અર્થાત્ આ ઘડો તો છે. પરંતુ પટ નથી, કેમકે એ બેઢિથી પૃથક્ થઈ ગયો. ચોથો ભંગ ઘટોઽઘટ: જેમ “અઘટ: પટ:” બીજા પટના અભાવની અપેક્ષા પોતામાં હોવાથી ઘટ અઘટ કહેવાય છે. યુગપત્ એની એ સંજ્ઞા અર્થાત્ ઘટ અને અઘટ પણ છે. પાંચમો ભંગ એ છે કે ઘટને પટ કહેવો અયોગ્ય અર્થાત્ એમાં ઘટપણાનું વક્તવ્ય છે અને પટપણાનું અવ્યક્ત છે. છઠ્ઠા ભંગ એ છે કે જે ઘટ નથી તે કહેવા યોગ્ય નથી અને જે છે તે છે અને કહેવા યોગ્ય પણ છે. અને સાતમો ભંગ એ છે કે જે કહેવાને ઇષ્ટ છે પરંતુ તે છે. નહીં અને કહેવાને યોગ્ય પણ ઘટ નથી. એ સપ્તમ ભંગ કહેવાય છે. એ પ્રકારે:—

સ્યાદસ્તિ જીવોઽયં પ્રથમો ભંગ: ॥ ૧ ॥ સ્યાન્નાસ્તિ જીવો
દ્વિતીયો ભંગ: ॥ ૨ ॥ સ્યાદવક્તવ્યો જીવસ્તૃતીયો ભંગ: ॥ ૩ ॥
સ્યાદસ્તિ નાસ્તિરૂપો જીવશ્ચતુર્થો ભંગ: ॥ ૪ ॥ સ્યાદસ્તિ અવક્તવ્યો
જીવ: પશ્ચમો ભંગ: ॥ ૫ ॥ સ્યાન્નાસ્તિ અવક્તવ્યો જીવ: ષષ્ઠો ભંગ: ॥
॥ ૬ ॥ સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્યો જીવ ઇતિ સપ્તમો ભંગ: ॥ ૭ ॥

જીવ છે, એવું કથન હોય તો જીવના વિરોધી જડ પદાર્થોનો જીવમાં અભાવરૂપ ભંગ પ્રથમ કહેવાય છે. બીજો ભંગ એ છે કે જીવ નથી, જડમાં એવું કથન પણ થાય છે એથી એબીજો ભંગ કહેવાય છે. જીવ છે પરંતુ કહેવા યોગ્ય નથી એ ત્રીજો ભંગ. જ્યારે જીવ શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે પ્રસિદ્ધ અને જ્યારે શરીરથી પૃથક્ થાય છે ત્યારે અપ્રસિદ્ધ રહે છે, એવું કથન થાય તેને ચતુર્થ ભંગ કહે છે. જીવ છે પરંતુ કહેવા યોગ્ય નથી જે એવું કથન છે તેને પાંચમ ભંગ કહે છે. જીવ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કહેવામાં નથી આવતો, એથી ચક્ષુ પ્રત્યક્ષ નથી એવો વ્યવહાર છે તેને છઠ્ઠો ભંગ કહે છે, એક કાળમાં જીવનું અનુમાનથી હોવું અને અદૃશ્યપણામાં ન હોવું અને એક સરખું ન રહેવું કિન્તુ ક્ષણ ક્ષણમાં પરિણમને પ્રાપ્ત થવું, અસ્તિ નાસ્તિ ન થાય અને નાસ્તિ અસ્તિ વ્યવહાર પણ ન થાય એ સાતમો ભંગ કહેવાય છે.

એજ પ્રકારે નિત્યત્વ સપ્તભંગી અને અનિત્યત્વ સપ્તભંગી તથા સામાન્ય ધર્મ, વિશેષ ધર્મ, ગુણ, અને પર્યાયોની પ્રત્યેક વસ્તુમાં સપ્તભંગી થાય છે, તેમ દ્રવ્ય, ગુણ, સ્વભાવ અને પર્યાયોના અનન્ત હોવાથી સપ્તભંગી પણ અનન્ત થાય છે. વા બૌદ્ધ અને જૈનિયોનો સ્યાદાદ અને સપ્તભંગી ન્યાય કહેવાય છે.

સમીક્ષક—આ કથન એક અન્યોન્યાભાવમાં સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યમાં ચરિતાર્થ અર્થ ક્ષેત્ર

છે. એ સરળ પ્રકારને છોડીને કહણુ જળ રચના કેવળ અજ્ઞાનિયોને ફસાવવા માટે છે. જુઓ ! જીવનો અજીવમાં અને અજીવનો જીવમાં અભાવ રહેજ છે. જેમ જીવ અને જડનું વર્તમાન હોવાથી સાધર્મ્ય અને ચેતન તથા જડ હોવાથી વૈધર્મ્ય અર્થાત્ જીવમાં ચેતનત્વ (અસ્તિ) છે અને જડત્વ (નાસ્તિ) નથી. એજ પ્રકારે જડમાં જડત્વ છે અને ચેતનત્વ નથી, એથી ગુણુ કર્મ્મ સ્વભાવના સમાન ધર્મ્મ અને વિરુદ્ધ ધર્મ્મના વિચારથી એમના સર્વ સપ્તભંગી અને સ્યાદાદિ સેહેલાઈથી સમજમાં આવે છે. પછી આટલો પ્રપંચ વધારવો શું કામનો છે? આમાં બૌદ્ધ અને જૈનોનો એક મત છે. થોડાજ પૃથક પૃથક હોવાથી બિન્નભાવ પણ થઈ જાય છે. હવે આ પછી કેવળ જૈન મત વિષયમાં લખવામાં આવે છે:—

ચિદ ચિદદ્વે પરે તત્ત્વે વિવેકસ્તદ્વિવેચનમ્ ।

ઉપાદેયે મુપાદેયં હેયં હેયં ચ કુર્વતઃ ॥ ૧ ॥

હેયં હિ કર્તૃ રાગાદિ તત્કાર્યમવિવેકિનઃ ।

ઉપાદેયં પરં જ્યોતિરુપયોગૈકલક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

૧. જૈનિયો “ચિત્” અને “અચિત્” અર્થાત્ ચેતન અને જડ એજ પરતત્વ માને છે, એ બેઉના વિવેચનનું નામ વિવેક જે જે ગ્રહણને યોગ્ય છે, તેનું તેનું ગ્રહણ અને જે જે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તેના તેના ત્યાગ કરનારને વિવેકી કહે છે.

૨. જગત્નો કર્તા અને રાગાદિ તથા ઈશ્વરે જગત્ કર્યું છે એ અવિવેકી મતનો ત્યાગ અને યોગથી લક્ષિત પરમંત્યોતિસ્વરૂપ જે જીવ છે તેનું ગ્રહણ કરવું ઉત્તમ છે.

અર્થાત્ જીવનાં વિના બીજાં ચેતન તત્ત્વ ઈશ્વરને નથી માનતા. કોઈ પણ અનાદિ સિદ્ધ ઈશ્વર નથી એમ બૌદ્ધ જૈન લોક માને છે. એ વિષયમાં રાજા શિવપ્રસાદજી “ઇતિહાસ તિમિર નાશક” ગ્રંથમાં લખે છે કે એમના બે નામ છે, એક જૈન અને બીજું બૌદ્ધ. એ પર્યાય વાચી શબ્દ છે. પરંતુ બૌદ્ધમાં વામમાર્ગી મઘમાં સાહારી બૌદ્ધ છે, તેમની સાથે જૈનિયોનો વિરોધ, પરંતુ જે મહાવીર અને ગૌતમ ગણધર છે, તેમના નામ બૌદ્ધોએ જુદા રાખ્યું છે. અને જૈનિયોએ ગણધર અને જિનવર રાખ્યું. એમાં જીનની પરમ્પરા જૈન મત છે, તે રાજા શિવપ્રસાદજીએ પોતાના “ઇતિહાસ તિમિરનાશક” ગ્રંથનાં ત્રીજા ખણ્ડમાં લખ્યું છે કે “સ્વામી શંકરાચાર્ય” થી પૂર્વે કે જેને થયે કુલ હજારવર્ષની લગભગ થઈ ગયાં છે. તમામ ભારત વર્ષમાં બૌદ્ધ અથવા જૈન ધર્મ્મ પ્રસર્યો હતો, એ પર નોટ:—“બૌદ્ધ કહેવાથી અમારો આશય તે મત સાથે છે કે જે મહાવીરના ગણધર ગૌતમસ્વામીના સમયથી શંકરસ્વામીના સમય સુધી વેદ વિરુદ્ધ આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી રહ્યો અને જેને અશોકાદિ મહારાજાએ માન્યો તેથી જૈન કોઈ પ્રકારે તેમાંથી બહાર ગણી શકતા શકતા નથી. જિન જેનાથી જૈન નિકળ્યા અને જુદા જેનાથી બૌદ્ધ નિકળ્યા, બેઉ પર્યાય વાચી શબ્દ છે,

કોશમાં બેઠેનો અર્થ એકજ લખ્યો છે. અને જાતમને બેઠે માને છે. વળી દીપ વંશ પ્રત્યાદિ બુના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં શાક્ય મુનિ જાતમ બુદ્ધને વારંવાર મહાવીરનાજ નામથી લખ્યો છે એટલે બસ તેના સમયમાં એકજ તેનો મત રહ્યો હશે. અમે જે જૈન ન લખીને જાતમના મતવાળાને બૌદ્ધ લખ્યા, તેનું પ્રયોજન કેવલ આટલુંજ છે કે તેમને બીજા દેશવાળાઓ બૌદ્ધનાજ નામથી લખ્યા છે.” એમજ અમરકોશમાં પણ લખ્યું છે:—

સર્વજ્ઞઃ સુગતો બુદ્ધો ધર્મરાજસ્તથા ગતઃ ।

સમન્તમદ્રો ભગવાન્મારજિલ્લોક જિજ્ઞિનઃ ॥ ૧ ॥

પદ્મભિજ્ઞો દશબલોઽદ્વયવાદી વિનાયકઃ ।

મુનિન્દ્રઃ શ્રીધનઃ શાસ્તા મુનિઃ શાક્યમુનિસ્તુ યઃ ॥ ૨ ॥

સશાક્ય સિંહઃ સર્વોર્થઃ સિદ્ધશૌદ્ધોદનિશ્ચ સઃ ।

ગૌતમચાર્ક બન્ધુશ્ચ માયા દેવી સુતશ્ચ સઃ ॥ ૩ ॥

અમરકોશ કાં ૦ ૧ । વર્ગ ૦ ૧ । શ્લોક ૮ સે ૧૦ પર્યન્ત ॥

હવે બુદ્ધો ! બુદ્ધ જિન અને બૌદ્ધ તથા જૈન એકનુંજ નામ છે કે નહીં ? શુ “અમરસિંહ” પણ બુદ્ધ જિનને એક લખવામાં ભુલી ગયો છે ? જે અવિદ્યાન જૈન છે તે તો નથી પોતાનું બાણતા અને નથી બીજાનું પણ બાણતા કેવળ હક માવથી ઘરાડ્યા કરે છે, પરંતુ જે જૈનોમાં વિદ્યાન છે તે સર્વે બાણ છે કે “બુદ્ધ” અને ‘જિન’ તથા બૌદ્ધ અને જૈન પદાયવાચી છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. જૈન લોક કહે છે કે જીવજ પરમેશ્વર અષ્ટાત્મ્ય છે. તેઓ પોતાના તીર્થ-કરોનેજ કેવલી મુક્તિ પ્રાપ્ત અને પરમેશ્વર માને છે. અનાદિ પરમેશ્વર કોઈ નથી સર્વજ્ઞ, વીત રાગ, અર્દન, કેવલી, તીર્થકૃત, જિન, એ છ નાસ્તિકોના દેરતાઓના નામ છે. આદિ દેવનું સ્વરૂપ ચન્દ્રસૂરિયે આમનિશ્ચયાલંકાર ગ્રંથમાં લખ્યું છે:—

સર્વજ્ઞો વીતરાગાદિ દોષસૈલોક્યે પૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરઃ ॥ ૧ ॥

તેમજ “તૌતાતિતો” એ પણ લખ્યું છે કે:—

સર્વજ્ઞો દૃશ્યતે તાવન્નેદાની મસ્મદાદિભિઃ ।

દૃષ્ટો ન ચૈકદેશોઽસ્તિ લિઙ્ગ વાયોઽનુમાપયેત્ ॥ ૨ ॥

ન ચાગમવિધિઃ કશ્ચિન્નિત્યસર્વજ્ઞબોધકઃ ।

ન ચ તત્રાર્થવાદાનાં તાત્પર્યમપિ કલ્પતે ॥ ૩ ॥

ન ચાન્યાર્થ પ્રધાનૈસ્તૈસ્તદસ્તિત્વં વિધીયતે ।

ન ચાનુવાદિતું શક્યઃ પૂર્વમન્યૈરબોધિતઃ ॥ ૪ ॥

૧. જે રાગાદિ દોષોથી સહિત, લૈલોક્યમાં પૂજનીય, યથાવત્ પદાર્થોના વક્તા સર્વજ્ઞ અર્હન દેવ છે તેજ પરમેશ્વર છે.

૨. જે માટે અમે આ સમય પરમેશ્વરને નથી દેખતા તે માટે કોઈ સર્વજ્ઞ અનાદિ પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ નથી, જ્યારે ઇશ્વરમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી તો અનુમાન પણ ઘટી શકતું નથી. કેમકે એક દેશ પ્રત્યક્ષ વિના અનુમાન થઈ શકતો નથી.

૩. જ્યારે પ્રત્યક્ષ અનુમાન નથી ત્યારે આગમ અર્થાત્ નિત્ય અનાદિ, સર્વજ્ઞ પરમાત્માને બોધક શબ્દ પ્રમાણ નથી થઈ શકતો. જ્યારે ત્રણે પ્રમાણ નથી ત્યારે અર્થવાદ અર્થાત્ સ્તુતિ, નિંદા, પરકૃતિ અર્થાત્ પરાયા ચરિત્રનું વર્ણન અને પુરાકલ્પ અર્થાત્ ઇતિહાસનું તાત્પર્ય પણ નથી ઘટી શકતું.

૪. અને અન્યાર્થપ્રધાન અર્થાત્ બહુવ્રીહિ સમાસના તુલ્ય પરોક્ષ પરમાત્માની સિદ્ધિનું વિધાન પણ થઈ શકતું નથી. પુનઃ ઇશ્વરના ઉપદેષ્ટાઓથી સાંભળ્યા વિના અનુવાદ પણ કેમ થઈ શકે છે ?

૧. (એનું પ્રત્યાખ્યાન અર્થાત્ ખંડન) જે અનાદિ ઇશ્વર ન હોત તો “અર્હન” દેવન માતા પિતા આદિના શરીરના સંચા કોણ બનાવત ? સંયોગ કર્તાવિના યથાયોગ્ય સર્વાવયવ સમ્પન્ન, યથોચિત કાર્ય કરવામાં ઉપયુક્ત શરીર બનીજ નથી શકતું અને જે પદાર્થોથી શરીર બન્યું છે, તે જડ હોવાથી સ્વયં આ પ્રકારની ઉત્તમ રચનાથી યુક્ત શરીરરૂપ નથી બની શકતું કેમકે તેમાં યથાયોગ્ય બનવાનું જ્ઞાનજ નથી, એને જે રાગાદિ દોષોથી સહિત હોઈને પશ્ચાત્ દોષ સહિત થાય છે તે ઇશ્વર કદી પણ થઈ શકતો નથી, કેમકે જે નિમિત્તથી તે રાગાદિથી મુક્ત થાય છે, તે મુક્તિ, તે નિમિત્તના છુટવાથી તેનું કાર્ય મુક્તિ પણ અનિત્ય થશે. જે અલ્પ અને અલ્પજ છે તે સર્વવ્યાપક અને સર્વજ્ઞ કદી નથી થઈ શકતો. કેમકે જીવનું સ્વરૂપ એક દેશી અને પરિમિત ગુણ, કર્મ, સ્વભાવવાળું હોય છે, તે સર્વ વિદ્યાઓમાં સર્વ પ્રકારે યથાર્થ વક્તા નથી થઈ શકતો, એટલા માટે તમારા તીર્થંકર પરમેશ્વર કદી પણ નથી થઈ શકતા. ॥ ૧ ॥

૨. શું તમે જે પ્રત્યક્ષ પદાર્થ છે તેનેજ માનો છો ? અપ્રત્યક્ષને નહી ? જેમ કાનથી રૂપ અને ચક્ષુથી શબ્દનું ગ્રહણ નથી થઈ શકતું પણ કાનથી શબ્દનું અને ચક્ષુથી રૂપનું ગ્રહણ થાય છે, તેમ અનાદિ પરમાત્માને જેવાનાં સાધન શુદ્ધાંતઃકરણ, વિદ્યા અને યોગાભ્યાસ છે તેથી કરીને પવિત્રાત્મા પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ જુએ છે, જેમ ભણ્યા વિના વિદ્યાના પ્રયોજનોની પ્રાપ્તિ નથી થતી તેમજ યોગાભ્યાસ અને વિજ્ઞાનતા વિના પરમાત્મા પણ નથી દેખાતો જેમ ભુમિના રૂપાદિ ગુણનેજ જોઈ જાણીને ગુણોથી અવ્યવહિત સમ્યન્ધથી પૃથ્વીની પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ આ સૃષ્ટિમાં પરમાત્માની રચના વિશેષ લિંગ જોઈને પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ

થાય છે, અને જે પાપાચરણેન્દ્ર સમયમાં ભય, શંકા, લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે, તે અન્ત ધામી પરમાત્માની તરફથી છે, એથી પણ પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે, તો અનુમાનના હોવામાં શો સન્દેહ થઈ શકે છે. ॥ ૨ ॥

૩. અને પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનના હોવાથી આગમ પ્રમાણ પણ નિત્ય અનાદિ સર્વજ્ઞ ઇશ્વરનું બોધક થાય છે, એટલા માટે શબ્દ પ્રમાણ પણ ઇશ્વરમાં છે, જ્યારે ત્રણે પ્રમાણોથી ઇશ્વરને જીવ જાણી શકે છે ત્યારે અર્થવાદ અર્થાત્ પરમેશ્વરના ગુણોની પ્રશંસા કરવી પણ યથાર્થ થાય છે, કેમકે જે નિત્ય પદાર્થ છે તેના ગુણકર્મ સ્વભાવ પણ નિત્ય હોય છે તેની પ્રશંસા કરવામાં કોઈ પણ પ્રતિબંધક નથી. ॥ ૩ ॥

૪. જેમ મનુષ્યોમાં કર્ત્તાના વિના કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી તેમજ આ મહત્કાર્યના કર્ત્તા વિના તે હોવું સર્વથા અસંભવ છે. જ્યારે એમ છે ત્યારે ઇશ્વરના હોવામાં મૂઠને પણ સન્દેહ નથી થઈ શકતો. જ્યારે પરમાત્માનો ઉપદેશ કરનારાઓ તરફથી સાંભળશે ત્યારે બાદ તેનો અનુવાદ કરવો પણ સરળ છે; ॥ ૪ ॥

આથી કરીને જોનાના પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી ઇશ્વરનું ખણ્ડન કરવું આદિ વ્યવહાર અનુચિત છે.

પ્રશ્ન:—

અનાદેરાગમસ્યાર્થો ન ચ સર્વજ્ઞ આદિમાન્ ।

કૃત્રિમેણ ત્વસત્યેન સ કથં પ્રતિપાદ્યતે ॥ ૧ ॥

અથ તદ્વચનેનૈવ સર્વજ્ઞોઽન્યૈઃ પ્રતીયતે ।

અકલ્પેત કથં તિદ્ધિરન્યોઽન્યાશ્રયોસ્તયોઃ ॥ ૨ ॥

સર્વજ્ઞોક્તયા વાક્યં સત્યં તેન તદસ્તિતા ।

કથં તદુભયં સિધ્યેત્ સિદ્ધમૂલ્લાન્તરાદ્યતે ॥ ૩ ॥

૧. વચમાં સર્વજ્ઞ થયેલા, અનાદિ શાસ્ત્રોના અર્થ નથી થઈ શકતા કેમકે કહેલાં અસત્ય વચનથી તેનું પ્રતિપાદન કેવે પ્રકારે થઈ શકે ?

૨ અને જો પરમેશ્વરનાંજ વચનથી પરમેશ્વર સિદ્ધ થાય છે, તો અનાદિ ઇશ્વરથી અનાદિ શાસ્ત્રની સિદ્ધિ અને અનાદિ શાસ્ત્રથી અનાદિ ઇશ્વરની સિદ્ધિ એ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે.

૩. કેમકે સર્વજ્ઞના કથનથી તે વેદવાક્ય સત્ય અને તે વેદ વચનથી ઇશ્વરની સિદ્ધિ કરે છે, એ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે ? તે શાસ્ત્ર અને પરમેશ્વરની સિદ્ધિ માટે ત્રીણું કોઈ પ્રમાણ ન્નેધ્યે, જો આમ માનશે તો અનવસ્થા દોષ આવશે.

ઉત્તર—અમે લોકો પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના ગુણ, કર્મ સ્વભાવને અનાદિ માનિયે છીએ અનાદિ નિત્ય પદાર્થોમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ નથી આવી શકતો, જેમ કાર્યથી કારણનું જ્ઞાન અને કારણથી કાર્યનો બોધ થાય છે, કાર્યમાં કારણનો સ્વભાવ અને કારણમાં કાર્યનો સ્વભાવ

નિત્ય છે, તેમ પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના અનન્ત વિદ્યાદિ શુભ નિત્ય હોવાથી ઇશ્વર પ્રણીત વેદમાં અનવસ્થા દોષ નથી આવતો, અને તમે તીર્થંકરને પરમેશ્વર માનો છો, એ કદી પણ નથી ઘટી શકતું. ॥ ૧૨૧૩ ॥

કેમકે વિના માતા પિતા તેનું શરીરજ નથી થઈ શકતું તો તે તપશ્ચર્યા જ્ઞાન અને મુક્તિ કેવી રીતે પામી શકે છે તેમજ સંયોગનું આદિ અવશ્ય હોય છે કેમકે વિયોગવિના સંયોગ હોઈજ નથી શકતો એટલા માટે અનાદિ સૃષ્ટિ કર્તા પરમાત્માને માનો.

જુઓ! આહે કેટલા પણ કોઈ સિદ્ધ હોય તો પણ શરીરાદિની રચનાને પૂર્ણતાથી નથી જાણી શકતા. જ્યારે સિદ્ધ જીવ સુષુપ્તિ દશામાં જાય છે ત્યારે તેને કોઈ પણ ભાન નથી રહેતું, જ્યારે જીવ દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેનું જ્ઞાન પણ ન્યુન થઈ જાય છે એવા પરિચ્છિન્ન સામર્થ્યવાળા એકદેશમાં રહેનારને ઇશ્વર માનવો, એ બ્રાહ્મિયુદ્ધિયુક્ત જૈનિયોવિના અન્ય કોઈ પણ નથી માની શકતા. જે તમે કહો કે તીર્થંકર પોતાના માતાપિતાઓથી થયા તો તે માતાપિતા કોનાથી ઉત્પન્ન થયા? ઇત્યાદિ અનવસ્થા આવશે.

(આસ્તિક અને નાસ્તિકનો સંવાદ.)

હવે આની આગળ પ્રકરણ રત્નાકરના બીજા ભાગ આસ્તિક નાસ્તિકના સંવાદના પ્રશ્નોત્તર અહીં લખિયે છિયે, જેને મોટા મોટા જૈનિયોએ પોતાની સંમતિની સાથે માન્યો અને મુખ્યમાં છપાવ્યો છે.

નાસ્તિક—ઇશ્વરની ઇચ્છાથી કાંઈ નથી થતું જે કાંઈ થાય છે તે કર્મથી.

આસ્તિક—જો સર્વ કાંઈ કર્મથી થાય છે તો કર્મ કોનાથી થાય છે? જો કહો કે જીવ આદિથી થાય છે, તો જે શ્રોત્રાદિ સાધનોથી જીવ કર્મ કરે છે તે શાથી થયાં? જો કહો કે આદિના કાલ અને સ્વભાવથી હોય છે તો તે અનાદિનું છુટવું અસંભવ થઈને તમારા મતમાં મુક્તિનો અભાવ થશે. જો કહો કે પ્રાગભાવત્ અનાદિ સાન્ત છે, તો યત્ન વિના સર્વના કર્મ નિવૃત્ત થઈ જશે. જો ઇશ્વર ફલ પ્રદાતા ન હોય તો પાપનાં ફળ દુઃખને જીવ પોતાની ઇચ્છાથી કદી પણ નહીં ભોગવશે, જેમ ચોરાદિ ચોરીનું ફળ દંડ પોતાની ઇચ્છાથી નથી ભોગવતા કિન્તુ રાજ્યવ્યવસ્થાથી ભોગવે છે. તેમજ પરમેશ્વરના ભોગવાવવાથી જીવ પાપ અને પુણ્યના ફળને ભોગવે છે. અન્યથા કર્મ શંકર થઈ જશે. અને અન્યના કર્મ અન્યને ભોગવવાં પડશે.

નાસ્તિક—ઇશ્વર અક્રિય છે, કેમકે જો કર્મને કરનાર હોત તો કર્મના ફળ પણ ભોગવવાં પડત, એટલા માટે જેમ અમે કેવલી પ્રાપ્ત મુક્તોને અક્રિય માનિયે છિયે તેમ તમે પણ માનો.

આસ્તિક—ઇશ્વર અક્રિય નથી કિન્તુ સક્રિય છે. જ્યારે ચેતન છે, તો કર્તા કેમ નહીં? અને જો કર્તા છે તો તે ક્રિયાથી પૃથક કદી પણ થઈ શકતો નથી, જેમ તમે કૃત્રિમ-અનાવૃત્તના ઇશ્વર તીર્થંકરને જીવથી ઇશ્વર બનેલો માનો છો તેમ એવા પ્રકારના ઇશ્વરને કોઈ

પણ વિદ્વાન નથી માની શકતા, કમઠે જે નિમિત્તથી ઇશ્વર બને, તેા અનિત્ય અને પરાધીન થઇ જાય, કારણ કે ઇશ્વર અન્યાથી પૂર્વે પ્રથમ જીવ હતો, પશ્ચાત્ કોઇ નિમિત્તથી ઇશ્વર બન્યો તેા પાછો જીવ પણ થઈ જશે, અને પોતાના જીવત્વ સ્વભાવને કદિપણ છોડીશકતો નથી કારણકે અનંતકાળથી જીવ છે અને તે અનન્ત કાળ સુધી રહેશે, એટલા માટે એ અનાદિ સ્વતઃસિદ્ધ ઇશ્વરને માનવો યોગ્ય છે. જુઓ ! જેમ વર્તમાન સમયમાં જીવ પાપપુણ્ય કરે છે સુખદુઃખ ભોગવે છે તેમ ઇશ્વરને કદી પણ નથી થતું. જે ઇશ્વર ક્રિયાવાન ન હોત તેા આ જગત્તો કેમ બનાવી શકત ? જે કર્મોને પ્રાગભાવવત્ અનાદિ સાંત માનો છે તેા કર્મ સમવાય સમ્યંધથી નહી રહેશે, જે સમવાય સમ્યંધથી નેહી તે સંયોગજ હોઇને અનિત્ય થાય છે. જે મુક્તિમાં ક્રિયાજ ન માનતા હો તેા તે મુક્ત જીવ જ્ઞાનવાળા થાય છે કે નહી ? જે કહો કે થાય છે તેા અનન્તઃ ક્રિયાવાળા થયા. શું મુક્તિમાં પાપાણુવત્ જડ થઈ જાય છે, એક ઠેકાણે પડી રહે છે, અને કાંઈ પણ એજા નથી કરતા ? એમ હોય તેા મુક્તિ શું થઈ ? કિન્તુ અંધકાર અને બન્ધનમાં પડી ગયા કરે.

નાસ્તિક—ઇશ્વર વ્યાપક નથી, જે વ્યાપક હોય તેા સર્વ વસ્તુ એતન કેમ નથી હોતી ? અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર આદિની ઉત્તમ, મધ્યમ, નિઃકૃષ્ટ અવસ્થા કેમ થઈ ? કેમકે સર્વમાં ઇશ્વર એક સરખો વ્યાપ છે તેા નાનાઇ મોટાઇ ન હોવી જોઈએ.

આસ્તિક—વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એક નથી હોતા, કિન્તુ વ્યાપ્ય એક દેશી અને વ્યાપક સર્વદેશી હોય છે. જેમ આકાશ સર્વમાં વ્યાપક છે અને ભૂગોળ તથા ઘટપટાદિ એ સર્વ વ્યાપ્ય એક દેશી છે. જેમ પૃથિવી આકાશ એક નહીં. તેમ ઇશ્વર અને જગત્ એક નહીં જેમ સર્વ ઘટપટાદિમાં આકાશ વ્યાપક છે અને ઘટપટાદિ આકાશ નથી, તેમ પરમેશ્વર એતન સર્વમાં છે અને સર્વ એતન નથી હોતાં. જેમકે વિદ્વાન અવિદ્વાન અને ધર્મમાત્મા અધર્મી નથી હોતા, વિદ્યાદિ સદ્ગુણ અને સત્યબ્રાહ્મણાદિ કર્મ, સુશીલતાદિ સ્વભાવતું ન્યુનાધિક હોવાથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર અને અત્યંત મોટા નાના માનવામાં આવે છે. વર્ણોની વ્યાખ્યા જેવી “ચતુર્થ સમુદ્ભાસમાં ” લખી આખ્યા છિગે તેવી ત્યાં જોઈ લો.

નાસ્તિક—જે ઇશ્વરની રચનાથી સૃષ્ટિ થાય છે તેા માતાપિતાદિનું શું કામ ?

આસ્તિક—એ ઇશ્વરી સૃષ્ટિના ઇશ્વર કર્તા છે, જેવી સૃષ્ટિના નહી. જે જીવોનાં કર્તવ્ય કર્મ છે, તેને ઇશ્વર નથી કરતો, કિન્તુ જીવજ કરે છે. જેમ વૃક્ષ, ફલ, ઓષધિ, અન્નાદિ ઇશ્વરે કર્યું છે. ઉત્પન્ન તેને લઈને મનુષ્ય ન ગીસે, નટે, ફ ન રોડી આદિ પદાર્થ બનાવે અને ન ખાય તેા શું ઇશ્વર તેને બદલે એ કામોને કદી કરશે કે ! અને જે ન કરે તેા જીવનું જીવન પણ ન થઇ શકે, એટલા માટે આદિ સૃષ્ટિમાં જીવતા શરીરોને અને સાંચાને બનાવવાં ઇશ્વરાધીન કર્મ છે. પશ્ચાત્ તેનાથી પૂનાદિની ઉત્પત્તિ કરવી એ જીવનું કર્તવ્ય કર્મ છે.

નાસ્તિક—આરે પરમાત્મા શાશ્વત, અનાદિ, ચિદાનન્દ, જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તેા જગત્તના

પ્રપંચ અને દુઃખમાં કેમ પડ્યો ? આનંદ છોડી દુઃખનું ગ્રહણ એવું કામ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય પણ નથી કરતો, તો ઇશ્વરે કેમ કર્યું ?

આસ્તિક—પરમાત્મા કોઈ પ્રપંચ અને દુઃખમાં નથી પડતો, નથી પોતાનાં આનંદને છોડતો, કેમકે પ્રપંચ અને દુઃખમાં પડવું જે એક દેશી હોય તેનું હોઈ શકે છે, સર્વદેશીનું નહીં. જો અનાદિ, ચિદાનંદ, જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા જગતને ન બનાવે તો, અન્ય કોણ બનાવી શકે ? જગત બનાવવાનું જીવમાં સામર્થ્ય નથી અને જડમાં સ્વયં બનાવવાનું પણ સામર્થ્ય નથી, એથી એ સિદ્ધ થયું કે પરમાત્મા જ જગતને બનાવે છે અને સદા આનંદમાં રહે છે. જેમ પરમાત્મા પરમાણુઓથી સૃષ્ટિ કરે છે, તેમ માતાપિતારૂપ નિમિત્ત કારણથી પણ ઉત્પત્તિનું પ્રબન્ધ અને નિયમ તેણે જ કર્યા છે.

નાસ્તિક—ઇશ્વર મુક્તિરૂપ સુખને છોડી, આ જગતના સૃષ્ટિ કરણ, ધારણ અને પ્રલય કરવાના બંધેડામાં કેમ પડ્યો ?

આસ્તિક—ઇશ્વર સદા મુક્ત હોવાથી, તમારા સાધનોથી સિદ્ધ થયલા તીર્થંકરોની માફક એક દેશમાં રહેનારા બન્ધપૂર્વક મુક્તિથી યુક્ત એ સનાતન પરમાત્મા નથી. જે અનન્ત સ્વરૂપ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવયુક્ત પરમાત્મા છે, તે આ ક્રિયિત માત્ર જગતને બનાવતો ધારણ કરતો અને પ્રલય કરતો થકો પણ બન્ધમાં નથી પડતો કેમકે બન્ધ અને મોક્ષ સાપેક્ષતાથી છે. જેમ મુક્તિની અપેક્ષાથી બન્ધ અને બન્ધની અપેક્ષાથી મુક્તિ થાય છે. જે કદી પણ બદ્ધ ન હતો, તે મુક્ત કેમ કરી કહેવાઈ શકે છે અને જે એક દેશો જીવ છે તેજ બદ્ધ અને મુક્ત સદા થયા કરે છે. અનંત, સર્વદેશી, સર્વવ્યાપક ઇશ્વર, બન્ધન કે નૈમિત્તિક મુક્તિનાં ચક્રમાં જેમ કે તમારા તીર્થંકરો છે, તેમ કદી નથી પડતો. એટલામાટે તે પરમાત્મા સદૈવ મુક્ત કહેવાય છે.

નાસ્તિક—જીવ કર્મોનાં ફળ પોતાની મેળે જ ભોગવી શકે છે, જેમ ભાંગ પીવાના મદને સ્વયમેવ ભોગવે છે, એમાં ઇશ્વરનું કામ નથી.

આસ્તિક—જેમ રાજાવિના ડાકુ, લમ્પટ, ચોરાદિ દુષ્ટ મનુષ્ય સ્વયં ફાંસી કે કારાગૃહમાં નથી જતાં, ન તો જવા આહે છે, કિન્તુ રાજાની ન્યાય વ્યવસ્થાનુસાર બ્રહ્મકારથી પકડાવીને યથોચિત રાજા દંડ દે છે, તેજ પ્રકારે જીવને પણ ઇશ્વર પોતાની ન્યાય વ્યવસ્થાથી સ્વ સ્વ કર્મોનુસાર યથાયોગ્ય દંડ દે છે. કેમકે કોઈ પણ જીવ પોતાનાં દુષ્ટ કર્મોનાં ફળ ભોગવવા નથી આહતો, તેટલા માટે અવશ્ય પરમાત્મા ન્યાયાધીશ હોવો જોઈએ.

નાસ્તિક—જગતમાં એક ઇશ્વર નથી, કિન્તુ જેટલા મુક્ત જીવ છે તે સર્વ ઇશ્વર છે.

આસ્તિક—એ કથન સર્વથા વ્યર્થ છે. કેમકે જે પ્રથમ બદ્ધ હોઈને મુક્ત થાય, તે પુનઃ બંધમાં અવશ્ય પડે. કેમકે તે સ્વાભાવિક સદૈવ મુક્ત નથી, જેમ તમારા ચોલીસ તીર્થંકરો પ્રથમ બદ્ધ હતા પુનઃ મુક્ત થયા, ફરીથી પણ બંધમાં અવશ્ય પડશે. અને જ્યારે બહુ સંખ્યા ઇશ્વર છે, તો જેમ જીવ અનેક હોવાથી લડતા વડતા ફરે છે તેમ તે અનેક ઇશ્વર પણ લડ્યા વડ્યા કરશે.

નાસ્તિક—અરે મૂઢ ! જગતનો કર્તા કોઈ નથી, કિંતુ જગત્ ‘સ્વયં’ સિદ્ધ છે.

આસ્તિક—એ જૈનિયોની કેવડી મોટી ભૂલ છે. વાર કર્તા વિના કોઈ કર્મ અને કર્મવિના કોઈ કાર્ય આ જગતમાં થતું દેખાય છે ? એ એવી વાત છે કે જેમ ઘઉંના ખેતરમાં સ્વયંસિદ્ધ દળેલા લોટની રોટલી બનીને જૈનિયોના પેટમાં ચાલી જતી હોય; કપાસ સતર, કપડાં, અંગરખા, દુપટ્ટા, ઘોલિયાં, પાંખડા, આદિ બનીને પોતે કદી નથી આવતાં; ન્યારે એમ નથી તો ઇશ્વર કર્તા વિના આ વિવિધ જગત્ અને તેમાં નાના પ્રકારની રચના વિશેષ કેમ બની શકે ? જો હઠ ધર્મથી ‘સ્વયં’ સિદ્ધ જગતને માનો તો ‘સ્વયં’ સિદ્ધ ઉપરોક્ત વસ્તુદિકોને કર્તાના વિના પ્રત્યક્ષ કરીને દેખાડો. ન્યારે એમ સિદ્ધ નથી કરી શકતા ત્યારે પછી તમારાં પ્રમાણુ શુન્ય કથનને કયો બુદ્ધિમાન માની શકે છે ?

નાસ્તિક—ઇશ્વર વિરક્ત છે કે મોહિત ? જો વિરક્ત છે તો જગતના પ્રપંચમાં કેમ પડ્યો ? અને જો મોહિત છે તો જગતને બનાવવામાં સમર્થ થઈ શકશે નહીં.

આસ્તિક—પરમેશ્વરમાં વૈરાગ્ય કે મોહ કદી પણ નથી ઘટી શકતા, કેમકે જે સર્વ વ્યાપક છે તે કોને છોડે અને કોને ગ્રહણ કરે ? ઇશ્વરથી ઉત્તમ કે તેને અપ્રાપ્ત કોઈ પદાર્થ નથી, એટલા માટે કોઈની અંદર મોહ પણ નથી હોતો. વૈરાગ્ય અને મોહનું હોવું જીવમાં ઘટે છે ઇશ્વરમાં નહીં.

નાસ્તિક—જો ઇશ્વરને જગતનો કર્તા અને જીવોનાં કર્મોનાં ફળોનો દાતા માનશે તો ઇશ્વર પ્રપંચી થઈને દુઃખી થઈ જશે.

આસ્તિક—ભલા વાર ! અનેક વિધ કર્મોના કર્તા અને પ્રાણિયોનાં ફળોનો દાતા, ધાર્મિક, ન્યાયાધીશ, વિદ્વાન, કર્મોમાં નથી ફસતો, અને નથી પ્રપંચી હોતો તો પરમેશ્વર અનન્ત સામર્થ્ય વાળો પ્રપંચી અને દુઃખી કેમ કરીને થશે ? હા ! તમે પોતાની અને પોતાના તીર્થંકરોની સમાન પરમેશ્વરને પણ પોતાના અજ્ઞાનથી સમજતા હોય તો તે તમારી અવિદ્યાની લીલા છે, જો અવિદ્યાદિ દોષોથી છુટવા ચાહો તો વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોનો આશ્રય લો. શામાટે ભ્રમમાં પડ્યા પડ્યા ઠોકરો ખાઓ છો ?

હવે જૈન લોક જગતને જેમ માને છે તેમ એમના સૂત્રોને અનુસાર દેખાડિયે છિયે અને સંક્ષેપતઃ મુખાર્થને કર્યો પશ્ચાત્ સત્યાસત્યની સમીક્ષા કરીને દેખાડાવિયે છિયે:—

મૂલ-સામિભણાઇ અણન્તે ચ નુગઇ સંસાર ઘોર કાન્તરે ।

મોહાઇ કમ્મ ગુરુ ઠિડ વિવાગ વસનુમમ્મ જીવ રો ।

મકરણરત્નાકર માગ ૦ ૨ પછી શતક ૬૦ સૂત્ર ૨ ॥

આ સંસ્કાર ભાગ તામક મન્થના સમ્યક્ત્વ પ્રકાશ પ્રકરણમાં ગાત્રમ અને મહાશીરનો સમાવેશ છે.

એનો સંક્ષેપથી ઉપયોગી એ અર્થ છે કે આ સંસાર આત્મિક અનન્ત છે, ન કદી એની ઉત્પત્તિ થઈ અને ન કદી વિનાશ થાય છે, અર્થાત્ કોઈનું રચનું જગત્ નથી. તેજ આસ્તિક નાસ્તિકના સમ્બાદમાં હે મૂઠા! જગત્નો કર્તા કોઈ નથી, ન કદી બન્યું અને કદી તેનો નાશ નથી થયો.

સમીક્ષક—જે સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે તે આત્મિક અને અનન્ત કદી નથી થઈ શકતું અને ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ થયા વિના કર્મ નથી રહેતું, જન્મત્માં જેટલા પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ સંયોગજ ઉત્પત્તિ વિનાશ વાળા જીવામાં આવે છે. પુનઃ જગત્ ઉત્પન્ન અને વિનાશવાળું કેમ નહીં? એ ઉપરથી તમારા તીર્થંકરોને સમ્યગ્બોધ ન હતો, જે તેમને સમ્યગ્ જ્ઞાન હતું તો આવી અસંભવ વાતો કેમ લખતે?

જેવા તમારા ગુરુ છે તેવા તમે શિષ્યો પણ છો. તમારી વાતો સાંભળનારને પદાર્થ જ્ઞાન કદી નથી થઈ શકતું. વાર જે પ્રવક્તા સંયુક્ત પદાર્થ દેખાય છે તેની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ કેમ માનતા નથી અર્થાત્ એના આચાર્ય કે જૈનિયોને ભુગોળ ખગોળ વિદ્યા પણ આવડતી ન હતી અને હવણા પણ એ વિદ્યા એમનામાં નથી. નહિં તો નિમ્ન લિખિત આવી અસંભવ વાતો કેમ કરી માનત અને કહત? જુઓ! આ સૃષ્ટિમાં પૃથિવીકાય અર્થાત્ પૃથિવી પણ જીવનું શરીર છે અને જળ કયાદિ જીવ પણ માને છે, એને કોઈ પણ નથી માની શકતું. વળી જુઓ! એમની મિથ્યા વાતો, જે તીર્થંકરોને જૈનિયો સમ્યગ્ જ્ઞાની અને પરમેશ્વર માને છે તેમની મિથ્યા વાતોના આ નમૂના છે. “રત્નસાર ભાગ ” (એ ગ્રંથને જૈન શ્રોત્રી માને છે અને એ ઇસવી સન્ ૧૮૭૬ એપ્રિલ તા. ૨૮ મી એ બનારસ જૈન પ્રમાકર પ્રેસમાં નાનકવ્યન્દ જતિયે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે) ના ૧૪૫ પૃષ્ઠમાં કાળની આ પ્રકારે વ્યાખ્યા કરી છે અર્થાત્ સમયનું નામ સુદમ કાળ છે, અને અસંખ્યાત સમયોને “આવલિ” કહે છે. એક કોડ સડસેંડ લાખ, સત્તર સહસ્ત્ર, બસો સોળ આવલિયોનું એક મુહૂર્ત થાય છે. એવા ત્રીસ મુહૂર્તનો એક “દિવસ” તેવા પંદર દિવસનો એક “પક્ષ,” તેવા બે પક્ષનો એક માસ એવા બાર માસનું એક વર્ષ થાય છે. એવા સત્તર લાખ કોડ છપ્પન સહસ્ત્ર કોડ વર્ષોનો એક “પૂર્વ” થાય છે. એવા અસંખ્યાત પૂર્વોને એક “પત્યોપમ” કાલ કહે છે. અસંખ્યાત એને કહે છે કે એક ચારકોશનો ચોરસ અને તેટલો ઉંડો કુવો ખોદીને તેને જુગુલિયા મનુષ્યના શરીરતા નિમ્નલિખિત વાળોના ટુકડાથી ભરવો અર્થાત્ વર્તમાન મનુષ્યનાં વાળથી જુગુલિયા મનુષ્યોના વાળ ચાર હજાર છન્નુ ભાગ સુદમ હોય છે જ્યારે જુગુલિયા મનુષ્યોના ચાર સહસ્ત્ર છન્નુ વાળોને એકઠા કરે તો આ સમ્યના મનુષ્યનો એક વાળ થાય છે એવા જુગુલિયા મનુષ્યોના એક વાળના એક આંગળ ભાગના સાતવાર આઠ આઠ ટુકડા કરવાથી ૨૦૮૭૧૫૨ વીસ લાખ સત્તાણું હજાર એક સો બાવન ટુકડા થાય છે. એવા ટુકડાથી પૂર્વોક્ત કુવોને ભરવો, તેમાંથી સોવર્ષને અંતરે એક એક ટુકડો કઢાડવો, જ્યારે સધળા ટુકડા નિકળી જાય અને કુવો ખાલી થઈ જાય તો પણ તે સંખ્યાત કાળ છે અને જ્યારે તેમાંથી એક એક ટુકડાના અસં-

ખ્યાત દુકડા કરીને તે દુકડાથી તેજ કુવાને એવો દસી દસીને ભરવો કે તેના ઉપરથી ચક્રવર્તી રાગની સેના ચાલી જાય તો પણ નહીં ડબ્બાય. પછી તે દુકડામાંથી સોવર્ણને અન્તરે એક દુકડો કઢાડે, જ્યારે તે કુઓ ખાતી થઈ જાય ત્યારે તેમાં અસંખ્યાત પૂર્વ પડે ત્યારે એક એક પડ્યોપમ કાલ થાય છે. તે પડ્યોપમ કાલ કુવાના દૃષ્ટાન્તથી જાણવો. જ્યારે દશકોડાનકોડ 'પડ્યોપમ' કાલ વીતે ત્યારે એક "સાગરોપમ" કાલ થાય છે. જ્યારે દશકોડાનકોડ સાગરોપમ કાળ વીતી જાય ત્યારે એક "ઉત્સર્પણી" કાલ થાય છે અને જ્યારે એક ઉત્સર્પણી અને એક અપસર્પણી કાળ વીતી જાય ત્યારે એક "કાળચક્ર" થાય છે, જ્યારે અનંત કાળચક્રવીતી જાય ત્યારે એક "પુદ્ગલ" પરાવૃત્ત થાય છે. હવે અનન્ત કાળ કોને કહે છે? જે સિદ્ધાંત પુસ્તકોમાં નવ દૃષ્ટાન્તોથી કાળની સંખ્યા કરી છે તેથી ઉપરાન્ત અનંત કાળ કહેવાય છે. તેવા અનંત પુદ્ગલ પરાવૃત્ત કાળ જીવને ભ્રમણ કરતાં વીત્યા છે ઇત્યાદિ. •

સાંભળો ભાઈઓ! ગણિત વિદ્યાવાળા લોકો! જૈનિયોના ગ્રંથોની કાળ સંખ્યા કરી શકશે કે નહીં? અને તમે એને સાચી પણ માની શકશો કે નહીં? જુઓ એ તીર્થંકરોએ એવી ગણિતવિદ્યા શિખી હતી. એવા એવા તો એમના મતમાં શુર અને શિષ્ય છે જેની અવિદ્યાને કંઈ પારાવાર નહીં.

બીજું પણ એમનું અંધેર સાંભળો! રત્નસારભાગ પૃ. ૧૩૩ થી લઈને જે કંઈ "ખૂટાખોલ" અર્થાત્ જૈનિયોના સિદ્ધાંત ગ્રંથ જે કે તેમના તીર્થંકર અર્થાત્ ઋષભદેવથી લઈને મહાવીર પર્યંત ચોવીસ થયા છે, તેમનાં વચ્ચેના સાર સંગ્રહ છે એવું રત્નસારભાગ પૃ. ૧૪૮ માં લખ્યું છે, કે પૃથિવીકાયના જીવ માટી પાષાણાદિ પૃથિવીના ભેદ જાણવા, તેમાં રહેનારા જીવના શરીરનું પરિમાણ એક આંગળનો અસંખ્યાતમાં લાગ સમજવો અર્થાત્ અતીવ સૂક્ષ્મ થાય છે, તેનું આયુમાન અર્થાત્ તે અધિકથી અધિક ૨૨ સહસ્ત્ર વર્ષ પર્યંત જીવે છે. રત્ન. પૃ. ૧૪૯. વનસ્પતિના એક શરીરમાં અનંત જીવ થાય છે તે સાધારણ વનસ્પતિ કહેવાય છે. જે કે કંદમૂળ પ્રમુખ અને અનંતકાય પ્રમુખ હોય છે, તેમને સાધારણ વનસ્પતિના જીવ કહેવા જોઈએ, તેમનું આયુમાન અંતર્મુદ્દત થાય છે. પરંતુ અહીં પૂર્વોક્ત એમના મુદ્દત સમજવાં જોઈએ અને એક શરીરમાં જે એકદ્રિય અર્થાત્ સ્પર્શદ્રિય એમાં છે અને તેમાં એક જીવ રહે છે, તેને પ્રત્યેક વનસ્પતિ કહે છે, તેનું દેહમાન એક સહસ્ત્ર યોજન અર્થાત્ પુરાણિયોના યોજન ૪ કોશના! પરંતુ જૈનિયોના યોજન ૧૦૦૦૦ દશસહસ્ત્ર કોશોનો થાય છે!! એવાં ચાર સહસ્ત્ર કોશનું શરીર થાય છે, તેનું આયુમાન અધિકથી અધિક દશસહસ્ત્રવર્ષનું હોય છે. હવે જે ઇન્દ્રિયવાળા જીવ અર્થાત્ એક તેનું શરીર અને એક મુખ, જે શંખ કીડી અને જીઆદિ થાય છે, તેનું દેહમાન અધિકથી અધિક, અડતાલીસ કોશનું સ્થુત શરીર થાય છે. અને તેનું આયુમાન અધિકથી અધિક ચાર વર્ષનું હોય છે. અહીં ઘણું જ ભૂલી ગયા! કેમકે આવડા મોટા શરીરનું આયુમાન લખ્યું હતું અને અડતાળિસ કોશની સ્થુળ જૂનો જૈનિયોના શરીરમાં પડતી હશે અને

તેમણેજ જોઈ પણ હશે, બીજાનું લાભ એવું ક્યાં કે જે આવડી મોટી જીને જીએ ! ! !

રત્નસાર ભા. ૫૦ ૧૫૦. વળી જીએ ! એમનો અંધાધુંધ વીધુ, બગાઈ, કસારી અને માખી એ એક યોજનના શરીરવાળાં હોય છે, એનું આયુમાન અધિકથી અધિક છે મહિનાનું હોય છે. જીએ ભાઈ ! ચાર ચાર કોશના વીધુ અન્ય કોઈએ જોયા ન હશે. જે આઠ મૈલ પર્યંતના શરીરવાળા વીધુ અને માખી પણ જૈનિયોના મતમાં હોય છે. એવા વીધુ અને માખી તેમના ઘરમાં રહેતા હશે અને તેમણે જોયા હશે, અન્ય કોઈએ સંસારમાં નહીં જોયાં હશે. કદી એવો વિધુ કોઈ જૈનને કરડે તો તેનું શું થતું હશે ? જલચર માછલી આદિના શરીરનું માન એક સહસ્ત્ર યોજન અર્થાત્ ૧૦૦૦૦ કોશના યોજનના હિસાબે ૧૦૦૦૦૦૦૦ એક કોડ કોશનું શરીર થાય છે અને એક કોડ પૂર્વ વર્ષોનું એમનું આયુ હોય છે, એવા સ્થુલ જલચર જૈનિયો સિવાય અન્ય કોઈએ ન દીક્ષ હશે ! વળી ચતુષ્પાદ હાથી આદિનું દેહમાન એ કોશથી નવ કોશ પર્યંત અને આયુમાન ચેરાસી સહસ્ત્ર વર્ષોનું ઇત્યાદિ એવા મોટા મોટા શરીરવાળા જીવ પણ જૈનિયોએ જોયા હશે, અને માને છે, પણ બીજા કોઈ બુદ્ધિમાન નથી માની શકતા.

રત્નસાર ભાગ ૫૦ ૧૫૧. જલચર ગર્ભજ જીવોનું દેહમાન ઉત્કૃષ્ટ એક સહસ્ત્ર યોજન અર્થાત્ ૧૦૦૦૦૦૦૦ એક કોડ કોશોનું અને આયુમાન એક કોડ પૂર્વ વર્ષોનું હોય છે. આવડા મોટા શરીર અને આયુવાળા જીવોને પણ એમના આચાર્યોએ સ્વપ્નમાં દીઠા હશે. શું એ મહા જીવી વાત નથી કે જેનો કદાપિ સંભવ ન થઈ શકે.

હવે ભૂમિનું પરિમાણ સાંભળો (રત્નસાર ભા. ૫૦ ૧૫૨) આ તિરછા (આડકતરા) લોકમાં અસંખ્યાત દ્વિપ અને અસંખ્યાત સમુદ્ર છે એ અસંખ્યાતનું પ્રમાણ અર્થાત્ જે અઢી “સાગરોપમ” કાળમાં જેટલો સમય થાય તેટલા દ્વીપ તથા સમુદ્ર જાણુવા. હવે આ પૃથિવીમાં એક “જમ્બુદ્વીપ” પ્રથમ સર્વ દ્વીપોની વચ્ચેમાં છે. એનું પ્રમાણ એક લાખ યોજન અર્થાત્ એક અબ્જ કોશનું છે, એને એની ચારે તરફ લવણ (ખારો) સમુદ્ર છે, તેનું પ્રમાણ એ લાખ યોજન છે અર્થાત્ એ અબ્જ કોશનું. આ જમ્બુદ્વીપની ચારે બાજુએ જે “ઘાતકીખંડ” નામે દ્વીપ છે તેનું ચાર લાખ યોજન અર્થાત્ ચાર અબ્જ કોશનું પ્રમાણ છે અને તેની પાછળ “કાળો દધિ” સમુદ્ર છે, તેનું આઠ લાખ યોજન અર્થાત્ આઠ અબ્જ કોશનું પ્રમાણ છે. તેની પાછળ “પુષ્કરાવર્ત” દ્વીપ છે, તેનું પ્રમાણ શોળ કોશનું છે, તે દ્વીપના અંદરની કોરે છે, તે દ્વીપના અધ્યામાં મનુષ્ય વસે છે અને તેની ઉપરાંત અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર છે, તેમાં તિર્યગ યોનીના જીવ રહે છે.

(રત્નસાર ભાગ ૫૦ ૧૫૩) જમ્બુદ્વીપમાં એક હિમવંત, એક એરણ્ડવંત, એક હરિવર્ષ, એક રમ્યક, એક દેવકુર, એક ઉત્તરકુર એ છ ક્ષેત્ર છે.

સમીક્ષક—સાંભળો ભાઈ ! બૃગોળવિદ્યાના જાણનાર લોકો ! બૃગોળનું પરિમાણ કરવામાં તમે બૂલ્યા કે જૈન ? જો જૈન બૂલી ગયા હોય તો તમે એને સભળવો અને જો તમે બૂલ્યા હો

તો તેમની પાસે સમજી લેવા. થોડોક વિચાર કરી જુઓ તો એજ નિશ્ચય થાય છે કે જૈનિયોના આચાર્ય અને શિષ્યો બુદ્ધિમાન અને ગણિતવિદ્યા કાંઈ પણ શિખ્યા ન હતા. જે શિખ્યા હોત તો આવા મહા અસંભવ ગણોડ કેમ મારત ? વાહ ! એવા અવિદ્વાન પુરૂષ જગતને અકર્તૃક અને ઇશ્વરને ન માને તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? એટલા માટે તો જૈન લોક પોતાના પુસ્તકો કાંઈ પણ અન્યમનસ્થો વિદ્વાનને આપતા નથી. કેમકે જેને એ લોક પ્રમાણિક તીર્થંકરોના બતાવેલા સિદ્ધાંત ગ્રંથો માને છે, તેમાં આવા પ્રકારની અવિદ્યાયુક્ત વાતો ભરેલી પડી છે, અને એટલા માટે જોવા દેતા નથી. જે જોવા આપે તો પોત ખુલી જાય. એના વિના જે કોઈ મનુષ્ય કાંઈપણ શુદ્ધિ રાખતો હશે તે કપાદિ આ ગણોડધ્યાયને સત્ય માની શકશે નહીં. આ સર્વ પ્રપંચ જૈનિયોએ જગતને અનાદિ માનવા માટે ઉભા કર્યા છે. પરંતુ એ તદ્દન જૂઠું છે. હા જગતનું કારણ અનાદિ છે કેમકે તે પરમાણુ આદિ તત્ત્વસ્વરૂપ અકર્તૃક છે, પરંતુ તેમાં નિયમ પૂર્વક પોતાની વાતો બનવાનું કે બગડવાનું સામર્થ્ય કાંઈ પણ નથી. કેમકે જ્યારે એક પરમાણુ દ્રવ્ય કાર્મનું નામ છે અને સ્વભાવથી પૃથક્ પૃથક્ રૂપ અને જડ છે તે આપોઆપ પોતાની મેળે યથાયોગ્ય નથી બની શકતા. એટલામાટે તેનો બનાવનાર એતન અવશ્ય છે, અને તે બનાવનારે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જુઓ ! પ્રથિવી સૂર્યાદિ સર્વ લોકોને નિયમમાં રાખવાં, અનંત, અનાદિ, એતન, પરમાત્માનું કામ છે. જેમાં સંયોગ રચના વિશેષ દેખાય છે, તે સ્થુલ જગત અનાદિ કદી પણ નથી થઈ શકતું. જે કાર્ય જગતને નિત્ય માનશે તો તેનું કારણ કોઈ નહીં હશે. કિંતુ તેજ કાર્ય કારણરૂપ થઈ જશે. જે એમ કહેશે તો પોતાનું કાર્ય અને કારણ પોતેજ હોવાથી અન્યોન્યાશ્રય અને આત્માશ્રય દોષ આવશે. જેમ પોતાની ખાંધ ઉપર પોતે ચઢવું અને પોતાનો પિતા પુત્ર પોતે નથી શકતો, એટલા માટે જગતનો કર્તા અવશ્યજ માનવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—જે ઇશ્વરને જગતનો કર્તા માને છે તો ઇશ્વરનો કર્તા કોણ છે ?

ઉત્તર—કર્તાનો કર્તા અને કારણનું કારણ કોઈ પણ હોઈ શકતું નથી, કેમકે પ્રથમ કર્તા અને કારણ હોવાથીજ કાર્ય થાય છે જેમાં સંયોગ વિયોગ નથી હોતો અને જે પ્રથમ સંયોગ વિયોગનું કારણ છે, તેના કર્તા કે કારણ કોઈ પ્રકારે હોઈ શકતા નથી. એની વિશેષ વ્યાખ્યા આઠમા સમુદ્ધાસમાં સૃષ્ટિની વ્યાખ્યામાં લખી છે તે જોઈ લેવી. એ જૈનિયોને સ્થુલ વાતનું પણ યથાવત્ જ્ઞાન નથી તો પરમ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિવિદ્વાનો બોધ કેમ કરી થઈ શકે ? એટલા માટે જૈનિયો સૃષ્ટિને અનાદિ, અનંત માને છે અને દ્રવ્યપર્યાયોને પણ અનાદિ અનંત માને છે, અને પ્રતિગુણ પ્રતિદેશમાં પર્યાયો અને પ્રતિવસ્તુમાં પણ અનંત પર્યાય માને છે. જે પ્રકરણ-રત્નાકરના પ્રથમ ભાગમાં લખ્યું છે તે પણ વાત કદી ઘટી શકતી નથી, કેમકે જેનો અનંત અર્થાત્ મર્યાદા હોય છે તેનાં સઘળાં સમ્યંધી અંતવાનજ હોય છે, જે અનંતને અસંખ્ય કહેતે તો પણ નહીં ઘટી શકતે. કિંતુ જીવાપેક્ષામાં એ વાત ઘટી શકે છે, પરમેશ્વરની સામે નહીં, કેમકે એક એક દ્રવ્યમાં પોતપોતાના એક એક કાર્ય કારણ સામર્થ્યને અવિભાગ

પર્યાયોથી અનંત સામર્થ્ય માનવા કેવળ અવિદ્યાની વાત છે. જ્યારે એક પરમાણુ દ્રવ્યની સીમા છે તો તેમાં અનંત વિભાગરૂપ પર્યાય કેવી રીતે રહી શકે છે ? એવીજ રીતે એક એક દ્રવ્યમાં અનંત ગુણને અને એક ગુણ પ્રદેશમાં અવિભાગરૂપ અનંતપર્યાયોને પણ અનંત માનવા એ કેવળ આળસપણાની વાત છે, કેમકે જેના અધિકરણનો અંત છે તો તેમાં રહેનારોનો અનંત કેમ નહીં ? એવીજ લાંબી ચોડી મિથ્યા વાતો લખી છે.

હવે જીવ અને અજીવ એ બે પદાર્થોના વિષયમાં જૈનિયોનો નિશ્ચય એવો છે કે:—

चेतना लक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ।

सत्कर्म पुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ॥

આ જિનદત્તસૂરિનું વચન છે. અને એજ પ્રકૃણરત્નાકર ભાગ પેહેલામાં નયચક્રસારમાં પણ લખ્યું છે કે ચેતનાલક્ષણુ જીવ અને ચેતના રહિત અજીવ અર્થાત્ જડ છે. સત્કર્મ-રૂપ પુદ્ગલ પુણ્ય, અને પાપકર્મરૂપ પુદ્ગલ પાપ કહેવાય છે.

સમીક્ષક—જીવ અને જડનું લક્ષણુ તો ફીક છે પરંતુ જે જડરૂપ પુદ્ગલ છે તે પાપ પુણ્યયુક્ત કદી પણ હોઈ શકતું નથી. કેમકે પાપ પુણ્ય કરવાનો સ્વભાવ ચેતનમાં હોય છે. જુઓ આ જેટલા જડ પદાર્થ છે તે સઘળા પાપપુણ્યથી રહિત છે. જે જીવોને અનાદિ માને છે એ તો ફીક છે, પરંતુ તેજ અલ્પ અને અલ્પજીવને મુક્તિદશામાં સર્વજ્ઞ માનવા એ જુદું છે કેમકે જે અલ્પ અને અલ્પજીવ છે તેનું સામર્થ્ય પણ સર્વજ્ઞ સસીમ રહેશે.

જૈનિયો જગત્, જીવ, અને જીવના કર્મ અને બન્ધ અનાદિ માને છે. આવીં પણ જૈનિયોના તીર્થંકરો ભુલી ગયા છે. કેમકે સંયુક્ત જગત્ના કાર્ય, કારણ, પ્રવાહથી કાર્ય, અને જીવના કર્મ, બન્ધ પણ અનાદિ નથી હોઈ શકતાં, જ્યારે એમ માનો છો તો પછી કર્મ અને બન્ધનું છુટવું કેમ માનો છો ? કેમકે જે અનાદિ પદાર્થ છે તે કદી પણ છુટી નથી શકતા. જો અનાદિ પણ નાશ માનશો તો તમારા સર્વ અનાદિ પદાર્થોના નાશનો પ્રસંગ થશે અને જ્યારે અનાદિને નિત્ય માનશો તો ત્યારે કર્મ અને બન્ધ પણ નિત્ય થશે અને જ્યારે સર્વ કર્મોના નાશનો પ્રસંગ થશે અને જ્યારે અનાદિને નિત્ય માનશો તો કર્મ અને બન્ધ પણ નિત્ય થશે અને જ્યારે સર્વ કર્મોના છુટવાથી મુક્તિ માનો છો તો સર્વ કર્મના છુટવારૂપ મુક્તિનું તે નિમિત્ત થયું. અને ત્યારે તે નિમિત્તિકી મુક્તિ થશે તો સદા નહો રહી શકશે, અને કર્મ કર્તાનો નિત્ય સમ્પન્ધ હોવાથી કર્મ પણ કદી નહીં છુટશે. પુનઃ જ્યારે તમે પોતાની મુક્તિ અને તીર્થંકરોની મુક્તિ નિત્ય માની છો તે નહીં બની શકશે.

પ્રશ્ન—જેમ બાન્ધના છોતરાં ઉતારવાથી કે અગ્નિનો સંયોગ થવાથી તે બીજા પુનઃ નથી ઉગતાં, એજ પ્રકારે મુક્તિમાં ગયલો જીવ પુનઃ જન્મ ભરણરૂપ સંસારમાં નથી આવતો.

ઉત્તર—જીવ અને કર્મનો સંબંધ છોતરાં અને બીજના સમાન નથી કિંતુ એનો સમવાય

સંબંધ છે, એથી અનાદિ કાળથી જીવ અને તેમાં કર્મ અને કર્તૃત્વ શક્તિનો સંબંધ છે. જો તેમાં કર્મ કરવાની શક્તિનો પણ અભાવ માનશો તો સર્વ જીવ પાપાણુવત્ થઈ જશે અને મુક્તિને ભોગવવાનું પણ સામર્થ્ય નહીં રહેશે. જેમ અનાદિ કાળનું કર્મ બંધન છૂટીને જીવ મુક્ત થાય છે તો તેમાં તમારી નિયમમુક્તિથી છુટીને બંધનમાં પડશે. કેમકે જેમ કર્મરૂપ મુક્તિના સાધનોથી પણ છુટીને જીવનું મુક્ત હોવું માનો છો, તેમજ નિત્ય મુક્તિથી પણ છુટીને બંધનમાં પડશે. સાધનોથી સિદ્ધ થયેલા પદાર્થ નિત્ય કદી પણ થઈ શકતા નથી. અને જો સાધન સિદ્ધિના મુક્તિ માનશો તો કર્મો વિનાજી બંધ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. જેમ વસ્ત્રોમાં મેલ લાગે છે અને ધોવાથી છુટી જાય છે, પુનઃ મેલ લાગી જાય છે તેમ મિથ્યત્વાદિ હેતુઓ કરીને રાગ દ્વેષાદિના આશ્રયથી જીવને કર્મરૂપ જળ લાગે છે, અને જો સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રથી નિર્મળ થાય છે અને મળ લાગવાના કારણોથી, મળોનું લાગવું માનો છો, તો મુક્ત જીવ સંસારી અને સંસારી જીવનું મુક્ત થવું અવશ્ય માનવું પડશે, કેમકે જેમ નિમિત્તોથી મલિનતા છુટે છે તેમ નિમિત્તોથી મલિનતા લાગી પણ જશે. એટલા માટે જીવને બંધ અને મુક્તિ પ્રતાપરૂપથી અનાદિ માનો, અનાદિ અનન્તતાથી નહીં.

પ્રશ્ન—જીવ નિર્મળ કદી પણ નહીં હોતો કિંતુ મળ સહિત છે.

ઉત્તર—જો કદી પણ નિર્મળ નહીં હોતા તે નિર્મળ પણ કદી થઈ શકશે નહીં. જેમ શુદ્ધ વસ્ત્રમાં પાછળથી લાગેલા મેલને ધોઈને છોડાવી દે છે પણ તેના સ્વાભાવિક સ્વેત વર્ણને છોડાવી નથી શકતા અને મેલ તો ફરીને પણ વસ્ત્રમાં લાગી જાય છે તેમ આ પ્રકારે મુક્તિમાં પણ થશે.

પ્રશ્ન—જીવ પૂર્વોપાજિત કર્મથીજ શરીર ધારણ કરી લે છે, ઇશ્વરનું માનવું બ્યર્થ છે.

ઉત્તર—જો કેવળ કર્મજ શરીર ધારણમાં નિમિત્ત હોય અને ઇશ્વર કારણ નહીં હોય તો તે જીવ નહારો જન્મ કે જ્યાં બહુજ દુઃખ હોય તેને ધારણ કદી પણ ન કરે, કિંતુ સદા સારા સારા જન્મ ધારણ કર્યા કરે. જો કહો કે કર્મ પ્રતિબંધક છે, તો પણ જેમ ચોર પોતે આપોઆપ આવીને બંદીગ્રહમાં નથી જતો, અને સ્વયં ફાંસી પણ નથી ખાતો, કિંતુ રાજા તે શિક્ષા આપે છે, એજ પ્રકારે જીવને શરીર ધારણ કરાવવાવાળા અને તેના કર્મોનુસાર ફળ દેવાવાળા પરમેશ્વરને તમે પણ માનો.

પ્રશ્ન—મદ (નશા) ની માફક કર્મ સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે, ફળ દેવામાં બીજાની આવશ્યકતા નથી ?

ઉત્તર—જો એમ હોય તો જેમ મદપાન કરનારને મદ ઓછો ચઢે છે, અને અનબ્યાસીને બહુજ ચઢે છે, તેમ નિત્ય બહુજ પાપ પુણ્ય કરનારને ન્યુન અને કદી કદી થોડા થોડા પાપપુણ્ય કરનારને અધિક જળ હોવું જોઈએ, પણ નાના કર્મવાળાને તો અધિકજ ફળ પ્રાપ્ત થાય.

પ્રશ્ન—જેનો જેવો સ્વભાવ થાય છે, તેને તેવુંજ ફળ થયા કરે છે.

ઉત્તર—જે સ્વભાવથી છે તો તેનું છુટવું કે મળવું નથી થઈ શકતું. હા જેમ શુદ્ધ વસ્ત્રમાં નિમિત્તથી મેલ લાગે છે, તેને છોડાવવાના નિમિત્તથી છુટી પણ જાય છે એમ માનવું ઠીક છે.

પ્રશ્ન—સંયોગ વિના કર્મ પરિણામને પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ દૂધ અને ખટાઇના સંયોગ વિના દહીં નથી થતું, એજ પ્રકારે જીવ અને કર્મના યોગથી કર્મનું પરિણામ થાય છે.

ઉત્તર—જેમ દહીં અને ખટાઇનો મેળવનાર ત્રીજો હોય છે, તેમજ જીવોને કર્મોનાં ફળ સાથે મેળવનારો ત્રીજો ઈશ્વર હોવોજ જોઈએ, કેમકે જડ પદાર્થ સ્વયં નિયમથી સંયુક્ત નથી થતા, અને જીવ પણ અલ્પજ્ઞ હોવાથી સ્વયં પોતાનાં કર્મ ફળને પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતો. એથી એ સિદ્ધ થયું કે ઈશ્વરસ્થાપિત સૃષ્ટિક્રમ વિના કર્મ ફળ વ્યવસ્થા નથી રહી શકતી.

પ્રશ્ન—જે કર્મથી મુક્ત થાય છે તેજ ઈશ્વર કહેવાય છે.

ઉત્તર—જ્યારે અનાદિ કાળથી જીવ સાથે કર્મ લાગ્યાં છે તેનાથી જીવ મુક્ત કદી પણ નથી થઈ શકતો.

પ્રશ્ન—કર્મનો બંધ સાદો છે.

ઉત્તર—જે સાદો છે તો કર્મનો યોગ અનાદિ નહી, અને સંયોગની આદિમાં જીવ નિષ્કર્મ હશે અને જે નિષ્કર્મને કર્મ લાગી ગયું તો મુક્તોને પણ લાગી જશે. અને કર્મકર્તાનો સમવાય અર્થાત્ નિત્ય સમ્યંધ હોય છે તે કદી છુટતો નથી. એટલામાટે જેમ ૬ નવમાં સમુદ્ધાસમાં લખી આવ્યા છિયે, તેમજ માનવું ઠીક છે. જીવ આજે તેટલું પોતાનું સ્વજ્ઞાન અને સામર્થ્ય વધારે, તો પણ તેમાં પરિમિત જ્ઞાન અને સસીમ સામર્થ્ય રહેશે; ઈશ્વરની સમાન કદી પણ થઈ શકતો નથી. હા જેટલું સામર્થ્ય વધારવું ઉચિત છે, તેટલું યોગથી વધારી શકે છે. અને જે જૈનિયોમાં આર્હત લોક દેહના પરિમાણથી જીવનું પણ પરિમાણ માને છે, તેમને પૂછવું જોઈએ કે જે એમ હોય તો હાથીનો જીવ કાઠીમાં અને કાઠીનો જીવ હાથીમાં કેમ સમાઈ શકશે? એ પણ એક મૂર્ખતાની વાત છે. કેમકે જીવ એક સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે, જે એક પરમાણુમાં પણ રહી શકે છે, પરંતુ તેની શક્તિઓ શરીરમાં પ્રાણ, વિજ્ઞાની અને નાડી આદિની સાથે સંયુક્ત થઈ રહે છે, તેનાથી સર્વ શરીરનું વર્તમાન તે જાણે છે. સારા સંગથી સારો અને નહારા સંગથી નહારો થઈ જાય છે.

હવે જૈનિયો આ પ્રકારનો ધર્મ માને છે:—

મૂલ— રે જીવ ભવદુહાઈં ઇકં ચિય હરઈ જિણમયં ધમ્મં ।

इयराणं परमं तो सुहकप्ये मूढ मुसि ओसि ॥

પ્રકરણરત્ના ૦ ભાગ ૦ ૨ । ષષ્ઠી શતક ૦ ૧૦ । સૂત્રાંક ૦ ૩૧ ।

સંક્ષેપાર્થ—રે જીવ ! એકજ જિન મત શ્રીવીતરાગભાષિત ધર્મ, સાર સમ્યંધી જન્મ,

જરા, મરણાદિ દુઃખોનો હરણ કરી છે. એજ પ્રકારે સુદેવ અને સુગુર પણ જૈન મતવાળાને બાણ વા. ધતિર જે વીતરાગ મુખમદેવથી લઈને મહાવીર પર્યંત વીતરાગ દેવોથી ભિન્ન અન્ય હરી હર પ્રજાદિ કુદેવ છે, તેની પોતાનાં કલ્યાણાર્થ જે છવ પૂજ કરે છે, તે સર્વ મનુષ્ય ઠગાયા ગયા છે.

આનો ભાવાર્થ એ છે કે જૈન મતના સુદેવ, સુગુર તથા સુધર્મને છોડીને અન્ય કુદેવ કુગુર તથા કુધર્મને સેવન કરવાથી કાંઈ પણ કલ્યાણ નથી થતું.

સમીક્ષક—હવે વિદ્વાનોએ વિચારવું જોઈએ કે કેવાં નિંદાયુક્ત એમનાં ધર્મનાં પુસ્તક છે ?

મૂલ—અરિહં દેવો સુગુરુ સુધ્ધં ધમ્મં ચ પશ્ચ નવકારો ।

ધન્નાણં કયચ્છાણં નિરન્તરં વસઈ હિયયમ્મિ ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । ષષ્ઠી૦ ૬૦ સૂ૦ ૧ ॥

જે અરિહન દેવેંદ્રકૃત પૂજાદિને યોગ્ય બોલે પદાર્થ ઉત્તમ ક્રાંત નથી એવો જે દેવોને દેવ શોભાવમાન અરિહન્ત દેવ જ્ઞાનક્રિયાવાન શાસ્ત્રોના ઉપદેશ સુદ્ધ કપાયમલ સ્થિત સમ્યક્ત્વ વિનય દયામૂલ શ્રીજિનભાષિત જે ધર્મ છે તેજ દુર્ગતિમાં પડનાર પ્રાણિયોનો ઉદ્ધાર કરવા વાળો છે. અને અન્ય હરિહરાદિના ધર્મ સંસારથી ઉદ્ધાર કરવાવાળા નથી. અને પંચ અરિહંતાદિક પરમેષ્ઠી તત્સબધી તેમને નમસ્કાર એ ચાર પદાર્થ ધન્ય છે અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ છે; અર્થાત્ દયા, ક્ષમા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ જૈનોનો ધર્મ છે.

સમીક્ષક—ન્યારે મનુષ્ય માત્રપર દયા નહી, તે ન તો દયા અને ન તો ક્ષમા, જ્ઞાનને અદ્વલે અજ્ઞાનદર્શનઅધેર અને ચારિત્રને અદ્વલે ભૂખે મરવું, એ કઈ સારી વાત છે ?

જૈનમતના ધર્મની પ્રશંસા:—

મૂલ—જઈન કુણસિ તત્ત્વ ચરણં ન પઢસિ નગુણોસિ દેસિ નો દાણમ્ ।

તાઈત્તિયં ન સક્કિસિજં દેવો ઇક્ક અરિહન્તો ॥ પ્રક૦ મા૦ ૨ ષષ્ઠી૦ સૂ૦ ૨ ॥

હે મનુષ્યો! જે તું તપ ચારિત્ર નથી કરી શકતો, નથી સત્ર ભણી શકતો, નથી તો પ્રકરણાદિનો વિચાર કરી શકતો અને નથી તો સુપાત્રાદિને દાન દઈ શકતો તોપણ જે તું, દેવતા કે જે એક અરિહન્તજ છે તે એમોને આરાધનાને યોગ્ય, સુગુર, સુધર્મ છે. એવા જૈન મતમાં શ્રદ્ધા રાખ. અને તેજ ઉદ્ધારનું કારણ છે.

સમીક્ષક—યદ્યપિ દયા અને ક્ષમા સારી વસ્તુ છે તથાપિ પક્ષપાતમાં ફસવાથી દયા અદ્ય અને ક્ષમા અક્ષમા થઈ જાય છે. એનું પ્રયોજન એ છે કે “ક્રોધ પણ જીવને દુઃખ ન દેવું,” એ વાત સર્વથા સંભવ નથી થઈ શકતી, કેમકે દુષ્ટને દંડ દેવો પણ દયામાં ગણનીય છે, જે એક દુષ્ટને દંડ ન દેવામાં આવે તો સહસ્રો મનુષ્યોને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, એટલા માટે તે દયા અદ્યા અને ક્ષમા અક્ષમા થઈ જાય. એ તો ઠીક છે કે સર્વ પ્રાણિયોનાં દુઃખ નાશ અને

સુખની પ્રાપ્તિના ઉપાય કરવા દયા કહેવાય છે. કેવળ જળ. ગાળીને પીવું, છુદ્ડ જંતુઓનો ખચાવવાજ દયા નથી કહેવાતી. કિંતુ આ પ્રકારની દયા જૈનિયોનું કયન માત્રજ છે. કેમકે તેમ વર્તતા નથી. ગાંઠે કોઈ પણ મતમાં કેમ ન હોય, તોપણ મનુષ્યાદિ ઉપર દયા કરીને તેનો અત્રપાનાદિથી સત્કાર કરવો અને ખોળ મતના વિદ્વાનોનું માન્ય અને સેવા કરવી શું દયા નથી? જો એમની સાચી દયા હોય તો ‘વિવેકસાર’ પૃષ્ઠ ૨૨૧ માં જુઓ, શું ‘લખ્યું’ છે? “એક પરમતની સ્તુતિ” અર્થાત્ તેના ગુણનું કીર્તન કદી ન કર. બીજું “તેને નમસ્કાર” અર્થાત્ વંદના પણ ન કરવી. ત્રીજું “આલાપન” અર્થાત્ અન્ય મતવાળા સાથે થોડું બોલવું. ચોથું “સંલપન” અર્થાત્ તેની સાથે વારંવાર ન બોલવું. પાંચમું “તેમને અન્ન વસ્ત્રાદિ દાન” અર્થાત્ તેમને ખાવા પીવાની વસ્તુ પણ ન આપવી. છઠું “ગંધપુષ્પાદિ દાન” અર્થાત્ અન્ય મતની પ્રતિમા પૂજનને માટે ગંધપુષ્પાદિ પણ ન આપવાં. એ છ યતના અર્થાત્ એ છ પ્રકારના ક્રમેને જૈનિયો કદી ન કરે.

સમીક્ષક—હવે બુદ્ધિમાનોએ વિચારવું જોઈએ કે જૈનિયોની અન્ય મતવાળા મનુષ્યો પર કેટલી અદયા, કુદૃષ્ટિ, અને દ્રેષ છે. જ્યારે અન્યમતસ્થ મનુષ્યો પર એટલી અદયા છે તો પંછી જૈનિયોને દયાહીન કહેવા સંભવ છે, કેમકે પોતાના ઘરવાળાઓનીજ સેવા કરવી, એ વિશેષ ધર્મ નથી કહેવાતો. તેના મતનાં મનુષ્ય તેનાં ઘરના સરખા છે એટલા માટે તેની સેવા અને અન્ય મતસ્થોની નહીં. પંછી તેમને દયાવાન કયા બુદ્ધિમાન કહી શકશે?

વિવેક ૦ પૃષ્ઠ ૧૦૮ લખ્યું છે કે મથુરાના રામના નમુચી નામે દિવાનને જૈન મતવાળાએ પોતાનો વિરોધી સમજીને મારી નાખ્યો અને આલોચણા (પ્રાયશ્ચિત્ત) કરીને શુદ્ધ થઈ ગયા. શું આ પણ દયા અને ક્ષમાનું નાશક કર્મ નથી? જ્યારે અન્ય મતવાળાઓની સાથે તેમનો પ્રાણ લેવા સુધીની વૈરબુદ્ધિ રાખે છે તો એમને દયાળુને બદલે હિંસક કહેવા એજ સાર્યક છે.

હવે સમ્યક્ત્વ દર્શનાદિનાં લક્ષણ આર્હત પ્રવચન સંગ્રહ પરમાગમનસારમાં કથિત છે. સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર, એ ચાર મોક્ષ માર્ગનાં સાધન છે, એની વ્યાખ્યા યોગદેવે કરી છે. જે રૂપથી જીવાદિ દ્રવ્ય અવસ્થિત છે તેજ રૂપથી જિન પ્રતિપાદિત ગ્રંથાનુસાર વિપરીત અભિનિવેશાદિરહિત જે શ્રદ્ધા અર્થાત્ જૈનમતમાં પ્રીતિ છે તે સમ્યક શ્રદ્ધાન અને સમ્યક દર્શન છે.

રુચિર્જિનોક્ત તત્ત્વેષુ સમ્યક્ શ્રદ્ધાનમુચ્યતે ।

જિને કહેલાં તત્ત્વોમાં સમ્યક્ શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ અર્થાત્ અન્યત્ર કયાં નહીં.

યથાવસ્થિતતત્ત્વાનાં સંક્ષેપાદ્વિસ્તરેણ વા ।

યો બોધસ્તમત્રાદુઃ સમ્યગ્જ્ઞાનં મનીષિણઃ ॥

જે પ્રકારના જીવાદી તત્ત્વ છે તેનો સંક્ષેપ કે વિસ્તારથી જે બોધ થાય છે તેનેજ બુદ્ધિમાનો સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.

સર્વથાઽનવધયોગાનાં ત્યાગચારિત્રમુચ્યતે ।

કીર્તિતં તદાહિંસાદિવ્રતભેદેન પંચધા ॥

અહિંસાસૂનૃતાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા: ।

સર્વ પ્રકારે નિંદનીય અન્ય મત સંબંધનો ત્યાગ ચારિત્ર કહેવાય છે, અને અહિંસાદિ બેઠથી પાંચ પ્રકારના વ્રત છે. ૧. (આહસા) કોઈ પ્રાણિમાત્રને ન મારવો, ૨ (સૂનૃતા) પ્રિય વાણી બોલવી, ૩ (અસ્તેય) ચોરી ન કરવી. ચોથું બ્રહ્મચર્ય-ઉપસ્થેન્દ્રિયનું સંયમન, અને પાંચમું (અપરિગ્રહ) સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. એમાં બધી ખરી વાતો સારી છે અર્થાત્ અહિંસા અને ચોરી આદિ નિંદનીય કર્મોનો ત્યાગ એ સારી વાત છે. પરંતુ એ સર્વ અન્યમતની નિન્દા કરવી આદિ દોષોથી સર્વ સારી વાતો પણ દોષયુક્ત થઈ ગઈ છે. જેમ પ્રથમ સૂત્રમાં લખ્યું છે કે અન્ય દરિદ્રાદિનો ધર્મ, સંસારમાં ઉદ્ધાર કરવાવાળો નથી. શું એ થોડી નિન્દા છે, કે જેના ગ્રંથો જેવાથીજ પૂર્ણ વિદ્યા અને ધાર્મિકતા મળી આવે છે તેને જુરા કહેવા ? અને પોતાનાં મહા અસંભવ કે જે પૂર્વે લખી આવ્યા છીએ તેવી વાતોના કહેનારા પોતાના તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવી એ કેવલ હઠની વાત છે. બસા વાર, જે જેની કોઈ ચારિત્ર ન કરી શકે, ન ભણી શકે, ન દાન દેવાનું સામર્થ્ય હોય, તોપણ “જેન મત સાચો છે” એટલું કહેવાથીજ શું તે ઉત્તમ થઈ જાય ? અને અન્ય મતસ્થ શ્રેષ્ઠ પણ અશ્રેષ્ઠ થઈ જાય ? એવાં કથન કરનાર મનુષ્યોને બ્રાન્ત અને જાણબુદ્ધિ ન કહેવામાં આવે તો પછી શું કહે ? એથી એજ વિદિત થાય છે કે એમના આચાર્ય સ્વાર્થી હતા, પૂર્ણ વિદ્વાન નહી, કેમકે જે સર્વની નિન્દા ન કરત તો આવી જુદી વાતોમાં કોઈ પણ ન ફસત, અને ન તેમનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાત. જુઓ ! આ તો સિદ્ધ થાય છે કે જેનિયોનો મત દુષ્ટાડનાર અને વેદમત સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર દરિદ્રાદિ દેવ સુદેવ અતે એમના ઋષભદેવાદિ સર્વ કુદેવ બીજા લોક કહે તો શું તેવુંજ એમને નકાર નહી લાગશે ? વળા બીજી પણ એમના આચાર્ય અને માનનારાની ભૂલ જોઈ લ્યો.

મૂલ-જિણવર આણા મંગં ઉમગ્ગ ઉસ્સુત્તલે સદેસણુ ।

આણા મંગં પાવંતા જિણમંય દુકરં ધમ્મમ્ ।

પ્રક૦ મા૦ ૨ ષષ્ઠીશ૦ ૬ સૂ૦ ૧૧ ॥

ઉ-માર્ગ (તે માર્ગ) ઉત્સુત્ર (તે સૂત્ર) લેશ દેખાડવાથી જે જિનવર-વીતરાગ તીર્થંકરોની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે, તે દુઃખનો હેતુ પાપ છે. જિનેશ્વરનો કહેલો સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મ ગ્રહણ કરવો મહા કઠણ છે, એટલા માટે જે પ્રકારે તે આજ્ઞાનો ભંગ ન થાય તેમ કરવું જોઈયે.

સમીક્ષક—જે પોતાનાજ મોહકે પોતાની પ્રશંસા અને પોતાનાજ ધર્મને મોટો કહે અને બીજાની નિન્દા કરે તે મૂર્ખતાની વાત છે, કેમકે પ્રશંસા તેનીજ ઠીક છે કે જેની બીજા

વિદ્વાન્ કરે. પોતાના મોહોડે પોતાની પ્રશંસા તો ચોર પણ કરે છે, તો શું તે પ્રશંસનીય થઈ શકે છે ? એજ પ્રકારે એમની પણ વાત છે.

**મૂલ—બહુગુણ વિજ્ઞા નિલયો ઉસ્તુત્તમાસી તહા વિમુત્તવ્વો
જહવર મણિજુતો બિહુવિગ્ધકરો વિસહરો લોણ ॥**

પ્રક૦ મા૦ ૨ ષષ્ઠી૦ સૂ૦ ૧૮ ॥

જેમ વિષધર સર્પમાં મણિ ત્યાગવા યોગ્ય છે તેમ જે જૈન મતમાં નથી તે ગમે તેટલો મોટો ધાર્મિક પંડિત હોય તોપણ તેને ત્યાગી દેવોજ જૈનિયોને ઉચિત છે.

સમીક્ષક—જુઓ ! કેવી ભુલની વાત છે કે જે એમના એવા અને આચાર્ય વિદ્વાન્ હોત તો વિદ્વાનો સાથે પ્રેમ કરતે. પણ જ્યારે એમના તીર્થંકરો સુદ્ધાં અવિદ્વાન્ છે તો પછી વિદ્વાનોનું માન્ય કેમ કરે ? શું સુવર્ણ કે જે મળ કે ધુળમાં પડેલું હોય તેને છોડી દે છે ? એથી એ સિદ્ધ થયું કે જૈનિયો વિના, એવા બીજા કોણ પક્ષપાતી, લડા, દુરાગ્રહી, વિદ્યાહીન હશે ?

**મૂલ—અઈ સયપા વિયપા માધમ્મિ અપવ્વે સુતો વિપાવરયા ।
ન ચલન્તિ સુદ્ધ ધમ્મા ધન્ના કિવિપાવ પવ્વે સુ ॥**

પ્રક૦ મા૦ ૨ । ષષ્ઠી૦ સૂ૦ ૨૯ ॥

અન્યદર્શની કુલિંગી અર્થાત્ જૈનમત વિરોધી, તેમનું દર્શન પણ જૈનિયો ન કરે.

સમીક્ષક—જુદ્ધિમાન્ લોકો વિચારી લેશે કે આ કેવી પામરપણાની વાત છે ? સત્ય તો એ છે કે જેનો મત સત્ય છે તેને કોઈનો ભય નથી હોતો, પણ એમના આચાર્ય જાણુત હતા કે અમારા મતમાં પોલપોલ છે. જે અન્યને સંભળાવીશું તો ખણ્ડન થઈ જશે. એટલા માટે સર્વની નિન્દા કરે અને મૂર્ખ જનોને ફસાવે !

મૂલ—નામં પિતસ્સઅ સુહં જેણનિદિઠાઈ મિચ્છપવ્વાઈ ।

જોસિં અણુસંગા ઉધમ્મીણવિહોઈ પાવમઈ ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । ષષ્ઠી૦ ૬ સૂત્ર૦ ૨૭ ॥

જે જૈનધર્મથી વિરૂદ્ધ ધર્મ છે તે સર્વ મનુષ્યોને પાપી કરનારા છે. એટલામાટે કોઈનો અન્યધર્મન માનીને જૈનધર્મનેજ માનવો શ્રેષ્ઠ છે.

સમીક્ષક—આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ સાથે વેર, વિરોધ, નિન્દા, અને ધર્મ્યા આદિ દુષ્ટ કર્મરૂપ સાગરમાં ડુબાડનારો જૈનમાર્ગ છે. જેવા જૈનિયો સર્વના નિંદક છે તેવા કોઈ પણ બીજા મતવાળા મહાનિંદક અને અધર્મી ન હશે. શું એક તરફથી સર્વની નિન્દા અને પોતાની અતિ પ્રશંસા કરવી એ શક મનુષ્યોની વાતો નથી ? વિવેકી લોક તો, આદે કોઈ પણ મતના હોય પણ તેમાં સારાને સારો અને નહારાને નહારો કહે છે.

મૂલ—હાહા ગુરુ અઅ કજ્ઞં સામીનહુ અચ્છિકસ્સ પુકરિમો ।

કહ જિણ વયણ કહસુગુરુ સાવયા કહઇય અકજ્ઞં ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । પૃષ્ઠી૦ સૂ૦ ૩૫ ॥

સર્વશાપિત જિન વચન, જનના સુગુરુ, અને જન ધર્મ ક્યાં? અને તેનાથી વિરુદ્ધ કુગુરુ અન્યમાર્ગીના ઉપદેશક ક્યાં? અર્થાત અમારા સુગુરુ, સુદેવ સુધર્મ, અને અન્યના કુગુરુ, કુદેવ, કુધર્મ છે.

સમીક્ષક—આ વાત બોર બેચનારી (દેહી) ના જેવી છે. જેમ તે પોતાનાં ખાટાં બોરને મીઠાં અને બીજાનાં મીઠાંને ખાટાં અને નકામાં દેખાડે છે, એવાજ પ્રકારની આ જૈનિયોની વાતો છે. એ લોક પોતાના મતથી બિનમતસ્થોની સેવામાં મહા અકાર્ય અર્થાત્ પાપ ગણે છે.

મૂલ—સપ્પો ઇક્કં મરણં કુગુરુ અણંતા ઇદેઙ્ગ મરણાઈ ।

તોવરિ સપ્પં ગહિયું મા કુગુરુ સેવણં મદ્દમ્ ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । સૂ૦ ૩૭ ॥

જેમ પ્રથમ લખી આવ્યા કે સર્પમાં મણિનો પણ ત્યાગ કરવો ઉચિત છે તેમ અન્યમાર્ગિયોમાં શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક પુરુષોનો પણ ત્યાગ કરી દેવો. હવે તેથી પણ વિશેષ નિંદા અન્યમતસ્થોની કરે છે. જન મતથી બિન સર્વ કુગુરુ અર્થાત્ તે સર્વથી પણ બુદ્ધ છે. તેમનાં દર્શન, સેવા, કે સંગ કદી પણ ન કરવો જોઈએ, કેમકે સર્પના સંગથી એક વાર મરણ થાય છે અને અન્યમાર્ગી કુગુરુઓના સંગથી અનેક વાર જન્મ મરણમાં પડવું પડે છે, એટલા માટે હે ભદ્ર ! અન્યમાર્ગિયોના ગુણો પાસે ઉભા પણ ન રહેવું. કેમકે જો તું અન્યમાર્ગિયોની કાંઈ પણ સેવા કરશે તો દુઃખમાં પડશે.

સમીક્ષક—શુભો! આ જૈનિયોની સમાન કઠોર, જ્ઞાન્ત, દ્વેષી, નિંદક, બુદ્ધમાં પડેલા અન્ય મતવાળા કાંઈ પણ ન દશે. એમણે તો મનથી એજ વિચાર્યું છે કે જો અમે અન્યની નિંદા અને પોતાની પ્રશંસા નહિ કરીએ તો અમારી સેવા અને પ્રતિષ્ઠા નહિ થાય પરંતુ એ વાત એમના દુર્ભાગ્યની છે, કેમકે જ્યાંસુધી ઉત્તમ વિદ્વાનોનો સંગ અને સેવા નહિ કરે ત્યાંસુધી એમને યથાર્થ જ્ઞાન અને સત્યધર્મની પ્રાપ્તિ કદી પણ થશે નહિ એટલા માટે જૈનિયોને ઉચિત છે કે પોતાની વિદ્યાવિરુદ્ધ મિથ્યા વાતો છોડી, વેદોક્ત સત્ય વાતોનું અદ્યણ કરે, તો તેમને માટે મહા કલ્યાણની વાત છે.

મૂલ—કિં મણિમો કિં કરિમો તાણ હયાસાણ ધિઠદુઠાણં ।

જેદંસિ ઝુણ લિંગં સિવન્તિ નરયસ્મિ મુદ્દજણં ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । પૃષ્ઠી૦ સૂ૦ ૪૦ ॥

જેની કલ્યાણની આશા નષ્ટ થઈ ગઈ, વૃણિત, નકારાં કામ કરવામાં અતિ ચતુર દુષ્ટદોષ-
વાળાને શું કહેવું ? અને શું કરવું ? કેમકે જે તેનો ઉપકાર કરે તો તે ઉદ્ધે તેનોજ નાશ
કરે. જેમ કોઈ દયા કરીને આંધળા સિંહની આંખ ઉઘાડ્યા જાય તો તેનેજ ખાઈ લે, તેમજ
કુચુર અર્થાત્ અન્યમાર્ગિયોનો ઉપકાર કરવો એ પોતાનો નાશ કરી લેવા જેવું સમાન છે,
અર્થાત્ તેમનાથી સદા દૂર રહેવું.

સમીક્ષક—જેમ જૈનિયો વિચારે છે તેમ બીજા મતવાળા પણ વિચારે તો જૈનિયોની
કેટલી દુર્દશા થાય ? અને વળી તેમનો કાંઈ, કાંઈ પણ પ્રકારનો ઉપકાર ન કરે તો તેમના
ધણાં ખરાં કામો નષ્ટ થઈને કેટલું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય ? એવું અન્યને માટે જૈનિયો
કેમ નથી વિચારતા ?

મૂલ—જહજહ નુદર્ઐ ધમ્મો જહજહ દુઠાણ હોય અહુદડ ॥

સમદિઠિજિયાણ તદ્દતહ ઉલ્લસસ મત્તં ॥

પ્રકૃ ૦ મા ૦ ૨ । પૃષ્ઠી ૦ સૂ ૦ ૪૨.

જેમ જેમ દર્શનબ્રહ્મ નિહન્ય, પાચ્છતા, ઉસન્ના, તથા કુસીલિયાદિક અને અન્ય દર્શની
ત્રિદણ્ડી, પરિવાજક, તથા વિપ્રાદિક, દુષ્ટ લોકોનું અતિશય બળ, સત્કાર, પૂજાદિક થાય, તેમ
તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટી છોડીને સમ્યક્ત્વ વિશેષ પ્રકાશિત થાય, એ મોટું આશ્ચર્ય છે.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! શું આ જૈનિયોથી આધક ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, વૈરભુદ્ધિ યુક્ત
બીજા કોઈ હશે ? હા અન્યમતમાં પણ ઇર્ષ્યા, દ્વેષ છે, પરંતુ જેટલાં આ જૈનિયોમાં
છે, તેટલાં કોઈમાં નથી. અને એ દ્વેષજ પાપનું મૂળ છે તેટલા માટે જૈનિયોમાં પાપા-
ચાર કેમ ન હોય ?

મૂલ—સંગો વિજાણ અહિત્તે સિંધમ્માઈ જે પકુલ્લવન્તિ ।

મુત્તૂણ ચોરસંગં કરન્તિતે ચોરિયં પાવા ॥

પ્રકૃ ૦ મા ૦ ૨ । પૃષ્ઠી ૦ સૂ ૦ ૭૫ ॥

એવું મુખ્ય પ્રયોજન એટલુંજ છે કે જેમ મૂઠ જન ચોરના સંગથી, નાસિકા છેદાદિ
દંડથી ભય નથી પામતો. તેમ જૈનમતથી ભિન્ન ચોર ધર્મોમાં સ્થિત જન પોતાનાએ કલ્યાણથી
ભય નથી કરતો.

સમીક્ષક—જે જેવો મનુષ્ય હોય છે તે પ્રાયઃ પોતાજ જેવા બીજાને સમજે છે. શું
એ વાત સત્ય થઈ શકે છે કે અન્ય સર્વ ચોરમત અને જૈનનો સાહુકાર મત છે ? જ્યાંસુધી
મનુષ્યમાં અતિ અજ્ઞાન અને કુસંગથી બ્રહ્મ ભુદ્ધિ થાય છે ત્યાંસુધી અન્યોની સાથે અતિ ઈર્ષ્યા,
દ્વેષાદિ દુષ્ટતા નથી છોડતા. જેવો જૈન મત પરાયો પી છે એવો અન્ય કોઈ નથી.

મૂલ—જચ્છ પમુમહિસઙ્ગરકા પવંહો મન્તિ પાવન વમીણ ॥

પૂઅન્તિતપિ સદ્વાદા હી લાવી પરાયસ્ત ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । પૃષ્ઠી૦ સૂ૦ ૭૬ ॥

પૂર્વ સૂત્રમાં જે મિથ્યાત્વી અર્થાત જૈનમાર્ગ લિખ સર્વમિથ્યાત્વી, અને પોતે સમ્યક્ત્વી અર્થાત અન્ય સર્વ પાપી, જૈનિયો સર્વ પુણ્યાત્મા; એટલામાટે જે કોઈ મિથ્યાત્વીના ધર્મનું સ્થાપન કરે તે પાપી છે.

સમીક્ષક—જેમ અન્યના સ્થાનોમાં ચામુણ્ડા, કાલિકા, જ્વાલા, પ્રમુખની આગળ પાપનોમી અર્થાત દુર્ગાનોમી તીથી આદિ સર્વ નકારાં છે, તેમ શું તમારાં પશુસણુ આદિ વ્રત નકારાં નથી કે જેનાથી મહાકષ્ટ થાય છે? અહીં વામમાર્ગિયોની લીલાનું ખંડન તો ઠીક છે. પરંતુ જે શાસન દેવી અને મહત દેવી આદિને માને છે, તેનું ખણ્ડન સાથે કર્યું હોવ સાચું થાત. જે કહે છે “અમારી દેવી હિંસક નથી” તો એમનું કહેવું મિથ્યા છે, કેમકે શાસનદેવીએ એક પુરૂષ અને બીજા બકરાની આંખો કહાડી લીધી હતી. પુનઃ તે રાક્ષસી અને દુર્ગાકાલિકાની સગી બહેન કેમ નહીં? અને વળી પોતાના વચ્ચખાણુ આદિ વ્રતોને અતિશ્રેષ્ઠ અને નોમી આદિને દુષ્ટ કહેવાં એ મૂઢતાની વાત છે, કેમકે બીજાના ઉપવાસોની તો નિન્દા અને પોતાના ઉપવાસોની સ્તુતિ કરવી એ મૂર્ખતાની વાત છે. હા, જે સત્યભાષણુદિ વ્રત ધારણ કરવાં છે, તે તો સર્વને માટે ઉત્તમ છે. પણ જૈનિયો અને અન્ય કોઈના ઉપવાસ સત્ય નથી.

મૂલ—ચેસાણવંદિયાણય માહણહું બાણજર કસીરકાળમ્

મત્તાભર કઠાણં વિયાણં જન્તિ દૂરેણં ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । પૃષ્ઠી૦ સૂ૦ ૮૨ ॥

એનું મુખ્ય પ્રયોજન એ છે કે જે વેશ્યા, ચારણુ, ભાટાદિ લોકો, બ્રાહ્મણુ, યક્ષ, ગણેશાદિની મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવી આદિ દેવતાઓના ભક્ત છે, જે એના માનનારા છે તે સર્વ દુષ્કાર અને દુઃખાવનારા છે, કેમકે તેમનીજ પાસે તે સર્વ વસ્તુઓ છે, તેને માને છે અને વીતરાગ પુરૂષોથી દૂર રહે છે.

સમીક્ષક—અન્ય માર્ગિયોના દેવતાઓને જુદા કહેવા અને પોતાના દેવતાઓને સાચા કહેવા એ કેવળ પક્ષપાતની વાત છે. અને વળી અન્ય વામમાર્ગિયોની દેવી આદિનો નિષેધ કરે છે પરંતુ જે ગ્રાહ દિન દુત્યના ૫૪ ૪૬ માં લખ્યું છે કે શાસન દેવિયે રાત્રિયે ભોજન કરવાને કારણે એક પુરૂષને થપડાક મારી, તેની આંખો કહાડી નાંખી, તેને બદલે બકરાની આંખ કહાડીને તે મનુષ્યને લગાડી દીધી તો પછી તે દેવીને હિંસક કેમ નથી માનતા? રત્નસાગર ભાગ ૧ પૃષ્ઠ ૬૨ માં જુઓ શું લખ્યું છે? મહતદેવી પથિકાને પથરની મૂર્તિ થઈને સહાય કરતી હતી, તેને પણ તેવી કેમ નથી માનતા?

મૂલ—કિંસોપિ જણણિ જાઓ જાણો જણણી શકિં અગોવિદ્ધિં ॥

જઈમિચ્છરઓ જાઓ ગુણે સુત મચ્છરં વહઈ ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । ષષ્ઠી૦ સૂ૦ ૮૧ ॥

જે જૈનમત વિશેથી મિથ્યાત્વી—અર્થાત્ મિથ્યાધર્મવાળા છે તે કેમ જન્મ્યા ? જે જન્મ્યા તેો ઉછર્યા કેમ ? અર્થાત્ શીઘ્રજ નહીં થાત તેો સાઈ હતું.

સમીક્ષક—જુઓ ! એમના વીતરાગ ભાષિત દયા ધર્મ અન્યમતસ્થોનું જીવન પણ નથી ધચ્છતા. કેવળ એમનો દયા ધર્મ કથન માત્ર છે અને જે છે તે સુદ્ર જોયો પણ એને માટે છે. જૈનથી ભિન્ન મનુષ્યોને માટે નથી.

મૂલ—સુદ્ધે મર્ગે જાયા સુદ્ધે મચ્છત્તિ સુદ્ધિમર્ગમિ ।

જે પુણઅમર્ગજાયા મર્ગે ગચ્છન્તિ તં ચુપ્પં ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । ષષ્ઠી૦ સૂ૦ ૮૨ ॥

એનું મુખ્ય પ્રયોજન એ છે કે જે જૈનકુળમાં જન્મ લઈને મુક્તિએ જાય તે કોઈ આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ જૈન ભિન્નકુળમાં જન્મેલા મિથ્યાત્વી અન્યમાર્ગી મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય તેમાં મહા આશ્ચર્ય છે, એનો ફળિતાર્થ એ છે કે જૈનમતસ્થોજ મુક્તિએ જાય છે અન્ય કોઈ નહીં; જે જૈનમતનું પ્રદણ નથી કરતા તે નરક ગામી છે.

સમીક્ષક—શું જૈનમતમાં કોઈ દુષ્ટ કે નરક ગામી નથી થતો ? સદગાજ મુક્તિએ જાય છે અને અન્ય કોઈ નહીં ? શું એ ઉન્નમતપણની વાત નથી ? ભોળા મનુષ્યો વિના એવી વાત કોણ માની શકે છે ?

મૂલ—તિચ્છરાણં પૂઆસંમત્તગુણાણકારિણી મણિયા ।

સાવિયમિચ્છત્તયરી જિણ સમયે દેસિયા પૂઆ ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । ષષ્ઠી૦ સૂ૦ ૯૦ ॥

અર્થ—એક જિન મૂર્તિઓની પૂજા સાર અને એનાથી ભિન્ન માગિયોની પૂજા અસાર છે. જે જૈનમાર્ગિની આજ્ઞા પાળે છે, તે તત્વજ્ઞાની, અને જે નથી પાળતા તે તત્વજ્ઞાની નહીં.

સમીક્ષક—વાહ જી ! શું કહેવું ? શું તમારી મૂર્તિ પાપાણ્ણદિ જા પદાર્થોની નથી ? જેવી કે વૈષ્ણવાદીની છે. જેવી તમારી મૂર્તિપૂજા મિથ્યા છે તેવીજ વૈષ્ણવાદીની પણ મિથ્યા છે. જે તમે તત્વજ્ઞાની બનો છો અને અન્યને અતત્વજ્ઞાની બનાવો છો, તો એવી વિહિત યાય છે કે તમારા મતમાં તત્વજ્ઞાન નથી.

મૂલ—જિણ આણા ઇધમ્મો આણારહિ આણ ફુહં અહમ્મત્તિ ।

ઇયમ્મુણિ ઝળ યત્તં જિણ આણાણ કુણહુ ધમ્મં ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । ષષ્ઠી૦ સૂ૦ ૯૨ ॥

જે જિનદેવની આરા દયા ક્ષમાદિ ધર્મ છે તેનાથી અન્ય સર્વ આરાઓ અધર્મ છે.

સમીક્ષક—આ કેટલી મોટી અન્યાયની વાત છે. શું જૈન મતથી બિન કોઇ પણ પુરુષ સત્યવાદી, ધર્માત્મા નથી ? શું તે ધાર્મિક જનને ન માનવો જોઇએ ? હા, જે જૈનમતસ્થ મનુષ્યનાં મુખ જીભા, આમડાના ન હોત અને અન્યના જે આમડાના હોત તો એ વાત ધરી શકતી હતી. આ પ્રમાણે પોતાનાં જ મતના અંથ વચન અને સાધુ આદિની એવી મોટી બગાઇ છે કે જાણે ભાટોના મોટા ભાઇજી જૈન લોક બની રહ્યા છે.

મૂલ—વન્નેમિનારયા ઉવિજસિન્દુરકાઙ્ગ સંભરંતાણમ્ ।

ભવ્વાણ જણહરિહરરિદ્ધિ સમિદ્ધિ વિરુદ્ધોસં ॥

મકં માં ૨ । પછીં સૂં ૯૫ ॥

એતું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે જે હરિહરદિ દેવોની વિભૂતિ છે, તે નરકનો હેતુ છે, તેને જોઇને જૈનીયોનાં રામાંચ ઉભાં થઈ જાય છે. જેમ રાજાના ભંગ કરવાથી મનુષ્ય મરણ પર્થત દુઃખ પામે છે, તેમ જિનેન્દ્ર આરાભંગથી કેમ જન્મમરણ દુઃખ નહીં પામશે ?

સમીક્ષક—જુઓ ! જૈનીયોના આચાર્યોદિની માનસિક વૃત્તી અર્થાત્ ઉપરના કપટ અને ટોંગની લીલા, સાથે હવે તો એમની અંદરની પણ ઉધડી ગઈ. હરિહરદિ અને તેમના ઉપાસકોના ઐશ્વર્ય અને વૃદ્ધિને તેઓ દેખી પણ નથી શકતા. તેમનાં રામાંચ એટલા માટેજ ઉભાં થાય છે કે બીજાની ચઢતી કેમ થઈ ? બહુધા એમજ ચાહતા હશે કે એમનું સર્વ ઐશ્વર્ય અમને મળી જાય અને એ દરિદ્રી થઈ જાય, તો સાર. અને રાજાની આરાનું દૃષ્ટાન્ત એટલા માટે આપે છે કે એ જૈનીયો રાજ્યના મોટા ખુશામદી જુકા અને બહીકણ છે, શું જુકી વાત પણ રાજાની માની લેવી જોઈએ ? જે ઈર્ષ્યાદેષી જોઈએ તો જૈનીયોથી વધારે બીજા કોઇ પણ ન હશે.

મૂલ—જો દેહ સુદ્ધધર્મ્મં સો પરમપ્યા જયમ્મિ નહુ અન્નો ।

કિં કપ્પદુમ્મ સરિસો ઇપરતરુ હોદ્ક ઇયાવિ ॥

પ્રકં માં ૨ । પછીં સૂં ૧૦૧ ॥

તે મૂર્ખ લોક છે જે જૈન ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. અને જે જિનેન્દ્ર ભાષિત ધર્મોપદેશ સાધુ કે ગૃહસ્થ અથવા અંથકર્તા છે તે તીર્થંકરોના તુલ્ય છે, તેના તુલ્ય કોઇ પણ નથી.

સમીક્ષક—કેમ નહીં હોય. જે જૈનીયો છાકરજીવિ ન હોત તો એવી વાતો કેમ માની એસત ? જેમ વેશ્યા પોતાના વિના અન્યની સ્તુતિ નથી કરતી તેમજ એ વાત પણ દેખાય છે.

મૂલ—જે અમુણિ અગુણ દોષાતે કહ અવુહાણ ન્હુન્તિનમ્મચ્છા ।

અહતે વિન્દુમ્મ ઇચ્છાતા વિસઅમિ આણ તુલ્હત્તં ॥

પ્રકં માં ૨ । પછીં સૂં ૧૦૨ ॥

જિનેદ્રદેવ તદુક્ત સિદ્ધાંત અને છનમતના ઉપદેશોનો ત્યાગ કરવો જૈનિયોને ઉચિત નથી.
સમીક્ષક—આ જૈનિયોની હક પક્ષપાત અને અવિદ્યાના ક્ષણ વિના બીજું શું છે? કિંતુ જૈનિયોની થોડીક વાતો છોડીને અન્ય સર્વ ત્યક્તવ્ય છે, જેની કાંઈ થોડીક પણ શુદ્ધિ હશે, તે જો જૈનિયોના દેવ સિદ્ધાંત મંથ અને ઉપદેશોને જુએ, સાંભળે, વિચારે, તો તેજ સમયે નિસ્સંદેહ છોડી દેશે.

મૂલ—વયને વિસુગુહજિણવલ્લહસ્સકે સિન્ન ઉલ્લસ ઇસમ્મં ।

અહકહદિળ મણિતેયં ઉલ્લુઆણંહરઈ અન્ધત્તં ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । પૃષ્ઠી૦ સૂત્ર૦ ૧૦૮ ॥

જે જૈનવચનને અનુકુળ ચાહે છે તે પૂજનીય અને જે વિરુદ્ધ ચાહે છે તે અપૂજનીય છે. એટલે જૈન ગુરુઓને માનવા અર્થાત્ અન્યમાર્ગિયોને ન માનવા.

સમીક્ષક—જે જૈનિયો અન્ય અજ્ઞાનિયોને પશુવત્ એકા કરીને ન બાંધત તો તેમની જાળમાંથી છૂટા રહીને પોતાની મુક્તિનાં સાધન શોધીને જન્મ સફળ કરી લેત. વાઈ તમને જો કાઈ કુમાર્ગી, કુચુર, મિથ્યાત્વી અને કૂપદેશ કહે તો તમને કેટલું દુઃખ લાગે? તેમજ તમે અન્યને દુઃખદાયક છો તે ઉપરથી તમારા મતમાં અસાર વાતો ધણીજ ભરેલી છે. તે સ્પષ્ટ દેખાય છે.

મૂલ—તિહુઅળ જણં મરંતં દઠૂળ નિઅન્તિજેન અપ્પાણં ।

વિરમંતિન પાવા ઉધિદ્ધી ધિઠત્તણં તાણમ્ ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । પૃષ્ઠી૦ સૂ૦ ૧૦૯ ॥

જો મૃત્યુપર્યન્ત દુઃખ હોય તો પણ કૃષી વ્યાપારાદિ કર્મ જૈન લોક ન કરે, કેમકે એ કર્મ નરકમાં લઈ જનારાં છે.

સમીક્ષક—હવે કાંઈ જૈનિયોને પૂછે કે તમે વ્યાપારાદિ કર્મ કેમ કરો છો? એ ક્રમોને કેમ નથી છોડી દેતા? જો તે છોડી દે તો તમારા શરીરનું પાત્રન પોષણ પણ નહીં થઈ શકે. અને જો તમારા કહેવાથી સર્વ લોક જૈન બની છોડી દે તો પછી તમે શી વસ્તુ ખાઈને જીવશો? તથા જ્યારે કૃષી કર્મ નરકમાં તમને લઈ જનાર છે, તો તેજ કૃષી કર્મથી ઉત્પન્ન થતું અન્ન પેટમાં ચાંપ્યાથી નરકગામી કેમ નહીં થાઓ? એવા અત્યાચારના ઉપદેશ કરવા સર્વથા વ્યર્થ છે. શું કરે બિચારા વિદ્યા, સત્સંગ વિના જે મનમાં આવ્યું તે બધી દીધું.

મૂલ—તદયા હમાણ અહમા કારણ રહિયા અનાણ ગવ્વેણ ।

જેજંપન્તિ ઉશુત્તં તે સિંદિદ્ધિછપંમિચ્ચં ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । પૃષ્ઠી૦ સૂ૦ ૧૨૧ ॥

જે જ્ઞાનગમથી વિરુદ્ધ શાસ્ત્રોના માનનારા છે, તે અધમાધમ છે, ચાહે કાંઈ પ્રયોજન પણ

સિદ્ધ થતું હોય તોપણ જૈનમતથી વિરુદ્ધ ન બોલે ન માને. તેમ આહે કોઇ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું હોય તોપણ અન્ય મતને તો ત્યાગ કરી દે.

સમીક્ષક—તમારા મૂળ પુરુષોથી લઇને આજ પર્યંત જેટલા થઈ ગયા અને થશે, તેમણે અન્ય મતને ગાળિપ્રદાન વિના અન્ય કોઈ પણ બીજી વાત નથી કરી અને નથી કરવાના. લગ્ના વાર, જ્યાં જ્યાં જૈનિયો પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું જુએ છે ત્યાં ત્યાં ચેલાના પણ ચેલા બની જાય છે, તો પછી આવી મિથ્યા લાંબી પોહોળી વાતોને હાંકવામાં જરા પણ લજ્જા તેમને ન આવી એ મહા શોકની વાત છે.

મૂલ—જંબીર જિણસ્સજિઓ મિરઈ ઉસ્સુત્તલે સદેસણઓ ।

સાગર કોઢા કોઢિંહિં મડ અડ મી ભવરણે ॥

પ્રકૃ ૦ મા ૦ ૨ । ષષ્ઠી ૦ સૂ ૦ ૧૨૨ ॥

જે પ્રાઇ એમ કહે કે જૈન સાધુઓમાં ધર્મ છે, અમારા અને અન્યમાં પણ ધર્મ છે તો તે મનુષ્ય કોડાન કોડ વર્ષ પર્યંત નરકમાં રહીને પાછો પણ નીચ જન્મ પામે છે.

સમીક્ષક—વાહ રે ! વાહ !! વિદ્યાઓના શત્રુઓ, તમે એજ વિચાર્યું હશે કે અમારાં મિથ્યા વચનોનું કોઈ ખણ્ડન ન કરે, એટલા માટે આ ભયંકર વચન લખ્યું છે તે અસંભવ છે. હવે ક્યાંસુધી તમને સમજાવિયે, તમે તો જુડી નિંદા અને અન્યમતો સાથે વેર, વિરોધ કરવાપરજ કરીશદ્ધ થઇને પાપોનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવું એતો મોહન ભોગ સમાન સમજી લીધું છે.

મૂલ—દૂરે કરણં દૂરમ્મિ સાહૂણં તહય ભાવણા દૂરે ।

જિણધમ્મ સદ્દહાણં પિતિર કદરકાઈ નિઠવડ ॥

પ્રકૃ ૦ મા ૦ ૨ । ષષ્ઠી ૦ સૂત્ર ૦ ૧૨૭ ॥

જે મનુષ્યથી જૈનધર્મનું કોઈ પણ અનુદાન ન થઈ શકે તોપણ જે જૈનધર્મ સાચો છે, અન્ય કોઈ નથી; એટલી શક્તિ માત્રથી દુઃખને તરી જાય છે.

સમીક્ષક—વાહ, આથી અધિક મૂર્ખાને પોતાની મતજાળમાં ફસાવવાની બીજી કંઈ વાત હશે ? કેમકે કોઈ કર્મ ન કરવા પડે અને મુક્તિ તો થઈ જાય ! એવો ભૈન્દ્રમત કયો હશે ?

મૂલ—કડયા હોહી દિવસો જડયા સુગુહણ પાયમૂલમ્મિ ।

ઉસ્સુત્ત સમિસલ્લવર હિલેઓનિમ્મુણે સુજિણધમ્મં ॥

પ્રકૃ ૦ મા ૦ ૨ । ષષ્ઠી ૦ સૂ ૦ ૧૨૮ ॥

જે મનુષ્ય છું તો જિનાગમ અર્થાત્ જૈનના શાસ્ત્રોને સાંભળીશ ઉત્સુક અર્થાત્ અન્ય મતના પ્રયોગને કદી પણ ન સાંભળીશ, એટલી ઇચ્છા કરે તો તે એટલી ઇચ્છા માત્રથીજ દુઃખસાગરથી તરી જાય છે.

સમીક્ષક—એ પણ જ્ઞાત ભોળા મનુષ્યોને દુઃખસાગરથી માટે છે, કેમકે એ પૂર્વોક્ત ઇચ્છાથી અહીંના દુઃખસાગરથી પણ નથી તરતો અને પૂર્વ જન્મના પણ સંચિત પોતાના દુઃખરૂપી ફળ ભોગ્યા વિના નથી છુટી શકતો. જે એવી એવી જુડી અર્થાત્ વિદ્યાવિરુદ્ધ વાત નં લખતે તો એમના અવિદ્યારૂપી ગ્રંથોને વેદાદિ શાસ્ત્ર જેઠ સાંભળી, સત્યાસત્ય જાણીને તેમનું પોકળ જેઠને છોડી દેત; પરંતુ એવા જકડીને એ અવિદ્યાનોને બાંધ્યા છે કે હવે એ જાળથી કોઈએક બુદ્ધિમાન સત્સંગી ચાહે તો છુટી શકે તો તે સંભવ છે, પરંતુ અન્ય જડ બુદ્ધિયોનું છુટવું તો અતિ કઠણ છે.

મૂલ—જેણં હંમણિયં સુવવહારં વિસોહિયંતસ્સ ।

જાયઙ્ વિસુદ્ધ બોહી જિજ્ઞાણા રાહ ગત્તાઓ ॥

પ્રક૦ મા૦ પછી૦ સૂ૦ ૧૩૮ ॥

જે જિનાચાર્યોએ કહેલાં સૂત્ર નિરૂક્તિ વ્રતિ ભાષ્યચૂર્ણી માને છે, તેજ શુભ વ્યવહાર અને દુઃસહ વ્યવહારના કરવાથી ચારિત્રયુક્ત થઈને સુખને પ્રાપ્ત થાય છે અન્ય મતનાં ગ્રંથ લેવાથી નહીં.

સમીક્ષક—શું અત્યંત ભૂખે મરવું આદિ કષ્ટ સહન કરવાને ચારિત્ર કહે છે ? જે ભુખા કરવાને તરસ્યા મરવું આદિજ ચારિત્ર છે, તો ઘણાં મનુષ્યો દુકાળ પ્રસંગે કે જેને અન્નાદિ નથી મળતાં અને ભુખે મરે છે તે શુદ્ધ થઈને શુભ જોને પ્રાપ્ત થતાં જેઠથે. પણ ન તો તે શુદ્ધ થાય અને ન તમે પણ. કિંતુ પિત્તાદિના પ્રકોપથી રોગી થઈને સુખને બદલે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ તો ન્યાયાચરણ, બ્રહ્મચર્ય, સત્યભાષણાદિ છે. અને અસત્યભાષણ, અન્યાયાચરણાદિ પાપ છે. અને સર્વ સાથે પ્રીતિપૂર્વક પરોપકારાર્થ વર્તવું એ શુભ ચરિત્ર કહેવાય છે. જૈનમતસ્થોનું ભુખ્યા તરસ્યા રહેવું આદિ એ ધર્મ નથી, એ સૂત્રાદિને માનવાથી થોડાક સત્યને અને અધિક જુડાને પ્રાપ્ત થઈને દુઃખ સાગરમાં ડૂબે છે.

મૂલ—જઙ્જાણસિ જિજ્ઞાણો લોયાયો રાવિપરકણ્મૂઓ ।

તાતંતં મન્નંતો કહમન્નસિ લોઅ આયારં ॥

પ્રક૦ મા૦ ૨ । પછી૦ સૂ૦ ૧૪૮ ॥

જે ઉત્તમ પ્રારબ્ધવાન મનુષ્ય થાય છે, તેજ જૈન ધર્મનું પ્રહણ કરે છે અર્થાત્ જે જૈન ધર્મનું પ્રહણ નથી કરતા તેમનું પ્રારબ્ધ નષ્ટ છે.

સમીક્ષક—શું એ વાત ભુલની અને જુડી નથી ? શું અન્યમતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રારબ્ધી અને જૈનમતમાં નષ્ટ પ્રારબ્ધી કોઈ પણ નથી ? અને વળી જે એમ કહ્યું કે સાધર્મી અર્થાત્ જૈન ધર્મવાળા આપસમાં કલેશ ન કરે કિન્તુ પ્રીતિપૂર્વક વર્તે, એથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે બીજાની સાથે કલહ (કલેશ) કરવામાં જૈનિયો ભુરાઈ નહીં માનતા હશે, એ પણ એમને વાત

અયુક્ત છે. કેમકે સંજ્ઞન પુરૂષ સંજ્ઞનોની સાથે પ્રેમ કરીને અને દુષ્ટને શિક્ષા દઇને તેમને સુશિક્ષિત કરે છે. અને જે એમ લખ્યું કે 'આહાણુ, ત્રિદંડી, પરિવાજકાર્ય—અર્થાત્ સન્યાસી, અને તાપસાદિ અર્થાત્ વૈરાગી આદિ સર્વ જૈનમતના શત્રુ છે. હવે જુઓ કે સર્વને શત્રુભાવથી જુએ છે અને નિંદા કરે છે તો જૈનિયોની દયા અને ક્ષમારૂપ ધર્મ ક્યાં રહ્યો ? કેમકે જ્યારે અન્યપર દ્વેષ રાખવો એ દયા ક્ષમાનો નાશ છે અને એના સમાન કોઈ અન્ય હિંસારૂપ દોષ નથી, ત્યારે તો જેવા દ્વેષમૂર્તિ જૈનિયો છે તેવા બીજા થોડાજ હશે. ઋષભદેવથી લઇને મહાવીર પર્યન્ત ૨૪ તીર્થંકરોને રાગી દ્વેષી, મિથ્યાત્વી કહે, અને જૈનમત માનનારને સત્રિપાત જ્વરથી ફસેલા માને તથા તેમનો ધર્મ નરક અને વિષ સમાન સમજે તો જૈનિયોને કેટલું નકાર લાગશે ? એટલા માટે જૈનિયો નિંદા અને પરમતદ્વેષરૂપ નરકમાં ડુબીને મહાકલેશ ભોગવી રહ્યા છે. એ વાતને છોડા દે તો બહુજ સાફ થાય.

મૂલ-एगो अग्ररू विसाव गोचे इआणि विवहाणि ।

तच्छयजं जिणदवं परुत्परन्तं नविच्चन्ति ॥

प्रक० भा० २ । षष्ठी० सू० १५० ॥

સર્વ શ્રાવકોના દેવગુરુધર્મ એક છે, ચૈત્યવંદન અર્થાત્ જિન પ્રતિબિમ્બ મૂર્તિદેવળ અને જિન દ્રવ્યની રક્ષા અને મૂર્તિની પૂજા કરવી એ ધર્મ છે.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! જેટલો મૂર્તિપૂજનો ઝધડો ચાલ્યો છે. તે સર્વ જૈનિયોને ઘેરથી અને પાખણડોનું મૂળ પણ જૈનમત છે. શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય પૃષ્ઠ ૧ માં મૂર્તિપૂજનું પ્રમાણુ:—

**नव कारेण विवोहो ॥ १ ॥ अनुसरणं सावउ ॥ २ ॥ वया इं
इमे ॥ ३ ॥ जोगो ॥ ४ ॥ चिय वन्दणगो ॥ ५ ॥ यच्चरखाणं
तु विहि पुच्छम् ॥ ६ ॥**

ધત્યાદિ. શ્રાવકોએ પ્રથમ દ્વારે આ નવકારનો જપ કરી જવો (૧) બીજા દ્વારમાં નવકાર જપ્યા પછી “ હું આવક છું ” એમ સ્મરણ કરવું. (૨) ત્રીજા દ્વારમાં અણુમતાદિક અમારા કેટલા છે. (૩) ચોથા દ્વારે ચાર વર્ગમાં અગ્નિગામી મોક્ષ છે તેનું કારણ જ્ઞાનાદિક છે તે યોગ તેના સધળા અતીચાર નિર્મળ કરવાથી છ આવશ્યક કારણ તે પણ ઉપચારથી યોગ કહેવાય છે તે યોગ કહીશું. (૪) પાંચમાં દ્વારમાં ચૈત્યવંદન અર્થાત્ મૂર્તિને નમસ્કાર દ્રવ્યભાવ પૂજા કહી શું. (૫) છઠ્ઠા પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા, નવકારસી પ્રમુખ વિધીપૂર્વક કહીશું (૬) ધત્યાદિ. અને એજ અંતમાં આગળ આગળ ધણીક વિધિ લખી છે અર્થાત્ સંધ્યાના ભોજન સમયમાં જિન બિમ્બ અર્થાત્ તીર્થંકરોની મૂર્તિ પૂજવી અને દ્વારપૂજવાં અને દ્વાર પૂજામાં મોટા મોટા બખેડા છે. મંદિર બનાવવાના નિયમ, જુના મંદિરો બનાવવાં અને સુધારવાથી મુક્તિ થઇ જાય છે. મંદિરમાં આ

પ્રકારે જઈને એસે, અત્યંતભાવ પ્રીતિથી પૂજાકરે “ નમો જિનેન્દ્રેભ્યઃ ” ઇત્યાદિ મન્ત્રો થી સ્નાનાદિ કરાવવું, અને “ જલચન્દનપુષ્પધૂપદીપનૈઃ ” । ઇત્યાદિથી ગન્ધાદિ ચઢાવવાં. રત્નસાર ભાગના ૧૨ માં પાને મૂર્તિપૂજનું ફળ એ લખ્યું છે કે પુનરીતે રાજા કે પ્રજા કોઈ પણ રોકી નહીં શકે.

સમીક્ષક—એ વાતો સર્વ કપોલકલ્પિત છે. કેમકે ઘણાક જૈન પુજારીઓને રાજાદિ રોકે છે. રત્નસાર ૫૦ ૩ માં લખ્યું છે કે મૂર્તિપૂજાથી રોગગીડા અને મહાદોષ છૂટી જાય છે. એક કોઈએ પાંચ કોડીનાં ફૂલ ચઢાવ્યાં, તેને ૧૮ દેશનું રાજા મેળ્યું, તેનું નામ કુમારપાલ હતું; ઇત્યાદિ સર્વ વાત જુડી અને મૂર્ખને લોભાવવાની છે. કેમકે અનેક જૈનિયો પૂજા કરતાં કરતાં રોગી રહે છે અને એક વીંધાનું પણ રાજ્ય પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજાથી નથી મળતું ! અને જો પાંચ કોડીનાં ફૂલ ચઢાવવાથી રાજ્ય મળે તો પાંચ પાંચ કોડીનાં ફૂલ ચઢાવી સર્વ ભૂગોળનું રાજ્ય કેમ નથી હાથ કરી લેતા ? અને રાજ્ય દંડ શામાટે ભોગે છે ? અને જો મૂર્તિપૂજા કરી ભવસાગરથી તરી જાઓ છો તો જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન અને ચારિત્ર કેમ કરો છો ? રત્નસાર ભાગ ૫૦ ૧૩ માં લખ્યું છે કે ગોતમના અંગુડામાં અમૃત છે અને તેના સ્પર્શથી મનવાંછિત ફળ મળે છે.

સમીક્ષક—જો એમ હોય તો સર્વ જૈનિયો અમર થઈ જવા જોઈએ, તે નથી થતા. એથી એ એમની કેવળ મૂર્ખોને બહેકવવાની વાત છે બીજું એમાં કાંઈ પણ તત્વ નથી. એમની પૂજા કરવાનો શ્લોક રત્નસારમાં ૫૪ ૫૨ માં—

જલચન્દનધૂપનૈરથ દીપાક્ષતકૈર્નૈવેદ્યવસ્ત્રૈઃ ।

ઉપચારવરૈર્જિનેન્દ્રાન્ રુચિરૈરથ યજામહે ॥

અમે જળ, ચંદન, ચોખા, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, વસ્ત્ર અને અતિશ્રેષ્ઠ ઉપચારોથી જિનેન્દ્ર-તીર્થંકરોની પૂજા કરિયે. એથી અમે કહિયે છિયે કે મૂર્તિપૂજા જૈનિયોથી ચાલી છે વિવેકસાર ૫૪ ૨૧ જિન મંદિરમાં મોહ નથી આવતો અને ભવસાગરને પાર ઉતરવાવાળાં છે. વિવેકસાર ૫૪ ૫૧ થી ૫૨, મૂર્તિપૂજાથી મુક્તિ થાય છે અને જૈન મંદિરમાં જવાથી સદ્ગુણ આવે છે. જો જળ ચંદનાદિથી તીર્થંકરોની પૂજા કરે તે નરકથી છુટી સ્વર્ગે જાય. વિવેકસાર ૫૪ ૫૫, જન મંદિરમાં ઋષભદેવાદિની મૂર્તિને પૂજવાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. વિવેકસાર ૫૪ ૬૧ જૈન મૂર્તિઓની પૂજા કરે તો સર્વ જગત્ના સર્વ કલેશ છુટી જાય.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! અવિદ્યાયુક્ત અસંભવ વાતો ! જો એ પ્રકારે પાપાદિ નકારાં કર્મ છુટી જાય, મોહ ન આવે, ભવસાગરથી પાર ઉતરી જાય, સદ્ગુણ આવી જાય, નરક છુટી સ્વર્ગમાં જાય, ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય અને સર્વ કલેશ છુટી જાય તો સર્વ જૈનિયો સુખી અને સર્વ પદાર્થોની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કેમ નથી થતા ? એજ વિવેકસા

શનાં પૃષ્ઠ ઉમાં લખ્યું છે કે જેમણે જીન મૂર્તિઓનું સ્થાપન કર્યું છે તેમણે પોતાની અને પોતાના કુટુંબની જીવિકા ઉભી કરી છે. વિવેકસાર પૃષ્ઠ ૨૨૫, શિવ, વિષ્ણુ, આદિની મૂર્તિ યોની પૂજન કરવી ખુબજ નહારી છે અર્થાત્ નરકનું સાધન છે.

સમીક્ષક—ભલા વાશ ! જ્યારે શિવાદિની મૂર્તિઓ નરકનું સાધન છે તો જૈનિયોની મૂર્તિઓ શું એવી નહીં ? જે કહે કે અમારી મૂર્તિઓ ત્યાગી શાંત અને શુભમુદ્રાયુક્ત છે તેટલામાટે સારી અને શિવાદિની મૂર્તિ તેવી નથી એટલા માટે નહારી છે. તો એમને કહેવું જોઈએ કે તમારી મૂર્તિઓ તો લાખો રૂપિયાનાં મંદિરમાં રહે છે અને ચંદન કેશરદિ ચઢે છે, પુનઃ ત્યાગી શાંત રહે ? અને શિવાદિની મૂર્તિઓ તો છાંયા વિના પણ રહે છે, તે ત્યાગી કેમ નહીં અને જે શાંત કહે તો જડ પદાર્થ સઘળા નિશ્ચળ હોવાથી શાંત છે. સર્વ મતોનાં મૂર્તિ પૂજા બ્યર્થ છે.

પ્રશ્ન—અમારી મૂર્તિઓ વસ્ત્ર આભૂષણાદિ ધારણ નથી કરતી તેથી સારી છે.

ઉત્તર—સર્વની સામે નાગી મૂર્તિઓનું રહેવું અને રાખવું એ પથુવત્ લીલા છે.

પ્રશ્ન—જેમ જાનું ચિત્ર કે મુર્તિ જોવાથી ક્રોધોત્પત્તી થાય છે તેમ સાધુ અને યોગિયોનાં મુર્તિઓને જોવાથી શુભ શુભ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્તર—જે પાપાણુ મુર્તિઓને જોવાથી શુભ પરિણામ માનો છે તો તેમના જડત્વાદિ ગુણો પણ તમારામાં આવી જશે. જ્યારે જડ બુદ્ધિ થશે ત્યારે તો સર્વથા નષ્ટ થઈ જશે. બીજા જે ઉત્તમ વિદ્વાન છે તેમના સંગ અને સેવાના છુટવાથી મૂઢતા પણ અધિક થશે, અને જેને દોષ અગિયારમાં સમુદ્ધાસમાં લખ્યા છે તે સર્વ પાપાણુદિ મુર્તિપૂજન કરનારાઓને લાગે છે એટલા માટે જેમ જૈનિયોએ મુર્તિપૂજામાં જુદા કોલાહલ ચલાવ્યો છે તેમ એમના મંત્રામાં પણ ખુબજ અસંભવ વાતો લખી છે. આ એમનો મંત્ર છે. રત્નસાર ભાગ પૃષ્ઠ ૧૧૭૦ ૧ શ્લોક:—

નમો અરિહન્તાણં નમો સિદ્ધાણં નમો આયરિયાણં ।

નમો ઉબજ્જાયાણં નમો લોણ સબ્બસાહૂણં ।

एसो पञ्च नमुक्कारो सब्ब पावप्पणासणो भंगलाचरणं च सब्बे

सिपढमं हवइ मंगलम् ॥ ૧ ॥

એ મંત્રનું મોટું માહાત્મ્ય લખ્યું છે અને સર્વ જૈનિયોનાં એ ગુરુમંત્ર છે, એનું એવું મહાત્મ્ય રાખ્યું છે કે તંત્ર, પુરાણ, અને ભાટોની પણ કથાનો પરાજય કરી નાંખ્યો છે શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય પૃષ્ઠ ૩:—

નમુક્કાર તત્ત્વપદે ॥ ૧ ॥

जउकव्वं । मन्ताणमन्तो परमो इमुत्ति धेयाणधयंपरमंइमुत्ति ।

तत्ताणतत्तं परमं पवित्तं संसारसत्ताणदुहाहयाणम् ॥ ૧૦ ॥

તાણં અન્નંતુ નો અત્થિ । જીવાણં ભવ સાયરે ।

બુદ્ધં તાણં ઇમં મુત્તું । ન મુક્કારં સુપોયયમ્ ॥ ૧૧ ॥

કઠ્ઠં અણેગજમ્મંતરસંચિઆણં દુહાણંસારીરિઅમાણુસાણુસાણં ।

કત્તોય ભવવાણ ભવિજ્જનાસો ન જાવપત્તો નવકારમન્તો ॥ ૧૨ ॥

૧૦ જે આ મંત્ર છે, પવિત્ર અને પરમ મંત્ર છે તે ધ્યાનના યોગ્યમાં પરમ ધ્યેય છે, તત્ત્વોમાં પરમ તત્ત્વ છે, દુઃખોથી પીડિત સંસારી જીવોને નવકાર મન્ત્ર એવો છે કે જે વી સમુદ્રને પાર ઉતારવાની નૌકા હોય છે. ॥ ૧૦ ॥

૧૧ જે આ નવકાર મંત્ર છે તે નૌકાના સમાન છે. જે એને છોડી દે છે તે ભવસાગરમાં ડૂબે છે અને જે એનું ગ્રહણ કરે છે તે દુઃખોથી તરી જાય છે. જીવોને દુઃખોથી પૃથક્ રાખવાવાળા સર્વ પોતાના નાશક અને મુક્તિકારક, એ મંત્રના વિના બીજો કોઈ નથી. ॥ ૧૧ ॥

૧૨. અનેક ભવાંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલાં શરીર સંબંધી દુઃખ ભવ્ય જીવોને ભવસાગરથી તારનાર એજ છે. જ્યાંસુધી નવકાર મંત્ર નથી મળ્યો ત્યાંસુધી ભવસાગરથી જીવ તરી શકતો નથી; આ અર્થ સૂત્રમાં કહ્યો છે, અને જે અગ્નિપ્રમુખ અષ્ટ મહાભયોમાં સલાય એક નવકાર મંત્રને છોડીને બીજો કોઈ નથી, જેમ મહારત્ન વૈદૂર્ય નામક મણિ ગ્રહણ કરવામાં આવે અથવા શત્રુભયમાં અમોઘ શસ્ત્રનું ગ્રહણ કરવામાં આવે, તેમ શ્રુત કેવલીનું ગ્રહણ કરે અને સર્વ દ્વાદશાંગી નવકાર મંત્ર રહસ્ય છે, એ મંત્રનો અર્થ આ છે.

નમો અરિહન્તાણં—સર્વ તીર્થંકરોને નમસ્કાર. નમો સિદ્ધાણં—જૈનમતના સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર. નમો આયરિયાણં જૈનમતના સર્વ આચાર્યોને નમસ્કાર—નમો ઉવજ્ઞાયણં—જૈનમતના સર્વ ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર. નમો લોણ સઘ્ઘસાહૂણં—જેટલા જૈન મતના સાધુ આ લોકમાં છે તે સર્વને નમસ્કાર. યદપિ મંત્રમાં જૈન પદ નથી તથાપિ જૈનિયોના અનેક ગ્રંથોમાં જૈન મતવિના અન્ય કોઈને નમસ્કાર પણ ન કરવા એમ લખ્યું છે એટલામાટે એજ અર્થ ઠીક છે.

તત્ત્વવિવેક પૃષ્ઠ ૧૬૯. જે મનુષ્ય લાકડી પથ્થરને દેવ મુદ્ધિ કરી પૂજે છે તે સારાં ફળોને પ્રાપ્ત થાય છે.

સમીક્ષક—જે એમ હોય તો સર્વ કોઈ દર્શન કરી સુખરૂપ ફળોને પ્રાપ્ત કેમ નથી થતા ? રત્નસાર પૃષ્ઠ ૧૦. પાર્શ્વનાથની મુર્તિના દર્શનથી પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે.

કલ્પભાષ્ય ૫૦ ૫૧ માં લખ્યું છે કે સવાલાખ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કર્યા છાંયાદિ મુર્તિપૂજા. વિષયમાં એમનો ઘણો લેખ છે, એથીજ સમગ્રજ્ઞ જાય છે કે મુર્તિપૂજાનું મૂળ કારણ જૈનમત છે. હવે એ જૈનિયોના સાધુઓની લીલા જોઈએ.

વિવેકસાર ૫૦ ૨૨૮. એક જૈન મતનો સાધુ કાશા વેશ્યા સાથે ભોગ કરીને પશ્ચાત્ ત્યાગી થઈને સ્વર્ગ લોકમાં ગયો.

વિવેકસાર પૃ. ૧૦. અર્જુનમુનિ ચારિત્રથી સુકીને કાંઈ વર્ષ પર્યન્ત દત્તશેઠના ધરમાં વિષય ભોગ કરીને પશ્ચાત્ દેવલોકે ગયો, શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર ઢંઢણમુનિને સ્થાલ ઉઠાવી લઈ ગયો પશ્ચાત્ દેવતા થયો.

વિવેકસાર પૃ. ૧૫૬. જૈનમતના સાધુ લિંગધારી અર્થાત્ વેપધારી માત્ર હોય તો પણ તેનો સત્કાર આવકો કરે. આહે સાધુ શુદ્ધ ચરિત્ર હોય, આહે અશુદ્ધ ચરિત્ર, સર્વ પૂજનીય છે.

વિવેકસાર પૃ. ૧૫૮. જૈનમતના સાધુ ચરિત્ર હીન હોય તો પણ અન્યમતના સાધુઓથી શ્રેષ્ઠ છે.

વિવેકસાર પૃ. ૧૭૧. શ્રાવક લોક જૈનમતના સાધુઓને ચરિત્ર રહિત બ્રહ્માચારી જુઓ તો પણ તેમની સેવા કરવી જોઈયે.

વિવેકસાર પૃ. ૨૧૬. એક ચોરે પાંચ મુઠી લોચ કરીને (માથાના વાળ ખેંચી તોડીને) ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું મહા કષ્ટ અને પશ્ચાત્તાપ કર્યો, છઠ્ઠે મહીને કેવલ જ્ઞાન પામીને સિદ્ધ થઈ ગયો.

સમીક્ષક—હવે જુઓ! એમના સાધુ અને ગ્રહસ્થોની લીલા! એમના મતમાં બહુ કુર્મવાળા સાધુ પણ સદ્ગતિએ ગયા, અને વિ. ૫૦ ૧૦૬ માં લખ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણ ત્રીજા નરકમાં ગયો. વિ. ૫૦ ૧૪૫ માં લખ્યું છે કે ધન્વંતરી નરકમાં ગયો. વિ. ૫૦ ૪૮માં જોગી જંગમ, કાજી, મુલ્લાં, કેટલાકોજ અજ્ઞાનથી તપ કષ્ટ કરીને પણ કુગતિને પામે છે.

સ્તનસાર ભા. ૫૦ ૧૭૧ માં લખ્યું છે કે નવ વાસુદેવ અર્થાત્ ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ, દ્વિપૃષ્ઠ વાસુદેવ, સ્વયાંભુ વાસુદેવ, પુરુષોત્તમ વાસુદેવ, સિંહ પુરુષ વાસુદેવ, પુરુષ પુંડરીક વાસુદેવ, દત્ત વાસુદેવ, અને લક્ષ્મણ વાસુદેવ અને શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ, એ સર્વ અગિયારમાં, બારમા, ત્રાદમાં, પંદરમાં, અઠારમાં, વીસમાં, અને બાવિસમાં તીર્થંકરોના સમયમાં નરકમાં ગયા; અને નવપ્રતિ વાસુદેવ અર્થાત્ અશ્વગ્રીવ પ્રતિ વાસુદેવ, તારક પ્રતિ વાસુદેવ, મોદક પ્રતિવાસુદેવ, મધુપ્રતિવાસુદેવ, નિશુલપ્રતિવાસુદેવ, બલીપ્રતિવાસુદેવ, પ્રહ્લાદપ્રતિવાસુદેવ, રાવણપ્રતિવાસુદેવ, અને જરા-સિન્ધુપ્રતિવાસુદેવ, એ પણ સર્વે નરકે ગયા: અને કલ્પલાખ્યમાં લખ્યું છે કે ઋષભદેવથી લઈને મહાવીર પર્યન્ત ૨૪ તીર્થંકરો સર્વે મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા.

સમીક્ષક—વાર, કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષ વિચારે કે એમના સાધુ ગ્રહસ્થ અને તીર્થંકર જેમાં ઘણાએક વેશ્યાગામી, પરસ્ત્રીગામી ચોર આદિ સર્વ જૈનમતસ્થ સ્વર્ગે અને મુક્તિયે ગયા અને શ્રીકૃષ્ણાદિ મહાધાર્મિક મહાત્માદિ તે સર્વ નરકે ગયા એ કેટલી ધીજ દૃષ્ટતાની વાત છે? પ્રત્યુત વિચારીને જોઈયે તોન્સારા પુરુષોએ જૈનિયોનો સંગ કરવો કે તેમને જોવા એ પણ નહાઈ છે. કેમકે જો એમનો સંગ કરે તો એવીજ જૂઠી જુઠી વાતો તેમના પણ હૃદયમાં સ્થિત થઈ જશે, કેમકે એ મહાહડી, અને દુરાગ્રહી મનુષ્યોના સંગથી બુરાઈયો સિવાય અન્ય કાંઈ પણ પલ્લે નહી પડશે. હા, જે જૈનિયોમાં ઉત્તમ જન * તેમની સાથે સત્સંગાદિ કરવામાં કાંઈ પણ દોષ નથી.

* જો ઉત્તમ જન હશે તો તે આ અસાર જઠ્ઠાનિ મતમાં કદી ન રહે.

વિવેકસાર ૫૦ ૫૫ લખ્યું છે કે ગંગાદિ તીર્થ અને કાશી આદિ ક્ષેત્રોના સેવનથી કાંઈ પણ પરમાર્થ સિદ્ધ નથી થતો અને પોતાના ગિરનાર, પાલીતાણા, અને આજુ આદિ તીર્થ ક્ષેત્ર એ મુક્તિ પર્યન્ત આપનારાં છે.

સમીક્ષક—અહીં વિચારવું જોઈએ કે જેવાં શૈવ, વૈષ્ણવાદિના તીર્થ અને ક્ષેત્ર જલ, સ્થલ, જડ, સ્વરૂપ છે તેવાં જૈનિયોનાં પણ છે. એમાંથી એકની નિંદા અને બીજાની સ્તુતિ કરવી મૂર્ખાનું કામ છે.

જૈનોની મુક્તિનું વર્ણન ।

રત્નસાર ૫૦ ૨૩. મહાવીર, તીર્થંકર જાતમજીને કહે છે કે ઉર્ધ્વલોકમાં એક સિદ્ધશિલા સ્થાન છે, તે સ્વર્ગપુરીની ઉપર પિસ્તાલીસ લાખ યોજન લાંબી અને તેટલીજ પહોળી છે, તથા ૮ યોજન મોટી છે. જેમ મોતીનો સ્વેત દાર અને ગોદૂબ છે તેથી પણ ઉજળી છે. સોનાની સમાન પ્રકાશમાન અને સ્ફટિકથી પણ નિર્મળ છે. તે સિદ્ધશિલા ૧૪ શ્લોકમાં લોકની શિખાપર છે અને તે સિદ્ધશિલાની ઉપર શિવપુર ધામ તેમાં પણ મુક્ત પુરૂષ અધર રહે છે, ત્યાં જન્મ મરણાદિ કોઈ દોષ નથી, અને આનંદ કરતા રહે છે, પુનઃ જન્મ મરણમાં નથી આવતા, સર્વ કર્મોથી છુટી જાય છે, આ જૈનિયોની મુક્તિ છે.

સમીક્ષક—વિચારવું જોઈએ કે જેમ અન્યમતમાં વૈકુંઠ, કૈલાશ, ગોલોક, શ્રીપુર, આદિ પુરાણીના મતમાં, એથે આસમાનમાં ઇસાઈના મતમાં, સાતમે આસમાનમાં મુસલમાનોના મતમાં મુક્તિનાં સ્થાન લખ્યાં છે તેમજ જૈનિયોની સિદ્ધશીલા અને શિવપુર પણ છે કેમકે જેને જૈનિયો ઉંચું માને છે. તેજ નીચેવાળા જે કે આપણાથી ભુગોળની નીચે રહે છે તેમની અપેક્ષામાં એ નીચું છે. ઉંચા નીચા વ્યવસ્થિત પદાર્થ નથી. જેને આર્યાવર્તવાસી જૈનિયો ઉંચું માને તેનેજ અમેરિકા વાળા નીચું માને છે અને આર્યાવર્તવાસી જેને નીચું માને છે તેને અમેરિકા વાળા ઉંચું માને છે. ચાહે તે શિલા પિસ્તાલીસ લાખથી બમણી નેવું લાખ કોશની હોય તોપણ તે મુક્ત જીવ બન્ધનમાં છે કેમકે તે શિલા કે શિવપુરની બાહર નિકળવાથી તેમની મુક્તિ છુટી જતી હશે, અને સદા તેમાં રહેવાની પ્રીતિ અને તેમાંથી બહર જવામાં અપ્રીતિ પણ રહેતી હશે. જ્યાં અટકાવ પ્રીતિ અને અપ્રીતિ છે તેને મુક્તિ કેમ કરીને કહી શકા છે, મુક્તિ તો જેવી નવમાં સમુદ્ધાસમાં વર્ણન કરી આવ્યા છિયે તેવી માનવી ઠીક છે અને આ જૈનિયોની મુક્તિ પણ એક પ્રકારનું બંધન છે. એ જૈનિયો પણ મુક્તિ વિષયમાં બ્રમથી ફર્યા છે. એ સાચું છે કે વેદોના યથાર્થ અર્થ બોધ વિના મુક્તિના સ્વરૂપને કદી પણ નથી જાણી શકતા હવે બીજી થોડીક અસંભવ વાતો એમની સાંભળો:—

વિવેકસાર ૫૦ ૭૮ એક કરોડ સાઠ લાખ કળશોથી મહાવીરને જન્મસમયે સ્નાન કરાવ્યું.

વિવેકસાર પૃ૦ ૧૩૬ દશાણુ રાગ મહાવીરના દર્શને ગયા ત્યાં કાંઈ અભિમાન કર્યું તેના નિવારણ માટે ૧૬, ૭૭, ૭૨, ૧૬, ૦૦૦ એટલા ઈંદ્રના સ્વરૂપ અને ૧૩, ૩૭, ૦૫૭, ૨૮૦૦૦૦૦૦૦૦ એટલી ઈંદ્રાણી ત્યાં આવી હતી તે જોઈને રાગ આશ્ચર્ય થઈ ગયા.

સમીક્ષક—હવે વિચારવું જોઈએ કે ઈંદ્ર અને ઈંદ્રાણિયોને ઉભા રહેવાને માટે આવા આવા કેટલાએ ભૂગોળ જોઈએ. શ્રાદ્ધ દિનકૃત્ય આત્મનિંદા ભાવના પૃ૦ ૩૧ માં લખ્યું છે કે વાવડી, કુવા અને તળાવ ન બનાવવાં જોઈએ.

સમીક્ષક—ભલા વાડ, જો સર્વ મનુષ્ય જૈન મતનાં થઈ જાય અને કુવા, તળાવ, વાવડી, આદિ કાઈપણ ન બંધાવે તો સર્વ લોક જળ ક્યાંથી પિયે ?

પ્રશ્ન—તળાવ આદિ બનાવવાથી તેમાં જીવ પડે છે, તેથી બંધાવનારને પાપ લાગે છે એટલા માટે હમે જૈનિયો એ કામ કરતા નથી.

ઉત્તર—તમારી બુદ્ધિ નષ્ટ કેમ થઈ ગઈ? કેમકે જેમ કુદ્ર કુદ્ર જીવોના મરવાથી પાપ ગણા છે તો તેમ મોટા મોટા ગાય આદિ પશુ અને મનુષ્યાદિ પ્રાણિયોના જળ પીવા આદિથી મહાપુણ્ય થશે તેને કેમ નથી ગણતા ?

તત્ત્વવિવેક પૃ૦ ૧૯૬. આ નગરીમાં એક નંદમણિકાર રોકે વાવડી બંધાવી તેથી ધર્મબ્રહ્મ થઈને સોળ મહારોગ થયા અને મર્યા પછી તેજ વાવડીમાં તે દેડકા થયો, પછી મહાવીરના દર્શનથી તેને જાતિસ્મરણ થઈ ગયું. મહાવીર કહે છે કે મારું આવવું સાંભળીને તે પૂર્વ જન્મના હર્માચાર્ય જાણીને વન્દના કરવાને આવવા લાગ્યો, માર્ગમાં શ્રેણિકના ઘોડાની ડોકરથી મરીને શુભ ધ્યાનના યોગે કરીને દરદુશંક નામક મહર્ષિ ક દેવતા થયો. અવધિ જ્ઞાનથી મને અહીં આવ્યો જાણીને વન્દના પૂર્વક ઋદ્ધિ દેખાડીને ગયો.

સમીક્ષક—છત્યાદિ વિદ્યાવિરૂદ્ધ અસંભવ મિથ્યા વાતનો કહેનાર મહાવીરને સર્વોત્તમ માનવો એ મહા બ્રાંતિની વાત છે.

શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય પૃ૦ ૩૬ માં લખ્યું છે કે મૃતક વસ્ત્ર સાધુ લઈ લે.

સમીક્ષક—જુઓ, એમના સાધુ પણ મહા બ્રાહ્મણ સમાન બની ગયા ! વસ્ત્ર તો સાધુ લે પણ મૃતકના આભુષણ કોણ લે ? બહુ મુલ્યના હોવાથી ઘરમાં રાખી લેતા હશે તો પોતે કોણ થયા ?

સ્તનસાર પૃ૦ ૧૦૫. રોકવા, કુટવા, દળવા અને અન્ન રાંધવા આદિમાં પાપ થાય છે.

સમીક્ષક—હવે જુઓ, એમની વિદ્યાહીનતા ! ભલા વાડ એ કર્મ ન કરવામાં આવે તો મનુષ્યાદિ પ્રાણી કેમ જીવી શકે ? અને જૈનિયો પણ પીડિત થઈને મરી જાય.

સ્તનસાર પૃ૦ ૧૦૪. બગીચો બનાવવાથી એક લક્ષ પાપ માળીને લાગે છે.

સમીક્ષક—જો માળીને લક્ષ પાપ લાગે છે તો અનેક જીવ પત્ર, રૂળ, ફુલ, અને છાયાથી

આનંદિત થાય છે, તો કરોડો ગણુ પુણ્ય પણ થાયજ ન્હે, તેપર તો કાંઈ ધ્યાન પણ ન દીધું, એ કેટલું અધેર છે ?

તત્વ વિવેક પૃ. ૨૦૨. એક દિન લગ્નિ સાધુ ભુલથી વેશ્યાના ઘરમાં ચાલ્યો ગયો અને ધર્મથી લિક્ષા માગી વેશ્યા બોલી કે અહીં ધર્મનું કામ નથી કિંતુ અર્થનું કામ છે તો તે લગ્નિ સાધુ એ સાડામાર લાખ અશરફી તેના ઘરમાં વર્ષાવી દીધી.

સમીક્ષક—એ વાતને સત્ય, નષ્ટબુદ્ધિ પુરૂષ વિના બીજો કાણુ માનશે ?

સ્તનસાર ભાગ પૃ. ૬૭ માં લખ્યું છે કે એક પાપાણુની મુત્તિ ઘોડા પર ચઢેલી તેનું જ્યાં સ્મરણ કરે ત્યાં ઉપસ્થિત થઈને રક્ષા કરે છે.

સમીક્ષક—કહો જૈનિજી આજ કોલ તમારે ત્યાં ચોરી લુટ, આદિથી અને શત્રુથી ભય થાયજ છે તો તમે તેનું સ્મરણ કરીને પોતાની રક્ષા કેમ નથી કરાવી લેતા ? કેમ જ્યાં ત્યાં પોતિસ આદિ રાજસ્થાનોમાં માર્યા માર્યા પ્રેરે છે.

હવે એમના સાધુઓના લક્ષણુ:—

સરજોહરણામૈક્યમુજો લુંચિતમૂર્દ્ધજાઃ ।

શ્વેતામ્બરાઃ ક્ષમાશીલા નિઃસંગા જૈનસાધવઃ ॥ ૧ ॥

લુંચિતા પિશ્નિકાહસ્તા પાણિપાત્રા દિગંબરાઃ ।

ઊર્ધ્વાશિનો ગૃહે દાતુ દ્વિતીયા સ્યુર્જિનર્ષયઃ ॥ ૨ ॥

મુહુક્તે ન કેવલં ન સ્ત્રી મોક્ષમેતિ દિગંબરઃ ।

પ્રાહુરેષામયં ભેદો મહાન્ શ્વેતામ્બરૈઃ સહ ॥ ૩ ॥

૧. જૈનના સાધુઓનાં લક્ષણુ જૈન દત્તસૂરીએ આ શ્લોકથી કહ્યાં છે. (સરજો હરણુ) ચમરી રાખવી, અને લિક્ષા માંગીને ખાવું, શિરના વાળ લુંચિત કરી દેવા, એટલે તોડી નાખવા, શ્વેત વસ્ત્ર ધારણુ કરવાં, ક્ષમાયુક્ત કહેવું; કાંઈનો સંગ ન કરવો, એવાં લક્ષણુયુક્ત જૈનિયોના શ્વેતામ્બર જોને (યતી) જતી કહે છે. ॥ ૧ ॥

૨. બીજા દિગંબર અર્થાત્ વસ્ત્ર ધારણુ ન કરવાં, શિરના વાળ ઉમેડી નાંખવા (પિચ્છિકા) એક ઉનના રેશાનું, ઝાડુ કહાડવાનું સાધન બગલમાં રાખવું, જો કાંઈ લિક્ષા આપે તો હાથમાં લઈને ખાઈ લેવું; એ દિગંબર બીજા પ્રકારના સાધુ થાય છે, ॥ ૨ ॥ અને લિક્ષા આપનાર ગૃહસ્થ, જ્યારે ભોજન કરી ચૂકે તે પશ્ચાત્ ભોજન કરે તે જિનાર્પિ અર્થાત્ ત્રીજા પ્રકારના સાધુ થાય છે.

૩. દિગંબરોનો શ્વેતામ્બરોની સાથે એટલોજ ભેદ છે કે દિગંબરો સ્ત્રીનો અપવર્ગ નથી કહેતા અને શ્વેતામ્બરો કહે છે. ઇત્યાદિ વાતોથી મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩ ॥ આ એમના સાધુઓનો ભેદ છે.

આથી જૈનીયોનું કેશ લુંચન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે અને પાંચ મુષ્ટિ લુંચન કરવું ઈત્યાદિ પણ લખ્યું છે.

વિવેકસાર ભાગ પૃષ્ઠ ૨૧૬ માં લખ્યું છે કે પાંચ મુદ્દિ લુંચન કરીને ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું અર્થાત્ પાંચ મહી શિરના વાળ ઉખેડીને સાધુ થયા.

કંઈપસર ભાગ્ય પૃષ્ઠ ૧૦૮ કેશ લુંચન કરે અને જોના વાળ જેવા રાખે.

સમીક્ષક—હવે કહો, જૈન લોકો, તમારો દયા-ધર્મ ક્યાં રહ્યો? શું એ હિસા નથી? અર્થાત્ ચાહે પોતાના હાથથી લુંચન કરે, ચાહે તેનો ગુરુ કરે, કે અન્ય કોઈ, પરંતુ કેટલું મહાકષ્ટ તે જીવને થતું હશે? અને જીવને કષ્ટ આપવું જ હિંસા કહેવાય છે.

વિવેક સાર પૃ. ૦ (ખખર નથી) સમ્વત ૧૬૩૩ ની સાલમાં સ્વેતાંબરોમાંથી દુઢિયા અને દુઢિયામાંથી તેરહ પંથી આદિ ઢોંગી નિકળ્યા છે. દુઢિયા લોક પાપાણાદિ મૂર્તિને માનતા નથી, અને તે ભોજન સ્નાતને છોડીને સર્વદા મુખપર પટ્ટી બાંધી રાખે છે, અને જતી આદિ પણ જ્યારે પુસ્તક વાંચે છે, ત્યારે મુખપર પટ્ટી બાંધે છે. અન્ય સમયે નહીં.

પ્રશ્ન—મુખપર પટ્ટી અવશ્ય બાંધવી જોઈએ, કેમકે “વાયુકાય” અર્થાત્ વાયુમાં જે સૂક્ષ્મ શરીરવાળા જીવ રહે છે તે મોહકાં બાહ્યની ઉજ્જ્વલતાથી મરે છે અને તેનું પાપ મુખપર પટ્ટી ન બાંધનાર પર લાગે છે, એટલામાટે અમે લોક મુખપર પટ્ટી બાંધવી એ સારું સમજીએ છીએ.

ઉત્તર—એ વાત વિદ્યા અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણની રીતિથી અયુક્ત છે, કેમકે જીવ અજર અમર છે, પછી તે મુખની બાહ્ય કદી પણ નથી મરી શકતા, એને તમે પણ અજર અમર માનો છો.

પ્રશ્ન—જીવતો મરતો નથી પરંતુ જે મુખના ઉજ્જ્વલવાયુથી તેને પીડા પોંચે છે તે પીડા પોંચાડનારને પાપ લાગે છે એટલામાટે મુખપર પટ્ટી બાંધવી સારી છે.

ઉત્તર—એ પણ તમારી વાત સર્વથા અસંભવ છે કેમકે પીડા દીધા વિના કોઈ જીવનો કિંચિત્ પણ નિર્વાહ થઈ શકતો નથી. જ્યારે મુખના વાયુથી તમારા મતમાં જીવોને પીડા પોંચે છે તો ત્યારે ચાલવા, હાલવા, ખેસવા, હાથ ઉઠાવવા અને નેત્રાદિને ચલાવવામાં પણ પીડા અવશ્ય પોંચતી હશે, એટલામાટે તમે પણ જીવોને પીડા પોંચાડવાથી પૃથક રહી શકતા નથી.

પ્રશ્ન—હાં જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાંસુધી જીવોની રક્ષા કરવી જોઈએ, અને જ્યાં અમે નથી બચાવી શકતા ત્યાં અશક્ત છીએ કેમકે સર્વ વાયુ આદિ પદાર્થોમાં જીવ ભરેલા છે. જો અમે મુખપર કપડાં ન બાંધીએ તો બધા જીવો મરે અને કપડું બાંધવાથી ન્યૂન મરે છે.

ઉત્તર—એ પણ તમારું કથન યુક્તિ શૂન્ય છે કેમકે કપડું બાંધવાથી જીવને અધિક દુઃખ પોંચે છે જ્યારે કોઈ મુખપર કપડું બાંધે તો ત્યારે તેના મુખનો વાયુ રોકાઈને નીચેથી કે પાશ્વર્વ (પડખે) થી અને મોન સમયમાં નાસિકા દ્વારા એકઠો થઈને વેગથી તે નિકળે છે, તેથી ઉજ્જ્વલતા અધિક થઈને જીવોને વિશેષ પીડા તમારા મતાનુસાર પોંચતી હશે. જુઓ કે જેમ ઘર અથવા ઝોરડીના સર્વ દરવાજા બંધ કરવામાં કે પડદા નાંખવામાં આવે તો તેમાં ઉજ્જ્વલતા વિશેષ થાય છે પણ ખુલ્લું રાખવાથી તેટલી થતી નથી તેમજ મુખપર કપડું

આંધવાથી ઉષ્ણતા અધિક થાય છે અને 'પુરુષ' રાખવાથી ન્યૂન થાય છે. તે પ્રમાણે જોતાં તમે પોતાના મતાનુસાર જીવોને અધિક દુઃખ દાયક છે અને જ્યારે મુખ બંધ કરવામાં આવે છે ત્યારે નાસિકાના છિદ્રથી વાયુ રોકાઈ, એકઠો થઈને વેગથી નિકળતો હોવા જોઈએ એ જીવોને અધિક ધક્કો આપતો અને પીડા કરતો હશે. જુઓ ! જેમ કોઈ મનુષ્ય અગ્નિને મુખથી પુકે છે અને કોઈ નળી ભુંગળીથી પુકે છે તો મુખનો વાયુ ફેલાવાથી કમ જોસથી અને નળીનો વાયુ એકઠો હોવાથી અધિક જોસથી અગ્નિમાં લાગે છે, તેમજ મુખ પર પટ્ટી બાંધીને વાયુ રોકવાથી નાસિકાદ્વારા અતિ વેગથી તે નિકળીને જીવોને અધિક દુઃખ દે છે. એ જોતાં મુખ પર પટ્ટી બાંધનારા કરતાં નહીં બાંધનારા ધર્માત્મા છે. અને વળી મુખ પર પટ્ટી બાંધવાથી અક્ષરોના ઉચ્ચારણ પણ યથાયોગ્ય સ્થાન પ્રયત્ન સાથે ઉચ્ચારણ પણ નથી થતાં. નિરનુંનાસિક અક્ષરોને સાતુનાસિક બોલવાથી તમને દોષ લાગે છે તથા મુખ પર પટ્ટી બાંધવાથી દુર્ગન્ધ પણ અધિક વધે છે, કેમકે શરીરની અંદર દુર્ગન્ધ ભરેલી છે. શરીરમાંથી જેટલો વાયુ નિકળે છે તે દુર્ગન્ધયુક્ત પ્રત્યક્ષ છે, જે તે રોકવામાં આવે તો દુર્ગન્ધ પણ અધિક વધી જાય, જેમ કે બંધ જાળર અધિક દુર્ગન્ધયુક્ત અને ખુલ્લો હોય તે ન્યૂન દુર્ગન્ધયુક્ત હોય છે, તેમ મુખપટ્ટી બાંધવાથી દંતધાવન, મુખપ્રક્ષાલન, અને સ્નાન ન કરવાથી તથા વસ્ત્ર ન ધોવાથી તમારાં શરીરમાંથી વધારે દુર્ગન્ધ ઉત્પન્ન થઈને સંસારમાં ઘણા રોગોને કરી જીવોને જેટલી પીડા પહોંચાડે છે તેટલું પાપ તમને અધિક થાય છે. જેમ મેળા, મત્રા આદિમાં અધિક દુર્ગન્ધ હોવાથી વિસ્ફ્રિકા હોઝાક (કોલેરા) આદિ ખુબ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થઈને જીવોને દુઃખદાયક થાય છે અને ન્યૂન દુર્ગન્ધ હોવાથી રોગ પણ ન્યૂન હોઈને જીવોને ખુબ દુઃખ નથી પહોંચતું એ ઉપરથી તમે અધિક દુર્ગન્ધ વધારવામાં અધિક અપરાધી છો અને મુખ પર પટ્ટી નથી બાંધતા, દંતધાવન, મુખપ્રક્ષાલન, અને સ્નાન કરીને સ્થાન અને વસ્ત્રોને શુદ્ધ રાખે છે તે તમારાથી ઘણા સારા છે. જેમ કે અંત્યજોની દુર્ગન્ધના સહવાસથી પૃથક રહેનાર ખુબ સારા છે, જેમ અંત્ય જોની, દુર્ગન્ધના સહવાસથી નિર્મળ બુદ્ધિ નથી થતી, તેમ તમે અને તમારા સંગિયોની પણ બુદ્ધિ નથી વધતી. જેમ રોગની અધિકતાથી અને બુદ્ધિની સ્વરૂપતા હોવાથી ધર્માનુષ્ઠાનની બાધા થાય છે તેમજ દુર્ગન્ધયુક્ત તમારાં અને સંગિયોના પણ વર્તમાન થતાં હશે.

પ્રશ્ન—જેમ બંધ મકાનમાં સળગાવેલા અગ્નિની જ્વાળા બહાર નિકળીને બહારના જીવોને દુઃખ નથી પહોંચાડી શકતી તેમ અમે મુખપટ્ટી બાંધીને વાયુને રોકીને બહારના જીવોને ન્યૂન દુઃખ પહોંચાડનારા છીએ. મુખપટ્ટી બાંધવાથી બહારના વાયુના જીવોને પીડા પહોંચતી નથી અને જેમ સામે અગ્નિ બળે છે તેને આંડા હાથ રાખવાથી તે કમ લાગે છે અને વાયુના જીવ શરીરવાળા હોવાથી તેમને પીડા અવશ્ય પહોંચે છે.

ઉત્તર—એ તમારી વાત બાળકોના જેવી છે. પ્રશ્ન : તો જુઓ જ્યાં છિદ્ર ન હોય અને બહારના વાયુનો યોગ બહારના વાયુની સાથે ન થાય તો ત્યાં અગ્નિ સળગી જ નથી શકતો;

જે એ પ્રત્યક્ષ જોવા અહાતા હો તો કોઈ જ્ઞાનસમાં દીપક સળગાવીને સર્વ છિદ્ર બંધ કરીને જુઓ, તે દીવો તેજ સમયે હોલવાઈ જશે. તેમ પૃથિવીપર રહેનારાં મનુષ્યાદિ પ્રાણિ બહારના વાયુના યોગ વિના જીવી શકતા નથી, તેમ અગ્નિ પણ બળી શકતો નથી. જેમ એક તરફથી અગ્નિનો વેગ રોકવામાં આવે તો બીજી તરફ અધિક અધિક વેગથી નિકળશે અને હાથની આડ કરવાથી મુખપર આંચ ન્યુન લાગે છે, પરંતુ તે આંચ હાથ પર અધિક લાગી રહી છે એટલા માટે તમારી વાત બરાબર નથી.

પ્રશ્ન—આ તો સૌ કોઈ જાણે છે કે જ્યારે કોઈ મોટા મનુષ્ય સાથે નાનો મનુષ્ય કાનમાં કે નિકટ રહીને વાત કહે છે ત્યારે મુખપર લુગડાનો છેડો કે હાથ લગાડે છે, તે એટલામાટે કે મુખમાંથી થૂંક કે દુર્ગંધ ઉડીને તેને ન લાગે અને જ્યારે પુસ્તક વાંચે છે ત્યારે અવશ્ય થૂંક ઉડીને તે ઉપર પડવાથી ઉચ્છિષ્ટ થઈને તે બગડી જાય છે, એટલામાટે મુખપર પટ્ટીનું બાંધવું સાફ છે.

ઉત્તર—એથી એ સિદ્ધ થયું કે જીવ રહાર્થ મુખપટ્ટી બાંધવી વ્યર્થ છે, અને જ્યારે કોઈ મોટા મનુષ્ય સાથે વાત કરે છે ત્યારે મુખપર હાથ કે કપડું એટલા માટે રાખે છે કે તે ગુપ્ત વાતને બીજને કોઈ ન સાંભળી લે, કેમકે જ્યારે કોઈ પ્રસિદ્ધ વાત કરે છે ત્યારે કોઈ પણ મુખપર હાથ કે કપડું ધરતો નથી. એથી શું વિદિત થાય છે? કે ગુપ્ત વાત માટે એ વાત છે. દંત ધાવનાદિ ન કરવાથી તમારાં મુખાદિ અવયવોથી અત્યંત દુર્ગંધ નિકળે છે અને જ્યારે તમે કોઈની પાસે કે કોઈ તમારાં પાસે બેસતા હો ત્યારે તો દુર્ગંધ વિના બિજું શું આવતું હશે? ઇત્યાદિ. મુખપર આડો હાથ કપડું રાખવાનાં પ્રયોજન બીજાં બહુ છે. જેમ બહુ મનુષ્યોની સામે ગુપ્ત વાત કરવામાં જે હાથ કે કપડાંની આડ કરવામાં ન આવે તો બીજાઓની તરફ વાયુના ફેલાવાથી વાત પણ ફેલાઈ જાય. જ્યારે તે બેઠે એકાંતમાં વાત કરે છે ત્યારે મુખપર હાથ કે કપડું એટલામાટે નથી લગાડતા કે ત્યાં ત્રીજે કોઈ સાંભળવાવાળો નથી. જે મોટાનીજ ઉપર થુંકન પડે તો એથી શું નાનાની ઉપર પકડવું જોઈયે? ને વળી તે થુંકથી બચી પણ શકતા નથી કેમકે અમે દુર રહી વાત કરીએ પણ વાયુ અમારી તરફથી બીજાની તરફ જતો હોય તો તે સૂક્ષ્મ થઈને વાયુની સાથે ત્રસરેણુ જઈને તેના શરીર પર અવશ્ય પડશે તેનો દોષ ગણવો અવિદ્યાની વાત છે, કેમકે જે મુખની ઉજળતાથી જીવ મરતા હોય અથવા તેમને પીડા પોંચતી હોય તો વૈશાખ કે જ્યેષ્ઠ મહીનામાં સૂર્યની મહાઉજળતાથી વાયુકાયના જીવોમાંથી મર્યા વિના એક પણ ન બચી શકે. પરંતુ તે ઉજળતાથી પણ તે જીવ મરી શકતા નથી. એટલા માટે એ તમારો સિદ્ધાંત બુઠો છે. કેમકે જે તમારા તીર્થંકરો પણ પૂર્ણ વિદ્વાન હોત તો એવી વ્યર્થ વાતો કેમ કરત? પીડા તેજ જીવોને પોંચે છે કે જેની વૃત્તિ સર્વ અવયવોની સાથે વિદ્યમાન હોય. તેમાં પ્રમાણ:—

પશ્ચાવયવયાંગાત્સુખસંવિત્તિઃ ॥ સાંખ્ય૦ અ૦ ૫ । સૂ૦ ૨૭ ॥

જ્યારે પાંચે ઇન્દ્રિયોના પાંચે વિષયોની સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારે સુખ કે દુઃખની પ્રાપ્તિ જીવને થાય છે. જેમ બેઢેરાને ગાળી પ્રદાન, આંધળાને રૂપ કે તેની આગળથી સર્પ વ્યાઘ્રાદિ ભયદાયક જીવોનું ચાલી જવું, શૂન્ય ત્વચાવાળાને સ્પર્શ, પિત્તસ રોગવાળાને ગંધ અને શૂન્ય જિહ્વાવાળાને રસ પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતો તેજ પ્રકારે તે જીવોની પણ વ્યવસ્થા છે.

જુઓ ! જ્યારે મનુષ્યનો જીવ સુષુપ્તિ દશામાં રહે છે ત્યારે તેને સુખ કે દુઃખની પ્રાપ્તિ કાંઈ પણ થતી નથી, કેમકે તે શરીરની અંદર તો છે, પરંતુ તેના બહારના અવયવોની સાથે તે સમયે સંબંધ ન રહેવાથી સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી. વળી જેમ વૈદ્ય અથવા આજ્ઞ કાલના ડાક્ટરો નશાના વસ્તુ ખવાડી કે સુંઘાડીને રોગી પુરૂષના શરીરના અવયવોને કાપે કે ચીરે છે, તેને તે સમયે કાંઈ પણ દુઃખ વિદિત થતું નથી, તેમ “વાયુકાય” કે અન્ય સ્થાવર શરીરવાળા જીવોને સુખ કે દુઃખ પ્રાપ્ત કદી પણ થઈ શકતું નથી. જેમ મૂર્છિત પ્રાણિ સુખદુઃખને પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતું તેમ તે વાયુકાયાદિના જીવો પણ અત્યંત મૂર્છિત હોવાથી સુખદુઃખને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. તો પછી એમને પીડાથી બચાવવાની વાત સિદ્ધ કેવી રીતે થઈ શકે છે? જો તેમને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિજ પ્રત્યક્ષ નથી થતી તો અનુમાનાદિ અહીં કેવે પ્રકારે યુક્ત થઈ શકે છે?

પ્રશ્ન—જ્યારે તે જીવ છે, ત્યારે તેમને સુખદુઃખ કેમ નહીં થાય?

ઉત્તર—સાંભળો ભોળા ભાઈઓ ! જ્યારે તમે સુષુપ્તિમાં હો છો ત્યારે તમને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત કેમ નથી થતાં? સુખદુઃખની પ્રાપ્તિનો હેતુ પ્રસિદ્ધ સમ્બંધ છે. હવણા અમે એનો ઉત્તર દઈ ચુક્યા છીએ કે નશા સુંઘાડીને ડાક્ટરલોક અંગો ચીરે, ફાડે અને કાપે છે, જેમ તેમને દુઃખ વિદિત નથી થતું, એજ પ્રકારે અતિ મૂર્છિત જીવોને કેમ કરી સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય? કેમકે ત્યાં પ્રાપ્તિ થવાનું સાધન કોઈ પણ નથી.

પ્રશ્ન—જુઓ ! લીલોત્રી અર્થાત્ જેટલાં લિલાં શાક, પાન, અને કન્દ મૂળ છે તેને અમે ખાતા નથી કેમકે લીલોત્રીમાં ધણા અને કન્દમૂળમાં અનંત જીવ છે. જો અમે તેને ખાઈએ, તો તે જીવોને મારવાથી અને પીડા પોંચવાથી અમે લોક પાપી થઈ જઈએ.

ઉત્તર—આ તમારી મોટી અવિદ્યાની વાત છે, કેમકે લીલાં શાકને ખાવામાં જીવનું મરવું, તેમને પીડા પોંચવી, એ કેવે પ્રકારે માનો છે? વાર જ્યારે તમને પીડા પ્રાપ્ત થતી પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી અને જો દેખાય છે તો અમને પણ દેખાડો તમે કદી પણ પ્રત્યક્ષ નહીં દેખો અને દેખાડી શકો. જ્યારે પ્રત્યક્ષ નથી તો અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ પ્રમાણ કદી ઘટી શકતાં નથી તો પછી અમે જે ઉપર ઉત્તર આપી આવ્યા છીએ તે આ વાતનો પણ ઉત્તર છે, કેમકે જે અત્યંત અંધકાર મહાસુષુપ્તિ અને મહાનશામાં જીવ છે, તેને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ માનવી એ તમારા તીર્થંકરોની પણ જૂઠા વિદિત થાય છે. કે જેમણે તમને એવી યુક્તિ અને વિદ્યાવિરૂદ્ધ ઉપદેશ કર્યો છે. લજા વાર જ્યારે ધરનો અંત છે, તો ત્યારે તેમાં રહેનારા

અનંત કેમ કરી થઈ શકે છે? જ્યારે કન્દનો અન્ત અમે જોઈએ છીએ ત્યારે તેમાં રહેનારા જીવોનો અંત કેમ નહીં? એથી એ તમારી વાત મોટી ભૂલની છે.

પ્રશ્ન—જુઓ! તમે લોકો ગરમ કર્યા વગર કાચું પાણી પિયો છો તે મોટું પાપ કરો છો, માટે જેમ અમે ઉજ્જુ પાણી પિયે છીએ, તેમ તમે લોક પણ પિયો.

ઉત્તર—એ પણ તમારી વાત ભ્રમભ્રમની છે કેમકે જ્યારે તમે પાણીને ઉજ્જુ કરો છો ત્યારે પાણીના જીવો સઘળા મરતા હશે અને તેનાં શરીર પણ જળમાં રંધાઈ જઈને તે પાણી વરીઆ રીના અર્થે તુલ્ય થવાથી જાણો કે તમે તેના શરીરોનો “તેજ” પિયો છો, એમાં તો તમે મોટા પાપી છો. અને જે ઠંડું જળ પિયે છે તે નહીં. કેમકે જ્યારે ઠંડું પાણી પીશે ત્યારે તે ઉદરમાં જવાથી ક્રિયિત ઉજ્જુતા પામીને સ્વાસની સાથે તે જીવ શ્વાસ નિકળી જશે. “જળ કાય” જીવોને સુખદુઃખ પૂર્વોક્ત રીતિથી પ્રાપ્ત થઈ શકતાં નથી, તો પછી એમાં પાપ કોઈને નહીં થશે.

પ્રશ્ન—જેમ જડરાશિથી તેમ ઉજ્જુતા પામી જળથી બહાર જીવ કેમ નહીં નિકળી જશે?

ઉત્તર—હા, નિકળી તો જાય છે પરંતુ જ્યારે તમે મુખના વાયુની ઉજ્જુતાથી જીવનું મરવું મૂનો છો તો ત્યારે જળ ઉજ્જુ કરવાથી તમારા મતાનુસાર જીવ મરી જશે, કે અધિક પીડા પામીને નિકળશે અને તેનું શરીર તે જળમાં રંધાઈ જશે તો તેથી તમે અધિક પાપી થશો કે નહીં?

પ્રશ્ન—અમે પોતાના હાથથી ઉજ્જુ જળ નથી કરતા અને ન કોઈ ગૃહસ્થને ઉજ્જુ જળ કરવાને આજ્ઞા આપીએ છીએ એટલા માટે હમને પાપ નથી.

ઉત્તર—જે તમે ઉજ્જુ જળ લો નહીં, ને પીઓ નહીં, તો ગૃહસ્થ ઉજ્જુ શું કરવા કરે? એટલામાટે તે પાપના ભાગી તમેજ છો. પ્રત્યુત અધિક પાપી છો, કેમકે જે તમે કોઈ એક ગૃહસ્થને ઉજ્જુ કરવાને કહો તો એકજ દેહાણે ઉજ્જુ થાય, પણ તમારા આમ કહ્યાથી પ્રત્યેક ગૃહસ્થ એમ ભ્રમમાં રહે છે કે ન જાણે સાધુજી કોને ઘેર આવશે. તે ઉપરથી પ્રત્યેક ગૃહસ્થ પોતપોતાનાં ઘરમાં ઉજ્જુ જળ કરી રાખે છે, તેના પાપના ભાગી મુખ્ય તમેજ છો. બીજું વળી અધિક કાષ્ટ અને અગ્નિ બળવા બળાવવાથી પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે રસોઈ, ખેતી, અને વ્યાપારાદિમાં અધિક પાપ અને નરકગામી થાઓ છો પછી જ્યારે તમે ઉજ્જુ જળ કરાવવાના મુખ્ય નિમિત્ત છો અને ઉજ્જુ જળ પીવાનો અને ઠંડું જળ ન પીવાનો ઉપદેશ કરવાથી તમેજ મુખ્ય પાપના ભાગી છો અને તેમ જે તમારો ઉપદેશ માનીને એવી વાતો કરે છે તેપણ પાપી છે. હવે જુઓ! કે તમે મહા અવિદ્યામાં છો કે નહીં? કે નાના નાના જીવોપર દયા કરવી અને અન્ય મતસ્થોની નિન્દા, અને અનુપકાર કરવો એ શું થોડું પાપ છે? જે તમારા તીર્થકરોના મત સત્ય હોય તો સૃષ્ટિમાં આટલી વર્ષા, આટલી નદિઓનું વહેવું અને આટલું જળ ધ્વિરે કેમ ઉત્પન્ન કર્યું? અને વળી સૂર્યને પણ ઉત્પન્ન ન કરત કેમકે એમાં કોડાન કોડ જીવ તમારા મતાનુસાર મરતાજ હશે. જ્યારે તે વિદ્યમાન

હતા ત્યારે તમે જેને ઈશ્વર માનો છો, તેમણે દયા કરી સૂર્યનાં તાપ અને મેઘને બન્ધ કેમ ન કર્યા? વળી પૂર્વોક્ત પ્રકારે વિદ્યમાન પ્રાણિયો વિના સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ, કંદમુળાદિ પદાર્થોમાં રહેનારા જીવોને નથી થતી. સર્વથા સર્વ જીવોપર દયા કરવી એ પણ દુઃખનું કારણ થાય છે. કેમકે જે તમારા મતાનુસાર સર્વ મનુષ્ય થઈ જાય અને ચોર, ડાકુઓને કોઈ પણ દંડ ન દે તો કેટલું મોટું પાપ ઉભું થઈ જાય? એટલા માટે દુષ્ટોને યથાવત દંડ દેવામાં અને શ્રેષ્ઠોનું પાલન કરવામાં દયા છે. અને એથી વિપરીત કરવામાં દયા, હામા, રૂપ ધર્મનો નાશ છે. કેટલાક જૈનિયો દુકાન માંડે છે, તે વ્યવહારોમાં જૂઠું ખાલે છે, પરાયું ધન મારે છે અને ગરીબોને છળવા આદિ કુકર્મ કરે છે. તેના નિવારણમાં વિશેષ ઉપદેશ કેમ નથી કરતા? અને મુખ પટ્ટી બાંધવી આદિ ટોંગમાં કેમ પડ્યા રહે છે? જ્યારે તમે ચેલા ચેલી કરો છો ત્યારે કેશજન્યન કરાવવામાં અને ઘણા દિવસ ભૂખે રહેવામાં પરાયા કે પોતાના આત્માને પીડા દઇને પીડાને પ્રાપ્ત થઇને બીજાઓને દુઃખ દો છો અને આત્મહત્યા એટલે આત્માને દુઃખ દેનારા થઇ હિંસક કેમ બનો છો? જ્યારે હાથી, ઘોડા, બળદ, ઉંટપર ચઢે છે અને મનુષ્યપાસે મળુરી કરાવે છે ત્યારે તેમાં જૈનિયો પાપ કેમ નથી ગણતા? જ્યારે તમારા ચેલા ઉંટપટાંગ વાતોને સત્ય નથી કરી શકતા તો તમારા તીર્થંકરો પણ સત્ય નથી કરી શકતા. જ્યારે તમે કયા વાંચો છો ત્યારે માર્ગમાં શ્રાતાઓના અને તમારા મતાનુસાર જીવ મરતાજી હશે, એટલા માટે તમે એ પાપનું સુખ્ય કારણ કેમ થાઓ છો? આ થોડાં કથનથી બહુ સમજી લેવું કે, તે જળ, સ્થળ, વાયુનાં સ્થાવર શરીરવાળા અત્યંત મૂર્છિત જીવોને દુઃખ કે સુખ કદી પોંચી શકતું નથી.

હવે જૈનિયોની બીજી પણ થોડીક અસમ્ભવ કથા લખિયે છિયે, સાંભળવું નોંધ્યે અને એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે આપણા હાથથી સાડા ત્રણ હાથનું ધનુષ્ય થાય છે અને કાળની સંખ્યા જેવી પૂર્વે લખી આજ્યા છીએ તેવીજ સમજવી. રત્નસાર ભાગ એક પૃષ્ઠ ૧૬૬-૧૬૭ સુધીમાં લખ્યું છે:—

તીર્થંકરોનાં નામ	શરીરની લંબાઈ, ધનુષ્ઠા	પ્રમાણથી. આયુ	પૂર્વ વર્ષના પ્રમાણથી.
૧ ઋષભદેવ	૫૦૦	ધનુષ્ઠા (ચોરાસીલાખ)	૮૪૦૦૦૦૦ વર્ષ
૨ અન્જિતનાથ	૪૫૦	(બેતેર)	૭૨૦૦૦૦૦
૩ સમ્ભવનાથ	૪૦૦	(સાઠ)	૬૦૦૦૦૦૦
૪ અભિનંદન	૩૫૦	(પચાસ)	૫૦૦૦૦૦૦
૫ સુમતિનાથ	૩૦૦	(ચાળીસ)	૪૦૦૦૦૦૦
૬ પદ્મપ્રભ	૧૪૦	(ત્રીસ)	૩૦૦૦૦૦૦
૭ પાર્શ્વનાથ	૨૦૦	(વીસ)	૨૦૦૦૦૦૦
૮ ચન્દ્રપ્રભ	૧૫૦	(દશ)	૧૦૦૦૦૦૦
૯ સુવિધિનાથ	૧૦૦	(એ)	૨૦૦૦૦૦૦

૧૦ શીતળનાથ	૯૦	(એક)	૧૦૦૦૦૦
૧૧ શ્રેયાંસનાથ	૮૦	(ચોરાસી)	૮૪૦૦૦૦૦
૧૨ વાસુપૂજ્યસ્વામિ	૭૦	(બોતેર)	૭૨૦૦૦૦૦
૧૩ વિમળ નાથ	૬૦	(સાઠ)	૬૦૦૦૦૦૦
૧૪ અનન્તનાથ	૫૦	(ત્રીસ)	૩૦૦૦૦૦૦
૧૫ ધર્મનાથ	૪૫	(દશ)	૧૦૦૦૦૦૦
૧૬ શાન્તિનાથ	૪૦	(એક)	૧૦૦૦૦૦
૧૭ કુંથુનાથ	૩૬	(પંચાણ્ણ સહસ્ત્ર)	૯૫૦૦૦
૧૮ અમરનાથ	૩૦	(ચોરાસી સહસ્ત્ર)	૮૪૦૦૦
૧૯ મહાવીરનાથ	૨૫	(પચ્ચાવન સહસ્ત્ર)	૫૫૦૦૦
૨૦ મુનિસુવ્રત	૨૦	(ત્રીસ સહસ્ત્ર)	૩૦૦૦૦
૨૧ નમિનાથ	૧૪	(એક સહસ્ત્ર)	૧૦૦૦
૨૨ નેમિનાથ	૧૦	(એક સહસ્ત્ર)	૧૦૦૦
૨૩ પાર્શ્વનાથ	૯ હાથની	(સો)	૧૦૦
૨૪ મહાવીર સ્વામી	૭ "	(બોતેર)	૭૨

આ ૨૪ ચોવીસ તીર્થંકરો જૈનિયોના મત ચલાવનાર આચાર્ય અને ગુરુ છે. એમને જ જૈનિયો પરમેશ્વર માને છે, અને એ સર્વ મોક્ષે ગયા છે. હવે એમાં બુદ્ધિમાન લોક વિચારી લેકે આટલાં મોટાં શરીર અને આટલું આયુ મનુષ્ય દેહનું હોવું કદી સમ્ભવે છે? આ ભૂગોળમાં ઘણાજ થોડા મનુષ્ય વસી શકે છે. આજ જૈનિયોના ગપોડા લઇને પુરાણિયોએ જે એક લાખ, દશ હજાર, અને એક હજાર વર્ષનાં આયુ લખ્યાં છે તે પણ સમ્ભવીત થઈ શકતાં નથી, તો પછી જૈનિયોનું કથન સમ્ભવીત કેમ કરી હોઈ શકે?

હવે બાળુ પણ સાંભળો! કલ્પભાષ્ય ૫૦ ૪ નાગકેતે આમની બરાબર એક શિલા આંગળી પર ધરી લીધી.

કલ્પ ભા. ૫૦ ૩૫ મહાવીરે અંગુઠાથી પૃથિવી ડાબી, તેથી શેષ નાગ કંપી ગયો! કલ્પભાષ્ય ૫૦ ૪૬. મહાવીરને સર્પે કડ્યો, લોહીને બદલે દૂધ નિકળ્યું અને તે સર્પ ૮ માં સ્વર્ગે ગયો! કલ્પભા. ૫૦ ૪૭ મહાવીરના પગપર ખીર બનાવી અને પગ બળ્યો નહીં! ક. ભાષ્ય ૫૦ ૧૬ નાના સરખા પાત્રમાં ઉંટ બોલાવ્યું.

સ્તનસાર ભાગ ૧ ૫. ૧૪ શરીરના મેલને ઉતારવો નહીં અને ખજવાળવું નહીં.

વિવેકસાર ભા. ૧ ૫૦ ૧૫ જૈનિયોના એક દમસાર સાધુએ ક્રોધિત થઈને ઉદ્દેગ જનક સૂત્ર લખીને એક શહેરમાં આગ લગાડી દીધી, અને તે મહાવીર તીર્થંકરનો અતિ પ્રિય હતો. વિવેક ભા. ૧ ૫૦ ૧૨૭ રાખની આગ અવશ્ય માનવી જોઈએ. વિ. ભા. ૧ ૫૦ ૨૨૭ એક કોશા વેસ્યાએ

ઘાળીમાં સરસવતી ઢગલી કરી, તેના ઉપર ફુલોથી ઢાંકેલી સોય ઉભી કરી, અને તે ઉપર સારી રીતે નાચ કર્યો, પરંતુ તે સોય પગમાં પેસવા પામી નહીં અને સરસવતી તે ઢગલી પણ વિખરાઈ નહીં !!!

તત્ત્વવિવેક પૃ. ૨૨૮ એ કાશા વેશ્યા સાથે એક સ્થૂળ મુનિએ ૧૨ વર્ષસુધી ભોગ કર્યો અને પશ્ચાત્ દીક્ષા લઈને સદ્ગતિએ ગયો અને કાશા વેશ્યા પણ જૈન ધર્મ પાળતી થઈ સદ્ગતિએ ગઈ.

વિ. ભા. ૧ પૃ. ૧૮૫ એક સિદ્ધની કન્યા જે કે ગુણોમાં પેહેરવામાં આવે છે તે પ્ર. અશરદ્ધી એક વેશ્યાને નિત્ય આપતી રહી. વિ. ભા. ૫૦૧ ૨૨૮ બલવાન પુરૂષની આજ્ઞા, દેવની આજ્ઞા, ઘોર વનમાં કષ્ટથી નિર્વાહ, ગુરુ, માતાપિતા, કુલાચાર્ય, જ્ઞાતીય લોક અને ધર્મોપદેશ એ છને રોકવાથી ધર્મમાં ન્યુનતાં થાય તેથી ધર્મની હાનિ થતી નથી.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! એમની મિથ્યા વાતો. એક મનુષ્ય આમની બરાબરની પાપાણુની શિલાને આંગળી પર ધરી શકે છે ? ૨. અને પૃથિવી ઉપર અંગુલો ઝાળવાથી પૃથિવી કદી ડબ્બાઈ શકે છે. ૩. અને જ્યારે શેષ નાગજ નહીં તો કમ્પશે કોણ ? ૪. બલા વાઝ શરીરને કાપેથી દૂધ નિકળતું કાઠએ નથી જોયું; આ ઇન્દ્રજીવ સિવાય બીજી વાત નથી, તેને કરડનાર સર્પ તો સ્વર્ગે ગયો અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણાદિ ત્રીજે નરકે ગયા એ કેટલી મિથ્યા વાતો છે ? ૫ જ્યારે મહાવીરના પગપર ખીર રાંધી ત્યારે તેના પગ બળી કેમ ન ગયા ? ૬ બલા વાઝ નાના સરખાં પાત્રમાં કદી ડાંટ આવી શકે છે ? જે શરીરનો મેલ ઉતારતા નહીં હશે અને ખજવાળતા ન હશે તે તો દુર્ગંધરૂપ મહા નરક ભોગવતા હશે. ૭ જે સાધુએ નગર બાહ્યું તેનીં દયા અને ક્ષમા ક્યાં ગઈ ? ૮ જ્યારે મહાવીરના સંગથી પણ તેનો પવિત્રાત્મા ન થયો તો હવે મહાવીરના મરવા પછી તેના આશ્રયથી જૈન લોક કદી પણ પવિત્ર ન થશે ? ૯ રાજની આજ્ઞા માનવી જોઈએ, પરંતુ જૈનિયોએ પોતે વાણીયા હોવાથી રાજથી ડરીને આ વાત લખી હશે. ૧૦ કાશા વેશ્યા આહે તેનું શરીર કેટલુંએ હલકું હોય તોપણ સરસવતી ઢગલી પર સોય ઉભી કરી તેના ઉપર નાચવું, સોય ન ભોકાવવી અને સરસવતી ન વિખરાવું એ અત્યંત જુદું નહીં તો શું છે ? ૧૧ ધર્મ કાઠએ કાઠ અવસ્થામાં પણ ન છોડવો જોઈએ, આહે કંઈ પણ થઈ જાય. બલા વાઝ કંથા તો વસ્ત્રની થાય છે તે નિત્ય પ્રતિ ૫૦૦ અશર્દ્ધા કેવે પ્રકારે આપી શકે ? હવે એવી એવી અસંભવ કહાણી એમની લખિયે તો જૈનિયોનાં થોયાં પોથાંની માફક બહુજ વધી જાય એટલા માટે અધિક નથી લખતા, અર્થાત્ થોડિક એ જૈનિયોની વાતો છોડીને શેષ સર્વ મિથ્યા જાળ ભરી છે. જુઓ:—

દોસસિ દોરવિ પઢમે । દુગુણા લવણં મિધાય ઇસં મે ।

વારસસિ વારસરવિ । તપ્યમિ ઇનિ દિઠ સસિ રવિણો ॥

પ્રક. ૦ મા. ૪ સંગ્રહણી સૂ. ॥ ૭૭ ॥

જે જંબૂદ્વીપ લાખ યોજન—અર્થાત્ ચાર લાખ કોશનો લખ્યો છે, તેમાં આ પહેલો દ્વીપ કહેવાય છે. એમાં જે ચન્દ્ર અને જે સૂર્ય છે. અને તેમજ લવણ સમુદ્રમાં તેનાથી બમણા અર્થાત્ ૪ ચાર ચંદ્રમા અને ચાર સૂર્ય છે તથા ઘાતકી ખંડમા બાર ચન્દ્રમા અને બાર સૂર્ય છે અને એને તમણા કરવાથી છત્રીસ થાય છે, તેની સાથે જે જંબૂદ્વીપના અને ચાર લવણ સમુદ્રના મળીને એતાળીસ ચન્દ્રમાં અને એતાલીસ સૂર્ય કાલોદધિ સમુદ્રમાં છે. એજ પ્રકારે આગળ આગલા દ્વીપ અને સમુદ્રમાં પૂર્વોક્ત એતાળીસને તમણા કરે, તો એકસો છવીસ થાય છે તેમાં ઘાતકી ખંડના બાર, લવણ સમુદ્રના ચાર અને જંબૂદ્વીપના જે જે એ રીતે ગણતાં ૧૪૪ એકસો ચુમાળીસ ચન્દ્ર અને ૧૪૪ સૂર્ય પુષ્કરદ્વીપમાં છે. એ પણ અર્ધ મનુષ્ય ક્ષેત્રની ગણના છે, પરંતુ જ્યાંસુધી મનુષ્ય નથી રહેતાં ત્યાં ઘણાજ સૂર્ય અને ઘણાજ ચન્દ્ર છે અને જે પાછલા અર્ધ પુષ્કરદ્વીપમાં બહુ ચંદ્ર અને બહુ સૂર્ય છે તે સ્થિર છે. પૂર્વોક્ત એકસો ચુમાળીસને પ્રણ ગણા કરવાથી ૪૩૨ થાય અને તેમાં પૂર્વોક્ત જંબૂદ્વીપના જે ચંદ્રમાં જે સૂર્ય ચાર ચાર લવણ સમુદ્રના અને બાર બાર ઘાતકી ખંડના અને એતાળીસ કાળા દધિસમુદ્રના મેળવવાથી ૪૬૨ ચંદ્ર અને ૪૬૨ સૂર્ય પુષ્કર સમુદ્રમાં છે. એ સર્વ વાતો શ્રીગિન ભદ્રગણાક્ષિમાશ્રમણે મોટી સંઘયણીમાં તથા યોતિસકરણક પયત્ના મધ્યે અને ચંદ્રપત્રતિ તથા સૂર પત્રતિ પ્રમુખસિદ્ધાંત ગ્રંથોમાં એજ પ્રકારે કહ્યું છે.

સમીક્ષક—હવે સાંભળો ! ભૂગોળ ખગોળના જાણનારાઓ આ એક ભૂગોળમાં એક પ્રકારે ૪૬૨ ચારસો બાણુ અને બીજે પ્રકારે અસંખ્ય ચંદ્ર અને સૂર્ય જૈનિયો માને છે. આપ લોકોનું મહાભાગ્ય છે કે વેદમતાનુયાયી સૂર્ય સિદ્ધાંતાદિ જ્યોતિષ ગ્રંથોના અધ્યયનથી હીક હીક ભૂગોળ ખગોળ વિદિત થયાં, જે કહી જૈનિયોના આ મહાઅધેરમાં હોત તો જન્મભર અધારામાં રહેતે. જેવા કે જૈનિ લોક આજ કાલ છે. એ અવિદ્વાનોને એ શંકા થઈ કે જંબૂદ્વીપમાં એક સૂર્ય અને એક ચન્દ્રથી કામ નથી ચાલતું કેમકે આવડી મોટી પૃથિવિયોને ત્રીસ ઘડીમાં ચંદ્રસૂર્ય કેમ પહોંચી શકે ? કેમકે પૃથિવીને એ લોક સૂર્યાદિથી પણ મોટી માને છે એજ એમનો મોટી ભૂલ છે.

દો સસિ દો રવિ પંતી એંગંતરિયાછ સઠિસંસ્વાયા ।

મેરું પયાહિંતા । માણુસસ્વિત્તે પરિ અઢંતિ ॥

પ્રક૦ મા૦ ૪ સંગ્ર૦ સૂ૦ ૭૨ ॥

મનુષ્ય લોકમાં ચંદ્રમા અને સૂર્યની પંક્તિનો સંખ્યા કહે છે, જે ચંદ્ર અને જે સૂર્યની પંક્તિ (શ્રેણી) છે, તે એક એક લાખ યોજન અર્થાત્ ચારલાખ કોશના અંતરથી ચાલે છે. જેમ સૂર્યની પંક્તિને અંતરે એક પંક્તિ ચંદ્રની છે, એજ પ્રકારે ચંદ્રમાની પંક્તિને અંતરે સૂર્યની પંક્તિ છે એ પ્રકારે ચાર પંક્તિ છે, તે એક એક ચંદ્રપંક્તિમાં ૬૬ ચંદ્રમાં અને એક એક સૂર્ય-પંક્તિમાં ૬૬ સૂર્ય છે, તે ચારે પંક્તી જંબૂદ્વીપના મેરૂપર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતી થકી મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે અર્થાત્ જે સમયે જંબૂદ્વીપના મેરૂથી એક સૂર્ય દક્ષિણ દિશામાં વિચરે

છે તે સમયે બીજે સૂર્ય ઉત્તર દિશામાં ફરે છે, તેમજ લવણ સમુદ્રની એક એક દિશામાં જે જે ચાલે ફરે છે, વાતકી ખંડના ૬, કાલો દધિના ૨૧, પુષ્કરાર્ધના ૩૬, એ પ્રકારે સર્વ મળીને ૬૬ સૂર્ય દક્ષિણદિશા અને ૬૬ સૂર્ય ઉત્તર દિશામાં પોતપોતાના ક્રમથી ફરે છે, અને બ્યારે એ બેઉ દિશાના સર્વ સૂર્ય એકત્ર કરવામાં આવે તો ૧૩૨ સૂર્ય અને એમજ છાસેક છાસેક ચંદ્રમાની બેઉ દિશાઓમાંની પંક્તીયો મેળવવામાં આવે તો ૧૩૨ ચંદ્રમા મનુષ્ય લોકમાં ચાલ ચાલે છે અને એજ પ્રકારે ચંદ્રમાની સાથે નક્ષત્રાદિની પણ પંક્તિયો ઘણીજ જાણવી.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ભાઈ ! આ ભૂગોળમાં ૧૩૨ સૂર્ય અને ૧૩૨ ચંદ્રમા જૈનિયોનાં ઘર ઉપર તપતા હશે ? ભલા વાડ જો તપતા હશે તો તે જીવે છે કેમ ? અને વળી રાત્રિએ તો શીતના માર્યા જૈનિયો જગડી જતા હશે ? આવી અસંભવ વાતમાં તો ભૂગોળ ખગોળના ન જાણનારા પ્રસે છે અન્ય નહી. બ્યારે એક સૂર્ય આ ભૂગોળની માફક અન્ય અનેક ભૂગોળોમાં પ્રકાશે છે ત્યારે આ નાની સરખી ભૂગોળની તો શી કથા કહેવી ? અને વળી જો પૃથિવી ન ધ્રુમે અને સૂર્ય પૃથિવીની ચારે બાજુ ન ધ્રુમે તો કેટલાએક વર્ષોના દિન અને રાત્ર થઈ જાય. વળી સુમેરુ દિમાળય વિના બીજે કોઈ નથી. એ સૂર્યની સામે એવો છે કે જેમ ઘડાની સામે રાઈના દાણા પણ નહી. એ વાતોને જૈનલોક જ્યાંસુધી એ મતમાં રહેશે ત્યાંસુધી નથી જાણી શકતા કિંતુ સદા અંધારામાંજ રહેશે:—

સમત્તચરણ સહિયાસઘ્વં લોગં ફુસ નિરવસેસં ।

સત્તયચડસમાપ્ પંચયસુપદેસ વિરઈણ ॥

પ્રક૦ મા૦ ૪ સંગ્રહ સૂ૦ ૧૩૫ ॥

સમ્યક ચારિત્ર સહિત જે કેવલી તે કેવલ સમુદ્ધાત અવસ્થાથી સર્વ યાદ રાજ્ય લોક પોતાના આત્મપ્રદેશે કરીને ફરશે.

સમીક્ષક—જૈનિયો યાદ રાજ્ય માને છે તેમાંથી યાદમાંની શિખા પર સર્વાર્થ સિદ્ધિ વિમાનની ધ્વજ્જથી ઉપર થોડે દૂર પર સિદ્ધશિલા તથા દિવ્ય આકાશને શિવપુર કહે છે. તેમાં કેવલી અર્થાત્ જેને કેવલ જ્ઞાન સર્વજ્ઞતા અને પૂર્ણપવિત્રતા, પ્રાપ્ત થઈ છે તે તે લોકમાં જાય છે અને પોતાના આત્મપ્રદેશથી સર્વજ રહે છે. જેનો પ્રદેશ હોય છે તે વિભુ નહી, જે વિભુ નહી તે સર્વજ કેવળ જ્ઞાની કદી નથી થઈ શકતા કેમકે જેનો આત્મા એક દેશી છે તેજ જતો આવતો છે અને બદ્ધ મુક્ત જ્ઞાની અજ્ઞાની થાય છે, સર્વવ્યાપી સર્વજ જેવા કદી પણ થઈ શકતા નથી. જે જૈનિયોના તીર્થંકર જીવરૂપ અદ્ય અદ્યજ હોઈને સ્થિત હતા તે સર્વવ્યાપક સર્વજ કદી પણ નથી થઈ શકતા, કિંતુ જે પરમાત્મા અનાદ્યનંત, સર્વવ્યાપક, સર્વજ, પવિત્ર, જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે તેને જૈનિયો માનતા નથી કે જેમાં સર્વજ્ઞાદિ ગુણ યથાતથ ઘટે છે.

ગનબ્ધરતિ પલિયાઝ । તિગાઝ ઉકોસતે જહન્નેણં ।

મુચ્છિમ દુહાવિ અન્તમુદુ । અગુલં અસંસ્ર ભાગત્તૂ ॥ ૨૪૧ ॥

અહીં મનુષ્ય એ પ્રકારના છે. એક ગર્ભજ અને બીજાં ગર્ભ વિના ઉત્પન્ન થયલાં, તેમાં ગર્ભજ મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્યોપમનું આયુ જાણવું અને ત્રણ કોશનું શરીર.

સમીક્ષક—વાર, ત્રણ પદ્યોપમનું આયુ અને ત્રણ કોશના શરીરવાળા મનુષ્ય આ ભૂગોળમાં જહુ થોડા સમાધ શકે અને વળી ત્રણ પદ્યોપમની આયુ જેમકે પૂર્વે લખી આવ્યા છે તેટલા સમયસુધી જીવે તો તેવાંજ તેમનાં સન્તાન પણ ત્રણ કોશનાં શરીરવાળાં હોવાં જોઈએ. જેમ મુખ્યછ સરખાં શહેરમાં એ અને કલકત્તા સરખાં શહેરમાં ત્રણ કે ચાર મનુષ્ય નિવાસ કરી શકે છે. જે એમ હોય તો જૈનિયોએ એક નગરમાં લાખો મનુષ્ય લખ્યાં છે, તો તેમને રહેવાનું નગર પણ લાખો કોશનું જોઈએ તો સર્વ ભૂગોળમાં એવું એક નગર પણ નહીં વસી શકે !

પળયા લલરકકોયળ । વિરકમ્મા સિદ્ધિ શિલ ફલિહવિમલા ।

તદુવરિ ગજોળયંતે લોગન્તો તચ્છ સિદ્ધિઠિઈ ॥ ૨૫૮ ॥

જે સર્વાર્થ સિદ્ધિ વિમાનની ધ્વજાથી ઉપર ચાર યોજન સિદ્ધ શિલા છે તે પોહોળાઈ અને લંબાઈ અને પોલાંણમાં ૪૫ પિસ્તાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણ છે, તે સર્વ ધોળા અર્જન સુવર્ણમય સ્ફટિકની સમાન નિર્મળ સિદ્ધ શિલાની સિદ્ધ ભૂમિ છે તેને કોઈ “પ્રાગ્મરા” એવાં નામ કહે છે. એ સર્વાર્થ સિદ્ધ શિલા વિમાનથી ૧૨ યોજન અલોક પણ છે. એ પરમાર્થ કેવલી મુક્ત જાણે છે, એ સિદ્ધ શિલા સર્વાર્થ મધ્ય લાગમાં ૮ આઠ યોજન સ્થુલ છે. ત્યાંથી ૪ દિશા અને ૪ ઉપદિશામાં ઘટતી ઘટતી માખીની પાંખ સમાન પાતળી ઉત્તાન-છત્રઆકારે કરીને સિદ્ધશિલાના સ્થાપના છે, શિલાની ઉપર ૧ એક યોજનને અન્તરે લોકાંત છે ત્યાં સિધ્ધોની સ્થિતિ છે.

સમીક્ષક—હવે વિચારવું જોઈએ કે જૈનિયોનું મુક્તિસ્થાન સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનની ધ્વજા ઉપર ૪૫ પિસ્તાલીસ લાખ યોજનની શિલા છે તે ચાહે તેટલી સારી અને નિર્મળ હોય તથાપિ તેમાં રહેનારા મુક્ત જીવ એક પ્રકારે બદ્ધ છે કેમકે તે શિલાથી બહાર નિકળવામાં મુક્તના સુખથી છૂટી જતા હશે અને જે અંદરજ રહેનાર હો તો તેમને વાયુ પણ ન લાગતો હશે ? આ કેવળ કલ્પના માત્ર અવિદ્વાનોને દસાવવા માટે ભ્રમજન છે.

વિતિચરિં દિસ સરિરં । વાર સ જોયળતિ કોસચ ઉકોસં ।

જોયળસહસ પળિંદિય । ઉહે વુચ્છન્તિ વિસેસન્તુ ॥

પ્રકરણ ૦ મા ૦ ૪ સંગ્રહ ૦ સૂ ૦ ૨૬૭ ॥

સામાન્યતાથી એકેન્દ્રિયનું શરીર ૧ સહસ્ર યોજન શરીરવાળા ઉત્કૃષ્ટ જાણવા અને એ ઇન્દ્રિયવાળા જે શંખાદિનું શરીર ૧૨ યોજનનું જાણવું, એ ચતુર્દિય ભ્રમરાદિનું શરીર ૪ કોશનું અને પંચેન્દ્રિય એક સહસ્ર યોજન અર્થાત્ ૪ સહસ્ર કોશના શરીરવાળા જાણવા.

સમીક્ષક—ચાર ચાર સહસ્ર કોશના પ્રમાણવાળા શરીરવારી હોય તો બૂગોળમાં તો બહુ જ થોડાં મનુષ્ય અર્થાત્ સેંકડો મનુષ્યથી બૂગોળ ઠંડા ભરાઈ જાય કોઈને ચાલવાની જગ્યા પણ ન રહે. પછી તે જૈનિયોને રહેવાનું ઠેકાણું અને માર્ગ પૂછે સારે અને જે એમણે લખ્યું છે તેતો પોતાના ઘરમાં રાખી લે, પરંતુ ચાર સહસ્ર કોશના શરીરવાળાને નિવાસાર્થ કામએક ને માટે ૩૨ બત્રીસ સહસ્ર કોશનું ઘર તો જોઈએ, જેવું એક ઘર બનાવવામાં જૈનિયોનું સર્વ ધન પુરું થઈ જાય, તો પણ ઘર નહીં બની શકે, આટલી મોટી આઠ સહસ્ર કોશની છત બનાવવા માટે લઘુ-વળિયો ક્યાંથી લાવશે ? અને જે એમાં થાંભલા મુકે તો તે અંદર પ્રવેશ પણ કરી શકતો નથી એટલા માટે આવી વાતો મિથ્યા જ છે.

તે થૂલા પલ્લે વિંદુસં સ્વિજ્ઞાચે વહુતિ સર્વેવિ ।

તે ઈક્ષિક્ક અસંસ્વે । સુદુમે સ્વમ્મે પક પ્પેહ ॥

પ્રકૃ ૦ મા ૦ ૪ । લઘુક્ષેત્ર । સમાસ પ્રકૃ ૦ સૂ ૦ ૪ ॥

પૂર્વોક્ત એક આંગળ લોમના (બાળના) ખંડોથી (કટકથી) ૪ કોશનો ચારસ અને તેટલોજ ઉંડો કુંવા ભર્યો હોય, આંગળ પ્રમાણ બાળના સર્વ મળીને વીસ લાખ સત્તાવન હજાર એકસો બાવન થાય છે. અને આધકથી અધિક (“૩૩૦૭૬૨૧૦૪”) “૨૪૬૫૬૨૫” “૪૨૧૯૯૬૦” “૯૭૫૩૬૦૦ ” ૦૦૦૦૦૦૦ તેત્રીસ કોડા કોડી સાત લાખ બાસઠ હજાર એકસો ચાર કોડા કોડી, એવીસ લાખ પાંસેઠ હજાર છસો પચીસ એટલા કોડા કોડી તથા એંતાળીસ લાખ એગમ્ણીસ હજાર નૌસો સાઠ એટલા કોડા કોડી તથા સત્તાણુ લાખ ત્રેપન હજાર છસો કોડા કોડી એટલા પોહોળા ધન યોજન પલ્લોપમમાં સર્વ સ્થુલ રોમ ખંડની સંખ્યા હોય છે એ પણ સંખ્યાત કાળ થાય છે. પૂર્વોક્ત એક બાળ કટકના અસંખ્યાત કટકા મનથી કલ્પે ત્યારે અસંખ્યાત સૂક્ષ્મ રોમાણુ થાય.

સમીક્ષક—હવે જુઓ! એની ગણવાની રીતિ એક આંગળ પ્રમાણ (બાળ) લોમના કટલા ખંડ કર્યા તે કદી પણ કોઈની ગણતીમાં આવી શકે છે ? વળી તે ઉપરાન્ત મનથી અસંખ્ય કટકા ખંડ કલ્પે છે. એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વોક્ત કટકા ખંડ હાથથી કર્યા હશે. જ્યારે હાથથી ન થઈ શકે ત્યારે મનથી કર્યા હશે, ભલા વાઈ એ વાત કદી સંભવ હોઈ શકે છે કે એક એક આંગળ રોમના અસંખ્ય ખંડ થઈ શકે ?

જંબૂદીપ પમાણં ગુલજોયાણલરક વહવિરકંમી ।

લવણાઈયાસેસા । બલયા માદુગુણદુગુણાય ॥

પ્રકૃ ૦ મા ૦ ૪ લઘુક્ષેત્ર સમાસ પ્રકૃ ૦ સૂ ૦ ૧૨ ॥

પ્રથમ જંબૂદીપનું લાખ યોજનનું પ્રમાણ છે અને તે પોલો છે અને બાકી લવણાદિ સાત સમુદ્ર, સાત દ્વીપ, જંબૂદીપના પ્રમાણથી બમણા બમણા છે આ એક પૃથિવીમાં જંબૂ દ્વીપાદિ સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્ર છે. જેમ કે પૂર્વે લખી આવ્યા છિયે.

સમીક્ષક—હવે જાંબુદ્વીપથી બીજી દ્વીપ એ લાખ યોજન, ત્રીજી ચાર લાખ યોજન, ચોથી આઠ લાખ યોજન, પાંચમો સોળ લાખ યોજન, છઠો બત્રીસ લાખ યોજન અને સાતમો ચોસઠ લાખ યોજન અને એટલાં પ્રમાણથી કે તેનાથી વધક સમુદ્રના પ્રમાણથી એ પંદર સહસ્ર પરિધિ વાળા બુગાળમાં કેમ કરીને સમાઈ શકે છે ? એથી એ વાત કેવળ મિથ્યા છે.

કુરુનદ્વિચુલસી સહસા । છન્નવન્તરનર્દ ઉપદ્ વિજયં ।

દો દો મહાનર્દ । ચનુદસ સહસા ઉપત્તયં ॥

પ્રક૦ રત્નાકરં માં ૪ લઘુક્ષેત્ર સમાં સૂં ૬૩ ॥

કુરુક્ષેત્રમાં ૮૪ સહસ્ર નદી છે.

સમીક્ષક—જલ્લા વાર કુરુક્ષેત્ર બહુજ નાનો દેશ છે, તેને ન જોઈને એક મિથ્યા વાત લખવામાં એમને લજ્જા પાણુ ન આવી ?

યામુત્તરા ઉતાડ । ઇમેગ સિંહાસણાડ અહ પુલ્લં ।

ચડ સુવિતાસ નિઆસણ દિસિમવજિણ મજ્જણં હોઈ ॥

પ્રક૦ રત્નાં માં ૪ લઘુક્ષેત્ર સં સૂં ૧૧૨ ॥

તે શિલાની વિશેષ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં એક એક સિંહાસન બાણવું જોઈયે. તે શિલાઓનાં નામ દક્ષિણ દિશામાં “અતિ પાણ્કુ કંબલા” ઉત્તર દિશામાં અતિરિક્ત કંબલા શિલા છે. તે સિંહાસનોપર તીર્થંકર બેસે છે.

સમીક્ષક—જુઓ ! એમના તીર્થંકરોના જન્મોત્સવાદિ કરવાનાં શિલા. તેપણુ મુકિતની સિદ્ધ શિલા જોવીજ છે. એવી એમની ઘણી ખરી વાતો ગોલમાલ છે. ક્યાંસુધી લખિયે, કિંતુ જળ ગાળીને પીવું અને સૂદમ જીવો પર નામ માત્ર દયા કરવી, રાત્રિયે ભોજન ન કરવું એ ત્રણ વાતો સારી છે, બાકી બીજી જેટલું એમનું કથન છે, તે સર્વ અસંભવગ્રસ્ત છે આટલાજ લેખથી બુદ્ધિમાન લોક ઘણું ખડું જાણી લેશે. થોડુંક આ માત્ર દૃષ્ટાંત રૂપે લખ્યું છે જો એમની અસંભવ વાતો સર્વ લખિયે તો એવડું પુસ્તક થઈ જાય કે એક પુરૂષ આયુ ભરમાં વાંચીપણુ ન શકે એટલા માટે એક તપેલીમાં રાંધવા મુકેલા ચોખામાંના એક ચોખાની પરીક્ષા કરવાથી સર્વ ચોખા કાચા કે પાકા છે તેની પરીક્ષા થાય છે તેમજ આ થોડાક લેખથી સજ્જન લોકો ઘણી ખરી વાતો સમજી લેશે. બુદ્ધિમાનોની આગળ બહુ લખવું આવશ્યક નથી કેમકે દિગ્દર્શનવત્ સમ્પૂર્ણ આશયને બુદ્ધિમાન લોક જાણીજ લે છે.

હવે આ પછી ઇસાઈયોના મત વિષે લખવામાં આવશે.

इति श्रीमदयानन्दसरस्वतीस्वामिनिर्भिते सत्यार्थप्रकाशे सुभाषा-

विभूषिते नास्तिकमतान्तर्गतचारवाक बौद्धजैनमतखण्डन

मण्डन विषये द्वादशः समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ १२ ॥

અનુભૂમિકા (૩)

જે આ બાઈબલનો મત છે, તે કેવળ ઇસાઈઓનો છે, એમ નથી પરંતુ એથી યહુદી આદિ પણ એમાં આવી જાય છે; જે અહીં (૧૩) તેરમાં સમુદ્ધાસમાં ઇસાઈ મતના વિષયમાં લખ્યું છે, એનો એજ અભિપ્રાય છે કે આજ કાલ બાઈબલના મતમાં ઇસાઈ મુખ્ય થઈ રહ્યા છે અને યહુદી આદિ ગૌણ છે, મુખ્યતા ગ્રહણથી ગૌણનું ગ્રહણ થઈ જાય છે, એથી યહુદિયોનું પણ ગ્રહણ સમજી લેવું. એનો જે વિષય અહીં લખ્યો છે, તે કેવળ બાઈબલમાંથી કે જેને ઇસાઈ અને યહુદી આદિ સર્વ માને છે અને એજ પુસ્તકને પોતાના ધર્મનું મૂળકારણ સમજે છે. એ પુસ્તકનાં બાંધાંતર ધણાજ થયાં છે, કે જે એના મતમાં મોટા મોટા પાદરી છે તેમણે કર્યા છે. તેમાંથી દેવનાગરી કે સંસ્કૃત ભાષાંતર જોઈને બાઈબલમાં ઘણીક શંકા થઈ છે, તેમાંથી થોડિક આ ૧૩ માં સમુદ્ધાસમાં સર્વના વિચારાર્થે લખી છે. આ લેખ કેવળ “સત્યની વૃદ્ધિ અને અસત્યનો હાસ થવાને માટે છે.” કોઈને દુઃખ લગાડવા કે હાનિ કરવા અથવા મિથ્યા દોષ લગાડવા અર્થે નથી. એનો અભિપ્રાય ઉત્તર લેખમાં સર્વ કોઈ સમજી લેશે, કે એ પુસ્તક કેવું છે? અને મત પણ કેવો છે. આ લેખથી એજ પ્રયોજન છે કે સર્વ મનુષ્ય માત્રને જોવું, સાંભળવું, લખવું, આદિ કરવું, સહજ થશે અને પક્ષી, પ્રતિપક્ષી યહને વિચાર કરી, ઇસાઈ મતનું આન્દોલન સર્વ કોઈ કરી શકશે. એથી એક એ પ્રયોજન સિદ્ધ થશે કે મનુષ્યોને ધર્મમાવપયક જ્ઞાન વધીને યથાયોગ્ય “સત્યાસત્ય” મત અને “કર્તવ્ય કર્તવ્ય” કર્મસંબંધી વિષય વિદિત થઈ “સત્ય” અને “કર્તવ્યકર્મ” નો સ્વીકાર, તથા અસત્ય અને અકર્તવ્ય કર્મનો પરિત્યાગ કરવો સહજતાથી થઈ શકશે.

સર્વ મનુષ્યોને ઉચિત છે કે સર્વના મતવિષયક પુસ્તકોને જોઈ, સમજીને કોઈ સમ્મતિ કે અસમ્મતિ આપે કે લખે, નહીં તો સાંભળ્યા કરે. કેમકે જેમ ભણવાથી પણિડત થાય છે, તેમ સાંભળવાથી બહુશ્રુત થાય છે, જે આતા બીજાને નહીં સમજાવી શકે, તથાપિ પોતે સ્વયં તો સમજી જાય છે. જે કોઈ “પક્ષપાતરૂઢ” થઈને જુએ છે તેને પોતાના અને પરાયા “ગુણદોષ” વિદિત થઈ શકતા નથી. મનુષ્યનો આત્મા યથાયોગ્ય “સત્યાસત્ય” નો નિર્ણય કરવાનું સામર્થ્ય રાખે છે, જેટલું પોતાનું પઠિત કે શ્રુત છે તેટલું નિશ્ચય કરી શકે છે, જે એક મતવાળા બીજા મતવાળાના વિષયો જાણે અને અન્ય ન જાણે તો યથાવત સમ્વાદ થઈ શકતો નથી, કિન્તુ અજ્ઞાની કોઈક ભ્રમરૂપ વાડમાં પડી જાય છે; એવું ન થાય એટલા માટે આ ગ્રંથમાં પ્રચરિત સર્વ મતોના વિષય થોડા થોડા લખ્યા છે, એટલાથીજ શેષ વિષયોમાં અનુમાન કરી શકે છે કે તે “સાચા” છે કે જુઠા.

જે જે સર્વમાન્ય “સત્યવિષય” છે તે તે સર્વમાં એક સરખા છે, જગડો “ગુહાવિષયો” માં થાય છે; અથવા એક સાચો અને બીજો ગુહો હોય તોપણ કાંઈક થોડોક વિવાદ ચાલે છે. જે વાદી પ્રતિવાદી “સત્યાસત્યના નિશ્ચય” ને મારે વાદ પ્રતિવાદ કરે તે અવશ્ય નિશ્ચય થઈ જાય.

હવે હું આ ૧૩ માં સમુદ્ધાસમાં ઇસાઇ મત વિષયક થોડુંક લખીને સર્વની સન્મુખ સ્થાપિત કરું છું, વિચારિ ગુઓ કે એ કેમ છે.

અલમતિલેખેન વિચક્ષણવરેષુ ॥

અથ ત્રયોદશસમુદ્ધાસારમ્ભઃ ॥

અથ કૃશ્વીનમતવિષયં સમીક્ષિષ્યામઃ ॥

હવે આગળ ઇસાખયોના મત વિષે લખિયે છિયે, જેથી સર્વને વિદિત થઇ જાય કે એમનો મત નિદોષ અને એમનું આધિગત પુસ્તક ઇશ્વરકૃત છે કે નહીં? પ્રથમ આધ્યક્ષનો તોરતનો વિષય લખવામાં આવે છે:—

૧. આરંભમાં ઇશ્વરે આકાશ અને પૃથ્વીને સરજ્યાં અને પૃથ્વી એટલાં અને સૂતી હતી, અને સપાટીપર અન્ધારું હતું અને ઇશ્વરનો આત્મા જળની ઉપર ડોકતો હતો. પર્વ ૧, આય ૧-૨.

સમીક્ષક—આરંભ કોને કહે છે? ઇસાખ—સૃષ્ટિની પ્રથમોત્પત્તિને.

સમીક્ષક—શું આજ સૃષ્ટિ પ્રથમ થઇ? એની પૂર્વે કદી નહીં થઇ હતી?

ઇસાખ—અમે નથી જાણતા, થઇ હતી કે નહીં, ઇશ્વર જાણે.

સમીક્ષક—જ્યારે નથી જાણતા તો આ પુસ્તકપર વિશ્વાસ કેમ કર્યો કે જેથી સન્દેહનું નિવારણ નથી થઇ શકતું, અને એનાજ ભરોસે લોકોને ઉપદેશ કરી, આ સન્દેહ ભર્યા મતમાં કેમ ફસાવો છે? અને નિસ્સન્દેહ સર્વશંકા નિવારક વેદમતનો સ્વીકાર કેમ નથી કરતા? જ્યારે તમે ઇશ્વરી સૃષ્ટિનો હાલ નથી જાણતા, તો ઇશ્વરને કેમ જાણતા હશો? આકાશ કોને માનો છે?

ઇસાખ—પોલ અને અવકાશને.

સમીક્ષક—પોલની ઉત્પત્તિ કેવે પ્રકારે થઇ? કેમકે એ વિભુ પદાર્થ છે અને અતિસૂક્ષ્મ છે અને ઉપર નીચે એક સરખું છે, જ્યારે આકાશ નહીં સરખું હતું ત્યારે પોલ અને અવકાશ હતાં કે નહીં? જો ન હતાં તો ઇશ્વર જગતું કારણ અને શુભ ક્યાં રહેતા હતા? અવકાશ

વિના કોઈ પદાર્થ સ્થિત થઈ શકતો નથી, એટલામાટે તમારી આધ્યાત્મિક કથન યુક્ત નથી. ઈશ્વર બેડોળ, અને તેનાં જ્ઞાન કર્મ બેડોળ હોય છેવા સર્વ ડોળવાળાં ?

ધર્માઈ—ડોળવાળાં હોય છે.

સમીક્ષક—તો અહિં ઈશ્વરની બનાવેલી આ પૃથિવી બેડોળ હતી એમ કેમ લખ્યું ?

ધર્માઈ—બેડોળનો અર્થ એછેકે ઉંચી નીચી હતી, બરાબર નહીં હતી.

સમીક્ષક—પછી બરાબર કોણે કરી ? અને શું હવણા પણ ઉંચી નીચી નથી ? એટલાજ માટે ઈશ્વરનું કામ બેડોળ નથી થઈ શકતું, કેમકે તે સર્વજ છે. તેના કામમાં ભૂલ, ચૂક, કદી પણ હોઈ શકતી નથી અને આધ્યાત્મમાં ઈશ્વરની સૃષ્ટિ બેડોળ લખી, એટલા માટે એ પુસ્તક ઈશ્વરકૃત નથી થઈ શકતું. પ્રથમ ઈશ્વરનો આત્મા, શો પદાર્થ છે ?

ધર્માઈ—ચેતન.

સમીક્ષક—તે સાકાર છે કે નિરાકાર તથા વ્યાપક છે કે એકદેશી ?

ધર્માઈ—ચેતન અને વ્યાપક છે, પરંતુ કોઈ એક સનાધ પર્વત, ચોથા આસમાન આદિ સ્થાનોમાં વિશેષ કરીને રહે છે.

સમીક્ષક—જો નિરાકાર છે તો તેને કોણે જોયો અને વ્યાપકનું જગ ઉપર ડોલવું કદી નથી થઈ શકતું. વાડ જ્યારે ઈશ્વરનો આત્મા જગપર ડોલતો હતો ત્યારે ઈશ્વર ક્યાં હતો ? એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વરનું શરીર કહીં અન્યત્ર સ્થિત હશે અથવા પોતાના આત્માના કોઈ એક દુકડાને જગ ઉપર ડોલાવ્યો હશે, જો એમ હોય તો વિભુ અને સર્વજ કદી નથી થઈ શકતો. જો વિભુ નહીં તો જગતની રચના, ધારણ, પાલણ અને જીવોનાં કર્મોની વ્યવસ્થા કે પ્રલય કદી નથી કરી શકતો કેમકે જે પદાર્થનું સ્વરૂપ એકદેશી છે, તેનાં ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ, પણ એક દેશી હોય છે, જો એમ છે તો તે ઈશ્વર હોઈ શકે નહીં. ઈશ્વર સર્વવ્યાપક, અનંત ગુણકર્મ સ્વભાવયુક્ત, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ, અનાદિ, અનંતાદિ લક્ષણયુક્ત વેદોમાં કહ્યો છે તેને માનો, ત્યારેજ તમારું કલ્યાણ થશે અન્યથા નહીં.

૨. અને ઈશ્વરે કહ્યું કે અજવાળું થાઓ. અને અજવાળું થઈ ગયું; અને ઈશ્વરે અજવાળાંને જોયું કે તે સારું છે, પર્વ ૧. અઠાડ.

સમીક્ષક—શું ઈશ્વરની વાત જરૂર અજવાળાંએ સાંભળી લીધી ? જો સાંભળી હોય તો આ સમયે પણ સૂર્ય અને દીપ તથા અગ્નિનો પ્રકાશ અમારી તમારી વાત કેમ નથી સાંભળતા ? પ્રકાશ જડ હોય છે તે કદી કોઈની વાત સાંભળી શકતો નથી. શું જ્યારે ઈશ્વરે અજવાળાંને જોયું ત્યારેજ જાણ્યું કે અજવાળું સારું છે ? પેહેલાં નહીં જાણતો હતો ? જો જાણતો હતો તો જોઈને સારું કેમ કહ્યું ? જો નહીં જાણતો હતો તો તે ઈશ્વરજ નહીં. એટલા માટે તમારું આધ્યાત્મ ઈશ્વરોક્ત નથી અને તેમાં કહેલો ઈશ્વર સર્વજ નથી.

૩. અને ઈશ્વરે કહ્યું કે પાણીની મધ્યમાં આકાશ થાઓ અને પાણીયોનો પાણિયોથી

વિભાગ થાઓ પછી ઇશ્વરે આકાશને બનાવ્યું અને આકાશની નીચેના પાણીઓને આકાશની ઉપરનાં પાણીઓથી વિભાગ કર્યા અને તેમ થઈ ગયું. પછી ઇશ્વરે આકાશને સ્વર્ગ કહ્યું અને સાંજ અને બિહાન (સવાર) થઈને બીજો દિન થયો. પર્વ ૧. આ. ૬-૭-૮.

સમીક્ષક—શું આકાશ અને જળે પણ ઇશ્વરની વાત સાંભળી લીધી? અને જો જળની વચ્ચે આકાશ ન હોત તો જળ રહેતજ ક્યાં? પ્રથમ આવતમાં આકાશને સરળું હતું પુનઃ આકાશનું બનાવવું વ્યર્થ થયું. જો આકાશને સ્વર્ગ કહ્યું તો તે સર્વ વ્યાપક છે એટલા માટે સર્વત્ર સ્વર્ગ થયું પછી ઉપર સ્વર્ગ છે, એમ કહેવું, વ્યર્થ છે, જ્યારે સૂર્ય ઉત્પન્નજ નહીં થયો હતો તો પુનઃ દિન અને રાત ક્યાંથી થઈ ગયાં? આવી અસમ્ભવ વાતો આગલી આયતોમાં ભરી છે.

૪. પછી ઇશ્વરે કહ્યું કે આદમને પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાના સમાન બનાવું—તેમ ઇશ્વરે આદમને પોતાના સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન કર્યો; તેણે તેને ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન કર્યો; તેણે તેને નર અને નારી બનાવ્યો; અને ઇશ્વરે તેને આશીષ આપી:—૥ પર્વ ૧. આ. ૨૬-૨૭-૨૮.

સમીક્ષક—જો આદમને ઇશ્વરે પોતાના સ્વરૂપમાં બનાવ્યો તો ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, પવિત્ર, જ્ઞાનસ્વરૂપ, આનંદમય આદિ લક્ષણયુક્ત છે, તેના જેવો આદમ કેમ નહીં થયો? જો ન થયો તો તેના સ્વરૂપમાં નહીં બન્યો અને આદમને ઉત્પન્ન કર્યો તો ઇશ્વરે પોતાના સ્વરૂપનેજ ઉત્પત્તિવાળું કર્યું, પુનઃ તે અનિલ કેમ નહીં? અને આદમને ઉત્પન્ન ક્યાંથી કર્યો?

ઈસાઈ—માટીથી બનાવ્યો.

સમીક્ષક—માટી ક્યાંથી બનાવી?

ઈસાઈ—પોતાની કુદરત અર્થાત્ સામર્થ્યથી.

સમીક્ષક—ઇશ્વરનું સામર્થ્ય અનાદિ છે કે નવીન? ઈસાઈ—અનાદિ છે.

સમીક્ષક—જો અનાદિ છે તો જગતું કારણ સનાતન થયું; પછી અભાવથી ભાવ કેમ માનો છો?

ઈસાઈ—સૃષ્ટિની પૂર્વે, ઇશ્વર વિના કોઈ વસ્તુ ન હતી.

સમીક્ષક—જો ન હતી તો આ જગત્ ક્યાંથી બન્યું? અને ઇશ્વરનું સામર્થ્ય દ્રવ્ય છે કે શુણ્ય? જો દ્રવ્ય છે તો ઇશ્વરથી ભિન્ન, બીજો પદાર્થ હતો અને જો શુણ્ય છે તો—શુણ્યથી દ્રવ્ય કદી બની શકતું નથી. જેમ રૂપથી અગ્નિ અને રસથી જળ નથી બની શકતું અને જો ઇશ્વરથી જગત્ બન્યું હતું તો ઇશ્વરની સદૃશ શુણ્યકર્મસ્વભાવવાળું હોતે. તેના શુણ્યકર્મસ્વભાવના સદૃશ ન હોવાથી, એજ નિશ્ચય છે કે ઇશ્વરમાંથી બન્યું નથી કિન્તુ જગતું કારણ અર્થાત્ પરમાણુ આદિ નામવાળા જડ પદાર્થથી બન્યું છે. જેવી કે જગત્ની ઉત્પત્તિ વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં લખી છે, તેવીજ માની લો. જેથી ઇશ્વર જગતને બનાવે છે, જો આદમની અંદરનું સ્વરૂપ જીવને અને બાહરનું મનુષ્યને સદૃશ છે તો તેવું ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેમ નહીં? કેમકે જો આદમ, ઇશ્વરની સદૃશ બન્યો તો ઇશ્વર આદમની સદૃશ અવશ્ય હોવો જોઈએ.

૫—ત્યારે પરમેશ્વર ઇશ્વરે ભુમિની ધુળથી આદમને બનાવ્યો, અને તેના નરકોરાંમાં જીવનનો શ્વાસ પુક્યો અને આદમ જીવતો ગ્રાણ થયો. ॥ અને પરમેશ્વર ઇશ્વરે એદનમાં પૂર્વ તરફ એક વાડી બનાવી અને જે આદમને તેણે બનાવ્યો હતો તેને તેમાં રાખ્યો. અને તે વાડીની મધ્યમાં જીવનનું ખેડ-ઝાડ અને ભલાં ખુરાનાં જ્ઞાનનું ઝાડ ભુમિથી ઉગાડયું. ॥ પર્વ ૨. ૭-૮-૯

સમીક્ષક—જ્યારે ઇશ્વરે એદનમાં વાડી બનાવીને તેમાં આદમને રાખ્યો ત્યારે ઇશ્વર નહીં બાણુતો હતો કે એને પુનઃ અહીંથી કાઢવો પડશે ? અને જ્યારે ઇશ્વરે આદમને ધુળથી બનાવ્યો તો ઇશ્વરનું સ્વરૂપ નહીં થયું અને જો છે તો ઇશ્વર પણ ધુળથી બન્યો હશે ? જ્યારે તેનાં નરકોરાંમાં ઇશ્વરે શ્વાસ પુક્યો તો તે શ્વાસ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ હતું કે ભિન્ન ? જો ભિન્ન હતો તો ઇશ્વર આદમના સ્વરૂપમાં નહીં બન્યો. જો એક છે તો આદમ અને ઇશ્વર એકજ જેવા થયા, અને જો એક સરખા છે તો આદમની પેઠે જન્મ, મરણ, વૃદ્ધિ, ક્ષય, ક્રુધા, તૃષ્ણા, આદિ દોષો ઇશ્વરમાં આવ્યા, તે ઇશ્વર કેવી રીતે થઈ શકે છે ? એટલા માટે એ તૌરેતની વાત કીક વિદિત થતી નથી અને એ પુસ્તક પણ ઇશ્વરકૃત નથી.

૬—અને પરમેશ્વર ઇશ્વરે આદમને મહા નિદ્રામાં નાખ્યો અને તે ગાઢ નિદ્રામાં હતો ત્યારે તેની પાંસળીમાંથી એક પાંસળી કાઢી અને તેની જગ્યાએ માંસ ભરી દીધું ॥ અને પરમેશ્વર ઇશ્વરે આદમની તે પાંસળીથી એક નારી બનાવી અને તેને આદમની પાસે લાવ્યો. ॥ પર્વ ૨ અ. ૨૧-૨૨

સમીક્ષક—જો ઇશ્વરે આદમને ધુળથી બનાવ્યો તો તેની સ્ત્રીને ધુળથી કેમ નહીં બનાવી ? અને જો નારીને હાડકાંથી બનાવી તો આદમને હાડકાંથી કેમ નહીં બનાવ્યો ? અને જેમ નરમાંથી નિકળવાથી નારી નામ થયું, તો નારીથી નર નામ પણ થવું જોઈએ અને તેઓમાં પરસ્પર પ્રેમ પણ રહે, જેમ સ્ત્રીની સાથે પુરૂષ પ્રેમ કરે તેમ પુરૂષની સાથે સ્ત્રી પણ પ્રેમ કરે. જુઓ વિદ્વાન લોકો ! ઇશ્વરની કેવી પદાર્થ વિદ્યા-અર્થાત્ “ ક્ષિલોસોદ્ધી ” ચલકે છે ! જો આદમની એક પાંસળી કાઢીને નારી બનાવી તો સર્વ મનુષ્યોની એક પાંસળી જોઈને કેમ નથી દેખતી ? અને સ્ત્રીનાં શરીરમાં એક પાંસળી હોવી જોઈએ, કેમકે તે એક પાંસળીથી બની છે. શું જે સામગ્રીથી સર્વ જગત્ બનાવ્યું તે સામગ્રીથી સ્ત્રીનું શરીર નહીં બનાવ શકતું હતું ? એટલા માટે આ બાઈબલનો સૃષ્ટિક્રમ સૃષ્ટિ વિદ્યાથી વિરૂદ્ધ છે.

૭. હવે સાપ ભુમિના હરેક પશુથી કે જેને પરમેશ્વરે બનાવ્યાં તે સર્વમાં સાપ ધુર્તિ હતો, અને તેણે સ્ત્રીને કહ્યું કે એ નિશ્ચય ઇશ્વરે કહ્યું છે કે તારે આ વાડીનાં સર્વ ઝાડ ઉપરનું ના ખાવું. ॥ ત્યારે સ્ત્રીએ સર્પને કહ્યું કે અમે તો આ વાડીનાં ઝાડનાં ફળો ખાઈએ છીએ. ॥ પરંતુ તે ઝાડનું ફળ કે જે વાડીના મધ્ય ભાગમાં છે તે વિષે ઇશ્વરે કહ્યું કે તારે તે ન ખાવું અને ન તેને અડકવું, નહિ તો મરી જરો. ॥ ત્યારે સર્પે સ્ત્રીને કહ્યું કે તમે નિશ્ચય મરશો એમ નથી. કેમકે ઇશ્વર જાણે છે કે જે દિન તમે તે ખાશો, તમારી આંખો ઉઘડી જશે અને તમે સારાં અને

નકારાંની ઓળખમાં ઇશ્વરની સમાન થઈ જશે ॥ અને જ્યારે સ્ત્રીએ જાણ્યું કે જાડ ખાવામાં સુસ્વાદ અને દૃષ્ટિમાં સુંદર અને બુદ્ધિ આપવાને યોગ્ય છે તો તેનાં ફળમાંથી લીધું અને ખાધું અને પોતાના પતીને પણ આપ્યું, અને તેણે ખાધું. ॥ ત્યારે તે બેઉની આંખો ઉઘડી ગઈ અને તેઓ જાણી ગયાં કે અમે નાગાં છીએ, તેથી તેઓએ અંજીરનાં પાત્રાને એકઠાં કરીને સીવ્યાં અને પોતાને માટે ઓઢણા બનાવ્યાં ॥ ત્યારે પરમેશ્વર ઇશ્વરે સર્પને કહ્યું કે જે આ તેં કર્યું છે તે કારણ માટે તું સર્વ દોર ગ્રામ પશુ અને હરેક વનનાં પશુથી અધિક શાપિત થશે. પોતાના પેટના બળથી ચાલશે અને પોતાના જીવન ભર ધુળ ખાયા કરશે. ॥ અને હું તારામાં અને સ્ત્રીમાં અને તારા વંશમાં અને તેના વંશમાં વેર નાંખીશ, તે તારા શરીરને કચડશે અને તું તેની એડાને કરડશે. અને તેણે સ્ત્રીને કહ્યું કે હું તારી પીડા અને ગર્ભધારણને બહુજ વધારીશ તું બાળક જાણશે અને તારી ઇચ્છા તારા પતી પર થશે અને તે તારા પર પ્રભુતા કરશે. ॥ તેણે આદમને કહ્યું કે તેં જે પોતાની પત્નીનો શબ્દ માન્યો છે અને જે ઝાડને મેં તારા ખાવાથી વળ્યું હતું તે તેં ખાધું છે એ કારણને લીધે ભુમિ તારે માટે શાપિત છે. પોતાના જીવન ભર તું તેને પીડાનો સાથે ખાશે. ॥ અને તે કાંટા અને ઉંટ કંટોર તારે માટે ઉગાડશે અને તું ખેતરનાં સાગપાન ખાશે તોરેત ઉત્પત્તિ પર્વ ૩. આ ૧ થી ૭ અને ૧૪ થી ૧૮.

સમાધાન—જે ઇસાઈઓનો ઇશ્વર સર્વજ્ઞ હોત તો એ ધુત્તે સર્પ અર્થાત્ સેતાનને કેમ બનાવત ? અને જે બનાવ્યો તો તેજ ઇશ્વર અપરાધનો ભાગી છે કેમકે જે તે તેને દુષ્ટ ન બનાવતે તો તે તે દુષ્ટતા કેમ કરતે ? અને જે તે પૂર્વ જન્મ નથી માનતા તો વિના અપરાધ તેને પાપી કેમ બનાવ્યો ? અને સાચું પૂછો તો તે સર્પ નહીં હતો, કિંતુ મનુષ્ય હતો કેમકે જે મનુષ્ય ન હોત તો મનુષ્યની બાબા કેમ કરી બોલી શકતે ? અને જે પોતે જુડો અને અન્યને જુડામાં ચલાવે તેને સેતાન કહેવો જોઈએ. પણ અહીં સેતાન સલ્લવાદી છે અને તેથી તેણે તે સ્ત્રીને બહેકાવી નહીં કિંતુ સાચું કહ્યું અને ઇશ્વરે આદમ અને હવાને જૂઠું કહ્યું કે એ ખાવાથી તમે મરી જશો, જ્યારે તે વૃક્ષ જ્ઞાન દાતા અને અમર કરનાર હતું તો તેનું ફળ ખાવાથી તેમને કેમ વળ્યું અને જે વળ્યું તો તે ઇશ્વર જુડો અને બહેકાવવાવાળો ઠયો, કેમકે તે વૃક્ષનું ફળ મનુષ્યોને જ્ઞાન અને સુખકારક હતું, અજ્ઞાન અને મૃતકારક નહીં હતું. જ્યારે ઇશ્વરે ફળ ખાવાથી વળ્યાં તો તે વૃક્ષનો ઉત્પત્તિ શા માટે કરી હતો ? જે પોતાને માટે કરી તો શું પોતે અજ્ઞાની અને મૃત્યુ ધર્મવાળો હતો અને જે બીજાને માટે બનાવ્યું તો ફળ ખાવમાં અપરાધ કાંઈ પણ ન થયો. અને આજ કાલ કોઈપણ વૃક્ષ જ્ઞાનકારક અને મૃત્યુનવારક જેવામાં નથી આવતું. શું ઇશ્વરે તેનું બીજ પણ નષ્ટ કર્યું ? એવી વાતોથી મનુષ્ય છલી કપટી થાય છે તો ઇશ્વર એવો કેમ ન થયો કેમકે જે કોઈ બીજા સાથે છલકપટ કરે તો તે છલી કપટી કેમ ન હોય ? અને આ ત્રણેને જે શાપ દીધો તે વિના અપરાધથી છે પુનઃ તે ઇશ્વર અન્યાયકારો પણ થયો અને એ શાપ ઇશ્વરનેજ હોવો જોઈએ, કેમકે તે જૂઠું બોલ્યો અને તેને બહેકાવ્યો.

એ દિલોસોદી જુઓ ! શું વિના પીડા ગર્ભધારણ અને બાળકનો જન્મ થઈ શકતો હતો અને વિના શ્રમ કોઈ પોતાનો જીવિકા કરી શકે છે ? શું પ્રથમ કાંટા આદિ વૃક્ષ ન હતાં ? અને જ્યારે શાક પાન ખાવું એ સર્વ મનુષ્યોને ઇશ્વરના કહેવાથી ઉચિત થયું તો ત્યારે જે ઉત્તરમાં માંસ ખાવું બાઇબલમાં લખ્યું તે જુદું કેમ નહીં ? અને જો તે સાચું હોય તો આ જુદું છે. જ્યારે આદમનો કાંઈ પણ અપરાધ સિદ્ધ નથી થતો તો ઇસાઈ લોક સર્વ મનુષ્યોને આદમના અપરાધથી સન્તાન થવા પર અપરાધી કેમ કહે છે ? બહા એવું પુસ્તક અને એવો ઇશ્વર કદી બુદ્ધિ માનેલી સમોરે યોગ્ય થઈ શકે છે ?

૮. અને પરમેશ્વર ઇશ્વરે કહ્યું કે જુઓ આદમ સારું નહાઈ જાણવામાં અમારામાંથી એકના જેવો થયો અને હવે એમ ન થાય કે તે પોતાના હાથ નાંખે અને જીવનનાં વૃક્ષમાંથી પણ કાઢે ખાય અને અમર થઈ જાય, તેથી તેણે આદમને કાઢી મુક્યો અને એદનની વાડીની પૂર્વતરફ કરોળીમ ચમકતાં હવાં ખડગ મૂકી દીધાં જે ત્યારે બાજુ ધૂમતાં હતાં જેથી જીવનના કાડના માર્ગની રક્ષા થાય ॥ પર્વ ૩ આં ૨૨-૪૪.

સમીક્ષક—વાર, ઇશ્વરને એવી ઇર્ષ્યા અને જામ કેમ થયો કે જ્ઞાનમાં અમારા તુલ્ય થયો ? શું એ નહારી વાત થઈ ? એ શંકાજ કેમ પડી ? કેમકે ઇશ્વર તુલ્ય કદી પણ કોઈ થઈ શકતો નથી ? કિન્તુ આ લેખથી એમ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે તે ઇશ્વર ન હતો, કિન્તુ મનુષ્ય વિશેષ હતો; બાઇબલમાં જ્યાં કહી ઇશ્વરની વાત આવે છે, ત્યાં મનુષ્યની માફકજ લખવામાં આવે છે; હવે જુઓ ! આદમનાં જ્ઞાનના વધારવાથી ઇશ્વર કેટલો દુઃખી થયો, અને પછી અમર વૃક્ષનું ફળ ખાવામાં કેટલી ઇર્ષ્યા કરી, અને પ્રથમ જ્યારે તેને વડીમાં રાખ્યો ત્યારે તેને બિખ્યનું જ્ઞાન ન હતું કે એને પુનઃ કાઢવો પડશે ! એટલામાટે ઇસાઈઓનો ઇશ્વર સર્વજ્ઞ ન હતો અને ચમકતા ખડગનો જે પેહેરો રાખ્યો, એ પણ મનુષ્યનું કામ છે ઇશ્વરનું નહીં.

૯. અને કેટલાક દિવસ પછી એમ થયું કે “ કાઠન ” ભૂમિનાં પ્રજામાંથી પરમેશ્વરને માટે બેટ લાવ્યો, અને હાખીલ પણ પોતાનાં બકરાં મેંદાની ઝુંડમાંથી પુષ્ટ અને મોટી મોટી બકરી લાવ્યો, અને પરમેશ્વરે હાખીલ તથા તેની બેટનો આદર કર્યો, પરંતુ કાઠનનો અને તેની બેટનો આદર ન કર્યો. એટલામાટે કાઠન અતિ કુપિત થયો અને પોતાનું મોં પુલાવ્યું. ત્યારે પરમેશ્વરે કાઠનને કહ્યું કે તું કેમ ક્રોધિત છે અને તારું મોં કેમ પુલી થયું ? તૈરિત ૦ પર્વ ૦ ૪ આં ૩ થી ૬.

સમીક્ષક—જો ઇશ્વર માંસાહારી ન હોત તો બકરાંની બેટ અને હાખીલનો સત્કાર અને કાઠન નો અને તેની બેટનો તીરસ્કાર કેમ કરતે ? અને એવો ઝગડો લગાવવાનું અને હાખીલનાં જીવનનું કારણ પણ ઇશ્વરજ થયો અને જેમ આપસમાં મનુષ્ય લોક એક બીજા સાથે વાતો કરે છે, તેવીજ રીતે ઇસાઈઓના ઇશ્વરની વાતો છે, બગીચામાં આવવું જવું અને તેનું બનાવવું પણ મનુષ્યોનાં કર્મ છે, એથી વિદિત થાય છે કે આ બાઇબલ મનુષ્યોનું બનાવેલું છે, ઇશ્વરનું નહીં.

૧૦. જ્યારે પરમેશ્વરે કાઠનને કહ્યું, તારા બાઇ હાખીલ ક્યાં છે ? અને તે બોલ્યો, હું

નથીજાણતો શું હું મારા બાઈનો રખેવાળ છું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તેં શું કર્યું? તારા બાઈના લોહીનો શબ્દ ભૂમિમાંથી મને પોકારે છે. અને હવે તું પૃથિવીથી શાપિત છે. તૌં પર્વં ૪ આં ૬-૧૦-૧૧.

સમીક્ષક—શું ઇશ્વર કાઈનિને પૂછ્યા વિના હાથિલનો હાલ નહીં જાણતો હતો? અને લોહીનો શબ્દ ભૂમિમાંથી કદી કાઈને પોકારી શકે છે? આ સર્વ વાતો અવિદ્વાનોની છે એટલા માટે એ પુસ્તક ઇશ્વર, કે કાઈ વિદ્વાનનું પણ બનાવેલું થઈ શકતું નથી.

૧૧. અને હનૂક મતૂસિલહની ઉત્પત્તિ પછી ત્રણસો વર્ષ પર્યંત ઇશ્વરની સાથે સાથે ચાલતો હતો. તૌં પર્વં ૫ આં ૨૨.

સમીક્ષક—વાર, ઇસાઇયોનો ઇશ્વર મનુષ્ય ન હોત તો હનૂક તેની સાથે સાથે કેમ ચાલતો? માટે જે વેદોક્ત નિરાકાર ઇશ્વર છે, તેનેજ ઇસાઇ લોક માને તો તેમનું કલ્યાણ થઈ જાય.

૧૨. અને તેનાથી પુત્રિયો ઉત્પન્ન થઈ; તો ઇશ્વરના પુત્રોએ આદમની પુત્રિયોનેજેઠ કે તે સુંદરી છે અને તેમાંથી જેણે જેને ચાહી તેનો તેની સાથે વિવાહ કર્યો, અને તે દિવોમાં પૃથિવીપર દાનવ હતા. અને તેઓ પણ જ્યારે ઇશ્વરના પુત્ર આદમની પુત્રિયો સાથે મળ્યા તો તેનાથી બાળક ઉત્પન્ન થયાં જે બળવાન થયાં જે આગળથી નામી હતાં. અને ઇશ્વરે જોયું કે આદમની દુષ્ટતા પૃથિવી ઉપર બહુજ થઈ અને તેના મનની ચિન્તા અને ભાવના પ્રતિદિન કેવળ ખૂરી થાય છે, ત્યારે આદમીને પૃથિવી ઉપર ઉત્પન્ન કરવાથી પરમેશ્વર પસ્તાયો અને તેને અતિ શોક થયો. ત્યારે ઇશ્વરે કહ્યું કે આદમી કે જેને મેં ઉત્પન્ન કર્યો તે આદમીથી લઈને પશુ પર્યંત અને આકાશના પક્ષિયોને પૃથિવી પરથી નષ્ટ કરીશ. કેમકે તેમને બનાવવાથી હું પસ્તાઉં છું. તૌં પર્વં ૬ આં ૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭.

સમીક્ષક—ઇસાઇયોને પૂછવું જોઈએ કે ઇશ્વરના બેટા કોણ છે? અને ઇશ્વરની સ્ત્રી, સાસુ, સ્વસુર, શાળા અને સંબંધી કોણ છે? કેમકે હવે તો આદમની બેટિયો સાથે વિવાહ થવાથી, ઇશ્વર એમનો બંધન થયો, અને જે તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુત્ર અને પ્રપૌત્ર થયા. શું એવી વાત ઇશ્વર અને ઇશ્વરનાં પુસ્તકની થઈ શકે છે? કિન્તુ એ સિદ્ધ થાય છે કે તે જંગલી મનુષ્યોએ એ પુસ્તક બનાવ્યું છે. તે ઇશ્વરજ નહીં જે સર્વજ્ઞ ન હોય, ન ભવિષ્યની વાત જાણે; પણ તે જાણ છે. શું જ્યારે સૃષ્ટિ કરી હતી ત્યારે આગળ મનુષ્ય દુષ્ટ થશે, એમ નહીં જાણતો હતો? અને પસ્તાવું, અતિ શોકાદિ થવું; બૂલથી કામ કરીને પછી પશ્ચાત્તાપ કરવો આદિ ઇસાઇયોના ઇશ્વરમાં ધરી શકે છે, કેમકે ઇસાઇયોનો ઇશ્વર પૂર્ણ વિદ્વાન મોગી પણ ન હતો, નહીં તો શાન્તિ અને વિજ્ઞાનથી, અતિ શોકાદિથી પૃથક્ થઈ શકતે. વાર, પશુ પક્ષી પણ દુષ્ટ થઈ ગયાં. જોતે ઇશ્વર સર્વજ્ઞ હોત તો આવો વિષાદી કેમ હોત? એટલા માટે એ ઇશ્વર અને એ ઇશ્વરકૃત પુસ્તક થઈ શકતું નથી. જેવો વેદોક્ત પરમેશ્વર સર્વ પાપ, કલેશ, દુઃખ શોકાદિથી રહિત “ સન્નિધાનન્દસ્વરૂપ ” છે તેને ઇસાઇ લોક માનત વા હવે પણ માને તો પોતાના મનુષ્ય જન્મને સદ્ગુણ કરી શકે.

૧૩. તે નાવ-હોડીની લખ્યાઈ ત્રણસો હાથ અને પોહોળાઈ પચાસ હાથ અને હંચાઈ ત્રીસ હાથની હોય, તરિ નાવમાં જવું, તું અને તારા પુત્રે અને તારી પત્નિ અને તારા પુત્રોની પત્નિયો પણ તારી સાથે. અને સર્વ શરીરોમાંથી જીવતા જન્તુએ એ પોતાની સાથે નાવમાં લેવા, જેથી તે તારી સાથે જીવતા રહે પણ તે નર અને નારી હોય. પક્ષીમાંથી તેમની જાત જાતના અને ઢોરમાંથી તેમની જાત જાતનાં અને પૃથિવીના હરેક રંગવૈયે—જીવધારી માંથી જાત જાતના, એમ હરેકમાંથી એએ તારી પાસે આવે જેથી તે જીવતાં રહે. અને તું પોતાને માટે ખાવાને સર્વ સામગ્રી પોતાની પાસે એકઠી કર. તે તમારે અને તેને માટે ભોજન થયો. તે ઇશ્વરની સર્વ આજ્ઞા પ્રમાણે નહો કહ્યું. તૌં પર્વ ૦ ૬ આં ૧૫-૧૮-૧૯-૨૦-૨૧-૨૨.

સમીક્ષક—ભલા કોઈ પણ વિદ્વાન આવી વિદ્યાથી વિરુદ્ધ અસમ્ભવ વાતના વક્તાને ઇશ્વર માની શકે છે? કેમકે એટલી મોટી, પોહોળી, હંચી નાવમાં હાથી, હાથણી, હંટ, ઉટણી આદિ કોટો જન્તુ અને તે સર્વ કુટુંબની તેમની ખાવા પીવાની ચીજો, પણ સમાઈ શકે છે? આ એટલા માટેજ મનુષ્યકૃત પુસ્તક છે. જેણે એ લેખ લખ્યો છે તે વિદ્વાન પણ ન હતો.

૧૪. અને નહો પરમેશ્વરને માટે એક વેદી બનાવી, અને સઘળાં પવિત્ર પશુ અને હરેક પવિત્ર પક્ષિયોમાંથી લીધાં અને હોમની ભેટ તે વેદીપર ચઢાવી અને પરમેશ્વરે સુગન્ધી લીધી અને પરમેશ્વરે પોતાના મનમાં કહ્યું કે આદમીને માટે હું પૃથિવીને ફરીથી કદી સ્વાપ નહી દઈશ. એનું કારણ એ કે આદમીના મનની ભાવના તેની નાદની હોવાથી ઘુરી છે અને જે રીતિથી મે સઘળા જીવધારિયોને માર્યા, તે રીતિથી કદી કદી નહી મારીશ. તૌરેત ૦ પર્વ ૦ ૮ આં ૨૦-૨૧.

સમીક્ષક—વેદીના બનાવવાથી અને હોમ કરવાના લેખથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે એ વાતો વેદોમાંથી બાઇબલમાં ગઈ છે. શું પરમેશ્વરને નાક પણ છે કે જેથી સુગન્ધ સૂંધી? શું એ ઇસાઇયોનો ઇશ્વર મનુષ્યવત્ અલ્પજ નથી? કે કોઈ વાર સ્વાપ દેહે અને કોઈવાર પસ્તાય છે, કોઈવાર કહે છે કે સ્વાપ ન દઈશ. પ્રથમ દીવો હતો અને પાછો પણ દેશે. પ્રથમ સર્વને મારી નાંખ્યા અને હવે કહે છે કે કદી નહી મારીશ !!! એ વાતો સઘળી બાળકપણાની છે ઇશ્વરની નથી. અને ન કોઈ વિદ્વાનની; કેમકે વિદ્વાનની પણ વાત અને પ્રતિજ્ઞા સ્થિરજ હોય છે.

૧૫. અને ઇશ્વરે નહોને અને તેના છોકરાને આશીર્વ દિધી અને તેણે કહ્યું કે હરેક જીવતા ચાલતા જન્તુ તમારા ભોજન માટે થયો. મેં લીલી તરકારી—શાકપાન સમાન સઘળી વસ્તુ તમને આપી; કેવલ માંસ, તેની જીવ અર્થાત્ તેના લોહી સમેત ન ખાવું. તૌરેત ૦ પર્વ ૦ ૯ આં ૧-૩-૪.

સમીક્ષક—શું એકને પ્રાણુ કદ દઈને બીજને આનંદ કરાવવાથી, ઇસાઇયોનો ઇશ્વર દયાહીન નથી? જે માતાપિતા એક બાળકને મરાવીને બીજને ખવડાવે તો તે મહાપાપી ન થાય? એવાજ પ્રકારની આ વાત છે. કેમકે ઇશ્વરને તો સર્વ પ્રાણી પુત્રવત્ છે, પણ એવો નહી હોવાથી એમનો ઇશ્વર કસાઈવત્ કામ કરે છે અને સર્વ મનુષ્યોને હિંસક પણ એણેજ બનાવ્યાં છે, એટલા માટે ઇસાઇયોનો ઇશ્વર નિર્દય હોવાથી પાપી કેમ નહી?

૧૬. અને સમજી પૃથિવીપર એકજ બોલી અને એકજ ભાષા હતી. પછી તેણે કહ્યું કે આવો આપણે એક નગર અને એક ગુમ્મટ કે જેની ટોચ સ્વર્ગપર્યન્ત પોહાયે, આપણે માટે બનાવિયે અને આપણું નામ કરિયે, એમ નહીં થાક કે આપણે સારી પૃથિવીપર છિન્ન ભિન્ન થઈ જઈયે. ત્યારે પછી ઇશ્વર તે નગર અને તે ગુમ્મટ કે જેને આદમના સન્તાન બનાવતા હતા, તે જોવાને ઉતર્યો; ત્યારે પરમેશ્વરે કહ્યું કે જુઓ એ લોક એકજ છે અને એ સર્વની બોલી એકજ છે, હવે તેઓ એવું એવું કાંઈ કરવા લાગ્યા તો હવે તેઓ જે ઉપર મન લગાડશે તેનાથી અલાયધા નહીં કરવામાં આવશે. આવો, આપણે ઉતરીએ અને ત્યાં તેમની બાબતે ગડબડાવીએ કે જેથી એક બીજાની બોલી ન સમજે પછી પરમેશ્વરે તેમને ત્યાંથી સારી પૃથિવી પર છિન્ન ભિન્ન કર્યા અને તેઓ નગર બનાવવાથી અલગ રહ્યા. તૌરેત-પર્વ-૧૧ આયાત-૧-૪-૫-૬-૭-૮.

સમીક્ષક—જ્યારે આખી પૃથિવીપર એક ભાષા અને બોલી હશે તે સમય સર્વ મનુષ્યોને પરસ્પર અત્યન્ત આનન્દ પ્રાપ્ત થયો હશે, પરંતુ શું કરિયે આ ઇસાઇયોના ઇર્ષ્યક ઇશ્વરે સર્વની ભાષા ગડબડાવીને, સર્વનું સત્યનાશ કર્યું, તેણે એ મોટો અપરાધ કર્યો; શું એ સેતાનના કામથી પણ બદ્ધતર કામ નથી! અને એથી એપણુ વિદિત થાય છે કે ઇસાઇયોના ઇશ્વર સનાઈ પહાડ આદિપર રહેતો હતો અને જીવોની ઉત્પત્તિ પણ નહીં ચાહતો હતો; એ એક અવિદ્વાન સિવાય ઇશ્વરની વાત અને એ ઇશ્વરોક્ત પુસ્તક કેમ કરી હોઈ શકે?

૧૭. ત્યારે તેણે પોતાની પત્નિ “સરી” ને કહ્યું કે જો હું જાણું છું કે તું દેખાવમાં સુંદર સ્ત્રી છે. એટલા માટે એમ થશે કે જ્યારે “મિત્રો” તને જુઓ ત્યારે કહેશે કે આ તેની પત્નિ છે અને મને મારી નાખશે, પરંતુ તને જીવતી રાખશે. તું કહે જે કે હું તેની બેહેન છું જેથી તારે લીધે માફ ભણું થાય અને મારો પ્રાણ તારે લીધે જીવતો રહે.

તૌરેત. પર્વ ૧૨ આયતો ૧૧, ૧૨, ૧૩.

સમીક્ષક—હવે જુઓ! જે અબિરહામ મોટો પૈગમ્બર ઇસાઈ અને મુસલમાનોનો કહેવાય છે અને તેનાં કર્મ મિથ્યા ભાષણાદિ નડારાં છે; તો વાર જેના એવા પૈગમ્બર હોય તેને વિદ્વા કે કલ્યાણનો માર્ગ કેવી રીતે મળી શકે?

૧૮. અને ઇશ્વરે અબિરહામને કહ્યું કે તું અને તારી પાછળ તારો વંશ. તેની પેઢીઓમાં મારા નિયમને માને, મારા નિયમ જે મારાથી અને તારાથી અને તારી પાછળ તારા વંશથી છે, જેને તમે માનશો તે આ છે કે તમારામાંથી હરેક પુરૂષનું ખતન:—સુન્નત કરવામાં આવે અને તમે પોતાના શરીરની ખલ્લડી—ચામડી કાપો અને તે મારા અને તમારામાં નિયમનું ચિન્હ થશે, અને તમારી પેઢીઓમાં રહેલા એક આઠ દિનના પુરૂષનું ખતન:—સુન્નત કરવામાં આવે, જે ઘરમાં ઉત્પન્ન થાય અથવા જે કોઈ પરદેશીથી જે તારા વંશનો ન હોય. રૂપીઆથી મોલ-વેચાણુ લેવામાં આવે જે તારા ઘરમાં જો ઉત્પન્ન થયા હોય અને જે તારા રૂપીઆથી વેચા તો લેવામાં આવ્યો હોય અવશ્ય તેનું ખતન:—સુન્નત કરવામાં આવે અને મારો નિયમ તમારા માંસમાં સર્પદા

નિયમને માટે રહેશે, અને જે અખતન:-સુત્રંત ન થયેલું બાળક જેની ખસડીનું-ચામડીનું ખતન:-સુત્રંત ન થયું હોય તે પ્રાણીને આપણા લોકથી કાપી નાખવામાં આવે કે તેણે મારો નિયમ તોડ્યો છે. તારત ૦ પર્વ ૦ ૧૭ આ ૦ ૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! ઈશ્વરની અન્યથા આજ્ઞા, કે જે આ ખતન:-સુત્રંત કરવું ઈશ્વરને ઇષ્ટ હતું તો તે ચામડીને આદિ સૃષ્ટિમાં બનાવતજ નહીં, અને જે એ બનાવવામાં આવ્યું છે તે રક્ષાર્થે છે જેમકે આંખોની ઉપરનું ચામડું-કેમકે તે ગુપ્તસ્થાન અતિ કામળ છે જે તે ઉપર ચામડી ન હોય તો એક કીડીના પણ કરડવાથી અને જરાક ચોટ લાગવાથી બહુજ દુઃખ થાય. અને તે લઘુશ્ચ-કાની પશ્ચાત્ કાંઈ મુત્રાંશ કપડામાં ન લાગે ઇત્યાદિ વાતોને માટે એનું કાપવું નકાર છે, અને હવ-ણા ઇસાઈ લોક એ આજ્ઞાને કેમ નથી પાળતા? આજ્ઞા તો સદાને માટે છે એને ન પાળવાથી ઇસાની ચવાહી એટલે સાહેદી જે કે વ્યવસ્થાના પુસ્તકનું એક બિન્દુ પણ અસત્ય નથી તે મિથ્યા થઈ ગઈ તેનો સમજ, વિચાર ઇસાઈઓ કાંઈ પણ નથી કરતા.

૧૯.—જ્યારે ઈશ્વર અબિરહામની સાથે વાત કરી ચુક્યો ત્યારે તો ઉપર ચાલ્યો ગયો. તો પર્વ ૦ ૧૭ આ ૦ ૨૨

સમીક્ષક—એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વર મનુષ્ય કે પક્ષિવત્ હતો કે જે ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર જતો આવતો રહેતો હતો. એ તો કાંઈ ઇંદ્રજાની પુરૂષવત્ વિદિત થાય છે.

૨૦—પછી ઈશ્વરે તેને મમરાના બહુતોમાં દેખાવ દીધો અને તે દિવસે ધામના સમયમાં પોતાના તંબુના દ્વારપર બેઠો હતો. અને તેણે પોતાનો આંખો ડાંચી કરી અને જોયું. તે જોયું એ કે ત્રણ મનુષ્ય તેની પાસે ઉભા છે. અને તેમને જોઈને તે તંબુના દ્વાર ઉપરથી તેમની બેટ લેવા માટે દોડ્યો અને ભૂમિ પરપડા દંડવત કર્યા અને કહ્યું હે મારા સ્વામિ ! જો હું હવે આપની દૃષ્ટિમાં અનુગ્રહ પામ્યો છું તો હું આપની વિનંતી કરું છું કે આપના દાસ પાસેથી ચાલ્યા ન જશો. ઇચ્છા હોય તો થોડું જળ લાવવામાં આવે અને આપના ચરણ ધોવામાં આવે અને વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ કરો, અને હું એકાદ કટકો રોટલી લાઉં અને આપ તૃપ્ત થાવ, તે પછી આગળ આવો, કેમકે આપ એટલા માટેજ આપના દાસ પાસે આવ્યા છો. ત્યારે તે જોડ્યા કે જેમ તે કહ્યું તેમ કર, અને અબિરહામ તંબુમાં “સર:” પાસે ઉત્તાવળે ગયો અને તેને કહ્યું કે ઝડપ કર અને ત્રણ માપ સ્વચ્છ આટો લઈને ગુંદ અને તેના પુલકા બનાવ; અને પછી અબિરહામ જુડની તરફ દોડ્યો ગયો અને એક સારો કામળ વાછરડો લઈને ચાકરને આપ્યો, તેણે પણ તેને સિદ્ધ કરવામાં ત્વરા કરી; અને તેણે માખણ, અને દૂધ અને પેલો વાછરડો જે પકાવ્યો હતો તે લીધો અને તેમની આગળ ધરી અને પોતે તેમની પાસે વૃક્ષ નીચે ઉભો રહ્યો અને તેમણે ખાધું. તૈ. ૦. પર્વ ૦ ૧૮ આ ૦ ૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! સજ્જન લોકો ! જેનો ઇશ્વર વાહરડાનું માંસ ખાય તેના ઉપાસક ગાય, વાહરડાં આદિ પશુઓને કેમ છેડે ? જેને કાંઈ પણ દયા નહીં અને માંસને ખાવામાં આતુર હોય, તે હિંસક મનુષ્ય વિના ઇશ્વર કદી પણ હોઈ શકે ? અને ઇશ્વરની સાથે બે મનુષ્ય ન જાણે કોણ હતાં ? એથી વિદિત થાય છે કે જંગલી મનુષ્યોની એક મંડળી હતી તેનો જે પ્રધાન મનુષ્ય હતો તેનું નામ બાઈબલમાં ઇશ્વર રાખ્યું હશે, એવીજ વાતોથી બુદ્ધિમાન લોક એમનાં પુસ્તકને ઇશ્વરકૃત નથી માની શકતા અને નથી એવાને ઇશ્વર સમજતા.

૨૧ અને પરમેશ્વરે અગ્નિરહામને કહ્યું કે સરઃ કેમ ! આમ કહીને મુસ્કરાઈ (મનમાં હસી) કે જે હું બુદ્ધી છું તો પણ ખરેખર બાળક જણીશ. શું પરમેશ્વરને માટે કોઈ વાત અસાધ્ય છે. તૌં ૦ પર્વ ૦ ૧૮ આં ૧૩ ૧૪ .

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! કે કેવી ઇસાઇયોના ઇશ્વરની લીલા કે જે બાળક અને સ્ત્રીઓની માફક ચિડાય છે અને મેહેણા મારે છે.

૨૨ સારે પરમેશ્વરે સદ્મમૂરા પર ગંધક અને આગ પરમેશ્વરની તરફથી વર્ષાવ્યાં, અને તે નગરોને અને સારાં યોગાનને અને નગરોના સઘળા નિવાસિયોને અને જે કાંઈ ભૂમિ પર ઉગતું હતું તેને ઉલટાવી દીધું. તૌં ૦ ઉત્પ ૦ પર્વ ૦ ૧૯ આં ૨૪-૨૫

સમીક્ષક—હવે આ પણ લીલા બાઈબલના ઇશ્વરની જુઓ કે જેને બાળક આદિ પર પણ કાંઈ દયા ન આવી ! શું તે સર્વજ્ઞ અપરાધી હતા ? કે સર્વને ભૂમિ ઉલટાવીને ડાખી માર્યા ? આ વાત ન્યાય, દયા, અને વિવેકથી વિરુદ્ધ છે; જેનો ઇશ્વર એવું કામ કરે તો તેની ઉપાસક કેમ ન કરે ?

૨૩. આઓ આપણે આપણા પિતાને દ્રાક્ષરસ પીવડાવિયે અને અમે તેની સાથે સયન કરિયે કે આપણે આપણા પિતાથી વંશ ચલાવીએ. પછી તેમણે તે રાત્રે પોતાના પિતાને દ્રાક્ષરસ પીવડાવ્યો અને લેટી ગઈ અને પોતાના પિતા સાથે સયન કર્યું. આપણે એને આજ રાત્રે પણ દ્રાક્ષરસ પીવડાવીએ તું જઈને સયન કર. તેથી ભૂતની બેડ બેટિયો પોતાના પિતાથી ગર્ભિણી થઈ. તૌં ૦ ઉત્પ ૦ પર્વ ૦ ૧૯ આં ૩૨-૩૩-૩૪-૩૬;

સમીક્ષક—જુઓ ! પિતા પુત્રી પણ જે મધ્યાનના નશામાં કુકર્મ કરવાથી ન બચી શક્યાં, એવા દુષ્ટ મદને જે ઇસાઇ આદિ પિયે છે તેની યુરાધનો શો પારાવાર છે ? ! એટલા માટે સજ્જન લોકોએ મદ પિવાનું નામ પણ ન લેવું જોઈએ.

૨૪. અને પોતાના કહેવા પ્રમાણે પરમેશ્વરે સરઃ સાથે ભેટ કરી અને પોતાના વચન પ્રમાણે પરમેશ્વરે સરઃના વિષયમાં કર્યું. અને સરઃ ગર્ભિણી થઈ. તૌં ૦ ઉત્પ ૦ પર્વ ૦ ૨૧ આં ૧-૨.

સમીક્ષક—હવે વિચારિયે કે સરઃ થી ભેટ કરીને ગર્ભવતી કરી; એ કામ કેવી રીતે થયું ? શું પરમેશ્વર અને સરઃ વિના ત્રીજો કોઈ ગર્ભસ્થાપનનું કારણ દેખાય છે ? એવું વિદિત થાય છે કે સરઃ પરમેશ્વરની કૃપાથી ગર્ભવતી થઈ !!!

૨૫. ત્યારે અગ્નિરહામે મળસકામાં ઉઠીને રોટલી અને એક પ્રખાલમાં જળ લીધું અને

હાજિર: ના ખાંધપર મુક્યું અને બાળકને પણ તેને સોંપીને તેની સાથે વિદાય કર્યો. તેણે તે બાળકને એક જાડી તળે નાખી દીધો, અને તે તેની સન્મુખ બેસીને પોકેપોક મૂકીને રડી ત્યારે ઇશ્વરે તે બાળકનો શબ્દ સાંભળ્યો. તૌં ૭૫૦ પર્વ ૨૧ આં ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! ઇસાઇયોના ઇશ્વરની લીલા !! કે પ્રથમ તો સર: નો પક્ષપાત કરીને હાજર:ને ત્યાંથી કહાડી મુકાવી અને તેજ હાજર: પોક મુકીમુકીને રડી અને શબ્દ સાંભળ્યો બાળકનો આ કેવી અદ્ભુત વાત છે ? એ એમ થયું હશે કે ઇશ્વરને ભ્રમ થયો હશે કે આ બાળકજ રહે છે ! તો ભલા વાર એ ઇશ્વર અને ઇશ્વરના પુસ્તકની વાત કદી પણ હોઈ શકે છે ? સાધારણ મનુષ્યનાં વચન વિના આ પુસ્તકમાં થોડિક વાત સત્ય અને અન્ય સર્વ અસાર બર્થું છે.

૨૬. અને એ વાતો પછી એમ થયું કે ઇશ્વરે અમિરહામની પરીક્ષા કરી અને તેને કહ્યું: હે અમિરહામ ! તું પોતાના બેટા એકનોએક ઈજ્જાકને કે જેની સાથે તું પ્યાર કરે છે તે તારા બેટાને લે. તેને હોમની ભેટ માટે ચઢાવ. અને પોતાના બેટા ઈજ્જાકને ખાંધીને તે વેદીમાં લાકડાં ઉપર ધર. અને તે અમિરહામે છરી લઈને પોતાના બેટાનો ઘાત કરવામાં લાયક લખાવ્યો. ત્યારે 'પરમેશ્વરના દૂતે સ્વર્ગ ઉપરથી તેને પોકાર્યો કે અમિરહામ ! અમિરહામ ! પોતાનો લાયક બાળક પર નહી લખાવ, તેને કાંઈ પણ ના કર, કેમકે હવે હું જાણું છું કે તું ઇશ્વરથી ડરે છે. તૌં ૭૫૦ પર્વ ૨૨ આં ૧, ૨, ૬, ૧૦, ૧૧, ૧૨.

સમીક્ષક—હવે સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે આ બાઈબલનો ઇશ્વર અદ્વિત છે, સર્વસ્ત્ર નથી અને અમિરહામ પણ એક ભોળો મનુષ્ય હતો, નહિ તો આવી એટલા શું કરવા કરતે ? અને જો બાઈબલનો ઇશ્વર સર્વસ્ત્ર હોત તો તેની ભવિષ્યત્ શ્રદ્ધાને પણ સર્વસ્ત્રતાથી જાણી લેત. એથી નિશ્ચિત થાય છે કે ઇસાઇયોનો ઇશ્વર સર્વસ્ત્ર નથી.

૨૭. આપ અમારી કબરમાંથી પસંદ કરી એકમાં પોતાના મૃતકને ડાટો. જેથી કરીને તમે તમારાં મૃતકને ડાટો તૌં ૭૫૦ પર્વ ૨૩ આં ૬.

સમીક્ષક—મુદ્દાને ડાટવાથી સંસારની મોટી હાની થાય છે, કેમકે તે સડીને વાયુ દુર્ગંધમય કરીને રોગ ફેલાવી દે છે.

પ્રશ્ન—જુઓ ! જેની સાથે પ્રીતિ હોય તેને બાળવું સારી વાત નથી, અને ડાટવું, એ તે જેવું કે તેને સુવાડી દેવું છે, એટલામાટે ડાટવું સારું છે.

ઉત્તર—જો મૃતક સાથે પ્રીતિ કરે છે, તો પોતાના ઘરમાં કેમ નથી રાખતા ? અને ડાટો છો પણ શામાટે ? જે જીવાત્મા સાથે પ્રીતિ હતી તે તો નિકળી ગયો, હવે દુર્ગંધમય મટ્ટી-શરીર સાથે શી પ્રીતિ ? અને જો પ્રીતિ કરે છે તો તેને પૃથિવીમાં કેમ ડાટો છે ? કેમકે કાંઈને કાંઈ કહે કે તને ભૂમિમાં ડાટી દેઈએ તો તે સાંભળીને પ્રસન્ન કદી થતો નથી વળી તેનાં મુખ આંખ અને શરીરપર ધૂળ, પથર ઈંટ, ચૂનો નાંખવો, છાતીપર પથર મૂકવો એ તે કંઈ પ્રીતિનું કામ છે ? અને પેદીમાં નાંખીને ડાટવાથી બહુજ દુર્ગંધ થઈને તે પૃથિવીમાંથી બહાર નિકળી વાયુને બીગાડીને દારૂણ રોગોત્પત્તિ કરે છે.

બીજું, એક મુદ્દાં માટે ઓછામાં ઓછી ૬ હાથ લાખી અને ૪ હાથ પોહોળી ભૂમિ જોઈએ, એ હિસાબથી સો, હજાર, લાખ કે કોડો મનુષ્યો માટે ફેટલી ભૂમિ વ્યર્થ રોકાઈ જાય છે; અને ન તો તે ખેતર, વાડી, અને મનુષ્યોને વસવાના ઉપયોગની રહે છે; એટલામાટે સર્વથી ખરાબ ડાટવું છે ? એ કરતાં તો કાંઈક ઓછું નકાદું જળમાં નાખવું છે, કેમકે તેને જળજન્યુ તેજ સમય ચીરી ફાડીને ખાઈ જાય છે, તોપણ જે કાંઈ હાડ કે મળ, જળમાં રહેશે તે સડીને જગતને દુઃખદાયક થશે, વળી તે કરતાં તો કાંઈક વિશેષ ઓછું નકાદું જંગલમાં નાખવું છે. કેમકે તેને માંસાહારી પશુ પક્ષી ટુંપી ખાશે, તથાપિ જે તેનાં હાડકાં, મજ્જા અને મળ રહી જશે તે સડી જઈને જેટલો દુર્ગંધ કરશે તેટલો જગતને અનુપકાર થશે અને જે બાળવું છે તેતો સંયોગમ છે કેમકે મૃતકના સર્વ પદાર્થો અણુ અણુ થઈને વાયુમાં ઉડી જશે.

પ્રશ્ન—બાળવાથી પણ દુર્ગંધ થાય છે.

ઉત્તર—જો અવિધિથી બાળે તો જરા દુર્ગંધ થાય છે તોપણ ડાટવા આદિ કરતાં તો ઘણીજ કમ થાય છે; અને જો વિધિપૂર્વક બાળે તો જેમકે વેદમાં લખ્યું છે તેમ મૃતકના ત્રણ હાત જેટલી ઉંડી સાડાત્રણ હાથ જેટલી પોહોળી, પાંચ હાથ જેટલી લાંબી તથા તળિયે દોઢ વેંત જેટલી પોહોળી ચડા ઉતરી વેદી બોદીને, શરીર બરાબર ધી લાવી એક શેરમાં રતી ભર કરતુરી, અને માંસાહર કેશર નાંખી તે તૈયાર કરવું તથા ન્યુનથી ન્યુન અર્ધો મણ ચંદન (શુખડ) (અધિક તો ચાહે તેટલું) અને અગર, તગર, કપૂર આદિ સુગંધી દ્રવ્ય તથા પલ્લસ આદિનાં લાકડાં લાવી વેદીમાં ગોઠવ્યા પછી તે ઉપર મૃતક શરીરને મુકીને પછી ચારે બાજુ અને ઉપર વેદીના મુખથી એક વેંત ઉપર સુધી તે લાકડાં અને સુગંધી દ્રવ્ય ભરી પેલા ધીની આહુતી પછી મંત્રાચારણ આપીને બાળવું જોઈએ. અને એ પ્રકારે દાહ કરે તો કાંઈ પણ દુર્ગંધ ન થાય કિંતુ એ વિધિનું નામ અન્ત્યેષ્ઠિ, નરમેધ, પુરુષમેધ યજ્ઞ છે અને જો કાંઈ દરિદ્ર હોય તોપણ ૨૦ શેરથી ઓછું ધી ચિતામાં ન હોમે; પછી તે લોખ માંગાવાથી કે ભતિ બંધુની સહાયતાથી અથવા તો રાજ્યાશ્રમ તરફથી પ્રાપ્ત થાય પરંતુ એજ પ્રકારે દાહ કરે. અને જો ધૃત્વાદિ કાંઈ પણ પ્રકારે ન મળી શકે તથાપિ ડાટવા આદિ વિધિ કરતાં કેવળ લાકડાંથી પણ મૃતકને બાળવું એ ઉત્તમ છે, કેમકે એક વિશ્વાસી ભર ભૂમિમાં અથવા એક વેદીમાં લોખો કોડો મૃતક દાહ થઈ શકે છે. અને ભૂમિ પણ ડાટવા પ્રમાણે અધિક નથી બગડતી અને કબર નેવાથી જે ભય થાય છે, તે પણ ન થશે એથી ડાટવું આદિ સર્વથા નિષિદ્ધ છે.

૨૮. પરમેશ્વર મારા સ્વામી અભિરહામના ઇશ્વર ધન્ય ! કે જોણે મારા સ્વામીને પોતાની દયા અને પોતાની સન્માર્થ વિના ન છોડ્યો. માર્ગમાં પરમેશ્વરે મારા સ્વામીના લાછપોના ધર તરફ મારા ભોમિઆ તરીકે કામ કર્યું. તો ૦ ઉત્પન્ન પર્વ ૨૪ આ ૨૭.

સમીક્ષક—શું તે અભિરહામનોજ ઇશ્વર હતો ? અને જેમ આજ કાલ બિગારી કે ભૂમિઆ આગળ આગળ આવીને માર્ગ દેખાડે છે, તથા તેમ ઇશ્વરે પણ કર્યું, તો આજ કાલ કાંઈને

સમીક્ષક—આ અમે નમૂનો લખિયે છિયે; હજારો મનુષ્યોને સ્વપ્નમાં આવ્યો, વાતો કરી, જન્યત સાક્ષાત મળ્યો, ખાધું, પિયું, આવ્યો, ગયો આદિ આધ્યાત્મમાં લખ્યું છે પરંતુ હવે ન જાણે તે છે કે નહીં? કેમકે હવે કોઈને સ્વપ્ન કે જન્યતમાં પણ ઇશ્વર નથી મળતો, અને એ પણ વિદિત થયું કે એ જંગલિયો પાપાણાદિ મૂર્તિઓને દેવ માનીને પૂજતા હતા, પરંતુ ઇસાઈઓનો ઇશ્વર પણ પત્થરનેજ દેવ માને છે. નહીં તો દેવાનું ચોરાવું કેમ થયે?

૩૪. ઔર યઅકુળ પોતાને માર્ગે ચલ્યો ગયો અને ઇશ્વરના દૂત તેને આવીને મળ્યા. અને યઅકુળે તેને જોઈને કહ્યું કે આ ઇશ્વરની સેના છે. તોરેત ઉત્પત્તિં પર્વં ઋ આયાતં ૧—૨

સમીક્ષક—હવે ઇસાઈઓનો ઇશ્વર મનુષ્ય-હોવામાં કાંઈ પણ સન્દેહ નહીં રહ્યો, કેમકે સેના પણ રાખે છે! જ્યારે સેના થઈ ત્યારે તો શસ્ત્ર પણ હશે અને જ્યાં ત્યાં ચઢાઈ કરીને લડાઈ પણ કરતો હશે! નહીંતો સેના રાખવાનું શું પ્રયોજન છે?

૩૫. અને યઅકુળ એકલો રહી ગયો અને ત્યાં પાંદરેસો એક જણ તેની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરતો રહ્યો: અને જ્યારે તેણે જોયું કે તે એના ઉપર પ્રયત્ન ન થયો, ત્યારે તેની જાંઘને અંદરથી અડક્યો ત્યારે યઅકુળના જાંઘની નસ તેની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવામાં ચઢી ગઈ ત્યારે તે બોલ્યો કે મને જવા દે કેમકે પગ ફાટે છે અને તે બોલ્યો હું તને જવા ન દઈશ જ્યાં સુધી તું મને આશીર્વાદ આપે. ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે તારું નામ શું, અને તે બોલ્યો કે યઅકુળ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તારું નામ પૂર્વે યઅકુળ ન થયે; પરંતુ ઇસરાયેલ. કેમકે તે ઇશ્વરની આગળ અને મનુષ્યની આગળ રાખતો પેકે મલ્લયુદ્ધ કર્યું અને જીત્યો. ત્યારે યઅકુળે આ કહ્યું ને તેને પૂછ્યું કે આપનું નામ જતાયો. અને તે બોલ્યો કે તું મારું નામ કેમ પૂછે છે? અને તેણે તેને ત્યાં આશીર્વાદ દીધો અને યઅકુળે તે સ્થાનનું નામ ફનુએલ રાખ્યું, કેમકે મેં ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોયો અને મારો પ્રાણ બચ્યો છે. અને જ્યારે તે ફનુએલ પાર આવ્યો, તો સૂર્યની જ્યોતિ તેના ઉપર પડી અને તે પોતાની જાંઘથી લંગડાતો હતો. એટલા માટે ઇસરાયેલના વંશ તે જાંઘની નસ જે કે ચઢી ગઈ હતી તેને આજસુધી ખાતા નથી. કેમકે યઅકુળની જાંઘની નસ જે ચઢી ગઈ હતી તેને તે અડક્યો હતો. તૌં ઉત્પં પર્વ ૩૨ આં ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨.

સમીક્ષક—જ્યારે ઇસાઈઓનો ઇશ્વર અખાડાનો મલ્લ છે ત્યારે તો સર: અને રાખત્ર ઉપર પુત્ર થવાની કૃપા કરી! ભલા વાઈ એ કદી ઇશ્વર હોઈ શકે છે?! અને જુઓ, લીલા! કે એક જણ નામ પૂછે તો બીજો પોતાનું નામજ ન જતાયે. અને ઇશ્વરે તેની નસ ચઢાવી તો દીધી અને જીતી ગયો પરંતુ જો ડાકતર હોત તો જાંઘની નસને સારી પણ કરને અને એવા ઇશ્વરની ભક્તિથી, જેમ કે યઅકુળ લંગડાતો રહ્યો, તો અન્ય ભક્તો પણ લંગડાતા હશે! જ્યારે ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોયો, અને મલ્લયુદ્ધ કર્યું, એ વાત શરીરના વિના કેવી રીતે થઈ શકે છે? એ કેવલ બાળકપણાની લીલા છે.

૩૬. અને યહુદાહનો એકનો એક એર પરમેશ્વરની દૃષ્ટિમાં દુષ્ટ હતો માટે પરમેશ્વરે તેને મારી નાંખ્યો. ત્યારે યહુદાહે એનાનને કહ્યું કે “તારા ભાઈની પત્નિ પાસે જા અને તેની સાથે વિવાહ કર, પોતાના ભાઈને માટે વંશ ચલાવ. અને એનાને જાણ્યું કે આ વંશ મારો નહીં થશે, અને એમ થયું કે જ્યારે તે પોતાના ભાઈની પત્નીપાસે ગયો તો વીર્યને ભૂમિપર નાંખી દીધું. અને તેનું તે કાર્ય પરમેશ્વરની દૃષ્ટિમાં નકારું હતું, એટલામાટે તેણે તેને પણ મારી નાંખ્યો. તૌ. ઉપ. ૦ પર્વ. ૦ ૩૮ આ. ૦ ૭, ૮, ૯, ૧૦.

સમીક્ષક—હવે જોઈ લ્યો ! એ મનુષ્યોનાં કામ છે કે ઇશ્વરનાં ? જ્યારે તેની સાથે નિયોગ થયો, તો તેને શામાટે મારી નાંખ્યો ? તેની બુદ્ધિ શુદ્ધ કેમ ન કરી દીધી, અને વેદોક્ત નિયોગ પણ પ્રથમ સર્વત્ર ચાલતો હતો, એ નિશ્ચય થયો કે નિયોગની વાતો સર્વ દેશમાં ચાલતી હતી.

તૌરેત યાત્રાનું પુસ્તક.

૩૭. જ્યારે મૂસો સાણો થયો, અને પોતાના ભાઈઓમાંથી એક ઇયરાનીને જોયો કે મિત્રી તેને મારી રહ્યો છે; ત્યારે તેણે અહીં તહીં દૃષ્ટિ કરી, જોયું કે, કોઈ નથી ત્યારે તેણે તે મિત્રીને મારી નાંખ્યો અને રેતીમાં તેને સન્તાડી (ગાડી) દીધો. જ્યારે તે બીજે દિવસે બહાર ગયો ત્યારે જોયું તો એ ઇયરાની આપસમાં ઝગડો કરી રહ્યા છે ત્યારે તેણે તે અન્ધેરીને કહ્યું કે તું પોતાના પડોસીને કેમ મારે છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે કોણ તને અમારા ઉપર અધ્યક્ષ અથવા ન્યાયી ઠરાવ્યો છે ? શું તું ચાહે છે કે જે રીતિયે તે મિત્રીને મારી નાંખ્યો, તેજ રીતે મને પણ મારી નાંખે ? ત્યારે મૂસો ડૉયો અને નાગ નિકળ્યો. તૌ. યા. ૦ પર્વ. ૦ ૨ આ. ૦ ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! જે બાઈબલનો મુખ્ય સિદ્ધ કર્તા, મતનો આચાર્ય જે મૂસો કે જેનું ચરિત્ર કોધાદિ દુર્ગુણોથી યુક્ત, મનુષ્યની હત્યા કરનાર, અને ચોરવત્ રાજદંડથી બચી જનાર અર્થાત્ જ્યારે વાતને ધૂપાવતો હતો ત્યારે તો જૂઠા બોલનાર પણ અવશ્ય હશે. વળી એવાને પણ જે ઇશ્વર મળ્યો તે પેગમ્બર બન્યો, તેણે યહુદી આદિના મત ચલાવ્યો; તે પણ મૂસાનાજ સદૃશ થયો. એટલા માટે ઇસાઈઓના જે મૂળ પુરૂષો થયા છે, તે સર્વ મુસાથી આદિ લઈને જંગલી અવસ્થામાં હતા, વિદ્યાવસ્થામાં નહીં ! છત્યાદિ.

૩૮. અને ફસહ મેમ્ના મારો. અને મુડી જુદા—લ્યો અને તેને પેલા લોહીમાં (જે વાસ જુમાં છે,) બોળી ઉપરના ચોખટાની તરફ દારની બેઠ બાજુએ તેથી છાપો અને તમારામાંથી કોઈ વિનાહ કરી લ્યો, પોતાનાં ઘરના દારથી બહાર ન જાય. કેમકે પરમેશ્વર મિત્રને મારવા માટે આરપાર જશે અને જ્યારે તે ઉપરના ચોખટાપર અને દારની બેઠ બાજુએ લોહીને જોશે ત્યારે પરમેશ્વર દાર આગળથી વટી જશે અને “ નાશક ” તારા ઘરોમાં નહીં જવા દેશે કે જેથી તે મારે. તૌ. યા. ૦ પર્વ. ૦ ૧૨ આ. ૦ ૨૧, ૨૨, ૨૩.

સમીક્ષક—બલા વાર આ જે કામણુ દુમણુ કરવાવાળા સમાન છે તે ઇશ્વર સર્વત્ર કદી પણ હોઈ શકે છે, જ્યારે લોહાના છાપા દેખે ત્યારે ઇસરાઈલિ કુલનું ઘર જાણે અન્યથા નહીં.

એ કામ તો ક્ષુદ્રભુદ્ધિ વાળા મનુષ્યના જેવું છે. એથી એ વિદિત થાય છે કે એ વાતો કાઈ જંગલી મનુષ્યોનો લખેલી છે.

૩૯. અને એમ થયું કે પરમેશ્વરે અર્ધિરાત્રે મિશ્રના દેશમાં સઘળા યુવાન છોકરાઓને ફિરાઉન નાં યુવાન બચ્ચાંથી લઇને કે જે પોતાના સિંહાસન પર બેસતો હતો તે બંધુઆના યુવાન બાળક સૂધી જે બન્દીગૃહમાં હતા, તેનો પશુના સમેત નાશ કર્યો. અને રાત્રે ફિરાઉન ઉઠ્યો, અને તેના સર્વ સેવક અને સઘળા મિશ્રી ઉઠ્યા અને મિશ્રમાં મહા વિલાપ હતો કેમકે કોઈ ઘર એવું ન રહ્યું કે જેમાં એક ન મુઓ હોય. તૌં ૦ યાં ૦ પર્વં ૧૨ ૦ આં ૨૯, ૩૦.

સમીક્ષક—વાહ ! ઠીક ॥ અર્ધિરાત્રે ડાકુ સમાન નિર્દયી થઇને ઇસાઇયોના ઇશ્વરે બાળબચ્ચાં વધુ, યુવાન અને પશુ પર્યન્ત પશુ અપરાધ વિના મારી નાખ્યાં, અને કાંઈ પણ દયા ન આવી ! અને મિશ્રમાં મહાવિલાપ થતો રહ્યો તો પણ શું ઇસાઇયોના ઇશ્વરના ચિત્તથી નિષ્કુરતા નહીં થઇ ? એવાં કામ ઇશ્વરનાં તો શું કિન્તુ કોઈ સાધારણ મનુષ્યને પણ કરવા યોગ્ય નથી. એમાં આશ્ચર્ય નથી કેમકે લખ્યું છે કે “**માંસાહારિણઃક્રુતોદયાઃ**” જ્યારે ઇસાઇયોનો ઇશ્વર માંસાહારી છે, તો ત્યારે તેને દયા કરવાથી શું કામ છે ?

૪૦. પરમેશ્વર તમારે માટે યુદ્ધ કરશે. ઇસ્ત્રાયેલના સન્તાનને કહે કે તેઓ આગળ વધે. પરંતુ તું પોતાની છડી ઉઠાવ અને સમુદ્ર ઉપર પોતાનો હાથ લંબાવ અને તેનાથી બે ભાગ કર અને ઇસ્ત્રાયેલના સન્તાન સમુદ્રની વચ્ચેવચ્ચથી સુકી ભૂમિમાં થઇને આત્મા જશે. તૌં ૧૦ યાં ૦ પર્વં ૧૪, આં ૧૪, ૧૫, ૧૬.

સમીક્ષક—કેમ સાહેબ ! તો ઇશ્વર બકરાં પાછળ ચાલીને લખે તેમ ઇસ્ત્રાયેલ કુલની પાછળ પાછળ ડોડ્યા કરતો હતો હવે ન જાણે ક્યાં અન્તર્ધ્યાન થઈ ગયો ? નહીં તો સમુદ્રની વચ્ચેથી ચારે તરફ રેલ ગાડિયોની સડકો બનાવી લેતે !! કે જેથી સઘળા સંસારનો ઉપકાર થાત અને નાવ આદિ બનાવવાનો શ્રમ છૂટી જત ! પરંતુ શું કરે ઇસાઇયોનો ઇશ્વર કોણ જાણે ક્યાં છુપાઈ રહ્યો છે ? ઇત્યદિ ઘણીજ અસંભવ લીલા મૂસા સાથે બાઈબલના ઇશ્વરે કરી છે, પરંતુ આથી વિદિત થયું કે જેવો ઇસાઇયોનો ઇશ્વર છે તેવાજ તેના સેવકો અને તેવાજ તેમનાં બનાવેલાં પુસ્તક છે. એવાં પુસ્તક અને એવો ઇશ્વર અમારા લોકોથી દૂર રહે તોજ સારું છે.

૪૧ કેમકે હું પરમેશ્વર તારો ઇશ્વર જ્વલિત સર્વશક્તિમાન છું. પિતરોના અપરાધનો દંડ તેના પુત્રોને, જે મારી સાથે વૈર રાખે છે, તેની ત્રીજી અને ચોથી પેઢી પર્યન્ત દેવાવાળો છું. તૌં ૧૦ યાં ૦ પર્વં ૨૦ આં ૫.

સમીક્ષક—ભલા વાર આ કોના ધરનો ન્યાય છે કે જે પિતાના અપરાધથી ચાર પેઢી સુધી દંડ દેવો સારો સમજવો. શું સારા પિતાનાં દુષ્ટ અને દુષ્ટ પિતાનાં સારાં સન્તાન નથી થતાં ? જો એમ છે તો ચોથી પેઢી પર્યન્ત દંડ કેમ આપી શકશે ? અને જે પાંચમી પેઢીથી આગળ દુષ્ટ નિવડશે તેને દંડ નહીં દઈ શકશે ? અપરાધ વિના કોઈને દંડ દેવો અન્યાયકારીની વાત છે.

૪૨. વિશ્રામના દિવસને તેને પવિત્ર રાખવા માટે સ્મરણ કર. ૭ દિવસ પર્યંત તું પરિશ્રમ કર. અને સાતમો દિવસ પરમેશ્વર તારા હૃદયનો વિશ્રામ છે. પરમેશ્વરે વિશ્રામ દિવસને આશીર્વાદ દીધો. તૌં યાં પર્વં ૨૦ આં ૮, ૯, ૧૦, ૧૧.

સમીક્ષક—શું રવિવાર એક જ પવિત્ર અને બીજા ૭ દિન અપવિત્ર છે? અને શું પરમેશ્વરે ૭ દિન પર્યંત મહાપરિશ્રમ કર્યો હતો? કે જેથી થાકીને સાતમે દિન સુઈ ગયો? અને જો રવિવારને આશીર્વાદ દીધો તો સોમવાર આદિ ૭ દિવસોને શું આપ્યું? અર્થાત્ શાપ દિધો હશે? એવું કામ વિદ્વાનનું નહીં, તો ઇશ્વરનું કેમ કરી થઈ શકે છે? તારૂં, રવિવારમાં શું શુભ અને સોમવાર આદિએ શો દોષ કર્યો હતો, કે જેથી એકને પવિત્ર તથા વર આપ્યો અને અન્યોને એમજ અપવિત્ર કરી દીધા!

૪૩. પોતાના પંડારી ઉપર જૂઠી સાક્ષી નહીં આપ. પોતાના પંડારીની સ્ત્રી, અને તેના દાસ, તેની દાસી અને તેના બળદ અને તેનાં ગધેડાં અને ઘાઘ વસ્તુ જે તારા પંડારીની છે, તેની લાલચ ન કર. તૌં યાં પર્વં ૨૦ આં ૧૬, ૧૭.

સમીક્ષક—વાહ! ત્યારેજ તો ઇસાઇયો પરદેશિયોના માત્રપર એવા ઝુકે છે કે જાણે તુરસ્થો જાળની પર, ભૂખ્યો અન્નની પર; જેવી આ કેવળ મનુષ્ય સિન્ધુની અને પક્ષપાતની વાત છે, તેવાજ ઇસાઇયોનો ઇશ્વર અવસ્થા હશે. જો કાંઈ કહે કે અમે સર્વ મનુષ્યમાત્રને પંડારી માનિયે, છિયે, તો મનુષ્યોવિના અન્ય કોણ સ્ત્રી અને દારી વાળા છે, કે જેને અપંડારી ગણ્યા? એટલા માટે એ વાતો સ્વાર્થી મનુષ્યોનો છે, ઇશ્વરની નથી.

૪૪. માટે હવે બાળકોમાંથી હરેક બેટાને અને સ્ત્રીને કે જે પુરૂષ સાથે સંયુક્ત થઈ હોય, (તેમને) પ્રાણુથી મારો. પરંતુ તે છોકરી જે પુરૂષ સાથે સંયુક્ત નથી થઈ, તેમને પોતાને માટે છવતી રાખો. તૌં ગિતીં પર્વં ૩૧ આં ૧૭, ૧૮.

સમીક્ષક—વાહ છા! મૂસા પેગમ્બર અને તમારો ઇશ્વર, ધન્ય છે! કે જે, સ્ત્રી બાળક, વૃદ્ધ અને પશુ આદિની હત્યા કરવાથી પણ અવગ નહીં રહે. અને એથી સ્પષ્ટ નિશ્ચિત થાય છે કે મૂસો વિપરીત હતો, કેમકે જો વિપરીત ન હોત તો અક્ષત યોનિ અર્થાત્ પુરૂષો સાથે સમાગમ ન કરેલી કન્યાઓને પોતાને માટે મંગાવતે. અથવા તેમને એવી નિર્દય અને વિપરીતપણની આજ્ઞા કેમ દેતે?

૪૫. જે કાઈ કાઈ મનુષ્યોને મારે અને તે મરીજાય, તેનો નિશ્ચય ઘાત કરવામાં આવે; અને તે મનુષ્ય ઘાતમાં ન લાગ્યો હોય, પરંતુ ઇશ્વરે તેના લાથમાં સોંપી દીધો હોય, ત્યારે હું તને નાસવાનું સ્થાન બતાવી દઈશ. તૌં યાં પર્વં ૨૧, આં ૧૨, ૧૩.

સમીક્ષક—જો આ ઇશ્વરનો ન્યાય સાચો છે તો મૂસો એક આદમીને મારી, ડાડીને નાસી ગયો હતો, તેને એ દંડ કેમ ન થયો? જો કહો, કે ઇશ્વરે મૂસાને મારવાને નિમિત્તે સોંપ્યો હતો તો ઇશ્વર પક્ષપાતી થયો કેમકે તે મૂસાનો રાજથી ન્યાય કેમ ન થવા દીધો?

૪૬. અને કુશળનું અગિદાન બળદોથી પરમેશ્વરને માટે ચઢાવ્યું. અને મૂસાએ અર્ધ લોહી લઈને પાંત્રોમાં રાખ્યું અને અર્ધ લોહી વેદીપર છાંટ્યું. અને મૂસાએ તે લોહીને લઈને લોકો ઉપર છાંટ્યું અને કહ્યું કે આ લોહી તે નિયમનું છે કે જેથી પરમેશ્વરે આ વાતોને માટે તમારો સાથ કર્યો છે. અને પરમેશ્વરે મૂસાને કહ્યું કે પહાડપર મારી પાસે આવ અને ત્યાં રહે. અને હું તને પથરની પાટી અને વ્યવસ્થા અને આજ્ઞા, જે મેં લખી છે, તે આપીશ. તૌં યાં પર્વં ૨૪ આં ૫, ૬, ૮, ૧૨.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! એ સર્વે જંગલી લોકોની વાતો. છે કે નહીં ? અને પરમેશ્વર તે બળદોનું અગિદાન લેતો અને વેદીપર વળી લોહી છાંટતો, એ કેવી જંગલીપણા અને અસભ્યતાની વાત છે ? જ્યારે ઇસ્રાઈલોનો ખુદ પણ બળદોનાં અગિદાન લે, તો તેના ભક્ત પણ બળદ, ગાયના અગિદાનના પ્રસાદથી પોતાનું પેટ કેમ ના ભરે ? અને જંગલી હાનિ કેમ ના કરે ! એવી એવી ભૂરી વાતો બાઇબલમાં ભરી છે, એમનાજ કુસરકારોથી વેદોમાં પણ એવા જુદા દોષ લગાડવા આવે છે. પરંતુ વેદોમાં આવી વાતોનું નામ પણ નથી, અને એ પણ નિશ્ચય થયો કે ઇસ્રાઈલોનો ઇશ્વર એક પહાડી મનુષ્ય હતો, પહાડપર રહેતો હતો. જ્યારે તે ખુદ સાહી, કલમ, કાગળ નહીં બનાવી બૂલતો હતો અને ન તેને તે પ્રાપ્ત થયાં હતાં તેટલામાટે પથરની પાટિયોપર લખી લખીને આપતો હતો, અને એજ જંગલિયો સામે ઇશ્વર પણ બની બેઠો હતો.

૪૭. અને બોલ્યો કે તું મારું રૂપ નથી જોઈ શકતો, કેમકે મને જોઈને કાઈ મનુષ્ય નહીં છવશે અને પરમેશ્વરે કહ્યું કે જે એક સ્થાન મારી પાસે છે અને તું તે પર ઉભો રહે. અને એમ થશે કે જ્યારે મારો વિશવ ચળકી નિકળશે ત્યારે તો હું તને પહાડની ખામાં રાખીશ. અને જ્યાંસુધી નીકળીશ ત્યાંસુધી તને મારા હાથથી ઢાંકી રાખીશ. અને પોતાનો હાથ ઉઠાવી કાઢશે અને મારી પીઠ જોશે, પરંતુ મારું રૂપ દેખાશે નહીં. તૌં યાં પર્વં ૩૩ આં ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! ઇસ્રાઈલોનો ઇશ્વર કેવળ મનુષ્યવત્ શરીર ધારી અને મૂસા સાથે કેવો પ્રપંચ રચાવે પોતે સ્વયં ઇશ્વર બની ગયો, જે પાછળ જોશે, રૂપ નહીં જોશે, તો હાથથી તેને ઢાંકા પણ દીધો નહીં હોય. જ્યારે ખુદાએ પોતાના હાથથી મૂસાને ઢાંક્યો હશે ત્યારે શું તેના હાથનું રૂપ તેણે નહીં જોયું હોય ?

લય વ્યવસ્થાનું પુસ્તક તૌં

૪૮. અને પરમેશ્વરે મૂસાને બોલાવ્યો, અને મંડળીના તંબૂમાંથી એ વચન તેને કહ્યું કે, ઇસ્રાએલનાં સન્તાનમાંથી બોલાવ અને તેને કહે કે જે કાંઈ તમારામાંથી પરમેશ્વર માટે ભેટ બધ, તો તમે દેશમાંથી અર્થાત્ ગાય, બળદ, ઘેટાં, બકરીમાંથી પોતાની ભેટ લાવો. તૌં લયં વ્યં પું પર્વં ૧ આં ૧, ૨

સમીક્ષક—હવે વિચારો ! કે ઇસ્રાઈલોનો પરમેશ્વર ગાય બળદાદિની ભેટ લેવાવાળો, કે જે

પોતાને માટે બલિદાન કરાવવાને માટે ઉપદેશ કરે છે. તે બળદ ગાય અથવા પશુઓના લોહી માંસને તરસ્યો ભૂખ્યો છે કે નહીં ? એથી તે અહિંસક અને ઇશ્વર કોટીમાં કદી પણ ગણાઈ શકતો નથી, કિન્તુ માંસાહારી પ્રપંચી મનુષ્યના જીવો છે.

૪૯. અને તે પેલા બળદને પરમેશ્વરની આગળ બલિ કરે, અને હારૂમનો બેટો યાજ્ઞક લોહીને નિકટ લાવે અને લોહીને યજ્ઞવેદીની ચારે બાજુ જે મંડળીના તંબૂના દ્વાર પર છે તે પર છાંટે. ત્યારે તે પેલા બેટના બલિદાનની ચામડી ઉતારે અને તેના ટુકડા ટુકડા કરે. અને હારૂમનો બેટો યાજ્ઞક યજ્ઞવેદી પર આગ મુકે અને તેના પર લાંકડા સિંચે. અને હારૂમનો બેટો યાજ્ઞક તેના ટુકડાઓને અને શિર તથા ચરબીને તે લાંકડાં પર કે જે યજ્ઞવેદીની આગ પર છે તે પર વિધિથી ધરે, જેથી તે બલિદાનની ભેટ થાય કે જે આગથી પરમેશ્વરની સુગન્ધને માટે ભેટ કરવામાં આવ્યું છે. તૌં ૯૦ વ્યં ૫૦ પું ૫૦ પર્વ ૧ આં ૫, ૬, ૭, ૮, ૯.

સમીક્ષક—જરાક વિચારો ! કે બળદને પરમેશ્વરની આગળ તેના ભક્ત મારે અને તે મરાવે અને લોહીને ચારે તરફ છાંટે, અગ્નિમાં હોમ કરે, ઇશ્વર સુગન્ધ લે, વાડ એ કસાઈઓના ધર કરતાં કાંઈ પણ ઓછી લીલા છે ? એથી ન બાઈબલ ઇશ્વરકૃત અને ન જંગલી મનુષ્ય સમાન તે લીલાધારી ઇશ્વર થઈ શકે છે.

૫૦. પછી પરમેશ્વર, મુસાને આ કહીને બોલ્યો કે જો તે અભિષેક કરવામાં આવેલો યાજ્ઞક લોકોના પાપની સમાન પાપ કરે તો તે પોતાના પાપને કારણ કે જે તેણે કર્યું છે તે પોતાના પાપની ભેટ તે રીતે નિઃસંકટ એક વાછરડી પરમેશ્વરને માટે લાવે, અને વાછરડીના શિર પર પોતાનો હાથ રાખે અને વાછરડીને પરમેશ્વરની આગળ બલી આપે. તૌં ૯૦ વ્યં ૫૦ પર્વ ૪૦ આં ૧, ૩, ૪.

સમીક્ષક—હવે જુઓ, પાપોને છાંડાવવાનાં પ્રાયશ્ચિત્ત, સ્વયં પાપ કરે, ગાય અથવા પશુઓની હત્યા કરે, અને તે પરમેશ્વર કરાવે, બન્ય છે કસાઈ લોકોને કે આવી વાતો કરનારને પણ ઇશ્વર માનીને પોતાની મુક્તિ આદિની આશા કરે છે.

૫૧. જ્યારે કોઈ અધ્યક્ષ પાપ કરે; ત્યારે તે નિસંદેહ બકરીના નર જાતિનાં બચ્ચાંને પોતાની ભેટ માટે લાવે, અને તેને પરમેશ્વરની આગળ બળી આપે, આ પાપની ભેટ છે. તૌં ૯૦ વ્યં ૫૦ પર્વ ૪ આં ૨૨, ૨૩, ૨૪.

સમીક્ષક—વાહજી ! વાહ ! ! જો એમ છે તો એમના અધ્યક્ષ—અર્થાત્ ન્યાયાધીશ તથા સેનાપતિ અથવા પાપ કરવાથી કેમ ડરતા હશે ? પોતે તો યથેષ્ટ પાપ કરે અને પ્રાયશ્ચિત્તના બદલામાં ગાય, વાછરડા, બકરાં આદિનાં પ્રાણ લે તેથી તો કસાઈ લોક કોઈ પણ કે પક્ષીનાં પ્રાણ લેવામાં સંકલિત નથી થતા. સાંભળો કસાઈ લોકો ! હવે તો એ જંગલી મતને છોડીને સુસભ્ય ધર્મમય વેદમતનો સ્વીકાર કરો કે જેથી તમારું કલ્યાણ થાય.

પરં અને જો તેની પાસે પેટું લાવવાની પૂજા ન હોય તો તે પોતાના કરેલા અપરાધ

માટે બે પિંડુકિયા અને કપોતનાં બે બચ્ચાં પરમેશ્વરને માટે લાવે, અને તેનું શિર તેનાં ગળાં માંથી મરડી નાખે, પરંતુ અન્નગ ન કરે. તેનાં કરેલાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અને તેને માટે ક્ષમા કરવામાં આવશે. પણ જો બે પિંડુકિયાં અને કપોતનાં બે બચ્ચાં લાવવાની પૂંજી ન હોય તો શેર ભર દળેલા ચોખાનો દશમો હિસ્સો પાપની ભેટને માટે લાવે * તે ઉપર તેલ ન નાખે અને તે ક્ષમા કરવામાં આવશે. તૌં લયં પર્વ પ આં ૭, ૮, ૧૦ ૧૧ ૧૨, ૧૩.

સમીક્ષક—હવે સાંભળો ! ઇસાઈઓમાં પાપ કરવાથી કોઈ ધનાઢ્ય પણ ડરતો ન હશે અને ન દરિદ્ર કેમકે એમનાં ઇશ્વરે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. સહજમાં કરી રાખ્યું છે. એક આ વાત ઇસાઈઓની બાઈબલમાં મહા અદ્ભુત છે કે કશું કર્યા વિના પાપથી પાપ છુટી જાય કેમકે એક તો પાપ કર્યું અને બીજું જીવોની હિંસા કરીને મહા આતંદયી માંસ ખાધું અને પાપ પણ છુટી ગયું. ભલા વાર કપોતનાં બચ્ચાંનું ગળું મરડવાથી બહુ સમય સુધી તરફડતું હશે તોપણ ઇસાઈઓને દયા નથી આવતી ! દયા કેમ કરીને આવે ? એમના ઇશ્વરનો ઉપદેશજી હિંસા કરવાનો છે. અને જ્યારે સર્વ પાપોનાં એવાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તો ઇસાના વિશ્વાસથી પાપ છુટી જાય છે, એવો મોટો આડંબર શા માટે કરો છો ?

પ૩. તેજ અન્નિદાનની ચામડી તેજ ચાજકની થશે જોણે તેને ચઢાવ્યું, અને સમસ્ત ભોજનની ભેટ કે જે તંદૂરમાં પકાવવામાં આવે તે અને સર્વ જે કઢાઇમાં અથવા તાવી પર પકાવવામાં આવે તે પણ તેજ ચાજકની થશે. તૌં લયં પર્વ ૭ આં ૮, ૯

સમીક્ષક—અમે જાણતા હતા કે અહીં દેવીના ભોપા અને મંદિરોના પુજારિયેશ્વરી પોપ લીલાં વિચિત્ર છે, પરંતુ ઇસાઈઓના ઇશ્વર અને તેમના પુજારિયોની પોપ લીલા એનાથી સંદસગણી વધારે છે, કેમકે ચામડાના દામ અને ભોજનના પદાર્થ ખાવાના મળે પછી તો ઇસાઈઓએ ખુબ મોજ ઉડાવી હશે ? અને હવણા પણ ઉડાવતા હશે ? ભલા વાર કોઇ મનુષ્ય એક બાળકને મરાવે અને બીજા બાળકને તેનું માંસ ખવડાવે, એમ કદી થઇ શકે છે ? તેમજ ઇશ્વરનાં સર્વ મનુષ્ય અને પશુ, પક્ષી આદિ સર્વ જીવ પુત્રવત્ છે, પરમેશ્વર એવું કામ કદી નથી કરી શકતો, એથીજ

* આ ઇશ્વરને ધન્ય છે. કે જોણે વાછરડાં, ઘેટાં બકરીનાં બચ્ચાં, કપોત અને દળેલા આંટા સુધી લેવાનો નિયમ કર્યો. અદ્ભુત વાત તો એ છે કે કપોતનાં બચ્ચાં “ગરદન મરડાવીને” લેતો હતો, અર્થાત્ ગરદન તોડવાનો પરિશ્રમ ન કરવો પડે. એ સર્વ વાનો જોવાથી વિદિત થાય છે કે જંગલિયોમાં કોઈ ચતુર પુરૂષ હતો, તે પહાડ પર જઈ એડાં અને પોતાને ઇશ્વર પ્રસિદ્ધ કર્યો. જંગલી અજાની હતા તેમણે તેને ઇશ્વર સ્વીકારી લીધો. પોતાની યુક્તિયોથી તે પહાડ પર ખાવાને માટે પશુ, પક્ષી અને અન્નાદિ મંગાવ્યા કરતો હતો, અને મોજ કરતો હતો; તેના દૂત શિસ્તી કામ કર્યા કરતા હતા. સજ્જનો ! વિચારો કે કયાં તો આ બાઈબલમાં વાછરડાં, ઘેટાં, બકરીનાં બચ્ચાં, કપોત અને દળેલાં અન્નનો ખાનાર ઇશ્વર અને કયાં સર્વવ્યાપક સર્વેશ, અજન્મા, નિરાકાર, સર્વશક્તિમાન, ન્યાયકારી ઇત્યાદિ ઉત્તમ ગુણયુક્ત વેદોક્ત ઇશ્વર ?

એ બાઈબલ ઇશ્વરદૃત અર્પન એમાં લખેલો ઇશ્વર, અને તેના માનનારા ધર્મજ્ઞ, કદી સિદ્ધ નથી થઈ શકતા, એવીજ સર્વ વાતો લવ વ્યવસ્થા અદિ પુસ્તકોમાં ભરી છે; ક્યાં સુધી ગણાવિશે ?

ગણત્રીનું પુસ્તક.

૫૪. ગંધડીએ પરમેશ્વરના દૂતને પોતાના હાથમાં ત્રણવાર ખેંચીને માર્ગમાં ઉભેલો જોયો ત્યારે ગંધડા માર્ગથી અલગ ખેતરમાં ફરી ગઈ માર્ગમાં ફરવાને માટે બ્રહ્માએ ગંધડીને લોક-ડીથી મારી, ત્યારે પરમેશ્વરે ગંધડીનું મુખ ખોલ્યું અને તેણે બ્રહ્મામને કહ્યું કે મેં તારું શું કર્યું છે કે તે મને હવણા ત્રણ વાર મારી. તોં ગિં ૫૦ ૨૨ આં ૨૩, ૨૮

સમીક્ષક—પ્રથમ તો ગંધડાં પર્યન્ત ઇશ્વરના દૂતને જોતાં હતાં અને આજ કાલ બિશપ પાદરી આદિ શ્રેષ્ઠ વા અશ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને પણ ખોદા કે તેનાં દૂતો નથી દેખાતા શું આજ કાલ પરમેશ્વર અને તેના દૂત છે કે નહીં ? જો છે તો શું મહા નિદ્રામાં સુતા છે ? કે રોગી થયા છે અથવા અન્ય ભૂગોળમાં ચાલ્યા ગયા ? કે કેઈ અન્ય ધંધામાં લાગી ગયા ? કે હવે ઇસાઈ થોડી રીસાઈ ગયા ? અથવા મરી ગયા ? વિદિત નથી થતું કે શું થયું, અનુમાન તો એમ થાય છે કે જો હવે નથી અને દેખાતા નથી તો ત્યારે પણ નહીં હતા અને ન દેખાતા હશે કિંતુ એ કેવલ મનમાન્યા ગપોડા ઉડાવ્યા છે.

સમુએલનું બીજું પુસ્તક.

૫૫. અને તેજ રાત્રે એમ થયું કે પરમેશ્વરનું વચન, એમ કહીને નાતન પોહુંચ્યો. કે જા અને મારા સેવક દાઉદને કહે કે પરમેશ્વર એમ કહે છે કે મારા નિવાસને માટે તું એક ઘર બનાવશે કેમકે જ્યારથી ઇસ્રાયેલના સંતાનને મિશ્રથી કાઢી લાવ્યો ત્યારથી મેં તો આજ દીન સુધી ઘરમાં વાસ નથી કર્યો; પરંતુ તંજૂમાં અને કેરામાં રૂંધા કર્યું. તોં સમુએલ ૭ બીજું પુ ૭ ૫, ૬

સમીક્ષક—ઇસાઇયોનો ઇશ્વર મનુષ્યવત્ દેહધારી હોવામાં હવે કાંઈ સંદેહ રહેવા નથી. અને તાણા (મેણા) મારે છે કે મેં ઘણો પરિશ્રમ કર્યો, અહીં તહીં ડોલતો રૂંધો તો હવે દાઉદ ઘર બનાવી આપે તો તેમાં આરામ કરું. હવે ઇસાઇયોને એવો ઇશ્વર અને એવાં પુસ્તક માનવામાં લજ્જા કેમ નથી આવતી ? પરંતુ શું કરે બિચારા ઇસાઇજ ગયા, હવે નિકળવા માટે મહા પુરૂષાર્થ કરવો ઉચિત છે.

રાજઓનાં પુસ્તક.

૫૬. અને બાબુલના રાજા નબુપદ નજરના રાજ્યના ઓગણિશમાં વર્ષનાં પાંચમાં માસની સાતમી તિથિમાં બાબુલના રાજાને એક સેવક નબુસર અદાન જે પોતાની સેનાનો પ્રધાન અધ્યક્ષ હતો તે જરૂસલેમમાં આવ્યો અને તેણે પરમેશ્વરનું મંદિર અને રાજાનું સુવન અને જરૂસલેમના સમગ્રાં ઘર અને દરેક મોટાં ઘરને બાળી મૂક્યાં અને કસદિયોની તમામ સેનાએ તેનિજ સેનાના

અધ્યક્ષની સાથેજ જરૂરમની લીંતેને ચારે તરફથી ઢોળી પાડી. તોં રાં પર્વંરપ આં ૮, ૯, ૧૦.

સમીક્ષક— શું કરે ઈસાઇયોના ઇશ્વરે તો પોતાના આરામને માટે દાકદ આદિથી ધર બંધાવ્યું હતું, તેમાં આરામ કરતો હશે, પરંતુ નબૂસર અત્રને ઇશ્વરના તે ધરને નષ્ટબ્રષ્ટ કરી દીધું અને ઇશ્વર વા તેના દુતોની સેના કાંઈ પણ ન કરી શકી. પ્રથમ તો એમને ઇશ્વર મોટી લડાઇથી મારતો હતો અને વિજયી થતો હતો, પરંતુ હવે પોતાનું ધર બગાવી તોડાવીને બેઠો કોણ જાણે ચુપચાપ કામ બેસી રહ્યો? અને કોણ જાણે તેના દુત ક્યાં નાસી ગયા? આંવે સમયે કોઈ પણ કામ ન આવ્યા? અને ઇશ્વરનું પરાક્રમ પણ કોણ જાણે ક્યાં ઉડી ગયું? યદિ આ વાત સત્ય હોય તો જે જે વિજયની વાતો પ્રથમ લખી તે તે સર્વ વ્યર્થ થઇ ગઇ! શું મિશ્રના બાળક બાળકીયોને મારવામાંજ શુરવીર બન્યો હતો? હવે શુરવીરોની સન્મુખ ચુપ ચાપ થઇ બેઠો? આ તો ઇસાઇયોના ઇશ્વરે પોતાની નિંદા અને અપ્રતિષ્ઠા કરાવી લીધી. એવીજ આ પુસ્તકમાં હજારો નકામી કહાણીઓ ભરી મુકી છે.

જબૂર બીજે ભાગ.

કાળના સમાચારનું પ્રથમ પુસ્તક.

૫૭. તે પરમેશ્વર મારા ઇશ્વરે ઇસ્ત્રાયલ પર મરી (મરકી) મોકલી અને ઇસ્ત્રાયલમાંથી સત્તર સહસ્ત્ર પુરૂષ મરી ગયાં. કાલં દૂર ૨ પર્વ ૨૧ આં ૧૪.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ઇસ્ત્રાયલના અને ઇસાઇયોના ઇશ્વરની લીલા જે ઇસ્ત્રાયલ કુળને ધણુજ વર આપ્યા હતા અને રાત્રિન જેનાં પાલનમાં ડાલતો હતો તે હવે ઝટ કોપિત થઇને મરી મોકલીને સત્તર સહસ્ત્ર મનુષ્યોને મારી નાખ્યાં. જે આ કોઈ કવિએ લખ્યું છે તે સત્ય છે કે

ક્ષણે રુષ્ટઃ ક્ષણે તુષ્ટો રુષ્ટઃ તુષ્ટઃ ક્ષણે ક્ષણે ।

अव्यवस्थित चित्तस्य प्रसादोऽपि भयंकरः ॥ ६ ॥

કોઈ મનુષ્ય ક્ષણમાં પ્રસન્ન ક્ષણમાં અપ્રસન્ન થાય છે અર્થાત્ ક્ષણે ક્ષણે પ્રસન્ન અપ્રસન્ન થાય તેની પ્રસન્નતા પણ બયકાયક હોય છે. તેવીજ લીલા ઇસાઇયોના ઇશ્વરની છે.

ઐયૂબનું પુસ્તક.

૫૮. અને એક દિવસે એવું થયું કે પરમેશ્વર સન્મુખ ઇશ્વરનો પુત્ર આવી ઉભો રહ્યો અને સેતાન પણ તેની મધ્યમાં પરમેશ્વરની આગળ આવી ઉભો રહ્યો અને પરમેશ્વરે સેતાનને કહ્યું કે તું ક્યાંથી આવે છે ત્યારે સેતાને ઉત્તર આપીને પરમેશ્વરને કહ્યું કે પૃથિવીપર ધુમનો અને અહીં તહીંથી ફરતો ચાલ્યો આવું છું. ત્યારે પરમેશ્વરે સેતાનને પૂછ્યું કે તો મારા દાસ ઐયૂબને ઓળખ્યો છે કે તેના સમાન પૃથિવીમાં કોઈ નથી, તે સિદ્ધ અને ખરો જન ઇશ્વરથી ડરતો અને પાપથી અલગ રહે છે અને હવેજા સુધી પોતાની સવ્યાધને ધરી રાખી છે.

અને તેં મને તેને વિનાશરણ નાશ કરવાને ઉચ્છેડ્યો છે. ત્યારે સેતાને ઉત્તર આપીને પરમેશ્વરને કહ્યું કે આમડાને માટે આમડું હાં જે મનુષ્યનું છે તે પોતાના પ્રાણને માટે આપશે. પરંતુ હવે હાથ લખ્યાવ અને તેનાં હાડ માંસને અડક ત્યારે તે નિસ્સન્દેહ તને તારી સામે ત્યાગશે. ત્યારે પરમેશ્વરે સેતાને કહ્યું કે જો, તૂ તારા હાથમાં છે, કેવલ તેના પ્રાણને બચાવ. ત્યારે સેતાને પરમેશ્વરની આગળજી આપ્યો ગયો અને ઐયુષને માથાંથી તળીયાં સુધી નહારા ફાટાઓથી માર્યો.

જનૂર, ઐયુ. પર્વ ૨ આં ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! ઇસાઇયાના ઇશ્વરનું સામર્થ્ય કે સેતાને તેની સામે તેના ભક્તોને દુઃખ દે છે, તે પણ સેતાને દણ્ડ, દેધને પોતાના ભક્તોને બચાવી શકતો નથી તેમ દૂતોમાંથી પણ કોઈ તેની સામે થઈ શકે એમ નથી એક સેતાને સર્વને લખનાં કરી રાખ્યા છે; અને ઇશ્વર પણ સર્વજ્ઞ નથી. જો સર્વજ્ઞ હોત તો પરીક્ષા સેતાને પાસે કેમ કરાવત ?

ઉપદેશનું પુસ્તક.

૫૯. હાં, મારાં અંતઃકરણે બુદ્ધિ અને જ્ઞાન બહુ જોયાં છે, અને મેં બુદ્ધિ અને વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ જાણવાને મન લગાડ્યું અને મેં જાણી લીધું કે આ પણ મનનું લોહપત્તા પાણું છે કેમકે અધિક બુદ્ધિમાં મહાશોક છે, અને જે જ્ઞાનમાં વધે છે તે દુઃખમાં વધે છે.

જ. ઉ. પર્વ ૧ આં ૧૬, ૧૭, ૧૮.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! જે બુદ્ધિ અને જ્ઞાન પર્ચાયવાચી છે, તેને જે માને છે, અને બુદ્ધિ વૃદ્ધિમાં શોક અને દુઃખ માનવાં, એ અવિદ્વાનો વિના એવા લેખ કોણ લખી શકે છે ? એટલા માટે આ બાઈબલ ઇશ્વરની બનાવેલી તો શું પણ કોઈ વિદ્વાનની પણ બનાવેલી નથી.

આ થોડુંક તૌરેત, અને જનૂરના વિષયમાં લખ્યું, આની આગળ કાંઈ મત્તી રચિત આદિ ઈજલ વિષયમાં લખવામાં આવે છે કે જેને ઇસાઇયા બહુજ પ્રમાણભૂત માને છે. જેનું નામ ઈજલ રાખ્યું છે, તેની પરિક્ષા થોડીક લખિયે છિયે, કે એ કવી છે.

મત્તી રચિત ઈજલ.

૬૦. ઇસુખ્રીસ્તનો જન્મ એવી રીતે થયો, કે તેની માતા મરિયમની યુસફ સાથે માંગણી થઈ હતી, પણ તેમના સંયોગ થવાની પેઠેલાંજ તે જોવામાં આવી કે પવિત્ર આત્માથી ગર્ભવતી છે. જુઓ, પરમેશ્વરના દૂતે સ્વપ્નમાં તેને દર્શન દેધને કહ્યું. હે ! દહિદનાં સન્તાન યુસફ ! તું તારી સ્ત્રી મરિયમને અહીં લાવવાથી ન ડર કેમકે તેને જે ગર્ભ રહેા છે તે પવિત્ર આત્માથી છે.

ઈં ૦ પર્વ ૧ આં ૧૮, ૨૦.

સમીક્ષક—આ વાતોને કોઈ વિદ્વાન નથી માની શકતા કે જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ અને સ્પષ્ટિકમથી વિરૂદ્ધ છે. આ વાતોનું માનવું એ મૂર્ખ મનુષ્ય જંગલિયોનું કામ છે, સભ્ય વિદ્વાનોનું નહીં. વાક, જે પરમેશ્વરનો નિયમ છે, તેને કોઈ તોડી શકે છે? જો પરમેશ્વર પણ નિયમને ઉલટ પાલટ

કરે તો તેની આજ્ઞાને કોઈ ન માને અને તે પણ સર્વજ્ઞ અને નિર્ભય છે, આવી રીતે તો જે જે કુમારિકાના ગર્ભ રહી જાય, ત્યારે સર્વ કોઈ એમ કહી શકે છે કે એમાં ગર્ભનું રહેવું ઈશ્વરની તરફથી છે. અને જૂઠું મૂક કહી દે કે પરમેશ્વરના હુકમે મને સ્વપ્નમાં કહી દીધું છે કે આ ગર્ભ પરમાત્માની તરફથી છે. જેમ આ અસંભવ પ્રપંચ રચ્યો છે, તેમજ સૂર્યથી કુન્તીનું ગર્ભવતી થવું પણ પુરાણોમાં અસંભવ લખ્યું છે. એવી એવી વાતોને આંખના આંધળા અને ગાંઠના પૂરા લોકો માની ભ્રમજનમાં પડે છે. આ એવી વાત થઈ હશે; કોઈ પુરૂષની સાથે સમાગમ થવાથી મરિયમ ગર્ભવતી થઈ હશે, વા કોઈ બીજાએ એવી અસંભવ વાત ઉડાવી હશે કે એમાં ગર્ભ ઈશ્વરની તરફથી છે.

૬૧. ત્યારે આત્મા ઇશુને જંગલમાં લઈ ગયો કે સેતાનથી તેની પરિક્ષા કરવામાં આવે. તે ચાલીસ દિવસ અને ચાલીસ રાત્ર ઉપવાસ કરીને પછી ભૂખ્યો થયો ત્યારે પરિક્ષા કરનારે કહ્યું કે જો તું ઈશ્વરનો પુત્ર છે તો કહી દે કે આ પથર રોટલિયો બની જાય. ઈ. પર્વ. ૪. આ. ૧, ૨, ૩,

સમીક્ષક—આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે ઇસાઇયોનો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ નહીં, કેમકે જો સર્વજ્ઞ હોત તો તેની પરિક્ષા સેતાન પાસે કેમ કરાવત? પોતેજ જાણી લેત. વાફ, કોઈ ઇસાઇયોને આજ કાલ ચાલીસ રાત્ર અને ચાલીસ દિવસ ભૂખ્યો રાખે તો કદી પણ બચી શકશે? અને એથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે ન તે ઈશ્વરનો એટો અને ન કાંઈ તેમાં કરામત અર્થાત્ સિદ્ધિ હતી; નહીં તો સેતાનની સન્મુખ પથરની રોટલિયો કેમ ન બનાવી દેત? અને પોતે ભૂખ્યો કેમ રહેતે? અને સિદ્ધાંત એ છે કે પરમેશ્વરે જે પથર બનાવ્યા છે, તેને રોટલી કોઈ પણ નથી બનાવી શકતો અને ઈશ્વર પણ પૂર્વકૃત નિયમને ઉલટો નથી કરી શકતો, કેમકે તે સર્વજ્ઞ અને તેના સર્વ કામ ભુલચૂક વિનાનાં છે.

૬૨. તેણે તેને કહ્યું, મારી પાછળ આવ, હું તમને મનુષ્યોનો મહત્ત્વ બનાવીશ, તે તરત જાગોને છોડીને તેની પાછળ ચાલ્યા. ઈ. પર્વ. ૪ આ. ૧૬, ૧૦, ૨૧.

સમીક્ષક—વિદિત થાય છે કે તે આજ પાપ અર્થાત્ તૈરેતમાં જે દશ આજ્ઞાઓમાં લખ્યું છે કે—(સન્તાનો પોતાના માતા પિતાની સેવા અને માન્ય કરે કે જેથી તેમની ઉમર વધે) તે પ્રમાણે ઇસાએ ન માતા પિતાની સેવા કરી અને બીજાને પણ માતા પિતાની સેવાથી છોડાવ્યા એજ અપરાધથી ચિરંજીવી ન રહ્યો. અને એ પણ વિદિત થયું કે ઇસાએ મનુષ્યોને ફસાવવા માટે એક મત ચલાવ્યો છે કે જળમાં માછલીની માફક મનુષ્યોને સ્વમતમાં ફસાવીને પોતાનું પ્રયોજન સાધવું. જ્યારે ઇસુજ એવો હતો તો આજ કાલના પાદરી લોકો પોતાની જળમાં મનુષ્યોને ફસાવે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? કેમકે જેમ મોટી મોટી અને ઘણી માછલિયોને જળમાં ફસાવનારની પ્રતિષ્ઠા અને જીવિકા સારી થાય છે તેમજ જે ઘણાઓને પોતાના મતમાં ફસાવી લે તેની અધિક પ્રતિષ્ઠા અને જીવિકા સારી થાય છે. એથીજ એ લોક જેમણે વેદ અને શાસ્ત્રો નથી બણ્યા, નથી સાંભળ્યા તે બિચારાં બોળાં મનુષ્યોને પોતાની જળમાં ફસાવીને

તેના માખાપ કુટુંબાદિથી પૃથક કરી દે છે. એ ઉપરથી સર્વ વિદ્વાન આર્યોને ઉચિત છે કે સ્વયં એમની ભ્રમજ્ઞાથી બચીને અન્ય પોતાના ભોળા બાધ્યોને બચાવવામાં તત્પર રહે.

૬૩. ત્યારે ઇંદુ આખા ગાંધીસ દેશમાં તેમની સભાઓમાં ઉપદેશ કરતો હવે અને રાજ્યના સુમમાચાર પ્રચાર કરતો હવે અને લોકોમાં હરએક રોગ અને હરેક વ્યાધિઓને સારા કરતો હવે કૃપા કર્યું. સર્વ રોગિયો જે નાના પ્રકારના રોગો અને પીડાઓથી દુઃખી હતા અને ભૂતપ્રસ્તો અને મૃગી રોગવાળા અને અર્ધ્યાગિયોને તેની પાસે લાગ્યા અને તેણે સારા કર્યા.

ઈં મત્તીં પર્વં ૪ આં ૨૩, ૨૪, ૨૫.

સમીક્ષક—જેમ આજ કાલ પોપલીલા કાઢવી, મંત્ર, પુરસ્ચરણ, આશીર્વાદ બીજ, અને ભસ્મની સુટકી આપવાથી ભુતો કાઢવા, રોગો છોડાવવા, એ સાચું હોય તો તે ઇંદુજની વાત પણ સાચી હોય એ કારણથી ભોળા મનુષ્યોને ભ્રમમાં ફસાવવા માટે એ વાતો છે, જે ઇસાઈયો ઇસાની વાતોને માને છે તો પછી અહીંના દેવીભક્તોની વાતો કેમ નથી માનતા? કેમકે તે વાતો તેની સદૃશ છે.

૬૪. ધન્ય તે જે મનમાં દીન છે, કેમકે સ્વર્ગનું રાજ્ય તેનું જ છે. કેમકે હું તમને સાચું કહું છું કે જ્યાં સુધી આકાશ અને પૃથિવી ટળી ન જાય ત્યાંસુધી વ્યવસ્થાથી એક માત્રા અને એક બિંદુ વિના પૂરાયે ન ટળશે. એટલા માટે આ અતિ નાની આજ્ઞાઓમાંથી એકને લોપ કરી અને લોકોને તેવું જ સિખાવ તે સ્વર્ગના રાજ્યમાં સર્વથી નાનો કહેવાશે.

ઈં મત્તીં પર્વં ૫. આં ૩, ૪, ૧૮, ૧૯.

સમીક્ષક—જે સ્વર્ગ એક છે તો રાજા પણ એક હોવો જોઈએ, એટલા માટે જેટલા દીન છે તે સર્વ સ્વર્ગે જશે તો સ્વર્ગમાં રાજ્યનો અધિકાર કોને થશે? અર્થાત્ પરસ્પર લઢાઇ બપેડા કરશે, અને રાજ્ય વ્યવસ્થા ખંડખંડ થઇ જશે? અને દીનના કહેવાથી જે કંગાલ અર્થ લેશે ત્યારે તો હીક નહિ, જે નિરભિમાની અર્થ લેશે તો પણ હીક નહી કેમકે દીન અને અભિમાનનો એકાર્થ નથી કિંતુ જે મનમાં દીન થાય છે તેને સંતોષ કદી નથી થતો એટલા માટે એ વાત હીક નહી; જ્યારે આકાશ પૃથિવી ટળી જાય ત્યારે વ્યવસ્થા પણ ટળી જશે. એવી અનિત્ય વ્યવસ્થા મનુષ્યોની હોય છે, સર્વજ ઇશ્વરની નહી અને આ એક પ્રલોભન અને ભયમાત્ર દીધો છે કે જે આ આજ્ઞાને નહિ માને તે સ્વર્ગમાં સર્વથી નાના ગણવામાં આવશે.

૬૫. અમારી દિવસ ભરની રાટલી આજ અમને આપો. પોતાને માટે પૃથિવીપર ધનનો સંચય નહિ કરો. ઈં મં પર્વં ૬ આં ૧૧, ૧૯

સમીક્ષક—એથી વિદિત થાય છે કે જે સમયે ઇસાનો જન્મ થયો છે તે સમયે લોકો જંગલી અને દરિદ્ર હતા તથા ઇસુ પણ તેવો જ દરિદ્ર હતો. તેથી તો દિવસભરની રાટલીની પ્રાપ્તિને માટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે અને શિખવે છે. જ્યારે એમ છે તો ઇસાઈ લોક ધન સંચય કેમ કરે છે? તેમને ઉચિત છે કે ઇસાના વચનથી વિરુદ્ધ ન આજીને સર્વ દાન પુણ્ય કરીને દીન થઇ જાય.

૬૬. હરેક જે મને હે પ્રભુ હે પ્રભુ કહે છે. તે સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ નહીં કરશે.
ઈ૦ મ૦ પર્વ૦ ૭ આ૦ ૨૧

સમીક્ષક—હવે વિચારો કે મોટા મોટા પાદરી બિશપ સાહેબ અને ક્રિશ્ચિયન લોક જો આ ઇસાનું વચન સત્ય છે એમ સમજે, તો ઇસાને પ્રભુ અર્થાત્ ઇશ્વર કદી પણ ન કહે. જો એ વાતને નહિ માનશે તો પાપથી કદી પણ નહીં બચી શકશે.

૬૭. તે દિવસે ઘણાંક મને કહેશે ત્યારે હું તેમને ખુલ્લું કરીને કહીશ, મેં તમને કદી પણ નથી જાણ્યા, કુર્મ કરનારાઓ મારાથી દૂર થાઓ. ઈ૦ મ૦ પર્વ૦ ૭, આ૦ ૨૨, ૨૩

સમીક્ષક—જુઓ ! ઇસુ જંગલી મનુષ્યોને વિશ્વાસ કરાવવા માટે સ્વર્ગમાં ન્યાયાધીશ બનવા ચાહતો હતો, એ કેવલ ભોળા મનુષ્યોને પ્રલોભન આપવાની વાત છે.

૬૮. અને જુઓ, એક કોઢિયાએ આવીને તેને પ્રણામ કરી કહ્યું કે હે પ્રભુ જો આપ ચાહો તો મને શુદ્ધ કરી શકો છો. ઇશુએ હાથ લાંબાવી તેને અડીને કહ્યું કે હું તો ચાહું છું શુદ્ધ થઈ જા, અને તેનો કોઢ તુરત શુદ્ધ થઈ ગયો. ઈ૦ મ૦ પર્વ૦ ૮ આ૦ ૨, ૩

સમીક્ષક—એ સર્વ વાતો ભોળા મનુષ્યોને ઇસાવવાની છે. કેમકે જ્યારે ઇસાઈ લોક આ વિદ્યા, સ્પષ્ટક્રમ વિરૂદ્ધ વાતોને સત્ય માને છે તો પછી શુદ્ધાર્થ, ધન્વંતરિ, કશ્યપ આદિની વાત જે પુરાણ અને ભારતમાં લખી છે કે અનેક દેવોની મરેલી સેનાને જીવતી કરી આપી બ્રહ્મસ્પતિના પુત્ર ક્યને તેના ટુકડા ટુકડા કરીને જનાવર અને મત્સ્યોને ખવાડી દીધો પછી પાછો પણ શુદ્ધાર્થે જીવતો કરી દીધો. પશ્ચાત્ ક્યને મારો શુદ્ધાર્થને ખવડાવી દીધો, પછી તેને પેટમાં જીવતો કરીને બહાર કહાડ્યો, પોતે મરી ગયો; તેને ક્યે જીવતો કર્યો, કશ્યપ ઋષિએ મનુષ્ય સહિત વૃક્ષને તક્ષકથી ભસ્મ થયા પછી પુનઃ વૃક્ષ અને મનુષ્યને જીવિત કરી આપ્યાં, ધન્વંતરિએ લાખો મુરદાં જીવાડ્યાં, લાખો કોઢિયા આદિ રાગિયોને સારા કર્યા, લાખો આંધળાં અને બહેરાંને આંખ અને કાન આપ્યાં છતાં ક્યાને મિથ્યા કેમ કહો છો ? જો હિંદુ વાતો મિથ્યા છે તો ઇસાની વાત મિથ્યા કેમ નહીં ? જે અન્યની વાતને મિથ્યા અને પોતાની જુડીને સાચી કહે છે તે હકી કેમ નહીં; એટલા માટે ઇસાઈઓની વાતો કેવલ હકની અને બાળકોના જેવી છે.

૬૯. ત્યારે ભૂતગ્રસ્ત મનુષ્ય કબરસ્થાનમાંથી નિકળી તેને આવી મળ્યો, જે એટલે સુધી અતિ પ્રયત્ન હતો કે તે માર્ગથી કાંઈ જઈ શકતું ન હતું, અને જુઓ, તેમણે જોરશોરથી કહ્યું કે ઇશુ ઇશ્વરના પુત્ર ! આપને અમારી સાથે શું કામ છે ? શું આપ સમયનો પેહેલાં અમને પીડા દેવાને અહીં આપ્યા છો, તે ભૂતોએ તેની વિનંતી કરી કહ્યું જો આપ અમને કાઢો છો તો સૂરોના ઝુંડમાં પેસવા દો, તેણે તેને કહ્યું જાઓ અને તેઓ નિકળીને સૂરોનાં ઝુંડમાં પેસા અને જુઓ સૂરોનું તમામ ઝુંડ કરાડાપરથી સમુદ્રમાં દોડી ગયું અને પાણીમાં ડૂબી મર્યું. ઈ૦ મ૦ પર્વ૦ ૮. આ૦ ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧ ૩૨, ૩૩.

સમીક્ષક—લલા વાર, અહીં જરાક વિચાર કરિએ તો એ વાતો સર્વે જુદી છે, કેમકે મરેલું મનુષ્ય કબરસ્થાનમાંથી કદી પણ નિકળી શકતું નથી, તે કોઈ પર નથી જતું, નથી સમ્વાદ કરતું એ સર્વ વાતો અજ્ઞાનિયોની છે, જે કે મહા જંગલી છે તે એવી વાતો પર વિશ્વાસ લાવે છે અને પેલા સુવરોની હત્યા કરાવી તેનું અને સુવરોવાળાની હાનિ કરવાનું પાપ ઇસાને થયું હશે. અને ઇસાઈ લોક ઇસાને પાપ ક્ષમા અને પવિત્ર કરનાર માને છે તો પેલાં ભુતોને પવિત્ર કેમ ન કરી શક્યો? અને સુવરવાળાની હાનિ કેમ ન લરી આપી? શું આજ કાલના સુશિક્ષિત ઇસાઈ અંગ્રેજોને તે આ ગપોડાને પણ માનતા હશે, જે માને છે તો હજી બ્રમળજમાં પડ્યા છે.

૭૦ જુઓ લોકો એક અર્ધાંગીને જે ખાટલા ઉપર સુતો હતો તેને તેની પાસે આણ્યો અને ઇશુએ તેનો વિશ્વાસ જોઈને તે અર્ધાંગીને કહ્યું હું પુત્ર ઢાંઢસ કર તારાં પાપ ક્ષમા કરવામાં આવ્યાં છે હું ધર્મિયોને નહીં પરંતુ પાપિયોને પશ્ચાત્તાપ માટે બોલાવવાને આવ્યો છું, ઈં ૦ મં ૦ પર્વ ૦ ૯ આં ૦ ૨, ૧૩

સમીક્ષક—આ પણ વાત એવીજ અસંભવ છે કે જેવી પૂર્વે લખી આવ્યા છિયે. અને જે પાપ ક્ષમા કરવાની વાત છે તે કેવળ ભોળા લોકોને પ્રલોભન દઈને ફસાવવાનું છે. જેમ બીજાએ પીધેલું મદ્ય, ભાંગ અને ખાધેલી અફામનો નિશો અન્યને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી તેમજ કોઈનું કરેલું પાપ કોઈની પાસે જતું નથી, કિતું જે કરે છે તેજ ભોગવે છે એજ ઇશ્વરનો ન્યાય છે. જે અન્યનું કરેલું પાપ પુણ્ય અન્યને પ્રાપ્ત થાય અથવા ન્યાયાધીશ સ્વયં લઈ લે કે કર્તાઓને યથાયાજ્ય ફલ ઇશ્વર ન આપે તો તે અન્યાયકારી થઈ જાય; જુઓ ધર્મજ કલ્યાણકારક છે ઇસુ કે અન્ય કોઈ નથી. અને ધર્મીઓને માટે ઇસા આદિની કાંઈ અવસ્યકતા પણ નથી અને ન પાપિયોને માટે પણ, કેમકે પાપ કોઈનું છુટી શકતું નથી.

૭૧ ઇશુએ પોતાના આર શિષ્યોને પોતાની પાસે બોલાવીને તેમને અશુદ્ધ ભૂતો પર અધિકાર આપ્યો કે તેમને કહાડે અને હરેક રોગ અને હરેક વ્યાધીને સારા કરે. બોલનાર તો તમે નથી પરંતુ તમારા પિતાનો આત્મા તમારાંમાં બોલે છે, એમ નહીં સમજતા કે હું પૃથિવી પર મેળાપ કરાવવા આવ્યો છું પરંતુ ખૂણ ચલાવવાને આવ્યો છું. હું મનુષ્યોને તેના પિતાથી અને બેટીને તેની માથી અને વહુને તેની સાસુથી અલગ કરવાને આવ્યો છું. મનુષ્યના ઘરનાજ લોક તેના વેરી થશે. આ ૨૪, ૩૫, ૩૬. ઈં ૦ મં ૦ પર્વ ૦ ૧૦ આં ૦ ૧૩.

સમીક્ષક—એ તેજ શિષ્ય છે કે જેમાંથી એક ૩૦ ત્રીસ રૂપિયાના લોભપર ઇસાને પકડાવશે અને અન્ય બદલાઈને અલગ અલગ નાસી જશે. લલા વાર એ વાતો જ્યારે વિદ્યાર્થીજ વિરૂદ્ધ છે કે ભુતોનું આવવું અને કાઢવું, ઔષાધ કે પથ્ય વિના વ્યાધિયોનું છુટવું, સૃષ્ટિકર્મથી અસંભવ છે. એટલામાટે એવી એવી વાતોને માનવી એ અજ્ઞાનિયોનું કામ છે. જે જીવ બોલનાર નથી, ઇશ્વર બોલનાર છે, તો જીવ શું કામ કરે છે? અને સત્ય કે મિથ્યાભાષણનું ફળ સુખ કે દુઃખને ઇશ્વરજ ભોગતો હશે, એ પણ એક મિથ્યા વાત છે. અને જેમ ઇસુ પુટ કરાવવાને

અને લગવવાને આવ્યો હતો, તેજ કલહ આજ કાલ લોકોમાં ચાલી રહ્યો છે, એ કેટલી બધી ખરાબ વાત છે, કે પુટ કરાવવાથી સર્વથા મનુષ્યોને દુઃખ થાય છે, અને ઇસાઇયોએ એનેજ શુક્રમંત્ર સમજી લીધો હશે, કેમકે એક બીજની પુટ ઇસુજ સારી માનતો હતો, તો એ કેમ નહીં માનતા હશે ? એ ઇસાનુંજ કામ હશે કે ધરના લોકોના શત્રુ ધરના લોકોને બનાવવાં એ શ્રેષ્ઠ પુરૂષનું કામ નથી.

૭૨. ત્યારે ઇશુએ તેને કહ્યું, તમારી પાસે કેટલી રોટલિયો છે ? તેણે કહ્યું સાત અને નાની માછલિયો, ત્યારે તેણે તે લોકોને બુમિપર બેસવાની આજ્ઞા આપી. ત્યારે તેણે તે સાત રોટલિયોને અને માછલિયોને ધન્ય માનીને તોડી અને પોતાના શિષ્યોને આપી, અને શિષ્યોએ લોકોને આપી તે સર્વ ખાઈને નૃમ થયા અને જે કંડકા શેષ રહ્યા તેના સાત ટોપલા ભરેલા ઉઠાવ્યા, જેણે ખાધું તે સ્ત્રિયો અને બાળકોને છોડી ચાર સહસ્ર પુરૂષ હતા.

ઈ. મ. પર્વ. ૧૬. આ. ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! શું આ આજ કાલના જુદા સિધ્ધો અને ઈર્ષ્યગી આદિના સમાન છળની વાતો નથી ? પેલી રોટલિયોમાં બીજી રોટલિયો ક્યાંથી આવી ગઈ ? જે ઇસામાં એવી સિદ્ધિયો હતી તો પોતે. બુખો થયેલો શુલરના ફળ ખાવાને કેમ બટક્યા કરતો ? પોતાને માટે મિટ્ટી, પાણી અને પથ્થર આદિથી મોહન ભોગ રોટલિયો કેમ ન બનાવી લીધી ? એ સર્વ વાતો બાળકોના ખેલપણાની છે, જેમ કેટલાક સાધુ વેરાગી એવી છળની વાતો કરી ભોળા મનુષ્યોને ઠગે છે તેમજ એ પણ છે.

૭૩. અને ત્યારે તે હરક મનુષ્યને તેના કાર્યોનુસાર ફળ આપશે. ઈ. મ. પર્વ. ૧૬ આ. ૨૭.

સમીક્ષક—જ્યારે કર્મોનુસાર ફળ આપવામાં આવશે, તો ઇસાઇયોનાં પાપ ક્ષમા થવાનો ઉપદેશ કરવો વ્યર્થ છે અને તે સત્ય હોય તો આ જુદું છે. જે કોઈ કહે કે ક્ષમા કરવા યોગ્ય ક્ષમા કરવામાં આવે છે, અને ક્ષમા ન કરવા યોગ્ય ક્ષમા કરવામાં આવતું નથી, એ પણ ઠીક નથી. કેમકે સર્વ કર્મોનાં ફળ યથાયોગ્ય આપવાથીજ ન્યાય અને પૂરી રૂયા થાય છે.

૭૪. હું અવિશ્વાસી અને હઠીલા લોકો ! હું તમને સત્ય કહું છું કે જે તમને સાંભળના એકે દાણા જેટલો વિશ્વાસ હોય તો તમે આ પહોંડને જે કહેશો કે અહીંથી ત્યાં ચાલી જ, તો તે ચાલ્યો જશે, અને કોઈ કામ તમને અસાધ્ય નહીં થશે. ઈ. મ. પર્વ. ૧૭ આ. ૩૦.

સમીક્ષક—હમણા જે ઇસાઇયો ઉપદેશ કરતા કરે છે કે—આવો અમારા મતમાં, પાપ ક્ષમા કરાવો, મુક્તિ પામો આદિ. તે સર્વ મિથ્યા વાત છે, કેમકે જે ઇસાઇમાં પાપ છોડવવાનું, વિશ્વાસ જમાવવાનું અને પવિત્ર કરવાનું સામર્થ્ય હોત તો પોતાના શિષ્યોના માત્માઓને નિષ્પાપ, વિશ્વાસી, અને પવિત્ર કેમ ન કરી દેત ? જે કે ઇસાની સાથે સાથે સદા હાજર હતા જ્યારે તેમને શુદ્ધ, વિશ્વાસી અને તેનું કલ્યાણ નહીં કરી શક્યો ત્યારે તો તે મરવા પડ્યા, ન જાણે ક્યાં છે ? આ સમયે કોઈને પવિત્ર નહીં કરી શકશે. જ્યારે ઇસાના ચેલા સદા ભર

વિશ્વાસથી રહિત હતા અને તેણે એ ઇશ્વર પુસ્તક બનાવી છે, ત્યારે એનું પ્રમાણ નથો થઈ શકતું કેમકે જે અવિશ્વાસી, અપવિત્રાત્મા, અધર્મી મનુષ્યોના લેખ હોય છે તે ઉપર વિશ્વાસ કરવો એ કલ્યાણની ઇચ્છા કરનાર મનુષ્યોનું કામ નથી. અને એથી એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે જે ઇસાનું વચન સાચું છે તો કોઈ ઇસાઈમાં એક રાઈના દાણા જેટલો વિશ્વાસ અર્થાત્ ઇમાન નથી. જે કોઈ કહે કે અમારામાં પૂરો કે થોડો વિશ્વાસ છે તો તેને કહેવું કે આપ આ પહાડને માર્ગમાંથી હટાવી દો; જે તેના હટાવવાથી હડી બન્ય તો પણ પૂરો વિશ્વાસ નહી, કિન્તુ એક રાઈના દાણા બરાબર છે અને જે ન હટાવી શકે તો સમજે કે એક છાંટો પણ વિશ્વાસ (ઈમાન) અર્થાત્ ધર્મનો ઇસાઈઓમાં નથી. યદિ કોઈ કહે કે અહીં અભિમાન આદિ દોષોનું નામ પહાડ છે તો પણ ઠીક નથી, કેમકે જે એમ હોય તે મુડાં, આંધળાં, કાઢિયાં, ભુતગ્રસ્તો ને સારા કહેવા પણ ઠીક નથી. આળસી, અજ્ઞાની, વિપરીત અને બ્રાન્તોને બોધ કરીને સચેત, કુશળ કેવી હશે જે એમ માને તો પણ ઠીક નથી, કેમકે જે એમ હતું તો સ્વશિષ્યોને એવા કેમ ન કરી શકે ? એટલા માટે અસમ્ભવ વાત કહેવી એ ઇસાની અજ્ઞાનતાનો પ્રકાશ કરે છે. ભલા વાર જે કોઈ પણ ઇસામાં વિદ્યા હતી તો આવી અધાર્મિક જંગલોપણની વાતો કેમ કહી દેતે ? તથાપિ—

(નિરસ્તપાદપેદેશ ઇરળ્હોડપિ દ્રુમાયતે)

યત્ર દેશે દ્રુમો નાસ્તિ તત્રૈરળ્હો દ્રુમાયતે ।

જેમ જે દેશમાં કોઈપણ વૃક્ષ ન હોય તો તે દેશમાં એરળ્હનું વૃક્ષજ સર્વથી મોટું અને સાઈ ગણાય છે તેમજ મહા જંગલી અવિદ્વાનોના દેશમાં ઇસાનું પણ થવું ઠીક હતું પણ આજકાલ ઇસાની શું ગણના થઈ શકે છે ?

૭૫. હું તમને સાચું કહું છું જે તમે મન ન ફેરવો અને બાળકોની સમાન ન થઈ જાઓ, તોજ સ્વર્ગનાં રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવા પામશો. ઈ. મ. પવ. ૧૮ આ. ૩.

સમીક્ષક—ત્યારે પોતાની ઇચ્છાથી મનને ફેરવવું સ્વર્ગનું કારણ અને ન ફેરવવું નરકનું કારણ છે, તો કોઈ કોઈનું પાપપુણ્ય કદી પણ લઈ શકતું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે અને બાળક સમાન હોવાના લેખથી એમ વિદિત થાય છે કે ઇસુની વાતો વિદ્યા અને સૃષ્ટિકર્મથી બહુજ વિરૂદ્ધ હતી અને એ પણ તેના બનમાં હતું કે લોક ભારી વાતોને બાળકની સમાન માની લે, પૂછે ગાંછે કોઈ પણ નહી, આખી મીચીને માની લે. ઘણા ઇસાઈઓની બાળબુદ્ધિવત્ ચેષ્ટા છે, નહી તો એવી યુક્તિ વિદ્યાથી વિરૂદ્ધ વાતો કેમ માનતે ? અને એ પણ સિદ્ધ થયું કે જે ઇસુ પોતે વિદ્યાહીન બાળબુદ્ધિ ન હોત તો અન્યને બાલવત બનવાનો ઉપદેશ કેમ કરતે ? કેમકે જે જેવો હોય છે તે અન્યને પણ સ્વસદૃશ બનાવવા ચાહેજ છે.

૭૬. હું તમને સાચું કહું છું ધનવાનોને સ્વર્ગનાં રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવા કઠિન થશે, ફરીને

પણ હું તમને કહું છું કે ઇશ્વરનાં રાજ્યમાં ધનવાનનો પ્રવેશ કરવાથી ઉંટતું સુઈના નાકામાંથી જવું સહજ છે.

ઈ૦ મ૦ પર્વ૦ ૧૯ આ૦ ૨૩, ૨૪.

સમીક્ષક—એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઇસુ દરિદ્ર હતો ધનવાન લોક તેની પ્રતિષ્ઠા નહી કરતા હશે એટલા માટે આ લખ્યું હશે પરંતુ એ વાત સત્ય નથી. કેમકે ધનાઢ્યો અને દરિદ્રોમાં સારા નફારા હોય છે, જે કાંઈ સારું કામ કરે તે સારું અને નફારું કરે તે નફારું ફળ ખમે છે. અને એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઇસુ ઇશ્વરનું રાજ્ય કોઈ એક દેશમાં માનતો હતો, સર્વત્ર નહીં. જ્યારે એમ છે તો તે ઇશ્વરજ નથી. જે ઇશ્વર છે તેનું રાજ્ય સર્વત્ર છે, પુનઃ તેમાં પ્રવેશ કરશે કે નહીં કરશે એ કહેવું કેવળ અવિદ્યાની વાત છે. અને એથી એ પણ આખું કે જેટલા ઇસાઈ ધનાઢ્ય છે, શું તે સર્વ નરકમાંજ જશે ? અને દરિદ્ર સર્વ સ્વર્ગમાં જશે ? ભલા વાર જરાક સરખો વિચાર તો ઇસામસીદ કરતે કે જેટલી સામગ્રી ધનાઢ્યોની પાસે હોય છે તેટલી દરિદ્રોની પાસે હોય નહીં, જે ધનાઢ્યો વિવેકથી ધર્મમાર્ગમાં ગયે કરે તો દરિદ્ર નીચ ગતિમાં પડ્યા રહે અને ધનાઢ્ય ઉત્તમ ગતિએ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

૭૭. ઇસુએ તેને કહ્યું, હું તમને સાચું કહું છું કે તરી સૃષ્ટિમાં જ્યારે મનુષ્યનો પુત્ર પોતાના અંશ્વર્યના સિદ્ધાસન પર બેસશે, ત્યારે તમે પણ જે મારી પછવાડી થયલા બાર સિંહાસનો પર બેસીને ઇસાએલના બાર કુલોનો ન્યાય કરશો, જેણે કોઈપણ મારા નામને માટે ઘરો કે ભાઈઓ કે બેહેનો કે પિતા કે માતા કે સ્ત્રી કે બાળકો કે ભુનિતે ત્યાગી છે તે સૌ ગણ પામશે અને અનન્ત જીવનનો અધિકારી થશે.

ઈ૦ મ૦ પર્વ૦ ૧૯. આ૦ ૨૮, ૨૯.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! ઇસાની આંતરીય લીલા કે મારી જાળવી મુઆ પછી પણ લોક ન નિકળી જાય. અને જેણે ૩૦ ત્રીસ રૂપિયાના લોભથી પોતાના ગુરૂને પકડી મરાવ્યો તેવા ત્યાપી પણ તેની પાસે સિંહાસન ઉપર બેસશે. અને ઇસાઈવના કુલનો પક્ષપાતથી ન્યાયજ નહીં કરવામાં આવશે, કિન્તુ તેમના સર્વ ગુણ માફ અને અન્ય કુલોનો ન્યાય કરશે. અનુમાન થાય છે કે એથી ઇસાઈ લોક ઇસાઈઓનો ઘણોજ પક્ષપાત કરી કોઈ ગોરાએ કાળાને મારી નાખ્યો હોય તો પણ બહુધા પક્ષપાતથી નિરપરાધી કરીને છોડી દે છે, એવોજ ઇસાના સ્વર્ગનો પણ ન્યાય હશે અને એથી મહાદોષ આવે છે, કેમકે એક સૃષ્ટિની આદિમાં મરેલો અને એક (ક્યામત) ની રાત્રીની લગલગમાં મરેલો; એક તો આદિથી અન્ત પર્યન્ત આશામાંજ પડ્યો રહ્યો કે ક્યારે ન્યાય થશે અને બીજાનો તેજ સમયે ન્યાય થઈ ગયો, એ કેટલો મોટો અન્યાય છે. અને જે નરકમાં જશે તે અન્ત કાલ પર્યન્ત નરક ભોગવશે અને જે સ્વર્ગમાં જશે તે સદા સ્વર્ગ ભોગવશે, એ પણ મહા અન્યાય છે. કેમકે અંતવાળાં સાધન અને ક્રોધનાં ફળ અંતવાળાં હોવાં જોઈએ અને સરખાં પાપપુણ્ય બે જીવોનાં પણ નથી થઈ શક્તાં એટલામાટે તારતમ્યથી અધિક ન્યુન સુખદુઃખવાળાં અનેક સ્વર્ગ અને નરક હોય ત્યારે સુખ દુઃખ ભોગી શકે છે તે ઇસાઈઓનાં પુસ્તકમાં કયાંયે વ્યવસ્થા નથી, એટલા માટે આ પુસ્તક ઇશ્વરકૃત કે ઇસાઈ ઇશ્વરનો ખેટો કદી

પણુ નથી થઈ શકતો. આ મોટા અનર્થની વાત છે કે કદાપિ કોઈના આખાપ સો સો નથી થઈ શકતા કિંતુ એકની એકમા અને એકજ આપ હોય છે, અનુમાન છે કે મુસલમાનોએ જે એકને ૭૨ સ્ત્રિયો અલિસ્તમાં મળે છે એમ લખ્યું છે, તે આ પુસ્તકમાંથીજ લીધેલું હોયું જોઈએ.

૭૮. પ્રાતઃકાલે—મગરકે જ્યારે અહન ઘેર પાછો જતો હતો ત્યારે તેને ભૂખ લાગી અને માર્ગમાં એક ગુલરનું વૃક્ષ જોઈને તે તેનીપાસે ગયો પરંતુ તેમાં બીજું કંઈ ન મળ્યું કેવળ પાત્રાં. અને તેને કહ્યું કે તારામાં ફરી કદી પણ ફળ લાગશે નહીં, એથી ગુલરનું વૃક્ષ તરત સુકાઈ ગયું. ઇં ૦ મં ૫૦ ૨૧. આં ૧૮, ૧૯.

સમીક્ષક—સર્વ પાદરી લોક ઇસાઇ કહેછે કે તે મહાશાન્ત શમાન્વિત અને ક્રોધાદિ દોષરહિત હતો પરંતુ આ વાતને જોવાથી જ્ઞાત થાય છે કે ઇસુ ક્રોધી અને અતુના જ્ઞાન રહિત હતો. અને તે જંગલી મનુષ્યપણાના સ્વભાવયુક્ત વર્તેતો હતો. ભલા વાડ જે વૃક્ષ જડ પદાર્થ છે તેનો શો અપરાધ હતો કે તેને શાપ દીધો અને તે સુકાઈ ગયું, એના શાપથી તો નહીં સુકાયું હશે કિંતુ કોઈ એવી ઔષધી નાંખવાથી સુકાઈ ગયું હોય તો આશ્ચર્ય નથી.

૭૯. તે દિવસોએ કલેશની પછી તુરત સૂર્ય ઝાંખો (શ્યામવર્ણનો) થઈ જશે અને ચન્દ્ર પોતાની જ્યોતિ નહીં આપશે, તારા આકાશથી ખરી પડશે અને આકાશની સેના ડગી જશે. ઇં ૦ મં ૫૦ ૨૪. આં ૨૯.

સમીક્ષક—વાલજી ઇસા! તારાઓને ખરી પડવાનું આપે કયી વિદ્યાથી જાણ્યું અને આકાશની સેના કયી છે? જે ડગી જશે? જો કદી ઇસુ થોડાંક પણ વિદ્યા લાણુતે તો અવશ્ય જાણી લેત કે આ તારા સર્વ ભુગોળ છે કેમ કરીને ખરશે. એથી વિદિત થાય છે કે ઇસુ સુધાર કુલમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, સદા લાકડાં ચીરવાં, છોલવાં, કાપવાં અને જોડવાં એ કામ કરતો રહ્યો હશે, જ્યારે તરંગ ઉઠ્યો કે હું પણ આ જંગલી દેશમાં પેગમ્બર થઈ શકીશ ત્યારે વાતો કરવા લાગ્યો, કેટલોક વાતો તેના મુખ થી સારી પણ નિકળે અને ઘણીક નકારી પણ. ત્યાંના લોક જંગલી હતા તે માની બેઠા. જેવો આજકાલ યુરોપ દેશ ઉન્નતિ યુક્ત છે તેવો પૂર્વે હોત તો એની સિદ્ધાંત કંઈ પણ ચાલત નહીં. હવણા કાંઈ વિદ્યા થયા પછી પણ વ્યવહારના ખેત્ર અને હઠથી આ પોલ મતને ન છોડીને સર્વથા સસલ વેદ માર્ગની તરફ નથી ઝુકતા એજ એમનામાં ન્યુનતા છે.

૮૦. આકાશ અને પૃથિવી ટગી જશે પરંતુ મારી વાતો કદી ન ટળશે. ઇં ૦ મં ૫૦ ૨૪. આં ૩૫.

સમીક્ષક—આ પણ વાત અવિદ્યા અને મૂર્ખતાની છે. વાડ આકાશ-હાલીને કયાં જશે? જ્યારે આકાશ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી નેત્રથી દેખાતું નથી તો એનું હાલતું કાણુ જોઈ શકે છે? અને પોતાના મુખે પોતાની બડાઈ કરવી સારા મનુષ્યોનું કામ નથી.

૮૧. ત્યારે તે તેનાથી જે ડાખી બાણુ છે કહેશે કે, હે આપિત લોકા! મારી પાસેથી તે અનંત આગમાં જાઓ કે જે સેલાન અને તેના દ્વોને માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે. ઇં ૦ મં ૫૦ ૨૫. આં ૪૧.

સમીક્ષક—ભલા વાફ, એ કેટલી મોટી પક્ષપાતની વાત છે જે પોતાના શિષ્ય છે તેમને સ્વર્ગ અને જે બીજા છે તેમને અનન્ત આગમાં નાખવા; પરંતુ જ્યારે આકાશજ નહીં રહેશે ત્યારે અનન્ત આગ, નરક, બહિષ્ત એ ક્યાં રહેશે ? જે સેતાન અને તેના દુતોને ઇશ્વર ન બનાવત તો આટલી નરકની તૈયારી કેમ કરવી પડતે ? અને એક સેતાનજ ઇશ્વરના ભયથી ન ડર્યો તો તે ઇશ્વરજ શું છે કેમકે તેનોજ દુત થઇને (આગી) બાગવાન થઈ ગયો અને ઇશ્વર તેને પ્રથમજ પકડીને બંદીગૃહમાં ન નાખી શક્યો, ન મારી શક્યો પુનઃ તેની ઇશ્વરતા શું ? જેણે ઇસાને પણ ચાલીસ દિવસ દુઃખ દીધું ! ઇસા પણ તેને કાંઈ ન કરી શક્યો તો ઇશ્વરના બેટા થવું વ્યર્થ થયું એટલામાટે ઇસુ ઇશ્વરનો ન બેટો અને ન તો બાઈબલનો ઇશ્વર ઇશ્વર થઈ શકે છે.

૮૨. ત્યારે બાર શિષ્યોમાંથી એક યહુદાહ, ઇસકરિયોતિ નામનો એક શિષ્ય પ્રધાન યાજ્ઞકોની પાસે ગયો અને કહ્યું, જે હું ઇસુને આપ લોકોને લાથે પકડાવું તો આપ લોક મને શું આપશો, તેમણે તેને ત્રીસ રૂપિયા આપવા ઠરાવ્યા. ઇ. મ. પર્વ. ૨૬. આ. ૧૪, ૧૫.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! ઇસાની સર્વ કરામત અને ઇશ્વરતા અહીં ઉઘડી ગઈ. કેમકે જે તેનો પ્રધાન શિષ્ય હતો તે પણ તેના સાક્ષાત્ સંગથી પવિત્રાત્મા નથયો તો બીજાઓને તે મર્યા પછી પવિત્રાત્મા શું કરી શકશે ? અને તેના વિશ્વાસી લોકો તેના ભરોસામાં કેટલા ઠગાયા જાય છે. કેમકે જેણે સાક્ષાત્ સંબંધમાં શિષ્યનું કાંઈ પણ કલ્યાણ ન કર્યું તે મર્યા પછી કાંઈનું કલ્યાણ શું કરી શકશે ?

૮૩. જ્યારે તેઓ ખાતા હતા ત્યારે ઇસુએ રાટલી લઇને ધન્યવાદ કર્યો અને તેને તોડીને શિષ્યોને આપી અને કહ્યું ત્યો, ખાઓ, આ મારો દેહ છે. અને તેણે કટોરો લઇને ધન્યવાદ માન્યો અને તેમને આપીને કહ્યું તમે સર્વ એને પિયો, કેમકે એ માફ લોહી અર્થાત્ નવા નિયમ મનું છે. ઇ. મ. પર્વ. ૨૬ આ. ૨૬. ૨૭, ૨૮.

સમીક્ષક—ભલા વાફ આ આવી વાત, અવિદ્વાન જંગલી મનુષ્ય વિના કાંઈ પણ સમ્યક કરી શકશે ? શિષ્યોને પણ ખાવાની ચીજને પોતાનું માંસ અને પીવાની ચીજને લોહી નથી કહી શકતા અને એજ વાતને આજ કાલના ઇસાઈ લોક પ્રભુ ભોજન કહે છે અર્થાત્ ખાવા પીવાની ચીજમાં ઇસાનું માંસ અને લોહીની લાવના કરીને ખાય પીયે છે, એ કેટલી ખુરી વાત છે. જેમણે પોતાનાં ગુરૂનાં માંસ લોહીને પણ ખાવાપીવાની લાવનાથી ન છોડ્યું તો અન્યને કેમ છોડી શકે છે ?

૮૪. અને તે પિતાને અને જ્યારે બેના બે પુત્રોને પોતાની સાર્થે લઈ ગયો અને શોક કરવા અને મહા ઉદાસ થવા લાગ્યો ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે માફ મન એટલા સુધી અતિ ઉદાસ છે કે હું મરવા પર છું અને થોડો આગળ ગયો કે તેનું મોં નિસ્તેજ થઈ ગયું અને પ્રાર્થના કરી કે હે મારા પિતા ! જે બની શકે તો આ કટોરો મારી પાસેથી ટળી જાય.

ઈ. મ. પર્વ. ૩૬. આ. ૩૭ ૩૮ ૩૯.

સમીક્ષક—જુઓ ! જે તે ક્વળ મનુષ્ય ન હોત પણ ઇશ્વરનો બેટો અને ત્રિકાળદર્શી નિસ્તેજ

અને વિદ્વાન હોત તો એવી અયોગ્ય ચેષ્ટા ન કરત, એથી સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે એ પ્રપંચ ઇસાએ અથવા તેના ચેલાઓએ જીડમ્ડ બનાવ્યો છે કે તે ઇશ્વરનો એટો ભૂત ભવિષ્યતનો વેત્તા અને પાપ ક્ષમાનો કર્તા છે. એથી સમજવું જોઈયે, કે એ કેવળ સાધારણ સૂધો સાચો અવિદ્વાન હતો; ન વિદ્વાન, ન યોગી, ન સિદ્ધ હતો.

૮૫. તે બોલતોજ હતો કે જીઓ યહુદાહ જે બાર શિષ્યોમાંથી એક હતો તે આવી પોંહોંચ્યો અને લોકોના પ્રધાન યાજકો અને પ્રાચીનોની તરફથી બહુ લોકો ખડગ અને લાકડીયો લઈને તેની સાથે ઇસુના પકડાવનારે તેમને એ પત્તો આપ્યો હતો જેને હું ચુમીકઉં તેને પકડો અને તે તરત ઇસુ પાસે આવી બોલ્યો; હે ગુરુ! પ્રણામ અને તેને ચુમ્યો. ત્યારે તેમણે ઇસુ પર હાથો નાખીને તેને પકડ્યો, ત્યારે સર્વ શિષ્યો તેને છોડીને નાહા, અન્તમાં જે જીડા સાક્ષી આવી બોલ્યા એણે કહ્યું કે હું ઇશ્વરનું મંદિર છાપી શકું છું તેને ત્રણ દિનમાં પાછું બનાવી શકું છું. ત્યારે મહા યાજકે ઉભા થઈ ઇસુને કહ્યું કેમ તું કાંઈ ઉત્તર નથી આપતો આ લોક તારી વિરુદ્ધ શી સાક્ષી આપે છે: પરંતુ ઇસુ ચુપ રહ્યો, એ પર મહા યાજકે તેને કહ્યું હું તને જીવતા ઇશ્વરની ક્રિયા દઉં છું, અમને કહે તું ઇશ્વરનો પુત્ર ખ્રીસ્ત છે કે નહીં? ઇસુએ તેને કહ્યું તુંજો કહી ચુક્યો. ત્યારે મહા યાજકે પોતાનું વસ્ત્ર ફાડીને કહ્યું આ ઇશ્વરની નિંદા કરી ચુક્યો છે, હવે અમને સાક્ષીઓનું અને બીજું શું પ્રયોજન? જીઓ! તમે હવણા એના મુખથી ઇશ્વરની નિન્દા સાંભળી છે, હવે શો વિચાર કરો છો? ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો એ વધના યોગ્ય છે ત્યારે તેઓ તેના મોઢ ઉપર થુંક્યા અને તેને ઘુસા માર્યા બીજાઓએ તમાચા મારીને કહ્યું હે ખ્રીસ્ત! અમારી સાથે ભવિષ્યત વાણી બોલ કાણે તને માર્યો? પિટરસ બાહર આંગણામાં બેઠો હતો અને એક દાસી તેની પાસે આવીને બોલી તું પણ ઇસુ ગાલીલીના સાથે હતો તેણે સર્વની સમક્ષ મુખ મલકાવીને કહ્યું હું નથી જાણતો તું શું કહે છે? જ્યારે તે બાહર દેવડીમાં ગયો તો બીજી દાસીએ તેને જોઈને જે લોક સાં હતા તેને કહ્યું આ પણ ઇસુ નાસરીની સાથે હતો તેણે ક્રિયા ખાઈને મલકાઈને કહ્યું કે તે મનુષ્યને નથી જાણુ તો ત્યારે તે ધિક્કાર આપવા અને ક્રિયા ખાવા લાગ્યો કે હું તે મનુષ્યને નથી જાણતો. ઈ. મ. પર્વ ૨૬ આ. ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૪.

સમીક્ષક—હવે જોઈ લો કે જેનું એટલું પણ સામર્થ્ય કે પ્રતાપ ન હતો કે પોતાના ચેલાને દૈવશ્વાસ કરાવી શકે અને તે ચેલા ચાહે પ્રાણ પણ કેમ ન જાય તોપણ પોતાના ગુરુને લોભથી ન પકડાવતે, ન મલકાતે ન મિથ્યા બાપણુ કરતે, ન જીડી ક્રિયા ખાતે, અને ઇસુ પણ કાંઈ કરામતી ન હતો, જેમ તૌરેતમાં લખ્યું છે કે—લુતના ઘર પર પાહુનોને ઘણાઓ મારવાને ચઢી આવ્યા હતા, ત્યાં ઇશ્વરના બે દૂત હતા તેમણે તેમને આંધળા કરી દિધા, યદ્યાપ તે પણ વાત અસંભવ છે તથાપિ ઇસામાં તો એટલું પણ સામર્થ્ય ન હતું અને આજ

કાલ કેટલા ભડવા તેના નામ પર ઇસાઈઓએ વધારી રાખ્યા છે, બલા વાડ એવી દુર્દશાથી મરવા કરતાં પોતે સ્વયં જુજ (ઘાત કરી) કે સમાધિ ચઢાવી અથવા કોઈ પ્રકારથી પ્રાણ છોડતે તો સાફ હતું. પરંતુ તે બુદ્ધિ વિના ક્યાંથી ઉપસ્થિત થાય, તે ઇસુ એ પણ કહે છે કે:—

૮૬. હું હવણા મારા પિતાને વિનતી નથી કરતો અને તે મારી પાસે સ્વર્ગ દૂતોની બાર સેનાઓથી અધિક ન પોહોચાડશે.

ઈ. મ. પર્વ. ૨૬ આ. ૫૩.

સમીક્ષક—ધમકાવતો પણ જતો અને પોતાની તથા પોતાના પિતાની વડાઈ પણ કરતો જતો હતો પણ કાંઈ પણ નહીં કરી શકતો, જુઓ આશ્ચર્યની વાત! જ્યારે મહાયાજ્ઞે પૂછ્યું હતું કે આ લોક તારા વિરુદ્ધ સાક્ષી આપે છે તેના ઉત્તર આપ ત્યારે તો ઇસો ચુપ રહ્યા, એ પણ ઇસાએ સાફ ન કર્યું, કેમકે જે સાચું હતું તે ત્યાં અવશ્ય ફરી દેતે તો સાફ હતું. એવી ઘણીક પોતાના ધમકાની વાતો કરવી ઉચિત ન હતી. અને જેમણે ઇસા ઉપર ખૂંટા દોષ લગાડીને માર્યો તેને પણ ઉચિત ન હતું; કેમકે ઇસાનો તેવા પ્રકારનો અપરાધ ન હતો, કે જેમ તેના વિષયમાં તેમણે કર્યું. પરંતુ તેઓ પણ જંગલી તો હતા, ન્યાયની વાતોને શું સમજે? જે ઇસુ ખૂંટ મૂક ઇશ્વરનો એટો ન બનત અને તેઓ તેની સાથે આવી ખુરાઈથી ન વર્તતે તો એકને માટે ઉત્તમ કામ હતું, પરંતુ એટલી વિદ્યા, ધર્માત્મા અને ન્યાયશીલતા ક્યાંથી લાવે?

૮૭. ઇસુ અધ્યક્ષ આગળ ઉભો થયો અને અધ્યક્ષે તેને પૂછ્યું, શું તું યહુદિયોના રાજા છે? ઇસુએ તેને કહ્યું, આપ પોતેજ તો કહો છો, જ્યારે પ્રધાન યાજ્ઞ અને પ્રાચીન લોક તેના ઉપર દોષ લગાડતા હતા ત્યારે તેણે કાંઈ ઉત્તર નહીં દીધો, ત્યારે પિલાતે તેને કહ્યું, શું, તું નથી સાંભળતો કે એ લોક તારા વિરુદ્ધ કેટલી સાક્ષી આપે છે, પરંતુ તેણે એક વાતનો પણ તેને ઉત્તર નહીં આપ્યો, એટલે કે અધ્યક્ષે ઘણો અચમ્ભા કર્યો. પિલાતે તેને કહ્યું તો હ. ઇસુ કે જે ખ્રીષ્ટ કહેવાય છે શું કહ્યું, સર્વેએ તેને કહ્યું તે ક્રૂશ પર ચઢાવવામાં આવે અને ઇશુને ક્રૂશ મારીને ક્રૂશ પર ચઢાવવાને સોંપી દીધો ત્યારે અધ્યક્ષના યોદ્ધાઓ એ ઇસુને અધ્યક્ષ ભુવનમાં લઈ જઈને સારી પલટન તેની પાસે એકઠી કરી અને તેમણે તેના વસ્ત્ર ઉતારીને તેને લાલ વાગો પેહેરાવ્યો અને કાંટાનો મુકટ ગુંથાને તેના શિર પર મૂક્યો અને તેના જમણા હાથ પર નર્કટ આપ્યું અને તેની આગળ ઘુટણ ટેકીને આમ કહીને તેની સાથે હોં કયો હું યહુદિયોના રાજા! પ્રણામ અને તેઓ તેના પર થક્યાં અને તે નર્કટને લઈને તેના શિર પર માર્યું જ્યારે તેઓ તેની સાથે ઠટ્ટા કરી ચુક્યા ત્યારે તેનો વાગો ઉતારીને કાળું વસ્ત્ર પેહેરાવીને તેને ક્રૂશ પર ચઢાવવાને લઈ ગયા. જ્યારે તે એક સ્થાન પર, જે ગણી ગયું હતું અર્થાત્ 'ઓપરીનું' સ્થાન કહેવાય છે, ત્યાં પોંચ્યા ત્યારે તેમણે સરકામાં પિત્ત મેળવીને તેને પીવા આપ્યું, પરંતુ તેણે આપીને પીવા ન ચાહ્યું, ત્યારે તેમણે તેને ક્રૂશ પર ચઢાવ્યો અને તેમણે તેનું દોષ પત્ર તેનાં માથાં પર લગાવ્યું ત્યારે એ ડાકુને, એક જમણી આજુએ અને બીજી ડાબી આજુએ તેની સંગે ક્રૂશ પર ચઢાવવામાં આવ્યા. જે લોક ત્યાંથી આવતા જતા, તેમણે તેનું શિર હલાવિને અને એમ કહીને તેની નિન્દા કરી હો મંદિરના

છાવાવાળા પોતાનો બચાવકર જો તું ઇશ્વરનો પુત્ર છે તો કૃષ્ણ પરથી ઉતરી આવ. એવી રીતે પ્રધાન ત્યાગકાએ પણ તથા અધ્યાપકો અને પ્રાચીનોના સંગિયોએ મસ્કરી કરીને કહ્યું, એણે બીજાઓને બચાવ્યા, તે પોતાને બચાવી શકતો નથી. જો તે ઇશ્વાયકનો રાજા છે તો કૃષ્ણ પરથી હવે ઉતરી આવે અને અમે તેનો વિશ્વાસ કરીશું તે ઇશ્વર ઉપર ભરોસો રાખે છે, જો ઇશ્વર તેને ચાહે છે તો તેને હવે બચાવે, કેમકે તેણે કહ્યું હું ઇશ્વરનો પુત્ર છું; જે ડાકુઓ તેની સાથે ચઢાવવામાં આવ્યા હતા તેમણે પણ એજ રીતે તેની નિન્દા કરી; બીજા પ્રહરથી ત્રીજા પ્રહર સુધી સારા દેશમાં અન્ધકાર થઈ ગયો; ત્રીજા પ્રહરની નિકટમાં ઇસુએ મોટા શબ્દથી પોકારીને કહ્યું “એલી” “એલી લામા સવફતની” અર્થાત્ હે મારા ઇશ્વર! હે મારા ઇશ્વર! તેં મને કેમ ત્યાગ્યો છે. જે લોક ત્યાં ઉભા હતા, તેમાંથી કેટલાકોએ એ સાંભળીને કહ્યું, તે એલિયાહને બોલાવે છે, તેમાંથી એકે તુરત દોડી ને સ્પંજ (વાદળા) લઈને સિકામાં ભિંજાવી અને નિલપર રાખીને તેને પીવા આપી ત્યારે ઇસુએ ફરીને મોટા શબ્દથી પોકારીને પ્રાણ ત્યાગ્યો. ઈ. મ. પર્વ. ૨૭. આ. ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦.

સમીક્ષક—સર્વથા ઇસુની સાથે તે દુષ્ટોએ નફાર્ કામ કર્યું પરંતુ ઇસુનો પણ દોષ છે, કેમકે ઇશ્વરનો ન તો કોઈ પુત્ર અને ન તો તે કોઈનો બાપ કેમકે જો તે કોઈનો બાપ થાય, તો કોઈનો સસરા શાળો સમ્બંધી આદિ પણ થાય અને જ્યારે અધ્યક્ષે પૂછ્યું હતું ત્યારે જેવું સાચું હતું તેવો ઉત્તર આપવો હતો. અને એ ઠીક છે કે જે જે આશ્ચર્ય કર્મ પ્રથમ કરેલાં તે સત્ય હોત તો હજી પણ કોસ પરથી ઉતરીને સર્વને પોતાના શિષ્ય બનાવી લેત અને જો તે ઇશ્વરનો પુત્ર હોત તો ઇશ્વર પણ તેને બચાવી લેત, જો તે ત્રિકાળ દર્શી હોત તો સિકામાં પિત્ત મળેલું ચાખીને કેમ છોડતે તે પહેલેથીજ જાણતો હોત અને જો તે કરામતી. હોત તો પોકારી પોકારીને પ્રાણ કેમ ત્યાગત? એથી જાણવું જોઈએ કે ચાહે કોઈ કેટલી પણ ચતુરાર્થ કરે, પરંતુ અંતમાં સાચું તે સાચું અને જીકું તે જીકું થઈ જાય છે એથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે ઇસુ એક તે સમયના જંગલી મનુષ્યોમાં કાંઈકે સારો હતો. ન તે કરામતી, ન ઇશ્વરનો પુત્ર અને ન વિદ્વાન હતો કેમકે જો એમ હોત તો તે આવું દુઃખ કેમ ભોગવત?

૮૮. અને જુઓ! મહા વરતી કંપ થયો. કે પરમેશ્વરનો એક દૂત ઉતર્યો અને આવીને કબરના દ્વારપરથી પથ્થર ખસેડી તેપર બેઠો. ‘તે અહીં’ નથી, જેવું તેણે કહ્યું તેવો શ્રવણો ઉઠ્યો છે, જ્યારે તે તેના શિષ્યોને સંદેશા જતા હતા, જુઓ! ત્યારે ઇશુ તેમને આવી મળ્યો, અને કહ્યું કલ્યાણ થાયો અને તેઓએ નિકટ આવીને, તેના પગ પકડીને તેને પ્રણામ કર્યા ત્યારે ઇશુએ કહ્યું ડરો નહી, જઈને મારા ભાઈઓને કહી દો, કે તે ગાલીલ જાય અને ત્યાં તે મને જોશે. અગ્યાર શિષ્ય ગાલીલ તે પરવતમાં ગયા, જે ઇશુએ તેમને બતાવ્યો હતો અને તેમણે તેને જોઈને તેને પ્રણામ કર્યા પણ કેટલાકોને સન્દેહ થયો, ઇશુએ તેમની પાસે આવ્યાને તેમને

કહ્યું, સ્વર્ગમાં અને પૃથિવીપર સમસ્ત અધિકાર મને આપવામાં આવ્યો છે અને જુઓ હું જંગલના અંત પર્યંત સર્વ દિન તમારી સાથે છું. ઈ.મ. ૦ પર્વ ૦૨૮. આ. ૦૨, ૬, ૯, ૧૦, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૨૦.

સમીક્ષક—આ વાત પણ માનવા યોગ્ય નથી, કેમકે સૃષ્ટિકર્મ અને વિદ્યાવિરહ છે. પ્રથમ ઇશ્વરની પાસે હોવાનું હોવું, તેને જ્યંત્યાં મોકલવા, ઉપરથી ઉતરવું; શું તહસીલદારી, કે કલેક્ટરીની સમાન ઇશ્વરને બનાવી દીધા? શું તેજ શરીરથી સ્વર્ગ ગયો અને જીવતો ઉઠ્યો? કેમકે પેટી સ્ત્રીઓએ તેનો પગ પકડી ને પ્રણામ કર્યા તો શું તેજ શરીર હતું? અને તે ત્રણ દિવસ પર્વંત સડી કેમ ન ગયો? અને પોતાના મુખથી સર્વના અધિકારી બનવું એ કેવળ દંબની વાત છે, શિષ્યો સાથે મળવું અને તેની સાથે સર્વ વાતો કરવી અસંભવ છે. કેમકે જો એ વાત સાચી હોય તો આજ કાલ પણ કોઈ કેમ નથી જીવતો? અને તેજ શરીર સાથે સ્વર્ગ કેમ નથી જતો? આ મતો રચિત ઇજ્જતનો વિષય થઈ ચુક્યો. હવે માર્ક રચિત ઇજ્જતના વિષયમાં લખવામાં આવે છે.

માર્ક રચિત ઇજ્જત.

૮૯. આ શું બહુ (સુધાર) નહીં? ઇ.મ. ૦ પર્વ ૬. આ. ૦ ૩.

સમીક્ષક—વાસ્તવમાં નસર સુતાર હતો, તેટલા માટે ઇસુ પણ સુતાર હતો, કેટલાંકે વંધી સુધી સુતારનું કામ કરતા હતા, પશ્ચાત્ પેગમ્બર બનતો બનતો ઇશ્વરનો એટાજ બની ગયો. અને જંગલી લોકોએ બનાવી લીધો ત્યારે મારી કારીગરી ચલાવી, કાટ કુટ, કુટ કાટ, કરવી તેનું કામ છે.

લુક રચિત ઇજ્જત.

૯૦. ઇશુએ તેને કહ્યું, તું મને ઉત્તમ કેમ કહે છે, કાંઈ ઉત્તમ નથી, એક અર્થાત્ત ઇશ્વર. લુ. ૦ પર્વ ૧૮ આ. ૧૯.

સમીક્ષક—જ્યારે ઇસુજ એક અદ્વિતીય ઇશ્વર કહેવાય છે તો ઇસાઇએ પવિત્રાત્મા પિતા અને પુત્ર, ત્રણ ક્યાંથી બનાવી દીધા.

૯૧. ત્યારે તેને હેરોદની પાસે મોકલ્યો. હેરોદ ઇસુને જોઈને અતિ આનંદિત થયો. કેમકે તે તેને બહુ દિન થયાં જોયા ચાલતો હતો, એટલા માટે કે તેના વિષયમાં બહુ વાતો સાંભળી હતી અને તેનું કાંઈ આશ્ચર્ય કર્મ જોવાની તેને આશા થઈ. તેણે તેને બહુ વાતો પૂછી પરંતુ તેણે તેને કાંઈ ઉત્તર ન દિધો. લુક. ૦ પર્વ ૨૬ આ. ૮, ૯

સમીક્ષક—એ વાત મત્તીરચિતમાં નથી, એટલા માટે એ સાક્ષી જાગડી ગયો કેમકે સાક્ષી એક સરખા હોવા જોઈએ અને જો ઇસુ ચતુર અને કરામતી હોત તો હેરોદને ઉત્તર આપતે અને કરામત પણ દેખાડતે, એથી નિદિત થાય છે કે ઇસુમાં વિદ્યા અને કરામત કાંઈ પણ ન હતી.

યોહન રચિત સુસમાચાર.

૯૨. આદિમાં વચન હતું અને વચન ઇશ્વરની સાથે હતું અને વચન ઇશ્વર હતું. તે આદિમાં ઇશ્વરની સાથે હતું; સર્વ કાંઈ તેના દ્વારા સરજવામાં આવ્યું અને જે કાંઈ સરજવામાં

આવ્યું છે તે કાંઈ પણ તેના વિના નથી સરજવામાં આવ્યું તેમાં જીવન હતું અને તે જીવન મનુષ્યોનું અજવાળું હતું. પર્વ ૧ આ ૧, ૨, ૩, ૪.

સમીક્ષક—આદિમાં વચન વક્તા વિના હોઈ શકતું નથી અને જો વચન ઇશ્વરની સાથે હતું તો એ કહેવું વ્યર્થ થયું. અને વચન ઇશ્વર કદી નથી થઈ શકતું કેમકે જ્યારે તે આદિમાં ઇશ્વરની સાથે હતું, તો પહેલું વચન કે ઇશ્વર હતો? એ ઘટ્ટી શકતું નથી. વચન દ્વારા સૃષ્ટિ કદી થઈ શકતી નથી જ્યાંસુધી તેનું કારણ ન હોય. અને વચન વિના પણ સુપચાપ રહીને કર્તા સૃષ્ટિ કરી શકે છે. જીવન શામાં વા શું હતું આ વચનથી જીવ અનાદિ માનશો? ત્યારે જો અનાદિ છે તો આદમના નરકોરામાં સ્વાસ પૂંકવો એ જીવું થયું, અને શું જીવન મનુષ્યોનુંજ અજવાળું છે પશ્ચાદિનું નહીં?

૯૩. અને વારીના સમયમાં જ્યારે સેતાન શિમોનના પુત્ર યિહુદા ઇસ્કરિયોતીના મનમાં તેને પકડાવાનું મત નાખી ચુક્યો હતો. યો ૧૩. આ ૨.

સમીક્ષક—એ વાત સાચી નથી. કેમકે જ્યારે કોઈ ઇસાઇયોને પૂછશે કે સેતાન સર્વને બહે કાવે છે તો સેતાનને કાણ બહેકાવે છે. જો કહો કે સેતાન આપથી આપ બહેકે છે. તો મનુષ્ય પણ આંખોઆપ બહેકી શકે છે, પુનઃ સેતાનનું શું કામ અને જો સેતાનને બનાવનાર અને બહે કાવનાર પરમેશ્વર છે તો તેજ સેતાનનો સેતાન ઇસાઇયોનો ઇશ્વર ક્યો. પરમેશ્વરેજ સર્વને તેના દ્વારા બહેકાવ્યા. લલા વાડ એવાં કામ ઇશ્વરનાં થઈ શકે છે. સાચું તો એજ છે કે એ પુસ્તક ઇસાઇયોનું અને ઇસુ ઇશ્વરનો બેટો જેમણે બનાવ્યો તે સેતાન હોય તો હોય, કિંતુ ન એ ઇશ્વરકૃત પુસ્તક, ન એમાં કહ્યો ઇશ્વર અને ન ઇસુ ઇશ્વરનો બેટો થઈ શકે છે.

૯૪. તમારૂં મન વ્યાકુલ ન થાય, ઇશ્વર પર વિશ્વાસ કરો અને મારા પર વિશ્વાસ કરો. મારા પિતાના ઘરમાં બહુ રહેવાનું સ્થાન છે, નહીં તો હું તમને કહેત કે હું તમારે માટે સ્થાન તૈયાર કર્યાં બહુ છું. અને જો હું જઈને તમારે માટે સ્થાન તૈયાર કરું તો પછી આવી તમને મારે ત્યાં લઈ જઈશ કે જ્યાં હું રહું ત્યાં તમે પણ રહો. ઇસુએ તેને કહ્યું હુંજ માર્ગ અને સત્ય અને જીવન છું. મારાં દાર વિના કોઈ પિતાની પાસે નથી પોંહોંચતા. જો તમે મને બચુંતે તો મારાં પિતાને પણ બચુંતે યો ૧૪. આ ૧, ૨, ૩, ૪, ૬, ૭.

સમીક્ષક—હવે જુઓ! આ ઇશુનાં વચન શું પોપલીલાથી કમતી છે? જો એવો પ્રપંચ ન રહે તો તેના મતમાં કાણ ફરે? ઇસુએ પોતાના પિતાને ઠેકામાં ઇશ્વરે લઈ લીધો છે? અને જો તે ઇસુને વશ્ય છે તો પરાધીન હોવાથી તે ઇશ્વરજ નહીં? કેમકે ઇશ્વર કોઈની બલામણ નથી સાંભળતો. શું ઇસુની પૂર્વે કોઈ પણ ઇશ્વરને પ્રાપ્ત નહીં થયો હશે? એવાં સ્થાન આદિનો પ્રલોભ ન આપતે અને જે પોતાના મુખથી પોતે માર્ગ, સત્ય અને જીવન બને છે તે સર્વ પ્રકારે દંભી કહેવાય છે. એથી એ વાત સત્ય કદી નથી થઈ શકતી.

૯૫. હું તમને સત્યસત્ય કહું છું જે મારા પર વિશ્વાસ કરે. જે કામ હું કરું છું તેને તે પણ કરશે અને એનાથી મોટું કામ કરશે. યો ૧૪ આ ૧૨.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! જે ઇસાઇ લોક ઇસુ પર પૂરો વિશ્વાસ રાખે છે તેમજ મુરદાં જીવડાવાં આદિ કામ કેમ નથી કરી શકતા ? અને જે વિશ્વાસથી પણ આશ્ચર્ય કામ નથી કરી શકતા તો ઇસુએ પણ આશ્ચર્ય કર્મ નહીં કર્યાં હતાં એમ નિશ્ચય જાણવું જોઈએ કેમકે સ્વયં ઇસુજ કહે છે કે તમે પણ આશ્ચર્ય કામ કરશો તોપણ આ સમય ઇસાઇ કામ એક પણ નથી કરી શકતા, તો કોની હેયાંની આંખ ઢૂટી ગઈ છે કે તે ઇસુને મુરદાં જીવડાવાં આદિનો કામ કરતા માની લે.

૯૬. જે અદ્વૈત સત્ય ઇશ્વર છે. યો. પર્વ ૧૭ આ. ૩.

સમીક્ષક—જ્યારે અદ્વૈત એક ઇશ્વર છે તો ઇસાઇયોના ત્રણ કહેવા સર્વથા મિથ્યા છે. આ પ્રકારે ઘણું સ્થળે ઇજીપ્તમાં અન્યથા વાતો ભરી છે.

‘યોહનના પ્રકાશિત વાક્યો.

હવે યોહનની અદ્વૈત વાતો સાંભળો:—

૯૭. અને પોત પોતાનાં શીર પર સોનાના મુકુટ પેહેરેલા હતા અને સાત અગ્નિ દીપક સિંહાસનની આગળ બેસતા હતા જે ઇશ્વરના સાતે આત્મા છે. અને સિંહાસનની પાસે કાયનો સમુદ્ર છે અને સિંહાસનની આસપાસ ચાર પ્રાણી છે જે આગળ પાછળ નેત્રાથી ભર્યાં છે. યો. પ્ર. પર્વ ૦૪ આ. ૪, ૫, ૬,

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! એક નગરના તુલ્ય ઇસાઇયોનું સ્વર્ગ છે. અને તેનો ઇશ્વર પણ દીપકની સમાન અગ્નિ છે અને સોનાના મુકુટાદિ આભૂષણ ધારણ કરવાં અને આગળ પાછળ નેત્રાનું હોવાં એ અસંભવિત છે આ વાતોને કાણ માની શકે છે ? અને ત્યાં સિંહાદિ ચાર પશુ લખ્યાં છે.

૯૮. અને મેં સિંહાસન પર બેસનારના જમણા હાથમાં એક પુસ્તક દીધું જે અંદર અને પીઠપર લખેલું હતું અને સાત છાપોથી તેના ઉપર છાપ આપી હતી. આ પુસ્તક ઉઘાડવાને અને તેની છાપો તોડવાને યોગ્ય કાણ છે ? અને ન સ્વર્ગમાં, ન પૃથિવી પર અને ન પૃથિવીની નીચે કોઈ તે પુસ્તક ઉઘાડી અથવા તેને જોઈ શકતો હતો. અને હું બહુ રડવા લાગ્યો એટલા માટે કે પુસ્તક ઉઘાડવા અને વાંચવા અથવા તેને જોવા યોગ્ય કોઈ નહીં મળ્યો. યો. પ્ર. ૫. ૫ આ. ૧, ૨, ૩, ૪.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! ઇસાઇયોનાં સ્વર્ગમાં સિંહાસનો અને મનુષ્યોના ઠાઠ અને પુસ્તક કંઈ છાપોથી બંધ કરેલું જેને ઉઘાડવાં આદિ કર્મ કરનાર સ્વર્ગ અને પૃથિવી પર કોઈ નહીં મળ્યું, યોહનનું રડવું અને પશ્ચાત્ત એક પ્રાચીને કહ્યું કે તેજ ઇસુ ઉઘાડનારો છે. પ્રયોજન એ કે જેના વિવાદ તેના ગીત ! જુઓ ઇસુનાજ ઉપર માહાત્મ્ય જુકાવવામાં આવે છે પરંતુ એ વાતો કેવલ કથન માત્ર છે.

૯૯. અને મેં દૃષ્ટિ કરી અને જોયું તો સિંહાસનની તરફ ચારે પ્રાણીઓની વચમાં અને

પ્રાચીનોની વચ્ચેમાં એક મેન્ના જેવું વધ કરવામાં આવેલું હતું. જેના સાતસિંગડાં અને સાત નેત્ર છે જે આખી પૃથિવીમાં મોકલેલા ઇશ્વરના સાતે આત્મા છે. થો. પ્ર. ૫૦ પ. આ. ૬.

સમીક્ષક—હવે જુઓ ! આ ચોહનના સ્વપ્નનો મનોવ્યાપાર. તે સ્વર્ગની વચ્ચેમાં સર્વ ઇસાઇ અને ચાર પશુ તથા ઇસુ પણ છે. અને બીજું કંઈ નહીં એ મોટી અદ્ભુત વાત થઈ કે અહીં તો ઇસાને એ નેત્ર હતાં અને સિંગડાંનું નામ પણ ન હતું અને સ્વર્ગમાં જઈને સાત સિંગડાં અને સાત નેત્ર વાળો થયો ! અને તે સાતે ઇશ્વરના આત્મા ઇસાના સિંગડાં અને નેત્ર બની ગયાં હતાં ! હવે એવી વાતોને ઇસાઇઓએ કેમ માની લીધી ? ભલા વાઝ કાંઈ તો શુદ્ધ ચલાવત.

૧૦૦. અને જ્યારે તેણે પુસ્તક લીધું, ત્યારે ચારે પ્રાણી અને ચોવીસો પ્રાચીન મેન્નાની આગળ પડી ગયા અને હરેકની પાસે વીણ (વેણ) હતી અને ધૂપથી ભરેલા સેનાના પ્યાકા જે પવિત્ર લોકોની પ્રાર્થનાઓ છે. થો. પ્ર. પર્વ. ૫ આ. ૮.

સમીક્ષક—ભલા વાઝ જ્યારે ઇસુ સ્વર્ગમાં ન હશે ત્યારે એ બિચારા ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, આર્તિ આદિ પૂજા કોની કરતા હશે ? અને અહીં પ્રોટેસ્ટન્ટ ઇસિ ઇયો જુલરસ્તી (મૂર્તિપૂજા) નું ખંડન કરે છે. અને એમનું સ્વર્ગ જુલરસ્તીનું ઘર બની રહ્યું છે.

૧૦૧. અને જ્યારે મેન્ને છાપોમાંથી એકને ઉઘાડ્યું ત્યારે મેં દ્રષ્ટિ કરી ચારે પ્રાણિયોમાંથી એકને (જેમકે મેધ ગર્જનાના શબ્દને) કહેતા સાંભળ્યો કે આવ અને જો ! અને મેં દ્રષ્ટિ કરી અને જોયું તો એક ઘોળો ઘોડો છે અને જે તે ઉપર બેઠો છે, તેની પાસે ધનુષ છે અને તેને મુકુટ આપવાનાં આવ્યો અને તે જય કરતો થકો અને જય કરવાને નિકળ્યો અને જ્યારે તેણે બીજી છાપ ઉઘાડી, બીજો ઘોડો જે લાલ હતો તે નિકળ્યો, તેને એ આપવામાં આવ્યું કે પૃથ્વી પરથી સંપ ઉઘાડી દે અને જ્યારે તેણે ત્રીજી છાપ ઉઘાડી ત્યારે જોયું તો એક કાળો ઘોડો છે. અને જ્યારે તેણે ચોથી છાપ ઉઘાડી અને જોયું તો એક પીળો સરખો ઘોડો છે, અને જે તે ઉપર બેઠો છે તેનું નામ મૃત્યુ છે. છત્યાદિ. થો. પ્ર. પર્વ. ૬. આ. ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨.

સમીક્ષક—હવે જુઓ આ પુરાણોથી પણ અધિક મિથ્યા લીલા છે કે નહીં ? વાઝ પુસ્તકોનાં અંધોના છાપની અંદર ઘોડા સવાર કેમ કરીને રહી શક્યા હશે ? આ સ્વપ્નનું બરાડવું, જેમણે એ પણ સત્ય માન્યું છે તેમનામાં અવિદ્યા જેટલી કહિયે તેટલી જ થોડી છે.

૧૦૨. અને તે મોટા શબ્દથી પોકરતા હતા કે હે સ્વામી પવિત્ર અને સત્ય ક્યાં સુધી તું ન્યાય નથી કરતો અને પૃથિવીના નિવાસિયોથી અમારા લોહીનો બદલો નથી લેતો. અને હરેકને ઉજળું વસ્ત્ર આપવામાં આવ્યું અને તેમને કહેવામાં આવ્યું કે ન્યાંસુધી તમારા સંગી દાસ પણ અને તમારા ભાઈ, જે તમારી પેઠે વધ કરવાની તૈયારીપર છે, તે પૂરા ન થાય ત્યાંસુધી જરા થોડીવાર વિશ્રામ કરો. થો. પ્ર. પર્વ. ૬ આ. ૧૦, ૧૧.

સમીક્ષક—જે કંઈ ઇસાઇ હશે તે ઘોડા ઘોડી કરીને ચાલે એવો ન્યાય કરાવવાને માટે રચ્યા

કરશે. જે વેદમાર્ગનો સ્વીકાર કરશે, તેનો ન્યાય હોવામાં કાંઈ પણ ઠીક ન થશે. ઇસાઇયોને પૂછવું જોઈએ શું ઇશ્વરની કચેરી આજ કાલ ખુલ્લું છે? અને ન્યાયનું કામ નથી થતું, ન્યાયાચીશ નકામા બેઠા છે? તો કાંઈ પણ ઠીક ઠીક ઉત્તર ન આપી શકશે. અને એમનો ઇશ્વર બેઠેકી પણ ખાય છે કેમકે એના કહેવાથી ઝડ એમના શત્રુ સાથે બંધે લેવા લાગે છે અને ડંચિલા વલાવવાળા છે કે મર્યા પછી સ્વેર લયા કરે છે. શાન્તિ કાંઈ પણ નહીં અને જ્યાં શાન્તિ નહીં ત્યાં દુઃખનો શો પારાવાર હશે!!

૧૦૩. અને જેમ ઘણાજ હવાવવાથી ગૂઝરના વૃક્ષ પરથી તેનાં ફાચાં ગૂઝર ખરી પડે કે તેમ આકાશના તારા પૃથિવીપર ખરી પડ્યા અને આકાશ પત્રવત્ જે લપેટવામાં આવે છે, તે અલગ થઈ ગયું.

યો. પ્ર. પર્વ. ૬. આ. ૧૩, ૧૪.

સમીક્ષક—હવે જુઓ યોહાન બર્તિખ્યત્ વક્તાને, જ્યારે વિદ્યા નથી ત્યારે તો આવી અંડખંડ થા ગાઈ. વાર તારા સર્વ ભૂગોળ છે, તે એક પૃથિવીપર કેવા રીતે ગરી રાકે છે અને સૂર્યાદિતું માર્કશુ તેને અહીં તહીં કેમ આવવા જવા દેશે? અને શું આકાશને અટાઈ-સાદી સમાન રમજે છે? આ આકાશ સાકાર પદાર્થ નથી કે જેને કોઈ લપેટે કે એકદું કરી શકે એટલા માટે યોહાન આદિ સર્વ જંગલી મનુષ્ય હતા તેમને એ વાતોની શા ખબર!

૧૦૪. મેં તેની સંખ્યા સાંભળી. ઇસ્રાએલના સન્તાનોના સમસ્ત કુળમાંથી એક લાખ દુમાલીસ સહસ્ર પર છાપ મારવામાં આવી, બહુદાના કુળમાંથી બાર સહસ્ર પર છાપ આપવામાં આવી. યો. પ્ર. પર્વ. ૭ આ. ૪, ૫.

સમીક્ષક—શું જે બાયબલમાં ઇશ્વર લખ્યો છે, તે ઇસ્રાએલ આદિ કુળોનો સ્થામી છે કે તે સંસારનો? એમ ન હોત તો તે જંગલિયોનો સાથ કેમ કરત? અને તેમનોજ સહાય કરતો તો અને બીજાનું નામ નિશાન પણ નહીં લેતો હતો. એથી તે ઇશ્વર નહીં. અને ઇસ્રાએલ ગાદિના મનુષ્યો પર છાપ લગાડવી એ અદ્યક્ષતા અથવા યોહાનની મિથ્યા કલ્પના છે.

૧૦૫. એ કારણથી તેઓ ઇશ્વરના સિંહાસનના આગળ છે અને તેનાં મંદિરમાં રત દિવસની સેવા કરે છે. યો. પ્ર. પર્વ. ૭. આ. ૧૫.

સમીક્ષક—શું આ મહામૂર્તિપૂજક નથી? અથવા તેનો ઇશ્વર દેહવારી મનુષ્યનુસ્ય એક શી નથી? અને ઇસાઇયોનો ઇશ્વર રાત્રિયે સુતો પણ નથી અને જો સુએ છે, તો રાત્રે પૂજન મ કરતા હશે? તથા તેની નિદ્રા પણ ઉડી જતી હશે અને જો રાત્રે દિન જાગતો હશે તો વેક્ષિત કે અતિરોગી હશે.

૧૦૬. અને બીજા દૂત આરીને વેદીની નિકટ ઉભો રહ્યો જેની પાસે સોનાની ધૂપદાની હતી, અને તેને બહુજ ધૂપ દેવામાં આવ્યો. અને ધૂપનો ધૂમાડો પવિત્ર લોકોની પ્રાર્થનાઓની સાથે દૂતના હાથમાંથી ઇશ્વરની આગળ ચઢી ગયો. અને દૂતે તે ધૂપદાની લખતે તે વેદીની આગ રીતે તેને પૃથિવીપર નાખી અને શબ્દ અને ગર્જના અને વિજગિયો અને ભૂમિકંપ થયો.

યો. પ્ર. પર્વ. ૮. આ. ૩, ૪, ૫

સમીક્ષક—હવે જુઓ, સ્વર્ગ પર્વત વેદી, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, તુરમના શબ્દ થાય છે. શુ વેશગિયોનાં મંદિર કરતાં ઇસાઇયોનું સ્વર્ગ કમ છે? કાંઈક ધુમધામ અધિકજ છે.

૧૦૭. હેલા ફને તુરમ કુંડી અને લોહીથી મળેલા ઓળા અને અગ્નિ થયાં અને તેને પૃથિવીપર નાંખવામાં આવ્યા અને પૃથિવીનો એક તૃતીયાંશ ભાગ બળી ગયો. થો ૩૦૫૦૫૦૮, આ ૦૭.

સમીક્ષક—વાહ રે ઇસાઇયોના ભવિષ્યત વક્તા! ઇશ્વર, ઇશ્વરના દૂત, તુરમના શબ્દ અને પ્રલયની લાલા એ કેવળ બાળકોનાજ ખેડ દેખાય છે.

૧૦૮. અને પાંચમાં ફને તુરમ કુંડી અને મેં એક તારાને જોયો. જે સ્વર્ગમાંથી પૃથિવીપર પડ્યો હતો અને અથાહ કુણના કૂપની કુંચી તેને આપવામાં આવી, અને તેણે અથાહ કુણનો કૂપ ઉઘાડ્યો અને કૂપમાંથી મોટી ભઠ્ઠીના ધૂમાડાની પેઠે ધૂમાડો નિકળ્યો. અને તે ધૂમાડામાંથી ટિફિયાં (તીડો) પૃથિવીપર નિકળી આવ્યાં અને જેવો પૃથિવીના વિષ્ણુઓને અધિકાર હોય છે તેવો તેને અધિકાર આપવામાં આવ્યો અને તેમને કહેવામાં આવ્યું કે તે મનુષ્યોને કે જેમના માથાપર ઇશ્વરની છાપ નથી, પાંચ માસ તેમને પીડા દેવામાં આવે. થો ૩૦૫૦૫૦૯ આ ૦ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫.

સમીક્ષક—શું તુરમનો શબ્દ સાંભળીને તારો તે દૂતોપર અને તેજ સ્વર્ગમાં પડ્યો હશે? અહીં તો નહીં પડ્યો? ભલા વાહ તે કુપ વા ટિફિયો પણ પ્રલયને માટે ઇશ્વરે પાળ્યા હશે અને છાપને જોઈને વાંચી પણ લેતી હશે કે છાપવાળાને નહીં કરડો? એ કેવળ ભોળા મનુષ્યોને ડરાવીને ઇસાઇ બનાવી લેવાની ધોડા બાળ જેવું છે, કે જે તમે ઇસાઇ ન થશો તો તમને તીડો કરડશે, એવી વાતો વિદ્યાહીન દેશમાં ચાલી શકે છે, આર્યાવર્તમાં નહીં. શું તે પ્રલયની વાત થઈ શકે છે?

૧૦૯. અને ધુડયટોની (ધોડેસ્વારોની) સેનાઓની સંખ્યા વીસકોડ હતી.

થો ૩૦૫૦૫૧૦ આ ૦ ૧૬.

સમીક્ષક—ભલા વાહ એટલા ઘોડા સ્વર્ગમાં ક્યાં રહેતા, ક્યાં ચરતા, અને કેટલી લાદ કરતા હતા? અને તેની દુર્ગન્ધ પણ સ્વર્ગમાં કેટલી થઈ હશે? બસ, એવું સ્વર્ગ, એવો ઇશ્વર અને એવા મતને માટે અમે સર્વે આર્યોએ તિલાંજલી આપી દીધી છે. એવા બખેડા ઇસાઇયોના શિરપરથી પણ સર્વશક્તિમાનની કૃપાથી દૂર થઈ જાય તો બહુજ સાફ થાય છે.

૧૧૦. અને મેં બીજા પરાક્રમી દૂતને સ્વર્ગથી ઉતરતાં જોયો, જેણે મેઘને ઓઢેલો હતો અને તેના શિરપર મેઘ ધનુષ હતું અને તેનું મોં સૂર્યના અને તેના પગ આગના થાંભલા જેવા હતા અને તેણે પોતાનો જમણો પગ સમુદ્રપર અને ડાબો પૃથિવીપર રાખ્યો.

થો ૩૦૫૦૫૧૦ આ ૦ ૧, ૨, ૩.

સમીક્ષક—હવે જુઓ એ દૂતોની કથા, કે જે પુરાણોની વા ભાટોનો કથાઓથી પણ ચઢીઆતી છે !!

૧૧૧. અને લગ્ગીની સમાન એક નર્કટ મને આપવામાં આવ્યું અને કહેવામાં

આવ્યું કે ઉડ, ઇશ્વરનાં મંદિરને અને વેદી અને તેમાંના ભજન કરનારને (નાપ) માપ.

યો. પ્ર. પર્વ. ૧૧ આ. ૧.

સમીક્ષક—અહીં તો શું પરંતુ ઇસાઇઓનાં તે સ્વર્ગમાં પણ મંદિર બનાવ્યાં અને માપવામાં આવે છે. સારું, તેમનું જેવું સ્વર્ગ છે તેવીજ વાતો છે, એટલામાટે અહીં પ્રભુભોજનમાં ઇસુના શરીરાવયવ, માંસ, લોહીની ભાવના કરીને ખાય, પિયે છે. અને ગિર્જા-મંદિરમાં પણ કૃશ આદિના આકાર બનાવવા આદિ પણ બુતપરસ્તી છે.

૧૧૨. અને સ્વર્ગમાં ઇશ્વરનું મંદિર બોલવામાં આવ્યું અને તેના નિયમની સન્દ્ધક (પેટી) તેના મંદિરમાં જેવામાં આવી- યો. પ્ર. પર્વ. ૧૧ આ. ૧૬.

સમીક્ષક—સ્વર્ગમાં જે મંદિર છે, તે હર સમય બન્ધ રહેતું હશે કદી કદી ઉઘાડવામાં આવતું હશે. શું પરમેશ્વરનું પણ કોઈ મંદિર થઈ શકે છે? જે વેદોક્ત પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે તેનું કોઈ પણ મંદિર નથી થઈ શકતું. હા, ઇસાઇઓનો જે પરમેશ્વર આકારવાળો છે, તેનું આહું સ્વર્ગમાં હોય, આહું પૃથિવીમાં અને જેવી લીલા ટન્ટન પમ્પૂની અહીં થાય છે તેમજ ઇસાઇઓનાં સ્વર્ગમાં પણ. અને નિયમ સન્દ્ધક (પેટી) પણ કદી કદી ઇસાઈ લોક જેતા હશે, તેથી ન જાણે શું પ્રયોજન સિદ્ધ કરતા હશે. સત્ય તો એ છે કે એ સર્વ વાતો મનુષ્યોને લલચાવવાની છે.

૧૧૩. અને એક મહા આશ્ચર્ય સ્વર્ગમાં જેવામાં આવ્યું અર્થાત્ એક સ્ત્રી જેણે સૂર્યને પહેર્યો છે અને ચંદ્ર તેનાં પગ તળે છે અને તેનાં શીર પર બાર તારાનો મુકુટ છે. અને તે ગર્ભ-વતી હોઈને ચીસો પાડે છે કેમકે પ્રસવની પીડા તેને લાગી છે, અને તે જાણવાને પીડિત છે. અને બીજું આશ્ચર્ય સ્વર્ગમાં જેવામાં આવ્યું. અને જુઓ એક મોટો લાલ અજગર છે, જેનાં સાત માથાં અને દસ સીંગડાં છે, અને તેના મસ્તક પર સાત રાજમુકુટ છે અને તેનાં પૂંછડાંએ આકાશના તારાના એક તૃતિયાંશને ખેંચીને તેને પૃથિવી પર નાખ્યા.

યો. પ્ર. પર્વ. ૦ ૧૨. આ. ૧, ૨, ૩ ૪,

સમીક્ષક—હવે જુઓ, લાંબ્યા, ચોડા ગપોડા ! એમનાં સ્વર્ગમાં પણ બિચારી સ્ત્રી ચીસ પાડે છે તેનું દુઃખ કોઈ નથી સાંભળતું, નથી મટાડી શકતું. અને તે અજગરની પૂંછડી ફેટલી મોટી હતી, જેણે તૃતિયાંશ તારાઓને પૃથિવી ઉપર નાખ્યા. લાલા વાર પૃથિવી તો નાની છે અને તારા તો મોટા મોટા લોક છે. આ પૃથિવી ઉપર એક પણ ન સમાઈ શકે. કિંતુ અહીં એ અનુમાન કરવું જોઈએ કે એ તારાનો એક તૃતિયાંશ એ વાતના લખનારના ઘર પર પડ્યો હશે. અને જે અજગરની પૂંછડી એટલી મોટી હતી, જેથી સર્વ તારાનો એક તૃતિયાંશ લપેટીને તે ભૂમિ પર નાંખી દીધો તે અજગર પણ તેમનાં ઘરમાં રહેતો હશે !

૧૧૪. અને સ્વર્ગમાં યુદ્ધ થયું, મીખાએલ અને તેના દૂત અજગર સાથે લડ્યા અને અજગર અને તેના દૂત લડ્યા. યો. પ્ર. પર્વ. ૧૨ આ. ૭.

સમીક્ષક—જે કોઈ ઇસાઇઓનાં સ્વર્ગમાં જતા હશે તે પણ લડાઈમાં દુઃખ પામતા હશે

એવાં સ્વર્ગની તો અહીંથી આશા છોડીને હાથ જોડી બેસી રહો. જ્યાં શાંતિ ભંગ અને ઉપદ્રવ મચી રહે તે ઇસાઇઓનેજ યોગ્ય છે.

૧૧૫. અને તે મોટાં અજગરને પાડવામાં આવ્યો. હાં તે પ્રાચીન સાંપ જે દિવાળજ અને સેતાન કહેવાય છે તે સારા સંસારને ભરમાવનાર છે.

યો. પ્ર. પર્વ ૧૨ આ. ૯

સમીક્ષક—થું જ્યારે તે સેતાન સ્વર્ગમાં હતો ત્યારે લોકોને નહીં ભ્રમાવતો હતો ? અને તેને જન્મભર અહીંખાને નાખી અથવા મારી કેમ ન નાખ્યો ? તેને પૃથિવી પર કેમ નાંખી દીધો ? જે સર્વ સંસારને ભરમાવનાર સેતાન છે તો સેતાનને ભ્રમાવનાર કોણ છે ? જે સેતાન સ્વયં ભરખ્યો છે તો સેતાન વિના ભરમજનનાર ભરમશે અને જે તેને ભરમવનાર પરમેશ્વર છે તો તે ઇશ્વરજ નહીં હવે વિદિત તો એ થાય છે કે ઇસાઇઓનો ઇશ્વર પણ સેતાનથી ડરતો હશે કેમકે જે સેતાનથી પ્રબલ છે તો ઇશ્વરે તેને અપરાધ કરતી સમયજ દંડ કેમ ન દીધો ? જગતમાં સેતાનનું જેટલું રાજ છે તેની સામે સહસ્ત્રાંશ પણ ઇસાઇઓના ઇશ્વરનું રાજ્ય નથી એટલા માટે ઇસાઇઓનો ઇશ્વર તેને હઠાવી નહીં શકતો હશે. એથી એ સિદ્ધ થયું કે જેમ આ સમયના રાજ્યાધિકારી ઇસાઈ ડાકુ, ચોર આદિને શીઘ્ર દંડ દે છે તેવો પણ ઇસાઇઓનો ઇશ્વર નથી. પુનઃ કોણ એવો નિરબુદ્ધિ મનુષ્ય છે જે વૈદિક મતને છોડીને આ કપોત્ત કદિપત પોકળ ઇસાઈ મતનો સ્વીકાર કરે ?

૧૧૬. હાય ! પૃથિવી અને સમુદ્રના નિવાસિયો, કેમકે સેતાન તમારી પાસે ઉતર્યો છે. યો. પ્ર. પર્વ ૧૨ આ. ૧૨.

સમીક્ષક—થું તે ઇશ્વર ત્યાંનાજ રક્ષક અને સ્વામી છે ? પૃથિવી, મનુષ્યાદિ પ્રાણિઓનો રક્ષક અને સ્વામી નથી ? જે ભૂમિનો પણ રાજા છે તો સેતાનને કેમ મારી ન શક્યો ? ઇશ્વર જેતો રહે છે અને સેતાન બહેકાવતો ફરે છે તો પણ તેને વરજતો નથી. વિદિત તો એ થાય છે કે એક સારો ઇશ્વર અને એક સમર્થ દુષ્ટ બીજો ઇશ્વર બની રહ્યો છે.

૧૧૭. અને બેતાળીસ માસ પર્વત યુદ્ધ કરવાનો અધિકાર તેને આપવામાં આવ્યો અને તેણે ઇશ્વરની ત્રિશૂલ નિંદા કરવાને પોતાનું મોં ઉઘાડયું કે તેના નામની અને તેના તંબૂની અને સ્વર્ગમાં વાસ કરનારાની નિંદા કરે. અને તેને એ આપવામાં આવ્યું કે પવિત્ર લોકો સાથે યુદ્ધ કરે, અને તેના પર જય કરે અને હરેક કુળ અને ભાષા અને દેશ પર તેને અધિકાર આપવામાં આવ્યો.

યો. પ્ર. પર્વ ૧૩. આ. ૫, ૬, ૭.

સમીક્ષક—ભલા વાડ ! જે પૃથિવીના લોકોને બહેકાવવા માટે સેતાન અને પશુ આદિને મોકલે અને પવિત્ર મનુષ્યો સાથે યુદ્ધ કરાવે, તેનું કામ ડાકુઓના સરદાર સમાન છે કે નહીં એવું કામ ઇશ્વર કે ઇશ્વરના ભક્તોનું નથી હોઈ શકતું.

૧૧૮. અને મેં દૃષ્ટિ કરી અને જોયું તો મેમ્ના સિયોન પર્વત પર ઉભો છે અને

તેની સાથે એક લાખ ચુમાલિસ સહસ્ત્ર હતા. જેમનાં માથાં પર તેમનું નામ અને તેના પિતાનું નામ લખ્યું છે.

યોગ પ્ર૦ પર્વ૦ ૧૪ આ૦ ૧.

સમીક્ષક—હવે જુઓ, જ્યાં ઇસુનો બાપ રહેતો હતો, ત્યાં તેજ સિયોન પહાડ પર તેનો પુત્ર પણ રહેતો હતો, પરંતુ એક લાખ ચુમાલિસ સહસ્ત્ર મનુષ્યોની ગણના કેમ કરીને કરી? એક લાખ ચુમાલિસ સહસ્ત્રજ સ્વર્ગના વાસી થયા, શું ત્યારે શોષ કરોડો ઇસાઇઓનાં શિર પર મોહર ન લાગી, શું તે સર્વ નરકમાં ગયા? ઇસાઇઓને ઘટે છે કે સિયોન પર્વત જઈને જુઓ કે ઇસુનો બાપ અને તેની સેના ત્યાં છે કે નહીં? જો હોય. તો આ લેખ ઠીક છે, નહીં તો મિથ્યા, જે કોઈ પણ જગાથી ત્યાં આવ્યા તો તે ક્યાંથી આવ્યા! જે કહે કે સ્વર્ગથી તો શું તેઓ પક્ષી છે કે એવડી મોટી સેના અને પોતે ઉપર નીચે ઉડીને આવ જા કર્યા કરે? જો તે આવ જા કર્યા કરે છે તો એક જિલ્લાના ન્યાયાધીશની સમાન થયો અને તે એક, બે, કે ત્રણ હોય તો નહીં બની શકશે, કિંતુ ન્યુનથી ન્યુન એક એક ભુગોળમાં એક એક ઇશ્વર જેમણે, કેમકે એક, બે, ત્રણ એવાં અનેક બ્રહ્માંડોના ન્યાય કરવાને અને સર્વત્ર યુગપત્તુ ધુમવામાં સમર્થ કદી પણ નથી થઈ શકતા.

૧૧૯. આત્મા કહે છે હાં, કે, તે પોતાના પરિશ્રમથી વિશ્રામ કરશે, પરંતુ તેનાં કાર્ય તેની સાથેજ થઈ જાય છે.

યોગ પ્ર૦ પર્વ૦ ૧૪ આ૦ ૧૩.

સમીક્ષક—જુઓ ઇસાઇઓનો ઇશ્વર તો કહે છે કે તેનાં કર્મ તેની સાથે રહેશે, અર્થાત્ કર્મોનુસાર ફળ સર્વને આપવામાં આવશે. અને એ લોક કહે છે કે ઇસુ પાપને લઈ લેશે અને ક્ષમા પણ કરવામાં આવશે. આ જગોએ બુદ્ધિમાન વિચારે કે ઇશ્વરનું વચન સાચું કે ઇસાઇઓનું? એક વાતમાં બેઉ તો સાચા હોઈ જ શકતા નથી એમાંથી એક જુદું અવસ્થા હશે, અમને શું? જેમણે તો ઇસાઇઓનો ઇશ્વર જુદો હોય કે ઇસાઈ લોક!

૧૨૦. અને તેને ઇશ્વરનાં કોપના મહા રસના કુણ્ડમાં નાખ્યો અને રસના કુણ્ડનું ચૈન્દન નગરની બહાર કરવામાં આવ્યું અને રસના કુણ્ડમાંથી ઘોડાની લગામ પર્યંત લોહી એકસો કોસ સુધી વહી નિકળ્યું.

યોગ પ્ર૦ પર્વ૦ ૧૪ આ ૧૯, ૨૦.

સમીક્ષક—હવે જુઓ, એના ગપોડા પુરાણોથી પણ ચઢીવાતા છે કે નહીં? ઇસાઇઓનો ઇશ્વર કોપ કરતી સમયે બહુજ દુઃખિત થઈ જતો હશે અને જે તેના કોપના કુણ્ડો ભર્યા છે, શું તેનો કોપ જળ છે? કે અન્ય દ્રવિત પદાર્થ છે કે જેના કુણ્ડ ભર્યા છે? અને સો કોશ સુધી ઇશ્વરનું વહેવું અસમ્ભવ છે, કેમકે ઇશ્વર વાયુ લાગવાથી ઝટ જમી થાય છે. પુનઃ કેમ કરી વહી શકે? એટલા માટે એવી વાતો મિથ્યા કરે છે.

૧૨૧. અને જુઓ, સ્વર્ગમાં સાક્ષીના તમ્બૂનું મંદિર ઉઘાડવામાં આવ્યું. યોગ પ્ર૦ પર્વ૦ ૧૫ આ૦ ૫.

સમીક્ષક—જો ઇસાઇઓનો ઇશ્વર સર્વજ્ઞ હોત તો સાક્ષીઓનું શું કામ? કેમકે તે સ્વયં સર્વ જાણ જાણતો હોત, એથી સર્વથા એજ નિશ્ચય થાય છે કે એમનો ઇશ્વર સર્વજ્ઞ નથી કેમકે મનુષ્યવત્ અલ્પજ્ઞ છે, તે ઇશ્વરતાનું શું કામ કરી શકે છે? નહીં, નહીં, નહીં અને એજ

પ્રકરણમાં ફોતોની મોટી મોટી અસંખ્ય વાતો લખી છે, તેને સત્ય કેમ માની શકતા નથી. ક્યાં સુધી લખાયે, આ પ્રકરણમાં સર્વથા એવીજ વાતો ભરી છે.

૧૨૨. અને ઇશ્વરે તેનાં કુકર્મોનું સ્મરણ કર્યું છે, જેવું તમને તેણે આપ્યું છે, તેવું તેને ભરી આપો, અને તેનાં કર્મોનુસાર બમણું તેને આપી દો.

ધો. પ્ર. પર્વ. ૧૮ આ. ૫, ૬.

સમીક્ષક—જુઓ, પ્રત્યક્ષ ઇસાઇયોનો ઇશ્વર અન્યાયકારી છે, કેમકે ન્યાય તેનેજ કહે છે કે જેણે જેવું કે જેટલું કર્મ કર્યું તેને તેવું અને તેટલુંજ ફળ આપવું, તેનાથી અધિક ન્યૂન આપવું અન્યાય છે, જે અન્યાયકારીની ઉપાસના કરે છે તેઓ અન્યાયકારી કેમ ન હોય ?

૧૨૩. કેમકે મેન્નાનો વિવાહ આવી પોંચ્યો છે, અને તેની સ્ત્રીએ પોતાને તૈયાર કરી છે.

ધો. પ્ર. પર્વ. ૧૯. આ. ૭.

સમીક્ષક—હવે સાંભળો ! ઇસાઇયોનાં સ્વર્ગમાં વિવાહ પણ થાય છે ! કેમકે ઇસુનો વિવાહ ઇશ્વરે ત્યાંજ કર્યો, પૂછવું જોઈએ કે તેના સસરા સાસુ, શાસત્રિ કોણ હતાં ? અને બાળ બચ્ચાં કેટલાં થયાં ? અને રીયનો નાશ થવાથી બલ, શુદ્ધિ, પરાક્રમ, આતુ આદિનાં પણ ન્યૂન હોવાથી આજ સુધી ઇસુએ ત્યાં શરીર લાગ કર્યો હશે, કેમકે સંયોગ જન્ય પદાર્થનો વિયોગ અવશ્ય થાય છે, આજ પર્યંત ઇસાઇયોએ તેના વિશ્વાસમાં ઘોખા ખાધા અને ન જાણે ક્યાં સુધી ઘોખામાં રહે શે.

૧૨૪. અને તેણે અજગરને અર્થાત્ પ્રાચીન સાંપને જે દિવાબલ અને સેતાન છે, તેને પકડીને સહસ્ત્ર વર્ષ પર્યંત બાંધી રાખ્યો અને તેને અધાગ કુણડમાં નાંખ્યો અને બંધ કરીને તેને છાપ મારી, જેથી તે બ્યાંસુધી સહસ્ત્ર વર્ષ પૂરાં ન થાય ત્યાંસુધી પાછો દેશોના લોકોને ન ભરમાવે.

ધો. પ્ર. પર્વ. ૨૦. આ. ૨, ૩.

સમીક્ષક—જુઓ, મરં મરં કરીને સેતાનને પકડ્યો અને સહસ્ત્ર વર્ષ પર્યંત બંધ કર્યો, પાછો પણ છુટરો, શું પાછો ન ભરમાવરો, એવા દુષ્ટને તો બન્દી ગૃહમાંજ રાખવો કે માર્યો વિના છોડવોજ નહીં. પરંતુ એ સેતાનનું હોવું એ ઇસાઇયોનો ભ્રમ માત્ર છે, વાસ્તવમાં કાંઈ પણ નથી, કેવળ લોકોને ડરાવીને પોતાની બળમાં લાવવાનો ઉપાય રચ્યો છે. જેમ કોઈ ઘૂર્તે કોઈ ભોળા મનુષ્યને કહ્યું કે આવો તમને દેવતાના દર્શન કરાવું; કોઈ એકાન્ત દેશ-સ્થળમાં લઈ જઈને એક મનુષ્યને ચતુર્ભુજ બનાવીને રાખ્યો તેને ઝાડીમાં ઉભો કરીને કહ્યું કે આંખ મીચી લ્યો, જ્યારે હું કહું ત્યારે ઉઘાડવી અને ફરીને જ્યારે કહું ત્યારે પણ મીચી લેવી, જે નહીં મીચશે તે આંધળો થઇ જશે એવી આ મતવાણાની વાતો છે, કે જે અમારો મજહબ ન માનસે, તે સેતાનનો બહેકાવેલો છે, જ્યારે તે સામે આવ્યો ત્યારે કહ્યું, જુઓ ! અને પુનઃ શીઘ્ર કહ્યું કે મીચી લ્યો, જ્યારે પાછો ઝાડીમાં સંતાઈ ગયો, ત્યારે કહ્યું, ઉઘાડો ! જુઓ નારાયણને જોયા, સર્વેએ દર્શન કર્યો, એવી લોકા મજહબોની છે, એટલા માટે એમની માયામાં કોઈયે ન ફસવું જોઈએ.

૧૨૫. જેના સન્મુખથી પૃથિવી અને આકાશ નાશી ગયાં અને તેને માટે જગા ન મળી. અને મેં શું નાના, શું મોટા, સર્વ મૃતકોને ઇશ્વરની સન્મુખ ઉભેલા જોયા અને પુસ્તકો ઉઘાડવામાં આવ્યાં અને બીજું પુસ્તક અર્થાત્ જીવનનું પુસ્તક ઉઘાડવામાં આવ્યું અને પુસ્તકોમાં લખેલી વાતોથી મૃતકોના વિચાર તેમનાં કર્મોનુસાર કરવામાં આવ્યા. યોગ પ્રવં પર્વ ૨૦ આં ૧૧, ૧૨.

સમીક્ષક—આ જુઓ આગકપણાની વાત ! લલા વાડ પૃથિવી અને આકાશ કંવીરીતે નાશી શકે ? અને તે કોના ઉપર ઠરશે ? જેની સામેથી નાશી ગયાં, તેનું સિંહાસન અને તે ક્યાં ઠરીને રહ્યા ? અને મુદ્દાં પરમેશ્વરનો સામે ઉભાં કરવામાં આવ્યાં તો પરમેશ્વર પણ ખેંચે કે ઉભો હશે ? શું અહીંની કચેરી અને દુકાનની સમાન ઇશ્વરનો વ્યવહાર છે જે કે પુસ્તક લેખાનુસાર હોય છે અને સર્વ જીવોનો લાલ ઇશ્વરે લખ્યો કે તેના શુભાચ્છાએ ? એવી એવી વાતોથી અનીશ્વરને ઇશ્વર અને ઇશ્વરને અનીશ્વર પ્રસાદ આદિ મતવાળાઓએ બનાવી દીધા.

૧૨૫. તેમાંથી એક મારી પાસે આવ્યો અને મારી સાથે જોડ્યો કે આવ હું દુહિત્ર અર્થાત્ મેમ્નાની સ્ત્રી તને દેખાડીશ. યોગ પ્રવં પર્વ ૨૧ આં ૬.

સમીક્ષક—લલા વાડ, ઇશ્વરે સ્વર્ગમાં દુહિત્ર અર્થાત્ સ્ત્રી સારી મેળવી; મોજ કરતો હશે ! જે જે ઇસાઇ ત્યાં જતા હશે, તેને પણ સ્ત્રીઓ મળતી હશે અને છોકરાં છંપ્યાં બાળાં હશે અને ગણી ભોડ થઈ જવાથી રોગોત્પત્તી થઈને મરતા પણ હશે, એવાં સ્વર્ગને દૂરથી હાથજ ભેડવા સારા છે.

૧૨૭. અને તેણે તે નગરી નગરને માન્યું કે સાડી સાતમો કાશનું છે. તેની લખ્યાઈ, પોહોળાઈ અને ઉંચાઈ એક સમાન છે. એક તેણે તેની ભીંતને મનુષ્યના અર્થાત્ દૃત્વના માપથી માપી, કે તે એકસો ચુમાલીશ હાથની છે. અને તેની ભીંતની જંડાઈ સૂર્યકાંતની હતી અને નગર નિર્મલ સોનાનું હતું જે નિર્મલ કાચના સમાન હતું અને નગરની ભીંતનાં નેવાં હરેક બહુમુલ્ય પથ્થરથી સમારેલાં હતાં પેદેલી નેવાણી સૂર્યકાંતની હતી, બીજી નીલમણિની, ત્રીજી લાલડીની, ચોથી મરકતની, પાચમી ગોમેદકની, છઠ્ઠી માણિક્યની, સાતમી પીતમણિની, આઠમી પીરોજની, નવમી પુખરાજની, દસમી લલસનિયાની, આગ્યારમી હુલકાંતની, ચારમી મટાપિની; અને ચાર ફાટક (દરવાજા) ચાર મોતી હતાં. એક એક મોતીથી એક એક ફાટક બન્યો હતો. અને નગરની સડક સ્વચ્છ કાચના જેવી નિર્મળ સોનાની હતી. યોગ પ્રવં પર્વ ૨૧, આં ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧.

સમીક્ષક—સાંભળો ઇસાઇયોનાં સ્વર્ગનું વર્ણન ! જે ઇસાઈ મરતા જાય છે અને ત્યાં જન્મતા જાય છે તો આટલા મોટા શહેરમાં કંવીરીતે સમાન-શક્ય ? કેમકે તેમાં મનુષ્યોનું આગમ થાય છે અને ત્યાંથી નિકળતા નથી અને જે આ બહુમુલ્ય રત્નોની બનેલી નગરી માની છે, અને સર્વ સોનાની છે ઇત્યાદિ લેખ કેવળ ભોળા ભોળા મનુષ્યોને બહેકાવીને ફસાવવાની ઢીલા છે. લલા વાડ લખ્યાઈ, ચોડાઈ તો તે નગરની લખી તે હોય શકે છે પરંતુ ઉંચાઈ

સાંઠી ત્રણસો કોશ કેમ કરીને હોઈ શકે છે. એ તો સર્વથા મિથ્યા કપોલ કલ્પનાની વાત છે અને એવાં મોટાં મોટી ક્યાંથી આવ્યાં હશે? આ લેખના લખનારના ધરનાં ઘડામાંથી? આ ગપોડા પુરાણનાપણ બાપ છે !

૧૨૮. અને કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ અથવા ધૂણીત કર્મ કરનારા અથવા અસત્યપર ચાલનારા, તેમાં કોઈ રીતિયે પ્રવેશ ન કરશે. યો. પ્ર. પર્વ. ૨૦. આ. ૨૭.

સમીક્ષક—જે એવી વાત છે તો ઇસાઇલોક કેમ કહે છે કે પાપી લોક પણ સ્વર્ગમાં ઇસાઇ થવાથી જઈ શકે છે? એ ઠીક વાત નથી, જે એમ છે, તો ચોહનના સ્વપ્નની મિથ્યા વાતોનો કહેનારો સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કદી પણ ન કરી શક્યો હશે અને ઇસુ પણ સ્વર્ગમાં ન ગયો કેમકે જ્યારે એકલો પાપી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો તો જે અનેક પાપિયોનાં પાપના ભારથી યુક્ત છે તે કેમ કરી સ્વર્ગવાસી થઈ શકે છે ?

૧૨૯. અને હવે કોઈ શ્રાપ ન હશે અને ઇશ્વરના અને મેમ્નોના સિંહાસન તેમાં હશે અને તેના દાસ તેની સેવા કરશે. અને તેનું મોં જોશે અને તેનું નામ તેના માથાપર હશે. અને હાં રાત્ર થશે અને તેને દીપકનું અથવા સૂર્યની જોતિનું પ્રયોજન નથી. કેમકે પરમેશ્વર ઇશ્વર તેને જ્યોતિ આપશે તે સદા રાજ્ય કરશે. યો. પ્ર. પર્વ. ૨૨. આ. ૩, ૪, ૫.

સમીક્ષક—જુઓ આજ ઇસાઇયોનો સ્વર્ગવાસ ! શું ઇશ્વર અને ઇસુ સિંહાસનપર નિરંતર બેસી રહેશે? અને તેના દાસ તેની સામે સદા મોં જોયા કરશે? હવે એ તો કહોકે તમારા ઇશ્વરનું મોં યુરોપિયનની સદૃશ ગોઠું કે આફ્રિકાવાળાની સદૃશ કાળું અથવા અન્યદેશવાળાની સમાન છે? આ તમારું સ્વર્ગ પણ બન્ધન છે, કેમકે જ્યાં નાનાઇ મોટાઇ છે અને તે એક નગરમાં રહેવું અવશ્ય છે તો ત્યાં દુઃખ કેમ ન થતું હશે? જે મુખવાળો છે તે ઇશ્વર સર્વશ સર્વેશ્વર કદી નથી થઈ શકતો.

૧૩૦. જે હું શીઘ્ર આવું છું અને મારું પ્રતિક્ષ ભારી સાથે છે, જેથી હરેક ને જેવું તેનું કાર્ય કરશે તેવું ફળ આપીશ. યો. પ્ર. પર્વ. ૨૨ આ. ૧૨.

સમીક્ષક—જ્યારે એજ વાત છે કે કર્મનુસાર ફળ પામે છે તો પાપોની ક્ષમા કદી નથી થતી, અને જે ક્ષમા થાય છે તો ઇજીવની વાતો જુડી. જે કોઈ કહે કે ક્ષમા કરવી એ પણ ઇજીવમાં 'લખ્મ' છે, તો પૃથ્વીપર વિરૂદ્ધ અર્થાત્ “હલકદરોગી” થઈ તે જુડું છે. એક માનવું છોડી દો. હવે ક્યાં સુધી લખિયે?

એમનાં બાઈબલમાં લાખો વાતો ખણ્ડનીય છે. આ તો થોડાંક ચિન્હ માત્ર ઇસાઇયોનાં બાઈબલ પુસ્તકનાં દર્શાવ્યાં છે. એટલાંથીજ બુદ્ધિમાન લોક બહુ સમજી લેશે. થોડીક વાતોને છોડીને શેષ સર્વ અસત્ય બન્યું છે. કે જે અસત્યના સંગથી સત્ય પણ શુદ્ધ નથી રહેતું તો તેમજ બાઈબલ પુસ્તક પણ માનનીય નથી થઈ શકતું. કિન્તુ તે સત્ય તો વેદોનાં સ્વીકારમાં ગૃહીત થાય છે.

इति श्रीमदयानन्द सरस्वती स्वामि निर्मिते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते कश्चीन्मतविषये त्रयोदशः

समुद्धासः सम्पूर्णः ॥ १३ ॥

ओ३म् ॥

अनुभूमिका ॥ (४)

જે આ ૧૪ ચૈદમો સમુદ્ભાસ મુસલમાનોના મત વિષયમાં લખ્યો છે તે કેવળ કુરાનના અભિપ્રાયથી, અન્ય અંથના મતથી નહી, કેમકે મુસલમાન કુરાનપરજ પૂરે પૂરો વિશ્વાસ રાખે છે યદ્યપિ મતાંતર હેવાના કારણથી, કોઇ શબ્દ અર્થ આદિ વિષયમાં વિરુદ્ધ વાત છે, તથાપિ કુરાનપર સર્વ ઐક્યમત છે, જે કુરાન અર્થી લાખામાં છે તે ઉપર મૌલવિયોએ ઉર્દુમાં અર્થ લખ્યા છે, તે અર્થના દેવનાગરી અક્ષર અને આર્યભાષાંતર કરવા પછી અર્થીના મોટા મોટા વિદ્વાનો પાસે શુદ્ધ કરાવીને લખવામાં આવ્યું છે. જે કોઇ કહે કે આ અર્થ ઠીક નથી તો તેમને ઉચિત છે કે મોલવી સાહેબોના તરજુમાઓનું પ્રયત્ન ખણ્ડન કરે પશ્ચાત્ત આ વિષયપર લખે. કેમકે આ લેખ કેવળ મનુષ્યોની ઉન્નતિ અને સત્યાસત્યના નિર્ણયને માટે સર્વ મતોના વિષયોનું થોડું થોડું જ્ઞાન થાય; અને તેથી મનુષ્યોને પરસ્પર વિચાર કરવાનો સમય મળે અને એક બીજાના દોષોનું ખંડન કરી. ગુણોનું ગ્રહણ કરે. કોઇ અન્ય મતવાળાને જુઠમૂઠ સાઈ કે ખોટું લગાડવાનું પ્રયોજન નથી કિન્તુ જે જે ભલાઈ છે તેજ ભલાઈ અને જે ખુરાઈ છે તેજ ખુરાઈ સર્વને વિદિત થાય, ન કોઈ કોઈ પર જુઠ ચલાવી શકે અને ન સત્યને રોકી શકે અને સત્યાસત્ય વિષય પ્રકાશિત કર્યા છતાં પણ જેની ઇચ્છા હોય તે માને કે ન માને, કોઈના પર બલાત્કાર નથી કરવામાં આવતો. અને એજ સજ્જનોની રીતિ છે કે પોતાના કે પરાયા દોષોને દોષ અને ગુણોનું ગ્રહણ તથા દોષોનો ત્યાગ કરે. અને હઠિલાનો હઠ દુરાગ્રહ ન્યુન કરે તે કરાવે. કેમકે પક્ષપાતથી શું શું અનર્થ જગતમાં નથી થયા અને નથી થતા ? સત્યતો એ છે કે આ અનિશ્ચત ક્ષણભંગ જીવનમાં પરાઈ હાની કરીને, લાલની પ્રાપ્તિથી સ્વયં દૂર રહેવું અને અન્યને રાખવાં તે મનુષ્યત્વની બહાર છે. એમાં જે કાંઈ વિરુદ્ધ લખવામાં આવ્યું હોય તો તેને સજ્જન લોક વિદિત કરી દેશે, તત્પશ્ચાત્ત જે ઉચિત હશે તે માનવામાં આવશે કેમકે આ લેખ હઠ, દુરાગ્રહ, ઇર્ષ્યા, દ્રેષ, વાદ વિવાદ અને વિરોધ ઘટાડવા માટે કરવામાં આવ્યો છે, નહિ કે એને વધારવાને અર્થ કેમકે એક બીજાની હાની કરવાથી પૃથક્ કરીને પરસ્પરમાં લાભ પહોંચાડવો અમારું મુખ્ય કર્મ છે.

હવે આ ચૈદર્માં સમુદ્ભાસમાં મુસલમાનોના મત વિષે સર્વ સજ્જનોની સામે નિવેદન કરું છું, કે તેમણે વિચાર કરીને ઇષ્ટનું ગ્રહણ ને અનિષ્ટનો પરિત્યાગ કરવો.

अलमतिविस्तरेण बुद्धिमद्वय्येषु ॥ इत्यनुभूमिका ॥

अथ चतुर्दशसमुल्लासारम्भः ॥

अथ यवनमत विषयं समीक्षिष्यामहे ॥

ईस के आगे मुसलमानोंके मत विषय में लिखेंगे ॥

१. आरंभ साथ नाम अल्लाहके क्षमा करने वाला दयालु ॥ मंजिल १। सिपारा १। सुरत १ ॥

समीक्षक—मुसलमान लोग ऐसा कहते हैं कि यह कुरान पुस्तक कहा है परंतु इस वचन से विदित होता है कि इसका अनानेवाला कुछ दूसरा है, क्योंकि जे परमेश्वरका बनाया होता तो “आरंभ साथ नाम अल्लाह के” ऐसा न कहता किंतु “आरंभ वारते उपदेश मनुष्योंके” ऐसा कहता। यदि मनुष्योंके शिक्षा करता है कि तुम ऐसा कहो तो भी ठीक नहीं, क्योंकि इससे पापका आरंभ भी पुस्तक नामसे हो कर उसका नाम भी दूषित हो जायगा, जे वह क्षमा और दया करने वाला है तो उसने अपनी सृष्टिमें मनुष्योंके सुखार्थ अन्य प्राणियोंके भार, दाशु पीडा दिलाकर भरवाके मांस पानेकी आज्ञा क्यों दी? क्या वे प्राणी अनपराधी और परमेश्वरके बनाये हुये नहीं हैं? और यह भी कहनाथा कि “परमेश्वरके नाम पर अच्छी बातोंका आरंभ” पुरी बातोंका नहीं इस कथनमें गोलमाल है, क्या बेरी, नरी, मिथ्याभाषणादि अधर्मका भी आरंभ परमेश्वरके नाम पर किया जाय? इसीसे देव लो इसाई आदि मुसलमान, गाय आदि के गले काटने में भी “विस्मिल्लाह” इस वचनका पढ़ते हैं; जे यही इसका पूर्वोक्त अर्थ है तो पुराणियोंका आरंभ भी परमेश्वर के नाम पर मुसलमान करते हैं, और मुसलमानोंका “पुस्तक” दयालु भी न रहेगा क्योंकि उसकी दया उन पशुओं पर न रही! और जे मुसलमान लोग इसका अर्थ नहीं जानते

तो इस वचनका प्रगट होना व्यर्थ है. यदि मुसलमान लोग इसका अर्थ और करते हैं तो सधा अर्थ क्या है ? धृत्यादि ॥ १ ॥

२. सय स्तुति परमेश्वरके वास्ते हैं जे परवर दिगार अर्थात् पालन करने हारा है सय संसारका. क्षमा करने वाला दयालु है ॥ म० १ सि० १ । सूरतुवक्षतिहा । आयात १ । २ ।

समीक्षक—जे कुरानका पुदा संसारका पालन करने हारा होता और सय पर क्षमा और दया करता होता तो अन्य मतवाले और पशु आदिवा जो मुसलमानों के हाथ से मरवानेका हुकम न देता. जे क्षमा करने हारा है तो क्या पापियों पर भी क्षमा करेगा ? और जे वैसा है तो आगे लिखेगे कि “ कश्शिरों को कतल करो ” अर्थात् जे कुरान और पैगम्बर को न मानें वे कश्शिर हैं जैसा कुरान कहता ? मुसलिये कुरान मश्वरकृत नहीं दीजता ॥ २ ॥

३. मालिक दिन न्यायका ॥ तुज ही का हम अकित करते हैं और तुज ही से सदाय आहते हैं ॥ दिप्पा, हमका सीधा रास्ता । म० १ । सि० १ । सू० १ । आ० ३ । ४ । पं ।

समीक्षक—क्या पुदा नित्य न्याय नहीं करता ? किसी एक दिन न्याय करता है इस से तो अधिक विदित होता है । उसीका अकित करना और उसी से सदाय आहना तो हीक परंतु क्या खुरी यात का भी सदाय आहना ? और सधा मार्ग एक मुसलमानों ही का है वा दूसरेका भी ? सधे मार्गका मुसलमान क्यों नहीं बदलु करते ? क्या सधा रास्ता खुराफकी औरका तो नहीं आहते ? यदि बलाघ सयका एक है तो फिर मुसलमानों ही में विशेष कुछ न रहा और जे दूसरोंकी बजाय नहीं मानते तो पक्षपाती हैं ॥ ३ ॥

४. उन लोगोंका रास्ता कि जिन पर तुने निआमतकी और उन का मार्ग मत दिप्पा कि जिनके ऊपर तु गज्ज अर्थात् अत्यंत क्रोध का दृष्टि की और न शुभराहोंका मार्ग हम का दिप्पा । म० १ । सि० १ । सू० १ । आ० ६ । ७ ।

समीक्षक—जय मुसलमान लोग पूर्व जन्म और कृत पाप पुण्य नहीं मानते तो किन्हीं पर निआमत अर्थात् इज्जल वा दया करने और किन्हीं पर न करनेसे पुदा पक्षपाती हो जायगा, क्योंकि बिना पाप पुण्य सुय्य दुःख देना केवल अन्यायकी यात है और बिना कारण किसी पर दया और किसी पर क्रोध दृष्टि करना भी स्वभाव से अहिः है । वह दया अथवा क्रोध नहीं कर सकता. और जय उनके पूर्व संचित पुण्य पाप ही नहीं तो किसी पर दया और किसी पर क्रोध करना नहीं हो सकता. और इस सूरत की टिप्पन “ वह सूरः अह्लाह साहय ने मनुष्योंके सुणसे कहलाय कि सदा इस प्रकार से कहा करे ” जे यह यात है तो “ अलिह बे ” आदि अक्षर पुदा ही ने पढाये होंगे. जे कहें कि बिना अक्षर ज्ञान के इस सूरःको कैसे पढ सके, क्या कंठ ही से सुलाये और ओलते गये ? जे जैसा है तो सय कुरान ही कंठसे पढाया होगा इससे जैसा समझना चाहिये कि इस पुस्तक में पक्षपातकी यातें पाध जय वह पुस्तक मश्वरकृत नहीं हो सकती, जैसा कि अरबी

भाषामें उतारनेसे अरुण वालोकि धसका पढ़ना सुगम, अन्य भाषा जोलने वालोकि कठिन होता है धसीसे पुद्गलमें पक्षपात आता है, और जैसे परमेश्वरने सृष्टिस्थ सत्य देशस्थ मनुष्यों पर न्यायदृष्टिसे सत्य देश भाषाओंसे विलक्षण सस्कृत भाषाकि ज्ञेः सत्य देशवालों के लिये अकसे परिश्रमसे विदित होती है उसी में वेदोंका प्रकाश किया है, करता तो यह दोष नहीं होता ॥ ४ ॥

प—यह पुस्तक कि जिसमें संहद नहीं परहेजगारों का मार्ग दिखलाती है । जे धर्मान लाते हैं साथ जेण (पराक्ष) के नमान पढ़ते, और उस वस्तुसे जे हमने दी अर्थ करते हैं ॥ और वे लोग जे इस किताय पर धर्मान लाते हैं जे रभते हैं तेरी और वा तुज से पहिले उतारी गद्य और विश्वास क्यामत पर रभते हैं, ये लोग अपने माबिककी शिक्षा पर हैं, और ये ही छुटकारा पाने वाले हैं ॥ निश्चय, जे काश्चि दुजे और उन पर तेरा उराना न उराना समान है, वे धर्मान न लावेगे ॥ अल्लाह ने उनके दिलों, कानों पर मोहर कर दी और उनकी आंखों पर पर्दा है और उन के वास्ते गडा अजगज है ॥ मं० १। सि० १० । सूरः २। आ० १। २। ३। ४। ५। ६ ॥

समीक्षक—क्या अपने ही मुँहसे अपना कितायका प्रशंसा करना पुद्गलकी दलकी आत नहीं, जण (परहेजगार) अर्थात् धार्मिक लोग हैं वे तो स्वतः सच्चे मार्ग में हैं, और जे गुरु मार्ग पर हैं उनका यह कुरान मार्ग ही नहीं दिखला सकता, फिर किस कामका रहा ? क्या पाप पुण्य और पुश्पार्थके विना पुद्गल अपने ही जगने से अर्थ करने को होता है ? जे होता है तो सभ्यता क्यों नहीं होता ? और मुसलमान लोग परिश्रम क्यों करते हैं, और जे आधुनिक छल आदि पर विश्वास करना योग्य है तो मुसलमान छल आदि पर धर्मान जैसा कुरान पर है वैसा क्यों नहीं लाते ? और जे लाते हैं तो कुरान * का होना किस लिये ? जे नहीं कहे कि कुरानमें अधिक बातें हैं तो पहिली किताय में लिखना पुद्गल लूटा गया होगा ? और जे लूटा तो नहीं कुरान का बनाना निष्प्र-योजन है और हम देखते हैं तो आधुनिक और कुरानकी आते कोष्ठ र न मिलती होंगी नहीं तो सत्य मिलती है, एक ही पुस्तक जैसा कि वेद है क्यों न बनाया ? क्यामत पर ही विश्वास रभना चाहिये अन्य पर नहीं ? ॥ ३ ॥ क्या धसाध और मुसलमान ही पुद्गल की शिक्षा पर हैं उन में कोष्ठ भी पापी नहीं है ? क्या धसाध और मुसलमान अधर्मी हैं वे भी छुटकारा पावे और दूसरे धर्मात्मा भी न पावे तो अडे अन्याय और अन्धेर की आत नहीं है ॥ ४ ॥ और क्या जे लोग मुसलमानी मतका न मानें उनकी को काश्चि कहना यह एक तर्फी डिगरी नहीं है ? ॥ जे परमेश्वर ही ने उनके अंतःकरण और कानों पर मोहर लगाई

* वास्तवमें यह शब्द " कुरआन " है परंतु भाषामें लोगोंके जोलनेमें कुरान आता है धसलिये, औसा ही लिखा है ।

और किसीसे वे पाप करते हैं तो उनका कुछ भी दोष नहीं यह दोष जुदाही का है। फिर उन पर सुभ दुःख वा पाप पुण्य नहीं हो सकती पुनः उनका सज्ज क्यों करता है? क्योंकि उन्होंने पाप वा पुण्य स्वतन्त्रतासे नहीं किया ॥ ५ ॥ १ ॥

६—उनके दिलों में रोग है अस्वास्थ्यने उनका रोग जडा दिया १ मं० १ । सि० १ सु० २ । आ० ६ ॥

समीक्षक—जब विना अपराध जुदाने उनका रोग जडाया गया न आछ उन भित्तारों को जडा दुःख हुआ होगा। क्या यह सेतानसे जडकर सेतानपनका काम नहीं है। किसी के मनपर मोहर लगाना किसीको रोग जडाना यह जुदाका काम नहीं हो सकता। क्योंकि रोगका जडना अपने पापोंसे हैगा ॥ ६ ॥

७—जसने तुम्हारे वास्ते पृथिवी जियोना और आसमानकी छतका जनाया १ मं० १ । सि० १ । सु० २ । आ० २१ ॥

समीक्षक—जब आसमान छत किसीकी हो सकती है यह अविद्याकी आत है आकाशका छतक समान मानना हंसीकी आत है यदि किसी प्रकारकी पृथिवीका आसमान मानते हों तो उनके बरकी आत है ॥ ७ ॥

८—जे तुम उस वस्तुसे सन्देहमें हो जे हमने अपने पैगंबरके ऊपर उतारी तो उसके सी ओक सुरत ले आओ और साक्षियों अपनैका पुकारे अस्वास्थ्य विना तुम, सम्ये हो जे तुम ॥ और कभी न करोगे तो उस आगसे उरो कि जिसका धन्धन मनुष्य है और काश्शिरोंके वास्ते पत्थर तैयार किये गये हैं १ मं० १ । सि० १ । सु० २ आ० २२ । २३ ॥

समीक्षक—जब यह काष्ठ आत है कि उसके सदृश कोई सुरत नं जने। क्या अकबर आदशाहके समयमें मौलवी इश्क ने विना नुकतेका कुरान नहीं जना लियाथा। वह कान सी दोषजकी आग है? क्या इस आगसे न उरना चाहिये! इसकाली धन्धन जे कुछ मंडे सज्ज है। जैसे कुरानमें लिखा है कि काश्शिरोंके वास्ते पत्थर तैयार किये गये हैं तो कैसे पुराणोंमें लिखा है कि भेखोंके लिये घोर नरक जना है। अज्ज कहिये किसकी आत सयी मानी जय? अपने अपने जयनसे दोनों स्वर्गगाभी और दूसरोंके मतसे दोनों नरक गाभी होते है धस लिये धन सज्जका जगडा जुडा है किंतु जे जे धार्मिक है वे सुभ और जे पापी है वे सज्ज मतोंमें दुःख पावेगे। ८ ॥

९—और आनंदका सन्देसा दे की उन लोगोंको कि धमानलांजे और काम किये अच्छे भइ कि उनके वास्ते जहिशते हैं उनके नीचेसे बलती है नहरें जज्ज उसमेंसे मेवोंके मोजन दिये जवेगे तज्ज कहेगे कि वह वे अस्तु है जे हम पहिले इससे दिये गये थे और उनके लिये पवित्र भीमियां सदैव वहां रहने वाली हैं १ मं० १ । सि० १ । सु० १ । आ० २ । २४ ॥

समीक्षक—जब यह कुरानका अद्विष्ट संसारसे डानसी उत्तम आत वाला है क्यों कि जे पदार्थ संसार में है वे ही मुसलमानोंके स्वर्गमें है। और छतना विशेष है कि यहां जैसे पुरुष जन्मते मरते और आते जाते हैं उसी प्रकार स्वर्ग में नहीं किंतु यहांकी स्त्रियां सदा नहीं रहती और यहां जिनियां अर्थात् उत्तम स्त्रियां सदा जल रहती हैं तो जन्म तक क्यामतकी बात न आवेगी तब तक उन गिनारियोंके दिन कैसे मरते होंगे? हां, जे पुत्रकी उनपर दृष्टि होती होगी! और पुत्रादि आश्रय समय आटती होंगी तो हीक है? क्योंकि यह मुसलमानोंका स्वर्ग जोइदिये गुसाधियोंके जोशेक और मंदिरके सदृश दीपता है क्योंकि यहां स्त्रियोंका मान्य बहुत पुरुषोंका नहीं जैसे ही पुत्रादि घरमें स्त्रियोंका मान्य अधिक और उन पर पुत्रका प्रेमभी बहुत है उन पुरुषों पर नहीं क्योंकि जिनियोंका पुत्रने अद्विष्टतमें सदा रक्षणा और पुरस्कार नहीं, वे जिनियों गिना पुत्रकी भरल स्वर्गमें कैसे उडर सकती! जे यह आत ऐसीही है तो पुत्र स्त्रियों में इस जन्म ॥ ९ ॥

१०—आदमका सारे नाम सिनाये द्दिर द्दिरस्तोंके सामने करके उठा जे तुम समझे हो मुझे उनके नाम बताओ। उठा है आदम उनका उनके नाम बताते तब इसने अता दिये (तो पुत्रने द्दिरस्तोंसे) उठाकि क्या मैं तुमसे नहीं उठा था कि निश्चय मैं पृथिवी और आसमानकी छिपी वस्तुओंका और प्रगट छिपे दोनोंका जनता हूँ। मं० १। सि० १। सू० २। आ० २६। ३१ ॥

समीक्षक—जब ऐसे द्दिरस्तोंका घाणा देकर अपनी अज्ञात करना पुत्रका काम हो सकता है। यह तो एक दंडकी आत है घसके विद्वान् नहीं मान सकता और न ऐसा अभिमान करता। क्या ऐसी आतोंसे ही पुत्र अपनी सिद्धांत जमाना चाहता है हां जंगली लोगोंमें कभी ऐसा ही पाया जाता है वे सब राज सकते हैं सम्य जनोंमें नहीं ॥ १० ॥

११—जब हमने द्दिरस्तोंसे उठा कि आया आदमका दण्डवत् कर देया सबोंने दण्डवत् किया परंतु सेतानने न माना और अभिमान किया क्योंकि वह भी एक कादिर था। मं० १। सि० १। सू० २। आ० ३२ ॥

समीक्षक—घससे पुत्र सर्वज्ञ नहीं अर्थात् भूत, भविष्यत् और वर्तमानकी पूरी आत नहीं जनता जे जनता हो तो सेतानका पैदा ही क्यों किया और पुत्रमें कुछ तेज भी नहीं है क्योंकि शयतानने पुत्रका हुकम ही न माना और पुत्र उसका कुछ भी न कर सका। और हेभिये एक सेतान कादिरने पुत्रका भी छद्म छुड़ा दिया तो मुसलमानोंके कथनानुसार बिना जहां झोठों कादिर हैं वहां मुसलमानोंके पुत्र और मुसलमानोंकी क्या बल सकती है। कंभी कभी पुत्र भी किसीका रोग पढा देता किसीका गुमराह कर देता है पुत्र

ने ये आते शयतान से सीजी होंगी और शयतानने जुदासे क्योकि बिना जुदाके शयतानका उस्ताद और डाक नहीं हो सकता ॥ ११ ॥

१२. हमने कहा कि जो आदम तु और तेरी जोड़ अहिस्तमें रहकर आनंद में जहां आये आये परंतु मत समीप आओ इस वृक्षके कि पापी हो. जज्जोगे शयतानने उन को डिगाया और उनको अहिस्तमें आनंदसे ओढ़िया तब हमने कहा कि उत्तरे तुम्हारे में कोई परस्पर शत्रु है तुम्हारा डिकाना पृथिवी है और ओक समय तक बाल है आदम अपने भाविककी कुछ आते सीज कर पृथिवी पर आगया ।

मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ३३ । ३४ । ३५ ॥

समीक्षक—अब देखिये जुदाकी अल्पज्ञता अभी तो स्वर्ग में रहनेका आशीर्वाद दिया और पुनः थोड़ी देरमें कहा कि निश्चय न भविष्यत् आतेका जनता होता तो वर ही क्यों देता ? और आदमने वाले शयतानका दंड देनेसे असमर्थ भी दीप्त पड़ता है और वह वृक्ष किसके निये उत्पन्न किया था ? क्या अपने निये वा दूसरेके जे दूसरेके निये तो क्यों रोका ? इस निये किसी आते न जुदाकी और न इसके अनाये पुस्तकमें हो सकती है । आदम साहज जुदासे कितनी आते सीज आये ? और जज्ज पृथिवी पर आदम साहज आये तब किस प्रकार आये ? क्या वह अहिस्त पदाट पर है वा आकाश पर ? इससे कैसे उत्तर आये अथवा पक्षीके तुल्य आये अथवा बैलसे जपरसे पत्थर गिर पड़े ? इस में यह विदित होता है कि जज्ज आदम साहज मट्टीसे अनाये गये तो धनिके स्वर्ग में भी मट्टी होगी ? और जितने वहां और हैं वे भी वैसीही इरिस्ते आदि होंगे । क्योकि मट्टीके शरीर बिना धंद्रिय भाग नहीं हो सकता जज्ज पार्थिव शरीर है तो मृत्यु भी अवश्य होना चाहिये यदि मृत्यु होता है तो वे वहांसे कहां जते हैं ? और मृत्यु नहीं होता तो उनका जन्म भी नहीं हुआ । जज्ज जन्म है तो मृत्यु अवश्य ही है यदि ऐसा है तो कुरान में लिखा है कि भीषियां सदैव अहिस्तमें रहती हैं जो रूका हो जज्जगा क्योकि उनका भी मृत्यु अवश्य होगा जज्ज ऐसा है तो अहिस्तमें जने वालोंका भी मृत्यु अवश्य होगा ॥ १२ ॥

१३. इस दिनसे उरै कि जज्ज कोई छत्र किसी छत्रसे बरेशा न रज्जेगा न इस को सिशरश स्वीकार को जवेगी न इससे अदला लिया जवेगा और न वे सहाय पावेगे ॥

मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ४६ ॥

समीक्षक—क्या वर्तमान दिनोंमें न उरै शुराफ करने में सज्ज दिन करना चाहिये जज्ज सिशरिश न मानी जवेगी तो फिर पैगंबर की गवाही वा सिशरिशसे जुदा स्वर्ग देगा यह आत क्योकर सत्य हो सकेगी ? क्या जुदा अहिस्त वालों कीका सहायक है होज्ज वालोंका नहीं ? यदि ऐसा है तो जुदा पक्षपाती है ॥ १३ ॥

१४. हमने मूसाको किताय और मोजिजे दिये । हमने उनको कहा कि तुम निहित

अन्दर हो जग्यो यह ओक लय दिया जे • उनके सामने और पीछे थे उनको और शिक्षा
ध्यानदारीं हो ॥ मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ५० ॥ ६१ ॥

समीक्षक—जे भूसाक्षि किताय दी तो • कुरानका होना निरर्थक है और उसको आश्चर्य
शक्ति दी यह आयजिल और कुरानमें 'बी लिप्पा है परंतु यह आत मानने योग्य नहीं
क्योंकि जे ऐसा होता तो अज भी होता जे अज नहीं तो पहिले भी न था, जैसे
स्वार्थी लोग आज कुछ भी अविद्वानोंके सामने विद्वान् जन जते हैं वैसे उस समय भी
कुछ किया होगा क्योंकि भुदा और उसके सेवक अज भी विद्यमान हैं पुनः इस समय
भुदा आश्चर्य शक्ति क्यों नहीं देता ? और नहीं कर सकते जे भूसाक्षि किताय दी थी तो
पुनः कुरानका देना क्या आवश्यक था क्योंकि जे बलाघं भुराफ करने न करनेका उपदेश
सर्वत्र ओकसा हो तो पुनः भिन्न भिन्न पुस्तक करनेसे पुनश्चात् दोष होता है क्या भूसाक्षि आदि
को ही कुछ पुस्तकमें भुदा भूल गया था ? जे भुदाने निन्दित पंहर हो • जना केवल लय
देनेके लिये कहा था तो उसका कहना मिथ्या हुआ वा छल किया जे ऐसी आते करता है
और जिसमें ऐसी आते हैं वह न भुदा और न यह पुस्तक भुदाका बनाया हो सकता है ॥ १४ ॥

१५. इस तरह भुदा मुहंको जिलाता है और तुमको । अपनी निशानियां दिखवाता
है कि तुम समझो । मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ६७ ॥

समीक्षक—क्या मुहंको भुदा जिलाता था तो अज क्यों नहीं जिलाता ! क्या क्यामत
की रात तक कमरोंमें पड़े रहेंगे ? आज कुल दौरा सुपुर्ण है ? क्या घतनी ही धावरकी
निशानियां हैं ? पृथिवी, सूर्य, चन्द्रादि निशानियां नहीं हैं क्या संसारमें जे विविध रचना विशेष
प्रत्यक्ष दीपती हैं ये निशानियां कम हैं ? ॥ १५ ॥

१६. वे सदैव काल अहिस्त अर्थात् वैकुण्ठमें वास करने वाले हैं ।

मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ७६ ॥

समीक्षक—कोछली छप अनन्त पुण्य पाप करनेका सामर्थ्य नहीं रखता इसलिये सदैव
स्वर्ग नरकमें नहीं रह सकते और जे भुदा ऐसा करे तो वह अन्यायकारी और अविद्वान्
हो जवे क्यामतकी रात न्याय होगा । तो भनुज्योंके पाप पुण्य बराबर होना उचित है जे
कर्म अनन्त नहीं है उसका इल अनन्त कैसे हो सकता है ! और सृष्टि हुज्ये सात आठ
हजार वर्षोंसे धावर ही अतलाते हैं क्या इसके पूर्व भुदा निकम्मा जैसा था । और क्यामतके
पीछे भी निकम्मा रहेगा ! ये आते समय लडकोंके समान हैं क्योंकि परमेश्वरके काम सदैव
वर्तमान रहते हैं और जितने जिसके पाप पुण्य हैं उतना ही उसको इल देता है इस लिये
कुरानकी यह आत सच्ची नहीं ॥ १६ ॥

१७. जज हमने तुमसे प्रतिज्ञा कराध न पहाना लोह अपने आपसे और किसी
अपने आपसे धरोसे न निकालना फिर प्रतिज्ञा की तुमने इसके तुम ही साक्षी हो ॥ फिर

तुम वे लोग हो कि आपने आपसका भार जलते हो एक द्धिरकेको आप में से धरों उन के से निकाल दते हो ।

मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ७७ । ७८ ॥

समीक्षक—जला प्रतिज्ञा करानी और करनी अल्पज्ञोंकी आत है वा परमात्माकी ? ज्ञान परमेश्वर सर्वज्ञ है तो ऐसी कडाकुट संसारी मनुष्यके समान क्यों करेगा ? जला यह ज्ञान सी जली आत है कि आपसका लोह न जलाना अपने मत वालोंको धरसे न निकालना अर्थात् दूसरे मतवालों का लोह जलाना और धर से निकाल देना यह मिथ्या भूर्भुता और पक्षपातकी आत है । क्या परमेश्वर प्रथमहीसे नहीं जनता था कि ये प्रतिज्ञासे विश्व करेंगे ? इससे विदित होता है कि मुसलमानोंका जुदाही धिसाधियोंकी अहुतसी उपमा रभता है और यह कुरान स्वतंत्र नहीं बन सकता क्योंकि इसमेंसे थोड़ीसी आतोंका छोड कर आकी सय आत आयुषिलकी है ॥

१८—ये वे लोग हैं कि जिनहोंने आप्परतके पहले जिनहगी यहाँकी मोल लेली उनसे पाप कली हलका न किया जवेगा और न उनको सहायता दी जवेगी ॥ मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ७८ ॥

समीक्षक—जला ऐसी धर्निया द्वेषकी आते कली धश्वरकी ओरसे हो सकती है ? जिन लोगोंके पाप हलके किये जयंगे वा जिनको सहायता दी जवेगी वे ज्ञान हैं ? यदि वे पापी हैं और पापोंका दंड दिये बिना हलके किये जवेगे तो अन्याय होगा जे सज्जनके हलके किये जवेगे तो जिनका जयान इस आयतमें है येभी सज्ज पा के हलके हो सकते हैं । और दंड देकर भी हलके न किये जयंगे तो भी अन्याय होगा । जे पापोंसे हलके किये जने वालोंसे प्रयोजन धर्मात्माओंका है तो उनके पाप तो आपही हलके है जुहा क्या करेगा ? इससे यह लेज्ज विद्वानका नहीं । और वास्तवमें धर्मात्माओंका सुज्ज और अधर्मियोंका दुःज्ज उनके कर्मोंके अनुसार सदैव देना चाहिये ॥ १८ ॥

१९—निश्चय हमने मूसाको किताय दी और उसके पीछे हम पैगंबरको लाये और भरियमके पुत्र इसाको प्रकट मैजिजे अर्थात् दैवी शक्ति और सामर्थ्य दिये उसके साथ रूहुलकुदस * के ज्ञान तुम्हारे पास उस वस्तु सहित पैगंबर आया कि जिसको तुम्हारा ज्ञान नही द्धिर तुमने अलिमान किया एक मतको जुहलाया और एकको भार जलते हो । मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ८० ॥

समीक्षक—ज्ञान कुरान में साक्षी है कि मूसाको किताय दी तो उसको मानना मुसलमानोंका आवश्यक हुआ और जे जे उस पुस्तकमें द्वाप है वे भी मुसलमानोंके मत में आगिरे और मैजिजे अर्थात् दैवी शक्तिकी आते सय अन्यथा है बोवे लावे मनुष्योंका जलकानेके लिये जूठ मूठ जला ली है क्योंकि सृष्टिकर्म और विद्यासे विश्व सय आते

* रूहुलकुदस कहते हैं जपरजलको जे कि दरहम मसीहके साथ रहता था ॥

झूठी भी होती है जे उस समय भोजिगे थे तो उस समय क्यों नहीं ! जे उस समय नहीं तो उस समय भी न थे उसमें कुछ भी संदेह नहीं ॥ १८ ॥

२०—और उसमें पहिले काहिरों पर विजय आदने थे जे कुछ पहियाना था जय उन के पास वह आया अट काहिरों जे काहिरों पर जानत है अस्वाद की ॥ मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ८२ ॥

समीक्षक—क्या जैसे तुम अन्य मत वालोंका काहिर कहते हो वैसे वे तुमका काहिर नहीं कहते हैं ! और उनके मतके धर्मकी ओरसे विचार देते हैं फिर कहाँ कौन सच्चा और कौन झूठा जे विचार कर देणते है तो सय मतवालोंमें कुछ पाया जाता है और जे सय है सो सय ओकसा है ये सय वगधयां मूर्खता की है ॥ २० ॥

२१—आनंदका संदेशा भवानद्वारा अस्वाद, इस्तितां पैगंबरों, जयशक्ति और भीडा धल का जे शत्रु है अस्वाद भी जैसे काहिरोंका शत्रु है । मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ८०

समीक्षक—जय मुसलमान कहते हैं कि (मुद्रा लाशरीक) है फिर यह शैख की ट्रेण्ड (शरीक) कहाँसे कर दी क्या जे आरोका शत्रु वह मुद्राका भी शत्रु है यदि ऐसा है तो हीक नहीं क्योंकि भ्रमर किसीका शत्रु नहीं हो सकता ॥ २१ ॥

२२—और कहाँ कि क्षमा मांगते हैं हम क्षमा करेंगे तुम्हारे पाप और अधिक बलाघ करते वालोंके । मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ५४ ॥

समीक्षक—बला यह मुद्राका उपदेश सयका पापी जनाने वाक्ता है वा नदी क्योंकि जय पाप क्षमा होनेका आश्रय मनुष्योंका मिलता है तय पापोंसे धार्मिक भी नहीं उरता भसिये ऐसा कहने वाला मुद्रा और मुद्राका जनाना हुआ पुरतक नदी हो सकता क्योंकि वह न्यायकारी है अन्याय कभी नहीं करता और पाप क्षमा करनेमें अन्यायकारी हो सकता है ॥ २२ ॥

२३—जय मूसाने अपनी डोमके जिये पानी मांगा हमने कहा कि अपना असा (हंड) पत्थर पर मार उसमेंसे आरद यस्में आद निकसे । मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ५६ ॥

समीक्षक—जय देणिये घन असंभव आतोंके तुल्य दूसरा कांध कहेगा ओक पत्थरकी शिला में डंडा मारनेसे आरद करनेका निकलना सर्वथा असंभव है, हाँ उस पत्थरका भीतर से पोला कर उसमें पानी भर आरद छिद्र करनेसे संभव है अन्यथा नहीं ॥ २३ ॥

२४—और अस्वाद पास करता है जिसका आदता है साथ दया अपनीके । मं० १ । सि० १ । सू० २ । आ० ६७ ॥

समीक्षक—क्या जे मुज्य और दया करनेके योग्य न हो उसकोभी प्रधान जनाता और उस पर दया करता है ? जे ऐसा है तो मुद्रा जय जडपडिया है क्योंकि फिर अच्छा काम कौन करेगा ? और भुरे कर्म कौन छोड़ेगा ? क्योंकि मुद्राकि प्रसन्नता पर निर्भर करते हैं कर्मफल पर नहीं उससे सबको अनारुधा होकर कर्मोच्छेदप्रसंग होगा ॥ २४ ॥

२५. असा न होकि अक्षि लोग धर्या करके तुमको धिमानसे डेर देवे क्योंकि उनमेंसे धिमान वालोंके बहुतसे दोस्त हैं।
मं० १। सि० १। सू० २। आ० १०१ ॥

समीक्षक—जब हमिये पुत्र ही उनको खिताता है कि तुम्हारे धिमानको अक्षि लोग न उगा देवे क्या वह सर्वज्ञ नहीं है? असा आते पुत्रकी नहीं हो सकती है ॥ २५ ॥

२६. तुम निधर मुंह करो उधर ही मुंह अखादका है।

मं० १। सि० १। सू० २। आ० १०७ ॥

समीक्षक—जो यह बात सच्यी है तो मुसलमान (डिअवे) की और मुंह क्यों करते हैं? जो कहे कि हमको डिअवेकी ओर मुंह करनेका हुकम है तो यदली हुकम है कि आहें निधर की ओर मुण करो, क्या ओक आत सच्यी और दूसरी झूठी होगी. और जो अखादका मुण है तो वह सण और होही नहीं सकता क्योंकि ओक मुण ओक और रहेगा सण और क्यों कर रह सकेगा? धसलिये यह संगत नहीं ॥ २६ ॥

२७. जो आसमान और भूमिका उत्पन्न करनेवाला है जब वा कुछ करना चाहता है वह नहीं कि उसको करना पड़ता है किन्तु उसे कहता है की होय अस हो जाता है।

मं० १। सि० १। सू० २। आ० १०८।

समीक्षक—जब पुत्रने हुकम दिया कि होय तो हुकम किसने सुना? और किसको सुनाया? और कौन अनगया? किस कारण अनया? जब यह लिखते हैं कि सृष्टिके पूर्व सिक्ख पुत्रके कोठली दूसरा वस्तु न था तो यह संसार कहाँसे आया? बिना कारणके कोठली कार्य नहीं होता तो धिना यडा जगत कारणके बिना कहाँसे हुआ? वह बात केवल लउकपनकी है (पूर्वपक्षी) नहीं नहीं पुत्रकी धम्यसे. (उत्तरपक्षी) क्या तुम्हारी धम्यसे ओक भक्तीकी दांग ली अन न सकती है? जो कहते हो कि पुत्रकी धम्यसे यह सण कुछ जगत अनगया (पूर्व०) पुत्र सर्वशक्तिमान है धसलिये जो आहें सो करलेता है. (उत्तर०) सर्वशक्तिमानका क्या अर्थ है? (पूर्व०) जो आहेंसो करसके. (उत्तर०) क्या पुत्र दूसरा पुत्रली बना सकता है? अपने आप भर सकता है? मूर्ध रोगी और अज्ञानी ली अन सकता है? (पूर्व०) असा कभी नहीं अन सकता (उत्तर०) धसलिये परमेश्वर अपने और दूसरोंके गुण कर्म स्वभावके विरुद्ध कुछ भी नहीं कर सकता जैसे संसारमें किसी वस्तुके अनने अनानेमें तीन पदार्थ प्रथम अवश्य होते हैं—ओक अनानेवाला जैसे कुहार, दूसरी घडा अननेवाली मिट्टी और तीसरा उसका साधन। जिससे घडा बनाया जाता है. जैसे कुहार मिट्टी और साधन से घडा अनता है और अननेसे पूर्व जगतका कारण प्रकृति और उनके गुण, कर्म, स्वभाव अनादि हैं धसलिये यह कुरानकी बात सर्वथा असम्भव है ॥ २७ ॥

२८. जब हमने लोगोंके लिये कामेको पवित्रस्थान सुण देनेवाला अनया तुम नमानके लिये धरालीम के स्थानको पकडो।
मं० १। सि० १। सू० २। आ० ११७ ॥

समीक्षक—क्या कामे के पहिले पवित्रस्थान पुढाने कोष्ठ ली न जनाया था? जे जनाया था तो कामेके जनानेका कुछ आवश्यकता न थी, जे नहीं जनाया था तो बिचारे पूर्वोत्पन्नोका पवित्रस्थानके विना ही रहना था। पहिले धर्मरक्षा पवित्रस्थानका स्मरण न रहा होगा ॥ २८ ॥

२९. वे ज्ञान मनुष्य हैं जे धर्मराहीम के दीनसे फिर जेवे परंतु जिसने अपनी जनको भूर्ण जनाया और निश्चय हमने दुनियांमें उसीको पसंद किया और निश्चय आपरतमें वो ही तेक है ॥
मं० १। सि० १। सू० २। आ० १२२ ॥

समीक्षक—यह कैसे संभव है कि धर्मराहीमके दीनको नहीं मानते वे सय भूर्ण हैं? धर्मराहीमको ही पुढाने पसंद किया इसका क्या कारण है? यदि धर्मात्मा होनेके कारणसे किया तो धर्मात्मा और ली अलग हो सकते हैं? यदि विना धर्मात्मा होनेके ही पसंद किया तो अन्याय हुआ। हां यहतो ठीक है की जे धर्मात्मा है वेही धर्मरक्षा प्रिय होता है अधर्मी नहीं ॥ २९ ॥

३०. निश्चय हम तेरे मुँहको आसमानमें फिरता देखते हैं अवश्य हम तुझे उस क्षणके को इरेंगे कि पसन्द करे उसको जस अपना मुँह मस्जिदुलहरामकी ओर कर जहां कही तुम हो अपना मुँहकी ओर कर लो। मं० १। सि० २। सू० २। आ० १३५ ॥

समीक्षक—क्या यह छोटी झुत्परस्ती है? नहीं ज़ी। (पूर्वपक्षी) हम मुसलमान लोग झुत्परस्त नहीं है किंतु झुत्तशिकन अर्थात् भूतोंको तोड़ने हारे हैं क्योंकि हम क्षिपकेका पुढा नहीं समजते। (उत्तरपक्षी) जिनको तुम झुत्परस्त समजते हो वे भी उन २ भूतोंको धर्मरक्षा नहीं समजते किंतु उनके सामने परमेश्वरकी लक्षित करते हैं। यदि झुत्तोंके तोड़ने हारे हो तो उस मस्जिद क्षिपके जडे झुत्तको क्यों न तोड़ा? (पूर्व०) वादल हमारेतो क्षिपकेकी ओर मुँह करनेका कुरानमें हुक्म है और धनको वेदमें नहीं है फिर वे झुत्परस्त क्यों नहीं? और हम क्यों? क्योंकि हमको पुढाका हुक्म जगना अवश्य है। (उत्तर०) जैसे तुम्हारे लिये कुरान में हुक्म है वैसे धनके लिये पुराणमें आता है जैसे तुम कुरानको पुढाका कलाम समजते हो वैसे पुराणी पुराणोंका पुढाके अवतार व्यासजीका वचन समजते हैं, तुममें और धनमें झुत्परस्तीका कुछ बिन्न लाव नहीं है प्रत्युत तुम जडे झुत्परस्त और ये छोटे हैं क्योंकि जय तक कोष्ठ मनुष्य अपने धर्मसे प्रविष्ट हुए मिल्कीका निकालने लगे तब तक उसके धर्मों जांट प्रविष्ट हो जय वैसे ही मुहम्मद साहबने छोटे झुत्तको मुसलमानोंके मतसे निकाला परंतु जडे झुत्त! जेकी पहाड सदश मकड़की मस्जिद है वह सय मुसलमानोंके मतमें प्रविष्ट करादी। क्या यह छोटी झुत्परस्ती है हांल हम लोग वैदिक हैं वैसे ही तुम लोग भी वैदिक हो जजो तो झुत्परस्ती आदि गुराधयोसे जय सको अन्यथा नहीं। तुमको जय तक अपनी ज़ी झुत्परस्तीका न निकाल हो तब तक दूसरे छोटे झुत्परस्तोंके जंडनसे लज्जित होके निवृत्त रहना चाहिये और अपनेको झुत्परस्तीसे पृथक् करके पवित्र करना चाहिये ॥ ३० ॥

३१—जो लोग अस्त्रादिके मार्गमें मारे जाते हैं उनके जिये यह मत कहो की वे मृतक हैं किंतु वे जिवित हैं । मं० १ । सि० २ । आ० १४४ ॥

समीक्षक—जबकि धृश्वरके मार्गमें मरने मारनेकी क्या आवश्यकता है ? यह क्यों नहीं कहते हो की यह आत अपने मतवश सिद्ध करनेके जिये है की यह कोब दोजे तो लोग भुज लड़ेगे, अपना विजय होगा, मारनेसे न डरेगे, कुछ मार करनेसे ऐश्वर्य प्राप्त होगा, पश्चात् विषयानंद करेगे इत्यादि स्वप्रयोजनके जिये यह विपरीत व्यवहार किया है ॥ ३१ ॥

३२—और यह कि अस्त्रादिके डंडर दुःख देनेवाला है । शयतानके पीछे मत बसो निश्चय वो तुम्हारा प्रत्यक्ष शत्रु है उसके विना और कुछ नहीं की शुरुआत और निर्विजयताकी आशा है और यह की तुम कहो अस्त्रादिके पर जो नहीं जनते । मं० १ । सि० २ । सू० २ । आ० १५१ । १५४ । १५५ ॥

समीक्षक—क्या डंडर दुःख देनेवाला, दयालु भुद्धा पापियों पुण्यात्माओंपर है अथवा मुसलमानोंपर दयालु और अन्यपर दयाहीन है जो ऐसा है तो यह धृश्वरकी नहीं हो सकता और पदापाती नहीं है तो मनुष्य की धर्म करेगा उसपर धृश्वर दयालु और जो अधर्म करेगा उसपर दंड दाता होता तो फिर भीयमे मुहम्मद सादिक और कुरानको मानना आवश्यक न रहा । और जो सज्जको शुरुआत करनेवाला मनुष्यमात्रका शत्रु शयतान है उसको भुद्धाने उत्पन्न ही क्यों किया क्या यह लविष्यतकी गान नहीं जनता था ? जो कहो की जनता था परंतु परीक्षाके जिये जनाया तो जो नहीं जन सकता क्योंकि परीक्षा करना अल्पजुका काम है, सर्वज्ञ तो सज्जकोंके अच्छे और कर्मको सदासे डिक र जनता है और शयतान सज्जका अलक्षता है तो शयतानको किसने अलक्षता ? जो कहो कि शयतान आप अलक्षता है तो अन्य भी आपसे आप अलक्ष सकते हैं, भीयमे शयतानका क्या काम ? और जो भुद्धाहीन शयतानका अलक्षता तो भुद्ध शयतानका जो शयतान उल्लेख । ऐसी आत धृश्वरकी नहीं हो सकती और जो अलक्षता है वह कुसंग तथा अविद्यासे भ्रान्त होता है ॥ ३२ ॥

३३—तुमपर मुद्दर, लोह और गोस्त सुअर का डराम है और अस्त्रादिके विना जिसपर कुछ पुकारा जावे । मं० १ । सि० २ । सू० २ । आ० १५६ ॥

समीक्षक—यहां विचारना चाहिये कि भुद्धा चाहें आपसे आप मरे वा किसीके मारनेसे दोनों अराजक हैं हां घन में कुछ भेद भी है तथापि मृतकपन में कुछ भेद नहीं और अन्य ओके सुअरका निषेध किया तो क्या मनुष्यका मांस जाना उचित है ? क्या यह आत अच्छी हो सकती है कि परमेश्वरके नाम पर शत्रु आदि अत्यंत दुःख देके मारलुट्या करनी ? इससे धृश्वरका नाम उल्लंघित हो जाता है हां धृश्वर विना पूर्व जन्मके अपराधोंके मुसलमानोंके हाथ से दारुण दुःख क्यों दिखाया क्या उनपर दयालु नहीं है ? उनका पुत्रपत्न नहीं मानता ? जिस वस्तुसे अधिक उपकार होवे उन गाय आदिके मारनेका निषेध न करना जानो हत्या करा कर

पुत्रा जगतका, दानिकारक दिंसाइय पापसं क्लेशितु ली हो जाता है और पुत्रके पुस्तक की कभी नहीं हो सकती ॥ ३३ ॥

३४. रेण्डेरी रात तुम्हारे लिये दवावडा गद्य कि मदनोत्सव करना अपनी भीषियोंसे वो तुम्हारे वास्ते पढ़ाई और तुम उनके लिये पढ़ाई अक्षादने बनाकि तुम योरी करते हो अर्थात् व्यभियार अस फिर अक्षादने क्षमा दिया तुमको अस उनसे भिक्षा और दुःख ने अक्षादने तुम्हारे लिये लिख दिया है अर्थात् संतान पाओ पीओ यहाँ तककि प्रगट हो तुम्हारे लिये डाले धागेसे सदेह धागा वा रातसे न्यपदिन निकले। मं० १। सि० रास० २। आ० १७२॥

समीक्षक—यहाँ यह निश्चित होता है कि न्य मुसलमानोंका मत यज्ञाया उससे पक्षिसे किसी न किसी पौराणिकको पूजा होगा कि यांद्रायलु मत ने ओक महीनेभरका होता है उसकी विधि क्या? यह शास्त्र विधि ने कि मध्यान्हमें चंद्रकी कक्षा बटने पढ़नेके अनुसार आसों धराना पढ़ाना और मध्यान्ह दिनमें आना लिखा है उसको न मनकर कहा होगा कि चंद्रमाका दर्शन करके आना उसको मन मुसलमान लोगोंने अस प्रचारका कर लिया परंतु मतमें श्री समागंमका त्याग है ओक आत पुढने पढ़कर कहतीकि तुम स्त्रियोंका ली समागम लले ही दिया करो और रातमें याहे अनेक बार आओ, लला यह वृत्त क्या हुआ, दिनको न आया रातके आते रहे यह सृष्टिक्रमसे विपरीत है कि दिनमें न आना रातमें आना ॥ ३४ ॥

३५. अक्षादके मार्गमें लंग्र उनसे ने तुमसे लडते है, भार डाले तुम उनका जहाँ पाओ, कतलसे कुकुरा है, यहाँ तक उनसे लंग्र कि कुकुर न रहे और होवे दीन अक्षादका उन्हेोंने जितनी जियादती करी तुमपर जितनी ही तुम उनके साथ करे।

मं० १। सि० २। सु० २। आ० १७४। १७५। १७६। १७७। १७८। १७९॥

समीक्षक—ने कुरानमें ऐसी आते न होती तो मुसलमान लोग घतना पडा अपराध ने कि अन्य मतवालोंपर दिया है न करते और विना अपराधियोंका मारना उनपर पडा पाप है! ने मुसलमानके मतका ग्रहण न करता है उसको कुकुर कहते है अर्थात् कुकुरसे कतलको मुसलमान लोग अक्षय मानते है अर्थात् ने हमारे दीनको न मानेगा उसको हम कतल करेगे सो करते ही आये मजहबपर लडते २ आप ही राज्य आदिसे नष्ट हो गये और उनका मत अन्य मतवालोंपर अति डोहर रहता है क्या योरीका पढ़ाया योरी है, कि जितना अपराध हमारा योरा आदि करे कया हम ली योरी करे! यह सर्वथा अन्यायकी आत है क्या कोछ अज्ञानी हमको गालियां दे कया हम ली उनका गाली देवे! यह आत न मश्वरेके लक्ष्य विद्वान और न मश्वरोक्त पुस्तकका हो सकती है यह तो केवल स्वार्थी ज्ञान रहित मनुष्य की है ॥ ३५ ॥

३६. अक्षाद जगडेका मित्र नहीं रहता, ये लोग ने लाये हो मसलाममें प्रवेश करे।

मं० १। सि० २। आ० १। १८०। १८३ ॥

समीक्षक—ने जगडा करनेको पुत्र मित्र नहीं समझता तो क्या आप ही मुसलमानोंका

जगडा करनेमें प्रेरणा करता । और जगडावू मुसलमानोंसे मित्रता क्यों करता है । क्या मुसलमानोंके मतमें मिसनेहीसे पुद्गल राज है तो यह मुसलमानोंकी पक्षपाती है सय संसारका ध्वर नहीं घससे यहां यह विहित होता है कि न कुरान ध्वरकृत और न घसमें कडा हुआ ध्वर हो सकता है ॥ ३६ ॥

३७. पुद्गल जिसके आते अनंत रिजक देवे । मं० १ । सि० २ । सू० २ । आ० १८७ ॥

समीक्षक—क्या बिना पापपुण्यके पुद्गल ऐसे ही रिजक देता है ! फिर लजाध पुराधका करना ओकसा ही हुआ क्योंकि सुख दुःख प्राप्त होना उसकी ध्वरपर है घससे धर्मसे विमुक्त हो कर मुसलमान लोग यथेष्टाचार करते हैं और कोशर घस कुरानोक्तपर विश्वास न करके धर्मात्मा बनी होते हैं ॥ ३७ ॥

३८—(प्रश्न) करते हैं तुममें रजस्वलाको कडा वो अपवित्र है प्रथक रहो ऋतु समयमें उन के समीप मत जाओ जग तक की वे पवित्र न हों जग नहा लेवे उनके पास उस स्थानसे जाओ पुद्गलने आजा दी ॥ तुम्हारी गिनीयां तुम्हारे लिये भेतियां हैं जस जगमें जिस तरह आहो अपने भेतमें । तुममें अपह्लाव लज (वेकार व्यर्थ) शपथमें नहीं पड़ता । मंत्र १ । सि० २ । सू० २ । आ० २०५ । २०६ । २०८ ॥

समीक्षक—जो यह रजस्वलाका स्पर्श संग न करना लिखा है वह अच्छी बात है परंतु जो यह स्त्रियोंको भेतिके तुल्य लिखा और जैसा जस तरहसे आहो जगमें यह मनुष्योंको बिषयी करनेका कारण है जो पुद्गल ओकारी शपथ पर नहीं पड़ता तो सय जुं ओलेगे शपथ तोड़ेगे घससे पुद्गल जुंका प्रवर्त्तिक होगा ॥ ३८ ॥

३९—वो कौन मनुष्य है जो अपह्लावको उधार देवे अच्छा जस अपह्लाव द्विगुण करे उसको उसके वास्ते । मं० १ । सि० २ । सू० २ । आ० २२७ ॥

समीक्षक—लजा पुद्गलको कर्ज (उधार) * लेनेसे क्या प्रयोजन ? जिसने संसारको अपना वह मनुष्यसे कर्ज लेता है ? कदापि नहीं । ऐसा तो बिना समझे कडा जग सकता है । क्या उसका भजनना पाली हो गया था ? क्या वह हुंड़ी पुडिया व्यापारद्विमें भ्रम होनेसे टोटेमें इस गयाथा जो उधार लेने लगा ? और ओकका दो र देना स्वीकार करता है क्या यह साधकसंका काम है ? किन्तु ऐसा काम द्वावियों वा अर्थ अधिक करनेवाले और आप न्यून होनेवालोंको करना पड़ता है ध्वरको नहीं ॥ ३९ ॥

* घसी आयातके लाभ्यमें तद्दीर हुसेनीमें लिखा है कि ओक मनुष्य मुहम्मद साहबके पास आया उसने कहाकि मैं रसूलव्वाद पुद्गल अर्थ क्यों मांगता है ? उन्होंने उत्तर दियाकि तुमको बहिस्तमें ले जानेके लिये उसने कडा जो आप जमानतले तो मैं हूं मुहम्मदसाहब उसकी जमानत लेली । पुद्गल लरोसा न हुआ उसके हतका हुआ ।

४०—उनमेंसे कुछ धर्मान न लाया और कुछ अधिक हुआ जो अस्वाह्य होता न लगे
जो यादता है अस्वाह्य करता है । मं० १ । सि० ३ । सू० २ । आ० २३५ ॥

समीक्षक—क्या जितनी लड़ाई होती है वह धर्म ही की धम्मासे ? क्या वह अधर्म करना
चाहे तो कर सकता है ? जो ऐसी बात है तो वह युद्ध ही नहीं क्योंकि लगे मनुष्योंका
यह कर्म नहीं कि शांतिभाग करें लड़ाई करने से जिससे विद्वित होता है कि यह कुरान न धर्मका
जनाया और न किसी धार्मिक विद्वानका रचित है ॥ ४० ॥

४१—जो कुछ आसमान और पृथिवीपर है सग उसीके लिये है, चाहे उसकी कुरसीने
आसमान और पृथिवीका समा लिया है । मं० १ । सि० ३ । सू० २ । आ० २३७ ।

समीक्षक—जो आकाश भूमिमें पदार्थ है वे सग छवोंके लिये परमात्माने उत्पन्न किये हैं
अपने लिये नहीं क्योंकि वह पूर्णकाम है उसको किसी पदार्थकी अपेक्षा नहीं जग उसकी दुर्सा
है तो वह ऐकदेशी है जो ऐकदेशी होता है वह धर्म नहीं करता क्योंकि धर्म तो व्यापक है ॥ ४१ ॥

४२—अस्वाह्य सूर्यका पूर्वसे लाना है जस तु पश्चिमसे लेआ जस जो अधिक है रान हुआ
या निश्चय अस्वाह्य पापियोंका मार्ग नहीं दिखवाता । मं० १ । सि० ३ । सू० २ । आ० २४० ।

समीक्षक—हेजिये यह अविद्याकी बात ? सूर्य न पूर्वसे पश्चिम और न पश्चिमसे पूर्व कभी
आता जाता है वह तो अपनी परिधिमें घुमता रहता है इससे निश्चित जाना जाता है
कि कुरानके कर्त्ता को न ज्ञोत्त और ज्ञोत्त विद्या आती थी, जो पापियोंका मार्ग नहीं जतवाता
तो पुण्यात्माओंके लिये भी मुसलमानोंके युद्धकी आवश्यकता नहीं क्योंकि धर्ममात्मा तो धर्ममार्ग
में ही होते हैं मार्ग तो धर्मसे लगे हुए मनुष्योंका जतवाना होता है सो कर्त्तव्यके न करनेसे
कुरानके कर्त्ताकी जड़ी लूत है ॥ ४२ ॥

४३—कहा बार जनवरोंसे ले उनकी सरत पहिचान रण फिर हर पहाडपर उनमेंसे एक २
हुकडा रण दे फिर उनको बुला दौडते तेरेपास बसे आवेंगे ॥ मं० १ । सि० ३ । सू० २ । आ० २४२ ।

समीक्षक—बाद २ हेजो ७ मुसलमानोंका युद्ध जानमतीके समान जेलकर रहा है ! क्या ऐसी
ही बातोंसे युद्धकी युद्धार्थ है ? बुद्धिमान लोग जैसे युद्धको तिलांजली देकर दूर रहेंगे और
भूर्भू लोभ इसेगे इससे युद्धकी जगहके पहले सुराह उसके पहले पगेडी ॥ ४३ ॥

४४. उसको चाहे नीति देता है । मं० १ । सि० ३ । सू० २५१ ।

समीक्षक—जग जिसको यादता है उसको नीति देता है तो जिसको नहीं यादता है
उसको अनिति देता होगा यह बात धर्मरता की नहीं, किंतु जो पक्षपात छोड सगको नीतिके
उपदेश करता है वही धर्म और आप्त हो सकता है अन्य नहीं ॥ ४४ ॥

४५—वह की जिसको याहेगा क्षमा करेगा जिसको याहे दगड देगा क्योंकि वह सग वस्तु
पर जतवान है । मं० १ । सि० ३ । सू० २ । आ० २६६ ॥

समीक्षक—क्या क्षमाके योग्य पर क्षमा न करना अयोग्य पर क्षमा करना गजर गंड राज

के तुल्य यह कर्म नहीं है? यदि धर्म जिसका याददा पापी वा पुण्यात्मा बनाता है तो जब जो पाप पुण्य न लगाना चाहिये न्यून धर्मने उसको वैसाही किया तो जबको दुःख सुख भी होना न चाहिये जैसे सेनापति की आज्ञासे किसी मृत्युने किसीका मारा तो उसका इशारागी वह नहीं होता वैसे वे भी नहीं ॥ ४५ ॥

४६—उह धर्मसे अच्छी और क्या परहेजगारोंका भण्डार है? अन्धकार और अहिंसे हैं जिनमें नहरे चलती हैं उन्हीं में सदैव रहने वाली शुद्ध भीणियां हैं अन्धकार उनको देखने वाला है साथ अन्धोंका मं० १। सि० ३। सू० ३। आ० १२।

समीक्षक—जना यह स्वर्ग है दिया वेभ्यावन! मंसो धर्म कलना वा खैल इकाई भी बुद्धिमान् औरी आते जिसमें हों उसका परमेश्वरका दिया पुस्तक मान सकता है? यह पक्षपात क्यों करता है, जे भीणियां अहिंसेमें सदा रहती हैं वे यहां जन्म पाके वहां गछ हैं वा वही उत्पन्न हुए हैं? यदि यहां जन्म पाकर वहां गछ है और जे कयामतकी रातसे पहिले ही वहां भीणियोंका गुला दिया तो उनको आविन्दोंका क्यों न गुला दिया? और कयामत की रातमें सज्जन न्याय होगा धर्म नियमका क्यों तोडा? यदि वही जन्मी है तो कयामत तक वे क्यों कर निर्वाह करती हैं? जे उनको जिये पुण्य भी है तो यहांसे अहिंसेमें जाने वाले मुसलमानोंका गुला भीणियां कहांसे देगा? और जैसे भीणियां अहिंसेमें सदा रहने वाली बनाई वैसे पुण्योंका वहां सदा रहने वाले क्यों नहीं बनाया? धर्मजिये मुसलमानोंका गुला अन्यायकारी जेसमज है ॥ ४६ ॥

४७—निश्चय अन्धकार और से दीन धर्मधाम है, मं० १। सि० ३। सू० ३। आ० १६॥

समीक्षक—क्या अन्धकार मुसलमानों की का है औरोंका नहीं! क्या तेरह सौ वर्षोंके पूर्व धर्मरीय मत थाही नहीं धर्म से यह इरान धर्मका बनाया तो नहीं किंतु किसी पक्ष पातीका बनाया है ॥ ४७ ॥

४८—प्रत्येक जवका पूरा दिया जवेगा जे कुछ उसने कमाया और न वे अन्यायं किये जवेगे। उह या अन्धकार तु ही मुहकका भाविक है जिसको याहे देता है जिसको याहे छीनता है जिसको याहे प्रतिष्ठा देता है जिसको याहे अप्रतिष्ठा देता है सज्जन कुछ तेरे हाथमें है प्रत्येक वस्तुपर तु ही जववान है। रातको दिनमें और दिनको रातमें पैदाता है और मृतको जवितसे जवितको मृतक से निजालता है और जिसको याहे अनन्त अन्न देता है। मुसलमानोंका जवित है कि काहिरोंका मित्र न बनावे सिवाय मुसलमानोंके जे काछ यह करे अस वह अन्धकार औरसे नहीं। उह जे तुम याहते हो अन्धकार को तो पक्ष करो मेरा अन्धकार याहेगा तुमको और तुम्हारे पाप क्षमा करेगा निश्चय इश्लामय है ॥ मं० १। सि० ३। सू० ३। आ० २१। २२। २३। २४। २७ ॥

समीक्षक—जय प्रत्येक जवको कर्मका पूरा पूरा इल दिया जवेगा तो क्षमा नहीं किया

जयगा, और जे क्षमा किया जयगा तो पूरा इल नहीं दिया जयगा और अन्याय होगा जय विना उत्तम कर्मोंके राज्य देगा तो भी अन्यायकारी हो जयगा । जेना ज्वितसे मृतक और मृतकसे ज्वित कभी हो सकता है ? कबोकि धर्मरही व्यवस्था अछेद्य अलेद्य है कभी बदल बदल नहीं हो सकती । अय दृष्टिये पक्षपातकी आते की जे मुसलमानके मजहब में नहीं है उनको कादिर उहराना उनमें अछेद्यसे भी मित्रता न रहने और मुसलमानों में दुष्टों से भी मित्रता रहने के लिये उपदेश करना धर्मरही धर्मरता से अहिः कर देता है । धर्मसे यह कुरान, कुरानका पुदा और मुसलमान लोग केवल पक्षपात अविद्या के लरे दुष्ट हैं धर्म लिये मुसलमान लोग अन्धेरेमें हैं और दृष्टिये मुहम्मद साहबकी दीक्षा कि जे तुम मेरा पक्ष करोगे तो पुदा तुम्हारा पक्ष करेगा और जे तुम पक्षपातरूप पाप करोगे तो पुदा तुम्हारा पक्ष करेगा और जे तुम पक्षपातरूप पाप करोगे उसकी क्षमा भी करेगा धर्मसे सिद्ध होता है कि मुहम्मद साहबका अन्तःकरण शुद्ध नहीं था धर्मलिये अपने मतअय सिद्ध करने के लिये मुहम्मद साहबने कुरान बनाया असा विदित होता है ॥

४८—जिस समय कहा इरिशतेने कि अ मर्यम तुमको अस्वास्ते पसन्द किया और पवित्र किया उपर जगत की स्त्रियों के । मं० १ । सि० ३ । सू० आ० ३५ ॥

समीक्षक—जला जय आण कल पुदाके इरिस्ते और पुदा किसीसे आने करनेका नहीं आते तो प्रथम कैसे आये होंगे ! जे कहोकि पहिलेके मनुष्य पुण्यात्मा थे अय नहीं तो यह आत-मिथ्या है किन्तु जिस समय धर्मा और मुसलमानोंका मत यत्राथा उस समय उन देशोंमें जंगली और विद्याहीन मनुष्य अधिक थे धर्मलिये ऐसे विद्याविद्ध मत यलगये अय विद्वान अधिक हैं धर्मलिये नहीं चल सकता किन्तु जे २ ऐसे पोकल मजहब हैं वे भी अस्त होते जाते हैं वृद्धिकी तो क्या ही क्या है ॥ ४८ ॥

५०—उसको कहता है कि हो जाता है ॥ कादिरों ने घोषा दिया, धर्मरने घोषा दिया धर्मर अहुत मकर करनेवाला है । मं० १ । सि० ३ । सू० ३ । आ० ३६ । ४६ ॥

समीक्षक—जय मुसलमान लोग पुदाके सिवाय दूसरी चीज नहीं मानते तो पुदाने किससे कहा ? और उसके कहनेसे कौन होगया ? धर्मका उत्तर मुसलमान सात जन्ममें भी नहीं दे सकेंगे क्योंकि विना उपादान कारणके कार्य कभी नहीं हो सकता विना कारणके कार्य कहना जानो अपने मा आपके विना मेरा शरीर हो गया असी आत है, जे घोषा आता अर्थात् छल और दंल करता है वह धर्मर तो कभी नहीं हो सकता किन्तु उत्तम मनुष्य भी असा काम नहीं करता ॥ ५० ॥

५१—क्या तुमको यह अहुत न होगा कि अस्वास्ते तुमको तीन हजार इरिस्तोंके साथ सहाय देवे ॥ मं० १ । सि० ४ । सू० ३ । आ० ११० ॥

समीक्षक—जे मुसलमानों की तीन हजार इरिस्तोंके साथ सहाय देता था तो अय मुसल-

मानोंकी आदशाही बहुतही नष्ट होगी और होती है क्यों सहाय नहीं होता ? इसलिये यह बात केवल लोग के मुँहोंकी इंसानेके लिये मंदा अन्यायकी है ॥ ५१ ॥

पर—और कश्चिरोपर हमको सहायकर, अल्लाह तबारा उत्तम सहायक और सहायक और डार-साज है, जे तुम अल्लाहके मार्गमें मारे जाओ वा मर जाओ अल्लाहकी दया बहुत अच्छी है ॥

मं० १। सि० ४। सू० ३। आ० १३०। १३३। १४० ॥

समीक्षक—अपने देखिये मुसलमानोंकी जूल डि जे अपने मतसे भिन्न है उनके मारनेके लिये जुदाकी प्रार्थना करते हैं क्या परमेश्वर बोला है जे उनकी बात मान लेवे ? यदि मुसलमानोंकी डारसाज अल्लाह ही है तो फिर मुसलमानोंके कार्य नष्ट क्यों होते हैं ? और जुदा की मुसलमानोंके साथ मोहसे इंसान हुआ दीन प्रस्ता है, जे अंसा पक्षपाती जुदा है तो धर्मात्मा पुर्णोंका उपासनीय कभी नहीं हो सकता ॥ ५२ ॥

५३—और अल्लाह तुमको परीक्षित नहीं करता परंतु अपने पैगम्बरोंसे जिसको चाहे पसंद करे उस अल्लाह और उसके रसूलके साथ हमान लाओ ॥

मं० १। सि० ४। सू० ३। आ० १५६ ॥

समीक्षक—जब मुसलमान लोग सिवाय जुदाके किसीके साथ हमान नहीं लाते और न किसीको जुदाका साथ मानते हैं तो पैगम्बर साहबोंका क्यों हमानमें जुदाके साथ शरीक किया ? अल्लाहने पैगम्बरके साथ हमान लाना जिन्ना इसीसे पैगम्बर की शरीक हो गया पुनः लाशरीक कहना ठीक न हुआ, यदि इसका अर्थ यह समझ जायकि मुहम्मद साहबके पैगम्बर होनेपर विश्वास लाना चाहिये तो यह प्रश्न होता है कि मुहम्मद साहब के होनेकी क्या आवश्यकता है ? यदि जुदा उनके पैगम्बर किये बिना अपना असीष्ट कार्य नहीं कर सकता तो अवश्य असमर्थ हुआ ॥ ५३ ॥

५४—और हमानवाला सन्तोष करो परस्पर थामे रखो और लड़ाईमें लगे रहो अल्लाहसे उरो कि तुम छुटकारा पाओ ।

मं० १। सि० ४। सू० ३। आ० १७८ । . . .

समीक्षक—यह कुरानका जुदा और पैगम्बर दोनों लड़ाईवाज थे, जे लड़ाईकी आशा होता है वह शांति भाग करनेवाला होता है, क्या नाम मात्र जुदासे उरनेसे छुटकारा पाया जाता है ? वा अधर्मयुक्त लड़ाई आदिसे उरनेसे, जे प्रथमपक्ष है तो उरना न उरना पराजित, जे द्वितीय पक्ष है तो ठीक है ॥ ५४ ॥

५५—ये अल्लाहकी हदें हैं जे अल्लाह और उसके रसूलका कहा मानेगा वह अलिस्तमें पहुँचेगा जिनमें नहरे चलती हैं और यही जग प्रयोजन है जे अल्लाहकी और उसके रसूलकी आशा लाग करेगा और उसकी हदोंसे बाहर हो जायगा वह सदैव रहनेवाली आगमें जलाया जायगा और उसके लिये पराजित करनेवाला दुःख है ।

मं० १। सि० ४। सू० ४। आ० १३। १४ ।

समीक्षक—जुदा हीने मुहम्मद साहब पैगम्बरको अपना शरीक कर लिया है और जुदा

कुरान हीमें लिखा है और हमें मुदा पैगम्बर साहब के साथ कैसा क्रसा है कि जिसने अहिंसा में रसूलका साज कर दिया है । किसी एक आत में भी मुसलमानोंका मुदा मुद स्वतन्त्र नहीं तो लाशरीक कहना व्यर्थ है । ऐसी २ आते भविष्योक्त पुस्तक में नहीं हो सकती ॥ ५५ ॥

५६—और एक बसरेलुकी परापर भी अस्वाद अन्याय नहीं करता और न्ने बलाघ होवे इसका दुशुलु करेगा उसको । मं० १ सि० ५ । सू० ४ आ ३७ ॥

समीक्षक—न्ने एक बसरेलु भी मुदा अन्याय नहीं करता तो पुण्य को द्विशुलु क्यों देता और मुसलमानोंका पक्षपात क्यों करता है ? वास्तव में द्विशुलु वा न्युन इल कर्मोंका देवे तो मुदा अन्यायी हो नवे ॥ ५६ ॥

५७—जय तेरे पास से आकर निकलते हैं तो तेरे कहने के सिवाय (विपरीत) सोचते हैं अस्वाद उनको सदाहका लिपता है ॥ अस्वाद ने उनको कमाघ वस्तुके कारणसे उनका उलटा किया क्या तुम आहते हो कि अस्वादके गुमराह किसे दुश्मने मार्गपर लावे, जस-जिसको अस्वाद गुमराह करे उसका कदापि मार्ग न पावेगा ॥ मं० १ । सि० ५ । सू० ४ । आ० ८० । ८७ ॥

समीक्षक—न्ने अस्वाद आतोंका लिप अही आता जनाता जता है तो सर्वज्ञ नहीं ! न्ने सर्वज्ञ है तो लिपनेका क्या काम ? और न्ने मुसलमान कहते हैं कि शयतान की सज्जों अलकानेसे दुष्ट हुआ है तो जय मुदा ही जवोंका गुमराह करता है तो मुदा और शयतान में क्या भेद रहा ? हां भतना भेद कह सकते हैं कि मुदा जय शयतान वह छोटा शयतान क्योंकि मुसलमानों की डा डेह है कि न्ने अलकाता है वही शयतान है तो इस प्रतिज्ञा से मुदाका भी शयतान बना दिया ॥ ५७ ॥

५८—और अपने हाथोंका न रोकें तो उनका पकड़ो और जहां पाओ मार डालो ॥ मुसलमान को मुसलमानका मारना योग्य नहीं न्ने क्राय अनजनोंसे मार जले जस एक गर्दन मुसलमान का छोड़ना है और जून अला उन लोगकी आरसे दुशु न्ने उस डोम से होवे तुम्हारे लिये धर्म कर देंगे न्ने दुश्मन की डोमसे हैं ॥ और न्ने क्राय मुसलमानको जनकर मार जले वह सदैव काव होजंभमें रहेगा उस पर अस्वादका क्रोध और दानत है । मं० १ । सि० ५ । सू० ४ । आ० ८० । ८१ । ८२ ॥

समीक्षक—जय हमें मदापक्षपातकी आत है कि न्ने मुसलमान न हो उसको जहां पाओ मार डालो और मुसलमानोंका न मारना जलसे मुसलमानोंके मारनेमें प्रायश्चित और अन्यको मारनेसे अहिंसा मिलेगा जैसे उपदेशको कुपमें डालना आहिये जैसे २ पुस्तक जैसे २ पैगम्बर जैसे २ मुदा और जैसे २ मतसे सिवाय लानिके बाब कुछ भी नहीं, जैसेका न होना अच्छा और जैसे प्रामादिक मतोंसे बुद्धिमानोंका अलग रहकर वेदोक्त सय आतोंका मानना आहिये क्योंकि उसमें असत्य किंयित मात्र भी नहीं है और न्ने मुसलमानको मारे तो स्वर्ग मिले, जय कहे धन दोनों मतोंमेंसे किसको माने किसको छोड़े किन्तु

औसै भूढ प्रकल्पित भतोङ्को छोडकर वेदोक्त मत स्वीकार करने योग्य सभ्य मनुष्योंके लिये है कि जिसमें आर्य्य मार्ग अर्थात् श्रेष्ठ पुरुषोंके मार्गमें चलना और दस्यु अर्थात् दुष्टोंके मार्ग से अलग रहना लिखा है सर्वोत्तम है ॥ ५८ ॥

५८—और शिक्षा प्रकट होनेके पीछे जिसने रसुवसे विरोध किया और मुसलमानोंसे विश्व पक्ष किया अवश्य हम उसको द्रोण्यमें लेजेंगे । मं० १ । सि० ५ । सू० ४ । आ० ११३ ॥

समीक्षक—अप्य द्रेणिये जुहा और रसुवकी पक्षपातकी जान मुहम्मद साहेब आदि समजते थे कि जे जुहांक नामसे ऐसी हम न लिखेंगे तो अपना मजहब न पढ़ेगा और पदार्थ न मिलेगा आनंद भाग न होगा घसी से विदित होता है कि वे अपने मतवचन करने में पूरे थे और अन्य के प्रयोजन भिगाउनेमें, इसमें ये अनाप्त थे घनकी जातका प्रमाण आप्त पदार्थोंके सामने कभी नहीं हो सकता ॥ ५८ ॥

६०—जे अस्वाद प्रदोस्तों कितानों रसुव और उयामतके साथ डूक करे निश्चय वह गुमराह है ॥ निश्चय जे लोग हमान लाये फिर डाक़िर दुये फिर हमान लाये पुनः फिर गये डूक में अधिक पद अस्वाद उनका कभी क्षमा न करेगा और न मार्ग दिखलावेगा । मं० १ । सि० ५ सू० ४ । आ० १३४ । १३५ ॥

समीक्षक—क्या अप्य भी जुहा लाशकारीक रह सकता है ? क्या लाशरीक कहते जनना और उस के साथ बहुतसे शरीक भी मानते जनना वह परस्पर विश्व जात है ? क्या तीन बार क्षमा के पश्चात् जुहा क्षमा नहीं करता ? और तीन बार डूक करने पर गस्ता दिखलाता है ? वा योथी बारसे आगे नहीं दिखलाता । यदि बार २ बार भी डूक सभ्य लोग करें तो डूक बहुत ही बढ़ गये ॥ ६० ॥

६१—निश्चय अस्वाद भुरे लोगों और डाक़िरोंका जमा करेगा द्रोण्यमें । निश्चय भुरे लोग घोषा देते है अस्वादको और उनका वह घोषा देता है औ हमान वालों मुसलमानों का छोड डाक़िरोंका मित्र मत बनाओ । मं० १ । सि० ५ । सू० ४ । आ० १३८ ॥ १४१ । १४३ ॥

समीक्षक—मुसलमानोंके अहिस्त और अन्य लोगों के द्रोण्यमें गने का क्या प्रमाण ? बाह्य बाह ! जे भुरे लोगों के घोषेमें आता और अन्यको घोषा देता है ऐसा जुहा हम से अलग रहे किंतु जे घोषेभाज है उनसे न कर भेद करे और वे उससे भेद करें क्योंकि—

यादशी शीतला देवी तादशः स्वरवाहनः

भैसेको तैसा भिसे तली निर्वाह होता है जिसका जुहा घोषेभाज है उसको उपासक लोग घोषेभाज क्यों न हों ? क्या दुष्ट मुसलमान हो उससे मित्रता और अन्य श्रेष्ठ मुसलमानसे मित्रसे शत्रुता करना किसी को उचित हो सकती है ॥ ६१ ॥

६२—और लोगो निश्चय तुम्हारे पास सत्य के साथ जुहा की और से पैगंबर आया

जस तुम उन पर धमान लागो ॥ अस्वाद भायुह अकेला है । मं० १। सि० ६। सू० ४। आ० १६७। १६८ ॥

समीक्षक—क्या जल पैगंबरों पर धमान' लाना बिना तो धमान में पैगंबर जुदाके शरीरक अर्थात् साकी दुआ वा नहीं? जल अस्वाद अकेली है व्यापक नहीं तभी तो उसके पाससे पैगंबर आते जाते हैं तो यह धम्बर भी नहीं हो सकता । कहीं सर्वदेशी बिम्बते हैं कहीं अकेली मससे विदित होता है कि इरान अके का अपनाया नहीं किन्तु जल तोने अपनाया है ॥ ६२ ॥

६३—तुम पर दराम दिया गया मुद्दारवाद, सूअरका मांस जिसपर अस्वादके गिना कुछ और पदा जन्व, गवा बैर, लाही भारे, उपर से गिर पड़े, सींग भारे और दंडका आया हुआ ॥ मं० २। सि० ६। सू० ५। आ० ३।

समीक्षक—क्या घतनेही पदार्थ दराम है अन्य जल से पशु तथा तिथि जल की आदि मुसलमानोंका हलाल होगे? इस वास्ते यह मनुष्यों को उत्पना है धम्बर की नहि मस से मसका प्रमाण भी नहीं ॥ ६३ ॥

६४—और अस्वादको अच्छा उधार हो अवश्य में तुम्हारी जुराह हर उड़गा और तुम्हें अहिस्तोमें लेणुंगा ॥ मं० २। सि० ६। सू० ५। आ० १०।

समीक्षक—वादल ! मुसलमानोंके जुदाके धर्ममें कुछ भी वन विशेष नहीं रहा होगा जे विशेष होता तो उधार क्यों मांगता? और उनको क्यों जदकाता कि तुम्हारी जुराह छुडा के तुम्हें स्वर्गमें लेणुंगा? यहाँ विदित होता है कि जुदाके नामसे मुसलमान साहजने अपना मतलब साधा है ॥ ६४ ॥

६५—जिसको यादता है क्षमा करता है जिसको याद दुःख होता है जे कुछ किसी को भी न दिया वह तुम्हें दिया ॥ मं० ५। सि० ६। सू० ५। आ० १६। १८ ॥

समीक्षक—जैसे शयतान जिसको यादता है पापी बनाता वैसे ही मुसलमानोंका जुदा भी शयतानका काम करता है? जे ऐसा है तो फिर अहिस्त और होज्जमे' जुदा जन्वे क्योंकि वह पाप पुण्य करने वाला हुआ जल पराधीन है जैसी सेना सेनापतिके आधीन रक्षा करती और किसीको मारती है उसकी लड़ाई जुराह सेनापतिको होती है सेना पर नहीं ॥ ६४ ॥

६६—आजा मानो अस्वाद की और आजा मानो रसूलकी ॥ मं० २। सि० ७। सू० ५। आ० ८६ ॥

समीक्षक—देखिये यह बात जुदाके शरीरक होने की है फिर जुदाको 'लाशरीक' मानना व्यर्थ है ॥ ६६ ॥

६७—अस्वादने भाई दिया जे हो युका और जे काध फिर करेगा अस्वाद उससे जदला लेगा ॥ मं० २। सि० ७। सू० ५। आ० ८२।

समीक्षक—किये हुये पापोंका क्षमा करना जिनको पापोंको करनेकी आज्ञा है के अदाता है पाप क्षमा करने की आज्ञा जिस पुस्तकमें हो वह न भ्रष्ट और न किसी विद्वानका अनायास है किंतु पापवर्धक है हां आगामी पाप छुड़ानेके लिये किसीसे प्रार्थना और छोड़नेके लिये पुरुषार्थ पश्चात्ताप करना उचित है परंतु केवल पश्चात्ताप करता रहे छोड़ नहीं तो कुछ नहीं हो सकता ॥ ६७ ॥

६८—और उस मनुष्यसे अधिक पापी होन है जो अवलाह पर हूँ आनंद लेता है और कहता है कि मेरी और वही की गंध परंतु वही उसकी और नहीं की गंध और ज्ञे कहता है कि मेरी भी उताड़णा कि जैसे अवलाह उतारता है । मं० २ सि० ७ । सू० ६ । आ० १४ ।

समीक्षक—यस आतसे सिद्ध होता है कि जज्ज मुहम्मद साहब कहते थे कि मेरे पास अल्लाही औरसे आयेते आती है तब किसी दूसरेने भी मुहम्मद साहब के तुल्य लीला रूखी होगी कि मेरे पास भी आयेते उतरती है मुझको पैगंबर मानो इसको छानने और अपनी प्रतिष्ठा अदातेके लिये मुहम्मद साहबने यह उपाय किया होगा ॥ ६८ ॥

६९—अवश्य हमने तुमको उत्पन्न किया फिर तुम्हारी सूरते अनाथ इरितोने कहा की आदमको सिज्दा करो अस उन्होंने सिज्दा किया परंतु शयतान सिज्दा करने वालों मेंसे न हुआ । कहा जज्ज मैंने तुंजें आज्ञा दी फिर किसने रोका कि तुने सिज्दा न किया कहा में उससे अरुखा हुं तुने मुझको आगसे और उसको मिट्टीसे उत्पन्न किया । कहा अस उसमेंसे उतर यह तेरे योग्य नहीं है कि तु उसमें अभिमान करे । कहा उस दिनतक हील है कि कपरोमेंसे उढाये जयें । कहा निश्चय तु हील दिये गयोसे है, कहा अस इसकी कसम है कि तुने मुझको गुमराह किया अवश्य में उनके लिये तेरे सीधे मार्गपर पहुँगा और प्रायः तु उनको धन्यवाद करनेवाला न पावेगा । कहा उससे दुर्दशाके साथ निकल अवश्य जे काछ उनमेंसे तेरा पक्ष करेगा तुम सभसे दोषज्जोंका लइंगा । मं० २ । सि० ८ । सू० ७ ।

आ० १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ।

समीक्षक—अज ध्यान देकर सुनो अल्ला और शयतानके जगोंको ओक इरिस्ता जैसेकि संप-
रासी हो, था वहभी अल्लासे न दया और अल्ला उसके आत्माको पवित्र भी न करेका, फिर ऐसे आगीको जे पापी अनाकर गहर करनेवाला था उसको अल्ला ने छोड़ दिया । अल्ला की यह अजी बूझ है, शयतान तो सभको अहकानेवाला और अल्ला शैतानका अहकानेवाला होनेसे यह सिद्ध होता है कि शयतानका भी शयतान अल्ला है क्योंकि शयतान प्रत्यक्ष कहता है कि तुने मुझे गुमराह किया इससे अल्ला में पवित्रता भी नहीं पाछ जती और सभ पुराणोंका खलानेवाला भूलकारण अल्ला हुआ । ऐसा अल्ला मुसलमानोंकी हो सकता है अन्य अष्ट विद्वानोंका नहीं और इरिस्तोसे मनुष्यवत् वार्त्तालाप करनेसे दहधारी, अल्पज्ञ, न्याय रहित, मुसलमानोंका अल्ला है इसीसे विद्वान लोग अल्लाभके मण्डलको प्रसन्न नहीं करते ॥ ६९ ॥

૭૦—નિશ્ચય તુહારા માલિક અલ્લાહ છે જિસને આસમાનોં ઐશ પૃથિવીકો છઃ દિનમે ઉત્પન્ન કિયા ફિર કરાર પકડા અર્શપર. દીનતાસેં અપને માલિકકો પુકારો ।

મં० ૨ । સિં ૮ । સૂ० ૭ । આં ૫૩ । ૫૪ ।

સમીક્ષક—ભલા બેં છઃ દિનમેં જગત્કો બનાવે (અર્શ) અર્થાત્ ઉપરકે આકાશમેં સિંહાસન પર આરામ કરે વહ ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન્ ઐશ બ્યાપક કબી હો સકતા હૈ ? ઇસકે ન હોનેસે વહ ખુદા બી નહીં કહા સકતા. કયા તુહારા ખુદા બધિર હૈ બે પુકારનેસે સુનતા હૈ ? ચે સબ બાતેં અતીશ્વરકૃત હૈ ઇસસે કુરાન ઈશ્વરકૃત નહીં હો સકતા યદિ છઃ દિનોંમેં જગત્ બનાયા સાતવેં દિન અર્શપર આરામ કિયા તો થક બી ગયા હોગા ઐશ અબતક સોતા હૈ યદિ જગત્ હૈ તો અબ કુછ કામ કરતા હૈ વા નિઝમ્મા સેલ સપડા ઐશ કરતા ફિરતા હૈ ॥ ૭૦ ॥

૭૧—મત ફિરા પૃથિવીપર જગડા કરતે । મં० ૨ । સિં ૮ । સૂ० ૭ । આં ૭૩ ।

સમીક્ષક—યહ બાત તો અચ્છી હૈ પરંતુ ઇસસે વિપરીત દૂસરે સ્થાનોંમેં જિહાદ કરના ઐશ કાફિરોંકો મારના બી લિખા હૈ અબ કોંઈ પૃથાપર નિશ્ક નહીં હૈ ? ઇસસે યહ વિદિત હોતા હૈ જમ મહમ્મદ સાદબ નિર્મલ હુએ હોંગે તબ ઉન્હોંને યહ કિયાય કયા હોગા ઐશ જમ સબલ હુએ હોંગે તબ જગડા મચાયા હોગા ઇસીમેં ચે બાતેં પરપર વિશ્ક હોનેસે દોનોં સલ નહીં હૈ ॥ ૭૧ ॥

૭૨—અસ એકલી બાર અપના અસા ડાલ દિયા ઐશ વહ અજગર થા પ્રત્યક્ષ ।

મં० ૨ । સિં ૮ । સૂ० ૭ । આં ૧૦૫ ।

સમીક્ષક—અબ ઇસકે લિખનેસે વિદિત હોતા હૈ કિ એસી જુદી બાતોંકો ખુદા ઐશ મુહમ્મદ સાદબ બી માનતે ચે બે એસા હૈ તો દોનોં વિદ્વાન નહીં ચે કોંઈ જૈસે આંખસે દેખને ઐશ કાનસે સુનનેકો અન્યથા કોઇ નહીં કર સકતા ઇસીમેં ચે ઈફત્તલકી બાતેં હૈ ॥ ૭૨ ॥

૭૩—અસ હમને ઉસપર મેહકા તુફાન ભેજા ટીલી ચિચડી ઐશ મેહક ઐશ લોફ. અસ ઉનસે હમને બદલા લિયા ઐશ ઉનકો ડોષ દિયા દરિયાવમેં. ઐશ હમને બતી ઇસરાઇલકો દરિયાવસે પાર ઉતાર દિયા. નિશ્ચય વહ દીન જુદા હૈ કિ જિસમેં હૈ ઐશ ઉનકા કાર્ય બી જુદા હૈ ।

મં० ૨ । સિં ૮ । સૂ० ૭ । આં ૧૩૦ ॥ ૧૩૩ । ૧૩૭ । ૧૩૮ ।

સમીક્ષક—અબ દેખિયે જૈસા કોઈ પાખણડી કિસીકો ડરપાવે કિ હમ તુઝપર સર્પોંકો મારનેકે લિયે ભેજેંગે એસી યહબી બાત હૈ ભલાબે એસા પક્ષપાતી કિ એકકો હુબા દે ઐશ દૂસરેકો પાર ઉતારે વહ અધર્મી ખુદા કયોં નહીં ? બે દૂસરે મતોંકો કિ જિસમેં હજારોં કોડોં મનુષ્ય હોં જુદા બતલાવે ઐશ અપનેકો સચ્ચા ઉસસે પરે જુદા દુસરા મત ડૉન હો સકતા હૈ ? કયોંકિ કિસી મતમેં સબ મનુષ્ય જુરે ઐશ ભલે નહીં હો સકતે વહ ઇકતર્ફી ડિગરી કરના મહા મુખોંકા મત હૈ કયા તૌરેત જબૂરકા દીન જોકિ ઉનકા થા જુદા હોગયા ? વા ઉનકા કોઈ અન્ય મજહબ થા કિ જિસકો જુદા કહા ઐશ બે વહ અન્ય મજહબ થા તો ડૉનસા થા કહોંકિ જિસ કા નામ કુરાનમેં હૈ ॥ ૭૩ ॥

७४—अस तुम्हो अवयत्ता हेम सङ्ग न्यं प्रकाश किया उसको मालिकने पहाडकी और उसको परमात्मा र किया गिरपडा असा भेडोश । म० २ । सि० ८ । सू० ७ । आ० १४२ ।

समीक्षक—जो हेमनेमें आता है वह व्यापक नहीं हो सकता और जैसे यमत्कार करता फिरताथा तो मुदा इस समय ऐसा यमत्कार किसीको क्यों नहीं दिखलाता ? सर्वथा विरुद्ध होनेसे यह आत मानने योग्य नहीं ॥ ७४ ॥

७५—और अपने भाविकको दीनता और उरसे मनमें याद कर धीमी आवाजसे सुबह को और शामको । म० २ । सि० ८ । सू० ७ । आ० २०४ ।

समीक्षक—कहाँ र कुरानमें लिखा है कि जदी आवाजसे अपने भाविकको पुकारे और कहीं र धीरे र धीरका स्मरण कर अथ कदिये डैनसी आत सच्ची ? और डैनसी आते कड़ी ? जो ओक दूसरी आतसे विरोध करती है वह आत प्रमत्त जीत के अमान होती है यदि कोछ आत अमसे विरुद्ध निकल जय उसको मान ले तो कुछ चिंता नहीं ॥ ७५ ॥

७६—प्रश्न करते हैं तुम्हो लुटरेसे कद लुटे वारते अल्लाह और रसूलके और उरो अल्लाह से । म० २ । सि० ८ । सू० ८ । आ० १ ।

समीक्षक—जो लुट मयावे, अकुके कर्म करे करावे मुदा तथा पैगम्बर और छमानदार भी जने यह जडे आश्चर्य की आत है और अल्लाहका उर अतवाते और अंकादि पुरे काम भी करते जये और “उत्तम मत हमारा है ” कहते लज्जे भी नहीं । हक छौडके सत्य वेदमतका ग्रहण न करे इससे अधिक कोछ भुराछ दूसरी होगी ॥ ७६ ॥

७७—और कोटे जड कश्शिरांकी । मैं तुम्हो सहाय हूँ साथ सहस्त इरिस्तों के पीछे आने वाले । अवश्य मैं कश्शिरांके दिलो में जय अलुंगा अस भारो डीपर गर्दनोके भारो उन मेंसे प्रत्येक पोरी (संधि) पर । म० २ । सि० ८ । सू० ८ । आ० ७ । ८ । १२ ।

समीक्षक—वाहवाह ! कैसा मुदा और कैसे पैगम्बर दयाहीन जो मुसलमानों की मतसे अज्ञान कश्शिरां की जड कटवावे और मुदा आजा देवे उनकी गरदन भारो और हाथ पग के जेठों को काटनेका सहाय और सम्मति देवे ऐसा मुदा लोकेसे क्या कुछ कम है ? यह सत्य प्रपंच कुरान के कर्ताका है मुदाका नहीं, यदि मुदाका हो तो ऐसा मुदा हमसे दूर और हम उस से दूर रहें ॥ ७७ ॥

७८—अल्लाह मुसलमानोंके साथ है । ओ लोगो जो छमान लाये हो पुकारना स्वीकार करो वारते अल्लाहके और वारते रसूल के । ओ लोगो जो छमान लाये हो मत योरी करो अल्लाहकी रसूलकी मत योरी करो अमानत अपनी को और भकर करता था अल्लाह और अल्लाह जला भकर करने वालों से है । म० २ । सि० ८ । सू० ८ । आ० १८ । २४ । २७ । ३० ॥

समीक्षक—क्या अल्लाह मुसलमानोंका पक्षपाती है ? जो ऐसा है तो अधर्म करता है नहीं तो धर्म सत्य सृष्टि भरका है । क्या मुदा बिना पुकारे नहीं सुन सकता ? अधिर है

और उसके साथ रसुव के शरीर करना बहुत खुरी जात है ? अस्वाह के डैनसा भगना लरा है जे चोरी करेगा क्या रसुव और अपने अमानत की चोरी छोड कर अन्य सपकी चोरी दिया करे ऐसा उपदेश अविद्वान और अधर्मियोंका हो सकता है। लला जे मकर करता और जे मकर करने वालोंका संगी है वह पुद्गल कपटी छली और अधर्मियों नहीं भस लिये यह करान पुद्गल बनाया हुआ नहीं है किसी कपटी छलीका बनाया होगा, नहीं तो ऐसी अन्याया जात लिखित क्यों होती? ॥ ७८ ॥

७८—और लला उनसें यहां तक कि न रहे क्षितना अर्थात् जब काक्षियोंका और होवे दीन तमाम वास्ते अस्वाह के और ननों तुम यह कि जे कुछ तुम लुटों किसी वस्तुसे निश्चय वास्ते अस्वाह के है पांचवां हिस्सा उसका और वास्ते रसुव के। मं० २। सि० ८। सू० ८। आ० ३८। ४१ ॥

समीक्षक—, जैसे अन्यायसे लड़ने लड़ने वाला मुसलमानोंके पुद्गलसे सिद्ध शांति लंग करता दूसरा डैन होगा ? अथ देखिये यह मजहब कि अस्वाह और रसुव के वास्ते सय जगत के लड़ना लुटावाना लुटेरोंका काम नहीं है ? और लुटेरे मात्र में पुद्गल हिस्सेदार बनना नतो डाकु बनना है और ऐसे लुटेरोंका पक्षपाती बनना पुद्गल अपनी पुद्गल में पड़ा लगाता है। जे आश्चर्यकी जात है कि ऐसा पुस्त पुद्गल और ऐसा पैगंबर संसार में ऐसी उपाधि और शांति लंग करे मनुष्योंका दुःख देने के लिये कहां से आया ? जे ऐसे मत जगत में प्रचलित न होते तो सय जगत आनंदमें बना रहता ॥ ७९ ॥

८०—और कली हमें जय काक्षियोंका प्रस्ति कण्ठ करते हैं मारते हैं मुष्म उनके और पांडे उनके और कहते यथो अजय जलनेका। हमने उनके पापसें उनका मारा और हमने क्षिराब्धोंकी डोमका हुआ दिया। और तैयारी करो वास्ते उनके जे कुछ तुम कर सको ॥ मं० २। सि० ८। सू० ८। आ० ५०। ५४। ५८ ॥

समीक्षक—क्यों ७ आन कल इसने हम आदि और धिक्कांडने मिश्र का दुर्दशा करवाली प्रस्ति कहां सोगये ? और अपने सेवकोंके शत्रुओंका पुद्गल पूर्व मारता हुआ था यह जात सच्ची होतो आन कल भी ऐसा करें जिससे ऐसा नहीं होता भसलिये यह जात मानने योग्य नहीं। अथ देखिये यह कैसी खुरी आजा है कि जे कुछ तुम कर सको वह निजमत वालोंके लिये दुःखदायक कर्म करो। ऐसी आजा विद्वान और धार्मिक दयालुकी नहीं हो सकती क्षिर लिखते हैं कि पुद्गल दयालु और न्यायकारी है। ऐसी जातोसे मुसलमानोंके पुद्गलसे न्याय और दयादि सहृदय दुर असते हैं ॥ ८० ॥

८२—ऐ नबी ! दिखायत है मुजको अस्वाह और उनको जिन्होंने मुसलमानोंसे तेरा पक्ष दिया। ऐ नबी ! रणवत अर्थात् यह यस्कोहे मुसलमानोंका उपर लड़ाई जे हों तुमसे २० आदमी संतोष करनेवाले तो पराजय करे दोसैका ॥ अस आओ उस वस्तुसे कि लूटा है तुमने

हलाल पवित्र और उर्रे अस्वाहसे वह क्षमा करने वाला दयालु है ।

मं० २ । सि० १० । सू० ८ । आ० ६३ । ६४ । ६८ ॥

समीक्षक—जब यह कौनसी न्याय विद्वत्ता और धर्मकी आत है कि जे अपना पक्ष करे और याहै अन्यायली करे उसका पक्ष करे और उसीको लाल पटुआवे ? और जे प्रणमे शांति भंग करके लडाई करे करावे और लुट मारके पदार्थोंको हलाल अतलावे और फिर उसी का नाम क्षमावान दयालु लिजे यह आत मुदाका तो क्या किन्तु किसी लजे आदमी कीली नहीं हो सकती. औसी २ आतोसि कुरान धर्मरवाक्य कली नहीं हो सकता ॥ ८१ ॥

८२—सदा रहेगे भीय उसके अस्वाह समीप है उसके पुण्य अज । ओ लोगो जे धमान लाये हो मत पकड़ो आचो अपनेको और लाछियों अपनेको मित्र जे दोस्त रकमे कुकुरो उपर धमानके । फिर उतारी अस्वाहने तसल्ली अपनी उपर रखल अपनेके और उपर मुसलमानोंके और उतारे लश्कर नहीं देणा तुमने उनको और अज्जय किया उन लोगोको और यही सज है काहिरोंका । फिर फिर आवेगा अस्वाह पीछे उसके उपर ॥ और लडाई करे उन लोगोसि जे धमान नहीं लाते । मं० २ । सि० १० । सू० ८ । आ० २१ । २२ । २५ । २६ । २८ ॥

समीक्षक—जब जे अहिस्तवालों के समीप अस्वाह रहता है तो सर्वव्यापक क्यों कर हो सकता है ? जे सर्वव्यापक नहीं तो सृष्टिकर्ता और न्यायाधीश नहीं हो सकता और अपने मा, आप, लाछ और मित्रको छुड़वाना केवल अन्यायकी आत है । हां जे वे पुरा उपदेश करे, न मानना परंतु उनकी सेवा सदा करनी चाहिये. जे पहिले मुदा मुसलमानोंपर सतोषी था और उनके सहायके त्रिये लश्कर उतारता था सत्य हो तो अज्य औसा क्यों नहीं करता ? और जे प्रथम काहिरोंका दण्ड देता और पुनः उसके उपर आता था तो अज्य कहा गया ? क्या बिना लडाईके धमान मुदा नहीं बना सकता ? औसे मुदाको हमारी औरसे सदा निजानलि है. मुदा क्या है ओके जिलाडी है ? ॥ ८२ ॥

८३—और हम आट देपनेवाले है वास्ते तुम्हारे यह कि पटुआवे तुमको अस्वाह अज्जय अपने पाससे वा हमारे हाथोंसे । मं० २ । सि० १० । सू० ८ । आ० २२ ॥

समीक्षक—क्या, मुसलमानही धर्मरकी पुलिस बन गये हैं कि अपने हाथ वा मुसलमानोंके हाथसे अन्य किसी मतवालोंको पकड़ देता है ? क्या दूसरे कौनों मनुष्य धर्मरको आप्रय हैं ? मुसलमानोंमें पापीली प्रिय हैं ? यदि औसा है तो अंधेर नगरी गणरगण्ड राज्ज कीसी अवस्था दीपती है. आश्चर्य है कि जे अहिमान मुसलमान है वे भी इस निर्मल अयुक्त मतको मानते हैं ॥ ८३ ॥

८४—प्रतिज्ञाकी है अस्वाहने धमानवालोंसे और धमान वालियोंसे अहिस्तमे चलती है नीचे उनकेसे नहरे सदैव रहनेवाली भीय उसके और धर पवित्र अहिस्तों अहनेके और असन्नता अस्वाहकी और यही है और यहकि वह है मुराद पाना पडा. सज दंडा करते हैं उनसे दंडा किया अस्वाहने उनसे । मं० २ । सि० १० । सू० ८ । आ० २२ । ८० ॥

समीक्षक—यह जुदाई नामसे खीपड़ियोंका अपने मतवालोंके लिये लोल देना है क्योंकि जे ऐसा प्रलोभन न देते तो कौन बहुम्हदसाहजके जनमें न ईसता जैसेही अन्य मतवालेभी किया करते हैं। मनुष्य लोगतो आपसमें डूबा दियाही करते हैं परंतु जुदाई किसीसे छड़ा करना उचित नहीं है। यह कुरान क्या है अउ जेस है ॥ ८४ ॥

८५—परंतु रसूल और जे लोगकि साथ उसके इमान लाये जिहाद किया उन्होंने साथ धन अपनेके तथा जन अपनीके और भन्दी लोगोंके लिये भद्राह है। और मोहर रक़्भी अल्लाहने उपर दिलों उनके के अस वे नहीं जनते। मं० २। सि० १०। सू० ६। आ० ८८। ८२ ॥

समीक्षक—अब देखिये मतवालोंसिंधुकी बात कि वे ही भले हैं जे मुहम्मद साहजके साथ इमान लाये और जे नहीं लाये वे बुरे हैं। क्या यह बात पक्षपात और अविद्या से भरी दुर्भ्रंज्य जुदाने मोहर लगादी तो उनका अपराध पाप करने में कौन सी नहीं है किंतु जुदाई का अपराध है क्योंकि उन विचारोंका अलापसे दिलों पर मोहर लगाकर रोक दिये यह कितना बड़ा अन्याय है!!! ॥ ८५ ॥

८६—ले मात्र उनके से गिरात कि पवित्र करे तु उनका अर्थात् आदरी और शुद्ध करे तु उनका साथ उसके अर्थात् शुभ में निश्चय। अल्लाहने मोह ली है मुसलमानोंसि जनने उनकी और मात्र उनके पहले कि वारते उनके गदिरत है। लड़गे भीय मार्ग अल्लाहके अस भारेगे और भर जनवेगे। मं० २। सि० ११। सू० ६। आ० १०२। ११० ॥

समीक्षक—वाहवाह! मुहम्मदसाहज! आपने तो जादुलिये गुसाधियोंका पराजयी करली क्योंकि उनका मात्र लेना और उनका पवित्र करना बड़ी बात तो गुसाधियोंकी है। वाह जुदावाह! आपने अच्छी सद्गर्भी लगाई कि मुसलमानोंके हाथसे अन्य गरीबोंके प्राण लेनाही लाल सम्रा और उन अनाथोंका भरवाकर उन निर्दयी मनुष्योंका स्वर्ग देनेसे दया और न्यायसे मुसलमानोंका जुदा हाथ धो जैसा और अपनी जुदाईसं जुदा लगाकि शुद्धिमान धार्मिकोंमें धूलित होगया ॥ ८६ ॥

८७—अै लोगो! जे इमान लायेहो लंडे उन लोगोंसे कि पास तुम्हारे हैं काफ़िरोंसे और यहियेकि पावे भीय तुम्हारे दृढता। क्या नहीं देखते यहकि जे अलाओमें डाले जाते हैं हर वर्षके एकवार वा हां पार फिर वे नहीं तोया करते और न वे शिक्षा पकड़ते हैं।

मं० २। सि० ११। सू० ६। आ० १२२। १२५ ॥

समीक्षक—देखिये! ये लो अेक विश्वासघातकी आनें जुदा मुसलमानोंको सिध्दवाता है कि आह पड़ोसी हो वा किसीका नौकर हो जय अवसर पावे तभी लड़ाई व घात करें ऐसी आते मुसलमानोंसे बहुत जन गंध हैं इसी कुरानके लेखसे अब तो मुसलमान समझे कुरानोक्त पुराणोंको छोड दें तो बहुत अच्छा है ॥ ८७ ॥

८८—नश्वर परवरिणार तुम्हारा अल्लाह है जिसने पैदा किया आसमानों और पृथिवीको भीय छः दिनके द्विर करार पकड़ा उपर अर्शके तद्वर्णीर करता है कामझी ।

• मं० ३ । सि० ११ । सू० १० । आ० ३ ॥

समीक्षक—आसमान (आकाश) ओक और विना बना अनादि है उसका बनाना लिपनेसे निश्वर हुआकि वह कुरान कर्ता पदार्थ विद्याको नहीं जनता था. क्या परमेश्वरके सामने छः दिन तक बनाना पड़ता है ? तो जे “ हो मेरे लुडममे और होगया,” जय कुरानमें ऐसा चिन्ना है द्विर छः दिन कभी नहीं लग सकते, भससे छः दिन धगना गूड है जे वह व्यापक होता तो उपर आकाशके क्यों डहरता ? और जय कामझी तद्वर्णीर करता है तो हीक तुम्हारा भुदा मनुष्यके समान है क्योकि जे सर्वज्ञ है वह पैदा र क्या तद्वर्णीर करेगा ? भससे विदित होता है कि भश्वरका न जननेवाले जंगली लोगोंने यह पुस्तक बनाया होगा ॥ ८८ ॥

८९—शिक्षा और क्या वास्ते मुसलमानोंके । मं० ३ । सि० ११ । सू० १० । आ० ५५ ॥

समी०—क्या यह भुदा मुसलमानोंकीका है दूसरोंका नहीं ? और पक्षपाती है, जे मुसलमानोंकीपर क्या करे अन्य मनुष्योंपर नहीं ? यदि मुसलमान धमानद्वारेका कहते हैं तो उनके लिये शिक्षाकी आवश्यकताकी नहीं और मुसलमानोंसे लिन्नोको उपदेश नहीं करता तो भुदाकी विद्याकी व्यर्थ है ॥ ८९ ॥

९०—परीक्षा लेवे तुमका ज्ञान तुममेंसे अच्छा है कमेंमें जे कहें तु अवश्य उदाये नद्वामगे तुम पीछे मृत्युके । मं० ३ । सि० ११ । सू० ११ । आ० ७ ॥

समी०—जय कमेंका परीक्षा करता है तो सर्वज्ञकी नहीं और जे मृत्यु पीछे उठाता है यह भुदाका अदृष्ट लगाना है ॥ ९० ॥

९१—और कहा गया और जे पृथिवी अपना पानी निगलज्ज और जे आसमान जसकर और पानी सृज गया. और जे काम यह है निशानी उटनी अल्लाहकी वास्ते तुदमारे जस छोड हो उसका भीय पृथिवी अल्लाहके पाती द्विर । मं० ३ । सि० ११ । सू० ११ । आ० ४३ । ३ ॥

समी०—क्या लडकपनका आत है ! पृथिवी और आकाश कभी आत सुन सकते हैं ? वाह छ वाह ! भुदाके उटनी भी है तो उटली होगा ? तो दायाँ, बाँके, गधे आदिभी होंगे ? और भुदाका उटनीसे जेत पिलाना क्या अच्छी आत है ? क्या उटनीपर चढ़ताभी है. जे ऐसी आते है तो नवाजीकीसी धसड इसड भुदाके घरमें भी लुछ ॥ ९१ ॥

९२—और सदैव रहनेवाले भीय उसके जय तक कि रहें आसमान और पृथिवी. और जे लोग सुभागी हुअे जस अहिस्तके सदा रहनेवाले हैं जयतक रहें आसमान और पृथिवी ।

मं० ३ । सि० १२ । सू० ११ । आ० १०५ । १०६ ॥

समीक्षक—जय दोज्ज और अहिस्तमें क्यामतके पश्चात् सजलोग जवेगे द्विर आसमान और पृथिवी किस लिये रहेगी ? और जय दोज्ज और अहिस्तके रहनेकी आसमान पृथिवीके

રહને તક આપક. હુધ તો સદા રહે'ગે અહિંસ્તં વા દોઝખમે' યહ બાત મૂઠી હુધ એસા કથન અવિદ્વાનોંકા હોતા હૈ ઇશ્વર વા વિદ્વાનોંકા નહીં ॥ ૯૨ ॥

૯૩—જબ યુસુફને અપને બાપસે કહાકિ એ બાપ મેરે મૈને એક સ્વપ્ન મેં દેખા ।

મં० ૩ । સિ ૧૨ । સૂ० ૧૨ । આ० ૪ સે ૫૯ તક ॥

સમીક્ષક—ઇસ પ્રકરણમે' પિતા પુત્રકા સંવાદરૂપ કિસ્સા કહાની ભરી હૈ ઇસલિયે કુરાન ઇશ્વરકા બનાયા નહીં કિસી મનુષ્યને મનુષ્યોંકા ઇતિહાસ લિખ દિયા હૈ ॥ ૯૩ ॥

૯૪—અબ્રાહમ વહ હૈ કિ જિંસને ખડા કિયા આસમાનકા વિના ખંભેકે દેખતે હો તુમ ઉસકો ફિરંગદરા ઉપર અર્શકે આગા વર્તીનેવાલા કિયા સૂરજ ઓર ચાંદકો. ઓર વહી હૈ જિંસને બિઝાયા પૃથિવીકો. ઉતારા આસમાનસે પાની બસ બહે નાલે સાથે અન્દાજ અપનેકે । અબ્રાહમ ખોલતા હૈ ભોજનોંકા વાસ્તે જિંસકો ચાહે ઓર તંગ કરતા હૈ ।

મં० ૩ । સિ ૧૩ । સૂ० ૧૩ । આ० ૨ । ૩ । ૧૭ । ૨૬ ॥

સમીક્ષક—મુસલમાનોંકા ખુદ પદાર્થવિદ્યા કુછ ભી નહીં જ્ઞાનતા થા જ્ઞે જ્ઞાનતા તો શુરૂત ન હોનેસે આસમાનકા ખમ્બે લગાનેકા કથા (કહાની) કુછ ભી ન લિખતા । યદિ ખુદા અર્શરૂપ એક સ્થાનમે' રહતા હૈ તો વહ સર્વશક્તિમાન ઓર સર્વવ્યાપક નહીં હો સકતા. ઓર જ્ઞે ખુદા મેઘવિદ્યા જ્ઞાનતા તો આકાશસે પાની ઉતારા લિખા, પુનઃ વહ ક્યોં ન લિખાકિ પૃથિવીસે પાની ઉપર ચઢાયા ઇસસે નિશ્ચય હુઆ કિ કુરાનકા બનાવેવાલા મેઘકા વિદ્યાંકા ભી નહીં જ્ઞાનતા. ઓર જ્ઞે વિના અચ્છે બુરે કામોંકે સુખ દુઃખ દેતા હૈ તો પક્ષપાતી અન્યાયકારી નિરદાર ભટ્ટ હૈ ॥ ૯૪ ॥

૯૫—કહ નિશ્ચય અબ્રાહમ શુભરાહ કરતા હૈ જિંસકો ચાહતા હૈ ઓર માર્ગ દિખલાતા હૈ તર્ફ અપની ઉસ મનુષ્યકો રજૂ કરતા હૈ । મં० ૩ । સિ ૧૩ । સૂ० ૧૩ । આ० ૨૭ ॥

સમીક્ષક—જબ અબ્રાહમ શુભરાહ કરતા હૈ તો ખુદા ઓર શયતાનમે' કયા ભેદ હુઆ ? જબકિ શયતાન હુસરોંકા શુભરાહ અર્થાત્ બહકાનેસે બુરા કહાતા હૈ તો ખુદા ભી વૈસાહી કામ કરનેસે બુરા શયતાન ક્યોં નહીં ઓર બહકાનેકે પાપસે દોઝખી ક્યોં નહીં હોના ચાહિયે ॥ ૯૫ ॥

૯૬—ઇસી પ્રકાર ઉતારા હમને ઇસ કુરાનકો અર્બી જ્ઞે પક્ષ કરેગા તુ ઉનકા ઇચ્છાકા પીછે ઇસકે આઘ તેરેપાસ વિદ્યાસે. બસ સિવાય ઇસકે નહીં કિ ઊપર તેરે પૈગામ પહુંચાના હૈ ઓર ઉપર હમારે હૈ હિસાબ લેના । મં० ૩ । સિ ૧૩ । સૂ० ૧૩ । આ० ૩૭ । ૪૦ ।

સમીક્ષક—કુરાન કિધરકા ઓરસે ઉતારા ? કયા ખુદા ઉપર રહતા હૈ ? જ્ઞે યહ બાત સચ્ચ હૈ તો વહ એકદેશી હોનેસે ઇશ્વરહી નહીં હો સકતા ક્યોંકિ ઇશ્વર સબ કિકાને એક રસ વ્યાપક હૈ. પૈગામ પહુંચાના હલકારેકા કામ હૈ ઓર હલકારેકી આવશ્યકતા ઉસીકો હોતી હૈ જ્ઞે મનુષ્યવત્ એકદેશી હો ઓર હિસાબ લેના દેનાભી મનુષ્યકા કામ હૈ ઇશ્વરકા નહીં ક્યોંકિ વહ સર્વજ્ઞ હૈ યહ નિશ્ચય હોતા હૈ કિ કિસી અલ્પજ્ઞ મનુષ્યકા બનાયા કુરાન હૈ ॥ ૯૬ ॥

૯૭—ઓર કિયા સૂર્ય ચંદ્રકો સદૈવ ફિરનેવાલે. નિશ્ચય આદમી અવશ્ય અન્યાય ઓર

पाप करनेवाला है.

मं० ३। सि० १४। सू० १४। आ० ३३। ३४॥

समीक्षक—क्या यंत्र सूर्य सदा फिरते और पृथिवी नहीं फिरती ? जे पृथिवी नहीं फिरे तो कठ वर्षोंका दिन रात होवे. और जे मनुष्य निश्चय अन्याय और पाप करनेवाला है तो कुरानसे शिक्षा करना व्यर्थ है क्योंकि जिनका स्वभाव पापही करनेका है तो उनमें पुण्यात्मा कभी न होगा और संसारमें पुण्यात्मा और पापात्मा सदा दीप्तते हैं मंसलिये ऐसी बात विश्वरूप पुस्तककी नहीं हो सकती ॥ ६७ ॥

६८—जस हीक कइं उसको और हुंके हुं भीय उसके इह अपनीसे गिर पड़ो वास्ते उसके सिज्दा करते हुये. कदा ये रज मेरे इस कारण कि गुमराह किया तुने मुज्जा अवश्य जूनत हुंगा मैं वास्ते उसके भीय पृथिवी के और गुमराह करंगा। मं० ३। सि० १४। सू० १५।

आ० ३६ से ४६ तक ॥

समीक्षक—जे पुद्गले अपनी इह आदम साहज में जली तो वह भी मुश्कल हुआ और जे वह पुद्गल न था तो सिज्दा अर्थात् नमस्कारादि लकित करने में अपना शरीर क्यों किया ? जज शयतानको गुमराह करने वाला पुद्गलही है तो भी वह शयतानका भी शयतान जज ब्याघ्र गुर क्यों नहीं ? क्योंकि तुम लोग जलजने वाले शयतान मानते हो तो पुद्गले भी शयतानको जलजया और प्रत्यक्ष शयतानने कदा भी जे जलजलगा फिर भी उसको हल दे कर कैद क्यों न किया ? और मार क्यों न जला ? ॥ ६८ ॥

६९—और निश्चय बेजे हमने भीय दर उम्मतके पैगंबर। जज यादते है हम उसको यह कहते हैं हम उसको हो जस हो जाती है। मं० ३। सि० १४। सू० १६ आ० ३५। ३६॥

समीक्षक—जे सज डेमों पर पैगंबर बेजे हैं तो सज लोग जे कि पैगंबरकी राय पर चलते हैं वे काफिर क्यों ? क्या दूसरे पैगंबरका मान्य नहीं सियाय तुम्हारे पैगंबरके यह सर्वथा पक्षपातकी बात है जे सज देशमें पैगंबर बेजे तो आर्थावर्तमें डैनसा बेज ? इस विये यह बात मानने योग्य नहीं। जज पुद्गल यादता है और कहता है की पृथिवी हो. ज. वह जउ कभी नहीं सुन सकती पुद्गलका हुकम क्यों कर जन सकेगा और सियाय पुद्गल के दूसरी चीज नहीं मानते तो सुना किसने ? और हो डैनसा गया ? ये सज अविद्याकी आते हैं ऐसी आतोंका अनजन लोग मान लेते हैं ॥ ६९ ॥

१००—और नियत करने हैं वास्ते अल्लाहके ऐदियां पवित्रता हैं उसको और वास्ते उनके हैं जे कुछ यादें। कसम अल्लाहकी अवश्य बेजे हमने पैगंबर। मं० ३। सि० १४। सू० १६। आ० ५६। ६२॥

समीक्षक—अल्लाह ऐदियोंसे क्या करेगा ? ऐदियां तो किसी मनुष्यको यादिये क्यों ऐटे नियत नहीं किये जाते ? और ऐदियां नियत की जाती है इसका क्या कारण है ? जतायै कसम आना बूझोंका काम है पुद्गलकी बात नहीं क्योंकि जलुधा संसार में ऐसा हमने में आता है कि जे पुद्गल होता है वही कसम आता है, सच्चा सौगंध क्यों आवे ? ॥ १०० ॥

१०१—ये लोग वे हैं कि मोहर रखी अल्लाहने उपर दिलों उनके और कानों उनके और आंखों उनकी के और ये लोग वे हैं जो भ्रमर। और पूरा दिया नवेगा हर जगह के कुल दिया है और वे अन्याय न किये जन्मेगे ॥ मं० ३। सि० १४। सू० १६। आ० ११५। ११८ ॥

समीक्षक—जब मुदाहीने मोहर लगादी तो वे भियारे बिना अपराध भारे गये? क्योंकि उनको पराधीन कर दिया यह कितना बड़ा अपराध है और फिर कहते हैं कि जिसने जितना दिया है उतनाही उसको दिया जायगा न्युनाधिक नहीं बल्कि उन्होंने स्वतंत्रतासे पाप किये ही नहीं किंतु मुदाहे करानेसे किये पुनः उनका अपराधही न हुआ उनको प्रबुद्ध न मिलना चाहिये इसका प्रबुद्ध मुदाहे मिलना उचित है और जो पूरा दिया जाता है तो क्षमा किस पातकी की जाती है और जो क्षमा की जाती है तो न्याय उस जाता है। ऐसा गडगुगधाय भुव्वरका कभी नहीं हो सकता किंतु निरुद्धि छोड़ेंगे होता है ॥ १०१ ॥

१०२—और दिया हमने दोगुना वास्ते अक्षिरोंके भरने वास्ते स्थान। और हर आदमी को लगा दिया हमने उसको अमलनामा उसका भीय गर्दन उसकी के और निशानेगे हम वास्ते उसको दिन कयामतके एक किताय कि दोगुना उसको पुत्रा हुआ। और बहुत भारे हमने कुरान से पीछे नुद के ॥ मं० ४। सि० १५। सू० १७। आ० १२। १६ ॥

समीक्षक—यदि अक्षिर वे ही हैं कि जो कुरान पैगम्बर और कुरानके कहे मुदा सातवे आसमान और नमाज आदिको न मानें और उनकोडि जिये दोगुना होवे तो यह पात केवल पक्षपातकी छदरे क्योंकि कुरानहीके माननेवाले सय अच्छे और अन्य के मानने वाले सय भुरे कभी हो सकते हैं? यह बड़ी लडकपन की बात है कि प्रत्येककी गरदनमें कर्म पुस्तक, हम तो किसी एक को भी गरदन में नहीं देखते। यदि उसका प्रयोजन कर्मका प्रबुद्ध होना है तो फिर मनुष्यों के दिलों नेत्रों आदि पर मोहर रखना और पापोंका क्षमा करना क्या जेल भयाय है कयामतकी रातको किताय निशानेगा तो मुदा तो आज कल वह किताय कहाँ है? क्या साहूका की बही समान सिपता रहता है? यहां यह विचारना चाहिये कि जो पूर्व जन्म नहीं तो जन्मे के कर्मही नहीं हो सकते फिर कर्म की रेखा क्या सिपि? और जो बिना कर्मके सिपि तो उन पर अन्याय किया क्योंकि बिना अच्छे भुरे कर्मोंके उनको दुःख सुख क्यों दिया? जो कहो कि मुदाकी भरल तो भी उसने अन्याय किया अन्याय उसको कहते हैं कि बिना भुरे भले कर्म किये दुःखसुखप्रबुद्ध प्रबुद्ध न्युनाधिक देना और उसी समय मुदाही किताय जायेगा वा कोस सीरस्तेदार सुनावेगा। जो मुदाहीने दीर्घ काल संजधी जन्मे को बिना अपराध भारा वह अन्यायकारी हो गया जो अन्यायकारी होता है वह मुदाही नहीं हो सकता ॥ १०२ ॥

१०३—और दिया हमने समुन्दको उंटनी प्रमाण ॥ और जहका जिसको जहका सके

अस दिन अलावेगे • हम सय लोगोँ • साथ पेशवाओं उनके के अस • जे कोश दिया गया अमलनामा उनका भीय दहिने हाथ उसके के ॥ मं० ४ । सि० १५ सू० १७ । आ० ६१

समीक्षक—वाह ७ जितनी अुदाही साथीय निशानी है उनमेंसे एक जंटनी भी अुदा के होने में प्रमाण अथवा परीक्षामें साधक है । यदि अुदानें शयतानको अहकानेका हुकम दिया तो अुदा ही शयतानका सरदार और सय पाप कराने वाला इहारा । ऐसेको अुदा कहना केवल कम समझकी बात है, जय क्यामतकी अर्थान् प्रलय ही में न्याय करने कराने के लिये पैगंबर और उनके उपदेश मानने वालोको अुदा अुदावेगा तो जय तक प्रलय न होगा तय तक सय द्वारा सुपुर्द रहेंगे और द्वारा सुपुर्द सयको दुःअहायक है, जय तक न्याय न दिया • जन्य • इस लिये शीघ्र न्याय करना न्यायाधीशका उत्तम काम है, यह तो पोपांआफका न्याय इहारा जैसे कोश न्यायाधीश कहें कि जय तक पयास वर्ष तक के और और सादर मंजूर न हो तय तक उनको दंड वा प्रतिष्ठा न करनी चाहिये वैसा ही यह हुआ कि जोक तो पयास वर्ष तक द्वारा सुपुर्द रहा और जोक आगही पकड़ा गया ऐसा न्याय का काम नहीं हो सकता न्याय तो वेद और मनुस्मृति देओ जिसमें क्षणमात्र भी विलम्ब नहीं होता और अपने २ कर्मानुसार दंड वा प्रतिष्ठा सदा पाते रहते हैं । इसरा पैगंबरोंको गवाहीके तुल्य रणनेसे धृश्वरकी सर्वज्ञताकी दानि है । भला ऐसा पुस्तक धृश्वरकृत और ऐसे पुस्तकका उपदेश करने वाला धृश्वर कभी हो सकता है ? कभी नहीं ॥ १०३ ॥

१०४—ये लोगवास्ते उनके हैं आग हमेशा रहनेके, चलती है नीचे उनकेसे नहरें गहिरा पहिराये लवेगे भीय उसके कंगन सोनेके से और पैशाक पहिनेगे वस्त्र हरित लाहीकीसे और ताइतेडासे तकिये किये हुआ भीय उसके उपर तपतोके अन्ध है पुण्य और अन्ध है अहिस्त लाभ उठानेकी । मं० ४ । सि० १५ । सू० १८ । आ० ३० ॥

समीक्षक—वाह ७ वाह ! क्या करानका स्वर्ग है उसमें आग, गहने, कपडे, गद्दी, तकिये आनंदके लिये हैं । भला कोश अुद्धिमान् यहां विचार करे तो यहांसे वहां मुसलमानोंके अहिस्तमें अधिक दुखली नहीं है सिवाय अन्यायके । वह यह है कि कर्म उनके अन्तवाले और इस उनके अनंत और जे भीषा नित्य आवे तो थोडे दिनमें विषके समान प्रतीत होता है । जय सदा वे सुअ लोगेगे तो उनको सुअ ही दुःअइय हो जयगा धस्लिये महाकल्प पर्यन्त मुक्ति सुअ लोगके पुनर्जन्म पानाही सत्य सिद्धान्त है ॥ १०४ ॥

१०५—और यह अस्तियां हैं कि मारा हमने उनके जय अन्याय किया उनहोंने और हमने उनके मारनेकी प्रतिष्ठा स्थापन की । मं० ४ । सि० १५ । सू० १८ । आ० ५७ ।

समीक्षक—भला सय अस्ती भर पापी भी हो सकती है ? और भीछे से प्रतिष्ठा करनेमें धृश्वर सर्वज्ञ नहीं रहा क्योंकि जय उनका अन्याय देआ तो प्रतिष्ठा की, पहिले नहीं जनता था इससे दयाहीन भी इहारा ॥ १०५ ॥

१०६—और वह जे लउका अस थे मां आप्र उसके भमान वाले अस उरे हम यह कि पकटे उनका सरकसीमें और कुं में ॥ यहां तक की पहुंया जगह हुंने सूर्यकी पाया उसको हुंता था भीय यश्मे प्रीयउके । कहा उनने ' औलकरनेन निश्चय याणूज माणूज हिसाह करने वाले है भीय पृथिवीके । मं० ४ । सि० १६ । सू० १८ । आ० ७८ । ८४ । ९२ ॥

समीक्षक—भला यह भुदाही कितनी जे समझ है ? शंकासे उरा कि लउकोंक मा आप्र कहीं मेरे भागसे अहका कर उलटे न कर दिये जवे । यह कही भ्रमरकी आत नहीं हो सकती । अथ आगेकी अविद्याकी आत देखिये कि कितान् अनानेवाला सूर्यको जेक जीलमें रात्रिको हुंआ जनता है फिर प्रातःकाल निकालता है । भला सूर्य तो पृथिवीसे अदुत अडा है वह नदी वा जील वा समुद्रमें कैसे हुं सकेगा ? भससे यह विदित हुंआ कि कुरानके अनाने वालेको भंगोल भंगोलकी विद्या नहीं थी जे होती तो ऐसी विद्या विश्व आत क्यों लिपि देते ? और भस पुस्तकके मानने वालोंकी ली विद्या नहीं है जे होती तो ऐसा मिथ्या आतेसि युक्त पुस्तकको क्यों मानते ? अथ देखिये भुदाका अन्याय आप्र ही पृथिवीका अनाने वाला राम न्यायाधीश है क्यों मानते ? अथ देखिये भुदाका अन्याय आप्र ही पृथिवीका अनाने वाला राम न्यायाधीश है और याणूज माणूज पृथिवीमें हिसाह ली करने देता है वह भ्रमरताकी आतसे विश्व है भससे ऐसी पुस्तकको जंगली लोग माना करते है विद्वान् नहीं ॥ १०६ ॥

१०७—और याद करो भीय कितान्के भयभको जय ज पडी लोगि आपनेमे भकान पूर्वीमें : अस पडा उनसे भधर पदा अस भेज हमने इह अपनीका अर्थात् इरिस्ते. अस सरत पकडी वास्ते उसके आदमी पुष्टी । कहनेलगीं निश्चय मै शरणु पकडती रहमानकी जे तुजसे है तु परहेजगार. कहने लगा सिवाय भसके नहीं कि मै भेज हुंआ हं मालिक तेरेके से तो कि हे जठिमें तुजको लउका पवित्र. कहा कैसे होगा वास्ते मेरे लउका नहीं हाथ लगाया भुजको आदमीने नहीं मै भुराकाम करनेवाली. अस गलित होगछ साथ उसके और ज पडी साथ उसके भकान हर अर्थात् जंगलमें. मं० ४ । सि० १६ । सू० १८ आ० १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २१ ।

समीक्षक—अथ भुद्धिमान विचार लेकि इरिस्ते सभ भुदाका इह है तो भुदासे अलग पदार्थ नहीं हो सकते. दुसरा यह अन्यायकि वह भयभ कुमारीके लउका होना किसीका संग करना नहीं चाहतीथी परंतु भुदाके हुकमसे इरिस्तेने उसको गर्भवती किया यह न्यायसे विश्व आत है. यहां अन्यली असभ्यताकी आते अदुत लिपी है उनको लिपना उचित नहीं समझ ॥ १०७ ॥

१०८—क्या नहीं देखा तुने यहकि हमने छोड रखे है शैतान काकिरोपर अहकाते है उनको उलार कर । मं० ४ सि० १६ । सू० १८ । आ० ८१ ।

समीक्षक—जय भुदाही शयतानोंको अहकानेके लिये भेजता है तो अहकानेवालोंका कुछ दोष नहीं हो सकता और न उनको हपड हो सकता और न शयतानोंका क्योंकि यह भुदाके हुकमसे सभ होता है भसका इल भुदाको होना चाहिये जे सच्चा न्यायकारी है तो उसका इल होजय

आपही लोगे और जे न्यायको छोड़के अन्याय करे तो अन्यायकारी हुआ अन्यायकारी ही पापी कहा जाता है ॥ १०८ ॥

१०८—और निश्चय क्षमा करनेवाला हुं वास्ते उस मनुष्यके तोवाःकी और धर्मान लाया कर्म किये अच्छे फिर मार्ग पाया । मं० ४ । सि० १५ । सू० २० । आ० ७८ ।

समीक्षक—जे तोयाःसे पाप क्षमा करनेकी यात कुरानमें है यह सबको पापी कराने वाली है क्योंकि पापियोंको धससे पाप करनेका साहस बहुत बढ़ जाता है धससे यह पुस्तक और धसको जाननेवाला पापियोंको पाप करनेमें साहस बढ़ानेवाले है धससे यह पुस्तक परमेश्वरकृत और धसमें कहा हुआ परमेश्वरकी नहीं होसकता ॥ १०८ ॥

११०—और किये हमने भीय पृथिवीके पहाड अँसा न हो कि हिल जवे ।

मं० ४ । सि० १७ । सू० २१ । आ० ३० ।

समीक्षक—यदि कुरानका जाननेवाला पृथिवीका धुमना आदि जनता तो यह यात कभी नहीं कहता कि पहाडों के धरनेसे पृथिवी नहीं हिलती शंका कुछकि जे पहाड नहीं धरता तो हिलजती धतने कहनेपरकी भूकंपमें क्यों उग जाती है ॥ ११० ॥

१११—और शिक्षाही हमने उस औरतको और रक्षाकी उसने गुह्य अंगोंकी यस पुत्र दिया हमने भीय उसके रूढ़ अपनीकी । मं० ४ । सि० १७ । सू० २१ । आ० ८८ ।

समीक्षक—ऐसी अश्लील याते पुद्गली पुस्तकमें पुद्गली क्या और सब्य मनुष्यकीकी नहीं होती, जणकि मनुष्योंमें ऐसी यातोंका लिपना अच्छा नहीं तो परमेश्वरके सामने क्यों कर अच्छा हो सकता है ? ऐसी यातोंसे कुरान दूषित होता है यदि अच्छी यात होती तो अति प्रशंसा होती जैसे वेदांकी ॥ १११ ॥

११२—क्या नहीं देखा तुने कि अल्लाहको सिग्हा करते हैं जे कोछ भीय आसमानों और पृथिवीके हैं सूर्य और चन्द्र तारे और पहाड वृक्ष और जनवर. पहिनाये जवेगे भीय उसके कंगन सोनेसे और मोती और पहिनावा उनका भीय उसके रेशमी है. और पवित्र रथं धर मेरेका वास्ते गिर्द फिरनेवालोंके और भडे रहनेवालोंके. फिर चाहिये कि दूर करे मैल अपने और पूरी करे भेंट अपनी और यारों और फिर धर कदीमका तो कि नाम अल्लाहका याद करे ।

मं० ४ । सि० १७ । सू० २२ आ० १८ । २३ । २५ । २८ । ३३ ।

समीक्षक—जला जे जड वस्तु है परमेश्वरका जनही नहीं सकते फिर वे उसको भक्ति क्यों कर कर सकते हैं ? धससे यह पुस्तक ध्विरकृत तो कभी नहीं होसकता किन्तु किसी आतका बनाया हुआ दीभता है. वाह ! जडा अच्छा स्वर्ग है जहां सोने मोतीके गहने और रेशमी कपडे पहिरनेका मिले यह अहिस्त यहांके राज्योंके धरसे अधिक नहीं दीभ पडता. और जण परमेश्वर का धर है तो वह उसी धरमें रहताकी होगा फिर उत्पस्ती क्यों न हुई ? और दूसरे उत्पस्तीका भण्डन क्या करते हैं ? जण पुद्गल भेंट लेता अपने धरकी परिक्रमा करनेकी आज्ञा

हेता है और पशुओंका मरवाके पिघाता है यह पुनः मन्दिरवाला और लैरव दुर्गाके सदृश हुआ और महापुनरुत्पत्तीका यज्ञानेवाला हुआ क्योंकि मूर्तियोंसे मसजिद बना पुनः है इससे पुनः और मुसलमान अंग पुनरुत्पत्ति पुराणी तथा नैनी छोटे पुनरुत्पत्ति हैं ॥ ११२ ॥

११३—इस निश्चय तुम दिन क्यामतके उठाये नजोगे ॥ मं० ४ । सि० १८ सू० २३ । आ० १६ ॥

समीक्षक—क्यामत तब मुझे कब्रमें रहेंगे या किसी अन्य जगह जे उन्हीं में रहेंगे तो संडे दुजे दुर्गन्धरूप शरीरमें रह कर पुण्यात्माकी दुःख भोग करेंगे? यह न्याय अन्याय है और दुर्गन्ध लेकर रोगोत्पत्ति करनेमें पुनः और मुसलमान पाप आगी होंगे ॥ ११३ ॥

११४—उस दिनकी गवाही देवेगे उपर उनके जगाने उनकी और साथ उनके और पांच उनके साथ उस वस्तुके दि धे करते । अन्नाद नुर है आसमानोंका और पृथिवीका नुर उसके दि भानिन्द ताकी है भीय उसके दीप और दीप भीय कंहीक शीसोंके है वह कंहीक भानो दि तारा है यमकता रेशन दिया जनता है दीपक वक्ष मुयारिक जैतुनके से न पूर्व की और है न पश्चिम की समीप है तब उसका रेशन हो नवे नैन न लगे उपर रेशनी के मार्ग दिभता है अन्नाद नुर अपने के जिसको आहता है । मं० ४ सि० १८ । सू० २४ । आ० २३ । ३४ ॥

समीक्षक—साथ पग आदि जड होने से गवाही कभी नहीं दे सकते यह बात सृष्टि कभसे विशद होनेसे मिया है क्या पुनः आग विणुवी है? जैसा कि दृष्टांत होते हैं जैसा दृष्टांत ध्वर में नहीं घट सकता हां किसी साकार वस्तु में घट सकता है ॥ ११४ ॥

११५—और अन्नादने उत्पन्न दिया हर जनवर का पानीसे यस धार्ध उनमेंसे वह है कि नैन यलता है पेट अपने के । और जे काष्ठ आज्ञा पालन करे अन्नादकी रसूल उसके की, कल आज्ञा पालन करे पुनःकी रसूल उसके की, और आज्ञा पालन करे रसूलकी तो कि ह्या किये नजोगे । मं० ४ । सि० १८ । सू० २४ । आ० ४४ । ५१ । ५३ । ५५ ॥

समीक्षक—यह कौनसी दिलोसोही है कि जिन जनवरोंके शरीरमें सज तत्व दीभते हैं और कलना कि केवल पानीसे उत्पन्न दिया यह केवल अविद्याकी बात है जन्म अन्नाद साथ पैगंबरकी आज्ञा पालन करता होता है तो पुनःकी शरीर होगया या नहीं? यदि ऐसा है तो क्यों पुनःकी लाशरीक कुरानमें लिखा और कहते हो? ॥ ११५ ॥

११६—और जिस दिन की इट नवेगा आसमान साथ जहली के और उतारे नवेगे इरिस्ते यस मत कहा मान कश्शिरोंका और जगडाकर उससे साथ जगडा जडा, और जहल जलता है अन्नाद पुराणियों उनकीका ललाधियोंसे और जे काष्ठ तोणा करे और कर्म करे अच्छे यस निश्चय आता है तरक अन्नादकी । मं० ४ । सि० १८ । सू० २५ । आ० २४ । ४८ । ६७ । ६८ ॥

समीक्षक—यह बात कभी सत्य नहीं हो सकती है कि आकाश जहलोंके साथ इट नवे.

यदि आकाश को भूतमान पदार्थ हो तो इटू सकता है. यह मुसलमानोंका कुरान शांतिभंगकर गहर जगज मयानेवाला है. धर्सीलिये धार्मिक विद्वान लोग धर्सीको नहीं मानते. वहभी अच्छा न्याय है कि जे पाप और पुण्यका अदला बदला हो जाय कया यह तिल और उडद कीसी आत जे पलटा होजवे तोया करनेसे छुट और धर्षिर भिन्ने तो •कोषली पाप करनेसे न उरे धर्सीलिये ये सय आते विद्यासे विश्व है ॥ ११३ ॥

११७—वही डी इमने तर्क मूसाकी यहकि ले चल रातको जन्हां मेरेका निश्चय तुम पीछा किये जजोगे. सय जेजे लोग दिशानते जीय नगरोके जमा करनेवाले. और वह पुरष कि जिसने पैदा किया मुजको और वह पुरषकी आशा रખताहूं मैं यह क्षमा करे वास्ते मेरा अपराध मेरा दिन क्यामतके ॥ मं० प १०० सि० १८ । सू० २६ । आ० १० । प० १५१ । ७६ । ७७ । ८० ॥

समीक्षक—जय मुद्दाने मूसाकी और वही जे ल पुनः दाउद भिन्ना और मुहम्मद सहजकी और किताय क्यों जेछ ? क्योंकी परमेश्वरकी आत सदा ऐकसी और जेबूत होती है और उसके पीछे कुरान तक पुस्तकोका जेजना पहिली पुस्तकोका अपूर्ण जल्युक्त माना जायगा. यदि ये तीन पुस्तक सन्ध्ये है तो यह कुरान ज़ा होगा आरोका जे कि परस्पर प्रायः विरोध रખते हैं उनका सर्वथा सत्य होना नहीं हो सकता. यदि मुद्दाने कह अर्थात् जव पैदा किये हैं तो वे भरभी जायगे अर्थात् उनका कभी अलावभी होगा. जे परमेश्वरकी मनुष्यादि प्राणियोंको पिलाता पिताता है तो किसीको रोग होना न चाहिये और सयंका तुल्य जेजना देना चाहिये, पक्षपातसे ऐकको छितम और दूसरेको निकृष्ट जैसाकि राज और कंगलेको श्रेष्ठ निकृष्ट जेजना मिलता है न होना चाहिये, जय परमेश्वरकी पिलाने पिदाने और पथ्य डरानेवाला है तो रोगीही न होना चाहिये परंतु मुसलमान आदिवासी रोग होते हैं. यदि मुद्दाही रोग छुगकर आराम करनेवाला है तो मुसलमानोंके शरीरमें रोग न रहना चाहिये. यदि रहता है तो मुद्दा पूरा पैदा है तो मुसलमानोंके शरीरमें रोग क्यों रहते है. यदि वही मारता और जिलाता है तो उसी मुद्दाको पापपुण्य लगना होगा. यदि जन्म जन्मांतरके कर्मानुसार व्यवस्था करता है तो उसका कुछभी अपराध नहीं. यदि वह पाप क्षमा और न्याय क्यामतकी रातमें करता है तो मुद्दा पाप बदलनेवाला होकर पापयुक्त होगा यदि क्षमा नहीं करता तो यह कुरानकी आत ज़ा होनेसे अय नहीं सकती है ॥ ११७ ॥

११८—नहीं तु आदमी मानंद इमारी अस ले आ कुछ निशानी जे हैं तु सच्च्योसि. कहा यह उंटनी है वास्ते उसंक पानी पीता है ऐक बार. मं० प १०५ । सि० १८ । सू० २६ । आ० १५१ । १५१ ॥

समीक्षक—जवा धस आतको कोष मान सकता है कि पथ्यरसे उंटनी निकले. वे लोग जंगली थे कि जिन्होंने धस आतको मान लिया और उंटनीकी निशानी देनी केवल जंगली व्यवहार है. धर्षिरकृत नहीं. यदि यह किताय धर्षिरकृत होती तो ऐसी व्यर्थ आत धसमें न होती ॥ ११८ ॥

११९—औ मूसा आत यह है निश्चयमें अद्वाह हूं गालिय. और जस दे असा अपना अस जयकि देया उसको हिलता था मानोकि वह सांप है. औ मूसा! मत उर निश्चय नहीं उरते

सभीप मेरे पैगंबर. अल्लाह नहीं कोछ भाजूद परंतु वृह मालिक अर्शे अडेऊ. यह कि मत सरकशी करे उपर मेरे और यले आओ मेरे पास मुसलमान होकर ।

मं० प। सि० १८ । सू० २७ । आ० ८ । १० । २६ । ३१ ॥

सभी०—औरभी हेजिये अपने मुअ आप अल्लाह अडा जल्दस्त जनता है. अपने मुअसे अपनी प्रशंसा करना अफ़ पुश्पडाली काम नहीं तो पुदाको क्यों कर हो सकता है ? तभी तो मद्रन्नलका लटका दिमता जंगली मनुष्योंको वशकर आप जंगलस्थ पुदा जन पैडा. ऐसी आत धक्करे पुस्तकमें डली नहीं हो सकती. यदि वह अंड अर्शे अर्थात् सातवें आसमानका मालिक है तो वह अकेशी होनेसे धस्वर नहीं हो सकता है यदि सरकशी करना भुरा है तो पुदा और मुहम्मद साहबने अपनी स्तुतिसे पुस्तक क्यों भर दिये ? मुहम्मद साहबने अनेकोंको मारे घससे सरकशी छुछ वा नहीं. यह कुरान पुनश्च और पूर्वापर विश्व आतेसे लरा हुआ है ॥ ११८ ॥

१२०—और हेजिया तु पहाड़ोंको अनुमान करता है तु उनको जमे लुअ और वे यले जते हैं मानिंद यलने आदलोंको डारीगरी अल्लाहकि जिसने दद किया हर वस्तुको निश्चय वह अजरदार है उस वस्तुके कि करते हो ॥ मं० प। सि० २० । सू० २७ । आ० ८८ ॥

सभी०—अदलोंके समान पहाडका यलना कुरान जनानेवालोंके देशमें होता होगा अन्यत्र नहीं. और पुदाकी अजरदारी शयतान आगीको न पकडने और न दण्ड देनेसेही विदित होती है कि जिसने अक आगीको भी अजतक न पकड पाया न दंड दिया घससे अधिक असावधानी क्या होगी ! ॥ १२० ॥

१२१—जस मुष्ट आरा उसको मूसाने जस पूरीकी आयु उसकी. कडा अे रण मेरे निश्चय मैंने अन्याय किया जन अपनीको जस क्षमा कर मुअको जस क्षमाकर दिया उसको निश्चय वह क्षमा करनेवाला दयालु है और मालिक तेरा उत्पन्न करता है जे कुछ आहता और पसंद करला है ॥

मं० प। सि० २० । सू० २८ । आ० १४ । १५ । ६६ ॥

सभी०—अज अन्यभी हेजिये मुसलमान और मसाधियोंके पैगंबर और पुदा कि मूसा पैगंबर मनुष्यकी हत्या किया करे और पुदा क्षमा किया करे. ये दोनों अन्यायकारी हैं वा नहीं ? क्या अपनी मन्हालीसे नैसा आहता है वैसी उत्पत्ति करता है ? क्या उसने अपनी मन्हालीसे अकको राज दसरको डंगाल और अकको विद्वान और दुसरको मूर्ख आदि किया है ? यदि ऐसाह तो न कुरान सत्य और न अन्यायकारी होनेसे यह पुदाही हो सकता है ॥ १२१ ॥

१२२—और आता ही हमने मनुष्योंको साथ मा आपके जलाध करना जे जगडना करें तुअसे दोनों यह कि शरीक लावे तु साथ मेरे उस वस्तुको कि नहीं वास्ते तेरे साथ उसके ज्ञान जस मत कडा मान उन दोनोंका तर्ह मेरी है. और अवश्य जेज हमने तुहको तर्ह डेम उसके कि जस रखा थीअ उनके हमर वर्ष परंतु जयास वर्ष कम । मं० प। सि० २० । २१ । सू० २८ । आ० ७१ । ३३ ॥

समी०—माता पिताको सेवा करना तो अच्छाही है जे पुत्रके साथ शरीर करनेके लिये कहे तो उनका कदा न मानना यहभी ठीक है परंतु यदि माता पिता मिथ्याभाषणादि करनेकी आराह देयें तो क्या मानलेना चाहिये? इसलिये यह बात आधी अच्छी और आधी बुरी है. क्या नृप आदि पैगम्बरोंकी पुत्रा संसारमें भेजता है तो अन्य ज्योंका दिन भेजता है? यदि सत्यका वही भेजता है तो सबी पैगम्बर क्यों नहीं? और प्रथम मनुष्योंकी लग्नर वर्षकी आयु होतीथी तो अग्न क्यों नहीं होती? इसलिये यह बात ठीक नहीं ॥ १२२ ॥

१२३—अब्लाह पहिली बार करता है उत्पत्ति फिर दूसरी बार करेगा उसका फिर उसीकी और फिर नजोगे. और जिस दिन अपा अर्थात् भडी होगी क्यामत निराश होगे पापी. यस जे लोग कि इमान लगे और काम किये अच्छे यस वे भीय आगे के सिंगार किये नजोगे. और जेजेनेहें हम ओकआव यस देगे उस भेतीका पीली दुध. इसी प्रकार मोहर रभता है अब्लाह उपर दिलों उन लोगोंके कि नहीं जनते. मं० प. १. सि० २१. सू० ३०. आ० १०. ११. ५०. १. ५८ ॥

समी०—यदि अब्लाह दो बार उत्पत्ति करता है तीसरी बार नहीं तो उत्पत्तिही आदि और दूसरी बारके अन्त में निकम्मा भेका रहता होगा? और अक तथा दो बार उत्पत्ति के पश्चात् उसका सामर्थ्य निकम्मा और व्यर्थ हो जायगा यदि न्याय करनेके दिन पापी लोग निराश हों तो अच्छी बात है परंतु इसका प्रयोजन यह तो कहीं नहीं है. कि मुसलमानोंके सिवाय सत्य पापी समस्त कर निराश किये जाय? क्योंकि कुरानमें कछ स्थानोंमें पापियोंसे आरोंका ही प्रयोजन है. यदि जगीयमें रभना और शृंगार पहिरानाही मुसलमानोंका स्वर्ग है तो इस संसारके तुल्य दुआ और वहां मादी और सुनार ली होंगे अथवा पुत्रा ही मादी और सुनार आदिका काम करता होगा. यदि किसीका कम गलना मिलता होगा तो येरीभी होती होगी और अद्विस्तमें येरी करने वालेका दोज्जमें ली जायता होगा, यदि ऐसा होता होगा तो सदा अद्विस्तमें रहेगे यह बात झुंड होजयगी. जे किसानों की भेती परबी पुत्रा की दृष्टि है सो यह विद्या भेती करनेके अनुभव ही से होती है. और यदि माना अय कि पुत्राने अपनी विद्यासे सत्य बात जनकी है तो ऐसा लय देना अपना धर्म प्रसिद्ध करना है. यदि अब्लाहने ज्योंके दिलों पर मोहर लगा पाप कराया तो उस पापका लागी वही हवे, जव नहीं हो सकते. जेसे जय पराजय सेनाधीशका होता है वैसे ये सत्य पाप पुत्राहीका प्राप्त होवे ॥ १२३ ॥

१२४—ये आधते है किताब हिकमत वाले की. उत्पन्न किया आस्मानोंका विना सितून अर्थात् अंभेके देभते हो तुम उसका और जले भीय पृथिवीके पहाड ऐसा न हो कि हिल जावे. क्या नहीं देखा तुने यह कि अब्लाह प्रवेश कराता है रातका भीय दिनके और प्रवेश कराता है दिनका भीय रातके. क्या नहीं देखा कि क्रिस्तियां चलती हैं भीय दयाके साथ निआ

मनों अन्नाहके ताको दिम्मावे तुमको निशानियां अपनी । मं० ५१ सि० २१ । स० ३१
आ० १ । ६ । २८ । ३० ॥

समीक्षक—वाहय वाह ? दिम्मत वासी दिताम ? कि जिसमें सर्वथा विद्यासे विश्व आकाशकी उत्पत्ति और उसमें अपने लगानेकी शंका और पृथिवीके स्थिर रहनेके लिये पहाड रचना, योडीसी विद्यावादांकी ऐसी देख कभी नहीं करता और न मानता और दिम्मत देभो । कि जहां दिन वहां रात नहीं और जहां रात है वहां दिन नहीं । उसको एक दूसरेमें प्रवेश कराना जिम्माता है यह जो अविद्वानोंकी आत है उस लिये यह कुरान विद्याकी पुस्तक नहीं हो सकती। क्या यह विद्या विश्व आत नहीं है कि नौका मनुष्य और क्रिया क्रोशवादिसे चलती है वा पुत्रकी कृपासे, यदि बोहे वा पत्थरों की नौका जनाकर समुद्रमें खड़ा तो पुर्दाकि निशानी दृश्य जल वा नदी? इस लिये यह पुस्तक न विद्वान और न धर्मरका जनाया हुआ हो सकता है ॥ १२४ ॥

१२५—तदभीर करता है कामका आसमानसे तर् पृथिवीकी छिर यह जता है तर् उसकी भीय एक दिनके कि है अवधि उसकी सहस्र वर्ष उन वर्षोंसे कि गिनते हो तुम । यह है जनने वाला जैजका और प्रत्यक्षका जात्रिय दयालु । छिर पुष्ट किया उसको और प्रका भीय रह अपनी है ॥ कल कल करेगा तुमको इरिस्ता मातका यह जे नियत किया गया है साथ तुम्हारे और जे चाहते हम अवश्य देते हम हर एक जवका शिक्षा उसकी परंतु सिद्ध कुछ आत मेरी आरसे कि अवश्य लड़ंगा न्ने होज्ज जिनों और आदमियोंसे छकटे । मं० ५१ सि० २१ । स० ३२ । आ० ४ । ५ । ७ । ८ । ११ ॥

समीक्षक—अज हीक सिद्ध होगया कि मुसलमानोंका पुत्र मनुष्यवत् एकदेशीहै क्योंकि जे व्यापक होता तो एक देशसे प्रमन्ध करना और उतरना यदना नहीं हो सकता। यदि पुत्र इरिस्तोका जेजता है तोभी आप एकदेशी हो गया । आप आस्मान पर टंगा जैडाहै और इरिस्तोका होजाता है, यदि इरिस्ते रिवत लेकर कोठ मामला जिगाड हें वा किसी मुद्देका छोड ज्ञाप तो पुत्रको क्या माजुम हो सकताहै? माजुम तो उसको हो कि जे सर्वज्ञ तथा सर्वव्यापक हो, सो तो है ही नहीं, होता तो इरिस्तों के जेजने तथा कंछ लोगों की कंछ प्रकारसे परीक्षा लेनेका क्या काम था ? और एक दुजर वर्षोंमें तथा आने जने प्रमन्ध करनेसे सर्व शक्तिमान भी नहीं । यदि मातका इरिस्ता है तो उस इरिस्तोका मारनेवाला कौनसा मृत्यु है ? यदि वह नित्य है तो अमरपनमें पुत्रके जराजर शरीक हुआ, एक इरिस्ता एक समयमें हो होज्ज लरने के लिये जवोका शिक्षा नहीं कर सकता और उनको विना पाप किये अपनी मरज्जसे होज्ज लरके उनको दुःख देकर तमाशा देभता है तो वह पुत्र पापी अन्याकारी और दयाहीन है ऐसी आते जिस पुस्तकमें हों न वह विद्वान और धर्मरकृत और जे दया न्यायहीन है वह धर्मर भी कभी नहीं हो सकता ॥ १२५ ॥

१२६—कह कि कभी न लाल देगा लागना तुमको जे लागो तुम मृत्यु वा कतलसे ।

औं भिभियो नभीकी जे कोछ आवै तुममेंसे अंम निर्वज्जताका प्रत्यक्ष दुग्गुण दिया जवेगा वास्ते उसके अज्जम और है यह उपर अद्वाह के सहल । मं० ५। सि० २१ । सू० ३३ । आ० १६ । ३० ॥

समीक्षक—यह मुहम्मद साहबने इस विये लिप्पा लिपवाया होगा कि लडाछमें 'कोछ न लागे हमारा विजय होवे भरनेसेभी न उरे अश्वर्य अडे मज्जम अद्वा लेवे' । और यदि भीभी निर्वज्जतासे न आवे तो क्या पैगंबर साहब निर्वज्ज होकर आवे ? भिभियों पर अज्जम हो और पैगंबर साहब पर अज्जम न होवे यह किस धरंका न्याय है ? ॥ १२६ ॥

१२७—और अटकी रहो भीय धरों अपनेके आज्ञा पालन करो अद्वाह और रसूलकी सिवाय इसके नहीं । अस जण अद्वा करली जैदने हज्जित उसे व्याह दिया हमने तुजसे उसका ताकि न होवे उपर हमानवालोंके तंगी भीय भीभियों लेपालकों उनके के जण अद्वाकरले उनसे हज्जित और है आज्ञा पुद्दाकी की गर्भ । नहीं है उपर नभीके कुछ तंगी भीय उस वस्तुके नहीं है मुहम्मद आप किसी मद्दका । और हलालकी स्त्री हमानवाली जे देवे मिना मिहरके ज्ञान अपनी वास्ते नभीके । दीव देवे तू जिसको याहे उनमेंसे और जगह देवे तर्ज अपनी जिसको याहे नहीं पाप' उपर तेरे । औ लोगो जे हमान लायेहो मत प्रवेश करो धरंमें पैगंबरके ।

मं० ५। सि० २२ । सू० ३३ । आ० ३३ । ३७ । ३८ । ४० । ४१ । ४८ । ५० ।

समीक्षक—यह अडे अन्यायकी आत है कि स्त्री धरमें केहाके समान रहे और पुरुष भुवे रहें क्या स्त्रियोंका यित शुद्ध वायु, शुद्ध देसमें प्रमणु करना, सृष्टिके अनेक पदार्थ होना नहीं यादता होगा ? इसी अपराधसे मुसलमानोंके लडके विशेष कर सयलानी और विषयी होंते हैं । अद्वाह और रसूलकी अेक अविश्व आज्ञा है वा भिन्न २ विश्व ? यदि अेकहै तो दोनोंकी आज्ञा पालन करो कहना व्यर्थ है और जे भिन्न २ विश्व है तो अेक सम्यी और दुसरी कूडी ? अेक पुद्दा दुसरा शयतान हो जयगा । और शरीक भी होगा वाह कुरानका पुद्दा और पैगम्बर तथा कुरानको जिसको दुसरेका मतवज्ज नष्टकर अपना मतवज्ज सिद्ध करना छट हो औसी लीला अवश्य रयता है इससे यह भी सिद्ध हुआ कि मुहम्मद साहब अडे विषयीं थे यदि न होता तो (लेपालक) भेटेकी स्त्रीका जे पुत्रकी स्त्रीथी अपनी स्त्री क्योंकरलेते ? और फिर औसी आते करने वालेका पुद्दाभी पक्षपाती जना और अन्यायको न्याय ठहराया । तनुब्योंमें जे जंगलीभी होगा वहभी भेटेकी स्त्रीको छोडता है यह कितनी बडी अन्यायकी आत है कि नभीको विषयासक्ति की लीला करनेमें कुछभी अटकाव नहीं होना ! यदि नभी किसीका आप न था तो जैद (लेपालक) भेटा किसका ? और क्यों लिप्पा ? यह उसी मतवज्जकी आत है कि जिससे भेटेकी स्त्रीकाभी धरमें डालनेसे पैगंबर साहब न जये अन्यसे क्योंकर जये होंगे ? औसी यतुराधसे भी पुरी आतमें निंदा होना कभी नहीं छुट सकता ! क्या जे कोछ पराध औभी नभी जिस स्त्रीको याहे तोभी हलाल है ? और यह महा अधर्मकी आत है कि नभी जिस स्त्रीको याहे छोड

हेवे और मुहम्मद साहबकी स्त्री लोग यदि पैगम्बर अपराधीनी हो तो कभी न छोड सके ॥
जैसे पैगम्बरके घरमें अन्य कोय व्यवहार दृष्टिसे प्रवेश न करे तो वैसे पैगम्बर साहब
भी किसीके घरमें प्रवेश न करे कया नभी जिस किसीके घरमें चाहे निश्चय प्रवेश करे और
माननीय भी रहे ? जहां दौन ऐसा हृदयका अधा है कि जो मंस कुरानको मथरकृत और
मुहम्मद साहबका पैगम्बर और कुरानोक्त मथरका परमेश्वर मान सके. जे आश्चर्यकी बात है
कि जैसे युक्ति शुन्य धर्मपिंड आतोसे युक्त मंस मतका अर्थदेशनिवासी आदि मनुष्योंने मान
लिया ॥ १२७ ॥

१२८—नहीं योग्य वास्ते तुझारे यह कि दुःख हो, रसखंड यह कि निकाह करो
जीवियों उसकीका पाछे उसके कभी निश्चय यह है समीप अखाहके जडा पाप निश्चय जो लोग
कि दुःख होते है अखाहके और रसखंड उसके का लानतका है उनको अखाहने । और वे लोग
कि दुःख होते है मुसलमानोंका मुसलमान औरतोंका बिना मंसके पुरा किया है उनहोंने अस
निश्चय उठाया उनहोंने जोलतान अथात् जूठ और प्रत्यक्ष पाप । लानत मारे जहां पाये
जवें पकडे जवें कतल किये जवें पुण मारा जना । और रजामारे है उनको द्विगुणा अज्जल
से और लानसे जडी लानत कर । मं० प । सि० २२ । सू० ३३ । आ० प० । ५४ । रं० पा० ६५ ॥

सभी—वाह कया जुदा अपनी जुदाकी धर्मके साथ दिग्गजा रहा है ? जैसे रसखंड दुःख
हनेका निषेध करना तो ठीक है परंतु दूसरेको दुःख देनेमें रसखंड भी रोकना योग्य था सो
क्यों न रोक ? कया किसीके दुःख देनेसे अखाह भी दुःखी हो जाता है ? यदि ऐसा है तो वह
मथरही नहीं हो सकता. कया अखाह और रसखंड दुःख देनेका निषेध करनेसे यह नहीं सिद्ध
होता कि अखाह और रसखंड जिसको चाहें दुःख देवें ? अन्य सभका दुःख देना चाहिये ? जैसा
मुसलमानों और मुसलमानोंकी स्त्रियोंका दुःख देना पुरा है तो मनसे अन्य मनुष्योंका दुःख
देनाभी अवश्य पुरा है. जो ऐसा न माने तो उसकी यह बातभी पक्षपातकी है. वाह गदर
मयानेवाले जुदा और नभी जैसे ये निर्दयी ससारमें है वैसे और जलुत थोडे होंगे जैसा यह
कि अन्य लोग जहां पाये जवें मारे जवें पकडे जवें बिष्ठा है वैसीही मुसलमानोंपर कोय
आज्ञा हेवे तो मुसलमानोंका यह बात पुरी लगेगी वा नहीं ? वाह कया हिंसक पैगम्बर आदि
है कि जो परमेश्वरसे प्रार्थना करके अपनेसे दूसरोंको दुःख दुःख देनेके लिये प्रार्थना करना बिष्ठा
है. यह भी पक्षपात मतलब सिन्धुपन और महा अधर्मकी बात है मसीसे अज तक भी मुस-
लमान लोगोंमेंसे जलुतसे शड लोगे जैसाही कर्म करनेमें नहीं उरते यह ठीक है कि शिक्षाके
बिना मनुष्य पशुके समान रहता है ॥ १२८ ॥

१२९—और अखाह यह पुरुष है कि बेजता है हवाओंको अस उठाति है आदलोंको अस
हांक लेते है तर्क शहर मुहोंकी अस ज्वित किया हमने साथ उसके पृथिवीको पीछे मृत्यु उसका
के मसी प्रकार कब्रोंमेंसे निकलना है. जिसने उतारा भीय घर सदा रहनेके दया अपनीसे

नहीं लगती हमको भीय. उसके महानत और नहीं लगती भीय उसके भाङ्गी ।

मं० प. सि० २२ । सू० २५ । आ० ८ । ३५ ॥

समीक्षक—वाह द्विषोसोप्री पुढाकी है बेजला है वायुका वह उठाता फिरता है अद्विषोको और पुढा उसके मुद्दाको जिलाता फिरता है वह आत ध्विर सम्बन्धी कभी नहीं हो सकती क्योंकि ध्विरका काम निरन्तर ओकसा होता रहता है. जे घर होंगे वे विना अनावटके नहीं हो सकते और जे अनावटका है वह सदा नहीं रह सकता. जिसके शरीर है वह परिश्रमके विना दुःखी होता और शरीरवाला रोगी दुःखे विना कभी नहीं अयता. जे ओक स्त्रीसे समागम करता है वह विना रोगके नहीं अयता तो जे अलुत स्त्रियोंसे विषय भोग करता है उसकी क्याही दुर्दशा होती होगी ? भसलिये मुसलमानोंका रहना अद्विष्टमें भी सुअदायक सदा नहीं हो सकता ॥ १२८ ॥

१३०—कलम है कुरान दृढकी निश्चय तु बेजे दुओंसे है. उसपर मार्ग सीधेके उतारा है गाविल दयावानने ।

मं० प. सि० २३ । सू० ३७ । आ० १ । २ ॥

समीक्षक—अब देखिये यह कुरान पुढाका अनाया होता वह भसकी सोगंध क्यों आता ? यदि नयी पुढाका बेग्न होता तो (लेपावक) भेटेकी स्त्रीपर मोहित क्यों होता ? यह कथन मात्र है कि कुरानके माननेवाले सीधे मार्गपर हैं क्योंकि सीधा मार्ग वही होता है जिसमें सत्य मानना, सत्य भोवना, सत्य करना, पक्षपातरहित न्याय धर्मका आचरण करना आदि हैं और भससे विपरीतका त्याग करना, सो न कुरानमें न मुसलमानोंमें और न इनके पुढामें ऐसा स्वभाव है. यदि सभपर प्रत्यक्ष पैगम्बर महम्मद साहब होते तो सभसे अधिक विद्यावान और शुभ गुणयुक्त क्यों न होते ? भसलिये जैसी दुंजडी अपने भेरोंको भूटा नहीं अतलाती वैसी यह आतली है ॥ १३० ॥

१३१—और पुंका जवंगा भीय सूरके अस नागहां वह कयरोमें से भाविक अपनेकी दौड़ेंगे. और गवाही देंगे पांव उनके साथ उस वस्तुके कमातेये सिवाय भसके नहीं कि आता उसकी जय आहो उत्पन्न करना किसी वस्तुका यह कि कलता वास्ते उसके दि होजा अस हो जाता है ।

मं० प. सि० २३ । सू० ३६ आ० ४८ । ५१ । ७८ ॥

समीक्षक—अब सुनिये उटपटांग आते, पग कभी गवाही दे सकते हैं ? पुढाके सिवाय उस समय कौन था जिसको आता ही ? किसने सुनी ? और कौन जन गया ? यदि न थी तो यह आत झूठी और थी तो वह वान जे सिवाय पुढा के कुछ चीज नहीं थी और पुढाने सभ कुछ अना दिया वह झूठी ॥ १३१ ॥

१३२—झिराया जवंगा उसके उपर पियाला शराब शुद्धका । सपैद मज्ज देने वाली वास्ते पीने वालीके । समीप उनके भैठी होगी नीचे आंभ रभनेवालियां सुंदर आंभों वालीयां । भानोंकि ये अउं है छिपाये दुःखे । क्या अस हम नहीं भरेगे । और अवश्य तूत निश्चय

पैगम्बरोंसे था । जज्ज कि मुक्ति ही हमने उसको और लोगों उसके साथको । परंतु ओक जुदिया पाछे रहने वाले में है ॥ फिर मारा हमने औरोंको । मं० ६ । सि० २३ । सू० ३७ । आ० ४३ । ४४ । ४६ । ४७ । ५६ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ ॥

समीक्षक—क्यों जज्ज यहां तो मुसलमान लोग शराबको पुरा जतलाते हैं परंतु उनके स्वर्ग में तो नदियां ही नदियां जलती हैं घटनां अच्छा है कि यहां तो किसी प्रकार मद्य पीना छुड़ाया परंतु यहां के जज्जे यहां उनके स्वर्ग में जहां जराभी है । मारे स्त्रियोंके यहां किसीका जित स्थिर नहीं रहता होगा ? और जड़े रोगभी होते होंगे यदि शरीर वाले होंगे तो अवश्य मरेगे और जे शरीरवाले न होंगे तो जोग विवास ही न कर सकेगे फिर, उनका स्वर्गमें जनां ज्यर्थ है । यदि जुतको पैगम्बर मानते हों जे माधज्ज में लिखा है कि उससे उस की लड़कियों ने समागम करके दो लड़के पैदा किये मस जातको भी मानते हों वा नही ? जे मानते हों तो जैसेको पैगम्बर मानना ज्यर्थ है और जे जैसे और जैसेके सगियोंको जुदा मुक्ति देता है तो वह जुदाभी वैसाही है क्योंकि जुदिया की कड़ानी कहने वाला और पक्षपातसे दूसरोंको मारनेवाला जुदा कभी नही हो सकता । जैसा जुदा मुसलमानों की के घरमें रह सकता है अन्यत्र नहीं । १३२ ॥

१३३—जह्निस्ते है सदा रहनेकी जुदे हुये है हर उनके वास्ते उनके तडिये किये हुये भीय उनके भंजावेगे भीय हंसके भेवे और पीने की वस्तु । और समीप होंगी उनको नीचे रहने वालीयां दृष्टि और दूसरोंसे समापु । अस सिज्दा दिया इस्तिनां सभ ने परंतु शयतान ने न माना अबिमान दिया और था काजिरेसि । जे शयतान किस वस्तुने रोका तुज्को यह कि सिज्दा करे वास्ते उस वस्तुके कि जनाया मैने साथ दानुं लाथ अपनोके क्या अबिमान दिया तुने वा था जे अधिकार वालोंसे । कदा कि मै अच्छा हुं उस वस्तुसे उत्पन्न दिया तुने मुज्को आगसे उसको भट्ठी से । कदा अस निकल घन आसमानोंमेंसे अस निश्चय तु अक्षायं गया है । निश्चय उपर तेरे जानत है मेरी दिन जज्ज नक । कदा जे मालिक मेरे दीले है उस दिन तू कि उठाये जनेगे मुहं । कदा कि अस निश्चय तु दील दिये गयेसे है उस दिन समय जात तू । कदा कि अस इसम है प्रतिष्ठा तेरी कि अवश्य गुमराह करंगा उन का में छकडे ॥ मं० ६ सि० २३ । सू० ३८ । आ० ४३ । ४४ । ४५ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ ॥

समीक्षक—यदि वहां जैसे कि कुरानमें जाग जगाये नहर मकानादि लिखे हैं वैस है तो वे न सदासेथे न सदा रह सकते हैं क्योंकि जे सयोगसे पदार्थ होता है वह सयोग के पूर्व न था अवस्व लापी वियोगके अन्तमें न रहेगा । जज्ज वह जह्निस्तेही न रहेगा तो उसमें रहने वाले सदा क्यों कर रह सकते हैं ? क्योंकि लिखा है कि गादी तडिये भेवे और पीनेके पदार्थ वहां मिलेगे इससे यह सिद्ध होता है कि उस समय मुसलमानोंका मज

हय यदा उस समय अर्धदेश विशेष घनाढ्य न था घसी विये मुहम्मद साहबने तक्रिये आदि की क्या सुनाकर गरीबोंका अपने मतमें प्रसा दिया और जहां स्त्रियां हैं वहां निरंतर सुण कहां ? वे स्त्रियां वहां कहांसे आई हैं ? अथवा अहिस्तकी रहने वाली है ? यदि आछ है तो नवेगी और जे वहीकी रहने वाली है तो क्यामतके पूर्व क्या करतीथी क्या निकम्मी अपनी उमरका जहा रही थी ? अथ दैणिये मुदाका तेज की जिसका हुंम अन्य सण इरिस्तोने माना और आदम साहबका नमस्कार दिया और शयतानने न माना मुदाने शयतानसे पूछा कदा कि मैने उसका अपने दोनों हाथोंसे अपनाया तु अस्मिमान मत कर. घससे सिद्ध होता है कि कुरानका मुदा हो लायवाला मनुष्य था घस विये वह व्यापक वा सर्व शक्तिमान कभी नहीं हो सकता और शयतानने सत्य कहा कि मैं आदमसे उत्तम हुं घसपर मुदाने गुरसा क्यों किया ? क्या आसमानकीमें मुदाका घर है ? पृथिवीमें नहीं ? तो कण्ठका मुदाका घर प्रथम क्यों बिना ? अथ परमेश्वर अपनेमेंसे वा सृष्टिमेंसे अलग कैसे निकाल सकता है ? और वह सृष्टि सय परमेश्वरकी है. घससे विदित हुआ कि कुरानका मुदा अहिस्तका जिम्मेदार था. मुदाने उसका ज्ञानत विकार दिया और कैद करविया और शयतानने कहाकि हे मालिक ! मुझका क्यामत तू छोड़ दे मुदाने मुशामदसे क्यामतके दिन तक छोड़ दिया. जय शयतान छुटा तो मुदाने कहा कि अथ में पुण अलकाउंगा और गहर मयाउंगा तय मुदाने कहा कि जितने को तु अलकावेगा में उनका हाज्जमें जाऊंगा और तुझको लाऊंगा. अथ सज्जन लोगो विचारिये कि शयतानको अलकानेवाला मुदा है वा आपसे वह अलका ? यदि मुदाने अलकाया तो वह शयतानका शयतान उलरा यदि शयतान स्वयं अलका तो अन्य एव भी स्वयं अलकावे शयतानकी जरूरत नहीं और जिससे घस शयतान आगीका मुदाने मुदा छोड़ दिया घससे विदित हुआकी वह भी शयतानका शरीर अधर्म करनेमें हुआ यदि स्वयं योरी कराके दंड देने तो उसके अन्यायका कुछ भी पारावार नहीं ॥ १३३ ॥

१३४—अल्लाह क्षमा करता है पाप सारे निश्चय वह है क्षमा करनेवाला दयालु और पृथ्वी सारी भूमीमें है उसका दिन क्यामतके और आसमान लपटे हुये हैं आस दाहने लाथ उसके ॥ और यमक नवेगी पृथिवी साथ प्रकाश मालिक अपनेके और रकमे नवेगे कर्म पत्र और लाया नवेगा पैगम्बरोंका और गवाहोंका और इसका दिया नवेगा ।

मं० ६ । सि० २४ । सू० ३६ । आ० ५४ । ६८ । ७० ॥

समी०—यदि समग्र पापोंका मुदा क्षमा करता है तो जनों सण संसारका पापी जाता है और दयालीन है क्योंकि ओक दुष्टपर दया और क्षमा करनेसे वह अधिक दुष्टता करेगा और अन्य अलुत धर्मात्माओंका दुःख पहुंचावेगा यदि किंचित् भी अपराध क्षमा किया नवे तो अपराधही अपराध जगतमें छा नवे. क्या परमेश्वर अशिवत प्रकाशवाला है ? और कर्मपत्र कहां जमा रहने हैं ? और कौन लिखता है ? यदि पैगम्बरों और गवाहोंके लोसे मुदा न्याय करता है तो

वह असर्वज्ञ और असमर्थ है, यदि वह अन्याय नहीं करता है तो कर्मोंके अनुसार करता होगा वे कर्म पूर्वोपर वर्तमान जन्मोंके हो सकते हैं तो फिर क्षमा करता, दिलोंपर तावा लगाता, और शिक्षा न करता, शयतानसे जलकवाना, द्वारा सुपुर्ण रचना केवल अन्याय है ॥ १३४ ॥

११५—उत्तरना कितनीयका अक्षाह गालिय नननेवालेकी औरसे है. क्षमाकरनेवाला पापोंका और स्वीकार करनेवाला तोभाः का। मं० ६। सि० २४। सू० ४०। आ० १। २ ॥

समी०—यह बात धसलिये है कि जोसे लोग अक्षाहके नामसे इस पुस्तकका मान लेवे कि जिसमें थोड़ा सत्य छोड़ असत्यके साथ मिलकर गिगलसा है. धरतीविये कुरान और कुरानका मुद्दा और इसका माननेवाले पाप जमाने हारे और पाप करने करनेवाले हैं। क्योंकि पापका क्षमा करना अत्यंत अधम है किन्तु धरतीसे मुसलमान लोग पाप और उपद्रव करनेमें डम डरते हैं ॥ १३५ ॥

१३६—अस नियत किया उसको साथ आसमान नीच दो दिनके और जलदिया नीच हमने उसके डाम उसका ॥ यहाँतक कि जल नयेगे उसके पास साक्षी होंगे उपर उनके दिन उनके और आंखें उनका और यमरे उनके २ कर्मसे ॥ और ऊँगे वास्ते यमरे अपनेके कों साक्षी दी तुने उपर हमारे ऊँगे कि जुलाया है हमका अक्षाहने जिसने जुलाया हर वस्तुको ॥ अवश्य जिलानेवाला है मुहोको ॥ मं० ६। सि० २४। सू० ४१। आ० १२। २०। २१। ३६ ॥

समी०—वाहवाह मुसलमानो ! तुम्हारा मुद्दा जिसको तुम सर्वशक्तिमान् मानते हो वह सात आसमानोंका दो दिनमें बना सका ? वस्तुतः जे सर्वशक्तिमान् है वह क्षणमात्रमें सपनों बना सकता है. जवा डान आंख और यमरेका धरने जड बनाया है वे साक्षी कैसे दे सकेंगे ? यदि साक्षी दिलावे तो किसने प्रथम जड कों बनाये ? और अपना पूर्वोपर नियम विश्व कों किया ? अंक इससे ली जदकर मिथ्या बात यह कि जल ऊँगेपर साक्षी दी तथ वे जल अपने २ यमरेसे पूँछने लगेकि तुने हमारेपर साक्षी कों दी ? यमज ओसेगा कि मुद्दाने दिलायी मैं क्या करूँ ? जवा यह कली हो सकता है जैसे कोछ ऊँगे कि जन्ध्या के पुत्रका मुण मने देभा यदि पुत्र है तो जन्ध्या कों ? जे जन्ध्या है तो उसका पुत्रही होना असंभव है हसी प्रकारकी यहली मिथ्या बात है. यदि वह मुहोका जिलाना है तो प्रथम माराही कों ? क्या आप ली मुहो हो सकता है वा नहीं ? यदि नहीं हो सकता तो मुहोपनको जुरा कों समझता है ? और क्यामतका रात तक मृतक जल किस मुसलमानके घरमें रहेंगे ? और मुद्दाने बिना अपराध कों द्वारा सुपुर्ण रकभा ? शीघ्र न्याय कों न किया ? ऐसी २ बातोंसे धरतामें जद लगता है ॥ १३६ ॥

१३७—वास्ते उसके कुनियां हैं आसमानोंकी और पृथिवीकी जिलता है जोजन जिसके वास्ते यादता है और तंग करता है. उत्पन्न करता है जे कुछ यादता है और देता जिसको याहे जेटियां और देता है जिसका याहे जेटे. वा मिवा देता है उनका जेटे और जेटियोंका देता है जिसका याहे जोज. और नहीं है शक्ति किसी आदमीका कि बात करे उससे अक्षाह परतु

जुमें जलनेकर वा पीछे परदेसे वा भेजे इरिस्ते पैगाम लानेवाला ॥

मं० ६। सि० २५। सू० ४२। आ० १०। ४७। ४८। ४९ ॥

समीक्षक—जुदाके पास कुजियोंका लंछन भरा होगा। कयोंकि सभ छिकानेके तावे जेवने होते होंगे यह लडकपनकी आत है। क्या जिसको यादता है उसको बिना पुण्य कर्मके अथर्व्य देता और तंग करता है? यदि ऐसा है तो वह जडा अन्यायकारी है। अथ दृष्टिये कुरान बनातेवालेकी यतुराह कि जिससे स्त्री जन भी मोहित हो के इससे यदि जे कुछ यादता है उत्पन्न करता है तो दूसरे जुदाकी भी उत्पन्न कर सकता है वा नहीं? यदि नहीं कर सकता तो सर्वशक्तिमत्ता यहां पर अटक गई। जडा मनुष्योंको तो जिसको चाहे भेदे भेदि जुदा देता है परंतु सुरगे, मच्छी, सयर आदि जिनके बहुत भेदा भेदियां होती है जैन देता है? और स्त्री पुरुष के समागम बिना कयों नहीं देता? किसी को अपनी ध्विजसे आंज रण के हुज्ज कयों देता है?। वह क्या जुदा तेजस्वी है कि उसके सामने कोई आतली नहीं कर सकता! परंतु उसने पहिले कहाँ कि परदा जलके आत कर सकता है वा इरिस्ते लोग जुदासे आत करते हैं अथवा पैगंबर, जे ऐसी आत है तो इरिस्ते और पैगंबर जुज अपना मतवज्ज करते होंगे। यदि कोई कहे जुदा सर्वज्ञ सर्वव्यापक है तो परदेसे आत करना अथवा जंकके नुय्य जयर मंगाके जनना लिपना व्यर्थ है और जे ऐसा है तो वह जुदा ही नह किंतु काष्ठ यात्राके मनुष्य होगा इस लिये यह कुरान भ्रमरकृत कभी नहीं हो सकता ॥ १३७ ॥

१३८—और जज आया भसा साथ प्रमाण प्रत्यक्ष के ॥ मं० ६। सि० २५। सू० ४३। आ० ॥ ४२ ॥

समीक्षक—यदि भसा भी जेजल हुआ जुदाका है तो उसके उपदेश से विशुद्ध कुरान जुदाने कयों बनाया और कुरानसे विशुद्ध अंजल है इसलिये जे किताबें भ्रमरकृत नहीं हैं ॥ १३८ ॥

१३९—पकटा उसको जस धरीको उसको जीयों जीय होजभके ॥ इसी प्रकार रहेंगे और विआह होंगे उनका साथ जोरियों अच्छी आंभवालियोंके। मं० ६। सि० २५। सू० ४४। आ० ४४। ५१।

* इस आयतके लाज्य “तश्सीर हुसैनी” में लिखा है कि महुम्मद साहज हो परदेमें थे और जुदाकी आआज सुनी, एक परदा नरीका था दूसरा रवेत भौतियोंका और दोनों परदे के बीच में सत्तर वर्ष चलने योग्य मार्ग था! बुद्धिमान लोग इस आतको विचारें कि यह जुदा है वा परदेकी ओटसे आत करने वाली स्त्री? इन लोगोंने तो भ्रमरकी की हुईशा कर जाली. कहां वेद तथा उपनिषदादि सद्ग्रंथोंमें प्रतिपादित शुद्ध परमात्मा और कहां कुरानोक्त पर की ओटसे आत करने वाला जुदा. सत्य तो यह है कि अरबके अविद्वान लोग थे उत्तम आत लाते किसके घरसे? ॥

સમીક્ષક—વાદ કયા ખુદા ન્યાયકારી હોઈને પ્રાણિયોંકો પકડાતાં ઔર ઘસીટવાતા હૈ । જમ મુસલમાનોંકો ખુદાલી એસાહે તો ઉસકે ઉપાસક મુસલમાન અનાથ નિર્બીયોંકો પકડે ઘસીટો તો ઘસમેં કયા આશ્ચર્ય હૈ ? ઔર વહ સંસારી મનુષ્યોંકે સમાન વિવાહ ભી કરાતા હૈ જનતા કિ મુસલમાનોંકો પુરોહિત હી હૈ ॥ ૧૩૯ ॥

૧૪૦—અસ જમ તુમ મિત્રો ઉન લોગોંસે કિ કાફિર હુએ અસ મારો ગર્દન ઉનકી વહાં તક કિ જમ ચુર કરશે ઉનકો અસ દહ કરો કૈદ કરતા ॥ ઔર બહુત બંધિયાં હૈ કે જે બહુત કઢીલ થી શકિતમેં બસતી તેરીસે જિસને નિદ્રા દિયા તુઝકો મારા હમને ઉસ કો અસ ન કોઈ હુઆ સહાય દેનેવાલા બનકા તારીફ ઉસ બહિરતકી કિ પ્રતિજ્ઞા કિયે ગયે હૈ પરહેજગાર બીચ ઉસકે નહરેં હૈ બિન બિગડે પાનીંકો ઔર નહરેં હૈ ફૂંકી કિ નહીં બહવા મજબ ઉનકા ઔર નહરેં હૈ શરાબકી મજબ દેને વાલી પાને વાલોંકો શાદદ સાફ કિયે ગયે કી ઔર વાસ્તે ઉનકે બીચ ઉસકે મેવે હૈ પ્રત્યેક પ્રકારસે તન માલિક ઉન કે સે ॥ મં ૦ ૬ । સિ ૦ ૨૬ । સુ ૦ ૪૭ । આ ૦ ૪ । ૧૩ । ૧૫ ॥

સમીક્ષક—ઠગીસે વહ કુરાન, ખુદા ઔર મુસલમાન ગદર મયાને સબકો દુઃખ દેને ઔર અપનાં મતલબ સાધનેવાલે દયાલીન હૈ જેસા વહાં લિખા હૈ વેસાલી દૂસરા શ્રામ દૂસરે મતવાલા મુસલમાનોં પર કરે તો મુસલમાનોંકો વેસાલી દુઃખ જેસા કિ અન્યથા દેતે હૈ હો વા નહીં ? ઔર ખુદા શકા પક્ષપાતી હૈ કિ જિનહોં ને મહુમદ સાહબકો નિકાલ દિયા ઉનકો ખુદાને મારા । બહા જિસમેં શુદ્ધ પાની, ફૂંક, મઘ ઔર શાદતકી નહરેં હૈ વહ સંસારસે અધિક હો સકતા હૈ ? ઔર ફૂંકી નહરેં કબી હો સકતી હૈ ક્યોંકિ વહ થોડે સમય મેં બિગડ જનતા હૈ ધરિદ્રિ લિયે બુદ્ધિમાન લોગ કુરાનકે મતકો નહીં માનતે ॥ ૧૪૦ ॥

૧૪૧—જમ કિ હિવામ જાવેગી પૃથિવી હિવાયે જનને કર ॥ ઔર ઉડાયે જાવેંગે પહાડ ઉડાયે જનનેકર. અસ હો જાવેંગે જુનગે ટુકડે ર. અસ સાહબ દાદની ઔર વાલે કયા હૈ સાહબ દાદની ઔરકે. ઔર બાંધ ઔરવાલે કયા હૈ બાંધ ઔરકે. ઉપર પલંગ સોનેકે તારોંસે જુને હુએ હૈ. તકિયે કિયે હુએ હૈ ઉપર ઉનકે આમને સામને. ઔર ફિરેંગે ઉપર ઉનકે લડકે સદા રહનેવાલે. સાથ આબખોરોંકે ઔર આકતાબોંકે. ઔર ખ્યાલોંકે શરાબ સાફસે. નહીં માથા દુખાયે જાવેંગે ઉસસે ઔર ન વિરુદ્ધ બોલેંગે. ઔર મેવે ઉસ કિસ્મસે કિ પસંદ કરેં. ઔર ગોસ્ત જનવર પક્ષિયોંકે ઉસ કિસ્મસે કિ પસંદ કરેં. ઔર વાસ્તે ઉનકે ઔરતેં હૈ અચ્છી આંખોંવાલી. માનંદ મોતિયોં છિપાયે હુઓંકી. ઔર બિઠોંને બડે. નિશ્ચય હમને ઉત્પન્ન કિયા હૈ ઔરતોંકો એક પ્રકારકા ઉત્પન્ન કરતા હૈ. અસ કિયા હૈ હમને ઉનકો કુમારી. સુહાગ બાલિયાં. અસ ભરનેવાલે હોં ઉસસે પેટોંકો, અસ કસમ ખાતા દૂં મૈ સાથ ગિરને તારોંકે । મં ૦ ૭ સિ ૦ ૨૭ । સુ ૦ ૫૬ । આ ૦ ૪ । ૫ । ૬ । ૮ । ૯ । ૧૫ । ૧૬ । ૧૭ । ૧૮ । ૧૯ । ૨૦ । ૨૧ । ૨૨ ।

૨૩ । ૨૪ । ૩૫ । ૩૬ । ૩૭ । ૩૮ । ૫૪ । ૭૫ ।

समीक्षक—अथ दृष्टिये कुरान अनानेवशेकी लीलाको, भवा पृथिवी तो दिवत्सीदी रहती है धन समयली दिवती रहेगी. धनसे यह सिद्ध होता है कि कुरान अनानेवाला पृथिवीको स्थिर जनता था. भवा पडाओंको क्या पक्षीवत् उडा देगा ? यदि भुनगे हो जवेंगे तोभी सूक्ष्म शरीरधारी रहेगे तो फिर उनका दुसरा जन्म क्यों नहीं ? वादण ? भुद्ध शरीरधारी न होता तो उसंके दाहिनी ओर और आठ ओर कैसे जंठे हो सकते ? जन्म वहां पक्षी सानेके तारोंसे जुने हुये हैं तो अदृष्ट सुनारभी वहां रहते होंगे और अटमत्र घटते होंगे जे उनको रात्रिमें सोनेभी नहीं देते होंगे क्या वे तक्षिये लगाकर निडम्मे अहिस्तमें बैठेही रहते हैं ? वा कुछ काम किया करते हैं ? यदि बैठेही रहते होंगे तो उनको अन्न पचन न होनेसे वे होगी होकर शीघ्र मरभी जंते होंगे ? और जे काम किया करते होंगे तो जैसे मिहन्त मजदुरी वहां करते हैं वैसेही वहां परिश्रम करके निर्वाह करते होंगे फिर वहांसे वहां अहिस्तमें विशेष क्या है ? कुम्भवा नहीं. यदि वहां लडके सदा रहते हैं तो उनके मा आपली रहते होंगे और सासू स्वशुरभी रहते होंगे तब तो जडा भारी शङ्क असता होगा. फिर मलमूत्रादिके अदनेसे रोगभी अदुत्तसे होते होंगे क्योंकि जन्म भेवे जावेगे, गिलासोंमें पानी पीवेगे और प्यालोंसे मद्य पीवेगे न उनका सिर दुःखेगा और न काम विरह ओलेगा यथेष्ट भेवा जावेगे और जनवरों तथा पक्षियोंके मांसभी जावेगे तो अनेक प्रकारके दुःख, पक्षी, जनवर वहां होंगे लुत्पा होगी और लड जहां तहां जिअरे रहेगे और इसाफियोंकी दूकानली होंगी. वाद क्या कहना धनके अहिस्तकी प्रशंसा कि वह अरुणदेश से भी अदकर दीजता है । । । और जे मद्य, मांस पी आंके छिन्नम होते हैं धनविये अच्छी र स्त्रियां और ब्राह्मणी वहां अवश्य रहने आदिये, नहीं तो जैसे नशेयानोंके शिरमें गरमी बढ़के प्रभत हो जवें. अवश्य अदुत स्त्री पुत्रोंके बैठने सोनेके लिये भिजने जंठे र आदिये. जन्म भुद्ध कुमारियोंको अहिस्तमें उत्पन्न करता है तभी तो कुमारे लडकोंका भी उत्पन्न करता है. भवा कुमारियोंका तो विवाह जे वहांसे उम्मेदवार होकर गये हैं उनके साथ भुद्धाने लिप्पा पर उन सदा रहनेवाले लडकोंका किन्हीं कुमारियोंके साथ विवाह न लिप्पा तो क्या वे भी उन्हीं उम्मेदवारोंके साथ कुमारीवत् दे दिये जयेंगे ? धनकी व्यवस्था कुछ ली न लिप्पी यह भुद्धाने अडी लूल क्यों लुछ ? यदि जरावर अवस्थावाली सुहागिन स्त्रियां पतियोंको पाके अहिस्तमें रहती हैं तो हीक नहीं लुआ क्योंकि स्त्रियोंसे पुत्रपुत्र आया हुना दाघ गुना आदिये यह तो मुसलमानोंके अहिस्तकी क्या है. और नरकवाले सिंहाड अर्थात् थोरके वृक्षोंका आके पेठ लरेगे तो कष्टक वृक्षली दोज्जमे होंगे तो कांटेली लगते होंगे और गर्भ पानी पीवेगे पत्त्यादि दुःख दोज्जमे जावेगे. इसमका जाना प्रायः कुंठोंका काम है सन्ध्योंका नहीं. यदि भुद्दही इसम जाता है तो वह भी कुंठसे अलग नहीं हो सकता ॥ १४१ ॥

१४२—निश्चय अल्लाह मित्र रहता है उन लोगोंको कि लडते हैं भीय मार्ग उसंके के ।

मं० ७ । सि० २८ । सू० ५८ । आ० ४ ॥

समी०—वाह ! हाँ है, ऐसी २ आतोंका उपदेश करे विचारें अर्थदेशवासियोंको सत्यसे लडाके शत्रु बनाकर परस्पर दुःख दिलाया और मज्जयका जण्डा भडा करे लडाकूँ केलावे ऐसेको कोष्ठ बुद्धिमान् धर्मर कभी नहीं मान सकते. जे जतिमें विरोध अठावे वही सत्यको दुःख दाता होता है ॥ १४२ ॥

१४३—अ नभी क्यों हराम है उसको कि हलाक किया है पुढाने तेरे लिये याहता है तु प्रसन्नता जीणियों अपनीकी और अह्लाह क्षमा करने वाचा दयालु है. जल्दी है मालिक उसको जे वह तुमको छोड देते तो यह कि उसको तुमसे अच्छी मुसलमान और धमानवासियों जीणियों पहल दे सेवा करने वासियों तोणा करनेवासियों लकिन करनेवासियों शेख रणनेवासियों पुरष देभी दुध और पिन देभी दुध । मं० ११। सि० २८। ५६। आ० १। ५ ॥

समीक्षक—ध्यान देकर देखना चाहिये कि पुढा क्या हुआ मुहम्मद साहबके घरका भीतरी और बाहरी प्रबंध करनेवाला कल हहरा !। प्रथम आयतपर दो कदानियां हैं एक तो यहकि मुहम्मद साहबको शहदत शर्मात प्रिय था. उनको कछ जीणियों थी. उनमेंसे एकके घर पीनेमें देर लगी तो दूसरियोंको असह्य प्रतीत हुआ उनके कहने सुननेके पीछे मुहम्मद साहब सागद आगये कि हम न पीवेंगे. दूसरी यहकि उनको कछ जीणियोंमेंसे एककी आरीथी उसके यहां रात्रिको गये तो वह नहीं अपने आपके यहां गमथी. मुहम्मदसाहबने एक बोली अर्थात् दासीका बुझाकर पवित्र किया. जय जीणियों उसको अजर मिकी तो अप्रसन्न होगई तय मुहम्मद साहबने सागद आछ कि मैं ऐसा न कइंगा. और जीणियोंसे भी कह दिया कि तुम किसीसे यह बात मत कहना जीणोंने स्वीकार किया कि न कहेंगी. फिर उन्होंने दूसरी जीणियोंसे ज्ञ कहल. इसपर यह आयत पुढाने उतारी जिस परतुंको हमने तेरेपर हलाक किया उसको तु हराम क्यों करता है ? बुद्धिमान लोग विचारें कि लला कहीं पुढाली किसीके घरका निमटेश करता फिरता है ? और मुहम्मद साहबके तो आयरण मन आतोंसे प्रकटही हैं क्योंकि जे अनेक स्त्रियोंको रकभे वह धर्मरका लकत वा पैगम्बर कैसे हो सके ? और जे एक स्त्रीका पक्षपातसे अपमान करे और दूसरीका मान्य करे वह पक्षपाती होकर अधर्मी क्यों नहीं ? और जे अहुतसी स्त्रियोंसे भी संतुष्ट न होकर आदियों के साथ प्रसे उसको लज्जल भय और धर्म कहाँसे रहै ? किसीने कहा है कि—

कामातुराणां न भयं न लज्जा ॥

जे कामी मनुष्य है उनको अधर्म से भय वा लज्ज नहीं होती. और धनका पुढाली मुहम्मद साहबकी स्त्रियों और पैगम्बर के जगडेका इसला करनेमें जनो सरपंच बना है. अय बुद्धिमान लोग विचारें कि यह कुरान विद्वान वा धर्मरकृत है वा किसी अविद्वान मतलबसिधुका बनाया ? स्पष्ट विदित होजयगा और दूसरी आयतसे प्रतीत होता है कि मुहम्मद साहब से उनकी कोष्ठ जीणी अप्रसन्न होगछ होगी उसपर पुढाने यह आयत उतारकर उसको

धमकाया होगा कि यदि तू, गडबड करेगी और भलुमद साहज्य तुझे छोड देंगे तो उनका पुत्र तुझसे अच्छी भीभियां देगा कि जे पुत्रसे न मिली हों. जिस मनुष्यकी तानिक्सी बुद्धि है वह विचार सकता है कि ये पुत्रके काम हैं वा अपने प्रयोजन सिद्धिके, ऐसी २ बातोंसे ही कि सिद्ध है कि पुत्र काष्ठ नहीं उडता था, केवल देशकाव देपकर अपने प्रयोजनके सिद्ध होनेके लिये पुत्रकी तर्हिसे भलुमद साहज्य उड देतेये. जे लोग पुत्राहीकी तर्हि लगाते है उनका हम् क्या, सभ बुद्धिमान यही कहेंगे कि पुत्र क्या उडरा जनो मुहम्मद साहज्य के लिये भीभियां लाने वाला नाथ उडरा ॥ १४३ ॥

१४४—ऐ नभा जगडा कर काशिरों और गुप्त शत्रुओंसे और सभ्तीकर उपर उनके । मं० ७। सि० २८। सू० ६६। आ० ८ ॥

समी०—देभिये मुसलमानोंके पुत्राकी लीला ! अन्य मतवालोंसे लडनेके लिये पैगंबर और मुसलमानोंका उद्यमता है. उसलिये मुसलमान लोग उपद्रव करनेमें प्रवृत्त रहते हैं । परमात्मा मुसलमानोंपर कृपादृष्टि करे जिससे ये लोग उपद्रव करना छोडके सभसे मित्रतासे वर्ते ॥ १४४ ॥

१४५—इद जनवेगा आसमान अस उस दिन सुस्त होगा । और इरिस्ते होंगे उपर किनारों उसके और उडावेगे तभ्त मालिक तेरेका उपर अपने उस दिन आठ जन । उस दिन सामने लाये जनओगे तुम न छिपी रहेंगी काष्ठ पात छिपी दुध । अस जे काष्ठ दिया गया कर्मपत्र अपना भीय दाहीने लाय अपनेके अस कहेगा लो पढा कर्मपत्र मेरा । और जे काष्ठ दिया गया कर्मपत्र भीय लाये लाय अपनेके अस कहेगा लाय न दिया गया होता मैं कर्मपत्र अपना । मं० ७। सि० २८। सू० ६६। आ० १६। १७। १८। १९। २५ ॥

समी०—वाह क्या द्विषोसही और न्यायकी पात है, लला आकाशकी कभी इद सक्षता है ? क्या वह वस्त्रके समान है जे इद जनवे ? यदि उपरके लोकका आसमान कहते हैं तो यह पात विद्यासे विशुद्ध है । अन्य कुरानका पुत्र शरीरधारी होनेमें कुछ संहिद्य न रहा क्योंकि तभ्त पर ओडना आठ डाहरेसि उडवाना पिना मूर्तिमानके कुछभी नहीं हो सकता ? और सामनेवा पीछेभी आना जनना मूर्तिमानकीका हो सकता है, जय वह मूर्तिमान है तो ओकदेशी होने से सर्वज्ञ, सर्वव्यापक, सर्वशक्तिमान नहीं हो सकता और सभ ओकोंके सभ कर्मोंका कभी नहीं जन सकता यह जे आश्चर्यकी पात है कि पुण्यात्माओंके दाहने लायमें पत्र देना, जयवाना, अहिस्तमें जेजना और पापात्माओंके लाये लायमें देना कर्मपत्रका नरकमें जेजना, कर्मपत्र लाय के न्याय करना लला यह व्यवहार सर्वज्ञका हो सकता है ? कदापि नहीं. यह सभ लीला उडकपन की है ॥ १४५ ॥

१४६—यढते हैं इरिस्ते और इह तर्हि उसकी वह अग्नज होगा भीय उस दिनके कि है परिमाण उसका पयास हजार वर्ष । जय कि निकलेगे कपरोमेंसे दौडते हुये मानो कि वह ओतोंके स्थानोंकी ओर दौडते हैं । मं० ७। सि० २८। सू० ७०। आ० ४। ४२ ॥

समीक्षक—यदि पचास वर्ष दिनका परिमाण है तो पचास हजार वर्षकी रात्रि क्यों नहीं? यदि उतनी ज़ी "रात्रि नहीं" है तो उतना ज़ाद हिम कभी नहीं हो सकता. क्या पचास हजार वर्षों तक पुत्र द्रिस्ते और कर्मपत्रवाले ज़डे वा जेडे अथवा जगते ही रहेगे ? यदि ऐसा है तो सज रोगी होकर पुनः मरही जयगे. क्या कयरोसे निकलकर पुत्राकी कयहरीकी और होडेगे ? उनके पास सम्मन कयरोमे' क्यों कर पहुँचेंगे ? और उन जियारोंका जे डि पुण्यात्मा वा पापात्मा है धतने समय तक सबीका कयरो' में सुपुर्द केद क्यों रकपा और आन कव पुत्राकी कयहरी ज़ाद होगी और पुत्र तथा द्रिस्ते निकम्मे जेडे होंगे अथवा क्या काम करते होंगे ! अपने र स्थानोंमें जेडे धंधर उधर धुमते, सोते, नाय तमाशा देजेते वा औश आराम करते होंगे ऐसा अंधेर किसी राज्यमें न होगा । ऐसी र आतोंका सिवाय जगजियों के दूसरा कौन मानेगा ॥ १४६ ॥

१४७—निश्चय उत्पन्न किया तुमको कछ प्रकार का क्या नहीं देणा तुमने कैसे उत्पन्न किया अल्लाहने सात आसमानोंका उपर तले । किया यादका भीय उसके प्रकाशक और किया सूर्यका दीपक । मं० ७ । सि० २८ । सू० ७१ । आ० १४ । १५ । १६ ॥

समीक्षक—यदि ज़ोवाँका पुत्रने उत्पन्न किया है तो वे निल अमर कभी नहीं रह सक ते. फिर अद्विस्तेमें सदा क्यों कर रह सकेंगे ? जे उत्पन्न होताहै वह वस्तु अवश्य नष्ट हो जाती है. आसमानका उपर तले कैसे जना सकता है क्योंकि वह निराकार और विबु पदार्थ है. यदि दूसरी सीजका नाम आकाश रजते हो तो भी उसका आकाश नाम रजना व्यर्थ है. यदि उपर तले आसमानोंका जनाया है तो उन सजके भीयमें याद सूर्य कभी नहीं रह सकते जे भीयमें रकपा जय तो जेक उपर और जेक नीचेका पदार्थ प्रकाशित है दूसरे से लेकर सजमें अंधकार रहना यादिये ऐसा नहीं दीजता इस लिये यह ज्ञात सर्वथा भिन्ना है ॥ १४७ ॥

१४८—यह डि भसजिदे' वास्ते अल्लाहके है जस मत पुरो साय अल्लाहके किसी का । मं० ७ । सि० २८ । सू० ७२ । आ० १८ ॥

समीक्षक—यदि यह ज्ञात सत्य है तो सुसजमान लोग "लाइलाह फल्लहा: मदुम्मदरसु लल्ला:" इस कलमेंमें पुत्राक साथी मदुमद साहजका क्यों पुकारते है ? यह ज्ञात कुरान से विशद है और जे विशद नहीं करते तो इस कुरानकी ज्ञातका जूठ करते हैं जज भसजिदे' पुत्राके धर है तो सुसजमान मदाजुत्परस्त हुजे क्योंकि जेसे पुरानी जैनी छोटी सी मूर्तिकी धंधरका धर माननेसे ज़ुत्परस्त कहरते हैं तो ये लोग क्यों नहीं ? ॥ १४८ ॥

१४९—धकटका किया जवेगा सूर्य और याद । मं० ७ । सि० २८ । ७५ । आ० ६ ॥

समीक्षक—लला सूर्य याद कभी धकटे हो सकते हैं ? देजिये यह कितनी जेसमजकी ज्ञात है और सूर्य यन्त्रहीके धकटे करनेमें क्या प्रयोजन था अन्य सज लोकोका धकटे न करनेमें क्या

युक्ति है ? ऐसी २ असंभव बातें परमेश्वरकृत कबी हो सकती है ? बिना अविद्वानोंके अन्य किसी विद्वानकीभी नहीं होती ॥ १४८ ॥

१५०—और फिरगे उपर उनके लडके सदा रहनेवाले जन्म दोगेगा तु उनको अनुमान करेगा। तु उनका मोती बिजरे लुओ। और पहनाये जयेंगे कंगन यांतीके और पित्रावेगा उनको रथ उनका शराय पवित्र। मं० ७। सि० २६। सू० ७६। आ० १६। २१ ॥

समीक्षक—क्यों ७। मोतीके वर्णसे लडके किस लिये वहां रखे जाते हैं, क्या जवान लोग सेवा से वा स्त्री जन उनको तृप्त नहीं कर सकती ? क्या आश्चर्य है कि जे यह महा पुरा कर्म लडकेके साथ दृष्टजन करते हैं उसका भूत यही कुरानका वयन हो ? और अद्विष्टमें स्वामी सेवक लाव होनेसे स्वामीका आनंद और सेवकको परिश्रम होनेसे दुःख तथा पक्षपात क्यों है। और जन्म पुत्रादी मद्य पित्रावेगा तो वदभी उनका सेवकवत् ढरेगा। फिर पुत्रकी अडाछ क्यों कर रह सकेगी ? और वहां अद्विष्टमें स्त्री पुत्रका समागम और गर्भस्थित और लडकेवालेभी होते हैं वा नहीं ? यदि नहीं होने तो उनका विषय सेवन करना व्यर्थ हुआ और जे होते हैं तो वे जव कहांसे आये ? और बिना पुत्रकी सेवाके अद्विष्टमें क्यों जन्मे ? यदि जन्मे तो उनका बिना धर्मान लांन और पुत्राका लज्जित करनेसे अद्विष्ट मुक्त मित्रगया। किन्हीं बियारोंका धर्मान लांन और किन्हींका बिना धर्मके सुख मिल जय धससे दूसरा अडा अन्याय कौनसा होगा? ॥ १५० ॥

१५१—अबला दिये जवेंगे कर्मानुसार. और प्याले हैं लरे लुओ. जिस दिन अडे होंगे रूह और इरिस्ते सद्ध पांघकर। मं० ७। सि० ३०। सू० ७८। आ० २६। ३४। ३८।

समीक्षक—यदि कर्मानुसार इल दिया जाता तो सदा अद्विष्टमें रहनेवाले लुंरे इरिस्ते और मोतीके सदृश लडकोंका कौन कर्मके अनुसार सदाके लिये अद्विष्ट मिला ?। जन्म प्याले लर २ शराय पीयेगे तो मस्त हो हो कर क्यों न लडेंगे ? रूह नामा यका इरिस्तेका है जे सय इरिस्तेसे अडा है क्या पुत्र इह तथा अन्य इरिस्तेका पंकितअध अडे करके पलटन पांघेगा ? क्या पलटनसे सय जवोंका सन्न दिलावेगा ? और पुत्र उस समय अडा होगा वा जेहा ? यदि क्यामंत तक पुत्र अपनी सय पलटन ओकत्र करके शयतानको पकड ले तो उसका रोजय निष्कंटक हो जय धसका नाम पुत्राछ है ॥ १५१ ॥

१५२—जन्मकि सूर्य लपेटा जवे. और जन्मकि तारे गदवे हो जावे. और जन्मकि पहाड यत्राये जवे. और जन्म आसमानकी पाल उतारी जवे ॥

मं० ७। सि० ३०। सू० १८। आ० १। २। ३। ११।

समीक्षक—यह अजी भेसमझी बात है कि गोत्र सूर्य लोक लपेटा जवेगा ? और तारे गदवे क्योंकर हो सकेगे ? और पहाड गड होनेसे कैसे यत्रेगे ? और आकाशको क्या पशु समझ कि उसकी पाल निडात्री जवेगी ? यह अजीदी भेसमझ और जंगलीपनकी बात है ॥ १५२ ॥

१५३—और जन्मकि आसमान इट जवे. और जन्म तारे जडजवे. और जन्म दबी और

नवे. और नव्य कमरें जिलाकर उठाई नवें । मं० ७ । सि० ३० । सू० ८१ । आ० ११२।३।४।

समी०—वाह ७ कुरानके अनानेवाले दिजोसोकर ! आकाशको क्योंकर झूठ सकेगा और तारेको कैसे छोड़ सकेगा ? और हवा क्या बकरी है जो और जलेगा ? और कमरें क्या मुट्ठे हैं जो जिला सकेगा ? ये सत्य बातें झूठोंके सदृश हैं ॥ १५३ ॥

१५४—कसम है आसमान जुओंवालेकी किन्तु यह कुरान है जो जालीय लोह मद्धुजके ।

मं० ७ । सि० ३० । सू० ८५ । आ० १ । २१ ।

समीक्षक—धस कुरानके अनानेवालेने लूणोत्र जगेज कुछ ली नही पढ़ा था नही तो आकाशको कियेके समान जुओंवाला क्यों कहता, यदि मेपाकिरासियोंको जुर्न कहता है तो अन्य जुर्नको नही धसलिये जुर्न नही किन्तु सत्य तारे-लोह हैं, क्या यह कुरान जुर्नके पास है ? यदि यह कुरान विसझ किया है तो वहनी विद्या और युक्तिसे विरुद्ध अविद्यासे अधिक बरा होगा ॥ १५४ ॥

१५५—निश्चय वे मकर करते हैं एक मकर, और मैली मकर करता हूँ एक मकर ।

मं० ७ । सि० ३० । सू० ८६ । आ० १५ । १६ ।

समी०—मकर कहते हैं डगपनको, क्या जुदाबी डग है ? और क्या चोरीका नवाज चोरी और चूका नवाज अह है क्या कोछ चोर लसे आदमीके घरमें चोरी करे तो क्या लसे आदमीको यहिय कि उसके घरमें जाकर चोरी करे वाह ? वाह ! ७ कुरानके अनानेवाला ॥ १५५ ॥

१५६—और नव्य आवेगा मलिक तेरा और इस्ति पंक्ति आंधके और लाया नवेगा उस दिन होजमको ।

मं० ७ । सि० ३० । सू० ८८ । आ० २१ । २२ ।

समी०—कहो ७ जैसे डाटवाल वा सेनाध्यक्ष अपनी सेनाको लेकर पंक्ति आंध करे विसांडी धनका जुदा है ? क्या होजमको धडासा समझा है जिसका उठाकर जहां चाहें वहां से नवें याद छतना छोटा है तो असंख्य कैदी उसमें कैसे समा सकेंगे ? ॥ १५६ ॥

१५७—जस कहाथा वास्ते उसके पैगम्बर जुदाके ने रक्षा करो उंटनी जुदाकीमा और पानी पिलाना उसकीका, जस जुदाया उसको जस पांव काटे उसके जस मरी जखी उपर उनके रज्ज उनके ने ।

मं० ७ । सि० ३० । सू० ८९ । आ० १३ । १४ ।

समी०—क्या जुदाबी उंटनी पर बढके सैर किया करता हैं ? नही तो किस लिये रक्षमा और बिना क्यामतके अपना नियम तोड़ उनपर मरी रोग क्यों जाला ? यदि जाला तो उनको दंड दिया फिर क्यामतकी रातमें न्याय और उस रातका होना कूँठ समझा जयगा, धस उंटनीके लेजसे यह अनुमान होताहैकि अरब देशमें उंट उंटनीके सिवाय दूसरी सवारी कम होती है धससे सिद्ध होताहै कि किसी अरबदेशाने कुरान जनाया है ॥ १५७ ॥

१५८—यों जो न इकेगा अवस्य धसीरेंगे लुभ सायवाला भाथेके । वह भाथा कि जुंहा

है और अपराधी । हम सुत्रावेगे इरिस्ते देखभले को । मं० ७ । सि० ३० । सू० ६६ । आ० १५ । १६ । १८ ॥

समीक्षक—हम नीय अपराधियों के काम धसी देनेसे भी पुद्गल न आया । लडा भायाभी कभी सुडा और अपराधी हो सकता है ? सिवाय ज्वके; लडा यह कभी पुद्गल हो सकता है कि जैसे जेबफाने के दरोगाको सुत्रावा भेजे ॥ १५८ ॥

१५८—निश्चय उतारा हमने कुरानको भीय रात कहर के और क्या जाने तु क्या है रात कहरकी । उतरने हैं इरिस्ते और पवित्रात्मा भीय उसके साथ आता भौतिक अपने के वास्ते हर काम के । मं० ७ । सि० ३० । सू० ६७ । आ० १ । २ । ४ ॥

समीक्षक—यदि ओक रातमें कुरान उतारा तो यह आयात अर्थात् उस समय में उतारी और धीरे धीरे उतारा यह बात सत्य क्योंकर हो सकेगी ? और रात्री अंधेरी है हमस में क्या पुछना है हम जिण आये है उपर नीचे कुछ भी नहीं हो सकता और वहां जिणते है कि इरिस्ते और पवित्रात्मा पुद्गलके हुकमसे संसारका प्रयत्न करने के जिये आते है हमसे स्पष्ट हुआ कि पुद्गल मनुष्यवत् अकदेशी है । अग्न तक देखाया कि पुद्गल इरिस्ते और पैगंबर तीनकी क्या है अग्न ओक पवित्रात्मा योथा निकल पडा । अग्न न जाने यह योथा पवित्रात्मा क्या है ? यह तो हमसानियों के मत अर्थात् पिता पुत्र और पवित्रात्मा तीन के माननेसे योथा बढ गया । यदि कहो कि हम घन तीनोंके पुद्गल नहीं मानते यैसा भी हो परंतु जग्न पवित्रात्मा पृथक् है तो पुद्गल इरिस्ते और पैगंबरके पवित्रात्मा कहुना आदिये वा नहीं यदि पवित्रात्मा है तो ओकही का नाम पवित्रात्मा क्यों ? और घेडे आदि जलन पर रात दिन और कुरान आदिके पुद्गल कसम आता है । कसमें आना जले लोगोका काम नहीं ॥ १५९ ॥

अग्न हमस कुरानके विषयको जिणके बुद्धिमानोंके सन्मुख स्थापित करता हुं कि यह पुस्तक कैसा है ? मुझसे पूछो तो यह कितान न छधर न विद्वानकी अनार्थ और न विद्या की हो सकती है । यह तो अद्भुत थोडासा दोष प्रकट किया हमस जिये कि लोग योथेमें पड कर अपना जन्म व्यर्थ न गमावे । जे कुछ मसमें थोडासा सत्य है वह वेदादि विद्या पुस्तकोंके अनुकुल होने से जैसे मुझका आख है वैसे अन्यभी मण्डुअके हड और पक्षपातरहित बुद्धिमानोंका आख है । हमसके विना जे कुछ घनमें है वह सग्न अविद्या भ्रमजाल और मनुष्यके आत्माको पशुवत् बनाकर शांति भग कराके उपद्रव भया मनुष्योमें विद्राव पैदा परस्पर दुःखोन्नति करनेवाला विषय है । और पुनरुक्ति दोषका तो कुरान जेतो लफ्फारकी है परमात्मा सग्न मनुष्योंपर कृपा करे कि सग्नसे सग्न प्रीति परस्पर भेज और ओक दूसरेके के सुपकी उन्नति करनेमें प्रवृत्त हों । जैसे मैं अपना वा दूसरे मतमतान्तरोंका दोष पक्षपातरहित होकर प्रकाशित करता हुं इसी प्रकार यदि सग्न विद्वान लोग करें तो क्या

कठिना है कि परस्परका विरोध छुट भेज होकर आनन्दमें एक मत होके सत्यकी प्राप्ति सिद्ध हो, यह थोड़ासा कुरानके विषयमें लिखा इसका बुद्धिमान धार्मिक लोग ग्रंथकारके अलिप्रायका समझ लाभ लेवे। यदि कहीं भ्रमसे अन्यथा लिखा गया हो तो उसके शुद्ध कर लेवे ॥

अब एक बात यह शेष है कि अल्लुतसे मुसलमान ऐसा कहा करते और लिखा वा छपवाया करते हैं कि हमारे मजहबकी बात अथर्ववेदमें लिखी है इसका यह उत्तर है कि अथर्ववेदमें इस बातका नाम निशानभी नहीं है (प्रश्न) क्या तुमने सभ अथर्ववेद देखा है यदि देखा है तो अल्लोपनिषद देजो। यह साक्षात् उसमें लिखा है फिर क्यों कहते हो कि अथर्ववेदमें मुसलमानोंका नाम निशान भी नहीं ॥

अथाऽल्लोपनिषदं व्याख्यास्यामः

अस्माल्लां इल्ले मित्रावरुणा दिव्याति धत्ते । इल्लल्ले वरुणो राजा पुनर्देदुः ।
हया मित्रो इल्लां इल्लल्ले इल्लां वरुणो मित्रस्तेजस्कामः ॥ १ ॥ होतारमिन्द्रो
होतारमिन्द्र महासुरिन्द्राः ॥ अल्लौ ज्येष्ठं श्रेष्ठं परमं पूर्णं ब्रह्माणं अल्लाम् ॥ २ ॥
अल्लोरसूल महामदकवरस्य अल्लो अल्लाम् ॥ ३ ॥ आदल्लाबूकमेककम् ॥
अल्लाबूक निखातकम् ॥ ४ ॥ अल्लो यज्ञेन हुतहुत्वा ॥ अल्ला सूर्य चंद्र सर्व
नक्षत्राः ॥ ५ ॥ अल्ला ऋषीणां सर्व दिव्यां इन्द्राय पूर्वं माया परममन्तरिक्षा
॥ ६ ॥ अल्लाः पृथिव्या अन्तरिक्षं विश्वरूपम् ॥ ७ ॥ इल्लां कवर इल्लां
इल्लल्ले ति इल्लल्लाः ॥ ८ ॥ ओम् अल्ला इल्लल्ला अनादिस्वरूपाय
अथर्वणाश्याम हुं न्ही जनानपशुनसिद्धान जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरुफट ९॥
असुरसंहारिणी हुं हौं अल्लोरसूल महामदकवरस्य अल्लो अल्लाम इल्लल्लेति
इल्लल्ला ॥ १० ॥

इत्यल्लोपनिषत् समाप्ताः ॥

जो इसमें प्रत्यक्ष मुहम्मद साहब रसूल लिखा है इससे सिद्ध होता है कि मुसलमानोंका मत वेदभूलक है ॥ (उत्तर) यदि तुमने अथर्ववेद न देखा हो तो हमारे पास आओ आदिसे पूर्ति तक देजो अथवा जिस किसी अथर्ववेदीके पास जोस काफ़युक्त भंत्रसंहिता अथर्ववेदका देज लो कहीं तुम्हारे पैगम्बर साहबका नाम वा मतका निशान देजोगे और जो यह अल्लोपनिषद है वह न अथर्ववेदमें न उसके गोपथब्राह्मण वा किसी शास्त्रमें है यह तो

अक्षरशाब्दक समयमें अनुमान है किसीने बनाया है इसका बनानेवाला कुछ अर्था और कुछ संस्कृतकी पदा हुआ दीप्तिता है क्योंकि इसमें अर्था और संस्कृतके पद लिखे हुये दीप्तिता हैं हेमो (अस्मात्वां धत्ते मित्रा वङ्गुा दिव्यानी धत्ते) इत्यादिमें जो कि दश अंकोंमें लिखा है जैसे इसमें (अस्मात्वां और धत्ते) अर्था और (मित्रावरुणा दिव्यानि धत्ते) यह संस्कृत पद लिखे हैं वैसेही सर्वत्र हेमनेमें आनेसे किसी संस्कृत और अर्थाके पद हुयेने बनाया है. यदि इसका अर्थ देखा जाता है तो यह कृत्रिम अयुक्त वेद और व्याकरण की रीतिसे विशुद्ध है. जैसी यह उपनिषद् बनाया है वैसी बहुतसी उपनिषदें मतमतान्तरवाले पक्षपातियोंने बनायी हैं. (प्रश्न) आज तक किसीने ऐसा नहीं कहा अथ तुम कहते हो, हम तुम्हारी बात कैसे मानें ? (उत्तर) तुम्हारे मानने वा न माननेसे हमारी बात झूठ नहीं हो सकती है-जिस प्रकारसे मैंने इसको अयुक्त हटारा है इसी प्रकारसे जय तुम अथर्ववेद गोपथ वा इसकी शाखाओंसे प्रणीत लिखित पुस्तकोंमें जैसा लेख दिखलाओ और अर्थसंगतियोंकी शुद्ध करो तब तो सप्रमाण हो सकती है. (प्रश्न) हेमो हमारा मत कैसा अच्छा है कि जिसमें सय प्रकारका सय और अंतमें मुक्ति होती है । (उत्तर) ऐसेही अपने २ मतवाले सय कहते हैं कि हमाराही मत अच्छा है याकी सय गुरे, बिना हमारे मतके दूसरे मतमें मुक्ति नहीं होती । अथ हम तुम्हारी बातका सच्ची मानें वा उनकी ? हम तो यही मानते हैं कि सत्यभाषण अहिंसा दया आदि शुल गुण सय मतोंमें अच्छे हैं और याकी वाद, धर्ष्या, द्वेष मिथ्याभाषणादि दुर्म सय मतोंमें गुरे हैं । यदि तुमको सत्यमत ग्रहणकी धृष्टि हो तो वैदिक मतका ग्रहण करो ॥

धुसंके आगे स्वमन्तव्याडमन्तव्यका प्रकाश संक्षेपसे लिखा जायगा.

इति श्रीमदयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते यवनमतविषये चतुर्दशः

समुल्लासः संपूर्णः ॥ १४ ॥

ૐ૩મ્

સ્વમન્તવ્યામન્તવ્ય પ્રકાશઃ ॥

—ૐ૩મ્ શ્રી *ૐ૩મ્—

સર્વે તન્ત્ર સિદ્ધાન્ત અર્થાત્ સામ્રાજ્ય સાર્વજનિક ધર્મ જેને સદાથી સર્વ માનતા આવ્યા, માને છે અને માનશે પણ, તેટલા માટે તેને સનાતન નિત્યધર્મ કહે છે, કે જેના વિરોધી કોઇ પણ હોઇ શકે નહીં, જે અવિદ્યાયુક્તજન અથવા કોઇ મતવાળાનો જમાવલો હોય મનુષ્ય જેને અન્યા જાણે કે માને, જેનો સ્વીકાર કોઇ પણ બુદ્ધિમાન નથી કરતાં, કિન્તુ જેને આમ અર્થાત્ સત્યમાની, સત્યવાદી, સત્યકારી, પરાપકારી, પક્ષપાતરહિત વિદ્વાન માને છે, તેજ સર્વને મન્તવ્ય અને જેને નથી માનેતા તે અમન્તવ્ય હોવાથી પ્રમાણ યોગ્ય નથી હોતું.

હવે જે વેદાદિ સત્યશાસ્ત્ર અને અક્ષાથી લઇ જૈમિનિમુનિ પર્યંતોએ માનેલા ઇશ્વરાદિ પદાર્થ છે જેને હું પણ માનું છું, તે સર્વ સજ્જન મહાશયોની સામે પ્રકાશિત કરું છું. હું પોતાનું મન્તવ્ય તેનેજ જાણું છું કે જે ત્રણ કાળમાં સર્વને એક સરખું માનવા યોગ્ય છે. મારો કોઇ નવીન કલ્પના કે મતમત્તાન્તર ચલાવવાનો લેશ માત્ર પણ અભિપ્રાય નથી. કિન્તુ જે સત્ય છે તેને માનવું, મનાવવું અને જે અસત્ય છે તેને છોડવું અને છોડાવવું મને અભિષ્ટ છે. જે હું પક્ષપાત કરત તો આર્યાવર્તનાં પ્રચરિત મતોમાંથી કોઇએક મતનો આગ્રહી હોત કિન્તુ જે જે આર્યાવર્ત કે અન્ય દેશોમાં અધર્મયુક્ત ચાલ ચલણ છે, તેનો સ્વીકાર અને જે ધર્મયુક્ત વાતો છે તેનો ત્યાગ નથી કરતો, અને નથી કરવા ચાહતો. કેમકે એમ કરવું મનુષ્યધર્મથી બહાર છે. મનુષ્ય તેનેજ કહેવો કે જે મનનશીલ થઇ સ્વાત્મવત અન્યોના સુખ દુઃખ અને હાનિ લાભ સમજે. અન્યાયકારી બળવાનથી પણ નંડરે અને ધર્માત્મા નિર્બળથી પણ ડરતો રહે, એટલુંજ નહીં કિન્તુ પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી ધર્માત્માઓની, (અધર્મી જાહે તે મહા અનાય નિર્બળ અને ગુણરહિત કેમ ન હોય તેની) રક્ષા, ઉન્નતિ, પ્રિયા ચરણ; અને ચાહે ચક્રવર્તી સનાથ, મહાબળવાન અને ગુણવાન પણ હોય તથાપિ તેના નાશ, અવનતિ અને અપ્રિયાચરણ સદ્ય કર્યા કરે અર્થાત્ જ્યાંસુધી બની શકે ત્યાંસુધી અન્યાકારિયોના બળની હાનિ અને ન્યાયકારિયોના બળની ઉન્નતિ સર્વથા કર્યા કરે, એ કામમાં ચાહે તેને કેટલુંએ દારણ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, ચાહે પ્રાણ પણ બલે જાય, પરંતુ આ મનુષ્યરૂપ ધર્મથી પૃથક્ કદી ન થાય. એ વિષે શ્રીમાન મહારાજ બર્તુદરીજી આદિયે શ્લોક કહ્યા છે. તેમનું લખવું ઉપયુક્ત સમજ લખ્યું છું:—

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ।

અર્થે વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા
ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥ ૧ ॥ મર્ત્યહરિઃ ॥

ન જાતુ કામાન્ન મયાન્ન લોભાદ્
ધર્મે ત્યજેજ્જીવિતસ્યાપિ હેતોઃ ।

ધર્મો નિત્યઃ સુખદુઃસ્વે ત્વનિત્યે
જીવો નિત્યો હેતુરસ્ય ત્વનિત્યઃ ॥ ૨ ॥ મહાભારતે ॥

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

શરીરેણ સમં નાશં સર્વમન્યદ્ધિ ગચ્છતિ ॥ ૩ ॥ મનુઃ ॥

સત્યમેવ જયતે નાનૃતં સત્યેન પન્થા વિતતો દેવમાનઃ ।

येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ४ ॥

નહિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતાત્પાતકં પરમ્ ।

नहि सत्यात्परं ज्ञानं तस्मात् सत्यं समाचरेत् ॥ ५ ॥ उ० नि०

આજ મહાશયોના શ્લોકોના અભિપ્રાયનુકૂલ સર્વેએ નિશ્ચય રાખવો યોગ્ય છે.

હવે હું જે જે પદાર્થોને જેવા જેવા માનું છું, તેનું તેનું વર્ણન સંક્ષેપથી અહીં કરું છું કે જેનું વિશેષ વ્યાખ્યાન આ ગ્રંથમાં તે તે પ્રકરણમાં કરી દીધું છે. તેમાંથી:—

૧—પ્રથમ “**દેવ**” કે જેનાં બ્રહ્મ, પરમાત્માદિ નામ છે; જે સંનિવિદાનંદાદિ લક્ષણયુક્ત છે, જેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પવિત્ર છે; જે સર્વજ્ઞ, નિરાકાર, સર્વવ્યાપક, અજન્મા, અનન્ત, સર્વશક્તિમાન, દયાળુ, ન્યાયકારી, સર્વ સૃષ્ટિના કર્તા, વર્તા, હર્તા, સર્વ જીવોને કર્મનુસાર સત્યન્યાયથી શુદ્ધતા આદિ લક્ષણયુક્ત છે તેનેજ પરમેશ્વર માનું છું.

૨—ચારે “**વેદો**” (વિદ્યા ધર્મયુક્ત ઇશ્વરપ્રણીત સંહિતા મન્ત્ર ભાગ) ને નિશ્ચિન્ત સ્વતઃ પ્રમાણ માનું છું. એ સ્વયં પ્રમાણરૂપ છે, કે જેનાં પ્રમાણ હોવામાં કોઈ અન્ય ગ્રંથની અપેક્ષા નથી. જેમ સૂર્ય કે પ્રદીપ પોતાના સ્વરૂપના સ્વતઃ પ્રકાશક હોય છે તેમજ ચારે વેદ છે અને ચારે વેદોના બ્રાહ્મણ, છઃ અંગ, છઃ ઉપાંગ, ચાર ઉપવેદ, અને ૧૧૨૭ અગ્યાર સો સત્તાવીશ વેદોની શાખા જે કે વેદોના વેદાનુકૂલ હોવાથી પ્રમાણ અને જે એમાં વેદ વિરૂદ્ધ વચન છે તેનું અપ્રમાણ કરું છું.

૩—જે પક્ષપાત રહિત, ન્યાયાચરણ, સત્યભાષણાદિ યુક્ત ઇશ્વરાદ્યા વેદોથી અવિરૂદ્ધ છે તેને ધર્મ અને જે પક્ષપાત રહિત અન્યાયાચરણ મિથ્યાભાષણાદિ ઇશ્વરાદ્યા ભંગ વેદ વિરૂદ્ધ છે તેને અધર્મ માનું છું.

૪—જે ઇચ્છા, કેપ, સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાનાદિ-ગુણ યુક્ત અલ્પજ્ઞ નિત્ય છે તેને જીવ માનું છું.

૫—જીવ અને ईश्वर સ્વરૂપ અને વૈધર્મ્યથી ભિન્ન અને વ્યાપ્ય વ્યાપક અને સાધર્મ્યથી અભિન્ન છે, અર્થાત્ જેવી રીતે આકાશથી મૂર્તિમાન દ્રવ્ય કદી ભિન્ન ન હતા, ન છે, ન થશે અને ન કદી એક હતા, ન છે, અને ન થશે. એજ પ્રકારે પરમેશ્વર અને જીવ ને વ્યાપ્ય વ્યાપક, ઉપાસ્ય ઉપાસક અને પિતા પુત્ર આદિ સમ્યન્ધ યુક્ત માનું છું.

૬—અનાદિ પદાર્થ ત્રણ છે. એક ઇશ્વર, બીજો જીવ, ત્રીજો પ્રકૃતિ અર્થાત્ જગત્નું કારણ; એમને નિત્ય પણ કહે છે. જે નિત્ય પદાર્થ છે તેમના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પણ નિત્ય છે.

૭—“પ્રવાહથી અનાદિ” જે સંયોગથી દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ-ઉત્પન્ન થાય છે તે વિયોગ પશ્ચાત્ નથી રહેતા, પરંતુ જેનાથી પ્રથમ સંયોગ થાય છે તે સામર્થ્ય તેનામાં અનાદિ છે અને તેનાથી પુનરપિ સંયોગ થશે તથા વિયોગ પણ, એ ત્રણને પ્રવાહથી અનાદિ માનું છું.

૮—“સૃષ્ટિ” તેને કહે છે જે પૃથક્ દ્રવ્યોનું જ્ઞાન યુક્ત પૂર્વક મેળ થઈ નાના રૂપ બનવું.

૯—“સૃષ્ટિનું પ્રયોજન” એજ છે કે જેમાં ઇશ્વરના સૃષ્ટિ નિમિત્ત ગુણ, કર્મ, સ્વભાવનું સાપ્રત્ય થવું. જેમ કાઠિયે કાઠને પૂછ્યું કે નેત્ર શામાટે છે ? તેણે કહ્યું ભેંવા માટે. તેમજ સૃષ્ટિ કરવાને ઇશ્વરના સામર્થ્યની સફળતા સૃષ્ટિ કરવામાં છે અને જીવોના કર્મોનો યથાવત્ ભોગ કરવો આદિ પણ.

૧૦—“સૃષ્ટિ સકર્તૃક” છે એનો કર્તા પૂર્વોક્ત ઇશ્વર છે, કેમકે સૃષ્ટિની રચના જેવાથી અને જડ પદાર્થમાં આપો નૂપ યથાયોગ્ય બીજાદિ સ્વરૂપ બનવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી સૃષ્ટિ કર્તા અવશ્ય છે.

૧૧—“બન્ધ” સનિમિત્તક અર્થાત્ અવિદ્યાનિમિત્તથી છે. જે જે પાપકર્મ ઇશ્વર ભિન્નો પાસના અજ્ઞાનાદિ સર્વ દુઃખ ફળ કરવાવાળા છે એટલા માટે બન્ધ છે કે જેની ઇચ્છા નહીં. અને ભોગવવાં પડે છે.

૧૨—“મુક્તિ”—અર્થાત્ સર્વ દુઃખથી છુટી બન્ધ રહિત સર્વવ્યાપક ઇશ્વર અને તેની સૃષ્ટિમાં સ્વેચ્છાથી વિચરવું, નિયત સમય પર્યન્ત મુક્તિના આનન્દને ભોગી પુનઃ સંસારમાં આવવું.

૧૩—“મુક્તિસાધન” ઇશ્વરોપાસના અર્થાત્ યોગાભ્યાસ, ધર્માનુષ્ઠાન, બ્રહ્મચર્યથી વિદ્યા પ્રાપ્તિ, આત્મ વિદ્વાનોનો સંગ, સત્યવિદ્યા, સુવિચાર અને પુરુષાર્થ આદિ છે.

૧૪—“અર્થ” તે છે કે જે ધર્મથીજ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે અને જે અધર્મથી સિદ્ધ થાય છે તેને “અનર્થ” કહે છે.

૧૫—“કામ” તે છે કે જે ધર્મ અને અર્થથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

૧૬—“વર્ણાશ્રમ” ગુણ, કર્મોની યોગ્યતાથી માનું છું.

૧૭—“ રાજા ” તેને કહે છે કે જે શુભગુણુ કર્મ સ્વભાવથી પ્રકાશમાન પક્ષપાત રહિત ન્યાયધર્મનો સેવી પ્રજાઓમાં પિતૃવત્ વર્તે અને તેમને પુત્રવત્ માની તેમની, ઉન્નતિ અને સુખ વધારવામાં સદા યત્ન કર્યા કરે.

૧૮—“ પ્રજા ” તેને કહે છે કે જે પવિત્રગુણુ, કર્મ, સ્વભાવ ધારણ કરી પક્ષપાત રહિત ન્યાય ધર્મના સેવનથી રાજા અને પ્રજાની ઉન્નતિ ચાલતી થકી રાજવિદ્રોહ રહિત રાજા સાથે પુત્રવત્ વર્તે.

૧૯—જે સદા વિચાર કરી અસત્ય છોડી, સત્ય ગ્રહણ કરે, અન્યાયકારિયોને હક્કવે. અને ન્યાયકારિયોને વધારે, સ્વ આત્મા સમાન સર્વનું સુખ મેળવે તે “ ન્યાયકારી ” છે, તેને હું પણ હીક માનું છું.

૨૦—“ દેવ ” વિદ્વાનોને અને અવિદ્વાનોને “ અસુર, ” પાપિયોને “ રાક્ષસ ” અને એનાં ચારિયોને “ પિશાચ ” માનું છું.

૨૧—તેજ વિદ્વાનો, માતા, પિતા, આચાર્ય, અતિથિ, ન્યાયકારી, રાજા અને ધર્માત્મા જન, પતિવ્રતા સ્ત્રી અને સ્ત્રીવ્રત પતિનો સત્કાર કરવો “ દેવપૂજા ” કહેવાય છે; એનાથી દ્વિપરીત “ અદેવપૂજા, ” એની મૂર્તિયોને પૂજ્ય અને ઇતર પાપાણાદિ જડ મૂર્તિયોને સર્વથા અપૂજ્ય સમજું છું.

૨૨—“ શિક્ષા ” જેથી વિદ્યા, સમ્યક્તા, ધર્માત્મતા, જિતેન્દ્રિયતાદિની વૃદ્ધિ થાય અને અવિદ્યાદિ દોષ છુટે તેને શિક્ષા કહે છે.

૨૩—“ પુરાણ ” જે બ્રહ્માદિના બનાવેલાં ઐતરેયાદિ ગ્રાન્થાણુ પુસ્તક છે, તેમનેજ પુરાણ, ઇતિહાસ, કથા, ગાથા અને નારાશંસી નામથી માનું છું અન્ય ભાગવતગદિને નહી.

૨૪—“ તીર્થ ” જેનાથી દુઃખસાગરથી પાર ઉતરાય કે જે સત્યભાષણ, વિદ્યા, સત્સંગ, યમાદિ, યોગાભ્યાસ, પુરૂષાર્થ, વિદ્યાદાનાદિ શુભ કર્મ છે તેને તીર્થ સમજું છું. ઇતર જલસ્થલાદિને નહી.

૨૫—“ પુરુષાર્થ પ્રારબ્ધથી શ્રેષ્ઠ ” એટલામાટે છે કે જેથી સંચિત આરબ્ધ અને છે. જેના સુધરવાથી સર્વ સુધરે છે અને જેના બગડવાથી સર્વ બગડે છે, એથી પ્રારબ્ધની અપેક્ષા પુરૂષાર્થ શ્રેષ્ઠ છે.

૨૬—“ મનુષ્ય ” ને સર્વ સાથે યથાયોગ્ય સ્વાત્મવત્ સુખદુઃખ, હાનિ લાભમાં વર્તવું શ્રેષ્ઠ અને અન્યથા વર્તવું ખુર-અધમ સમજું છું.

૨૭—“ સંસ્કાર ” તેને કહે છે કે જેનાથી શરીર, મન અને આત્મા ઉત્તમ અને, તે નિષેકાદિ ક્ષમશાનાન્ત સોળ પ્રકારના છે, એને કર્તવ્ય સમજું છું, અને દહન પશ્ચાત્ મૃતકમાટે કાંઈ પણ ન કરવું જોઈયે.

૨૮—“ યજ્ઞ ” તેને કહે છે કે જેમાં વિદ્વાનોનો સત્કાર યથાયોગ્ય શિક્ષા અર્થાત્ રસાયન

જે કે પદાર્થ વિદ્યા, તેથી ઉપોગ અને વિદ્યાદિ શુભ શુભોના દાન, અશિલોત્રાદિ જેનાથી વાયુ વૃદ્ધિ બંધ આપધીનો પવિત્રતા કરી, સર્વ જીવોને સુખ પોહાંચાડવું છે. તેને ઉત્તમ સમજું છું.

૨૯—જેવીરીતે “આર્ય” શ્રેષ્ઠ અને “દસ્યુ” દુષ્ટ મનુષ્યોને કહે છે તેમજ હું પણ માનું છું.

૩૦—“આર્યાવર્ત” દેશ આ ભૂમિનું નામ એટલામાટે છે કે એમાં આદિ સૃષ્ટિથી આર્ય લોક નિવાસ કરે છે પરંતુ એની અર્વાધ ઉત્તરમાં દિમાલય, દક્ષિણમાં વિન્ધ્યાચળ, પશ્ચિમમાં અટક અને પૂર્વમાં બ્રહ્મપુત્રા નદી છે. એ સારેના મધ્યે જેટલો દેશ છે તેને “આર્યાવર્ત” કહે છે અને જે એમાં સદા રહે છે તેને પણ આર્ય કહે છે.

૩૧—જે સાગોપાંગ વેદ વિદ્યાઓના અધ્યાપક, સત્યાચારનું પ્રહણ અને મિથ્યાચારનો ત્યાગ કરાવે તે “આચાર્ય” કહેવાય છે.

૩૨—“શિષ્ય” તેને કહે છે કે જે સત્યશિક્ષા અને વિદ્યા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ધર્માત્મા વિદ્યા ગ્રહણની ઈચ્છા અને આચાર્યનું પ્રિય કરવાવાળા છે.

૩૩—“ગુરુ” માતા પિતા અને જે સત્યનું ગ્રહણ કરાવે અને અસત્યને છોડાવે તે પણ “ગુરુ” કહેવાય છે.

૩૪—“પુરોહિત” જે યજ્ઞમાનના હિતકારી સત્યોપદેશ હોય.

૩૫—“ઉપાધ્યાય” તેને કહે છે કે જે વેદોનો એક દેરા અથવા અંગોને ભણાવતો હોય.

૩૬—“શિષ્ટાચાર” જે ધર્માચરણ પૂર્વક બ્રહ્મચર્યથી વિદ્યાગ્રહણ કરી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી, સત્યનું ગ્રહણ, અસત્યનો પરિત્યાગ કરવું છે એજ શિષ્ટાચાર અને જે એ કરે છે તે શિષ્ટ કહેવાય છે.

૩૭—પ્રત્યક્ષાદિ “આઠપ્રમાણ” ને પણ માનું છું.

૩૮—“આત્મ” જે યથાર્થ વક્તા, ધર્માત્મા, સર્વના સુખાર્થે પ્રયત્ન કરતાં છે તેનેજ “આત્મ” કહું છું.

૩૯—“પરીક્ષા” પાંચ પ્રકારની છે, તેમાંથી પ્રથમ જે ધૃષ્ટિર તેના શુભ, કર્મ સ્વભાવ અને વેદવિદ્યા, ૨-પ્રત્યક્ષાદિ આઠ પ્રમાણ, ૩-સૃષ્ટિકર્મ, ૪-આપ્તોનો વ્યવહાર, અને ૫-સ્વ આત્માની પવિત્રતા વિદ્ય, એ પાંચ પરીક્ષાઓથી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી સત્યનું ગ્રહણ અને અસત્યનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

૪૦—“પરોપકાર” જેથી સર્વ મનુષ્યોના દુરાચાર દુઃખ છુટી, શ્રેષ્ઠાચાર અને સુખ વધે તે કરવાને પરોપકાર કહું છું.

૪૧—“સ્વતન્ત્ર પરતન્ત્ર” જીવ પોતાના કાર્મોમાં સ્વતન્ત્ર અને કર્મફળ ભોગવવાને ધૃષ્ટરની વ્યવસ્થાથી પરતન્ત્ર, તેમજ ધૃષ્ટિર પોતાના સત્યાચાર આદિ કામ કરવામાં સ્વતન્ત્ર છે.

૪૨-“સ્વર્ગ” નામ સુખવિશેષ ભોગ અને તેની સામગ્રીની પ્રાપ્તિનું છે.

૪૩-“નર્ક” જે દુઃખ વિશેષ ભોગ અને તેની સામગ્રીને પ્રાપ્ત થવું છે.

૪૪-“જન્મ” જે શરીર ધારણ કરી પ્રગટ થવું તે પૂર્વ પર અને મધ્ય ભેદથી ત્રણ પ્રકારના માનુ છું.

૪૫-શરીરના સંયોગનું નામ “જન્મ” અને વિયોગ માત્રને “મૃત્યુ” કહેછે.

૪૬-“વિવાહ” જે નિયમ પૂર્વક પ્રસિદ્ધિ પોતાની ઇચ્છાથી પાણિ ગ્રહણ કરવું તે “વિવાહ” કહેવાય છે.

૪૭-“નિયોગ” વિવાહના પશ્ચાત્ પતિના મૃત્યુ પામવા આદિ વિયોગમાં અયંત્ર નપુંસક ત્વાદિ સ્થિત રંગોમાં સ્ત્રી, અથવા પુરૂષ આપકાલમાં સ્વયં જ પોતાથી ઉત્તમ વર્ણસ્થ સ્ત્રી કે પુરૂષ સાથે સન્તાનોત્પત્તિ કરવી.

૪૮-“સ્તુતિ” ગુણુપીર્તન શ્રવણ અને જ્ઞાન થવું એનું પ્રત્યક્ષ પ્રીતિ આદિ થાય છે.

૪૯-“પ્રાર્થના” સ્વ સામર્થ્ય ઉપરાંત ઇશ્વરના સંબંધથી જે વિજ્ઞાન આદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને માટે ઇશ્વર પાસે ચાચના કરવી અને એનું ફલ નિરભિમાન આદિ થાય છે.

૫૦-“ઉપાસના” જેવા ઇશ્વરના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પવિત્ર છે તેવા પોતાના કરવા, ઇશ્વરને સર્વવ્યાપક પોતાને વ્યાપ્ય જાણી, ઇશ્વર સમીપ હું અને મારા સમીપ ઇશ્વર છે એવો નિશ્ચય યોગાભ્યાસથી સાક્ષાત્ કરવો એ ઉપાસના કહેવાય છે એનું ફલ જ્ઞાનની ઉન્નતિ આદિ છે.

૫૧-“સગુણ નિર્ગુણસ્તુતિપ્રાર્થનોપાસના” જે જે ગુણ પરમેશ્વરમાં છે તેનાથી યુક્ત અને જે જે ગુણ નથી તેનાથી પૃથક્ માની પ્રશંસા કરવી સગુણ નિર્ગુણ સ્તુતિ, શુભ ગુણોના ગ્રહણની ઇચ્છા અને દોષ છોડાવવા માટે પરમાત્માની સહાય ચાહવી સગુણ નિર્ગુણ પ્રાર્થના અને સર્વ ગુણો સહિત સર્વ દોષોથી રહિત પરમેશ્વરને માની સ્વ આત્માને તેને અને તેની આજ્ઞાને અર્પણ કરી દેવો સગુણ નિર્ગુણોપાસના કહેવાય છે.

આ સંક્ષેપે સ્વસિદ્ધાંત દર્શાવી દીધા છે એની વિશેષ વ્યાખ્યા આજ સત્યાર્થ પ્રકાશ ના પ્રકરણ પ્રકરણમાં છે તથા ઋગ્વેદાદિ લાખ્યભૂમિકા આદિ ગ્રંથોમાં પણ દર્શાવી છે અર્થાત જે જે વાત સર્વના સામે માનનીય છે તેને માનું અર્થાત જેમ સત્ય બોલવું સર્વની સામે સાફ અને મિથ્યા બોલવું નકાર છે એવાં સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરું છું અને જે મત મતા ન્તરના પરસ્પર ઝગડા છે તેને હું પ્રસન્ન નથી કરતો કેમકે એજ મતવાળાઓએ સ્વમતનો પ્રચાર કરી, મનુષ્યોને પ્રસાવી, પરસ્પર શત્રુ બનાવી દીધા છે, એ વાત કહાડી, સર્વ સત્યનો પ્રચાર કરી સર્વને એક મતના કરી દોષ છોડાવી પરસ્પરમાં દૃઢ પ્રીતિ યુક્ત કરાવી, સર્વથી સર્વને સુખ લાભ પોહોંચાડવા માટે મારો પ્રયત્ન અને અભિપ્રાય છે. સર્વશક્તિમાન પરમાત્માની કૃપા, સહાય

અને આપેત જનોની સહાનુભૂતિથી “આ સિદ્ધાંત સર્વત્ર બુદ્ધિગ્રામી શીઘ્ર પ્રવૃત્ત થઈ જાય” જેથી સર્વ લોક સદગુણે ધર્માર્થ, કામ મોક્ષની સિદ્ધિ કરી સદા ઉન્નત અને આનન્દિત થતા રહે, એજ મારું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

અલમતિવિસ્તરેણ બુદ્ધિમદ્વર્ગ્યેષુ ॥

ઓ૩મ્ શન્નો મિત્રઃ શં વરુણઃ । શન્નો ભવત્વર્ગ્યમા ॥

શન્ન ઇન્દ્રો બૃહસ્પતિઃ શન્નો વિષ્ણુ રુદ્રક્રમઃ ॥ ૧ ॥

નમો બ્રહ્મણે । નમંસ્તે વાયો । ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માસિ ।

ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માવાદિષમ્ ।

ઋતમવાદિષમ્ । સત્યમવાદિષમ્ । તન્મામાંવીત્ ।

તદ્રક્તારંમાવીત્ આવીન્મામ્ । આવીદ્રક્તારંમ્ ।

ઓ૩મ્ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

इति श्रीमत्परमहंस परि ब्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्री विरजा-

नन्द सरस्वती स्वामिनां शिष्येण श्री मददयानन्द सरस्वती

स्वामिना विरचितः स्वमन्तव्यामन्तव्यसिद्धान्त

समन्वितः सुप्रमाणयुक्त सुभाषाविभूषितः

सत्यार्थ प्रकाशोऽयं ग्रन्थः

सम्पूर्तिमगमत् ॥

